

☞ The Āśramavāsikaparvan ( No. 15 ) forming the first part; the Mausalaparvan ( No. 16 ), the second part; the Mahāprasthānikaparvan ( No. 17 ), the third part; and the Svargārohaṇaparvan ( No. 18 ), the fourth part of Volume Nineteenth were published together as Vol. 19 on the 7th of September, 1959.

*Printed at the cost of subvention from  
The State of Orissa  
given at the instance of  
DR. HARE KRUSHNA MAHTAB  
As a Tribute to the Scholars engaged in the Work*

*All rights reserved*

Printed at the Bhandarkar Institute Press, Poona 4; and  
Published by Dr. R. N. Dandekar, Hon. Secretary, BORI,



*N. B.* Two star-passages have been omitted in counting : star 20\* and star 83\*,  
of which the latter omission has been mentioned in a footnote on p. 166.

## ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.  
 addl. = additional.  
 adhy. = *adhyāya*(s).  
 App. = Appendix.  
 Arj. = Arjunamiśra.  
 B. = Bombay edition of the Mbh.  
     ( Śaka 1799 ).  
 BG. = Bhagavadgītā.  
 C. = Calcutta ed. of the Mbh.  
 chap. = chapter(s).  
 comm. = commentary(aries).  
 cont. = continue(s).  
 corr. = corrected, correction.  
 Crit. App. = Critical Apparatus.  
 Dev. = Devabodha.  
 ed. = edition.  
 fig. = figure(s).  
 fol. = folio(s).  
 foll. = following.  
 fragm. = fragment(ary).  
 hapl. = haplographic(ally).  
 illeg. = illegible.  
*inf. lin.* = *infra lineam* (below the line).  
 ins. = insert(s).  
*int. lin.* = *inter lineas* (between the lines).  
 interp. = interpolate(s).  
 introd. = introduction, introductory.  
 K. = Kumbhakonam ed. of the Mbh.  
 L. = Line.  
 M. = Madras edition of the Mbh. ( by  
     P. P. S. Sastri, 1931-1925 ).  
 in or marg. = marginal(ly).  
 Mañj. = Bhāratamañjarī ( Kāvya-mālā 64 ).  
 Manu. = Manusmṛti ( ed. N. S. P. ).  
 Mbh. = Mahābhārata.  
 Nil. = Nilakaṇṭha.  
 O-J. = Old-Javanese.  
 om. = omit(s), omitting.  
 orig. = original(ly).  
 post. = posterior.

*pr. m.* = *propria manu* ( by own hand ).  
 prob. = probably.  
 r. = repeat(s), repeated.  
 Rām. = Rāmāyaṇa ( ed. N. S. P. ).  
 ref. = refer(ence).  
 resp. = respective(ly).  
*sec. m.* = *secunda manu* (by another hand).  
 st. = stanza(s).  
 supp. = supplementary.  
*sup. lin.* = *supra lineam* (above the line).  
 transp. = transpose(s), transposition.  
 v. = verse.  
 ( var. ) = with variation(s).  
*v. l.* = *vari(e) lectio(nes)*.

\* ( in the critical footnotes ) enclose  
 citations from commentators.

[ ] besides their normal uses, enclose  
*additions* to MS. readings.

( ) besides their normal uses, enclose  
 superfluous letters, which should  
 be *omitted* from MS. readings.

\* ( superior star ) in the text indicates  
 an *emendation*.

\* \* ( in the MS. readings ) indicate  
 syllables lost through injury to MS.

— printed below ( or along the side-  
 margin of ) any part of the con-  
 stituted text indicates that the  
 reading of it is less than certain.

C denotes a "Commentary", prefixed  
 to the abbreviation of the name of a  
 commentator ; thus, Cd = Comm. of  
 Devabodha ; Ca. n. p. s. v = Comm.  
 of Arjunamiśra, Nilakaṇṭha, Para-  
 mānanda, Vidyāsāgara and Vādi-  
 rāja. A "p" is added on to denote  
 a "pāṭha" or variant ; thus, Cnp =  
 a pāṭha mentioned in the Comm.  
 of Nilakaṇṭha.



## INTRODUCTION

After completing the Critical Editions of the Bhīṣmaparvan ( 1947 ), and of the Śāntiparvan ( 1956 ), for the Bhandarkar Oriental Research Institute, I decided, as my concluding venture in the field, to try my hand on the concluding four Parvans of the Great Epic: Parvan 15: the Āśramavāsika; Parvan 16: the Mausala; Parvan 17: the Mahāprasthānika; and Parvan 18, the Svargārohaṇa. These are all short parvans, some portions of them possessing a primitive and oldish colouring, while the rest are marked by a belated and Paurāṇic outlook. The first of these is the

### ĀŚRAMAVĀSIKA

The following thirty-seven MSS. of the Āśramavāsikaparvan, the Fifteenth Book of the Mahābhārata, have been selected to constitute

#### THE CRITICAL APPARATUS

#### I N(ORTHERN) RECENSION ( 23 MSS. )

##### ( a ) North-western Group

Śāradā Version [ Ś ]

Ś<sub>1</sub> = Oxford, University Library, No. 152 ( Stein's Collections ).

Kaśmīrī Version [ K ]

K<sub>1</sub> = Poona, Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sanshodhaka Mandal, No. 207. Undated.

K<sub>2</sub> = Poona, Sardesai Collection of the BORI. Dated Saṃvat 1828, Śaka 1693 ( A. D. 1771 ).

K<sub>3</sub> = Poona, Bombay Govt. Collection ( deposited at the BORI ), No. 566 of 1882-83. Dated Śaka 1616 ( A. D. 1694 ).

K<sub>4</sub> = Poona, Bombay Govt. Collection ( deposited at the BORI ), No. 29c of A 1879-80. Dated V. S. 1812 = Śaka 1677 ( A. D. 1755-56 ).

K<sub>5</sub> = Lahore, D. A. V. College Library, ( now transferred to Hoshiarpur, East Panjab ), No. 4542. Undated.

(b) *Central Group*

## Bangali Version [ B ]

- B<sub>1</sub> = Calcutta, Royal Asiatic Society Library, No. 3674. Dated Śaka 1641 (A. D. 1719).
- B<sub>2</sub> = Dacca, University Library, No. 482. Dated Śaka 1660 (A. D. 1738).
- B<sub>3</sub> = Dacca, University Library, No. 604 A. Dated Śaka 1667 (A. D. 1745).
- B<sub>4</sub> = Dacca, University Library, No. 732. Dated Śaka 1612 (A. D. 1690).
- B<sub>5</sub> = Calcutta, Royal Asiatic Society Library, No. G, 10773. (17th century A. D.)
- B<sub>6</sub> = Dacca, University Library, No. 1722. Undated.

## Devanāgarī Version (D): sub-divided into

(i) Devanāgarī Version of Nilakaṇṭha (D<sub>n</sub>)

- D<sub>n1</sub> = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 238 of 1895-1902. Undated.
- D<sub>n2</sub> = Jammu, State Library, No. 3732. Undated.

## (ii) Devanāgarī Composite Version (D)

- D<sub>1</sub> = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1171. Dated Śaṁvat 1642 (A. D. 1685).
- D<sub>2</sub> = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1120. Dated Śaṁvat 1669 (A. D. 1612).
- D<sub>3</sub> = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1369. Dated Śaṁvat 1718 (A. D. 1661).
- D<sub>4</sub> = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1379. Undated.
- D<sub>5</sub> = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1241. Undated.
- D<sub>6</sub> = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1328. Undated.
- D<sub>7</sub> = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1195. Undated.
- D<sub>8</sub> = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1358. Undated.
- D<sub>9</sub> = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 516 of Viśrāma 1. Undated.

II S(OUTHERN) RECENSION (14)

Telugu Version [ T ]

- T<sub>1</sub> = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library. Unnumbered and Undated.  
 T<sub>2</sub> = Lahore, D. A. V. College Library. No. 5615. Undated.  
 T<sub>3</sub> = Adyar Library, No. 29 L 28. Undated.  
 T<sub>4</sub> = Tanjore, Saraswathi Mahal Library. No. 11835. Undated.

Grantha Version [ G ]

- G<sub>1</sub> = Mysore, Sreenivas Iyengar MS. Without number. Undated.  
 G<sub>2</sub> = Pudukotah, State Library. No. 322. Undated.  
 G<sub>3</sub> = Adyar, Library No. 29 E 21. Undated.  
 G<sub>4</sub> = Poona, BORI Mahābhārata Collection. MS. recently acquired from Krishnaswami Iyengar. Undated.  
 G<sub>5</sub> = Ponnokothu Mana Library. Without number. Undated.

Malayālam Version [ M ]

- M<sub>1</sub> = Nareri Mana Library. No. 553. Undated.  
 M<sub>2</sub> = Cochin, State Library. No. 43. Undated.  
 M<sub>3</sub> = Avanapparambu Mana Library. No. 77. Undated.  
 M<sub>4</sub> = Calicut, Padiññare Kovilakam. Without number. Undated.  
 M<sub>5</sub> = Malabar, Poomulli Mana Estate Library. No. 306. Undated.

TESTIMONIA

( 1 ) *Commentaries*

- Ca = Commentary of Arjunamiśra. Baroda Oriental Institute MSS. Library. No. 10801. Undated.  
 Cb = Commentary of Vimalabodha. Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI). No. 84 of 1869-70. Undated.  
 Cn = Commentary of Nilakanṭha, as in Dn.  
 Cv = Commentary of Vādirāja. Mysore Oriental Library. No. C 1577. Dated Śaka 1597 (ca. A. D. 1675).



(2) *Epitomes, Translations and Adaptations*

Kṣemendra's Bhāratamañjarī (Kavyamālā Series, No. 64).

Āndhra Bhāratamu : Continuation by Tikkana ( Vāvilla Rāmaswāmi Sastrilu & Sons, Madras, 1919 ).

## DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

## I N(orthern) Recension ( 23 MSS. )

## (a) ( North-western Group )

Ś<sub>1</sub>

This is No. 152 of Stein's Collection in the Oxford University Library †. The MS. once contained ( in two volumes ) the entire Mahābhārata, written in Śāradā characters, which ( it is recorded ) was sold by one Kashmirian owner to another in Saptarṣi saṁvat [47]58 = A. H. 1093 = A. D. 1682, for 45,000 Dināras ( an old copper coin equal in value to  $\frac{1}{16}$  of a Rupee ). The MS. is extremely fragmentary as regards the Āśramavāsikaparvan, giving only the first two adhyāyas of the parvan and two stanzas of adhy. 3.

*The Kashmirī Version*

[ This version is in most cases a copy from the original Śāradā script normally into the Devanāgarī. ]

K<sub>1</sub>

Poona, Sardar N. Y. Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sansodhaka Maṇḍal, No. 207. It gives all the Parvans of the Epic except 4, 13 and 14. The Āśramavāsika Parvan covers folios 1-30. Margins ruled in quadruple red lines, with a thick yellow line in the centre. There are no stanza or adhyāya numbers given. The handwriting is careful, legible, and generally correct. The MS. is in good condition. At the end of the Āraṇyakaparvan, the date given by K<sub>1</sub> is संवत् १५ मार्ग वदि द्वादश्यां परतः त्रयोदश्यां चन्द्रे, which points to Śaka 1690 or A. D. 1768 as the date of writing that parvan. The present MS. is accordingly about two hundred years old. — Amongst additional passages, K<sub>1</sub> gives 59\* which is peculiar to it, 28\* and 66\* which it shares with K<sub>2</sub> alone, and 8\*, 54\* and 57\* which are limited to the K group only. It also gives stars 80\* and 81\* which are restricted to parts of the N group alone, while 12\* and 51\* have sharers from both the N and S groups. Amongst omitted passages, K<sub>1</sub> is peculiar in omitting 11. 10, 12. 22<sup>ad</sup>, 13. 13, 14. 17<sup>ad</sup>, 23. 6 ( hapl. ), 24. 18<sup>ad</sup>, 29. 19<sup>ad</sup>, 33. 36<sup>ad</sup>, 34. 24<sup>b</sup>-25<sup>e</sup> ( hapl. ), 35.

† Described in the Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1900, pp. 187-191. See also *Indische Studien*, Vol. xx, pp. 290-412.

16<sup>c</sup>-17<sup>d</sup> (hapl.), 37. 16, 38. 3<sup>a</sup>-4<sup>b</sup>, 40. 16<sup>ab</sup>, 41. 25<sup>ab</sup> and 26<sup>a</sup>-27<sup>b</sup>, 45. 5 and 7-8, 45. 16<sup>abc</sup>, and 47. 6. The following haplological omissions are shared by K<sub>1</sub> with the MSS. mentioned: 4. 15<sup>cd</sup>, 9. 4 (hapl.), 17. 23<sup>bc</sup>, 25. 14 (hapl.), and 37. 2-5 (all with K<sub>2</sub>); 10. 1<sup>d</sup> (with K<sub>2</sub> D<sub>2</sub>); 20. 10<sup>cd</sup> (with K<sub>2</sub> B<sub>2</sub> G<sub>3-s</sub> M<sub>4</sub>; hapl.); 23. 3-4 (with K<sub>2</sub> B<sub>2</sub> D<sub>4. s-s</sub> T<sub>1</sub>; hapl.), 35. 11<sup>cd</sup> (with G<sub>3.4</sub>); and 45. 20<sup>bc</sup> (hapl.; with the K group). — K<sub>1</sub> joins together adhyāyas 13-15, 17-18, 22-23, and 28-29.

K<sub>2</sub>

Poona, BORI Mbh. Collection, No. 15. Folios 30, with about 14 lines to a page, each line containing about 44 letters. Size 13" × 6½". Unglazed paper, with water-marks; Devanāgarī characters. Date Śaivvat 1828 (A. D. 1771).

The MS. was purchased from the late Dr. N. G. Sardesai of Poona, and is one of the most fortunate acquisitions of MSS. made by the Institute in recent years; for, besides Ś<sub>1</sub> and K<sub>1</sub>, it is the only MS. fully representative of the Kashmirian tradition. — The MS. is neatly written and fairly correct. There are hardly any marginal or interlinear glosses. Red chalk is freely used to distinguish the colophons and *uvāca* references. The चन्द्रोद्भवः is regularly maintained, showing absence of Bangali influence. — Amongst additional passages, K<sub>2</sub> shares 28\* and 66\* with K<sub>1</sub>; 103\* with K<sub>1</sub>, and 107\* with K<sub>3. s</sub> alone; while 8\*, 54\*, 57\*, and 91\*, are limited to the K group only. The passage 51\* has sharers from both the N and S groups. Amongst omitted passages, K<sub>2</sub> is peculiar in omitting 2. 7<sup>ab</sup>, 9. 8<sup>c</sup>-9<sup>b</sup> (hapl.), 9. 26 (hapl.), 10. 4<sup>cd</sup>, 11. 3<sup>c</sup>-4<sup>b</sup>, 12. 22, 22. 20 (hapl.), 25. 6<sup>c</sup>-7<sup>b</sup>, 28. 12<sup>a</sup>-13<sup>b</sup>, 32. 3<sup>d</sup>-4<sup>c</sup> (hapl.), 35. 15<sup>a</sup>-16<sup>b</sup> (hapl.), 36 from हृदि (in 17<sup>b</sup>) up to दुःखं (in 18<sup>b</sup>; hapl.), 39. 16<sup>a</sup>-17<sup>b</sup>, 41. 7, 44 from अद्भिः (in 10<sup>a</sup>) up to मर्तन्ते (in 11<sup>d</sup>), 45. 29-31 (hapl.), and 46. 16. The following omissions are shared by K<sub>2</sub> with the MSS. mentioned: 4. 15<sup>cd</sup>, 9. 4 (hapl.), 17. 23<sup>bc</sup>, 25. 14 (hapl.), and 37. 2-5 (all with K<sub>1</sub>); 10. 1<sup>d</sup> (with K<sub>1</sub> D<sub>2</sub>); 13. 7<sup>d</sup>-8<sup>c</sup> (with K<sub>4. s</sub> D<sub>4. s-s</sub>; hapl.); 14. 17<sup>c</sup>-15. 1<sup>b</sup> (with G<sub>3</sub> M<sub>2. s</sub>; hapl.); 19. 5<sup>d</sup>-6<sup>c</sup> (with B<sub>3</sub>; hapl.); 20. 10<sup>cd</sup> (with K<sub>1</sub> B<sub>2</sub> G<sub>3-s</sub> M<sub>4</sub>; hapl.); 23. 3-4 (with K<sub>1</sub> B<sub>2</sub> D<sub>4. s-s</sub> T<sub>1</sub>; hapl.); 23. 7 and 31. 3<sup>b</sup>-4<sup>a</sup> (both with T<sub>1</sub>; hapl.); 42. 17<sup>cd</sup> (with K<sub>4</sub> D<sub>4-s</sub> S, hapl.); 45. 20<sup>bc</sup> (with the K group; hapl.); and 46. 3 (with K<sub>3</sub>; hapl.). — K<sub>2</sub> (like K<sub>1</sub>) joins together adhyāyas 13-15, 17-18, and 22-23.

K<sub>3</sub>

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the B. O. R. I.), No. 566 of 1882-83. Dated Śaka 1616 (A. D. 1694).

This is a complete MS. of the Mahābhārata in Devanāgarī characters (comprising MSS. numbered 565 and 566), written in a uniform hand which is, however, neither neat nor careful. The writer calls himself गणेशभट्ट पुराणिक, who seems to have prepared for his own use the present transcript from several MSS. of the different parvans that he

procured from different owners. (The names of some of these owners are preserved on the fly-leaf of the Āśramavāsa sub-parvan). The few marginal notes that are supplied seem to be the work of the scribe, who might have used the MS. for expository discourses. The scribe, at the end of the Droṇaparvan, gives Nasik as his place of residence. The Śāntiparvan was missing when the MS. was acquired for Government. Only the Udyoga, the Śalya and the Āśvamedhika have preserved the date of writing, which is Śaka 1616 in the case of the Āśvamedhika, and probably also of the Udyoga; and Śaka 1619 in the case of the Śalya. The MS. was used for the Ādiparvan (= K<sub>1</sub>), the Udyoga (= D<sub>3</sub>), and the Bhīṣma (= K<sub>3</sub>). It was not collated for the Sabhā and Virāṭa Parvans; and was collated but not included in the Crit. App. of the Āraṇyakaparvan. K<sub>3</sub> covers 23 folios: size 15" × 6", with 16 lines to a page, and about 48 letters to a line. Margins carelessly ruled in red ink; the references and the colophons are rubbed over with red chalk. Occasional use of yellow pigment for correction. — Amongst additional passages, K<sub>3</sub> gives 4\*, 16\*, 36\*, 39\*, 45\*, 49\* and 88\*, which are peculiar to it; 47\*, which it shares with K<sub>4</sub>; 29\* and 53\* with K<sub>1</sub>; 107\* with K<sub>2</sub>; and 8\*, 54\*, 57\* and 91\*, which are limited to the K group only. It also gives star 14\* (shared with K<sub>4</sub>; D<sub>3</sub> G<sub>1</sub>), 25\* (with K<sub>5</sub> G<sub>1</sub>), 26\* (with K<sub>4</sub>; G<sub>1</sub>), and 43\* (with Dn D<sub>2</sub> 7); while 12\*, 46\* and 51\* have sharers from both the N and S groups. Amongst omitted passages, K<sub>3</sub> gives 4. 9, 6. 8<sup>cd</sup>, 14 from वृद्ध (in 8<sup>c</sup>) up to वृत्रविमो (in 9<sup>c</sup>) (hapl.), 15. 25<sup>cd</sup>, 23. 3<sup>de</sup> and 28. 7<sup>c</sup>–8<sup>b</sup> (both hapl.), 36. 10<sup>a</sup>–11<sup>b</sup>, 40. 11 (hapl.) and 47. 17–18. The following omissions are shared by K<sub>3</sub> with the MSS. mentioned: 13. 11<sup>o</sup> (with B<sub>1</sub>; 2. 4. 5); 26. 8<sup>ab</sup> (with T<sub>4</sub>), 33. 19<sup>c</sup>–20<sup>b</sup> (with B<sub>5</sub>; hapl.), 35. 4<sup>ab</sup> (with K<sub>5</sub>), 45. 20<sup>bc</sup> (with the K group; hapl.); and 46. 3 (with K<sub>3</sub>; hapl.).

K<sub>4</sub>

Poona, Bombay Government Collection of MSS. (deposited at the Bhandarkar Oriental Research Institute), No. 29c of A. 1879–80. Written on country paper in Devanāgarī characters. Folios 26. Size 11. 6" × 7. 15", with 19–20 lines to a page, and about 37 letters to a line. Margins ruled, and adhy. and śloka numbers supplied. The text is written in the centre. The MS. contains all the parvans of the Mahābhārata. At the end of the Mokṣadharmā we read: शके १६८० बहुधान्यनामसंवत्सरे आषाढशुद्धे षष्ठी चन्द्रवासरे लेखक-भगवानभट्टेन लिखितेयं पुस्तकम् (!). Besides the Mokṣadharmā sub-section used for the Critical Edition, the MS. contains the Rājadharmā sub-section (written by the same भगवानभट्टे in Śaka 1678, Caitra (which was not used in the Śānti-parvan edition), as well as the Dānadharmā sub-section of the Anuśāsanaparvan, copied in Śaka 1675, Śrāvāṇa; by a scribe named राजेश्वर; the Āśvamedhikaparvan (undated); the Mausalaparvan (Śaka 1677, Mārgaśiṛṣa); the Mahāprasthānikaparvan (Śaka 1677, Pauṣa) and the Svargārohaṇaparvan (Śaka 1677, Mārgaśiṛṣa). The handwriting of the concluding Books differs from that of the Rāja and the Mokṣa sub-sections, as well as from that of the Dāna-

dharma sub-section. This MS. is dated Śaka 1677 (Ca A. D. 1755-56). — Amongst the additional passages, K<sub>4</sub> gives 2\* and 21\* which are peculiar to it; 47\* which it shares with K<sub>3</sub> alone; 14\* with K<sub>3</sub>. r D<sub>3</sub> G<sub>1</sub>; 26\* with K<sub>3</sub>. s G<sub>1</sub>; and 29\* and 53\* with K<sub>2</sub>. s. Stars 8\*, 54\*, 57\* and 91\* are limited to the K group only. The MS. also gives stars 6\*, 9\*, 27\* and 81\*, which are restricted to parts of the N group alone; while 12\* and 51\* have sharers from both the N and S groups. Amongst omitted passages, K<sub>4</sub> is peculiar in omitting 6. 18<sup>b</sup>c (hapl.); 7. 5<sup>a</sup>d; 7. 8 (hapl.); 11. 9 (hapl.); 12. 7; 14. 9; 14. 17<sup>a</sup>-15. 3<sup>b</sup> (hapl.); 15. 11<sup>a</sup>d; 15. 21<sup>a</sup>-25<sup>b</sup> (hapl.); 19. 1<sup>ab</sup>; 37. 7<sup>ed</sup>; and 39. 8<sup>ed</sup>. The following omissions are shared by K<sub>4</sub> with MSS. mentioned: 9. 13<sup>a</sup>-14<sup>a</sup> (with B<sub>4</sub>-s; ? hapl.); 13. 7<sup>d</sup>-8<sup>c</sup> (with K<sub>2</sub>. s D<sub>4</sub>. e. s; hapl.); 42. 17<sup>ed</sup> (with K<sub>2</sub> D<sub>4</sub>-e. s S; hapl.); and 45. 20<sup>b</sup>c (with K group; hapl.). — K<sub>4</sub> joins together adhyāyas 14-15, and adhy. 43-44 into one adhyāya.

K<sub>4</sub>

Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 4542. Undated.

Amongst additional passages K<sub>4</sub> gives 103\* which it shares with K<sub>2</sub> alone; 29\* and 53\* shared with K<sub>3</sub>. 4; 14\* with K<sub>3</sub>. 4 D<sub>3</sub> G<sub>1</sub>; 25\* with K<sub>3</sub> G<sub>1</sub>; 26\* with K<sub>3</sub>. 4 G<sub>1</sub>; and 107\* with K<sub>2</sub>. 3; besides 8\*, 54\*, 57\* and 91\*, which are limited to the K group as a whole. Stars 12\*, 46\* and 51\* have sharers from both the N and S groups. — Amongst omitted passages, K<sub>4</sub> is peculiar in omitting 3. 6<sup>a</sup>-7<sup>e</sup>; 5. 12 to 6. 1; 14. 7<sup>bc</sup> (hapl.); 15. 8<sup>c</sup>-9<sup>b</sup> (hapl.); 15. 18<sup>abc</sup>; 23. 17<sup>b</sup>-19<sup>a</sup> (hapl.); 27. 1<sup>d</sup>-8<sup>c</sup> (hapl.); 27. 9<sup>c</sup>-11<sup>b</sup> (hapl.); 28. 7; 29. 12<sup>ab</sup>; 31. 20; 35. 9<sup>c</sup>-10<sup>b</sup> (hapl.); 41. 5<sup>c</sup>-7<sup>d</sup>; 42. 8; 43. 7; 45. 4 and 46. 13<sup>c</sup>-15<sup>b</sup>. The following omissions are shared by K<sub>4</sub> with the MSS. given in brackets: 6. 15 (with T<sub>1</sub>; hapl.); 13. 7<sup>d</sup>-8<sup>c</sup> (with K<sub>2</sub>. 4 D<sub>4</sub>. e. s; hapl.), 35. 4<sup>ab</sup> (with K<sub>3</sub>), and 45. 20<sup>b</sup>c (with the K group; hapl.). — K<sub>4</sub> joins together adhyāyas 14-15.

B<sub>1</sub>

Calcutta, Royal Asiatic Society Library, No. 3674. Written on palm leaves in Bangali characters. Size 24" × 1 $\frac{3}{4}$ ", with 4 lines to a page. Total number of folios 213. The owner (who seems to be also the copyist of the MS.) is shri Ramakrishna-deva Sarmahaḥ. The MS. is old and worn out. It bears the date Śaka 1641 (= A. D. 1719). It contains all the four concluding parvans.

Amongst additional passages B<sub>1</sub> gives 6\*, 9\*, 27\*, 30\*, 38\*, 41\*, 65\*, 73\*, 80\* and 81\*, which are restricted to parts of the N group alone; while 12\* and 51\* have

sharers from both the N and S groups. — Amongst omitted passages, B<sub>1</sub> is peculiar in omitting 3. 8<sup>c</sup>-10<sup>b</sup>. The following omissions are shared by B<sub>1</sub> with the MSS. mentioned: 13. 11<sup>cf</sup> (with K<sub>3</sub> B<sub>2</sub>. 4. 5), and 20. 4<sup>ab</sup> (with B<sub>4</sub>. 5; hapl.). — B<sub>1</sub> joins together adhyāyas 36-37.

B<sub>2</sub>

Dacca, University Library No. 482. Written on palm leaves in Bangali characters. Size 24" × 1 $\frac{3}{4}$ ", with 4 to 5 lines to a page. Total number of folios 171. The MS. is in good condition. It bears the date Śaka 1660 (= A. D. 1738). It contains all the four concluding parvans. — Amongst additional passages B<sub>2</sub> gives 6\*, 9\*, 19\*, 27\*, 30\*, 38\*, 41\*, 65\*, 73\*, 80\* and 81\* — which are restricted to parts of the N group alone; while 51\* has sharers from both the N and S groups. — Amongst omitted passages, B<sub>2</sub> is peculiar in omitting 22. 15<sup>c</sup>-16<sup>b</sup>; 40. 3<sup>ab</sup> (hapl.); 45. 19<sup>ab</sup>; and 45. 31<sup>cd</sup> (hapl.). The following omissions are shared by B<sub>2</sub> with the MSS. mentioned: 13. 11<sup>cf</sup> (with K<sub>3</sub> B<sub>1</sub>. 4. 5) and 20. 10<sup>cd</sup> (with K<sub>1</sub>. 2 G<sub>3</sub>-5 M<sub>4</sub>; hapl.). — B<sub>2</sub> joins together adhyāyas 36-37.

B<sub>3</sub>

Dacca, University Library No. 604 A. Written on paper in Bangali characters. Size 16" × 3 $\frac{1}{2}$ ", with 8 lines to a page. Total number of folios 175. The copyist of the MS. is Sri Rāmanātha Sarma. The MS. is in good condition. It bears the date Śaka 1667 (= A. D. 1745). It contains all the four concluding parvans. Amongst the additional passages B<sub>3</sub> gives 6\*, 9\*, 19\*, 27\*, 30\*, 38\* and 41\*, which are restricted to parts of the N group alone; while 12\* has sharers from both the N and S groups. The portion of the text of the Āśramavāsika Parvan from adhy. 22. 1 up to the end of this Parvan is lost on missing folios.

B<sub>4</sub>

Dacca, University Library No. 732. Written on paper in Bangali characters. Size 21" × 7 $\frac{1}{4}$ ", with 15 lines to a page. The actual number of folios covering the present parvan is 59-89 out of a total number of 92 folios. The MS. is in very good condition. The copyist of the MS. is named Srīla Gangāprasāda. The MS. is dated Bhujakṛtayugaśaile chandrayukte Viśāke (1712), which is probably in Saṁvat. It contains all the four concluding parvans. — Amongst additional passages B<sub>4</sub> gives 6\*, 9\*, 19\*, 27\*, 30\*, 38\*, 41\*, 65\*, 73\*, 80\* and 81\*, which are restricted to parts of the N group alone; while 51\* has sharers from both the N and S groups. Amongst omitted passages, B<sub>4</sub> is peculiar in omitting 11. 15<sup>c</sup>-18<sup>b</sup> (hapl.), 12 from विक्षिप्यते (in 8<sup>b</sup>) up to च्च (in 8<sup>c</sup>), and 16. 15-16. The following omissions are shared by B<sub>4</sub> with the MSS. mentioned: 9. 13<sup>c</sup>-14<sup>a</sup> (with K<sub>4</sub> B<sub>5</sub>. 6 [? hapl.]); 13. 11<sup>cf</sup> (with K<sub>3</sub> B<sub>1</sub>. 2. 5); 20. 4<sup>ab</sup> (with B<sub>1</sub>. 5; hapl.), 44. 41<sup>ab</sup> (with T<sub>1</sub>); and 45. 3<sup>cd</sup> (with D<sub>5</sub>. 5 T<sub>1</sub>; hapl.). — B<sub>4</sub> joins together adhyāyas 13-14, 16-17, 26-27 and 36-37.

omitted passages, B<sub>4</sub> is peculiar in omitting 11. 15<sup>c</sup>-18<sup>b</sup> (hapl.), 12 from विशिष्यते (in 8<sup>b</sup>) up to चैव (in 8<sup>c</sup>), and 16. 15-16. The following omissions are shared by B<sub>4</sub> with the MSS. mentioned : 9. 13<sup>c</sup>-14<sup>d</sup> (with K<sub>4</sub> B<sub>4</sub>. १ [?] hapl.); 13. 11<sup>c'</sup> (with K<sub>3</sub> B<sub>1</sub>. २. १); 20. 4<sup>ab</sup> (with B<sub>1</sub>. १; hapl.), 44. 41<sup>ab</sup> (with T<sub>1</sub>); and 45. 3<sup>cd</sup> (with D<sub>6</sub>. १ T<sub>1</sub>; hapl.). — B<sub>4</sub> joins together adhyāyas 13-14, 16-17, 26-27 and 36-37.

B<sub>5</sub>

Calcutta, Royal Asiatic Society Library; No. G10773. Written on palm-leaves in Bangali characters. Size 15 $\frac{1}{4}$ " × 11 $\frac{1}{2}$ ", with 4 lines to a page. Existing number of folios 59<sup>a</sup> out of a total number of 90. The MS. is old, worn-out and discoloured. It belongs to the 17th century. The MS. contains all the four concluding parvans. The stars in B<sub>5</sub> are shared by a group consisting of K<sub>4</sub> B<sub>1-4</sub>. १ Dn D<sub>1-3</sub>. १. १. For detailed description of the group, see the description under B<sub>1</sub>. Amongst omitted passages, B<sub>5</sub> is peculiar in omitting 23. 6-8 (hapl.), 24. 9<sup>ab</sup>, 26. 11-13 (hapl.), 36. 23<sup>ab</sup>, 42. 17<sup>bc</sup> (hapl.), 46. 3<sup>d</sup>, 8<sup>d</sup>, 11<sup>c</sup>, 13<sup>c</sup>, and from दिति (in 17<sup>b</sup>) up to गतः स (in 47. 7<sup>d</sup>). The following omissions are shared by B<sub>5</sub> with the MSS. mentioned : 9. 13<sup>c</sup>-14<sup>d</sup> (with K<sub>4</sub> B<sub>4</sub>. १ [?] hapl.), 13. 11<sup>c'</sup> (with K<sub>3</sub> B<sub>1</sub>. २. १), 20. 4<sup>ab</sup> (with B<sub>1</sub>. १; hapl.), and 33. 19<sup>c</sup>-20<sup>b</sup> (with K<sub>3</sub>; hapl.). — B<sub>5</sub> joins together adhyāyas 13-14, 16-17, 26-27, 36-37 and 46-47.

B<sub>6</sub>

Dacca, University Library; No. 1722. Written on country paper, yellowish in tint, in Bangali characters. Size 17" × 6 $\frac{3}{4}$ ", with 9 lines to a page. Total number of folios 46. The MS. is old but in good condition. Undated. For detailed description of the additional passages in B<sub>6</sub>, see the description of stars under B<sub>1</sub>. Amongst omitted passages, B<sub>6</sub> is peculiar in omitting 7. 18<sup>c</sup>-19<sup>b</sup> (hapl.), 15. 21<sup>c</sup>-22<sup>d</sup> (hapl.), 24. 3<sup>a</sup>-5<sup>b</sup> (hapl.), 27. 13-14 (hapl.), 33. 23<sup>d</sup>-27<sup>c</sup> (hapl.), 33. 30<sup>a</sup>-31<sup>b</sup>, 42 from ये मतिः (in 13<sup>b</sup>) up to मोदाद (in 15<sup>d</sup>), 45. 4<sup>a</sup>-5<sup>b</sup> and 47. 13-14. The following omissions are shared by B<sub>6</sub> with the MSS. mentioned : 9. 13<sup>c</sup>-14<sup>d</sup> (with K<sub>4</sub> B<sub>4</sub>. १; [?] hapl.); 9 from ये दोषा (in 24<sup>a</sup>) up to अनेदे (in 25<sup>c</sup>) and 44. 30<sup>c</sup>-31<sup>d</sup> (both with D<sub>1</sub>; hapl.), 15. 14<sup>d</sup>-16<sup>c</sup> (with T<sub>1</sub>; hapl.), 22. 19<sup>c'</sup> (with D<sub>4</sub>. १-१ G<sub>1</sub>; hapl.), and 23. 3-4 (with K<sub>1</sub>. १ D<sub>4</sub>. १-१ T<sub>1</sub>; hapl.). — B<sub>6</sub> joins together adhyāyas 26-27 and 36-37.

Dn<sub>1</sub>

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI). No. 233 of 1895-1902. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 14. 5" × 6. 2", with 14 lines to a page. Each line contains about 46 letters. Total number of folios 17. The MS. is undated. It is without the commentary, but the text generally agrees with Cn. The MS. contains parvans from Anuśāsana up to Svargārohaṇa. Amongst additional passages Dn<sub>1</sub> gives 52\*, which it shares with Dn<sub>2</sub> alone. For a detailed description of the star-passages in Dn<sub>1</sub>, see that of the stars under B<sub>1</sub>. The star 19\* is shared by B<sub>1-4</sub> Dn<sub>1</sub>

D<sub>1</sub>. 2. 7. ०, while 43\* is shared by K<sub>3</sub> D<sub>2</sub> D<sub>2</sub>. 7. Amongst omitted passages, D<sub>1</sub> is peculiar in omitting 12. 7<sup>d</sup>-8<sup>c</sup> (hapl.) and 21. 5 (hapl.). — D<sub>1</sub> joins together adhyāyas 15-16, 26-27 and 36-37.

D<sub>2</sub>

Jammu, State Library ; No. 3732. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 14½" × 8½", with 15 lines to a page. Each line contains about 35 letters. Total number of folios 28. The text is written in the centre and the commentary, *Bhārata-bhāvādīpa* of Nilakaṇṭha, above and below the text. It is undated. The MS. contains the four concluding parvans. Amongst additional passages, D<sub>2</sub> gives 52\*, which it shares with D<sub>1</sub> alone. For the description of the star passages in D<sub>2</sub>, see the description of stars under B<sub>1</sub>. Star 19\* is shared by B<sub>2-4</sub> D<sub>1</sub> D<sub>1</sub>. 2. 7. ०, while 43\* is shared by K<sub>3</sub> D<sub>1</sub> D<sub>2</sub>. 7. Amongst omitted passages, D<sub>2</sub> is peculiar in omitting 15. 19<sup>b</sup>-20<sup>c</sup>, 44. 46-47 and 45. 19<sup>c</sup>-20<sup>d</sup>. — D<sub>2</sub> (like D<sub>1</sub>) joins adhyāyas 15-16, 26-27 and 36-37.

D<sub>1</sub>

Tanjore, Saraswathi Mahal Library ; No. 1171. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 12" × 5½", with 12 lines to a page. Total number of folios 46. The MS. is dated Samvat 1642 (= A. D. 1585). The MS. ends with — संवत् १६४२, भाद्रपद चव् ८ इन्दुवासरे । लिखितं नारायण अनन्त वाराणसी मणिकर्णिका विश्वेश्वरसंनिधौ. Amongst additional passages D<sub>1</sub> gives 93\* which is peculiar to it ; and 99\*, which it shares with D<sub>3</sub> alone. For the description of the star passages in D<sub>1</sub>, see the description of stars under B<sub>1</sub>. 19\* is shared by B<sub>2-4</sub> D<sub>1</sub> D<sub>2</sub>. 7. ०. Amongst omitted passages, D<sub>1</sub> is peculiar in omitting 16. 15<sup>b</sup>, 21 from विश्व राज ( in 5<sup>a</sup> ) up to वेपमानो ( in 6<sup>a</sup> ), 25. 1<sup>d</sup>-3<sup>a</sup> ( hapl. ), 31. 2-4 ( hapl. ), 32. 10<sup>ab</sup> ( hapl. ), and 33. 34<sup>a</sup>-35<sup>b</sup>. The following omissions are shared by D<sub>1</sub> with the MSS. mentioned : 9 from वे दोषा ( in 24<sup>a</sup> ) up to अमेदे ( in 25<sup>c</sup> ) and 44. 30<sup>c</sup>-31<sup>d</sup> ( both with B<sub>3</sub> ; hapl. ), and 20. 14<sup>bc</sup> ( with D<sub>3</sub> ). — D<sub>1</sub> joins together adhyāyas 36-37.

D<sub>2</sub>

Tanjore, Saraswathi Mahal Library ; No. 1120. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 13½" × 6½", with 10 lines to a page. Total number of folios 44. The MS. is dated Samvat 1669 ( cir. A. D. 1612 ) आश्विन व. १४. The copyist of the MS. is named Raghunātha. Amongst additional passages D<sub>2</sub> gives 108\*, which it shares with D<sub>1</sub> alone. For the description of the star-passages in D<sub>2</sub>, see the description of stars under B<sub>1</sub>. 19\* is shared by B<sub>2-4</sub> D<sub>1</sub> D<sub>2</sub>. 7. ०, while 43\* is shared by K<sub>3</sub> D<sub>1</sub> D<sub>2</sub>. The following omission is shared by D<sub>2</sub> with the MSS. mentioned. 10. 1<sup>cd</sup> ( with K<sub>1</sub>. 2 ; hapl. ). — D<sub>2</sub> joins together adhyāyas 15-16, 26-27 and 36-37.

D<sub>3</sub>

Tanjore, Saraswathi Mahal Library ; No. 1369. Written on paper in Devanāgarī

characters. Size  $11'' \times 4\frac{3}{4}''$ , with 10 lines to a page. Total number of folios 47. The MS. is dated Samvat 1718 (= A. D. 1661). The MS. ends — सं. 1718, कार्तिक व. ७, शुक्ले । पुरुषोत्तमेन लिखितमिति. Amongst additional passages,  $D_3$  gives  $44^*$  and  $100^*$  which are peculiar to it, and  $99^*$  which it shares with  $D_1$  alone. For the description of star-passages in  $D_3$ , see the description of stars under  $B_1$ . It gives  $14^*$ , which it shares with  $K_3$ - $G_1$ . Amongst omitted passages,  $D_3$  is peculiar in omitting 38.  $23^{bc}$  (hapl.), and 44.  $31^d$ - $32^a$  (hapl.). The omission of 20.  $14^{bc}$  is shared by  $D_3$  with  $D_1$ . —  $D_3$  joins together adhyāyas 36-37.

#### $D_4$

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1379. Written on paper in Devanāgarī characters. Size  $14'' \times 6''$ , with 12 lines to a page. Total number of folios 32. The MS. is undated. On the fly-leaf, the name of the owner is written as उन्नापतिपण्डितानामिति. The stars in  $D_4$  are shared by a group consisting of  $D_5$ .  $c$ .  $s$  S, as illustrated in  $10^*$ ,  $29^*$ ,  $32^*$ - $35^*$ ,  $40^*$ ,  $42^*$ ,  $61^*$ ,  $64^*$ ,  $68^*$ ,  $71^*$ ,  $74^*$ ,  $79^*$ ,  $82^*$ ,  $86^*$ , and  $96^*$ . Solitary departures from the group are:  $97^*$ ,  $98^*$  (both minus  $T_4$ ); three departures being illustrated in  $46^*$  (plus  $K_3$ .  $s$ , minus  $M_4$ ), while four departures are illustrated in  $7^*$  (minus  $T_1$ .  $4$   $M_1$ .  $5$ ), and  $37^*$  (minus  $T_1$   $G_3$ - $c$ ). The star  $11^*$  is shared by  $D_5$ .  $c$ .  $s$   $T_2$ .  $4$   $G_2$ - $4$ ;  $12^*$  is shared by  $K_1$ .  $2$ - $5$   $B_1$ .  $s$ .  $c$   $D_1$ .  $c$ .  $s$ .  $s$  S (except  $T_1$   $G_1$ ), while  $13^*$  is shared by  $D_5$ .  $s$   $T_2$ .  $3$   $G_2$   $M_2$ , and  $15^*$  by  $D_5$ .  $c$ .  $s$   $T_2$ .  $3$   $G_2$ .  $4$   $M_2$ . Star  $48^*$  is shared by  $D_5$ .  $s$   $T_2$   $G_1$ .  $2$ .  $s$   $M_1$ - $4$ . The additional passage  $50^*$  is shared by  $D_5$ .  $s$   $T_2$ .  $3$   $G_2$   $M_2$ - $4$ ;  $51^*$  is shared by N ( $\bar{S}_1$   $B_3$  missing) T  $G_1$ - $4$   $M_3$ ; and  $55^*$  is shared by  $D_5$ .  $s$   $T_2$   $G_1$ .  $2$ . Both  $63^*$  and  $69^*$  are shared by  $D_5$ .  $c$ .  $s$  T  $G_1$ - $4$   $M_3$ . Amongst omitted passages,  $D_4$  is peculiar in omitting 15.  $6^{bc}$ , 33.  $28^c$ - $30^b$  (hapl.), 38.  $8^{ab}$ , 41.  $28^{cd}$  and 46.  $14^{d$ - $16^a$ . The following omissions are shared by  $D_4$  with the MSS. mentioned: 1.  $22^{cd}$ , 3.  $8^c$ - $10^d$  (hapl.), 9. 2-3 (hapl.), 15.  $20^c$ - $16$ .  $3^d$ , 22.  $4^c$ - $6^d$  and  $12^c$ - $13^b$ , 25.  $13^c$ - $14^d$  (hapl.), 26.  $2^{cd}$  and 45. 37-38 (hapl.) — all with  $D_5$ .  $s$ ; 6.  $22^{ab}$  (with  $D_5$ .  $s$   $G_2$   $M_1$ ); 8. 5 (with  $D_5$   $T_4$   $G_1$ ; hapl.), 9.  $26^{cd}$  (with  $D_5$ .  $s$   $T_2$   $G_2$   $M_1$ ), 10.  $5^{ab}$  (with  $D_5$ .  $s$   $T_2$   $G_2$   $M_1$ - $3$ ), 13.  $7^d$ - $8^c$  (with  $K_2$ .  $4$ .  $c$   $D_5$ .  $s$ ; hapl.), 22.  $19^{cd}$  (with  $B_2$   $D_5$ - $s$   $G_1$ ; hapl.), 23. 3-4 (with  $K_1$ .  $2$   $B_2$   $D_5$ - $s$   $T_1$ ; hapl.), and 42.  $17^{cd}$  (with  $K_2$ .  $4$   $D_5$ .  $c$ .  $s$  S; hapl.). —  $D_4$  joins together adhyāyas 15-16 and 46-47.

#### $D_5$

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1241. Written on paper in Devanāgarī characters. Size  $15'' \times 6\frac{1}{2}''$ , with 12 lines to a page. Total number of folios 37. The MS. ends with — आनन्दसंवत्सर श्रावण शु० ५ बुधवासरे । इदमाश्रमवासपर्वयुस्तकं राजश्री मोरोकृष्णपण्डितस्य विद्यनाथ-भट्टस्वहस्तलिखितं. The year of writing is not specified. The MS. is about two hundred years old. Amongst additional passages,  $D_5$  gives  $3^*$ ,  $70^*$  and  $85^*$ , which are peculiar to it. The stars in  $D_5$  are shared by a group consisting of  $D_4$ .  $c$ .  $s$  S, as illustrated in  $10^*$ ,  $23^*$ ,  $32^*$ - $35^*$ ,  $40^*$ ,  $42^*$ ,  $61^*$ ,  $64^*$ ,  $68^*$ ,  $71^*$ ,  $74^*$ ,  $79^*$ ,  $82^*$ ,  $86^*$  and  $96^*$ . Solitary depar-



tures from the group are 97\*, 98\* (both minus T<sub>4</sub>). Four departures are illustrated in 7\* (minus T<sub>1, 4</sub> M<sub>4, 5</sub>) and 37\* (minus T<sub>1</sub> G<sub>3-5</sub>). The star 11\* is shared by D<sub>4, 6, 8</sub> T<sub>2, 4</sub> G<sub>2-4</sub>; 15\* is shared by D<sub>4, 6, 8</sub> T<sub>2, 3</sub> G<sub>2, 4</sub> M<sub>3</sub>; 46\* by K<sub>3, 4</sub> D<sub>4, 6, 8</sub> T G M<sub>1-3, 5</sub>; while 51\* is shared by N (Ś<sub>1</sub> B<sub>3</sub> missing) T G<sub>1-4</sub> M<sub>5</sub>. Both 63\* and 69\* are shared by D<sub>4, 6, 8</sub> T G<sub>1-4</sub> M<sub>5</sub>. Amongst omitted passages, D<sub>6</sub> is peculiar in omitting 1. 9<sup>cd</sup> and 17. 10<sup>d</sup>-11<sup>a</sup> (hapl.). The following omissions are shared by D<sub>6</sub> with the MSS. mentioned: 3. 7<sup>cd</sup> (with T<sub>1, 4</sub>), 3. 8<sup>c</sup>-9<sup>d</sup> (with T<sub>1, 4</sub>; hapl.), 38. 18<sup>a</sup>-20<sup>b</sup> (with T<sub>1</sub>), and 42. 17<sup>cd</sup> (with K<sub>2, 4</sub> D<sub>4, 6, 8</sub> S; hapl.). — D<sub>6</sub> joins together adhyāyas 46-47.

D<sub>6</sub>

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1328. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 13½" × 5½", with 10 lines to a page. Total number of folios 42. The MS. is undated. It contains the four concluding parvans. Amongst additional passages D<sub>6</sub> gives 17\* which is peculiar to it. For the detailed description of the additional passages in D<sub>6</sub>, see the description of star-passages under D<sub>4</sub>. Amongst omitted passages, D<sub>6</sub> is peculiar in omitting 2. 9<sup>d</sup>-11<sup>c</sup>, 13. 4<sup>ab</sup> (hapl.), 24. 21<sup>d</sup>, 26 from चृषो (in 10<sup>c</sup>) up to पुरुकुत्सो (in 12<sup>c</sup>), and 39 from सर्वोस्तथा (in 1<sup>b</sup>) up to ऋतुंस् (in 2<sup>d</sup>) (hapl.). The following omissions are shared by D<sub>6</sub> with the MSS. mentioned: 1. 22<sup>cd</sup>, 3. 8<sup>c</sup>-10<sup>d</sup> (hapl.), 9. 2-3 (hapl.), 15. 20<sup>c</sup>-16. 3<sup>d</sup> (hapl.), 22. 4<sup>c</sup>-6<sup>d</sup> and 12<sup>c</sup>-13<sup>b</sup>, 25. 13<sup>c</sup>-14<sup>d</sup> (hapl.), 26. 2<sup>cd</sup>, and 45. 37-38 (hapl.) — all with D<sub>4, 8</sub>; 1. 20 (with T<sub>3</sub>; hapl.), 6. 22<sup>cd</sup> (with D<sub>4, 8</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1</sub>); 8. 5 (with D<sub>4</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1</sub>; hapl.), 9. 26<sup>cd</sup> (with D<sub>4, 8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1</sub>), 10. 5<sup>ab</sup> (with D<sub>4, 8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1-3</sub>), 13. 7<sup>d</sup>-8<sup>c</sup> (with K<sub>2, 4, 5</sub> D<sub>4, 8</sub>; hapl.), 22. 14<sup>cd</sup> (with T<sub>1</sub>; hapl.), 22. 19<sup>cd</sup> (with B<sub>6</sub> D<sub>4, 7, 8</sub> G<sub>1</sub>; hapl.), 23. 3-4 (with K<sub>1, 3</sub> B<sub>6</sub> D<sub>4, 7, 8</sub> T<sub>1</sub>; hapl.), 42. 17<sup>cd</sup> (with K<sub>2, 4</sub> D<sub>4, 6, 8</sub> S; hapl.), and 45. 3<sup>cd</sup> (with B<sub>4</sub> D<sub>8</sub> T<sub>1</sub>; hapl.). — D<sub>6</sub> joins together adhyāyas 15-16 and 46-47.

D<sub>7</sub>

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1195. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 15" × 5½", with 11 lines to a page. Total number of folios 32. The MS. is old but undated, and worn out. Two or three folios are much damaged. Amongst additional passages D<sub>7</sub> gives 108\* which it shares with D<sub>2</sub> alone; while it gives 43\* which it shares with K<sub>3</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2</sub>. For the description of additional passages in D<sub>7</sub>, see the description of stars under B<sub>1</sub>. Star 19\* is shared by B<sub>2-4</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1, 2, 9</sub>. Amongst omitted passages, D<sub>7</sub> is peculiar in omitting 33. 3<sup>c</sup>-4<sup>d</sup> (hapl.). The following omissions are shared by D<sub>7</sub> with the MSS. given in brackets: 22. 19<sup>cd</sup> (with B<sub>6</sub> D<sub>4, 6, 8</sub> G<sub>1</sub>; hapl.), and 23. 3-4 (with K<sub>1, 3</sub> B<sub>6</sub> D<sub>4, 6, 8</sub> T<sub>1</sub>; hapl.). — D<sub>7</sub> joins together adhyāyas 20-21, 26-27 and 36-37.

D<sub>8</sub>

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1358. Written on paper in Devanāgarī

characters. Size  $14\frac{1}{2}'' \times 6''$ , with 11 lines to a page. Total number of folios 29. The MS. is undated, old and worn out, the last two folios being broken and damaged. For the description of additional passages in  $D_3$ , see the description of stars under  $D_4$ . Amongst omitted passages  $D_3$  is peculiar in omitting 4.  $5^a-7^b$ , 12.  $5^c-7^d$ , 17. 15-17, 36.  $2^b$ , 36 from रज्ज (in  $6^a$ ) up to रज्जन् (in  $8^c$ ), and 47.  $13^{cd}$ . The following omissions are shared by  $D_3$  with the MSS. given in brackets: 1.  $22^{cd}$ , 3.  $8^c-10^d$  (hapl.), 9. 2-3 (hapl.), 15.  $20^c-16. 3^d$  (hapl.), 22.  $4^c-6^d$  and  $12^c-13^b$ , 25.  $13^c-14^d$  (hapl.), 26.  $2^{cd}$ , and 45. 37-38 (hapl.)—all with  $D_4. e$ ; 6.  $22^{ab}$  (with  $D_4. e$   $G_2$   $M_1$ ); 9.  $26^{cd}$  (with  $D_4. e$   $T_2$   $G_2$   $M_1$ ); 10.  $5^{ab}$  (with  $D_4. e$   $T_2$   $G_2$   $M_{1-3}$ ); 13.  $7^d-8^c$  (with  $K_2. 4. e$   $D_4. e$ ; hapl.); 22.  $19^{cd}$  (with  $B_2$   $D_4. e. 7$   $G_1$ ; hapl.); 23. 3-4 (with  $K_1. 2$   $B_2$   $D_4. e. 7$   $T_1$ ; hapl.); 42.  $17^{cd}$  (with  $K_2. 4$   $D_4. e$   $S$ ; hapl.); and 45.  $3^{cd}$  (with  $B_2$   $T_1$ ; hapl.). —  $D_3$  joins together adhyāyas 15-16 and 46-47.

### $D_4$

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the B. O. R. I.); No. 516 of Viśrāmbāg 1. Written on paper in Devanāgarī characters. Size  $16'' \times 6''$ , with 9 lines to a page, and 54 letters in a line. Total number of folios 41. Hand-writing neat and clean. The Ślokas are numbered. The MS. is in good condition. It is undated. It contains the Āśramavāsikaparvan only. For the description of star-passages in  $D_4$ , see the description of stars under  $B_1$ . Star 19 is shared by  $B_2-4$   $D_n$   $D_1. 2. 7$ . Amongst omitted passages,  $D_4$  is peculiar in omitting 14.  $15^{bcd}$ , 16.  $2^d$ , 25.  $17^c-18^d$ , and 44. 16. —  $D_4$  joins together adhyāyas 36-37.

### $T_1$

Melkote, Yadugiri Yatirāj Mutt Library. Not numbered. Written in Telugu characters on palm-leaves. Size  $19.9'' \times 1.8''$ , with 11-13 lines to a page, and 88-98 letters in a line. Total number of folios 16. The MS. contains the last six (that is from Anusāsana to Svargārohaṇa) parvans. The MS. is undated. Amongst additional passages,  $T_1$  gives  $31^*$ ,  $78^*$ ,  $84^*$  and  $104^*$ , which are peculiar to it. For the description of stars in  $T_1$ , see the description of star-passages under  $D_4$ . Amongst omitted passages,  $T_1$  is peculiar in omitting 1.  $3^d-4^a$  (hapl.), 1.  $9^{bc}$  (hapl.), and  $11^{ab}$ ; 2. 9,  $12^d-13^c$  (hapl.); 3.  $6^{ab}$ ,  $14^a-15^b$ ,  $16^{cd}$ ; 4. 5-7,  $12^{ab}$ ; 6.  $13^{cd}$ , 18; 7.  $12^{cd}$ ; 8.  $15^{ab}$ ; 9.  $15^{ab}$ ,  $19^{ef}$  (hapl.),  $23^a$ ,  $24^{cd}$ ,  $25^{cd}$  (hapl.); 9.  $26^b-10. 2^a$  (hapl.); 10.  $2^{cd}$ ,  $4^{bc}$ ,  $6^{cd}$ ,  $7^c-8^f$  (hapl.),  $11^b$ , 14,  $15^{cd}$ ; 11.  $9^{cd}$ ,  $15^{cd}$ ,  $18^c-19^b$ ; 12.  $3^{ab}$ ,  $4^{ab}$ ,  $10^c-11^b$ ,  $21^{cd}$ ; 13.  $9^{ef}$ ,  $17^{cd}$ ; 14. 2-3,  $5^c-6^b$ ,  $13^{ef}$ ; 15. 3,  $10^{cd}$ ,  $12^{ab}$ ; 15.  $25^c-16. 2^b$ ; 16.  $10^{cd}$ ,  $12^{ab}$ , 18,  $19^{cd}$ ,  $21^{ab}$ ,  $22^{cd}$ ; 17.  $5^{ef}$ ; 18.  $4^{cd}$ ; 18. 10-13 (? hapl.); 20. 12,  $14^b-17^c$  (hapl.); 22. 20-22; 23.  $10^{ab}$ ,  $18^{cd}$ ,  $19^{cd}$ ; 24.  $17^{bc}$ ,  $24^{cd}$ ; 27.  $12^{cd}$ ; 30.  $1^d-2^a$ ; 31.  $7^c-8^b$ ; 34.  $7^{ab}$ ,  $8^{cd}$ , 12-14; 35.  $8^c-16^a$ ; 36.  $11^{cd}$ ; 38.  $17^{bc}$ ; 41.  $18^c-21^b$  (hapl.); 42.  $7^{cd}$ ,  $9^{cd}$ ,  $11^{ab}$ ,  $12^{ef}$ ; 44.  $1^c-3^d$ ,  $5^{ab}$ ,  $12^{ab}$ ,  $15^{cd}$ ,  $17^{cd}$ ,  $25^{cd}$ ,  $46^{cd}$ ,  $48^c-51^d$ ; 45.  $17^{cd}$ ,  $30^{ab}$ ; and 47.  $1^{cd}$ . The following omissions are shared by  $T_1$  with the MSS. given in brackets:

3. 7<sup>cd</sup> (with D<sub>5</sub> T<sub>4</sub>), 3. 8<sup>c-9<sup>d</sup></sup> (with D<sub>5</sub> T<sub>4</sub>; hapl.), 3. 10<sup>cd</sup> (with T<sub>4</sub>; hapl.), 10. 12<sup>a-13<sup>a</sup></sup> (with G<sub>3.4</sub>; hapl.), 22. 14<sup>cd</sup> (with D<sub>6</sub>; hapl.), 23. 3-4 (with K<sub>1.2</sub> B<sub>3</sub> D<sub>4.e-s</sub>; hapl.), 38. 18<sup>a-20<sup>b</sup></sup> (with D<sub>5</sub>), 42. 17<sup>cd</sup> (with K<sub>2.4</sub> D<sub>4-e.s</sub> T<sub>2-4</sub> G M; hapl.); 44. 41<sup>ab</sup> (with B<sub>4</sub>); 45. 3<sup>cd</sup> (with B<sub>4</sub> D<sub>5.s</sub>; hapl.); and 46. 8-9 (with G<sub>5</sub> M<sub>3</sub>; hapl.). — T<sub>1</sub> om. adhy. 25, and joins together (like T<sub>2</sub>) adhyāyas 15-16 and 46-47.

T<sub>2</sub>

Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab); No. 5615. Written on paper in Telugu characters. With 8-11 lines to a page and 80-94 letters in a line. Total number of folios for Āśramavāsa 26. The MS. contains parvans from Śalya up to Strī, and from Āśvamedhika up to Svargārohaṇa. The MS. is undated. Amongst additional passages, T<sub>2</sub> gives 94\* which is peculiar to it; 11\*, which it shares with D<sub>3-e.s</sub> T<sub>4</sub> G<sub>2-4</sub>; 13\* with D<sub>4.e.s</sub> T<sub>3</sub> G<sub>2</sub> M<sub>2</sub>, 50\* with D<sub>4.e.s</sub> T<sub>3</sub> G<sub>2</sub> M<sub>2-4</sub>, and 55\* with D<sub>4.e.s</sub> G<sub>1.2</sub>. For the description of stars in T<sub>2</sub>, see the description of stars under D<sub>4</sub>. Amongst omitted passages, T<sub>2</sub> is peculiar in omitting 8. 20<sup>cd</sup> (hapl.), 15. 21<sup>c-25<sup>d</sup></sup>, and 24. 2<sup>ab</sup> (hapl.). The following omissions are shared by T<sub>2</sub> with the MSS. given in brackets; 9. 26<sup>cd</sup> (with D<sub>4.e.s</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1</sub>), 10. 5<sup>ab</sup> (with D<sub>4.e.s</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1-s</sub>), and 42. 17<sup>cd</sup> (with K<sub>2.4</sub> D<sub>4-e.s</sub> T<sub>1.2.4</sub> G M; hapl.). — T<sub>2</sub> joins together adhyāyas 15-16 and 46-47.

T<sub>3</sub>

Madras, Adyar Library; No. 29L 28. Written in Telugu characters on palm-leaves. The MS. contains the last five parvans, from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. The MS. is undated. Amongst additional passages, T<sub>3</sub> gives 56\* and 92\* which are peculiar to it; 13\*, which it shares with D<sub>4.e.s</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> M<sub>2</sub>, while 50\* is shared by D<sub>4.e.s</sub> T<sub>3</sub> G<sub>2</sub> M<sub>2-4</sub>. For the description of stars in T<sub>3</sub>, see under D<sub>4</sub>. Amongst omitted passages T<sub>3</sub> is peculiar in omitting 25. 13<sup>cd</sup>, 30. 5<sup>ab</sup>, and 40. 8<sup>5-9<sup>a</sup></sup> (hapl.). The following omissions are shared by T<sub>3</sub> with the MSS. given in brackets: 1. 20 (with D<sub>6</sub>; hapl.) and 42. 17<sup>cd</sup> (with K<sub>2.4</sub> D<sub>4-e.s</sub> T<sub>1.2.4</sub> G M; hapl.). — T<sub>3</sub> joins together adhyāyas 46-47.

T<sub>4</sub>

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11835. Written in Telugu characters on palm-leaves. Size 18½" × 1½", with 6 lines to a page. Total number of folios 36. The MS. is undated but looks fairly old. It contains the Āśramavāsikaparvan only. Amongst additional passages, T<sub>4</sub> gives 11\* which it shares with D<sub>4-e.s</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2-4</sub>. The sharers of the remaining star-passages arrange themselves into the group D<sub>4-e.s</sub> S as illustrated in — 10\*, 23\*, 32\*-35\*, 40\*, 42\*, 61\*, 64\*, 68\*, 71\*, 74\*, 79\*, 82\*, 86\* and 96\*. Three departures from the group are illustrated in 46\* (plus K<sub>3.s</sub>, minus M<sub>4</sub>). Four departures from the group are: 37\* (minus T<sub>1</sub> G<sub>2-s</sub>) and 48\* (minus D<sub>5</sub> G<sub>3.4</sub> M<sub>5</sub>);

while both the stars 63\* and 69\* are shared by  $D_{4-6.8}$   $T_{1-3}$   $G_{1-4}$   $M_5$ . Star 12\* is shared by  $K_{1.3-5}$   $B_{1.3.6}$   $D_{1.6.8.8}$   $S$  (except  $T_1$   $G_1$ ), and 51\* is shared by  $N$  ( $\bar{S}_1$   $B_3$  missing)  $T_{1-3}$   $G_{1-4}$   $M_5$ . Amongst omitted passages,  $T_4$  is peculiar in omitting 5. 12<sup>a</sup>-13<sup>a</sup>, 15, 18, 25. 0<sup>ab</sup> (hapl.), 20<sup>c</sup>-21<sup>b</sup>; 6. 1<sup>a</sup>; 6 from बुद्धिना (in 3<sup>b</sup>) up to किं मे (in 4<sup>a</sup>), 9, 11<sup>a</sup>-12<sup>b</sup>, 14<sup>c</sup>-15<sup>b</sup>, 6 from वित्तः (in 17<sup>a</sup>) up to ञातुं त्वं (in 17<sup>a</sup>), 19<sup>c</sup>-20<sup>b</sup>, 22<sup>cd</sup>, 7. 4<sup>a</sup>, 7 from तत्रामृत (in 5<sup>a</sup>) up to लब्धा चं (in 5<sup>c</sup>), 7<sup>c</sup>-8<sup>b</sup>, 16; 8. 2<sup>c</sup>-3<sup>b</sup>, 14<sup>a</sup>-16<sup>b</sup>, 18<sup>ab</sup>; 9. 17<sup>cd</sup>; 23. 3-6; 24. 7<sup>ab</sup>; 29. 11<sup>a</sup>-12<sup>a</sup> (hapl.); 33. 25<sup>d</sup> and 32<sup>a</sup>-34<sup>b</sup>; 34. 16<sup>b</sup>-24<sup>b</sup>; 42. 3-5; 44. 17-43; 45. 18<sup>c</sup>-21<sup>b</sup> and 28<sup>c</sup>-30<sup>d</sup> (both hapl.); 45. 41-42; 46. 2<sup>cd</sup> and 47. 12-14. The following omissions are shared by  $T_4$  with the MSS. given in brackets : 3. 7<sup>cd</sup> and 3. 8<sup>c</sup>-9<sup>d</sup> (both with  $D_6$   $T_1$ ; the latter hapl.); 3. 10<sup>cd</sup> (with  $T_1$ ; hapl.); 8. 5 (with  $D_{4.6}$   $G_1$ ; hapl.); 16. 15<sup>cd</sup> (with  $G_4$ ); 26. 8<sup>ab</sup> (with  $K_3$ ); and 42. 17<sup>cd</sup> (with  $K_{2.4}$   $D_{4-6.8}$   $T_{1-3}$   $G$   $M$ ; hapl.). —  $T_4$  joins adhyāyas 45-47 together.

### G<sub>1</sub>

Poona : The B. O. R. I. MS. Collection; No. 27. This MS. belonged to Shri Shreenivas Aiyangar, Mysore, and was received as present to the Bhandarkar Oriental Research Institute through the good offices of the Yatiraj Mutt, Melkote. The MS. is written on palm-leaves (size 15.2" × 2.1") in Grantha characters. Total number of folios 532; with 16-22 lines to a page, and 65-75 letters in a line. The MS. contains Parvans 12-18. The number of folios for the Āśramavāsikaparvan is 16. The MS. is undated. Amongst additional passages,  $G_1$  gives 22\* which is peculiar to it. It gives 14\* which it shares with  $K_{3-5}$   $D_3$ , 25\* with  $K_{3.5}$ , 26\* with  $K_{3-5}$ , 55\* with  $D_{4.6.8}$   $T_2$   $G_2$ , and 101\*, 105\*, 106\* (all three) with  $G_2$   $M_{1-4}$ . It also gives stars 10\*, 23\*, 32\*-35\*, 40\*, 42\*, 61\*, 64\*, 68\*, 71\*, 74\*, 79\*, 82\*, 86\* and 96\*, which are shared by a group consisting of  $D_{4-6.8}$   $S$ . Solitary departures from the group are : 97\* and 98\* (both, minus  $T_4$ ); three departures from the group in 46\* (plus  $K_{3.5}$ , minus  $M_4$ ). Four departures are illustrated in 7\* (with minus  $T_{1.4}$   $M_{4.6}$ ) and in 37\* (with minus  $T_1$   $G_{2-5}$ ). Star 48\* is shared by  $D_{4.6.8}$   $T_2$   $G_{1.6}$   $M_{1-4}$ , while 63\* and 69\* are shared by  $D_{4-6.8}$   $T$   $G_{2-4}$   $M_5$ .  $G_1$  also gives 51\*, which is shared by  $N$  ( $\bar{S}_1$   $B_3$  missing)  $T$   $G_{2-4}$   $M_5$ . Amongst omitted passages,  $G_1$  is peculiar in omitting 9. 9<sup>ab</sup> (hapl.), 12. 9<sup>ab</sup>, 13. 1<sup>cd</sup>, 22. 5-6, 27 from कथा (in 9<sup>b</sup>) up to दुश्चरस्यास्य (in 9<sup>c</sup>) (hapl.), 29. 5<sup>c</sup>-7<sup>d</sup>, 33. 1<sup>c</sup>-4<sup>d</sup> (? hapl.), 40. 11<sup>cd</sup> (hapl.), 41. 22<sup>c</sup>-24<sup>b</sup>, and 46. 8<sup>c</sup>-9<sup>b</sup>. The following omissions are shared by  $G_1$  with the MSS. given in brackets : 8. 5 (with  $D_{4.6}$   $T_4$ ; hapl.), 15. 21<sup>c</sup>-16. 3<sup>b</sup> (with  $G_6$   $M_{1-4}$ ), 22. 19<sup>cd</sup> (with  $B_3$   $D_{4.6-8}$ ; hapl.) and 42. 17<sup>cd</sup> (with  $K_{2.4}$   $D_{4-6.8}$   $T$   $G_{2-5}$   $M$ ; hapl.). —  $G_1$  joins together the adhyāyas 15 and 16.

### G<sub>2</sub>

Pudukkottah, State Library; No. 322. Written in Grantha characters on palm-leaves. Size 19" × 2½", with 10-14 lines to a page, and 75-85 letters in a line. The MS. contains Parvan 3 as well as Parvans 14-18. Total number of folios 32. It

3. 7<sup>cd</sup> (with D<sub>5</sub> T<sub>4</sub>), 3. 8<sup>c-9<sup>d</sup></sup> (with D<sub>5</sub> T<sub>4</sub>; hapl.), 3. 10<sup>cd</sup> (with T<sub>4</sub>; hapl.), 10. 12<sup>d-13<sup>a</sup></sup> (with G<sub>3.4</sub>; hapl.), 22. 14<sup>cd</sup> (with D<sub>5</sub>; hapl.), 23. 3-4 (with K<sub>1.2</sub> B<sub>3</sub> D<sub>4.5-6</sub>; hapl.), 38. 18<sup>a-20<sup>b</sup></sup> (with D<sub>5</sub>), 42. 17<sup>cd</sup> (with K<sub>2.4</sub> D<sub>4-5.6</sub> T<sub>2-4</sub> G M; hapl.); 44. 41<sup>ab</sup> (with B<sub>4</sub>); 45. 3<sup>cd</sup> (with B<sub>4</sub> D<sub>5.6</sub>; hapl.); and 46. 8-9 (with G<sub>3</sub> M<sub>3</sub>; hapl.). — T<sub>1</sub> om. adhy. 25, and joins together (like T<sub>2</sub>) adhyāyas 15-16 and 46-47.

T<sub>2</sub>

Lahore, D.A.V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab); No. 5615. Written on paper in Telugu characters. With 8-11 lines to a page and 80-94 letters in a line. Total number of folios for Āśramavāsa 26. The MS. contains parvans from Śalya up to Strī, and from Āśvamedhika up to Svargārohaṇa. The MS. is undated. Amongst additional passages, T<sub>2</sub> gives 94\* which is peculiar to it; 11\*, which it shares with D<sub>4-5.6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>2-4</sub>; 13\* with D<sub>4.5.6</sub> T<sub>3</sub> G<sub>2</sub> M<sub>2</sub>, 50\* with D<sub>4.5.6</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> M<sub>2-4</sub>, and 55\* with D<sub>4.5.6</sub> G<sub>1.2</sub>. For the description of stars in T<sub>2</sub>, see the description of stars under D<sub>4</sub>. Amongst omitted passages, T<sub>2</sub> is peculiar in omitting 8. 20<sup>bc</sup> (hapl.), 15. 21<sup>c-25<sup>d</sup></sup>, and 24. 2<sup>ab</sup> (hapl.). The following omissions are shared by T<sub>2</sub> with the MSS. given in brackets; 9. 26<sup>cd</sup> (with D<sub>4.5.6</sub> G<sub>2</sub> M<sub>1</sub>), 10. 5<sup>ab</sup> (with D<sub>4.5.6</sub> G<sub>2</sub> M<sub>1-3</sub>), and 42. 17<sup>cd</sup> (with K<sub>2.4</sub> D<sub>4-5.6</sub> T<sub>1.2.4</sub> G M; hapl.). — T<sub>2</sub> joins together adhyāyas 15-16 and 46-47.

T<sub>3</sub>

Madras, Adyar Library; No. 29L 28. Written in Telugu characters on palm-leaves. The MS. contains the last five parvans, from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. The MS. is undated. Amongst additional passages, T<sub>3</sub> gives 56\* and 92\* which are peculiar to it; 13\*, which it shares with D<sub>4.5.6</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> M<sub>2</sub>, while 50\* is shared by D<sub>4.5.6</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> M<sub>2-4</sub>. For the description of stars in T<sub>3</sub>, see under D<sub>4</sub>. Amongst omitted passages T<sub>3</sub> is peculiar in omitting 25. 13<sup>cd</sup>, 30. 5<sup>ca</sup>, and 40. 8<sup>b-9<sup>a</sup></sup> (hapl.). The following omissions are shared by T<sub>3</sub> with the MSS. given in brackets: 1. 20 (with D<sub>5</sub>; hapl.) and 42. 17<sup>cd</sup> (with K<sub>2.4</sub> D<sub>4-5.6</sub> T<sub>1.2.4</sub> G M; hapl.). — T<sub>3</sub> joins together adhyāyas 46-47.

T<sub>4</sub>

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11835. Written in Telugu characters on palm-leaves. Size 18½" × 1½", with 6 lines to a page. Total number of folios 36. The MS. is undated but looks fairly old. It contains the Āśramavāsikaparvan only. Amongst additional passages, T<sub>4</sub> gives 11\* which it shares with D<sub>4-5.6</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2-4</sub>. The sharers of the remaining star-passages arrange themselves into the group D<sub>4-5.6</sub> S as illustrated in — 10\*, 23\*, 32\*-35\*, 40\*, 42\*, 61\*, 64\*, 68\*, 71\*, 74\*, 79\*, 82\*, 86\* and 96\*. Three departures from the group are illustrated in 46\* (plus K<sub>3.4</sub>, minus M<sub>4</sub>). Four departures from the group are: 37\* (minus T<sub>1</sub> G<sub>2-3</sub>) and 48\* (minus D<sub>5</sub> G<sub>2.4</sub> M<sub>2</sub>);

while both the stars 63\* and 69\* are shared by D<sub>4-c. s</sub> T<sub>1-3</sub> G<sub>1-4</sub> M<sub>5</sub>. Star 12\* is shared by K<sub>1. s-3</sub> B<sub>1. s. c</sub> D<sub>1. c. s. s</sub> S (except T<sub>1</sub> G<sub>1</sub>), and 51\* is shared by N (Ś<sub>1</sub> B<sub>3</sub> missing) T<sub>1-3</sub> G<sub>1-4</sub> M<sub>5</sub>. Amongst omitted passages, T<sub>4</sub> is peculiar in omitting 5. 12<sup>c</sup>-13<sup>d</sup>, 15, 18, 25. 0<sup>ab</sup> (hapl.), 20<sup>c</sup>-21<sup>b</sup>; 6. 1<sup>ac</sup>, 6 from बुद्धिना (in 3<sup>b</sup>) up to किं मे (in 4<sup>a</sup>), 9, 11<sup>d</sup>-12<sup>b</sup>, 14<sup>c</sup>-15<sup>b</sup>, 6 from पितः (in 17<sup>a</sup>) up to ज्ञातुं त्वं (in 17<sup>d</sup>), 19<sup>c</sup>-20<sup>b</sup>, 22<sup>cd</sup>, 7. 4<sup>a</sup>, 7 from त्वामृत (in 5<sup>a</sup>) up to लब्ध्वा चं (in 5<sup>c</sup>), 7<sup>c</sup>-8<sup>b</sup>, 16; 8. 2<sup>c</sup>-3<sup>b</sup>, 14<sup>a</sup>-16<sup>b</sup>, 18<sup>ab</sup>; 9. 17<sup>cd</sup>; 23. 3-6; 24. 7<sup>ab</sup>; 29. 11<sup>d</sup>-12<sup>a</sup> (hapl.); 33. 25<sup>cd</sup> and 32<sup>a</sup>-34<sup>b</sup>; 34. 16<sup>b</sup>-24<sup>b</sup>; 42. 3-5; 44. 17-43; 45. 18<sup>c</sup>-21<sup>b</sup> and 28<sup>c</sup>-30<sup>d</sup> (both hapl.); 45. 41-42; 46. 2<sup>cd</sup> and 47. 12-14. The following omissions are shared by T<sub>4</sub> with the MSS. given in brackets: 3. 7<sup>cd</sup> and 3. 8<sup>c</sup>-9<sup>d</sup> (both with D<sub>5</sub> T<sub>1</sub>; the latter hapl.); 3. 10<sup>cd</sup> (with T<sub>1</sub>; hapl.); 8. 5 (with D<sub>4. c</sub> G<sub>1</sub>; hapl.); 16. 15<sup>cd</sup> (with G<sub>4</sub>); 26. 8<sup>ab</sup> (with K<sub>3</sub>); and 42. 17<sup>cd</sup> (with K<sub>2. 4</sub> D<sub>4-c. s</sub> T<sub>1-3</sub> G M; hapl.). — T<sub>4</sub> joins adhyāyas 45-47 together.

G<sub>1</sub>

Poona: The B. O. R. I. MS. Collection; No. 27. This MS. belonged to Shri Shreenivas Aiyangar, Mysore, and was received as present to the Bhandarkar Oriental Research Institute through the good offices of the Yatiraj Mutt, Melkote. The MS. is written on palm-leaves (size 15.2" × 2.1") in Grantha characters. Total number of folios 532; with 16-22 lines to a page, and 65-75 letters in a line. The MS. contains Parvans 12-18. The number of folios for the Āśramavāsikaparvan is 16. The MS. is undated. Amongst additional passages, G<sub>1</sub> gives 22\* which is peculiar to it. It gives 14\* which it shares with K<sub>3-s</sub> D<sub>3</sub>, 25\* with K<sub>3. s</sub>, 26\* with K<sub>3-s</sub>, 55\* with D<sub>4. c. s</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2</sub>, and 101\*, 105\*, 106\* (all three) with G<sub>3</sub> M<sub>1-4</sub>. It also gives stars 10\*, 23\*, 32\*-35\*, 40\*, 42\*, 61\*, 64\*, 68\*, 71\*, 74\*, 79\*, 82\*, 86\* and 96\*, which are shared by a group consisting of D<sub>4-c. s</sub> S. Solitary departures from the group are: 97<sup>c</sup> and 98<sup>c</sup> (both, minus T<sub>4</sub>); three departures from the group in 46\* (plus K<sub>3. s</sub>, minus M<sub>4</sub>). Four departures are illustrated in 7\* (with minus T<sub>1. 4</sub> M<sub>4. c</sub>) and in 37<sup>c</sup> (with minus T<sub>1</sub> G<sub>3-s</sub>). Star 48<sup>c</sup> is shared by D<sub>4. c. s</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2. s</sub> M<sub>1-4</sub>, while 63\* and 69\* are shared by D<sub>4-c. s</sub> T G<sub>2-4</sub> M<sub>5</sub>. G<sub>1</sub> also gives 51\*, which is shared by N (Ś<sub>1</sub> B<sub>3</sub> missing) T G<sub>2-4</sub> M<sub>5</sub>. Amongst omitted passages, G<sub>1</sub> is peculiar in omitting 9. 9<sup>ab</sup> (hapl.), 12. 9<sup>ab</sup>, 13. 1<sup>cd</sup>, 22. 5-6, 27 from क्वा (in 9<sup>b</sup>) up to दुश्चरस्यास्य (in 9<sup>c</sup>) (hapl.), 29. 5<sup>c</sup>-7<sup>d</sup>, 33. 1<sup>c</sup>-4<sup>d</sup> (? hapl.), 40. 11<sup>cd</sup> (hapl.), 41. 22<sup>c</sup>-24<sup>b</sup>, and 46. 8<sup>c</sup>-9<sup>b</sup>. The following omissions are shared by G<sub>1</sub> with the MSS. given in brackets: 8. 5 (with D<sub>4. c</sub> T<sub>4</sub>; hapl.), 15. 21<sup>c</sup>-16. 3<sup>b</sup> (with G<sub>3</sub> M<sub>1-4</sub>), 22. 19<sup>cd</sup> (with B<sub>3</sub> D<sub>4. c-s</sub>; hapl.) and 42. 17<sup>cd</sup> (with K<sub>2. 4</sub> D<sub>4-c. s</sub> T G<sub>2-s</sub> M; hapl.). — G<sub>1</sub> joins together the adhyāyas 15 and 16.

G<sub>2</sub>

Pudukkottah, State Library; No. 322. Written in Grantha characters on palm-leaves. Size 19" × 2½", with 10-14 lines to a page, and 75-85 letters in a line. The MS. contains Parvan 3 as well as Parvans 14-18. Total number of folios 32. It

begins the Āsramavāsikaparvan from folio numbered 269<sup>a</sup> and ends with 291<sup>b</sup>. The MS. is undated. Amongst additional passages G<sub>2</sub> gives 5\* which is peculiar to it. It gives 11\* which it shares with D<sub>4-c. s</sub> T<sub>2. 4</sub> G<sub>2. 4</sub>, 13\* with D<sub>4. c. s</sub> T<sub>2. s</sub> M<sub>2</sub>, and 55\* with D<sub>4. c. s</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>. For the description of other stars in G<sub>2</sub>, see the same under G<sub>1</sub>. Star 12\* is shared by K<sub>1. s-s</sub> B<sub>1. s. s</sub> D<sub>1. 4. c. s. s</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>2-s</sub> M; 15\* by D<sub>4-c. s</sub> T<sub>2. s</sub> G<sub>4</sub> M<sub>3</sub>; and 51\* by N (Ś<sub>1</sub> B<sub>2</sub> missing) T G<sub>1. s. 4</sub> M<sub>3</sub>. The following omission is shared by G<sub>2</sub> with the MSS. mentioned : 42. 17<sup>cd</sup> (with K<sub>2. 4</sub> D<sub>4-c. s</sub> T G<sub>1. s-s</sub> M; hapl.). — G<sub>2</sub> joins together adhyāyas 15-16 and 46-47.

G<sub>3</sub>

Madras, Adyar Library; No. 29E 21. Written in Grantha characters on palm-leaves. The MS. contains Parvans 10, 11, 14-18. Total number of folios for the Āsramavāsikaparvan is 27. The MS. is undated. Amongst additional passages, G<sub>3</sub> gives 75\* which is peculiar to it; 76\* which it shares with G<sub>4</sub> alone. It gives stars 10\*, 23\*, 32\*-35\*, 40\*, 42\*, 61\*, 64\*, 68\*, 71\*, 74\*, 79\*, 82\*, 86\* and 96\* — which are shared by a group consisting of D<sub>4-c. s</sub> S. Solitary departures from the group are : 97\* and 98\* (both minus T<sub>4</sub>); three departures from the group being 46\* (plus K<sub>2. s</sub>, minus M<sub>4</sub>). Four departures are illustrated in 7\* (minus T<sub>1. 4</sub> M<sub>4. s</sub>) and 37\* (minus T<sub>1</sub> G<sub>1-s</sub>). Star 63\* and 69\* are shared by D<sub>4-c. s</sub> T G<sub>1. s. 4</sub> M<sub>3</sub>. Star 12\* is shared by K<sub>1. s-s</sub> B<sub>1. s. s</sub> D<sub>1. 4. c. s. s</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>2. 4. s</sub> M and 51\* by N (Ś<sub>1</sub> B<sub>2</sub> missing) T G<sub>1. s. 4</sub> M<sub>3</sub>. Star 11\* is shared by D<sub>4-c. s</sub> T<sub>2. 4</sub> G<sub>2. 4</sub>. Amongst omitted passages, G<sub>3</sub> is peculiar in omitting 4. 12, 16. 20<sup>cd</sup>, 32. 12<sup>c</sup>-14<sup>b</sup>, 33. 9<sup>cd</sup>, 33. 15-16 (? hapl.) and 44. 11<sup>c</sup>-12<sup>d</sup>. The following omissions are shared by G<sub>3</sub> with G<sub>4</sub> alone : 2. 2<sup>cd</sup>, 3. 1-2, 3. 7<sup>c</sup>-9<sup>d</sup> (hapl.), 10. 7 (hapl.), 12. 3<sup>a</sup>-5<sup>b</sup>, 23. 6-7 (hapl.), 24. 18<sup>c</sup>-20<sup>b</sup>, 31 from च पृथा (in 11<sup>a</sup>) up to ताम्राजा (in 13<sup>a</sup>), 32. 10 plus 51\* line 3 (hapl.), 33. 11<sup>c</sup>-13<sup>a</sup>, 38. 9<sup>b</sup>-11<sup>a</sup> (hapl.), 38. 23<sup>cd</sup> (hapl.), 45. 34<sup>cd</sup>, and 47. 16<sup>a</sup>-17<sup>b</sup>. G<sub>3</sub> also omits 10. 12<sup>d</sup>-13<sup>a</sup> (with T<sub>1</sub> G<sub>4</sub>; hapl.); 20. 10<sup>cd</sup> (with K<sub>1. s</sub> B<sub>2</sub> G<sub>4. s</sub> M<sub>4</sub>; hapl.); 35. 11<sup>cd</sup> (with K<sub>1</sub> G<sub>4</sub>; hapl.); 42. 17<sup>cd</sup> (with K<sub>2. 4</sub> D<sub>4-c. s</sub> T G<sub>1. s. 4. s</sub> M; hapl.); as well as 46. 8-9 (with T<sub>1</sub> M<sub>3</sub>; hapl.). — G<sub>3</sub> joins together adhyāyas 46-47.

G<sub>4</sub>

Poona : The B. O. R. I. MSS. collection; No. 68. This MS. belonged to Shri Shreenivas Aiyangar, Mysore, and was received as present to the Bhandarkar Oriental Research Institute through the good offices of the Yatiraj Mutt, Melkote. The MS. is written on palm-leaves in Grantha characters. Total number of folios 91, with 6-7 lines to a page and 65-66 letters in a line. The MS. contains Parvans 10, 11, 15, 17, and 18. It is undated. Amongst additional passages, G<sub>4</sub> gives 95\* which is peculiar to it, and 76\* which it shares with G<sub>3</sub> alone. For the description of the additional passages in G<sub>4</sub>, see the same under G<sub>1</sub>. Amongst omitted passages, in the description of G<sub>3</sub> above, mention has already been made of the omissions peculiar to G<sub>3</sub> and G<sub>4</sub> together. G<sub>4</sub> further is peculiar in omitting 22. 27<sup>cd</sup>, 32. 12<sup>c</sup>-14<sup>b</sup> and 45. 7<sup>c</sup>-8<sup>b</sup>. The following

additional omissions in  $G_4$  have to be mentioned: 10. 12<sup>d</sup>-13<sup>a</sup> (with  $T_1 G_3$ ; hapl.); 16. 15<sup>ad</sup> (with  $T_4$ ); 20. 10<sup>ed</sup> (with  $K_1. 2 B_2 G_3. 3 M_4$ ; hapl.); 35. 11<sup>ed</sup> (with  $K_1 G_3$ ; hapl.); and 42. 17<sup>ed</sup> (with  $K_2. 4 D_4-e. 2 T G_1-3. 2 M$ ; hapl.). —  $G_4$  (like  $G_3$ ) joins together adhyāyas 46-47.

### $G_5$

Ponnokottu Mana Library. Not numbered. Written in Grantha characters on palm-leaves, with 8 lines to a page, and 50 letters in a line. The MS. contains Parvans from *Āśvamedhika* to *Svargārohaṇa*. Total number of folios 188. The *Āśramavāsika* begins from fol. 124<sup>a</sup> and ends with fol. 161<sup>i</sup>. The MS. is undated. Amongst additional passages,  $G_5$  gives 60\* which it shares with  $M_1$  alone; it gives 58\* and 62\*, which it shares with  $M_{1-4}$ ; and 101\*, 105\* and 106\*, all with  $G_1 M_{1-4}$ . For the detailed description of the additional passages in  $G_5$ , reference may be made to the description under  $G_3$ . Amongst omitted passages,  $G_5$  is peculiar in omitting 25. 11<sup>-12<sup>d</sup></sup>. The following omissions are shared by  $G_5$  with the MSS. given in brackets: 1. 21<sup>ed</sup> (with  $M_{1. 2. 4}$ ); 4. 10<sup>-12<sup>a</sup></sup> (with  $M_1$ ; hapl.); 6. 22<sup>ab</sup> (with  $D_4. e. 2 M_1$ ); 9. 26<sup>ed</sup> (with  $D_4. e. 2 T_2 M_1$ ); 10. 5<sup>ab</sup> (with  $D_4. e. 2 T_2 M_{1-2}$ ); 14. 17<sup>c</sup>-15. 1<sup>b</sup> (with  $K_2 M_{1. 3}$ ; hapl.); 15. 21<sup>c</sup>-16. 3<sup>b</sup> (with  $G_1 M_{1-4}$ ), 16. 24-25 and 31. 13<sup>ed</sup> (both, with  $M_2$ ); 18. 11<sup>ed</sup>, 31. 12, 36. 15<sup>ed</sup>, 39. 16<sup>a</sup>, 41. 17<sup>ed</sup> and 41. 28<sup>ed</sup> (all, with  $M_{1-4}$ ); 20. 10<sup>ed</sup> (with  $K_1. 2 B_2 G_3. 4 M_4$ ; hapl.); 39. 16<sup>c</sup> (with  $M_2. 3$ ); and 42. 17<sup>ed</sup> (with  $K_2. 4 D_4-e. 2 T G_1-4 M$ ; hapl.). —  $G_5$  joins together adhyāyas 14-16.

### $M_1$

Malabar, Nareri Mana Library; No. 553. Written in Malayālam characters on palm-leaves. The MS. contains Parvans from *Āśvamedhika* to *Svargārohaṇa*. It begins from fol. 97 and ends with fol. 136. Amongst additional passages,  $M_1$  gives 24\*, 67\* 72\* and 102\*, which are peculiar to it; 60\* which it shares with  $G_5$  alone; 77\* with  $M_2$ ; 58\* and 62\* with  $G_5 M_{2-4}$ ; 101\*, 105\* and 106\* with  $G_1. 3 M_{2-4}$ ; and 18\* with  $M_2. 4. 2$ . For the detailed description of the additional passages in  $M_1$ , see the same under  $G_3$ . Amongst omitted passages,  $M_1$  is peculiar in omitting 12. 14 and 31. 3<sup>ed</sup>. The following omissions are shared by  $M_1$  with the MSS. given in brackets: 1. 21<sup>ed</sup> (with  $G_5 M_{2. 4}$ ); 4. 10<sup>-12<sup>b</sup></sup> (with  $G_5$ ; hapl.); 6. 22<sup>ab</sup> (with  $D_4. e. 2 G_5$ ); 9. 26<sup>ed</sup> (with  $D_4. e. 2 T_2 G_5$ ); 10. 5<sup>ab</sup> (with  $D_4. e. 2 T_2 G_5 M_{2. 3}$ ); 15. 21<sup>c</sup>-16. 3<sup>b</sup> (with  $G_1. 3 M_{2-4}$ ); 18. 11<sup>ed</sup>, 31. 12, 36. 15<sup>ed</sup>, 39. 16<sup>a</sup>, 41. 17<sup>ed</sup>, and 41. 28<sup>ed</sup> (all, with  $G_5 M_{2-4}$ ); and 42. 17<sup>ed</sup> (with  $K_2. 4 D_4-e. 2 T G M_{2-3}$ ; hapl.). —  $M_1$  joins together adhyāyas 15-16.

### $M_2$

Cochin, State Library; No. 43. Written in Malayālam characters on palm-leaves. Size 14" × 2", with 8-12 lines to a page, and 44 letters in a line. The MS. contains Parvans from *Āśvamedhika* to *Svargārohaṇa*. Total number of folios 165. The MS.



begins from fol. 97 and ends with fol. 136. Amongst additional passages,  $M_2$  gives 13\* which it shares with  $D_4. c. s$   $T_2. s$   $G_2$ ; 18\* which it shares with  $M_1. 4. s$ ; 58\* and 62\*, both with  $G_s$   $M_1. s. 4$ ; and 101\*, 105\*, 106\*: all with  $G_1. s$   $M_1. s. 4$ . For the detailed description of the other stars in  $M_2$ , see the same under  $G_2$ . Amongst omitted passages,  $M_2$  is peculiar in omitting 30. 2<sup>a</sup>-3<sup>b</sup>. The following omissions are shared by  $M_2$  with the MSS. given in brackets: 1. 21<sup>ca</sup> (with  $G_s$   $M_1. 4$ ); 10. 5<sup>ab</sup> (with  $D_4. c. s$   $T_2$   $G_s$   $M_1. s$ ); 14. 17<sup>c</sup>-15. 1<sup>b</sup> (with  $K_2$   $G_s$   $M_3$ ; *hapl.*); 15. 21<sup>c</sup>-16. 3<sup>b</sup> (with  $G_1. s$   $M_1. s. 4$ ); 16. 24-25 and 31. 13<sup>ca</sup> (both, with  $G_s$ ); 18. 11<sup>ca</sup>, 31. 12, 36. 15<sup>ca</sup>, 39. 16<sup>a</sup>, 41. 17<sup>ca</sup>, 28<sup>ca</sup> (all, with  $G_s$   $M_1. s. 4$ ); 39. 16<sup>c</sup> (with  $G_s$   $M_3$ ); and 42. 17<sup>ca</sup> (with  $K_2. 4$   $D_4-c. s$   $T$   $G$   $M_1. s-s$ ; *hapl.*). —  $M_2$  joins together *adhyāyas* 14-16.

### $M_3$

Cochin, Avanapparambu Mana Library; No. 77. Undated. Written in Malayālam characters on palm-leaves, with 9 lines to a page and 38 letters in a line. The MS. contains Parvans from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. Total number of folios 152. The Āśramavāsika begins from fol. 87 and ends with fol. 132. Amongst additional passages,  $M_3$  gives 87\* and 89\* which are peculiar to it; 77\* which it shares with  $M_1$  alone; 58\* and 62\*, with  $G_s$   $M_1. 2. 4$ ; and 101\*, 105\* and 106\*, with  $G_1. s$   $M_1. 2. 4$ . For the detailed description of the additional passages in  $M_3$ , see the same in  $G_2$ . Amongst omitted passages,  $M_3$  is peculiar in omitting 32, from स्र (in 13<sup>b</sup>) up to चौर (in 14<sup>a</sup>), and 41. 15<sup>ab</sup>. The following omissions are shared by  $M_3$  with the MSS. given in brackets: 10. 5<sup>ab</sup> (with  $D_4. c. s$   $T_2$   $G_s$   $M_1. 2$ ); 14. 17<sup>c</sup> to 15. 1<sup>b</sup> (with  $K_2$   $G_s$   $M_2$ ; *hapl.*); 15. 21<sup>c</sup> to 16. 3<sup>ab</sup> (with  $G_1. s$   $M_1. 2. 4$ ); 18. 11<sup>ca</sup>, 31. 12, 36. 15<sup>ca</sup>, 39. 16<sup>a</sup>, 41. 17<sup>ca</sup> and 41. 28<sup>ca</sup> (all, with  $G_s$   $M_1. 2. 4$ ); 39. 16<sup>c</sup> (with  $G_s$   $M_2$ ); 42. 17<sup>ca</sup> (with  $K_2. 4$   $D_4-c. s$   $T$   $G$   $M_1. 2. 4. s$ ; *hapl.*); and 46. 8-9 (with  $T_1$   $G_s$ ; *hapl.*). —  $M_3$  joins together *adhyāyas* 14, 15 and 16.

### $M_4$

Calicut, Padiññāre Kovilakam Collection. Not numbered. Written in Malayālam characters on palm-leaves, with 7-8 lines to a page, and 57 letters in a line. The MS. contains Parvans from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. Total number of folios 198. The portion of the Āśramavāsika begins from fol. 122 and ends with fol. 171. Amongst additional passages,  $M_4$  gives 18\* which it shares with  $M_1. 2. s$ ; 58\* and 62\*, with  $G_s$   $M_1-s$ ; 101\*, 105\* and 106\*: all with  $G_1. s$   $M_1-s$ . For the detailed description of stars in  $M_4$ , see the same under  $G_2$ .  $M_4$  is peculiar in omitting 26 from चारिणे in 7<sup>b</sup> up to द्रव in 9<sup>d</sup>. The following omissions are shared by  $M_4$  with the MSS. given in brackets: 1. 21<sup>ca</sup> (with  $G_s$   $M_1. 2$ ); 15. 21<sup>c</sup>-16. 3<sup>b</sup> (with  $G_1. s$   $M_1-s$ ); 18. 11<sup>ca</sup>, 31. 12, 36. 15<sup>ca</sup>, 39. 16<sup>a</sup>, 41. 17<sup>ca</sup>, and 41. 28<sup>ca</sup> (all, with  $G_s$   $M_1-s$ ); 20. 10<sup>ca</sup> (with  $K_1. 2$   $B_2$   $G_s-s$ ; *hapl.*); and 42. 17<sup>ca</sup> (with  $K_2. 4$   $D_4-c. s$   $T$   $G$   $M_1-s. s$ ; *hapl.*). —  $M_4$  joins together *adhyāyas* 15 and 16.

M<sub>5</sub>

Malabar, Poomulli Mana Library ; No. 306. Written in Malayālam characters on palm-leaves, with 10-11 lines to a page, and 50-60 letters in a line. The MS. contains Parvans from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. Total number of folios 122. The portion of the Āśramvāsika parvan begins from fol. 61 and ends with fol. 102. Dated Kollam 1016. Amongst additional passages, M<sub>5</sub> gives 90\* which is peculiar to it; 18\*, which it shares with M<sub>1.2.4</sub>, while 46\* is shared by K<sub>3.5</sub> D<sub>4-c.8</sub> T G M<sub>1-3</sub>. For the detailed description of additional passages in M<sub>5</sub>, see the same under G<sub>3</sub>. Amongst omitted passages, M<sub>5</sub> is peculiar in omitting 21 from संयोज्याथै (in 5°) up to विल (in 6°), and 40. 10°-12<sup>d</sup> (hapl.). The following omissions are shared by M<sub>5</sub> with the MSS. given in brackets: 42. 17<sup>ad</sup> (with K<sub>2.4</sub> D<sub>4-c.8</sub> T G M<sub>1-4</sub>; hapl.). — M<sub>5</sub> joins together adhyāyas 46-47.

## TESTIMONIA

## (i) Commentaries

C<sub>n</sub>

The commentary of Nilakaṇṭha, named the Bhāratabhāvadīpa or -dīpikā, printed in the Vulgate edition of the Mahābhārata, was used, in the present edition of the Āśramavāsikaparvan, from MS. D<sub>n1</sub> which was available for the four concluding Parvans. Important explanations of C<sub>n</sub> have been given in the Critical Apparatus, and Critical Notes of this parvan.

C<sub>v</sub>

Vādirāja's commentary on the Mahābhārata in an almost complete form is available in the Mysore Oriental Library ; MS. No. C 1577. It is dated Śaka 1597 (Ca. A. D. 1675). The late P. P. S. Sastri, the editor of the so-called "Southern Recension" of the Epic, got a complete copy of Vādirāja's commentary written by a modern hand which, after the completion of that edition, was procured by the B. O. R. Institute for use in the Critical Edition. The commentary is known as the लक्षालंकार on the strength of the commentator's concluding stanza of the Introduction to the Ādiparvan, where he says :

नारायणस्य व्यासस्य मध्वस्य च कृपाचलात् ।

भारतस्य श्लोकलक्षालंकारः क्रियते मया ॥

The commentator gives a complete account of himself at the end of his commentary on the concluding Parvan of the Epic, from which, a couple of stanzas are reproduced here :

प्रयागे ब्राह्मणः संध्यामठे जपपरायणः ।  
 अहमासं तदा लक्षालंकारं कुर्विति प्रभुः ॥ ४  
 भारतस्य श्लोकलक्षस्यार्थविस्तरणात्मकम् ।  
 कारयामास योगीन्द्रो लक्षालंकारगीदृशम् ॥ ५  
 व्यास एव यतः कर्ता दासस्य हृदि मे स्थितः ।  
 अतो न विस्मयः कार्यः किमकार्यं महाप्रभोः ॥ ६

Citations from Cv are supplied in the Critical Apparatus, where necessary, and are occasionally commented upon in the Critical Notes.

We next come to the second group of Testimonia.

(ii) *Epitomes*

First under this group we have Kṣemendra's *Bhāratamañjari* (Kāvya-mālā No. 64), which summarizes the contents of the Āśramavāsīkaparvan in just 69 stanzas. Kṣemendra is a Kashmirian (A. D. 1050) and is expected to follow the Kashmirian text; but the extreme compression of the narration does not permit any definite inference as to the Textual variations. The incidents which Kṣemendra omits are :

(i) Dhṛtarāṣṭra's advice to Dharmarāja concerning duties of the King and the subjects towards each other (adhy. 9. 7 to 12. 23). The advice looks awkward as coming from Dhṛtarāṣṭra, as also his apologetic address to the citizens and the reply given by them (15. 12 to 16. 23); and (ii) the uncalled for repetition of the story of Karṇa's birth (adhy. 38). — It is also worth noting that the holy bath taken at Vyāsa's direction by the ladies lamenting the death of their relatives and anxious to see them revived was in the *Svarganadijala*, i. e. in the water of the river Bhāgirathī here below, and *not* in that of the river of the same name in the Heaven. There is also no reference in the *Bhāratamañjari* to Janamejaya's desire to obtain a similar vision of his dead father, and its fulfilment (adhy. 43).

This raises a doubt about the presence of these incidents even in the late version of the Āśramavāsīkaparvan.

(ii) The *Āndhrabhāratamu* gives the summary of the Āśramavāsīka in two *āśvāsas* written in mixed prose and poetry, the verses and the prose paragraphs together numbering 177. — The first Āśvāsa finds room for Dhṛtarāṣṭra's Rājadharmopadeśa (15. 9. 7 to 12. 23), as also for the repetition of the story of the birth of Karṇa (15. 38).

*The Javanese Version*

More important by far, however, is the Javanese Version of the Great Epic\*. Regarding this version, it has to be noted that India's intercourse with Java (Yavadvīpa) dates from as early as the 2nd century A. D., as is evidenced by Vālmiki's Rāmāyaṇa (4. 40. 30ff)†. Fa Hian stayed in Java (A. D. 412) for five months. Itsing visited Malay twice, and actually passed there not less than seven years (688-695), studying and translating Sanskrit texts.

The early Hindu ascendancy in Java was succeeded by the Muhammedan regime. The prevailing religion of the Indian population of Java was either Śaivism or Buddhist Mahāyānism, as witnessed by several stone-carvings in Java (including the famous Stūpa of Barabudur), and particularly by the Javanese translations of the Sanskrit Epic texts. Juynboll also edited the concluding four parvans of the Mahābhārata in 1893. The Mahābhārata was translated into Old Javanese, according to Sylvain Lévi (p. xxxii), at the end of the 11th century A. D. The order of the Parvans as given in the Javanese Mahābhārata considerably differs from the original Indian order‡ :

1	Ādīparvan = J. No. 1	10	Sauptika = J. No. 14 (optionally, also Aśvatthāma- or Svatama- parvan)
2	Sabhāparvan = J. No. 9	11	Strī = J. Stripralāpa, No. 17
3	Āraṇyakaparvan = J. No. 10	12 } — Absent	
4	Virāṭaparvan = J. No. 2	13 }	
5	Udyogaparvan = J. No. 7 (fragmen- tary)	14	Āśvamedhika = J. No. 18 Āśvamedha- yajñaparvan
6	Bhīṣmaparvan = J. No. 3	15	Āśramavāsika = J. No. 8
7	Droṇaparvan = J. No. 11	16	Mausala = J. No. 4
8	Karṇaparvan = J. No. 12	17	Mahāprasthānika = Prasthānika, No. 5
9	{ Śalyaparvan = J. No. 13 and Gadāparvan = J. No. 14	18	Svargārohaṇa = Svargāraṇa, No. 6

\* Cf. JRAS., vol. I, p. 177, and VIII, pt. 2, pp. 157-218; also *Suvarṇadvīpa* by R. C. Majumdar in two volumes (1936, 1938); Sanskrit Texts from Bali (*Bālidvīpaganthās*), S. Lévi, 1933, Gaekwad's Oriental Series, 67, p. xxxii; and Holtzmann, *Das Mahābhārata*.

† चत्तवन्तो यवद्वीपं सप्तराज्योपशोभितम् ।

.....

यवद्वीपमतिक्रम्य शिशिरो नाम पर्वतः ।

‡ Z. D. M. G., v. 231; ix. 302; xiv. 189. Also J. A. 1858, xii, 271-304 and 394-412; cf. also Kawi Bearbeitung des Mbh., Amsterdam, 1877.

[ N. B. — For the relative order and extent of individual Parvans given in the Javanese Parvasamgraha section of the Ādiparvan, cf. "Inhoudsopgave van 'T Mahābhārata in 'T Kawi : Bijdragen : Sec. III, vol. VI, pp. 92-95. ]

The Bhāratayudha is called in Kawi as "Bratayuddha". The Javanese regarded the Bhārata-yuddha as having taken place in their own country, and so one of their towns is named Hastināpura in a poem which was composed about 1195 A. D.\* The order of the Mbh. parvans in the Javanese version (as shown above) differs considerably from that known in India. Parvans 12 (Śānti) and 13 (Anuśāsana) are altogether absent in the Kawi version†. It counts Śalya and Gadā as two separate parvans. To the Virāṭaparvan it gives No. 2, and to Bhīṣma, No. 3, showing the popularity and frequency of their recitation. The last four parvans are extant with almost the same names (viz. — Āśramavāsa (= Javanese No. 8), Musala (= J. 4), Prasthānika (= J. 5) and Svargāraṇa[rohaṇa] = J. 6). Original Sanskrit stanzas (some few of them) are quoted and translated into Kawi, with occasional variations in readings. During the reign of Air Langga (11th century A. D.), when the Old Javanese literature was at its zenith, the Mbh. was translated into prose. The translation was made by a Śaivite, seeing that in the initial stanza he glorifies Śiva instead of Viṣṇu. The concluding Svargārohaṇaparvan has only one solitary stanza (58<sup>b</sup>) quoted in the original Sanskrit, the rest of the parvan being given only in abridged Javanese translation.

From the Āśramavāsikaparvan the following stanzas in original Sanskrit are found quoted in the Javanese version, the others being either omitted, or reproduced in Javanese summary, or in actual translation :

- |  |   |
|--|---|
| 15. 4. 7 <sup>ab</sup> (as in text).   | 15. 11. 7 <sup>ab</sup> (v. l. तथास्थिरः for *चलः).   |
| 15. 4. 9 <sup>i</sup> (v. l. अथ for क्षयं).  | * विपरीतस्य पक्षस्य सदा सन्धिं समाप्तुः । This line is a star-passage : cf. 15. 11. 10 <sup>i</sup> .                                 |
| 15. 5. 10 <sup>a</sup> (as in text).   | 15. 11. 17 <sup>ca</sup> (v. l. समये विनिवर्तयेः for क्रमेण विनिवर्तयेत्).  |
| 15. 6. 23 <sup>ab</sup> (v. l. शत-, as in K <sub>2</sub> . & Dn D <sub>2</sub> . & 7. 9, for दश-).   | 15. 12. 12 <sup>c</sup> (v. l. युक्तश्च कालदेशाभ्यां, as in Dn <sub>2</sub> , for संयुक्तौ देशकालाभ्यां).                             |
| 15. 6. 23 <sup>ca</sup> (v. l. व्यपाधित्य, as in B Dn D <sub>1</sub> . 2. 7. 9 T <sub>4</sub> G <sub>1</sub> . 8-8 M <sub>1</sub> -8, for उपा°). | 15. 12. 16 <sup>a</sup> (v. l. चारयित्वा, as in B Dn D <sub>1</sub> . 2. 7, for साद°).  |
| 15. 8. 1 <sup>a</sup> (as in text).  | 15. 12. 16 <sup>b</sup> (v. l. स्व-, as in K <sub>2</sub> . & B Dn D <sub>1</sub> -8. 7. 9 G <sub>2</sub> M <sub>2</sub> . 8, for च). |
| 15. 9. 10 (v. l. च सततम् for सदैव त्वम्).  | 15. 12. 16 <sup>c</sup> (v. l. -दर्शनं, as in B <sub>1</sub> . 2. 4-8 Dn D <sub>1</sub> -2. 7. 9, for -दृषणम्).                       |
| 15. 9. 18 <sup>c</sup> -19 <sup>b</sup> (v. l. राजेंद्र for सततं).   |   |
| 15. 9. 19 <sup>ca</sup> (as in text).  |   |
| 15. 9. 20 (v. l. धर्माधीन् for *ध-).   |   |

\* Spiegel ZDMG V. 231 : Lassen *Alterthumskunde*, IV. 524.

† There is, however, a separate work on Rājanīti, giving rules for Royal policy and government.

15. 14. 1<sup>a</sup> (as in text).
15. 14. 7<sup>ab</sup> (v. l. वननेवं गमिष्यति for दुःखितोऽयं जनाधिपः).
15. 16. 1<sup>a</sup> (v. l. तु, as in D<sub>1</sub>, for तद्).
15. 16. 1<sup>b</sup> (v. l. तु for तद्).
15. 16. 2<sup>a</sup> (v. l. एतद् for तद्).
15. 16. 2<sup>b</sup> (v. l. न शक्यं प्रति- for यत्न शक्यं प्र-).
15. 16. 2<sup>ca</sup> (v. l. सर्वेण निघननागतं for न शक्यमति-वर्तितुम्).
15. 16. 3<sup>ab</sup> (as in text).
15. 16. 13<sup>ab</sup> = 41\*, subst. as in B Dn D<sub>1-2</sub>.  
r. 9.
15. 16. 13<sup>ca</sup> (as in text).
15. 16. 21<sup>a</sup> (v. l. पूर्वराजकृतं for भवत्कृतमिमं).
15. 16. 21<sup>b</sup> (v. l. सुविष्टिरो वदावक्र for रविवर्धितम्).
15. 17. 15<sup>a</sup> (v. l. दास्यामः, as in B Dn D<sub>1-2</sub>.  
r. 9, for कुम्हं).
15. 17. 15<sup>b</sup> (v. l. सर्वेचार्यं च भारत for प्रेतकार्याणि फल्युन).
15. 17. 19<sup>ab</sup> (v. l. क्रयं for कृतम्).
15. 17. 19<sup>ca</sup> (v. l. अज्ञातवाचं गहनं, as in B<sub>2</sub>. 2. 6  
Dn D<sub>2</sub>. 3. 7. 9, for वासगमनं).
15. 18. 1<sup>ab</sup> (v. l. मा तु for नातो).
15. 18. 1<sup>ca</sup> (v. l. महाफलः for हि राजर्षिः).
15. 20. 12<sup>a</sup> (v. l. -वन-, as in B Dn D<sub>1-2</sub>.  
r. 9, for -केन-).
15. 20. 12<sup>b</sup> (v. l. सृदंगनिन्दो महान्, as in B  
(except B<sub>3</sub>) Dn D<sub>1-2</sub>. 9, for निन्द-  
स्वनः).
15. 20. 12<sup>ca</sup> (v. l. नानाहेमजलाज्वः for नारीरज-  
महाकरः).
15. 20. 13<sup>c</sup> (as in text).
15. 22. 8<sup>a</sup> (v. l. -जनश्रुता, as in K, for -परि°).
15. 22. 8<sup>b</sup> (v. l. नारी for राज्ञि).
15. 22. 8<sup>b</sup> (v. l. न दूरं गंतुमर्हति for नगरं गन्तु-  
मर्हति).
15. 22. 16<sup>ab</sup> (v. l. वने न्हं, as in K<sub>2</sub>. 3, for  
वने ल्हम्).
15. 23. 11<sup>ab</sup> (v. l. मौर्व्याद्, as in K<sub>4</sub> B Dn  
D<sub>1-2</sub>. 9 T<sub>4</sub> G<sub>5</sub> M, for मौर्व्याद्).
15. 24. 6<sup>ab</sup> (v. l. महावीर्यम् for महद्विदम्).
15. 24. 6<sup>ca</sup> (v. l. हि for तु).
15. 24. 11<sup>c</sup> (v. l. निवर्तस्व for निवृत्तांश्च).
15. 24. 11<sup>c</sup> (v. l. कुरुश्रेष्ठ, as in K<sub>5</sub> D<sub>1</sub> T<sub>3</sub>,  
for श्रेष्ठान्).
15. 24. 13<sup>b</sup> (v. l. -समन्विताः, as in K<sub>4</sub>, for  
-परायणाः).
15. 25. 15<sup>b</sup> (v. l. -वासंति for -वासिनी).
15. 25. 16 (for first half, cf. 15. 25. 16):  
संनियम्य मन एवं संनियम्य सविषयः (sic) ।  
कृत्वा तपो महाधोरं घृतराष्ट्रो महामनाः ॥
15. 25. 17<sup>a</sup> (v. l. -शेषः, as in D<sub>4-5</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>1-4</sub>  
for -भूतः).
15. 25. 17<sup>ca</sup> (v. l. तपसश् for तत्र तपश्).
15. 26. 15<sup>a</sup> (as in text).
15. 26. 18<sup>a</sup> (as in text).
15. 27. 10<sup>ca</sup> (v. l. त्रीणि शिष्टानि वर्षाणि for वर्षाणि  
त्रीणि शिष्टानि).
15. 27. 11<sup>ab</sup> (v. l. मृतः for नृपः).
15. 29. 24<sup>b</sup> (as in text).
15. 32. 5<sup>a</sup> (v. l. -शुद्धगौरस् for °गौर-).
15. 32. 5<sup>b</sup> (v. l. महाशाल for °सिंह).
15. 32. 5<sup>ca</sup> (v. l. एव for एयः).
15. 32. 6<sup>abc</sup> (v. l. विशुद्ध-, as in D<sub>4</sub>. c. 3 T<sub>2</sub>. 8  
G<sub>1</sub>. 2. 5 M<sub>1-4</sub>, for प्रतप्त-).
15. 32. 7<sup>ab</sup> (v. l. च एय, as in D<sub>4</sub>-c. 3 S, for  
यस्त्वेष).
15. 32. 7<sup>ca</sup> (v. l. एक, as in T<sub>3</sub>, for एय).
15. 32. 8 (as in text).
15. 32. 9<sup>ab</sup> (v. l. हि सा for पुनः).
15. 32. 9<sup>ca</sup> (v. l. सुर-, as in K<sub>3</sub>-c. 3 B<sub>1</sub>. 5 Dn  
D<sub>1</sub>. 2. 7 M<sub>3</sub>, for पुर-).

15. 32. 10 (v. l. सा, as in B<sub>2</sub> Dn D<sub>2</sub>. 4. 6-8 G<sub>1</sub>, for [ए]षा).
- 51\*, as in N T G<sub>1-4</sub> M<sub>5</sub>. (v. l. [L. 1] तु for च and -घर्ण- for -शुद्ध-). — [L. 4] सुवर्णाम्य- for स°).
15. 32. 11 (v. l. सदा वृषो यो, as in B Dn D<sub>1-2</sub>. 7. 9, for वृषः सदा यो).
15. 32. 12 (v. l. तु, as in K<sub>2</sub>. 5, for च).
15. 32. 14 (as in text).
15. 32. 15 (v. l. वृषीरा, as in K<sub>4</sub> B Dn D<sub>1-2</sub>. 7. 9, for वि°).
15. 33. 1<sup>a</sup> (v. l. महाराज युधिष्ठिर for युधिष्ठिर महा-वाहो).
15. 33. 1<sup>a</sup> (v. l. कश्चित् कुशली ह्यसि for °त्तात कुश-त्यसि).
15. 33. 23<sup>a</sup> (as in text).
15. 33. 31<sup>ab</sup> (v. l. विदुरस्य शरीरकं for एतद्विदुरसंज्ञ-कम्).
15. 36. 16<sup>ab</sup> (as in text).
15. 36. 16<sup>c</sup> (v. l. दुःखशोकं समासाद्य for दह्यमानस्य शोकेन).
15. 36. 16<sup>d</sup> (v. l. पुत्रपौत्र-, as in K<sub>2</sub>. 4 D<sub>4-5</sub>. 8 S, for तव पुत्र-).
15. 36. 16<sup>d</sup> (v. l. च, as in K<sub>2</sub>, for वै).
15. 36. 23<sup>ab</sup> (as in text).
15. 36. 25<sup>ab</sup> (v. l. पूतो विगतकिल्बिषः for पूतोऽहं नात्र संशयः).
15. 37. 4 (v. l. वर्षाणि पोद्भेमानि, as in G<sub>5</sub> M<sub>1-4</sub>, for पोद्भेमानि वर्षाणि). (v. l. in J, -उत्तम, as in K<sub>2-5</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1-4</sub>, for -सुंगव).
15. 38. 21 (v. l. चै, as in Dn<sub>2</sub>, for चे). (v. l. हि for [इ]ति).
15. 39. 4 (v. l. नराधिपाः for नरपेमाः).
15. 39. 21<sup>ab</sup> (v. l. नराधिपः for जनाणैवः).
15. 39. 22<sup>cd</sup> (v. l. निवेद्यम्, as in K<sub>2-4</sub> T<sub>1</sub>. 2 G<sub>1-2</sub> M<sub>3</sub>. 5, for निवासम्).
15. 44. 14<sup>a</sup> (as in text).
15. 45. 1 (v. l. नारदः रूर्गदेवर्षिद् for देवर्षिनारदो राजन्).
15. 45. 19<sup>ab</sup> (v. l. वायु-, as in K<sub>1-4</sub> B<sub>1</sub>. 5, for वायुः).
15. 45. 20<sup>ab</sup> (as in text).
15. 45. 25<sup>ab</sup> (v. l. प्रपद्यामो for °सि).
15. 45. 23<sup>cd</sup> (v. l. एव for अत्र).
15. 45. 23<sup>ab</sup> (as in text).
15. 45. 32<sup>b</sup> (v. l. यस्माद् for त°).
15. 46. 3<sup>a</sup> (v. l. शतं हि यस्य पुत्राणाम् for यस्य पुत्र-शतं श्रीमद्).
15. 46. 3<sup>b</sup> (v. l. बाहुशालिनां, as in K<sub>1</sub> D<sub>4</sub>. 5. 8 T<sub>1</sub>. 4 G<sub>1</sub>, for °शालिनः).
15. 46. 3<sup>c</sup> (v. l. नागायुतसह (sic) राजा, for °दलो राजा).
15. 46. 3<sup>d</sup> (v. l. स हतः पृथिवीपतिः for स दग्धो हि दवाग्निना).
15. 46. 6<sup>a</sup> (as in text).

Turning to variant readings, of those peculiar to the Javanese version, the following deserve to be mentioned :

15. 4. 9<sup>d</sup> अथ (for क्षयं); 9. 10<sup>2</sup> च सततम् (for सदैव त्वम्), 18<sup>c</sup> राजेंद्र (for सततं), 20<sup>d</sup> वर्मार्थान् (for °ध-); 11. 7<sup>5</sup> तथास्थिरः (for °वलः), 17<sup>1</sup> समये विनिवर्तयेः (for क्रमेण विनिवर्तयेन्); 14. 7<sup>b</sup> वनमेवं गमिष्यति (for दुःखितोऽयं जनाधिपः); 16. 1<sup>5</sup> तु (for तद्), 2<sup>a</sup> एतद् (for तत्तु), 2<sup>b</sup> न शक्यं प्रति- (for यत्र शक्यं प्र-), 2<sup>d</sup> सर्वेण निघनमागतं (for न शक्यमतिवर्तितुम्), 21<sup>a</sup> पूर्वराजकृतं (for भवत्कृतमिमं), 21<sup>b</sup> युधिष्ठिरो वदावक (for °रविवर्धितम्); 17. 15<sup>d</sup> सर्वकार्यं च भारत (for प्रेतकार्याणि फल्युन), 19<sup>a</sup> कथं (for कुतस्); 18. 1<sup>b</sup> मा तु (for नातो), 1<sup>c</sup> महाफलः (for हि राजर्षिः); 20. 12<sup>d</sup> नानाहेमजलाणैवः (for नारीरजमहाकरः); 22. 8<sup>a</sup> नारी (for रात्रि), 22. 8<sup>b</sup> न दूरं गंतुमर्हति (for नगरं गन्तुमर्हसि); 24. 6<sup>a</sup> महावीर्यम् (for महद्विदम्), 6<sup>a</sup>

हि (for रु), 11° निवर्तस्त्र (for निवृत्तांश्च); 25. 15<sup>b</sup> चासांसि (for चासिनी), 17° तपसद् (sic) (for तत्र तपश्); 27. 10° त्रीणि शिष्टानि वर्षाणि (by transp.) (for वर्षाणि त्रीणि शिष्टानि); 11<sup>b</sup> मृतः (for नृपः); 32. 5<sup>a</sup> श्रद्धगौरस् (for °गौर-); 32. 5<sup>b</sup> महाशाल (for °सिंह), 5<sup>a</sup> एव (for एषः), 9<sup>a</sup> हि सा (for पुनः); 33. 1<sup>a</sup> महाराज युधिष्ठिर (for युधिष्ठिर महाबाहो), 1<sup>b</sup> कश्चित्त्वं कुशली ह्यसि (for °त्तात कुशल्यसि), 33. 31<sup>b</sup> विदुरस्य शरीरकं (for एतद्विदुरसंज्ञकम्); 36. 16<sup>a</sup> दुःखशोकं समासाद्य (for दह्यमानस्य शोकेन); 36. 25<sup>b</sup> पूतो विगतकिल्बिषः (for पूतोऽहं नात्र संशयः); 39. 4<sup>b</sup> नराधिपाः (for नरपंभाः), 39. 21<sup>b</sup> नराधिपः (for जनार्णवः); 45. 1<sup>a</sup> नारदः स्वर्गाद्देवर्षिर् (for देवर्षिर्नारदो राजन्), 23<sup>a</sup> एव (for अत्र); 45. 25<sup>a</sup> प्रपद्यामो (for °मि); 46. 3<sup>a</sup> शतं हि यस्य पुत्राणां (for यस्य पुत्रशतं श्रीमद्); 46. 3<sup>a</sup> स इतः पृथिवीपतिः (for स दग्धो हि दत्ताग्निना).

In the following few select places, the Old Javanese version gives a reading that agrees with the primary Kashmirian group of MSS. : 15. 22 8<sup>a</sup> वधूजनवृत्ता (for °परिवृत्ता; with K); 22. 16<sup>b</sup> वने न्वहं (for वने त्वहम्; with K<sub>2.3</sub>); 24. 11<sup>a</sup> कुश्रेष्ठ (for °श्रेष्ठान्; with K<sub>1</sub> D<sub>1</sub> T<sub>1</sub>); 24. 13<sup>b</sup> -समन्विताः (for -परायणाः; with K<sub>4</sub>); 45. 19<sup>a</sup> वायु- (for वायुः; with K<sub>1-4</sub> B<sub>1.5</sub>). — In the following places, O. J. variants agree with the Northern group, B and D predominating : 15. 6. 23<sup>b</sup> शतसंख्येन (for दश°; with K<sub>3.5</sub> Dn D<sub>2.3.7.9</sub>); 12. 16<sup>a</sup> चारयित्वा (for साद°; with B Dn D<sub>1.2.7</sub>); 12. 16<sup>b</sup> -दर्शनं (for -दृषणम्; with B<sub>1.2.4-6</sub> Dn D<sub>1-2.7.9</sub>); 16. 13<sup>ab</sup> = 41\*, subst. as in B Dn D<sub>1-2.7.9</sub>; 17. 15<sup>a</sup> दास्यामः (for कुर्मह; with B Dn D<sub>1-2.7.9</sub>); 17. 19<sup>a</sup> अज्ञातवासं गहनं (for °वासगमनं; with B<sub>2.3.6</sub> Dn D<sub>2.3.7.9</sub>); 20. 12<sup>a</sup> -घन- (for -फेन-; with B Dn D<sub>1-2.7.9</sub>); 20. 12<sup>b</sup> सृदंगनिनदो महान् (for °निनदस्त्रनः; with B [except B<sub>7</sub>] Dn D<sub>1-2.7.9</sub>); 32. 9<sup>a</sup> सुरदेवतेव (for पुर°; with K<sub>3-5</sub> B<sub>1.5</sub> Dn D<sub>1.2.7</sub> M<sub>3</sub>); 32. 10<sup>a</sup> सा (for [ए]षा; with B<sub>7</sub> Dn D<sub>2.4.6-8</sub> G<sub>1</sub>); 32. 11<sup>a</sup> सदा नृपो यो (for नृपः सदा यो; with B Dn D<sub>1-2.7.9</sub>); 32. 15<sup>a</sup> नृवीर (for वि°; with K<sub>4</sub> B Dn D<sub>1-2.7.9</sub>).

The Old Javanese version also shows agreement with some of the Southern variants in the following places : 15. 25. 17<sup>a</sup> त्वगस्थिशेषः (for °भूतः; with D<sub>4-8</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>1-4</sub>); 32. 6<sup>a</sup> विशुद्ध- (for प्रतप्त-; with D<sub>4.6.8</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1-4</sub>); 32. 7<sup>a</sup> य एष (for यस्त्वेष; with D<sub>4-6.8</sub> S); 36. 16<sup>a</sup> पुत्रपौत्र- (for तत्र पुत्र-; with K<sub>3.4</sub> D<sub>4-6.8</sub> S); 37. 4<sup>a</sup> वर्षाणि षोडशेमानी (for षोडशेमानी वर्षाणि; with G<sub>5</sub> M<sub>1-4</sub>); 39. 22<sup>a</sup> निवेशम् (for निवासम्; with K<sub>2-4</sub> T<sub>1.2</sub> G<sub>1-3</sub> M<sub>4.5</sub>); 46. 3<sup>b</sup> बाहुशालिनां (for °शालिनः; with K<sub>1</sub> D<sub>4.5.8</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>1</sub>).

From a careful study of the details given hitherto, the following generalization about the Old Javanese Version would seem to follow : (a) that the source of the O. J. is not the Kashmirian Version; (b) that although in some places a partial agreement with some of the southern sources seems to be in evidence, the O. J. shows none of the peculiarly southern variants; (c) the presence of variants like चारयित्वा (12. 16<sup>a</sup>), -दर्शनं (12. 16<sup>b</sup>), 41\*, दास्यामः (17. 15<sup>a</sup>), अज्ञातवासगहनं (17. 19<sup>a</sup>), -घन- (20. 12<sup>a</sup>), सृदंगनिनदो महान् (20. 12<sup>b</sup>), मौर्खाद् (23. 11<sup>b</sup>), सदा नृपो यो (32. 11<sup>a</sup>), and नृवीर (32. 15<sup>a</sup>) — which agree with the Northern group, B and D predominating — would also establish its non-southern (possibly, Bangali) origin.



## THE VERSIONS, THEIR CHARACTERISTICS AND INTER-RELATIONS

(i) *The Śāradā Version*

The important Śāradā Version is not, unfortunately, adequately represented in the collated material of the concluding four Parvans of the Epic, since the only Śāradā MS. that we could secure gave just the first two adhyāyas of Parvan 15. In the absence, therefore, of any representative of the Śāradā version, there was no direct means of determining what MSS. followed the original ( but at present non-existing ) Śāradā text; but the MSS. used for our " Kashmirian " version, happened to have been used in other parvans, where MSS. written in Śāradā characters were available; and, in these earlier parvans, the MSS. which are here designated as K MSS. were found — in readings, omissions, and additions — to follow the Śāradā version. Thus K<sub>1</sub>, the Mirikar MS., was used as K<sub>0</sub> in the Bhīṣmaparvan, as K<sub>1</sub> in the Sautikaparvan, as K<sub>2</sub> in Karṇa and Śāntiparvans, as K<sub>3</sub> in the Droṇaparvan, and as K<sub>4</sub> in the Strīparvan; K<sub>5</sub>, the Sardesai MS., was used as K<sub>2</sub> in the Āraṇyaka, the Virāṭa and the Bhīṣmaparvans, and as K<sub>4</sub> in the Karṇa and the Śānti-parvans; K<sub>6</sub> as K<sub>2</sub> in the Sautikaparvan, as K<sub>4</sub> in the Ādi and as K<sub>3</sub> in the Bhīṣma- and Strī- parvans; and K<sub>7</sub> also as K<sub>4</sub> in the Sabhāparvan. Hence, even in the absence of any Śāradā MSS. for the major part of the Āśramavāsikaparvan, we could speak with some confidence of a Kashmirian Version of the Parvan.

(ii) *The Kashmirian Version*

Five MSS. are included under this version, one of which — K<sub>8</sub> — is from Nasik, another — K<sub>9</sub> — is from East Panjab, while the original locations of the rest are not specified. The oldest of the them is K<sub>8</sub>: date A. D. 1694. Of the five MSS., K<sub>2, 4</sub>, from their colophons, seem to belong to the North. Stars 8\*, 54\* and 57\* belong exclusively to the K recension, the first of them using the word वृ( K<sub>3</sub> वृत् )वन्तः, which looks like a grammatical *lapsus*, which the Kashmiri recension, not rarely, indulges in. As to omissions, the entire K recension as such omits 15. 45. 20<sup>bc</sup> (hapl.): the haplology indicating the relatedness of these MSS. which is present in no other MSS. The recension subdivides itself into two, or rather three, somewhat divergent sub-groups: K<sub>1, 2</sub>, K<sub>3</sub>, and K<sub>4, 5</sub>; the first two, for instance, joining together adhyāyas 13-15, 17-18, and 22-23; while the last two, K<sub>4, 5</sub>, join together adhyāyas 14-15.

The omissions common, haplographically, to the entire K group is that of 15. 45. 20<sup>bc</sup>. Most of the other omissions, in which MSS. beyond the K group are associated, are also ( with one solitary exception ) by haplology: viz. —

9. 13 <sup>a</sup> -14 <sup>d</sup>	om.	K <sub>4</sub> B <sub>4-c</sub> (? hapl.);
13. 7 <sup>d</sup> -8 <sup>e</sup>	,,	K <sub>2, 4, 5</sub> D <sub>4, 5, 3</sub> (hapl.);

13. 11 <sup>er</sup>	om.	K <sub>3</sub> B <sub>1. 2. 4. 5</sub> ;
20. 10 <sup>ed</sup>	,,	K <sub>1. 2</sub> B <sub>2</sub> G <sub>3-5</sub> M <sub>4</sub> (hapl.) ;
23. 3-4	,,	K <sub>1. 2</sub> B <sub>3</sub> D <sub>4. 6-8</sub> T <sub>1</sub> (hapl.) ;
42. 17 <sup>t</sup>	,,	K <sub>2. 4</sub> D <sub>4-6. 8</sub> S (hapl.) ; and
45. 20 <sup>te</sup>	,,	exclusively limited to K group (hapl.) .

( iii ) *The Bangāli Version*

A critical study of the Bangāli version leads to confirm the conclusion, arrived at in the previously published Parvans, viz., that it is — excepting a few special passages — essentially a sub-version of the central Devanāgarī version, being closely allied to the Vulgate. There is no notable instance of divergence of the B version as a whole from the D manuscripts.

We have six manuscripts of the Bangāli version utilized for this parvan. They have very little to contribute independently for the constitution of the critical text. They possess additional passages 6\*, 9\*, 27\* peculiar to the version, and 12\* and 51\* also in common with the K version and S recension.

( iv ) *The Devanāgarī Version*

( a ) *The Vulgate*

Two manuscripts of Nilakaṇṭha's Devanāgarī version have been utilized for this parvan. Of these, Dn<sub>1</sub> om. 15. 12. 7<sup>a</sup>-8<sup>e</sup> and 21. 5 ( both hapl. ) ; while Dn<sub>2</sub> om. 15. 19<sup>b</sup>-20<sup>e</sup>, 44. 46-47, and 45. 19<sup>e</sup>-20<sup>d</sup>. These omissions are exclusively limited to the above MSS. Amongst additional passages, the MSS. give 52\*, which they share with each other. Other stars in the MSS. are shared by a group consisting of K<sub>4</sub> B<sub>1-4. 6</sub> Dn D<sub>1-2. 7. 9</sub>, as illustrated in 6\*, 9\*, 27\*, 30\*, 38\*, 41\*, 65\*, 73\*, 80\* and 81\*.

( b ) *The Composite Devanāgarī Version*

In all, nine manuscripts of this composite version have been used for this parvan. Our composite Devanāgarī manuscripts may be roughly divided into two groups. ( 1 ) There is the group D<sub>1-2. 7. 9</sub>, which generally agrees with K<sub>4</sub> B Dn. ( 2 ) The remaining manuscripts D<sub>4-6. 8</sub> generally agree with the S recension. Examples of insertions common to S and D<sub>4-6. 8</sub> are : 10\*, 23\*, 32\*-35\*, 40\*, 42\*, 61\*, 64\*, 68\*, 71\*, 74\*, 79\*, 82\*, 86\* and 96\*, as also 97\*, 98\* ( last two minus T<sub>4</sub> ).

( v ) *The Telugu Version*

Four manuscripts of this version are used for this edition. They seem to be independent of each other ; but the version which they represent is not much different

from the G and M versions. T<sub>1</sub> gives 31\*, 78\*, 84\* and 104\* which are peculiar to it. T<sub>2</sub> gives 94\* which is peculiar to it, and T<sub>3</sub> gives 56\* and 92\* both of which are peculiar to it. The MSS. possess almost all star-passages of the S recension. T<sub>1</sub> is peculiar in omitting 8. 20<sup>a</sup> (hapl.), 15. 21<sup>c</sup>-25<sup>d</sup>, and 24. 2<sup>a</sup> (hapl.). T<sub>2</sub> has only three peculiar omissions 25. 13<sup>a</sup>, 30. 5<sup>a</sup> and 40. 8<sup>b</sup>-9<sup>a</sup> (hapl.). On the other hand, T<sub>1</sub> and T<sub>4</sub> have a large number of peculiar omissions, which have been given in detail on pages xxi and xxiii.

(vi) *The Grantha Version*

We have five manuscripts of this version. G<sub>1</sub> has one additional passage, 22\*, besides eighteen others which are found in the entire S recension plus D<sub>4-c.s</sub>. G<sub>2</sub> gives 5\*, G<sub>3</sub> 75\* and G<sub>4</sub> 95\*, which additional passages are peculiar to them. On the other hand, they exhibit almost all the passages of the S recension. Amongst omitted passages, G<sub>1</sub> is peculiar in omitting 9. 9<sup>a</sup> (hapl.), 12. 9<sup>a</sup>, 13. 1<sup>a</sup>, 22. 5-6, 27 from कथा (in 9<sup>b</sup>) up to दुश्चरस्यास्य (in 9<sup>c</sup>) (hapl.), 29. 5<sup>c</sup>-7<sup>d</sup>, 33. 1<sup>c</sup>-4<sup>d</sup> (? hapl.), 40. 11<sup>a</sup> (hapl.), 41. 22<sup>c</sup>-24<sup>b</sup>, and 46. 8<sup>c</sup>-9<sup>b</sup>; G<sub>2</sub> is peculiar in omitting 4. 12, 16. 20<sup>a</sup>, 32. 12<sup>c</sup>-14<sup>b</sup>, 33. 9<sup>a</sup>, 33. 15-16 (? hapl.), and 44. 11<sup>c</sup>-12<sup>d</sup>. G<sub>3</sub> is peculiar in omitting 22. 27<sup>a</sup>, 32. 12<sup>c</sup>-14<sup>b</sup> and 45. 7<sup>c</sup>-8<sup>b</sup>; while G<sub>4</sub> is peculiar in omitting 25. 11<sup>c</sup>-12<sup>d</sup>. G<sub>5</sub> has no peculiar omission.

(vii) *The Malayālam Version*

Five manuscripts of this version are used for this edition. Amongst additional passages, M<sub>1</sub> gives 24\*, 67\*, 72\* and 102\*; which are all peculiar to it. The stars 87\* and 89\* are peculiar to M<sub>2</sub>; while M<sub>3</sub> gives 90\* which is peculiar to it. M<sub>2</sub> and M<sub>4</sub> have no specific additional passages. Other stars in M are shared by the group consisting of D<sub>4-c.s</sub> S, as illustrated in 10\*, 23\*, 32\*-35\*, 40\*, 42\*, 61\*, 64\*, 68\*, 71\*, 74\*, 79\*, 82\*, 86\*, 96\*, and in 97\* and 98\* (last two minus T<sub>4</sub>). Amongst omitted passages, M<sub>1</sub> is peculiar in omitting 12. 14 and 31. 3<sup>a</sup>. The omission of 30. 2<sup>a</sup>-3<sup>b</sup> is peculiar to M<sub>2</sub>. The omissions of 32, from सन्न (in 13<sup>b</sup>) up to गौरी (in 14<sup>a</sup>), and also of 41. 15<sup>a</sup>, belong exclusively to M<sub>3</sub>. M<sub>4</sub> is peculiar in omitting 26 from शक्ति (in 7<sup>b</sup>) up to दग्ध (in 9<sup>d</sup>), and M<sub>5</sub> in omitting 21 from संयोज्यार्थं (in 5<sup>c</sup>) up to विल (in 6<sup>c</sup>), as well as 40. 10<sup>c</sup>-12<sup>d</sup> (hapl.). The version M is not altogether free from contamination with some Northern sources, as is indicated by 12\* and 46\*.

THE RECENSIONS OF THE ĀSRAMAVĀSIKA PARVAN

The seven versions of the text-tradition of the Āśramavāsikaparvan that we have thus far studied group themselves into two main recensions : the Northern consisting of the first four versions, and the Southern including the last three. As we did not have

any MSS. written in the Nepāli and Maithili scripts, there was not — as there was in the case of the Sabhāparvan — any group of versions to be designated the North-eastern, as contrasted with the North-western including the Śāradā and the Kashmirian versions. But as the Bangāli forms an important version of the North-eastern group, if one were to judge by the showing of the Bangāli version of the Āśramavāsikaparvan, it can be said that, so far as the present parvan is concerned, the main recensions are only two, and not three, as was assumed for the Sabhāparvan.

The Early-Northern group gives some five or six additional passages (a total of 12 lines) :

8\*, 28\*, 29\*, 54\*, 57\*, 91\* and 107\* ;

while the Late-Northern group as a whole gives ten additional passages (forming a total of 12 lines) :

6\*, 9\*, 27\*, 30\*, 38\*, 41\*, 65\*, 73\*, 80\* and 81\*.

There are some twenty-one additional passages (a total of 34 lines) presented by the entire Southern recension, with the exclusion (or inclusion) of a few sporadic MSS. :

7\*, 10\*, 23\*, 32\*-35\*, 37\*, 40\*, 42\*, 61\*, 64\*, 68\*, 71\*, 74\*, 79\*, 82\*, 86\*, 96\*, 97\* and 98\*.

Most of the cases, where the Southern recension uniformly gives a variant reading differing from that of the Northern, are normally indicated in the text by the convenient device of the wavy line. It would be easy, therefore, to see how the accepted text, in a large number of cases, is untrinsically superior to the rejected readings.

### THE EXTENT OF THE ĀŚRAMAVĀSIKA\*

In the Parvasaṅgraha section of the Ādiparvan (1. 2. 212-219), we have the following description of the contents and extent of the Āśramavāsa (vāsika)parvan :

तत आश्रमवासाख्यं पर्वं पञ्चदशं स्मृतम् ।  
यत्र राज्यं परिलज्ज्य गान्धारीसहितो वृषः ।  
धृतराष्ट्राश्रमपदं विदुरश्च जगाम ह ॥ २१२  
यं दृष्ट्वा प्रस्थितं साध्वी पृथाप्यनुययौ तदा  
पुत्रराज्यं परिलज्ज्य युक्शुश्रूपणे रता ॥ २१३

\* आश्रमवासः प्रधानविषयः यस्य पर्वणः तद् आश्रमवासिकम् । आश्रमवासशब्दात् कर्तृवधादियत्नेण ( Pāṇini ४।२।६० ) ठक् ।  
The अश्रमवासविषयाः are the two sub-parvans : पुत्रदर्शन and नारदागमन ; the first विषय, the आश्रमवास, providing the basic word from which the name of the entire Parvan is formed.

यत्र राजा हृत्तान्पुत्रान्पौत्रानन्यांश्च पार्थिवान् ।  
 लोकान्तरगतान्वीरानपश्यत्पुनरागतात् ॥ २१४  
 ऋषेः प्रसादात्कृष्णस्य दृष्टाश्चर्यमनुत्तमम् ।  
 त्यक्त्वा शोकं सदारश्च सिद्धिं परमिकां गतः ॥ २१५  
 यत्र धर्मं समाश्रित्य विदुरः सुगतिं गतः ।  
 संजयश्च महामात्रो विद्वान्गावल्गणिवर्षी ॥ २१६  
 ददर्श नारदं यत्र धर्मराजो युधिष्ठिरः ।  
 नारदाच्चैव शुश्राव वृष्णीनां\* कदनं महत् ॥ २१७  
 एतदाश्रमवासाख्यं पर्वोक्तं सुमहाद्भुतम् ।  
 द्विचत्वारिंशदध्यायाः पर्वैतदभिसंख्यया ॥ २१८  
 सहस्रमेकं श्लोकानां पञ्च श्लोकशतानि च ।  
 पदेव च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ॥ २१९

Earlier, in 1. 2. 67, the three sub-parvans of the Āśramavāsa(°vasika) are simply enumerated :

पर्वे चाश्रमवासाख्यं पुत्रदर्शनमेव च ।  
 नारदागमनं पर्वे ततः परमिहोच्यते ॥ ६७

There is thus no divergence in the number of sub-parvans.

The extent of the Fifteenth Parvan is said to be 42 adhyāyas, giving a total of 1,506 stanzas†. In the present edition, the Āśramavāsa(°vāsika)parvan is divided into 47 adhyāyas, and the total official number of stanzas reaches the figure of 1,062, i. e., 444 less than the traditional number given in the Parvasaṅgraha.

The discrepancy in the matter of adhyāyas is not of much consequence, seeing that two adhyāyas could just as readily be combined into one as, conversely, one adhyāya split into two, according to the homogeneity or diversity of the contents, the contents as such remaining unaltered. The difference in the total number of ślokas needs, however, some adequate explanation. The present edition reduces the number of ślokas from the traditional 1,506 to 1,062. This is primarily due to the rejection of a number of stanzas not adequately supported. From the actual number of 106‡ star-passages,

\* This seems to be an original mistake of the compiler of the Parvasaṅgrahaparvan, which was not apparently noticed by the Editor of our Ādiparvan. The वृष्णीनां कदनं is the subject-matter of the next or Mausala parvan. The v. l. वृद्धानां (i. e., of धृतराष्ट्र, गान्धारी and कुन्ती) would suit the context, but the कदनं of just three persons was not 'सहत्' in the normal sense, although the forest-conflagration, which occasioned it, might have been 'great'. MSS. M<sub>1</sub>, 3 alone give the variant गुरुणां for वृष्णीनां; वृद्धानां is not given in any MS.

† According to both C<sub>d</sub> and C<sub>a</sub>; C<sub>n</sub> curiously interprets st. 219<sup>60</sup> above to mean 1,111 stanzas.

‡ Although the last star is numbered 108\*, still as star numbers 20\* and 83\* were, by oversight, omitted in counting, the actual number of star-passages is 106 only.

we have, moreover, to deduct 25 stars as being "substitute" stars. This leaves 81 star-passages, embodying actual additions given by the varying versions and individual MSS. Secondly, the present edition has, in the *Āśramavāsika*, 46 three-line *Anuṣṭubhs*, and 30 four-line stanzas in non-*Anuṣṭubh* metres. If now, by the word *śloka*, as used in st. 219 of the above-quoted *Parvasaṅgraha* passage, we are to understand a 'mathematical' stanza of ( $8 \times 4 =$ ) 32 syllables, by converting into regular stanzas the extra 46 lines in the three-line *anuṣṭubhs*, we get 28 additional stanzas; and by reducing the 30 four-line stanzas in terms of thirty-two-syllable units, we get a further addition of 3.75 'mathematical' stanzas. Further, the supporters of the theory of 'mathematical' stanzas also convert the "uvāca" references that might occur at the beginning or middle of an *adhyāya*, as well as the colophons at the end of each *adhyāya*, into *ślokas* of thirtytwo-syllabic units. All these mathematical operations covert the 1,062 stanzas of the present edition into 1145.40 mathematical *ślokas*. This means that, in the *Āśramavāsikaparvan* as presented in this edition, there ensues a deficiency of at least ( $1146 - 1062 =$ ) 84 stanzas, which can be explained by assuming that the *Parvasaṅgraha* passage is a late addition to the Epic which has in view a *Mahābhārata* text that had already undergone interpolations like, for instance, *Dhṛitarāṣṭra's* long-winded instruction to *Yudhiṣṭhira* in the Science and Art of the *Rājadharmā\**.

#### CONTENTS OF THE ĀŚRAMAVĀSIKA PARVAN

After winning the *Kaurava-Pāṇḍava* war of eighteen days' duration, in which eighteen *akṣauhiṇīs*† of fighters (11 on the *Kaurava* side and 7 on the *Pāṇḍava* side) took part, the *Pāṇḍavas* win the battle, leaving just seven survivors (the five *Pāṇḍava* brothers + *Kṛṣṇa* + *Sātyaki*) on their own side, and three (*Kiṣpa* [= *Śāradvata*], *Aśvat-thāman* and *Kṛtavarman*) on the *Kaurava* side (see 10. 9. 48). The *Pāṇḍavas* were the victors, and *Yudhiṣṭhira* was crowned king (12. 40. 15) after considerable persuasion (12. 8ff.). This was followed by *Bhiṣma's* advice to the newly crowned king

\* I have to thank *Shri G. G. Soman* of the *Mahābhārata Department* for the above Mathematical operation.

† There is much discrepancy as regards the numbers of human and non-human lives included in a fighting unit, the lowest being called a *Patti* (consisting of 1 chariot, 1 elephant, 3 horses and 5 foot-soldiers). The succeeding higher units (known in order as *Senāmukha*, *gulma*, *gaṇa*, *vāhinī*, *prtanā*, *camū*, *anīkinī* and *akṣauhiṇī*), each following unit rising three times (or optionally ten times its preceding unit: *Mbh.* 1. 2. 13-23; cf. xi. 26. 9-10; *Oppert: Weapons, Army Organization and Political maxims*, 1880; also *Hopkins: Position of the Ruling Casts in Ancient India*, 1889. But there is some discrepancy involved in the authoritative texts. For instance, is the charioteer to be regarded as a fighting force? Some fighters have become at times charioteers, e. g., *Śalya* as charioteer to *Karna* (8. 23. 52); but that was an exception. *Kṛṣṇa*, as charioteer of *Arjuna*, cannot be called a fighter; and if he was not a fighter, how can he be counted amongst the fighters who had survived? And what about *Yuyutsu*? Is he to be regarded as non-fighter?

regarding the king's duties ( which, in the present form of the Epic, extends over practically the whole of the Śānti and the Anuśāsana Parvans), after which Yudhiṣṭhira, having already performed the Rājasūyayajña ( see the Sabhāparvan ), now performs the Aśvamedhayajña — Parvan 14 — as the highest mark of his supreme royal power ( see Parvan 14 ).

The blind Dhṛtarāṣṭra, the father of Duryodhana and his hundred brothers, was amongst the survivors, along with his wife Gāndhārī ; and Yudhiṣṭhira, in spite of his being a crowned King after the victory won in the Kuru-Pāṇḍava war, gladly conceded the highest place of honour to them both, despite the fact that, during Duryodhana's regime, the Pāṇḍavas had received nothing but consistent maltreatment.

The present Parvan, which is the fifteenth in order, is meant to describe the fifteen years of Yudhiṣṭhira's regime. The central interest, however, seems to be concentrated in describing the way in which the blind old Dhṛtarāṣṭra was treated by Yudhiṣṭhira and Arjuna on the one hand, and by Bhīma and the two sons of Mādri on the other ( 15. 4. 13' ), in spite of the specific warning that Yudhiṣṭhira had given to all ( 15. 2. 4 ) :

निदेशे धृतराष्ट्रस्य यत्किञ्चित् स मे सुदृढम् ।

विपरीतश्च मे शत्रुर्निरस्यश्च भवेन्नरः ॥

We are, in fact, definitely told that Dhṛtarāṣṭra was being treated by Yudhiṣṭhira better than what he was done by his own sons ( 15. 3. 10 ). Vidura, Saṁjaya and his own son Yuyutsu were always with him ( 15. 1. 5, 10 ). Bhīma, however, lost no opportunity of causing pain to the blind old man ( 15. 4. 3-10 ). Dhṛtarāṣṭra could not stand the treatment any longer, after putting up with it for nearly 15 years ( 15. 4. 12 ). So he appeals to Yudhiṣṭhira for permission to lead a forester's life ( आश्रमवास ) : cf. 15. 5. 20. Yudhiṣṭhira would not, however, consent ; and so — as usual — Vyāsa ( 15. 7. 19 ), by his own divine insight, knowing the critical situation, presents himself on the spot. Vyāsa assures Yudhiṣṭhira that Dhṛtarāṣṭra's move is suggested not by any sense of anger, but because that was the only course befitting Dhṛtarāṣṭra's age ( 15. 8. 17 ). So the necessary preparations are made for Dhṛtarāṣṭra's आश्रमवास.

From 15. 9. 8ff., is introduced an out-of-place advice of Dhṛtarāṣṭra to Yudhiṣṭhira regarding the duties of a king, the advisor pleading in justification ( 15. 12. 21 ) :

भीष्मेण \* पूर्वमुक्तोऽसि कृष्णेन † विदुरेण ¶ च ।

ममाप्यवश्यं वक्तव्यं प्रीत्या ते भरतर्षभ ( ! ) ॥

As a matter of courtesy, Yudhiṣṭhira agrees to receive the advice ( 15. 13. 1-3 ). Dhṛtarāṣṭra, in the course of his advice, says ( 15. 12. 23 ) : the protection of the

When the party reached the Āśrama, Dhṛtarāṣṭra was not "at home", but had gone for a bath into the river Yamunā. So they all go to the river, and an ardent and wholesale meeting follows (15. 31). Amongst the local spectators of the new comers were many who were having their very first sight of these celebrated men and women, of whom they had heard a lot. Saṁjaya, the Sūta of Dhṛtarāṣṭra, has, accordingly, his very last opportunity of doing the work of formal introduction on a very extensive scale (15. 32. 5-16). Dhṛtarāṣṭra, in turn, makes kind and personal inquiries about all of them (15. 32. 17-18).

Finally, Dhṛtarāṣṭra makes inquiries about Yudhiṣṭhira himself, and he does not let go the opportunity of once more giving him lessons in *Rājanīti* or Science of Politics by a series of what are known as "Kaccit" ('I hope that....') inquiries (15. 33. 2-9)! Thereafter, not finding Vidura nearby, Yudhiṣṭhira inquires about his whereabouts, learns that he is away in the forest somewhere, and having searched and found him out, Yudhiṣṭhira questions about his well-being. Instead of a reply, Vidura allows the vitality of his bodily parts and senses to merge into that of Yudhiṣṭhira until Vidura becomes a life-less object, leaning upon a neighbouring tree, his soul attaining what is known as the *Saṁtānaka-loka* (15. 33. 32)\*. Yudhiṣṭhira thereafter stays in the forest in Dhṛtarāṣṭra's company for one whole month, at the end of which there arrives sage Vyāsa, as also Nārada, Parvata, Devala, Viśvāvasu, Tumburu and others (15. 36. 8-14), besides Gāndhārī, Kuntī, Draupadī, Subhadrā and other ladies, relating amongst themselves stories of gods and holy sages. At the close, Vyāsa declares that he was aware of what was uppermost in the minds of them all. He was accordingly ready, by virtue of his penance, to satisfy their questions and cravings.

Dhṛtarāṣṭra gladly and gratefully accepts the favour, and while admitting the evil deeds of Duryodhana and his other sons towards the dead warriors on both sides is anxious to know what might be in store hereafter for the dead warriors on both sides and for their associates and dependents. The ladies present — Gāndhārī, Draupadī, Subhadrā and others — relate how they were all grieving for the passing away of their near relatives; old Kuntī takes the occasion to confess before her father-in-law, sage Vyāsa, the circumstances under which she became the mother of Karṇa (15. 38).

Eventually sage Vyāsa gives them all a special boon whereby they are enabled to visualize, bathing after sunset into the river Ganges, each her respective husband, sons, brothers and other dead relatives. These had all won their *post-mortem* rewards according to their deserts, and become transformed into Gods, Demons, Gandharvas, Maruts, Rākṣasas, etc.; but they come in their *pre-mortem* forms and their usual war-costumes, banners, and vehicles to meet their relatives: the important difference being that they had forgotten all enmity, egoism, anger, and passion. The blind old Dhṛtarāṣṭra was, by

\* This was possible as both were the *avatāras* of Dharma: Cf. 15. 35. 11-21.



Vyāsa's grace, supplied with supernatural eyesight, and so too his wife Gāndhārī. The army issued out from the river like a multiform scene projected on a curtain; and, with the dawn, it all instantaneously disappeared, each one returning to the world from which he came forth. Finally, as a further special favour, Vyāsa inquired of the separated widows whether they desired to return to where each one's husband had returned, which, he assured them, they could do by entering again into the Bhāgīrathī. They all, being women of noble origin and character, did accordingly, and were united, each with her husband in his respective *habitat*. The concluding stanzas of *phalaśruti* ( 15. 41. 26-28 ) promise a similar reward to those who read this episode with faith and firmness. — Adhyāyas 15. 42-43 take the Mahābhārata story to the third or 'Sūta-Janamejaya' stage, Janamejaya inquiring how the perished body can again reappear in its *pre-mortem* form. The reply given ( 42. 8 ) is that, so long as the soul's specific *karman* has not entirely vanished, the *karman* can re-create the same body that it had already created once, which can also anon vanish. — This makes Janamejaya inquire whether it can be possible for him also to visualize the body of his own dead father Parīkṣit ( 15. 43. 4-5 ). The immortal Vyāsa, who learns of this query through his omniscience, thereupon appears on the scene, and grants unto Janamejaya the sight of his dead father Parīkṣit.

### NĀRADĀGAMANAPARVAN

After passing one month in the company of Dhṛtarāṣṭra, Yudhiṣṭhira returns to the capital. Two years thereafter, when Yudhiṣṭhira had completed 18 years of his rule, sage Nārada comes to Hastināpura. Upon inquiry, Nārada relates that soon after Yudhiṣṭhira's return to the capital, Dhṛtarāṣṭra began a fierce penance, as also his wife Gāndhārī, together with Kuntī and Saṁjaya ( 15. 45. 10-17 ). Once, while Dhṛtarāṣṭra was bathing in the Ganges, with Saṁjaya standing nearby, he saw at a distance the forest where Gāndhārī and Kuntī were standing, becoming suddenly ablaze with fire, the wind helping to spread the flames in all directions. Dhṛtarāṣṭra requests Saṁjaya to go to some place where he would be safe from fire, while Dhṛtarāṣṭra himself went to join Gāndhārī and Kuntī, with the result that all the three meet their doom with quiet and concentration ( st. 31 ). Saṁjaya saw them perish, and thereafter he goes from place to place, circulating the news. In Hastināpura, the news created a great havoc in the *antahpura*. Yudhiṣṭhira thereafter, under the advice of sage Nārada, goes to the river Ganges with his brothers and the whole family, and there he offers appropriate funeral offerings in the names of Dhṛtarāṣṭra, Gāndhārī, and his own mother Kuntī. — Subsequent to these happenings, Yudhiṣṭhira ruled for 18 more years, making a 36 years' regime after the termination of the Kaurava-Pāṇḍava war, the most disastrous and pitiable relic of which was the innumerable troop of widows and orphans with nobody to protect them. Fortunately, with Vyāsa's special favour, most of these were united with their dead relatives as narrated at the end of the Pūtradarśanaparvan. We have, however, quite a different story to narrate at the end of the Mausalaparvan.

The *Āśramavāsikaparvan* can properly be described as just the beginning of the end of the Mahābhārata, the Great Epic of India. Dhṛtarāṣṭra, Gāndhārī and Kuntī as also Vidura and Saṁjaya, the only remnants of the older generation, have all perished. But the Epic does not forget the other helpers in the Kaurava-Pāṇḍava yuddha, namely, Kṛṣṇa (and Sātyakī) on the side of the Pāṇḍavas and Kṛtavarmaṇ, the leader of the Yādava army, taking part in the tragic War on the side of the Kauravas (10. 9. 48). What was the fate of these last mentioned associates in the Kaurava-Pāṇḍava War, and of the Yādavas generally? That is going to be the topic of the next (the sixteenth) Parvan, named, the *Mausalaparvan*, which we are going to take up next.

\*  
\* \* \* \* \*  
\* \* \* \* \*  
\* \* \* \* \*

I began the initial work on the concluding four Parvans of the Mahābhārata in Feb. 1957. The first forme of the 15th — the *Āśramavāsikaparvan* — was printed in its final form on 14-8-57, and its last forme on 10th Feb. 1959. All this work which, for one expecting to touch his 80th year in another ten months' time, would by no means have proved quite easy, if I had not received material help in the task from the Mahābhārata staff of the Institute. Particular mention is due, in this connection, to Pandit K. S. Vishwanath Shastri who, latterly, came to stay on the B. O. R. Institute's premises, and whom I could consult in solving my difficulties, particularly regarding the accuracy of the grammatical forms occurring in the *varia lectio*ns, while engaged, evening or early morning, in correcting the proofs. Once, I remember, approaching the Shastri with my difficulty when he was just about to sit down for his meals. He did not have to get up and consult books before answering me. His was not what is known as *pustakasthā vidyā*. In less than a minute he replied to all my queries quite to my satisfaction. The Shastri also knew not only the three South-Indian scripts, Telugu, Tamil and Malayālam, but also the Kashmirian Śāradā. He has been working in the Mahābhārata Department since Oct. 1929. It is hence a matter of very great grief to have to record that Vishwanath Shastri, who was not keeping good health for the last three or four years, suddenly passed away on 28-10-58. On behalf of myself personally, as also of the Mahābhārata Department of the B. O. R. Institute as a whole, I have to record here our deep sorrow for this tragic event.

Pandit K. V. Anantanarayan Shastri, who, for the last sixteen years, is busy compiling the *pāda-index*, not only for entire Mahābhārata in the form in which the Critical Text is finally fixed, but also for its extra passages, has proved also of great help to me in tracing the parallel passages from the Epic (both for the accepted text and its variant readings). We all sincerely hope that he will be able to complete the *pāda-index*, the compilation of which raised several initial and crucial issues, which we had to discuss

and settle, recording, for future guidance, the decisions taken and the reasons for the same. This index, when finally completed and published, will be an indispensable guide for the study of the Purāṇas, comparable, in some ways, to Aufrecht's *Catalogus Catalogorum*.

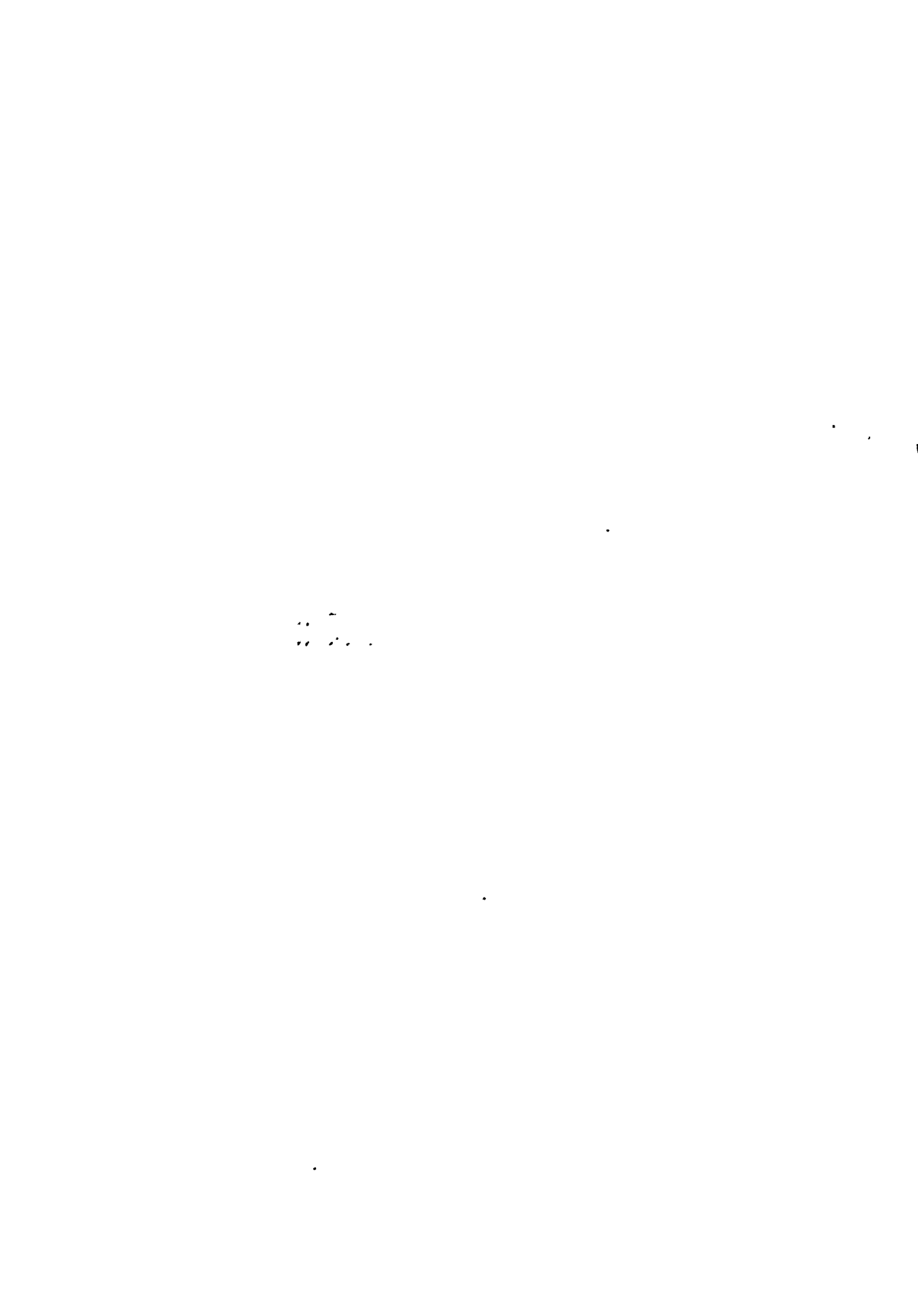
The greatest help that I received in settling the final text, arranging the Critical Apparatus, and in correcting the proofs and inserting the proper references where required, was from Shri N. M. Khuperkar, M. A., the Head of the Mahābhārata Staff of the B. O. R. Institute, who stays in the quarters assigned to him on the Institute's grounds, and whom — living only less than a hundred steps from my own personal residence — I could always consult day and night, in and out of office hours. There are no words adequate enough to express my obligations to him.

Nor must I omit to mention Shri S. B. Mahableshwarkar, the head of the Mahābhārata Press Department, who with the co-operation of his collaborators in the composing and proof-correcting section, did much to rectify and expedite the printing work. The Press Department manages to look to the printing of the Great Epic, doing in fact everything short of the final *imprimatur*, this latter being done by the Samartha Bhārata Press located in the City of Poona. To the managers of that Press also our thanks are due for doing the job with all possible care.

10 February, 1959 :  
Mbh. Department,  
B. O. R. I., Poona }

S. K. BELVALKAR

॥ आश्रमवासिकपर्व ॥



जनमेजय उवाच ।

प्राप्य राज्यं महाभागाः पाण्डवा मे पितामहाः ।

कथमासन्महाराजे धृतराष्ट्रे महात्मनि ॥ १

स हि राजा हतामात्यो हतपुत्रो निराश्रयः ।

कथमासीद्वृत्तैश्वर्यो गान्धारी च यशस्विनी ॥ २

क्रियन्तं चैव कालं ते पितरो मम पूर्वजाः ।

स्थिता राज्ये महात्मानस्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

प्राप्य राज्यं महात्मानः पाण्डवा हतशत्रवः ।

धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य पृथिवीं पर्यपालयन् ॥ ४

धृतराष्ट्रमुपातिष्ठद्विदुरः संजयस्तथा ।

युयुत्सुश्चापि मेधावी वैश्यापुत्रः स कौरवः ॥ ५

C. 15, 5  
B. 15, 1, 5  
K. 15, 1, 5

The introductory mantra:

1\* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

is found only in N (except Ks B2. c D4-2. 8). Ś1 K2. 4 D3 read व्यासं (Ś1 'सस्') (for चैव) in the second line.

Before the introductory mantra, Ś1 ins. श्रीगणेशाय नमः । श्रीगुरवे नमः । ॐ; K1 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । श्रीगणेशाय नमः । ॐ; K2. 3 Dn1 D1-3. 7 श्रीगणेशाय नमः ।; K4

2\* जयति पराशरस्तुः सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यासः ।

यस्यास्यकमलगलितं वाङ्मयममृतं जगत्प्रियति ॥

श्रीमहागणपतये नमः ।; B1 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।; B3 ॐ नमो गणेशाय ।; B4 ॐ; B5 श्री श्रीकृष्णाय नमः ।; D5 श्रीगणाधिपतये नमः ।

Of the MSS. which om. the introductory mantra, K2 begins with श्रीगणाधिपतये नमः ।; B2, begins with ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।; D1, with श्रीसाम्ब-दिवाय नमः । श्रीसाम्बदिवाय नमः ।; D5, with

3\* कस्तूरिनिकराकारं वस्तुतीकृतक्षणम् (sic) ।

अस्तु भूर्ध्विदुर्गाम्यामस्तु सुक्त्यैव सुक्त्यै ॥

श्रीरामचन्द्राय नमः ।; D5, with श्रीगणेशाय नमः ।; D5 with श्रीवेदव्यासाय नमः । हरिः ॐ ।; T1, with श्री राम । शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु । आश्रमवासपर्व ।; T2 (marg.) with शुभमस्तु । आश्रमपर्वम् ।; T3 (marg.) with श्रीहृयग्रीवाय नमः । शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु । श्रीरामः । आश्रमवासपर्व ।; T4, with श्रीरामचन्द्राय नमः ।; G1 (marg.), with आश्रमवासं । हरिः ॐ; G3, with आश्रमवासपर्व; G4, with हरिः ॐ ।; G5, with ॐ; M3. 5, with हरिः । श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु ।

1 <sup>a</sup>) K1 कुरुश्रेष्ठाः; B Dn D1. 2. 7. 9 महात्मानः; D5 T1. 4 नरव्याघ्राः (T3 'त्र') (for महाभागाः). D6. 8 T2. 3 G2-5 M राज्यं प्राप्य नरव्याघ्राः (D6. 8 'त्र'; T2 'त्र'); G1 प्राप्य पैतामहं राज्यं. — <sup>b</sup>) G1 मम पूर्व (for पाण्डवा मे). D6 T1-3 G2-5 M पितृपैतामहं महत्. — <sup>c</sup>) G2 damaged; Ś1 K1. 2 महाभागे; B2. 5. 6 D2. 3. 7 'राज'; Dn 'राजि'; D5 'प्राज्ञे'; D6 'राजन्'; T1 M6 'प्राज्ञा'; T4 G2. 4 'प्राज्ञ'; G2 'वीर्यां' (for 'राजे'). K4 कथमा-सीन्महाराज.

2 G4 partly damaged. — <sup>a</sup>) B D (except D6) तु (for हि). Dn1 D6 राजः; D2. 7 राजन् (for राजा). Dn2 G3 महामात्यो (for हता<sup>o</sup>). — <sup>c</sup>) K2. 5 B5 D6 T1 G3 M5 धृत्तैश्वर्यो; D1 (marg. as in text) तद्विद्यो-गाद्; D6. 8 T2. 3 G1. 5 M1. 2. 4 गतैश्वर्यो (for हतै<sup>o</sup>).

3 <sup>a</sup>) G5 क्रियंत्तश्. D6 तु; T2 च (for ते). — <sup>b</sup>) K4. 5 D3 पूर्वजाः (for 'काः'). B Dn D1. 2. 7. 9 मम पूर्वपितामहाः. — <sup>c</sup>) Ś1 K2 हिता राज्ये (K2 'ज्ञे') (for स्थिता राज्ये). — T1 om. (hapl.) 3<sup>a</sup>-4<sup>a</sup>. — <sup>d</sup>) D5 मे व्याहर्तुम्; G1. 5 M1-3 समाख्यातुम् (for मे व्याख्या<sup>o</sup>).

4 T1 om. 4<sup>a</sup> (cf. v. l. 3). G4 partly damaged. T3 om. the ref. — <sup>a</sup>) D6 राजन् (for राज्यं). Ś1 K2 नरव्याघ्राः; K1 महाभागाः (for 'त्मानः'). — <sup>c</sup>) K1 धृतराष्ट्रे (for 'राष्ट्रं'). — <sup>d</sup>) K3 पर्युपासंत; T4 परि-पालयन्; M1 अन्व<sup>o</sup> (for पर्यं).

5 K3. 4 Dn1 D3 transp. 5<sup>ab</sup> and 5<sup>cd</sup>. G2 damaged for 5<sup>ab</sup>. — <sup>a</sup>) D6. 8 T1 G4 उपातिष्ठन्. — <sup>c</sup>) G4 partly damaged. D4. 2. 8 S (except T1. 4 M6) चैव (for चापि). K1 च (for स). D3. 5 T3 कौरव (-for-<sup>o</sup>वः). B Dn D1. 2. 7. 9 वैश्यापुत्रश्च-मेधावी युयुत्सुः कुरुसज्जमः (B5 'मः').

पाण्डवाः सर्वकार्याणि संपृच्छन्ति स्म तं नृपम् ।  
चक्रुस्तेनाभ्यनुज्ञाता वर्षाणि दश पञ्च च ॥ ६  
सदा हि गत्वा ते वीराः पर्युपासन्त तं नृपम् ।  
पादाभिवन्दनं कृत्वा धर्मराजमते स्थिताः ।  
ते मूर्ध्नि समुपाघ्राताः सर्वकार्याणि चक्रिरे ॥ ७  
कुन्तिभोजसुता चैव गान्धारीमन्ववर्तत ।  
द्रौपदी च सुभद्रा च याश्चान्याः पाण्डवस्त्रियः ।  
समां वृत्तिमवर्तन्त तयोः श्वश्रोर्यथाविधि ॥ ८

शयनानि महार्हाणि वासांसाभरणानि च ।  
राजारहाणि च सर्वाणि भक्ष्यभोज्यान्यनेकशः ।  
युधिष्ठिरो महाराज धृतराष्ट्रेऽभ्युपाहरत् ॥ ९  
तथैव कुन्ती गान्धार्या गुरुवृत्तिमवर्तत ।  
विदुरः संजयश्चैव युयुत्सुश्चैव कौरवः ।  
उपासते स्म तं वृद्धं हतपुत्रं जनार्धिपम् ॥ १०  
स्यालो द्रोणस्य यथैको दयितो ब्राह्मणो महान् ।  
स च तस्मिन्महेष्वासः कृपः समभवत्तदा ॥ ११

6 G<sub>1</sub> damaged for 6<sup>ab</sup>. — <sup>a</sup>) T<sub>3</sub> पांडवः. D<sub>1-6.8</sub> S (G<sub>1</sub> damaged) -कार्येषु (for -कार्याणि). — <sup>b</sup>) G<sub>2</sub> M<sub>1-3</sub> प्र- (for सं-). D<sub>1-6.8</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>2</sub> पृच्छन्ति स्म च तं (D<sub>6</sub> मृशं) नृपं; G<sub>1</sub> पर्युपच्छन्तं तं नृपं; M<sub>4</sub> प्रतिपृच्छन्ति तं नृपं. — <sup>c</sup>) D<sub>1</sub> अण्यनुज्ञाता (for अभ्य°). — <sup>d</sup>) D<sub>1.9</sub> दश वर्षाणि (by transp.).

7 <sup>a</sup>) B<sub>2</sub> गत्वा हि (by transp.). K<sub>3</sub> शूराः; D<sub>3</sub> धीराः (for वीराः). D<sub>1-6.8</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>1.2.4</sub> M सदाभिवन्द्य (D<sub>8</sub> °त्वा) ते वीराः; T<sub>3</sub> समुपित्वातिवीरास्ते. — <sup>b</sup>) K<sub>4</sub> B<sub>3.4</sub> Dn<sub>2</sub> D<sub>9</sub> पर्युपासत (sic); D<sub>4.8</sub> G<sub>1.3.5</sub> M<sub>1-4</sub> उपासन्ति स्म; T<sub>2</sub> उपतिष्ठन्ति. T<sub>1</sub> नृपाः (for नृपम्). — G<sub>1</sub> partly damaged for 7<sup>odol</sup>. — <sup>c</sup>) K<sub>1.5</sub> B D (except D<sub>7.8</sub>) S (except T<sub>1</sub>; G<sub>1</sub> damaged) -वादनं (for -वन्दनं). — <sup>d</sup>) G<sub>2</sub> damaged. D<sub>1-6.8</sub> S (G<sub>2.4</sub> damaged) युधिष्ठिर- (for धर्मराज-). — <sup>e</sup>) K<sub>6</sub> ते मूर्धनि समुपाघ्राताः (sic); D<sub>1-6.8</sub> T<sub>3</sub> G<sub>1.2.5</sub> M तेन (D<sub>6</sub> ते च) ते मूर्ध्नि चाघ्राताः. — <sup>f</sup>) D<sub>6</sub> G<sub>3.4</sub> -कर्माणि (for -कार्याणि). D<sub>6</sub> वराः सर्वाणि चक्रिरे. — After 7, K<sub>8</sub> ins.:

4\* राजज्ञेतानि सर्वाणि स च तानन्ववर्तत ।  
while, G<sub>2</sub> ins. after 7 :

5\* तथाविधोश्च तान्दृष्ट्वा धृतराष्ट्रोऽभ्यनन्दत ।

8 <sup>a</sup>) D<sub>3.5.6.8</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>3-5</sub> M<sub>1.8</sub> कुन्ती- (for कुन्ति-). K<sub>1.2</sub> -राज- (for -भोज-). K<sub>3-5</sub> D<sub>3</sub> चापि (for चैव). — <sup>b</sup>) K<sub>2</sub> B<sub>1.5</sub> D<sub>3</sub> अनुवर्तत; D<sub>3</sub> अन्वगच्छत (for अन्ववर्तत). — G<sub>1</sub> partly damaged for 8<sup>ca</sup>. — <sup>c</sup>) K<sub>3</sub> याश्चान्याः कुरयोपितः. — <sup>d</sup>) K<sub>6</sub> B<sub>1</sub> D<sub>7</sub> समा; D<sub>5</sub> G<sub>1-3</sub> सतां (for समां). D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1-4</sub> सतां वृत्तमवर्तत; T<sub>1</sub> अन्ववर्तत सततं. — <sup>e</sup>) G<sub>2</sub> damaged. K<sub>3</sub> तदा (for तयोः). K<sub>8</sub> स्वश्रोः; K<sub>4.5</sub> श्वश्रोः; B<sub>1</sub> स्वश्रोः; Dn<sub>2</sub> सम्योः; G<sub>1</sub> त्वर्थे (for श्वश्रोः). K<sub>2</sub>

D<sub>1</sub> यथा विधिः; D<sub>6</sub> पंदा विधिः. D<sub>6</sub> तयोः श्वशुरयोर्मते; T<sub>1</sub> श्वशुरयोस्तादा.

9 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> शयनासनपानानि. — T<sub>1</sub> om. (hapl.) 9<sup>bc</sup>. D<sub>6</sub> om. 9<sup>cd</sup>. — <sup>b</sup>) Ś<sub>1</sub> K<sub>2</sub> च भक्ष्याणि; K<sub>1</sub> विचित्राणि; D<sub>1</sub> lacuna (for च सर्वाणि). D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> सर्वाणि भक्ष्यभोज्यानि. — <sup>d</sup>) K<sub>4</sub> भक्ष- (for भक्ष्य-). G<sub>1.3-5</sub> M सर्वशः (for [अ]नेकशः). Ś<sub>1</sub> K<sub>2</sub> भोज्यानि चाप्यनेकशः; D<sub>1.6.8</sub> T G<sub>2</sub> विविधानि च सर्वशः. — <sup>e</sup>) K<sub>2</sub> G<sub>2</sub> महाराजो. — <sup>f</sup>) G<sub>1</sub> damaged. K<sub>2</sub> [s] ख्युपाहरत्; T<sub>2.4</sub> G<sub>2.3.5</sub> M [s] म्यु (T<sub>2</sub> ह्यु) पानयत्. T<sub>1</sub> पितुः सर्वमकारयत्; T<sub>3</sub> G<sub>1</sub> धृतराष्ट्रमुपानयत्.

10 G<sub>1</sub> partly damaged for 10<sup>ab</sup>. — <sup>a</sup>) K<sub>1-3</sub> गांधार्या; D<sub>1</sub> °री- (for °र्या). — <sup>b</sup>) K<sub>3</sub> सुहृद्- (for गुरु-). — <sup>c</sup>) B<sub>3</sub> (marg. as in text) युयुत्सुः (for विदुरः). — <sup>d</sup>) Ś<sub>1</sub> K<sub>1</sub> चापि (for चैव). B<sub>1.4.5</sub> Dn<sub>1</sub> D<sub>1.2.6.7</sub> T<sub>2.3</sub> कौरवः; D<sub>4.8</sub> T<sub>4</sub> G<sub>2.5</sub> M<sub>1</sub> °वं (for °वः). K<sub>2.3.5</sub> D<sub>3</sub> M<sub>5</sub> युयुत्सुश्चापि कौरव (M<sub>5</sub> °वं); G<sub>1</sub> धृतराष्ट्रं च कौरवं. — <sup>e</sup>) K<sub>4</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1.4</sub> उपासन्ते; D<sub>1.6.8</sub> T<sub>3.4</sub> G<sub>2.5</sub> M °सन्ति; G<sub>3</sub> °सन्त (for °सते). — <sup>f</sup>) K<sub>3</sub> जनेश्वरं; D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1-4</sub> नराधिपं (for जना°).

11 T<sub>1</sub> om. 11<sup>ab</sup>. G<sub>1</sub> partly damaged. — <sup>a</sup>) B<sub>1</sub> चासीद् (for चैको). Ś<sub>1</sub> B<sub>2-6</sub> Dn D<sub>1.2.7.9</sub> इयालो द्रोणस्य यश्चासीद्; K<sub>3-5</sub> D<sub>3</sub> शा (K<sub>5</sub> इया) लो द्रोणस्य यश्चैव. — <sup>b</sup>) T<sub>3</sub> भै ( ? दै ) वज्रो (for दयितो). K<sub>1</sub> [s] भवत् (for महान्). K<sub>2</sub> ददतो ब्राह्मणो महत् (sic). — T<sub>1</sub> reads 11<sup>c</sup>-12<sup>d</sup> twice. — <sup>c</sup>) Ś<sub>1</sub> K<sub>1.2</sub> तस्मै (for तस्मिन्). D<sub>3</sub> T<sub>2.3</sub> महेष्वासे (for °ष्वासः). G<sub>3</sub> नृपः (for कृपः). T<sub>2</sub> कृपः समभिवर्तत (for 11<sup>d</sup>). T<sub>1</sub> (both times) द्रौणिः कृपो महेष्वासे देवलो ब्राह्मणोत्तमः.

12 For the repetition in T<sub>1</sub>, cf. v. 1. 11. — <sup>a</sup>)

व्यासथ भगवान्नित्यं वासं चक्रे नृपेण ह ।  
 कथाः कुर्वन्पुराणार्पिर्देवर्षिनृपरक्षसाम् ॥ १२  
 धर्मयुक्तानि कार्याणि व्यवहारान्वितानि च ।  
 धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातो विदुरस्तान्यकारयत् ॥ १३  
 सामन्तेभ्यः प्रियाण्यस्य कार्याणि सुगुरुण्यपि ।  
 प्राप्यन्तेऽर्थैः सुलघुभिः प्रभावाद्बिदुरस्य वै ॥ १४  
 अकरोद्रन्वमोक्षांश्च वध्यानां मोक्षणं तथा ।

न च धर्मात्मजो राजा कदाचित्किंचिदत्रचीत् ॥ १५  
 विहारयात्रासु पुनः कुरुराजो युधिष्ठिरः ।  
 सर्वान्कामान्महातेजाः प्रददावम्बिकासुते ॥ १६  
 आरालिकाः सूपकारा रागखाण्डविकास्तथा ।  
 उपातिष्ठन्त राजानं धृतराष्ट्रं यथा पुरा ॥ १७  
 वासांसि च महार्हाणि माल्यानि विविधानि च ।  
 उपाजहुर्धन्यायं धृतराष्ट्रस्य पाण्डवाः ॥ १८

C. 15. 20  
 B. 15. 1. 20  
 K. 15. 1. 20

G<sub>2</sub> damaged. —<sup>b</sup>) Ś<sub>1</sub> K (except K<sub>3</sub>) B Dn D<sub>1-2</sub>.  
 7.9 वासांचक्रे; D<sub>1.3</sub> व्यासश्चक्रे (for वासं चक्रे). K<sub>4</sub>  
 D<sub>1.6</sub> कृपेण (for नृ). —<sup>c</sup>) D<sub>1</sub> कथां कुर्वन्; D<sub>1.6.3</sub>  
 तथा (D<sub>6</sub> दा) पृष्टं. Ś<sub>1</sub> K<sub>1.2</sub> सुराणां हि (for पुराणार्पिर्).  
 B<sub>2</sub> कथां कुर्वति सततं. —<sup>d</sup>) D<sub>5.6</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2.3.5</sub> M<sub>1.2.3.5</sub>  
 देवर्षिर् (for 'र्षि-). Ś<sub>1</sub> K<sub>1.2</sub> B Dn D<sub>1.2.7.9</sub> पित्र-  
 (for नृप-). K<sub>3</sub> यक्षसां (for रक्षसाम्). G<sub>1</sub> देवर्षि-  
 पितृवक्रियाः.

13 G<sub>1</sub> damaged. —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub> विदुरस्तांश्च कारयेत्.

14 G<sub>2</sub> partly damaged for 14<sup>ab</sup>. —<sup>a</sup>) Ś<sub>1</sub>  
 damaged from सामन्तेभ्यः up to ऽर्थैः सु (in 14<sup>c</sup>).  
 K<sub>3</sub> अन्यानपि; K<sub>1.5</sub> शासते (K<sub>5</sub> 'ने) सु-; B<sub>5</sub> समन्तेभ्यः;  
 D<sub>1.6.2</sub> T<sub>2-3</sub> कामतो हि; G<sub>1.5</sub> स (G<sub>6</sub> सा) मन्तस्य; G<sub>2</sub>  
 कामतोभिः; M<sub>1</sub> साम्ना तस्य; M<sub>2</sub> सामन्तैस्तु; M<sub>3</sub> सामं-  
 तस्तु; M<sub>4</sub> सातन्तस्य (sic); M<sub>5</sub> सामन्तो हि (for साम-  
 न्तेभ्यः). K<sub>2</sub> वासन् (for वस्य). D<sub>5</sub> G<sub>2.4</sub> कामतोभि-  
 प्रयावत्स; T<sub>1</sub> कामतोभिप्रियाण्याशु. —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub> स-; D<sub>5.3</sub>  
 च; M<sub>1</sub> [ञ]पि (for सु-). B<sub>1</sub> (marg. as in text)  
 लघुनि; Dn D<sub>2.5.7</sub> ब्रह्मनि (for गुरुणि). —<sup>c</sup>) K<sub>2</sub>  
 प्राप्य नार्थैः; K<sub>4</sub> प्राप्यतेर्यः; B<sub>5</sub> प्राप्य तैस्तु (for  
 प्राप्यन्तेऽर्थैः). D<sub>2</sub> G<sub>2.4</sub> वै (for ऽर्थैः). T<sub>2</sub> त्वलघुभिः;  
 G<sub>1</sub> सुबहुभिः (for सुलघुभिः). T<sub>1</sub> प्राप्यन्ते लघुभिर्यत्नैः.  
 —<sup>d</sup>) Ś<sub>1</sub> B<sub>1-5</sub> Dn D<sub>1-3.7.9</sub> सुनयाद्; K<sub>2</sub> प्रसादाद्;  
 B<sub>5</sub> स्याने यद् (for प्रभावाद्). G<sub>3.4</sub> च (for वै).

15 Ś<sub>1</sub> G<sub>1</sub> partly damaged for 15<sup>ab</sup>. —<sup>a</sup>) B<sub>3</sub>  
 प्रकरोद् (for ञ). M<sub>2</sub> वंशु- (for वन्व-). K<sub>1.2</sub> मोक्षौ;  
 B Dn D<sub>2.3.7</sub> T<sub>1.3</sub> G<sub>1.3</sub> मोक्षं (for मोक्षांश्च). —<sup>b</sup>)  
 K<sub>4.5</sub> वध्यानां; G<sub>2</sub> वाध्यानां (for वध्यानां). D<sub>5</sub> T<sub>1.4</sub>  
 G<sub>3</sub> रक्षणं (for मो). B<sub>1</sub> तदा (for तथा). K<sub>3</sub> मोक्षि-  
 तानां च वधनं. — D<sub>5</sub> repeats 15<sup>c</sup> after 17<sup>ab</sup>. —<sup>c</sup>)  
 D<sub>5.6</sub> (second time) स (for न). Ś<sub>1</sub> \* \* \* तो; K<sub>4</sub>  
 B Dn D<sub>1.2.7.9</sub> धर्मसुतो (for धर्मात्मजो). D<sub>1</sub> राजन्  
 (for राजा).

16 Ś<sub>1</sub> partly damaged. —<sup>a</sup>) G<sub>1</sub> यात्रां तु (for  
 यात्रासु). K<sub>5</sub> युतः (for पुनः). D<sub>5</sub> विहारयात्रासुमना  
 (sic); G<sub>3</sub> रात्मा च स पुनः. —<sup>b</sup>) G<sub>2</sub> damaged. —<sup>c</sup>)  
 K D<sub>9</sub> सर्व- (for सर्वान्). K<sub>4.5</sub> महाराज; D<sub>5.6</sub> S  
 (except T<sub>1</sub>) उप (D<sub>6</sub> G<sub>1</sub> अव) स्याप्य (for महातेजाः).  
 —<sup>d</sup>) D<sub>1-6.8</sub> S धृतराष्ट्रे (G<sub>3.4</sub> 'ष्ट्रं) न्यवेदयत्.

17 Ś<sub>1</sub> G<sub>1</sub> partly damaged. —<sup>a</sup>) K<sub>1</sub> आरात्रिकाः;  
 K<sub>2</sub> आरात्रिकाः; B<sub>1</sub> अलालिकाः; B<sub>5</sub> युवालिकाः; T<sub>1</sub>  
 आराधकाः; T<sub>2.3</sub> G<sub>2.3</sub> M<sub>1.2</sub> आरालिकाः; Cn आरालिकाः  
 (as in text). T<sub>3</sub> सूपकारा (for सूप). ❀ Cn:  
 आरालिकाः, अरया शस्त्रविशेषेण लृजं छिन्नं शाकादि आरालु;  
 तत्संस्कृवन्ति ते आरालिकाः शाकविशेषकर्तारः । ❀ —<sup>b</sup>)  
 K<sub>5</sub> राज-; D<sub>1</sub> सह- (for राग-). K<sub>1</sub> शाडविकास; K<sub>2</sub>  
 साड-; K<sub>5</sub> B<sub>1-5</sub> D<sub>2.3.7.9</sub> T<sub>1</sub> G<sub>1.6</sub> M पाड-; Dn<sub>1</sub>  
 D<sub>1</sub> पाड-; D<sub>1.6.8</sub> पासविकास; D<sub>5</sub> चोडशभिः; T<sub>2</sub>  
 G<sub>3</sub> पाडविकास; T<sub>3</sub> व्याधविकास; G<sub>2</sub> पावर्षिकस्य (for  
 खाण्डविकास). D<sub>5</sub> तदा (for तथा). B<sub>5</sub> नागरा गणि-  
 कास्तथा; T<sub>1</sub> रागत्वा[ ? स्वा ]दाभिर्मर्शकाः. ❀ Cn: राग-  
 खाण्डवम्, पिप्पलीशुण्ठीशर्करोपेतो सुद्रूपस्तत्कर्तारो रागखाण्ड-  
 विकाः । ❀ — After 17<sup>ab</sup>, D<sub>5</sub> repeats 15<sup>c</sup>. —<sup>c</sup>)  
 K<sub>3.4</sub> उपतिष्ठन्ति; T<sub>3</sub> उपतिष्ठन्. —<sup>d</sup>) D<sub>1.8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>5</sub>  
 M यथापुरं (sic); D<sub>5</sub> नरेश्वरं; G<sub>1</sub> नृपाज्ञया (for यथा  
 पुरा).

18 <sup>a</sup>) G<sub>1</sub> द्रव्याणि (for वासांसि). Dn<sub>2</sub> om.;  
 D<sub>1-6.8</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>2.3.5</sub> M सु-; T<sub>3</sub> तु (for च).  
 —<sup>b</sup>) G<sub>2</sub> damaged. Dn<sub>1</sub> मौल्यानि; D<sub>1</sub> यानानि (for  
 —<sup>c</sup>) Ś<sub>1</sub> K<sub>2</sub> B<sub>1</sub> D<sub>1</sub> G<sub>3</sub> उपजहुर. K<sub>4</sub>  
 माल्यानि). —<sup>d</sup>) Ś<sub>1</sub> K<sub>2</sub> B<sub>1</sub> D<sub>1</sub> G<sub>3</sub> उपजहुर. K<sub>4</sub>  
 यथावाचं; B<sub>5</sub> योतयं (for न्यायं). K<sub>1</sub> उपचक्रुर्धन्या  
 न्याय्यं; D<sub>1.8</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1.5</sub> M उपजहुर्यथाकालं; D<sub>5</sub>  
 उज्जिहीर्षुर्धन्याकालं; G<sub>2</sub> \* \* \* \* \* कालं.

19 G<sub>1</sub> partly damaged. —<sup>a</sup>) K<sub>3</sub> क्षैरेय-; K<sub>4.5</sub>  
 D<sub>3.5</sub> T<sub>3.4</sub> G<sub>5</sub> M मैरेय- (for यं). B Dn D<sub>1.2.7.9</sub>  
 मैरे (B<sub>5</sub> 'ने) यमस्यमांसानि; D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2-4</sub> मैरेयकानि



मैरेयं मधु मांसानि पानकानि लघूनि च ।  
चित्रान्भक्ष्यविकारांश्च चक्रुरस्य यथा पुरा ॥ १९  
ये चापि पृथिवीपालाः समाजग्मुः समन्ततः ।  
उपातिष्ठन्त ते सर्वे कौरवेन्द्रं यथा पुरा ॥ २०  
कुन्ती च द्रौपदी चैव सात्वती चैव भामिनी ।  
उल्पी नागकन्या च देवी चित्राङ्गदा तथा ॥ २१  
धृष्टकेतोश्च भगिनी जरासन्धस्य चात्मजा ।

किंकराः स्मोपतिष्ठन्ति सर्वाः सुवलजां तथा ॥ २२  
यथा पुत्रवियुक्तोऽयं न किञ्चिद्दुःखमाप्नुयात् ।  
इति राजान्वशाद्भ्रातृन्नित्यमेव युधिष्ठिरः ॥ २३  
एवं ते धर्मराजस्य श्रुत्वा वचनमर्थवत् ।  
सविशेषमवर्तन्त भीममेकं विना तदा ॥ २४  
न हि तत्तस्य वीरस्य हृदयादपसर्पति ।  
धृतराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्यद्दृष्टं द्यूतकारितम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

(T<sub>2</sub> G<sub>3</sub> °णि) मांसानि; T<sub>1</sub> मैरेयमधुपानानि. —<sup>δ</sup>) D<sub>6</sub> सुपाकानि (for पानकानि). K<sub>5</sub> B Dn D<sub>1.2.7.9</sub> मधूनि (for लघूनि). D<sub>3</sub> पानानि च ब्रह्मनि च. —<sup>σ</sup>) D<sub>5</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>3</sub> लघूनि (for चित्रान्). Ś<sub>1</sub> K<sub>1-4</sub> D<sub>8.9</sub> M<sub>2</sub> भक्ष-; T<sub>3</sub> भक्त- (for भक्ष्य-). —<sup>α</sup>) Ś<sub>1</sub> damaged. B Dn D<sub>1.2.7</sub> तस्य (for अस्य). D<sub>1.6.8</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>6</sub> M<sub>1-4</sub> यथापुरं. K<sub>1</sub> रसांश्चक्रुर्यथा पुरा.

20 D<sub>5</sub> T<sub>3</sub> om. (hapl.) 20. —<sup>σ</sup>) K<sub>1</sub> चास्य (for चापि). —<sup>δ</sup>) B Dn D<sub>1.2.7</sub> ततस्ततः (for समन्ततः). —<sup>σ</sup>) K<sub>1</sub> उपतिष्ठन्ति; G<sub>5</sub> M<sub>1.5</sub> उपतिष्ठन्त (for उपा°). —<sup>α</sup>) G<sub>2</sub> damaged. Dn<sub>2</sub> कौरवेन्द्रे; G<sub>1</sub> कौरवेयं (for 'वेन्द्रं'). D<sub>4</sub> T<sub>1</sub> यथापुरं. D<sub>8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>5</sub> M कौरवेयं यथापुरं.

21 G<sub>1</sub> damaged for 21<sup>αβ</sup>. —<sup>σ</sup>) D<sub>6</sub> कुन्ती च द्रौपदीनां च (sic). —<sup>δ</sup>) B<sub>1</sub> सुभद्रा (for सात्वती). B<sub>1.3-6</sub> Dn D<sub>1.2.7.9</sub> च यशस्विनी (for चैव भामिनी). —G<sub>5</sub> M<sub>1.2.4</sub> om. 21<sup>αδ</sup>. —<sup>α</sup>) B<sub>1</sub> D<sub>6</sub> तदा (for तथा).

22 <sup>α</sup>) B<sub>3</sub> धूमकेतोश्च; D<sub>5</sub> दृष्ट° (for धृष्ट°). —<sup>δ</sup>) B<sub>1</sub> चातुजा; D<sub>5</sub> चात्मनि (for 'जा'). B<sub>1.5</sub> Dn D<sub>2.7</sub> जरासंधसुता त(B<sub>1</sub> तास्त)था. —After 22<sup>αβ</sup>, K<sub>1</sub> (marg. sec. m.) B Dn D<sub>1-3.7.9</sub> ins.:

G<sup>α</sup> एताश्चान्याश्च बहूगो वै योषितो भरतर्षभ ।

[ K<sub>1</sub> Dn D<sub>2.3.7.9</sub> पुरुषर्षभ (for भरतर्षभ). ]

—D<sub>1.6.8</sub> om. 22<sup>αδ</sup>. —<sup>σ</sup>) Ś<sub>1</sub> B<sub>5</sub> Dn D<sub>1.2.7</sub> पशुपातिष्ठन्; K<sub>3-5</sub> D<sub>3.5</sub> G<sub>3.5</sub> M<sub>2-5</sub> स्मो (K<sub>1</sub> सो)पतिष्ठन्ते; B<sub>1-4</sub> 6 अ(B<sub>2</sub> चा)पशुपातिष्ठन्; D<sub>6</sub> समुपातिष्ठन्; T<sub>3</sub> अयतिष्ठन्; M<sub>1</sub> त्पतिष्ठन्ति (for स्मोप°). G<sub>1</sub> किंकरास्याभ्युपातिष्ठन्. —<sup>α</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>1</sub> D<sub>1</sub> (before corr. as in text). 9

तदा (for तथा). K<sub>3</sub> D<sub>5</sub> S (G<sub>1</sub> damaged) सर्वास्ताः (D<sub>5</sub> °स्तां)सुवलजां; K<sub>4.5</sub> सर्वा सुवलजा तदा (sic); Dn D<sub>1</sub> सर्वाः सुकुलजास्तथा (Dn<sub>1</sub> °दा).

23 G<sub>2.4</sub> damaged for 23<sup>αβ</sup>. —<sup>α</sup>) K<sub>2</sub> B<sub>3</sub> -वियुक्ते; D<sub>9</sub> -विमुक्तो; M<sub>5</sub> -नियुक्तो (for -वियुक्तो). D<sub>3</sub> G<sub>3</sub> सन् (for स्यं). T<sub>1.3</sub> यथा पुत्रवियुक्तस्य (T<sub>3</sub> °क्तायां). —<sup>δ</sup>) K<sub>3-5</sub> D<sub>3-5.8</sub> T<sub>1.3.4</sub> G<sub>3</sub> M<sub>2-6</sub> transp. किञ्चिद् and दुःखम्. K<sub>4</sub> आसवान् (for आमुयात्). —<sup>σ</sup>) B Dn D<sub>1-2.7.9</sub> G<sub>3.4</sub> तान् (for राजा). Ś<sub>1</sub> K<sub>1.2</sub> [अ]-ब्रवीद् (for [अ]न्वदाद्). D<sub>6</sub> भृत्यान् (for भ्रातृन्). K<sub>1</sub> इति राजवशाद्भ्रातृन्. —<sup>α</sup>) Ś<sub>1</sub> K<sub>1.2</sub> नियस्यैव; D<sub>5</sub> नित्यमाह (for 'मेव').

24 <sup>α</sup>) D<sub>1-6.8</sub> T G<sub>2-5</sub> M<sub>1.3-5</sub> एतत्ते; G<sub>1</sub> एतं तु; M<sub>2</sub> एते तु (for एवं ते). —<sup>δ</sup>) K<sub>2</sub> आवहन्; B<sub>5</sub> अस्पर[न्]; D<sub>5.6</sub> अन्नवीत् (sic) (for अर्थवत्). —<sup>σ</sup>) K<sub>3-5</sub> B<sub>4</sub> D<sub>3</sub> अवि (K<sub>5</sub> °व)नेपम् (for सवि°). —<sup>α</sup>) G<sub>3</sub> एतं (for एकं). B<sub>1.3-5</sub> Dn D<sub>1-3.7</sub> तदा विना (by transp.); B<sub>2</sub> विना तथा.

25 G<sub>1</sub> partly damaged. —<sup>σ</sup>) K<sub>1</sub> D<sub>4.8</sub> न हि तं; D<sub>6</sub> विहितं (for न हि तत्). D<sub>3</sub> धीरस्य (for वी°). —<sup>δ</sup>) K<sub>4</sub> अक्- (for अक्-). T<sub>2</sub> G<sub>1.3.5</sub> M<sub>1-4</sub> -गच्छति; T<sub>3</sub> -सर्पति (for 'ति). D<sub>1.6.8</sub> हृदयादपि गच्छति. —G<sub>2</sub> damaged for 25<sup>αδ</sup>. —<sup>αδ</sup>) Ś<sub>1</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1.2.3.5</sub> धार्तराष्ट्रस्य. K<sub>1</sub> T<sub>2</sub> transp. दुर्बुद्धेर and यद्दृष्टं. B Dn D<sub>1-2.7.9</sub> दुर्बुद्ध्या; G<sub>5</sub> M<sub>2.3</sub> दुर्बुद्धेर (for दुर्बुद्धेर). D<sub>1.5.8</sub> S (except T<sub>2</sub>; G<sub>2</sub> damaged) -मंडले (for -कारितम्). D<sub>6</sub> यस्मिंस्तद्वृत्तमंडले (for 25<sup>αδ</sup>).

२

वैशांपायन उवाच ।

एवं संपूजितो राजा पाण्डवैरम्बिकासुतः ।

विजहार यथापूर्वमृषिभिः पर्युपासितः ॥ १

ब्रह्मदेयाग्रहारांश्च प्रददौ स कुरूद्रहः ।

तच्च कुन्तीसुतो राजा सर्वमेवान्वमोदत ॥ २

आनृशंस्यपरो राजा प्रीयमाणो युधिष्ठिरः ।

उवाच स तदा भ्रातृनमात्यांश्च महीपतिः ॥ ३

मया चैव भवद्भिश्च मान्य एष नराधिपः ।

निदेशे धृतराष्ट्रस्य यः स्थास्यति स मे सुहृत् ।

धिपरीतश्च मे शत्रुर्निरस्यश्च भवेन्नरः ॥ ४

परिदृष्टेषु चाहःसु पुत्राणां श्राद्धकर्मणि ।

ददातु राजा सर्वेषां यावदस्य चिकीर्षितम् ॥ ५

ततः स राजा कौरव्यो धृतराष्ट्रो महामनाः ।

ब्राह्मणेभ्यो महार्हेभ्यो ददौ वित्तान्यनेकशः ॥ ६

धर्मराजश्च भीमश्च सव्यसाची यमावपि ।

तत्सर्वमन्ववर्तन्त धृतराष्ट्रव्यपेक्षया ॥ ७

C. 15. 36  
B. 15. 2. 8  
K. 15. 2. 7

Colophon. — *Adhy. name*: K1 धृतराष्ट्रपुत्राः; G1 धृतराष्ट्रपुत्रा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 K4 Dn2 D1.4-5 T4 1 (as in text). — *Śloka no.*: K4 29; D5 25 (as in text).

2

1 G4 partly damaged. After 1<sup>a</sup>, B5 reads 2<sup>a</sup>-3<sup>a</sup>. — <sup>d</sup>) G2 damaged. K3.5 D1-c.8 T2-4 G1 2-2 M1.2.4.5 पर्युपासितः; T1 M3 पर्यवस्थितः (for पर्युपासितः).

2 <sup>a</sup>) G2 damaged. K3 ब्रह्मप्रदानग्रहाराणः; B5 D1.6.8 G1.2.3 देवाग्रहारांश्च; D5 देवप्रहारामान्; T1 ब्राह्मणानां ददौ वित्तं; T3 ब्राह्मणेभ्योप्रहारांश्च. — <sup>b</sup>) T1 मृषिं च (for प्रददौ). D1.6.8 T2 G (G2 damaged) M1-4 प्रददौ कुरूसत्तमः (M4 म); T3 प्रादास्य कुरूपुंगवः. — G3.4 om. 2<sup>a</sup>. — <sup>c</sup>) K3 यच्च; K5 तत्तु (for तच्च). — B5 reads 2<sup>a</sup>-3<sup>a</sup> after 1<sup>a</sup>. — <sup>d</sup>) K5 B1.4 (marg.).5 Dn D1.2.7 अन्वपद्यत (for मोदत). B5 सर्वमेवं विमोदतः (sic).

3 For the sequence in B5, cf. v. 1. 2. — <sup>a</sup>) K3 D5 आनृशंसः (for शंस्यः). Ś1 K1.2 नित्यं; D4.6.8 T2.2 G1.2 M1.4 प्रीमान्; D5 राजन् (for राजा). — <sup>b</sup>) K4 नराधिपः. — <sup>c</sup>) B5 om. स. D1-c.8 T3.4 G2.4 M5 च (M5 स) सदा; T1 सहसा; T2 G1.2 M1.3 च सं तान्; G5 M2.4 च (M4 स) सुतान् (for स तदौ). — <sup>d</sup>) D5 सामास्यांश्च (for क्ष<sup>o</sup>).

4 G4 damaged for 4<sup>ab</sup>. — <sup>b</sup>) Ś1 K1.2 B4 D5

T1-3 G1.2 एव (for एष). Ś1 नराधिपाः; D1 G1 महीपतिः. — G2 damaged for 4<sup>cd</sup>. — <sup>c</sup>) K4 निर्देशे. — <sup>d</sup>) K1.4 B Dn D1.2.7.9 तिष्ठति (for स्थास्यति). G3.4 प्रियः (for सुहृत्). — <sup>e</sup>) D5 T1.4 M5 तु; G3.4 स (for च). — <sup>f</sup>) Ś1 K2 निवर्त्यश्च; K1 निवृत्तिश्च; B Dn D1.2.7-9 नियम्यश्च; T3 निरस्तश्च; G1 निरस्य (for स्यश्च). K3 नियस्योसौ मया पुमान्.

5 <sup>a</sup>) Ś1 K1.2 परिशिष्टेषु; B D2.3.5 G1 परिवृत्तेषु; Dn D1.7 पितृवृत्तेषु (for परिदृष्टेषु). K3 एवं च तस्य नृपतेः. — <sup>b</sup>) G4 damaged. D5 T1.3.4 G3 कर्मसु; D5 कर्मणां (for णि). — G4 damaged for 5<sup>cd</sup>. — <sup>c</sup>) K4 दातुं तु (for ददातु). D1-c.8 T2 G2 M2.4.5 वित्तानि (for सर्वेषां). B Dn D1.2.7.9 सुहृदां चैव सर्वेषां; T1.3.4 G1.3 M1.3 ददौ तु (T4 M1.3 ददाति; G1 ददौ च) राजा वि (T1 जवि)त्तानि. — <sup>d</sup>) G1 भवत्वस्य (for यावदस्य).

6 <sup>a</sup>) T2 तत्तस्य (sic) (for ततः स). D5 कौरव्य (for व्यो). — <sup>c</sup>) G2 damaged. K3 B1-5 Dn D1.2.4-8 T3.4 G2.5 M2.3.5 यथाहंभ्यो; K4.5 महार्हाणि; T1 तदहंभ्यो; T2 यथर्षिभ्यो; G3.4 ददौ रत्नं (for महार्हंभ्यो). — <sup>d</sup>) G3.4 वृक्ष- (for ददौ). D1.6.8 T3 G5 M1-4 वित्तम् (for वित्तानि).

7 K2 om. 7<sup>ab</sup>. — <sup>a</sup>) D5 धर्मराजां च. — G4 damaged for 7<sup>cd</sup>. — <sup>c</sup>) Ś1 B2.4 G2 तत्सर्वमनुवर्तते (B2.4 तं); K3-5 D5 तत्सर्वं प्रत्यं (K3 णि)पद्यंत; T1 तथैव ते व्यतिष्ठंत. — <sup>d</sup>) Ś1 K2 धर्मराज्ञो; K1.3 धर्मराज- (for धृतराष्ट्र-). K4.5 D5 धर्मराजव्यवस्थया; B Dn

कथं नु राजा वृद्धः सन्पुत्रशोकसमाहतः ।  
 शोकमस्मत्कृतं प्राप्य न भ्रियेतेति चिन्त्यते ॥ ८  
 यावद्धि कुरुमुख्यस्य जीवत्पुत्रस्य वै सुखम् ।  
 बभूव तदवाप्नोत भोगांश्चेति व्यवस्थिताः ॥ ९  
 ततस्ते सहिताः सर्वे भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ।  
 तथाशीलाः समातस्थुर्धृतराष्ट्रस्य शासने ॥ १०

धृतराष्ट्रश्च तान्वीरान्विनीतान्विनये स्थितान् ।  
 शिष्यवृत्तौ स्थितान्वित्यं गुरुत्वपर्यपश्यत ॥ ११  
 गान्धारी चैव पुत्राणां विविधः श्राद्धकर्मभिः ।  
 आनृण्यमगमत्कामान्विप्रेभ्यः प्रतिपाद्य वै ॥ १२  
 एवं धर्मभृतां श्रेष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।  
 भ्रातृभिः सहितो धीमान्पूजयामास तं नृपम् ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

D1. 2. 7. 0 तस्य प्रियचिकीर्षया; D0 धृतराष्ट्रस्य चाजया;  
 T1 'स्य शासने = (10<sup>a</sup>).

8 <sup>a</sup>) G1 partly damaged. K3 B1 कथं न; K5  
 D0 T3 G1 कथं नु; T1 अयं नु (for कथं नु). Ś1 K4  
 B Dn D1-3.7 T3 स; K6 [5]यं; G1 च (for सन्).  
 —<sup>b</sup>) K4 G1 समाहितः; K6 समाहृत[तः]; G1 सम-  
 न्वितः (for समाहतः). B Dn D1. 2. 7. 0 पुत्रपौत्रवधा-  
 दितः. —<sup>c</sup>) G1 स मत् (for अस्मत्). K5 कृते  
 (for कृतं). —<sup>d</sup>) Ś1 K2 [ह]ति चिंतये; K1 [ह]त्य-  
 चिंतयन्; K5 [ह]ति चिंतितं; D5. 0 T2-4 G2. 4 M5 [ह]ति  
 चिंत्य वै; G1 [अ]पि चिंतयन्; M1-3 [ह]ति चिंतयन् (for  
 [ह]ति चिन्त्यते). K3 भ्रियेतेति विचिंतये; D1. 8 G2 न  
 भ्रियेत न चिंत्य वै; T1 न भ्रियेत्यैत्यवै (sic).

9 T1 om. 9. —<sup>a</sup>) G1 जीव- (for कुरु). K1  
 B2-3. 6 D1 वृद्धस्य; K5 G1 पुत्रस्य; B1. 5 Dn D2. 7. 0  
 नीरस्य (for मुखस्य). —<sup>b</sup>) G2 damaged. K4 D1.  
 6. 8 T2-4 G1. 3-5 M जीवपुत्रस्य (G1 कुरुमुख्यस्य) वै सुखं.  
 —<sup>c</sup>) D1. 8 T1 G5 M1-3 तत्रसुखम्; G2 damaged  
 (for बभूव तद्). Ś1 Dn1 D1 अवाप्नोति. K5 G3. 4  
 यभूव स (K5 om.; G4 च) तदामोतु; D5. 0 T2. 8 G1  
 तावत्सुखंमवाप्नोति; M4. 5 यभूव तावदामोति. —<sup>d</sup>) D0 om.  
 9<sup>a</sup>-11<sup>c</sup>. —<sup>d</sup>) G2 भोगैश्च. D1 [ए]व (for [ह]ति).  
 Ś1 K4 व्यवस्थितान्; K5 T2 M4. 5 व्यवस्थितः (sic).  
 K1. 2 G1 भोगांश्चैव व्यवस्थितान्; K8 भोगांश्चेति व्यव-  
 स्थया.

10 D6 om. 10 (cf. v. 1. 9). —<sup>a</sup>) T1 तैः (for  
 ते). K5 विहिताः (for स<sup>o</sup>). B (except B3) Dn  
 D1. 2. 7 T1 पंच (for सर्वे). —<sup>b</sup>) B (except B3)  
 Dn D1. 2. 7. 0 भ्रातरः पांडुनंदनाः. —<sup>c</sup>) K1-4 D1. 5. 8  
 8 दानशीलाः; B3 (orig.) यथासीनाः (for तथाशीलाः).

K1 तदा तस्य; K2 स्थितात्मन्य; K3. 4 D1. 5. 8 T G2-4  
 M1. 4. 5 तथा (D1. 8 G2-4 M2 'दा) तस्थुर; G1. 2 M2. 3  
 तथा जग्मुर् (for समातस्थुर). —<sup>d</sup>) K3. 4 D5 T1 शास-  
 नात् (for 'ने).

11 D3 om. 11<sup>a</sup> (cf. v. 1. 9). —<sup>a</sup>) K3 G1. 4  
 धृतराष्ट्रस्य (for 'राष्ट्रश्च). D1. 1. 3 T2. 8 G2 नु (for च).  
 K5 B D2. 7. 0 सर्वान् (for वीरान्). —<sup>b</sup>) T3 विदित्वा  
 (for विनीतान्). Ś1 K2 विनयः; B1. 2. 2 Dn D1. 2. 7  
 नियमे (for विनये). K1 विनेतान्विनयस्थितान्; B3 प्रण-  
 येनोपतस्थिवान्. —<sup>c</sup>) G2 damaged. D5 T1 शिष्य-  
 वृत्त्या; G1 'वृत्तिः; M1-3 'वृत्त- (for 'वृत्तौ). Ś1 K1. 2  
 रतो; K5 T2 M1. 1 स्थिता (sic) (for स्थितान्). B  
 Dn D1. 2. 7. 0 शिष्यवृत्तिं स् (B1 D1. 0 'सित्त) सापन्नान्.  
 —<sup>d</sup>) Ś1 B Dn D1. 2. 7. 0 गुरुत्वपर्यपश्यत; K5 'त्यव-  
 स्थितः; D3 'प्रत्यपश्यत; D4 'वृत्त्या सरेस्वति (sic);  
 D1. 8 T1. 2. 4 G1. 2. 4 M4. 5 'वृत्त्यान्वपश्य (T2 'नुपश्य) त;  
 D5 भोगावृत्तासपर्वत (sic); T3 G5 M1-3 भोगवृत्तानपश्यत;  
 G2 + + + पश्यत.

12 <sup>a</sup>) T2. 3 G1. 5 M1-3 चापि (for चैव). —<sup>b</sup>)  
 K5 B3 D1 कर्मणि (for 'भिः). —<sup>c</sup>) K2 आरण्यम् (sic)  
 (for आनृण्यम्). D1. 6. 8 कर्मः T2. 3 G2 कामं (for  
 कामान्). — T1 om. (hapl.) 12<sup>a</sup>-13<sup>c</sup>. —<sup>d</sup>) B3  
 कोषान्; G2. 8 M4. 5 द्विजैभ्यः (for विप्रेभ्यः). Ś1 प्रत्य-  
 पाद्य; K2. 4 B1 प्रतिपाद्य. B1. 3-5 Dn D1. 2. 7. 0 सा;  
 B2 च (for वै). G1. 5 M2. 3 विप्रेभ्यः प्रत्यपा (G5 'वा)-  
 दयत्; M1 'भ्यः प्रतिपाद्यन्.

13 T1 om. 13<sup>a</sup> (cf. v. 1. 12). —<sup>a</sup>) K5 धर्म-  
 वतां (for 'भृतां). —<sup>b</sup>) Ś1 K1. 2 धर्मपुत्रो (for 'राजो).  
 —<sup>c</sup>) G2 धीमन् (for धीमान्).

३

वैशंपायन उवाच ।

स राजा सुमहातेजा वृद्धः कुरुकुलोद्बहः ।  
नापश्यत तदा किञ्चिदप्रियं पाण्डुनन्दने ॥ १  
वर्तमानेषु सदृष्टिं पाण्डवेषु महात्मसु ।  
श्रीतिमानभवद्राजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ २  
सौवलेयी च गान्धारी पुत्रशोकमपास्य तम् ।  
सदैव श्रीतिमत्यासीत्तनयेषु निजेष्विव ॥ ३

प्रियाण्येव तु कौरव्यो नाप्रियाणि कुरुद्रह ।  
वैचित्रवीर्ये नृपतौ समाचरति नित्यदा ॥ ४  
यद्यद्भूते च किञ्चित्स धृतराष्ट्रो नराधिपः ।  
गुरु वा लघु वा कार्यं गान्धारी च यशस्विनी ॥ ५  
तत्स राजा महाराज पाण्डवानां धुरंधरः ।  
पूजयित्वा वचस्तत्तदकार्पात्परवीरहा ॥ ६  
तेन तस्याभवत्प्रीतो वृत्तेन स नराधिपः ।

C. 15. 49  
B. 15. 2. 20  
K. 15. 2. 20

Colophon om. in B (except B<sub>5</sub>) Dn D1. 2. 7. 9.  
— *Adhy. no.* (figures, words or both) : Ś1 K<sub>1</sub> D<sub>1-5</sub>. 8  
S 2 (as in text). — *Śloka no.* : Ś1 15.

3

1 G<sub>2.4</sub> om. 1-2. — <sup>a</sup>) K<sub>2</sub> D<sub>5</sub> सुमहत्; Dn<sub>2</sub>  
D<sub>1.8</sub> स महा; M<sub>1</sub> तु महा (for सुमहा). D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>1</sub>  
M<sub>4.5</sub> -राज्ञो (for -तेजा). — <sup>b</sup>) Ś1 कुलोद्बहात्; K<sub>5</sub>  
D<sub>1.8</sub> 'द्वह; G<sub>5</sub> M<sub>2.3</sub> 'त्तमः (for 'द्वहः). B<sub>5</sub> धृतराष्ट्रो-  
विकासुतः = (2<sup>d</sup>). — <sup>c</sup>) B Dn D1-3. 7. 9 न दृश्यते;  
D<sub>5</sub> T<sub>1.4</sub> न चाप (T<sub>1</sub> चाप) श्यत्; T<sub>3</sub> नापद्यत; M<sub>6</sub>  
नापश्यति (for 'श्यत). K<sub>3-5</sub> ततः (for तदा). — <sup>d</sup>)  
Ś1 K D1-3. 8 T<sub>1.4</sub> M<sub>4.5</sub> -नन्दनात् (for 'ने). T<sub>2.3</sub>  
G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1-3</sub> अप्रियं कुरुनन्दनात्.

2 G<sub>2.4</sub> om. 2 (cf. v. l. 1). — <sup>a</sup>) B<sub>1</sub> यद्भूतिं;  
T<sub>1</sub> सदृष्टौ (for 'ति). D<sub>5</sub> वर्तमाने तु सदृष्टिं. — G<sub>2</sub>  
partly damaged for 2<sup>cd</sup>.

3 <sup>a</sup>) The portion of the text from लेयी च  
up to the end of the Parvan is lost in Ś1 on  
missing folios. G<sub>1</sub> सौवलेया तु गान्धारी. — Dn<sub>1</sub> reads  
3<sup>b</sup>-5<sup>c</sup> on marg. — <sup>b</sup>) K<sub>3-5</sub> D<sub>1</sub> व्युदस्य; G<sub>1</sub>  
अवाप्य (for अपास्य). K<sub>1</sub> T<sub>1</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1-3</sub> तत्; K<sub>3</sub> G<sub>1</sub>  
तु (for तम्). K<sub>2</sub> पुत्रशोकमपाश्रय[स्व]त; G<sub>2.4</sub> 'वास्त-  
जत्. — <sup>c</sup>) T<sub>2</sub> तथैव (for सदैव). — <sup>d</sup>) D<sub>5</sub> T<sub>2-4</sub>  
G M<sub>1-3</sub> पाण्डवेषु (for तनयेषु). K<sub>3-5</sub> D<sub>3</sub> [ह]त्त चात्मनः  
(for निजेष्विव). G<sub>1.5</sub> अपि (for इव).

4 Ś1 missing (cf. v. l. 3). Dn<sub>1</sub> reads 4 on marg.  
— <sup>a</sup>) T<sub>3</sub> त्रयाणि (for प्रियाणि). K<sub>2</sub> कौरव्ये; K<sub>1</sub>  
'न्यौ (for 'व्यो). — <sup>b</sup>) T<sub>3</sub> नाप्रियाणि (for नाप्रि').  
K<sub>2</sub> B<sub>5</sub> Dn D2-4. 9 T<sub>2</sub> G<sub>2-5</sub> M<sub>1.4.5</sub> कुरुद्रहः (for

'द्वह). — <sup>c</sup>) K<sub>3</sub> वैचित्रवीर्यं (for 'वीर्यं). D<sub>5</sub> वैचित्र-  
वीर्यं नृपतिर्. — <sup>d</sup>) K<sub>5</sub> समाचरत. B<sub>5</sub> वीर्यवान्; M<sub>5</sub>  
सर्वदा (for नित्यदा). B<sub>1.2.4-8</sub> Dn D1. 2. 7. 9 समाचरत  
वीर्यवान्; D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>1.5</sub> M<sub>1.2</sub> 'चर (T<sub>3</sub> 'रभ) त  
सर्वदा; D<sub>5</sub> अकरोत्पाण्डवान्प्रति; G<sub>2</sub> समा \*\*\*\*\*.

5 Ś1 missing (cf. v. l. 3). Dn<sub>1</sub> reads 5<sup>abc</sup> on  
marg. — <sup>a</sup>) T<sub>2</sub> तद् (for the second यद्). K<sub>1</sub> वदे  
च (sic); K<sub>2</sub> वृत्ते च; D<sub>1</sub> वृत्तेथ; G<sub>1</sub> वधीति (for  
वृत्ते च). K<sub>5</sub> याकिंचिद्; D<sub>5</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>2.4</sub> M<sub>4.5</sub> ततः  
किंचिद् (for च किञ्चित्स). K<sub>1</sub> यद्भूते च याकिंचिद्.  
— <sup>b</sup>) K<sub>3.4</sub> B (except B<sub>5</sub>) Dn D1. 2. 7. 9 जनाधिप;  
K<sub>5</sub> T<sub>3</sub> नराधिप (for 'धिपः). — <sup>c</sup>) K<sub>2.3</sub> B<sub>5</sub> D<sub>3-5.8.9</sub>  
S (except M<sub>4.5</sub>) वा (for च). B<sub>1.4.5</sub> Dn D2. 7 तप-  
स्विनी (for यश').

6 Ś1 missing (cf. v. l. 3). T<sub>1</sub> om. 6<sup>ab</sup>. — <sup>a</sup>)  
B<sub>1</sub> Dn D1-3. 7 T<sub>3</sub> तं (for तत्). K<sub>3</sub> समेत्य (for स  
राजा). D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2.3</sub> G M<sub>1-3</sub> नरव्याघ्रः (D<sub>1.6.8</sub> G<sub>2</sub>  
'घ्र) (for महाराज). — <sup>c</sup>) K<sub>5</sub> वसस्तच्च (sic); T<sub>1</sub>  
तयोर्वाक्यं (for वचस्तत्तद्). K<sub>1</sub> B<sub>5</sub> G<sub>1</sub> तद्दद्; K<sub>1</sub> तच्च;  
D<sub>3.5</sub> T<sub>3.4</sub> M<sub>5</sub> तस्य; D<sub>1.6.8</sub> G<sub>2.5</sub> तत्र (for तत्तद्).  
— K<sub>5</sub> om. 6<sup>d</sup>-7<sup>c</sup>. — <sup>d</sup>) D<sub>5</sub> T<sub>1.3.4</sub> M<sub>5</sub> तद् (T<sub>1</sub> 'दा';  
T<sub>2</sub> 'था) कार्पात्परंतप (T<sub>1</sub> M<sub>5</sub> 'पः).

7 Ś1 missing (cf. v. l. 3). K<sub>5</sub> om. 7<sup>abc</sup> (cf. v. l.  
6). — <sup>a</sup>) K<sub>1.2</sub> येन (for तेन). Dn D2. 7 तस्मान्-  
वत्; G<sub>2.4</sub> सत्याभ' (for तस्या'). G<sub>1</sub> तेन तस्याथ वृत्तेन.  
— <sup>b</sup>) G<sub>2</sub> तुतोप च (for वृत्तेन स). — After 7<sup>ab</sup>, D<sub>5</sub>  
T<sub>1.4</sub> (omitting 7<sup>cd</sup>) read 10. G<sub>2.4</sub> om. (hapl.)  
7<sup>c</sup>-9<sup>d</sup>. — <sup>c</sup>) G<sub>2</sub> partly damaged. K<sub>1</sub> अनुतप्यद्  
(sic); B<sub>5</sub> अन्वतप्यंश् (for 'तप्यच्). K<sub>3.4</sub> B<sub>5</sub> D<sub>1</sub>  
3. 4. 6. 8 T<sub>2.3</sub> G<sub>1.5</sub> M<sub>1-3</sub> अन्व (K<sub>1</sub> 'तु) तप्यत संसृत् (D<sub>1</sub>.

अन्वत्प्यच्च संस्मृत्य पुत्रं मन्दमचेतसम् ॥ ७  
 सदा च प्रातरुत्थाय कृतजप्यः शुचिर्नृपः ।  
 आशास्ते पाण्डुपुत्राणां समरेष्वपराजयम् ॥ ८  
 ब्राह्मणान्वाचयित्वा च हुत्वा चैव हुताशनम् ।  
 आयुष्यं पाण्डुपुत्राणामाशास्ते स नराधिपः ॥ ९  
 न तां प्रीतिं परामाप पुत्रेभ्यः स महीपतिः ।  
 यां प्रीतिं पाण्डुपुत्रेभ्यः समावाप तदा नृपः ॥ १०

ब्राह्मणानां च वृद्धानां क्षत्रियाणां च भारत ।  
 तथा विद्मद्द्रसंधानामभवत्सुप्रियस्तदा ॥ ११  
 यच्च किञ्चित्पुरा पापं धृतराष्ट्रसुतैः कृतम् ।  
 अकृत्वा हृदि तद्राजा तं नृपं सोऽन्ववर्तत ॥ १२  
 यश्च कश्चिन्नरः किञ्चिदप्रियं चाम्बिकासुते ।  
 कुरुते द्वेष्यतामेति स कौन्तेयस्य धीमतः ॥ १३  
 न राज्ञो धृतराष्ट्रस्य न च दुर्योधनस्य वै ।

6. 8 स स्मृत्य; D<sub>0</sub> सोन्वत्प्यच्च संस्मृत्य. —<sup>a</sup>) K<sub>3</sub>. 5  
 B Dn D<sub>1</sub>. 2. 4. 7. 9 T<sub>1</sub> पुत्रं तं मन्दचेतसं.

8 Ś<sub>1</sub> missing (cf. v. l. 3). G<sub>3</sub>. 4 om. 8 (cf.  
 v. l. 7). —<sup>a</sup>) K<sub>1</sub>. 3 तदा; K<sub>2</sub> यदा (for सदा).  
 —<sup>b</sup>) T<sub>1</sub> कृतः; T<sub>2</sub> M<sub>3</sub> नृप (for नृपः). — B<sub>1</sub> om.  
 8<sup>c</sup>-10<sup>b</sup>. D<sub>1</sub>. 6. 8 om. (hapl.) 8<sup>c</sup>-10<sup>d</sup>. D<sub>5</sub> T<sub>1</sub>. 4 om.  
 (hapl.) 8<sup>c</sup>-9<sup>d</sup>. K<sub>3</sub> repeats 8<sup>c</sup>-9<sup>b</sup> after 9<sup>at</sup>. —<sup>c</sup>)  
 B<sub>2</sub> आसांत (sic); G<sub>5</sub> M<sub>1-3</sub> आशास्त (for 'स्ते).

9 For the repetition in K<sub>3</sub>, cf. v. l. 8. Ś<sub>1</sub>  
 missing (cf. v. l. 3). B<sub>1</sub> D<sub>1</sub>-2. 3 T<sub>1</sub>. 4 G<sub>3</sub>. 4 om. 9  
 (cf. v. l. 8, 7). K<sub>2</sub> reads 9<sup>ab</sup> twice. —<sup>a</sup>) T<sub>3</sub> G<sub>2</sub>  
 [अ]थ (for च). K<sub>1</sub>. 2 (second time) ब्राह्मणांश्चाच-  
 यित्वा स (K<sub>2</sub> च); K<sub>2</sub> (first time). 3 (both times). 4  
 B<sub>1</sub>. 5 Dn D<sub>1</sub>. 2. 7 'णान्स्त्वस्ति वाच्याथ. —<sup>b</sup>) K<sub>5</sub> हुताशने  
 (for 'शनम्). —<sup>c</sup>) K<sub>1</sub>. 2 सदैव; K<sub>3</sub> B (B<sub>1</sub> om.)  
 Dn D<sub>1</sub>-3. 7. 9 आयुषि; T<sub>3</sub> आयुस्ते (sic) (for 'प्यं).  
 — After the second occurrence of 9<sup>ab</sup>, K<sub>3</sub> reads 10<sup>ad</sup>  
 for the first time, repeating it in its proper place.  
 K<sub>3</sub> om. 9<sup>d</sup>. —<sup>d</sup>) G<sub>2</sub> damaged. B<sub>2</sub>-3 M<sub>1</sub>. 5 आशा-  
 सत; B<sub>5</sub>. 6 Dn D<sub>2</sub>. 7 आशांसत; D<sub>1</sub> आशाशास; D<sub>0</sub>  
 आशासति; T<sub>2</sub>. 3 अनुशास्ते; G<sub>5</sub> अन्वाशत; M<sub>1-3</sub>  
 अन्वशास्त (for आशास्ते स). K<sub>5</sub> B<sub>0</sub> D<sub>0</sub> नराधिप; T<sub>2</sub>. 3  
 G<sub>5</sub> M<sub>1-3</sub> स कौरवः (for नराधिपः). K<sub>1</sub>. 2 जयमाशास्त-  
 वाहृप; G<sub>1</sub> अन्वशासत कौरवः.

10 Ś<sub>1</sub> missing (cf. v. l. 3). B<sub>1</sub> om. 10<sup>ab</sup>; D<sub>1</sub>.  
 6. 8 om. 10 (cf. v. l. 8). D<sub>5</sub> T<sub>1</sub>. 4 read 10 after  
 7<sup>ab</sup>. —<sup>a</sup>) K<sub>6</sub> ततः; D<sub>6</sub> T<sub>3</sub> M<sub>3</sub> स तां (for न तां).  
 K<sub>1</sub>. 2 M<sub>1</sub> समावाप; K<sub>3</sub> परां प्राप्य; K<sub>1</sub>. 5 पुरा प्राप;  
 D<sub>3</sub> परां प्राप; M<sub>3</sub> परामापुः (for परामाप). —<sup>b</sup>) D<sub>5</sub>  
 T<sub>1</sub> च; M<sub>1</sub>. 5 सु- (for स). K<sub>3</sub> तदा नृप; K<sub>5</sub> महा-  
 मतिः; B (B<sub>1</sub> om.) Dn D<sub>1</sub>. 2. 7. 9 G<sub>3</sub> कुरुद्वहः (B<sub>0</sub>  
 D<sub>1</sub>. 9 'ह); D<sub>5</sub> T<sub>1</sub>. 4 G<sub>1</sub> M<sub>1</sub>. 5 नराधिपः (T<sub>1</sub> 'प); G<sub>1</sub>  
 तदा पुरा (for महीपतिः). — T<sub>1</sub>. 4 om. (hapl) 10<sup>ad</sup>.  
 K<sub>3</sub> reads 10<sup>ad</sup> for the first time after the second

occurrence of 9<sup>ab</sup>. —<sup>c</sup>) K<sub>1</sub> परां प्रीतिं पाण्डुपुत्राः.  
 —<sup>d</sup>) B Dn D<sub>1</sub>. 2. 4. 7. 9 सदावाप (for समावाप). K<sub>2</sub>  
 B<sub>1</sub>. 5 तदा नृप; K<sub>5</sub> Bom. ed. नराधिप (Bom. ed.  
 'पः); D<sub>5</sub> G<sub>2</sub>. 4 M<sub>1</sub>. 5 महीपतिः; T<sub>2</sub>. 3 G<sub>1</sub>. 2. 5 M<sub>1-3</sub>  
 सदा नृपः (for तदा नृपः).

11 Ś<sub>1</sub> missing (cf. v. l. 3). —<sup>a</sup>) K<sub>1</sub> च सर्वेषां;  
 K<sub>2</sub> B Dn D<sub>1</sub>. 2. 7. 9 यथा वृत्तः; K<sub>3-5</sub> तथा (K<sub>1</sub> 'दा)  
 वृत्तः; D<sub>3</sub> यथा राजन्; G<sub>3</sub>. 4 च वर्णानाम् (for च  
 वृद्धानां). —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub>. 2 च पार्थिवः; K<sub>3-5</sub> D<sub>3</sub>. 5 T<sub>1</sub>. 4  
 च पांडवः; B Dn D<sub>1</sub>. 2. 9 च (B<sub>1</sub>-4. 6 त)याविधः; M<sub>1</sub>  
 च भारतः (for 'त). G<sub>3</sub>. 4 अभवत्पांडवः प्रियः. —<sup>c</sup>)  
 K<sub>1</sub> संघातम्; B<sub>1</sub> संघानाम्; D<sub>1</sub>. 6. 8 -सभ्यानाम् (for  
 'संघानाम्). —<sup>d</sup>) B<sub>1-3</sub>. 5. 8 Dn D<sub>1</sub>. 2. 7. 9 स; B<sub>1</sub> प्र-  
 (for सु). D<sub>1</sub> G<sub>3</sub>. 4 तथा (for तदा). D<sub>1</sub>. 5. 8 T<sub>2</sub>. 3  
 G<sub>1</sub>. 2. 5 M अभवत्पांडवः प्रि (T<sub>3</sub> G<sub>2</sub>. 5 M<sub>1</sub>. 2. 4. 5 'वप्रि)यः.

12 Ś<sub>1</sub> missing (cf. v. l. 3). —<sup>a</sup>) K<sub>3</sub> om. च.  
 B Dn D<sub>1</sub>. 2. 7. 9 T<sub>1</sub> तदा (for पुरा). K<sub>1</sub>. 2 सोम्य (for  
 पापं). —<sup>c</sup>) G<sub>1</sub> स कृत्वा (for अकृत्वा). K<sub>2</sub> D<sub>1</sub> तं  
 राजा; B<sub>1</sub>. 3 (marg. as in text) तं पापं; B<sub>2</sub>. 4 तत्पापं;  
 B<sub>5</sub> Dn D<sub>1</sub> तं तापं; G<sub>2</sub> damaged (for तद्राजा). T<sub>1</sub>  
 G<sub>3</sub>. 4 अनुकृत्वा स तु तद्राजा. —<sup>d</sup>) G<sub>1</sub> तं नृपः; M<sub>1</sub>  
 सवृपं (for तं नृपं). B<sub>3</sub> (marg. as in text) सोन्वत्-  
 प्यत; B<sub>1</sub> सोनुवर्तत; D<sub>5</sub> समवर्तत; D<sub>0</sub> सोन्वपद्यत;  
 T<sub>1</sub> ह्यन्ववर्तत (for सोऽन्व).

13 Ś<sub>1</sub> missing (cf. v. l. 3). —<sup>a</sup>) K<sub>1</sub>. 4 B<sub>1</sub>. 3  
 यच्च; T<sub>1</sub> यदि (for यश्च). K<sub>1</sub> B<sub>1</sub>. 3 किञ्चिन्; G<sub>5</sub> M<sub>3</sub>  
 कश्च; M<sub>3</sub> कश्चिन् (for कश्चिन्). K<sub>2</sub>. 5 D<sub>3</sub>-5. 8 G<sub>2</sub>-4  
 यच्च (D<sub>3</sub> यश्च) किञ्चिन्नरः कश्चिद्; G<sub>1</sub> यः कश्चिदपि यात्क-  
 चित्. —<sup>b</sup>) T<sub>3</sub> ह्यप्रियं (for अ'). K<sub>1</sub> स; K<sub>5</sub> B  
 (B<sub>3</sub> [marg.] as in text) Dn D<sub>1</sub>. 2. 7 वा; D<sub>1</sub>-6. 8  
 T<sub>1</sub>. 2. 4 G<sub>2</sub>-5 M हि (for च). K<sub>2</sub>. 8 अप्रियमं (K<sub>3</sub> 'यं).  
 विकासुते; G<sub>1</sub> प्रमादाद्विका. —<sup>c</sup>) D<sub>1</sub> द्वेषताम्; D<sub>1</sub>.  
 6. 8 द्वेषिताम् (for द्वेष्यताम्). K<sub>3</sub> कुरुते द्वेष्यतामिव;  
 K<sub>5</sub> 'ते द्वेषितां याति.

उवाच दुष्कृतं किञ्चिद्युधिष्ठिरभयान्नरः ॥ १४  
 धृत्या तुष्टो नरेन्द्रस्य गान्धारी विदुरस्तथा ।  
 शौचेन चाजातशत्रोर्न तु भीमस्य शत्रुहन् ॥ १५  
 अन्ववर्तत भीमोऽपि निष्टनन्धर्मजं नृपम् ।

धृतराष्ट्रं च संप्रेक्ष्य सदा भवति दुर्मनाः ॥ १६  
 राजानमनुवर्तन्तं धर्मपुत्रं महामतिम् ।  
 अन्ववर्तत कौरव्यो हृदयेन पराङ्मुखः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

वैशंपायन उवाच ।  
 युधिष्ठिरस्य नृपतेदुर्योधनपितुस्तथा ।

नान्तरं ददृशू राजन्पुरुषाः प्रणयं प्रति ॥ १  
 यदा तु कौरवो राजा पुत्रं सस्मार बालिशम् ।

C. 15. 61  
 B. 15. 3. 2  
 K. 15. 3. 2

14 Ś1 missing (cf. v. l. 3). T1 om. 14<sup>a</sup>-15<sup>b</sup>.  
 —<sup>a</sup>) D5.6 स (for न). —<sup>b</sup>) D5 स (for न). K3  
 T2.3 G1 च (for वै). K1 गांधार्या विदुरस्य वा; K2  
 न गांधार्या धनस्य वै. —<sup>c</sup>) K1 प्रावोचद्; K3-5 T2  
 G1.2.5 M अत्रोचद्; D5 T4 G3.4 अत्रोचन् (for उवाच).  
 Dn D1.2.7 कश्चिद् (for किञ्चिद्). D3 प्रोवाच दुष्करं  
 किञ्चिद्. —<sup>d</sup>) G2 damaged. K1 T4 नराः (for नरः).  
 B2 युधिष्ठिरनमन्नरः (sic); D4.6.8 भयान्वितः; D5  
 G3.4 सुकृतं वापि ते नराः.

15 Ś1 missing (cf. v. l. 3). T1 om. 15<sup>ab</sup> (cf. v. l.  
 14). —<sup>a</sup>) D3 धृत्या (for धृत्या). K1.2.5 B D1.3.9  
 नरेन्द्रः स (for नरेन्द्रस्य). D4.6.8 G1.2.5 M तुष्टो धृत्या  
 (D4.6.8 G2 वृद्धो; M1 धृत्या) धृतराष्ट्रो; D5 T2-4  
 G3.4 तुष्टोऽनुवर्ततः (T2 'ष्टो हि). —<sup>b</sup>) B4 तदा  
 (for तथा). D4.6.8 T2.3 G2.5 M1-3 गांधारी च महा  
 यशाः; D5 T4 G1.3.4 M4.5 'री च यशस्विनी. —<sup>c</sup>)  
 K3 शौचेनैवाजितशत्रुर्; K4 न चाजितशत्रुर्; K5 ना  
 जातशत्रोश्च; D4.5.8 S अजातशत्रोवृत्तेन; D5 अजातशत्रु  
 \* \* \*. —<sup>d</sup>) B1 च (for तु). K3 शत्रुहाः; D5.6.8  
 T2-4 G1.5 M पार्थिव (D5 T2 G1.5 M2-5 'वः) (for  
 शत्रुहन्). T1 अर्जुनस्य च पार्थिव; G3.4 न तु भीमोस्य  
 पार्थिव.

16 Ś1 missing (cf. v. l. 3). —<sup>a</sup>) B Dn2 D1-3.  
 7.9 तं च; Dn1 तत्र (for भीमो). K2 अन्ववर्तत न तं  
 चापि. —<sup>b</sup>) K3-5 निष्टुरं (K5 'रो); D5 विनिदन्;  
 D7 निश्चितो (for निष्टनन्). D7 नृप. K1.2 विष्टरस्था  
 यिनं नृपं; B Dn D1-3.9 निश्चितो धर्मजो नृपं; T1 प्रेक्ष्य  
 धर्मात्मजं नृपं; M1.4.6 निष्टनन्धर्मराट्भयात्. — T1 om.  
 16<sup>cd</sup>. —<sup>c</sup>) K1 D5 नु; D4.6.8 S (T1 om.) स (for

च). K2 धृतराष्ट्रोपि संप्रेक्ष्य. —<sup>d</sup>) K3 स यद्; D5  
 T4 G3.4 तदा (for सदा).

17 Ś1 missing (cf. v. l. 3). —<sup>a</sup>) D4-6.8 T2.3  
 G1.2.5 M -गच्छंस्तु (for -वर्तन्तं). K1 राजानमन्ववर्ततं;  
 T1 G3.4 राजानमन्वगच्छंस्तु (G3 'च्छत्स; G4 'च्छंत).  
 —<sup>b</sup>) K3.4 महीपतिं; B Dn D1.2.7.9 अमित्रहा (D9  
 'हन्); D5 T1.3.4 G3.4 धृकोदरः (for महामतिम्).  
 —<sup>c</sup>) K2 नान्ववर्तत; B4 अनुं. K3 D9 कौरव्य;  
 D5.6 T2.4 G2.6 M सक्रोधो; T1.3 संक्रोधो; G1 संक्रुद्धो;  
 G3.4 स क्रोधाद् (for कौरव्यो). D4.8 अन्ववर्ततु सक्रोधो.  
 —<sup>d</sup>) K1.2 B Dn D1.2.7.9 [अ]पराजितः; D3 [अ]  
 पराङ्मुखः; T1 पराङ्मुखं (for पराङ्मुखः).

Colophon om. in D3. Ś1 missing. — Adhy.  
 name : K3 धृतराष्ट्रप्रमोदः. — Adhy. no. (figures,  
 words or both) : K2.4 D4-6.8 S 3 (as in text);  
 B4 D1.7.9 2. — Śloka no. : K4 60; D9 30.

4

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 15.  
 3. 3).

1 <sup>b</sup>) B1 -वचस् (for -पितुस्). K2 B1 (marg. as  
 in text). Dn1 D3.5 T2 G3 M4.5 तदा (for तथा).  
 K5 राजा दुर्योधनस्तथा. —<sup>c</sup>) K3.4 (also as in text)  
 दृष्टो (for 'शू). K1.2 B (except B3) Dn D2.7.9  
 M4.5 राज्ये; K3 कश्चित्; K4.5 D3 राजः (for राजन्).  
 —<sup>d</sup>) K3 पुरुषः. K1.2 पुरुषाः प्रणयादिति; K5 'वाः  
 प्रणयंति वै.

2 <sup>a</sup>) M4.5 नु (for तु). T1 राजन् (for राजा).  
 —<sup>b</sup>) B Dn D1.2.7-9 दुर्मतिं (for बालिशम्). K5

तदा भीमं हृदा राजन्नपध्याति स पार्थिवः ॥ २  
 तथैव भीमसेनोऽपि धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।  
 नामर्षयत राजेन्द्र सदैवातुष्टवद्भृदा ॥ ३  
 अप्रकाशान्यप्रियाणि चकारास्य वृकोदरः ।  
 आज्ञां प्रत्यहरन्नापि कृतकैः पुरुषैः सदा ॥ ४  
 अथ भीमः सुहृन्मध्ये बाहुशब्दं तथाकरोत् ।

संश्रवे धृतराष्ट्रस्य गान्धार्याश्चाप्यमर्षणः ॥ ५  
 स्मृत्वा दुर्योधनं शत्रुं कर्णदुःशासनाद्यपि ।  
 प्रोवाचाथ सुसंरब्धो भीमः स पर्यं वचः ॥ ६  
 अन्धस्य नृपतेः पुत्रा मया परिघवाहुना ।  
 नीता लोकमसुं सर्वे नानाशस्त्रात्तजीविताः ॥ ७  
 इमौ तौ परिघप्रख्यौ भुजौ मम दुरासदौ ।

corrupt; G<sub>1</sub> पुत्रं संसा \* \* \* \*; M<sub>1</sub>. 4. 5 पुत्रान्ससार वालि-  
 शान्. — T<sub>1</sub> om. 2<sup>nd</sup>; G<sub>2</sub>. 4 read 2<sup>o</sup>-3<sup>d</sup> twice. — °)  
 D<sub>1</sub>. 6. 8 damaged; D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>2</sub>. 4 (last two both times)  
 M<sub>2</sub> अवध्याति; T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>. 5 M<sub>1</sub>. 3 अप (M<sub>1</sub> 'पा' ध्याति; T<sub>3</sub>  
 अवज्ञाति (sic); G<sub>2</sub> अनुध्याति (for हृदा राजन्). K<sub>2</sub>  
 तदा भीमकृतं राजन्. — °) K<sub>1</sub> अपश्यति (sic); K<sub>3</sub>  
 दुध्यति स; D<sub>1</sub> अवध्याति; D<sub>3</sub> अनु (for अप°). K<sub>5</sub>  
 अपध्यायति पार्थिवः; D<sub>1</sub>. 6. 8 T<sub>2</sub>. 3 G<sub>1</sub>-3. 4 (last two  
 second time). 5 M<sub>1</sub>-3 हृदयेनात्रिकासुतः; D<sub>5</sub> G<sub>2</sub>. 4 (last  
 two first time) हृदयेन च (D<sub>5</sub> स) पार्थिवः; T<sub>1</sub> हृदयेन  
 नराधिपः.

3 For the repetition in G<sub>2</sub>. 4, cf. v. 1. 2. — °)  
 K<sub>1</sub>. 2. 5 B<sub>1</sub> D<sub>5</sub> T<sub>1</sub>. 3. 4 G<sub>2</sub>. 4 (last two first time) M<sub>1</sub>. 5  
 नराधिपं; K<sub>4</sub> महीपतिं (for जनाधिपम्). — °) K<sub>4</sub>. 5  
 D<sub>5</sub> T<sub>3</sub> नाम (D<sub>5</sub> न म) र्पयति (K<sub>4</sub> 'येत') राजेन्द्र. — °)  
 D<sub>1</sub>. 3 सदैवं (for 'व'). B Dn D<sub>1</sub>-3. 7 दुष्टवद् (for  
 [अ]नुष्ट°). K<sub>3</sub> सदैवास्य वचस्तदा; T<sub>1</sub> धृतराष्ट्रमर्षिणं.  
 — D<sub>1</sub>. 6. 8 T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>. 2. 5 M<sub>1</sub>-3 subst. for 3: D<sub>5</sub> T<sub>3</sub> G<sub>2</sub>. 4  
 (last two second time) ins. after 3:

7\* कौरवश्चैव भीमश्च हृदान्योन्यममृष्यताम् ।

ध्यायन्तौ श्लक्ष्णया चाचा अच्योन्यमभितिष्ठताम् ।

[ (L. 1) D<sub>1</sub>-6. 8 कौरव्यश्च; G<sub>2</sub>. 4 कौरवाश्च (for  
 'वश्च). T<sub>2</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1</sub>-3 अदृष्यतां; T<sub>3</sub> अमापतां; G<sub>1</sub> अव-  
 र्ततां; G<sub>2</sub>. 4 निषर्षतां (for अमृष्यताम्). — (L. 2) T<sub>3</sub>  
 G<sub>1</sub> M<sub>1</sub>-3 त्वन्योन्यम्; G<sub>2</sub>. 4 ना° (for अ°). D<sub>3</sub> अधि-  
 (for अभि-). ]

4 °) K<sub>1</sub>. 2 सुप्रकाशानि; K<sub>4</sub> अप्रकाशानि; B<sub>1</sub> 'इयानि.  
 D<sub>1</sub>. 6. 8 T<sub>2</sub>-4 G M अप्रकाश्य व्य (D<sub>1</sub> 'शो व्य; D<sub>5</sub>. 8  
 T<sub>2</sub>. 4 G<sub>2</sub> M<sub>2</sub> 'शक्ष्य; T<sub>2</sub> 'शो व्य; G<sub>1</sub> 'शो व्य) ली-  
 कानि; D<sub>5</sub> अकार्षणि व्यलीकानि; T<sub>1</sub> अप्रकाश्य व्यपेतानि.  
 — °) D<sub>1</sub>-6. 8 कुरुते (for चकार). — °) G<sub>4</sub> partly  
 damaged. K<sub>2</sub> D<sub>1</sub> प्रत्याहरन्; K<sub>3</sub>-5 B<sub>1</sub> D<sub>1</sub>-6 T G<sub>2</sub>-6  
 M प्रत्यहनन् (for 'हरन्). K<sub>1</sub>. 2. 4 D<sub>5</sub> T<sub>1</sub>. 4 G<sub>2</sub>  
 चास्य; D<sub>1</sub>. 6 T<sub>2</sub>. 3 G<sub>2</sub>. 5 M<sub>1</sub>-3 चैव; D<sub>3</sub> damaged  
 (for चापि). G<sub>1</sub> आज्ञां प्रत्यानयत्येव. — °) G<sub>4</sub> dau-

aged. T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> भृतकैः; T<sub>3</sub> धृतकैः (for कृ°). K<sub>5</sub> पौ-  
 र्यैः (for पु°). D<sub>1</sub> G<sub>1</sub> तथा (for सदा). — After 4,  
 K ins.:

8\* संवत्सराप्ययैवं ते वृत्तवन्तश्च कानिचित् ।

[ K<sub>1</sub>. 2 [ए]वैते (for [ए]वं ते). K<sub>3</sub> भृतवंतश्च (for  
 वृत्त°). K<sub>4</sub> तु (for च). ]

while K<sub>4</sub> (marg.; partly corrupt) B Dn D<sub>1</sub>-3. 7. 9  
 ins. after 4:

9\* स्वरन्दुर्मन्त्रितं तस्य वृत्तान्यप्यस्य कानिचित् ।

On the other hand, D<sub>1</sub>-6. 8 S ins. after 4:

10\* असकृचाप्युवाचेदं हतास्ते मन्दचेतसः ।

[ D<sub>1</sub>. 5 [इ]ह (for [इ]दं). T<sub>1</sub> हतास्ते लक्ष्मीविताः  
 (for the post. half). ]

5 D<sub>3</sub> om. 5<sup>a</sup>-7<sup>b</sup>. T<sub>1</sub> om. 5-7. — °) K<sub>1</sub>-3 B<sub>1</sub> D<sub>3</sub>. 9  
 T<sub>3</sub> G<sub>2</sub>. 4 M<sub>5</sub> तदा; T<sub>2</sub> M<sub>4</sub> अथ (for तथा). — °)  
 K<sub>1</sub> T<sub>2</sub>-4 संश्रये; K<sub>2</sub> शत्रवो; K<sub>3</sub> संश्रुतं; Dn<sub>2</sub> संश्रव-  
 ; D<sub>4</sub> G<sub>2</sub> संशयो (for संश्रवे). — °) K<sub>2</sub> [अ]प्यमर्षिणः; G<sub>1</sub>  
 [अ]तिरोपणः; M<sub>3</sub> व्यमर्षणः. D<sub>1</sub>. 6 T<sub>2</sub>. 3 G<sub>2</sub> M<sub>1</sub> युद्धं  
 संवर्णयन्निव; G<sub>5</sub> गांधार्याश्चाप्यरेमनः (sic).

6 D<sub>3</sub> T<sub>1</sub> om. 6 (cf. v. 1. 5). — °) D<sub>5</sub> मंदं (for  
 शत्रुं). — °) B<sub>5</sub> दुःशासनाद् (for 'नाद्). — °) K<sub>1</sub>. 2  
 उवाच (for प्रो°). B Dn D<sub>1</sub>. 2. 7. 9 इदं (for अथ).  
 K<sub>4</sub> T<sub>3</sub> स (for सु). K<sub>2</sub>-5 D<sub>3</sub> G<sub>2</sub>. 4 संकुद्धो (for  
 'संरब्धो). — °) K<sub>1</sub>. 2 च; K<sub>3</sub>. 5 तु; D<sub>5</sub> T<sub>2</sub>. 4 G<sub>1</sub>  
 सु (for स). K<sub>2</sub> B<sub>1</sub> D<sub>5</sub> T<sub>3</sub> पुरुषं (for प°).

7 D<sub>3</sub> om. 7<sup>a</sup>. T<sub>1</sub> om. 7 (cf. v. 1. 5). — °)  
 K<sub>2</sub>. 5 पुत्रो (for पुत्रा). — °) G<sub>1</sub> वाहवः (for 'वाहुना).  
 — °) K<sub>4</sub> M<sub>1</sub> इमं (for असुं). — °) K<sub>2</sub> 'शस्त्रार्थ- (for  
 'त्त-). K<sub>4</sub> 'जीविना (for 'ताः). K<sub>1</sub> नानाशास्त्रा तु  
 जीविता (sic); K<sub>3</sub> B Dn D<sub>1</sub>-3. 7. 9 'शास्त्रास्त्रयोधिनः  
 (K<sub>3</sub> 'स्त्रजीवितं; B<sub>2</sub> 'स्त्रदर्शिनः; Dn<sub>2</sub> 'र्थयोधिनः); G<sub>1</sub>  
 नानाशास्त्रोपजीविनः. — For 7<sup>cd</sup>, D<sub>1</sub>-6. 8 T<sub>2</sub>. 4 G<sub>2</sub>-4  
 subst.:

11\* असकृचाप्युवाचेदं हतास्ते मन्दचेतसः ।

ययोरन्तरमासाद्य धार्तराष्ट्राः क्षयं गताः ॥ ८  
 ताविमौ चन्दनेनाक्तौ वन्दनीयौ च मे भुजौ ।  
 याभ्यां दुर्योधनो नीतः क्षयं ससुतवान्धवः ॥ ९  
 एताश्चान्याश्च विविधाः शल्यभृता जनाधिपः ।  
 वृकोदरस्य ता वाचः श्रुत्वा निर्वेदमागमन् ॥ १०  
 सा च वृद्धिमती देवी कालपर्यायवेदिनी ।

गान्धारी सर्वधर्मज्ञा तान्यलीकानि शुश्रुवे ॥ ११  
 ततः पञ्चदशे वर्षे समतीते नराधिपः ।  
 राजा निर्वेदमापेदे भीमवाग्वाणपीडितः ॥ १२  
 नान्वबुध्यत तद्राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।  
 श्वेताश्वो वाथ कुन्ती वा द्रौपदी वा यशस्विनी ॥ १३  
 माद्रीपुत्रौ च भीमस्य चित्तज्ञान्वन्मोदताम् ।

C. 15. 73  
 B. 15. 3. 14  
 K. 15. 3. 16

[ G<sub>2</sub>: वृद्धिमती (for वृद्धिम्). D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3</sub>: हनारते  
 त्वत्कर्मविधाः (for the post. half). ]

8 <sup>a</sup>) T<sub>1</sub>. 2. 3 G<sub>2</sub>: 4 M<sub>1</sub>: 5 च (for तौ). T<sub>1</sub> मुज-  
 कर्त्तव्यः] (for परिव-). D<sub>5</sub>: इमौ परिवप्रख्यातौ. — <sup>b</sup>)  
 D<sub>5</sub>: दर्मा; G<sub>1</sub> बाहू (for मुजौ). B<sub>2</sub> सुदुर्जयो (for  
 दुरासदौ). — <sup>c</sup>) D<sub>3</sub> तयोर् (for ययोर्). G<sub>2</sub>: 5 M<sub>2</sub>: 3  
 चापदा (for मासाद्य). G<sub>3</sub>: 4 यावासाद्य रणे मृदा. — K<sub>1</sub>.  
 2-5 B<sub>1</sub>: 2. 5 D<sub>5</sub>: T<sub>2</sub>: 4 G<sub>2</sub>: 2 M<sub>2</sub>: 2 ins. after 8: D<sub>1</sub>. 4.  
 c. 2 T<sub>2</sub>: M<sub>1</sub> subst. for 8:

12\* इमौ पीनौ सुवृत्तौ मे नागराजकरोपमौ ।

यावासाद्य रणे मृदा धार्तराष्ट्राः क्षयं गताः ।

[ (L. 1) D<sub>5</sub>: मुजौ; D<sub>5</sub>: नीनौ; T<sub>3</sub> पीन- (for पीनौ).  
 K<sub>1</sub> B<sub>1</sub>: 2. 5 D<sub>1</sub>: 6 T<sub>3</sub> मुजौ नाग-; K<sub>2</sub>: 2 बाहू गज- (for  
 नागराज-). — (L. 2) T<sub>3</sub> मुजौ (for रणे). ]

9 K<sub>3</sub> om. 9. — <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> चंदनाहौ मे; K<sub>2</sub> शरणाहौ  
 मे; K<sub>3</sub>: 5 D<sub>3</sub> चंदनादिर्यौ; D<sub>5</sub>: 'ने सक्तौ; M<sub>1</sub>: 5  
 'नेनाश्रौ (sic) (for 'नेनाक्तौ). — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub>: 2 वंदना (K<sub>2</sub>  
 चमर्या हौ तथा मुजौ; K<sub>3</sub>: 5 दौर्दंडं (K<sub>1</sub> दूर्पिष्टौ हौ)  
 हि समरे मम; B Dn D<sub>1</sub>: 2. 7. 5 G<sub>2</sub>: चंदनाहौ च  
 मे; (B<sub>1</sub> हि तौ; B<sub>2</sub> च तौ) मुजौ; D<sub>3</sub> अरिष्टौ समरे  
 मम; D<sub>5</sub>: T<sub>1</sub>: 4 G<sub>2</sub>: 4 दर्शनीयौ मुजौ मम; T<sub>3</sub> वंदनीया-  
 विमौ मुजौ; G<sub>1</sub> वंदनीयौ महाभुजौ; M<sub>1</sub>: 5 चंदनाहौ  
 मुजौ मम. — <sup>c</sup>) D<sub>1</sub>: 6 मन्वे; D<sub>3</sub> [ 5 ] न्यैश्च; T<sub>2</sub>: 2  
 G<sub>2</sub> मन्वे; M<sub>1</sub>: 2 पापो (for नीतः). — <sup>d</sup>) K<sub>5</sub> दार्यं;  
 G<sub>2</sub>: M<sub>2</sub> [ 5 ] न्ययं; M<sub>1</sub>: 2 हतः (for क्षयं). D<sub>5</sub>: T<sub>1</sub>: 4  
 G<sub>2</sub>: 4 M<sub>1</sub>: 5 व्य (T<sub>1</sub> M<sub>1</sub>: 5 ह्य न्ययं सह बांधवैः).

10 Before 10, D<sub>5</sub> T<sub>1</sub>: 3 G<sub>3</sub>: 4 ins. वैजंपायनः.  
 — <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> वद्वः (for विविधाः). D<sub>5</sub>: T<sub>1</sub>: 4 G<sub>3</sub>: 4 पनाश्च  
 विविधा राजयः; G<sub>2</sub> हवाश्रान्ये च विविधाः. — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub>.  
 2-5 T<sub>1</sub> G<sub>1</sub>: 2 M<sub>2</sub> जनाधिप (K<sub>1</sub> G<sub>2</sub> 'पाः); B Dn  
 D<sub>1</sub>: 2. 7. 5 नराधिपः (B<sub>1</sub>: 5 Dn D<sub>5</sub>: 'प) (for जना).  
 T<sub>3</sub> वृतराष्ट्रो जनाधिपः. — G<sub>2</sub>: M<sub>1</sub> om. (hapl.) 10<sup>a</sup>-12<sup>b</sup>.  
 — <sup>c</sup>) K<sub>5</sub> D<sub>5</sub>: T<sub>1</sub> G<sub>2</sub>: 4 M<sub>2</sub> (inf. lin.). 3-5 वाचः (D<sub>5</sub>  
 'च) स शृण्वन्; T<sub>1</sub> वचनं शृण्वन् (for वाचः श्रुत्वा).  
 K<sub>1</sub> D<sub>3</sub> G<sub>1</sub> शृण्वन् (for श्रुत्वा). K<sub>1</sub> B<sub>2</sub> आगतः (for

आगमत्). K<sub>2</sub>: 3 शृण्वन्निर्वेदमागतः (for 10<sup>a</sup>). — For  
 10<sup>a</sup>, D<sub>1</sub>: c. 3 T<sub>2</sub>: 3 G<sub>2</sub> M<sub>2</sub> subst.:

13\* श्रुत्वा निर्वेदमापेदे भीमवाग्वाणचोदितः ।

[ = (var.) 12<sup>c</sup>. M<sub>2</sub>: राजा (for श्रुत्वा). T<sub>3</sub> नोदिनः  
 (for 'चो'). ]

11 G<sub>2</sub>: M<sub>1</sub> om. 11 (cf. v. l. 10). G<sub>1</sub> repeats 11  
 after 12<sup>a</sup>. — <sup>a</sup>) K<sub>3</sub> [अ]पि (for च). D<sub>3</sub> ऋद्धिमती  
 (for युद्धि). — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>3</sub> पर्यय- (for पर्याय-). T  
 चरिनी (for वेदिनी). — <sup>c</sup>) D<sub>1</sub> अनेकानि; T<sub>2</sub>: 3  
 G<sub>2</sub>: 2. 4 (both times) M<sub>2</sub>: 3 अलीकानि. K<sub>2</sub>: तु लोकादि  
 शुश्रुवे (for 11<sup>a</sup>). G<sub>1</sub> गंधारी तान्यलीकानि शुश्रुवे  
 भरतर्षभ. — After 11, K<sub>3</sub>: 5 D<sub>3</sub> G<sub>1</sub> ins.:

14\* कुन्त्याः सपर्यां संवीक्ष्य शापे नास्याकरोन्मतिम् ।

[ G<sub>1</sub> कुत्या वर्या निशां वीक्ष्य (sic; for the prior half).  
 G<sub>1</sub> शापे च (for शापे न). K<sub>3</sub> मनो द्ये; D<sub>3</sub> मनोकरोत्  
 (for [अ]करोन्मतिम्). ]

12 G<sub>2</sub>: M<sub>1</sub> om. 12<sup>a</sup> (cf. v. l. 10). G<sub>3</sub> om. 12.  
 T<sub>1</sub> om. 12<sup>a</sup>. — <sup>a</sup>) D<sub>5</sub>: सुखासक्तं कृच्छ्रवशः; G<sub>1</sub>  
 सुखासक्तः कृच्छ्र\* ३. — <sup>b</sup>) D<sub>5</sub>: T<sub>1</sub> G<sub>1</sub> समतीते (G<sub>1</sub>  
 'ता) (for 'तीते). K<sub>1</sub>: 1 M<sub>2</sub>: 3 जनाधिप (M<sub>2</sub>: 3 'पः);  
 K<sub>2</sub>: D<sub>5</sub>: 5 G<sub>2</sub>: M<sub>1</sub>: 5 नराधिप (for 'धिपः). — After  
 12<sup>a</sup>, G<sub>1</sub> repeats 11. — <sup>c</sup>) M<sub>2</sub> श्रुत्वा (for राजा).  
 T<sub>1</sub> राजा गंधारो निर्वेद- (sic). — <sup>d</sup>) G<sub>1</sub> भीमवद् (for  
 'वाग्-). K<sub>1</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2</sub>: 5 M<sub>1</sub> चोदितः; T<sub>3</sub> नोदितः (for  
 पीडितः). K<sub>2</sub> भीमवार्तासुचोदितः; G<sub>1</sub> वाग्मणचोदितः;  
 M<sub>2</sub> सुवैश्वर्यधनेषु च; M<sub>3</sub> भीमवाग्वाणचोदितः. — D<sub>3</sub>.  
 c. 2 subst. for 12: D<sub>5</sub>: T<sub>2</sub>: 3 G<sub>2</sub>: 4 M<sub>3</sub> ins. after 12:

15\* सुखासक्तं कृच्छ्रपरं ज्ञात्वा चैव युधिष्ठिरम् ।

तपोयोगात्तपस्तप्तुं मनश्चक्रे महामतिः ।

[ (L. 1) M<sub>3</sub> सुखासक्तः. T<sub>3</sub> G<sub>2</sub> कृच्छ्रदशो (G<sub>2</sub> 'शं)  
 (for 'परं). — (L. 2) M<sub>3</sub> तत्संयोगात् (for तपो-  
 योगात्). D<sub>5</sub>: T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> नहीपतिः (for महामतिः). ]

13 <sup>a</sup>) G<sub>1</sub> partly damaged. K<sub>2</sub> B<sub>1</sub>: 4-6 Dn<sub>1</sub> D<sub>2</sub>: 5  
 T<sub>1</sub>: 4 G<sub>3</sub> नाच (B<sub>2</sub> T<sub>1</sub> 'नु) बुध्यत; B<sub>3</sub> न चा (for



राज्ञस्तु चित्तं रक्षन्तौ नोचतुः किञ्चिदप्रियम् ॥ १४  
ततः समानयामास धृतराष्ट्रः सुहृज्जनम् ।

वाष्पसंदिग्धमत्यर्थमिदमाह वचो भृशम् ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

धृतराष्ट्र उवाच ।

विदितं भवतामेतद्यथा वृत्तः कुरुक्षयः ।  
ममापराधात्तत्सर्वमिति ज्ञेयं तु कौरवाः ॥ १  
योऽहं दुष्टमतिं मूढं ज्ञातीनां भयवर्धनम् ।

दुर्योधनं कौरवाणामाधिपत्येऽभ्यपेचयम् ॥ २  
यच्चाहं वासुदेवस्य वाक्यं नाश्रौषमर्थवत् ।  
वध्यतां साध्वयं पापः सामात्य इति दुर्मतिः ॥ ३  
पुत्रस्नेहाभिभूतश्च हितमुक्तो मनीषिभिः ।

नान्व°). — <sup>a</sup>) K<sub>3</sub> च (for चा).

14 <sup>a</sup>) T<sub>3</sub> G<sub>4</sub> M<sub>2-5</sub> तु (for च). K D<sub>3</sub> G<sub>3</sub> च (K<sub>1.5</sub> तु) चित्तज्ञौ; B D<sub>n</sub> D<sub>1.2.7.9</sub> च धर्मज्ञौ (for च भीमस्य). — <sup>b</sup>) K D<sub>3</sub> चित्तं तस्य; G<sub>3.4</sub> चित्तमस्य (for 'ज्ञाव्). T<sub>1</sub> अन्वबोधतां (for 'मोदताम्). B D<sub>n</sub> D<sub>1.2.7.9</sub> चित्तं त (D<sub>1</sub> चित्तम)स्यान्व (D<sub>9</sub> 'तु)वर्ततां; G<sub>1</sub> मतं तावन्ववर्ततां. — <sup>c</sup>) K<sub>1.3</sub> च चित्तं; K<sub>4</sub> D<sub>5</sub> चित्तं तु (by transp.); T<sub>1.4</sub> G<sub>3.4</sub> चित्तं सु. K<sub>3</sub> रक्ष्यंतौ. — <sup>d</sup>) D<sub>4-6.8</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>1-4</sub> M<sub>1-3</sub> स्वयम् (for किञ्चिद्).

15 <sup>a</sup>) K<sub>4</sub> D<sub>n</sub> ततः समानयामास; D<sub>4.6.8</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1-3</sub> ततः स (G<sub>1</sub> सं-) मानयत्सर्वं. — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> D<sub>n2</sub> T<sub>1</sub> धृतराष्ट्रः; D<sub>9</sub> हृतराष्ट्रः (for धृतराष्ट्रः). D<sub>4.8</sub> तु तज्जनं; M<sub>1</sub> सुहृज्जनान्. — K<sub>1.2</sub> om. 15<sup>cd</sup>. — <sup>c</sup>) K<sub>5</sub> वाक्य- (for वाष्प-). — <sup>d</sup>) K<sub>4</sub> D<sub>3</sub> चाह (for आह). K<sub>3.4</sub> नृपो वचः; B D<sub>n</sub> D<sub>1-3.7.9</sub> च तान्भृशं; M<sub>1.2</sub> (inf. lin. as in text).<sup>3</sup> वचो महत् (for वचो भृशम्). K<sub>5</sub> इदं वचनमत्रवीत्. — After 15, K<sub>3</sub> ins.:

16\* स भीमवाक्याग्निविदीपिताङ्गो  
निर्विण्णचेता नृपतिः सशोकः ।  
सपौरभृत्यं जनमानिनय  
वचं यियासुर्वचनं वभापे ।

Colophon om. in B<sub>1-5</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1.2.7.9</sub>. S<sub>1</sub> missing.  
— Adhy. name : K<sub>3</sub> भीमापनयः. — Adhy. no. (figures,  
words or both) : K<sub>2.3</sub> D<sub>1-6.8</sub> S 4 (as in text).

5

This adhy. is missing in S<sub>1</sub> (cf. v. 1. 15. 3. 3).

1 K<sub>4</sub> वैशंपायन (for धृतराष्ट्र). — After the ref.  
D<sub>6</sub> ins.:

17\* वर्तमानेषु सदृष्टिं पाण्डवेषु महात्मसु ।

प्रीतिमानमभवद्राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

— <sup>a</sup>) T<sub>1</sub> विदितो (for 'तं). D<sub>4.6.8</sub> एव (for एतद्).  
— <sup>b</sup>) G<sub>4</sub> वृत्तं (for वृत्तः). K<sub>4.5</sub> D<sub>3</sub> G<sub>1.3</sub> M<sub>4.5</sub> यथा-  
वृत्तं कुरुक्षयं. — <sup>c</sup>) K<sub>4</sub> सर्वमिदम्; G<sub>4</sub> च सर्वम् (for  
तत्सर्वम्). T<sub>1</sub> ममापराधदोषेण. — <sup>d</sup>) K<sub>3-5</sub> D<sub>3.5.8</sub>  
T<sub>1.4</sub> G<sub>3.4</sub> M<sub>4.5</sub> च (for तु). T<sub>4</sub> कौरव. B D<sub>n1</sub>  
D<sub>1.2.7</sub> अनुज्ञा (D<sub>1</sub> 'थ ज्ञा)तं च (B<sub>5</sub> तु) कौरवैः; D<sub>n2</sub>  
अथ ज्ञानं च कौरवैः.

2 <sup>a</sup>) B<sub>1</sub> सोहं; B<sub>9</sub> योयं (for योऽहं). K<sub>3</sub> धुद्रं;  
D<sub>n1</sub> D<sub>2</sub> मंदो; D<sub>7</sub> मंदं; T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> मूढो (for मूढं). K<sub>4</sub>  
योयं मूढमतिदुष्टं; D<sub>n2</sub> योहं दुष्टमतिमूढं; D<sub>4.6.8</sub> T<sub>8</sub>  
G<sub>1</sub> 'मतिर्म् (D<sub>8</sub> T<sub>8</sub> 'तीम्)ढो. — <sup>b</sup>) K<sub>5</sub> G<sub>1</sub> क्षय-  
(for भय-). K<sub>2</sub> 'दर्शनं (for 'वर्धनम्). K<sub>3</sub> ज्ञातीनां  
क्षयकारकं; K<sub>4</sub> कुलक्षयविवर्धनं. — <sup>c</sup>) M<sub>2</sub> कौरवेयम्  
(for 'वाणाम्). — <sup>d</sup>) K<sub>4</sub> T<sub>2</sub> [s]भिपेचयं; D<sub>n2</sub> D<sub>4</sub>  
[s]भ्यपेचयत्.

3 <sup>a</sup>) K<sub>2.3</sub> M<sub>4.5</sub> यश्च; K<sub>4</sub> स च; D<sub>n2</sub> D<sub>1</sub> तच्च;  
D<sub>3</sub> तथा; G<sub>2</sub> यद्वा (for यच्च). — <sup>b</sup>) K<sub>3</sub> अश्रौषम्  
(for नाश्रौ°). B D<sub>n</sub> D<sub>1.2.7</sub> नाश्रौषं वाक्यम् (by  
transp.). M<sub>5</sub> अर्थवित् (for 'वत्). — <sup>c</sup>) D<sub>4</sub> साध्वतां;  
T<sub>2-4</sub> वध्यतां (for व°). D<sub>3</sub> वध्यं (sic) (for सा°).  
— <sup>d</sup>) G<sub>1</sub> इव (for इति).

विदुरेणाथ भीष्मेण द्रोणेन च कृपेण च ॥ ४  
 पदे पदे भगवता व्यासेन च महात्मना ।  
 संजयेनाथ गान्धार्या तदिदं तप्यतेऽद्य माम् ॥ ५  
 यच्चाहं पाण्डुपुत्रेण गुणवत्सु महात्मसु ।  
 न दत्तवाञ्छियं दीप्तां पितृपैतामहीमिमाम् ॥ ६  
 विनाशं पश्यमानो हि सर्वराज्ञां गदाग्रजः ।  
 एतच्छ्रेयः स परममन्यत जनार्दनः ॥ ७  
 सोऽहमेतान्यलीकानि निवृत्तान्यात्मनः सदा ।

हृदये शल्यभूतानि धारयामि सहस्रशः ॥ ८  
 विशेषतस्तु दह्यामि वर्षं पञ्चदशं हि वै ।  
 अस्य पापस्य शुद्ध्यर्थं नियतोऽस्मि सुदुर्मतिः ॥ ९  
 चतुर्थे नियते काले कदाचिदपि चाष्टमे ।  
 तृष्णाविनयनं भुञ्जे गान्धारी वेद तन्मम ॥ १०  
 करोत्याहारमिति मां सर्वः परिजनः सदा ।  
 युधिष्ठिरभयाद्वेत्ति भृशं तप्यति पाण्डवः ॥ ११  
 भूमौ शये जप्यपरो दर्भेऽजिनसंबृतः ।

C. 15. 87  
 B. 15. 3. 27  
 K. 15. 3. 28

4 <sup>a</sup>) K<sub>3</sub> D<sub>1-3.8</sub> -भूत्व; K<sub>5</sub> -भूतं\*; D<sub>n</sub> D<sub>2.7</sub> -भूत्वस्तु; T<sub>1</sub> G<sub>2-5</sub> तसश्च (for -भूतश्च). K<sub>1.2</sub> पुत्रजे-  
 द्वात्र तच्चके. — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> D: हितमुक्तं; B<sub>1.5</sub> 'युक्तो  
 (for 'मुक्तो). D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>1.5</sub> M<sub>1-3</sub> हितैपिणा; G<sub>2</sub>  
 damaged (for मनीपिभिः).

5 <sup>2</sup>) K<sub>1.4.5</sub> D<sub>3.5</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>3.4</sub> M<sub>1.5</sub> महापिणा (for  
 महात्मना). K<sub>3</sub> व्यासेन परमपिणा. — <sup>c</sup>) D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> च  
 (for [क्ष]थ). — <sup>d</sup>) K<sub>4</sub> corrupt. D<sub>6</sub> यदि तं (for  
 तदिदं). K<sub>2.3.5</sub> D<sub>3</sub> तपते; M<sub>3.5</sub> तुदते (for तप्यते).  
 K<sub>1.5</sub> [s]च मा (K<sub>5</sub> मे); B<sub>1.5</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2.3.7</sub> च मां;  
 D<sub>1-5.8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1.2.4</sub> मया (for स्य माम्). T<sub>1</sub>.  
 2.4 तदिदं गतमद्य मां; G<sub>3</sub> तदा गतमिदं मम; G<sub>4</sub>  
 तदिदं गदितं मया.

6 <sup>a</sup>) K<sub>1.3</sub> T<sub>3</sub> M<sub>3.4</sub> यश्च; D<sub>3</sub> यदि (for यच्च).  
 — <sup>b</sup>) K<sub>3</sub> गुरुत्वस्तु (for गुण). G<sub>1</sub> महस्तु च (for  
 महात्मसु). — <sup>c</sup>) K<sub>3-5</sub> D<sub>3</sub> नाधत्त (K<sub>4</sub> 'क्ष'वाव; D<sub>1</sub>  
 दत्तवाञ्छ (by transp.); D<sub>1-6</sub> स दत्तवाञ्छ; D<sub>3</sub> T<sub>1.2.4</sub>  
 G M<sub>1-3</sub> न (D<sub>8</sub> T<sub>1</sub> स) न्यस्तवाञ्छ; T<sub>3</sub> न न्यस्तां तां;  
 M<sub>6</sub> नाञ्छस्तवाञ्छ (sic). G<sub>1</sub> क्षितिः; G<sub>4</sub> damaged (for  
 श्रियं). — <sup>d</sup>) B<sub>2.3</sub> D<sub>1</sub> इह (for इमाम्).

7 <sup>a</sup>) G<sub>2.4</sub> [s]पि (for हि). D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>1.2.5</sub>  
 M<sub>1-3</sub> पश्यन्नपि विना (G<sub>1</sub> तु ना) अं हि. — <sup>b</sup>) T<sub>1</sub> सर्वं  
 (for सर्वः). K<sub>5</sub> -राज्ञा (for -राज्ञां). K<sub>1.2</sub> समाग्रजे  
 (K<sub>2</sub> 'जन्' (for गदाग्रजः). — <sup>c</sup>) K<sub>3-5</sub> B<sub>1.4.6</sub> D<sub>1</sub>.  
 2.5 श्रेयः (K<sub>4</sub> 'यं' सु; B<sub>2</sub> श्रेयश्च; D<sub>n</sub> D<sub>2.7</sub> श्रेयस्तु;  
 G<sub>1</sub> श्रेयांसं (for श्रेयः स). D<sub>1.6.8</sub> परमिमम् (for स  
 परमम्). — <sup>d</sup>) M<sub>1.3</sub> अवोधयत वांधवाञ्छ. — After  
 7, M (except M<sub>3</sub>) ins.:

18\* तस्य त्रैलोक्यनाथस्य समुपेत्याभियाचतः ।  
 अकृत्वा वचनं पश्चात्तप्स्याम्यद्य सुदुर्मतिः ।

8 <sup>a</sup>) D<sub>1</sub> अवीराणि; D<sub>5.6.8</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>2.5</sub> M अली-

तानि; D<sub>9</sub> अनीकानि; G<sub>3.4</sub> अलीकानि (for अली°).  
 G<sub>1</sub> सोढमुक्तान्यनेकानि. — <sup>b</sup>) K<sub>1.2</sub> B<sub>4</sub> निवृत् (K<sub>2</sub> 'र्द')-  
 त्तानि; D<sub>5.6</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>1.2</sub> M<sub>1-3</sub> दुर्वृत्तानि; T<sub>1</sub> निवृत्तानि  
 (for निवृत्तानि). B D<sub>n</sub> D<sub>1-3.7.8</sub> G<sub>1.3.4</sub> तदा; D<sub>6</sub>  
 T<sub>1.3</sub> तथा (for सदा). — <sup>d</sup>) K<sub>2</sub> धारयामि; K<sub>4</sub> धार-  
 याम; G<sub>3</sub> वारयामि (for धार°).

9 <sup>a</sup>) B<sub>2</sub> D<sub>9</sub> च (for तु). K<sub>1</sub> वक्ष्यामि; D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>.  
 2.7 पश्यामि (for दह्यामि). K<sub>3</sub> विशेषेण च दह्यामि.  
 — <sup>b</sup>) G<sub>1</sub> मे (for वै). K<sub>1.2</sub> वर्षं पञ्चममद्य वै; K<sub>3</sub>  
 वर्षाः पञ्चदशाद्य वै; K<sub>4.5</sub> वर्षांपञ्चदशाच्च वै; B D<sub>n</sub>  
 D<sub>1-3.7.8</sub> T<sub>1</sub> वर्षं पञ्चदशेद्य (B<sub>6</sub> 'शेषु; T<sub>1</sub> 'शे हि) वै.  
 — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub> corrupt. B<sub>1.5</sub> नियतोऽस्य; G<sub>1</sub> तात्मा (for  
 'तोऽस्मि). K<sub>2</sub> D<sub>3.5</sub> G<sub>3.4</sub> M<sub>5</sub> सुदुष्कृतिः (K<sub>2</sub> 'ती);  
 K<sub>3</sub> सुदुःखितः; K<sub>4.5</sub> सुदुष्कृतः (for सुदुर्मतिः).

10 <sup>a</sup>) D<sub>1.6.8</sub> नियतः; M<sub>1</sub> दिवसे (for नियते).  
 — <sup>b</sup>) K<sub>3.5</sub> B<sub>1</sub> D<sub>3</sub> पञ्चमे; K<sub>4</sub> पाण्डव; D<sub>1.6.8</sub> वाष्टमे  
 (for चा°). — <sup>c</sup>) D<sub>5</sub> तृपा (for तृष्णा). K<sub>3</sub> विन-  
 शनं (for विनयनं). D<sub>9</sub> T<sub>3</sub> भुञ्जे (for भुञ्जे). K<sub>1.2</sub>  
 क्षुधाविनयनं कुर्वे (K<sub>2</sub> युञ्जे); K<sub>4</sub> भुञ्जे तृष्णाविनयनं;  
 K<sub>6</sub> D<sub>3</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>2</sub> तृष्णाप (K<sub>5</sub> 'धि-; T<sub>3</sub> 'भि'नयनं भुञ्जे (T<sub>2</sub>  
 भुञ्जे); T<sub>1</sub> G<sub>3.4</sub> तृषामिनयनं भुञ्जे (T<sub>1</sub> 'क्ते). — <sup>d</sup>)  
 K<sub>4</sub> गांधारी चेततन्मम (sic).

11 <sup>a</sup>) D<sub>3</sub> G<sub>2</sub> करोमि (for 'ति). K<sub>3</sub> अपि मे;  
 D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1-3</sub> इति च (for इति मां).  
 — <sup>b</sup>) K<sub>4.5</sub> सर्वं (for सर्वः). K<sub>3.5</sub> B<sub>3</sub> D<sub>3.5</sub> T<sub>1.4</sub>  
 तथा; K<sub>4</sub> B<sub>2</sub> G<sub>3.4</sub> तदा (for सदा). — <sup>c</sup>) K<sub>3</sub> एतद्;  
 Bom. ed. एति (for वेत्ति). G<sub>1</sub> युधिष्ठिरभयं नेति; G<sub>2</sub>  
 युधिष्ठिर भवान्वेत्ति. — <sup>d</sup>) K<sub>2</sub> तपेद्भिः; K<sub>3</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3.4</sub>  
 तप्यति; K<sub>4</sub> तप्येति; D<sub>3.4.6.8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2.5</sub> M तप्येत;  
 T<sub>3</sub> तप्ये च (for तप्यति). T<sub>2.3</sub> G<sub>2</sub> पाण्डव. K<sub>5</sub> भूदशे  
 तप्येत पाण्डव (sic).

नियमव्यपदेशेन गान्धारी च यशस्विनी ॥ १२  
 हतं पुत्रशतं शूरं संग्रामेष्वपलायिनम् ।  
 नानुतप्यामि तच्चाहं क्षत्रधर्मं हि तं विदुः ।  
 इत्युक्त्वा धर्मराजानमभ्यभाषत कौरवः ॥ १३  
 भद्रं ते यादवीमातर्वाक्यं चेदं निबोध मे ।  
 सुखमस्म्युपितः पुत्र त्वया सुपरिपालितः ॥ १४  
 महादानानि दत्तानि श्राद्धानि च पुनः पुनः ।  
 प्रकृष्टं मे वयः पुत्र पुण्यं चीर्णं यथावलम् ।

12 K<sub>5</sub> om. 12-23. —<sup>a</sup>) K<sub>2</sub> च यो (for शये).  
 —<sup>b</sup>) B<sub>3</sub> दर्मे हि (for दर्मेपु). K<sub>1</sub> संपदः; B<sub>5</sub> संस्तरः  
 (for संवृतः). D<sub>1,6</sub> दर्मे स्वजनसंवृतः. — T<sub>4</sub> om.  
 12<sup>c</sup>-13<sup>d</sup>. —<sup>e</sup>) G<sub>1</sub> नियमव्यपदेशे च. —<sup>d</sup>) G<sub>2</sub> गांधारी  
 सुतपस्विनी.

13 K<sub>5</sub> om. 13; T<sub>4</sub> om. 13<sup>abd</sup> (cf. v. l. 12).  
 B<sub>1,5</sub> om. 13<sup>ab</sup>. —<sup>a</sup>) M<sub>4,5</sub> हत- (for हतं). K<sub>3</sub>  
 D<sub>3-6,8</sub> S (T<sub>4</sub> om.) वीरं (for शूरं). —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub> अपला-  
 यकं (for यिनम्). — For 13<sup>ab</sup>, B<sub>2-4</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1,2,7,9</sub>  
 subst. :

19\* हतं शतं तु पुत्राणां ययोर्युद्धेष्वपलायिनाम् ।

[ B<sub>2-4</sub> D<sub>n1</sub> D<sub>1,9</sub> तनयानां (for तु पुत्राणां) . ]

—<sup>e</sup>) M<sub>3</sub> अहं तच्च (by transp.). D<sub>4-6,8</sub> T<sub>1-3</sub> G<sub>2-6</sub>  
 M<sub>1,2,4,5</sub> नानुतप्ये ह्यहं (T<sub>1</sub> M<sub>1</sub> प्येप्यहं; T<sub>3</sub> प्ये भृशं;  
 G<sub>2,4</sub> प्ये ह्यहं) तच्च; G<sub>1</sub> तप्ये हतं तत्र. —<sup>d</sup>) B<sub>2</sub>  
 क्षात्रं (for क्षत्र). K<sub>1</sub> हि ते; B<sub>1-5</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1,2,7,9</sub> इमं;  
 B<sub>3</sub> om.; D<sub>3,5</sub> G<sub>1,8,4</sub> हि तद्; T<sub>3</sub> M<sub>3</sub> हतं (for हि  
 तं). —<sup>e</sup>) K<sub>4</sub> उक्तो (for उक्त्वा). D<sub>1,6,8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>  
 2,5 M<sub>2</sub> (inf. lin. as in text) राजं सो; T<sub>1</sub> राजेन  
 (for राजानम्). —<sup>f</sup>) K<sub>1-3</sub> D<sub>2,5</sub> T<sub>3,4</sub> G<sub>2,4</sub> M<sub>2,3,5</sub>  
 वीर्यवान्; B<sub>4</sub> कौरव (for वः). D<sub>1,8</sub> [s]थाभ्यभा (D<sub>1</sub>  
 स्य भा)वितवीर्यवान्; D<sub>6</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1,2,5</sub> M<sub>2</sub> (inf. lin. as  
 in text) [s]थाभ्यभाषितवी (D<sub>6</sub> धावत वी र्यवान्; T<sub>1</sub>  
 पुनश्चोवाच वीर्यवान्; M<sub>3</sub> सोभ्यभाषत वीर्यवान्.

14 K<sub>5</sub> om. 14 (cf. v. l. 12). —<sup>b</sup>) B D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>  
 2,7,9 वचन् (for वाच्यं). D<sub>4-6,8</sub> T<sub>1</sub> G<sub>2,4</sub> ए (D<sub>6</sub> G<sub>2,4</sub>  
 चै)तन् (for चेदं). K<sub>1</sub> निबोधसे (for ध मे). T<sub>4</sub>  
 धाक्यं चैतन्नियोधय. —<sup>e</sup>) D<sub>1,6,8</sub> हितः (for [उ]पितः).  
 —<sup>d</sup>) K<sub>1,2</sub> D<sub>1</sub> स (D<sub>1</sub> सं) परि- (for सुपरि-).

15 K<sub>5</sub> T<sub>4</sub> om. 15 (for K<sub>5</sub>, cf. v. l. 12). —<sup>a</sup>)  
 T<sub>1-3</sub> G<sub>2-4</sub> मया (for महा-). —<sup>e</sup>) B<sub>2</sub> corrupt. K<sub>3</sub>

गान्धारी हतपुत्रेयं धैर्येणोदीक्षते च माम् ॥ १५  
 द्रौपद्या ह्यपकर्तारस्तव चैश्वर्यहारिणः ।  
 समतीता नृशंसास्ते धर्मेण निहता युधि ॥ १६  
 न तेषु प्रतिकर्तव्यं पश्यामि कुरुनन्दन ।  
 सर्वे शस्त्रजिताल्लोकान्गतास्तेऽभिमुखं हताः ॥ १७  
 आत्मनस्तु हितं मुख्यं प्रतिकर्तव्यमद्य मे ।  
 गान्धार्याश्चैव राजेन्द्र तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ १८  
 त्वं हि धर्मभृतां श्रेष्ठः सततं धर्मवत्सलः ।

प्राकृष्टं; D<sub>1</sub> प्रहतं (for प्रकृष्टं). D<sub>n</sub> D<sub>2,7</sub> च मया;  
 D<sub>1,6,8</sub> मे वयं (sic) (for मे वयः). G<sub>1</sub> प्रकृष्टं मे यदा  
 पुण्यं. —<sup>d</sup>) D<sub>1,6,8</sub> G<sub>2</sub> प्राप्तं पुण्यं; T<sub>2,3</sub> G<sub>1,5</sub> M<sub>1-3</sub>  
 पुण्यं (G<sub>1</sub> त्र) प्राप्तं (for पुण्यं चीर्णं). D<sub>2</sub> यथावनं.  
 —<sup>f</sup>) K<sub>2</sub> [उ]दीक्षिते; K<sub>3</sub> [उ]दीक्षते; D<sub>1,6,8</sub> [अ]पि-  
 क्षते; D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>2,4</sub> [अ]न्वीक्षते; T<sub>3</sub> G<sub>1,5</sub> M<sub>1-3</sub> [अ]पि-  
 क्षते (for [उ]दीक्षते). K<sub>3</sub> हि; K<sub>4</sub> D<sub>3</sub> [s]च (for  
 च). K<sub>2</sub> ह; M<sub>2</sub> मा (for माम्). K<sub>1</sub> धैर्येणोदीक्षिते  
 न च (sic).

16 K<sub>5</sub> om. 16 (cf. v. l. 12). —<sup>a</sup>) K<sub>1</sub> परिकर्पा-  
 णास् (sic); K<sub>2</sub> परिचारिण्यस्; K<sub>3</sub> D<sub>3</sub> T<sub>4</sub> G<sub>2,4</sub> परिकि-  
 (D<sub>3</sub> T<sub>4</sub> कि)ष्टारम्; K<sub>4</sub> परिकर्तारस्; D<sub>5</sub> चेद क्रष्टारम्;  
 D<sub>6</sub> इह भर्ता स; D<sub>7</sub> [अ]भ्यपकर्तारस्; G<sub>2</sub> इह भर्तारस्  
 (for ह्यपकर्तारस्). T<sub>2,3</sub> G<sub>1,5</sub> M द्रौपद्याभ्यपकर्तारस् (for  
 16<sup>a</sup>). K<sub>1,2</sub> तथैश्वर्यापहारिणः (for 16<sup>b</sup>). T<sub>1</sub> द्रौपद्या  
 च तथा रक्तवस्त्रसर्वस्वहारिणः. —<sup>e</sup>) D<sub>5</sub> समातिना (sic);  
 G<sub>1</sub> धर्मातीता (for समतीता). —<sup>d</sup>) B D<sub>n</sub> D<sub>1,2,7,9</sub>  
 स्वधर्मेण; D<sub>3</sub> धर्माणां नि- (for धर्मेण नि-). D<sub>5</sub> T<sub>1,4</sub>  
 G<sub>2,4</sub> त्वया (for युधि). G<sub>1</sub> धर्मेण निधनं गताः.

17 K<sub>5</sub> om. 17 (cf. v. l. 12) —<sup>a</sup>) B<sub>4</sub> पत्तव्यं  
 (for कर्तव्यं). —<sup>b</sup>) G<sub>3</sub> पुंभाव (for नन्दन). — 17<sup>cd</sup>  
 is partly damaged in G<sub>1</sub>. —<sup>e</sup>) K<sub>3,4</sub> B<sub>2,3</sub> D<sub>n2</sub>  
 D<sub>3</sub> शस्त्रभृताल्लो; B<sub>1,4,5</sub> D<sub>n1</sub> D<sub>2,7</sub> M<sub>1,5</sub> कृताल्लो (for  
 जिताल्लो). —<sup>d</sup>) K<sub>1,8,4</sub> D<sub>1-6,8</sub> T<sub>1-3</sub> G<sub>1-3</sub> M ह्यभि-  
 मुखा (D<sub>6</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> M<sub>4,5</sub> खं); D<sub>n1,2</sub> (also as in  
 text) D<sub>2</sub> ते विमुखं (for तेऽभि). G<sub>3,4</sub> गताः (for  
 हताः).

18 K<sub>5</sub> T<sub>4</sub> om. 18 (for K<sub>5</sub>, cf. v. l. 12). —<sup>a</sup>)  
 K<sub>3</sub> हतं मुख्यं; K<sub>4</sub> B<sub>2,3</sub> D<sub>3-5,8</sub> T<sub>1-3</sub> G<sub>2-5</sub> M सतां  
 मुख्यं (K<sub>3</sub> D<sub>3</sub> T<sub>1-3</sub> G<sub>2-5</sub> M<sub>2,3,5</sub> ह्य); B<sub>1,4-6</sub> D<sub>n</sub>  
 D<sub>1,2,7</sub> हितं पुण्यं; G<sub>1</sub> गतिर्मुह्यया (for हितं मुख्यं).  
 —<sup>b</sup>) K<sub>3</sub> corrupt. B D<sub>n</sub> D<sub>2,5,7</sub> T<sub>1</sub> G<sub>1,8,4</sub> M<sub>4,5</sub> वै

राजा गुरुः प्राणभृतां तस्मादेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ १९  
 धनुज्जातस्त्वया वीर संश्रयेयं वनान्यहम् ।  
 चीरवल्कलभृद्राजन्गान्धार्या सहितोऽनया ।  
 तवाशिपः प्रयुञ्जानो भविष्यामि वनेचरः ॥ २०  
 उचितं नः कुले तात सर्वेषां भरतर्षभ ।

पुत्रेष्वैश्वर्यमाधाय वयसोऽन्ते वनं नृप ॥ २१  
 तत्राहं वायुभक्षो वा निराहारोऽपि वा वसन् ।  
 पत्न्या सहानया वीर चरिष्यामि तपः परम् ॥ २२  
 त्वं चापि फलभाक्तात तपसः पार्थिवो ह्यसि ।  
 फलभाजो हि राजानः कल्याणस्येतरस्य वा ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

युधिष्ठिर उवाच ।

न मां प्रीणयते राज्यं त्वय्येवं दुःखिते नृप ।

धिञ्चामस्तु सुदुर्बुद्धिं राज्यसक्तं प्रमादिनम् ॥ १

योऽहं भवन्तं दुःखार्तमुपवासकृशं नृप ।

C. 15. 102  
B. 15. 3. 42  
K. 15. 4. 2

(for ने). —<sup>a</sup>) T<sub>2</sub> त्वम्; G<sub>2</sub> तम् (for तद्).

19 K<sub>5</sub> om. 19 (cf. v. l. 12). —<sup>a</sup>) B Dn D<sub>1-3</sub>.  
 7. 9 नु (for हि). Bom. ed. दान्धभृतां (for धर्मं). D<sub>3</sub>  
 T<sub>1</sub> G<sub>2</sub> M<sub>2.3</sub> श्रेष्ठ (for श्रेष्ठः). —<sup>d</sup>) K<sub>1.2</sub> ते (for  
 [क]हम्).

20 K<sub>5</sub> om. 20 (cf. v. l. 12). T<sub>4</sub> om. (hapl.) 20<sup>ab</sup>.  
 —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub> संश्रयेय; K<sub>3</sub> यामि; D<sub>2</sub> येहं (for येयं).  
 —<sup>c</sup>) K<sub>1.2</sub> वल्कलवान्; D<sub>1.6.8</sub> G<sub>2</sub> वल्कलभृतां (for  
 वल्कलभृद्). —<sup>d</sup>) K<sub>3</sub> D<sub>2.3</sub> T G<sub>2.3</sub> M [s]नघ;  
 D<sub>1.6.8</sub> G<sub>1.2</sub> नृप (for अनया). G<sub>3</sub> गांधारीसहितो नव.  
 — After 20<sup>ad</sup>, T<sub>4</sub> ins. an addl. colophon [Adhy.  
 no. : T<sub>4</sub> 5]. — T<sub>4</sub> om. 20<sup>c</sup>-21<sup>b</sup>. —<sup>e</sup>) K<sub>1.2</sub> तथा  
 योगं; D<sub>5</sub> G<sub>2</sub> तवाशिपं (for शिपः). —<sup>f</sup>) Dn<sub>2</sub> वने-  
 चराः.

21 K<sub>6</sub> om. 21 (cf. v. l. 12). T<sub>4</sub> om. 21<sup>ab</sup> (cf.  
 v. l. 20). —<sup>a</sup>) M<sub>2</sub> उपितं (for उचितं). D<sub>1.6</sub> दाता  
 (sic) (for तात). —<sup>b</sup>) K<sub>1.2</sub> पूर्वेषां (for स<sup>०</sup>). —<sup>c</sup>)  
 D<sub>3</sub> पूर्वैर् (for पुत्रेषु). K<sub>1.2</sub> D<sub>5</sub> G<sub>1</sub> क्षादाय (for  
 आधाय). —<sup>d</sup>) T<sub>1</sub> गच्छंस्वते (for वयसोऽन्ते). K<sub>2</sub> वने  
 (for वनं). D<sub>3</sub> नृपः.

22 K<sub>5</sub> om. 22 (cf. v. l. 12). —<sup>a</sup>) K<sub>4</sub> तदा  
 (for तत्र). K<sub>1</sub> B<sub>4</sub> भक्ष्यो वा; D<sub>1</sub> भक्षेण; D<sub>3</sub>  
 भक्षो वा (for भक्षो वा). —<sup>b</sup>) T<sub>3</sub> [s]य (for सपि).  
 G<sub>2</sub> M<sub>2</sub> चावसन् (for वा वसन्). K<sub>3</sub> निराहारो वसन्वने.  
 —<sup>d</sup>) K<sub>2</sub> ना[ने]निष्यामि; G<sub>2.3</sub> भवि(G<sub>1</sub> जि)न्यामि  
 (for चरि<sup>०</sup>). K<sub>2</sub> D<sub>1.2</sub> T<sub>1.3</sub> ततः (for तपः).

23 K<sub>5</sub> om. 23 (cf. v. l. 12). —<sup>a</sup>) K<sub>2</sub> फलत्स

(for भाक्). K<sub>1</sub> विभ्रात (sic); K<sub>3</sub> भोक्तासि; K<sub>4</sub>  
 D<sub>1.6.8</sub> G<sub>2</sub> भोक्ता तु (K<sub>4</sub> च); D<sub>5</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1</sub> M<sub>1.4.5</sub>  
 भुक्तात (for भाक्तात). —<sup>b</sup>) D<sub>2.6.8</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>2</sub> तपसा  
 (D<sub>5</sub> T<sub>2.3</sub> स<sup>०</sup>) (for सः). K<sub>3</sub> यतः (for ह्यसि).  
 —<sup>d</sup>) K<sub>1.3.4</sub> D<sub>1</sub> T<sub>2</sub> च (for वा).

Colophon om. in K<sub>5</sub> B<sub>1.4.5</sub> Dn D<sub>1.2.7.9</sub>. — Adhy.  
 no. (figures, words or both): K<sub>4</sub> D<sub>1-6.8</sub> S (except  
 T<sub>4</sub>) 5 (as in text). — Sloka no. : D<sub>2</sub> 40.

6

This adhy. is missing in Ś<sub>1</sub> (cf. v. l. 15.  
 3. 3).

1 K<sub>5</sub> om. 1 (cf. v. l. 15. 5. 12). Before the  
 ref., K<sub>3</sub> ins.:

वैशंपायनः ।

21\* तरसा मनसा ध्यात्वा गमनं स वनं प्रति ।  
 तस्य राजसूद्रा राजा प्रोवाचेर्द वचः शुभम् ।

— T<sub>4</sub> om. 1<sup>ab</sup>. —<sup>a</sup>) D<sub>1.6.8</sub> G<sub>5</sub> M मा (for मां). D<sub>1</sub>.  
 6.8 राजंस् (for राज्यं). —<sup>b</sup>) M<sub>1</sub> त्वय्येवं. G<sub>1</sub> त्वमेवं  
 दुःखितो नृप. —<sup>c</sup>) D<sub>3</sub> तात; G<sub>3</sub> अद्य (for अस्तु).  
 K<sub>1</sub> स- (for सु-). —<sup>d</sup>) K<sub>1.2</sub> D<sub>5</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>1</sub> M<sub>1.5</sub> राज्ये  
 सक्तं; K<sub>3.4</sub> राज्यासक्तं; D<sub>1.7.8</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>2</sub> राज्यलुब्धं  
 (for सक्तं). K<sub>2</sub> प्रसादितं; T<sub>1</sub> प्रतापिनं; T<sub>2</sub> G<sub>3.4</sub>  
 प्रमायिनं; G<sub>1</sub> प्रमादितं (for दिनम्).

2 K<sub>4</sub> reads 2 on marg. sec. m. —<sup>a</sup>) K<sub>5</sub> वोरं;  
 D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>2.5</sub> वने; D<sub>6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>3.4</sub> M<sub>4.5</sub> एवं; M<sub>1</sub>

यताहारं क्षितिशयं नाविन्दं भ्रातृभिः सह ॥ २  
 अहोऽस्मि वञ्चितो मूढो भवता गूढबुद्धिना ।  
 विश्वासयित्वा पूर्वं मां यदिदं दुःखमश्रुथाः ॥ ३  
 किं मे राज्येन भोगैर्वा किं यज्ञैः किं सुखेन वा ।  
 यस्य मे त्वं महीपाल दुःखान्येतान्यवाप्तवान् ॥ ४  
 पीडितं चापि जानामि राज्यमात्मानमेव च ।  
 अनेन वचसा तुभ्यं दुःखितस्य जनेश्वर ॥ ५  
 भवान्पिता भवान्माता भवान्नः परमो गुरुः ।  
 भवता विप्रहीणा हि क्व नु तिष्ठामहे वयम् ॥ ६

अहो; M<sub>2</sub>. 8 विना (for योऽहं). G<sub>1</sub> गृहे वसंतं दुःखा-  
 तम्. —<sup>१</sup>) K<sub>5</sub> कथां (sic); T<sub>4</sub> कृतं; G<sub>1</sub> चशं (for  
 -कृतं). K<sub>2</sub>. 4 B<sub>1</sub>. 2. 4-6 Dn D<sub>2</sub>. 7. 9 श्रुतां; B<sub>3</sub> D<sub>3</sub>. 6  
 G<sub>1</sub> वृषं (for वृष). K<sub>1</sub> नृशंसो राज्यकामुकः; K<sub>2</sub> न  
 जानामि नृती (sic) वृष. —<sup>०</sup>) K<sub>4</sub>. 5 Dn D<sub>1</sub>. 2. 7 G<sub>2</sub> जिता-  
 हारं (for यता). D<sub>3</sub> T<sub>2</sub>. 8 G<sub>1</sub>. 2. 5 M<sub>1</sub>-3 भूमिशयं (for  
 क्षिति). —<sup>१</sup>) K<sub>1</sub> नावृन्दन्; K<sub>2</sub>. 8 D<sub>3</sub>-8. 8 T<sub>1</sub>. 3. 4  
 नाविन्दं; B Dn D<sub>1</sub>. 2. 7. 9 न विन्दे (for नाविन्दं).

3 <sup>a</sup>) B<sub>3</sub> अतो (for अहो). —<sup>१</sup>) K<sub>2</sub>-5 T<sub>1</sub> G<sub>1</sub>. 2  
 M<sub>5</sub> मूढः; B<sub>3</sub> दृढः (for गूढः). T<sub>4</sub> om. from बुद्धिना  
 up to किं मे (in 4<sup>a</sup>). —<sup>०</sup>) K<sub>1</sub> पूर्वं (for पूर्व).  
 —<sup>१</sup>) K<sub>2</sub>. 5 B<sub>3</sub>. 6 M<sub>4</sub>. 5 आश्रुथाः; K<sub>4</sub> D<sub>3</sub> अश्रुते; D<sub>1</sub>  
 अश्रुथ; D<sub>4</sub>. 6. 8 T<sub>3</sub> G<sub>1</sub>. 5 M<sub>3</sub> आसवान्; T<sub>1</sub> G<sub>1</sub> आश्रुथाः  
 (for अश्रुथाः). T<sub>2</sub> (sup. lin.) G<sub>2</sub> M<sub>1</sub>. 2 यदि त्वं दुःख-  
 माप्तवान्; T<sub>2</sub> (orig.) यदि त्वं बुद्धिमान्भवान् (sic); G<sub>3</sub>  
 यदि दुःखमवाप्तुयाः.

4 T<sub>4</sub> om. किं मे (of. v. 1. 3). —<sup>a</sup>) K<sub>2</sub>-5 D<sub>3</sub>  
 वा; D<sub>5</sub>. 0 T<sub>1</sub> G<sub>3</sub>. 4 नो (for मे). B<sub>3</sub> om.; D<sub>6</sub>  
 T<sub>1</sub> G<sub>3</sub>. 4 भोगेन (for भोगैर्वा). —<sup>१</sup>) D<sub>4</sub>. 6. 8 T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>.  
 2. 5 M<sub>1</sub>-3 फलेन (for सुखेन). K<sub>4</sub> च; D<sub>8</sub> हि; G<sub>4</sub>  
 वै (for वा). —<sup>०</sup>) K<sub>4</sub> यस्त्वमेव; D<sub>6</sub> यः स त्वेह;  
 D<sub>8</sub> यस्य त्वेवं (for यस्य मे त्वं). —<sup>१</sup>) D<sub>4</sub>-6. 8 S एवम्  
 (for पुतानि).

5 <sup>a</sup>) B<sub>3</sub> D<sub>1</sub>. 6. 8 G<sub>2</sub> पीडयंतं (for पीडितं). K<sub>1</sub>. 2  
 D<sub>5</sub> G<sub>3</sub>. 4 M<sub>1</sub>-3 चाभिः; K<sub>4</sub> च वि- (for चापि). K<sub>2</sub>. 6  
 पीडितं च विजानासि; T<sub>3</sub> तदिदं नाभिजानामि; T<sub>4</sub> अहं  
 वनं गमिष्यामि. —<sup>१</sup>) K<sub>1</sub> आत्मान्यम् (for 'नम्). —<sup>०</sup>)  
 B<sub>3</sub> वचनान्; G<sub>5</sub> M<sub>1</sub> वयसा (for वचसा). D<sub>4</sub> त्वेभ्ये  
 (sic); D<sub>6</sub> त्वद्य; D<sub>8</sub> त्वे\*; T<sub>2</sub>. 8 G<sub>1</sub>. 2. 5 M तेद्य  
 (for तुभ्यं). —<sup>१</sup>) T<sub>1</sub> G<sub>2</sub>. 4 दुःखितोस्मि (for 'तस्य).

औरसो भवतः पुत्रो युयुत्सुर्नृपसत्तम ।

अस्तु राजा महाराज यं चान्यं मन्यते भवान् ॥ ७

अहं वनं गमिष्यामि भवान्राज्यं प्रशास्त्विदम् ।

न मामयशसा दग्धं भूयस्त्वं दग्धुमर्हसि ॥ ८

नाहं राजा भवान्राजा भवता परवानहम् ।

कथं गुरुं त्वां धर्मज्ञमनुज्ञातुमिहोत्सहे ॥ ९

न मन्युर्हृदि नः कश्चिदुयोधनकृतेऽनघ ।

भवितव्यं तथा तद्धि वयं ते चैव मोहिताः ॥ १०

वयं हि पुत्रा भवतो यथा दुर्योधनादयः ।

K<sub>1</sub>. 2 जनेश्वरः (sic). D<sub>4</sub>. 6 दुःखितः स जनेश्वरः.

6 T<sub>3</sub> om. 6<sup>ad</sup>. —<sup>०</sup>) K<sub>1</sub>. 2 च प्रहीना; K<sub>3</sub>-5  
 D<sub>1</sub> T<sub>3</sub> G<sub>1</sub> विप्रहीना; D<sub>6</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3</sub>. 4 युक्ता; M<sub>4</sub> हीणं  
 (for 'हीणा). B<sub>3</sub> [अ]पि; Bom. ed. वै (for हि).  
 —<sup>१</sup>) K<sub>1</sub> क्व न (for क्व नु).

7 <sup>a</sup>) K<sub>8</sub> उरसो; D<sub>3</sub> युवासौ; D<sub>6</sub> कारणं; T<sub>4</sub>  
 \* सो. K<sub>2</sub>. 4 M<sub>4</sub> भवता (for 'तः). —<sup>१</sup>) K T<sub>1</sub>. 3. 4  
 G<sub>3</sub>. 4 M<sub>4</sub>. 5 युयुत्सुः करु (K<sub>1</sub>. 2. 5 कर; T<sub>1</sub>. 4 G<sub>3</sub>. 4  
 M<sub>4</sub>. 5 तरु) गोपि सन्; D<sub>8</sub> 'सुः कुं प्रशास्त्विह (sic);  
 D<sub>4</sub>-6. 8 G<sub>1</sub>. 2. 5 M<sub>1</sub>-3 'सुः कौरवो (G<sub>1</sub>. 5 करुणो; M<sub>1</sub>-3  
 करुणो) ह्ययं (G<sub>5</sub> 'हं); T<sub>2</sub> 'सुस्वरूपो ह्यहं. —<sup>०</sup>) K<sub>1</sub>. 2  
 सोस्तु (for अस्तु). K<sub>8</sub> महावीर्यो (for 'राज). —<sup>१</sup>)  
 K<sub>1</sub> B<sub>1</sub>-3. 5. 6 D<sub>5</sub>. 0 M<sub>5</sub> यं वान्यं; B<sub>3</sub> Dn D<sub>1</sub>-3 यमन्यं;  
 D<sub>6</sub>. 8 T<sub>1</sub> G<sub>1</sub> M<sub>4</sub> यच्चान्यन्; T<sub>3</sub> यच्चान्यं; G<sub>2</sub> यच्चान्यं;  
 G<sub>3</sub> यद्वाक्यं; G<sub>4</sub> यद्वाक्यन्; G<sub>5</sub> यं चान्यन् (for यं  
 चान्यं). K<sub>4</sub> Dn D<sub>1</sub>. 2. 7 T<sub>1</sub> G<sub>1</sub> मन्यसे (for 'ते).

8 <sup>१</sup>) G<sub>1</sub> राजा (for राज्यं). D<sub>4</sub>. 6. 8 G<sub>2</sub> वहतु (for  
 प्रशास्तु). Dn D<sub>2</sub>. 3. 7 प्रशासतु (for 'स्त्विदम्). K<sub>2</sub>. 5  
 [ह]ह; K<sub>4</sub> [ह]ति (for [ह]दम्). — K<sub>3</sub> om. 8<sup>ad</sup>.  
 —<sup>०</sup>) D<sub>4</sub>. 6. 8 G<sub>2</sub> आनुवधाद् (for अयशसा). K<sub>5</sub> T<sub>1</sub>  
 दिग्धं (for दग्धं). —<sup>१</sup>) K<sub>4</sub>. 5 पुनर्दग्धुमिहार्हसि.

9 T<sub>4</sub> om. 9. —<sup>१</sup>) B<sub>4</sub>-5 Dn D<sub>1</sub>. 2. 7 G<sub>1</sub> भवतः  
 (for 'ता). M<sub>1</sub> भवतः परवाहनं. —<sup>०</sup>) D<sub>4</sub>. 6. 8 अहं  
 राजन्; T<sub>2</sub>. 8 G<sub>1</sub>. 5 M महाराजम् (for त्वां धर्मज्ञम्).  
 G<sub>2</sub> कथं गुरुं महाराजन्. —<sup>१</sup>) K<sub>4</sub> अनुज्ञां दातुमर्हसि.

10 <sup>a</sup>) D<sub>3</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> M<sub>1</sub> हृद नः; G<sub>4</sub> हृदयः (for  
 हृदि नः). K<sub>4</sub> कार्यो (for कश्चिद्). —<sup>१</sup>) B Dn  
 D<sub>1</sub>-3. 7. 0 T<sub>1</sub> G<sub>1</sub> M<sub>4</sub> सुयोधन- (for दुर्यो). K<sub>3</sub> न मे;

गान्धारी चैव कुन्ती च निर्विशेषे मते मम ॥ ११  
 स मां त्वं यदि राजेन्द्र परित्यज्य गमिष्यसि ।  
 पृष्ठतस्त्वानुयास्यामि सत्येनात्मानमालभे ॥ १२  
 इयं हि वसुसंपूर्णा मही सागरमेखला ।  
 भवता विप्रहीणस्य न मे प्रीतिकरी भवेत् ॥ १३  
 भवदीयमिदं सर्वं शिरसा त्वां प्रसादये ।  
 त्वदधीनाः स्म राजेन्द्र व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ १४  
 भवितव्यमनुप्राप्तं मन्ये त्वां तज्जनाधिप ।

दिष्ट्या शुश्रूषमाणस्त्वां मोक्षयामि मनसो ज्वरम् ॥ १५  
 धृतराष्ट्र उवाच ।  
 तापस्ये मे मनस्तात वर्तते कुरुनन्दन ।  
 उचितं हि कुलेऽस्माकमरण्यगमनं प्रभो ॥ १६  
 चिरमस्म्युपितः पुत्र चिरं शुश्रूषितस्त्वया ।  
 वृद्धं मामभ्यनुज्ञातुं त्वमर्हसि जनाधिप ॥ १७  
 वैशंपायन उवाच ।  
 इत्युक्त्वा धर्मराजानं वेपमानः कृताञ्जलिम् ।

K<sub>1</sub>.s D<sub>2</sub>-s. 8 T G<sub>1</sub>. 2. 4. 5 M<sub>1</sub>-3 रूप (for ज्वर). —<sup>c</sup>)  
 K<sub>1</sub> \*वैतद्भिः; K<sub>2</sub>-s तथा तच्च; B<sub>2</sub> यथावद्भिः (for तथा  
 तद्भिः). —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub> चैव चिः; B<sub>1</sub>. 4. 5 D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>. 2. 7 चान्ये  
 च; B<sub>2</sub>. 8 D<sub>2</sub> तेनैव; D<sub>3</sub> ते विधि- (for ते चैव). G<sub>1</sub>  
 यद्वयं चैव मोहिताः.

11 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub>. 2 B<sub>1</sub>. 4. 5 D<sub>n</sub> D<sub>2</sub>. 7 पुत्रा हि (by transp.);  
 B<sub>2</sub>. 2. 6 च पुत्रा. T<sub>3</sub> वयं हि भवतः पुत्रा. —<sup>b</sup>) D<sub>1</sub>. 6. 8  
 T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>. 2. 5 M<sub>1</sub>. 2 सर्वे (for यथा). —<sup>c</sup>) D<sub>1</sub>. 6-8 T<sub>2</sub>  
 G<sub>1</sub>. 2. 5 M<sub>2</sub>. 3 चापि (for चैव). K<sub>1</sub>. 2 गांधार्यां चैव कुल्यां  
 च. — T<sub>4</sub> om. 11<sup>d</sup>-12<sup>b</sup>. —<sup>d</sup>) K<sub>6</sub> निर्विशेष-; M<sub>2</sub>. 8  
 \*शेषं (for \*शेषे). K<sub>1</sub>. 2 D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>. 2. 5. 7. 9 निर्विशेषा मति-  
 र्मम; K<sub>3</sub> निर्विशेषेण ते मम; K<sub>4</sub> \*पकृते मम; G<sub>1</sub>. 3-5  
 निर्विशेषतमे (G<sub>1</sub> \*पमतो; G<sub>2</sub> \*पं मतो) मम; M<sub>1</sub> \*शेषं  
 मतं मम.

12 T<sub>4</sub> om. 12<sup>b</sup> (cf. v. l. 11). —<sup>a</sup>) K<sub>3</sub> transp.  
 मां and त्वं. K<sub>1</sub>. 4 मा (for मां). K<sub>2</sub> मम त्वं सति  
 राजेन्द्र; D<sub>1</sub>. 6. 8 T<sub>2</sub>. 3 G<sub>2</sub>-5 M<sub>1</sub>-3 यद्येवमपि मां (G<sub>2</sub>. 5 M<sub>1</sub>-3  
 मा) राजन्; G<sub>1</sub> यद्येवं च चिराद्वाजन्. —<sup>c</sup>) B<sub>1</sub> G<sub>2</sub> M<sub>2</sub>. 8  
 च; D<sub>1</sub>. 6. 8 G<sub>1</sub>. 2 तु (for त्वा). —<sup>d</sup>) B<sub>2</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>. 2. 7  
 सत्यम् (for सत्येन).

13 <sup>a</sup>) K<sub>4</sub> च (for हि). B<sub>2</sub> वयसं (sic) (for  
 वसुसं). B<sub>1</sub>. 4 \*संपन्ना (for \*संपूर्णा). — T<sub>1</sub> om. 13<sup>c</sup>.  
 —<sup>c</sup>) B<sub>1</sub> भवत्सु (for \*त्ता). K D<sub>1</sub>. 4-8 T<sub>3</sub> G<sub>1</sub>-4  
 विप्रहीनस्य; B<sub>2</sub> \*हीणा हि. —<sup>d</sup>) B<sub>2</sub> क मे; D<sub>2</sub>. 8  
 G<sub>2</sub> नैव (for न मे).

14 <sup>a</sup>) G<sub>1</sub> तत्त्वदीयम् (for भव\*). T<sub>1</sub> भवदीया  
 महाराज. —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub> [अ]र्हं; G<sub>2</sub> M<sub>1</sub>. 5 त्वा (for त्वां).  
 — T<sub>4</sub> om. 14<sup>c</sup>-15<sup>b</sup>. —<sup>c</sup>) T<sub>1</sub> वयं त्वदीया राजेन्द्र; M<sub>1</sub>  
 त्वदधीनोस्मि रा\*. —<sup>d</sup>) K<sub>6</sub> येन; G<sub>2</sub> M<sub>2</sub>. 5 न्येतु (for  
 व्येतु). G<sub>4</sub> मानस- (for \*सो). B<sub>2</sub> परित्यज्य गमिष्यसि  
 (= 12<sup>b</sup>).

15 T<sub>4</sub> om. 15<sup>ab</sup> (cf. v. l. 14). K<sub>3</sub> T<sub>1</sub> om. (hapl.)  
 15. —<sup>a</sup>) B<sub>1</sub>. 5 D<sub>n</sub> D<sub>2</sub>. 7 अनुप्राप्तो (for \*प्राप्तं).  
 —<sup>b</sup>) K<sub>3</sub> पुरा; G<sub>1</sub> तन्मे (for मन्ये). K<sub>1</sub>. 2 T<sub>2</sub> त्वे-  
 तज्; K<sub>3</sub> चैतज्; B<sub>2</sub> त्वां\*; D<sub>3</sub> त्वां तु; D<sub>5</sub> G<sub>3</sub>. 4 M<sub>1</sub>. 5  
 स्वाहं; D<sub>8</sub> G<sub>2</sub> तात; G<sub>5</sub> M<sub>1</sub>-3 त्वा तज् (for त्वां तज्).  
 B<sub>1</sub>. 4. 5 D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>. 2. 7. 9 मन्ये त्वां वसुधाधिप; B<sub>2</sub> मन्ये  
 तज्जनाधिप; B<sub>3</sub> मन्ये त्वां मनुजाधिप. —<sup>c</sup>) K<sub>1</sub> partly  
 damaged. D<sub>4</sub> त्वं; G<sub>2</sub> M<sub>2</sub> त्वा (for त्वां). K<sub>2</sub> दिष्ट्या  
 शुभं महादुःखं. —<sup>d</sup>) M<sub>1</sub> damaged. K<sub>4</sub> B<sub>1</sub>. 5 D<sub>n</sub>  
 D<sub>2</sub>. 7 मोक्षिये; G<sub>1</sub> त्यक्ष्यामि (for मोक्षयामि). D<sub>1</sub>  
 मानसं (for मनसो). K<sub>1</sub>. 2 मोक्षामो (K<sub>2</sub> \*क्ष्यामि) मानसं  
 ज्वरं; K<sub>4</sub> (before corr.) दिष्ट्या शुश्रूषितस्त्वया; B<sub>1</sub>. 5  
 मोक्षिये (B<sub>2</sub> \*क्ष्यामि) मानसं (B<sub>2</sub> \*सो) ज्वरः. — After  
 15, D<sub>9</sub> ins. an addl. colophon.

16 K<sub>4</sub> reads 16<sup>a</sup>-17<sup>b</sup> on marg. —<sup>a</sup>) K<sub>1</sub> तापसे;  
 K<sub>3</sub> न राज्ये; B<sub>2</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3</sub>. 4 तपसे (G<sub>3</sub>. 4 \*स्ये); M<sub>1</sub> dam-  
 aged (for तापसे). K<sub>5</sub> तपस्येव मनस्तात; D<sub>3</sub> ताप-  
 स्यमेवं मनस्तात (hypermetric). —<sup>c</sup>) K<sub>4</sub> B D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>. 2.  
 7. 9 T<sub>1</sub> G<sub>1</sub> च (for हि). K<sub>2</sub> कुरुश्रेष्ठ (for कुलेऽस्माकम्).  
 K<sub>3</sub> उदितो हि कुरुश्रेष्ठ. —<sup>d</sup>) K<sub>2</sub> चारण्ये (for अरण्य-).  
 B<sub>2</sub>. 8 प्रति; T<sub>2</sub> G<sub>3</sub>. 4 विभो (for प्रभो). K<sub>1</sub> चारण्या-  
 गमनं मम.

17 K<sub>4</sub> reads 17<sup>ab</sup> on marg. —<sup>a</sup>) T<sub>4</sub> om. from  
 पितः up to ज्ञातुं त्वं (in 17<sup>d</sup>). K<sub>5</sub> G<sub>1</sub> अभ्युपितः;  
 T<sub>1</sub>. 3 अय्युपितः (for अस्स्यु\*). K<sub>1</sub> तात (for पुत्र).  
 —<sup>c</sup>) B<sub>1</sub>-3. 5 D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>. 2. 7 T<sub>3</sub> G<sub>5</sub> अप्यनुज्ञातुम् (for  
 अभ्यनु\*). K<sub>1</sub> वृद्धं समभ्यनुज्ञातुं. —<sup>d</sup>) B<sub>2</sub>. 3. 6 D<sub>2</sub>  
 transp. त्वं and अर्हसि. B<sub>1</sub>. 4. 5 D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>. 2. 7 T<sub>3</sub> अर्हसि  
 त्वं नराधिप; D<sub>1</sub>. 6. 8 T<sub>2</sub>. 3 G<sub>1</sub>. 2. 5 M<sub>1</sub>-3 राजन्नर्हसि मा  
 चिरं.

18 T<sub>1</sub> om. 18. K<sub>2</sub>. 5 D<sub>1</sub> om. the ref. —<sup>a</sup>) K<sub>3</sub>  
 स तु (for धर्म-). D<sub>1</sub>. 6. 8 T<sub>2</sub>. 3 G<sub>1</sub>. 2. 5 M<sub>1</sub>-3 एवमुक्त्वा

C. 15. 118  
 B. 15. 3. 56  
 K. 15. 4. 18

उवाच वचनं राजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ १८  
 संजयं च महामात्रं कृपं चापि महारथम् ।  
 अनुनेतुमिहेच्छामि भवद्भिः पृथिवीपतिम् ॥ १९  
 ग्लायते मे मनो हीदं मुखं च परिशुष्यति ।  
 वयसा च प्रकृष्टेन वाग्व्यायामेन चैव हि ॥ २०  
 इत्युक्त्वा स तु धर्मात्मा वृद्धो राजा कुरूद्रहः ।  
 गान्धारीं शिथिये धीमान्सहसैव गतासुवत् ॥ २१  
 तं तु दृष्ट्वा तथासीनं निश्चेष्टं कुरुपार्थिवम् ।

वेपमानं. — K<sub>1</sub> om. (hapl.) 18<sup>b</sup>. — <sup>b</sup>) K<sub>3</sub> B<sub>3</sub> D<sub>8.5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>8.4</sub> M<sub>1.5</sub> वेपमानं; D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1-3</sub> पांडुपुत्रं (D<sub>1.6.8</sub> 'त्रः') (for वेपमानः). K<sub>1.2.5</sub> B<sub>1.2.4-6</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1.2.7.8</sub> कृतान्जलिः (for 'जलिम्'). D<sub>9</sub> वेपमानं कृतान्जलिः. — <sup>o</sup>) D<sub>1.6</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1-3</sub> विदुरं (D<sub>1.6</sub> 'रो') (for वचनं).

19 <sup>a</sup>) D<sub>9</sub> M<sub>5</sub> संजयश्. K<sub>1</sub> ममामात्यं; K<sub>5</sub> समा-  
 मंजय; B (except B<sub>2</sub>) D<sub>n</sub> D<sub>2.7.9</sub> M<sub>1</sub> महात्मानं; D<sub>1</sub>  
 'मात्रं; D<sub>1</sub> 'मात्रः; T<sub>1</sub> 'राज; T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> 'मात्यं; G<sub>5</sub>  
 M<sub>2</sub> (also) 'मानं; M<sub>8</sub> 'बुद्धि (for 'मात्रं). — <sup>b</sup>) D<sub>5</sub>  
 T<sub>1</sub> G<sub>8.4</sub> M<sub>1.5</sub> चैव (for चापि). K<sub>8</sub> महामतिं (for  
 'रथम्). — T<sub>4</sub> om. 19<sup>c</sup>-20<sup>b</sup>. — <sup>o</sup>) K<sub>1.4.5</sub> M<sub>1.2</sub>  
 अनुनीतम् (for 'नेतुम्). D<sub>1.6.8</sub> अनुज्ञां नेतुमिच्छामि.  
 — <sup>d</sup>) K<sub>2</sub> भवतः (for भवद्भिः). K<sub>1.2.4</sub> B<sub>1.5</sub> G<sub>8.4</sub> T<sub>1</sub>  
 भवद्भिः पृथिवीपते (K<sub>8</sub> 'तिः; T<sub>1</sub> 'तीन्; D<sub>n</sub> D<sub>2.7</sub>  
 'द्विर्वसुधाधिपं.

20 T<sub>4</sub> om. 20<sup>b</sup> (cf. v. l. 19). — <sup>a</sup>) K<sub>1.3</sub> B<sub>1</sub>  
 D<sub>n</sub> D<sub>2.7.9</sub> ग्लायते; G<sub>1</sub> ज्ञायते (for ग्लायते). D<sub>5</sub>  
 T<sub>1-3</sub> G<sub>2</sub> M<sub>2-5</sub> हि; M<sub>1</sub> [5]ति (for मे). D<sub>1.6.8</sub>  
 T<sub>2.3</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1-3</sub> तात; T<sub>1</sub> मेद्य (for हीदं). — <sup>b</sup>)  
 K<sub>2</sub> D<sub>1</sub> शुष्यते; G<sub>8</sub> शुष्यति (for शुष्यति). — <sup>o</sup>)  
 G<sub>1</sub> M<sub>1</sub> विप्र- (for च प्र-). — <sup>d</sup>) K<sub>2</sub> व्यायामेन (for  
 व्यायामेन). K<sub>1</sub> B D<sub>n</sub> D<sub>1.2.7.9</sub> M<sub>1.5</sub> ह (for हि).  
 K<sub>3</sub> वाग्व्यायामेन तथैव च (hypermetric); K<sub>4</sub> वाच्यो  
 यामेन चैव हि; D<sub>1-6.8</sub> T<sub>4</sub> M<sub>2.8</sub> व्यायामेन व्ययेन च;  
 T<sub>1-3</sub> G<sub>2</sub> व्यायामेनाप्यनेन च; G<sub>1</sub> M<sub>1</sub> व्यायामेनापि चैव  
 ह; G<sub>8</sub> भार्यया मे कदाचन; G<sub>4</sub> वार्यायामेक चैव ह (sic);  
 G<sub>5</sub> व्यायामेनैव चैव मे.

21 <sup>a</sup>) K<sub>2</sub> इत्युक्तः (for 'क्त्वा). K<sub>5</sub> च (for तु).  
 T<sub>1</sub> इत्युक्त्वा धृतराष्ट्रोः. — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> वृद्धराज- (for वृद्धो  
 राजा). K<sub>8-6</sub> B<sub>2</sub> D<sub>5</sub> T<sub>8</sub> M<sub>1</sub> कुरूद्रह. T<sub>1</sub> राजानं तं  
 कुरूद्रहं. — <sup>o</sup>) G<sub>1</sub> राजन् (for धीमान्). — <sup>d</sup>) G<sub>1</sub> च

आर्तिं राजा ययौ तूर्णं कौन्तेयः परवीरहा ॥ २२  
 युधिष्ठिर उवाच ।

यस्य नागसहस्रेण दशसंख्येन वै बलम् ।  
 सोऽयं नारीसुपाश्रित्य शेते राजा गतासुवत् ॥ २३  
 आयसी प्रतिमा येन भीमसेनस्य वै पुरा ।  
 चूर्णीकृता बलवता स बलार्थी श्रितः स्त्रियम् ॥ २४  
 धिगस्तु मामधर्मज्ञं धिग्वुद्धिं धिक्च मे श्रुतम् ।  
 यत्कृते पृथिवीपालः शेतेऽयमतथोचितः ॥ २५

(for [पु]व).

22 D<sub>1.6.8</sub> G<sub>2</sub> M<sub>1</sub> om. 22<sup>ab</sup>. — <sup>a</sup>) K<sub>3</sub> तथाभूय;  
 B D<sub>n</sub> D<sub>1.2.7.9</sub> समासीनं; T<sub>3</sub> G<sub>3.4</sub> तदा (T<sub>8</sub> 'था')  
 स्त्रियं; M<sub>2.3</sub> तथाभूतं (for तथासीनं). K<sub>4</sub> स तं दृष्ट्वा-  
 तिनिक्षेष्टम्. — <sup>b</sup>) M<sub>2.3</sub> -पार्थिवः (for 'वम्). K<sub>4</sub>  
 आसीनं कुरुपुंगवं; B D<sub>n</sub> D<sub>1.2.7</sub> विसंज्ञ (D<sub>2</sub> 'सर्ग') निव  
 कौरवं. — T<sub>4</sub> om. 22<sup>cd</sup>. — <sup>o</sup>) G<sub>1.5</sub> M<sub>2.3</sub> आर्तो (for  
 आर्ति). K<sub>4</sub> ययौ तूर्णी; B D<sub>n</sub> D<sub>1.2.7.9</sub> [अ]गमत्तीव्रां;  
 D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3.4</sub> M<sub>1.5</sub> [अ]गमन्तूर्णं (for ययौ तूर्णं). K<sub>8</sub>  
 आर्ति परां ययौ राजा.

23 T<sub>4</sub> om. the ref. — <sup>a</sup>) T<sub>4</sub> दश- (for यस्य).  
 — <sup>b</sup>) K<sub>8.5</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2.3.7.9</sub> दशतः; D<sub>1</sub> बहु- (for दश-).  
 — <sup>o</sup>) K<sub>4</sub> राज्ञीम्; T<sub>1</sub> दैन्यम् (for नारीम्). K<sub>3</sub> D<sub>5</sub>  
 अपाश्रित्य; B D<sub>n</sub> D<sub>1.2.5.7.9</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1.3-5</sub> M<sub>2-5</sub> व्यपा';  
 D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> समा' (for उपाश्रित्य).

24 For the incident, cf. 11. 11. 17. — <sup>a</sup>)  
 T<sub>1</sub> चैव (for येन). — <sup>b</sup>) K<sub>1.3</sub> धीमतः; K<sub>3-5</sub> B D<sub>n</sub>  
 D<sub>1-3.7.9</sub> G<sub>1.5</sub> M<sub>2-5</sub> सा (D<sub>9</sub> वा; G<sub>1.5</sub> M<sub>2.3</sub> या)  
 पुरा (for वै पुरा). — <sup>o</sup>) K<sub>3</sub> भगवता (for बलवता).  
 — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub> स बलार्थ्यश्रियस्त्रियं; K<sub>8</sub> सवलां स्त्रीजितः  
 स्वयं; B D<sub>n</sub> D<sub>1.2.7.9</sub> खोबलामाश्रितः स्त्रि (D<sub>1</sub> 'तस्त्व-  
 यं; D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> M<sub>1</sub> स व (D<sub>1</sub> वा) लार्थ्यश्रियस्त्रि (M<sub>1</sub>  
 'थं स्त्रि) यं; D<sub>5</sub> पार्थिवः स श्रितः प्रियां; T<sub>1</sub> स चैव  
 दैन्यमाश्रितः; G<sub>1</sub> स नृपः श्रयते श्रियं.

25 <sup>a</sup>) G<sub>2</sub> मम (for माम्). D<sub>5</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>2.4</sub> M<sub>1.5</sub>  
 अधर्मिष्टं (for 'मंजं). — <sup>b</sup>) G<sub>1</sub> partly damaged. D<sub>5</sub>  
 बलं; T<sub>4</sub> श्रुतं (for बुद्धिं). K<sub>4</sub> धिक्मम; D<sub>1</sub> च  
 मम; G<sub>2</sub> धिक्च मे (for धिक्च मे). K<sub>3</sub> निधुरं पापका-  
 रिणं; D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3.4</sub> M<sub>1.5</sub> धिक्चत्तं च हि (T<sub>1</sub> चापि) मे  
 श्रुतं. — <sup>o</sup>) B<sub>1</sub> मत्कृते. K<sub>5</sub> M<sub>1.5</sub> पृथिवीपाल. — <sup>d</sup>)

अहमप्युपवत्स्यामि यथैवायं गुरुर्मम ।  
यदि राजा न भुङ्क्तेऽयं गान्धारी च यशस्विनी ॥ २६  
चैशंपायन उवाच ।  
ततोऽस्य पाणिना राजा जलशीतेन पाण्डवः ।

उरो मुखं च शनकैः पर्यमार्जत धर्मवित् ॥ २७  
तेन रत्नौपधिमता पुण्येन च सुगन्धिना ।  
पाणिस्पर्शेन राजस्तु राजा संज्ञामवाप ह ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

धृतराष्ट्र उवाच ।  
स्पृश मां पाणिना भूयः परिष्वज च पाण्डव ।

जीवामीव हि संस्पर्शात्तव राजीवलोचन ॥ १  
मूर्धानं च तवाघ्रातुमिच्छामि मनुजाधिप ।

C. 15. 130  
B. 15. 3. 70  
K. 15. 4. 20

K<sub>1</sub> असतोचिते (sic); B<sub>1</sub> अयथोचितः (for अतयो').

26 <sup>a</sup>) K<sub>2</sub> G<sub>1</sub> अतु (G<sub>1</sub> उप)यास्यामि; D<sub>1.2</sub> उप-  
पत्स्यामि; T<sub>2</sub> 'लप्स्यामि (for 'वस्यामि). — <sup>b</sup>) D<sub>2</sub>  
यदा (for यया). D<sub>2</sub> एवं च (for एवार्थं). K<sub>1</sub> गुरुं  
(for गुरु). — <sup>c</sup>) D<sub>2</sub> इति (for यदि). K<sub>2</sub> राजन्  
(for राजा). D<sub>1</sub> G<sub>2</sub> नु (for न). — <sup>d</sup>) T<sub>1</sub> G<sub>2-3</sub>  
M<sub>2.2</sub> वा (for च).

27 MSS. om. the ref. — <sup>a</sup>) D<sub>1.2.3</sub> पाण्डवो (for  
पाणिना). K<sub>1.2.3</sub> B<sub>2.2.3</sub> Dn D<sub>2.1</sub> G<sub>1</sub> राजन् (for  
राजा). — <sup>b</sup>) K<sub>2</sub> D<sub>2</sub> पाण्डव; B<sub>1</sub> 'वाः. G<sub>1</sub> जलं  
शतेन पाण्डवः. — <sup>c</sup>) K<sub>2</sub> ततो; T<sub>2</sub> चिरान् (for दरो).  
G<sub>1</sub> मुखे. D<sub>1.2.3</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>1</sub> M<sub>1-2</sub> चैव शनैः (for च  
शनकैः). T<sub>1</sub> सुर्व ममात्रे शनकैः. — <sup>d</sup>) K<sub>2</sub> वीर्यवान्  
(for धर्मवित्). T<sub>1</sub> तदा राजा युधिष्ठिरः.

28 <sup>a</sup>) D<sub>1</sub> रत्नौपध-; G<sub>2</sub> रत्नौपधि- (for रत्नौपधि-).  
K तेन रत्नौपधिवता (K<sub>1</sub> 'द्वा). — <sup>b</sup>) K<sub>2-3</sub> सुपुण्येन  
(for पुण्येन च). K<sub>1.2</sub> D<sub>2</sub> G<sub>2.3</sub> M<sub>1.2</sub> सुमु-; B<sub>2</sub>  
सुमु-; D<sub>1.2.3</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>1.2.3</sub> M<sub>1-2</sub> सुव्य- (for च सु-).  
— <sup>c</sup>) K<sub>1</sub> स; K<sub>2-3</sub> B Dn D<sub>1-2.1.2</sub> T<sub>2</sub> स; K<sub>2</sub> च  
(for नु). — <sup>d</sup>) D<sub>1.2.3</sub> T<sub>2</sub> (sup. lin. as in text)  
G<sub>2.3</sub> M<sub>1-2</sub> तथा (G<sub>2</sub> M<sub>1-2</sub> 'द्वा) सुव्यम्; G<sub>1</sub> तदा संज्ञाम्  
(for राजा सं). G<sub>2.3</sub> अवाप्तवान् (for अवाप ह). K<sub>2</sub>  
च; G<sub>1</sub> सः (for ह).

Colophon om. in B Dn D<sub>1.2.7</sub>. — Adhy. name:  
K<sub>2</sub> युधिष्ठिरवाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or  
both): K<sub>1.2</sub> D<sub>1-2.8</sub> S 6 (as in text). — Sloka  
no.: K<sub>1</sub> 26; D<sub>2</sub> 11.

7

~~7~~ This adhy. is missing in S<sub>1</sub> (cf. v. l. 15.  
3. 3.).

1 G<sub>2</sub> om. the ref. — <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> corrupt. D<sub>2</sub> स्पृश  
मां; T<sub>1</sub> G<sub>2</sub> M<sub>2-3</sub> स्पृश मा; T<sub>2</sub> M<sub>1</sub> स्पृश मा; G<sub>1</sub>  
स्पृशते (for स्पृश मां). K<sub>1</sub> स्पृश मां पाणिना राजन्.  
— <sup>b</sup>) B<sub>2</sub> G<sub>2.3</sub> परिष्व (B<sub>2</sub> 'स्व)जत; D<sub>1.1-2</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>1</sub>  
परिष्वज्य च. K<sub>2.3</sub> संपरिष्वज्य पाण्डव; K<sub>1</sub> भूयः परि-  
ष्वजस्य मां. — After 1<sup>ad</sup>, G<sub>1</sub> ins.:

22\* उवाच राजधर्मज्ञो धृतराष्ट्रः शुभं वचः ।

— Before 1<sup>ad</sup>, G<sub>1</sub> ins. धृतराष्ट्रः. T<sub>1</sub> om. 1<sup>ad</sup>. — <sup>c</sup>)  
K<sub>1</sub> [ए]व हि; K<sub>2</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> च हि; K<sub>2</sub> D<sub>2</sub> कर-; B<sub>1</sub>  
2.6 Dn D<sub>2.1</sub> (before corr.) वाति-; B<sub>2.3</sub> D<sub>1.1</sub> (by  
corr.)<sup>o</sup> T<sub>2</sub> चाभि-; G<sub>1</sub> सह-; G<sub>2</sub> हि सु-; M<sub>1.2-3</sub>  
ह च (for [ह]व हि). — <sup>d</sup>) T<sub>2</sub> तव राजवरोद्भव.

2 <sup>a</sup>) D<sub>2</sub> G<sub>1</sub> transp. तव and च. K<sub>2-3</sub> B<sub>2</sub> D<sub>2</sub>  
G<sub>2.3</sub> नु (for च). T<sub>2</sub> तथा; G<sub>2</sub> तदा (for तव).  
— <sup>b</sup>) T<sub>2</sub> om. from मनुजाधिप up to जहुर्मम (in 2<sup>d</sup>).  
K<sub>2-3</sub> इच्छामि कुरुन्दन. — <sup>c</sup>) K<sub>2</sub> पाणिस्त्वो हि (for  
'भ्यां च). K<sub>1.2.3</sub> परिस्पृष्टं; D<sub>2</sub> 'प्वक्तुं (for 'स्पृष्टं).  
D<sub>2</sub> पाणिभ्यां परिसंस्पृष्टं. — <sup>d</sup>) K<sub>2.3</sub> B<sub>1-2.3</sub> D<sub>1.2</sub> प्राणो  
हि न म (K<sub>2.3</sub> हि स म-; D<sub>1</sub> हीनो म)हान्मम; B<sub>2</sub> Dn  
D<sub>2.2.1</sub> प्रीणते हि महन्मम; D<sub>1.2.3</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> M<sub>1</sub> प्राणेन  
मम चारमनि; D<sub>2</sub> T<sub>1.3</sub> G<sub>2.3</sub> M<sub>1.2</sub> प्राप्ते त्वयि महात्मनि;  
G<sub>1</sub> प्राणानां हितमारमनि; G<sub>2</sub> प्राणो न ममात्मनि (sub-  
metric); M<sub>2.2</sub> प्राणो (M<sub>2</sub> 'ण) ननु महात्मनि.

3 <sup>a</sup>) G<sub>2</sub> अस्य (for अद्य). K<sub>1</sub> वै कालो (for



पाणिभ्यां च परिस्पृष्टं प्राणा हि न जहुर्मम ॥ २  
 अष्टमो ह्यद्य कालोऽयमाहारस्य कृतस्य मे ।  
 येनाहं कुरुशार्दूल न शक्नोमि विचेष्टितुम् ॥ ३  
 व्यायामश्चायमत्यर्थं कृतस्त्वामभियाचता ।  
 ततो ग्लानमनास्तात नष्टसंज्ञ इवाभवम् ॥ ४  
 तवामृतसमस्पर्शं हस्तस्पर्शमिमं विभो ।  
 लब्ध्वा संजीवितोऽस्मीति मन्ये कुरुकुलोद्बह ॥ ५  
 वैशंपायन उवाच ।  
 एवमुक्तस्तु कौन्तेयः पित्रा ज्येष्ठेन भारत ।  
 पस्पर्शं सर्वगात्रेषु सौहार्दात्तं शनैस्तदा ॥ ६

उपलभ्य ततः प्राणान्धृतराष्ट्रो महीपतिः ।  
 बाहुभ्यां संपरिष्वज्य मूर्धर्याजिघ्रत पाण्डवम् ॥ ७  
 विदुरादयश्च ते सर्वे रुरुदुर्दुःखिता भृशम् ।  
 अतिदुःखाच्च राजानं नोचुः किञ्चन पाण्डवाः ॥ ८  
 गान्धारी त्वेव धर्मज्ञा मनसोद्बहती भृशम् ।  
 दुःखान्यवारयद्राजन्मैवमित्येव चाब्रवीत् ॥ ९  
 इतरास्तु स्त्रियः सर्वाः कुन्त्या सह सुदुःखिताः ।  
 नेत्रैरागतविक्लेदैः परिवार्य स्थिताभवन् ॥ १०  
 अथाब्रवीत्पुनर्वाक्यं धृतराष्ट्रो युधिष्ठिरम् ।  
 अनुजानीहि मां राजंस्तापस्ये भरतर्षभ ॥ ११

कालोऽयम्). G<sub>1</sub> अष्टमे ह्यद्य वा काले. — <sup>δ</sup>) D<sub>6</sub>. 8 कृतस्य (for कृतस्य). K<sub>3</sub>. 4 चै (for मे). — <sup>ο</sup>) K<sub>6</sub> तेन (for येन). — <sup>d</sup>) B Dn D<sub>1</sub>. 2. 7. 8 transp. न (B: च) and शक्नोमि. K<sub>1</sub> विसर्पितुं (for विचेष्टितुम्).

4 T<sub>3</sub> om. 4<sup>a</sup>. — <sup>a</sup>) G<sub>3</sub>. 4 अत्यर्थः (for 'र्थ'). — <sup>δ</sup>) B<sub>2</sub> भूतस् (for कृतस्). M<sub>6</sub> अपि (for अभि-). K<sub>6</sub> -याचिता; Dn<sub>1</sub> -यांचया; D<sub>1</sub> -याचनात्; D<sub>3</sub>. 6. 8 T<sub>3</sub> -याचितं (T<sub>3</sub> 'तुं'). — <sup>ο</sup>) K<sub>1</sub>. 4 D<sub>1</sub> T<sub>1</sub> ग्लानम (K<sub>4</sub> T<sub>1</sub> 'नं म)नस्; K<sub>2</sub> D<sub>1</sub> ग्लानमनास् (for ग्लानं'). T<sub>2</sub> राजन् (for तात). — <sup>d</sup>) K<sub>4</sub> नष्टसंज्ञमिवाभवत्; G<sub>1</sub> 'चेष्ट इवावदन्.

5 <sup>a</sup>) T<sub>4</sub> om. from तवामृत up to लब्ध्वा सं (in 5°). Dn<sub>2</sub> तं च (for तव). G<sub>3</sub> [अ]त्र न (for [अ]मृत-). B Dn D<sub>1</sub>. 2. 7 -रसप्रख्यं; D<sub>1</sub>. 6. 8 T<sub>2</sub> G<sub>2</sub>. 5 -सुखस्पर्शं; D<sub>6</sub> -करं; D<sub>9</sub> -रसप्रेक्ष्यं; G<sub>1</sub> -सुखप्रख्यं (for -समस्पर्शं). — <sup>δ</sup>) K<sub>1</sub>. 2 अहं (for इमं). K<sub>3</sub>. 5 B Dn D<sub>2</sub>. 7. 9 T<sub>2</sub>. 8 G<sub>1</sub>. 2 प्रभो (for विभो). K<sub>4</sub> हस्तस्पर्शसमं विभो. — K<sub>4</sub> om. 5<sup>od</sup>. — <sup>ο</sup>) T<sub>3</sub> [अ]हं (for सं-).

6 K<sub>3</sub>-5 B<sub>2</sub> om. the ref. — <sup>δ</sup>) G<sub>5</sub> M<sub>1</sub> पिन्- (for पित्रा). — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub> सौहार्ध[र्दं] तु; B<sub>1</sub> D<sub>1</sub>. 6. 8 T<sub>2</sub>. 'दं तं; G<sub>5</sub> M<sub>1</sub>. 2 स्नेहादातं; M<sub>3</sub> स्नेहाद्रं तं (for सौहार्दात्तं). D<sub>1</sub>. 5 तु (for तं). K<sub>1</sub>. 2. 5 T<sub>1</sub>. 3. 4 G<sub>1</sub>. 3. 4 M<sub>1</sub>. 5 शनैः; K<sub>3</sub> पुनः; K<sub>4</sub> तथा (for तदा).

7 <sup>a</sup>) K<sub>3</sub> संज्ञां (for प्राणान्). — T<sub>4</sub> om. 7<sup>c</sup>-8<sup>b</sup>. — <sup>ο</sup>) K<sub>4</sub> च (for सं-). — <sup>d</sup>) K<sub>3</sub> T<sub>1</sub> G<sub>1</sub> मूर्ध्ना (for मूर्धनि). K<sub>1</sub> जिघ्रत; K<sub>4</sub> [आ]जिघ्रच; B<sub>1</sub> D<sub>3</sub> [अ]जिघ्रत; D<sub>1</sub>-6. 8 S (T<sub>3</sub> om.) चात्राय; M<sub>2</sub> (inf. lin.) जिघ्रे च (for [आ]जिघ्रत).

8 T<sub>4</sub> om. 8<sup>ab</sup> (cf. v. 1. 7). K<sub>4</sub> om. (hapl.) 8. — <sup>a</sup>) M<sub>1</sub>. 5 om. च. — <sup>δ</sup>) K<sub>6</sub> रुरुदुर्दुःखिपिता; T<sub>2</sub> 'दुर्दुर्दुःखिताः. — <sup>ο</sup>) K<sub>1</sub> -दुःखम् (for -दुःखाच्च). B Dn D<sub>1</sub>. 2. 5. 7. 9 T<sub>2</sub>. 4 G<sub>3</sub>-3 M<sub>4</sub>. 5 तु; D<sub>3</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> M<sub>1</sub>-3 हि (for च). K<sub>1</sub>. 2 राजानो (for 'नं'). T<sub>1</sub> राजानं स्वतिदुःखातं; G<sub>1</sub> अतिदुःखान्विता राजन्. — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub>. 2. 2 B Dn D<sub>1</sub>-3. 7. 9 T<sub>1</sub> G<sub>1</sub> पाण्डवं (for 'वा:).

9 <sup>a</sup>) K<sub>3</sub>-5 त्वय; B<sub>2</sub>. 8 D<sub>1</sub>. 6. 8 G<sub>2</sub>. 3 चैव; B<sub>2</sub> सर्व-; D<sub>3</sub> ह्यर्थ-; G<sub>1</sub> तेन (for त्वेव). T<sub>3</sub> सर्वज्ञा (for धर्मज्ञा). — <sup>δ</sup>) K<sub>2</sub> [उ]द्बहता; K<sub>4</sub> [उ]द्विपती (for [उ]द्बहती). D<sub>1</sub>-6. 8 T<sub>2</sub>-4 G<sub>1</sub>. 2. 5 M<sub>1</sub>-3 तदा; T<sub>1</sub> G<sub>3</sub>. 4 M<sub>4</sub>. 5 तथा (for भृशम्). K<sub>1</sub> मनसा दृढता मृशं; K<sub>3</sub> मनःकष्टमुदीरितं. — <sup>ο</sup>) T<sub>2</sub> damaged. K<sub>5</sub> B<sub>1</sub>-5 Dn D<sub>1</sub>. 2. 5. 7. 9 T<sub>4</sub> G<sub>1</sub>. 3. 4 अ (B<sub>1</sub> आ)धारयद्; T<sub>1</sub> G<sub>2</sub> आवां; M<sub>2</sub> अपां (for अवां). D<sub>6</sub> T<sub>4</sub> राजा (for राजन्). — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub> सैवम्; K<sub>2</sub> दैवम्; D<sub>3</sub>. 6. 8 T<sub>3</sub>. 4 G<sub>2</sub>. 5 M<sub>1</sub>. 2 (inf. lin. as in text). 3-5 नैवम् (for मैवम्). K<sub>1</sub> सा (for च). K<sub>3</sub> मनः सत्त्वं समाश्रिता; K<sub>4</sub> D<sub>3</sub> मैव-मित्य (K<sub>4</sub> 'मप्य)ब्रवीच्च तं; K<sub>6</sub> दैन्यमित्यब्रवीदिदं.

10 <sup>a</sup>) T<sub>1</sub> G<sub>2</sub>. 4 इति राजः (for इतरास्तु). K<sub>3</sub> च; D<sub>4</sub> तास् (for तु). — <sup>ο</sup>) T<sub>2</sub>. 3 M<sub>1</sub> ताः सास्- (for आगत-). D<sub>6</sub> नेत्रैर्नतास्त्रविक्रैः; G<sub>2</sub> नेत्रैस्ता विविध-क्लैदैः.

11 <sup>a</sup>) T<sub>2</sub> तथा; T<sub>3</sub> तदा (for अथ). — <sup>δ</sup>) K<sub>5</sub> जनधरं (for युधिष्ठिरम्). — <sup>ο</sup>) D<sub>3</sub> M<sub>2</sub>. 3 मा; G<sub>5</sub> मे (for मां). — <sup>d</sup>) K<sub>3</sub>. 5 D<sub>3</sub>. 5 T<sub>1</sub>. 2. 4 त (D<sub>3</sub> ता)-पसे; B<sub>3</sub> G<sub>3</sub>. 4 M<sub>1</sub> तपस्ये (for तां). B<sub>6</sub> तापस्ये च मनोभवन्.

12 <sup>a</sup>) D<sub>1</sub>. 8 म्लायते; G<sub>1</sub> ज्ञायते (for ग्लां'). M<sub>1</sub>

ग्लायते मे मनस्तात भूयो भूयः प्रजल्पतः ।  
 न मामतः परं पुत्र परिक्लेष्टमिहाहसि ॥ १२  
 तस्मिंस्तु कौरवेन्द्रे तं तथा युवति पाण्डवम् ।  
 सर्वेषावमरोधानामार्तनादो महानभूत् ॥ १३  
 दृष्ट्वा कृशं विवर्णं च राजानमतथोचितम् ।  
 उपवासपरिश्रान्तं त्वगस्थिपरिवारितम् ॥ १४  
 धर्मपुत्रः स पितरं परिष्वज्य महाभुजः ।  
 शोकजं वाष्पमुत्सृज्य पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ १५

न कामये नरश्रेष्ठ जीवितं पृथिवीं तथा ।  
 यथा तव प्रियं राजंश्चिकीर्षामि परंतप ॥ १६  
 यदि त्वहमनुग्राह्यो भवतो दयितोऽपि वा ।  
 क्रियतां तावदाहारस्ततो वेत्स्यामहे वयम् ॥ १७  
 ततोऽब्रवीन्महातेजा धर्मपुत्रं स पार्थिवः ।  
 अनुज्ञातस्त्वया पुत्र भुञ्जीयामिति कामये ॥ १८  
 इति युवति राजेन्द्रे धृतराष्ट्रे युधिष्ठिरम् ।  
 ऋषिः सत्यवतीपुत्रो व्यासोऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ॥ १९

C. 15. 147  
 B. 15. 3. 87  
 K. 15. 4. 47

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि सप्तमोऽध्याय ॥ ७ ॥

हि (for मे). —<sup>δ</sup>) B<sub>2</sub> प्रजापते; G<sub>1</sub> प्रजल्पते (for 'ल्पतः). — T<sub>1</sub> om. 12<sup>cd</sup>. —<sup>ε</sup>) T<sub>2</sub> इतः (for अतः). K<sub>2</sub> परः (for परं). B<sub>2</sub> तात (for पुत्र). —<sup>d</sup>) D<sub>1</sub>. ६.३ G<sub>2</sub> स्वम् (for इह). D<sub>1</sub> परिक्लेष्टितुमहसि.

13 T<sub>1</sub> om. 13. —<sup>a</sup>) K<sub>4</sub> अस्मिन् (for तं). K<sub>2</sub> वै; K<sub>3</sub> D<sub>1</sub>.३ तु (for तं). D<sub>1</sub>. ६.३ S (T<sub>1</sub> om.) तस्मिंस्तु कौरवश्रेष्ठे. —<sup>δ</sup>) K<sub>3</sub> G<sub>1</sub> वदति (for युवति). K<sub>1</sub> कौरवं (for पाण्डवम्). —<sup>ε</sup>) B Dn D<sub>1</sub>. 2. 7. 9 एव योधानाम् (for अवरो). —<sup>d</sup>) T<sub>3</sub> आर्तमान्यो (for 'नादो). B Dn D<sub>1</sub>-3. 7. 9 [S] भवन्महान् (for महानभूत्). K<sub>4</sub> आर्तस्वरमवर्तत.

14 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> transp. दृष्ट्वा and कृशं. K<sub>2</sub> कृष्टं; B<sub>2</sub> नृशं; D<sub>2</sub> द्रुतं (for कृशं). D<sub>2</sub> नु (for च). —<sup>δ</sup>) K<sub>2</sub> राजानमथ चोदितं; B<sub>1</sub> नमययोचितं. —<sup>ε</sup>) K<sub>1</sub>. 2 वान्यायाम् (K<sub>2</sub> 'स-); K<sub>2</sub> टपवामं (for 'वास-). K<sub>3</sub> कृशं श्रांतं; D<sub>1</sub>. ६.३ T<sub>2</sub>. ३ G<sub>2</sub>. 5 M<sub>1</sub>. 2 -परिक्लान्तं (for 'श्रान्तं). —<sup>d</sup>) B Dn D<sub>2</sub>. 7. 9 -वारणं; D<sub>1</sub> -धारितं (for -वारितम्).

15 <sup>a</sup>) B<sub>1</sub>-5 Dn D<sub>1</sub>. 2. 4. 7 T<sub>2</sub>. 4 स्त्र- (for स). —<sup>δ</sup>) B<sub>1</sub>. 5 D<sub>7</sub> महाभुजं; Dn D<sub>2</sub> महाप्रभुं; D<sub>2</sub> T<sub>1</sub>. 4 G<sub>2</sub>. 4 M<sub>1</sub>. ६ नराधिपः (T<sub>1</sub> 'पं) (for महाभुजः). —<sup>ε</sup>) B<sub>2</sub>. 3 बास्पम् (sic).

16 T<sub>1</sub> om. 16. —<sup>a</sup>) T<sub>2</sub> नृपश्रेष्ठ (for नरं). —<sup>δ</sup>) M<sub>1</sub>. 5 पृथिवीं जीवितं (by transp.). —<sup>ε</sup>) D<sub>1</sub>. ६.३ G<sub>2</sub> तथा (for यथा). B<sub>2</sub> च वः; D<sub>1</sub> भवन् (for तव). —<sup>d</sup>) T<sub>2</sub> चिकीर्षामि (for 'र्षामि). K<sub>2</sub> परं नृप; D<sub>1</sub>-६.३ T<sub>1</sub>-3 G<sub>2</sub>-5 M प्रयत्नतः (for परंतप). K<sub>1</sub> चिकीर्षयपरं नृप.

17 <sup>a</sup>) K<sub>2</sub>. 4 B<sub>1</sub>. 4. 5 Dn D<sub>1</sub>. 2. 7. 9 च; B<sub>2</sub>. 3. 6 वा (for तु). D<sub>2</sub> अयम् (for महम्). —<sup>δ</sup>) D<sub>2</sub> G<sub>1</sub> भवता (for 'तो). K<sub>2</sub> गदतो; K<sub>3</sub> दयितो (for दयितो). D<sub>1</sub>. 3 च (for वा). K<sub>1</sub> भवतो यदि रोचते. —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>1</sub>-5 Dn D<sub>1</sub>. 2. 7. 9 वेत्स्यामहि (for 'महे). K<sub>1</sub>. 3-5 B D T<sub>2</sub>. 4 G<sub>2</sub> M<sub>1</sub>-3 परं; G<sub>2</sub> वनं (for वयम्). K<sub>2</sub> ततो वर्ताम्यहं तव.

18 <sup>a</sup>) B<sub>2</sub> तथा (for ततो). K<sub>3</sub> D<sub>2</sub>. ६.३ T<sub>3</sub> G<sub>1</sub>-4 महाराज; K<sub>2</sub> T<sub>2</sub>. 3 G<sub>2</sub> M<sub>1</sub>-3 'राजो (for 'तेजा). —<sup>δ</sup>) D<sub>2</sub> T<sub>1</sub> G<sub>2</sub>. 4 M<sub>1</sub>. 5 धर्मराजं (for 'पुत्रं). B Dn D<sub>1</sub>. 2. 7. 9 धृतराष्ट्रो युधिष्ठिरं; D<sub>1</sub>. ६.३ T<sub>2</sub>. 3 G<sub>1</sub>. 2. 5 M<sub>1</sub>-3 धर्मराजं स (G<sub>1</sub> च) कौरवः. — B<sub>2</sub> om. (hapl) 18<sup>c</sup>-19<sup>b</sup>. —<sup>ε</sup>) K<sub>2</sub> अनुज्ञाते. K<sub>3</sub> वीर (for पुत्र). —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub> भुंजेयम् (for भुञ्जीयाम्). K<sub>2</sub> किंचन; K<sub>3</sub> मे मतं; K<sub>4</sub> नान्यया (for कामये). D<sub>2</sub> भुञ्जिष्येहं न संशयः; D<sub>1</sub>-६.३ S भुंजीयेति मतिर्मम.

19 B<sub>2</sub> om. 19<sup>ab</sup> (cf. v. 1. 18). —<sup>a</sup>) K<sub>2</sub> D<sub>2</sub>. 9 T<sub>2</sub>-4 G<sub>2</sub> राजेंद्र. G<sub>1</sub> इति युवतं राजेंद्रं. —<sup>δ</sup>) K<sub>2</sub> धृतराष्ट्रो; G<sub>1</sub> 'राष्ट्रे (for 'राष्ट्रे). T<sub>2</sub> युधिष्ठिरः; G<sub>2</sub> 'ष्ठिरे (for 'ष्ठिरम्). T<sub>3</sub> धृतराष्ट्रमहीपतिः (sic). —<sup>ε</sup>) G<sub>1</sub> गंधवती- (for सत्यं). —<sup>d</sup>) D<sub>2</sub> ततो; G<sub>1</sub> तदा (for वचो). K<sub>1</sub> व्यासो वचनमब्रवीत्; B<sub>2</sub> व्यासोभ्येत्याब्रवीद् वचः.

Colophon om. in K<sub>1</sub>. 2. — Adhy. name: K<sub>3</sub> व्यासागमनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K<sub>3</sub>. 5 D<sub>1</sub>-६.३ S 7 (as in text); D<sub>1</sub>. 7 3; D<sub>2</sub> 5. — Sloka no.: K<sub>2</sub> 45; D<sub>2</sub> 19.

व्यास उवाच ।

युधिष्ठिर महाबाहो यदाह कुरुनन्दनः ।  
 वृतराष्ट्रो महात्मा त्वां तत्कुरुष्वाविचारयन् ॥ १  
 अयं हि वृद्धो नृपतिर्हृतपुत्रो विशेषतः ।  
 नेदं कृच्छ्रं चिरतरं सहेदिति मतिर्मम ॥ २  
 गान्धारी च महाभागा प्राज्ञा करुणवेदिनी ।  
 पुत्रशोकं महाराज धैर्येणोद्ब्रहते भृशम् ॥ ३  
 अहमप्येतदेव त्वां व्रवीमि कुरु मे वचः ।

8

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 15. 3. 3).

1 <sup>b</sup> B2. 3. 5. 6 Dn D1. 2. 7. 8 M3-5 यथाह (for यदाह). K6 B1. 6 D1. 2. 4. 6. 8 T2-4 G2 M4. 5 नन्दन (for 'न:'). T1 यथा वदति कौरवः. — <sup>c</sup> B (except B2. 3) Dn D1. 2. 7 महातेजासु; T3 'स्मानं (for 'त्मा त्वां). K3. 4 T2 त्वं; T1. 4 G3. 4 [अ]यं; G1 [अ]य; G5 M1-3 त्वा (for त्वां). — <sup>d</sup> K2 D1. 6. 8 विचारयन् (for [अ]वि°).

2 <sup>a</sup> D1 च (for हि). G5 पुत्रो; M3 वृद्धः (for वृद्धो). T2 अयं वृद्धो नरपतिर्. — T4 om. 2<sup>c</sup>-3<sup>b</sup>. — <sup>c</sup> K2 कष्टं (for कृच्छ्रं). Dn2 विचरिदुः; D8 T2. 3 G2 चिरगतं (D8 'तिं; T2 'तः) (for 'तरं). B5 नेमं शोकं चिरतरं; D3 नेदं कृच्छ्रतरं तात; G1 नेदं कष्टतरं लोके. — <sup>d</sup> T2 G1. 3. 5 M सहेतेति; T3 G1 सहेतेति (for सहेदिति).

3 T3 om. 3<sup>ab</sup> (cf. v. l. 2). — <sup>a</sup> T3 महाभाग; G1 'बाहो (for 'भाग). — <sup>b</sup> K1. 2 G5 M2. 3 नित्यं; Dn1 D1 प्रज्ञा (sic) (for प्राज्ञा). K3 चादिनी (for वेदिनी). — <sup>c</sup> K3 महाभागा; Dn1 'भाग (for 'राज). G1 पुत्रशोकाभिसंतप्ता. — <sup>d</sup> M4. 5 उद्ब्रहते (for 'हते).

4 <sup>a</sup> K3 T1 G2. 4 [ए]वमेव (K3 'वं); T3 [ए]नदेतत्; M4. 6 [ए]वमेवत् (for [ए]तदेव). D8. 8 त्वं; G2. 5 M2 त्वा (for त्वां). — <sup>b</sup> K3. 5 कुरुनन्दन (for कुरु मे वचः). — <sup>c</sup> B3 D5 लभते (for 'त्वां). — <sup>d</sup>

अनुज्ञां लभतां राजा मा वृथेह मरिष्यति ॥ ४

राजर्षीणां पुराणानामनुयातु गतिं नृपः ।

राजर्षीणां हि सर्वेषामन्ते वनमुपाश्रयः ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तः स तदा राजा व्यासेनाद्भुतकर्मणा ।

प्रत्युवाच महातेजा धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ६

भगवानेव नो मान्यो भगवानेव नो गुरुः ।

भगवानस्य राज्यस्य कुलस्य च परायणम् ॥ ७

D5 मनस्त्वया; G1 गमिष्यति (for मरि°). K3 मा वृथा हि मरिष्यसि. — After 4, D1-e. 8 S ins.:

23\* स्वस्वो भवत्वयं श्रीमान्वनेषु मधुगान्धिषु ।

[ D5 स्वतो; T2 G5 M3. 5 स्वतो; M4 स्वतो (for स्वस्वो). ]

5 D1. 6 T4 G1 om. (hapl.) 5<sup>ab</sup>. — <sup>a</sup>) K1 महर्षीणां (for राजं). G2 हि सर्वेषाम् (for पुराणानाम्). — D3 om. 5<sup>bc</sup>. — <sup>b</sup>) D1 अयं (for अनु-). K2 D1. 6 G5 नृप (for नृपः). K4 अनुयाति गतिं नृप; K5 'याति गतिनृप (sic). — The portion from 5° up to 11° is damaged in M1. — <sup>c</sup>) K3. 5 B2. 3 D1. 2. 9 T3 च; G3. 4 तु (for हि). G1 2 पुराणानाम् (for हि सर्वेषाम्). — <sup>d</sup>) K5 अथाश्रयः; D1. 6. 8 T2 G5 M2-3 अथाश्रयः; G1 अथाश्रमं (for उपाश्रयः). K3 अंते स्याद्वनमाश्रयः; D5 T1. 8 G7. 4 अंते वनसमाश्रयः.

6 M1 damaged. T3 G1. 3. 4 om. the ref. — <sup>a</sup>) D1. 6. 8 T3. 4 G2 ततो (for तदा). K1 इत्युक्तः सततं प्राह; G1 'क्तः स महातेजा. — K1 om. 6<sup>bc</sup>. — <sup>b</sup>) K3-5 व्यासेनामिततेजसा. — <sup>d</sup>) K1 -पुत्रो (for 'राजो). B D (except D2. 5) T2. 3 M2. 3 महासुनि (for युधिष्ठिरः).

7 M1 damaged. — <sup>a</sup>) D1. 6 T3 M3. 5 मे (for नो). G1 मान्यो मे (for नो मान्यो). — <sup>b</sup>) D1. 6. 8 T1. 3 G1. 2. 4 M3. 5 मे (for नो). — <sup>c</sup>) D8 G1. 3 राजश्रय; G4 सर्वस्य (for राज्यस्य). — <sup>d</sup>) G3 सर्वस्य; G4 राज्यस्य (for कुलस्य). T1 [अ]स्य (for च).

8 M1 damaged. — <sup>a</sup>) K3-5 D3 अयं (for अहं). K2. 3 Dn D1. 2. 7 ते; B1-5 D1. 6. 8 G2 च; T4 om.

अहं तु पुत्रो भगवान्पिता राजा गुरुश्च मे ।  
निदेशवर्ती च पितुः पुत्रो भवति धर्मतः ॥ ८  
इत्युक्तः स तु तं प्राह व्यासो धर्मभृतां वरः ।  
युधिष्ठिरं महातेजाः पुनरेव विशां पते ॥ ९  
एवमेतन्महावाहो यथा वदसि भारत ।  
राजायं वृद्धतां प्राप्तः प्रमाणे परमे स्थितः ॥ १०  
सोऽयं मयाभ्यनुज्ञातस्त्वया च पृथिवीपते ।  
करोतु स्वमभिप्रायं मास्य विन्नकरो भव ॥ ११  
एष एव परो धर्मो राजर्षीणां युधिष्ठिर ।

समरे वा भवेन्मृत्युर्वने वा विधिपूर्वकम् ॥ १२  
पित्रा तु तव राजेन्द्र पाण्डुना पृथिवीक्षिता ।  
शिष्यभूतेन राजायं गुरुवत्पर्युपासितः ॥ १३  
ऋतुभिर्दक्षिणावद्भिरन्नपर्वतशोभितैः ।  
महद्भिरिष्टं भोगाश्च भुक्ताः पुत्राश्च पालिताः ॥ १४  
पुत्रसंस्थं च विपुलं राज्यं विप्रोपिते त्वयि ।  
त्रयोदशसमा भुक्तं दत्तं च विविधं वसु ॥ १५  
त्वया चायं नरव्याघ्र गुरुशुश्रूपया नृपः ।  
आराधितः समृत्येन गान्धारी च यशस्विनी ॥ १६

C. 15. 163  
B. 15. 4. 16  
K. 15. 5. 16

(for तु). Ks-5 D3 भवतः; B Dn D1. 2. 4-8 T G3-5 M2-5 सगवन् (for 'वान्). —<sup>δ</sup>) K1. 2 B2. 3 (marg.) माता; K3 मान्यो; G1 राज- (for राजा). M4. 5 transp. गुरुः and च मे. D5 T1. 4 G3. 4 पिता माता च मे गुरुः. —<sup>ε</sup>) B5 G5 M5 तु (for च). D3 om. पितुः. Ks-5 निदे (K4 'द्वे') शवशवर्ती च. —<sup>δ</sup>) K4. 5 D3 धर्मभाक्; D1 दुर्मतिः (for धर्मतः).

9 M1 damaged. Before 9, K1. 2. 4 B Dn D1-3. 5. 7 T1. 2. 4 G1. 3 M4. 5 ins. वैशंपायन उवाच. —<sup>α</sup>) K1. 2 Dn2 D1. 5. 8 सततं; K3. 4 T1 स च तं; T2 स तु सं; T3 तं पुनः; G2. 4 M3. 5 स ततः (for स तु तं). —<sup>δ</sup>) B Dn D1. 2. 7. 9 वेदविदां (for धर्मभृतां). K4. 5 वर; D5 वरं (for वरः). —<sup>ε</sup>) K1. 2 महाराज (for 'तेजाः). —<sup>δ</sup>) B Dn D1. 2. 7. 9 महाकविः (for विशां पते).

10 M1 damaged. Before 10, K1-3. 5 D3. 5 T1. 3 G2. 4 M4. 5 ins. व्यासः. —<sup>α</sup>) B3 ध्रुवम् (for एवम्). K1 D5 महाराज; K2 तु वै राजन्; G1 महाभाग (for 'वाहो). —<sup>δ</sup>) K5 वदति. K1 तत्तथा; K2 D2-6. 8 S (M1 damaged) कौरव; K3 शोभनं; K4. 5 वै भवान् (for भारत). —<sup>ε</sup>) D3 om. प्राप्तः. —<sup>δ</sup>) G3 प्रमाण- (for 'ते). K2 परिणामे परिस्थितः.

11 M1 damaged for 11<sup>ab</sup>. —<sup>α</sup>) D5 मम (for मया). D1 ह्यनु- (for [अ]भ्यनु-). M5 सोयं मनुष्य-नुज्ञातस् (sic). —<sup>δ</sup>) T4 स्वयं (for त्वया). B (except B3) D T1. 2 G1. 2. 5 M2. 3 त्वया (D3. 6. 8 G2 तथा) च पृथिवीपतिः. —<sup>ε</sup>) K1 करोति सुमतिप्रायं.

12 <sup>α</sup>) K6 राजा; M2 एक (for एष). —<sup>δ</sup>) T4 यशस्विनां (for युधिष्ठिर). —<sup>ε</sup>) T4 damaged for 12<sup>ab</sup>. —<sup>ε</sup>) [अ]भवन् (for भवेन्). —<sup>δ</sup>) T1 वृद्धे (for वने).

B1 M3 -पूर्वकः (for 'कम्).

13 <sup>α</sup>) Ks D1. 6. 8 T2. 3 G1. 2. 5 M1-3 [अ]पि; K4. 6 D5 T1 G3. 4 M3. 5 च (for तु). K1 तवैव; K2 तथैव (for तु तव). —<sup>δ</sup>) K1 पृथिवीक्षितां. —<sup>ε</sup>) B1-5 Dn D2. 7. 9 -वृत्तेन (for -भूतेन). K2 राजायं; D1 राजर्षि- (for राजायं). —<sup>δ</sup>) M1 गुरुवत्पर्युपासितः.

14 T4 om. 14<sup>a</sup>-16<sup>b</sup>. —<sup>α</sup>) D1. 6. 8 T2 G2 ऋतु-भिर्दक्षिणाभिश्च. —<sup>δ</sup>) K2. 4. 5 B Dn D2-4. 6-9 G2. 6 M1 रत्न-; B3 (marg.) वसु- (for अन्न-). Ks -राशि-भिः (for -शोभितैः). G1 अन्नवद्भिः सुदक्षिणैः. —<sup>ε</sup>) K2 इष्टा (for इष्टं). K3. 5 भोगांश्च; B Dn D1. 2. 7. 9 गौरुक्ता (for भोगाश्च). T1 इष्टं च भोगा भुक्ताश्च. —<sup>δ</sup>) D3 लोकाश् (for पुत्राश्). D1. 6. 8 T3 G1 लालिताः; T2 G2 M1-3 लालिताः (for पालिताः). K3 B Dn D1. 2. 7. 9 T1 पुत्रा (Dn D1. 2. 7 प्रजा)श्च परिपालिताः.

15 T4 om. 15 (cf. v. 1. 14). T1 om. 15<sup>ab</sup>. —<sup>α</sup>) D3 G2 अन्न (for पुत्र-). G3. 4 -संस्तम्भ- (for -संस्थं च). —<sup>δ</sup>) G1 राज्ये (for राज्यं). K2 विप्रोपिते (sic) (for विप्रो). —<sup>ε</sup>) G1 -समां (for -समा). K4 Dn2 T3 युक्तं; T2 M1 भुक्ते; G1 पूर्वं (for भुक्तं). —<sup>δ</sup>) T1 राज्यं; G1 स्वस्त्वा (for दत्तं). K1. 2 D1. 6. 8 T2. 3 G1. 2. 5 M1-3 विपुलं (for विविधं).

16 T4 om. 16<sup>ab</sup> (cf. v. 1. 14). —<sup>α</sup>) K चापि; D5 G3. 4 चासौ; T1 राजा (for चायं). D1. 6. 8 T2. 3 G1. 2. 5 M1-3 पुरुष- (for [अ]यं नर-). D1. 9 M5 -न्याघ्रो (for -न्याघ्र). —<sup>δ</sup>) K3 स ह; K4 च सः; K5 D1. 6. 8 T2. 3 G1. 2. 5 M2. 3 नृप; B Dn D1-3. 7. 9 [अ]नघ; T1 धृतः (for नृपः). —<sup>ε</sup>) T1 आधृता च (for आरा-धितः). B3 M1 स्वः; T2 सु- (for स-).

अनुजानीहि पितरं समयोऽस्य तपोविधौ ।  
न मन्युर्विद्यते चास्य सुसूक्ष्मोऽपि युधिष्ठिर ॥ १७  
एतावदुक्त्वा वचनमनुज्ञाप्य च पार्थिवम् ।  
तथास्त्विति च तेनोक्तः कौन्तेयेन ययौ वनम् ॥ १८  
गते भगवति व्यासे राजा पाण्डुसुतस्ततः ।  
श्रोवाच पितरं वृद्धं मन्दं मन्दमिवानतः ॥ १९

यदाह भगवान्‌व्यासो यच्चापि भवतो मतम् ।  
यदाह च महेष्वसः कृपो विदुर एव च ॥ २०  
युयुत्सुः संजयश्चैव तत्कर्तास्म्यहमद्भसा ।  
सर्वे ह्येतेऽनुमान्या मे कुलस्यास्य हितैपिणः ॥ २१  
इदं तु याचे नृपते त्वामहं शिरसा नतः ।  
क्रियतां तावदाहारस्ततो गच्छाश्रमं प्रति ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

९

वैशंपायन उवाच ।

ततो राज्ञाम्‌नुज्ञातो धृतराष्ट्रः प्रतापवान् ।

ययौ स्वभवनं राजा गान्धार्यानुगतस्तदा ॥ १  
मन्दप्राणगतिर्धोमान्कृच्छ्रादिव समुद्धरन् ।

17 <sup>δ</sup>) B<sub>1</sub> तपोविधौ; D<sub>1</sub> तथाविधौ; T<sub>1</sub> तपोवनं (for 'विधौ'). — <sup>ο</sup>) K<sub>2, 4</sub> मृत्युर (for मन्युर). K<sub>4</sub> यस्य; B<sub>6</sub> वास्य (for चास्य).

18 T<sub>4</sub> om. 18<sup>ab</sup>. Before 18, MSS. ins. वैशंपायन उवाच. — <sup>a</sup>) K<sub>1, 2</sub> B<sub>2, 6</sub> D<sub>9</sub> G<sub>5</sub> M<sub>3</sub> भगवान्; B<sub>3</sub> पितरम् (for वचनम्). D<sub>7</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3, 4</sub> M<sub>4, 5</sub> एवमुक्त्वा तु (T<sub>1</sub> G<sub>3, 4</sub> 'कस्तु') राजानम्; G<sub>1</sub> एवमुक्त्वा च भगवान्. — <sup>δ</sup>) K<sub>2, 4</sub> B<sub>1, 4, 5</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1, 2, 7</sub> M<sub>2</sub> अनुमान्य (for 'ज्ञाप्य'). D<sub>8</sub> पाण्डवं; T<sub>1</sub> पार्थिव. — <sup>d</sup>) K<sub>3</sub> वनं ययौ (by transp.); T<sub>1</sub> महात्मना.

19 <sup>a</sup>) T<sub>1</sub> ततो (for गते). — <sup>δ</sup>) T<sub>1</sub> गते (for राजा). G<sub>1</sub> धर्म- (for पाण्डु-). B D (except D<sub>6</sub>) तदा (for ततः). — <sup>ο</sup>) K<sub>5</sub> वचनं (for पितरं). — <sup>d</sup>) K<sub>4</sub> मन्द- (for मन्दं).

20 <sup>a</sup>) K<sub>4</sub> T<sub>1-3</sub> यथाह; M<sub>1</sub> damaged (for यदाह). — T<sub>2</sub> om. (hapl.) 20<sup>ab</sup>. — <sup>δ</sup>) K<sub>1, 2</sub> T<sub>3</sub> यश्च (for यच्च). K<sub>4</sub> भवतां (for 'तो'). D<sub>5</sub> मतः (for मतम्). — <sup>ο</sup>) B<sub>1, 4</sub> यच्चाह; B<sub>3, 5, 6</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2, 7</sub> T<sub>1</sub> यथाह (for यदाह).


21 <sup>δ</sup>) K<sub>2-5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3, 4</sub> [अ]हमिह; G<sub>1, 5</sub> M<sub>1-3</sub> ह्यहम् (for [अ]स्म्यहम्). K<sub>1</sub> M<sub>4, 5</sub> तत्कर्तव्यमिहांजसा. — <sup>ο</sup>) B D<sub>n</sub> D<sub>1-3, 7, 9</sub> एव हि; D<sub>1, 6, 8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1, 2</sub> ते ह्यनु; D<sub>5</sub> [s]येते- हि; T<sub>1</sub> त्वामनु-; G<sub>5</sub> M<sub>2</sub> (inf. lin)

तेभ्यनु- (for ह्येतेऽनु-). K<sub>3</sub> [s]तिमान्या वै (for ऽनुमान्या मे). B<sub>6</sub> वै (for मे). — <sup>d</sup>) D<sub>n</sub> हि (for [अ]स्य).

22 T<sub>2</sub> om. 22<sup>ab</sup>. — <sup>ο</sup>) T<sub>1</sub> श्रेयतां (for क्रि°). T<sub>1</sub> G<sub>3, 4</sub> एवेह (for आहारस्).

Colophon. — Adhy. name: K<sub>3</sub> युधिष्ठिरानुज्ञा; T<sub>4</sub> व्यासवाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or both): K<sub>2, 3, 5</sub> D<sub>1-6, 8</sub> S 8 (as in text); D<sub>1, 7</sub> 4. — Śloka no.: K<sub>4</sub> 65; K<sub>5</sub> 67; D<sub>6</sub> 5.

9

 This adhy. is missing in Ś<sub>1</sub> (cf. v. l. 15. 3).

1 <sup>a</sup>) K<sub>5</sub> B<sub>1</sub> G<sub>3, 4</sub> M<sub>1</sub> राजा (for राज्ञा). — <sup>δ</sup>) D<sub>1-6, 8</sub> T<sub>2, 3</sub> G<sub>1, 2, 5</sub> M<sub>1-3</sub> महामनाः (for प्रतापवान्). — <sup>ο</sup>) D<sub>7</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3, 4</sub> राजन् (for राजा). — <sup>d</sup>) T<sub>1</sub> संगतस् (for [अ]नु°). D<sub>1</sub> तथा; D<sub>1, 8</sub> T<sub>2, 4</sub> तथा (for तदा).

2 D<sub>1, 6, 8</sub> om. (hapl.) 2-3. — <sup>δ</sup>) T<sub>1</sub> एव (for इव). B D<sub>n</sub> D<sub>2, 7, 9</sub> समुद्धरन् (for 'द्धरन्'). K<sub>3</sub> कृच्छ्रादस्मात्समुद्धरेत्. — <sup>ο</sup>) K<sub>4, 5</sub> B D<sub>n2</sub> D<sub>1-3, 7, 9</sub> G<sub>1, 2-5</sub> M<sub>1, 2, 4, 5</sub> पदानि; T<sub>1</sub> पदागात् (for पदाति:);

पदातिः स महीपालो जीर्णो गजपतिर्यथा ॥ २  
 तमन्वगच्छद्विदुरो विद्वान्मूतश्च संजयः ।  
 स चापि परमेष्वासः कृपः शारद्वतस्तथा ॥ ३  
 स प्रविश्य गृहं राजा कृतपूर्वाह्निकक्रियः ।  
 तर्पयित्वा द्विजश्रेष्ठानाहारमकरोत्तदा ॥ ४  
 गान्धारी चैव धर्मज्ञा कुन्त्या सह मनस्विनी ।  
 वधूमिरुपचारेण पूजिताभुङ्क्त भारत ॥ ५  
 कृताहारं कृताहाराः सर्वे ते विदुरादयः ।  
 पाण्डवाश्च कुरुश्रेष्ठमुपातिष्ठन्त तं नृपम् ॥ ६  
 ततोऽब्रवीन्महाराज कुन्तीपुत्रमुपह्वरे ।

नियण्णं पाणिना पृष्टे संस्पृशन्नम्बिकासुतः ॥ ७  
 अप्रमादस्त्वया कार्यः सर्वथा कुरुनन्दन ।  
 अष्टाङ्गे राजशार्दूल राज्ये धर्मपुरस्कृते ॥ ८  
 तत्तु शक्यं यथा तात रक्षितुं पाण्डुनन्दन ।  
 राज्यं धर्मं च कौन्तेय विद्वानसि निबोध तत् ॥ ९  
 विद्यावृद्धान्सदैव त्वमुपासीथा युधिष्ठिर ।  
 शृणुयास्ते च यद्भूयुः कुर्याथैवाविचारयन् ॥ १०  
 प्रातरुत्थाय ताम्राजनपूजयित्वा यथाविधि ।  
 कृत्यकाले समुत्पन्ने पृच्छेथाः कार्यमात्मनः ॥ ११  
 ते तु संमानिता राजंस्त्वया राज्यहितार्थिना ।

C. 15. 1e1  
 B. 15. 5. 12  
 K. 15. 6. 12

3 D<sub>1</sub>.c.8 om. 3 (cf. v. 1. 2). —<sup>a</sup>) D<sub>1</sub> अन्व-  
 गच्छन्; D<sub>9</sub> अनुगच्छेद्. —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub> दूतश्च (for सूतश्च).  
 —<sup>c</sup>) K<sub>5</sub> वा (for च). G<sub>1</sub>.2.5 M<sub>1-3</sub> [ए]व (for  
 [अ]पि). T<sub>2</sub> स चैव कृपयाविष्टः. —<sup>d</sup>) G<sub>2</sub> तथा (for  
 कृपः). K<sub>4</sub> D<sub>9</sub> शारद्वतस् (sic); K<sub>5</sub> B<sub>2-4</sub> सारद्वतस्.  
 T<sub>2</sub> सदा; T<sub>3</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1-3</sub> तदा (for तथा). D<sub>5</sub> कृपो  
 विदुर एव च.

4 K<sub>1</sub>.2 om. (hapl.) 4. —<sup>a</sup>) D<sub>3</sub> सं- (for स).  
 D<sub>1</sub>.8 T<sub>2</sub>.3 G<sub>1</sub>.2.5 M<sub>1-3</sub> प्रविश्य च; D<sub>6</sub> विप्रस्य च  
 (sic); T<sub>4</sub> lacuna (for स प्रविश्य). K<sub>5</sub> प्राविशद्  
 (for प्रविश्य). K<sub>3</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2</sub>.7 राजन् (for राजा). —<sup>b</sup>)  
 K<sub>3</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>.9 G<sub>5</sub> -पूर्वाह्निकः; D<sub>1-6</sub>.8 T<sub>1</sub>.3 G<sub>2-4</sub> M  
 -सर्वाह्नि (D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>2</sub> 'ह्नि)क- (for -पूर्वाह्निक-). T<sub>2</sub> -क्रियाः.  
 K<sub>4</sub> कृतपूर्वाह्निकी क्रिया; K<sub>5</sub> कृतसर्वाह्निकाः क्रियाः. —<sup>c</sup>)  
 K<sub>4</sub> द्विजान् (for द्विज-).

5 <sup>a</sup>) K<sub>3</sub> चापि (for चैव). B<sub>3</sub> गान्धारी च महा-  
 भागा. —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>5</sub> D<sub>3</sub> यमस्विनी; B<sub>5</sub> तपस्विनी  
 (for मन<sup>a</sup>). D<sub>5</sub> T<sub>1</sub>.4 G<sub>3</sub>.4 M<sub>1</sub>.5 कुन्ती चैव यथा (T<sub>1</sub>  
 तप)स्विनी. —<sup>c</sup>) D<sub>n</sub> D<sub>5</sub> [आ]भुक्त. K<sub>1-3</sub> एव च  
 (K<sub>1</sub> सा) (for भारत). D<sub>1</sub>.6 पूजिताभुक्त सारतः; D<sub>8</sub>  
 'ता भक्तवत्सला; G<sub>1</sub> 'ता भुक्तभावना.

6 <sup>b</sup>) K<sub>2</sub> सर्वे ते कौरवादयः. —<sup>a</sup>) K<sub>5</sub> उपातिष्ठन्ति;  
 G<sub>3</sub>.4 उपतिष्ठन्त. D<sub>n</sub> तं नृप; D<sub>3</sub>.c.8 T<sub>2</sub>.3 G<sub>2</sub>.5 M<sub>1-3</sub>  
 भारत (for तं नृपम्). G<sub>1</sub> उपासन्ति स्म भारत.

7 <sup>a</sup>) D<sub>3</sub> T<sub>1</sub>.2 G<sub>1</sub>.2 M<sub>2</sub> महाराजः (for 'राज).  
 —<sup>b</sup>) B<sub>5</sub> उपस्थितं; D<sub>5</sub> उपाह्वरे; D<sub>6</sub> उपह्वती (sic) (for  
 'ह्वरे). T<sub>1</sub> कुत्रचित्समुपह्वरे. —<sup>c</sup>) K<sub>3-5</sub> T<sub>1</sub> नियण्णः;  
 B<sub>5</sub> विण्णं (for नि<sup>a</sup>). T<sub>1</sub> पृष्टं (for पृष्टे). —<sup>d</sup>) B<sub>5</sub>

संस्वरन् (for संस्पृशन्).

8 G<sub>1</sub> transp. 8<sup>ab</sup> and 8<sup>cd</sup>. —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub>.2 सततं;  
 T<sub>2</sub>.4 सर्वदा- (for 'था). — K<sub>2</sub> om. (hapl.) 8<sup>c</sup>-9<sup>b</sup>.  
 —<sup>c</sup>) D<sub>1</sub> राज्यांगे (for अष्टाङ्गे). G<sub>3</sub> -शार्दूले. —<sup>d</sup>)  
 B<sub>3</sub> T<sub>3</sub> राजध (B<sub>3</sub> राज्ये ध)र्मपुरस्कृतः.

9 K<sub>2</sub> om. 9<sup>ab</sup> (cf. v. 1. 8). G<sub>1</sub> om. (hapl.) 9<sup>ab</sup>.  
 —<sup>a</sup>) K<sub>4</sub> D<sub>9</sub> G<sub>4</sub> तं तु; D<sub>n</sub>2 यन्तु; D<sub>4</sub>.c.8 न तु;  
 T<sub>2</sub>.3 G<sub>2</sub> ननु (for तत्तु). K<sub>1</sub> त्वया तात; B<sub>1</sub>.4.5 D<sub>n</sub>  
 D<sub>2</sub>.7 महाराज (for यथा तात). —<sup>c</sup>) K<sub>2</sub> राज्ये; B<sub>3</sub>  
 राज-; D<sub>4</sub>.c.2 T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> राज्य- (for राज्यं). K<sub>1</sub>.2-5  
 धर्मश्च; B D<sub>n</sub> D<sub>1-3</sub>.7.9 T<sub>4</sub> G<sub>1</sub> धर्मेण; M<sub>1</sub>.5 कोशं च  
 (for धर्मं च). —<sup>d</sup>) D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> M<sub>4</sub>.5 अपि (for असि).  
 K<sub>4</sub>.6 B<sub>5</sub> मे; D<sub>1</sub> यत्; M<sub>3</sub>.5 तं (for तत्).

10 <sup>a</sup>) D<sub>4</sub>.8 वैद्या (D<sub>8</sub> विद्या-)वृद्धाः; G<sub>3</sub> विद्या-  
 वृत्तान् (for 'वृद्धान्). K<sub>3</sub> तपोवृद्धान्; K<sub>4</sub> उपासेथा  
 (for सदैव त्वम्). —<sup>b</sup>) K<sub>3</sub> पूजयेथा; K<sub>4</sub> सदैव त्वं;  
 K<sub>5</sub> M<sub>1</sub>.5 उपासेथा; G<sub>3</sub>.4 'सीत (for 'सीथा). — T<sub>1</sub>  
 om. 10<sup>cd</sup>. —<sup>c</sup>) D<sub>5</sub>.8 [स]ति; T<sub>2</sub>.3 G<sub>1</sub>.2.5 M हि  
 (for च). K<sub>1</sub> शृण्वन्तु तेषां यद्भूयुः; K<sub>2</sub> D<sub>5</sub> T<sub>4</sub> G<sub>3</sub>.4  
 शृणुन्व ते त्वां (K<sub>2</sub> G<sub>3</sub> तेषां) य<sup>a</sup>; K<sub>3</sub> शृणु तेषां च य<sup>a</sup>;  
 K<sub>4</sub>.5 यद्भूयुः शृणुयात्तेषां; D<sub>1</sub> शृणुयास्तीति यद्भूयुः (sic).  
 —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub>.2 कुन्त्या; K<sub>4</sub> D<sub>5</sub> G<sub>4</sub> कुर्याच (for कुर्याश्).  
 K<sub>5</sub> [अ]वधारयन्; T<sub>3</sub> [अ]निवारयन् (for [अ]विचा<sup>a</sup>).  
 K<sub>3</sub> कार्याचैव विरे[री]चयन्.

11 <sup>a</sup>) K<sub>3</sub> D<sub>1</sub> G<sub>5</sub> तद् (for तान्). —<sup>b</sup>) K<sub>2-5</sub>  
 पूजयेथा (for 'यित्वा). B<sub>5</sub> D<sub>1</sub>.9 यथा विधिः. —<sup>c</sup>)  
 K<sub>5</sub> कृत्यकाले (sic); D<sub>1-2</sub>.3 T<sub>2</sub> G<sub>2</sub>.5 M<sub>1-3</sub> कृच्छ्रकाले  
 (D<sub>5</sub> 'त्रे) (for कृत्य<sup>a</sup>). T<sub>1</sub> कृताह्निको महाराज. —<sup>d</sup>)

प्रवक्ष्यन्ति हितं तात सर्वं कौरवनन्दन ॥ १२

इन्द्रियाणि च सर्वाणि वाजिवत्परिपालय ।

हिताय वै भविष्यन्ति रक्षितं द्रविणं यथा ॥ १३

अमात्यानुपधातीतान्पितृपैतामहाञ्जुचीन् ।

दान्तान्कर्मसु सर्वेषु मुख्यान्मुख्येषु योजयेः ॥ १४

चारयेथाश्च सततं चारैरविदितैः परान् ।

परीक्षितैर्वहुविधं स्वराष्ट्रेषु परेषु च ॥ १५

पुरं च ते सुगुप्तं स्याद्बृहत्प्राकारतोरणम् ।

अट्टाट्टालकसंवाधं पदपथं सर्वतोदिशम् ॥ १६

तस्य द्वाराणि कार्याणि पर्याप्तानि बृहन्ति च ।

सर्वतः सुविभक्तानि यत्रैरारक्षितानि च ॥ १७

पुरुषैरलमर्थज्ञैर्विदितैः कुलशीलतः ।

आत्मा च रक्ष्यः सततं भोजनादिषु भारत ॥ १८

विहाराहारकालेषु माल्यशय्यासनेषु च ।

स्त्रियश्च ते सुगुप्ताः स्युर्वृद्धैरासैरधिष्ठिताः ।

शीलवद्भिः कुलीनैश्च विद्वद्भिश्च युधिष्ठिर ॥ १९

K<sub>6</sub> कृत्यम् (for कार्यम्). K<sub>4</sub> पृच्छैथा कार्यमासुतः (sic).

12 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> ते हि; K<sub>2,5</sub> D<sub>5,6</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>2-5</sub> M ते सु; K<sub>3</sub> ते च; D<sub>1,2</sub> ते तु (for ते तु). D<sub>4</sub> ते सु न मानिता राजंस (sic). — <sup>b</sup>) B Dn D<sub>2</sub> कार्यः; D<sub>1,3,9</sub> कार्या; D<sub>2</sub> T<sub>4</sub> G<sub>4</sub> राज्यं; D<sub>7</sub> कार्ये; G<sub>2</sub> लोकः; G<sub>5</sub> M<sub>1-3</sub> राज्ये (for राज्य-). K<sub>1,2</sub> -हितैपिणा; M<sub>1</sub> जयार्थिना (for -हिता). — <sup>c</sup>) M<sub>3</sub> प्रवक्ष्यति. D<sub>9</sub> हितांस (for हितं). — <sup>d</sup>) K<sub>4</sub> D<sub>4</sub> T<sub>3</sub> G<sub>1</sub> सर्वे (for सर्वं). D<sub>6</sub> T<sub>4</sub> -वर्धन (for -नन्दन). B Dn D<sub>1-3,7,9</sub> सर्वथा तव भारत; T<sub>1</sub> सर्वधर्मविवर्धनं; G<sub>3,4</sub> M<sub>3,5</sub> सर्वं पौरव-व (G<sub>4</sub> 'विव') धर्मं (M<sub>3</sub> 'न'); M<sub>3</sub> सर्वं कौरवनन्दनः.

13 <sup>a</sup>) B<sub>6</sub> तु (for च). — <sup>b</sup>) K<sub>1,3</sub> D<sub>6,8</sub> G<sub>1,2,5</sub> राज्यवत्; K<sub>2</sub> B<sub>6</sub> D<sub>6</sub> T<sub>2,3</sub> G<sub>3,4</sub> M<sub>1-3,5</sub> राजं (for वाजि). K<sub>2</sub> -पालयेत्; K<sub>3</sub> -पालयन्; B Dn<sub>2</sub> D<sub>1-2,7</sub> -पालये; Dn<sub>1</sub> -पालयः; M<sub>1</sub> damaged (for 'य'). K<sub>4,5</sub> राज्यं चेतप (K<sub>5</sub> च प) रिपालयेत्. — K<sub>4</sub> B<sub>1-6</sub> om. (? hapl.) 13<sup>c</sup>-14<sup>d</sup>. — <sup>c</sup>) B<sub>1,3</sub> Dn D<sub>1-3,7,9</sub> G<sub>1</sub> [पृ]व (for वै). — <sup>d</sup>) T<sub>1</sub> G<sub>1</sub> तथा (for यथा). K<sub>5</sub> रक्षित-द्रवणं यथा.

14 K<sub>4</sub> B<sub>1-6</sub> om. 14 (cf. v. l. 13). — <sup>a</sup>) Dn<sub>1</sub> D<sub>1,7</sub> असत्यान् (for अमा). K<sub>3</sub> M<sub>2</sub> उपधानीतान्; Dn<sub>2</sub> दातीतान्; D<sub>9</sub> थातीतान् (for धातीतान्). K<sub>1</sub> अमात्यानुपधातीत्यान्. — <sup>b</sup>) B<sub>2</sub> -पितामहाव् (for -पैता). — <sup>c</sup>) K<sub>3</sub> दक्षान् (for दान्तान्). K<sub>5</sub> कुर्वन्निर्; B<sub>1</sub> Dn D<sub>1,2,7</sub> पुण्यांश्च (for सर्वेषु). D<sub>4</sub> वार्ताधर्मेषु सर्वेषु; D<sub>6,8</sub> G<sub>2</sub> दातान्सर्वेषु धर्मेषु; D<sub>9</sub> दाक्षान्धर्मसु धर्मेषु; T<sub>3</sub> तांस्तान्सर्वेषु कार्येषु. — <sup>d</sup>) D<sub>9</sub> मुख्यांस्तु (for मुख्येषु). D<sub>3-6,8</sub> S योजय (for 'यः'). K<sub>5</sub> सुमुख्यान्मुख्येषु योज-यन्; B<sub>1</sub> Dn D<sub>1,2,7</sub> पुण्यान्सर्वेषु योजयेः.

15 T<sub>1</sub> om. 15<sup>ab</sup>. — <sup>a</sup>) G<sub>3,4</sub> कारयेथाश् (for चार-येथाश्). K<sub>3</sub> चरेयाश्चैव सततं; D<sub>6</sub> विचारयेथाः स.

— <sup>b</sup>) D<sub>1-6,8</sub> द्वारैर् (for चां). G<sub>1</sub> अविदितः. B<sub>2,3,6</sub> Dn<sub>2</sub> D<sub>1,3,9</sub> परैः (for परान्). B<sub>1,4,5</sub> Dn<sub>1</sub> D<sub>2,7</sub> चारै-रविदितः (B<sub>1</sub> 'ताः') परैः. — <sup>c</sup>) K<sub>1,2-5</sub> B<sub>6</sub> Dn D<sub>2,4,6-8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1,2,5</sub> M<sub>1-3</sub> बहुविधैः (for 'विधं'). — <sup>d</sup>) K D<sub>2,5,7</sub> T<sub>3,4</sub> G<sub>3,4</sub> M<sub>3,5</sub> स्व (K<sub>1</sub> तु) राष्ट्रपुर (D<sub>7</sub> 'परि') चासिभिः; B Dn D<sub>1,2,9</sub> 'द्व'प्र (D<sub>1</sub> 'द्वं प्र) तिवासिभिः; T<sub>1</sub> विदित्वा गृहचारिभिः. — After 15, D<sub>4,6,8</sub> read and G<sub>2</sub> (first time) 19<sup>cd</sup>.

16 <sup>a</sup>) K<sub>3</sub> चैव (for च ते). D<sub>1</sub> [5]स्तु (for सु). — <sup>b</sup>) K<sub>3</sub> गृह-; D<sub>9</sub> दृढं; G<sub>3</sub> वर-; G<sub>4</sub> द्वार- (for दृढ-). — <sup>c</sup>) K<sub>4</sub> अट्टालकः; B<sub>3</sub> चयाट्टालकः; D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> उच्चाट्टालकः; G<sub>4</sub> अट्टाट्टा (for अट्टाट्टा). K<sub>5</sub> -संबंधं; D<sub>6,8</sub> -संव्याधं (for -संवाधं). — <sup>d</sup>) B<sub>2,3</sub> Dn D<sub>2,3</sub> T<sub>4</sub> G<sub>3,4</sub> पदपदं; B<sub>1</sub> पदसुखं; D<sub>1</sub> सुगुप्तं; T<sub>1</sub> सत्पथं; G<sub>1</sub> पदगुप्तं (for पदपथं). M<sub>4</sub> सर्वतोदिशः (for 'शम्'). K<sub>4</sub> पदपथं सर्वतोदिसं (sic).

17 <sup>a</sup>) K<sub>3</sub> Dn D<sub>1,2,5,7</sub> सर्वाणि (for कार्याणि). — <sup>b</sup>) K<sub>3</sub> आयतानि (for पर्याप्तानि). — T<sub>4</sub> om. 17<sup>cd</sup>. — <sup>d</sup>) K<sub>4</sub> B Dn D<sub>2,7,8</sub> यत्नैर्; D<sub>3</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1,2</sub> यत्नैर् (for यत्नैर्). D<sub>1,5</sub> वा रक्षितानि (for आर).

18 <sup>a</sup>) B<sub>1,5</sub> Dn D<sub>1-3,7,9</sub> अर्थस्ते; B<sub>2,3</sub> अत्यर्थैर्; B<sub>5</sub> अर्थस्तु (for अर्थज्ञैर्). D<sub>3,6,8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> पुरुषैरर्थतत्त्व-ज्ञैर्; D<sub>5</sub> T<sub>1,3,4</sub> G<sub>3,4</sub> 'पैरप्रमत्तैश्च. — <sup>b</sup>) B<sub>1,4</sub> D<sub>4</sub> विदितः; G<sub>1</sub> वैदिकैः; G<sub>5</sub> M<sub>1</sub> वेदितैः (for वि). D<sub>6,8</sub> -शीलितः; G<sub>3,4</sub> -शीलिभिः (for -शीलतः). T<sub>2</sub> विदितैः कुशलीकृतं. — <sup>c</sup>) K<sub>1,3</sub> D<sub>4,6</sub> रक्षः (for रक्ष्यः). — <sup>d</sup>) K<sub>3-5</sub> पांडव (for भारत).

19 <sup>a</sup>) D<sub>1,6,8</sub> T<sub>2,3</sub> G<sub>1,2,5</sub> M<sub>1-3</sub> विहारादिषु सर्वेषु; D<sub>5</sub> विहारकारकालेषु. — <sup>b</sup>) K<sub>3</sub> माल्यं; G<sub>5</sub> माला- (for माल्य-). — <sup>c</sup>) B<sub>5</sub> स्त्रियाश्च. M<sub>4,5</sub> तु (for सु-). T<sub>1,4</sub> G<sub>3,4</sub> च (for स्युर्). — <sup>d</sup>) D<sub>1-6,8</sub> T<sub>1,2</sub> G<sub>2</sub>

मन्त्रिणश्चैव कुर्वीथा द्विजान्विधाविशारदान् ।  
 विनीतांश्च कुलीनांश्च धर्मार्थकुशलानृज्जन् ॥ २०  
 तैः सार्थं मन्त्रयेथास्त्वं नात्यर्थं बहुभिः सह ।  
 समस्तैरपि च व्यस्तैर्व्यपदेशेन केनचित् ॥ २१  
 सुसंवृतं मन्त्रगृहं स्थलं चारुह्य मन्त्रयेः ।  
 अरण्ये निःशलाके वा न च रात्रौ कथंचन ॥ २२  
 वानराः पक्षिणश्चैव ये मनुष्यानुकारिणः ।

सर्वे मन्त्रगृहे वज्र्या ये चापि जडपङ्कजाः ॥ २३  
 मन्त्रभेदे हि ये दोषा भवन्ति पृथिवीक्षिताम् ।  
 न ते शक्याः समाधातुं कथंचिदिति मे मतिः ॥ २४  
 दोषांश्च मन्त्रभेदेषु ब्रूयास्त्वं मन्त्रिमण्डले ।  
 अभेदे च गुणान्नाजन्पुनः पुनररिंदम ॥ २५  
 पौरजानपदानां च शौचाशौचं युधिष्ठिर ।  
 यथा स्याद्विदितं राजंस्तथा कार्यमरिंदम ॥ २६

C. 14. 196  
 B. 14. 5. 27  
 K. 14. 6. 26

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

युधिष्ठिर (for अधिष्ठिताः). — T<sub>1</sub> om. (hapl.) 19<sup>f</sup>;  
 D<sub>1.6.8</sub> read the same (G<sub>2</sub> doing so for the first  
 time) after 15. — <sup>f</sup>) D<sub>1.6.8</sub> G<sub>2</sub> (first time) च-  
 द्विश्च (for विद्वद्विश्च).

20 <sup>a</sup>) D<sub>1.6.8</sub> कुर्वीय (for °था). — <sup>d</sup>) K<sub>3</sub> बहून्;  
 K<sub>4</sub> जनान्; G<sub>1</sub> रिपून्; M<sub>1</sub> शुचीन् (for ऋजून्).

21 <sup>a</sup>) D<sub>3</sub> सार्थं (for सार्थं). — <sup>b</sup>) B<sub>5</sub> नात्यंतं;  
 D<sub>1</sub> नानार्थं; D<sub>7</sub> नीत्यर्थं; G<sub>1</sub> नास्त्वर्थो; G<sub>2</sub> नार्थं त्वं  
 (for नात्यर्थं). — <sup>c</sup>) T<sub>1.3</sub> G<sub>3.4</sub> M<sub>4.5</sub> वा; G<sub>1</sub> तु  
 (for च). D<sub>5</sub> व्यस्तैर् (for व्यस्तैर्).

22 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> स- (for सु-). K<sub>3-5</sub> सुसंवृते मन्त्रगृहे;  
 D<sub>1.6.8</sub> सुसंवृत्तमनुग्राहं. — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> शैलं; K<sub>3</sub> स्थले;  
 B<sub>3</sub> D<sub>1.3</sub> स्थानं; B<sub>5</sub> मूलं (for स्थलं). B<sub>2.3</sub> D<sub>1</sub> M<sub>1</sub>.  
 3-5 वारुह्य; G<sub>3.4</sub> चा° (for चा°). K<sub>4</sub> B<sub>5</sub> G<sub>2</sub> मंत्रयेत्  
 (for °येः). K<sub>5</sub> स्थले चापि निमंत्रयेत्; D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1.5</sub>  
 M<sub>2</sub> स्थलं वारुह्य मंत्रयेत् (D<sub>1.6</sub> °वित्); D<sub>5</sub> T<sub>1.3.4</sub> स्थल-  
 मारुह्य मंत्रय. — <sup>c</sup>) D<sub>4.8</sub> न (for वा). T<sub>1</sub> अरण्ये  
 निशि वा तात. — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub> D<sub>4.8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1-3</sub> कदा-  
 चन (for कथं°).

23 T<sub>1</sub> om. 23<sup>a</sup>. — <sup>a</sup>) G<sub>2</sub> चापि (for चैव).  
 — <sup>b</sup>) K B<sub>1-5</sub> Dn D<sub>1-3.7.9</sub> ये मनुष्यानुसा (K<sub>1.2</sub> °चा)-  
 रिणः; B<sub>5</sub> °नुवर्तिनः. — <sup>c</sup>) K<sub>2.4</sub> वज्र्या; D<sub>1.6.8</sub> वर्जा;  
 T<sub>1</sub> राजन् (for वज्र्या). — <sup>d</sup>) G<sub>1</sub> यत्र (for ये च).  
 G<sub>3.4</sub> गृह- (for जड-). K<sub>1.3</sub> B<sub>1.2.4.5</sub> Dn D<sub>1.2.7</sub>  
 -पंगवः; K<sub>4</sub> B<sub>3.6</sub> D<sub>5</sub> -पंगुलाः; D<sub>3</sub> G<sub>1</sub> -पंडकाः (for  
 -पङ्ककाः). D<sub>1.6.8</sub> ये चापि जलपंकवः; T<sub>2</sub> G<sub>2.5</sub> M

\*पि जलपंक (T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> °क)वः.

24 <sup>a</sup>) K<sub>3</sub> D<sub>5</sub> T<sub>3.4</sub> G<sub>3.4</sub> M<sub>4.5</sub> [5]पि; D<sub>1.4.6</sub>  
 T<sub>2</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1-3</sub> च (for हि). B<sub>5</sub> D<sub>1</sub> om. (hapl.)  
 from ये दोषा up to अभेदे (in 25°). K<sub>1.2</sub> चैषां (for  
 दोषा). T<sub>1</sub> मन्त्रभेदकरा ह्येते. — <sup>b</sup>) T<sub>1</sub> न प्रवेद्या विच-  
 क्षणैः. — T<sub>1</sub> om. 24<sup>ad</sup>. — <sup>c</sup>) D<sub>4</sub> गते; D<sub>5</sub> T<sub>3.4</sub>  
 G<sub>3.4</sub> ते न (by transp.). K<sub>2</sub> T<sub>3</sub> समाधातुं (for °धातुं).  
 — <sup>d</sup>) G<sub>1</sub> कथं स्याद् (for कथंचिद्). K<sub>2</sub> अपि (for  
 इति).

25 B<sub>5</sub> D<sub>1</sub> om. up to अभेदे (cf. v. l. 24). — <sup>a</sup>)  
 K<sub>4</sub> त्वं; G<sub>5</sub> M<sub>2.3</sub> तान् (for च). B<sub>4</sub> मन्त्रि- (for  
 मन्त्र-). B<sub>1-5</sub> Dn D<sub>2.3.7.9</sub> -भेदस्य (for -भेदेषु).  
 — <sup>b</sup>) D<sub>4.8</sub> भूयास् (for ब्रूयास्). T<sub>3</sub> तं (for त्वं).  
 K<sub>1</sub> राजः; K<sub>4</sub> G<sub>1.5</sub> M<sub>3</sub> मन्त्र- (for मन्त्रि-). G<sub>1</sub>  
 -मंडलैः. T<sub>1</sub> विचारय पुनः पुनः. — T<sub>1</sub> om. (hapl.) 25<sup>ad</sup>.  
 — <sup>c</sup>) D<sub>4</sub> अभेदं. K<sub>3</sub> B<sub>2.3.6</sub> Dn D<sub>2.4.7</sub> T<sub>4</sub> गुणा (for  
 गुणान्). G<sub>1</sub> राजा (for राजन्). — <sup>d</sup>) B<sub>5</sub> om. अरिंदम.

26 K<sub>2</sub> om. (hapl.) 26. — <sup>a</sup>) K<sub>4</sub> पौरजानपदांश्चैव.  
 — T<sub>1</sub> om. (hapl.) from 26<sup>b</sup> up to 15. 10. 2<sup>a</sup>. — <sup>b</sup>)  
 B<sub>4</sub> Dn D<sub>1.3.6</sub> शौचाशौचे (for °चं). — D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2</sub>  
 G<sub>5</sub> M<sub>1</sub> om. 26<sup>ed</sup>. — <sup>c</sup>) B<sub>5</sub> यदा (for यथा). — <sup>d</sup>)  
 B Dn D<sub>1-3.7.9</sub> कुरुद्वह (for अरिंदम).

Colophon om. in B Dn D<sub>1.2.7.9</sub> T<sub>1</sub>. — *Adhy.*  
*name* : K<sub>3</sub> युधिष्ठिरशिक्षा; K<sub>4</sub> युधिष्ठिरानुशासनं.  
 — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K<sub>2.4.5</sub>  
 D<sub>1-6.8</sub> S (T<sub>1</sub> om.) 9 (as in text).



धृतराष्ट्र उवाच ।

व्यवहाराश्च ते तात नित्यमाप्तैरधिष्ठिताः ।

योज्यास्तुष्टैर्हितै राजन्नित्यं चारैरनुष्ठिताः ॥ १

परिमाणं विदित्वा च दण्डं दण्ड्येषु भारत ।

प्रणयेयुर्यथान्यायं पुरुपास्ते युधिष्ठिर ॥ २

## 10

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 15. 3. 3).

1 T1 om. 1<sup>a</sup>-2<sup>a</sup> (cf. v. l. 15. 9. 26). Dn2 D1.0 G1 om. the ref. —<sup>a</sup>) K2.4 B Dn D1-3.7.9 T2 G5 M3-6 व्यवहारश्च (for 'राश्च). G1 ये (for ते). K4 Dn1 राजन् (for तात). —<sup>b</sup>) K1 B Dn D1.2.7.9 अधिष्ठितः; D3 M4.6 'ष्ठितैः; D4.6.8 T2 G1.2.6 M1-3 अनुष्ठिताः (for अधि°). —K1.2 D2 om. (hapl.) 1<sup>cd</sup>; D1 reads it on marg. —<sup>c</sup>) K3 योग्यास्; B Dn2 D1.3.7.9 G5 M3 यो(B2 त्या)ज्यस्; Dn1 युज्यस्; T3 येत्यास् (sic) (for योज्यास्). D5 T4 G3.4 तुष्टैर् (for तुष्टैर्). K3-5 D5 T2-4 G3.4 M2-5 भृतैः; G1.5 M2 (inf. lin.) वृतैः; G2 हृतै (for हितै). D4.6.8 योज्यास्तुष्टे हता राजन्; M1 योज्यास्तुष्टा भृता रा°. —<sup>d</sup>) G1 आप्तैर्; G2 पारैर् (for चारैर्). K3.4 B1.3.4 Dn2 D7.9 M3.6 अधिष्ठितः (K3.4 M3.6 'ताः); B2.5.6 Dn1 D1.3 अनुष्ठितः; D5 T4 G3.4 अधिष्ठितैः; T2.3 G1.2.5 M1-3 अनुष्ठितैः (for 'ष्ठिताः). — After 1, M1 ins.:

24\* अलुब्धैश्चास्य व्यसनभिः स्निग्धैरात्मसमैः सदा ।

[ Prior half hypermetric. ]

2 T1 om. 2<sup>a</sup> (cf. v. l. 1). —<sup>a</sup>) K3 प्रमाणं च; D1 परिणामो (for 'माणं). —<sup>b</sup>) B2 D3.4.8 G4 दंड्यं; B3 दंडान् (for दण्डं). K4.5 B5 D5 G2 दंडेषु (for दण्ड्येषु). K1-3 पातयेः (for भारत). D1.5 दंड्यं (D5 'ख्या) दंडेषु भारत; T1 दंड्यानां कुरु दंडनं. — T1 om. 2<sup>cd</sup>. —<sup>c</sup>) K5 D4.6.8 प्रणयेषु; G3.4 प्रत्यायेषुर् (for प्रण°). K1 T3 यथा च्याय्यं. —<sup>d</sup>) K6 पुरुपास्तो-विशारदाः (sic).

3<sup>a</sup>) D1-3 अदानः; G3.4 आधान (for आदान-). —<sup>b</sup>) K1-3 B2-4.6 D3 परदारामिर्मर्षिणः; B1.6 Dn D2 'वमर्षिणः; D1 'राविर्मर्षणाः; D4.6.8 T2 G2 चरा ये

आदानरुचयश्चैव परदारामिर्मर्षणः ।

उग्रदण्डप्रधानाश्च मिथ्या व्याहारिणस्तथा ॥ ३

आक्रोष्टारश्च लुब्धाश्च हन्तारः साहसप्रियाः ।

सभाविहारमेत्तारो वर्णानां च प्रदूषकाः ।

हिरण्यदण्ड्या वध्याश्च कर्तव्या देशकालतः ॥ ४

भीमदर्शनाः; D5 T4.4 G1.3.4 M1.4.5 परदारामिर्मर्षाः; T3 G5 M2.3 'भिम (T3 'द)र्शनाः. —<sup>c</sup>) K1.2 -प्रदानाश्च; K5 -प्रधानं; D1.3 -प्रमाणाश्च (for -प्रधानाश्च). —<sup>d</sup>) K3 G3 व्याहरिणस्; D5 व्याहारणस्; D3 वाहारिणस् (sic) (for व्याहा°).

4<sup>a</sup>) K3 आक्रोष्टारश्च. D3.6.8 T2 G2.5 M1-3 क्रोष्टारश्चैव लुब्धा (D4.8 'व्य)श्च. — T1 om. 4<sup>bd</sup>. —<sup>b</sup>) K3 B Dn D1.2.7 इतारः; D5 T4 G3.4 विकाराः (for हन्तारः). D4.6.8 सहसप्रियाः (sic). — K2 om. 4<sup>cd</sup>. —<sup>c</sup>) D5 T2.4 G5 हिंसाः; G4 सदा (for सभा-). B2 सभाविहारा भर्तारो; D4.6.8 T3 G1.4 M हिंसाविहारा (G1 M4 'रो) भेत्ता (D4.6.8 G1 भोक्ता) रो; G2 हिंसाकाराश्च भेत्तारो. —<sup>d</sup>) K1 प्रदूषिकाः; K3 विदूषकाः. —<sup>e</sup>) K1 Dn2 D2 -दंड्य-; K4 D4 -दंड-; D3 T1 G1.2 -दंडा (for -दण्ड्या). D4-6.8 T2.3 G1.2.6 M1-3 वा (for च). — After 4, K3.5 G1 ins.:

25\* अचरोधूमसौ मृत्यैस्तु सह पानं विवर्जयेत् ।

आक्रोशन्त्यनुमत्तास्ते कलत्रं चापि गृह्णते ।

जिघांसन्त्यपि शस्त्रेण नष्टाः क्रीडन्ति चोत्कटाः ।

नानाक्षेपा व्याहरन्ति राग्यागम्यं न जानते ।

अतिपानेन राजापि सर्वकोशं विनाशयेत् । [ 5 ]

वितरेद्वायुकेभ्यश्च प्रधानद्रव्यसंचयम् ।

बुद्धेमान्पानदोषांस्तु पिबेदेकः स्वजायथा ।

युक्त्या प्रकाशं मतिमान्स्ववीर्यस्याभिवृद्धये ।

[ (L. 1) K5 च (for तु). G1 transp. सह and पानं. — (L. 2) G1 वा (for च). — K5 om. line 3. — (L. 3) K3 नष्टाः क्रीडन्ति चोत्कटैः (for the post. half). — (L. 4) K3 नामाक्षिप्य; K5 नानाक्षेप (for 'क्षेपा). — (L. 6) K3.5 गायनेभ्यश्च (for 'वेभ्यश्च). — (L. 7) K5 च (for तु). G1 शब्दमात्मनि दोषांश्च (for the prior half). G1 तु- (for स्व-). — (L. 8) G1 अयति (for मतिमान्). G1 तु- (for स्व-). K5

प्रातरेव हि पश्येथा ये कुर्युर्व्ययकर्म ते ।  
अलंकारमयो भोज्यमत ऊर्ध्वं समाचरेः ॥ ५  
पश्येथाश्च ततो योधान्सदा त्वं परिहर्षयन् ।  
दूतानां च चराणां च प्रदोपस्ते सदा भवेत् ॥ ६  
सदा चापररात्रं ते भवेत्कार्यार्थनिर्णये ।  
मध्यरात्रे विहारस्ते मध्याह्ने च सदा भवेत् ॥ ७

सर्वे त्वात्ययिकाः कालाः कार्याणां भरतर्षभ ।  
तथैवालंकृतः काले तिष्ठेथा भूरिदक्षिणः ।  
चक्रवत्कर्मणां तात पर्यायो ह्येष नित्यशः ॥ ८  
कौशस्य संचये यत्नं कुर्वीथा न्यायतः सदा ।  
द्विविधस्य महाराज विपरीतं विवर्जयेः ॥ ९  
चारैर्विदित्वा शत्रुंश्च ये ते राज्यान्तराधिणः ।

C. 15. 206  
B. 15. 5. 37  
K. 15. 6. 41

[अ]तिः; G<sub>1</sub> वि- (for [अ]धि-).

5 D<sub>1</sub>. 2. 2. T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> M<sub>1-3</sub> om. 5<sup>ab</sup>. — <sup>a</sup>) K<sub>1</sub>. 2 B D<sub>1</sub>. 2. 2. 2. T<sub>1</sub>. 4 G<sub>1-4</sub> M<sub>4</sub>. 5 अन्त्यांश्च; T<sub>3</sub> रथ्यांश्च (for एव हि). B<sub>1</sub> बुध्नेया; G<sub>1</sub>. 2 पश्येत्स्वं (for 'या). K<sub>3</sub> भ्रातरश्च प्रपद्येथा. — <sup>b</sup>) G<sub>1</sub> प्रिय-; G<sub>2</sub> स्त्रेय- (for न्यय-). K<sub>3</sub> च (for ते). — <sup>c</sup>) D<sub>1</sub>. 6. 8 अलंकारान् (for 'रम्). D: T<sub>1</sub> G<sub>2</sub>. 4 जनो (for कथो). — <sup>d</sup>) K<sub>2</sub>. 2 B<sub>1</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> सनाचरेत्; B<sub>2</sub> 'चरः; D<sub>1</sub>. 2. 2 'चरैः (sic); D<sub>5</sub> T<sub>1</sub>. 4 G<sub>1</sub>. 3. 4 M<sub>4</sub>. 5 'चर; M<sub>3</sub> 'चरे (for 'चरे:).

6 <sup>a</sup>) D<sub>2</sub> T<sub>1</sub> M<sub>1</sub> पश्येताम् (for 'याम्). B<sub>1</sub>. 4 G<sub>1</sub> तथा; B<sub>2</sub> यथा (for ततो). D<sub>5</sub> T<sub>1</sub>. 4 G<sub>1</sub> [S]माल्यान् (for योधान्). K<sub>2</sub> संपश्येथा तथा योधान्; D<sub>1</sub>. 6 पश्येताश्च वरा (D<sub>2</sub> तवा) योधान्. — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> सदा तु; D<sub>1</sub>. 2. 2. T<sub>2</sub>. 2 G<sub>1</sub>. 2. 2 M<sub>1-3</sub> मततं; D<sub>2</sub> T<sub>1</sub>. 4 G<sub>2</sub>. 4 M<sub>4</sub>. 5 प्रजास्त्वं (for सदा स्वं). B Dn D<sub>1-3</sub>. 2. 2. प्रति- (for परि-). K<sub>2</sub> हर्षयेत्; T<sub>1</sub> G<sub>2</sub>. 4 हर्षय (for 'यन्). — T<sub>1</sub> om. 6<sup>cd</sup>. — <sup>c</sup>) D<sub>2</sub> T<sub>1</sub> G<sub>2</sub>. 4 M<sub>1</sub> चा (G<sub>2</sub>. 4 वा)-रगानां; T<sub>2</sub> चेतराणां (for च चराणां). — <sup>d</sup>) D<sub>2</sub> प्रतो-पत्; G<sub>1</sub> प्रदेयत् (for प्रदोपन्). B<sub>2</sub> यथा; T<sub>2</sub> M<sub>3</sub> तदा (for सदा). K<sub>1</sub> [अ]भवत् (for भवेत्). D<sub>1</sub>. 6 प्रदोपान्ते (D<sub>1</sub> 'पान्ति) सदा (D<sub>2</sub> 'भा) भवेत्.

7 G<sub>2</sub>. 4 om. (hapl.) 7. — <sup>a</sup>) B<sub>2</sub> यदा; T<sub>2</sub> G<sub>1</sub> तदा; T<sub>3</sub> तथा (for सदा). K<sub>1</sub>. 2. 4. 5 B<sub>2</sub> D<sub>1</sub>. 9 M<sub>4</sub>. 2 'रात्रस्ते; K<sub>3</sub> 'रात्रे च; B<sub>2</sub>. 9 Dn T<sub>1-3</sub> G<sub>2</sub>. 2 M<sub>3</sub> 'रात्रांते; G<sub>1</sub> 'रात्रेषु (for 'रात्रं ते). D<sub>2</sub> सदा चारपरोत्रस्तो (sic). — <sup>b</sup>) D<sub>1</sub>. 2. 2 T<sub>1</sub> G<sub>2</sub> M<sub>1-3</sub> कार्यवि- (for कार्यार्थ-). B<sub>2</sub> 'निश्चयः; Dn<sub>1</sub> 'निर्णयः; D<sub>1</sub>. 2. 2 'निश्चये (for 'निर्णये). K D<sub>2</sub> T<sub>1</sub> M<sub>4</sub>. 2 भवेत्कार्यविनिश्चये (K<sub>2</sub> D<sub>2</sub> T<sub>1</sub> M<sub>4</sub> 'यः); T<sub>2</sub>. 3 G<sub>2</sub> 'यविनिर्णयः (G<sub>2</sub> 'यं); G<sub>1</sub> भवेत्कार्यस्य निश्चयः. — T<sub>1</sub> om. (hapl.) 7<sup>a</sup>-8<sup>c</sup>. — <sup>c</sup>) K<sub>2</sub> मध्यरात्रिः; B<sub>2</sub> D<sub>1</sub>. 2. 2 T<sub>2</sub>. 2 G<sub>1</sub>. 2 M<sub>2</sub>. 3 'रात्रं (for 'रात्रे). B<sub>1</sub>. 2. 2 D<sub>2</sub> विचारस्; D<sub>2</sub>. 2 T<sub>3</sub> विहारस् (for 'रस्). — <sup>d</sup>) K<sub>2</sub> मध्याह्ने (for 'ह्ने च). G<sub>2</sub> M<sub>1</sub> तदा (for सदा). D<sub>2</sub> [अ]भवत् (for भवेत्).

8 T<sub>1</sub> om. 8 (cf. v. l. 7). — <sup>a</sup>) K<sub>2</sub> त्वम्यधिकाः; K<sub>4</sub> Dn D<sub>2</sub>. 7 त्वं (Dn<sub>2</sub> चं) पयिकाः; K<sub>5</sub> त्वात्पर्यके (sic); D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> त्वात्ययिके; G<sub>2</sub>. 4 तात्व (G<sub>1</sub> त्वात्य) धिके (for त्वात्ययिकाः). D<sub>1</sub>. 6. 8 सत्त्वतात्व (D<sub>1</sub>. 8 om. त्व) धिके काले; T<sub>2</sub>. 3 G<sub>2</sub>. 2 M सर्वे त्वात्ययि (G<sub>2</sub> 'धि) के काले; G<sub>1</sub> सर्वे नाम्याधिके काले. — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub>. 2 B<sub>2</sub>. 3. 6 D<sub>1</sub>. 5 T<sub>1</sub> G<sub>2</sub>. 4 M<sub>4</sub>. 5 पुरुपर्यभ (for भरत'). — <sup>c</sup>) G<sub>2</sub>. 4 कथ (for तथा). B<sub>3</sub> [अ]लंकृताः; D<sub>1</sub>. 6. 8 T<sub>2-4</sub> G<sub>2</sub> M<sub>1</sub>. 3 चाचरन् (for [अ]लंकृतः). D<sub>5</sub> कापि (for काले). — <sup>d</sup>) K<sub>2-4</sub> B<sub>1-3</sub>. 5 Dn D<sub>1-3</sub>. 9 M<sub>2</sub> 'दक्षिण (for 'णः). — After 8<sup>cd</sup>, K<sub>2-5</sub> G<sub>1</sub> ins.:

26\* न वृथा न्यवतिष्ठेत् परिहार्यादिभूषणम् ।  
प्रयोज्यं सर्वदेवेह माद्गल्यं पापनाशनम् ।

[ ( L. 1 ) G<sub>1</sub> न विद्राव्य च तिष्ठेत् (for the prior half). K<sub>4</sub> पारित्यर्थादिभूषणं (sic); G<sub>1</sub> 'हायं विभूषणं (for the post. half). ]

— <sup>e</sup>) K<sub>3</sub> चमं वत् (for चक्र'). D<sub>1</sub>. 6. 8 G<sub>1</sub>. 2 कर्मणा (for 'णां). B Dn D<sub>1-3</sub>. 7. 9 चक्रवत्तात कार्याणां. — <sup>f</sup>) T<sub>3</sub> वा न; T<sub>4</sub> हि स (for ह्येप). K<sub>1</sub>. 2 सर्वथा; K<sub>2-5</sub> निश्चयः (for नित्यशः). B Dn D<sub>1-3</sub>. 7. 9 पर्यायो दृश्यते सदा; D<sub>1</sub>. 6. 8 'योभेषु नित्यशः (D<sub>2</sub> भारत); D<sub>2</sub> G<sub>2</sub>. 4 'धेभ्यो विनिश्चयः; G<sub>1</sub> 'यो ह्येव निर्णयः.

9 <sup>a</sup>) B<sub>2</sub>. 8 D<sub>2</sub>. 9 कोपस्य; D<sub>1</sub> क्रोधस्य; D<sub>6</sub>. 8 क्रोधस्य; T<sub>1</sub> रत्नानां; G<sub>1</sub> कार्यस्य (for क्रोशस्य). K<sub>5</sub> संचयं; Dn D<sub>2</sub>. 7 निचये (for सं'). T<sub>1</sub> M<sub>4</sub> नित्यं (for यत्नं). K<sub>1</sub> D<sub>1</sub> शोक (D<sub>1</sub> कोप) स्य संचयं नित्यं; B<sub>1</sub>. 4-8 कोपस्य निचये यत्नं. — <sup>b</sup>) K<sub>2-5</sub> धर्मतः (for न्यायतः). K<sub>1</sub> तदा D<sub>2</sub> तथा (for सदा). T<sub>1</sub> यत्नं कुरु महामते. — <sup>c</sup>) K<sub>1</sub>. 2 B<sub>2</sub>. 5 Dn D<sub>1</sub>. 8. 7. 9 M विविधस्य; B<sub>2</sub> विधिरस्य; G<sub>2</sub> स्वद्विधस्य (for द्विवि'). T<sub>1</sub> यत्कार्यं तत्कुरुत्वेह; T<sub>3</sub> द्विविधस्य च राजेन्द्र. — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub>. 4. 5 D<sub>2</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>2</sub>. 2 विवर्जयेत्; K<sub>2</sub> B<sub>2</sub> D<sub>2</sub>. 5 T<sub>1</sub> M<sub>3</sub> विवर्जये (T<sub>1</sub> 'य); K<sub>3</sub> च वर्जयेत्; B<sub>2</sub>. 4 विपर्यये; D<sub>3</sub>. 6 G<sub>2</sub>. 4 विसर्जयेत् (for विवर्जये:).

तानासैः पुरुषैर्दूराद्वातयेथाः परस्परम् ॥ १०  
 कर्मदृष्ट्याथ भृत्यांस्त्वं वरयेथाः कुरुद्रह ।  
 कारयेथाश्च कर्माणि युक्तायुक्तैरधिष्ठितैः ॥ ११  
 सेनाप्रणेता च भवेत्तव तात दृढव्रतः ।  
 शूरः क्लेशसहश्चैव प्रियश्च तव मानवः ॥ १२  
 सर्वे जानपदाश्चैव तव कर्माणि पाण्डव ।  
 पौरोगवाश्च सभ्याश्च कुर्युर्ये व्यवहारिणः ॥ १३

स्वरन्ध्रं परन्ध्रं च स्वेषु चैव परेषु च ।  
 उपलक्षयितव्यं ते नित्यमेव युधिष्ठिर ॥ १४  
 देशान्तरस्थाश्च नरा विक्रान्ताः सर्वकर्मसु ।  
 मात्राभिरनुरूपाभिरनुग्राह्या हितास्त्वया ॥ १५  
 गुणार्थिनां गुणः कार्यो विदुषां ते जनाधिप ।  
 अविचाल्याश्च ते ते स्युर्यथा मेरुर्महागिरिः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

10 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>2</sub> चैरै (for चौरै). K<sub>1</sub> शत्रुं; T<sub>1</sub> सर्वं; G<sub>3.4</sub> शक्यांश्च (for शत्रूँश्च). — <sup>b</sup>) D<sub>1.6.8</sub> ये नो; T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> एते (for ये ते). K<sub>1</sub> ये ते राज्यापहारिणः; K<sub>2-5</sub> M<sub>1.5</sub> ततायिनः; B Dn D<sub>1-3.7.9</sub> ये (D<sub>1</sub> ते) राज्यान्तरैपिणः; D<sub>5</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>3.4</sub> ये चान्ये चा (D<sub>5</sub> त्वा)-तयायिनः; G<sub>1</sub> एते राज्यान्तरायिनः; M<sub>2</sub> (inf. lin.) ये ते राज्यान्तरैपिणः. — <sup>c</sup>) B<sub>1</sub> अनासैः; B<sub>6</sub> तवासैः (for तानासैः). K<sub>4</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> दूतान् (for दूराद्). — <sup>d</sup>) D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> पातयेथाः (for घातं). B<sub>1.4</sub> युधिष्ठिर; B<sub>2.3.6</sub> D<sub>1.3.9</sub> नरर्षभ; B<sub>6</sub> Dn D<sub>2.7</sub> नराधिप (for परस्परम्).

11 <sup>a</sup>) B<sub>1</sub> (marg. as in text) च (for [अ]थ). K D<sub>6</sub> T G<sub>1.3-5</sub> M ततो भृत्या (K<sub>4</sub> दूता)न्; D<sub>1.6.8</sub> G<sub>2</sub> ततो मत्यान् (for [अ]थ भृत्यांस्त्वं). D<sub>1</sub> वा (for त्वं). D<sub>1</sub> कर्मदृष्ट्यांश्च भृत्यांस्त्वं. — T<sub>1</sub> om. 11<sup>b</sup>. — <sup>b</sup>) K<sub>3</sub> चारयेथाः; K<sub>4.5</sub> मानयेथाः; D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2.5</sub> M<sub>1-3</sub> संगृही (D<sub>1.6</sub> ही)थाः; D<sub>5</sub> G<sub>3.4</sub> M<sub>1.5</sub> धारयेथाः; T<sub>8</sub> संगृह्याश्च; G<sub>1</sub> सुगृहीत्वा (for वरयेथाः). K<sub>1.2</sub> मा (K<sub>2</sub> दा)नयेथाः परस्परं. — <sup>c</sup>) K<sub>3</sub> [आ]शु (for च). — <sup>d</sup>) K<sub>4.5</sub> D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> M युक्तो युक्तैः; T<sub>1</sub> युक्तैरुक्तैः (for युक्तायुक्तैः). D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> M<sub>1.3</sub> अनुष्ठितैः (for अधि<sup>9</sup>).

12 K<sub>4</sub> reads 12 on marg. — <sup>a</sup>) D<sub>8</sub> corrupt. K<sub>1</sub> सेनाप्रणीता; D<sub>4</sub> सेना भवेत्ता च (sic); T<sub>1</sub> सेनाप्र-नेता (for प्रणेता). B<sub>5</sub> तथा (for भवेत्). — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> दृढव्रताः (sic). — <sup>c</sup>) G<sub>1</sub> (also as in text) सूतः (for शूरः). K<sub>1</sub> क्षेमः; T<sub>1</sub> चैव (for क्लेशः). K<sub>1-3.5</sub> M<sub>1.5</sub> क्षमश्च (for सहश्च). K<sub>3</sub> चेति (for चैव). D<sub>1.6.8</sub> सदा क्लेशहराश्चैव. — T<sub>1</sub> G<sub>3.4</sub> om. (hapl.) 12<sup>d</sup>-13<sup>a</sup>. — <sup>d</sup>) K<sub>3</sub> D<sub>6</sub> T<sub>3.4</sub> G<sub>1</sub> मानद; K<sub>5</sub>

व (for वः). B<sub>1-8.5</sub> Dn D<sub>1-3.7.9</sub> हितो भक्तश्च पुरुषः; B<sub>3</sub> स हितो भक्तपुरुषः; D<sub>1.6.8</sub> प्रियाश्च तव मानवाः.

13 T<sub>1</sub> G<sub>3.4</sub> om. 13<sup>a</sup> (cf. v. 1. 12). — <sup>a</sup>) B<sub>2</sub> सर्वं. K<sub>2.3.5</sub> B<sub>6</sub> Dn D<sub>1.2.7</sub> जनपदाश्च (for जानं). K<sub>4.5</sub> चापि; G<sub>1.5</sub> M<sub>1-3</sub> तात (for चैव). — <sup>b</sup>) M<sub>2</sub> (inf. lin.) कर्मणि. — <sup>c</sup>) K<sub>1.2.4.5</sub> B Dn D<sub>1-3.7.9</sub> गोवद्रासभवचैव; K<sub>3</sub> गोवद्रासंभवाश्चैव; D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>1.5</sub> M गोप (T<sub>2.3</sub> G<sub>1</sub> स्व-; G<sub>5</sub> M<sub>1.5</sub> व-; M<sub>1-3</sub> श्र)रा रासभाश्चैव; D<sub>5</sub> पौराश्चैव सभाज्याश्च; T<sub>4</sub> पौरज-नाश्च सभ्याश्च; G<sub>2</sub> गोपुराग्ने सभाश्चैव. — <sup>d</sup>) K<sub>3</sub> वहेयुर (for कुर्युर्ये). D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>2.5</sub> M<sub>1-3</sub> यानवि (for ये व्यव-). D<sub>5</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>3.4</sub> कुर्युर्योगविचारणः (T<sub>1</sub> रणाः; G<sub>3.4</sub> रिणः).

14 T<sub>1</sub> om. 14. — <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> सु- (for स्व-). K<sub>3-5</sub> स्वर्ध्रप (K<sub>5</sub> ध्रः प)रं ध्रेषु (K<sub>4</sub> ध्रस्य; K<sub>5</sub> ध्रश्च). — <sup>b</sup>) K<sub>3</sub> उपलक्षयितव्यस्ते.

15 <sup>a</sup>) D<sub>6</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>3.4</sub> M<sub>3-5</sub> नृपा (for नरा). B Dn D<sub>1-3.7.9</sub> देशजाश्चैव पुरुषा; D<sub>1.6.8</sub> देशान्तराश्चैव नरा. — <sup>b</sup>) B Dn D<sub>1-3.7.9</sub> स्वेषु (for सर्वं). — T<sub>1</sub> om. 15<sup>c</sup>. — <sup>c</sup>) K<sub>1</sub> B Dn D<sub>1-3.7.9</sub> G<sub>1</sub> यात्राभिर; D<sub>1</sub> G<sub>3.4</sub> सं (for मां). K<sub>3-5</sub> कूलाभिर (for रूपाभिर). — <sup>d</sup>) T<sub>3</sub> च ये (for त्वया).

16 <sup>a</sup>) B<sub>2</sub> गुणार्थिनो; B<sub>6</sub> नां च. D<sub>9</sub> गुणाः कार्या. B<sub>1</sub> गुणार्थिना गुणाः कार्या; D<sub>1.6.8</sub> G<sub>1.5</sub> M<sub>2.3</sub> गुणानां संमतं (G<sub>1</sub> तः) कार्यं; T<sub>2.3</sub> G<sub>2</sub> M<sub>1</sub> गुणानुसंमतं कार्यं. — <sup>b</sup>) B<sub>1</sub> Dn D<sub>2.7</sub> विदुषा वै (for पां ते). B<sub>2</sub> D<sub>9</sub> नराधिप (for जनां). K<sub>3.5</sub> विदुषा (K<sub>5</sub> पां) नयमिच्छतः (K<sub>5</sub> ता); D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1-3</sub> पां राजसत्तम. — <sup>c</sup>) Dn<sub>1</sub> G<sub>5</sub> M<sub>3</sub> अविचार्याश्च; D<sub>1.3</sub> प्रविचाल्याश्च

## धृतराष्ट्र उवाच ।

मण्डलानि च बुध्येथाः परेषामात्मनस्तथा ।  
उदासीनगुणानां च मध्यमानां तथैव च ॥ १  
चतुर्णां शत्रुजातानां सर्वेषामाततायिनाम् ।  
मित्रं चामित्रमित्रं च बोद्धव्यं तेऽरिकर्षण ॥ २  
तथामात्या जनपदा दुर्गाणि विपमाणि च ।

बलानि च कुरुश्रेष्ठ भवन्त्येषां यथेच्छकम् ॥ ३  
ते च द्वादश कौन्तेय राज्ञां वै विविधात्मकाः ।  
मन्त्रिप्रधानाश्च गुणाः पष्टिर्द्वादश च प्रभो ॥ ४  
एतन्मण्डलमित्याहुराचार्या नीतिकोविदाः ।  
अत्र पाद्भुष्यमायत्तं युधिष्ठिर निबोध तत् ॥ ५  
वृद्धिक्षर्यौ च विज्ञेयौ स्थानं च कुरुनन्दन ।

C. 15. 219  
B. 15. 3  
K. 15. 7

(for अ). D<sub>2</sub> तु (for च). K<sub>1.2</sub> स स्याद्; K<sub>3</sub> सर्वे; K<sub>4.5</sub> सत्या; B<sub>1-4</sub> D<sub>2</sub> तु स्तुर; B<sub>5</sub> न स्तुर; D<sub>1.2</sub> तेन; T<sub>1</sub> G<sub>2.4</sub> सम्प्रा (for ते स्तुर). D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2</sub> अविचाल्य (D<sub>3</sub> 'ल्यः स) देवः (T<sub>2</sub> 'शः) स्याद्; T<sub>3</sub> अविचाल्यनिदेशः स्याद्; T<sub>4</sub> 'चारस्व ते सम्प्रा; G<sub>1</sub> 'चार्यस्व देशस्य; G<sub>2</sub> 'चाल्यश्च देशश्च; M<sub>1.2.4.5</sub> 'चार्यश्च देशः स्याद्. —<sup>d</sup>) T<sub>3</sub> ददा (for यथा). B Dn D<sub>1-3.7.8</sub> अच (B<sub>3</sub> 'व)ला इव नित्यदाः.

Colophon. — Adhy. name : K<sub>3</sub> युधिष्ठिरशिक्षा.  
— Adhy. no. (figures, words or both) : K<sub>2.4</sub> D<sub>1-6.8</sub> S (except T<sub>1</sub>) 10 (as in text); B<sub>3</sub> D<sub>1.7</sub> 8.  
— Śloka no. : D<sub>2</sub> 42.

## II

☞ This adhy. is missing in Ś<sub>1</sub> (cf. v. l. 15. 3. 3.).

1 <sup>a</sup>) M<sub>1</sub> वि- (for च). —<sup>o</sup>) K<sub>3</sub> B Dn D<sub>2.2</sub> 7.2 -गणानां (for -गु). D<sub>1</sub> उदासीनांश्च मध्यस्थान्. —<sup>d</sup>) B D<sub>2-4.6-8</sub> G<sub>2</sub> मध्यस्थानां (for 'मानां). B<sub>1.4.5</sub> Dn D<sub>2.7</sub> च भारत (for तथैव च).

2 <sup>a</sup>) K<sub>5</sub> चतुर्गुण- (for चतुर्णां). D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2.5</sub> M<sub>1.4</sub> सत्त्व- (for शत्रु). D<sub>2</sub> -जातीनां (for -जातानां). —<sup>o</sup>) K<sub>1.2.4</sub> मित्र- (for [अ]मित्र-). K<sub>5</sub> मित्रं मित्रा-मित्रं च; D<sub>1.6.8</sub> G<sub>2</sub> मित्रामित्रं च बोद्धव्यं. —<sup>d</sup>) D<sub>1</sub> T<sub>2.2</sub> G<sub>1.5</sub> M<sub>1-3</sub> शत्रु; D<sub>2</sub> तैवि- (for तैःरि-). K<sub>1-3</sub> B<sub>2-4</sub> D<sub>1.2</sub> कर्पण (B<sub>2</sub> 'मणा). B<sub>3</sub> बोद्धव्यास्तेरिर्कर्पणः; D<sub>1.6.8</sub> G<sub>2</sub> सर्वदा शत्रुकर्षणः (G<sub>2</sub> 'न).

3 <sup>a</sup>) D<sub>1.6.8</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1-3</sub> अय (for तथा). K<sub>3.4</sub> G<sub>1</sub> नाना-; D<sub>2</sub> माह-; M<sub>6</sub> [अ]मात्य- (for 'त्या).

D<sub>1</sub> जानपदा. T<sub>1</sub> तथा भृत्यानि नवधा. —<sup>b</sup>) K<sub>1.2</sub> B<sub>3</sub> Dn D<sub>2.4.6-8</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1-3</sub> विविधानि; K<sub>4</sub> B<sub>4</sub> D<sub>2</sub> विपमानि; B<sub>1.2</sub> विपयाणि (for विपमाणि). — K<sub>2</sub> om. 3<sup>o</sup>-4<sup>o</sup>. —<sup>o</sup>) B<sub>5</sub> वासानि; D<sub>2</sub> वनानि (for बलानि). D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2.5</sub> M<sub>2.3</sub> कुरुश्रेष्ठा (T<sub>2</sub> M<sub>2</sub> 'रुश्रेष्ठ; G<sub>5</sub> M<sub>3</sub> 'लश्रेष्ठ) भवंत्येव (T<sub>2</sub> G<sub>5</sub> M<sub>2.3</sub> 'पां). —<sup>d</sup>) K<sub>4.5</sub> D<sub>3</sub> G<sub>1</sub> भवति. D<sub>7</sub> M<sub>4.5</sub> यथेष्टकं; G<sub>1</sub> स्वकं परं; M<sub>1</sub> यथा स्वकं (for यथेच्छकम्). B<sub>6</sub> दद्यात्तेषां यथेच्छकं; D<sub>1-6.8</sub> T G<sub>2-4</sub> यथादेशं यथासुखं (D<sub>2</sub> T G<sub>2.4</sub> 'स्वकं); G<sub>5</sub> M<sub>2.3</sub> यथा स्वं कर्मजं तथा.

4 K<sub>2</sub> om. 4<sup>ab</sup> (cf. v. l. 3). —<sup>a</sup>) K<sub>5</sub> G<sub>1</sub> राजेंद्र (for कौन्तेय). —<sup>b</sup>) K<sub>2-5</sub> D<sub>6</sub> T G राजानो; B<sub>2</sub> lacuna; D<sub>1.6-8</sub> राज्ञो नु (for राज्ञां वै). K<sub>1</sub> G<sub>1</sub> विविधात्मिकाः (G<sub>1</sub> 'त्मना); B<sub>1.4.5</sub> Dn D<sub>1.2.7</sub> विपया- (B<sub>1</sub> 'मा)त्मकाः; B<sub>2</sub> \*रिपात्मकाः; B<sub>3</sub> विविधार्थकाः (for 'त्मकाः). —<sup>o</sup>) K<sub>2-5</sub> D<sub>1.3</sub> T<sub>1</sub> G<sub>1</sub> M<sub>2</sub> (sup. lin.) मंत्र-; B<sub>3</sub> मित्र- (for मन्त्रि-). D<sub>5</sub> M<sub>1.2</sub> (sup. lin.) गुणाः (for गुणाः). —<sup>d</sup>) B<sub>2.3</sub> (marg.) कश्चिद्; T<sub>3</sub> M<sub>2</sub> पदच; G<sub>5</sub> M<sub>2</sub> (sup. lin.) 3 पष्टि- (for पष्टिर्-). D<sub>5.6</sub> S स्मृताः (for प्रभो). K<sub>1</sub> पष्टिर्द्वादशा विभो; D<sub>1</sub> पष्टी द्वादशतः स्मृताः (sic); D<sub>3</sub> पष्टिर्द्वादशकस्मृताः (sic).

5 <sup>b</sup>) K<sub>3</sub> मंत्र- (for नीति-). — ) B<sub>1.2.5.6</sub> Dn<sub>1</sub> D<sub>1-2.7.8</sub> T<sub>3</sub> तत्र; T<sub>2</sub> यत्र (for अत्र). G<sub>1</sub> प्राद्भुष्यम् (for पाद्भुष्यम्). K<sub>1.2.5</sub> षायत्तं (for षायत्तं). —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub> मे; T<sub>2</sub> यत् (for तत्).

6 <sup>b</sup>) K<sub>4</sub> D<sub>2</sub> -वर्धन; B<sub>2-5</sub> Dn D<sub>2.7</sub> -सत्तम (for -नन्दन). K<sub>3</sub> स्थानं च भरतर्षभ. —<sup>o</sup>) K<sub>3.4</sub> G<sub>1.5</sub> M<sub>3</sub> द्विसप्तत्यां (G<sub>1</sub> 'म्या) (for 'त्या). D<sub>1.6.8</sub> महाबाहुस् (sic); T<sub>3</sub> 'राज (for 'बाहो). —<sup>d</sup>) K<sub>1.2.5</sub> तव; K<sub>3</sub> T<sub>3.4</sub> तथा; D<sub>1</sub> तत्र (for ततः). K<sub>3</sub> -वारिणः;

द्विसप्तत्या महाबाहो ततः पादुष्यचारिणः ॥ ६  
 यदा स्वपक्षो बलवान्परपक्षस्तथाचलः ।  
 विगृह्य शत्रून्कान्तेय यायात्क्षितिपतिस्तदा ।  
 यदा स्वपक्षोऽबलवांस्तदा संधिं समाश्रयेत् ॥ ७  
 द्रव्याणां संचयश्चैव कर्तव्यः स्वान्महास्तथा ।  
 यदा समर्थो यानाय नचिरंणैव भारत ॥ ८

Di. 6 T2 M1 -चारिणा; D2 T1.4 G2.4 M1.1 -भारता;  
 T3 -चारिणः; G2 M2.3 -चारणा (for -चारिणः). B Dn  
 Di-3.1.6 ततः (B: 'या) पादुष्यजा गुणाः.

7 <sup>a</sup>) B3 ततः; D1 यदि; Di. 6.3 यदा; T G1-3  
 M1.3 यथा (for यदा). K1 सु- (for स्व-). G1 यथा  
 स्वपक्षो बलवति. — <sup>b</sup>) K2 मदाचलः (for तथा'). B3  
 चलः; Di-6.8 T G2.2.2 M2.3 [अ]परः; G1 M1.2  
 (inf. lin.) [अ]वरः (for [अ]चलः). — G1 transp.  
 7<sup>c</sup> and 7<sup>d</sup>. — <sup>c</sup>) K1.1 D2 T2.4 G1.1 M1-3 शत्रुं  
 (for शत्रून्). K2 विजिगीषुमदा यायान्. — <sup>d</sup>) Dn  
 D2.1 जेयः; G1 शूयान्; G2 यदा (for यायात्). T1  
 स्थितिपतिम्. B2 D2.3 T1.2.4 M1 (also as in text)  
 तथा; D1 स ए; D2.3 T2 G2.2 M2 (sup. lin.) मदा  
 (for तदा). K3 नृपतिः स्थिति रमः. — K3 reads  
 7<sup>c</sup>-8<sup>d</sup> on marg. sec. m. — <sup>e</sup>) D2 T2.3 यथा (for  
 यदा). Di. 6.8 G2 M1.3 (inf. lin.) स्वपरम्; G1 स्वप-  
 लम्; G2 M2.3 स्वपरम् (for अबलवांसु). K3 यदादि-  
 पक्षो बलवांसु; K4 B Dn Di-3.1.6 Bom. ed. यदा  
 परे तु (Bom. ed. च) यकिनः. — After 7<sup>c</sup>, K4 B  
 Dn Di-3.1.6 ins. :

27<sup>a</sup> स्वपक्षश्चैव दुर्बलः ।

सार्धं विद्वान्महा क्षीणः.

[ (L. 2) B1 तथा (for तदा). B2 D1 तथा (D1  
 'दा) विद्वान्परैः संधिं. ]

— <sup>f</sup>) K4 B1.4-6 Dn D2.3.1.9 परैः (for तदा). K3  
 सिद्धि (for संधिं). K5 विचारयेत्; D2 T1 G1.2.4  
 M1.6 समाचरेत्; G2.5 M1-3 श्रय (for 'श्रयेत्). B2  
 क्षिप्रमेव समाचरे (sic); B3 परैः संधिं तदाश्रयेत्; D1  
 सुविदिक्त्वा समाश्रयन्; Di. 6.8 तदा बंध (D2 'यु)समाश्रयः;  
 T2-4 तथा संधिं समाचरेत् (T2 'श्रय).

8 K3 reads 8 on marg. G1 transp. 8<sup>b</sup> and  
 8<sup>d</sup>. — <sup>a</sup>) K1 Di. 6.8 T2 G2.5 M1-3 संचये; B1  
 संचयं; T3 सुचयश् (for सं). — <sup>b</sup>) Dn3 तु; D1  
 G1 सु- (for स्थान्). K1.2 B1.2.4 D1 T2 G1.2.4 M1.3

तदा सर्वं विधेयं स्थान्स्थानं च न विभाजयेत् ।  
 भूमिरल्पफल्गु देया विपरीतस्य भारत ॥ ९  
 हिरण्यं कुप्यभूयिष्ठं मिथं श्रीणमकोऽभवत् ।  
 विपरीताच्च गृहीयात्स्वयं संधिविशादः ॥ १०  
 संधयथे राजपुत्रं न लिप्सेया भरतर्षभ ।  
 विपरीतस्तु नेष्ट्रेयः पुत्र कस्यांनिदापदि ।

तदा (for तथा). K2.3 सर्वंस्वपक्षे महात्त्वया; Di. 6.8 T2  
 G2.4 M1-3 स्वयः कार्यः मदा भवेत्. — <sup>a</sup>) M1 तथा  
 (for यदा). K3 शानाय (for सा'). Di. 6.8 T2 G2.5  
 M1-3 समर्थं येन जन्मन् (M1 'देत्'); G2 स्वतर्प्येन जा-  
 (1 या)भायाम्. — <sup>b</sup>) D1 स चिरैः; G2 M2 क्वचिं  
 (for क्वचिं). Di. 6.8 T2 G2 कश्चिरेण च भारत.

9 K1 om. (hapl.) 9. — <sup>a</sup>) T1 तथा; M1.3  
 यथा (for तथा). K2 सर्वैः; K3 नृप (for सर्वैः). K4  
 मदा सर्वविधेयः स्वायत्; Di. 6.8 T2 G2.4 M1-3 तथा सर्वं  
 विभाजयम्. — <sup>b</sup>) K3 transp. च and न. K4 प्राद्विदि-  
 विषोऽभवेत्; K5 प्राद्वेन च विभाजयेत्; B Dn Di. 6.8  
 स्थानेन स (D1 न) विचार (B2.2 'भाप)येत्; D1 स्थाने  
 च संविभाषयेत्; Di. 6.8 T2 M1.3 स्थाने येन विभाषकं  
 (T2 M1.3 'कः); D1 T2.4 G2.2 स्थानेन च विभाषः D1 T2  
 'भाप)येत्; D2 स्थाने च संविभाषयतः; T1 स्थानेनेषु  
 विभाषयेत्; G2.2.5 M1-3 स्थाने येन वि (G2.2 नि)भाषय  
 (G2 'येत्). — T1 om. 9<sup>d</sup>. — <sup>c</sup>) T2 अल्पफल्गुः;  
 G2.5 फल्गु' (for अल्प').

10 K1 om. 10. — <sup>a</sup>) K1 हिरण्य- (for 'सर्वं').  
 D2 T2 G2.4 M स्वल्प- (for कुप्य-). Di. 6.8 T2.3 G1  
 2.3 हिरण्यस्वल्प (T2 'रतनः; G1 'रीप्य)भूयिष्ठम्. — <sup>b</sup>)  
 Di. 6.8 G2 ह्रस्वं (for मिथं). K2.1 शयो (K1 'या शरैः;  
 B1 अभायकः; D2 अयोसरैः; T1 सत्कोशवत्; M1.3  
 शकोशयं (sic) (for 'तवत्). K3 हीनामिषमयोवदः; K4  
 मंत्रक्षीणमयोवदं. — <sup>c</sup>) K2-3 B2 Di. 6.8 S विपरीतं  
 (for 'रीतान्). K3 च; B2 वि-; B1-2 Dn Di-3.  
 1.6 नि-; G1.1 M1-3 तु (for न). Di. 6.8 G1 M2  
 (sup. lin.) गृहीयाः (for 'यात्). — <sup>d</sup>) M2 स्वयं  
 (for स्वयं). Dn3 T2 G2.4 M1.3 विधि- (for संधि-).  
 K4 M2 (inf. lin. as in text) विदारद.

11 <sup>a</sup>) Di-6.8 T2.4 G2 स्वतर्प्यः; T1 G1.3 संतर्प्यः;  
 T2 सप्त्यात्मकं; G2.4 स्वतर्पदं; M2 संतर्प्यं (for स्वतर्प्यं).  
 B (except Be) Dn Di-3.1.6 चा (for च). K3 सित्तार्थं  
 राजदासुल. — <sup>b</sup>) T1 रि [लि]प्सेयाः कुरुन्दन. — <sup>c</sup>)  
 K3 G5 M1.3 विपरीते (for 'तत्). K2.4 देय (for

तस्य प्रमोक्षे यत्नं च कुर्याः सोपायमन्त्रवित् ॥ ११  
 प्रकृतीनां च कौन्तेय राजा दीनां विभावयेत् ।  
 क्रमेण युगपद्द्वंद्वं व्यसनानां बलावलम् ॥ १२  
 पीडनं स्तम्भनं चैव कौशभङ्गस्तथैव च ।  
 कार्यं यत्नेन शत्रूणां स्वराष्ट्रं रक्षता स्वयम् ॥ १३  
 न च हिंस्योऽभ्युपगतः सामन्तो वृद्धिमिच्छता ।

कौन्तेय तं न हिंसेत यो महीं विजिगीषते ॥ १४  
 गणानां भेदने योगं गच्छेथाः सह मन्त्रिभिः ।  
 साधुसंग्रहणाच्चैव पापनिग्रहणात्तथा ॥ १५  
 दुर्बलाश्चापि सततं नावष्टभ्या वलीयसा ।  
 तिष्ठेथा राजशार्दूल वैतसीं वृत्तिमास्थितः ॥ १६  
 यद्येवमभियायाच्च दुर्बलं बलवान्नुप ।

C. 15. 291  
 B. 15. 6. 18  
 K. 15. 7. 18

श्रेयः). B Dn D1-3.7.9 विपरीतं न ते भूयः (Dn D2.7 तच्छ्रेयः); D1.6.8 T2 G2 M1 विपरीतकृतेदेयः; D5 T1.3.4 G3.4 'तस्य तेदेयः (G1 तेदेयं); G1 'रीतं तु वै देयः. —<sup>d</sup>) T2 G1.3-5 M पुत्रः (for पुत्र). —<sup>e</sup>) Bom. ed. तस्याः (for तस्य). B5 Dn1 D2 प्रमोक्ष्ये; D5 G2 प्रमोक्षं; T2 M1 'क्ष-; G3 'क्षो (for 'क्षे). K3 तस्य प्रमोक्षणे यत्नं; D1.8 'क्षं यत्नश्च. —<sup>f</sup>) K1.2 D1.6.8 T2 G2-5 M कुर्याः सो (K1 'र्यासो-; D1.6 'र्याः सा) पायमाप्तवत् (G3.4 M1 'वान्); K3.5 D5 T1.2.4 कुर्यात्सो (T3 'र्याः सो) पायमाप्तवान् (K3 'त्मनः); K4 'स्ताहायमात्मना; B2.8 D2 कुर्यात्सो (B3 'र्याः सो) पाय-मन्त्रवत्; G1 कुर्याच्चैद्वयमाप्तवान्.

12<sup>a</sup>) B Dn D1-3.7.9 राजेन्द्र (for कौन्तेय). —<sup>b</sup>) K1 B1.4-6 Dn D2.9 M3 दीनान् (for दीनां). K1.2 G5 M विभावयेः (K1 G5 M3 'ये) (for 'वयेत्). K4 राजा दीनां व्यभावयेत्; D1 वरादीनां विचारयन्. —<sup>c</sup>) K5 वंधं; B Dn D1-3.7.9 सवं; D1.6.8 G2 M2 (sup. lin.).3 वृद्धिः; T1 वंधं; T2 G5 M1.2 वृद्धे; T3 वृत्तं; G1 बुद्ध्वा (for द्वंद्वं). —<sup>d</sup>) K1 व्यपिनानां (sic); D1.6.8 G2 ह्यसतां च (for व्यसनानां). K3 T1 G1 बला-वलं. B Dn D1-3.7.9 व्यवसायं महाबलः (B3 D3.6 'ल).

13<sup>a</sup>) K5 पीडनं; Dn पीडितं; T1 सीदनं (for पीडनं). G3.4 दंभनं (for स्तम्भनं). —<sup>b</sup>) K4 D1 कोशं; B D1-3.9 कोप- (for कोश-). D1.6.8 G2 क्लेशा-संगस्रः; G1 क्रोशनं च (for कौशभङ्गस्र). K1.2 T2 G5 M संगस्रः; T1 भंगं (for भङ्गस्र). —<sup>c</sup>) K4 D9 कार्यो; B2.3 कार्या (for कार्यं). D5 यत्नेन (for यत्नेन). —<sup>d</sup>) K1 B5 सुराष्ट्रं; K2-5 B1-3 Dn D2.7.9 M4.5 स्वराज्यं (for 'ष्ट्रं). D5 M2 (inf. lin.).3 रक्षतां. T1 स्वराष्ट्रे रक्षणं नृप.

14<sup>a</sup>) B1.5.6 D2 T2 न चाहिंस्यो; D1.6.8 G2 एवं हिंसा (for न च हिंस्यो). K1 [S]भ्युपगतः; K2 [S]प्युप\*; B3 G3.4 ह्युप\* (for अभ्युप\*). T1 स चलास्ये ह्युपगमः. —<sup>b</sup>) K5 समंतो; T1 समंताद् (for सामन्तो). D6

वृद्धिम् (for वृद्धिम्). D1.6.8 T2 G2 इच्छतां; D5 ऋच्छता. B2 सामवृद्धिमिहेच्छता. —<sup>c</sup>) B4 D2.9 तन् (for तं). Dn1 हिंसेत्स; Dn2 हिंसेथा (for हिंसेत). K1-3.5 D5 T1.4 G3-5 M2.8 कौन्तेय तद्वितं हिंस्यात् (K1.5 T4 G3 M2 हिंस्यात्); K4 corrupt; D1.6.8 T2.8 G1.2 M1.4.5 कौन्तेय (D1.5.8 'यं) तद्वितं ते स्यात्. —<sup>d</sup>) B5 सो (for यो). K D1-6.8 S पृथिवीं विजिगीष (K1 'पि)तः.

15<sup>a</sup>) D5 T1.3.4 G1.3-5 गुणानां (for गं): M3.5 भजने (for भेदने). D1.6.8 T2 G2 M1 गुणामे (M1 'णमे) देन वै योगं. —<sup>b</sup>) K4 गच्छेच्च; B Dn D1-3.7.9 ईप्सेयाः (for गच्छेथाः). G1 स तु (for सह). M1 गच्छेथाः स महान्त्रिभि (sic). —<sup>c</sup>) B4 om. (hapl.) 15<sup>b</sup>-18<sup>b</sup>. T1 om. 15<sup>c</sup>. —<sup>d</sup>) K1.2 -सत्कारणाच्च (for -संग्रहणाच्च). K3 आत्मा रक्ष्यो महाराज; K4.5 D1-6.8 T2-4 G2-4 M1-3.5 आत्मसात्क (T2.4 G2.4 'त्का) रणाच्चैव (D1.6.8 'णे कृत्यं; T2 G2 M1-3 'णे नित्यं; T3 'णाश्चैव); G5 आत्मास्यात्करुणे नित्यं (sic); M4 आत्मतत्कारणैर्नित्यं. —<sup>e</sup>) K5 माया-; D5 पापि-; T3 प्राणे; T4 G5 प्राण-; G4 प्राण- (for पाप). B2 -विग्रहणाच्च; T4 -निग्रहणस्र (for 'णात्). G3.4 तदा (for तथा). D1.6.8 T2 G2 पालनानि त्र (T2 G2 गृ) हे तथा; G1.5 M पापानां नि- (G1 वि)ग्रहे त (G1 'हात्)था.

16 B4 om. 16 (cf. v. l. 15). —<sup>a</sup>) K3.5 D3.5 T1.2.4 G2-5 M1.2 दुर्बलं (K3 'ल)श्च; D1.6.8 दुर्बलं; G1 दुर्बलं. D1.6.8 T2.8 G1.2.5 M1.2 चैव (for चापि). —<sup>b</sup>) K3 B (B4 om.) Dn D1-3.7.9 ना (B2 वा)-न्वेष्टव्या (K3 'व्यो); K4 अवृष्टव्यो; K5 अवष्टव्यो; D1.6.8 T2 G2.5 M नावष्टभ्यो; D5 T1.3.4 G3.4 नावमान्यो; G1 अन्वेष्टव्यो (for नावष्टभ्या). —<sup>c</sup>) D6 तिष्ठेथ. —<sup>d</sup>) B6 वैतसी- (for 'सीं). K1 D1-6.8 T1.2.4 G2-4 M4.5 आश्रितः; D1 आहतः (for आस्थितः).

17 B4 om. 17 (cf. v. l. 15). —<sup>a</sup>) B2 यच्च (for यदि). B (B4 om.) Dn D2.3.7.9 T4 G1 पुनम् (for एवम्). K1 D5 T2 G1.5 अभियायास्त्वं (K1 'श्च);

सामादिभिरुपायैस्तं क्रमेण विनिवर्तयेत् ॥ १७  
अशक्नुवंस्तु युद्धाय निष्पतेत्सह मन्त्रिभिः ।  
कोशेन पौरैर्दण्डेन ये चान्ये प्रियकारिणः ॥ १८

असंभवे तु सर्वस्य यथामुख्येन निष्पतेत् ।  
क्रमेणानेन मोक्षः स्याच्छरीरमपि केवलम् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि पञ्चादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१२

धृतराष्ट्र उवाच ।

संधिविग्रहमप्यत्र पश्येथा राजसत्तम ।

द्वियोनिं त्रिविधोपायं बहुकल्पं युधिष्ठिर ॥ १  
राजेन्द्र पर्युपासीथाश्चित्त्वा द्वैविध्यमात्मनः ।

D<sub>1</sub>. 8 'यायाच्च; T<sub>3</sub> 'यायाद्धै; T<sub>1</sub> G<sub>2</sub>. 4 'यायाति; G<sub>2</sub>  
M<sub>1-3</sub> 'यायात्वां (for 'यायाच्च). T<sub>1</sub> यश्च स्वामभियायाति.  
—<sup>b</sup>) T<sub>1</sub> दूर्बलाद् (for दुर्बलं). K<sub>2</sub> D<sub>1-6</sub>. 8 T<sub>2</sub>. 4 G<sub>1</sub>.  
2-5 M<sub>2-3</sub> नृप (for नृपः). K<sub>2</sub> दुर्बलं चळवानृप; B  
(B<sub>1</sub> om.) D<sub>n</sub> D<sub>1-8</sub>. 7. 9 बलवान्दुर्बलं नृपः (D<sub>1</sub> 'प; D<sub>2</sub>  
'पं); T<sub>2</sub> (sup. lin.) दुर्बलं बलवन्नृपः. —<sup>c</sup>) D<sub>1</sub> च;  
D<sub>2</sub>. 8 T<sub>2</sub>. 4 G<sub>2</sub>. 4 खं (for तं). —<sup>d</sup>) M<sub>4</sub>. 5 द्वि (for  
वि). B<sub>2</sub> -वर्तत; D<sub>n</sub> D<sub>2</sub>. 7 T<sub>4</sub> G<sub>2</sub>. 4 -वर्तये; T<sub>1-3</sub>  
G<sub>1</sub>. 5 M<sub>1-3</sub> -वर्तय (for -वर्तयेत्). K<sub>2</sub>. 5 क्रमेणैव वि (K<sub>2</sub>  
निवर्तयेत्; K<sub>4</sub> 'ण च विवर्धयेत्; D<sub>1</sub> तं क्रमेण निवर्त-  
येत्.

18 B<sub>1</sub> om. 18<sup>ab</sup> (cf. v. l. 15). —<sup>a</sup>) K<sub>1</sub> अश-  
क्नुयंस्. K<sub>2</sub>. 4 B (B<sub>1</sub> om.) D<sub>n</sub> D<sub>1-3</sub>. 7. 9 च (for तु).  
—<sup>b</sup>) K<sub>1</sub> निषेधेत्; K<sub>2</sub> निषेतेत्; K<sub>3</sub> नेष्यते; K<sub>4</sub>  
निष्यत्; D<sub>1</sub> पतेत; D<sub>2</sub> यतेत; D<sub>3</sub> निष्फलैः; D<sub>2</sub>. 6. 8  
T<sub>2</sub> M<sub>1-3</sub> निष्पतेः (for 'तेत्). —<sup>c</sup>) T<sub>1</sub> om. 18<sup>c</sup>-19<sup>b</sup>.  
—<sup>d</sup>) K<sub>1</sub> D<sub>1</sub> G<sub>6</sub> कौशेन; B (except B<sub>2</sub>) D<sub>2</sub>. 8. 7 (before  
corr.) कोपेण; D<sub>n</sub> कौशेण; D<sub>2</sub> शोकेन (for कौशेन).  
D<sub>4</sub> सौर्य-; T<sub>2</sub> वैरैर् (for पौरैर्). M<sub>3</sub> दंष्ट्रेण. —<sup>e</sup>)  
B D<sub>n</sub> D<sub>1-3</sub>. 7. 9 चास्य (for चान्ये). T<sub>2</sub> -कारणाः (for  
-कारिणः).

19 T<sub>1</sub> om. 19<sup>ab</sup> (cf. v. l. 18). —<sup>a</sup>) G<sub>1</sub> असं-  
भवस् (for 'भवे). M<sub>1</sub> च (for तु). —<sup>b</sup>) D<sub>1</sub> यथा  
दुःखेन (for यथामुख्येन). D<sub>2</sub> M<sub>1</sub> निष्पतेः (for 'तेत्).  
—<sup>c</sup>) G<sub>2</sub>. 4 श्रमेण (for क्रं). K<sub>4</sub> तेन; G<sub>2</sub> ननु (for  
[अ]नेन). K<sub>1</sub> D<sub>2</sub>. 4. 6. 8 G<sub>2</sub>. 5 M<sub>3</sub> मोक्षं; K<sub>2</sub> सौर्यं;  
K<sub>3</sub> D<sub>1</sub> मोक्ष्यं; D<sub>n</sub> D<sub>2</sub> मुक्तं; D<sub>1</sub> युक्तं (for मोक्षः).  
—<sup>d</sup>) B<sub>2</sub> D<sub>2</sub> शरीरम्. B<sub>1-3</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1-3</sub>. 7. 9 इति; B<sub>2</sub>  
इव; G<sub>1</sub> प्रति; G<sub>2</sub> M<sub>2</sub>. 3 परि (for अपि). D<sub>2</sub> शरी-  
रेणापि केवलं; T<sub>1</sub> बहुधा राजसत्तम.

Colophon. — *Adhy. name*: K<sub>2</sub> युधिष्ठिरनिष्ठा;  
K<sub>4</sub> युधिष्ठिरानुशासनं. — *Adhy. no.* (figures, words or  
both): K<sub>4</sub> D<sub>1-2</sub>. 8 T<sub>2-4</sub> G M 11 (as in text);  
B<sub>1</sub>. 8 9; D<sub>1</sub>. 7 6; T<sub>1</sub> 10. — *Sloka no.*: K<sub>1</sub> 20;  
K<sub>2</sub> 35; D<sub>2</sub> 21.

12

☞ This adhy. is missing in Ś<sub>1</sub> (cf. v. l. 15. 3.  
3).

1<sup>a</sup>) M<sub>4</sub> संधि (for संधि-). D<sub>1</sub> T<sub>4</sub> G<sub>2</sub>. 4 अस्य  
(for अत्र). M<sub>5</sub> संधि विग्रहमंत्रस्य. —<sup>b</sup>) D<sub>2</sub>. 6. 8  
पश्येता (sic) (for पश्येथा). —<sup>c</sup>) K<sub>2</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>. 6. 8  
T<sub>2</sub> द्वियोनि- (for 'नि). D<sub>n</sub> D<sub>2</sub>. 7 G<sub>1</sub> वि (G<sub>1</sub> द्वि)-  
विधोपायं (for त्रि-). —<sup>d</sup>) K<sub>2</sub> D<sub>2</sub> M<sub>4</sub> युधिष्ठिरं  
(sic).

2<sup>a</sup>) K<sub>1</sub>. 2. 4. 8 B D<sub>n</sub> D<sub>1-3</sub>. 7. 9 T<sub>1</sub>. 4 G<sub>2</sub>. 4 M<sub>4</sub>. 5  
कौरव्य; K<sub>3</sub> कौरव्यान् (for राजेन्द्र). K<sub>4</sub>. 5 B<sub>2</sub>. 4 D<sub>2</sub>.  
7-9 पर्युपासीया (D<sub>2</sub> 'त); T<sub>2</sub> 'सौत्वा (for 'सीयाम्).  
—<sup>b</sup>) K<sub>4</sub> B<sub>2</sub>. 4 D<sub>n</sub> D<sub>2</sub>. 2. 7. 8 स्थित्वा; D<sub>1</sub> हित्वा (for  
छित्वा). K<sub>1</sub>. 2 वीवधम् (sic); K<sub>2-3</sub> व्यसनम्; G<sub>2</sub>  
विविधम् (for द्वैविध्यम्). D<sub>1</sub>. 6. 8 T<sub>1-3</sub> G<sub>2</sub> M<sub>4</sub> जि (T<sub>1</sub>  
नी)त्वा द्वि (M<sub>4</sub> वि)विधमात्मनः (D<sub>2</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> 'ना); D<sub>2</sub>  
T<sub>4</sub> जित्वा व्यसनमा'; G<sub>1</sub> छिद्रान्निविधमा'; G<sub>2</sub>. 4 जि-  
त्वाद्य धनमा'; M<sub>1</sub> \* \* \* पि कृतमा'; M<sub>2</sub>. 2. 5 छित्वा (M<sub>2</sub>  
जित्वा) द्वि (M<sub>2</sub> वि)विधमायति. —<sup>c</sup>) B<sub>2</sub> तुष्टः; D<sub>2</sub>  
हृष्ट- (for तुष्ट-). B<sub>2</sub> -बलः; D<sub>1-6</sub>. 8 T G<sub>2-4</sub> -जनः  
(for -बलः). K<sub>4</sub> शत्रुम्; D<sub>1</sub> G<sub>2</sub> शत्रून् (for शत्रुर).  
K<sub>2</sub> तुष्टपुष्टबलं शत्रुम्; K<sub>3</sub> हृष्टं पुष्टबलं शत्रुम्; G<sub>1</sub> तुष्टं  
पुष्टं बलं शत्रुर (sic); G<sub>2</sub> तुष्टपुष्ट बलं शत्रुर; M<sub>2</sub> तुष्ट-  
पुष्टं बलः शत्रुर. —<sup>d</sup>) T<sub>2</sub> अर्थवान् (for आत्म-). K<sub>1</sub>. 2

तुष्टपुष्टवलः शत्रुतात्मवानिति च स्मरेत् ॥ २  
 पर्युपासनकाले तु विपरीतं विधीयते ।  
 आमर्दकाले राजेन्द्र व्यपसर्पस्ततो वरः ॥ ३  
 व्यसनं भेदनं चैव शत्रूणां कारयेत्ततः ।  
 कर्शनं भीषणं चैव युद्धे चापि बहुक्षयम् ॥ ४  
 प्रयास्यमानो नृपतिस्त्रिविधं परिचिन्तयेत् ।  
 आत्मनश्चैव शत्रोश्च शक्तिं शास्त्रविशारदः ॥ ५

उत्साहप्रशुशक्तिभ्यां मन्त्रशक्त्या च भारत ।  
 उपपन्नो नरो यायाद्विपरीतमतोऽन्यथा ॥ ६  
 आददीत बलं राजा मौलं मित्रबलं तथा ।  
 अटवीवलं भृतं चैव तथा श्रेणीवलं च यत् ॥ ७  
 तत्र मित्रबलं राजन्मौलेन न विशिष्यते ।  
 श्रेणीवलं भृतं चैव तुल्य एवेति मे मतिः ॥ ८  
 तथा चारवलं चैव परस्परसमं नृप ।

C. 15. 243  
 B. 15. 7. 9  
 K. 15. e. 9

पुत्र सं- (for इति च). D: M: स्मरे; T: श्रुतः (for स्मरेत्). K: अथ वा न विसंस्मरेत्; K: अर्थवन्न चिरं स्मरेत्; K: अर्थवान्न विसंस्मरेत्; D: e. s G: s अर्थवानिति (G: 'व) संस्मरेत् (D: G: 'रे:); D: T: G: M: 1-2: अर्थवानिति च स्मरे: (T: M: 'रे; M: 'र); T: अर्थवानिह यं स्मरेत्.

3 G: 4 om. 3<sup>a-5<sup>b</sup></sup>. T: om. 3<sup>a5</sup>. —<sup>a</sup>) K: काले च; T: कालेन (for काले तु). D: पर्युपासितकाले तु. —<sup>b</sup>) K: 2: तु व (K: विव)र्जयेत् (for विधीयते). K: विपरीतानि वर्जयेत्. —<sup>c</sup>) K: आमर्दः; K: T: ज्ञानर्थः; D: T: तमर्थ- (for ज्ञामर्दः). G: 2: कालं. K: ज्ञानमर्दकाले राजेन्द्रः; D: e. s: अमर्दकालं राजेन्द्रः; T: जनार्थकाले तत्सर्व. —<sup>d</sup>) K: व्यपसर्प विशां पते; B: 5 Dn D: 1-2: व्यपसर्पेत् (B: 3 D: 3 'पंस्त-; B: 1 'व्यं त-; Dn: 1 'पंत)तः परं; B: व्यपसर्पन्त्या परं; D: 5: व्यवसाया (D: 'य)न्तपोरतः; D: व्यवसायं ततोपरं; D: व्यवसायस्ततस्ततः; T: व्यवसायं कुरुष्वह; T: 4 G: 2: M: व्यवसायन्तपोप- (T: 'तो व)रः; G: 2: व्यवसायस्तया वरः.

4 G: 2: om. 4 (cf. v. l. 3). T: om. 4<sup>a5</sup>. —<sup>a</sup>) K: 1: पातनं; K: व्यसनं; D: e. s T: 2: G: 2: M: वमनं; T: दमनं; G: 1: गमनं (for व्यसनं). D: e. s G: 1: वेदनं (for भे). —<sup>b</sup>) G: M: 2: 4: 5: कारयेत् (for 'येत्). —<sup>c</sup>) K B Dn D: 2: 5: 7 T G: 1: कर्षणं; D: 2: हर्षणं; D: e G: 2: मर्षणं; D: मरणं; D: 3: धर्षणं (for कर्शनं). K: 3: नृपणं; K: 1: भेदनं (for भीषणं). —<sup>d</sup>) G: 1: युद्धं. B D (except D: T: 3 G: 2: चैव (for चापि). K: 2-5 Dn D: 1: 2: बलः; D: 1: परिः; D: 3: पर- (for बहु).

5 G: 2: om. 5<sup>a5</sup> (cf. v. l. 3). —<sup>a</sup>) K: 2: 3: प्रयास्यमाणः; B: प्रयास्यमानो (for प्रयास्य). K: 1: 2: 4 G: 1: M: तु (M: 2: च) नृपस्; D: e. s T: 2: 3 G: 2: तु पुनस्; D: नृपतिं (for 'तिस्). D: T: 1: पलायमानश्च नृपस्. —<sup>b</sup>) K: 1: 2: 2: त्रिविधां (for 'धं). K: 1: 2: वर्तयेत्. —<sup>d</sup>) D: om. 5<sup>c-7<sup>d</sup></sup>. D: repeats 5<sup>d</sup> after 7. —<sup>e</sup>)

K: शत्रो च; K: राजेन्द्र (for शत्रोश्च). —<sup>d</sup>) K: 4 G: M: 1: विशारद (K: 'दं). K: शत्रोः शक्तिं व्यपेक्षया; T: 1: शक्तिं ज्ञात्वा युधिष्ठिर.

6 D: om. 6 (cf. v. l. 5). —<sup>b</sup>) K: 1: मंत्रिः; B D: 1: 2: 9 मित्र- (for मन्त्र-). D: 5: शक्ति (for शक्त्या). —<sup>c</sup>) K: 1: तमापन्नो (for उप). K: 2: 5 B Dn D: 1-2: 7: 9 T: 1: 2: 4 G: 1: 2: 3 M: 1: नृपो (for नरो). D: e T: 2: M: 5: यावद् (for यायाद्). —<sup>d</sup>) B: 1: 4: 5 Dn D: 2: 7 च वर्जयेत् (for अतोऽन्यथा). T: 1: [s]नुगः (for अन्यथा).

7 D: om. 7 (cf. v. l. 5). K: om. 7. —<sup>a</sup>) G: 1: नाददीत (for आद). D: e T: 2: राजन् (for राजा). —<sup>b</sup>) D: 2: मौलं (for मौलं). B: 5: विप्र-; G: 5: M: 2 (inf. lin.) मंत्र- (for मित्र-). —<sup>c</sup>) Hypermetric. G: 2: 4 घृतं; M: 2 (inf. lin.) हृतं (for भृतं). K: 1 B: 3 च (for चैव). D: 1: अटवीजवलं चैव; T: 1: भृतमाटविकं चैव; G: 1: अटवीं च भृतं चैव. —<sup>d</sup>) Dn: 1 om. (hapl.) 7<sup>d-8<sup>e</sup></sup>. —<sup>e</sup>) K: 1: श्रेणी-; K: 3 D: 5: श्रेणि-; G: 2: 4: मौल्यं (for श्रेणी-). K: 2: 3 च तत्; B: 1: 4: 5 Dn: 2 D: 2: 7 T: 3 प्रसो; B: 3 D: 3 तथा; D: 2: न तत् (for च यत्). —<sup>f</sup>) After 7, D: repeats 5<sup>c2</sup>.

8 Dn: 1 om. 8<sup>a5c</sup> (cf. v. l. 7). —<sup>a</sup>) D: e. s: 8 बलं; T: 2: G: M: 1-3 बंधु-; G: 5: M: 2 (inf. lin.) मंत्र-; M: 5: मंत्रि- (for तत्र). G: 1: मित्रामित्र- (for तत्र मित्र-). M: 5: [अ]मित- (for मित्र-). G: 5: राजा (for राजन्). —<sup>b</sup>) T: 1: मूलेन (for मौ). B Dn: 2 D: 1-2: 7: 9 मौलं चैव (for मौलेन न). K: 2: 3 T: 1: 2 G: 1 (inf. lin.) च (for न). B: 1 om. (hapl.) from विशिष्यते up to चैव (in 8<sup>e</sup>). B: 3: विशिष्यते; D: 9: विशिष्यते (for विशिष्यते). G: 1: न्याया-दुद्ध्युदये घृतः. —<sup>c</sup>) G: 5: M: 5: बल- (for बलं). K: 2: 5: भृतबले (K: 'ले) (for बलं भृतं). D: e. s T: 2: G: 2 M: 1: प्राकृतं च (for भृतं चैव). —<sup>d</sup>) K: 1: तुल्यात्तेन; K: 2: तुल्ये तेन; B: 3 D: 1: तुल्यमेव (for तुल्य एव). K: 2-3: तुल्ये ते (K: 'त्येन) इति मे मतिः; B: 5: तुल्यता इति मे



विज्ञेयं ब्रह्मकालेषु राज्ञा काल उपस्थिते ॥ ९  
 आपदश्चापि ब्रह्मव्या बहुरूपा नराधिप ।  
 भवन्ति राज्ञां कौरव्य यास्ताः पृथगतः शृणु ॥ १०  
 विकल्पा बहवो राजन्नापदां पाण्डुनन्दन ।  
 सामादिभिरुपन्यस्य शमयेत्तानृपः सदा ॥ ११  
 यात्रां यायाद्ब्रह्मैर्युक्तो राजा षड्भिः परंतप ।

मतिः; D1. 0. 8 T2. 2 G1. 2. 5 M1-3 तुल्यं (G1 °ल्ये)  
 तेनैव (G5 ते चैव) भारत; D5 T1. 4 G2. 4 M3. 5 तुल्यं  
 तेनेति (G3 °नैव) मे मतिः.

9 G1 om. 9<sup>ab</sup>. —<sup>a</sup>) K3 D1. 2. 9 यथा चारः; D1.  
 0. 8 T1. 2. 4 G2 M चोराटवी- (D4. 8 T4 G2 °वि-); D5  
 घोराटविः; G2. 4 तथा पौरः; G5 तथा चोर- (for तथा  
 चार-). D6 T1. 4 G3. 4 यच्च (for चैव). T3 श्रीचोरातिवी-  
 बलं चैव (sic). —<sup>b</sup>) G4 परसैन्य- (for परस्पर-). K1. 2  
 D1. 0 T2 G2 -वलं; B5 -शमं (for -समं). K1 B3 नृपं.  
 —<sup>c</sup>) K1 B1. 2. 4-6 Dn D1-2. 5. 7. 9 बहुः; B3 युद्ध-  
 (for बल-). M2 (sup. lin.). 8 कामेन (for कालेषु).  
 K3. 5 विज्ञेयं च बलं (K5 °लं) काले (K5 °ले); K4 °यं  
 च बलं चैव. —<sup>d</sup>) D1. 5 T1 M4. 5 राज्ञां; D9 राज्ञः;  
 T3 राजा (for राज्ञा). T4 G2. 4 राज्ञां काल उपा (T4  
 °प) श्रुते.

10<sup>a</sup>) K1. 2 B5. 0 D1. 4. 0. 8 T2. 3 G2 चैव; G1  
 चावः; G5 M2 च वि- (for चापि). —<sup>b</sup>) T1 नराधिपाः.  
 —T1 om. 10<sup>a</sup>-11<sup>b</sup>. —<sup>c</sup>) K2 B2 T3 राज्ञा; T2 राजन्;  
 G1 राज्ञः (for राज्ञां). D6 T4 G4 M4. 5 कौरव्य (for  
 कौरव्य). —<sup>d</sup>) M6 या गाः (for यास्ताः). B2. 3. 0 D9  
 T3. 4 G2. 4 M4. 5 प्रथमतः; T2 ताः प्रवणाः; G1 ताः  
 प्रथमं; G5 M1-3 स (M1. 3 त्वं) प्रथमं (for पृथगतः). K  
 याम्नासां प्रथमं (K2 °थमं; K3. 4 °शमं) शृणु; D1-0. 8  
 G2 यास्तात (D6 या यास्ताः) प्रणवः (G2 °वणः) शृणु.

11 T1 om. 11<sup>ab</sup> (cf. v. l. 10). —<sup>a</sup>) B Dn  
 D1-2. 7. 9 बहुधा (for बहवो). K2-5 राज्ञाम् (for  
 राजन्). —<sup>b</sup>) D1. 0. 8 G2 नृपाणां; G5 आपदः (for  
 °दां). —<sup>c</sup>) K5 D7 शमादिभिर् (for सामां). K1. 2  
 उपन्यस्यैः; K3 D5 T1. 2. 4 G2. 5 M4. 5 उपायैस्तु (T1  
 °श्च); G1 उपेतस्य (for उपन्यस्य). —<sup>d</sup>) B Dn  
 D1-1. 0. 7. 9 M8 गणयेत्; D8 T2 G1. 2. 5 M2. 4. 5 गमं  
 (for शमं). K1. 4 B4 D1. 2 ता; K2 T4 तां (for  
 तान्). K3 शमयेत्तां सदा नृपः; T1 समयेस्मान्नराधिप.

12<sup>a</sup>) K1 यत्तो; B2 यत्र (for यात्रां). B1. 2-8

संयुक्तो देशकालाभ्यां बलैरात्मगुणैस्तथा ॥ १२  
 तुष्टपुष्टबलो यायाद्राजा वृद्ध्युदये रतः ।  
 आहूतश्चाप्यथो यायादनुतावपि पार्थिवः ॥ १३  
 स्थूणाश्मानं वाजिरथप्रधानां  
 ध्वजद्रुमैः संवृतकूलरोधसम् ।  
 पदातिनागैर्वहुकर्दमां नदीं

Dn D1-2. 7. 9 गच्छेद्; B2 [आ]गच्छेद्; G2 यावद् (for  
 यायाद्). D1. 0. 8 यात्रां यावद्ब्रह्मैर्युक्तो; D5 T4 G2. 4 यत्र  
 यावा (G4 वयां) न्वलैर्गुप्तो; T1 मित्रादिभिर्वलैर्गुप्ता. —<sup>b</sup>)  
 B2 Dn D2. 7 सद्भिः (for षड्भिः). M5 परंतपः. —<sup>c</sup>)  
 K1. 2 D1. 0. 8 संयुक्तः; B Dn1 D1-3. 7 M4 युक्तश्च; D9  
 युक्तं वा (for संयुक्तो). K1 देव- (for देश-). Dn2  
 युक्तश्च कालदेशाभ्यां. —<sup>d</sup>) D5 T1. 4 G2. 4 पुत्रैः; T2  
 आत्मा- (for आत्म-). B4 T2 -गुणस्य (for -गुणैस्). G2  
 यथा (for तथा). B2. 3. 0 D1. 3. 9 त (B3 D3. 9 य) या  
 बलगुणैर्नृपः (B5 D1. 3 °प).

13<sup>a</sup>) K1 तुष्टिपुष्टिः; K5 रुष्टपुष्टः; B Dn D1-3.  
 1. 9 हृष्टः; D1. 8 अष्ट (for तुष्ट). D1 -बलैः; T1  
 जनो (for -बलो). B Dn D1-3. 7-9 गच्छेद्; D1. 0 T2. 2  
 G1. 2 M1-3 राजा (for यायाद्). G5 तुष्ट्युष्ट्र बलो राजा.  
 —<sup>b</sup>) M2. 3 यायाद् (for राजा). T1 स्वाम्युदये (for  
 वृद्ध्युदये). K1 वृतः; K2 [s]ष्टतः; K4 G2. 4 ततः;  
 D6 T4 M2-5 दृतः (for रतः). D1. 0. 8 यायाद्ब्रह्मैर्युदयो-  
 दतं; T2. 3 यायाद्ब्रह्मैर्युदये दृतः (T3 °योद्यतः); G1. 2. 5  
 यायाद्ब्रह्मैर्युदये दृतः (G5 °द्वो) दये दृतः (G5 वृतः); M1  
 यायाद्ब्रह्मैर्युदये. —<sup>c</sup>) B1. 5. 0 Dn D1-2. 7 M4 अक-  
 शत्रुः; G2 M1. 5 आहूयः; G3 अमृतश्च (for आहू).  
 K3 चान्यथो; K4 चान्यथो (for चाप्यथो). G2 ज्ञायाद्  
 (for या). D1. 0. 8 आहूतश्चाप्यथा यावद् (sic). —<sup>d</sup>)  
 K3 T3 अनृताद्; G1 अमृतावः; G5 M1. 2. 4 अमृताद् (for  
 अनृतावः). K T3. 4 G1. 4 पार्थिवः; B1. 4. 5 Dn D2. 7  
 M4 पांडव (for पार्थिवः). D1. 0. 8 G2 विवृतेन हि (G2 °तो  
 हि न) पार्थिवः; T2 M3. 5 विवृतो न हि पार्थिवः.

14 M1 om. 14. —<sup>a</sup>) K3 स्थूलाश्मानो; K4. 5  
 D9 स्थूलाश्मानं; B2 स्थूलोश्मकां; Dn D2 तृणाश्मानं;  
 D1. 0. 8 अन्वागानां; T2 G2 अन्वागतो (G2 °तां); T3  
 स्थूलाश्मको; G1 वसुंधरां; G3 स्थूलोश्मानं; G4 मूलो-  
 मानं (sic); G5 अन्वागतानां; M2. 3 अन्वागतानां (for स्थूणा-  
 श्मानं). B1 D7. 0 वाजिपथ- (D7 °यं) (for °रथ-).  
 K4. 5 प्रवाह्य (K5 °हं); Dn D2 प्रवाहां; D1. 0. 8 T2. 2  
 G1. 2. 5 M2. 3 प्रधानो; D5 प्रदानो; D7 प्रवाहं; G3

सपत्ननाशे नृपतिः प्रयायात् ॥ १४  
 अयोपपत्त्या शकटं पञ्च वज्रं च भारत ।  
 उग्रना वेद यच्छास्त्रं तत्रैतद्विहितं विभो ॥ १५  
 सादयित्वा परवलं कृत्वा च बलहर्षणम् ।  
 स्वभूमौ योजयेद्युद्धं परभूमौ तथैव च ॥ १६  
 लब्धं प्रज्ञमयेद्राजा निक्षिपेद्धनिनो नरान् ।

ज्ञात्वा स्वविषयं तं च सामादिभिरुपक्रमेत् ॥ १७  
 सर्वथैव महाराज शरीरं धारयेदिह ।  
 प्रेत्येह चैव कर्तव्यमात्मनिःश्रेयसं परम् ॥ १८  
 एवं कुर्वञ्छुभा वाचो लोकेऽस्मिञ्शृणुते नृपः ।  
 प्रेत्य स्वर्गं तथामोति प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ १९  
 एवं त्वया कुरुश्रेष्ठ वर्तितव्यं प्रजाहितम् ।

C. 15. 254  
 B. 15. 7. 10  
 K. 15. 8. 20

प्रजानां; G: प्रजानां (for प्रधानां). K1.2 स्थूलाश्मानं राजरयप्रवाहं (K2 'हां'); M1.5 स्थूलाश्मकां (M1 'श्मत्वां) वाजिरथा प्रधानो. —<sup>b</sup>) K2 महाजनाः; D: T1.2.4 G1.2.3 महावृक्षां (for धजद्रुमैः). T1 निवृत (for सं). D1.3 रोधसां. K1.4.5 महाजनायावृतकृत्तरोधसं; B: धजद्रुमां संवृतकृत्; D1.6.8 महावृक्षं संवृतः (D3 'तं) कृ (D: शू)त्तरोधं; T2 G2.5 M2.5 महावृक्षां संवृतकृ (T2 G2.5 'तः कृ)त्तरोधां. —<sup>c</sup>) D: T2 G2 पदातिना तैर्; D2.8 पादादीनां तैर् (sic); G1 पदातिसंवैर्; G2 'नर्वैर् (for 'नर्वैर्). K1.2.5 कर्दमाचितां; K2.4 कर्दरां च; B1-1 D1-2.2.9 S (M1 om.) कर्दमां (D3 'मा) च; B: कल्परोचितां; D1 दुर्गमां च (for 'कर्दमां नदीं). —<sup>d</sup>) K2 युक्तः सपत्नान्; B D1.3.5 नदीं सपत्नीं (D1.3 'त्वां) (for सपत्नानां). Dn D2.7 प्रयोजयेत् (for प्रयायात्). K1.2.4.5 सेनानदीं स्थूला नृपः प्रयायात्; D1.6.8 T2 G2.5 M2.5 स्थूलाश्मकां (G: 'श्मनां) तीयवतीं च याया (D1.6.8 'व)त्; D: T1.2.4 G2.4 M1.5 राजा प्रसन्नां पट् (T1 'शामट्)वीं च यायात्; G1 स्थूलां तु कां तीयवतीं च यायात्.

15 <sup>a</sup>) K2.5 अयोपपत्त्यं (K2 'त्यां); D1.6.8 'पत्यात्; T2.2 'वाद्या; G2 'पत्या (for 'पत्त्या). D: T1.4 G2.4 M1 अ (G2.4 त)थैव (M1 'वं) शकटं वज्रं. —<sup>b</sup>) K T2.2 G1.5 M1-2.5 वज्रं चक्रं; B2 वज्रं पद्मं (by transp.); Dn2 पद्मवज्रं; D1.3 पद्मं चक्रं; D1.6.8 वज्रशकटं (sic); D: T1.4 G2.4 M1.5 (also) शकटं चक्रं; G2 वज्री शकटं. —<sup>c</sup>) G2 तन् (for यत्). —<sup>d</sup>) K3 तं च (for तत्र). D1.6.8 T2.4 G2 M2.2 [ए]त्र (for [ए]त्तद्). K4 विदितं (for विहितं). K2-5 B2 D2 T1 M1.5 प्रभो; M3 हि तं (for विभो). K1 उत्तत्रैव विदितं प्रभो (hypermetric); B1.4.5 T2 G M1 तत्रैव (B1.5 'त्रैव; G2.4 'थैव) विदितं प्रभो; D: तत्रैतद्विदितं प्रभो.

16 <sup>a</sup>) K1.2-3 T1.3 G1.2-5 साधयित्वा; B Dn D1-2.1.6 चा (D2.5 वा)रं (for साद). T1 वीर (for पर). —<sup>b</sup>) K2.5 B Dn D1-2.1.7.9 G2 M2.3 स्व (for च). K3 बल. B1.2.4-6 Dn D1-2.1.7.9 दर्शनं; B2 'मंदकं (for 'हर्षणम्). D1.6.8 T2 (also) G1.2 कृत्वा-

च बलमर्पणं. —<sup>o</sup>) M3 स (for स्व). T1 स भूमौ वियोजयेत्स्वस्थां (hypermetric).

17 <sup>a</sup>) B Dn D1-2.1.7.9 T1.4 G1.3.4 बलं (for लब्धं). B2 Dn D2.7 प्रसादयेद्; D2 प्रवेश; T1 प्रकल्प (for प्रदाम). G1 राजा (for राजा). —<sup>b</sup>) B Dn D1-2.1.9 T1 G1 बलिनो (for धनिनो). K4 [S]मरान्; B4 नृपान् (for नरान्). G2 निक्षेपधनिनो नरान्; G3.4 निक्षेपे धनिनो नराः. —<sup>c</sup>) K1 T3 च; K2 स; D1 स्व; T2 G2 सु; M1 तु (for स्व). B6 'समयं (for 'विषयं). K1.5 तच्च; B1 यत्र; B2-6 Dn D1-3.1.9 तत्र; T1 चापि (for तं च). D5.6.8 ज्ञात्वा सुविषयत्वं च; G1 इत्वा तु विषये तत्र. —<sup>d</sup>) K1-1 उपक्रमैः; B1.6 उपाक्रमेत्; D1.6.8 T1 उपक्रमे; M1 'क्रमन् (for 'क्रमेत्).

18 <sup>a</sup>) K1.2 T2 G1.2.5 M1-3 सर्वमेतन्; K3 सर्वं चैव; K5 D2 T2 G2.4 सर्वं स्वेतन् (K6 'वं); B6 सर्वं तव; D1.6.8 ब्रह्म चैतन्; T2 सर्वमेव; M1 सर्वं चैतन्; M5 सर्वं स्वेदं (for सर्वथैव). K4 [ए]वं; T1 तु (for [ए]त्र). —<sup>b</sup>) K2.5 शरीरे. —<sup>c</sup>) K1.2.5 प्रलहं (for प्रेत्येह). B Dn D1-2.5.7.9 T2 G1.2 चेह च (for [ह]ह चैव). —<sup>d</sup>) Some MSS. 'निश्रेयसं; B2 T2 'निश्रेयसः. D1.6.8 T1 M1-3 पदं (for परम्). K1 G2 आत्मनः श्रेयसं परं (G6 'दं).

19 <sup>a</sup>) G2 भावं (for एवं). D: T1 G2-4 M2.5 शुभाचारो (for शुभा वाचो). K3 लभते; D1.6.8 कुरुते; D: T2.5 G2.4 वृणुते (for शृ). K2.4 D1-6.8 T2-4 G4.5 M1.5 नृप; K6 G1.2 नर; G3 सदा (for नृपः). T1 लोकेऽस्मिञ्श्रियमश्नुते (for 19<sup>b</sup>). B Dn D1-2.1.9 एवमेतन्म (B3 'व म)हाराज राजा सम्यक्समाचरन्. —<sup>o</sup>) K1 B Dn D1-2.1.9 T1.3 श्वामोति; D1 G2.4 तदामोति (for तथा). —<sup>d</sup>) Dn1 D1.2.7 राजा (for प्रजा). K4 पालयेत् (for 'यन्).

20 <sup>a</sup>) K4 एवं कृत्वा नृपश्रेष्ठ. —<sup>b</sup>) K1.2 तथा हितं; K6 प्रजाहिते; D1-6.8 T G2-2 M1-3 'सु वै; D9 प्रयः

उभयोर्लोकयोस्तात प्राप्तये नित्यमेव च ॥ २०  
 भीष्मेण पूर्वमुक्तोऽसि कृष्णेन विदुरेण च ।  
 मयाप्यवश्यं वक्तव्यं प्रीत्या ते नृपसत्तम ॥ २१  
 एतत्सर्वं यथान्यायं कुर्वीथा भूरिदक्षिण ।

प्रियस्तथा प्रजानां त्वं स्वर्गे सुखमवाप्स्यसि ॥ २२  
 अश्वमेधसहस्रेण यो यजेत्पृथिवीपतिः ।  
 पालयेद्वापि धर्मेण प्रजास्तुल्यं फलं लभेत् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३

युधिष्ठिर उवाच ।

एवमेतत्करिष्यामि यथात्थ पृथिवीपते ।  
 भूयश्चैवानुशास्योऽहं भवता पार्थिवर्षभ ॥ १

भीष्मे स्वर्गमनुप्राप्ते गते च मधुसूदने ।  
 विदुरे संजये चैव कोऽन्यो मां वक्तुमर्हति ॥ २  
 यत्तु मामनुशास्तीह भवानद्य हिते स्थितः ।

स्ततः; G<sub>1</sub> यथासुखं (for प्रजाहितम्). — °) B<sub>1</sub> लोक-  
 तस् (for 'योस्'). K<sub>2</sub> तत्र (for तात). — °) D<sub>1</sub>  
 प्राप्यते (for प्राप्तये). B<sub>2</sub> लोकम् (for नित्यम्). K<sub>1.2</sub> B  
 Dn D<sub>1-3.7.9</sub> हि (for च). T<sub>1</sub> श्रेयसः प्राप्तये सदा.

21 °) B<sub>1-3</sub> Dn D<sub>1-3.7</sub> T<sub>4</sub> सर्वम् (for पूर्वम्).  
 M<sub>4.5</sub> [ s ]पि (for ससि). — °) G<sub>1</sub> द्रोणेन (for कृष्णेन).  
 — T<sub>1</sub> om. 21<sup>ad</sup>. — °) K<sub>1.2</sub> तु (for [अ]पि). K<sub>1.2</sub>  
 वक्तव्यः; B<sub>2</sub> D<sub>4.8</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>1.2.4</sub> M<sub>5</sub> कर्तव्यं (G<sub>4</sub> M<sub>6</sub>  
 'व्यः). — °) K<sub>1.2</sub> T<sub>4</sub> M<sub>4.5</sub> प्रीत्या त्वं (M<sub>4.5</sub> त्वां);  
 G<sub>8.4</sub> अद्य त्वं (for प्रीत्या ते). K<sub>8</sub> त्वत्प्रीत्या कुरुनंदन;  
 K<sub>4.5</sub> प्रीत्या तन्नृपसत्तमं (K<sub>5</sub> 'मः); D<sub>4.6.8</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>1.2</sub>  
 M<sub>1-3</sub> प्रीत्या स्ने (T<sub>8</sub> पितृस्ने)हेन चाभिभो; D<sub>6</sub> प्रीत्या  
 त्वयि नृपोत्तम.

22 K<sub>2</sub> om. 22. — °) T<sub>8</sub> यथा न्यारयं. — °)  
 K<sub>5</sub> B<sub>2</sub> T<sub>2.8</sub> G<sub>1.8-5</sub> M<sub>8</sub> दक्षिणः; D<sub>1</sub> T<sub>1</sub> M<sub>4.5</sub> दक्षिणं  
 (for 'ण). — K<sub>1</sub> om. 22<sup>ad</sup>. — °) B<sub>2.6</sub> प्रियं. K<sub>2-5</sub>  
 ततः (for तथा). K<sub>8</sub> च (for त्वं). D<sub>1-6.8</sub> S प्रियं  
 (T<sub>1</sub> G<sub>5</sub> M प्रियः) प्रजानां धर्मज्ञ. — °) K<sub>4</sub> D<sub>4.6.8</sub> T  
 G<sub>2-5</sub> M स्वर्गं; D<sub>1</sub> G<sub>1</sub> स्वर्गं (for स्वर्गे).

23 °) K<sub>1.2.4.5</sub> B<sub>2</sub> Dn<sub>1</sub> D<sub>5.7</sub> T<sub>2-4</sub> G M<sub>1.8.4</sub> यो  
 ज (T<sub>4</sub> याज)येत् (for यो यजेत्). — °) K<sub>4</sub> चापि;  
 D<sub>4.6.8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2-5</sub> M<sub>1.2</sub> योपि (for चापि). — °) K<sub>2.4</sub>  
 D<sub>4.6.8</sub> T<sub>8</sub> G<sub>2-5</sub> M<sub>2.8.5</sub> तुल्यः; B<sub>2</sub> तस्य (for तुल्यं).  
 G<sub>5</sub> बलं; M<sub>5</sub> फलो (for फलं). K<sub>1.2</sub> B<sub>1.3-5</sub> Dn<sub>1</sub>

D<sub>1-3.6-9</sub> T<sub>1.2</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1-3</sub> भवेत् (for लभेत्). K<sub>8</sub>  
 प्रजा तुल्यं भवेदिति; D<sub>5</sub> T<sub>4</sub> G<sub>8.4</sub> M<sub>4</sub> प्रजास्तुल्यफलो  
 भवेत्.

Colophon. — Adhy. name: K<sub>1.2</sub> राजनीतिः; K<sub>8</sub>  
 युधिष्ठिरशिक्षा समाप्त. — Adhy. no. (figures, words  
 or both): K<sub>2.4.5</sub> D<sub>1-6.8</sub> S 12 (as in text); B<sub>1</sub>  
 16; B<sub>2</sub> 10; D<sub>1</sub> 7. — Śloka no.: K<sub>4</sub> 52; K<sub>5</sub>  
 58; D<sub>5</sub> 23.

13

☞ This adhy. is missing in Ś<sub>1</sub> (cf. v. l. 15.  
 3. 3).

1 Dn<sub>1</sub> वैशंपायन (for युधिष्ठिर). — °) D<sub>4.6.8</sub> M<sub>5</sub>  
 यथार्थं; T<sub>1.8</sub> G<sub>1.2</sub> यदात्थ (for यथात्थ). D<sub>1</sub> (by  
 corr.) वै (for [अ]त्थ). K<sub>1</sub> यथा भू पृथिवीपते: (sic).  
 — G<sub>1</sub> om. 1<sup>ad</sup>. — °) D<sub>5</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>8.4</sub> एव (for चैव).  
 D<sub>1.6</sub> M<sub>1</sub> अनुयास्यो (for 'शास्यो). — °) D<sub>4-6.8</sub> G<sub>2</sub>  
 भवता (D<sub>4</sub> 'तां) भरतर्षभ; T<sub>1</sub> 'ता पार्थिवोत्तम.

2 °) D<sub>4.8</sub> भीष्म- (for भीष्मे). K<sub>8</sub> क्षमि- (for  
 अनु-). — °) D<sub>4</sub> (before corr.) संयुगे (for संजये).  
 D<sub>5</sub> चापि (for चैव). — °) D<sub>8</sub> रोहे (sic) (for कोऽ-  
 न्यो). D<sub>4.6.8</sub> वा; G<sub>5</sub> M<sub>1-3</sub> मा (for मां). K<sub>5</sub> B<sub>1</sub>  
 D<sub>1</sub> M<sub>5</sub> अर्हसि; T<sub>1</sub> 'ते (for 'ति).

3 °) D<sub>6</sub> क्षमि- (for अनु-). K<sub>1-3</sub> इदं; D<sub>4.6.8</sub>

आश्रमवासपर्व ]

आश्रमवासिकपर्व

कर्तास्म्येतन्महीपाल निर्वृतो भव भारत ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः स राजर्षिर्धर्मराजेन धीमता ।

कौन्तेयं समनुज्ञातुमियेष भरतर्षभ ॥ ४

पुत्र विश्रम्यतां तावन्ममापि बलवाञ्छ्रमः ।

इत्युक्त्वा प्राविशद्राजा गान्धार्या भवनं तदा ॥ ५

तमासनगतं देवी गान्धारी धर्मचारिणी ।

उवाच काले कालज्ञा प्रजापतिसमं पतिम् ॥ ६

अनुज्ञातः स्वयं तेन व्यासेनापि महर्षिणा ।

युधिष्ठिरस्यानुमते कदारण्यं गमिष्यसि ॥ ७

धृतराष्ट्र उवाच ।

गान्धार्यहमनुज्ञातः स्वयं पित्रा महात्मना ।

युधिष्ठिरस्यानुमते गन्तासि नचिराद्वनम् ॥ ८

अहं हि नाम सर्वेषां तेषां दुर्धूतदेविनाम् ।

पुत्राणां दातुमिच्छामि प्रेत्यभावानुगं वसु ।

सर्वप्रकृतिसान्निध्यं कारयित्वा स्ववेश्मनि ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा धर्मराजाय प्रेषयामास पार्थिवः ।

C. 15. 269  
B. 15. 2. 10  
K. 15. 9. 10

T<sub>3</sub> G<sub>1.2</sub> एवं (for इह). T<sub>2</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1-3</sub> यत्तु मामनुशास्त्रैवं.  
—<sup>δ</sup>) G<sub>4</sub> वनम् (for भवान्). D<sub>5</sub> यद्यधिते; T<sub>1</sub> अस्-  
द्विते (for अद्य दिते). K<sub>1</sub> B<sub>2</sub> रतः (for स्थितः). —<sup>α</sup>)  
D<sub>1.6.8</sub> क्षमामि; G<sub>5</sub> कर्त्वासि; M<sub>5</sub> कर्त्वासि (for 'स्मि).  
K<sub>2</sub> B Dn D<sub>1-3.7.9</sub> T<sub>1.3.4</sub> G<sub>3.4</sub> तन्; G<sub>1</sub> [ए]व;  
M<sub>4.5</sub> [ए]वं (for [ए]वन्). D<sub>5.8</sub> T<sub>3</sub> महीपाला; M<sub>4</sub>  
'पालो (for 'पाल). —<sup>δ</sup>) K<sub>1</sub> निर्वृतो; K<sub>2.5</sub> B<sub>1.5</sub>  
D<sub>1.3.4.6.8.9</sub> T<sub>4</sub> G<sub>5</sub> M<sub>4.5</sub> निर्वृतो; B<sub>3</sub> T<sub>1</sub> निर्वृतो;  
T<sub>3</sub> निर्वृता (for निर्वृतो). B<sub>1-5</sub> Dn D<sub>1.2.5.7</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>3.4</sub>  
M<sub>4.5</sub> पार्थिव (for भारत). K<sub>3</sub> निर्वृतो भव भावतः;  
K<sub>4</sub> निर्वृत्तौ भरतर्षभ.

4 Dn<sup>2</sup> M<sub>1</sub> om. the ref. D<sub>8</sub> om. (hapl.) 4<sup>ab</sup>.  
—<sup>α</sup>) K<sub>3</sub> D<sub>4</sub> तु (for स). —<sup>δ</sup>) D<sub>9</sub> मदा- (for धर्म).  
G<sub>1</sub> -पुत्रेण (for -राजेन). K<sub>1.2.4.5</sub> D<sub>4.8</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>1.2.5</sub>  
M<sub>1-3</sub> भारत; D<sub>5</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>3.4</sub> M<sub>4.5</sub> वै तदा (for धीमता).  
—<sup>δ</sup>) T<sub>3</sub> G<sub>1.3.4</sub> M<sub>2</sub> भरतर्षभः.

5 Before 5, K<sub>1.2</sub> ins. धृतराष्ट्र उवाच. —<sup>α</sup>) K<sub>3</sub>  
B<sub>5</sub> D<sub>1.4.6.8</sub> T<sub>1.2.4</sub> G M<sub>1-3</sub> विश्रम्यतां; B<sub>1-5</sub> Dn D<sub>2</sub>.  
2.7.8 संशान्म्यतां (for विश्रं). K<sub>1</sub> D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>1.3.4</sub> M<sub>4.5</sub>  
ताव; T<sub>3</sub> तत्र (for तावन्). —<sup>δ</sup>) M<sub>1</sub> ममापि बलमा-  
ज्जमः (sic). —<sup>α</sup>) K<sub>1</sub> प्रविशन्. —<sup>δ</sup>) B<sub>5</sub> D<sub>6</sub> तथा  
(for तदा).

6 <sup>α</sup>) K<sub>5</sub> देवं (for देवी). —<sup>α</sup>) K<sub>1</sub> काली; D<sub>3.9</sub>  
देशः; G<sub>1</sub> वाक्यं (for काले). K<sub>2</sub> धर्मज्ञा (for कालज्ञा).  
—<sup>δ</sup>) M<sub>5</sub> -समा (for -समं). K<sub>3</sub> नृपं; D<sub>9</sub> पतिः; G<sub>1</sub>  
प्रति (for पतिम्).

7 <sup>α</sup>) K<sub>4</sub> समं; D<sub>1.6.8</sub> स्वयं (for स्वयं). —<sup>δ</sup>) B  
Dn D<sub>1-3.7.9</sub> त्वं; G<sub>5</sub> M [अ]सि (for [अ]पि). K<sub>3-5</sub>  
व्यासेनासि म (K<sub>5</sub> 'सीन्म) वात्मना. —<sup>α</sup>) T<sub>3</sub> अनुमत्या.  
— K<sub>2.4.5</sub> D<sub>1.6.8</sub> om. (hapl.) 7<sup>d-8<sup>o</sup></sup>.

8 K<sub>2.4.5</sub> D<sub>1.6.8</sub> om. 8<sup>ab</sup> (cf. v. 1. 7). —<sup>α</sup>)  
T<sub>3</sub> M<sub>1</sub> गांधार्या (for 'रि). D<sub>9</sub> अनुमतः (for 'ज्ञातः).  
D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>1.3.4</sub> गांधारीस (T<sub>1</sub> 'रि स) मनुज्ञातः. —<sup>δ</sup>) T<sub>3</sub>  
महात्मनः. —<sup>α</sup>) G<sub>2</sub> गतो (for गन्ता). K<sub>2</sub> [अ]सि.  
D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1-3</sub> इव (for वनम्).

9 Before 9, K<sub>4</sub> (marg. sec. m.) ins. धृतराष्ट्रः.  
—<sup>α</sup>) K B<sub>5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3.4</sub> M<sub>4.5</sub> तु (for हि). K<sub>4</sub> तेषां  
(for नाम). D<sub>3.6.8</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1-3</sub> अहं तु तव  
पुत्राणां. —<sup>δ</sup>) T<sub>1</sub> श्राद्ध- (sic); G<sub>1</sub> सदा (for तेषां).  
K<sub>4</sub> वादिनां; B<sub>1.3.5.6</sub> D<sub>1</sub> G<sub>3.4</sub> -वेदिनां (for 'देवि-  
नाम्). D<sub>1.6.8</sub> सामदंडांतदेविनां. —<sup>α</sup>) D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2.3</sub>  
G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1-3</sub> सर्वेषां (for पुत्राणां). —<sup>α</sup>) K<sub>1</sub> प्रति-;  
K<sub>2.5</sub> B Dn D<sub>1-3.6.7.9</sub> प्रेत- (for प्रेत्य-). K<sub>5</sub> वसुः.  
T<sub>1</sub> प्रेत्यमात्रे सुखोदयं. — T<sub>1</sub> om. 9<sup>cf</sup>; K<sub>2</sub> repeats it  
after 12<sup>ab</sup>. —<sup>α</sup>) K<sub>2</sub> ततः (for सर्व-). K<sub>1</sub> ततः प्रभृ-  
त्यसान्निध्यं. — After 9, K<sub>1.2</sub> ins.:

28\* धृतराष्ट्रः स तान्सर्वान्प्रेतकार्यार्थमब्रवीत् ।  
[ K<sub>2</sub> प्रेत्य- (for प्रेत-). ]

while, K<sub>3-5</sub> ins. after 9:

29\* आपृष्ट्वा गन्तुमिच्छामि वनं सुबलनन्दिनि ।  
[ K<sub>3</sub> आपृच्छ्य (for 'द्वा). ]

10 K<sub>1</sub> D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3.4</sub> om. the ref. —<sup>α</sup>) K<sub>3</sub> T<sub>2</sub>  
transp. धर्मराजाय and प्रेषयामास. B<sub>5</sub> -राजानं (for  
-राजाय). K<sub>4.5</sub> B<sub>5</sub> पार्थिव; B<sub>1-5</sub> Dn D<sub>2.3.7</sub> वै तदा.  
D<sub>1.6.8</sub> प्रेषयामास पार्थिव. —<sup>α</sup>) K<sub>3</sub> तु (for च). D<sub>4</sub>  
सदतद्वासशास्त्रं (sic). —<sup>α</sup>) D<sub>1.6.8</sub> समानीये (for  
'निन्दे). — After 10, B<sub>1.3-5</sub> Dn D<sub>1-3.7.9</sub> read 13,  
while B<sub>2</sub> reads .it, for the first time, after 10,  
repeating it in its proper place.

स च तद्वचनात्सर्वं समानिन्ये महीपतिः ॥ १०  
 ततो निष्क्रम्य नृपतिस्तस्मादन्तःपुरात्तदा ।  
 सर्वं सुहृज्जनं चैव सर्वांश्च प्रकृतीस्तथा ।  
 समवेतांश्च तान्सर्वान्पौरजानपदानथ ॥ ११  
 ब्राह्मणांश्च महीपालान्नानादेशसमागतान् ।  
 ततः प्राह महातेजा धृतराष्ट्रो महीपतिः ॥ १२  
 शृण्वन्त्येकाग्रमनसो ब्राह्मणाः कुरुजाङ्गलाः ।  
 क्षत्रियाश्चैव वैश्याश्च शूद्राश्चैव समागताः ॥ १३  
 भवन्तः कुरवश्चैव बहुकालं सहोपिताः ।  
 परस्परस्य सुहृदः परस्परहिते रताः ॥ १४

यदिदानीमहं ब्रूयामस्मिन्काल उपस्थिते ।  
 तथा भवद्भिः कर्तव्यमविचार्य वचो मम ॥ १५  
 अरण्यगमने युद्धिर्गान्धारीसहितस्य मे ।  
 व्यासस्यानुमते राज्ञस्तथा कुन्तीसुतस्य च ।  
 भवन्तोऽप्यनुजानन्तु मा वोऽन्या भूद्विचाराणा ॥ १६  
 अस्माकं भवतां चैव येयं प्रीतिर्हि शाश्वती ।  
 न चान्येष्वस्ति देशेषु राज्ञामिति मतिर्मम ॥ १७  
 श्रान्तोऽस्मि वयसानेन तथा पुत्रविनाकृतः ।  
 उपवासकृशश्चास्मि गान्धारीसहितोऽनघाः ॥ १८  
 युधिष्ठिरगते राज्ये प्राप्तश्चास्मि सुखं महत् ।

11 K<sub>6</sub> repeats 11<sup>ab</sup> after 12. —<sup>a</sup>) K<sub>1-4, 6</sub> (both times) B<sub>1</sub> D<sub>1, 5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>2, 4</sub> M<sub>1, 5</sub> स नृपस् (for नृपतिस्). —<sup>b</sup>) G<sub>1</sub> अंतःपुरं. K<sub>6</sub> (both times) सदा; D<sub>1</sub> ततः (for तदा). —<sup>c</sup>) D<sub>6</sub> T<sub>1, 4</sub> G<sub>3</sub> M<sub>1, 5</sub> चापि; G<sub>1</sub> वापि (for चैव). K<sub>3</sub> B Dn D<sub>1-3, 7, 9</sub> दृश्ये तं (B<sub>3</sub> च) जनं सर्वं (D<sub>3</sub> om. सर्वं). — The portion 11<sup>d</sup>-12<sup>d</sup> is damaged in K<sub>1</sub>. —<sup>d</sup>) K<sub>4, 5</sub> D<sub>1-6, 8</sub> S (except T<sub>1</sub>) प्रकृतयस्; D<sub>3</sub> च प्रकृतीं (for तीस्). Dn<sub>1</sub> G<sub>3, 4</sub> तदा (for तथा). — After 11<sup>cd</sup>, B<sub>1, 2, 4, 5</sub> D<sub>3</sub> ins. 30<sup>a</sup>. K<sub>3</sub> B<sub>1, 2, 4, 5</sub> om. 11<sup>ef</sup>. —<sup>e</sup>) D<sub>5, 6</sub> समवेताद्. B<sub>3</sub> ततः (for च तान्). T<sub>2</sub> समवेता विनीतानां. —<sup>f</sup>) B<sub>6</sub> Dn D<sub>1, 2, 4, 7</sub> (before corr.) पौरान् (for पौरं). K<sub>2, 4</sub> B<sub>3, 6</sub> Dn D<sub>1-3, 6, 7</sub> तथा; T<sub>1</sub> अपि (for अथ). — B<sub>3</sub> Dn D<sub>1-3, 7</sub> ins. after 11; B<sub>1, 2, 4, 5</sub> D<sub>3</sub> after 11<sup>cd</sup>:

30<sup>a</sup> तानागतानभिप्रेक्ष्य समस्तं च सुहृज्जनम् ।

[ D<sub>2</sub> (by corr. as above) अनागतान् (for तां). ]

12 K<sub>1</sub> damaged. —<sup>a</sup>) K<sub>2</sub> B<sub>6</sub> स (for च). K<sub>3</sub> महीपालो; K<sub>4</sub> B<sub>2</sub> Dn D<sub>1, 2, 7</sub> T<sub>8</sub> पाल; K<sub>6</sub> पालो (for पालान्). — After 12<sup>ab</sup>, K<sub>2</sub> repeats 9<sup>ef</sup>. —<sup>c</sup>) K<sub>2</sub> B<sub>6</sub> T<sub>1, 2</sub> महाराज; D<sub>5</sub> T<sub>4</sub> G<sub>3, 4</sub> M<sub>1, 5</sub> राजो (for तेजो). B<sub>1-5</sub> Dn D<sub>1-3, 7, 9</sub> उवाच मतिमात्राजा. —<sup>d</sup>) B<sub>1, 3-5</sub> Dn D<sub>1-3, 9</sub> विदां पते; B<sub>2</sub> [अं]विकासुतः; D<sub>6</sub> महीपतीन् (for पतिः). — After 12, K<sub>6</sub> repeats 11<sup>ab</sup>.

13 K<sub>1</sub> om. 13. B<sub>1, 3-6</sub> Dn D<sub>1-3, 7, 9</sub> read 13 after 10, B<sub>2</sub> reading it, for the first time, after 10. —<sup>a</sup>) T<sub>3</sub> अग्रन्य- (for एकाग्र-). B (B<sub>2</sub> first time) Dn D<sub>1-3, 7, 9</sub> ततः प्रतीतमनसो. —<sup>b</sup>) Dn D<sub>7</sub> जांगलाद्; D<sub>2</sub> लान् (for लाः). — T<sub>3</sub> om. 13<sup>d</sup>. —<sup>d</sup>) B (B<sub>2</sub> [first time]) Dn D<sub>1-3, 7, 9</sub> M<sub>1</sub> समा-

ययुः; G<sub>2, 4</sub> हिताः (for गताः).

14 K<sub>1</sub> damaged. —<sup>a</sup>) B<sub>3</sub> कौरवद् (for कुं) —<sup>b</sup>) K<sub>3</sub> B (except B<sub>2</sub>) D G<sub>2</sub> विद्- (for बहु-). K<sub>2</sub> अतोपिताः; D<sub>3</sub> M<sub>1</sub> सुखो (for सहो).

15 <sup>a</sup>) D<sub>3</sub> ब्रूयाद्; M<sub>1</sub> भूयान् (for ब्रूं). —<sup>b</sup>) K<sub>3, 4</sub> T<sub>2</sub> तस्मिन् (for अं). —<sup>d</sup>) G<sub>3, 4</sub> M<sub>1, 5</sub> अविचार्यं (for र्यं). K<sub>3</sub> वशे (for वचो).

16 <sup>a</sup>) D<sub>1</sub> अरण्ये (for अण्य-). —<sup>b</sup>) G<sub>1</sub> रहितस्य (for स-). —<sup>c</sup>) K<sub>1</sub> चैव; D<sub>1, 6, 8</sub> राजा (for राजस्). —<sup>d</sup>) D<sub>3</sub> तदा (for तथा). B<sub>1, 4, 5</sub> Dn<sub>1</sub> D<sub>2, 7</sub> मे (for च). —<sup>e</sup>) K<sub>1, 2</sub> इयुः; M<sub>3</sub> [s]प्यस्मि- (for स्यनु-). K<sub>4</sub> G<sub>1</sub> जानंतो; D<sub>1, 6</sub> जानंतां (for जानन्तु). D<sub>3</sub> भवंतोऽप्यसुखानंता (sic). —<sup>f</sup>) K<sub>4</sub> नो (for वो). K<sub>2</sub> वोत्र; B Dn D<sub>1-3, 7, 9</sub> च वो; T<sub>1</sub> G<sub>3-5</sub> M<sub>3</sub> वोद्य (for वोऽन्या). K<sub>2-5</sub> भूयाद् (for अन्याभूद्). D<sub>3</sub> विधारणा (for विचां).

17 <sup>b</sup>) K<sub>1, 2</sub> सेयं; T<sub>1</sub> सदा (for येयं). — T<sub>1</sub> om. 17<sup>cd</sup>. —<sup>c</sup>) K<sub>1, 2</sub> सर्वेष्वस्ति; K<sub>3</sub> D<sub>3</sub> सान्येष्वस्ति; B<sub>1, 3-6</sub> Dn D<sub>1, 2, 4, 6-9</sub> T<sub>1</sub> G<sub>1, 2</sub> च सान्येषु; T<sub>2, 3</sub> G<sub>3</sub> M<sub>1, 2</sub> चा (T<sub>3</sub> त्व)न्येष्वपि; M<sub>3</sub> चान्येषु वि- (for चान्येष्वस्ति). —<sup>d</sup>) K<sub>2</sub> राजस्विति (for राज्ञामिति).

18 <sup>a</sup>) B<sub>6</sub> T<sub>8</sub> शांतो (for श्रान्तो). G<sub>1</sub> वचसा (for वयसा). K<sub>2</sub> तेन; D<sub>1</sub> येन (for [अ]नेन). —<sup>b</sup>) K<sub>3</sub> यथा (for तथा). D<sub>1, 6, 8</sub> T<sub>2, 3</sub> G<sub>1, 2, 5</sub> M पुत्रैर् (for पुत्र-). —<sup>c</sup>) K<sub>4</sub> D<sub>3</sub> T<sub>8</sub> G<sub>3</sub> कृतश्च; B<sub>3</sub> कृपश्च (for कृशश्च). B<sub>6</sub> चैव; B<sub>6</sub> (also) D<sub>3, 9</sub> चापि (for चास्मि). —<sup>d</sup>) K<sub>1, 2</sub> गांधार्या (for गान्धारी-). K<sub>1, 2</sub> D<sub>3</sub> [s]नया; K<sub>4</sub> B<sub>6</sub> G<sub>2</sub> च; D<sub>1</sub> नृपः (for जन्वाः).

मन्ये दुर्योधनैश्वर्याद्विशिष्टमिति सत्तमाः ॥ १९  
मम त्वन्धस्य वृद्धस्य हतपुत्रस्य का गतिः ।  
ऋते वनं महाभागास्तन्मानुजानुज्ञातुमर्हथ ॥ २०  
तस्य तदचनं श्रुत्वा सर्वे ते कुरुजाङ्गलाः ।

वाष्पसंदिग्धया वाचा रुरुर्भरतर्पभ ॥ २१  
तानविश्रुवतः किञ्चिद्दुःखशोकपरायणान् ।  
पुनरेव महातेजा धृतराष्ट्रोऽत्रवीदिदम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१४

धृतराष्ट्र उवाच ।

शंतनुः पालयामास यथावत्पृथिवीमिमाम् ।  
तथा विचित्रवीर्यश्च भीष्मेण परिपालितः ।

पालयामास वस्तातो विदितं वो नसंशयः ॥ १  
यथा च पाण्डुभ्राता मे दयितो भवतामभूत् ।  
स चापि पालयामास यथावत्तच्च वेत्थ ह ॥ २

C. 15. 25  
B. 15. 9. 3  
K. 15. 10. 2

19 °) D<sub>1</sub>. 6. 8 G<sub>2</sub> युधिष्ठिरं (for 'र'). —<sup>δ</sup>) M<sub>1</sub>. 2 प्रासं (for प्रासद्). K<sub>5</sub> चास्मिन्; T<sub>3</sub> शास्त्रे; M<sub>1</sub>. 2 चापि (for चास्मि). D<sub>1</sub>. 6. 8 T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>. 2 फलं (for सुखं). —<sup>०</sup>) B<sub>1</sub>. 4. 5 D<sub>1</sub> तन्मे; D<sub>1</sub> अन्यो (for मन्ये). —<sup>d</sup>) K<sub>2</sub> विनष्टम् (for विशिष्टम्). D<sub>1</sub>. 6. 8 T<sub>2</sub>. 3 G<sub>1</sub>. 2. 5 M<sub>1</sub>-3 विशिष्टं बहुभिर्युगैः.

20 °) B Dn D<sub>1</sub>-3. 7. 9 च (for तु). T<sub>1</sub> सततं; T<sub>3</sub> दीनस्य (for वृद्धस्य). —<sup>δ</sup>) T<sub>8</sub> गत- (for हत-). —<sup>०</sup>) K<sub>2</sub> यते (for ऋते). K<sub>4</sub> D<sub>3</sub>. 8 महाभाग. —<sup>d</sup>) K<sub>2</sub> तन्मानुज्ञातुम्; K<sub>3</sub>-5 D<sub>1</sub>-6. 8 T G<sub>2</sub>-4 M<sub>1</sub> तद् (T<sub>2</sub> 'म'नुज्ञातुम्; B<sub>1</sub> तन्मामां; D<sub>3</sub> तन्ममां; M<sub>1</sub>. 5 तथानुं (for तन्मानुं)).

21 Before 21, D<sub>5</sub> T<sub>1</sub>. 3. 4 G<sub>1</sub> M<sub>1</sub>. 5 ins. वैशंपायनः. —<sup>δ</sup>) G<sub>2</sub> गुरु- (for कुरु-). D<sub>9</sub> -जंगलाः. —<sup>०</sup>) B<sub>2</sub>. 8 बास्य- (for बाष्प-). D<sub>1</sub>. 6. 8 T<sub>2</sub>. 3 G<sub>1</sub>. 2. 5 M<sub>1</sub>-3 बाष्प-संदिग्धवचना (G<sub>1</sub> 'नाद्'). —<sup>d</sup>) K<sub>3</sub> B<sub>2</sub> रुरुर्भरतः श्रुत्वाः.

22 °) K<sub>2</sub>. 3 B<sub>5</sub> G<sub>1</sub>. 5 M<sub>1</sub>-3 तांस्तु; D<sub>1</sub> स तान् (for तान्). K<sub>1</sub>. 4. 5 D<sub>1</sub>. 6. 8 तांस्तु (D<sub>1</sub>. 6. 8 तान्स) विश्रुवतः किञ्चिद्; D<sub>5</sub> T<sub>1</sub>. 3. 4 G<sub>2</sub>. 4 M<sub>1</sub>. 5 तां (T<sub>1</sub> य-स्तु न ह्यं; T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> तांस्त्वभिद्यं. —<sup>δ</sup>) B<sub>1</sub>. 2-5 Dn D<sub>1</sub>-3. 7. 9 सर्वात्र (for दुःख-). K<sub>4</sub> -समाहितान्; T<sub>3</sub> -परायणः (for 'णान्). —<sup>०</sup>) K<sub>1</sub> महाभागो; K<sub>2</sub>. 5 B<sub>5</sub> D<sub>1</sub>-6. 8 T<sub>2</sub>. 4 G<sub>1</sub>. 2 M<sub>1</sub> 'राज; K<sub>3</sub> 'भाग; K<sub>4</sub> 'बाहो; T<sub>1</sub>. 2 G<sub>3</sub>. 4 M<sub>5</sub> 'राजो (for 'तेजा).

Colophon om. in K<sub>1</sub>. 2 B<sub>1</sub>. 5. — Adhy. name: K<sub>3</sub>

धृतराष्ट्रवाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or both): K<sub>1</sub>. 5 D<sub>1</sub>-6. 8 T<sub>2</sub>-4 G M 13 (as in text); B<sub>5</sub> 11; D<sub>1</sub>. 7 8; T<sub>1</sub> 12. — Śloka no.: K<sub>4</sub> 75; K<sub>5</sub> 82; D<sub>9</sub> 16.

14

☞ This adhy. is missing in Ś<sub>1</sub> (cf. v. 1. 15. 3. 3).

1 °) B Dn D<sub>1</sub>-2. 7 (before corr.) शंतनुः. —<sup>δ</sup>) D<sub>1</sub>. 6. 8 यावती (for यथावत्). B (except B<sub>5</sub>) Dn D<sub>1</sub>-3. 7. 9 वसुधाम् (for पृथिवीम्). —<sup>०</sup>) K<sub>5</sub> B<sub>5</sub> D<sub>3</sub> T<sub>3</sub> यथा; M<sub>1</sub> तयो (for तथा). K<sub>3</sub>-5 M<sub>1</sub> [ 5 ]पि (for च). D<sub>1</sub> तथा विचित्रवीर्यस्य (sic). —<sup>d</sup>) K<sub>2</sub> Dn<sub>2</sub> भीष्मेन. K<sub>4</sub> प्रति- (for परि-). B<sub>5</sub> -पालिता; D<sub>1</sub> -वारितः (for -पालितः). —<sup>०</sup>) K<sub>2</sub> D<sub>1</sub>. 2. 7. 8 T<sub>4</sub> G<sub>1</sub>. 2 M<sub>1</sub> नस् (for वस्). K<sub>1</sub> B<sub>1</sub>. 4-5 D<sub>9</sub> वस्तात; K<sub>3</sub>-5 राजर्षिर्; Dn D<sub>2</sub>. 4. 6 नस्तात (for वस्तातो). —<sup>०</sup>) B<sub>5</sub> Dn D<sub>2</sub> विदितार्थो; M<sub>1</sub>. 2 'तस्तं (for 'तं वो). K<sub>1</sub> T<sub>3</sub> नो; M<sub>3</sub> तन् (for वो). — For 1<sup>०</sup>, T<sub>1</sub> subst.:

31\* अनन्तरं स पाण्डुश्च पालयामास मेदिनीम् ।  
— After 1, T<sub>1</sub> ins. 32\*.

2 T<sub>1</sub> om. 2-3. —<sup>०</sup>) K<sub>1</sub>. 4 B<sub>2</sub> D<sub>1</sub>. 4. 6. 8 T<sub>2</sub>. 4 G<sub>1</sub> M<sub>1</sub>. 2 (inf. lin. as in text). 3 तथा च; K<sub>5</sub> यथैव (for यथा च). D<sub>5</sub> T<sub>2</sub> G<sub>3</sub>. 4 M<sub>3</sub>. 5 तथा पाण्डुश्च भ्राता मे (D<sub>5</sub> मे भ्राता). —<sup>δ</sup>) K<sub>1</sub> यदितो; K<sub>3</sub>-5 विदितो;

मया च भवतां सम्यक्छुश्रूषा या कृतानवाः ।  
 असम्यग्वा महाभागास्तत्क्षन्तव्यमतन्द्रितैः ॥ ३  
 यच्च दुर्योधनेनेदं राज्यं भुक्तमकण्टकम् ।  
 अपि तत्र न वो मन्दो दुर्युद्धिरपराद्धवान् ॥ ४  
 तस्यापराधाद्दुर्युद्धेरभिमानान्महीक्षिताम् ।  
 विमर्दः सुमहानासीदनयान्मत्कृतादथ ॥ ५

तन्मया साधु वापीदं यदि वासाधु वै कृतम् ।  
 तद्वो हृदि न कर्तव्यं मामनुज्ञातुमर्हथ ॥ ६  
 वृद्धोऽयं हतपुत्रोऽयं दुःखितोऽयं जनाधिपः ।  
 पूर्वराज्ञां च पुत्रोऽयमिति कृत्वानुजानत ॥ ७  
 इयं च कृपणा वृद्धा हतपुत्रा तपस्विनी ।  
 गान्धारी पुत्रशोकार्ता तुल्यं याचति वो मया ॥ ८

T<sub>2</sub> सदैव (for दयितो). G<sub>3.4</sub> दमताम् (for भवताम्).  
 T<sub>3</sub> सुहृत् (for अभूत्). — <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> corrupt. K<sub>5</sub> तत्र  
 (for तत्र). K<sub>1.5</sub> D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1.2.5</sub> M वित्त ह; D<sub>5</sub>  
 T<sub>3</sub> विग्रहे; G<sub>3.4</sub> विग्रह ह (for वेत्य ह). K<sub>2</sub> यथावद्धि  
 भूतत्त्वतः (sic); K<sub>3</sub> द्विदितं हि च; B<sub>5</sub> तेह तत्त्वतः;  
 T<sub>3</sub> यथा विभवपालितः. — D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>1.5</sub> M<sub>1-3</sub>  
 ins. after 2: D<sub>5</sub> T<sub>3</sub> G<sub>2-4</sub> M<sub>1.5</sub> after 3: T<sub>1</sub> after  
 1:

32\* अनन्तरं हि पितरमुजातो युधिष्ठिरः ।

नात्र किञ्चिन्मृषा जातु भवितेति मतिर्मम ।

[ (L. 1) T<sub>2</sub> त्वन्तरं. T<sub>1</sub> च (for हि). T<sub>3</sub> असं-  
 जातो; G<sub>1</sub> अनुजातो; M<sub>1-3</sub> यातो (for जानो). — (L.  
 2) G<sub>3.4</sub> नृपो राजा (for मृषा जातु). T<sub>1</sub> नास्य कश्चित्समो  
 जातु (for the prior half). G<sub>1</sub> भवतेति. ]

3 T<sub>1</sub> om. 3 (cf. v. 1. 2). D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>1.5</sub>  
 M<sub>1-3</sub> om. 3. — <sup>a</sup>) D<sub>5</sub> T<sub>4</sub> G<sub>2-4</sub> [अ]पि (for च).  
 K<sub>5</sub> युवतां (for भं). K<sub>2</sub> चैव (for सम्यक्). K<sub>1</sub>  
 तथा मया च भवतां. — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> corrupt. K<sub>3-5</sub> सा (for  
 या). K<sub>3</sub> पुरा; B<sub>5</sub> मया; M<sub>1.5</sub> [अ]नया (for  
 [अ]नयाः). D<sub>1</sub> शुश्रूषा याः कृताश्च ताः. — <sup>a</sup>) B<sub>1.5</sub>  
 अतद्वित्तः; M<sub>5</sub> अर्निद्वित्तैः (sic). — After 3, D<sub>5</sub> T<sub>4</sub>  
 G<sub>2-4</sub> M<sub>1.5</sub> ins. 32\*.

4 <sup>a</sup>) B<sub>1-5</sub> D<sub>n1</sub> D<sub>1.2.7</sub> यद्वा; D<sub>n2</sub> D<sub>2.9</sub> यथा;  
 D<sub>1.6.8</sub> G<sub>1.2</sub> तच्च (for यच्च). D<sub>5</sub> [ए]व; T<sub>1</sub> [अ]पि  
 (for [ह]र्दं). K<sub>4</sub> B D<sub>n</sub> D<sub>1-2.3.7.9</sub> मुक्तं राज्यम् (by  
 transp.); D<sub>1.6.8</sub> राज्यं भूत (D<sub>3</sub> प्राप्त)म्. T<sub>3</sub> अक्-  
 लिकं (for अकण्टकम्). — <sup>o</sup>) D<sub>5</sub> G<sub>3.4</sub> अथ (for  
 अपि). K<sub>4</sub> ततो; K<sub>5</sub> D<sub>5</sub> T<sub>3</sub> G<sub>2.4</sub> तु वो; D<sub>1.8</sub> न  
 वै (for न वो). K<sub>2</sub> अपि न तत्रावोचत्स; T<sub>1</sub> दुर्योधनो  
 मंत्रयुद्धिर. — <sup>a</sup>) T<sub>1</sub> अवमेने स्वकं जनं.

5 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> [अ]भिघाते; K<sub>2</sub> [अ]पराधो; D<sub>1</sub> राधान्  
 (for राधाद्). D<sub>3</sub> G<sub>1</sub> दुर्युद्धिर. — <sup>b</sup>) K<sub>1.2</sub> अभि-  
 (K<sub>2</sub> वि)घाते; D<sub>1.6.8</sub> T<sub>1</sub> G<sub>1</sub> 2 अपराधो (G<sub>2</sub> धे);  
 D<sub>1</sub> T<sub>2</sub> अपघातो; T<sub>1</sub> अवमानान्; T<sub>3</sub> M<sub>1.2</sub> (inf.  
 in). 3 अभिघातो; G<sub>2.3</sub> अव (G<sub>3</sub> प)घाते; G<sub>5</sub> M<sub>2</sub>

अभिघातान्; M<sub>1.5</sub> घातं (for मानान्). — After  
 5<sup>ab</sup>, T<sub>1</sub> ins. 33\*. T<sub>1</sub> om. 5<sup>c</sup>-6<sup>b</sup>. — <sup>c</sup>) K<sub>1.2</sub> विमर्दः;  
 B<sub>2</sub> विसर्गः (for विमर्दः). K<sub>1</sub> स; K<sub>4</sub> तु (for सु-).  
 — <sup>a</sup>) K<sub>3</sub> B D<sub>n</sub> D<sub>1-3.7</sub> स्व (K<sub>3</sub> B<sub>2</sub> सु; D<sub>n1</sub> D<sub>1</sub>  
 स्व)कृताद् (for मत्कृ). B<sub>2</sub> D<sub>3</sub> अभूत्; B<sub>3</sub> अपि  
 (for अथ). D<sub>1.6.8</sub> G<sub>1.2</sub> अनयादेव मे कृते; D<sub>5</sub>  
 अनश्चैव नमस्कृते (sic); T<sub>2.4</sub> अनयाच्चैव मत्कृते; G<sub>2-5</sub>  
 M अनयश्चै (G<sub>3.4</sub> योश्चै)व मत्कृते. — D<sub>1-6.8</sub> T<sub>2-4</sub> G  
 M ins. after 5: T<sub>1</sub> after 5<sup>ab</sup>:

33\* घातिताः कुरवो यच्च पृथिवी च विनाक्षिता ।

[ T<sub>1</sub> यस्मात् (for यच्च). D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1.2</sub> घातिताः  
 कौरवेयाश्च; M<sub>1</sub> ताः कौरवा यच्च (for the prior half). ]

6 T<sub>1</sub> om. 6<sup>ab</sup> (cf. v. 1. 5). — <sup>a</sup>) T<sub>3</sub> साधुतो  
 (for साधु वा). M<sub>1</sub> चेदं (for [अ]पीदं). — <sup>b</sup>) B<sub>2</sub>  
 यदा (for यद्वि). B<sub>1.4.5</sub> च (for वा). K<sub>3.4</sub> B D<sub>3</sub>  
 G<sub>2</sub> वा कृतं; K<sub>5</sub> वै कृतः (for वै कृतम्). — <sup>c</sup>) D<sub>1</sub>  
 6.8 G<sub>1</sub> तद्वै; D<sub>5</sub> ततो (for तद्वो). — K<sub>1</sub> repeats 6<sup>d</sup>  
 after 7<sup>a</sup>. — <sup>d</sup>) K<sub>5</sub> अर्हथः. B<sub>1.3.4</sub> D<sub>1.3.9</sub> अयं वद्वो  
 मयां (D<sub>5</sub> मां)जलिः; B<sub>2</sub> अयं वद्वो जलिर्मया; B<sub>3</sub> अयं  
 युद्धे जेतांजलिः (sic); D<sub>n</sub> D<sub>2.7</sub> मयावद्वोयमंजलिः;  
 D<sub>1-5.8</sub> T G M<sub>1-3</sub> अनुजातुमिहा (T<sub>3</sub> तुमिवा; G<sub>3.4</sub>  
 तुं च ते)र्हथ; M<sub>1.5</sub> अनुजातुं च मांर्हथ.

7 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> नृपोयं धर्मपुत्रोयं. — After 7<sup>a</sup>, K<sub>1</sub> repeats  
 6<sup>d</sup>. K<sub>1</sub> damaged from 7<sup>b</sup> up to 11<sup>b</sup>. K<sub>5</sub> om.  
 (hapl.) 7<sup>bc</sup>. — <sup>b</sup>) B<sub>1</sub> D<sub>1.6.8</sub> जनाधिप; D<sub>n</sub> D<sub>1-3</sub>  
 7.9 T<sub>4</sub> नराधिपः (for जनां). — <sup>c</sup>) K<sub>3.4</sub> पूर्व (for  
 पूर्व). K<sub>2</sub> B<sub>3.6</sub> D<sub>1.6.8.9</sub> G<sub>1.2</sub> M<sub>1</sub> राज्ञश्च; D<sub>5</sub> T<sub>2</sub>  
 राजन्यः; T<sub>1.8</sub> G<sub>3.4</sub> राजस्य (sic) (for राज्ञां च).  
 — <sup>d</sup>) K<sub>3</sub> B<sub>2.3.6</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1-2.5.7</sub> [अ]नुजानथ; D<sub>5</sub> [अ]-  
 न्वजानत (for [अ]नुं).

8 K<sub>1</sub> damaged. — <sup>a</sup>) K<sub>3</sub> om. (hapl.) from  
 वृद्धा up to पुत्राविमौ (in 9<sup>a</sup>). — <sup>b</sup>) K<sub>3</sub> मनस्विनी  
 (for तप). — <sup>c</sup>) D<sub>3</sub> शोकार्थ- (for र्ता). — <sup>d</sup>)  
 B D<sub>n</sub> D<sub>1-3.7.9</sub> युष्मान् (for तुल्यं). D<sub>3</sub> यासीति (sic);

हतपुत्राविमौ वृद्धौ विदित्वा दुःखितौ तथा ।  
 अनुजानीत भद्रं वो व्रजावः शरणं च वः ॥ ९  
 अयं च कौरवो राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।  
 सर्वैर्भवद्भिर्द्रष्टव्यः समेषु विपमेषु च ।  
 न जातु विपमं चैव गमिष्यति कदाचन ॥ १०  
 चत्वारः सचिवा यस्य भ्रातरौ विपुलौजसः ।  
 लोकपालोपमा ह्येते सर्वे धर्मार्थदर्शिनः ॥ ११  
 ब्रह्मेव भगवानेष सर्वभूतजगत्पतिः ।

युधिष्ठिरो महातेजा भवतः पालयिष्यति ॥ १२  
 अवश्यमेव वक्तव्यमिति कृत्वा ब्रवीमि वः ।  
 एष न्यासो मया दत्तः सर्वेषां वो युधिष्ठिरः ।  
 भवन्तोऽस्य च वीरस्य न्यासभूता मया कृताः ॥ १३  
 यद्येव तैः कृतं किञ्चिद्बलीकं वा सुतैर्मम ।  
 यद्यन्येन मदीयेन तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ १४  
 भवद्भिर्हि न मे मन्युः कृतपूर्वः कथंचन ।  
 अत्यन्तगुरुभक्तानामेषोऽञ्जलिरिदं नमः ॥ १५

C. 15. 299  
 B. 15. 9. 17  
 K. 15. 10. 17

G<sub>3</sub>.<sup>3</sup> याति च (for (for याचति). B Dn D<sub>1-3</sub>. 7. 9  
 वै (for वो). T<sub>1</sub> अनुज्ञां याचते मया.

9 K<sub>3</sub> om. up to पुत्राविमौ (cf. v. l. 8). K<sub>4</sub> om.  
 9. K<sub>1</sub> damaged. —<sup>b</sup>) D<sub>1</sub>.<sup>3</sup> G<sub>4</sub> तदा; D<sub>1-6</sub>. 8 यथा;  
 T<sub>1</sub> भृशं (for तथा). M<sub>1</sub> दुःखितौ बहुधा तथा. —<sup>c</sup>)  
 B<sub>4</sub> -जानीहि (for -जानीत). —<sup>d</sup>) K<sub>2</sub>. 3. 5 T<sub>1</sub>.<sup>3</sup> व्रजामि;  
 B<sub>1-5</sub> Dn<sub>1</sub> D<sub>5</sub>. 7. 9 T<sub>4</sub> G<sub>4</sub>.<sup>3</sup> व्रजावः; G<sub>5</sub> M<sub>4</sub>.<sup>5</sup> व्रजामः  
 (for 'वः). K<sub>2</sub>.<sup>5</sup> वनं; K<sub>3</sub> हरिं; D<sub>1</sub>.<sup>7</sup> T<sub>4</sub> वचः;  
 M<sub>5</sub> हि नः (for च वः).

10 K<sub>1</sub> damaged. —<sup>a</sup>) D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>4</sub> M<sub>4</sub>.<sup>5</sup> हि (for  
 च). —<sup>c</sup>) G<sub>3</sub>.<sup>4</sup> स वै (for सर्वैः). D<sub>4</sub>.<sup>6</sup> द्रष्टव्यं. T<sub>1</sub>  
 भवद्भिः स च वक्तव्यः. —<sup>e</sup>) K<sub>3</sub>.<sup>4</sup> विपमे (for 'मं').  
 —<sup>f</sup>) K<sub>3</sub> राजा भवितुमर्हति.

11 K<sub>1</sub> damaged for 11<sup>ab</sup>. —<sup>a</sup>) G<sub>5</sub> चत्वारः समि-  
 वानस्य (sic). —<sup>b</sup>) K<sub>4</sub> D<sub>3</sub> भ्रातरौ (for 'रौ). —<sup>c</sup>)  
 K<sub>3</sub> -पालोपमा; K<sub>5</sub> -पालो मर्ही. D<sub>4</sub>.<sup>6</sup>. 8 [अ]भ्येते  
 (for ह्येते). B Dn D<sub>1-3</sub>. 7. 9 लोकपालसमा ह्येते. —<sup>d</sup>)  
 K<sub>4</sub>.<sup>5</sup> B<sub>1</sub>.<sup>2</sup>. 5. 6 Dn D<sub>2</sub>. 7. 9 सर्वः; D<sub>1</sub> om.; D<sub>6</sub> एते  
 (for सर्वे). K<sub>4</sub> कामार्थ- (for धर्मार्थ-). K<sub>4</sub> D<sub>4</sub>.<sup>6</sup>  
 -दर्शनाः. D<sub>3</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2</sub>.<sup>5</sup> M<sub>1-3</sub> धर्माधर्मार्थदर्शिनः; T<sub>3</sub> सर्वे  
 धर्मविदर्शनाः; G<sub>1</sub> धर्माधर्मत्वदर्शनाः. — After 11, D<sub>4</sub>-6. 8  
 S ins.:

34\* चतुर्णां लोकपालानां मध्ये विपरिवर्तते ।

[ D<sub>1-6</sub>. 8 T<sub>4</sub> [s]पि (for वि-). ]

12 <sup>a</sup>) K<sub>5</sub> [ए]प; D<sub>1</sub>. 3. 4. 6-9 T<sub>2-4</sub> G<sub>1</sub>.<sup>2</sup> [ए]व;  
 G<sub>3</sub> [ह]ह (for [ह]व). D<sub>4</sub>-6. 8 T<sub>1-3</sub> G M<sub>1-3</sub> देवः  
 (D<sub>1</sub> 'व) (for एष). — After 12<sup>ab</sup>, D<sub>4</sub>-6. 8 S ins.:

35\* एवमेव महाबाहुर्भामार्जुनयमैर्दृतः ।

[ D<sub>4</sub>. 6. 8 T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>.<sup>2</sup> एव (for एष). D<sub>4</sub> -बाहो (for  
 -बाहुर). T<sub>1</sub> एष वै सुमहाबाहुर (for the prior half). ]

—<sup>c</sup>) D<sub>6</sub> 8 G<sub>1</sub> महाराजो (for 'तेजा). —<sup>d</sup>) D<sub>5</sub>  
 पालयिष्यसि (sic).

13 <sup>a</sup>) D<sub>1</sub>.<sup>3</sup> अरण्यम् (for अवनयम्). K<sub>3</sub>.<sup>5</sup> Dn<sub>1</sub>  
 D<sub>4</sub>.<sup>6</sup>. 8 T<sub>4</sub> कर्तव्यम्; D<sub>1</sub>.<sup>8</sup> वस्त° (for वक्त°). —<sup>b</sup>)  
 G<sub>1</sub> ज्ञात्वा; G<sub>5</sub> M<sub>2</sub>.<sup>3</sup> मत्वा (for कृत्वा). —<sup>c</sup>) G<sub>4</sub>  
 न्यायो (for न्यासो). M<sub>1</sub> महान् (for मया). G<sub>4</sub> दत्तं.  
 —<sup>d</sup>) D<sub>4</sub>.<sup>6</sup>. 8 वै (for वो). — T<sub>1</sub> om. 13<sup>ef</sup>. —<sup>e</sup>)  
 K<sub>3</sub> T<sub>4</sub> M<sub>1</sub> [s]प्यस्य; K<sub>5</sub> यस्य; D<sub>1-6</sub>. 8 T<sub>2-4</sub> G<sub>1-4</sub>  
 ह्यस्य (for ऽस्य च). D<sub>4</sub>.<sup>6</sup>. 8. 9 T<sub>3</sub>.<sup>4</sup> G<sub>1</sub>.<sup>2</sup> धीरस्य (for  
 वी°). —<sup>f</sup>) D<sub>4</sub>.<sup>6</sup>. 8 G<sub>1</sub>.<sup>2</sup> न्यासो भूत्वा (for न्यास-  
 भूता). K<sub>1</sub>.<sup>3</sup>. 4 B (except B<sub>4</sub>) Dn D<sub>1-3</sub>. 7. 9 M<sub>1</sub>.<sup>2</sup>  
 कृता मया (by transp.).

14 <sup>a</sup>) K<sub>3</sub>.<sup>4</sup> B<sub>2</sub>.<sup>3</sup>. 5 Dn<sub>2</sub> D<sub>3</sub>.<sup>9</sup> यदेव; K<sub>5</sub> D<sub>3</sub>  
 यावद्; B<sub>1</sub>.<sup>4</sup> Dn<sub>1</sub> D<sub>1</sub>.<sup>2</sup>. 7. 8 यदेव; B<sub>6</sub> यदेवं; D<sub>6</sub>  
 T<sub>2</sub>.<sup>4</sup> M<sub>3-5</sub> यद्येवं; D<sub>6</sub> यदेव; T<sub>1</sub> मयैव; G<sub>5</sub> यद्यैव  
 (for यद्येव). K<sub>4</sub>.<sup>5</sup> [ए]तैः; T<sub>1</sub> वा (for तैः). —<sup>b</sup>)  
 K<sub>3</sub> अलीकं; D<sub>3</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>2-5</sub> M<sub>1-3</sub> न्यलीकं. K<sub>1</sub>.<sup>2</sup> च;  
 K<sub>3</sub>.<sup>5</sup> B Dn D<sub>1-3</sub>. 7. 9 वः; M<sub>4</sub>.<sup>5</sup> वै (for वा). —<sup>c</sup>)  
 K<sub>2-5</sub> B Dn D<sub>1-3</sub>. 7. 9 T<sub>1</sub> G<sub>1</sub> यदन्येन (for यद्यन्येन).  
 —<sup>d</sup>) D<sub>3</sub> अनुक्षंतुम् (for 'ज्ञातुम्). G<sub>4</sub> अर्हसि (for  
 'थ).

15 <sup>a</sup>) K<sub>3</sub> B Dn D<sub>1-3</sub>. 6. 7. 9 transp. न and हि.  
 — D<sub>9</sub> om. 15<sup>bc</sup>. —<sup>b</sup>) T<sub>3</sub> कृतः (for कृत). K<sub>5</sub>  
 कदा च नः; B<sub>4</sub>.<sup>5</sup> Dn D<sub>2</sub>.<sup>7</sup> कदाचन (for कथंचन).  
 —<sup>c</sup>) D<sub>6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>4</sub> M<sub>4</sub>.<sup>5</sup> अत्यंतं (for अत्यन्त-). K<sub>2-5</sub>  
 D<sub>5</sub> T<sub>4</sub> G<sub>3-5</sub> M<sub>1-4</sub> -गुरु- (for -गुरु-). —<sup>d</sup>) K<sub>1-4</sub>  
 अयं मम (for इदं नमः). B<sub>4</sub>.<sup>6</sup> D<sub>5</sub> M<sub>1</sub> मम; D<sub>6</sub> समः;  
 G<sub>3</sub>.<sup>4</sup> तु वः (for नमः). K<sub>5</sub> मम दोषो रदो मम.

16 <sup>a</sup>) T<sub>2</sub>.<sup>3</sup> अकृत- (for अस्थिर-). —<sup>b</sup>) K<sub>2</sub> लब्धानां  
 (for लु°). —<sup>c</sup>) K<sub>3</sub> कृते (for कृते). K<sub>1</sub>.<sup>2</sup> वदामि;  
 K<sub>3</sub> याचैव; B<sub>1-5</sub> Dn D<sub>2</sub>.<sup>7</sup> याचेद्य; B<sub>6</sub> याचेपि (for



तेषामस्थिरबुद्धीनां लुब्धानां कामचारिणाम् ।  
कृते याचामि वः सर्वान्नान्धारीसहितोऽनघाः ॥ १६

इत्युक्तास्तेन ते राज्ञा पौरजानपदा जनाः ।  
नोचुर्वाष्पकलाः किञ्चिद्वीक्षांचक्रुः परस्परम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तास्तु ते तेन पौरजानपदा जनाः ।  
वृद्धेन राज्ञा कौरव्य नष्टसंज्ञा इवाभवन् ॥ १  
तूष्णींभूतांस्ततस्तांस्तु बाष्पकण्ठान्महीपतिः ।  
धृतराष्ट्रो महीपालः पुनरेवाभ्यभाषत ॥ २

वृद्धं मां हतपुत्रं च धर्मपत्न्या सहानया ।  
विलपन्तं बहुविधं कृपणं चैव सत्तमाः ॥ ३  
पित्रा स्वयमनुज्ञातं कृष्णद्वैपायनेन वै ।  
वनवासाय धर्मज्ञा धर्मज्ञेन नृपेण च । ४  
सोऽहं पुनः पुनर्याचे शिरसावनतोऽनघाः ।

याचामि). —<sup>d</sup>) D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3.4</sub> M<sub>4.5</sub> गांधार्या (for °री-).  
D<sub>1.6.8</sub> G<sub>1.2</sub> द्विजान्; T<sub>2.3</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1-3</sub> द्विजाः (for  
ऽनघाः). K गांधार्या सहितोनया.

17 K<sub>4</sub> om. (hapl.) 17<sup>a</sup>-15. 3<sup>b</sup>; K<sub>5</sub> om. 17<sup>a</sup>-15.  
2<sup>d</sup>. Before 17, G<sub>5</sub> ins. वैशंपायनः. —<sup>a</sup>) K<sub>1</sub> उक्तस्.  
K<sub>1.2</sub> ते राजन्; B<sub>1.4.5</sub> Dn<sub>1</sub> D<sub>1.2.7</sub> ते सर्वे; T<sub>2</sub> राज्ञा  
ते (by transp.). Dn<sub>2</sub> इत्युक्तास्ते ततः सर्वे; M<sub>2.8</sub>  
एवमुक्तास्तु ते तेन. —<sup>b</sup>) D<sub>3</sub> पौरा (for पौर-). —For  
17<sup>a</sup>, K<sub>3</sub> subst.:

36\* इत्येवं ब्रुवतस्तस्य धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।

— K<sub>1</sub> om. 17<sup>ad</sup>. K<sub>2</sub> G<sub>5</sub> M<sub>2.8</sub> om. (hapl.) 17<sup>c</sup>-15.  
1<sup>b</sup>. —<sup>c</sup>) B<sub>2.3</sub> बाष्पकलाः (sic); Dn<sub>1</sub> बाष्पकृताः;  
D<sub>1.3.7.9</sub> T<sub>3</sub> बाष्पाकुलाः; D<sub>5</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>1.3.4</sub> बाष्पगळाः  
(D<sub>5</sub> °लाः); D<sub>8</sub> T<sub>2</sub> M<sub>1.5</sub> °कलाः (for °कलाः). G<sub>1</sub>  
केचिद् (for किञ्चिद्). —<sup>d</sup>) B (except B<sub>5</sub>) D<sub>3.7.9</sub>  
ईक्षांचक्रुः; D<sub>1.6.8</sub> G<sub>2</sub> ईक्ष (D<sub>1</sub> °क्ष्य)माणाः (for वीक्षां-  
चक्रुः).

Colophon om. in K<sub>1.2.4.5</sub> G<sub>5</sub> M<sub>2.3</sub>. — *Adhy.*  
*name*: K<sub>8</sub> धृतराष्ट्रवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words  
or both): B<sub>1</sub> D<sub>1.7.9</sub>; D<sub>1-5.8</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>1-4</sub> M<sub>1.4.5</sub>  
14 (as in text); T<sub>1</sub> 13. — *Śloka no.*: D<sub>5</sub> 18.

15

☞ This adhy. is missing in Ś<sub>1</sub> (cf. v. l. 15.  
3. 3).

1 K<sub>2</sub> G<sub>5</sub> M<sub>2.3</sub> om. 1<sup>ab</sup>; K<sub>4</sub> om. 1<sup>a</sup>-3<sup>b</sup>; K<sub>5</sub>  
om. 1-2 (cf. v. l. 15. 14. 17). K<sub>1</sub> T<sub>3</sub> M<sub>5</sub> om. the  
ref. —<sup>a</sup>) B<sub>5</sub> इति (for एवम्). K<sub>1.3</sub> इत्युक्त (K<sub>3</sub>  
°क्ता)स्तेन ते राजन् (K<sub>3</sub> °ज्ञा). —<sup>c</sup>) K<sub>1</sub> D<sub>5</sub> कौरव्या  
(for °व्य). —<sup>d</sup>) K<sub>1.2</sub> तदा (for इव).

2 K<sub>4.5</sub> om. 2 (cf. v. l. 1). —<sup>a</sup>) K<sub>1</sub> G<sub>4</sub> तूष्णीं-  
भूतास्; D<sub>9</sub> कृष्णींभूतास् (sic) (for तूष्णीं). K<sub>8</sub> तु  
तान्सर्वान् (for ततस्तांस्तु). B<sub>2</sub> च (for तु). —<sup>b</sup>) T<sub>3</sub>  
बाष्पकण्ठो (for °कण्ठान्). —<sup>c</sup>) K<sub>2</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1.2</sub> महीपालः;  
K<sub>8</sub> °पालः; T<sub>2</sub> °पालं (for °पालः). —<sup>d</sup>) T<sub>2</sub> अत्र-  
वीद्वचः (for अभ्यभाषत).

3 K<sub>4</sub> om. 3<sup>ab</sup> (cf. v. l. 1). T<sub>1</sub> om. 3. K<sub>5</sub> transp.  
3<sup>ab</sup> and 3<sup>cd</sup>. —<sup>a</sup>) K<sub>1.2</sub> वित्तः; K<sub>3</sub> हृच्छं (sic);  
K<sub>5</sub> विद्धि; D<sub>1.6.8</sub> G<sub>1</sub> एवं (for वृद्धं). B<sub>1.4.5</sub> Dn  
D<sub>1.2.7</sub> च; G<sub>5</sub> M<sub>1-3</sub> मा (for मां). B<sub>1.4</sub> मां (for  
च). —<sup>b</sup>) K<sub>5</sub> गांधार्या च तपस्विनीं. —<sup>d</sup>) K<sub>4.5</sub>  
सत्तम. M<sub>4.5</sub> तच्चापि बहु सत्तमाः.

4<sup>a</sup>) D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>1.2</sub> M<sub>1</sub> चैवाभ्यनु-; G<sub>5</sub> M<sub>2.3</sub>  
चैवमनु- (for स्वयमनु-). K<sub>4.5</sub> D<sub>5</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>8-5</sub> M<sub>2.3.5</sub>  
ज्ञातः (for ज्ञातं). —<sup>b</sup>) B<sub>5</sub> M<sub>1.4.5</sub> च; D<sub>5</sub> T<sub>1</sub>  
G<sub>3.4</sub> ह (for वै). —<sup>c</sup>) K<sub>4</sub> D<sub>8</sub> धर्मज्ञो; G<sub>4</sub> °ज्ञ  
(for °ज्ञा). —<sup>d</sup>) G<sub>3</sub> 4 कृपेण (for नृ°). K<sub>1</sub> B  
Dn D<sub>2.3.5.7.9</sub> T<sub>4</sub> ह (for च). D<sub>1.6.8</sub> M<sub>2</sub> धर्मजेन  
नृपेण च.

5<sup>a</sup>) K<sub>1.2</sub> T<sub>1</sub> अहं; B<sub>5</sub> अयं (for सोऽहं). K<sub>4</sub>  
वचः (for the first पुनः). B<sub>1-3.5</sub> Dn D<sub>2.7.9</sub> चैव (for

गान्धार्या सहितं तन्मां समनुज्ञातुमर्हथ ॥ ५  
श्रुत्वा तु कुरुराजस्य वाक्यानि करुणानि ते ।  
रुरुदुः सर्वतो राजन्समेताः कुरुजाङ्गलाः ॥ ६  
उत्तरीयैः करैश्चापि संलाघ्य वदनानि ते ।  
रुरुदुः शोकसंतप्ता मुहूर्तं पितृमातृवत् ॥ ७  
हृदयैः शून्यभूतैस्ते धृतराष्ट्रप्रवासजम् ।  
दुःखं संधारयन्तः स्म नष्टसंज्ञा इवाभवन् ॥ ८  
ते विनीय तमायासं कुरुराजवियोगजम् ।

शनैः शनैस्तदान्योन्यमनुवन्स्वमतान्युत ॥ ९  
ततः संधाय ते सर्वे वाक्यान्यथ समासतः ।  
एकस्मिन्ब्राह्मणे राजन्नावेश्योचुर्नराधिपम् ॥ १०  
ततः स्वचरणे वृद्धः संमतोऽर्थविशारदः ।  
साम्ब्राह्म्यो बहुचो राजन्वक्तुं समुपचक्रमे ॥ ११  
अनुमान्य महाराजं तत्सदः संप्रभाष्य च ।  
विप्रः प्रगल्भो मेधावी स राजानमुवाच ह ॥ १२  
राजन्वाक्यं जनस्यास्य मयि सर्वं समर्पितम् ।

C. 15. 314  
B. 15. 10. 13  
K. 15. 11. 13

याचे). K६ सोहं पुनर्वो याचेहं. —<sup>६</sup>) D० शिरसो.  
T२ G१ च नतो; G२ चानतो (for [अ]वनतो). D१.६.८  
[S]नव. —<sup>०</sup>) T३ G२.४ गांधारी (for 'र्या'). K६  
तन्मा; B० तन्मे; T१ ते मां; G२ M६ तस्मात् (for  
तन्मां). D१.६.८ T२.३ G१.६ M१-३ गांधारीसहितं त (T२.३  
M२.३ 'तस्'स्मात्. — After 5, G६ M२.३ ins. an addl.  
colophon [Adhy. no.: G६ M२.३ 14].

6 Before 6, MSS. ins. वैशंपायन उवाच. —<sup>०</sup>)  
T३ तं (for तु). D१.६.८ श्रुत्वा तु राजवाक्यानि. — D३  
om. 6<sup>०</sup>. —<sup>६</sup>) D०.८ lacuna for वाक्यानि. K३ B०  
M३ च; T१ तु (for ते). —<sup>०</sup>) B (except B०) Dn  
D१-३.७.० सर्वशो (for 'तो).

7 <sup>०</sup>) K३.६ B० D० T१.४ G३.४ M३.६ चैव (for  
चापि). K४ नुत्तरीयकरश्रैव (sic). —<sup>६</sup>) D३ [आ]वर-  
णानि; T३ वचनानि (for वदं). B० तु (for ते). D३  
संभाष्य वचनानि ते. —<sup>०</sup>) K१.२.४.६ D१.६.८ T२.३ G१.२  
M१.२ कुरवः (for रुरुदुः). D१ दुःख- (for शोक-).

8 <sup>०</sup>) D३ चान्य- (for शून्य-). K६ B३ च; D१.४  
T३ तैर् (for ते). —<sup>६</sup>) K६ धृतराष्ट्र (for 'राष्ट्र'). D१  
प्रजास्ततः (for 'प्रवासजम्'). — K६ om. (hapl.) 8<sup>०</sup>-9<sup>६</sup>.  
—<sup>०</sup>) B१.२-६ Dn D१-३.७ हि; M२ (inf. lin.) तु (for  
स्म). B२ D० दुःखं संशाल (D० 'धार')यंतो हि; D१-६.८  
S दुःखं संघा (D१.६.८ T२ G२-४ M६ 'ता')रयंति स्म. —<sup>०</sup>)  
D१.६.८ T२.४ G१.२ समाहि (T२ 'ह')ताः (for इवाभवन्).

9 K६ om. 9<sup>०</sup> (cf. v. l. 8). —<sup>०</sup>) K१.२ [S]तु-  
नीय (for विनीय). —<sup>६</sup>) B Dn D१-३.७.० धृतराष्ट्र-  
(for कुरुराज-). D० 'नियोगजं (for 'वियो'). —<sup>०</sup>)  
K१.२ ततो; D० T१ तथा (for तदा). —<sup>०</sup>) D० अत्र-  
वीत् (for अनुवन्). K१ B१ T३ स; K६ च; B२ T१  
सं- (for स्-). D१.६.८ G१.२ च (for [उ]त्).

10 <sup>०</sup>) K१ B२ संचार्य; K२ संवार्य; K३ D० सं-

धार्य; D१-६.८ S संचित्य (for संधाय). D१ सर्वैर् (for  
सर्वे). —<sup>६</sup>) T१ आहुः (for अथ). K४ वाक्यानि च  
समाप्य च; B२ 'न्यथ समागतः (sic). — T१ om. 10<sup>०</sup>.  
—<sup>०</sup>) M२ (sup. lin.) एतस्मिन् (for एकं). K३  
सर्वाणि; K३.६ सर्वम्; D१-६.८ T२ G१.२.६ M१-३ कार्यम्  
(for राजन्). —<sup>०</sup>) B Dn D१-३.७.० निवेद्य; D०  
आदिश्य (for आवेद्य). K D० T३.४ G३.४ M३.६ तदा  
(T३ 'था') नृपं (D० शृशं); D० नराधिपाः (for  
'धिपम्).

11 <sup>०</sup>) K२ स्म चरणे; K३ ते चरणे; K३ स्ववरणे;  
K६ Dn D२.३.७ स्वाचरणो (D३ 'णे); B१.२.४ सुचारणो;  
B३.६ स्वचरणो; B० स्वभवने; D१.६ यद्धारणो; D३  
यश्चारणो; D० स्वचरणैर्; T१ स्वीचरणो (sic); T२.३  
G३-६ M१.४.६ स्वे च (T३ त)रणे; G१.२ सुचारणे (for  
स्वचं). K२ B१.२.४.६ Dn D२.७ M३ विप्रः (for वृद्धः).  
K३ ततः संचरणे वृद्धिः. —<sup>६</sup>) K१ T२ संमतोर्थ-; D३  
समेतार्थ-; T१ सर्वशास्त्र- (for संमतोऽर्थ-). — K३ om.  
11<sup>०</sup>. —<sup>०</sup>) K३ शकल्यो; K६ B Dn D२.४.६ G३  
शांवाख्यो; D० T३.४ G३.४ M३.६ शकल्यो; D३ corrupt;  
D० शांताख्यो; T१ कौरव्यो; T२ शांभ्व्यो; G२ शांवर्यो;  
G६ M१ शांतव्यो; M२.३ शांतश्च (for साम्बाख्यो).

12 T१ om. 12<sup>०</sup>. —<sup>०</sup>) K३ अनुमन्ये (for 'मान्य').  
K१-३.६ Dn२ T२ G६ M१ महाराज; M३ 'राजन् (for  
'राजं). —<sup>६</sup>) K३ G६ M३ समभाष्य; Dn D२.७ संप्र-  
साद्य; D० T३.४ G३.४ M३.६ संविभाष्य (T४ M६ 'व्य')  
(for संप्रं). K१.२ समाभाष्य च तत्सदः; K४ तत्सदः  
समभाषत; D१.६.८ T२ G१.२ M२.३ सदः समनुभाष्य च.  
—<sup>०</sup>) B० D१ प्रज्ञातो; G६ न लामो (sic) (for प्रगल्भो).  
K३ राजानं (for मेधावी). —<sup>०</sup>) K३ तत्र तं समुवाच  
ह; K४.६ राजानं समुवाच ह.

13 <sup>०</sup>) K१ एतद् (for राजन्). —<sup>६</sup>) D० मैवं (for  
मयि). K३ प्रतिष्ठितं; K४.६ समाहितं (for समर्पितम्).

वक्ष्यामि तदहं वीर तज्जुपस्य नराधिप ॥ १३  
 यथा वदसि राजेन्द्र सर्वमेतत्तथा विमो ।  
 नात्र मिथ्या वचः किञ्चित्सुहृत्त्वं नः परस्परम् ॥ १४  
 न जात्वस्य तु वंशस्य राज्ञां कश्चित्कदाचन ।  
 राजासीद्यः प्रजापालः प्रजानामप्रियो भवेत् ॥ १५  
 पितृवद्भ्रातृवच्चैव भवन्तः पालयन्ति नः ।  
 न च दुर्योधनः किञ्चिदयुक्तं कृतवान्नृप ॥ १६  
 यथा ब्रवीति धर्मज्ञो मुनिः सत्यवतीसुतः ।  
 तथा कुरु महाराज स हि नः परमो गुरुः ॥ १७

त्यक्ता वयं तु भवता दुःखशोकपरायणाः ।  
 भविष्यामश्चिरं राजन्भवद्गुणशतैर्हताः ॥ १८  
 यथा शंतनुना गुप्ता राज्ञा चित्राङ्गदेन च ।  
 भीष्मवीर्योपगूढेन पित्रा च तव पार्थिव ॥ १९  
 भवद्बुद्धियुजा चैव पाण्डुना पृथिवीक्षिता ।  
 तथा दुर्योधनेनापि राज्ञा सुपरिपालिताः ॥ २०  
 न स्वल्पमपि पुत्रस्ते व्यलीकं कृतवान्नृप ।  
 पितरीव सुविश्वस्तास्तस्मिन्नापि नराधिपे ।  
 वयमास्म यथा सम्यग्भवतो विदितं तथा ॥ २१

—<sup>o</sup>) K<sub>5</sub> यदहं; D<sub>1</sub> तमहं (for तदहं). —<sup>d</sup>) B<sub>6</sub>  
 D<sub>1</sub> तच्छुणुष्व; T<sub>1</sub> शृणुष्वैतन् (for तज्जुपस्य).

14 <sup>b</sup>) D<sub>1</sub>, 6, 8 T<sub>2</sub>, 4 तदा (for तथा). — B<sub>6</sub> T<sub>1</sub>  
 om. (hapl.) 14<sup>d</sup>-16<sup>c</sup>. —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub>, 2, 5 D<sub>5</sub>, 6 T<sub>4</sub> G<sub>3</sub>, 4  
 M<sub>5</sub> सुहृदः स्म; K<sub>2</sub> D<sub>1</sub>, 8 T<sub>2</sub>, 3 G<sub>1</sub>, 2, 5 M<sub>1-4</sub> सुहृदश्च;  
 K<sub>3</sub> 'दस्य (for 'त्वं नः). B<sub>4</sub> च (for नः).

15 B<sub>6</sub> T<sub>1</sub> om. 15 (cf. v. l. 14). —<sup>a</sup>) B<sub>4</sub> जान-  
 दस्य (for जात्वस्य तु). B (B<sub>6</sub> om.) D<sub>n</sub> D<sub>1-3</sub>, 7 च  
 (for तु). —<sup>b</sup>) B<sub>4</sub> कस्य; D<sub>1</sub>, 6, 8 T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>, 2 किञ्चित्;  
 T<sub>4</sub> om. (for कश्चित्). T<sub>4</sub> कदा च नः. —<sup>c</sup>) B<sub>4</sub> D<sub>2</sub>,  
 4, 7 T<sub>3</sub>, 4 M<sub>2</sub> प्रजापाल (for 'पालः). —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub>, 2, 3  
 B<sub>2</sub>, 3, 5 D<sub>n</sub>; D<sub>1</sub>, 9 T<sub>2</sub>, 3 G<sub>5</sub> M [S] भवत् (for भवेत्).  
 K<sub>8</sub> प्रजानामहिते रतः; D<sub>1</sub>, 6, 8 G<sub>1</sub>, 2 स प्रजानां प्रियो  
 भवेत् (D<sub>1</sub>, 6 G<sub>2</sub> 'यो भवत्).

16 B<sub>6</sub> T<sub>1</sub> om. 16<sup>ab</sup> (cf. v. l. 14). —<sup>a</sup>) K<sub>1</sub>  
 मर्तृवच; K<sub>4</sub> D<sub>5</sub>, 6, 8 T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>, 2, 5 M<sub>1-3</sub> मारु' (for  
 आरु'). —<sup>b</sup>) D<sub>5</sub> भवतः (for भवन्तः). K<sub>3</sub> भवता  
 पालिता वयं. —<sup>c</sup>) D<sub>5</sub> स (for न). D<sub>1</sub> तु (for च).  
 —<sup>d</sup>) T<sub>1</sub> वा तथा (for कृतवान्). K<sub>1</sub>, 2, 4 B<sub>2</sub>, 3, 5 D<sub>n</sub>  
 D<sub>2</sub>, 4, 7-9 T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>, 2 M<sub>4</sub>, 5 नृपः; M<sub>1</sub> च नः (for नृप).  
 — After 16, D<sub>1-5</sub>, 8 T<sub>2-4</sub> G<sub>1</sub>, 2 M ins.:

37\* प्रियाणि कुर्वन्सर्वेषामनुवृत्त्यर्थमुद्यतः ।

[ G<sub>1</sub> अनुवृत्त्य समुद्यतः (for the post. half). ]

17 <sup>a</sup>) D<sub>1</sub>, 6 यदा (for यथा). D<sub>1</sub>, 6, 8 T<sub>2-4</sub> G M  
 [ब्र]वतीनु (for ब्रवीति). K<sub>4</sub> B (except B<sub>2</sub>, 3, 6) D<sub>n</sub>  
 D<sub>2</sub>, 7 धर्मात्मा (for धर्मज्ञो). T<sub>1</sub> यदब्रवीत्ते धर्मज्ञो.  
 —<sup>c</sup>) K<sub>4</sub> यथा कुरु; T<sub>1</sub> तत्कुरुष्व (for तथा कुरु).  
 —<sup>d</sup>) K<sub>4</sub> D<sub>5</sub> G<sub>1</sub> स हितः (for स हि नः).

18 K<sub>5</sub> om. 18<sup>ab</sup>. —<sup>a</sup>) T<sub>1</sub> G<sub>2</sub> त्यक्त्वा (for  
 त्यक्ता). G<sub>5</sub> भवन्तु (for वयं तु). T<sub>2</sub> भगवता (for  
 तु भवता). D<sub>1</sub>, 6, 8 त्यक्ता (D<sub>6</sub> 'क्त्वा) भवन्तु भवतो.  
 —<sup>b</sup>) D<sub>1</sub> मन्त्युः; T<sub>2</sub> त्यक्त- (for दुःख-). —<sup>c</sup>) D<sub>2</sub>  
 भविष्यामि; D<sub>3</sub> G<sub>6</sub> M<sub>2</sub> (inf. lin. as in text) 'प्याम  
 (for 'प्यामश्). K<sub>1</sub>, 2 कालं (for राजन्). D<sub>1</sub> भवि-  
 प्याम चिराद्राजन्. —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub> D<sub>1</sub>, 4-6, 8 G<sub>2</sub> M<sub>4</sub> वृताः;  
 K<sub>3-5</sub> D<sub>9</sub> हताः; B<sub>5</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2</sub>, 7 युताः (for हताः).

19 <sup>ab</sup>) B D<sub>n</sub> D<sub>1-3</sub>, 9 शंतनुना. D<sub>1</sub> राज्ञा गुप्ता  
 (by transp.); T<sub>1</sub> गुप्तास्तथा. B<sub>4</sub> ह (for च). — D<sub>n</sub>  
 om. 19<sup>b</sup>-20<sup>c</sup>. —<sup>c</sup>) T<sub>3</sub> M<sub>4</sub> -गूढेन (for -गूढेन). D<sub>5</sub>  
 T<sub>3</sub> G<sub>4</sub> M<sub>6</sub> भीष्मवीर्योभिर्गुप्तेन; T<sub>1</sub> भीष्मेण सुसहायेन.  
 —<sup>d</sup>) D<sub>3</sub> प्रीता (for पित्रा). K<sub>1</sub>, 2, 5 B<sub>1</sub>, 3-5 D<sub>n</sub> D<sub>2</sub>, 2, 7  
 M<sub>4</sub>, 5 transp. च and तव. K<sub>1</sub> भारत (for पार्थिव).

20 D<sub>n</sub> om. 20<sup>ab</sup> (cf. v. l. 19). —<sup>a</sup>) B<sub>1</sub>, 5  
 D<sub>n</sub> D<sub>2</sub>, 3, 7 उद्वीक्षणाच; B<sub>2</sub>, 3 उद्वीक्षिणा; B<sub>4</sub>, 6 बुद्धी-  
 क्षिणा; M<sub>4</sub> बुद्धियुता (for 'युजा). K<sub>3</sub> वापि (for चैव).  
 K<sub>2</sub> भवद्बुद्धिगतेनैव; T<sub>1</sub> तथैव पाण्डुना राजन्. —<sup>b</sup>)  
 T<sub>1</sub> भवता (for पाण्डुना). M<sub>1</sub> पाण्डुना च सुरक्षिताः.  
 — D<sub>1</sub>, 6, 8 om. from 20<sup>c</sup> up to 15. 16. 3<sup>d</sup>. —<sup>c</sup>)  
 B<sub>4</sub> अय; T<sub>3</sub> अति; G<sub>1</sub> एव (for अपि). —<sup>d</sup>) K<sub>3-5</sub>  
 D<sub>1</sub>, 3, 5 G<sub>2</sub>, 5 M<sub>1-3</sub> स; G<sub>1</sub> [ब्र]पि (for सु).

21 D<sub>1</sub>, 6, 8 om. 21 (cf. v. l. 20). K<sub>4</sub> om.  
 (hapl.) 21<sup>a</sup>-25<sup>b</sup>. T<sub>2</sub> repeats 21<sup>ab</sup> after 16. 3<sup>ab</sup>.  
 —<sup>a</sup>) K<sub>1</sub> च सोष्वपि; K<sub>2</sub> च मेष्वपि; K<sub>3</sub>, 5 G<sub>1</sub> M<sub>1-3</sub>  
 नस्त्वपि; B<sub>6</sub> च स्वल्पं च; D<sub>5</sub> T<sub>3</sub>, 4 G<sub>2</sub>, 4 M<sub>4</sub>, 5  
 नस्त्वं वा (M<sub>4</sub>, 5 चा)पि; D<sub>5</sub> च स्वल्पोपि; T<sub>1</sub> किञ्चिदपि;  
 T<sub>2</sub> (first time) सूक्ष्ममपि; G<sub>2</sub> नः सोष्वपि (for स्वल्प-  
 मपि). T<sub>2</sub> (second time) नतस्त्वपेपि पुत्रस्ते (sic);  
 G<sub>5</sub> नरस्त्वंधोपि पुत्रस्ते. —<sup>b</sup>) D<sub>1</sub> S (T<sub>2</sub> both times)

तथा वर्षसहस्राय कुन्तीपुत्रेण धीमता ।  
पाल्यमाना धृतिमता सुखं विन्दामहे नृप ॥ २२  
राजर्षीणां पुराणानां भवतां वंशधारिणाम् ।  
कुरुसंवरणादीनां भरतस्य च धीमतः ॥ २३  
वृत्तं समनुयात्येष धर्मात्मा भूरिदक्षिणः ।

नात्र वाच्यं महाराज सुसूक्ष्ममपि विद्यते ॥ २४  
उषिताः स्म सुखं नित्यं भवता परिपालिताः ।  
सुसूक्ष्मं च व्यलीकं ते सपुत्रस्य न विद्यते ॥ २५  
यत्तु ज्ञातिविमर्देऽस्मिन्नात्य दुर्वोधनं प्रति ।  
भवन्तमनुनेष्यामि तत्रापि कुरुनन्दन ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

ब्राह्मण उवाच ।

न तदुर्वोधनकृतं न च तद्भवता कृतम् ।

न कर्णसौबलाभ्यां च कुरवो यत्क्षयं गताः ॥ १  
दैवं तत्तु विजानीमो यत्र शक्यं प्रवाधितुम् ।

C. 15. 330  
B. 15. 10. 25  
K. 15. 11. 25

व्यलीकं. K<sub>1</sub> च नः; K<sub>2</sub> मम; T<sub>2</sub> (first time) नृप;  
G<sub>2</sub> M<sub>1-3</sub> नृपः (for नृप). — B<sub>2</sub> om. (hapl.) 21<sup>o</sup>-22<sup>d</sup>.  
T<sub>2</sub> om. 21<sup>o</sup>-25<sup>d</sup>. G<sub>1-2</sub> M<sub>1-4</sub> om. from 21<sup>o</sup> up to  
15. 16. 3<sup>d</sup>. — <sup>o</sup>) K<sub>2</sub> च; D<sub>2</sub> T<sub>1-2-4</sub> G<sub>2-4</sub> [क]य;  
M<sub>2</sub> स (for सु). — <sup>d</sup>) K<sub>2</sub> D<sub>2</sub> T<sub>1-2-4</sub> G<sub>2</sub> नराधिप  
(for 'धिपे). — <sup>e</sup>) K<sub>1-2-3</sub> B<sub>2-3</sub> Dn<sub>1</sub> D<sub>1</sub> T<sub>1</sub> वयसा  
स्म (for वयमान्म). K<sub>2</sub> वयसा खन्यया सम्यग्. — <sup>f</sup>)  
D<sub>2</sub> भवते (for 'तो). B<sub>2</sub> यथा (for तथा). D<sub>1</sub> विदितं  
भवत्प्रथा; T<sub>1</sub> भवता विदितं मया. — After 21, T<sub>1</sub>  
ins. an addl. colophon [ *Adhy. no.*: T<sub>1</sub> 14 ].

22 K<sub>1</sub> B<sub>2</sub> D<sub>1-2-3</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1-2</sub> M<sub>1-4</sub> om. 22 (cf. v. l.  
20, 21). — <sup>a</sup>) M<sub>2</sub> दत्त (for तथा). B<sub>1-2</sub> Dn  
D<sub>2-2-4-7</sub> M<sub>2</sub> सहस्राणि; T<sub>2</sub> 'युः (for 'य). G<sub>2</sub> तथा  
सर्वं सदे वापि. — <sup>b</sup>) T<sub>2</sub> G<sub>2-4</sub> M<sub>2</sub> कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः.  
— <sup>c</sup>) G<sub>2</sub> त्वत्सुनुना (for पाल्यमाना). D<sub>1</sub> कृतिमता;  
T<sub>1</sub> कृतविदा (for धृतिमता). — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub> वृन्दामहे (sic);  
K<sub>2-3</sub> वत्सा; G<sub>2</sub> विरं; G<sub>2-4</sub> नंदा (for विन्दा).

23 K<sub>1</sub> D<sub>1-2-3</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1-2</sub> M<sub>1-4</sub> om. 23 (cf. v. l.  
20, 21). — <sup>a</sup>) B<sub>2</sub> D<sub>1-2</sub> च सर्वेषां (for पुराणानां).  
— <sup>b</sup>) D<sub>2</sub> T<sub>1-2-4</sub> G<sub>2-4</sub> M<sub>2</sub> भवतो (for 'तां). G<sub>2</sub>  
धारिणां (for 'धारिणाम्). K<sub>2</sub> B Dn D<sub>1-2-7-9</sub> भवतां  
पुण्यकर्मणां. — <sup>c</sup>) K<sub>2</sub> कुरुसंवरणादीनां.

24 K<sub>1</sub> D<sub>1-2-3</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1-2</sub> M<sub>1-4</sub> om. 24 (cf. v. l.  
20, 21). — <sup>a</sup>) D<sub>1</sub> एवं (for एष). B<sub>2</sub> सद्वृत्तमनुया-  
त्येष; G<sub>2-3</sub> वृत्तं समनुयात्येष. — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> धर्मात्मा  
पांडुरनन्दनः. — <sup>c</sup>) K<sub>2</sub> वाच्यं (for वाच्यं). D<sub>2</sub> T<sub>1-2-4</sub>  
G<sub>2-4</sub> M<sub>2</sub> महीपाल (for महाराज). — <sup>d</sup>) K<sub>2</sub> इत्येते


(for विद्यते).

25 K<sub>1</sub> om. 25<sup>ab</sup>; D<sub>1-2-3</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1-2</sub> M<sub>1-4</sub> om. 25  
(for all, cf. v. l. 20, 21). — <sup>a</sup>) K<sub>2</sub> उषिताः सुख-  
संवीर. — K<sub>3</sub> om. 25<sup>cd</sup>. T<sub>1</sub> om. from 25<sup>o</sup> up to  
15. 16. 2<sup>b</sup>. — <sup>c</sup>) K<sub>4</sub> सुसूक्ष्मं (for सुसूक्ष्मं). K<sub>1-2</sub>  
4-5 D<sub>1-2</sub> T<sub>2-4</sub> M<sub>2</sub> हि; G<sub>2</sub> यो (for च). T<sub>2-4</sub> G<sub>2</sub>  
व्यलीकं. G<sub>2-4</sub> सुसूक्ष्ममप्यलीकं ते. — <sup>d</sup>) K<sub>4</sub> सु-  
D<sub>2</sub> न; T<sub>4</sub> स्त्र (for स-).

26 D<sub>1-2-3</sub> T<sub>1</sub> G<sub>1-2</sub> M<sub>1-4</sub> om. 26 (cf. v. l. 20, 21,  
25). — <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> यत्तद्; T<sub>4</sub> यत्र (for यत्तु). — <sup>b</sup>)  
K<sub>2-4</sub> B<sub>2-4-6</sub> D<sub>2</sub> जय; K<sub>2</sub> D<sub>1</sub> जयं (for जात्य).  
— <sup>c</sup>) K<sub>1</sub> नेष्याम; K<sub>2</sub> पश्यामि; D<sub>2</sub> नेष्यामस् (for  
'सि). T<sub>2</sub> न भवंतमवध्याम.

Colophon om. in Dn D<sub>2-3-6-8</sub> T<sub>1-2</sub> G<sub>1-2-5</sub> M<sub>1-4</sub>.  
— *Adhy. name*: K<sub>4</sub> छतराष्ट्रवाक्यं. — *Adhy. no.*  
(figures, words or both): K<sub>2</sub> B<sub>2</sub> 13; K<sub>4-5</sub> 14;  
D<sub>1</sub> 10; D<sub>2</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>2-4</sub> M<sub>2</sub> 15 (as in text). — *Śloka*  
*no.*: K<sub>2</sub> 24; D<sub>2</sub> 27.

16

 This adhy. is missing in Ś<sub>1</sub> (cf. v. l. 15.  
3. 3).

1 D<sub>1-2-3</sub> om. 1-3 (cf. v. l. 15. 15. 20); T<sub>1</sub>  
om. 1<sup>a</sup>-2<sup>b</sup> (cf. v. l. 15. 15. 25). G<sub>1-2</sub> M<sub>1-4</sub> om.  
1<sup>a</sup>-3<sup>d</sup> (cf. v. l. 15. 15. 21). T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> om. the ref.  
— <sup>a</sup>) K<sub>2-3</sub> B<sub>2-4-6</sub> D<sub>1-2</sub> च; D<sub>2</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>2-4</sub> [क]त्र;

दैवं पुरुषकारेण न शक्यमतिवर्तितुम् ॥ २  
 अक्षौहिण्यो महाराज दशाष्टौ च समागताः ।  
 अष्टादशाहेन हता दशभिर्योधुंगवैः ॥ ३  
 भीष्मद्रोणकृपाद्यैश्च कर्णेन च महात्मना ।  
 युयुधानेन वीरेण घृष्टद्युमेन चैव ह ॥ ४  
 चतुर्भिः पाण्डुपुत्रैश्च भीमार्जुनयमैर्नृप ।  
 जनक्षयोऽयं नृपते कृतो दैवबलात्कृतैः ॥ ५  
 अवश्यमेव संग्रामे क्षत्रियेण विशेषतः ।

कर्तव्यं निधनं लोके शस्त्रेण क्षत्रवन्धुना ॥ ६  
 तैरियं पुरुषव्याघ्रैर्विद्यावाहुबलान्वितैः ।  
 पृथिवी निहता सर्वा सहया सरथद्विपा ॥ ७  
 न स राजापराधोति पुत्रस्तव महामनाः ।  
 न भवान्न च ते भृत्या न कर्णो न च सौवलः ॥ ८  
 यद्विनष्टाः कुरुश्रेष्ठा राजानश्च सहस्रशः ।  
 सर्वं दैवकृतं तद्वै कोऽत्र किं वक्तुमर्हति ॥ ९  
 गुरुर्मतो भवानस्य कृत्स्नस्य जगतः प्रभुः ।

D<sub>1</sub> तु (for तद्). —<sup>६</sup>) D<sub>6</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>2-4</sub> M<sub>4</sub> [अ]पि  
 (for च). B<sub>3</sub> [अ]पि (for तद्). —<sup>७</sup>) T<sub>3</sub> [5]ति-  
 (for यत्).

2 D<sub>1, 6, 8</sub> G<sub>1, 5</sub> M<sub>1-4</sub> om. 2; T<sub>1</sub> om. 2<sup>०</sup> (for  
 all, cf. v. 1. 1). —<sup>७</sup>) K<sub>3</sub> T<sub>2</sub> दैवतं तु (for दैवं  
 तत्तु). B<sub>3</sub> तं तु; D<sub>1, 3</sub> तत्र; G<sub>2</sub> तु न (for तत्तु).  
 K<sub>2</sub> विजानीयान्. T<sub>3</sub> G<sub>3</sub> दैवं तत्राभिजा (G<sub>3</sub> 'त्र न जा-  
 नीमो; G<sub>1</sub> न दैवं तत्र जानीमो. —<sup>६</sup>) K<sub>4</sub> तु (for न).  
 K<sub>1</sub> विचाधितुं; K<sub>5</sub> न वा; D<sub>1</sub> T<sub>4</sub> प्रयो (for प्रवा).  
 K<sub>2</sub> न शक्यं प्रतिवाधितुं. — D<sub>6</sub> om. 2<sup>१</sup>. —<sup>७</sup>) B<sub>3, 4, 8</sub>  
 क्षभिः; D<sub>n</sub> D<sub>2, 7</sub> क्षपि (for क्षति). B<sub>1, 2-5</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2, 7</sub>  
 वाधितुं (for -वर्तितुम्).

3 D<sub>1, 6, 8</sub> om. 3; G<sub>1, 5</sub> M<sub>1-4</sub> om. 3<sup>०</sup> (cf. v. 1.  
 1). —<sup>०</sup>) K<sub>4, 5</sub> अक्षौहिण्यो; D<sub>n1</sub> D<sub>2</sub> T<sub>1, 2, 4</sub> G<sub>2-4</sub>  
 M<sub>6</sub> अक्षौहिण्यो; T<sub>3</sub> अक्षौहिणी. K<sub>3-5</sub> D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>1-4</sub> M<sub>6</sub>  
 दशाष्टौ च महाराज (D<sub>5</sub> 'जन्' (by transp.). B<sub>1, 3</sub>.  
 6. 6 D<sub>1, 9</sub> दशैका च (D<sub>1</sub> 'काष्टौ) (for दशाष्टौ च).  
 — After 3<sup>०</sup>, T<sub>2</sub> repeats 15. 21<sup>०</sup>. —<sup>०</sup>) T<sub>2</sub> M<sub>1-3</sub>  
 तदा (for हता). T<sub>1</sub> अष्टादशापि निहता; G<sub>2</sub> 'शाहे  
 निहता; G<sub>5</sub> 'शदिनैहता; M<sub>6</sub> 'शेन महता. —<sup>७</sup>) B<sub>5</sub>  
 D<sub>n</sub> D<sub>2, 7</sub> कुरुभिर (for दश). G<sub>1</sub> यूथ- (for योध).

4<sup>०</sup>) K<sub>3-5</sub> -द्रोणसुतैः; D<sub>1, 6, 8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1, 2, 5</sub> M<sub>1-4</sub>  
 -कृपै राजन्; D<sub>6</sub> T<sub>1, 3, 4</sub> G<sub>3, 4</sub> -कृपैश्चैव (for -कृपाद्यैश्च).  
 K<sub>1, 2</sub> B<sub>4, 6</sub> D<sub>1</sub> तु (for च). —<sup>७</sup>) K<sub>2-5</sub> B<sub>2</sub> D<sub>n1</sub>  
 चैव हि; D<sub>1-6, 8</sub> T<sub>1</sub> G<sub>1, 2, 5</sub> M<sub>1</sub> चाहवे; G<sub>3, 4</sub> चापरे  
 (for चैव ह).

5<sup>०</sup>) K<sub>1, 2</sub> B<sub>3</sub> तु (for च). —<sup>६</sup>) K<sub>3</sub> B D<sub>n</sub>  
 D<sub>1-3, 7, 9</sub> तथा; D<sub>1</sub> (before corr.)<sup>७</sup> वृत्तः (for नृप).  
 —<sup>०</sup>) B D<sub>n</sub> D<sub>1-3, 7, 9</sub> न च (for जन). D<sub>1, 6, 8</sub> G<sub>1</sub>  
 [5]थ (for स्यं). G<sub>2</sub> क्षयोयं नृपशार्दूल. —<sup>७</sup>) D<sub>6</sub>  
 कृपो (for कृतो). B D<sub>n</sub> D<sub>1-3, 7, 9</sub> ऋते दैवबलाद्भूत्.

6<sup>०</sup>) K<sub>2-5</sub> D<sub>5</sub> T<sub>1, 2, 4</sub> G<sub>2, 4</sub> M<sub>3</sub> गंतव्यं (for  
 कर्तव्यं). K<sub>1, 2</sub> B D<sub>n</sub> D<sub>2, 2, 7, 9</sub> काले (for लोके).  
 —<sup>७</sup>) K<sub>1</sub> नृपते; K<sub>2</sub> B<sub>1-3</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1-3, 7</sub> म (K<sub>2</sub> क)र्तव्यं;  
 B<sub>1</sub> D<sub>6</sub> मर्तव्ये; T<sub>2, 3</sub> G<sub>1, 2, 5</sub> M<sub>4, 5</sub> क्षत्रेण (for दक्षेत्रेण).  
 K<sub>6</sub> कृतः; T<sub>2</sub> G<sub>1, 2</sub> हत- (for क्षत्र-). M<sub>1-3</sub> कुरुक्षेत्रे  
 विशेषतः.

7<sup>०</sup>) D<sub>1, 6, 8</sub> G<sub>1</sub> तदिदं; T<sub>2</sub> तैरियं. —<sup>६</sup>) K<sub>1</sub>  
 -बलाधितैः; T<sub>1</sub> -बलात्कृतैः; M<sub>3</sub> -बलान्वितैः (for -बला-  
 न्वितैः). —<sup>०</sup>) K<sub>1, 3</sub> पृथिवीनिधि (K<sub>3</sub> 'ह)ताः सर्वाः.  
 —<sup>७</sup>) K<sub>1, 2</sub> सयोधा (for सहया). K<sub>3, 5</sub> D<sub>1, 6, 8</sub> T<sub>2</sub>  
 G<sub>2, 6</sub> M<sub>1-3</sub> सरथा (K<sub>2, 5</sub> 'थाः) सहयद्विपा (K<sub>3</sub> 'वद्विपाः;  
 K<sub>5</sub> 'यात्तया).

8<sup>०</sup>) K<sub>6</sub> D<sub>1, 6, 8</sub> T<sub>2, 3</sub> G<sub>2-4</sub> न च; G<sub>1</sub> स च (for  
 न स). T<sub>1</sub> स राजा घृतिमापन्नः. —<sup>६</sup>) K<sub>3</sub> महारथः;  
 K<sub>4, 5</sub> G<sub>1, 5</sub> M<sub>2</sub> (inf. lin.) महात्मना (G<sub>2</sub> M<sub>2</sub> 'नः)  
 (for 'मनाः). — For 8<sup>०</sup>, B D<sub>n</sub> D<sub>1-3, 7, 9</sub> subst.:

38<sup>०</sup> न स राजां वधे सूनुः कारणं ते महात्मनाम् ।

[ D<sub>1, 3</sub> च (for स). ]

—<sup>०</sup>) K<sub>1</sub> भवतां; T<sub>1</sub> न भग्नो (for न भवान्). G<sub>3</sub>  
 अस्य (for न च). K<sub>1</sub> भृत्यो; B<sub>3</sub> भूपा (for भृत्या).  
 —<sup>७</sup>) K<sub>2</sub> M<sub>5</sub> न च कर्णो न सौवलः; K<sub>3</sub> न कर्णो न च  
 सौवलाः.

9<sup>०</sup>) K<sub>1</sub> न च तत्र; K<sub>2</sub> यदि न स्युः; K<sub>3</sub> यदि  
 नष्टः; B<sub>1, 2, 4, 5</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1-3, 7, 9</sub> यद्विशस्ताः; B<sub>3, 6</sub> T<sub>3</sub>  
 G<sub>3, 4</sub> यद्विशिष्टाः (for यद्विनष्टाः). K<sub>1, 2, 5</sub> B<sub>5</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1, 4, 5</sub>  
 M<sub>2-4</sub> श्रेष्ठ (for श्रेष्ठा). —<sup>६</sup>) K<sub>1</sub> [5]न्ये (for च).  
 —<sup>०</sup>) K<sub>4</sub> सर्व- (for सर्व). K<sub>1, 4, 5</sub> देव- (for दैव-).  
 B D<sub>n</sub> D<sub>1-3, 7, 9</sub> विद्धि; T<sub>2</sub> यद्वै (for तद्वै). —<sup>७</sup>)  
 K<sub>1</sub> ह्यत्र; D<sub>1</sub> को तु (for कोऽत्र). K<sub>1</sub> कर्तुम् (for  
 वक्तुम्).

यर्मात्मानमतस्तुभ्यमनुजानीमहे सुतम् ॥ १०  
 लभतां वीरलोकान्स ससहायो नराधिपः ।  
 द्विजाय्यैः समनुज्ञातस्त्रिदिवे मोदतां सुखी ॥ ११  
 प्राप्यते च भवान्पुण्यं धर्मे च परमां स्थितिम् ।  
 वेद पुण्यं च कात्स्न्येन सम्यग्भरतसत्तम ॥ १२  
 दद्यापदानाश्चास्माभिः पाण्डवाः पुरुपर्षभाः ।

समर्थास्त्रिदिवस्यापि पालने किं पुनः क्षितेः ॥ १३  
 अनुवत्स्यन्ति चापीमाः समेषु विपमेषु च ।  
 प्रजाः कुरुकुलश्रेष्ठ पाण्डवाञ्शीलभूपणान् ॥ १४  
 ब्रह्मदेयाग्रहारांश्च परिहारांश्च पार्थिव ।  
 पूर्वराजातिसर्गाश्च पालयत्येव पाण्डवः ॥ १५  
 दीर्घदर्शी कृतप्रज्ञः सदा वैश्रवणो यथा ।

C. 15. 344  
 B. 15. 10. 42  
 K. 15. 11. 42

10 <sup>a</sup>) K1.2 B3 माता; D1 मित्रो (for मतो). D4. c.2 om. भवान्. G1 तस्य (for अत्य). — <sup>b</sup>) K5 भवतः (for जगतः). — T1 om. 10<sup>a</sup>. — <sup>c</sup>) K1 ततस् (for अतस्). K2. 4.2 D2. 6.2 T2. 4 G1-3 M1.2 धर्मात्मानः सुत (K2 'रमने सुत-; D2 T1 G2 M3 'त्मानः सत-; D2.3 'त्मानः स्वत-; T2 G2 'त्मानन्तत-; G1 'त्मानस्तु तस्तुभ्यम्; K3 'त्मानः शंतनोस्तु; D1 'त्मा तु नमस्तुभ्यम्; T2 G1.2 M1-3 धर्मात्मनः सुत (T2 'नम्रत-; G1 M2 'नः सत)स्तुभ्यम्. — <sup>d</sup>) D1 एवं (for अनु-). Dn: D1.2 शुभं; T2 वयं; G1 सुताः (for सुतम्). D1.2.2 G1.2 M2-4 अनु (D3 G1 'भि)जानीत ते सुतं (M2 सुतं).

11 <sup>a</sup>) K3 B2.3 Dn1 D2. 6.2 T2 G1.2 -लोकं (for -लोकान्). B2 तु; T4 च (for स). K2 D1 लभतां लोकवीरान्स (D1 'रस्य-); D1 'तां वीरलोकान्स; T1 आहतां वीरलोकानां. — <sup>b</sup>) K2. 1.2 T1 नराधिप. D1. 6 सहायान् (D2 'योत्र)नराधिप. — <sup>c</sup>) K4 G2 M2 द्विजायैः. — <sup>d</sup>) K5 B2 मोदते (for 'तां). B Dn D1-2.2.2 G2.2 सुखं (for सुखी).

12 T1 om. 12<sup>a</sup>. — <sup>a</sup>) D1.2 T2 G2 प्राप्यते (for प्राप्यते). — <sup>b</sup>) T2 G2.2 M2 धर्मेण; M1.2 (inf. lin.).2 धर्मेण (for धर्मे च). K4.2 परमे (K2 'मां) स्थितं; D1-2.2 S (T1 om.) सततं स्थितः (D2 'तं) (for परमां स्थितिम्). — After 12<sup>a</sup>, K2 ins.:

39\* तदेव पुण्यं धर्मे च धर्मे च परमां गतिम् ।  
 — <sup>c</sup>) B3. 6 D1. 2. 2 कृत्स्नेन (for कात्स्न्येन). K3-5 तदेव पुण्यं कात्स्न्येन (K3 'ले)न; B1. 2. 4. 5 Dn D2. 7 वेद धर्मं च कृत्स्नेन. — <sup>d</sup>) B2 च तव (for भरत-). K2 -सत्तमः. B1-5 Dn D2. 7. 2 सम्यक्च म (Dn1 D2. 7 'कत्वं म-; D2 'क्च त)व सुवतः. — For 12<sup>a</sup>, D1-6. 8 S subst.:

40\* वेद धर्मं महाबाहो लौक्यं वैदिकमेव च ।  
 [ T2 वेद्यः; G2. 4 वदेद् (for वेद). D1. 6. 8 -बाहुर; D2 T1. 2. 4 G2. 4 -भाग. D2 T1 कार्यः; T1 वाक्यं (for लौक्यं). ]

13 B2 Dc. 9 read 13<sup>a</sup> twice. — <sup>a</sup>) K1.2 D6 (second time).2 T3 दद्यापदानाश्; K3-5 G1 दद्या (K3 'द्वा)वदाताश्; D4 दद्यापहीनाश् (for दद्यापदा). T3 हि (for च). B2 D6 (both second time) अस्माभिर्दृष्ट-सामर्थ्याः; D5 (first time) दद्या वचनाश्चास्माभिः (sic). — <sup>b</sup>) K5 पुरुपर्षभ. — For 13<sup>a</sup>, B1. 2 (first time). 3-6 Dn D1-2. 7. 2 (first time) subst.:

41\* दृष्टिप्रदानमपि ते पाण्डवान्प्रति नो वृथा ।

[ B2. 6 D1. 3. 9 च (for ते). ]

— <sup>c</sup>) Dc. 8 T3 G2 त्रिदिवश्च (for 'स्य). — <sup>d</sup>) K1. 2 M3 क्षितौ (for क्षितेः).

14 <sup>a</sup>) K1. 2 B1-5 T1. 4 अनुवत्स्यन्ति; B6 अर्थवत्सन्ति; D4 अनुवक्ष्यन्ति; Dc. 8 'गच्छन्ति; T2 G2 'वत्स्यति; G1 'पश्यति (for 'वत्स्यन्ति). K1. 4 चापीमां (sic); K2 B Dn D1-2. 7. 2 वा धीमा (K2 B6 D1 'म)न्; D1. 6. 8 T2 G1. 2. 5 M1-4 कौरव्य (T2 G2 M4 'न्याः) (for चापीमाः). — <sup>b</sup>) K5 समेषु विपमेषु पुनः. — <sup>c</sup>) K1 पूज्यान्; K3 प्राज्ञान्; G1 प्राज्ञाः (for प्रजाः). K1 -श्रेष्ठान्; K4 D5 -श्रेष्ठाः (for -श्रेष्ठ). — <sup>d</sup>) K3 शशि- (for शील-). M1 पाण्डवाः शीलभूपणाः.

15 B1 om. 15-16. — <sup>a</sup>) K2. 5 G1-4 ब्रह्मदेवाग्र- (K5 'देवाप-; G2 'वेदाग्र)हारांश्च; D3 ब्रह्मदायाग्रं; T1 पूर्वदेयाग्रं. — D1 om. 15<sup>b</sup>. — <sup>b</sup>) K1 Dn D2. 7 प- (K1 D1 पा)रिचर्हान्; D1. 5 परिवारांश्; D6 'पूरांश्; G1 परिहारांश् (for परि). K1 B2. 3 Dn D2. 4. 5. 8. 9 G5 M1-3 पार्थिवः; D1 भारत (for पार्थिव). T1 पारि-तोपिकमेव च. — T4 G4 om. 15<sup>a</sup>. — <sup>c</sup>) K2 B (B4 om.) Dn D2. 3. 7. 9 पूर्वराजाभिपन्नां (K2 'मार्गां)श्च; K4 'जातिविसर्गाश्च; D1-6. 8 T1. 3 G2. 8 'राज (T1 'जि)निसृष्टां- (D1 'त्रिष्टां; D5 T3 G3 'सर्गां)श्च; T2 पूर्वं राजनिसृष्टांश्च. — <sup>d</sup>) K2. 4. 5 D1. 3. 5. 9 T1. 3 G1. 3 एष (for एव). D1. 9 पाण्डवाः; G1 भारत. G2 पालयत्येव पाण्डवाः.

16 B1 om. 16 (cf. v. l. 15); K2 reads it on marg. — <sup>a</sup>) M4 दीर्घादधि (sic) (for दीर्घदर्शी). K1 B (B1 om.) Dn D1-3. 7. 9 मृदुदांतः; D1. 9 कृतः

अक्षुद्रसचिवश्चायं कुन्तीपुत्रो महामनाः ॥ १६  
 अप्यमित्रे दयावांश्च शुचिश्च भरतर्षभ ।  
 ऋजु पश्यति मेधावी पुत्रवत्पाति नः सदा ॥ १७  
 विप्रियं च जनस्यास्य संसर्गाद्धर्मजस्य वै ।  
 न करिष्यन्ति राजर्षे तथा भीमार्जुनादयः ॥ १८  
 मन्दा मृदुषु कौरव्यास्तीक्ष्णेष्व्वाशीविपोपमाः ।  
 वीर्यवन्तो महात्मानः पौराणां च हिते रताः ॥ १९  
 न कुन्ती न च पाञ्चाली न चोल्पी न सात्वती ।  
 अस्मिद्धने करिष्यन्ति प्रतिक्लानि कर्हिचित् ॥ २०  
 भवत्कृतमिमं स्नेहं युधिष्ठिरविवर्धितम् ।

न पृष्ठतः करिष्यन्ति पौरजानपदा जनाः ॥ २१  
 अधर्मिष्ठानपि सतः कुन्तीपुत्रा महारथाः ।  
 मानवान्पालयिष्यन्ति भूत्वा धर्मपरायणाः ॥ २२  
 स राजन्मानसं दुःखमपनीय युधिष्ठिरात् ।  
 कुरु कार्याणि धर्म्याणि नमस्ते भरतर्षभ ॥ २३  
 वैशांपायन उवाच ।  
 तस्य तद्वचनं धर्म्यमनुबन्धगुणोत्तरम् ।  
 साधु साध्विति सर्वः स जनः प्रतिगृहीतवान् ॥ २४  
 धृतराष्ट्रश्च तद्वाक्यमभिपूज्य पुनः पुनः ।  
 विसर्जयामास तदा सर्वास्तु प्रकृतीः शनैः ॥ २५

प्राज्ञः; Ds कृतप्राज्ञः; Ts Gs.4 धृतप्राज्ञः (for कृत\*).  
 T1 ददाति वित्तं विप्रेभ्यः. —<sup>b</sup>) K2 सदा वैश्रवणोपमः.  
 —<sup>c</sup>) K1 T2 G4 अक्षुद्रः; B1 नक्षुद्र- (for अक्षुद्र-).  
 K1 सचिवैश्च; T2 सचिवाश्च. Ks-5 चापि (for चायं).  
 —<sup>d</sup>) K1 महासनाः (sic); Gs युधिष्ठिरः.

17 <sup>a</sup>) K1.8 Dn1 D2 अथ (K1 'पि) मित्रे; Ks  
 G2.4 अप्यमित्रो; B2 आर्यमित्रे; B3 Gs अप्यमित्र- (for  
 'मित्रे). —<sup>b</sup>) Dn D2.7 G1 M1.5 भरतर्षभः. D1  
 पांडवो भरतर्षभः. —<sup>c</sup>) K2.4 Ds.8 T1.2 G1.2.5 M1.2  
 (sup. lin.). 4 ऋजुः (for ऋजु). T1 प्रसन्नो (for  
 पश्यति). —<sup>d</sup>) K4 पावनः; D4.6.8 G2 स पतिः;  
 G2.4 पालितः (for पाति नः). K1 B5 पुत्रवत्परिपालिताः  
 (K1 'ति नः); G1 पुत्रादप्युदितः सदा.

18 T1 om. 18. —<sup>a</sup>) Ds स्व- (for च). D1.6.8  
 नरस्य (for जनस्य). K1 अग्नि- (for अस्य). —<sup>b</sup>) G1  
 अस्वर्ग्यं (for संसर्गाद्). Ds G1 च (for वै). —<sup>c</sup>)  
 K2 D1.6.8 करिष्यति (for 'प्यन्ति). —<sup>d</sup>) Gs.4 तदा  
 (for तथा). Ks G2 तथा भीमार्जुनादयः (sic).

19 <sup>a</sup>) T1 मंदो. K1 कर्तव्यास; B Dn D1-3.7.9  
 कौरव्य; T1 'व्यस (for 'व्यास). —<sup>b</sup>) Ks.4 आसीद्  
 (for आशी-). B1 T1 -विपोपमः. — T1 om. 19<sup>cd</sup>.  
 —<sup>c</sup>) T2 महाराज; M6 जितात्मानः (for महा\*). —<sup>d</sup>)  
 T2 बलवंतो (for पौराणां च).

20 <sup>a</sup>) Dn2 तव (for न च). Ks-5 Ds Ts Gs.4  
 Ms न च कुन्ती न पांचाली. —<sup>b</sup>) K2 D1 नोल्पी न च  
 सात्वती. — G3 om. 20<sup>cd</sup>. —<sup>c</sup>) T1 तस्मिन्. Dn  
 D1 (before corr.). 2.7 क्षणे (for जने).

21 T1 om. 21<sup>ab</sup>. —<sup>a</sup>) G1 तत्त् (for भवत्-).  
 B1 D2.5.6.8.9 T2-4 G M1-4 इद् (for इमं). Gs ज्ञेयं  
 (for ज्ञेहं). —<sup>b</sup>) Ts -विवर्धने (for 'धितम्). — T1  
 transp. 21<sup>cd</sup> and 22<sup>ab</sup>. —<sup>c</sup>) K2 Bom. ed. पौरा  
 (for पौर-). T3 Gs.4 नराः (for जनाः). T1 M1 पौर-  
 जानपदाजनान्.

22 T1 transp. 21<sup>cd</sup> and 22<sup>ab</sup>. —<sup>a</sup>) K1.2 अपि  
 रताः; Ds T2.3 Gs.4 Ms पीडयंतः; G1 अपि सदा (for  
 अपि सतः). T1 धर्मिष्ठाः पालयिष्यन्ति. —<sup>b</sup>) Ks.5 महा-  
 बद्धाः (Ks 'लाः) (for 'रयाः). K1 कुन्तीपुत्रो महारथः.  
 — T1 om. 22<sup>cd</sup>.

23 <sup>a</sup>) Ds त्वं (for स). —<sup>b</sup>) Gs असन्नीतं (for  
 अपनीय). D1.6.8 T2 G1.3-5 M1-3 युधिष्ठिरे (for  
 'ष्ठिरात्). —<sup>c</sup>) Ds T1 Gs.4 धर्मात्मन्; T3.4 धर्मात्मा  
 (for धर्म्याणि). —<sup>d</sup>) K1.2 B (except B5) Dn D2.  
 7.9 T4 नमस्ते पुरुषर्षभ.

24 T2 om. the ref. Gs M2 om. 24-25. —<sup>b</sup>)  
 K2 अनुबंधे; B1.2.4-6 Dn D1-3.7.9 'मान्य; B3  
 'नीय; D1.6.8 T2.4 G2 'बुध्य; Ds T3 Gs.4 'बद्ध-;  
 T1 'चित्त्य; G1 'बंधं (for 'बन्ध-). — G3 reads 24<sup>cd</sup>  
 twice. —<sup>c</sup>) K2 सर्वं स; Ks-5 सर्वोपि; D1.6 T3  
 G3 (second time) सर्वस्य; Ds सर्वस्तु; Ds सर्वस्व-;  
 T1 सर्वश्च; M2 वै सर्वः (for सर्वः स). —<sup>d</sup>) T1 परि-  
 (for प्रति-). Gs (second time) जनस्य प्रगृहीतवान्.

25 Gs M2 om. 25 (cf. v. l. 24). —<sup>a</sup>) K1.  
 2.4 Ds तु; T1 [s]पि; Gs.4 स (for च). —<sup>c</sup>)  
 B5 स (for वि-). T3 तथा (for तदा). —<sup>d</sup>)  
 G1 ताः (for तु). K1 सर्वासुश्च कृतिं शनैः (sic); B

स तैः संपूजितो राजा शिवेनावेक्षितस्तदा ।  
प्राञ्जलिः पूजयामास तं जनं भरतर्षभ ॥ २६

ततो विवेश भुवनं गान्धार्या सहितो नृपः ।  
व्युष्टायां चैव शर्वर्यां यच्चकार निबोध तत् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

वैशंपायन उवाच ।

व्युपितायां रजन्यां तु धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।  
विदुरं प्रेषयामास युधिष्ठिरनिवेशनम् ॥ १  
स गत्वा राजवचनादुवाचाच्युतमीश्वरम् ।  
युधिष्ठिरं महातेजाः सर्ववृद्धिमतां वरः ॥ २  
धृतराष्ट्रो महाराज वनवासाय दीक्षितः ।

गमिष्यति वनं राजन्कार्तिकीमागतामिमाम् ॥ ३  
स त्वा कुरुकुलश्रेष्ठ किञ्चिदर्थमभीप्सति ।  
श्राद्धमिच्छति दातुं स गाङ्गेयस्य महात्मनः ॥ ४  
द्रोणस्य सोमदत्तस्य वाहीकस्य च धीमतः ।  
पुत्राणां चैव सर्वेषां ये चास्य सुहृदो हताः ।  
यदि चाभ्यनुजानीषे सैन्धवापसदस्य च ॥ ५

C. 15. 361  
B. 15. 11. 6  
K. 15. 12. 5

Dn D1-3. 7. 9 प्रकृतीस्तु शनैः शनैः.

26 <sup>a</sup>) K2 शनैः; K4 शनैः; D1. 6. 8 G2 ततः;  
D5 स वै (for स तैः). D9 राजा (for राजा). — <sup>b</sup>)  
K1 D1. 6. 9 G2 [आ]वी (G2 'वि'क्षितस्; G3 [अ]पे  
(for [आ]पे). K1 B1-c Dn D1. 2. 7. 9 T1. 3 तथा;  
D: T1 G3. 1 सदा (for तदा). — <sup>d</sup>) M2 तज् (for  
तं). D1 नृपं (for जनं). K2 पुरुषर्षभः; T3 G1  
पुरुषर्षभ.

27 <sup>b</sup>) D1-c. 2 T1. 2. 4 G1-4 M1. 2. 5 गांधारी. (for  
'र्या'). K1. 2. 4. 5 D1 M2 नृप; B Dn D2. 7 निजं  
(for नृपः). — <sup>c</sup>) B5 व्युपितायां (for व्युष्टायां). — <sup>d</sup>)  
K1 तं (for तत्). — For 27<sup>c</sup>, D1-c. 5 S subst.:

42\* आगतायां च शर्वर्यां सुखं शेते नराधिपः ।

[ T1 आगतश्च ततोऽत्रस्यां (sic) (for the prior half).  
T1 स भूमिपः (for नराधिपः). ]

Colophon om. in B1. 5. — Adhy. no. (figures,  
words or both): K1 D1. 6. 8 T1. 2. 5 G1. 2. 5 M1-4 15;  
K6 12; B1 14; D1 11; D2 T3. 4 G3. 4 M5 16 (as  
in text); D7 10. — Śloka no.: K1 37; K6  
51; D9 27.

17

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 15. 3.  
3).

1 D3. 4 om. the ref. — <sup>a</sup>) K5 व्युष्टायां च (K6  
स) (for व्युपितायां). T2 M5 तु शर्वर्यां (for रजन्यां  
नु). B Dn D1-3. 7. 9 ततो रजन्यां व्युष्टायां. — <sup>b</sup>)  
D1. 6. 8 नराधिपः (for ऽम्बिकासुतः).

2 <sup>a</sup>) K3 -वचनानि; K5 -वचनम्; D6 T3 G3. 4  
-भवनाद्; T1 G1 -भवनम् (for -वचनाद्). — <sup>d</sup>) G2  
सर्वं (for सर्वं). K1-3 वरं; K6 वर.

3 Before 3, T1 G1 M2 ins. विदुरः. — <sup>a</sup>) K1. 2  
B1. 2. 4 D5 G1. 8 महातेजा; K4 B3. 5. 6 Dn D1-4. 7-9  
T1 M2 'राजो (for 'राज). — <sup>c</sup>) K4 D1. 6. 8 T2-4  
G2. 5 M1-4 राजा (for राजन्). — <sup>d</sup>) B Dn D1-3. 7. 9  
आगतां कार्तिकीमिमां; G1 कीर्तिमानागतामिव.

4 <sup>a</sup>) K2. 4 B1-c Dn D1-7. 9 T1. 4 G1 M3 स त्वां;  
K3 स्वत्तः; B6 गत्वा (for स त्वा). D6 श्रेष्ठः. T2  
सह स्वया कुरुश्रेष्ठ. — <sup>b</sup>) K3 B1. 6 Dn1 D1-3. 5 T1. 3  
G3. 4 M1 कंचिद्; D6 कश्चिद् (for किञ्चिद्). D8 धर्मम्  
(for अर्थम्). B4 अभीप्सते. ☞ Cn: किञ्चिदर्थं किञ्चि-  
त्कार्यं कर्तुं त्वामभीप्सति । द्रष्टुमिति शेषः । ☞ — <sup>c</sup>) K1  
दत्तं (for दातुं). G5 M2. 3 हि (for स).

5 <sup>b</sup>) K1. 2 B2 D9 वाहिकस्य. — <sup>c</sup>) K5 तु (for  
[तु]व). D1 स्वपुत्राणां च सर्वेषां. — <sup>d</sup>) K1. 2 B D  
(except D6) T1. 4 चान्ये; M2 वास्य (for चास्य).  
B1 सुताः; D1 गताः; D6. 8 T2 G1. 5 M1-4 मताः (for  
हताः). — T1 om. 5<sup>er</sup>. — <sup>e</sup>) K2. 6 B1. 3-6 Dn1 D1-3.  
5. 7. 9 T1 G2. 4 चाप्यनुजानीषे; K1 वास्यानु'; B2 चास्या-



एतच्छ्रुत्वा तु वचनं विदुरस्य युधिष्ठिरः ।  
 हृष्टः संपूजयामास गुडाकेशश्च पाण्डवः ॥ ६  
 न तु भीमो दृढक्रोधस्तद्वचो जगृहे तदा ।  
 विदुरस्य महातेजा दुर्योधनकृतं स्मरन् ॥ ७  
 अभिप्रायं विदित्वा तु भीमसेनस्य फल्गुनः ।  
 किरीटी किञ्चिदान्म्य भीमं वचनमब्रवीत् ॥ ८  
 भीम राजा पिता वृद्धो वनवासाय दीक्षितः ।  
 दातुमिच्छति सर्वेषां सुहृदामौर्ध्वदेहिकम् ॥ ९  
 भवता निर्जितं वित्तं दातुमिच्छति कौरवः ।  
 भीष्मादीनां महाबाहो तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ १०

दिष्ट्वा त्वद्य महाबाहो धृतराष्ट्रः प्रयाचति ।  
 याचितो यः पुरास्सामिः पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ ११  
 योऽसौ पृथिव्याः कृत्स्नाया भर्ता भूत्वा नराधिपः ।  
 परैर्विनिहतापत्यो वनं गन्तुमभीप्सति ॥ १२  
 मा तेऽन्यत्पुरुषव्याघ्र दानाद्भवतु दर्शनम् ।  
 अयश्शस्यमतोऽन्यत्स्यादधर्म्यं च महाभुज ॥ १३  
 राजानमुपतिष्ठस्व ज्येष्ठं भ्रातरमीश्वरम् ।  
 अर्हस्त्वमसि दातुं वै नादातुं भरतर्षभ ।  
 एवं भ्रुवाणं कौन्तेयं धर्मराजोऽभ्यपूजयत् ॥ १४  
 भीमसेनस्तु सक्रोधः प्रोवाचेदं वचस्तदा ।

नुजानीपे; Dn2 T2.3 वाप्यनुजानीपे; D1.6.8 G1.2.5 M2-5 चाभ्यनु°; M1 वा ह्यनु° (for चाभ्यनु°). K3 यद्दुःखान्यनुजानीपे. — 7) K3 तत् (for च). K1 D5-8 T2.3 G1.2.5 M1-4 सैधवापदादस्य च; D1 वाविशदस्य च (sic); T4 G3.4 वस्य च (T1 तु) दुर्मतेः; M5 वस्यात्तदुर्मतेः.

6 Before 6, B1 D1.6.8 T2.3 G1.2 M1.2.5 ins. वैशंपायनः. — a) K1 तच्छ्रुत्वा वचनं \*#. — Dn2 reads 6<sup>d</sup>-7<sup>b</sup> on marg. — d) G1 गुडाकेशेन (for 'केशश्च'). T1 पांडव.

7 Dn2 reads 7<sup>ab</sup> on marg. — a) K5 Dn2 न च (for न तु). K4 महाक्रोधात्; D6.8 T2 G1.5 M1-3 दृढक्रोधी (for दृढक्रोधस्य). — b) K1.2 वचनं (for तद्वचो). K4 मुदा (for तदा). — d) B2.3 कृत्वा; B5 कृते (for कृतं).

8 b) K3 पांडवः; K4.5 B Dn D1-3.7.9 फाल्गुनः (for फ°). — c) K1 क्षिरसा (for किरीटी). K3.5 D1.6.8 T1.2 G1.2.5 M1-4 आगम्य (for आनम्य). — d) K4 हृदं (for भीमं). B Dn D1-3.7.9 तमुवाच नरर्षभं (B6 D6 भः; D1 भ).

9 Before 9, G1 ins. क्षत्रुनः. — a) M3 ततो (for पिता). — c) D1 इच्छामि (for इच्छति). — d) K1.2.5 D5.7.9 T1.4 M2.5 और्ध्वदेहिकं; D1.6.8 ऊर्ध्वदे (D1 'र्ध्वे)हिकं.

10 a) D1.2 भवतां. — c) D8 महाबाहुस्. — K4 D5 om. (hapl.) 10<sup>d</sup>-11<sup>a</sup>. — d) D6 इच्छसि (for अर्हसि).

11 K1 D5 om. 11<sup>a</sup> (cf. v. l. 10). — a) B1 त्वद्य; D1 त्वाद्य; D3 चाद्य (for त्वद्य). — b) K2-5 B Dn D2.3.5.7.9 T1.4 प्रयाचते; D1.6.8 G1.3.4 प्रयच्छति (for प्रयाचति). — c) D1.6.8 T G1.2.4 M3.5 [5]यं (for यः). — d) D5 पर्ययः. B1 G6 M2.3 पश्य काल-विपर्ययं.

12 a) K3 पृथिव्यां कृत्स्नायां. — b) K1.2 भोक्ता; D1.6.8 हर्ता (for भर्ता). T3 वृद्धो (for भूत्वा). K1.2 जनाधिपः; K5 D1.7.8 T4 नराधिप. — c) K1 B D T2-4 G M विनिहतामात्यो; T1 हृतैश्वर्यो. — d) T3 अभीप्यति (for प्सति).

13 a) K1 मा ते भूत्; K3-5 ए (K3 छ)त्स्य; D1.6-8 T2.4 G1.2 मा तेभ्यः (D1 तेभ्यः) (for मा तेऽन्यत्). — b) K3-5 दाने; G3 दाता (for दानाद्). B2 भवत (for 'तु). K4 दर्शने; D1.6.8 G2 मर्शनं (for द°). K1 दानायात्प्रतिदर्शनं (sic). — c) K1 कृते; K2 कुतो; K3 B2 ततो (for अतो). K4.5 B1 D9 G5 M2.3 [s]न्य-स्साद्; D1.6.8 T2 G1.2 [5]द्य स्याद्; M1 न स्याद् (for ऽन्यत्स्याद्). — d) K3-5 B6 D9 G3.4 अधर्मं च; B1-5 Dn D1.2.7 T2.4 G1.2 M5 मंश्र; D1.6.8 मंस्य; G5 M2 मंस्तु; M3.4 मं तु (for म्यं च).

14 a) K1-4 B Dn D1-3.5.9 T G3.4 उपशि (K3 'वे; K4 D6 'दी; T1.3 G3.4 'वी)क्षस्व; K5 'क्षिप्यस्व (for 'तिष्ठस्व). — b) K3 D5.7 T1.4 ज्येष्ठ; B3 श्रेष्ठ (for ज्येष्ठ). K3.5 इंदुशं (for इंश्वरम्). — c) K4.5 T1 त्वमपि; D1 'ति; M1 'भि- (for 'सि). — d) K4 दानं तु; D1.6.8 G1.2 याच (G1 'च्य)ते (for नादातुं). K1 नादातुं च नरर्षभ. — e) B3.6 D6 तं तु (for एवं).

वयं भीष्मस्य कुर्महे प्रेतकार्याणि फल्गुन ॥ १५  
 सोमदत्तस्य नृपतेर्भूरिश्रवस एव च ।  
 ब्राह्मीकस्य च राजर्षेर्द्रोणस्य च महात्मनः ॥ १६  
 अन्येषां चैव सुहृदां कुन्ती कर्णाय दास्यति ।  
 श्राद्धानि पुरुषव्याघ्र मादात्कौरवको नृपः ॥ १७  
 इति मे वर्तते बुद्धिर्मा वो नन्दन्तु शत्रवः ।  
 कथात्कष्टतरं यान्तु सर्वे दुर्योधनादयः ।  
 यैरियं पृथिवी सर्वा घातिता कुलपांसनैः ॥ १८

कुतस्त्वमद्य विस्मृत्य वैरं द्वादशवार्षिकम् ।  
 अज्ञातवासगमनं द्रौपदीशोक्नवर्धनम् ।  
 क तदा धृतराष्ट्रस्य स्नेहोऽस्मास्वभवत्तदा ॥ १९  
 कृष्णाजिनोपसंवीतो हताभरणभूषणः ।  
 सार्धं पाञ्चालपुत्र्या त्वं राजानमुपजग्मिवान् ।  
 क तदा द्रोणभीष्मौ तौ सोमदत्तोऽपि वाभवत् ॥ २०  
 यत्र त्रयोदश समा वने वन्येन जीवसि ।  
 न तदा त्वा पिता ज्येष्ठः पितृत्वेनाभिवीक्षते ॥ २१

C. 15. 379  
 B. 15. 11. 24  
 K. 15. 12. 22

K३ कंतियो; B Dn D1-२.१.९ वीभरसु; G३.१ कौरव्यं (for कौन्तेयं). — १) K1.२ ह्यपूजयत्; B D (except D२) G1.२ M२ [s]प्यपूजयत् (for ऽप्यपूजयत्).

15 D२ om. 15-17. — १) K१ सु; D1.३ च (for तु). K२-३ D२ T1.१ G३-३ सं (K१ सं)कुदः; D१ T२.३ G1.२ M1-३ सकोधं (for \*धः). — २) D1.६ T२.३ G1.२.३ M1-३ उवाच विजयं तथा (T२ G३ M1-३ \*दा). — ३) B Dn D1-२.१.९ दास्यामः; D1-६ S (except M२) कुर्मो हि (G३ ह) (for कुर्महे). — ४) Dn D२.१ कार्यं तु (Dn२ च) (for कार्याणि). K१ पांडव; K२-३ B Dn D1-२.३.१.२ M२ फाल्गुन (for फल्गुन).

16 D२ om. 16 (cf. v. l. 15). — १) D२ भूति- (for भूरि-). — २) K1-३ ब्राह्मीकस्य. K१ सात्यकेश महाबाहो. — ३) K१ ब्राह्मीकस्य; D१ पुण्यस्य च (for द्रोणस्य च). D1.९ महात्मनां.

17 ०) T१ om. चैव सुहृदां. K१ B1-१.६ Dn D1-२.१.९ T१ सर्वेषां; B२ राजानां (for सुहृदां). — १) G३.१ पौरवको (for कौरवको). K1.२.६ नृप; K१ नृप. K२ B (except B२) D T१ मा प्रादात्कौं (B३ प्रादान्मा कौं)रवो नृपः.

18 १) K1.६ ते (for मे). K१ वर्धतां; D२ वर्ततां (for \*ते). K२ D1.६.३ S (except T१) पदं (K२ T१ G२.१ M१.६ वृत्ति) ते वर्ततां बुद्धिर्. — २) M१ न (for मा). K२-३ B Dn D1-२.३.१.९ T1.१ G३.१ M1.६ नो (for वो). D२ नंदति; M२ निंदन्तु (for नन्दन्तु). K१ शत्रवाः (for शत्रवः). — ३) D२ कष्टतरं. T१ याताः. — ४) D२ T1.१ G३.१ गति (for सर्वे). — ५) K२-३ B Dn D1.२.३.१.९ T1.१ G३.१ M1.६ कृन्ना (for सर्वा). — ६) G१ M२ पा (M२ या)तिता (for वा). B३ पांसनैः (for पांसनैः).

19 १) K B Dn D1-२.१.९ M२ क्षसि (for क्षय).

— १) K1 -वर्षकं (for -वार्षिकम्). — २) K१ -वसनं (for -गमनं). B1.१.६ अज्ञातवासद् (B1.६ \*सं द)हनं; B२.२.६ Dn D२.२.१.९ \*वासं गहनं; D1 \*वासमुपितं; D१ ०.३ \*वासमगमद्. — ३) K३.६ क राज्ञो; G१ त्वं तदा (for क तदा). — ४) K1.६ M२ [s]स्सार्धं. K1.१.६ Dn1 D२.१ भवत् (for [अ]भवत्). K१ यदा; K२ यथा; K३ पुरा (for तदा). B० D1.३.९ स्नेहोऽस्मद्रोचरो (D1 \*द्वैरवे) गतः.

20 १) G३ M२.३ संवीतं. K३.१ कृष्णाजिनेन संवीतो; K३ \*जिन संवीतो; D२ T1.१ G३.१ M२ जिनाभिसंवीतो. — २) B२ कृताभरण- (for हतां). K१ भूषिणः (sic); K२ भूषणः; K३ D२.३ भूषणाः; B० D१ भूषितः; G३ M२.३ भूषणं (for भूषणः). — ३) D१ समं (for सार्धं). K1.१ पं (K१ पां)चाल्यः; B१ पंचालः; D२ \*चालः. D२.३ -पुत्र (for -पुत्र्या). — ४) K1-३.६ D२ T1.१ G३.१ अनुजग्मि (G३ \*जि)वान्. — ५) D२ क गता; G१ त्वं तदा (for क तदा). K1.१ D१ भीष्मद्रोणौ (for द्रोणभीष्मौ). — ६) K१ सोमदत्तो. B० T१ ते (T१ वा)भवन्; D१ भारत; D1.६ T२ G1.२ वा भवेत्; D१ बालवत्; G३ M२.३ चाभवत् (M२ inf. lin. \*न्).

21 १) K१ यदा (for यत्र). D1-६ S यत्र द्वादश वर्षाणि. — २) K६ वन- (for वने). K३ जीवति; B० D1 (before corr.) जीविवः; Dn D२.३.१.९ जीवय; D१ जीवितः; T३ शेवसे (sic) (for जीवसि). B1-१.६ D२ वने वन्यैरजीविवः (B० \*विनः). — ३) G३ M२-३ तदा न (by transp.). K१ B1.२.१.६ क; D२ स (for न). K२-३ B Dn D1-२.३.१.९ G३.१ त्वां; T१ त्वत्; D1.६.३ T२ G२ क (for त्वा). — ४) K1.६ [अ]भिवी (K६ \*वि)क्षिते; K३ B० D२ वीक्ष्यते; K१ [अ]पि नेक्ष्यते; B२ [अ]विवीक्षते; D१ निरक्षत; D1.६.३ [अ]पि वीक्षितः; T२.३ G1.२ [अ]भिवीक्षितः (T२ \*क्ष्यति); G० M1.२.१ \*वीक्षति.

किं ते तद्विस्मृतं पार्थ यदेप कुलपांसनः ।  
दुर्वृत्तो विदुरं प्राह द्यूते किं जितमित्युत ॥ २२

तमेवंवादिनं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।  
उवाच भ्रातरं धीमाञ्जोपमास्वेति भर्त्सयन् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१८

अर्जुन उवाच ।

भीम ज्येष्ठो गुरुमे त्वं नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे ।  
धृतराष्ट्रो हि राजर्षिः सर्वथा मानमर्हति ॥ १  
न स्मरन्त्यपराद्धानि स्मरन्ति सुकृतानि च ।  
असंमिन्नार्थमर्यादाः साधवः पुरुषोत्तमाः ॥ २  
इदं मद्रचनत्क्षत्तः कौरवं ब्रूहि पार्थिवम् ।

यावदिच्छति पुत्राणां दातुं तावद्दाम्यहम् ॥ ३  
भीष्मादीनां च सर्वेषां सुहृदाद्युपकारिणाम् ।  
मम कोशादिति विभो मा भूद्रीमः सुदुर्मनाः ॥ ४  
वैशंपायन उवाच ।  
इत्युक्ते धर्मराजस्तमर्जुनं प्रत्यपूजयत् ।  
भीमसेनः कटाक्षेण वीक्षांचक्रे धनंजयम् ॥ ५

22 For the incident, cf. 2. 58. 41. —<sup>a</sup>) D<sub>1-6.8</sub> T<sub>1-3</sub> G<sub>2-5</sub> M तु; T<sub>4</sub> न; G<sub>1</sub> तु (for ते). D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1-3.5</sub> तेद्य; D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3.4</sub> त्वद्य (for पार्थ). —<sup>b</sup>) K यदेव; D<sub>1</sub> यदयं (for यदेप). —<sup>c</sup>) K<sub>1</sub> उद्वृत्तो; K<sub>2</sub> उद्वृत्तो; B Dn D<sub>1-3.7.9</sub> दुर्वृत्तिर; D<sub>1.6.8</sub> G<sub>1.2</sub> M<sub>2</sub> (sup. lin.). 3-5 दुर्वृद्धो (for दुर्वृत्तो). —<sup>d</sup>) T<sub>1</sub> हि (for किं).

23 Before 23, T<sub>3.4</sub> G<sub>4</sub> M<sub>5</sub> ins. वैशंपायनः. K<sub>1.2</sub> om. 23<sup>bc</sup>. —<sup>e</sup>) K<sub>5</sub> B Dn D<sub>1-3.7.9</sub> वचनं (for भ्रातरं). D<sub>1</sub> श्रीमाञ्; D<sub>5</sub> स्नेहात्; T<sub>1.4</sub> G<sub>3.4</sub> M<sub>5</sub> राजा; T<sub>3</sub> भीमं (for धीमाञ्). —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub> घोषम्; B<sub>4</sub> घोषम् (for जोषम्). K<sub>2</sub> जोषेसां वेत्य भर्त्सयन् (sic).

Colophon om. in K<sub>1.2</sub>. — *Adhy. name*: K<sub>4</sub> भीमसेनवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K<sub>4.5</sub> D<sub>1.6.8</sub> T<sub>1.2</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1-4</sub> 16; B<sub>5</sub> 15; D<sub>1</sub> 12; D<sub>5</sub> T<sub>3.4</sub> G<sub>3.4</sub> M<sub>5</sub> 17 (as in text); D<sub>1</sub> 11. — *Śloka no.*: K<sub>4</sub> 62; K<sub>5</sub> 76; D<sub>5</sub> 27.

18

This adhy. is missing in Ś<sub>1</sub> (cf. v. 1. 15. 3. 3).

1<sup>b</sup>) D<sub>1.6.8</sub> G<sub>1.2</sub> परम् (for वक्तुम्). K<sub>1</sub> उद्वहे (for उत्सहे). —<sup>a</sup>) K<sub>4</sub> B Dn D<sub>1-3.7.9</sub> T<sub>4</sub> तु; B<sub>5</sub> च; T<sub>3</sub> [5]पि (for हि). B<sub>3</sub> (marg. as in text) नृपतिः (for राजर्षिः). —<sup>d</sup>) D<sub>5</sub> T<sub>3</sub> G<sub>3.4</sub> सर्वदा (for 'था).

2<sup>a</sup>) D<sub>5</sub> [अ]पराधास्तु; D<sub>3</sub> 'यानि (for 'दानि). —<sup>b</sup>) B Dn D<sub>1-3.7.9</sub> [अ]पि (for च). —<sup>c</sup>) K<sub>4</sub> D<sub>7</sub> (before corr.) G<sub>3</sub> असंमिन्नार्थमर्यादाः; D<sub>1</sub> 'त्रा नमं; D<sub>5.8</sub> 'ज्ञा सम'. —<sup>d</sup>) B<sub>4</sub> D<sub>1.6.8</sub> पुरुषोत्तमः; T<sub>4</sub> G<sub>3</sub> 'त्तम. — After 2, K<sub>5</sub> Dn D<sub>2.7</sub> ins.:

43\* इति तस्य वचः श्रुत्वा फल्गुनस्य महात्मनः ।  
विदुरं प्राह धर्मात्मा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

[(L. 1) MSS. फाल्गुनस्य (for फ').]

3<sup>b</sup>) D<sub>9</sub> पौरवं (for कौ'). K<sub>4</sub> प्राह (for ब्रूहि). —<sup>c</sup>) K<sub>1.2.5</sub> B<sub>2.3.6</sub> D<sub>9</sub> T<sub>3</sub> M<sub>1.5</sub> इच्छसि; D<sub>1.6.8</sub> इप्स्यसि (D<sub>5</sub> 'ति); M<sub>4</sub> इच्छंति (for इच्छति). —<sup>d</sup>) K<sub>1.2</sub> दानं; K<sub>3-5</sub> धनं; B<sub>1.4.5</sub> Dn D<sub>2.7</sub> M<sub>4</sub> श्राद्धं; T<sub>3</sub> तावत् (for दातुं). B<sub>4</sub> यावद् (for तावद्).

4<sup>a</sup>) D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>1.2</sub> तु (for च). —<sup>b</sup>) D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>1.2</sub> सुतराम् (for सुहृदाम्). B Dn D<sub>1-3.7</sub> आसकारिणां (for उप'). — T<sub>1</sub> om. 4<sup>cd</sup>. —<sup>c</sup>) B D<sub>1-3.9</sub> कोषाद् (for कोशाद्). K<sub>3</sub> मम कोशास्त्वयि विभो (sic); D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1.2</sub> मम कोशादिविभवो; G<sub>5</sub> मामको दानविभवो.

5 MSS. om. the ref. —<sup>a</sup>) B<sub>1.3</sub> D<sub>1.6.8.9</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> M<sub>1</sub> [उ]क्तो; Dn D<sub>1.2</sub> [उ]क्त्वा. K<sub>3-5</sub> B<sub>3</sub> तु; G<sub>3.4</sub> [पू]नम् (for तम्). —<sup>b</sup>) K<sub>3-5</sub> फाल्गुनं; G<sub>4</sub> अर्जुनः (for 'नं). K<sub>1</sub> प्रतिपूजयत्.

ततः स विदुरं धीमान्वाक्यमाह युधिष्ठिरः ।  
 न भीमसेने कोपं स नृपतिः कर्तुमर्हति ॥ ६  
 परिक्लिष्टो हि भीमोऽयं हिमवृष्ट्यातपादिभिः ।  
 दुःखैर्वहुविधैर्धोमानरण्ये विदितं तव ॥ ७  
 किं तु मद्बचनाद्ब्रूहि राजानं भरतर्षभम् ।  
 यद्यदिच्छसि यावच्च गृह्यतां मद्ब्रूहादिति ॥ ८  
 यन्मात्सर्यमयं भीमः करोति भृशदुःखितः ।

न तन्मनसि कर्तव्यमिति वाच्यः स पार्थिवः ॥ ९  
 यन्ममास्ति धनं किञ्चिदर्जुनस्य च वेश्मनि ।  
 तस्य स्वामी महाराज इति वाच्यः स पार्थिवः ॥ १०  
 ददातु राजा विप्रेभ्यो यथेष्टं क्रियतां व्ययः ।  
 पुत्राणां सुहृदां चैव गच्छत्वानृष्यमद्य सः ॥ ११  
 इदं चापि शरीरं मे तवायत्तं जनाधिप ।  
 धनानि चेति विद्धि त्वं क्षत्तर्नास्त्यत्र संशयः ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१९

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु राजा स विदुरो बुद्धिसत्तमः ।

धृतराष्ट्रमुपेत्येदं वाक्यमाह महार्थवत् ॥ १  
 उक्तो युधिष्ठिरो राजा भवद्बचनमादितः ।

C. 15. 396  
B. 15. 13. 2  
K. 15. 14. 2

6 <sup>a</sup>) K<sub>4</sub> तु; D<sub>1</sub> च (for स). D<sub>1</sub> श्रीमाद् (for धी). —<sup>o</sup>) B D<sub>n</sub> D<sub>1-3. 7. 9</sub> भीमसेने न (by transp.). K<sub>2</sub> G<sub>1</sub> भीमसेन- (for 'सेने). K<sub>3-5</sub> T<sub>3</sub> नृपतिः (for कोपं स). K<sub>1</sub> स (for स). —<sup>d</sup>) K<sub>2</sub> नृपतेः; K<sub>3-5</sub> स कोपं; T<sub>3</sub> कोपं वै (for नृपतिः).

7 <sup>a</sup>) D<sub>1. 6. 8</sub> T<sub>2. 3</sub> G<sub>1. 2</sub> तु (for स्यं). —<sup>b</sup>) B<sub>2</sub> भीम- (for हिम-). K<sub>2</sub> D<sub>1. 6. 8</sub> T<sub>2. 3</sub> G<sub>1. 2</sub> हिमवाता- (K<sub>2</sub> 'वर्षा' तपादिभिः. —<sup>d</sup>) D<sub>1. 6. 8</sub> G<sub>1</sub> विदुरस् (sic) (for विदितं). D<sub>6. 8</sub> तदा (for तव).

8 <sup>a</sup>) K<sub>3</sub> तद्बचनाद्. —<sup>b</sup>) K<sub>2. 3</sub> B<sub>3. 5</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1. 7</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> भरतर्षभ. —<sup>o</sup>) K<sub>3</sub> D<sub>2. 4. 6. 8</sub> T<sub>2. 3</sub> G<sub>1-3. 5</sub> M<sub>1. 2. 3</sub> (before corr.) इच्छति. —<sup>d</sup>) D<sub>1. 6. 8</sub> T<sub>2. 3</sub> G<sub>1. 2. 5</sub> M<sub>1-4</sub> मे (for मद्-). B<sub>2. 3</sub> D<sub>1</sub> (marg. as in text).<sup>9</sup> गृह्यतां (D<sub>6</sub> 'ते' मद्ब्रूहेत्विति).

9 <sup>a</sup>) D<sub>1. 8</sub> भीमं (for भीमः). D<sub>6</sub> G<sub>5</sub> यस्मात्सत्य- (G<sub>5</sub> 'वं' मयं भीमः. —<sup>b</sup>) M<sub>5</sub> करोतु. K<sub>5</sub> बहु- (for भृश-). —<sup>d</sup>) K<sub>1. 2</sub> इदं (for इति). D<sub>1</sub> वाच्यं (for वाच्यः). D<sub>1. 6. 8</sub> G<sub>1. 2</sub> हि; T<sub>2. 3</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1-4</sub> च (for स). D<sub>1. 6. 8</sub> पार्थिव.

10 <sup>d</sup>) D<sub>2-6. 8. 9</sub> S (except T<sub>1</sub>) च (for स).

11 <sup>a</sup>) K<sub>4</sub> ददातु; B<sub>5</sub> दत्त्वा तु (for ददातु). —<sup>b</sup>) T<sub>3</sub> यद्विष्टं (for यथेष्टं). K<sub>1. 2</sub> नृपः; B<sub>1-3. 5</sub> स्वयं; D<sub>n</sub> D<sub>1. 2. 7</sub> व्ययं; D<sub>1. 6. 8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1. 2. 5</sub> M<sub>1-4</sub> इति; D<sub>5</sub> अयं (for व्ययः). —<sup>o</sup>) G<sub>5</sub> M<sub>1-4</sub> om. 11<sup>ad</sup>. —<sup>o</sup>) T<sub>2</sub> G<sub>1</sub> सुतरां (for सुहृदां). —<sup>d</sup>) K<sub>5</sub> G<sub>4</sub> [आ]रण्यम् ।

(sic) (for [आ]नृष्यम्). D<sub>5</sub> नः (for सः).

12 <sup>b</sup>) K<sub>1. 2</sub> त्वयि; M<sub>5</sub> यत्र (for तव). K<sub>1. 2</sub> दत्तं; K<sub>4</sub> (before corr.) यत्नं (for [आ]यत्तं). K<sub>3. 5</sub> नराधिप (for जना<sup>o</sup>). <sup>o</sup>D<sub>1-6. 8</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>1</sub> M<sub>1-3</sub> तत्रायत्तं (D<sub>1</sub> 'त्र यत्नं; D<sub>6. 8</sub> 'त्र यत्नं' जनाधिपे; T<sub>1</sub> राज्ये चापि वसूनि च. —<sup>o</sup>) K<sub>2</sub> धर्माणि (for धनानि). T<sub>1</sub> तद्धीनानि वै विद्धि. —<sup>d</sup>) K<sub>1. 5</sub> B<sub>3</sub> M<sub>5</sub> क्षत्तुर्; M<sub>5</sub> क्षत्तं (for क्षत्तर्). D<sub>n</sub> D<sub>2. 7</sub> न मे तत्रास्ति संशयः; D<sub>9</sub> क्षत्तर्मास्त्वत्र सं<sup>o</sup>.

Colophon. — Adhy. no. (figures, words or both) : K<sub>2</sub> 15; K<sub>3. 5</sub> D<sub>1. 6. 8</sub> T<sub>1. 2</sub> G<sub>1. 2. 5</sub> M<sub>1-4</sub> 17; B<sub>6</sub> 16; D<sub>1</sub> 13; D<sub>6</sub> T<sub>2. 4</sub> G<sub>2. 4</sub> M<sub>6</sub> 18 (as in text); D<sub>7</sub> 12. — Śloka no. : K<sub>4</sub> 74; K<sub>5</sub> 88; D<sub>5</sub> 18; D<sub>9</sub> 12.

19

☞ This adhy. is missing in Ś<sub>1</sub> (cf. v. l. 15. 3. 3).

1 K<sub>4</sub> om. 1<sup>ab</sup>. —<sup>a</sup>) D<sub>1</sub> om. स. —<sup>b</sup>) D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> 3. 4 G<sub>3. 4</sub> M<sub>6</sub> मंत्रि- (for बुद्धि-). K<sub>1. 2</sub> B<sub>2. 3</sub> D<sub>1. 9</sub> G<sub>5</sub> M<sub>2</sub> -संमतः; K<sub>4</sub> B<sub>6</sub> -सत्तम (for 'मः). —<sup>o</sup>) K<sub>1. 2</sub> B<sub>2</sub> उपानम्य; B<sub>3. 5</sub> D<sub>n</sub> D<sub>3. 4. 6-9</sub> T<sub>2. 4</sub> G<sub>1. 2</sub> उपेत्यैवं (for 'त्येदे). —<sup>d</sup>) K<sub>2. 3</sub> B<sub>2</sub> D<sub>1</sub> महार्थवित् (D<sub>1</sub> 'वान्'); B<sub>1. 4. 6</sub> D<sub>1. 6. 8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1. 5</sub> M<sub>1-3</sub> यथार्थवत् (for

स च संश्रुत्य वाक्यं ते प्रशंसं महाद्युतिः ॥ २  
 वीभत्सुश्च महातेजा निवेदयति ते गृहान् ।  
 वसु तस्य गृहे यच्च प्राणानपि च केवलान् ॥ ३  
 धर्मराजश्च पुत्रस्ते राज्यं प्राणान्धनानि च ।  
 अनुजानाति राजर्षे यच्चान्यदपि किञ्चन ॥ ४  
 भीमस्तु सर्वदुःखानि संस्मृत्य बहुलान्युत ।  
 कृच्छ्रादिव महाबाहुरनुमन्ये विनिःश्वसन् ॥ ५  
 स राज्ञा धर्मशीलेन भ्रात्रा वीभत्सुना तथा ।  
 अनुनीतो महाबाहुः सौहृदे स्थापितोऽपि च ॥ ६

न च मन्युस्त्वया कार्यं इति त्वां प्राह धर्मराट् ।  
 संस्मृत्य भीमस्तद्वैरं यदन्यायवदाचरेत् ॥ ७  
 एवंप्रायो हि धर्मोऽयं क्षत्रियाणां नराधिप ।  
 युद्धे क्षत्रियधर्मे च निरतोऽयं वृकोदरः ॥ ८  
 वृकोदरकृते चाहमर्जुनश्च पुनः पुनः ।  
 प्रसादयाव नृपते भवान्प्रभुरिहास्ति यत् ॥ ९  
 प्रददातु भवान्वित्तं यावदिच्छसि पार्थिव ।  
 त्वमीश्वरो नो राज्यस्य प्राणानां चेति भारत ॥ १०  
 ब्रह्मदेयाग्रहारांश्च पुत्राणां चौर्ध्वदेहिकम् ।

महा<sup>०</sup>). K<sub>4</sub> वाक्यमाहार्यमर्थवित्.

2 <sup>a</sup>) K<sub>5</sub> युक्तो; D<sub>1.8</sub> G<sub>1.2</sub> श्रुत्वा (for उक्तो).  
 — <sup>b</sup>) D<sub>8</sub> आदितः (for आदितः). — <sup>c</sup>) D<sub>8</sub> न (for  
 स). D<sub>6.8</sub> संश्रुत्य. D<sub>5</sub> T<sub>1.3.4</sub> G<sub>3.4</sub> M<sub>5</sub> ते वाक्यं  
 (by transp.). — <sup>d</sup>) K<sub>3.4</sub> प्रशंसं; B<sub>1</sub> प्रशंसति.  
 K<sub>4</sub> D<sub>5</sub> T<sub>8.4</sub> G<sub>3.4</sub> M<sub>5</sub> महामतिः; D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1.2.5</sub>  
 M<sub>1-4</sub> महीपतिः (D<sub>1.6.8</sub> °ते) (for महाद्युतिः).

3 <sup>b</sup>) K<sub>2</sub> यो; K<sub>3</sub> तान्; B<sub>2</sub> वै (for ते). K<sub>1</sub>  
 निवेश इति वा गृहान्. — <sup>c</sup>) K<sub>3.5</sub> D<sub>5</sub> T<sub>1.3</sub> G<sub>3.4</sub> M<sub>5</sub>  
 transp. तस्य and यच्च. B<sub>2</sub> यस्य; D<sub>1</sub> देव; T<sub>2</sub> तच्च  
 (for तस्य). D<sub>n</sub> D<sub>2</sub> तच्च; T<sub>4</sub> तस्य (for यच्च).  
 — <sup>d</sup>) K<sub>5</sub> om. च.

4 <sup>a</sup>) D<sub>1-5.8</sub> S तु (for च). B<sub>3</sub> D<sub>5</sub> ते पुत्रो (by  
 transp.); D<sub>8</sub> पुत्रं ते. — <sup>b</sup>) B<sub>3</sub> राज्य- (for राज्यं).  
 — <sup>c</sup>) K<sub>4</sub> corrupt; K<sub>5</sub> अनुजानाति (sic) (for जाना-  
 ति). T<sub>1</sub> राजर्षिर् (for र्षे). — <sup>d</sup>) D<sub>1</sub> यच्चान्यदत्त  
 किञ्चन (sic). — After 4, D<sub>3</sub> ins.:

44\* नकुलः सहदेवश्च तदनुजातवान्विभो ।

5 <sup>a</sup>) Bom. ed. च (for तु). K<sub>1</sub> B<sub>2.3</sub> D<sub>5</sub> T<sub>1.3.4</sub>  
 G<sub>3.4</sub> M<sub>5</sub> पूर्व- (for सर्व-). K<sub>4</sub> भीमसेनस्तु दुःखानि-  
 — <sup>b</sup>) K<sub>1.2</sub> बलवन्त्युत; K<sub>3-5</sub> बलवानुत (K<sub>4</sub> °न्युनः);  
 B<sub>4</sub> D<sub>1.6.8</sub> G<sub>2</sub> M<sub>1.4</sub> बहुलान्यतः (M<sub>1</sub> °नितः) (for  
 °न्युत). — <sup>c</sup>) T<sub>3</sub> कृच्छ्रादिव; G<sub>3.4</sub> कृच्छ्रमेव (for  
 कृच्छ्रादिव). D<sub>1</sub> (before corr.) महाबाहो. — K<sub>2</sub> B<sub>5</sub>  
 om. (hapl.) 5<sup>d</sup>-6<sup>c</sup>. — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub> स निःश्वसन्; K<sub>4.5</sub>  
 B<sub>1-3.5</sub> D (except D<sub>n</sub>) T<sub>2-4</sub> G<sub>2-4</sub> M<sub>1.2</sub> विनिश्च<sup>०</sup>.

6 K<sub>2</sub> B<sub>5</sub> om. 6<sup>ab</sup> (cf. v. 1. 5). — <sup>a</sup>) K<sub>4</sub> G<sub>5</sub>  
 राजा; B<sub>1-5</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1-3.7.9</sub> T<sub>1</sub> राजन् (for राज्ञा). — <sup>b</sup>)  
 K<sub>2-5</sub> राजन्; B<sub>1-5</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1-4.6-9</sub> G<sub>2</sub> राज्ञा; D<sub>5</sub> भ्राता

(for भ्रात्रा). B<sub>3</sub> D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> तदा (for तथा). K<sub>1</sub> आनु-  
 भीवत्सुना तथा (sic). — <sup>a</sup>) K<sub>2</sub> सौहृदेनास्थितोपि च.

7 <sup>b</sup>) K<sub>1.5</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>2-5</sub> त्वा; D<sub>1</sub> तं (for त्वां).  
 — <sup>a</sup>) K<sub>3-5</sub> B<sub>1.2.3.5</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1.2.5.7</sub> T<sub>3.4</sub> G<sub>3.4</sub> M<sub>5</sub>  
 आचरेत् (K<sub>3</sub> °रः); B<sub>5</sub> आहितं (for आचरेत्). T<sub>1</sub>  
 यथान्यायं तथाचरेत्; G<sub>1</sub> यदि न्यायवदाचरेत्.

8 <sup>a</sup>) D<sub>8</sub> [s]भि- (for हि). — <sup>b</sup>) K<sub>4</sub> जनाधिप;  
 T<sub>3</sub> नरेश्वर; G<sub>3</sub> विशेषतः; G<sub>4</sub> lacuna (for नराधिप).  
 — <sup>c</sup>) K<sub>1.3.5</sub> M<sub>2.3</sub> शुद्धे (for युद्धे). K<sub>1.2</sub> हि; G<sub>4</sub>  
 तु; M<sub>5</sub> [s]यं (for च). D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1.4</sub>  
 शुद्धेन क्षत्रधर्मेण (T<sub>3</sub> °मं तु); D<sub>5</sub> T<sub>4</sub> शुद्धे स क्षत्रधर्मे तु;  
 G<sub>3</sub> सततं क्षत्रधर्मे तु. — <sup>d</sup>) D<sub>5</sub> T<sub>3</sub> G<sub>3.4</sub> M<sub>5</sub> यद् (for  
 स्यं).

9 <sup>a</sup>) B<sub>5</sub> T<sub>2</sub> [अ]यम् (for [अ]हम्). — <sup>b</sup>) M<sub>1</sub>  
 तु (for च). — <sup>c</sup>) K<sub>2-5</sub> प्रसादयाम (K<sub>4</sub> °मो) नृपतिं;  
 B<sub>5</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1-3.7</sub> प्रसीद याचे नृपते; D<sub>1.6.8</sub> प्रसादजो हि  
 निरते; T<sub>1</sub> प्रदेयं वसु सर्वं च; T<sub>3.4</sub> G<sub>4</sub> प्रदे (T<sub>4</sub> °दी)-  
 याव स नृपते; G<sub>1.2</sub> प्रसादये ह (G<sub>2</sub> °येहं) नृ<sup>०</sup>; G<sub>3</sub> प्रदे-  
 यावास्त नृ<sup>०</sup> (sic). — <sup>d</sup>) G<sub>5</sub> प्राहुर (for प्रभुर). K<sub>1</sub>  
 [अ]स्ति नः; D<sub>1.6.8</sub> G<sub>1.2</sub> श्रियः; T<sub>2</sub> [अ]सि नः; M<sub>3</sub>  
 [अ]स्ति चेत् (for [अ]स्ति यत्).

10 T<sub>1</sub> om. (? hapl.) 10-13. — <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> corrupt.  
 B D<sub>n</sub> D<sub>1-3.7.9</sub> तद् (for प्र-). G<sub>3.4</sub> नित्यं (for  
 वित्तं). — <sup>b</sup>) K<sub>4</sub> यान् (for यावद्). K<sub>3</sub> B<sub>1.3.6</sub>  
 D<sub>1.6.8.9</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2.5</sub> M<sub>2.3</sub> इच्छति. K<sub>3</sub> D<sub>1.3.9</sub> G<sub>2.5</sub>  
 पार्थिवः. — <sup>c</sup>) K<sub>1.2</sub> हि; B D<sub>n</sub> D<sub>1-3.7.9</sub> M<sub>1</sub> [s]स्य  
 (for नो). K<sub>4.5</sub> D<sub>6.8</sub> T<sub>3</sub> राज्यस्य (sic); D<sub>3</sub> राष्ट्रस्य  
 (for राज्यस्य). — <sup>d</sup>) K<sub>4</sub> corrupt. D<sub>1</sub> प्रमाणम् (for  
 प्राणानां). B<sub>1.4-6</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2.3.7</sub> अपि; B<sub>2.3</sub> D<sub>1.9</sub> इति;  
 T<sub>2</sub> चैव (for चेति).

इतो रत्नानि गाथैव दासीदासमजाविकम् ॥ ११  
 आनयित्वा कुरुश्रेष्ठो ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छतु ।  
 दीनान्धकृपणेभ्यश्च तत्र तत्र नृपाज्ञया ॥ १२  
 बहून्नरसपानाढ्याः सभा विदुर कारय ।  
 गवां निपानान्यन्यच्च विविधं पुण्यकर्म यत् ॥ १३

इति मामन्नवीद्राजा पार्थश्वैव धनंजयः ।  
 यदत्रानन्तरं कार्यं तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १४  
 इत्युक्तो विदुरेणाथ धृतराष्ट्रोऽभिनन्द्य तत् ।  
 मनश्चक्रे महादाने कार्तिक्यां जनमेजय ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

वैशंपायन उवाच ।  
 विदुरेणैवमुक्तस्तु धृतराष्ट्रो जनाधिपः ।

प्रीतिमानभवद्राजा राज्ञो जिष्णोश्च कर्मणा ॥ १  
 ततोऽभिरूपान्भीष्माय ब्राह्मणानृपिसत्तमान् ।

C. 15. 411  
 B. 15. 14. 2  
 K. 15. 15. 2

11 T<sub>1</sub> om. 11 (cf. v. l. 10). —<sup>a</sup>) K<sub>2</sub> ब्रह्मोद्-  
 याग्रहारा च; K<sub>3</sub> D<sub>1</sub> (before corr.) ब्रह्मदेयोग्रहारांश्च;  
 K<sub>5</sub> G<sub>2.4</sub> ब्रह्मदेवाग्र (K<sub>2</sub> 'वाग्र्य' हारांश्च. —<sup>b</sup>) K<sub>1.5-5</sub>  
 B<sub>2</sub> T<sub>2.2</sub> चोर्ध्वदेहिकं; K<sub>2</sub> D<sub>2.5</sub> T<sub>4</sub> M<sub>2.5</sub> चोर्ध्व-  
 दैहिकं; B<sub>1-5</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2.2.7</sub> और्ध्वदे (D<sub>n2</sub> D<sub>2.7</sub> 'दै' हिकं.  
 —<sup>c</sup>) T<sub>2</sub> घनानि (for रत्नानि). T<sub>2.4</sub> G<sub>3.4</sub> गावश्च  
 (for गाथैव).

12 T<sub>1</sub> om. 12 (cf. v. l. 10). —<sup>a</sup>) K<sub>1.2</sub> B  
 D<sub>1.5</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2.4</sub> नाय (K<sub>1</sub> नाय-; B<sub>2</sub> माय) यित्वा; D<sub>1-5.3</sub>  
 T<sub>2</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>2</sub> कर्चयित्वा; T<sub>4</sub> नायं युक्तः (for आन-  
 यित्वा). K<sub>3</sub> T<sub>4</sub> कुरुश्रेष्ठ. —<sup>c</sup>) D<sub>1</sub> (before corr.)  
 कृपणश्चैव (for 'णेभ्यश्च). —<sup>d</sup>) D<sub>n1</sub> D<sub>2.1</sub> नृप रवया  
 (for नृपाज्ञया).

13 T<sub>1</sub> om. 13 (cf. v. l. 10). —<sup>a</sup>) K<sub>1</sub> D<sub>1-5.3</sub>  
 T<sub>2-4</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1-4</sub> -पानाद्यं (K<sub>1</sub> 'स्यां; T<sub>2</sub> 'थं); D<sub>5</sub>  
 G<sub>2.4</sub> -पानाद्याः (for 'द्याः). —<sup>b</sup>) K<sub>1.5</sub> सभां; D<sub>1-5.2</sub>  
 T<sub>2-4</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1-4</sub> सर्वं (for सभा). —<sup>c</sup>) D<sub>1.5.3</sub>  
 भवान् (for गवां). D<sub>1-5.3</sub> नपा (D<sub>2</sub> निपा) नान् (D<sub>1.5</sub>  
 'नि). K<sub>2</sub> गवां निपानमृत्याश्च; K<sub>4</sub> गवां दानानि यानानि;  
 T<sub>3</sub> G<sub>1-4</sub> M<sub>1.2.4.5</sub> न (M<sub>2</sub> न) ब्राह्मणानान्यन्यच्च (M<sub>5</sub> 'द्यन्य-  
 च्च). —<sup>d</sup>) K<sub>2</sub> चापि (for पुण्य-). B D<sub>n</sub> D<sub>1-2.1.5</sub>  
 विविधं पुण्यकं कुरु.

14 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> स तु (for माम्). —<sup>b</sup>) D<sub>5</sub> पार्थ (for  
 पार्थश्च). —<sup>d</sup>) K<sub>2-4</sub> D<sub>n1</sub> D<sub>1</sub> T<sub>2</sub> G<sub>4</sub> कर्तुम् (for  
 वक्तुम्). K<sub>2.5</sub> B<sub>2</sub> D<sub>2</sub> G<sub>3</sub> अर्हति.

15 <sup>a</sup>) K<sub>5</sub> B<sub>2</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1</sub> T<sub>2</sub> [उ]क्ते. B<sub>2</sub> [स]पि (for  
 [स]य). —<sup>b</sup>) K<sub>2</sub> [s]म्यनंदितत् (sic); D<sub>n1</sub> D<sub>2</sub>  
 [s]म्य[भि]नं च तान्; D<sub>1</sub> [सं]धिकामुतः; D<sub>1.5</sub> G<sub>1.2</sub> ह्य-  
 (G<sub>1.2</sub> [s]म्य)नंदत्; D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> [s]मिनंदितः; D<sub>5</sub> ह्य-  
 [स]म्यनं च तान्; M<sub>1</sub> [s]पि नं च तत्; M<sub>5</sub> [s]मिवं च तं  
 (for ऽभिनन्द्य तत्). K<sub>3.5</sub> D<sub>5</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>3-5</sub> M<sub>1-3</sub> तं;  
 K<sub>5</sub> च; B D<sub>n2</sub> D<sub>5.1</sub> तान् (for तत्). —<sup>c</sup>) D<sub>1</sub>  
 5.3 G<sub>2</sub> ततश्चक्रे महादानान्. —<sup>d</sup>) K<sub>2</sub> कर्तव्यं; G<sub>2</sub>  
 कार्तिक्यं (for कार्तिक्यां). — After 15, K<sub>5</sub> ins.:

45\* इतीदमुक्तो विदुरेण राजा  
 तस्याभिनन्द्याथ वचो विचिन्त्य ।  
 गन्तुं स चक्रे वनमेव वेगा-  
 त्तदा मनः कार्तिकपौर्णमास्याम् ।

Colophon. — *Adhy. name*: K<sub>1</sub> विदुरवाक्यं.  
 — *Adhy. no.* (figures, words or both): K<sub>1.5</sub> D<sub>1.5.3</sub>  
 T<sub>1.2</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1-4</sub> 18; B<sub>5</sub> 17; D<sub>n2</sub> D<sub>1</sub> 13; D<sub>1</sub>  
 14; D<sub>5</sub> T<sub>3.4</sub> G<sub>3.4</sub> M<sub>5</sub> 19 (as in text). — *Śloka*  
*no.*: K<sub>5</sub> 3; D<sub>5</sub> 18; D<sub>5</sub> 15.

20

This adhy. is missing in Ś<sub>1</sub> (cf. v. l. 15.  
 3. 3).

1 T<sub>2</sub> om. the ref. —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub> महीपतिः; K<sub>5</sub> D<sub>1</sub>  
 5.3 G<sub>2</sub> जनाधिप; D<sub>5</sub> घनाधिपः; M<sub>2.3</sub> नरा (for

पुत्रार्थे सुहृदां चैव स समीक्ष्य सहस्रशः ॥ २  
कारयित्वात्रापानानि यानान्याच्छादनानि च ।  
सुवर्णमणिरत्नानि दासीदासपरिच्छदान् ॥ ३  
कम्बलाजिनरत्नानि ग्रामान्क्षेत्रानजाविकम् ।  
अलंकारान्गजानश्चान्कन्याश्चैव वरस्त्रियः ।  
आदिश्यादिश्रय विप्रेभ्यो ददौ स नृपसत्तमः ॥ ४  
द्रोणं संकीर्त्य भीष्मं च सोमदत्तं च बाह्लिकम् ।

जना<sup>०</sup>). —<sup>०</sup>) B Dn D1-3. 7. 9 M4 राजन् (for राजा).  
—<sup>०</sup>) B1 त्रिणोश् (for जि<sup>०</sup>). B (except B4) Dn  
D1-3. 7 (before corr. as in text).<sup>०</sup>) कर्मणि.

2 <sup>a</sup>) G2 [s]भिरामान् (for रूपान्). K5 भीमाय  
(for भीष्माय). —<sup>०</sup>) D4. 6. 8 T3 G1 पूजार्थे. K1. 8  
D1 सुहृदांश् (sic); K2. 4 B Dn D4. 6-9 दश. —<sup>d</sup>)  
K8 समवीक्ष्य; G5 M2. 3 सुसमीक्ष्य (for स समीक्ष्य).

3 <sup>b</sup>) K1 यानानि विविधानि च. —<sup>०</sup>) K1 दानानि;  
K3 T1. 4 (sup. lin.) युक्तानि; D5 T3. 4 G3. 4 सुक्ता-  
नि (for रत्नानि). K2 सुवर्णमणि चित्राणि. —<sup>d</sup>) M5  
दासं. K2. 5 D5 T3. 4 G3. 4 M5 फ (K5 कु)लानि च;  
K3 वहुनि च; G5 M2-4 परिच्छदं (for च्छदान्).  
K1. 4 दासदासीश्रला (K4 शता)नि च; B Dn D1-3  
दासीदासमजाविकं (B6 कान्); D0 सानजाविकान्; T1  
सांस्त्रयैव च; M1 ग्रामान्क्षेत्रमजाविकं.

4 B1. 4. 6 om. (hapl.) 4<sup>ab</sup>. M1 transp. 4<sup>ab</sup> and  
4<sup>cd</sup>. —<sup>a</sup>) K5 कम्बलाजिनः; Dn D2. 4-7 T1. 3 G1 M1  
कम्बलानि च; D8 T2. 4 G2-4 कम्बलानि च (for लजिन-).  
T2 चित्राणि (for रत्नानि). —<sup>b</sup>) D3 क्षजाविकान्.  
K2-5 B6 D1. 4-9 T2-4 G M2-5 ग्रामान्क्षेत्रे (K2 ग्रामं क्षे-  
त्रे; T2 ग्रामक्षेत्राण्यजाविकं (K4 जाविकं; T2 जाविकान्);  
B2 ग्रामान्क्षेत्रफलानि च; B3 न्क्षेत्राणि कानिचित्; M1  
दासीदासपरिच्छदं. —<sup>c</sup>) B1. 4-6 Dn D1-3. 7. 9 M4. 5  
सालंकारान्. K1 रथाश्वान्नाः; K2 D5 रथानश्वान्; K3  
तथा नागाः; K4. 5 तथाश्वान्नाः; B1 गजान् #; B2. 3  
D1. 8 तथाश्वान्; D4. 6. 8 T1 रथाश्चैव; D6 गजांश्राय;  
T2-3 G M रथाश्वान् (T3 श्वं च). —<sup>d</sup>) K1 कात्याश्  
(sic); K5 B1. 4. 6 D5 T1. 3. 4 G1. 5 M काम्याश्; B5  
ग्राम्याश्; D4. 6. 8. 9 काम्यांश्; D7 कत्यांश्; T2 G2-4  
रम्याश् (for कन्याश्). K9 सहस्रदाः; K6 वरा स्त्रियः;  
B5 सस्त्रियः (submetric); D4. 6. 8 वरस्त्रियं. K2 गाः  
काम्याश् वरस्त्रियः; D1 तथैव च वरं. —<sup>e</sup>) K5-6 B1.  
5-5 Dn D2. 9 T1 उद्दिश्योहि (T1 श्यादि)श्य विप्रे (Dn

दुर्योधनं च राजानं पुत्रांश्चैव पृथक्पृथक् ।  
जयद्रथपुरोगाश्च सुहृदश्चैव सर्वशः ॥ ५  
स श्राद्धयज्ञो ववृधे बहुगोधनदक्षिणः ।  
अनेकधनरत्नौघो युधिष्ठिरमते तदा ॥ ६  
अनिशं यत्र पुरुषा गणका लेखकास्तथा ।  
युधिष्ठिरस्य वचनात्तदापृच्छन्ति तं नृपम् ॥ ७  
आज्ञापय किमेतेभ्यः प्रदेयं दीयतामिति ।

D2 सर्वेभ्यो. —<sup>f</sup>) D4. 6. 8 T2 G1. 2. 5 M1-4 स ददौ  
(by transp.). K5 D1. 7 G4 नृपसत्तम.

5 <sup>a</sup>) D6 सुकीर्णः; D8 संकीर्ण- (for संकीर्त्यं). B6  
भीमं (for भीष्मं). —<sup>b</sup>) D9 सोमदत्तं. —<sup>c</sup>) K1  
जयद्रथं. K1. 4. 5 B Dn D1-3. 5. 9 T1 G4 पुरोगांश्च;  
D1. 6-8 T2 G1. 2. 5 M1-4 गणां; T3. 4 G3 M5 गान्त  
(for गाश्च). —<sup>f</sup>) D4. 6-8 T2. 4 G1. 2. 5 M1-4 सुहृदां  
(for दश). B Dn D1. 4. 6. 7. 9 [अ]पि (for [ए]व).  
D4. 6-8 G1. 2 धर्मतः (for सर्वशः).

6 <sup>a</sup>) D7 (before corr.) यज्ञे. B (except B6)  
Dn1 D2. 7. 9 T2 G1 M3. 4 ववृधे; Dn2 lacuna (for  
ववृधे). T1 स श्राद्धयज्ञावभृथे; G5 M2 श्राद्धयज्ञोभिववृ-  
धे. —<sup>b</sup>) D4. 6. 8 T2-3 G M1. 2. 4. 5 गोपशुः; D5  
T1 गोवशुः (for गोधन-). K2-5 D1 बहुशः पशु (K4  
शोयसु)दक्षिणः; B2 Dn D2 M3 बहुशो धन (M3 बहु-  
दं. — Dn2 reads 6<sup>cd</sup> on marg. —<sup>०</sup>) K1 D4. 6-8  
T3 G1 रत्नौघं; K3. 5 T2 G2 रत्नाश्वो (T2 नि); K4  
रत्नौघैर्. —<sup>d</sup>) K5 T3 तथा; D4. 6-8 G1 ददुः (for  
तदा). T2 विप्राणामिति दीयतां.

7 <sup>b</sup>) T3 गणिका; G3 गुणका (for गणका). B2  
T3 लेखगास् (for कास्). Bom. ed. तदा (for तथा).  
—<sup>०</sup>) T2 च तदा (for वचनाद्). —<sup>d</sup>) K1. 2 B2. 6  
D5 T1. 3. 4 G3. 4 M5 आपृच्छन्ति स्म तं नृपं; B1. 2. 4. 5 D1. 3  
आपृच्छन्ति स्म तं नृपं; Dn D2. 9 अपृच्छन्ति स्म तं नृपं; D1.  
6-8 G1. 2 अ (G1 आ)पृच्छन्तः (G2 त) पुनः पुनः; T2  
M4 पृच्छन्ति स्म गतं (M4 च तं) नृपं; G5 M1-3 पशु (M5  
प्रय)च्छन्ति स्म तं नृपं.

8 <sup>a</sup>) T1 आज्ञापयत्. D4. 6-8 T2 G1. 2 त्वम् (for  
किम्). K5 पुतेपां; B6 पुतासु (for पुतेभ्यः). —<sup>b</sup>)  
B1. 5 प्रदानं; B2. 4. 6 Dn D1-3. 9 G5 प्रदायं (for प्रदेयं).  
—<sup>c</sup>) D4. 6-8 T1 G1. 2 अवस्थितम् (for उप<sup>०</sup>). —<sup>d</sup>)  
K1 B (except B4) T3 G3. 4 वचनात्ते; D1 नात्तद्;  
T1 नात्सं (for नान्ते). K1 प्रदश्यति; B Dn D2.

तदुपस्थितमेवात्र वचनान्ते प्रदृश्यते ॥ ८  
 शते देये दशशतं सहस्रे चायुतं तथा ।  
 दीयते वचनाद्राज्ञः कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ॥ ९  
 एवं स वसुधाराभिर्वर्षमाणो नृपाम्बुदः ।  
 तर्पयामास विप्रांस्तान्वर्षन्भूमिमिवाम्बुदः ॥ १०  
 ततोऽनन्तरमेवात्र सर्ववर्णान्महीपतिः ।  
 अन्नपानरसौघेन पुत्रायामास पार्थिवः ॥ ११  
 सवस्त्रफेनरत्नौघो मृदङ्गनिनदस्वनः ।

गवाश्वमकरावर्तो नारीरत्नमहाकरः ॥ १२  
 ग्रामाग्रहारकुल्याढ्यो मणिहेमजलार्णवः ।  
 जगत्संष्ठावयामास धृतराष्ट्रदयाम्बुधिः ॥ १३  
 एवं स पुत्रपौत्राणां पितृणामात्मनस्तथा ।  
 गान्धार्याश्च महाराज प्रददावौर्ध्वदेहिकम् ॥ १४  
 परिश्रान्तो यदासीत्स ददद्दानान्यनेकशः ।  
 ततो निर्वर्तयामास दानयज्ञं कुरूद्रहः ॥ १५  
 एवं स राजा कौरव्यश्चक्रे दानमहोत्सवम् ।

C. 15. 426  
 B. 15. 14. 17  
 K. 15. 15. 17

3. 9 G<sup>5</sup> ददुस्तदा; D<sub>1</sub> वचस्तदा; D<sub>3. 6-8</sub> G<sub>1</sub> प्रपश्यते (D<sub>7. 7</sub> 'त्ति'); D<sub>5</sub> प्रदीयते (for प्रदृश्यते). K<sub>6</sub> वचनात्स्य दृश्यते.

9 <sup>a</sup>) K<sub>3. 4</sub> Dn D<sub>1. 2. 6</sub> शतदेये (K<sub>4</sub> 'यं'); K<sub>6</sub> शतं देये; G<sub>1. 3</sub> शतं देयं (for शते देये). D<sub>3</sub> दशशते. — <sup>b</sup>) T<sub>2</sub> G<sub>3. 4</sub> सहस्रम्. D<sub>1</sub> G<sub>5</sub> वायुतं; G<sub>3. 4</sub> अयुतं. B<sub>1</sub> D<sub>1. 7. 8</sub> T<sub>3</sub> G<sub>1. 2</sub> तदा (for तथा). — <sup>c</sup>) M<sub>2</sub> दीयते.

10 <sup>a</sup>) K<sub>5</sub> च (for स). K<sub>1</sub> वर्ष-; K<sub>3</sub> वस्त्र- (for वसु-). K<sub>1</sub> T<sub>2</sub> -धारा हि (for -धाराभिर्). — <sup>b</sup>) M<sub>4</sub> नवांबुदः (for नृपाम्बुदः). K<sub>1. 2</sub> वर्षमाण इवांबुदः. — K<sub>1. 2</sub> B<sub>2</sub> G<sub>3-5</sub> M<sub>4</sub> om. (hapl.) 10<sup>ad</sup>. — <sup>c</sup>) K<sub>3-5</sub> विप्रेन्द्रान् (for विप्रांस्तान्). B<sub>6</sub> स (for तान्). — <sup>d</sup>) K<sub>4</sub> D<sub>9</sub> T<sub>1</sub> वर्ष-; T<sub>2</sub> वर्षाद् (for वर्षन्). B<sub>6</sub> Dn D<sub>9</sub> सस्यम्; M<sub>5</sub> भुवम् (for भूमिम्).

11 <sup>b</sup>) M<sub>2</sub> सर्वान् (for सर्व-). B<sub>1-4</sub> D<sub>6. 7</sub> (before corr.). 8 G<sub>1. 2</sub> -वर्णं (for -वर्णान्). K<sub>1-4</sub> B Dn D<sub>1. 2. 9</sub> महामते; K<sub>6</sub> D<sub>1-3</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1. 2</sub> M<sub>3. 5</sub> महामतिः; D<sub>3</sub> महीपते (for 'पतिः). — <sup>c</sup>) K<sub>3. 4</sub> B<sub>2. 3. 6</sub> Dn<sub>2</sub> T<sub>1. 4</sub> G<sub>4</sub> M -रसौघेण. — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub> पार्थिव.

12 T<sub>1</sub> om. 12. — <sup>a</sup>) D<sub>4</sub> सरत्न- (for 'वस्त्र-). K<sub>1</sub> हीन- (sic); K<sub>4</sub> T<sub>3</sub> G<sub>3. 4</sub> -पान-; B Dn D<sub>1-3. 7. 9</sub> -धन-; D<sub>5</sub> M<sub>6</sub> -रत्न- (for -केन-). K<sub>6</sub> -रत्नाढ्यो; D<sub>6</sub> M<sub>5</sub> -पानौघो (for -रत्नौघो). — <sup>b</sup>) B (except B<sub>6</sub>) Dn D<sub>1-3. 9</sub> मृदङ्गनिनदो महान्. — <sup>c</sup>) K<sub>4</sub> गवांश्च; B<sub>4</sub> D<sub>5</sub> T<sub>3</sub> G<sub>3. 4</sub> गजाश्व- (for गवाश्व-). D<sub>1. 6-8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1. 2</sub> -महिपावर्तो (for -मकरा'). — <sup>d</sup>) K<sub>1. 2</sub> दासी-; K<sub>4</sub> B<sub>2. 3. 5</sub> Dn D<sub>1. 2. 4. 6-9</sub> T<sub>2. 4</sub> G<sub>1. 2. 5</sub> M नाना- (for नारी-). D<sub>1. 6. 7</sub> (before corr.). 8 -महानरः (for 'करः).

13 <sup>a</sup>) K B Dn D<sub>1-3. 9</sub> M<sub>5</sub> -द्वीपाढ्यो (D<sub>9</sub> 'ग्रे)

(for -कुल्याढ्यो). T<sub>3</sub> G<sub>3. 4</sub> ग्रामसंभारद्वीपाढ्यो. — <sup>c</sup>) T<sub>3</sub> G<sub>3. 4</sub> संष्ठावयामास (for संष्ठाव'). — <sup>d</sup>) K<sub>1-4</sub> B<sub>6</sub> धृतराष्ट्रो दयोद्धतः (K<sub>3</sub> 'योद्धवः'); K<sub>5</sub> 'धृतराष्ट्रवः; B<sub>1-5</sub> Dn D<sub>1-3. 9</sub> 'द्रोणुपोद्धतः; D<sub>1</sub> (marg. sec. m.) 'द्रो नृपोद्धतः; D<sub>3. 6-8</sub> 'द्रो (D<sub>6</sub> 'द्रो)व्यपो ध्रुवं; T<sub>1</sub> 'द्रमहां-बुधिः; T<sub>2</sub> G<sub>1</sub> M<sub>1-4</sub> 'द्रोणुपो ध्रुवं (T<sub>2</sub> भृशं); G<sub>5</sub> 'द्रो-पि च ध्रुवं.

14 T<sub>1</sub> om. (hapl.) 14<sup>b</sup>-17<sup>c</sup>. D<sub>1. 3</sub> om. 14<sup>b</sup>. — <sup>b</sup>) D<sub>5</sub> सदा; D<sub>7</sub> परं; D<sub>8</sub> om.; T<sub>2</sub> तदा (for तथा). — <sup>c</sup>) D<sub>6</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>3-5</sub> M<sub>1-4</sub> गांधार्यपि (for 'यांश्च). G<sub>1. 2</sub> महाराजः. — <sup>d</sup>) K<sub>5</sub> D<sub>5</sub> प्रदाद् (for 'दाव'). K<sub>2. 5</sub> Dn<sub>2</sub> D<sub>2. 4-7</sub> T<sub>4</sub> M<sub>2</sub> औ (K<sub>5</sub> T<sub>4</sub> ऊ)र्ध्वदेहिकं; K<sub>3</sub> D<sub>1. 3</sub> चौ (K<sub>3</sub> ऊ)र्ध्वदे.

15 T<sub>1</sub> om. 15 (cf. v. l. 14). — <sup>a</sup>) D<sub>5</sub> T<sub>3. 4</sub> यथा (for यदा). K<sub>3-5</sub> [अ]भूत्स; D<sub>5</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>3. 4</sub> M<sub>5</sub> राजा (for [आ]सीत्स). — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> दत्त्वा; K<sub>3</sub> T<sub>2. 3</sub> G<sub>3. 4</sub> M<sub>3. 5</sub> ददन्; K<sub>4. 5</sub> G<sub>2</sub> ददौ; D<sub>5</sub> अर्थ-; T<sub>4</sub> अर्थ-; M<sub>1</sub> ददुर (for ददद्). M<sub>6</sub> अन्नानि (for दानानि). — <sup>c</sup>) K<sub>1</sub> निवारयामास; K<sub>2. 3. 5</sub> D<sub>4. 6. 8</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>1-3</sub> निवर्त (for निवर्ते). B Dn D<sub>1-3. 9</sub> निवर्त-यामास तदा. — <sup>d</sup>) B<sub>1</sub> -यज्ञो; D<sub>1</sub> -यज्ञान्. K<sub>3-5</sub> D<sub>5. 7</sub> G<sub>1</sub> M<sub>2-5</sub> कुरूद्रह; B Dn D<sub>1-3. 9</sub> नराधिपः (for कुरूद्रहः).

16 T<sub>1</sub> om. 16 (cf. v. l. 14). — <sup>a</sup>) B<sub>1. 2</sub> D<sub>3. 6. 8</sub> M<sub>4. 6</sub> कौरव्य. — <sup>b</sup>) B<sub>6</sub> Dn D<sub>2</sub> -महाक्रतु (for -महोत्सवम्). — <sup>c</sup>) K<sub>2</sub> -नर्तन- (for -नर्तक-). K<sub>3. 5</sub> T<sub>4</sub> -गीताढ्यं; B<sub>4</sub> D<sub>2</sub> -लासाढ्यं; D<sub>5</sub> T<sub>3</sub> G<sub>3. 4</sub> M<sub>2. 3. 5</sub> -जालाढ्यं (for -लास्याढ्यं). D<sub>1. 6-8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1. 2. 5</sub> M<sub>3</sub> नाद-वृत्त (T<sub>2</sub> नटनृत्य-; G<sub>1</sub> नादं वृत्त-; G<sub>6</sub> M<sub>3</sub> नटनर्त)प्रगीताढ्यं.

17 T<sub>1</sub> om. 17<sup>abc</sup> (cf. v. l. 14). — <sup>a</sup>) T<sub>1</sub> एव



नटनर्तकलास्याढ्यं बहन्नरसदक्षिणम् ॥ १६  
दशाहमेवं दानानि दत्त्वा राजाम्बिकासुतः ।

बभूव पुत्रपौत्राणामनुषो भरतर्यभ ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

२९

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रभाते राजा स धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।  
आहूय पाण्डवान्वीरान्वनवासकृतक्षणः ॥ १  
गान्धारीसहितो धीमानभिनन्द्य यथाविधि ।  
कार्तिक्यां कारयित्वेष्टिं ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ २  
अग्निहोत्रं पुरस्कृत्य वल्कलाजिनसंवृतः ।  
वधूपरिवृतो राजा निर्ययौ भवनात्ततः ॥ ३  
ततः स्त्रियः कौरवपाण्डवानां

याश्चाप्यन्याः कौरवराजवंश्याः ।

तासां नादः प्रादुरासीत्तदानीं  
वैचित्रवीर्ये नृपतौ प्रयाते ॥ ४  
ततो लाजैः सुमनोमिश्र राजा  
विचित्राभिस्तद्गृहं पूजयित्वा ।  
संयोज्यार्थैर्भृत्यजनं च सर्वं  
ततः समुत्सृज्य ययौ नरेन्द्रः ॥ ५  
ततो राजा प्राञ्जलिवेषमानो

(for एवं). —<sup>a</sup>) T<sub>2</sub> G<sub>5</sub> K<sub>5</sub> भरतर्यभः.

Colophon om. in D<sub>7</sub>. — *Adhy. name* : K<sub>1</sub> ब्राह्मण-  
श्राद्धं; K<sub>4</sub> श्राद्धदानादियज्ञः. — *Adhy. no.* (figures,  
words or both) : K<sub>2</sub> 17; K<sub>4, 5</sub> D<sub>1, 2, 3</sub> T<sub>1, 2</sub> G<sub>1, 2, 3</sub>  
M<sub>1-4</sub> 19; B<sub>5</sub> 18; D<sub>1</sub> 15; D<sub>5</sub> T<sub>3, 4</sub> G<sub>3, 4</sub> M<sub>5</sub> 20  
(as in-text). — *Śloka no.* : K<sub>4</sub> 6; D<sub>5</sub> 20; D<sub>9</sub>  
18.

21

☞ This adhy. is missing in Ś<sub>1</sub> (cf. v. 1. 15.  
3. 3).

1 D<sub>2</sub> reads 1<sup>ab</sup>. on marg. —<sup>a</sup>) D<sub>5</sub> T<sub>1, 3, 4</sub>  
G<sub>2, 4</sub> तु (for स). —<sup>o</sup>) D<sub>1, 2, 7</sub> (before corr.). 8 G<sub>1, 2</sub>  
आदाय (for आहूय). K<sub>1, 2</sub> D<sub>1</sub> सर्वान् (for वीरान्).  
—<sup>d</sup>) B D<sub>n</sub> D<sub>1-3, 9</sub> वनवासे; T<sub>1</sub> उपवास- (for वन<sup>o</sup>).  
D<sub>7</sub> -कृतेक्षणः. G<sub>3, 4</sub> वनाय गमनोत्सुकः. ☞ C<sub>n</sub> : तदनेन  
प्रबन्धेन प्रव्रजिष्यतां कुटुम्बानुमतिः पितृतर्पणं चावश्यकम् ।  
तदन्यतराकरणे प्रव्रज्याफलानिष्पत्तिरिति च प्रदर्श्य धृतराष्ट्र-  
प्रव्रज्यां वर्णयति । ☞

2<sup>a</sup>) K<sub>1, 2</sub> M<sub>5</sub> गांधार्या (for 'री-). G<sub>3, 4</sub> आष्ट-  
च्छय च स राजानम्. —<sup>b</sup>) K<sub>2</sub> अभिनन्द्य; K<sub>4</sub> ह्यभि-  
नन्द्य; B<sub>1, 3-5</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1-3, 9</sub> अभ्यनन्दद् (D<sub>1, 3</sub> 'नन्द्य);

B<sub>2</sub> ह्यनन्दद्; D<sub>1, 2, 3</sub> T<sub>3</sub> अभिवन्द्य; D<sub>7</sub> (by corr.)  
'वाद्य (for अभिनन्द्य). B<sub>5</sub> वनवासाय दीक्षितः. —<sup>o</sup>)  
G<sub>3, 4</sub> स राजा (for कार्तिक्यां). K<sub>1, 5</sub> [इ]ष्टं (for  
[इ]ष्टिं). ☞ C<sub>n</sub> : इष्टिं, उदवसनीयाख्याम् । ☞ —<sup>d</sup>)  
T<sub>2</sub> -पारगः.

3<sup>b</sup>) B<sub>3</sub> -संसृतः; D<sub>2</sub> -संवृतं (for -संवृतः). —<sup>o</sup>)  
B D<sub>n</sub> D<sub>1-3, 9</sub> -जन- (for -परि-). K<sub>4</sub> वधूपरिवृतो राजन्.  
—<sup>d</sup>) K<sub>1, 2</sub> नगरात् (for भवनात्).

4<sup>a</sup>) K<sub>1, 2</sub> स्त्रियश्च ताः (for ततः स्त्रियः). G<sub>2</sub> पाण्ड-  
वकौरवाणां. —<sup>b</sup>) B D<sub>n</sub> D<sub>1-3, 9</sub> याश्चापराः; G<sub>4</sub>  
याश्चान्याः. D<sub>1, 5</sub> कौरवा (for 'व-). K<sub>1</sub> -राजवंशाः;  
K<sub>3-5</sub> -वंशजाताः (for -राजवंश्याः). —<sup>c</sup>) D<sub>1</sub> समंताद्  
(for तदानीं). —<sup>d</sup>) D<sub>1</sub> (before corr.) -वीर्ये (for  
-वीर्ये). K<sub>1, 2</sub> B<sub>5</sub> प्रयाति; D<sub>1, 2-3</sub> G<sub>1, 2, 5</sub> M<sub>1-4</sub> संप्र-  
याते (for प्रयाते).

5 D<sub>n</sub> om. (hapl.) 5. —<sup>a</sup>) D<sub>5</sub> ततो हि (for  
ततो). G<sub>2</sub> जालैः (for लाजैः). D<sub>1</sub> om. from मिश्र  
राजा up to वेषमानो (in 6<sup>a</sup>). —<sup>b</sup>) D<sub>1, 2-3</sub> T<sub>1, 2</sub>  
G<sub>1, 2</sub> वैचित्रवीर्यस्; T<sub>3</sub> विचित्रैस्सैस् (for 'त्रामिस्).  
M<sub>1</sub> तं (for तद्). D<sub>7</sub> राजयित्वा (for पूज<sup>o</sup>). —<sup>c</sup>)  
M<sub>5</sub> om. from संयोज्यार्थे up to विल (in 6<sup>o</sup>). K<sub>2</sub>  
D<sub>1-3</sub> G<sub>1</sub> संयोज्यार्थे (G<sub>1</sub> 'शैर्द्); B<sub>1, 2, 3</sub> (marg.). 4-6

युधिष्ठिरः सखनं वाष्पकण्ठः ।  
 विलप्योच्चैर्हा महाराज साधो  
 क गन्तासीत्यपतत्तात भूमौ ॥ ६  
 तथार्जुनस्तीव्रदुःखाभितप्तो  
 मुहुर्मुहुर्निःश्वसन्भारताय्यः ।  
 युधिष्ठिरं मैवमित्येवमुक्त्वा  
 निगृह्याथोदीधरत्सीदमानः ॥ ७  
 वृकोदरः फल्गुनश्चैव वीरौ  
 माद्रीपुत्रौ विदुरः संजयश्च ।

वैश्यापुत्रः सहितो गौतमेन  
 धौम्यो विप्राश्चान्वयुर्वाष्पकण्ठाः ॥ ८  
 कुन्ती गान्धारीं वद्वनेत्रां व्रजन्तीं  
 स्कन्धासक्तं हस्तमथोद्वहन्ती ।  
 राजा गान्धार्याः स्कन्धदेशेऽवसज्य  
 पाणिं ययौ धृतराष्ट्रः प्रतीतः ॥ ९  
 तथा कृष्णा द्रौपदी यादवी च  
 बालापत्या चोत्तरा कौरवी च ।  
 चित्राङ्गदा याश्च काश्चित्त्रियोऽन्याः

C 15. 457  
 B. 15. 15. 10  
 K. 15. 16. 10

Dn: D2. 9 T1 संपूज्यायैर्; B3 संपूज्यायैर् (for संयो-  
 ज्यायैर्). K5 B1. 4. 5 Dn: D2 T4 भृत्यवर्गं (for "जनं").  
 K2 स (for च). — <sup>a</sup>) T1 तदा (for ततः). D1. 6-3  
 T2 G1. 2. 5 M1-4 समुत्सृज्य प्रययौ कौरवेशः (T2 G5 M1-4  
 'यः).

6 D1 om. up to वेपमानो (in 6<sup>a</sup>); M5 om. up to  
 विल (in 6<sup>a</sup>) (for both, cf. v. 1. 5). — <sup>a</sup>) B4 वर्त-  
 मानो (for वेप<sup>a</sup>). — <sup>b</sup>) K3-5 D1 सुस्वरं; B1. 5. 6 Dn  
 D2. 3. 8 T2. 3 G3-5 M1-4 सस्वरं; B3 प्राञ्जलिर् (for  
 सस्वनं). B3 वास्पकंठः (sic) (for वाष्प<sup>a</sup>). — <sup>c</sup>)  
 K2 विलाप्य; B D3. 9 विमुच्य; D1. 6-3 T4 स (D1. 3  
 न) विनद्य; D5 T1-3 G M1-4 विनद्य (for विलप्य).  
 D9 [जो]वैर् (for [उ]च्चैर्). K3-5 D3 om.; D1. 6-8  
 T4 G2 गां; D5 M5 महा- (for हा). Dn D1. 2 विमु-  
 च्योच्चैर्महानादं हि साधो (D1 'दं महात्मा). — <sup>d</sup>) K1  
 D1 M5 गतोसि; B1. 5 यासि; B2. 4 Dn D2. 3. M5  
 यास्यसि; B3 यातोसि (for गन्तासि). D7 T4 प्रपतत्  
 (for [इ]त्यपतत्). K3. 5 चाय; B5 lacuna; D1. 6-8  
 T2. 4 G1. 2. 5 M तत्र (for तात).

7 <sup>a</sup>) K1. 2 D1. 6-3 T2 G1. 2. 5 M ततो; D9 अय;  
 G3. 4 तदा (for तथा). D1. 6-3 G2 तसा (G2 तपा) सि-  
 त्तसो; D5 T1. 3 G3. 4 M5 दुःखाभिभूतो (for 'तप्तो).  
 — <sup>b</sup>) K2 भारताय्य; B2 lacuna; D1 तौ नराय्यः;  
 G1 M5 भारताय्यैः (M5 'इयाः) (for 'य्यः). — <sup>c</sup>) K4  
 D9 T1 युधिष्ठिर. B2 नैवम् (for नै<sup>a</sup>). — <sup>d</sup>) K2  
 [अ]थोदीधरत्; K3 B1-5 D9 [अ]थोदीधरत् (K3 D9  
 'त्); K4 [उ]च्चैः प्रारुदत्; K5 [अ]धारयत् (for [अ]-  
 थोदीधरत्). K1-3. 5 B2. 3 सीदमानं. B5 Dn D1-3  
 निगृह्याथो दीनवत्सीदमानं (Dn D2<sup>a</sup> नः); D1-3 T2. 4 G1.  
 2. 5 M1-4 प्र (D5 T4 G1 नि) गृह्याथो दीनतरो बभूव; T1

निगृह्य दोभ्यां दुःखितोभून्नरैः; T3 निगृह्य दुःखं विनतो  
 बभूव; G3. 4 तत्सौहृदादीनतरोभवत्सः; M5 निगृह्याथो  
 दीनतरोभवत्सः.

8 <sup>a</sup>) K1 फल्गुणश्च; K2-5 B Dn D1-3. 9 फाल्गुन-  
 (K2 'ण)श्. B4 [अ]पि (for [ए]व). K1. 4 B5 T4  
 M1. 2 वीरो; D1. 6-3 G2 धीरो (for वीरौ). — <sup>b</sup>)  
 K4. 5 G4 सुतौ; M1. 2. 5 पुत्रो (for पुत्रौ). K4  
 संजयश्च विदुरः. — <sup>c</sup>) K5 D6 G2-4 वैश्यापुत्रः. K5  
 सहितौ. — <sup>d</sup>) G4 विप्रश्. K5 lacuna; B5 [अ]-  
 नुययुर; D1 रुरुदुर (for [अ]न्वयुर). K1 वाष्पकंठः;  
 B2. 3 वास्पकंठाः.

9 <sup>a</sup>) K2 T1 G3. 4 गांधारी. K1 2 T1 G3 वद्वनेत्रा;  
 D1. 6-3 अनुभक्तं; T2 G1. 2 अनु भर्तुर; G5 M अनु  
 भर्ता (for वद्वनेत्रां). K2. 4 D9 T1 G3. 4 व्रजन्ती. — <sup>b</sup>)  
 T2 G1 स्कन्धासक्तं (for स्कन्धासक्तं). K1. 2 अस्य (for  
 अथ). K1. 2 M4 [अ]वर्हती (K1 'ती); K5 D6 T2. 3  
 G1. 2 M2. 3 [उ]द्वहन्ती (for 'हन्ती). — <sup>c</sup>) D8 T2  
 G1. 2. 5 M1-4 गांधारी- (for 'र्याः). B6 [स]वसक्तं (for  
 'सज्य). — <sup>d</sup>) K3 पाणी. K3-6 धृतराष्ट्रोप्रतीतः; D8  
 'ष्ट्रः प्रतीतं.

10 <sup>a</sup>) T3 तदा; G1 यथा; G5 तथा तु (for तथा).  
 K3 B Dn D1. 2. 9 सात्वती (for यादवी). — <sup>b</sup>) T3  
 G3. 4 कौरवी चोत्तरा (by transp.). K3 चोत्तरी (for 'रा).  
 — <sup>c</sup>) K4 चित्रांगदायाश्च. K1 D1 (before corr.)  
 कश्चित्. D1. 6-8 T2 G1. 2. 5 M कुरुणां (for स्त्रियोऽन्याः).  
 — <sup>d</sup>) K1 M1 राजः. K4. 5 प्रस्थिता. K5 सा (for ता).

11 <sup>a</sup>) K1. 2 अय; D9 तथा (for तदा). — <sup>b</sup>)  
 K1. 2 दुःखाद्राजन् (by transp.); K3-5 दुःखातीर्तां; G5  
 M2 राजा दुःखात्. — <sup>c</sup>) T3 तदा (for ततो). K3-5

सार्धं राज्ञा प्रस्थितास्ता बभूविः ॥ १०  
 तासां नादो रुदतीनां तदासी-  
 द्राजन्दुःखात्कुररीणामिवोच्चैः ।  
 ततो निष्पेतुर्ब्राह्मणक्षत्रियाणां  
 विट्शूद्राणां चैव नार्यः समन्तात् ॥ ११  
 तन्निर्याणे दुःखितः पौरवर्गो  
 गजाह्वयेऽतीव बभूव राजन् ।

यथा पूर्वं गच्छतां पाण्डवानां  
 द्यूते राजन्कौरवाणां सभायाम् ॥ १२  
 या नापश्यच्चन्द्रमा नैव द्यूतौ  
 रामाः कदाचिदपि तस्मिन्नरेन्द्रे ।  
 महावनं गच्छति कौरवेन्द्रे  
 शोकेनार्ता राजमार्गं प्रपेदुः ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रासादहर्म्येषु वसुधायां च पार्थिव ।

स्त्रीणां च पुरुषाणां च सुमहान्निःस्वनोऽभवत् ॥ १  
 स राजा राजमार्गेण नृनारीसंकुलेन च ।

नियेतुर् (for निष्पे°). — <sup>a</sup>) B (except B<sub>5</sub>) Dn D<sub>1-3.0</sub>  
 विशां (for विट्). B Dn D<sub>2.8.0</sub> नार्याः; T<sub>2</sub> नादः  
 (for नार्यः). K<sub>2</sub> समेताः (for समन्तात्).

12 <sup>a</sup>) D<sub>1</sub> तैर्; M<sub>1</sub> तस्मिन् (for तन्). D<sub>1</sub> निर्यातैर्;  
 D<sub>0</sub> णैर्; G<sub>3.4</sub> णाद्. G<sub>5</sub> M<sub>1.2</sub> दुःखित-. K<sub>1</sub> तन्निर्या-  
 र्याणे पौरवर्गः समेतो. — <sup>b</sup>) K<sub>2</sub> M<sub>1-3</sub> गजाह्वयो. K<sub>1.2</sub>  
 वै स; K<sub>4</sub> नाव-; B Dn D<sub>1-3.0</sub> चैव (for स्तीव).  
 — <sup>d</sup>) K<sub>2.8</sub>. B Dn D<sub>2.8</sub> सभायाः.

13 <sup>a</sup>) K<sub>2.5</sub> B D M<sub>5</sub> या नापश्यंश्च; T<sub>1</sub> नैवापयाच;  
 M<sub>1</sub> नापश्यद्याश्च (by transp.). K<sub>2-5</sub> B Dn D<sub>1-3.0</sub>  
 चंद्रमसं न सूर्यं. — <sup>b</sup>) K<sub>1.2</sub> नारी (for रामाः). D<sub>1</sub>  
 8.4.6-8 T<sub>2.3</sub> G<sub>1.2.4.5</sub> M<sub>1-3</sub> काश्चित् (for कदाचिद्).  
 K<sub>1</sub> G<sub>1.5</sub> M<sub>1-3</sub> ताः स्म; K<sub>2.8.5</sub> D<sub>1.6-8</sub> T<sub>3</sub> G<sub>2</sub> ताश्च;  
 D<sub>1</sub> तासु; D<sub>3.5</sub> T<sub>4</sub> न स्म; T<sub>1</sub> निर्गता; T<sub>2</sub> तास्तु;  
 G<sub>3</sub> ननु; G<sub>4</sub> छन्न; M<sub>5</sub> नैव (for अपि). D<sub>3</sub> दृष्टा;  
 T<sub>1</sub> राज-; G<sub>4</sub> तत्र (for तस्मिन्). B<sub>2.6</sub> D<sub>3.0</sub> T<sub>2-4</sub>  
 G<sub>3.4</sub> M<sub>4</sub> नरेन्द्र (G<sub>4</sub> द्वाः); D<sub>1</sub> नृपेन्द्रे; T<sub>1</sub> मार्गं (for  
 नरेन्द्रे). K<sub>4</sub> रामाः काश्चिन्नृपतौ नैव तस्मिन्. — <sup>c</sup>) D<sub>0</sub>  
 महावने. K<sub>4</sub> B<sub>2</sub> D<sub>1.0</sub> कौरवाये; B<sub>0</sub> वान्ये; D<sub>1.6.8</sub>  
 वेन्द्रः (for वेन्द्रे). K<sub>1.2</sub> महाजने (K<sub>2</sub> नः) पश्यति  
 कौरवेन्द्रे. — <sup>d</sup>) T<sub>1</sub> ताः शोकेनार्ता (for शोकेनार्ता). K<sub>1.2</sub>  
 प्रपन्नाः; D<sub>1.6-8</sub> G<sub>1.2</sub> प्रतीयुः; T<sub>1</sub> प्रपेतुः (for दुः).

Colophon. — Adhy. name: K<sub>1</sub> द्यूतराष्ट्रनिर्याणं.  
 — Adhy. no. (figures, words or both): K<sub>2</sub> 18;  
 K<sub>3</sub> D<sub>1.6.8</sub> T<sub>1.2</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1-3</sub> 20; D<sub>1</sub> 16; D<sub>5</sub> T<sub>3.4</sub>  
 G<sub>3.4</sub> M<sub>5</sub> 21 (as in text). — Śloka no.: K<sub>4</sub> 19;  
 K<sub>5</sub> 34; D<sub>5</sub> 21; D<sub>0</sub> 13.

22

☞ This adhy. is missing in Ś<sub>1</sub> (cf. v. l. 15. 3. 3).

1 The portion of text from 1 up to the end of  
 this Parvan is lost in B<sub>3</sub> on missing folios. — <sup>a</sup>) K<sub>1</sub>  
 T<sub>3</sub> प्रसाद् (for प्रा°). — <sup>b</sup>) K T<sub>3.4</sub> G<sub>3.4</sub> M<sub>5</sub> भूमिप;  
 B<sub>2.6</sub> D<sub>1.8.0</sub> भारत; D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> भूपते (for पार्थिव).  
 — <sup>c</sup>) K<sub>4</sub> निन्दो; Some MSS. निस्वनो. B (B<sub>3</sub>  
 missing) Dn D<sub>1-3.0</sub> नारीणां च नराणां च (D<sub>1</sub> नरेन्द्राणां)  
 निःस्वनः सुमहानभूत्.

2 B<sub>3</sub> missing (cf. v. l. 1). — <sup>a</sup>) T<sub>1</sub> राजन् (for  
 राजा). — T<sub>1</sub> om. 2<sup>b</sup>-6<sup>a</sup>. — <sup>b</sup>) B<sub>5</sub> संकुलेषु (for लेन).  
 K<sub>1.2</sub> D<sub>5</sub> T<sub>3.4</sub> G<sub>3.4</sub> ह (for च). K<sub>2-5</sub> नरनार्याकुले-  
 (K<sub>8</sub> के न च. — <sup>c</sup>) K<sub>5</sub> कथं च (for कथंचिन्). K<sub>1.2</sub>  
 राजन् (for धीमान्).

कथंचिन्निर्ययौ धीमान्वेषमानः कृताञ्जलिः ॥ २  
 स वर्धमानद्वारेण निर्ययौ गजसाह्यात् ।  
 विसर्जयामास च तं जनौघं स मुहुर्मुहुः ॥ ३  
 वनं गन्तुं च विदुरो राज्ञा सह कृतक्षणः ।  
 संजयश्च महामात्रः सूतो गावल्गणिस्तथा ॥ ४  
 कृपं निवर्तयामास युयुत्सुं च महारथम् ।  
 धृतराष्ट्रो महीपालः परिदाय युधिष्ठिरे ॥ ५  
 निवृत्ते पौरवर्गे तु राजा सान्तःपुरस्तदा ।  
 धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातो निवर्तितुमियेष सः ॥ ६

सोऽत्रवीन्मातरं कुन्तीमुपेत्य भरतर्षभ ।  
 अहं राजानमन्विष्ये भवती विनिवर्तताम् ॥ ७  
 वधूपरिवृता राज्ञि नगरं गन्तुमर्हसि ।  
 राजा यात्वेप धर्मात्मा तपसे धृतनिश्चयः ॥ ८  
 इत्युक्त्वा धर्मराजेन वाष्पव्याकुललोचना ।  
 जगद्वैवं तदा कुन्ती गान्धारीं परिगृह्य ह ॥ ९  
 सहदेवे महाराज मा प्रमादं कृथाः क्वचित् ।  
 एष मामनुरक्तो हि राजंस्त्वां चैव नित्यदा ॥ १०  
 कर्णं स्मरेथाः सततं संग्रामेष्वपलायिनम् ।

C. 15. 451  
 B. 15. 16. 11  
 K. 15. 17. 11

3 B<sub>3</sub> missing (cf. v. l. 1). T<sub>1</sub> om. 3 (cf. v. l. 2). —<sup>a</sup>) K<sub>2</sub> वर्धमानो (for \*मान-). G<sub>1</sub> स्पर्धमानश्च द्वारेण. —<sup>b</sup>) D<sub>1</sub>. 6-8 G<sub>1</sub>. 2. 5 M<sub>1-4</sub> निर्ययौ नागसाह्यात्. —<sup>c</sup>) Dn<sub>1</sub> च तौ; D<sub>1</sub>. 2 तत्स; D<sub>1</sub>-8 G<sub>1</sub>. 2. 5 M<sub>1-4</sub> तदा; T<sub>2</sub> मुदा; T<sub>4</sub> lacuna (for च तं). —<sup>d</sup>) B<sub>1</sub> स जनौघं (by transp.); D<sub>1</sub>. 2. 4. 8-8 T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>. 2. 5 M<sub>1-4</sub> तं जनौघं. K<sub>4</sub> सु (for स). K<sub>1</sub> राजा नागरिकं जनं.

4 B<sub>3</sub> missing (cf. v. l. 1). T<sub>1</sub> om. 4 (cf. v. l. 2). —<sup>a</sup>) K<sub>1</sub> तथा (for वनं). K<sub>2-5</sub> गतस्तु; D<sub>1</sub> गंतुं स (for गन्तुं च). D<sub>1</sub>-8 S (T<sub>1</sub> om.) राज्ञा सह (D<sub>1</sub>. 6-8 \*ज्ञा विना; G<sub>1</sub> \*ज्ञां विना) वनं गंतुं विदुरो धृत (D<sub>5</sub> T<sub>2</sub>. 3 G<sub>2</sub>. 4 दृढ) निश्चयः. —<sup>b</sup>) D<sub>1</sub>. 6. 8 om. 4<sup>a</sup>-6<sup>d</sup>; D<sub>1</sub> reads the same on marg. —<sup>c</sup>) K<sub>1</sub> महाराज; G<sub>2</sub> \*मंत्री (for \*मात्रः). —<sup>d</sup>) K<sub>2</sub>. 3 तनो (for सूतो). K<sub>1</sub>. 2 D<sub>1</sub> गावल्गानिस्. T<sub>2</sub>. 4 G<sub>2</sub>. 4 M<sub>2</sub> ययौ (for तथा).

5 B<sub>3</sub> missing (cf. v. l. 1). D<sub>1</sub>. 6. 8 T<sub>1</sub> om. 5 (cf. v. l. 4, 2). G<sub>1</sub> om. 5-6. D<sub>1</sub> reads 5 on marg. Dn<sub>1</sub> reads 5<sup>a</sup>-6<sup>b</sup> on marg. —<sup>a</sup>) G<sub>2</sub> पौरान् (for कृपं). G<sub>4</sub> निवर्तयामास. —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub> महीपतिः; K<sub>2</sub> महा-मतिः (for \*रथम्). —<sup>c</sup>) K<sub>1</sub> महाबुद्धिः; D<sub>5</sub> महीपालः; G<sub>2</sub>. 5 M<sub>1-4</sub> महाराज (for महीपालः). T<sub>2</sub> धृतराष्ट्रोविक्रा-सूनुः. —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub> T<sub>2</sub> परिघाय; K<sub>2</sub> \*हार्यः; K<sub>3</sub> D<sub>1</sub> \*प्वज्य; Dn D<sub>2</sub>. 2. 7 \*दाप्य; T<sub>2</sub>. 4 प्रणिदा (T<sub>1</sub> \*घा)-य; G<sub>2</sub>. 5 M<sub>1-4</sub> परिणीय (for \*दाय). K<sub>4</sub> D<sub>1</sub>. 8 युधिष्ठिरं.

6 B<sub>3</sub> missing (cf. v. l. 1). T<sub>1</sub> om. 6<sup>a</sup> (cf. v. l. 2). D<sub>1</sub>. 6. 8 G<sub>1</sub> om. 6 (cf. v. l. 4, 5). Dn<sub>1</sub> reads 6<sup>a</sup> and D<sub>1</sub> 6, on marg. —<sup>a</sup>) K<sub>2</sub> पौरवाद्यै; B<sub>1</sub> \*मार्गे (for \*वर्गे). Dn D<sub>1</sub>. 2. 7 च (for तु). —<sup>b</sup>) T<sub>2</sub> तथा (for तदा). —<sup>c</sup>) T<sub>2</sub> M<sub>2</sub>. 4 धृतराष्ट्रोभ्यनुज्ञातो

(sic); G<sub>1</sub> \*राष्ट्राभ्यनुज्ञाते. —<sup>d</sup>) B<sub>2</sub>. 5. 6 Dn D<sub>1</sub>-3. 7. 9 ह (for सः).

7 B<sub>3</sub> missing (cf. v. l. 1). —<sup>b</sup>) T<sub>2</sub> भरतर्षभः. B (B<sub>3</sub> missing) Dn D<sub>1</sub>-3. 9 वनं तमनुजगमुर्षी. —<sup>c</sup>) K<sub>1</sub> D<sub>5</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2</sub>-5 M \*अन्वेप्ये; K<sub>2</sub> अन्वेमि; K<sub>5</sub> अन्वेपे (for \*न्विष्ये). —<sup>d</sup>) D<sub>1</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> M<sub>1</sub>. 4 विनिवर्त्यतां. K<sub>5</sub> भवता विनिवर्तितुं.

8 B<sub>3</sub> missing (cf. v. l. 1). —<sup>a</sup>) K \*जनवृता (for \*परि\*). K<sub>2-5</sub> Dn<sub>1</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2</sub>-5 M<sub>1</sub>. 2-5 राज्ञी (for राज्ञि). —<sup>c</sup>) K<sub>1</sub>. 3-5 T<sub>2</sub> G<sub>2</sub>. 4 याल्लेप; G<sub>2</sub> यस्त्वेप (for यात्वेप). D<sub>1</sub>. 6 राजार्यो (sic) स्वेप धर्मात्मा. —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub>. 4 D<sub>1</sub>. 9 M<sub>4</sub> तापस्ये (M<sub>4</sub> \*से) (for तपसे). D<sub>5</sub>. 9 T<sub>1</sub> कृत-; T<sub>1</sub>. 3 G<sub>2</sub>. 4 दृढ- (for धृत-). B (B<sub>3</sub> missing) Dn D<sub>2</sub> तापस्ये कृ (Dn<sub>1</sub> भृ) तनिश्चयः; D<sub>1</sub>. 6. 7 तपसे कृतनिश्चयं.

9 B<sub>3</sub> missing (cf. v. l. 1). —<sup>a</sup>) T<sub>1</sub> इत्युक्त्वा (for \*क्त्वा). —<sup>c</sup>) K<sub>2</sub>-4 B<sub>1</sub>. 2. 4-6 Dn D<sub>1</sub>-4. 6-9 T<sub>2</sub>. 4 G<sub>1</sub>. 2. 5 M जगामैव (B<sub>5</sub> G<sub>2</sub> \*वै); K<sub>5</sub> जगाम वै (for \*द्वैवं). D<sub>5</sub>. 7. 8 तथा (for तदा). —<sup>d</sup>) K<sub>4</sub> M<sub>4</sub> गांधारी. B<sub>2</sub> प्रति- (for परि-). K<sub>1</sub>. 3 B<sub>2</sub> D<sub>2</sub>. 5-8 T G<sub>1</sub>-4 M<sub>1</sub>. 5 च; B<sub>1</sub>. 4 सा (for ह).

10 B<sub>3</sub> missing (cf. v. l. 1). Before 10, all MSS. (except K<sub>1</sub> G<sub>2</sub>. 4 M<sub>1-4</sub>; Ś<sub>1</sub> B<sub>3</sub> missing) ins. कुन्ती उवाच. —<sup>a</sup>) K<sub>2</sub> सहदेव महाबाहो. —<sup>b</sup>) B<sub>1</sub>. 4-6 Dn<sub>2</sub> D<sub>1</sub>-4. 6-8 माप्रसादं; D<sub>5</sub> T<sub>2</sub>. 4 G<sub>2</sub>. 4 M<sub>5</sub> प्रसादं मा (by transp.); T<sub>1</sub> विप्रियं मा; T<sub>2</sub> माप्रमाणं; M<sub>4</sub> मा प्रमादः. —<sup>c</sup>) D<sub>1</sub> G<sub>2</sub> वै (for हि). —<sup>d</sup>) B<sub>1</sub>. 2. 3. 5 Dn D<sub>2</sub>. 2. 8 सर्वदा; D<sub>1</sub>. 6. 7 T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>. 2. 5 M<sub>1-4</sub> सर्वथा (for नित्यदा).

अवकीर्णो हि स मया वीरो दुष्प्रज्ञया तदा ॥ ११  
 आयसं हृदयं नूनं मन्दाया मम पुत्रक ।  
 यत्सूर्यजमपश्यन्त्याः शतधा न विदीर्यते ॥ १२  
 एवंगते तु किं शक्यं मया कर्तुमरिंदम ।  
 मम दोषोऽयमत्यर्थं ख्यापितो यन्न सूर्यजः ।  
 तन्निमित्तं महाबाहो दानं दद्यास्त्वमुत्तमम् ॥ १३  
 सदैव भ्रातृभिः सार्धमग्रजस्वारिमर्दन ।  
 द्रौपद्याश्च प्रिये नित्यं स्यात्तव्यमरिकर्शन ॥ १४  
 भीमसेनार्जुनौ चैव नकुलश्च कुरूद्रह ।

समाधेयास्त्वया वीर त्वय्यद्य कुलधृगता ॥ १५  
 श्वश्रुश्चशुरयोः पादाञ्जुश्रूपन्ती वने त्वहम् ।  
 गान्धारीसहिता वत्स्ये तापसी मलपङ्क्तिनी ॥ १६  
 एवमुक्तः स धर्मात्मा भ्रातृभिः सहितो वशी ।  
 विपादमगमतीव्रं न च किञ्चिदुवाच ह ॥ १७  
 स मुहूर्तमिव ध्यात्वा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।  
 उवाच मातरं दीनश्चिन्ताशोकपरायणः ॥ १८  
 किमिदं ते व्यवसितं नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ।  
 न त्वामभ्यनुजानामि प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १९

11 B<sub>3</sub> missing (cf. v. l. 1). —<sup>a</sup>) T<sub>3</sub> समरेहं (for स्परेथाः). —<sup>b</sup>) K<sub>6</sub> समरेपु (for संग्रामेषु). B<sub>3</sub> अपलायितं. —<sup>c</sup>) D<sub>1, 6</sub> G<sub>1</sub> अचतीर्णो (for 'कीर्णो'). D<sub>1, 5</sub> T<sub>3, 4</sub> G<sub>3, 4</sub> [s]वि (for हि). K<sub>1</sub> Dn D<sub>2-4, 6, 7</sub> T<sub>1</sub> समरे (for स मया). —<sup>d</sup>) D<sub>1, 8</sub> T<sub>3</sub> तथा; T<sub>1</sub> हतः (for तदा).

12 B<sub>3</sub> missing (cf. v. l. 1). D<sub>1, 6, 8</sub> om. 12<sup>a</sup>-13<sup>b</sup>. D<sub>1</sub> reads the same on marg. —<sup>a</sup>) D<sub>6</sub> T<sub>2, 4</sub> G<sub>2, 4</sub> शतशो; T<sub>1</sub> हृदयं (for शतधा). K<sub>4</sub> Dn D<sub>2, 5, 7</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3, 4</sub> यन्न; B<sub>1, 2, 5, 6</sub> D<sub>6</sub> G<sub>1, 6</sub> M [द्वा]दं न; B<sub>4</sub> [द्वा]यं न (for न वि-). D<sub>1</sub> शतधा न व्यदीर्यते; G<sub>2</sub> श्रातयेयं न दीर्यते.

13 B<sub>3</sub> missing (cf. v. l. 1). D<sub>1, 6, 8</sub> om. 13<sup>ab</sup> (cf. v. l. 12). D<sub>1</sub> reads 13<sup>ab</sup> on marg. —<sup>a</sup>) T<sub>2</sub> G<sub>1, 2, 4, 6</sub> M<sub>4, 5</sub> कृते (for -गते). B<sub>3</sub> गंतुम्; D<sub>1</sub> कृतम् (for कर्तुम्). T<sub>3</sub> भारिंदमः. K<sub>3-5</sub> एवंगतेपि मे वत्स रक्षंत्या गुह्यमीदृशं. —<sup>b</sup>) K<sub>2</sub> स च (for मम). K<sub>4</sub> हि (for स्यम्). B<sub>3</sub> अत्यल्पः (for अत्यर्थं). —<sup>d</sup>) T<sub>1</sub> ज्ञापितो (for ख्या'). B<sub>3</sub> D<sub>3</sub> सूतजः (for सूर्यजः). D<sub>6</sub> 12, 8 ख्यापितोयं नसूर्यजः. —<sup>e</sup>) K<sub>1, 2</sub> महाराज (for 'बाहो'). —<sup>f</sup>) K<sub>3</sub> D<sub>1, 3</sub> स्वतुत्तमं (for स्वमु').

14 B<sub>3</sub> missing (cf. v. l. 1). —<sup>a</sup>) Dn D<sub>2</sub> सहैव; T<sub>3</sub> सदैवं (for 'व). —<sup>b</sup>) K<sub>1, 2</sub> B<sub>1, 4, 5</sub> Dn D<sub>1, 2</sub> सूर्यजस्य (for अग्र'). B<sub>3</sub> अग्रजस्यमरिंदम (sic). —<sup>d</sup>) D<sub>6</sub> T<sub>1</sub> om. (hapl.) 14<sup>ad</sup>. —<sup>c</sup>) K<sub>2</sub> प्रियो; G<sub>3, 4</sub> प्रियं (for प्रिये). G<sub>3</sub> सत्यं; G<sub>4</sub> om. (for नित्यं). —<sup>d</sup>) K<sub>1, 2</sub> -सूदन; B<sub>1, 2, 4, 5</sub> -कर्पनं; D<sub>1, 3</sub> -कर्पण (for -कर्शन).

15 B<sub>3</sub> missing (cf. v. l. 1). —<sup>a</sup>) K<sub>3, 5</sub> चोभौ (for चैव). K<sub>4</sub> B (B<sub>3</sub> missing) Dn D<sub>1, 2, 5</sub> T<sub>1, 3, 4</sub> G<sub>2, 4</sub>

M<sub>6</sub> भीमसेनोर्जुनश्चैव. —<sup>b</sup>) D<sub>1, 6-8</sub> नकुलं (for 'लम्'). K<sub>1</sub> D<sub>3</sub> कुलोद्दह (for कुरूद्रह). — B<sub>3</sub> om. 15<sup>a</sup>-16<sup>b</sup>. —<sup>c</sup>) K<sub>2</sub> B<sub>1</sub> M<sub>1, 3</sub> वीरान्; B<sub>1, 5</sub> Dn D<sub>2</sub> राजंसु (for वीर). D<sub>1, 6-8</sub> G<sub>2</sub> मासूर्येयाः सदा वीर. —<sup>d</sup>) D<sub>1</sub> स्वयंयव (for स्वययच). B<sub>1, 4, 5</sub> D<sub>1</sub> गतः (sic) (for गता). K<sub>1</sub> एवं हृदि कुलधूर्धरः; K<sub>2</sub> D<sub>5</sub> T<sub>2, 4</sub> G<sub>2</sub> M<sub>1-3, 6</sub> एवं ह्यद्य (G<sub>2</sub> M<sub>1-3</sub> ह्येव) कुलधूर्धरः (K<sub>2</sub> 'वर्तः'); K<sub>3-5</sub> एवं ह्यद्य कुल (K<sub>3</sub> 'ळ')धर्धनः; B<sub>3</sub> D<sub>3, 6</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> M<sub>1</sub> एवं ह्यद्य (D<sub>3</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> M<sub>1</sub> ह्येव) कुलधूर्धरः; D<sub>1</sub> मुखंयकुल-धूर्धरः; D<sub>3</sub> स्वामद्य कुलधूर्धरः; D<sub>5</sub> एवं ह्येव कुलमार्गः; T<sub>1</sub> रोपं संहत्य पांडव; G<sub>1</sub> एवं ह्यद्य तु धुरंधरः; G<sub>3, 4</sub> एवं ह्यद्य कुलधूर्धरः.

16 B<sub>3</sub> missing (cf. v. l. 1). B<sub>3</sub> om. 16<sup>ab</sup> (cf. v. l. 15). —<sup>a</sup>) K<sub>2, 5</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1</sub> पादौ; D<sub>3</sub> T<sub>2, 4</sub> G<sub>2</sub> पादं (for पादान्). —<sup>b</sup>) K<sub>2, 3</sub> वने न्वहं; K<sub>4</sub> D<sub>1</sub> M<sub>2</sub> वने ह्यहं; K<sub>5</sub> वनेव्वहं; D<sub>3</sub> कुरूद्रह; G<sub>1</sub> परे त्वहं (for वने त्वहम्).

17 B<sub>3</sub> missing (cf. v. l. 1). Before 17, MSS. ins. वैशंपायन उवाच. —<sup>a</sup>) K<sub>1</sub> T<sub>1</sub> तु (for स). —<sup>c</sup>) B (B<sub>3</sub> missing) Dn D<sub>1-3, 6</sub> धीमान् (for तीव्रं). —<sup>d</sup>) D<sub>1-3</sub> T<sub>1, 2, 4</sub> G<sub>1, 2, 5</sub> M<sub>1-4</sub> तां (for ह).

18 B<sub>3</sub> missing (cf. v. l. 1). —<sup>a</sup>) K B (B<sub>3</sub> missing) Dn D<sub>1-3, 6</sub> मुहूर्तमिव तु (B<sub>3</sub> 'मिव तं; D<sub>1</sub> 'मपि च) ध्यात्वा. —<sup>b</sup>) K B (B<sub>3</sub> missing) Dn D<sub>1-3, 6</sub> धर्मराजो (for 'पुत्रो). —<sup>c</sup>) B<sub>1, 4</sub> धीमान्; T<sub>3, 4</sub> दीनं (for दीनश्). K<sub>3-5</sub> उवाच वचनं दीनं. —<sup>d</sup>) K<sub>2</sub> शोक-चित्तापरायणः.

19 B<sub>3</sub> missing (cf. v. l. 1). —<sup>a</sup>) K<sub>3-5</sub> किं ते व्यवसितं मातरं. —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>1</sub> T<sub>2, 3</sub> G<sub>1-4</sub> M<sub>1</sub> नैव. K<sub>5</sub> B<sub>3</sub> कर्तुम् (for वक्तुम्). K<sub>3</sub> नैव गंतुमिहाहंसि. — B<sub>3</sub>

व्यरोचयः पुरा ह्यस्मानुत्साह्य प्रियदर्शने ।  
विदुराया वचोभिस्त्वमस्मान् त्यक्तुमर्हसि ॥ २०  
निहत्य पृथिवीपालात्राज्यं प्राप्तमिदं मया ।  
तव प्रज्ञामुपश्रुत्य वासुदेवान्नर्यभात् ॥ २१  
क्व सा बुद्धिरियं चाद्य भवत्या या श्रुता मया ।  
क्षत्रधर्मं स्थितिं ह्युक्त्वा तस्याश्चलितुमिच्छसि ॥ २२

अस्मानुत्सृज्य राज्यं च स्तुपां चेमां यशस्विनीम् ।  
कथं वत्ससि शून्येषु वनेष्वम्ब प्रसीद मे ॥ २३  
इति वाष्पकलां वाचं कुन्ती पुत्रस्य शृण्वती ।  
जगामैवाश्रुपूर्णाक्षी भीमस्तामिदमब्रवीत् ॥ २४  
यदा राज्यमिदं कुन्ति भोक्तव्यं पुत्रनिर्जितम् ।  
प्राप्तव्या राजधर्माश्च तदेयं ते कुतो मतिः ॥ २५

C. 15 461  
B. 15. 16 25  
K. 15 17. 25

D<sub>1</sub>. 5-8 G<sub>1</sub> om. (hapl.) 19<sup>2</sup>. —<sup>a</sup>) B<sub>2</sub> D<sub>6</sub>. 5 T<sub>2</sub>-3  
G<sub>2</sub>. 5 M<sub>1</sub>-3 त्वाहमनु- (for त्वामभ्यनु-).

20 B<sub>3</sub> missing (cf. v. l. 1). K<sub>2</sub> om. (hapl.) 20.  
T<sub>1</sub> om. 20-22. —<sup>a</sup>) K<sub>5</sub> विरोधायः (sic); B<sub>1</sub>. 2. 4-c  
D<sub>1</sub>. 5 व्यावोधयः; D<sub>n</sub> D<sub>2</sub> C<sub>n</sub> (gloss: पुराद्दहिर्गन्तुमुद्य-  
तान्) पुरोधतान्; D<sub>5</sub> व्ययोधयः (sic) (for व्यरोचयः).  
D<sub>1</sub>-3 T<sub>2</sub>. 4 G<sub>2</sub> M<sub>1</sub>. 2 पुरा (T<sub>2</sub>. 4 'रो)स्माकम् (for पुरा  
ह्यस्मान्). K<sub>1</sub>. 3 व्यरोधयः पुरा यस्मान्; K<sub>2</sub> विरोधे तु  
पुरा यन्मान्; T<sub>3</sub> G<sub>3</sub>. 4 व्यरोचय पुरास्माकम्; G<sub>1</sub>. 5 M<sub>1</sub>-3  
व्ययो (G<sub>2</sub> न्यरो; M<sub>2</sub>. 2 व्यरो)धयः पुरास्माकम्. —<sup>b</sup>)  
G<sub>2</sub>-5 M<sub>1</sub>-3 शुभ- (for प्रिय-). B<sub>5</sub> दृशिने. K<sub>1</sub> G<sub>1</sub> उत्साह  
(G<sub>1</sub> 'ह-) शुभदर्शने; K<sub>5</sub> उत्पाद्य नुनिदर्शने; K<sub>4</sub> उत्साह स  
निदर्शने; K<sub>5</sub> आसाद्य निजदर्शने; B<sub>5</sub> उत्सार्य प्रियदर्शने;  
D<sub>1</sub>-3 T<sub>2</sub>-4 G<sub>2</sub> उत्साहं शुभदर्शने. —<sup>c</sup>) K<sub>1</sub> विदुरस्य;  
K<sub>3</sub>. 4 B<sub>1</sub>. 2. 4. 5 D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>-2. 5. 7. 8 G<sub>1</sub> विदुलाया; D<sub>1</sub>. 6. 8  
विपुलानिर; G<sub>2</sub> विदुलानिर (for 'राया). K<sub>3</sub> वचोचं  
च (for वचोभिस्त्वम्). —<sup>d</sup>) D<sub>5</sub> T<sub>2</sub> M<sub>5</sub> संत्यक्तुम् (for  
न त्य'). M<sub>5</sub> इच्छसि (for धर्हसि). K<sub>3</sub>-5 सास्मांस्त्य-  
कुमिदंच्छसि; B (B<sub>3</sub> missing) D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>-2. 7. 8. T<sub>2</sub>. 3 G<sub>1</sub>  
ना (D<sub>5</sub> मा)स्मान्संत्यक्तुमर्हं (B<sub>5</sub> 'मिच्छ)सि; D<sub>1</sub>. 6. 8 G<sub>2</sub>  
सास्मान्संत्यक्तुमिच्छति (G<sub>2</sub> 'सि); G<sub>5</sub> M<sub>2</sub> (sup. lin.). 4  
सास्मांस्त्वं त्यक्तुमिच्छसि; M<sub>1</sub> सास्मांस्त्यक्तुं किमिच्छसि;  
M<sub>2</sub>. 3 कस्मात्संत्यक्तुमिच्छसि.

21 B<sub>3</sub> missing (cf. v. l. 1). T<sub>1</sub> om. 21 (cf. v. l.  
20). —<sup>a</sup>) K<sub>1</sub> न हत्य (for निहत्य). —<sup>b</sup>) K<sub>4</sub>  
transp. राज्यं and प्राप्तं. D<sub>n</sub> D<sub>2</sub> M<sub>5</sub> त्वया (for मया).  
—<sup>c</sup>) D<sub>1</sub> प्राज्ञाम् (sic). K<sub>3</sub>. 5 D<sub>5</sub> G<sub>1</sub>. 2 उप (K<sub>4</sub> G<sub>1</sub>  
'पा)श्रित्य (for 'श्रुत्य). —<sup>d</sup>) M<sub>1</sub> वासुदेव- (for वासु-  
देवान्). G<sub>1</sub> साधु देवन्मथोक्तवान्.

22 B<sub>3</sub> missing (cf. v. l. 1). T<sub>1</sub> om. 22 (cf. v. l.  
20). —<sup>a</sup>) D<sub>1</sub> वा (for च). —<sup>b</sup>) B (B<sub>3</sub> missing)  
D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>-3. 9 यच्छ्रुतं; M<sub>3</sub> या श्रुतं (for या श्रुता). K<sub>1</sub>. 2  
भवत्या यन्म (K<sub>1</sub> या म)या श्रुता. —<sup>c</sup>) K<sub>3</sub> क्षत्रधर्म-  
(for 'धर्मं). K<sub>4</sub> corrupt; K<sub>5</sub> T<sub>1</sub> स्थितं त्य (T<sub>1</sub> चो)

क्त्वा; B (B<sub>3</sub> missing) D<sub>n</sub> D<sub>2</sub>. 3. 7. 9 स्थितिं (B<sub>5</sub> 'तं')  
चोक्त्या; D<sub>5</sub> स्थितिं त्यक्त्वा; G<sub>2</sub> M<sub>1</sub> स्थितं (M<sub>1</sub> 'ता) ह्युक्त्वा  
(for स्थितिं ह्युक्त्वा). D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>. 4. 6. 8 क्षत्रधर्मस्थितं (D<sub>n</sub>  
D<sub>5</sub> 'र्मस्थितिं; D<sub>1</sub> 'र्मं स्थितं) चोक्त्वा; T<sub>2</sub>. 3 'धर्मस्थितिं  
त्यक्त्वा; G<sub>2</sub> 'धर्मं स्थितं त्यक्त्वा. —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub>. 2 नश्याव-  
यितुम्; K<sub>3</sub>. 5 कस्माच्चलितुम्; B<sub>1</sub>. 4 D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>. 3 तस्याश्च-  
वितुम्; B<sub>2</sub>. 6 तस्य व्यवितुम्; B<sub>5</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2</sub> तस्य च्यवितुम्  
(for तस्याश्चलितुम्). K<sub>4</sub> तां त्वं चलितुमर्हसि; D<sub>1</sub>. 6-8  
T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> M<sub>1</sub>-3 न प्रयातुमिहाहंसि; D<sub>5</sub> T<sub>3</sub>. 4 G<sub>3</sub>-5 M<sub>3</sub>. 5  
न च प्रयातुमर्हसि; D<sub>2</sub> तस्य व्यच्छितुमर्हसि; G<sub>1</sub> न  
प्रत्याख्यातुमर्हसि.

23 B<sub>3</sub> missing (cf. v. l. 1). —<sup>a</sup>) K<sub>1</sub>. 2 राज्य-  
स्थान् (for राज्यं च). —<sup>b</sup>) K<sub>3</sub> यशस्विनि; T<sub>1</sub> मन-  
स्विनी; M<sub>1</sub> तप' (for यदा'). K<sub>1</sub>. 2. 4 B<sub>5</sub> D<sub>1</sub>. 3. 9  
स्तुपाश्चे (B<sub>5</sub> 'पां चे)मा यशस्विनी (D<sub>1</sub>. 3 'नी:); B<sub>1</sub>. 2. 4. 5  
D<sub>n</sub> D<sub>2</sub> स्तुपाश्चे (D<sub>n</sub> D<sub>2</sub> 'पा ह्ये)मा यशस्विनि. —<sup>c</sup>)  
K<sub>2</sub>-3 [अ]रण्येषु; B (B<sub>3</sub> missing) D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>-3. 9 दुर्गेषु  
(for शून्येषु). —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub>. 2 B<sub>5</sub> सु; K<sub>3</sub>. 5 B<sub>1</sub>. 2. 4. 5  
D<sub>n</sub> D<sub>2</sub>. 7 [अ]द्य; K<sub>4</sub> [अ]द्य; D<sub>1</sub>. 3 च; T<sub>1</sub> [ए]वं;  
G<sub>1</sub> [ए]वं (for [अ]म्ब).

24 B<sub>3</sub> missing (cf. v. l. 1). —<sup>a</sup>) K<sub>3</sub>-5 वाष्पा-  
कुलां (K<sub>3</sub> 'लां); T<sub>1</sub>. 4 वाष्पकलां; T<sub>3</sub> G<sub>3</sub> वाष्पांकितां;  
G<sub>4</sub> वाष्पकृतां (for 'कलां). K<sub>4</sub> वाचः. B (B<sub>3</sub> miss-  
ing) D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>-4. 6-9 T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>. 2. 5 M इति वाष्पकला (D<sub>1</sub>. 9  
'ष्पाकुला; D<sub>5</sub> G<sub>2</sub>. 5 M<sub>1</sub>. 2 'ष्पकला; G<sub>1</sub> 'ष्पाकुला)  
वाचः. —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub> शृणुते; D<sub>5</sub> शृण्वति; G<sub>4</sub> 'त. —<sup>c</sup>) B  
(B<sub>3</sub> missing) D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>-3. 9 सा जगाम (for जगामैव).  
K<sub>2</sub> T<sub>1</sub> च (for [ए]वं).

25 B<sub>3</sub> missing (cf. v. l. 1). —<sup>a</sup>) T<sub>1</sub>. 3 यथा  
(for यदा). D<sub>1</sub> om. राज्य. K<sub>3</sub>-5 मातर; D<sub>5</sub>. 6 T<sub>2</sub>. 3  
G<sub>2</sub>. 3 M<sub>1</sub> कुन्ती. —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub>. 2. 5 पुत्रसादृतं; K<sub>3</sub> 'संहतं;  
K<sub>4</sub> B<sub>5</sub> D<sub>5</sub> T<sub>1</sub>. 4 G<sub>3</sub>. 4 'सात्कृतं; D<sub>1</sub>. 6. 8 T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>. 2. 5  
M<sub>1</sub>. 2. 4. 5 'संगतं; T<sub>3</sub> 'सत्कृतं (for 'निर्जितम्). —<sup>c</sup>)  
K<sub>4</sub> व्याप्त्या (for प्रा'). D<sub>1</sub>. 6-8 T G<sub>2</sub>-5 M दान- (for  
राजः). K<sub>3</sub> ते (for च). D<sub>5</sub> कर्तव्या दानधर्माश्च; G<sub>1</sub>

अवकीर्णो हि स मया वीरो दुष्प्रज्ञया तदा ॥ ११  
 आयसं हृदयं नूनं मन्दाया मम पुत्रक ।  
 यत्सूर्यजमपश्यन्त्याः शतधा न विदीर्यते ॥ १२  
 एवंगते तु किं शक्यं मया कर्तुमरिंदम ।  
 मम दोषोऽयमत्यर्थं ख्यापितो यन्न सूर्यजः ।  
 तन्निमित्तं महाबाहो दानं दद्यास्त्वमुत्तमम् ॥ १३  
 सदैव भ्रातृभिः सार्धमग्रजस्थारिमर्दन ।  
 द्रौपद्याश्च प्रिये नित्यं स्थातव्यमरिंकरण ॥ १४  
 भीमसेनार्जुनौ चैव नकुलश्च कुरूद्रह ।

समाधेयास्त्वया वीर त्वय्यद्य कुलधूर्गता ॥ १५  
 श्वश्रूश्चशुरयोः पादाञ्छुश्रूपन्ती वने त्वहम् ।  
 गान्धारीसहिता वत्स्ये तापसी मलपङ्क्तिनी ॥ १६  
 एवमुक्तः स धर्मात्मा भ्रातृभिः सहितो वशी ।  
 विपादमगमतीत्रं न च किञ्चिदुवाच ह ॥ १७  
 स सुहूर्तमिव ध्यात्वा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।  
 उवाच मातरं दीनश्चिन्ताशोकपरायणः ॥ १८  
 किमिदं ते व्यवसितं नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ।  
 न त्वामभ्यनुजानामि प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १९

11 B<sub>3</sub> missing (cf. v. l. 1). —<sup>a</sup>) T<sub>3</sub> स्मरेहं (for स्मरेथाः). —<sup>b</sup>) K<sub>5</sub> समरेयु (for संग्रामेयु). B<sub>6</sub> अपलायितं. —<sup>c</sup>) D<sub>1, 6</sub> G<sub>1</sub> अवतीर्णो (for 'कीर्णो'). D<sub>1, 5</sub> T<sub>3, 4</sub> G<sub>3, 4</sub> [s]पि (for हि). K<sub>1</sub> Dn D<sub>2-4, 6, 7</sub> T<sub>1</sub> समरे (for स मया). —<sup>d</sup>) D<sub>7, 8</sub> T<sub>3</sub> तथा; T<sub>1</sub> हतः (for तदा).

12 B<sub>3</sub> missing (cf. v. l. 1). D<sub>1, 6, 8</sub> om. 12<sup>a</sup>-13<sup>b</sup>. D<sub>7</sub> reads the same on marg. —<sup>a</sup>) D<sub>5</sub> T<sub>3, 4</sub> G<sub>3, 4</sub> शतशो; T<sub>1</sub> हृदयं (for शतधा). K<sub>4</sub> Dn D<sub>2, 5, 7</sub> T<sub>3, 4</sub> यन्न; B<sub>1, 2, 5, 6</sub> D<sub>0</sub> G<sub>1, 5</sub> M [हृ]दं न; B<sub>4</sub> [हृ]यं न (for न वि-). D<sub>1</sub> शतधा न व्यदीर्यते; G<sub>2</sub> शातयेयं न दीर्यते.

13 B<sub>3</sub> missing (cf. v. l. 1). D<sub>1, 6, 8</sub> om. 13<sup>a</sup>b (cf. v. l. 12). D<sub>7</sub> reads 13<sup>a</sup>b on marg. —<sup>a</sup>) T<sub>2</sub> G<sub>1, 2, 4, 5</sub> M<sub>4, 5</sub> कृते (for -गते). B<sub>6</sub> गंतुम्; D<sub>7</sub> कृतम् (for कर्तुम्). T<sub>3</sub> अरिंदमः. K<sub>3-5</sub> एवंगतेपि मे वत्स रक्षंत्या गुह्यमीदृशं. —<sup>b</sup>) K<sub>2</sub> स च (for मम). K<sub>4</sub> हि (for स्यम्). B<sub>5</sub> अत्यल्पः (for अत्यर्थं). —<sup>c</sup>) T<sub>1</sub> ज्ञापितो (for ख्या°). B<sub>5</sub> D<sub>3</sub> सूतजः (for सूर्यजः). D<sub>0</sub> T<sub>2, 3</sub> ख्यापितोर्थं नसूर्यजः. —<sup>d</sup>) K<sub>1, 2</sub> महाराज (for 'बाहो'). —<sup>e</sup>) K<sub>3</sub> D<sub>1, 3</sub> त्वनुत्तमं (for त्वमु°).

14 B<sub>3</sub> missing (cf. v. l. 1). —<sup>a</sup>) Dn D<sub>2</sub> सहैव; T<sub>3</sub> सदैव (for 'व). —<sup>b</sup>) K<sub>1, 2</sub> B<sub>1, 4, 5</sub> Dn D<sub>1, 2</sub> सूर्यजस्य (for अग्र°). B<sub>6</sub> अग्रजस्यमरिंदम (sic). —<sup>c</sup>) D<sub>0</sub> T<sub>1</sub> om. (hapl.) 14<sup>a</sup>d. —<sup>e</sup>) K<sub>2</sub> प्रियो; G<sub>3, 4</sub> प्रियं (for प्रिये). G<sub>3</sub> सत्यं; G<sub>4</sub> om. (for नित्यं). —<sup>d</sup>) K<sub>1, 2</sub> -सूदन; B<sub>1, 2, 4, 5</sub> -कर्पण; D<sub>1, 3</sub> -कर्पण (for -करणं).

15 B<sub>3</sub> missing (cf. v. l. 1). —<sup>a</sup>) K<sub>3, 5</sub> चोभौ (for चैव). K<sub>4</sub> B (B<sub>3</sub> missing) Dn D<sub>1, 2, 5</sub> T<sub>1, 3, 4</sub> G<sub>2, 4</sub>

M<sub>6</sub> भीमसेनोर्जुनश्चैव. —<sup>b</sup>) D<sub>1, 6-8</sub> नकुलं (for 'लश्च). K<sub>1</sub> D<sub>0</sub> कुलोद्भव (for कुरूद्रह). — B<sub>2</sub> om. 15<sup>a</sup>-16<sup>b</sup>. —<sup>c</sup>) K<sub>2</sub> B<sub>1</sub> M<sub>3, 5</sub> वीरात्; B<sub>1, 5</sub> Dn D<sub>2</sub> राजंस् (for वीर). D<sub>1, 6-8</sub> G<sub>2</sub> मासूयेथाः सदा वीर. —<sup>d</sup>) D<sub>7</sub> त्वय्येव (for त्वय्यद्य). B<sub>1, 4, 5</sub> D<sub>4</sub> गतः (sic) (for गता). K<sub>1</sub> त्वं हृदि कुलधूर्धरः; K<sub>2</sub> D<sub>5</sub> T<sub>3, 4</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1-3, 5</sub> त्वं ह्यद्य (G<sub>5</sub> M<sub>1-3</sub> ह्येव) कुलधूर्धरः (K<sub>2</sub> 'वर्धरः); K<sub>3-5</sub> त्वं ह्यद्य कुल (K<sub>3</sub> 'ळ)वर्धनः; B<sub>6</sub> D<sub>8, 9</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> M<sub>4</sub> त्वं ह्यद्य (D<sub>8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> M<sub>4</sub> ह्येव) कुलधूर्धरः; D<sub>1</sub> मुहूर्तकुलधूर्गताः; D<sub>8</sub> त्वामद्य कुलधूर्गताः; D<sub>9</sub> त्वं ह्येव कुलमार्गतः; T<sub>1</sub> रोपं संहृत्य पांडव; G<sub>1</sub> त्वं ह्येव तु धूर्धरः; G<sub>3, 4</sub> त्वं ह्यद्य कुलधूर्धरः.

16 B<sub>3</sub> missing (cf. v. l. 1). B<sub>2</sub> om. 16<sup>a</sup>b (cf. v. l. 15). —<sup>a</sup>) K<sub>3, 5</sub> T<sub>3</sub> G<sub>1</sub> पादौ; D<sub>8</sub> T<sub>2, 4</sub> G<sub>2</sub> पादं (for पादान्). —<sup>b</sup>) K<sub>2, 3</sub> वने न्वहं; K<sub>4</sub> D<sub>1</sub> M<sub>5</sub> वने ह्यहं; K<sub>5</sub> वनेष्वहं; D<sub>5</sub> कुरूद्रह; G<sub>4</sub> परे त्वहं (for वने त्वहम्).

17 B<sub>3</sub> missing (cf. v. l. 1). Before 17, MSS. ins. वैशंपायन उवाच. —<sup>a</sup>) K<sub>4</sub> T<sub>1</sub> तु (for स). —<sup>c</sup>) B (B<sub>3</sub> missing) Dn D<sub>1-3, 9</sub> धीमान् (for तीव्रं). —<sup>d</sup>) D<sub>1-3</sub> T<sub>1, 2, 4</sub> G<sub>1, 2, 5</sub> M<sub>1-4</sub> तां (for ह).

18 B<sub>3</sub> missing (cf. v. l. 1). —<sup>a</sup>) K B (B<sub>3</sub> missing) Dn D<sub>1-3, 9</sub> सुहूर्तमिव तु (B<sub>6</sub> 'मिव तं; D<sub>1</sub> 'मपि च) ध्यात्वा. —<sup>b</sup>) K B (B<sub>3</sub> missing) Dn D<sub>1-3, 9</sub> धर्माज्ञो (for 'पुत्रो). —<sup>c</sup>) B<sub>1, 4</sub> धीमांश्च; T<sub>3, 4</sub> दीनं (for दीनश्च). K<sub>3-5</sub> उवाच वचनं दीनं. —<sup>d</sup>) K<sub>2</sub> शोकचित्तापरायणः.

19 B<sub>3</sub> missing (cf. v. l. 1). —<sup>a</sup>) K<sub>3-5</sub> किं ते व्यवसितं मातरं. —<sup>b</sup>) K<sub>4</sub> B<sub>4</sub> T<sub>2, 3</sub> G<sub>1-4</sub> M<sub>4</sub> नैव. K<sub>5</sub> B<sub>6</sub> कर्तुम् (for वक्तुम्). K<sub>3</sub> नैव गंतुमिहार्हसि. — B<sub>6</sub>

व्यरोचयः पुरा ह्यस्मानुत्साह्य प्रियदर्शने ।  
विदुराया वचोमिस्त्वमस्मान् त्यक्तुमर्हसि ॥ २०  
निहत्य पृथिवीपालान्नाज्यं प्राप्तमिदं मया ।  
तत्र प्रज्ञामुपश्रुत्य वासुदेवानर्यभात् ॥ २१  
क सा बुद्धिरियं चाद्य भवत्या या श्रुता मया ।  
क्षत्रधर्मे स्थितिं ह्युक्त्वा तस्याश्चलितुमिच्छसि ॥ २२

D<sub>1</sub>.c-2 G<sub>1</sub> om. (hapl.) 19<sup>2d</sup>. —<sup>c</sup>) B: D<sub>1</sub>.2 T<sub>2</sub>-4  
G<sub>2</sub>.5 M<sub>1</sub>-3 त्वाद्मनु- (for त्वामभ्यनु-).

20 B<sub>3</sub> missing (cf. v. l. 1). K<sub>2</sub> om. (hapl.) 20.  
T<sub>1</sub> om. 20-22. —<sup>a</sup>) K<sub>5</sub> विरोधायः (sic); B<sub>1</sub>.2.4-6  
D<sub>1</sub>.5 व्यावोधयः; D<sub>n</sub> D<sub>2</sub> C<sub>n</sub> (gloss: पुराद्दहिर्गन्तुमुद्य-  
तान्) पुरोधतान्; D<sub>3</sub> व्ययोधयः (sic) (for व्यरोचयः).  
D<sub>1</sub>-2 T<sub>2</sub>.4 G<sub>2</sub> M<sub>4</sub>.5 पुरा (T<sub>2</sub>.4 'रो)स्माकम् (for पुरा  
ह्यस्मान्). K<sub>1</sub>.4 व्यरोधयः पुरा यस्मान्; K<sub>2</sub> विरोधे तु  
पुरा यस्मान्; T<sub>3</sub> G<sub>2</sub>.4 व्यरोचय पुरास्माकम्; G<sub>1</sub>.2 M<sub>1</sub>-3  
व्ययो (G<sub>1</sub> न्यरो-; M<sub>2</sub>.2 व्यरो)धयः पुरास्माकम्. —<sup>b</sup>)  
G<sub>2</sub>-5 M<sub>1</sub>-3 शुभ- (for प्रिय-). B: दृग्निने. K<sub>1</sub> G<sub>1</sub> उत्साह्य  
(G<sub>1</sub> 'ह-') शुभदर्शने; K<sub>2</sub> उत्साह्य मुनिदर्शने; K<sub>3</sub> उत्साह्य स  
निदर्शने; K<sub>4</sub> खासाद्य निजदर्शने; B: उत्साह्य प्रियदर्शने;  
D<sub>1</sub>-2 T<sub>2</sub>-4 G<sub>2</sub> उत्साह्यं शुभदर्शने. —<sup>c</sup>) K<sub>1</sub> विदुरस्य;  
K<sub>2</sub>.4 B<sub>1</sub>.2.3.4 D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>-2.2.7.8 G<sub>1</sub> विदुलाया; D<sub>1</sub>.6.8  
विपुलानिर्; G<sub>2</sub> विदुलानिर् (for 'राया). K<sub>4</sub> वचोस्त्रं  
च (for वचोमिस्त्वम्). —<sup>d</sup>) D: T<sub>1</sub> M<sub>5</sub> संत्यक्तुम् (for  
न त्य'). M<sub>5</sub> इच्छसि (for अर्हसि). K<sub>2</sub>-5 सास्मान्स्त्व-  
कुमिहच्छसि; B (B<sub>3</sub> missing) D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>-2.7.8 T<sub>2</sub>.3 G<sub>1</sub>  
ना (D: सा)स्मान्स्त्वकुमिहच्छसि (B: 'मिच्छ)सि; D<sub>1</sub>.6.8 G<sub>2</sub>  
सास्मान्स्त्वकुमिच्छसि (G: 'मि); G: M<sub>2</sub> (sup. lin.).4  
सास्मान्स्त्रं त्यक्तुमिच्छसि; M<sub>1</sub> सास्मान्स्त्वकुं किमिच्छसि;  
M<sub>2</sub>.2 कस्मात्संत्यक्तुमिच्छसि.

21 B<sub>3</sub> missing (cf. v. l. 1). T<sub>1</sub> om. 21 (cf. v. l.  
20). —<sup>a</sup>) K<sub>1</sub> न ह्यत्य (for निहत्य). —<sup>b</sup>) K<sub>4</sub>  
transp. राज्यं and प्राप्तं. D<sub>n</sub> D<sub>2</sub> M<sub>2</sub> त्वया (for मया).  
—<sup>c</sup>) D<sub>1</sub> प्राज्ञान् (sic). K<sub>3</sub>.2 D<sub>3</sub> G<sub>1</sub>.2 उप (K<sub>1</sub> G<sub>1</sub>  
'पा)श्रित्य (for 'श्रुत्य). —<sup>d</sup>) M<sub>1</sub> वसुदेव- (for वासु-  
देवान्). G<sub>1</sub> साधु देवन्धयोक्तवान्.

22 B<sub>3</sub> missing (cf. v. l. 1). T<sub>1</sub> om. 22 (cf. v. l.  
20). —<sup>a</sup>) D<sub>1</sub> वा (for च). —<sup>b</sup>) B (B<sub>3</sub> missing)  
D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>-3.5 यच्छ्रुते; M<sub>3</sub> या श्रुते (for या श्रुता). K<sub>1</sub>.2  
भवत्या यन्म (K<sub>1</sub> या म)या श्रुता. —<sup>c</sup>) K<sub>2</sub> क्षत्रधर्म-  
(for 'धर्मे). K<sub>4</sub> corrupt; K<sub>5</sub> T<sub>1</sub> स्थितं त्य (T<sub>1</sub> चो-

अस्मानुत्सृज्य राज्यं च स्तुपां चेमां यशस्विनीम् ।  
कथं वत्स्यसि शून्येषु वनेष्वम्ब्र प्रसीद मे ॥ २३  
इति वाष्पकलां वाचं कुन्ती पुत्रस्य शृण्वती ।  
जगामैवाश्रुपूर्णाक्षी भीमस्तामिदमत्रवीत् ॥ २४  
यदा राज्यमिदं कुन्ति भोक्तव्यं पुत्रनिर्जितम् ।  
प्राप्तव्या राजधर्माश्च तदेयं ते कुतो मतिः ॥ २५

C. 15 461  
B. 15 16 25  
K. 15 17 25

क्त्वा; B (B<sub>3</sub> missing) D<sub>n</sub> D<sub>2</sub> 3.7.9 स्थितिं (B<sub>6</sub> 'त्तं)  
चोक्त्वा; D<sub>5</sub> स्थितिं त्यक्त्वा; G<sub>2</sub> M<sub>1</sub> स्थितं (M<sub>1</sub> 'ता) ह्युक्त्वा  
(for स्थितिं ह्युक्त्वा). D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>.4.6.8 क्षत्रधर्मस्थितं (D<sub>n</sub>  
D<sub>3</sub> 'र्मस्थितिं; D<sub>1</sub> 'र्म स्थितं) चोक्त्वा; T<sub>2</sub>.3 'धर्मस्थितिं  
त्यक्त्वा; G<sub>2</sub> 'धर्म स्थितं त्यक्त्वा. —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub>.2 नश्रयाव-  
यितुम्; K<sub>3</sub>.5 कस्माच्चलितुम्; B<sub>1</sub>.4 D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>.3 तस्याश्च-  
वितुम्; B<sub>2</sub>.6 तस्य च्यवितुम्; B<sub>5</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2</sub> तस्य च्यवितुम्  
(for तस्याश्चलितुम्). K<sub>4</sub> तां त्वं चलितुमर्हसि; D<sub>1</sub>.6-8  
T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> M<sub>1</sub>-3 न प्रयातुमिहाहसि; D<sub>5</sub> T<sub>3</sub>.4 G<sub>3</sub>-5 M<sub>4</sub>.8  
न च प्रयातुमर्हसि; D<sub>3</sub> तस्य व्यच्छितुमर्हसि; G<sub>1</sub> न  
प्रत्याख्यातुमर्हसि.

23 B<sub>3</sub> missing (cf. v. l. 1). —<sup>a</sup>) K<sub>1</sub>.2 राज्य-  
स्यान् (for राज्यं च). —<sup>b</sup>) K<sub>3</sub> यशस्विनि; T<sub>1</sub> मन-  
स्विनी; M<sub>1</sub> तप' (for यश'). K<sub>1</sub>.2.3 B<sub>6</sub> D<sub>1</sub>.3.9  
स्तुपाश्चे (B<sub>6</sub> 'पां चे)मा यशस्विनी (D<sub>1</sub>.3 'नीः); B<sub>1</sub>.2.4.6  
D<sub>n</sub> D<sub>2</sub> स्तुपाश्चे (D<sub>n</sub> D<sub>2</sub> 'पा ह्ये)मा यशस्विनि. —<sup>c</sup>)  
K<sub>2</sub>-5 [अ]रण्येषु; B (B<sub>3</sub> missing) D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>-3.9 दुर्गेषु  
(for शून्येषु). —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub>.2 B<sub>6</sub> सु; K<sub>3</sub>.5 B<sub>1</sub>.2.4.5  
D<sub>n</sub> D<sub>2</sub>.7 [अ]द्य; K<sub>4</sub> [अ]य; D<sub>1</sub>.3 च; T<sub>1</sub> [ए]वं;  
G<sub>1</sub> [ए]व (for [अ]स्य).

24 B<sub>3</sub> missing (cf. v. l. 1). —<sup>a</sup>) K<sub>3</sub>-5 वाष्पा-  
कुलां (K<sub>3</sub> 'लां); T<sub>1</sub>.4 वाष्पकलां; T<sub>3</sub> G<sub>3</sub> वाष्पांकितां;  
G<sub>4</sub> वाष्पकृतां (for 'कलां). K<sub>4</sub> वाचः. B (B<sub>3</sub> miss-  
ing) D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>-4.6-9 T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>.2.5 M इति वाष्पकला (D<sub>1</sub>.9  
'ष्पाकुला; D<sub>6</sub> G<sub>2</sub>.5 M<sub>1</sub>.2 'ष्पकला; G<sub>1</sub> 'ष्पाकुला)  
वाचः. —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub> शृणुते; D<sub>5</sub> शृण्वति; G<sub>4</sub> 'त. —<sup>c</sup>) B  
(B<sub>3</sub> missing) D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>-3.9 सा जगाम (for जगामैव).  
K<sub>2</sub> T<sub>1</sub> च (for [ए]व).

25 B<sub>3</sub> missing (cf. v. l. 1). —<sup>a</sup>) T<sub>1</sub>.3 यथा  
(for यदा). D<sub>1</sub> om. राज्य. K<sub>3</sub>-5 मातरः; D<sub>5</sub>.6 T<sub>2</sub>.3  
G<sub>2</sub>.3 M<sub>1</sub> कुन्ती. —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub>.2.5 पुत्रसाद्वत्; K<sub>3</sub> 'संहतं;  
K<sub>4</sub> B<sub>6</sub> D<sub>5</sub> T<sub>1</sub>.4 G<sub>3</sub>.4 'साकृतं; D<sub>1</sub>.6.8 T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>.2.5  
M<sub>1</sub>.2.4.5 'संगतं; T<sub>3</sub> 'सकृतं (for 'निर्जितम्). —<sup>c</sup>)  
K<sub>4</sub> व्यासव्या (for प्रा'). D<sub>1</sub>.6-8 T G<sub>2</sub>-5 M दान- (for  
राज-). K<sub>3</sub> ते (for च). D<sub>5</sub> कर्तव्या दानधर्माश्च; G<sub>1</sub>



किं वयं कारिताः पूर्वं भवत्या पृथिवीक्षयम् ।  
 कस्य हेतोः परित्यज्य वनं गन्तुमभीप्ससि ॥ २६  
 वनाच्चापि किमानीता भवत्या बालका वयम् ।  
 दुःखशोकसमाविष्टौ माद्रीपुत्राविमौ तथा ॥ २७  
 प्रसीद मातर्मा गास्त्वं वनमद्य यशस्विनि ।  
 श्रियं यौधिष्ठिरीं तावद्बुद्ध्वा पार्थवलाजिताम् ॥ २८  
 इति सा निश्चितैवाथ वनवासकृतक्षणा ।

लालप्यतां बहुविधं पुत्राणां नाकरोद्वचः ॥ २९  
 द्रौपदी चान्वयाच्छृश्रुं विपण्णवदना तदा ।  
 वनवासाय गच्छन्तीं रुदती भद्रया सह ॥ ३०  
 सा पुत्रान्मुदतः सर्वान्मुहुर्मुहुरवेक्षती ।  
 जगामैव महाप्राज्ञा वनाय कृतनिश्चया ॥ ३१  
 अन्वयुः पाण्डवास्तां तु सभृत्यान्तःपुरास्तदा ।  
 ततः प्रमृज्य साश्रूणि पुत्रान्वचनमब्रवीत् ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

प्राप्तव्यो दानधर्मश्च. —<sup>d</sup>) K<sub>1-3, 5</sub> M<sub>6</sub> तदियं; D<sub>5</sub> T<sub>1, 4</sub>  
 तथेयं; T<sub>8</sub> G<sub>3, 4</sub> यदियं; M<sub>1</sub> वृथेयं (for तदियं). K<sub>3, 4</sub>  
 ते कृता; D<sub>1, 3</sub> कृ गता; T<sub>3</sub> ते मतो (for ते कृतो).

26 B<sub>3</sub> missing (cf. v. l. 1). —<sup>a</sup>) K<sub>1</sub> वयं च (for  
 किं वयं). —<sup>b</sup>) D<sub>9</sub> G<sub>3</sub> भवत्याः. —<sup>c</sup>) B<sub>3</sub> तस्य (for  
 कस्य). —<sup>d</sup>) D<sub>1</sub> गंतुं वनम् (by transp.); D<sub>5, 9</sub> T<sub>3, 4</sub>  
 G<sub>3, 4</sub> राज्यं गंतुम्. B<sub>3</sub> अभीप्सति. K<sub>2-5</sub> D<sub>1, 6-8</sub> T<sub>2</sub>  
 G<sub>1, 2, 5</sub> M<sub>1-4</sub> राज्यं गंतुमिहाहं (K<sub>2-5</sub> 'हेच्छ')सि.

27 B<sub>3</sub> missing (cf. v. l. 1). —<sup>a</sup>) K<sub>1</sub> पुरार-  
 प्यात्; K<sub>2</sub> वनातेपि (for वनाच्चापि). K<sub>2, 5</sub> अपि;  
 D<sub>1, 6-8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1, 2, 5</sub> M<sub>1-4</sub> तस्मात् (for चापि). T<sub>1</sub> G<sub>1</sub>  
 समानीता (for किमा<sup>o</sup>). G<sub>3</sub> न वनाच्चापि किं मानिता  
 (sic). —<sup>b</sup>) G<sub>3</sub> तावत्या (for भ<sup>o</sup>). —<sup>c</sup>) G<sub>4</sub> om.  
 27<sup>ad</sup>. —<sup>e</sup>) G<sub>5</sub> M<sub>1</sub> दुःखशील- (for 'शोक-'). —<sup>d</sup>)  
 K<sub>1</sub> यया; B<sub>1</sub> D<sub>1, 6-8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> तदा (for तथा).

28 B<sub>3</sub> missing (cf. v. l. 1). —<sup>a</sup>) M<sub>1</sub> तं (for  
 त्वं). G<sub>5</sub> तथा प्रसीद मा गास्त्वं. —<sup>b</sup>) K<sub>2-4</sub> B<sub>1</sub>  
 D<sub>n1</sub> D<sub>9</sub> G<sub>1-3</sub> M<sub>3-5</sub> यदास्विनी. —<sup>c</sup>) K<sub>5</sub> B<sub>1, 5</sub> D<sub>5</sub>  
 T<sub>1</sub> G<sub>3, 4</sub> यौधिष्ठिरं (G<sub>3, 4</sub> 'रां'). K<sub>4</sub> मुंक्ष्व; B (B<sub>3</sub>  
 missing) D<sub>n</sub> D<sub>2, 5</sub> मातर् (for तावद्). —<sup>d</sup>) K<sub>3</sub>  
 मुज्य; K<sub>4</sub> मम (for मुंक्ष्व). B<sub>1, 2, 4, 5</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2</sub>  
 तावद् (for पार्थ-). K<sub>3</sub> चलाजितां; D<sub>1, 5</sub> चलाजितं  
 (for 'जिताम्).

29 B<sub>3</sub> missing (cf. v. l. 1). Before 29, B<sub>1</sub>  
 D<sub>5</sub> T<sub>1, 2, 4</sub> G<sub>1-4</sub> M<sub>6</sub> ins. वैशंपायन उवाच. —<sup>a</sup>) D<sub>4</sub>  
 तां (for सा). B<sub>1, 4, 5</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2</sub> [आ]श्रु (for [अ]श्रु).  
 K<sub>1, 2</sub> इति सा निश्चितैकार्थि (K<sub>2</sub> 'र्थ'); K<sub>3</sub> इति सा  
 निश्चयांते वा. —<sup>b</sup>) T<sub>1</sub> वनवासं (for 'वास-'). T<sub>3</sub> M<sub>2</sub>

-कृतक्षणा (for -कृतक्षणा). K<sub>3</sub> B<sub>1, 2, 4, 5</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1-3, 5</sub>  
 वनवासाय भाविनी (K<sub>3</sub> गच्छति). —<sup>c</sup>) T<sub>3</sub> लालप्य  
 सा (for 'प्यतां).

30 B<sub>3</sub> missing (cf. v. l. 1). —<sup>a</sup>) K<sub>1</sub> corrupt.  
 K<sub>4, 5</sub> M<sub>3</sub> चान्वयात् (for चान्व<sup>o</sup>). K<sub>2</sub> कृष्णा समभ्य-  
 याच्छृश्रुं. —<sup>b</sup>) K<sub>4</sub> विवर्ण-; B<sub>1</sub> निपण्ण- (for वि<sup>o</sup>).  
 K<sub>8</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> तथा; G<sub>1</sub> ततः (for तदा). —<sup>c</sup>) K<sub>1, 4</sub>  
 गच्छन्ती. —<sup>d</sup>) D<sub>n2</sub> T<sub>3, 4</sub> G<sub>2, 4</sub> M<sub>5</sub> रुदती; D<sub>3, 6-8</sub>  
 G<sub>2</sub> रुदत्या; D<sub>5</sub> T<sub>1, 2</sub> G<sub>1</sub> M<sub>3</sub> रुदती (for रुदती). K<sub>3</sub>  
 सह देव्या सुभद्रया; B<sub>5</sub> \* \* \* सुभद्रया सह.

31 B<sub>3</sub> missing (cf. v. l. 1). —<sup>a</sup>) D<sub>9</sub> मा; T<sub>3</sub>  
 सं- (for सा). D<sub>9</sub> क्रंदतः (for रु<sup>o</sup>). K<sub>3</sub> पार्यान् (for  
 सर्वान्). K<sub>5</sub> सा पुत्रान्मुदतः पार्यान्. —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub> अवी-  
 क्षिती; B<sub>3</sub> D<sub>9</sub> अवेक्षत; D<sub>1, 6, 8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2, 5</sub> M उदी-  
 क्षती; T<sub>1</sub> अवेक्ष्य तान्; T<sub>4</sub> G<sub>3, 4</sub> अवेक्षत (for 'क्षती').  
 —<sup>c</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>1, 6</sub> D<sub>9</sub> महाप्राज्ञा; D<sub>1, 6-8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1, 2, 5</sub> M<sub>1-4</sub>  
 'भाग्ना (for 'प्राज्ञा). —<sup>d</sup>) K<sub>2, 3, 5</sub> D<sub>1, 6-8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1, 2, 5</sub>  
 M<sub>1-4</sub> घृत- (for कृत-). D<sub>5</sub> T<sub>1, 3, 4</sub> G<sub>3, 4</sub> M<sub>5</sub> वनवासाय  
 निश्चिता.

32 B<sub>3</sub> missing (cf. v. l. 1). —<sup>a</sup>) D<sub>1, 6-8</sub>  
 T<sub>2</sub> G<sub>1, 2, 5</sub> M<sub>1-4</sub> तत्र (for तां तु). —<sup>b</sup>) B<sub>3</sub> D<sub>n</sub>  
 D<sub>2</sub> T<sub>3, 4</sub> तथा (for तदा). K<sub>4</sub> सभृत्याः सपुरास्तथा.  
 —<sup>c</sup>) K<sub>1</sub> प्रमृज्य; D<sub>n</sub> D<sub>2, 7</sub> प्रगृह्य (for प्रमृज्य). G<sub>1</sub>  
 च (for सा).

Colophon om. in K<sub>1, 2</sub>. — *Adhy. no.* (figures,  
 words or both): K<sub>4</sub> D<sub>1, 6, 8</sub> T<sub>1, 2</sub> G<sub>1, 2, 5</sub> M<sub>1-4</sub> 21;  
 D<sub>1</sub> 17; D<sub>5</sub> T<sub>3, 4</sub> G<sub>3, 4</sub> M<sub>5</sub> 22 (as in text). — *Sloka*  
*no.*: K<sub>1</sub> 66; D<sub>9</sub> 32.

२३

कुन्त्युवाच ।

एवमेतन्महावाहो यथा वदसि पाण्डव ।

कृतमुद्धर्षणं पूर्वं मया वः सीदतां नृप ॥ १

द्यूतापहृतराज्यानां पतितानां सुखादपि ।

ज्ञातिभिः परिभूतानां कृतमुद्धर्षणं मया ॥ २

कथं पाण्डोर्न नश्येत संततिः पुरुपर्यभाः ।

यशश्च वो न नश्येत इति चोद्धर्षणं कृतम् ॥ ३

यूयमिन्द्रसमाः सर्वे देवतुल्यपराक्रमाः ।

मा परेषां मुखप्रेक्षाः स्थेत्येवं तत्कृतं मया ॥ ४

कथं धर्मभृतां श्रेष्ठो राजा त्वं वासवोपमः ।

पुनर्वने न दुःखी स्या इति चोद्धर्षणं कृतम् ॥ ५

नागायुतसमप्राणः ख्यातविक्रमपौरुषः ।

नायं भीमोऽत्ययं गच्छेदिति चोद्धर्षणं कृतम् ॥ ६

भीमसेनादवरजस्तथायं वासवोपमः ।

विजयो नावसीदेत इति चोद्धर्षणं कृतम् ॥ ७

नकुलः सहदेवश्च तथेमौ गुरुवर्तिनौ ।

C. 15. 481  
B. 15. 17. 8  
K. 15. 16. 8

23

☞ This adhy. is missing in S<sub>1</sub> B<sub>2</sub> (cf. v. l. 15. 3. 3; 22. 1).

1 <sup>a</sup>) B<sub>1</sub>.<sub>4</sub> महाराज (for 'वाहो'). — <sup>o</sup>) K<sub>5</sub> D<sub>1</sub>.  
c-8 G<sub>1</sub>.<sub>2</sub>.<sub>3</sub> M उद्धरणं (for उद्धर्षणं). K<sub>4</sub> चैव (for  
पूर्वं). — <sup>d</sup>) K<sub>3</sub>.<sub>5</sub> वै (for वः). G<sub>2</sub>.<sub>4</sub> वत्स त (G<sub>4</sub>  
स) द्रा (for वः सीदतां). K<sub>1</sub> विभो; B (B<sub>3</sub> missing)  
D (except D<sub>8</sub>) M<sub>1</sub> नृपाः (for नृप).

2 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> द्यूतोपहतः; D<sub>1</sub> द्यूतापहतः; M<sub>3</sub> द्यूताप-  
हत (sic) (for द्यूता). — <sup>b</sup>) T<sub>3</sub> पीडितानां; G<sub>3</sub>.<sub>4</sub>  
प्रच्युः; M<sub>3</sub> पाति\* (for पति\*). — <sup>d</sup>) K<sub>5</sub> T<sub>2</sub>.<sub>3</sub> G<sub>1</sub>.  
2.5 M उद्धरणं (for 'र्षणं').

3 K<sub>1</sub>.<sub>2</sub> B<sub>5</sub> D<sub>1</sub>.<sub>c-8</sub> T<sub>1</sub> om. (hapl.) 3-4. T<sub>4</sub> om.  
3-6. — <sup>a</sup>) B<sub>1</sub> पश्येत; S (T<sub>1</sub>.<sub>4</sub> om.) नश्येद्वि (for  
'त). D<sub>5</sub> कृता सपांदोः नश्येद्वि (sic). — K<sub>3</sub> om.  
(hapl.) 3<sup>bc</sup>. — <sup>b</sup>) S (T<sub>1</sub>.<sub>4</sub> om.) पुरुपर्यभस. K<sub>5</sub> संततिः  
सुमहात्मनः. — <sup>o</sup>) D<sub>1</sub> यशःपुरो; G<sub>2</sub>.<sub>4</sub> यशांसि वो (for  
यशश्च वो). G<sub>2</sub> येन (for वो न). D<sub>5</sub> S (T<sub>1</sub>.<sub>4</sub> om.)  
नश्येद्वि (for 'त). — <sup>d</sup>) K<sub>5</sub> T<sub>2</sub>.<sub>3</sub> G<sub>2</sub>.<sub>5</sub> M चो (K<sub>5</sub>  
वो) द्हरणं; D<sub>5</sub> G<sub>3</sub>.<sub>4</sub> चोद्धर्षणं (for चो\*). G<sub>1</sub> कृतमुद्ध-  
रणं मया.

4 K<sub>1</sub>.<sub>2</sub> B<sub>5</sub> D<sub>1</sub>.<sub>c-8</sub> T<sub>1</sub>.<sub>4</sub> om. 4 (cf. v. l. 3). G<sub>2</sub>  
reads 4-6 and 8 after 14<sup>ab</sup>. — <sup>a</sup>) D<sub>1</sub> मित्रसमाः;  
G<sub>1</sub> इंद्रोपमाः (for इन्द्रसमाः). — <sup>b</sup>) K<sub>3</sub>.<sub>4</sub> सर्वे देवः;  
K<sub>2</sub> सर्वे सत्य (for देवतुल्य). — <sup>o</sup>) K<sub>3</sub> G<sub>5</sub> M<sub>2</sub> नाप-  
रेषां; K<sub>4</sub>.<sub>5</sub> परेषां मा (by transp.); D<sub>5</sub> मातुरेषां;  
G<sub>1</sub> न परेषां. K<sub>1</sub> D<sub>1</sub> G<sub>2</sub> मुखप्रेक्षाः. M<sub>1</sub> परेषाममुख-

प्रेक्षाः. — <sup>d</sup>) K<sub>3</sub> इति चित्य; K<sub>4</sub>.<sub>5</sub> इति चैतत्; D<sub>1</sub>  
चित्त्येवं तत्; D<sub>5</sub> G<sub>2</sub> स्युरित्येतत्; D<sub>8</sub> इत्येवं तत्; T<sub>2</sub>.<sub>3</sub>  
G<sub>1</sub>.<sub>2</sub>.<sub>4</sub> M स्युरित्येवं; G<sub>5</sub> मा इत्येवं (for स्थेत्येवं तत्).

5 For the sequence in G<sub>2</sub>, cf. v. l. 4. T<sub>4</sub> om.  
5 (cf. v. l. 3). — <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> श्रेष्ठं (for श्रेष्ठो). — <sup>b</sup>)  
D<sub>5</sub> T<sub>2</sub> राजा वा; T<sub>1</sub> स राजा; T<sub>3</sub> G<sub>3</sub>.<sub>4</sub> राजा वो;  
G<sub>1</sub> राजा सन् (for राजा त्वं). — G<sub>2</sub> repeats 5<sup>cd</sup> after  
7<sup>ab</sup>. — <sup>o</sup>) K<sub>2</sub> एव (for वने). G<sub>4</sub> च (for न). D<sub>5</sub>  
दुःखं (for दुःखी). D<sub>1</sub>.<sub>c-8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> (both times).  
M पुनर्वनं (M<sub>6</sub> 'ने) न गच्छेया (G<sub>2</sub> 'त); T<sub>1</sub> पुन-  
र्नाशं न गच्छेत. — <sup>d</sup>) K<sub>5</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>.<sub>2</sub> (both times).  
M चोद्धरणं; T<sub>1</sub>.<sub>3</sub> G<sub>2</sub>.<sub>4</sub> चोद्धरणं (for चोद्धर्षणं).

6 For the sequence in G<sub>2</sub>, cf. v. l. 4. T<sub>4</sub> om.  
6 (cf. v. l. 3). K<sub>1</sub> om. (hapl.) 6. B<sub>5</sub> om. (hapl.)  
6-8. G<sub>3</sub>.<sub>4</sub> om. (hapl.) 6-7. — <sup>a</sup>) K<sub>4</sub>.<sub>5</sub> D<sub>8</sub> कृत (K<sub>5</sub> बलः; D<sub>8</sub>  
(for 'समप्राणः). — <sup>b</sup>) K<sub>4</sub>.<sub>5</sub> D<sub>8</sub> कृत (K<sub>5</sub> बलः; D<sub>8</sub>  
ख्यात) पौरुषविक्रमः. — <sup>o</sup>) K<sub>3</sub> [स]प्ययं; G<sub>2</sub> व्ययं (for  
सत्ययं). — <sup>d</sup>) K<sub>5</sub> T<sub>2</sub>.<sub>3</sub> G<sub>1</sub>.<sub>2</sub>.<sub>5</sub> M चोद्धरणं (for  
'र्षणं).

7 B<sub>5</sub> G<sub>3</sub>.<sub>4</sub> om. 7 (cf. v. l. 6). K<sub>2</sub> T<sub>1</sub> om.  
(hapl.) 7. — <sup>b</sup>) T<sub>3</sub> सदा (for तथा). — After 7<sup>ab</sup>,  
G<sub>2</sub> repeats 5<sup>cd</sup> and om. 7<sup>cd</sup>. — <sup>o</sup>) K<sub>5</sub> नाम; T<sub>3</sub>  
नानु- (for नाव-). T<sub>2</sub>.<sub>3</sub> G<sub>1</sub>.<sub>5</sub> M<sub>1-4</sub> सीदेत्तु (for  
'सीदेत्). — <sup>d</sup>) K<sub>5</sub> D<sub>5</sub> T<sub>2</sub>.<sub>3</sub> G<sub>6</sub> M चो (D<sub>5</sub> वो) द्हरणं;  
T<sub>3</sub> चोद्धर्षणं (for चो\*).

8 For the sequence in G<sub>2</sub>, cf. v. l. 4. B<sub>5</sub> om. 8  
(cf. v. l. 6). — <sup>b</sup>) D<sub>1</sub>.<sub>c-8</sub> G<sub>1</sub>.<sub>2</sub> तथा (for तथा). T<sub>2</sub>  
वशः; G<sub>4</sub> M<sub>1</sub> कुरु (for गुरु). K<sub>5</sub> तथेमौ गुरुवित्तमौ.

क्षुधा कथं न सीदेतामिति चोद्धर्षणं कृतम् ॥ ८  
 इयं च बृहती श्यामा श्रीमत्यायतलोचना ।  
 वृथा सभातले क्लिष्टा मा भूदिति च तत्कृतम् ॥ ९  
 प्रेक्षन्त्या मे तदा हीमां वेपन्तीं कदलीमिव ।  
 स्त्रीधर्मिणीमनिन्द्याङ्गीं तथा द्यूतपराजिताम् ॥ १०  
 दुःशासनो यदा मौढ्याद्दासीवत्पर्यकर्षत ।  
 तदैव विदितं मह्यं पराभूतमिदं कुलम् ॥ ११  
 विपण्णाः कुरवथैव तदा मे श्वशुरादयः ।

यदैषा नाथमिच्छन्ती व्यलपत्कुररी यथा ॥ १२  
 केशपक्षे परामृष्टा पापेन हतबुद्धिना ।  
 यदा दुःशासनेनैषा तदा मुह्याम्यहं नृप ॥ १३  
 युष्मत्तेजोविवृद्धयर्थं मया ह्युद्धर्षणं कृतम् ।  
 तदानीं विदुरावाक्यैरिति तद्विचि पुत्रकाः ॥ १४  
 कथं न राजवंशोऽयं नश्येत्प्राप्य सुतान्मम ।  
 पाण्डोरिति मया पुत्र तस्मादुद्धर्षणं कृतम् ॥ १५  
 न तस्य पुत्रः पौत्रौ वा कुत एव स पार्थिवः ।

—<sup>c</sup> K<sub>3-5</sub> क्षुधया च; D<sub>1,3</sub> क्षुधाकुलौ (for क्षुधा कथं). K<sub>4</sub> G<sub>2</sub> न सीदेत; D<sub>5</sub> सुनीदेताम् (sic) (for न सी). —<sup>d</sup> K<sub>5</sub> D<sub>5</sub> T<sub>2,3</sub> G<sub>2,5</sub> M<sub>1-4</sub> चो (D<sub>5</sub> वो)-द्वरणं; T<sub>1,4</sub> G<sub>3,4</sub> बोद्धर्षणं (for चो').

9 <sup>a</sup> K<sub>4</sub> तु (for च). D<sub>1,6-8</sub> G<sub>1</sub> पृथिवी (for बृहती). —<sup>b</sup> B (B<sub>3</sub> missing) Dn D<sub>2,9</sub> तथात्यायत- (for श्रीमत्या). — K<sub>3,5</sub> repeat 9<sup>cd</sup> after 13<sup>ab</sup>. —<sup>c</sup> K<sub>2</sub> न्यया; D<sub>8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1,2</sub> यथा; T<sub>8,4</sub> G<sub>3,4</sub> M<sub>8,5</sub> तथा (for वृथा). K<sub>3,5</sub> (both second time) [SS]कृष्टा (for क्लिष्टा). D<sub>5</sub> तदा सभा सते क्लिष्टा (sic); T<sub>1</sub> तदा सभा परिक्लिष्टा. —<sup>d</sup> K<sub>3,5</sub> (both second time) एकवस्त्रा राजस्वला.

10 T<sub>1</sub> om. 10<sup>ab</sup>. —<sup>a</sup> T<sub>2,3</sub> G<sub>3-5</sub> M पश्यत्या (for प्रेक्षन्त्या). K<sub>3,5</sub> यदा; T<sub>2</sub> G<sub>3</sub> तथा (for तदा). T<sub>3</sub> वालां; G<sub>4</sub> M<sub>2</sub> भीमां (for हीमां). B (B<sub>3</sub> missing) Dn D<sub>1-3,7,9</sub> प्रेक्ष (D<sub>7</sub> पश्य)तामेव वो भीम (D<sub>7</sub> ता); D<sub>1,6,8</sub> G<sub>1,2</sub> पश्यत्या मे तथा भीतां (G<sub>2</sub> मां); D<sub>5</sub> T<sub>4</sub> पश्यता (T<sub>4</sub> इयंत्या) मे तदा होनां. —<sup>b</sup> K<sub>1,4</sub> D<sub>7</sub> वेपन्ती (sic). D<sub>5</sub> कुररीम्; T<sub>2-4</sub> G<sub>2-5</sub> कदलीम्. —<sup>c</sup> K<sub>5</sub> अनन्यांगी; B (B<sub>3</sub> missing) Dn D<sub>1-3,9</sub> धरिष्ठांगी (for अनिन्द्याङ्गी). K<sub>1</sub> स्त्रीधर्मिण्यनन्यांगी. —<sup>d</sup> D<sub>5</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1-3,5</sub> तदा (for तथा). D<sub>1,6-8</sub> T<sub>2,3</sub> G<sub>1,2</sub> M<sub>1,2</sub> द्यूते (for द्यूत-).

11 <sup>a</sup> K<sub>1,2</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> M<sub>3</sub> तथा; D<sub>6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1,5</sub> M<sub>1,2,5</sub> तदा; D<sub>9</sub> यथा (for यदा). K<sub>1</sub> B (B<sub>3</sub> missing) Dn D<sub>1-2,9</sub> T<sub>4</sub> G<sub>5</sub> M मौढ्याद् (for मौढ्याद्). D<sub>1,6-8</sub> T<sub>2,3</sub> G<sub>1,2</sub> दुःशासनस्तां मौढ्यान्तु. —<sup>b</sup> T<sub>4</sub> damaged from दासीवत् up to तदा मुह्या (in 13<sup>d</sup>). K<sub>4</sub> D<sub>9</sub> पर्यकर्षयत्; G<sub>2</sub> अपकर्षत; G<sub>4</sub> परि' (for पर्य'). —<sup>c</sup> K<sub>3</sub> तथैव; K<sub>4</sub> तदैव; D<sub>1,6</sub> तदेव; D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> M<sub>4</sub> तथैव (for तदैव). T<sub>2</sub> G<sub>3</sub> M<sub>1,5</sub> विदितं (for विदितं). D<sub>5</sub> T<sub>1,3</sub> G<sub>3,4</sub> M<sub>5</sub> ह्येतत् (for मह्यं). —<sup>d</sup> D<sub>1-8</sub> T<sub>1-3</sub> G

M<sub>1-3,5</sub> परिभूतम् (for परा').

12 T<sub>4</sub> damaged. —<sup>a</sup> K<sub>3-5</sub> विनष्टाः; B<sub>1</sub> Dn D<sub>1-6</sub> T<sub>1,3</sub> M<sub>1,5</sub> निपण्णाः (for वि'). D<sub>5</sub> चेमे (for चैव). K<sub>1,2</sub> विपण्णवदनाश्रैव. —<sup>b</sup> B<sub>2</sub> D<sub>1-3</sub> M<sub>1</sub> तथा (for तदा). T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> मच्च- (for मे). —<sup>c</sup> K<sub>1,2</sub> तदैषा; K<sub>4</sub> B<sub>1,4-5</sub> D<sub>9</sub> यदैव; B<sub>2</sub> Dn सा दैव-; G<sub>2</sub> यदैषा; Bom. ed. सा दैवं (for यदैषा). K<sub>3</sub> ऐच्छन्ती. —<sup>d</sup> D<sub>1,6</sub> G<sub>2</sub> प्रलपत्; G<sub>1</sub> प्रा' (for द्य').

13 T<sub>4</sub> damaged up to तदा मुह्या. —<sup>a</sup> K<sub>1,2</sub> B<sub>5</sub> केशपक्ष- (for 'पक्षे). — After 13<sup>ab</sup>, K<sub>2,5</sub> repeat 9<sup>cd</sup>. —<sup>c</sup> T<sub>3</sub> G<sub>3,4</sub> यथा (for यदा). —<sup>d</sup> G<sub>3,4</sub> तथा (for तदा). B (B<sub>3</sub> missing) Dn<sub>1</sub> D<sub>1-3,7,9</sub> T<sub>4</sub> नृपाः (for नृप). K<sub>3,4</sub> (by corr. *sec. m.*)<sub>5</sub> तदा द्यूते (K<sub>4</sub> वेपति) मे मनः.

14 <sup>a</sup> K<sub>1,3,5</sub> D<sub>3,5</sub> T<sub>1,4</sub> G<sub>2-4</sub> M<sub>5</sub> तेजोभिः; D<sub>1</sub> सुजाभि- (for तेजोवि-). —<sup>b</sup> K<sub>2-5</sub> T<sub>4</sub> [ख]प्युद्धर्ष- (K<sub>5</sub> T<sub>4</sub> 'र)णं; B<sub>2</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3,4</sub> [ख]म्युद्धर्षणं; D<sub>1-8</sub> G<sub>2</sub> [ख]म्युद्धरणं; T<sub>2,3</sub> G<sub>5</sub> M ह्युद्धरणं (for 'पणं). — After 14<sup>ab</sup>, G<sub>2</sub> reads 4-6 and 8. For Vidurā's admonition of her son, cf. 5. 131-135. —<sup>c</sup> D<sub>1</sub> तदा वा; D<sub>1,6</sub> T<sub>3</sub> G<sub>1,2,5</sub> M<sub>1-4</sub> तदासीद्; D<sub>5</sub> तथास्मि (for तदानीं). K<sub>3,5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3,4</sub> विदुरो; K<sub>4</sub> B<sub>1,2,4-6</sub> Dn D<sub>1-3,7,9</sub> विदुरा- (for 'रा). K<sub>1,2</sub> तदानीं विदुरो वेद्. —<sup>d</sup> D<sub>9</sub> इदं (for इति). G<sub>3</sub> वेत्थ (for वित्त). T<sub>3</sub> प्रीतियुक्श्च पुत्रकाः.

15 <sup>a</sup> K<sub>2</sub> B<sub>5</sub> नु (for न). B<sub>2</sub> कथं नु राजपुत्रोयं. —<sup>b</sup> K<sub>3</sub> प्रति; D<sub>1</sub> नृप (for मम). —<sup>c</sup> B (B<sub>3</sub> missing) Dn D<sub>1-3,5</sub> T<sub>1,4</sub> G<sub>1,3,4</sub> M<sub>4,5</sub> पुत्रास् (for पुत्र). —<sup>d</sup> M<sub>3</sub> तथा (for तस्माद्). K<sub>5</sub> D<sub>1-7</sub> T<sub>1</sub> G<sub>2,5</sub> M उ (M<sub>3</sub> ह्यु)द्वरणं (for 'पणं).

16 <sup>a</sup> D<sub>5</sub> T<sub>3</sub> G<sub>3,4</sub> M<sub>3</sub> यस्य (for तस्य). K D<sub>5</sub>

लभते सुकृताल्लोकान्यस्माद्दंशः प्रणश्यति ॥ १६  
 भुक्तं राज्यफलं पुत्रा भर्तुर्मे विपुलं पुरा ।  
 महादानानि दत्तानि पीतः सोमो यथाविधि ॥ १७  
 साहं नात्मफलार्थं वै वासुदेवमचूचुदम् ।  
 विदुरायाः प्रलापैस्तैः प्लावनार्थं तु तत्कृतम् ॥ १८  
 नाहं राज्यफलं पुत्र कामये पुत्रनिर्जितम् ।

पतिलोकानहं पुण्यान्कामये तपसा विभो ॥ १९  
 श्वश्रुश्वशुरयोः कृत्वा शुश्रूपां वनवासिनोः ।  
 तपसा शोपयिष्यामि युधिष्ठिर कलेवरम् ॥ २०  
 निवर्तस्व कुरुश्रेष्ठ भीमसेनादिभिः सह ।  
 धर्मे ते धीयतां बुद्धिर्मनस्ते महदस्तु च ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

२४

वैशंपायन उवाच ।

कुन्त्यास्तु वचनं श्रुत्वा पाण्डवा राजसत्तम ।

व्रीडिताः संन्यवर्तन्त पाञ्चाल्या सहितानघाः ॥ १

ततः शब्दो महानासीत्सर्वेषामेव भारत ।

C. 15. 495  
B. 15. 18. 2  
K. 15. 19. 2

पुत्र- (for पुत्रः). B (B<sub>3</sub> missing) Dn D<sub>1-3</sub>. 7-5 T<sub>1</sub>. 4  
 G<sub>1</sub> न तस्य (T<sub>1</sub>. 4 न यस्य; G<sub>1</sub> ततश्च) पुत्राः पौ (D<sub>1</sub>. 8  
 'त्रपौ') वा वा; D<sub>5</sub> न तस्य पुत्रपौत्रौ च. —<sup>b</sup>) T<sub>3</sub> हत  
 (for कृत). K<sub>3</sub> तु (for स). K<sub>1</sub>. 2. 5 B<sub>6</sub> तु पार्थिव  
 (B<sub>5</sub> 'वा:). K<sub>4</sub> क्षतं वंशस्य पार्थिवं; B<sub>1</sub>. 2. 4. 5 Dn D<sub>1</sub>.  
 3. 7. 9 कुरवस्ते च पार्थिवाः; G<sub>3</sub>. 3 निहतो येन पार्थिवः;  
 Bom. ed. क्षतवंशस्य पार्थिव. —<sup>c</sup>) D<sub>1</sub> सुहृदां; D<sub>5</sub> न  
 कृताल्ल. (for सुकृताल्ल.). —<sup>d</sup>) G<sub>3</sub>. 4 तस्माद्दंशः. D<sub>5</sub>  
 यस्माद्दंशः प्रणश्यते (sic).

17 <sup>a</sup>) M<sub>2</sub> भुङ्क्व (for भुक्तं). D<sub>5</sub> राज्यं; T<sub>3</sub> राज-  
 (for राज्य-). K<sub>1</sub>. 2. 3 M<sub>5</sub> पुत्रः; K<sub>3</sub> तत्र; D<sub>1</sub>. 6. 8  
 T<sub>2</sub>. 3 G<sub>1</sub>. 2. 5 M<sub>1-4</sub> तात; D<sub>5</sub> T<sub>4</sub> G<sub>3</sub>. 3 विप्रैः; T<sub>1</sub>  
 पुत्रैर् (for पुत्रा). — K<sub>5</sub> om. (hapl.) 17<sup>b</sup>-19<sup>a</sup>. —<sup>b</sup>)  
 T<sub>3</sub> भर्त्रा (for भर्तुर्). —<sup>c</sup>) K<sub>4</sub> मया दत्तानि दानानि.  
 —<sup>d</sup>) K<sub>4</sub> सोमः पीतो (by transp.); T<sub>2</sub>. 3 G<sub>1</sub>. 2  
 पीताः सोमा (T<sub>3</sub> सेह [sic]). K<sub>1</sub>. 3 यथा विधिः.

18 K<sub>5</sub> om. 18 (cf. v. l. 17). —<sup>a</sup>) K<sub>4</sub> B (B<sub>3</sub>  
 missing) Dn D<sub>1-3</sub>. 7-5 नाहम्; M<sub>3</sub> साहम् (for साहं  
 न). K<sub>1</sub> फलानं (for फलार्थं). —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub>. 4 अचूचुदं  
 (for 'चुदम्). — T<sub>1</sub> om. 18<sup>a</sup>. —<sup>c</sup>) Some MSS.  
 विदुरायाः; G<sub>1</sub> विदुरायाः (for विदुरायाः). B<sub>3</sub>. 5 च  
 (for ते:). —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub>. 4 प्लावनार्थं; B (B<sub>3</sub> missing)  
 Dn D<sub>1-3</sub>. 7. 9 M<sub>3</sub>. 5 पालं; D<sub>5</sub> T<sub>4</sub> G<sub>3</sub>. 3 कारणार्थं (for  
 प्लावनार्थं). K<sub>1</sub>. 2 हि; B<sub>1</sub> Dn D<sub>1</sub>. 2. 9 च (for तु).  
 M<sub>5</sub> तं (for तत्).

19 K<sub>5</sub> om. 19<sup>a</sup> (cf. v. l. 17). —<sup>a</sup>) B (B<sub>3</sub>

missing) Dn D<sub>1-3</sub>. 7. 9 T<sub>1</sub> पुत्राः (for पुत्र). —<sup>b</sup>)  
 B<sub>5</sub> भर्तुर्मे; T<sub>3</sub> कामयेत्. D<sub>1</sub>. 6-8 T<sub>4</sub> G<sub>2</sub> पतिवर्जितं;  
 T<sub>2</sub> भर्तुवं; T<sub>3</sub> शशुवं; G<sub>1</sub> पुत्रव (for पुत्रनि).  
 — T<sub>1</sub> om. 19<sup>a</sup>.

20 <sup>a</sup>) T<sub>1</sub> श्रुत्वा (for कृत्वा). —<sup>b</sup>) M<sub>3</sub> चारिणोः  
 (for -वासिनो:). —<sup>c</sup>) D<sub>1</sub>. 2. 4-6 कलेवरं; D<sub>1</sub>. 8 T<sub>1</sub>. 3. 4  
 G M कलेवरं.

21 <sup>a</sup>) K<sub>4</sub> निवर्त त्वं; B<sub>2</sub> निवृत्तस्व (sic) (for  
 निवर्तस्व). G<sub>3</sub>. 4 महाबाहो (for कुरुश्रेष्ठ). —<sup>b</sup>) K<sub>5</sub>  
 om.; D<sub>5</sub> सदा (for सह). G<sub>3</sub>. 4 भीमसेनार्जुनादिभिः.  
 —<sup>c</sup>) G<sub>3</sub>. 4 तु (for ते). K<sub>1</sub> स्त्रीयतां; K<sub>2</sub> D<sub>5</sub> G<sub>2</sub>. 4  
 दीयतां; K<sub>5</sub> corrupt; M<sub>1</sub> प्री (for धी). —<sup>d</sup>)  
 D<sub>3</sub> मनस्तु; M<sub>5</sub> 'सो (for 'स्ते). M<sub>3</sub> ते (for च).  
 D<sub>1</sub>. 6-8 G<sub>2</sub> मनसो रतिरस्तु ते; D<sub>5</sub> T<sub>1</sub>. 4 G<sub>3</sub>. 4 मनस्ते  
 महदश्रुतां; T<sub>2</sub>. 3 G<sub>1</sub>. 5 M<sub>1</sub>. 2. 3 मनसो (T<sub>3</sub> धैर्यं च)  
 महदस्तु ते.

Colophon. — Adhy. name: K<sub>2</sub> कुंतीवाक्यं. — Adhy.  
 no. (figures, words or both): K<sub>2</sub> 19; K<sub>4</sub>. 5 D<sub>1</sub>. 6. 8  
 T<sub>1</sub>. 2 G<sub>1</sub>. 2. 5 M<sub>1-4</sub> 22; Dn<sub>2</sub> 17; D<sub>5</sub> 18; T<sub>3</sub>. 4  
 G<sub>3</sub>. 4 M<sub>5</sub> 23 (as in text). — Śloka no.: K<sub>4</sub> 72;  
 K<sub>5</sub> 87; D<sub>5</sub> 21.

24

This adhy. is missing in Ś<sub>1</sub> B<sub>3</sub> (cf. v. l.  
 15. 3. 3; 22. 1).

1 T<sub>4</sub> om. the ref. —<sup>a</sup>) B<sub>4</sub> D<sub>5</sub> तद् (for तु).

अन्तःपुराणां रुदतां दृष्ट्वा कुन्तीं तथागताम् ॥ २  
 प्रदक्षिणमथावृत्य राजानं पाण्डवास्तदा ।  
 अभिवाद्य न्यवर्तन्त पृथां तामनिवर्त्य वै ॥ ३  
 ततोऽब्रवीन्महाराजो धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।  
 गान्धारीं विदुरं चैव समाभाष्य निगृह्य च ॥ ४  
 युधिष्ठिरस्य जननी देवी साधु निवर्त्यताम् ।  
 यथा युधिष्ठिरः प्राह तत्सर्वं सत्यमेव हि ॥ ५  
 पुत्रैश्चर्यं महदिदमपास्य च महाफलम् ।

का नु गच्छेद्वनं दुर्गं पुत्रानुत्सृज्य मूढवत् ॥ ६  
 राज्यस्थया तपस्तप्तं दानं दत्तं व्रतं कृतम् ।  
 अनया शक्यमद्येह श्रूयतां च वचो मम ॥ ७  
 गान्धारि परितुष्टोऽस्मि बध्वाः शुश्रूपणेन वै ।  
 तस्मान्चमेनां धर्मज्ञे समनुज्ञातुमर्हसि ॥ ८  
 इत्युक्ता सौवलेयी तु राज्ञा कुन्तीमुवाच ह ।  
 तत्सर्वं राजवचनं स्वं च वाक्यं विशेषवत् ॥ ९  
 न च सा वनवासाय देवीं कृतमतिं तदा ।

K1 श्रुत्वा तु वचनं कुंत्याः. — °) K1 पीडिताः; D7 G1. 3-5 M व्रीळिताः; T3 न्यथिताः. D4. 6. 8 T2 G2 व्रीडि- (D3 T2 G2 ँलि)ताः सह व (T2 संनिव-; G2 समव)वत. — °) D5 T1. 4 सह ते (for सहिता). K1. 2 तदा; K3-5 ततः (for [अ]नघाः). D4. 6. 8 T2. 3 G1. 2. 5 M1-4 पांचाल्या (D4. 6 ँल्याः) सह भारत; G3. 4 पांडवा दीन- चेतसः.

2 T2 om. (hapl.) 2<sup>ab</sup>. — °) T3 तत्र (for ततः). K1 B (B3 missing) Dn D1-3. 9 एव (for आसीत्). — °) T1 तत्र तु (for भारत). B1. 2. 4-6 Dn D1-3. 9 सर्वेषामभवत्तदा. — °) K4 सर्वेषां; D1. 6-8 G2 रुदतीं (for तां). — °) B1 श्रुत्वा (for दृष्ट्वा). K4 दृष्ट्वा सर्वे यथागतं.

3 B6 om. (hapl.) 3<sup>a-5b</sup>. — °) K4 D4-8 S उपा- वृत्य (for अथा). — °) K1. 4 पांडवस्. B2 (marg. as in text) D1 T3 तथा (for तदा). — °) K3. 4 M4 निवर्तत (for न्य). — °) K3 अनुवर्त्य (for अनि). K1-3. 5 D4-8 T2-4 G M1. 2. 4. 5 ते (for वै).

4 B6 om. 4 (cf. v. 1. 3). — °) D4. 6-8 T2 G2 ताम्; G5 M2. 3 तान् (for ततो). K1. 2 महाराज; B1. 2. 4. 5 Dn D1-3 T1. 4 G3. 4 M5 महातेजा (for राजो). — °) K1. 2 यथाक्रमं; B1. 4. 5 Dn D1-3. 9 T3 [अ]व- गृह्य च (for निगृ). B2 समाभाष्यत गृह्य च.

5 B6 om. 5<sup>ab</sup> (cf. v. 1. 3). — °) G3 देव (for देवी). D4. 6-8 T2-4 G2. 5 M2. 4 सा वि-; M3 संवि- (for साधु). B2 D1 M3 निवर्ततां. D6 देवी संघनिवर्त्य- तां (sic); M1 सा देवी विनि. — °) T2 M1 तथा (for यथा). K4 तथा युधिष्ठिरं प्राह. — °) B4. 5 T3 ह; D3 च (for हि).

6 °) K4 इदं सर्वम् (for महदिदम्). — °) K3-5 D4. 6-8 S अपहाय; D1. 8 समासाद्य (for अपास्य च).

K1. 2 तु; B6 D6 [इ]ह (for च). G5 M2. 4 महा- वलं (for फलम्). — °) D1. 6-8 T2. 3 G1. 2. 5 M1-3 गच्छेत (for नु गच्छेद्). K3 वोरं (for दुर्गं). M4 का गच्छेद्भवनं दुर्गं. — °) D4. 9 पुत्रम् (for पुत्रान्).

7 T4 om. 7<sup>ab</sup>. — °) B6 राज्यस्त्वया (sic). K5 Dn M6 तपस्तप्तुं; D1. 6. 8 T2. 3 G1. 2 M1 तपश्चतुं; D5 T1 G3. 4 श्रय्यां; G5 M2-4 श्रयं (for स्तप्तं). D1. 3 राज्यैश्चर्यं स्वपुत्रस्य. — °) K3-5 B (B3 missing) Dn D2. 5. 7 T1 G3. 4 M5 दानव (G3. 4 नं व्र)तकृतं महत्; D1. 3. 9 कर्तुं दानवतं महत्; D4. 6. 8 T2. 3 G1. 2. 5 M1. 2. 4 नानाव्रत (G2 वृत्)कृतं महत्; M3 तं नानाप्रकृतं महत्. — °) K4 B1. 2. 4. 5 Dn D2. 3. 7 (by corr.). 9 एवाद्य (for अद्येह). — °) D1 गृह्यतां (for श्रूयतां). K3-5 वचनं (for च वचो). K1 न वस्तुं मम संनिधौ; K2 न वस्तुं संनिधौ मम.

8 °) K3 B1. 5. 6 Dn1 T3 G2-5 M3 गांधारी. K5 om. परि. D1 गांधारि तुष्टोस्मि बध्वाः. — °) D1 कुंत्याः; T3 वृथा (for बध्वाः). K1. 2. 4 च (for वै). — °) K1. 2 अपि; D5 T1. 3. 4 G3. 4 M5 एतां (for एनां). T1 सर्वज्ञे; G5 धर्मज्ञ (for ज्ञे). — °) M5 अर्हति (for ँसि).

9 B6 om. 9<sup>ab</sup>. — °) K1 G5 M1 उक्त्वा (for उक्ता). K1. 2 सौवलेये; K4 लेयीं; G3. 4 लेया. — °) K1 राज्ञी; K4 राजा (for राज्ञा). — °) M5 -वचनात् (for नं). — °) B4 त्वं (for स्वं). K3-5 विशेषतः; D1 वान्; T2 वित् (for वत्).

10 °) Dn2 देवी (for देवीं). B1. 5 -मतिं; D4. 6. 8 -मतिस् (for -मतिं). K D5 S देवी कृतमतिस्तदा. — °) K1-3 G5 M1-4 शक्या हि; K5 शक्यासि; D4-3 T4 G2. 4 शक्ताभि-; T2. 3 G1. 3 शक्ता हि; M5 शक्याभि- (for शक्नोति). K4 शक्या ह्युपावर्जयितुं; T1 विनिवर्त-

शक्रोत्पुपावर्तयितुं कुन्तीं धर्मपरां सतीम् ॥ १०  
 तस्यास्तु तं स्थिरं ज्ञात्वा व्यवसायं कुरुस्त्रियः ।  
 निवृत्तांश्च कुरुश्रेष्ठान्दद्या प्ररुरुदुस्तदा ॥ ११  
 उपावृत्तेषु पार्थेषु सर्वेष्वन्तःपुरेषु च ।  
 ययौ राजा महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रो वनं तदा ॥ १२  
 पाण्डवा अपि दीनास्ते दुःखशोकपरायणाः ।  
 यानैः स्त्रीसहिताः सर्वे पुरं प्रविशिशुस्तदा ॥ १३  
 तददृष्टमिवाकूजं गतोत्सवमिवाभवत् ।  
 नगरं हास्तिनपुरं सखीवृद्धकुमारकम् ॥ १४  
 सर्वे चासन्निरुत्साहाः पाण्डवा जातमन्यवः ।

चित्तं प्रक्या. — <sup>a</sup> B: मतिं (for सतीम्). K1: कुन्ती  
 धर्ममुपासती; K3: Dn D: S कुन्ती धर्मपरा सती.

11 <sup>a</sup> B (B3 missing.) Dn D1-3.7.9 तां तु (B: D1 तु तां) स्थितिः; D: T4 G2 M: ततः स्थिरं; D: T1 तु तस्थिरं; G: स्थिरं ततो (for तु तं स्थिरं). K3 कृत्वा (for ज्ञात्वा). K: तस्या वनं स्थिरं ज्ञात्वा; D1.8 तस्मात्कृतस्थिरं ज्ञात्वा; G: तस्मान्तु तस्थिरं ज्ञात्वा. — <sup>b</sup> B: कुरुस्त्रियं (sic). — B1 om. 11<sup>a</sup>. — <sup>c</sup> K: प्रवृत्तांस् (for नि). K3: D3: तु (for च). K: D1 T3 कुरुश्रेष्ठ; G2: नतः सर्वान् (for कुरुश्रेष्ठान्). D: अनिवृत्तान्कुरुश्रेष्ठान्; T1 तदा प्ररुरुदुस्तदा; T: निवृत्ताश्च कुरुश्रेष्ठ. — <sup>d</sup> K1: नृदु; D1 लोकाः (sic) (for दद्या). K2 D2 प्ररुरुदुस्तदा. D1.8.9 T3 G2.5 M: नतः; D: तथा; T: G2.4 M1.5 स्त्रियः (for तदा). T1 दुःखशोकपरायणाः.

12 <sup>b</sup> B (B3 missing) Dn D1-3.9 सर्वास्त्रे (B2: वंशे; B3: वंशे)व वभूषु च. — <sup>c</sup> M1 धृतराष्ट्रो (for ययौ राजा). — <sup>d</sup> T1 गतः (for तदा).

13 <sup>a</sup> K1: स्वयं; K3: स्वयि; K2 स्वति; B1.4: Dn D2 चाति (for अपि). B2.6 D1.2.9 पाण्डवास्तु तदानीं ते (B: D3 तु). — <sup>b</sup> K3: समाहृताः; K4 समन्विताः (for परायणाः). — <sup>c</sup> K: यान (for यानैः). T3 तु (for स्त्री). — <sup>d</sup> K3.5 ते वि; T2 (also as in text) विवि (for प्रवि).

14 <sup>a</sup> K1 G2 M2.3 तदादृष्टम्; K2 तदा दृष्टम्; G1 ततो नष्टम् (for तदादृष्टम्). B (B3 missing) Dn D1-3.7.9 अनानन्दे; D1.8 T3 G1 द्वाकूजद् (for कूजं).

कुन्त्या हीनाः सुदुःखार्ता वत्सा इव विनाकृताः ॥ १५  
 धृतराष्ट्रस्तु तेनाह्वा गत्वा सुमहदन्तरम् ।  
 ततो भागीरथीतीरे निवासमकरोत्प्रभुः ॥ १६  
 प्रादुष्कृता यथान्यायमग्नयो वेदपारगैः ।  
 व्यराजन्त द्विजश्रेष्ठैस्तत्र तत्र तपोधनैः ।  
 प्रादुष्कृताधिरभवत्स च वृद्धो नराधिपः ॥ १७  
 स राजाग्नीन्पर्युपास्य हुत्वा च विधिवत्तदा ।  
 संध्यागतं सहस्रांशुमुपातिष्ठत भारत ॥ १८  
 विदुरः संजयश्चैव राज्ञः शय्यां कुशैस्ततः ।  
 चक्रतुः कुरुवीरस्य गान्धार्याश्वाविदूरतः ॥ १९

— <sup>a</sup> K1 B6 D1-6.3 G1: M3-5 हस्तिनपुरं. — <sup>d</sup> K2: 5 समाकुलं (for कुमारकम्).

15 <sup>a</sup> K1: स्वासन्; M2 जाता (for चासन्). — <sup>b</sup> M3 जित (for जात). — <sup>c</sup> K1 स; T1 स्म (for सु). — <sup>d</sup> K1 मातृ (for इव). K3 B6 निराकृताः; D1-3 T2 G1.5 M1-4 निवारिताः; D9 वित्ताकुलाः (sic) (for विनाकृताः). G: विवत्सा इव वारिताः.

16 <sup>a</sup> D6 च (for तु). D4.8.9 G1 ततो नाना (sic) (for तु तेनाह्वा). — <sup>b</sup> K1 स (for सु). K3 गत्वा सुमहदन्तरं (sic). — <sup>c</sup> M2 तदा (for ततो). — <sup>d</sup> K1 तदा; B2 विभुः (for प्रभुः).

17 <sup>a</sup> K3 यथान्योन्यम् (for यथान्यायम्). — <sup>c</sup> K3 D1.7.8 विराजन्त. D1 कुरु (for द्विज). T1 श्रेष्ठाम् (for श्रेष्ठैस्). D6 विराजन्ता द्विजश्रेष्ठे (sic). — <sup>d</sup> K1.2.4.5 B (B3 missing) Dn D1-3.7.9 तपोवने (for धनैः). — T1 om. 17<sup>ef</sup>. — <sup>e</sup> K1: 2 असकृत् (for अभवत्). — <sup>f</sup> K3 वि (for च). K3-5 जनाधिप (K: पः) (for नराधिपः).

18 K1 om. 18<sup>ab</sup>. — <sup>a</sup> K2 [जा]सीत् (for [ज]ग्नीन्). G2 पर्युपासीत् (for पास्य). K3 M1 स राजा पर्युपास्याधि (M1 ग्नीन्); D: T3 G3: 3 स चाग्निं पर्युपास्याथ; T1 राजा चाग्निं पर्युपास्य. — <sup>b</sup> K4 ततः (for तदा). — G2.4 om. 18<sup>c-20<sup>d</sup></sup>. — <sup>c</sup> G2 संध्यागत. — <sup>d</sup> K1.4 Dn2 उपतिष्ठत; B: उपातिष्ठत (sic). T2 शाश्वतं (for भारत).

19 G3.4 om. 19 (cf. v. l. 18). — <sup>b</sup> K1.3.5 B2 कुशैस्तदा (K1 था) T1 कुशास्त्रैः. — <sup>d</sup> K2.4

C. 15. 314  
 B. 15. 18. 20  
 K. 15. 19. 19

गान्धार्याः संनिकर्षे तु निपसाद कुशेष्वथ ।  
युधिष्ठिरस्य जननी कुन्ती साधुव्रते स्थिता ॥ २०  
तेषां संश्रवणे चापि निपेदुर्विदुरादयः ।  
याजकाश्च यथोद्देशं द्विजा ये चानुयायिनः ॥ २१  
प्राधीतद्विजमुख्या सा संप्रज्वालितपावका ।  
बभूव तेषां रजनी ब्राह्मीव प्रीतिवर्धनी ॥ २२

ततो रात्र्यां व्यतीतायां कृतपूर्वाह्निकक्रियाः ।  
हुत्वाग्निं विधिवत्सर्वे प्रययुस्ते यथाक्रमम् ।  
उदञ्चुखा निरीक्षन्त उपवासपरायणाः ॥ २३  
स तेषामतिदुःखोऽभून्निवासः प्रथमेश्वरि ।  
शोचतां शोच्यमानानां पौरजानपदैर्जनैः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वेणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

वैशांपायन उवाच ।  
ततो भागीरथीतीरे मध्ये पुण्यजनोचिते ।

निवासमकरोद्राजा विदुरस्य मते स्थितः ॥ १  
तत्रैनं पर्युपातिष्ठन्ब्राह्मणा राष्ट्रवासिनः ।

B<sub>0</sub> G<sub>2</sub> च विदूरतः; D<sub>1</sub> चापि दू° (for चाविदू°).

20 G<sub>3,4</sub> om. 20<sup>ab</sup> (cf. v. l. 18). — <sup>a</sup>) K<sub>8,9</sub> D<sub>6</sub> T<sub>1</sub> च (for तु). — <sup>b</sup>) B<sub>1,6</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2</sub> कुशे सुखं (for कुशेष्वथ). — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub> देवी (for कुन्ती). T<sub>2</sub> पुत्र (for साधु-). D<sub>8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2,5</sub> M<sub>1,2</sub> व्रता (for व्रते).

21 <sup>a</sup>) G<sub>2-4</sub> संश्रवणे (for 'वणे). K<sub>4</sub> तेषां स श्रवणे-  
नापि. — D<sub>6</sub> om. 21<sup>d</sup>. — <sup>d</sup>) D<sub>9</sub> -याजिनः (for  
-यायिनः). K<sub>2</sub> द्विजा एवानुयाजिनः; K<sub>4</sub> द्विजमुख्यानु-  
यायिनः.

22 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> प्राज्यतः; K<sub>4</sub> प्रावीतः; T<sub>8</sub> प्राथितः; M<sub>2</sub>  
प्रासीदद् (for प्राधीत-). K<sub>8</sub> -मुख्यस्य (for -मुख्या सा).  
K<sub>2</sub> प्राधीयत द्विजा मुख्या (sic); G<sub>2</sub> प्रासीदन्निद्विजमुख्यास्त-  
— <sup>b</sup>) K<sub>2,4</sub> G<sub>1,2</sub> -पावकाः (sic) (for 'का). — <sup>c</sup>)  
D<sub>5</sub> शेषां (for तेषां). K<sub>2,5</sub> जननी; D<sub>5</sub> T<sub>1,4</sub> G<sub>3,4</sub>  
सा रात्रिर् (for रजनी). — <sup>d</sup>) K<sub>1,2,5</sub> साध्वीव; K<sub>8</sub>  
साध्वी च; T<sub>3</sub> प्राथिव (sic) (for ब्राह्मीव). K<sub>2</sub> B<sub>6</sub>  
D<sub>3,4,6,7</sub> G<sub>3,4</sub> -वर्धनी. B<sub>1</sub> D<sub>n2</sub> D<sub>1</sub> ब्राह्मी प्रीतिवर्ध-  
(D<sub>n2</sub> 'धि')नी; G<sub>2</sub> ब्राह्मीव प्रतिवर्धनी.

23 <sup>b</sup>) T<sub>1</sub> -पूर्वाह्निक-; T<sub>2,3</sub> G<sub>2,5</sub> M -सर्वाह्नि (M<sub>2</sub>  
'ह्निक- (for -पूर्वाह्निक-). G<sub>1</sub> M<sub>6</sub> क्रिया (for -क्रियाः).  
— <sup>c</sup>) T<sub>1</sub> G<sub>1</sub> हुत्वाग्नीन्. — <sup>e</sup>) K<sub>4</sub> D<sub>n2</sub> D<sub>1,3</sub> निरीक्ष्यन्त-  
— <sup>f</sup>) D<sub>5</sub> -परायणः.

24 <sup>a</sup>) M<sub>8</sub> सर्वेषाम् (for स तेषाम्). G<sub>2</sub> इति (for  
अति-). D<sub>1,6,8</sub> -दुःखानि (for -दुःखोऽभून्). D<sub>5</sub> T<sub>1,3,4</sub>  
G<sub>3,4</sub> सा तेषामतिदुःखेन; G<sub>1</sub> स तेषामिति दुःखानि. — <sup>b</sup>)  
D<sub>5</sub> T<sub>1,2,4</sub> G<sub>3,4</sub> गता हि (for निवासः). — T<sub>1</sub> om.  
24<sup>cd</sup>. — <sup>c</sup>) D<sub>2</sub> शोच्यतां. K<sub>5-6</sub> M<sub>6</sub> शोचतां शोच्यतां  
चैव; D<sub>1,6-8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1,2</sub> M<sub>1</sub> घोष (D<sub>1</sub> T<sub>2</sub> M<sub>1</sub> शोच)तां  
वदतां चापि; D<sub>5</sub> T<sub>3,4</sub> G<sub>3,4</sub> शोचतां पांडवानां च; G<sub>5</sub>  
M<sub>2-4</sub> 'तां शोचतां चापि. — <sup>d</sup>) B<sub>2</sub> नरैः; D<sub>1,6-8</sub> T<sub>2</sub>  
G<sub>1,2,5</sub> M<sub>1-4</sub> अपि (for जनैः).

Colophon. — Adhy. name: K<sub>1</sub> युधिष्ठिरवर्तेन.  
— Adhy. no. (figures, words or both): K<sub>2</sub> 20;  
K<sub>4,5</sub> D<sub>1,6,8</sub> T<sub>1,2</sub> G<sub>1,2,5</sub> M<sub>1-4</sub> 23; D<sub>n2</sub> 18; D<sub>1</sub>  
21; D<sub>6</sub> T<sub>3,4</sub> G<sub>2,4</sub> M<sub>6</sub> 24 (as in text). — Śloka  
no.: K<sub>4</sub> 97; K<sub>6</sub> 12; D<sub>6</sub> 25.

25

☞ This adhy. is missing in Ś<sub>1</sub> B<sub>3</sub> (cf. v. l. 15.  
3. 3; 22. 1). T<sub>1</sub> om. this adhy.

1 <sup>b</sup>) K<sub>2</sub> B<sub>1,4,5</sub> D<sub>1,6,8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2-5</sub> M<sub>1,2,5</sub> मध्ये;  
B<sub>6</sub> पुण्ये (for मध्ये). D<sub>1,3</sub> -जलोचिते (for -जनो').  
K<sub>1,4</sub> मध्ये पुण्यजनोपिते; K<sub>6</sub> मध्ये जनशतोसि[पि]ते.  
— D<sub>1</sub> om. (hapl.) 1<sup>a</sup>-3<sup>a</sup>.

2 D<sub>1</sub> om. 2 (cf. v. l. 1). — <sup>a</sup>) B<sub>6</sub> एवं (for

क्षत्रविद्द्रुसंधाश्च बहवो भरतर्षभ ॥ २

स तैः परिवृतो राजा कथाभिरभिनन्द्य तान् ।

अनुजज्ञे सशिष्यान्वै विधिवत्प्रतिपूज्य च ॥ ३

सायाहे स महीपालस्ततो गङ्गाशुपेत्य ह ।

चकार विधिवच्छौचं गान्धारी च यशस्विनी ॥ ४

तथैवान्ये पृथक्सर्वे तीर्थेष्वापुत्य भारत ।

चक्रुः सर्वाः क्रियास्तत्र पुरुषा विदुरादयः ॥ ५

कृतशौचं ततो वृद्धं श्वशुरं कुन्तिभोजजा ।

गान्धारीं च पृथा राजन्गङ्गातीरमुपानयत् ॥ ६

राज्ञस्तु याजकैस्तत्र कृतो वेदीपरिस्तरः ।

जुहाव तत्र वह्निं स नृपतिः सत्यसंगरः ॥ ७

ततो भागीरथीतीरात्कुरुक्षेत्रं जगाम सः ।

सानुगो नृपतिर्विद्वान्भियतः संयतेन्द्रियः ॥ ८

तत्राश्रमपदं धीमानभिगम्य स पार्थिवः ।

आससादाथ राजर्षिः शतयूपं मनीषिणम् ॥ ९

स हि राजा महानासीत्कैक्येषु परंतपः ।

स पुत्रं मनुजैश्वर्ये निवेश्य वनमाविशत् ॥ १०

तेनासौ सहितो राजा ययौ व्यासाश्रमं तदा ।

तत्रैनं विधिवद्राजन्प्रत्यगुह्णात्कुरुद्वहम् ॥ ११

स दीक्षां तत्र संप्राप्य राजा कौरवचन्दनः ।

C. 15. 531  
B. 15. 19. 12  
K. 15. 20. 12

पुनं). D<sub>3</sub>.<sup>9</sup> तत्रैनं पर्युपासंत; T<sub>3</sub> तदैनं पर्युपातिष्टद्.  
—<sup>b</sup>) B (B<sub>3</sub> missing) Dn D<sub>2</sub>: वन- (for राष्ट्र-). K<sub>1</sub>  
-वधन (for -वासिनः).

3 D<sub>1</sub> om. 3<sup>a</sup> (cf. v. l. 1). —<sup>a</sup>) K<sub>2</sub>: शतैः (for  
स तैः). —<sup>b</sup>) B<sub>1</sub>. 1-2 Dn D<sub>1</sub>-2. 9 परिनं (B<sub>1</sub>: 'वं')द्य  
(for अभि'). B<sub>2</sub>: च (for तान्). K<sub>1</sub> कथाभिरभिनन्दि-  
तान्; K<sub>1</sub> कथा बहुभिनन्द्य तान् (sic). —<sup>c</sup>) K<sub>1</sub> corrupt.  
K<sub>2</sub> अनुगम्य (for 'जज्ञे'). M<sub>1</sub> सशिष्यो (sic) (for  
'प्यान्'. K<sub>2</sub>-3 T<sub>3</sub> च (for वै). —<sup>d</sup>) B<sub>2</sub>: प्रतिगृह्य  
(for 'पूज्य).

4 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub>. 2 च (for स). D<sub>3</sub> हि भूपालः (for  
मही'). —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub>. 2 तदा; K<sub>3</sub>-5 तथा; D<sub>3</sub> शुभां  
(for ततो). K<sub>1</sub>: वै; B<sub>1</sub>. 2. 1-2 Dn D<sub>1</sub>-3. 9 G<sub>1</sub>. 5 M<sub>2</sub>  
च; D<sub>1</sub> सः (for ह).

5 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub>. 2 B<sub>1</sub>. 1. 5 Dn D<sub>1</sub>-3 T<sub>4</sub> ते च (for तथा).  
K<sub>1</sub> अयः; K<sub>2</sub> आसन् (for अन्ये). —<sup>c</sup>) K<sub>2</sub> M<sub>2</sub>  
त्रियस् (for क्रियाम्). D<sub>3</sub>: चक्रुः क्रियास्तत्र सर्वाः.

6 <sup>a</sup>) D<sub>1</sub> तदा; T<sub>3</sub> तपो- (for ततो). G<sub>2</sub>. 4 कृत-  
शौचा ततो वृद्धा. —<sup>b</sup>) K<sub>3</sub> सत्वरं (for श्वशुरं). —<sup>c</sup>) K<sub>2</sub>  
om. 6<sup>a</sup>-7<sup>b</sup>. —<sup>c</sup>) K<sub>3</sub> महाराज; G<sub>2</sub>. 4 M<sub>2</sub> ततो राजन्  
(for पृथा रा'). K<sub>1</sub>. 5 गांधारी च महाराज. —<sup>d</sup>) D<sub>3</sub>  
T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>. 2 M<sub>3</sub> तीर्थम्; G<sub>2</sub> M<sub>1</sub>. 2. 1 तीर्याद् (for तीरम्).  
K<sub>1</sub> उपागमद् (for 'नयत्'). M<sub>5</sub> गंगातीराटुपानय (sic).

7 K<sub>2</sub> om. 7<sup>ab</sup> (cf. v. l. 6). —<sup>a</sup>) G<sub>1</sub> त्वाजनैस् (sic)  
(for याजकैस्). —<sup>b</sup>) K<sub>3</sub> T<sub>3</sub> G<sub>2</sub> M<sub>2</sub>. 3 वेदि- (for  
वेदी). M<sub>1</sub> परिष्करः (for 'स्तरः'). D<sub>2</sub> G<sub>2</sub>. 4 M<sub>5</sub> कृतो  
(M<sub>5</sub>: 'ते') वै वेदिविस्तरः. —<sup>c</sup>) T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> M वहीन्;  
G<sub>2</sub>. 4 वह्निं (for वह्निं). K<sub>1</sub> च (for स). D<sub>1</sub> जुहाव

तत्राद्विरसं; D<sub>3</sub> G<sub>1</sub>. 2 'व च त्रिवर्हीश्र (G<sub>1</sub> °हीन्स).

8 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub>. 2 तीरे (for तीरात्). —<sup>b</sup>) K<sub>4</sub> B<sub>6</sub> ह  
(for सः). K<sub>1</sub>. 2 ययौ व्यासाश्रमं प्रति. —<sup>c</sup>) D<sub>5</sub>  
सानुगैर्; T<sub>3</sub> सानुको (for 'गो'). Dn D<sub>2</sub>. 7 वृद्धो (for  
विद्वान्). —<sup>d</sup>) K<sub>2</sub>-5 नियतः संजितेन्द्रियः.

9 <sup>a</sup>) B<sub>6</sub> तदा (for तत्र). K<sub>2</sub>-3 B<sub>6</sub> D<sub>1</sub>-3 S (T<sub>1</sub>  
om.) श्रीमान् (for धी'). —<sup>b</sup>) K<sub>3</sub> अभिनन्द्य; T<sub>3</sub>  
अधिगम्य (for अभि'). T<sub>3</sub> स पार्थिवः; G<sub>1</sub> नराधिपः.  
—<sup>c</sup>) K<sub>1</sub>. 2 Dn D<sub>2</sub>. 1. 6. 7 T<sub>2</sub>. 3 G<sub>1</sub>. 2 M<sub>1</sub>. 3-5 राजर्षिः;  
D<sub>2</sub> T<sub>1</sub>: 'र्षे' (for 'र्षिः'). —<sup>d</sup>) G<sub>1</sub> शतधूमं (for 'यूपं').  
G<sub>2</sub>. 4 मनीषिणां.

10 <sup>a</sup>) G<sub>1</sub> राजन् (for राजा). —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub>. 2 कैक्येषु;  
D<sub>3</sub> कैक्येषु. K (except K<sub>3</sub>) B<sub>4</sub> Dn<sub>1</sub> D<sub>2</sub> T<sub>4</sub> परंतप  
(for 'तपः'). —<sup>c</sup>) B<sub>1</sub>. 5 Dn<sub>1</sub> D<sub>1</sub>-3. 9 स्वपुत्रं; T<sub>3</sub>  
पुत्रं तु (for स पुत्रं). K<sub>3</sub> स पुत्रे मनुजैश्वर्यं; K<sub>4</sub> सपुत्रं  
च मुजैश्वर्यं (sic); B<sub>2</sub> स्वपुत्रं सन्नजैश्वर्यं (sic). —<sup>d</sup>)  
K<sub>2</sub> निविद्य.

11 <sup>a</sup>) G<sub>5</sub> M<sub>2</sub>-4 येन (for तेन). D<sub>1</sub>. 6-8 G<sub>1</sub>. 2  
[अ]पि; D<sub>5</sub> [अ]य (for [अ]सौ). B<sub>3</sub> राजा (for राजा).  
—<sup>b</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>1</sub>. 2. 4. 5 Dn D<sub>1</sub>-3. 9 प्रति (for तदा). G<sub>4</sub>  
व्यासाश्रमं ययौ तदा. —<sup>c</sup>) G<sub>6</sub> om. 11<sup>a</sup>-12<sup>d</sup>. —<sup>c</sup>)  
K<sub>2</sub> D<sub>1</sub>. 4. 8 G<sub>2</sub> एवं; D<sub>5</sub> एव (for एनं). K<sub>1</sub>. 3-5  
व्यासः; K<sub>2</sub> B<sub>1</sub>. 2. 4-6 Dn D<sub>1</sub>-3. 9 M<sub>4</sub> राजा (for  
राजन्). —<sup>d</sup>) K<sub>3</sub>. 4 B<sub>1</sub>. 2. 4. 5 D<sub>1</sub> M<sub>3</sub> कुरुद्वहः (K<sub>3</sub>. 4  
M<sub>4</sub>: 'ह') (for कुरुद्वहम्). D<sub>6</sub> T<sub>3</sub>. 4 G<sub>2</sub>. 4 M<sub>5</sub> दी (T<sub>4</sub>  
वी)क्षां चक्रे कुरुद्वहः (T<sub>3</sub> M<sub>6</sub>: 'हं').

12 G<sub>5</sub> om. 12 (cf. v. l. II). —<sup>b</sup>) K<sub>5</sub> G<sub>1</sub> कौरव-  
चन्दन. —<sup>d</sup>) M<sub>6</sub> प्रभुः (for तदा).



शतयूपाश्रमे तस्मिन्निवासमकरोत्तदा ॥ १२  
 तस्मै सर्वे विधिं राजन्नाजाचख्यौ महामतिः ।  
 आरण्यकं महाराज व्यासस्थानुमते तदा ॥ १३  
 एवं स तपसा राजा धृतराष्ट्रो महामनाः ।  
 योजयामास चात्मानं तांश्चाप्यनुचरांस्तदा ॥ १४  
 तथैव देवी गान्धारी बल्कलाजिनवासिनी ।  
 कुन्त्या सह महाराज समानव्रतचारिणी ॥ १५  
 कर्मणा मनसा वाचा चक्षुषा चापि ते नृप ।  
 संनियम्येन्द्रियग्राममास्थिताः परमं तपः ॥ १६

त्वगास्थिभूतः परिशुष्कमांसो  
 जटाजिनी बल्कलसंवृताङ्गः ।  
 स पार्थिवस्तत्र तपश्चचार  
 महर्षिवत्तीव्रमपेतदोषः ॥ १७  
 क्षत्ता च धर्मार्थविदग्ध्यबुद्धिः  
 ससंजयस्तं नृपतिं सदारम् ।  
 उपाचरद्वोरतपो जितात्मा  
 तदा कृशो बल्कलचीरवासाः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

13 <sup>a</sup>) K<sub>3</sub>. 5 ततः (for तस्यै). B<sub>1</sub>. 5 G<sub>2</sub>. 4 सर्व-  
 (for सर्व). K<sub>4</sub> B<sub>1</sub>. 2. 4-6 D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>-3. 7. 9 राज्ञे (for  
 राजन्). — <sup>b</sup>) D<sub>3</sub> महीपतिः (for महामतिः). K  
 T<sub>2</sub>. 4 G M आ (K<sub>4</sub> व्या)चख्यौ (K<sub>3</sub> °ख्ये) स नृपस्तदा;  
 D<sub>1</sub>. 6 आख्यौ स नृपतिस्तदा; D<sub>5</sub>. 8 T<sub>3</sub> आचख्यौ नृपति-  
 स्तदा. — D<sub>1</sub>. 6. 8 om. (hapl.) 13<sup>a</sup>-14<sup>d</sup>. T<sub>3</sub> om. 13<sup>a</sup>.  
 — <sup>c</sup>) D<sub>5</sub> T<sub>3</sub> G<sub>3</sub> M<sub>5</sub> महातेजा; T<sub>2</sub> °प्राज्ञ; G<sub>1</sub>. 5 M<sub>1</sub>-  
 °प्राज्ञो (for °राज).

14 D<sub>1</sub>. 6. 8 om. 14 (cf. v. l. 13). K<sub>1</sub>. 2 om.  
 (hapl.) 14. — <sup>a</sup>) K<sub>4</sub> transp. एवं and स. G<sub>3</sub>  
 राजन् (for राजा). K<sub>3</sub>. 5 एवं स तापसो जातो. — <sup>c</sup>)  
 K<sub>3</sub> याजयामास (for योज°). — <sup>d</sup>) K<sub>3</sub>. 5 एव  
 (for अपि). K<sub>3</sub>-5 B<sub>5</sub> D<sub>3</sub>. 5 T<sub>2</sub>-4 M<sub>5</sub> तथा (for  
 तदा).

15 <sup>a</sup>) D<sub>1</sub>. 6 T<sub>3</sub>. 4 तदा (for तथा). — <sup>b</sup>) K<sub>4</sub>  
 संवृता; D<sub>n</sub> D<sub>2</sub> धारिणी (for वासिनी). — <sup>d</sup>) D<sub>5</sub>  
 T<sub>3</sub> G<sub>4</sub> [स]समान- (sic) (for समान-).

16 <sup>b</sup>) K<sub>3</sub>-5 B<sub>1</sub>. 2. 3. 5 D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>-3. 9 चैव; G<sub>2</sub>. 4 चापि  
 (for चापि). K<sub>3</sub> D<sub>1</sub> वै (for ते). K<sub>1</sub>. 2 D<sub>5</sub> [S]नव  
 (for नृप). B<sub>5</sub> चक्षुषापि च तेनव; D<sub>1</sub>. 6-8 G<sub>1</sub>. 2 चक्षु-  
 षापि ततो नृपः (G<sub>1</sub> °प). — <sup>c</sup>) = G. 34. 4<sup>a</sup>. — <sup>d</sup>)  
 K<sub>2</sub>. 3 D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>. 4. 8 T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>. 2 M<sub>2</sub> आस्थितः; K<sub>4</sub>

B<sub>1</sub>. 2. 3. 5 D<sub>n</sub> D<sub>2</sub>. 3. 9 M<sub>4</sub> आस्थिते; D<sub>5</sub> °तं (for  
 °ताः).

17 <sup>a</sup>) D<sub>1</sub>-3 T<sub>2</sub>-4 G<sub>1</sub>-4 श्लेषः (for -भूतः). — <sup>b</sup>)  
 D<sub>1</sub>. 6-8 G<sub>1</sub>. 2 जटाधरो; D<sub>5</sub> कृष्णाजिनी; T<sub>3</sub> जवीजवी  
 (sic); M<sub>4</sub> जटाजनी (for °जिनी). — D<sub>2</sub> om.  
 17<sup>a</sup>-18<sup>d</sup>. — <sup>c</sup>) K<sub>1</sub> चकार (for चचार). — <sup>d</sup>) T<sub>2</sub> राज-  
 षिवत् (for मह°). B<sub>1</sub>. 2. 4. 5 D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>-3 अपेतमोहः;  
 T<sub>3</sub> °रोषः; G<sub>3</sub> °दोषं (for °दोषः).

18 D<sub>5</sub> om. 18 (cf. v. l. 17). — <sup>a</sup>) K<sub>3</sub> D<sub>1</sub>. 6. 8  
 T<sub>4</sub> G<sub>3</sub> विदग्ध्युद्धिः; K<sub>4</sub> B<sub>1</sub>. 5 M<sub>3</sub>. 5 विदग्ध° (for  
 विदग्ध्य°). — <sup>b</sup>) K<sub>2</sub> च सादरं (for सदारम्). — <sup>c</sup>)  
 K<sub>1</sub>. 2 T<sub>2</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1</sub>. 2 घोरतपा; G<sub>2</sub>. 4 °तरो (for °तपो).  
 T<sub>2</sub>. 3 M<sub>1</sub> महात्मा (for जितात्मा). K<sub>3</sub>-5 उपाचरचापि  
 जितांतरात्मा. — <sup>d</sup>) D<sub>5</sub> T<sub>3</sub>. 4 तथा (for तदा). K<sub>5</sub> B<sub>2</sub>  
 D<sub>3</sub> चीरवाससा (for °वासाः).

Colophon om. in T<sub>1</sub>. — Adhy. name: K<sub>1</sub> व्यासा-  
 श्रमागमनं. — Adhy. no. (figures, words or both):  
 K<sub>4</sub>. 5 D<sub>1</sub>. 6. 8 T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>. 2. 5 M<sub>1</sub>-4 24; D<sub>n</sub> 19; D<sub>1</sub> 20;  
 D<sub>5</sub> T<sub>3</sub>. 4 G<sub>2</sub>. 4 M<sub>5</sub> 25 (as in text). — Śloka no.:  
 K<sub>4</sub> 15; K<sub>5</sub> 30; D<sub>5</sub> 17.

२६

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तस्मिन्मुनिश्रेष्ठा राजानं द्रष्टुमभ्ययुः ।

नारदः पर्वतश्चैव देवलश्च महातपाः ॥ १

द्वैपायनः सशिष्यश्च सिद्धाश्वान्ये मनीषिणः ।

शतयूपश्च राजर्षिर्द्विद्वः परमधार्मिकः ॥ २

तेषां कुन्ती महाराज पूजां चक्रे यथाविधि ।

ते चापि तुतुपुस्तस्यास्तापसाः परिचर्यया ॥ ३

तत्र धर्म्याः कथास्तात चक्रुस्ते परमर्षयः ।

रमयन्तो महात्मानं धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ॥ ४

कथान्तरे तु कस्मिंश्चिद्देवर्षिर्नारदस्तदा ।

कथामिमामकथयत्सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ ५

पुरा प्रजापतिसमो राजासीदकुतोभयः ।

सहस्रचित्य इत्युक्तः शतयूपपितामहः ॥ ६

स पुत्रे राज्यमासज्य ज्येष्ठे परमधार्मिके ।

सहस्रचित्यो धर्मात्मा प्रविवेश वनं नृपः ॥ ७

स गत्वा तपसः पारं दीप्तस्य स नराधिपः ।

पुरंदरस्य संस्थानं प्रतिपेदे महामनाः ॥ ८

दृष्टपूर्वः स बहुशो राजन्संपतता मया ।

26

☞ This adhy. is missing in Śi Bz (cf. v. l. 15. 3. 3; 22. 1).

1 <sup>a</sup>) B1. 2. 4. 5 Dn D1-3. 9 T1 तत्र (for तस्मिन्). Bz ऋषिश्रेष्ठा; D: मुनिश्रेष्ठं (for 'श्रेष्ठा). — <sup>b</sup>) K1. 2 वाययुः; K: B: सन्वयुः (for सन्वयुः).

2 Before 2, T: ins. वैशंपायनः. — <sup>a</sup>) K: द्वैपायनं सशिष्यं च. — <sup>b</sup>) D1 सिध्यांश्च (sic); D: शिष्यांश्च (for सिद्धांश्च). K1. 2 M: [स]प्यन्ये चापि (for सिद्धाश्वान्ये). D1. 6. 2 T: 3 G1. 2. 2 M1-4 महर्षयः (for मनीषिणः). — D1. 5. 2 om. 2<sup>cd</sup>.

3 <sup>b</sup>) K: यथा विधिः. — <sup>c</sup>) K: तुष्टुवुस; B: तत्र-सुम् (sic) (for तुतुपुस). D: T: G2. 4 M: सर्वे (for तन्याम्). D1. 6. 3 T: 2 G1 2. 2 M1-4 तस्यान्ते तुतुपुः (T: G1. 2 'ष्टुः) सर्वे; T1 ते चापि जहपुः सर्वे. — <sup>d</sup>) K1 D1. 2 तपसा; G: M1-4 साधवः (for तापसाः).

4 <sup>a</sup>) K2. 4 D1 M: धर्म-; B: G2 धर्माः (for धर्म्याः). K2-: पुण्याश्च; B: D: ताम्नाश्च; G3 तत्र (for तात). — <sup>c</sup>) K2 रमयंश्च; D: द्रमयंतो; T1 आध्यामिनुं (for रमयन्तो). D2 T: G1. 2 महात्मानो (for 'रमानं). — <sup>d</sup>) K3 धृतराष्ट्रो. K3 जनेश्वरं; B: नराधिपं; D3 जनाधिप (for 'धिपम्).

5 <sup>a</sup>) T1 कथान्तेषु तु; T2 कथान्तरेषु (for 'रे तु). K1 तस्मिंश्च (for कस्मिंश्चिद्). — <sup>b</sup>) K1. 5 Bz. 5. 6 D2. 6. 2. 3 T1. 3 M2. 5 तथा; B1. 4 Dn D1. 2. 7 ततः (for

तदा). — <sup>d</sup>) K1. 2 दर्शनः (for 'दर्शिवान्).

6 <sup>a</sup>) B1. 2. 4-6 Dn D1-3. 7. 9 केक (D1 केके) याधिपतिः श्रीमान्; G2 पुरा प्रजापतिः सोमो. — <sup>c</sup>) K1-3. 6 D1. 2 सहस्रचित्य; K4 'चित्य (for 'चित्य). — <sup>d</sup>) T3 शतचित्य; G3. 4 'चित्य (for 'यूप). D5 T1 शतचित्यपितामहः.

7 K2. 5 repeat 7 after 10<sup>ab</sup>. — <sup>a</sup>) K3 (first time) आसाद्य; D5 आविश्य (for आसज्य). — <sup>b</sup>) M4 om. from धार्मिके up to द्रग्ध (in 9<sup>d</sup>). — <sup>c</sup>) D1 सहस्रचित्यो. — <sup>d</sup>) B: महावनं (for वनं नृपः). — For 7<sup>cd</sup>, K2. 2 D1-6. 3 S (M4 om.) subst.:

46\* वनं विवेश धर्मात्मा शतचित्यो महीपतिः ।

[ K3. 5 (both first time) शतचित्यो; T3 'चिद्ये; G4 'चित्यो (for 'चित्यो). K3 (second time) महेंद्रसदनं गतः; K5 (second time) तपसे धृत्मानसः; M3 शतयूपपितामहः (for the post. half). ]

8 M4 om. 8 (cf. v. l. 7). K3 T4 om. 8<sup>ab</sup>. — <sup>b</sup>) T3 दीप्तः स; G1 दीप्तस्तु (for दीप्तस्य). K4 D1 च (for स). K1 D1-6. 8 T1. 2 G M1-3. 5 पृथिवीपतिः; K5 च जनाधिप; Bz. 5. 6 D3. 9 वसुधाधिपः (for स नराधिपः). D1 दीप्तः स वसुधाधिपः. — <sup>c</sup>) K1 3. 5 G3-5 M1. 2. 5 पुरंदरसमं स्थानं; D1-6. 3 T G1. 2 स पुरंदरसंस्थानं. — <sup>d</sup>) T3 संप्रपेदे (for प्रति). K3-5 B6 D6 T1. 4 G3. 4 M3 महातपाः; B1. 2. 4. 5 Dn D1-3. 7. 9 'द्युतिः (for 'मनाः).

9 M4 om. up to द्रग्ध (in 9<sup>d</sup>) (cf. v. l. 7).

महेन्द्रसदने राजा तपसा दग्धकिल्बिषः ॥ ९  
 तथा शैलालयो राजा भगदत्तपितामहः ।  
 तपोवलेनैव नृपो महेन्द्रसदनं गतः ॥ १०  
 तथा पृषधो नामासीद्राजा वज्रधरोपमः ।  
 स चापि तपसा लेभे नाकपृष्ठमितो नृपः ॥ ११  
 अस्मिन्नरण्ये नृपते मान्धातुरपि चात्मजः ।  
 पुरुकुत्सो नृपः सिद्धिं महतीं समवाप्तवान् ॥ १२  
 भार्या समभवद्यस्य नर्मदा सरितां वरा ।

सोऽस्मिन्नरण्ये नृपतिस्तपस्तप्त्वा दिवं गतः ॥ १३  
 शशलोमा च नामासीद्राजा परमधार्मिकः ।  
 स चाप्यस्मिन्वने तप्त्वा तपो दिवमवाप्तवान् ॥ १४  
 द्वैपायनप्रसादाच्च त्वमपीदं तपोवनम् ।  
 राजन्नवाप्य दुष्प्रापां सिद्धिमग्र्यां गमिष्यसि ॥ १५  
 त्वं चापि राजशार्दूल तपसोऽन्ते थ्रिया वृतः ।  
 गान्धारीसहितो गन्ता गतिं तेषां महात्मनाम् ॥ १६  
 पाण्डुः स्मरति नित्यं च ब्रह्मन्तुः समीपतः ।

—<sup>a</sup>) D<sub>5</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>2.4</sub> ज्ञात- (for दृष्ट-). D<sub>2.7</sub> G<sub>1</sub> M<sub>1</sub>  
 पूर्वः सु-; T<sub>3</sub> पूर्वस्य (for पूर्वः स). D<sub>5</sub> बहुलो (for  
 शो). K<sub>3-5</sub> स दृष्टपूर्वो बहुशो. —<sup>b</sup>) K<sub>3-5</sub> D<sub>1.4-8</sub>  
 T G<sub>2.3.5</sub> M<sub>1-3.5</sub> राजा (for राजन्). B<sub>5</sub> G<sub>8</sub> संतपता;  
 T<sub>3</sub> संचरता (for संपत्ता). G<sub>4</sub> राजा संतपनान्मया-  
 —<sup>c</sup>) T<sub>1</sub> माहेंद्र-. K<sub>4</sub> सद्दशो; D<sub>1</sub> भवने (for सद्दने).  
 K<sub>8.4</sub> D<sub>5</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>3</sub> राजस् (for राजा). —<sup>d</sup>) M<sub>4</sub>  
 किल्बिषः (for किल्बिषः).

10 <sup>a</sup>) G<sub>5</sub> M<sub>1.2</sub> यथा (for तथा). T<sub>1</sub> शैलालयो;  
 G<sub>1.3</sub> शैवा (G<sub>8</sub> व) लयो; G<sub>4</sub> तु शैलयो (for शैला-  
 लयो). K<sub>4</sub> राजन् (for राजा). — After 10<sup>ab</sup>, K<sub>3.5</sub>  
 repeat 7. —<sup>c</sup>) G<sub>2</sub> ततो (for तपो-). D<sub>5</sub> om. (hapl.)  
 from. नृपो up to पुरुकुत्सो (in 12<sup>c</sup>). K<sub>1</sub> महता;  
 D<sub>5</sub> [ए]व पृष्ठो (sic) (for [ए]व नृपो). —<sup>d</sup>) K<sub>1.2</sub>  
 भवन्तं (for सदनं).

11 D<sub>5</sub> om. 11 (cf. v. l. 10). B<sub>5</sub> om. (hapl.)  
 11-13. —<sup>a</sup>) T<sub>2.3</sub> G<sub>1</sub> तदा; M<sub>1</sub> ततो (for तथा).  
 K<sub>1</sub> पृषधो; K<sub>2</sub> पृष्ठोप्र- (sic); K<sub>3</sub> वृषधो; K<sub>4</sub> वृषद्धो;  
 D<sub>1</sub> M<sub>3</sub> पृषध-; D<sub>4.8</sub> G<sub>1.2</sub> प्रवृद्धो; T<sub>1</sub> पृषद्धुर; T<sub>2</sub>  
 प्रथमवृच्चो (sic); G<sub>3</sub> प्रभद्रो; G<sub>4</sub> पूषद्रो; M<sub>1</sub> वृषधो  
 (for पृषधो). B<sub>1.4</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2.7</sub> M<sub>4</sub> राजा; D<sub>5</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>3</sub>  
 M<sub>5</sub> नाम्ना (for नाम). —<sup>b</sup>) K<sub>2</sub> B<sub>1.4</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2.7</sub> M<sub>3</sub>  
 राजन्; B<sub>2</sub> नाम्ना (for राजा). D<sub>1.8</sub> चक्रधरो (for  
 वज्र). —<sup>c</sup>) K<sub>2</sub> चात्ति- (for चापि). B<sub>1.4</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2</sub>  
 3.7.0 यातो; B<sub>2</sub> D<sub>1</sub> जातो (for लेभे). —<sup>d</sup>) K<sub>4.5</sub>  
 T<sub>1</sub> गतः; D<sub>5</sub> T<sub>2</sub> G<sub>3.4</sub> M<sub>3</sub> नृप (for नृपः).

12 D<sub>5</sub> om. up to पुरुकुत्सो (cf. v. l. 10). B<sub>5</sub> om.  
 12 (cf. v. l. 11). —<sup>a</sup>) K<sub>2</sub> D<sub>1</sub> G<sub>4</sub> नृपतेर; D<sub>4.8</sub>  
 G<sub>1</sub> संविद्धि; T<sub>2</sub> G<sub>2.5</sub> M<sub>1-4</sub> संसिद्धि (for नृपते).  
 —<sup>b</sup>) K<sub>5</sub> चात्मनः; T<sub>3</sub> जं (for जः). T<sub>2</sub> मांधानृ-  
 नृपदात्मजः (sic). —<sup>c</sup>) D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1-4</sub>  
 नृपवरो; D<sub>5</sub> T<sub>3</sub> तपसिद्धि; T<sub>1.3</sub> G<sub>3.4</sub> तपःसिद्धि (for

नृपः सिद्धि). —<sup>d</sup>) D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1.2</sub> महतीं सिद्धिमाप्त-  
 वान्; G<sub>4</sub> महतीं समाप्तवान्.

13 Cf. Harivansha B. 12. 9<sup>c</sup>-10<sup>b</sup>; Bhāg. P. 9.  
 7. 2. B<sub>5</sub> om. 13 (cf. v. l. 11). —<sup>a</sup>) K<sub>1.3-5</sub>  
 B<sub>2</sub> D<sub>1.6.8</sub> तस्य (for यस्य).

14 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> शललंभश्; K<sub>2</sub> शशलंभश्; D<sub>5</sub> शत-  
 लोमा; G<sub>5</sub> शललोमा; M<sub>2</sub> शैललोमा (for शश<sup>o</sup>). M<sub>3</sub>  
 तु (for च). B<sub>1.2.4-6</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1.2.4-8</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>1-4</sub>  
 राजासीद्; T<sub>1</sub> राजपिर्; M<sub>2.5</sub> नाम्नासीद् (for नामा<sup>o</sup>).  
 K<sub>3-5</sub> शत (K<sub>5</sub> श) लोमा तथैवासीद्. —<sup>b</sup>) B<sub>1.4-6</sub>  
 D<sub>n</sub> D<sub>2.4</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1.2</sub> M<sub>4.5</sub> राजन्; T<sub>1</sub> आसीद्; T<sub>2.4</sub>  
 G<sub>3.4</sub> नाम्ना (for राजा). —<sup>c</sup>) B (B<sub>3</sub> missing)  
 D<sub>n</sub> D<sub>1-3.7.9</sub> सम्यग् (for स चापि). K<sub>4</sub> अरण्ये वै  
 (for वने तप्त्वा). —<sup>d</sup>) K<sub>2</sub> B (B<sub>3</sub> missing) D  
 (except D<sub>8</sub>) T<sub>1.3.4</sub> G<sub>2.4</sub> M<sub>3</sub> ततो (for तपो). D<sub>5</sub>  
 देवम् (for दिवम्). K<sub>4</sub> तपस्तप्त्वा दिवं गतः.

15 <sup>b</sup>) K<sub>1.2</sub> तपश्चरन् (for तपोवनम्). —<sup>c</sup>) T<sub>1</sub>  
 आसाद्य; T<sub>3</sub> अवाह (sic) (for प्य). K<sub>5</sub> दुष्प्राप्यं;  
 D<sub>5</sub> M<sub>2.3</sub> दुष्प्रापं (for पां). K<sub>4</sub> राजन्नवाप दुष्प्राप-  
 (sic). —<sup>d</sup>) B<sub>1.4</sub> D<sub>1.3.8.9</sub> M<sub>4.5</sub> गतिमग्र्यां; D<sub>n</sub>  
 D<sub>2.7</sub> गतिमग्र्यां (for सिद्धिमग्र्यां). K<sub>1-3</sub> B<sub>5</sub> D<sub>2.5</sub> T<sub>1.4</sub>  
 G<sub>3.4</sub> अवाप्यसि (for गमिष्यसि). B<sub>2.5</sub> गतिमग्र्यां  
 गमिष्यति.

16 <sup>a</sup>) B<sub>4</sub> नर- (for राज-). K<sub>1.2</sub> B<sub>5</sub> D<sub>4-6.8</sub> S  
 त्वं चापि राजेंद्र तथा. —<sup>b</sup>) T<sub>1</sub> स्त्रिया (for थ्रिया).  
 —<sup>c</sup>) T<sub>1</sub> गांधार्या (for री-). K<sub>2</sub> गच्छ; K<sub>3</sub> याता  
 (for गन्ता). —<sup>d</sup>) G<sub>5</sub> M<sub>2</sub> भंते (for तेषां).

17 <sup>a</sup>) K<sub>3</sub> नित्यं स; K<sub>5</sub> D<sub>1</sub> नित्यं ते; B<sub>1.2.4.5</sub>  
 D<sub>n</sub> D<sub>2.3.7.9</sub> T<sub>1</sub> ते नित्यं (for नित्यं च). —<sup>b</sup>) K<sub>1.2</sub>  
 वृत्रहर्तुः; B<sub>5</sub> ब्रह्मन्तुः (sic) (for ब्रह्मन्तुः). K<sub>4</sub> B (B<sub>3</sub>  
 missing) D<sub>n</sub> D<sub>1-3.7</sub> M<sub>4.5</sub> समीपतः; T<sub>2</sub> समाहितः (for

त्वां सदैव महीपाल स त्वां श्रेयसि योक्ष्यति ॥ १७  
 तव शुश्रूषया चैव गान्धार्याश्च यशस्विनी ।  
 भर्तुः सलोकतां कुन्ती गमिष्यति वधूस्त्वव ॥ १८  
 युधिष्ठिरस्य जननी स हि धर्मः सनातनः ।  
 वयमेतत्प्रपश्यामो नृपते दिव्यचक्षुषा ॥ १९  
 प्रवेक्ष्यति महात्मानं विदुरश्च युधिष्ठिरम् ।  
 संजयस्त्वदनुध्यानात्पूतः स्वर्गमाप्स्यति ॥ २०  
 एतच्छ्रुत्वा कौरवेन्द्रो महात्मा

सहैव पत्या प्रीतिमान्प्रत्यगृह्णात् ।  
 विद्वान्वाक्यं नारदस्य प्रशस्य  
 चक्रे पूजां चातुलां नारदाय ॥ २१  
 तथा सर्वे नारदं विप्रसंघाः  
 संपूजयामासुरतीव राजन् ।  
 राज्ञः प्रीत्या धृतराष्ट्रस्य ते व  
 पुनः पुनः समहृष्टास्तदानीम् ॥ २२

C. 15. 559  
 B. 15. 20. 22  
 K. 15. 21. 22

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि पद्मिंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सनीपतः). —<sup>०</sup> K<sub>5</sub> त्वा स देवो (for त्वां सदैव). K<sub>3</sub>  
 महीपालः; K<sub>4</sub> B<sub>1</sub>. 2. 3. 5 Dn D<sub>1</sub>-3. 7. 9 महाराजः; B<sub>5</sub>  
 T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>. 2. 4 M<sub>1</sub> महीपालः (for 'पाल'). —<sup>d</sup> K<sub>1</sub> T<sub>2</sub>  
 G<sub>2</sub> M<sub>2</sub>-3 त्वा (for त्वां). K<sub>1</sub> S (except G<sub>2</sub>. 3) यो-  
 क्ष्यते; K<sub>2</sub> योत्स्यति; D<sub>5</sub> योक्ष्यसे (for 'ति). K<sub>4</sub>  
 B<sub>1</sub>. 2. 3. 5 Dn D<sub>1</sub>-3. 7. 9 श्रेयसा स च योक्ष्यति (B<sub>5</sub> 'ते);  
 D<sub>1</sub>. 6. 8 स त्वां श्रेयोसि (D<sub>5</sub> 'योस्मि) योषिते (sic).

18 <sup>b</sup>) D<sub>1</sub> M<sub>1</sub> गांधारी (for 'याश्च). K<sub>1</sub>. 2 तप-  
 स्विनी; T<sub>1</sub>. 3 यशस्विनि (sic) (for 'स्विनी). —<sup>०</sup>  
 B<sub>1</sub>. 2. 3. 5 Dn D<sub>1</sub>-3. 7. 9 पृषा (for कुन्ती). —<sup>d</sup> D<sub>5</sub>  
 तदा (for तव).

19 <sup>०</sup>) K<sub>3</sub>. 5 D<sub>1</sub>. 6. 8 T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>. 2 M<sub>1</sub> पुत्रं; K<sub>4</sub> T<sub>1</sub>  
 पुत्रः; G<sub>2</sub> M<sub>2</sub>-3 पुत्रं (for पुत्रत्). —<sup>d</sup> K<sub>2</sub> चक्षुषः  
 (for 'पा).

20 <sup>a</sup>) T<sub>2</sub>. 3 G<sub>2</sub> M<sub>1</sub>-3 स्वमात्मानं (for महा<sup>०</sup>). D<sub>4</sub>.  
 6. 8 G<sub>1</sub> प्रवेशय (G<sub>1</sub> 'ये) स्वमात्मानं. —<sup>b</sup>) K<sub>2</sub> विदुरस्य;  
 D<sub>1</sub>-3. 8 S विदुरस्तु (for 'श्च). K<sub>3</sub> T<sub>2</sub> युधिष्ठिर. —<sup>०</sup>  
 K<sub>2</sub>. 5 B (B<sub>3</sub> missing) Dn D<sub>2</sub>. 7. 9 T<sub>2</sub> तद् (for त्वद्).  
 —<sup>d</sup>) B (B<sub>3</sub> missing) Dn<sup>2</sup> D<sub>1</sub>-3. 7. 9 M<sub>4</sub> इतः;  
 T<sub>3</sub> G<sub>1</sub>. 2 पूतः; T<sub>3</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1</sub>. 3 सूतः (for पूतः).  
 K<sub>2</sub>-5 T<sub>1</sub> गमिष्यति (for लवाप्स्यति). Dn<sub>1</sub> इतः  
 स्वर्गमाप्स्यति (sic); D<sub>5</sub> T<sub>4</sub> G<sub>2</sub>. 3 M<sub>5</sub> सूतः स्वर्गं  
 गमिष्यति.

21 Before 21, MSS. ius. वैशंपायन उवाच. —<sup>a</sup>)  
 K<sub>4</sub>. 5 स तत् (for एतत्). —<sup>b</sup>) B (B<sub>3</sub> missing)  
 Dn D<sub>1</sub>-3. 7. 9 साधं (for सहैव). K<sub>1</sub> प्रतिग्रहात् (sic);  
 K<sub>2</sub> प्रातिगृह्णात् (sic); B (B<sub>3</sub> missing) Dn<sup>2</sup> D<sub>1</sub>-3.  
 7. 9 संवभूव; Dn<sub>1</sub> संवभूव इ (for प्रत्यगृह्णात्). —<sup>०</sup>)  
 K<sub>1</sub>. 2 स तद्; T<sub>1</sub> नृपो (for विद्वान्). K<sub>5</sub> वाक्ये (for  
 वाक्यं). D<sub>1</sub>. 6 G<sub>2</sub> शोभनं नारदस्य; D<sub>5</sub> नारदं शोभ-  
 नस्य (for नारदस्य प्रशस्य). K<sub>1</sub> निशम्य; Dn<sub>1</sub> D<sub>5</sub>  
 प्रशंस्य; T<sub>3</sub> प्रविश्र (sic) (for प्रशस्य). —<sup>d</sup>) K<sub>3</sub>  
 तस्य राजा; K<sub>4</sub> नारदस्य (for 'दाय). K<sub>1</sub>. 2 पूजां चक्रे  
 नारदे चातुलां वै.

22 <sup>a</sup>) B (except B<sub>5</sub>; B<sub>3</sub> missing) Dn D<sub>2</sub>. 3. 7. 9  
 ततः; D<sub>5</sub> T<sub>2</sub>. 3 G<sub>2</sub>. 4 M<sub>3</sub> तदा (for तथा). —<sup>०</sup>) D<sub>1</sub>.  
 6. 8 G<sub>1</sub>. 2 प्रीता (for प्रीत्या). D<sub>1</sub>. 6. 8 G<sub>2</sub> चैव; D<sub>5</sub>  
 सोवै (sic); T<sub>1</sub> तस्य (for ते वै). —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub>. 2. 3 सम-  
 हृष्यन् (for 'ष्टास).

Colophon om. in B<sub>1</sub>-c Dn D<sub>2</sub>. 7. — *Adhy. name* :  
 K<sub>1</sub>. 2. 3 नारदवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or  
 both): K<sub>2</sub> B<sub>2</sub> 22; K<sub>4</sub> D<sub>1</sub>. 6. 8 T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>. 2. 5 M<sub>1</sub>-3 25;  
 D<sub>1</sub> 21; D<sub>5</sub> T<sub>3</sub>. 4 G<sub>2</sub>. 4 M<sub>5</sub> 26 (as in text); T<sub>1</sub>  
 24. — *Śloka no.*: K<sub>4</sub> 37; K<sub>5</sub> 53; D<sub>5</sub> 17.

२७

वैशांपायन उवाच ।

नारदस्य तु तद्वाक्यं प्रशशंसुर्द्विजोत्तमाः ।  
 शतयूपस्तु राजर्षिर्नारदं वाक्यमब्रवीत् ॥ १  
 अहो भगवता श्रद्धा कुरुराजस्य वर्धिता ।  
 सर्वस्य च जनस्यास्य मम चैव महाद्युते ॥ २  
 अस्ति काचिद्विवक्षा तु मम तां गदतः शृणु ।  
 धृतराष्ट्रं प्रति नृपं देवर्षेण लोकपूजित ॥ ३  
 सर्ववृत्तान्ततत्त्वज्ञो भवान्दिव्येन चक्षुषा ।

युक्तः पश्यसि देवर्षेण गतीर्वि विविधा नृणाम् ॥ ४  
 उक्तवानृपनीनां त्वं महेंद्रस्य मलोकनाम् ।  
 न त्वस्य नृपतेर्लोकाः कथितास्ते महागृणे ॥ ५  
 स्थानमस्य क्षितिपतेः श्रोतुमिच्छाम्यहं विभो ।  
 त्वत्तः कीदृक्कदा वेति तन्ममाक्ष्व पृच्छतः ॥ ६  
 इत्युक्तो नारदस्तेन वाक्यं सर्वमनोनुगम् ।  
 व्याजहार सतां मध्ये दिव्यदर्शी महानपाः ॥ ७  
 यदृच्छया शक्रसदो गत्वा शक्रं शचीपतिम् ।

27

☞ This adhy. is missing in Ś1 B2 (cf. v. l. 15. 3. 3; 22. 1).

1 <sup>a</sup>) B2, 4 M2 च (for तु). — <sup>b</sup>) B (B3 missing) Dn D1-2. 7. 0 शशंसुर्द्विजोत्तमाः. — K5 om. (hapl.) 1<sup>d</sup>-8°. — <sup>d</sup>) M2, 5 इदं वचनमब्रवीत्.

2 K5 om. 2 (cf. v. l. 1). — <sup>a</sup>) B2 ततो (for अहो). T1 G2, 4 भगवति (T1 'तः) (for 'वना). B3 D0 श्रुत्वा; D5 T1, 4 प्रीतिः; T2, 3 G1, 2, 5 M1-1 राजः (for श्रद्धा). D4, 6, 8 G2 अहो हि भवता राजः. — <sup>1</sup>) K2, 4 B5 D1, 3 M5 -राज्ञे वि- (for -राजस्य). D1, 6, 8 T2, 8 G1, 2, 5 M1-1 प्रीतिरस्य विवधिं (G1 'धि'ता; D5 T1 G2, 4 तव (D5 श्रद्धा; T1 अस्य) राज्ञो विवर्धिता. — <sup>d</sup>) D1 समं (for मम). K5 महासते; M2 'मुने (for 'द्युते).

3 K5 om. 3 (cf. v. l. 1). — <sup>b</sup>) B (B2 missing) Dn D1-2. 7. 0 तां मे (B5 तन्मे) नि- (for मम तां). — <sup>d</sup>) K4 महर्षे (for देवर्षे). M2 प्रति- (for लोक-). K1 D1 -पूजितं; B2, 6 D1, 0 T4 G5 -पूजितः (for 'त). K3 महर्षे लोकपूजिते; B5 T3 देवर्षिलोकपूजितं (T3 'ते); D0 देवर्षिलोकपूजितः; T1 'पिंगणपूजित.

4 K5 om. 4 (cf. v. l. 1). — <sup>a</sup>) B2 सर्वे; D1-6, 8 T1, 2, 4 G1, 2, 5 M1-1 लोक- (for सर्व-). B4 -सर्वज्ञो; G3 -तत्त्वज्ञ (for 'ज्ञो). — <sup>b</sup>) G2, 3 मध्ये (for भवान्). — <sup>c</sup>) G2, 4 युक्तं (for युक्तः). B5 D1, 4, 6, 8 T2, 8 G2 M1 पश्यति (for 'सि). Dn D2, 7 विप्रर्षे (for देवर्षे). K1, 2 युक्तः पश्यति देवर्षिः; B1, 5 M2 युक्तः पश्यति

विप्रर्षे. — <sup>d</sup>) G2 damaged. K5 D1, 2 T2, 4 G1, 2, 3 M गतयो; K3 गतिं वा; B1, 4-5 Dn D1-4, 6, 1 गतिर्या; B5 D. गतिर्या; Dn गतिर्या; T3 गतिश्च; T3 damaged (for गतीर्वि). T1, 3 विक्रियां. G5 तेषां ग्यानानि सत्तम.

5 K5 om. 5 (cf. v. l. 1). — <sup>a</sup>) K1-1 D5 T1, 4 G2, 4 M2 नृपनीनान्; D4, 6, 8 G1, 2 'नीनांस्व'; T2, 3 G5 M1-1 'तीनांस्व' (for 'नीनां स्व'). B2, 5 D1, 2, 5 तु (for स्व). — <sup>1</sup>) K2 B2, 5 D1, 2, 5 T1 M2 स्वं न (B2 तन्महेंद्र; K3 प्रासान्द्र- (for महेंद्रस्य). D5 T1 मलोकान् (for 'ताम्). K1, 4 G2, 4 रं महेंद्रमलोकगनः; D1, 6, 8 महेंद्रसमयोगतान्; T2, 3 G1, 2, 5 M1-1 महेंद्रमलोकगा (T3 'वा'न्. — <sup>c</sup>) G2, 4 मयस्य (for न स्वस्य). K1 लोके; D5 लोकं (for लोकाः). — <sup>d</sup>) T1 वै (for ते). G1 महाग्ने (for 'मुने).

6 K5 om. 6 (cf. v. l. 1). — <sup>a</sup>) B (B2 missing) Dn D1-2. 7. 0 स्थानमप्यस्य नृपतेः. — <sup>b</sup>) D1, 6, 8 T2 G2 M5 प्रभो; T3 G2, 4 मुने (for विभो). — <sup>c</sup>) K3 ह च (for कदा). K2, 3 B1, 2, 3, 5 Dn D1-1, 6-8 वेति; T3 वेति (for वेति). K3 स्वतः कीदृक्कदाचिनु. — <sup>d</sup>) K4 मया (for मम). K (K5 om.) B2, 6 D1, 2, 5 सुवत (for पृच्छतः). B1, 4, 5 Dn D5 तन्ममाग्याहि तत्त्वतः.

7 K5 om. 7 (cf. v. l. 1). — <sup>b</sup>) K1 D1 -मनो-गतं (for 'नुगम्). — <sup>c</sup>) K1, 2 तदा; B2, 4 Dn D1-2. 7. 0 सतां (for सतां). K1, 2 तेषां (for मध्ये). — <sup>d</sup>) T1 दिव्यज्ञानो (for 'दर्शी). K1, 2 स नारदः (for महा-तपाः).

8 K5 om. 8<sup>ab</sup> (cf. v. l. 1). Before 8, MSS.

दृष्टवानस्मि राजर्षे तत्र पाण्डुं नराधिपम् ॥ ८  
 तत्रेयं धृतराष्ट्रस्य कथा समभवन्नृप ।  
 तपसो दुश्चरस्यास्य यदयं तप्यते नृपः ॥ ९ .  
 तत्राहमिदमश्रौषं शक्रस्य वदतो नृप ।  
 वर्षाणि त्रीणि शिष्टानि राज्ञोऽस्य परमायुषः ॥ १०  
 ततः कुबेरभवनं गान्धारीसहितो नृपः ।  
 विहर्ता धृतराष्ट्रोऽयं राजराजाभिपूजितः ॥ ११  
 कामगेन विमानेन दिव्याभरणभूषितः ।  
 ऋषिपुत्रो महाभागस्तपसा दग्धकिल्बिषः ॥ १२

संचरिष्यति लोकांश्च देवगन्धर्वरक्षसाम् ।  
 स्वच्छन्देनेति धर्मात्मा यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १३  
 देवगुह्यमिदं प्रीत्या मया वः कथितं महत् ।  
 भवन्तो हि श्रुतधनास्तपसा दग्धकिल्बिषाः ॥ १४  
 इति ते तस्य तच्छ्रुत्वा देवर्षेर्मधुरं वचः ।  
 सर्वे सुमनसः प्रीता बभूवुः स च पार्थिवः ॥ १५  
 एवं कथाभिरन्वास्य धृतराष्ट्रं मनीषिणः ।  
 विप्रजगमुर्यथाकामं ते सिद्धगतिमास्थिताः ॥ १६

C 15. 575  
 B. 15. 20. 35  
 K. 15. 22. 16

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

ins. नारद उवाच. —<sup>a</sup>) T<sub>1</sub> शक्रपदं; T<sub>2</sub> G<sub>1</sub> 'समो  
 (for 'सदो). —<sup>b</sup>) K<sub>4</sub> दृष्टा (for गत्वा). T<sub>1</sub> शक्रं  
 च परिदृष्टवान्. —<sup>c</sup>) D<sub>3</sub> T<sub>2,3</sub> G<sub>1,2</sub> राजेंद्र; G<sub>3,4</sub>  
 विप्रर्षे (for राजर्षे). T<sub>1</sub> राजर्षनिपरांश्चापि. —<sup>d</sup>) K<sub>4,5</sub>  
 पाण्डु- (for पाण्डुं). D<sub>1-3,8</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>2-4</sub> M<sub>1,2</sub> नृपं तदा  
 (D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> 'या) (for नराधिपम्). T<sub>1</sub> G<sub>5</sub> M<sub>2-3</sub> तत्र  
 पाण्डुनृपं तदा (T<sub>1</sub> M<sub>5</sub> 'या); G<sub>1</sub> तत्र पाण्डुपदं तदा.  
 — After 8, K<sub>3,4</sub> ins. :

47\* मात्रा सह महात्मानमिन्द्रार्धासनसंस्थितम् ।

युधिष्ठिरादिसत्पुत्रकृतपुण्योपवृंहितम् ।

[ (L. 1) K<sub>4</sub> इंद्रार्धासनमागतं (for the post. half). ]

9 <sup>a</sup>) B<sub>2,6</sub> D<sub>2</sub> G<sub>2</sub> [पु]व; D<sub>3</sub> G<sub>1</sub> [पु]वं (for [इ]वं).  
 —<sup>b</sup>) G<sub>1</sub> om. (hapl.) from कथा up to दुश्चरस्यास्य (in  
 9<sup>o</sup>). K<sub>5</sub> कथाः. — K<sub>5</sub> om. (hapl.) 9<sup>o</sup>-11<sup>b</sup>. —<sup>c</sup>)  
 K<sub>1</sub> T<sub>3</sub> दुश्चरश्च; B<sub>1,2,4,5</sub> Dn D<sub>2,3,5,7</sub> दुष्करस्य; D<sub>5</sub>  
 दुन्तरस्य (for दुश्चरस्य). D<sub>1,6,8</sub> तपसो दुश्चराजस्य (sic).  
 —<sup>d</sup>) G<sub>3</sub> यदायं. G<sub>1</sub> Bom. ed. तपते (for तप्यते).  
 K<sub>2,4</sub> D<sub>5</sub> नृप; B<sub>1,2,4,5</sub> Dn<sub>2</sub> D<sub>1,2,4,6-8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> M<sub>1</sub>  
 तपः (for नृपः).

10 K<sub>5</sub> om. 10 (cf. v. l. 9). —<sup>a</sup>) D<sub>1,6,8</sub> T<sub>2,3</sub>  
 G<sub>1,2,5</sub> M<sub>1-4</sub> transp. अहं and इदम्. —<sup>b</sup>) K<sub>4</sub> सदने;  
 T<sub>3</sub> गदतो (for व<sup>o</sup>). B<sub>1,2,4-6</sub> Dn D<sub>1-3,7,9</sub> स्वयं;  
 D<sub>1,6,8</sub> G<sub>1</sub> नृपः (sic) (for नृप). K<sub>1-3</sub> D<sub>5</sub> T<sub>4</sub> G<sub>3,4</sub>  
 शक्रस्य गदतो दिवि (K<sub>2</sub> भुवि; K<sub>3</sub> मम); T<sub>1</sub> 'स्य सदने  
 दिवि. —<sup>c</sup>) T<sub>3</sub> [अ]त्रीणि (for त्रीणि). B<sub>6</sub> त्रीणि  
 वर्षाणि शिष्टानि. —<sup>d</sup>) K<sub>4</sub> राजश्च. K<sub>2</sub> परमम् (for  
 स्य परम्). D<sub>1,6,8</sub> आयुषा.

11

11 K<sub>5</sub> om. 11<sup>ad</sup> (cf. v. l. 9). —<sup>a</sup>) K<sub>1,2,4</sub> D<sub>1,6,8</sub>  
 T<sub>3</sub> G<sub>2</sub> -भवने; D<sub>5</sub> T<sub>1,4</sub> G<sub>3,4</sub> M<sub>2</sub> -सदने (M<sub>2</sub> 'नं)  
 (for -भवनं). —<sup>b</sup>) K<sub>1,2</sub> गांधार्या (for 'री-). K<sub>4</sub>  
 T<sub>2</sub> नृप (for नृपः). —<sup>c</sup>) K<sub>2</sub> विहितो; B (B<sub>3</sub>  
 missing) Dn D<sub>1-3,7,9</sub> प्रयाता. —<sup>d</sup>) D<sub>5</sub> T<sub>1,4</sub> G<sub>3,4</sub>  
 -राजेन (for -राजाभि-). B (B<sub>3</sub> missing) Dn D<sub>1-3,7,9</sub>  
 -सकृतः (for -पूजितः).

12 T<sub>1</sub> om. 12<sup>ad</sup>. —<sup>a</sup>) K<sub>3</sub> महाभाग.

13 B<sub>6</sub> om. (hapl.) 13-14. —<sup>a</sup>) K<sub>2</sub> D<sub>1,6,8</sub> T<sub>3</sub>  
 G<sub>1,2,5</sub> M<sub>1-4</sub> विचरिष्यति लोकांश्च. —<sup>b</sup>) D<sub>1,6,8</sub> अति-;  
 T<sub>3</sub> एव (for इति). B<sub>4</sub> धर्माय (for धर्मात्मा). —<sup>d</sup>)  
 K<sub>4</sub> T<sub>1</sub> मा. K<sub>4</sub> B<sub>1,2,4,5</sub> Dn D<sub>1-3,7,9</sub> अनु- (for  
 परि-). D<sub>1,6,8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1,2</sub> M<sub>1,3-6</sub> व्यासस्य तु तपोबलात्;  
 G<sub>5</sub> M<sub>2</sub> व्यासस्य तपसो बलात्.

14 B<sub>3</sub> om. 14 (cf. v. l. 13). —<sup>a</sup>) K<sub>4</sub> -गुह्य-  
 तमं; K<sub>5</sub> -गुह्यमिदं; T<sub>1</sub> -गुह्यमिति (for 'मिदं). —<sup>b</sup>)  
 K<sub>4</sub> च (for वः).

15 Before 15, MSS. ins. वैशंपायन उवाच. —<sup>a</sup>)  
 M<sub>5</sub> [उ]क्ति (for ते). K<sub>4</sub> Dn D<sub>2,7</sub> तस्य वचः (for ते  
 तस्य तत्). K<sub>3,5</sub> संश्रुत्य (for तच्छ्रुत्वा). —<sup>b</sup>) K<sub>6</sub>  
 D<sub>5</sub> M<sub>2,3</sub> प्रीत्या (for प्रीता). —<sup>d</sup>) K<sub>6</sub> बभूव. B<sub>4</sub>  
 ह; M<sub>3</sub> हि (for च). K<sub>5</sub> D<sub>9</sub> पार्थिव.

16 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> T<sub>1</sub> G<sub>6</sub> M<sub>2,5</sub> आश्वास्य (for अन्वास्य).  
 —<sup>b</sup>) K<sub>4</sub> D<sub>5,8</sub> S (except G<sub>6</sub> M<sub>2</sub>) मनीषिणं (for  
 'पिणः). —<sup>c</sup>) K<sub>3-6</sub> B<sub>6</sub> D<sub>5</sub> T<sub>2,3</sub> G<sub>1-4</sub> विप्रा जगमुर्  
 (for विप्रजगमुर्). D<sub>8</sub> यथाकालं (for 'कामं). —<sup>d</sup>)

२८

वैशंपायन उवाच ।

वनं गते कौरवेन्द्रे दुःखशोकसमाहताः ।

बभ्रुवुः पाण्डवा राजन्मातृशोकेन चार्दिताः ॥ १

तथा पौरजनः सर्वः शोचन्नास्ते जनाधिपम् ।

कुर्वाणाश्च कथास्तत्र ब्राह्मणा नृपतिं प्रति ॥ २

कथं नु राजा वृद्धः सु वने वसति निर्जने ।

गान्धारी च महाभागा सा च कुन्ती पृथा कथम् ॥ ३

सुखार्हः स हि राजर्षिर्न सुखं तन्महावनम् ।

K1 B5 T4 G2-1 सिद्धिगतिम्; K4 सिद्धा गतिम्; M1 सिद्धाश्रमम् (for सिद्धगतिम्). K2, 5 B5 आश्रिताः (for आस्थिताः).

Colophon. — *Adhy. name*: K1, 2 दत्तयूपप्रभः; M3 देवयुक्तकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2 23; K5 D1, 6, 8 T2 G1, 2, 5 M1-4 26; Dn2 D1 20; D1 22; D5 T3, 4 G2, 4 M5 27 (as in text); T1 25. — *Śloka no.*: K4 54; K5 69; D5 14.

28

☞ This adhy. is missing in Ś1 B3 (cf. v. 1. 15. 3. 3; 22. 1).

1 <sup>a</sup>) K1, 2 D5 T2 G2, 5 M1-3 पृवं (for वनं). — <sup>b</sup>) K4, 5 Dn2 समाहिताः; B4 समास्थिताः; B5 महाहताः; Dn1 D2, 5, 7 समन्विताः; D5, 8 T4 G3 समागतः (for 'हताः'). — <sup>d</sup>) Dn2 D1, 2, 3 T1 चान्विताः (for चार्दिताः).

2 <sup>a</sup>) G2, 3 तदा (for तथा). D5 T4 दार- (for पौर-). K2-5 D4, 6, 8 T2 G M1-4 जनाः सर्वे (for जनः सर्वः). — <sup>b</sup>) K2-5 शोचंतस्ते (for शोचन्नास्ते). B5 धनाधिपं; D5, 9 T1, 3, 4 नरा° (for जना°). D1, 6, 8 G1, 2 शोचंतः सततं नृपं; T2 G5 M1-3 शोचंतस्तं नराधिपं; G3, 4 शोचन्नासन्नराधिपं (G3 'प'). — <sup>c</sup>) B5 कुर्वाणस्तु. — For 2<sup>cd</sup>, D1, 6, 8 T2 G1, 2, 5 M1-4 subst.:

48\* तत्र तत्र कथा ह्यासन्दिजानां कौरवान्प्रति ।

[ M3 कौरवं (for 'वान्'). ]

किमवस्थः समासाद्य प्रज्ञाचक्षुर्दत्तात्मजः ॥ ४

सुदुष्करं कृतवती कुन्ती पुत्रानपश्यती ।

राज्यश्रियं परित्यज्य वनवासमरोचयत् ॥ ५

विदुरः किमवस्थश्च भ्रातुः शुश्रूषुरात्मवान् ।

स च गावल्गानिर्धामान्मर्तृपिण्डानुपालकः ॥ ६

आकुमारं च पौरास्ते चिन्ताशोकसमाहताः ।

तत्र तत्र कथाश्चक्रुः समासाद्य परस्परम् ॥ ७

पाण्डवाश्चैव ते सर्वे भृशं शोकपरायणाः ।

3 <sup>a</sup>) B5 Dn D2, 7 तु; D2 T1, 4 स (for नु). D3-5, 8, 9 T1, 2, 3 G1-3 M1, 2, 4, 5 सन्; T2 च (for स). — <sup>d</sup>) T1 तथा (for कथम्). B2 विदुरश्च महाद्युतिः.

4 <sup>a</sup>) K B5 D1-5, 8 T1-3 G2, 5 M1-3, 5 स च; D1, 9 च स (for स हि). — <sup>b</sup>) K2, 5 T5 असुरं; D1-6, 8 T2, 4 G M असुनी (for न सुखं). B (B3 missing) Dn D1-2, 7, 9 असुरी तदनं महत्; T1 कथं स्याद्युःखितो वने. — <sup>c</sup>) K2, 4 D2 T2 M3 किमवस्थां (T2 M3 'स्थं') (for 'स्थः'). — <sup>d</sup>) K5 प्रज्ञाचक्षुर (sic) (for 'चक्षुर'). B2 महात्मजः; D1-5, 8 S महाननाः (for हतात्मजः).

5 <sup>b</sup>) D1, 6, 8 T2 G1, 2, 5 M अपास्य सा (M1 वै) (for अपश्यती). — <sup>c</sup>) K1, 2 B1, 4, 5 Dn D1-2, 7, 9 T1 राज-; G5 M2, 3 राज्यं (for राज्य-). D1, 6, 8 T2, 3 G1, 2, 5 M1-4 च संतज्य (for परि°). — <sup>d</sup>) K2, 5 वने वासम् (for वनवासम्). G3 M2 अकारयत् (for अरोच°). B (B3 missing) Dn1 D2, 2, 5 वनं सा सम (B1 समव) रोचयत्.

6 <sup>a</sup>) K1 corrupt. G4 स (for च). — <sup>b</sup>) K4, 5 D1, 6 T1, 2 G1 M1-3 भ्रातृ- (for भ्रातुः). K1 G3 शुश्रूषम् (for शुश्रूपुर). B2 आसवान्; D5, 8 नातिवान् (for आत्म°). — <sup>c</sup>) M3 वा (for च). D1, 6 T1 G2, 4 M5 श्रीमान् (for धी°). K1, 2 अथ गावल्गानिर्धामान्; B2 स च गावल्गानिः श्रीमान्. — <sup>d</sup>) G3 भर्तुः (for भर्तृ°). K5 लोमकः (for 'पालकः').

7 K5 om. 7. — <sup>a</sup>) D5 S (except G2) आकुमा-  
राश्च (for 'रं'). — <sup>b</sup>) K1-4 D1-5, 8 S -परायणाः; B5

शोचन्तो मातरं वृद्धामूपूर्नातिचिरं पुरे ॥ ८  
 तथैव पितरं वृद्धं हतपुत्रं जनेश्वरम् ।  
 गान्धारीं च महाभागां विदुरं च महामतिम् ॥ ९  
 नैपां वभूवु संप्रीतिस्तान्त्रिचिन्तयतां तदा ।  
 न राज्ये न च नारीषु न वेदाध्ययने तथा ॥ १०  
 परं निर्वेदमगमंश्चिन्तयन्तो नराधिपम् ।  
 तच्च ज्ञातिवधं घोरं संस्मरन्तः पुनः पुनः ॥ ११  
 अभिमन्योश्च बालस्य विनाशं रणमूर्धनि ।  
 कर्णस्य च महाबाहोः संग्रामेष्वपलायिनः ॥ १२

तथैव द्रौपदेयानामन्येषां सुहृदामपि ।  
 वधं संस्मृत्य ते वीरा नातिप्रमनसोऽभवन् ॥ १३  
 हतप्रवीरां पृथिवीं हतरत्नां च भारत ।  
 सदैव चिन्तयन्तस्ते न निद्रामुपलेभिरे ॥ १४  
 द्रौपदी हतपुत्रा च सुभद्रा चैव भामिनी ।  
 नातिप्रीतियुते देव्यौ तदास्तामप्रहृष्टवत् ॥ १५  
 वैराट्यास्तु सुतं दृष्ट्वा पितरं ते परिक्षितम् ।  
 धारयन्ति स्म ते प्राणांस्तत्र पूर्वपितामहाः ॥ १६

C. 15. 591  
 B. 15. 21. 16  
 K. 15. 23. 16

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

-समाहिताः (for 'हताः). — K<sub>3</sub> om. (hapl.) 7<sup>c</sup>-8<sup>b</sup>.  
 —<sup>c</sup>) D<sub>5</sub>. 8 T<sub>2</sub> कथां.

8 K<sub>3</sub> om. 8<sup>ab</sup> (cf. v. l. 7). —<sup>a</sup>) K<sub>1</sub>. 2. 5 D<sub>5</sub>  
 T<sub>1</sub> G<sub>2-5</sub> M त्वपि; K<sub>4</sub> त्वय; D<sub>1</sub>. 6. 8 T<sub>2</sub>. 3 G<sub>1</sub>. 2  
 अपि (for चैव). K<sub>5</sub> transp. ते and सर्वे. —<sup>c</sup>) D<sub>1</sub>.  
 6. 8 स्मरंतो (for शोचन्तो). —<sup>d</sup>) K<sub>3</sub> ऊहुर; D<sub>5</sub>  
 ऊहुर (for ऊपुर). G<sub>2</sub> परे (for पुरे).

9 <sup>a</sup>) B<sub>1</sub>. 4-6 D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>. 2. 7 वृद्धं पितरं (by transp.).  
 —<sup>b</sup>) K<sub>4</sub> जनाधिपं; D<sub>5</sub> T<sub>4</sub> G<sub>3</sub>. 4 नरेश्वरं (for जने').  
 —<sup>d</sup>) K<sub>2</sub>. 4 महाकविं; D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>2</sub>. 4 'द्युतिं (for 'मतिम्).

10 <sup>a</sup>) K D<sub>1</sub>-c. 8 S तेषां (K नैपां; G<sub>1</sub> तेषु)  
 भोगेष्वभूत्कीतिरु. —<sup>b</sup>) K<sub>3-5</sub> तद्वि-; D<sub>1</sub> स्थानं;  
 D<sub>1</sub>-c. 8 S न तांशु (for तान्त्रि-). B<sub>5</sub> तथा; T<sub>3</sub> सदा  
 (for तदा). —<sup>c</sup>) K<sub>2</sub> D<sub>3</sub> राज्येषु; K<sub>4</sub> भोगे च (for  
 नारीषु). T<sub>3</sub> न च राज्ये न नारीषु. —<sup>d</sup>) T<sub>3</sub>. 4 G<sub>3</sub>. 4  
 तदा (for तथा). K<sub>1</sub>. 2 B<sub>1</sub>. 3. 5 D<sub>n</sub> D<sub>2</sub>. 6 न वेदाध्य-  
 यनेषु च.

11 <sup>a</sup>) K<sub>2</sub> परि- (for परं). —<sup>b</sup>) K<sub>5</sub> पुनः पुनः  
 (for नराधिपम्). — K<sub>5</sub> transp. 11<sup>ad</sup> and 12<sup>ab</sup>.  
 —<sup>c</sup>) D<sub>5</sub>. 8 G<sub>2</sub> वीरं; G<sub>1</sub> वैरं (for घोरं). —<sup>d</sup>) K<sub>3</sub>. 5  
 चित्तयंतः (for संस्मरन्तः). K<sub>1</sub>. 2. 5 परस्परं (for पुनः  
 पुनः).

12 K<sub>2</sub> om. 12<sup>a</sup>-13<sup>b</sup>. K<sub>5</sub> transp. 11<sup>ad</sup> and 12<sup>ab</sup>.  
 —<sup>c</sup>) K<sub>1</sub>. 2. 5 D<sub>1</sub>. 2-6. 8. 9 T<sub>1</sub> G<sub>2</sub>. 5 M<sub>3-5</sub> महाबाहो (for  
 'बाहोः). K<sub>4</sub> कर्णं चैव महात्मानं.

13 K<sub>2</sub> om. 13<sup>ab</sup> (cf. v. l. 12). —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub> सर्वेषां;  
 T<sub>3</sub> शशेष- (for अन्येषां). —<sup>d</sup>) D<sub>5</sub> T<sub>4</sub> G<sub>3</sub>. 4 M<sub>1</sub> न  
 प्रीतमनसोभवन्.

14 <sup>a</sup>) B<sub>5</sub> हुत- (for हत-). —<sup>b</sup>) K<sub>3</sub>. 5 B<sub>2</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2</sub>  
 हत- (for हत-). B<sub>5</sub> -पुत्रां (for -रत्नां). K<sub>4</sub> हतोत्सवां  
 (for च भारत). —<sup>c</sup>) K<sub>4</sub> इत्येवं; D<sub>1</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1</sub> सदैवं  
 (for 'व). —<sup>d</sup>) K<sub>3</sub>. 5 M<sub>4</sub> -वेदिरे (for -लेभिरे). B  
 (B<sub>3</sub> missing) D<sub>n</sub> D<sub>2</sub>. 3. 7. 9 न शमं चोपलेभिरे; D<sub>1</sub>  
 शमं नोपालमंत वै.

15 <sup>b</sup>) K<sub>2</sub> B (B<sub>3</sub> missing) D<sub>n</sub> D<sub>9</sub> भामिनी (for  
 भामिनी). —<sup>c</sup>) K<sub>4</sub> -प्रसुदिते; B<sub>5</sub> -प्रीतियुतौ; D<sub>1</sub>  
 'युजे (for 'युते). K<sub>5</sub> देव्या (for देव्यौ). —<sup>d</sup>)  
 K<sub>3</sub>. 5 वसताम् (for तदास्ताम्).

16 <sup>a</sup>) K<sub>2</sub> वैराज्यास् (for 'व्यास्). B (B<sub>3</sub> miss-  
 ing) D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>-3. 7 तनयं (for तु सुतं). D<sub>1</sub> गत्वा (for  
 दृष्ट्वा). G<sub>5</sub> M<sub>2</sub> तं वैराट्याः सुतं दृष्ट्वा. —<sup>b</sup>) B<sub>1</sub>. 2. 5 D  
 T<sub>1</sub> G M परीक्षितं. —<sup>c</sup>) B<sub>1</sub>. 3 तु (for ते). K<sub>4</sub>  
 सर्वेषां चैव ते प्राणांस्. — After 16, K<sub>3</sub> ins.:

49\* ते शोकवेगाभिहता विचेतसो  
 दिने दिने तैः पुरवासिभिः सह ।  
 विहाय भोगान्परराष्ट्रमर्दनाः  
 प्रत्यक्तकामास्त्ववतस्थुरादृताः ।

Colophon om. in K<sub>1</sub>. — Adhy. name: K<sub>2</sub> पांड-  
 वशोकः. — Adhy. no. (figures, words or both):



२९

वैशंपायन उवाच ।

एवं ते पुरुषन्याघ्राः पाण्डवा मातृनन्दनाः ।  
स्मरन्तो मातरं वीरा बभूवुर्भृशदुःखिताः ॥ १  
ये राजकार्येषु पुरा व्यासक्ता नित्यशोऽभवन् ।  
ते राजकार्याणि तदा नाकार्षुः सर्वतः पुरे ॥ २  
आविष्टा इव शोकेन नाभ्यनन्दन्त किंचन ।  
संभाष्यमाणा अपि ते न किंचित्प्रत्यपूजयन् ॥ ३  
ते स्म वीरा दुराधर्षा गाम्भीर्ये सागरोपमाः ।  
शोकोपहतविज्ञाना नष्टसंज्ञा इवाभवन् ॥ ४  
अनुस्मरन्तो जननीं ततस्ते कुरुनन्दनाः ।

कथं नु वृद्धमिथुनं बहत्यद्य पृथा कृशा ॥ ५  
कथं च स महीपालो हतपुत्रो निराश्रयः ।  
पत्या सह वसत्येको वने श्वापदसेविते ॥ ६  
सा च देवी महाभागा गान्धारी हतवान्धवा ।  
पतिमन्थं कथं वृद्धमन्वेति विजने वने ॥ ७  
एवं तेषां कथयतामौत्सुक्यमभवत्तदा ।  
गमने चाभवद्बुद्धिर्धृतराष्ट्रदिदृक्षया ॥ ८  
सहदेवस्तु राजानं प्रणिपत्येदमब्रवीत् ।  
अहो मे भवतो दृष्टं हृदयं गमनं प्रति ॥ ९  
न हि त्वा गौरवेणाहमशकं वक्तुमात्मना ।

K<sub>4</sub> D<sub>1</sub>. 6. 8 T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>. 2. 5 M<sub>1-4</sub> 27; B<sub>6</sub> 25; D<sub>5</sub> T<sub>3</sub>. 4  
G<sub>8</sub>. 4 28 (as in text); D<sub>7</sub> 21; T<sub>1</sub> M<sub>5</sub> 26.  
— *Sloka no.*; K<sub>4</sub> 70; K<sub>5</sub> 85; D<sub>9</sub> 17.

29

☞ This adhy. is missing in S<sub>1</sub> B<sub>3</sub> (cf. v. 1. 15 3. 3; 22. 1).

1 K<sub>1</sub> D<sub>1</sub>. 6 om. the ref. — <sup>δ</sup>) D<sub>5</sub> T<sub>1</sub>. 3. 4 G<sub>3</sub>. 4 पाण्डवा भरतर्षभ. — <sup>ο</sup>) M<sub>3</sub> चैव (for वीरा).

2 <sup>α</sup>) K<sub>2</sub> ते (for ये). K<sub>1</sub> T<sub>4</sub> G<sub>4</sub> राज्य- (for राज-). K<sub>1</sub>. 2 रता; B<sub>1</sub> नरा (for पुरा). — <sup>β</sup>) K<sub>1</sub>. 2 न सज्जंत क्वचिन्नृप; K<sub>3-5</sub> न प्रमाद्यंत वै क्वचित्; D<sub>1</sub>. 6. 8 G<sub>1</sub>. 2. 5 नामाद्यंत पुरे नृप (D<sub>1</sub>. 6 तदा; G<sub>1</sub> नृप.); D<sub>5</sub> T M नामाद्यंत (T<sub>2</sub>. 8 M<sub>1</sub>. 2. 4 'तः') क्वचिन्नृप; G<sub>2</sub>. 4 नामाद्यंत क्वचित्क्वचित्. — <sup>ο</sup>) T<sub>1</sub> G<sub>3</sub>. 4 राज्य- (for राज-). K<sub>2-5</sub> पुनर् (for तदा). — <sup>α</sup>) M<sub>5</sub> नाकार्षुः (for 'शुः'). K<sub>1</sub> D<sub>8</sub> G<sub>5</sub> M मासशः (G<sub>5</sub> 'गः'); K<sub>4</sub> सर्वशः; D<sub>1-6</sub> T<sub>1</sub>. 2. 4 मनसा; T<sub>3</sub> G<sub>2</sub> क्षवशाः; G<sub>1</sub> मानसः; G<sub>3</sub>. 4 वासवी (sic) (for सर्वतः). K<sub>2</sub> नामन्सा \* \* \* णो पुरे; K<sub>8</sub>. 5 नाकार्षुर्मातृशोकतः.

3 <sup>α</sup>) B<sub>6</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>. 2. 1 प्रविष्टा (for छा<sup>०</sup>). T<sub>1</sub> एव (for इव). — <sup>β</sup>) K<sub>1</sub> नाभ्यनन्दति. K<sub>4</sub> किं च नः; B<sub>5</sub> D<sub>1</sub>. 9 कंचन; D<sub>8</sub> केचन (for किं<sup>०</sup>). B<sub>1</sub>. 6 D<sub>1</sub>-6. 8 S नाभ्यनं (B<sub>1</sub> 'वं') इन्द्रकथंचन. — <sup>ο</sup>) K<sub>1</sub>. 2 संभाप-

माणा. G<sub>3</sub>. 4 ते सर्वे (for अपि ते). K<sub>4</sub> सुभाष्यमाणा अपि च. — <sup>α</sup>) D<sub>5</sub> G<sub>1</sub>. 2 कथंचित्; D<sub>8</sub> कथं च (for न किंचित्).

4 <sup>α</sup>) G<sub>1</sub> तेषु (for ते स्म). — <sup>ο</sup>) K<sub>4</sub> शोकापहत-विज्ञाना. — <sup>β</sup>) K<sub>4</sub> नष्टं (for नष्ट-).

5 <sup>α</sup>) T<sub>1</sub> सदा (for क्षनु-). K<sub>4</sub> संस्मरन्तोय जननीं; B (B<sub>3</sub> missing) D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>-2. 7. 9 अद्वितयंश्च ज<sup>०</sup>. — <sup>β</sup>) K<sub>4</sub> कुलः; B<sub>1</sub>. 4-6 D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>. 2. 1 पाण्डु- (for कुरु-). — G<sub>1</sub> om. 5<sup>०</sup>-7<sup>०</sup>. — <sup>ο</sup>) K<sub>4</sub> वृद्धं च; B<sub>2</sub> हि वृद्धं; D<sub>1</sub> T<sub>1</sub> नु (T<sub>1</sub> च) वृद्ध- (for नु वृद्ध-). — <sup>α</sup>) T<sub>1</sub> वसति; T<sub>3</sub> दहति; G<sub>2</sub> M<sub>1</sub> वहति; G<sub>3</sub> भवति (for वहति). D<sub>5</sub> T<sub>1</sub>. 4 G<sub>2</sub>. 4 क सा पृथा; M<sub>5</sub> कृशा पृथा (by transp.). K<sub>4</sub> वहतेद्य पृथा कृशा; B (B<sub>3</sub> missing) D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>-2. 7. 9 बहत्यतिकृशा पृथा.

6 G<sub>1</sub> om. 6 (cf. v. 1. 5). — <sup>α</sup>) K<sub>1</sub>. 2 न (for च). — <sup>ο</sup>) K<sub>1</sub>. 2 एष (for एको). B<sub>5</sub> D<sub>1</sub> तत्रायं वसते राजा. — <sup>α</sup>) K<sub>2</sub> प्वापद- (sic). B<sub>2</sub> -शोभिते (for -सेविते).

7 G<sub>1</sub> om. 7 (cf. v. 1. 5).

8 <sup>α</sup>) D<sub>8</sub> एषां (for तेषां). — <sup>β</sup>) B<sub>1</sub> तथा (for तदा). — <sup>ο</sup>) G<sub>3</sub> (also as in text) प्रीतिर- (for बुद्धिर-). — <sup>α</sup>) D<sub>1</sub>. 6. 8 धृतराष्ट्रं (for 'ष्ट्र-').

9 <sup>β</sup>) M<sub>5</sub> प्रतिपत्य (sic) (for प्रणि<sup>०</sup>). — <sup>ο</sup>) D<sub>1</sub>. 6. 8 T<sub>2</sub>. 3 G<sub>1</sub>. 2 नु (for मे). K<sub>1</sub>. 4 D<sub>8</sub> T<sub>2</sub>. 3 G<sub>1</sub>. 3-5 M<sub>2</sub>. 4. 5

गमनं प्रति राजेन्द्र तदिदं समुपस्थितम् ॥ १०  
 दिष्ट्या द्रक्ष्यामि तां कुन्तीं वर्तयन्तीं तपस्विनीम् ।  
 जटिलां तापसीं वृद्धां कुशकाशपरिक्षताम् ॥ ११  
 प्रासादहर्म्यसंवृद्धामत्यन्तसुखभागिनीम् ।  
 कदा तु जननीं श्रान्तां द्रक्ष्यामि भृशदुःखिताम् ॥ १२  
 अनित्याः खलु मर्त्यानां गतयो भरतर्षभ ।  
 कुन्ती राजसुता यत्र वसत्यसुखिनी वने ॥ १३  
 सहदेववचः श्रुत्वा द्रौपदी योपितां वरा ।  
 उवाच देवी राजानमभिपूज्यामिनन्द्य च ॥ १४

कदा द्रक्ष्यामि तां देवीं यदि जीवति सा पृथा ।  
 जीवन्त्या ह्यद्य नः प्रीतिर्भविष्यति नराधिप ॥ १५  
 एषा तेऽस्तु मतिर्नित्यं धर्मे ते रमतां मनः ।  
 योऽद्य त्वमस्मात्त्राजेन्द्र श्रेयसा योजयिष्यसि ॥ १६  
 अग्रपादस्थितं चेमं विद्धि राजन्वधूजनम् ।  
 काङ्क्षन्तं दर्शनं कुन्त्या गान्धार्याः श्वशुरस्य च ॥ १७  
 इत्युक्तः स नृपो देव्या पाञ्चाल्या भरतर्षभ ।  
 सेनाध्यक्षान्समानाय्य सर्वानिदमथाव्रवीत् ॥ १८  
 निर्यातयत मे सेनां प्रभूतरथकुञ्जराम् ।

C. 15. 610  
 B. 15. 22. 19  
 K. 15. 24. 19

भवता ( K<sub>4</sub> M<sub>1.5</sub> तां ) ( for तो ). K<sub>2</sub> अहो भगवतां  
 दृष्टं; K<sub>3</sub> अहो मे वदतां द्रष्टुं.

10 <sup>a</sup>) D<sub>9</sub> [अ]हं ( for हि ). K<sub>2-4</sub> B ( B<sub>3</sub> miss-  
 ing ) D<sub>n</sub> D<sub>1-3.5.7.8</sub> T<sub>4</sub> G<sub>3.4</sub> त्वां ( for त्वा ). K<sub>1.2</sub>  
 गौरवेन. — <sup>b</sup>) K<sub>3</sub> अशक्तं; K<sub>5</sub> D<sub>5</sub> क्यं ( for कं ).  
 B<sub>1.4.5</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2.7</sub> अंजसा; D<sub>1.6.8</sub> T G<sub>1-4</sub> M<sub>1.3-5</sub>  
 आत्मनः ( for ना ). — <sup>d</sup>) B<sub>6</sub> तदिदं समुपाश्रितं; D<sub>1.</sub>  
 6.8 T<sub>2.3</sub> G<sub>1.2</sub> दं प्रत्युपस्थितं; G<sub>3.3</sub> तदा वासमुप ( G<sub>4</sub>  
 मव ) स्थितं.

11 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> दृष्ट्वा ( for दिष्ट्या ). — <sup>b</sup>) K<sub>1.2</sub> D<sub>5</sub> T<sub>1</sub>  
 वर्तयन्तीं; B<sub>2</sub> सत्सं; D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1-4</sub> वर्त-  
 मानां ( D<sub>1.6.8</sub> न- ) ( for यन्तीं ). K<sub>2.3</sub> मनस्विनीं ( for  
 तप ). K<sub>5</sub> वर्तयती तपस्विनी. — <sup>c</sup>) K<sub>1.2</sub> मलिनां;  
 D<sub>9</sub> जटिलीं ( for लां ). — T<sub>4</sub> om. ( hapl. ) 11<sup>a</sup>-12<sup>a</sup>.  
 — <sup>d</sup>) D<sub>1</sub> स्वर्गकाम- ( for कुशकाश- ). K<sub>5</sub> B<sub>2</sub> D<sub>9</sub> T<sub>1.3</sub>  
 G<sub>3</sub> परिक्षितां; B<sub>4.5</sub> परीक्षतां; G<sub>1.1</sub> परीक्षितां ( for  
 परिक्षताम् ).

12 T<sub>4</sub> om. 12<sup>a</sup> ( cf. v. 1. 11 ). K<sub>5</sub> om. 12<sup>a</sup>.  
 — <sup>a</sup>) B<sub>5</sub> सुख- ( for हर्म्य- ). K<sub>1.2</sub> हर्म्यप्रासादसंवृ-  
 द्दाम्. — <sup>b</sup>) B<sub>6</sub> भागिनं; D<sub>8</sub> T<sub>4</sub> भागिनीं ( for भागि-  
 नीम् ). — <sup>c</sup>) D<sub>1.6.8</sub> तदा ( for कदा ). K<sub>2.3</sub> D<sub>n</sub> तु;  
 D<sub>5</sub> सु- ( for तु ). K<sub>4</sub> कदा तु जननी श्रान्ता; K<sub>5</sub> दिष्ट्या  
 द्रष्टासि तां कुन्तीं ( cf. 11<sup>a</sup> ). — <sup>d</sup>) K<sub>1.3</sub> द्रक्षामि  
 ( sic ); D<sub>1.6.8</sub> G<sub>2</sub> द्रक्ष्यामि ( for द्र ).

13 With 13<sup>a</sup>, cf. 1. 94. 57<sup>c</sup>. — <sup>a</sup>) D<sub>5</sub> T<sub>1.4</sub>  
 G<sub>2-5</sub> M<sub>2</sub> खलु ( for खलु ). — <sup>c</sup>) K<sub>1.2</sub> B<sub>1.2.5.6</sub>  
 D<sub>2-4.8.9</sub> कुन्ति- ( for कुन्ती ). M<sub>3</sub> चात्र ( for यत्र ).  
 — <sup>d</sup>) K<sub>1.2</sub> B<sub>1.2.3.5</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2.2.7</sub> असुखिता ( for नी ).  
 T<sub>1</sub> G<sub>2.3</sub> संवसत्यसुखी ( T<sub>1</sub> खे ) वने.

14 <sup>a</sup>) D<sub>3.5</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>3</sub> अभिवाद्य; G<sub>4</sub> पूज्य ( for  
 नन्द्य ). K<sub>1.2</sub> अभिनंद्याभिपूज्य च.

15 <sup>a</sup>) D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1-4</sub> द्रक्ष्यामि तां  
 कदा देवीं. — <sup>b</sup>) G<sub>4</sub> वा ( for सा ). — <sup>c</sup>) K<sub>4</sub> T<sub>3</sub>  
 जीवत्यां; T<sub>1.2</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1-3.5</sub> जीवत्या ( for जीवन्त्या ).  
 K<sub>1.2</sub> हृदये; K<sub>3-5</sub> हृदि नः; D<sub>n</sub> D<sub>1-3.7.9</sub> ह्यद्य ते  
 ( for ह्यद्य नः ). — <sup>d</sup>) B ( B<sub>3</sub> missing ) D<sub>n</sub> D<sub>1-3.5.7.9</sub>  
 T<sub>1.4</sub> जनाधिप ( for नरा ).

16 <sup>b</sup>) K<sub>3</sub> धारयतां; G<sub>1</sub> ते रक्ष्यतां ( for ते रमतां ).  
 G<sub>3.4</sub> वर ( for मनः ). — <sup>c</sup>) D<sub>5</sub> T<sub>4</sub> G<sub>3.4</sub> योज्यस्; T<sub>2</sub>  
 सोद्य; T<sub>3</sub> अद्य ( for योऽद्य ). — <sup>d</sup>) B<sub>5</sub> D<sub>6.8.9</sub> योज-  
 यिष्यति.

17 <sup>a</sup>) K<sub>3</sub> अद्य; B<sub>2</sub> अग्रे ( for अग्र- ). K<sub>1.2</sub>  
 -पारस्थितं ( K<sub>2</sub> ते ) ( for -पाद<sup>a</sup> ). B<sub>6</sub> -स्थिता चैनं; D<sub>1</sub>  
 -स्थितं होनं; D<sub>3</sub> -स्थितं राजन्; D<sub>4-6.8</sub> T<sub>3</sub> G<sub>1.5</sub> M<sub>1-4</sub>  
 -स्थितमिमं ( M<sub>1</sub> दं ); T<sub>2</sub> -स्थितजनं; G<sub>2</sub> -स्थितिमिमं  
 ( for -स्थितं चेमं ). K<sub>4</sub> अग्रतः प्रस्थितं विद्धि. ☞ G<sub>n</sub>:  
 अग्रपादस्थितं, प्रयाणार्थं पुरस्कृतेनैव पादेन स्थितम् । अत्यन्त-  
 मुत्सुकमित्यर्थः । ☞ — <sup>b</sup>) K<sub>4</sub> राजंश्रेमं; D<sub>3</sub> विद्धि चेम  
 ( for विद्धि राजन् ). — <sup>c</sup>) D<sub>5</sub> T G<sub>3-5</sub> M<sub>1-3.5</sub> कांक्षितं;  
 G<sub>2</sub> कांक्षति ( for काङ्क्षन्तं ). — <sup>d</sup>) K<sub>3</sub> श्वशुरस्य ( sic ).

18 <sup>a</sup>) K<sub>1.2</sub> सहितो ( for स नृपो ). — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub>  
 पंचाल्या; B ( B<sub>3</sub> missing ) D<sub>n</sub> D<sub>1-3.7.9</sub> द्रौपद्या ( for  
 पाञ्चाल्या ). K<sub>2.4</sub> G<sub>4</sub> M<sub>2.5</sub> भरतर्षभः. — <sup>c</sup>) B<sub>2</sub> सेना-  
 पत्यान् ( for ष्यक्षान् ). K<sub>2</sub> समासाद्य; K<sub>3-5</sub> T<sub>1</sub> नीय  
 ( for नाय्य ). — <sup>d</sup>) K<sub>2-5</sub> तानिदम् ( for इदमथ ).  
 B ( B<sub>3</sub> missing ) D<sub>n</sub> D<sub>1-3.7.9</sub> उवाच ह ( for अथा-  
 व्रवीत् ).

19 <sup>a</sup>) K<sub>1.2</sub> पर्यापयत; K<sub>3.5</sub> D<sub>1-6.8</sub> T<sub>2-1</sub> G<sub>1-1</sub>

द्रक्ष्यामि वनसंस्थं च धृतराष्ट्रं महीपतीम् ॥ १९  
 ह्यध्यक्षांश्चात्रवीद्राजा यानानि विविधानि मे ।  
 सजीक्रियन्तां सर्वाणि शिविकाश्च सहस्रशः ॥ २०  
 शकटापणवेशाश्च कोशशिल्पिन एव च ।  
 निर्यान्तु कोशपालाश्च कुरुक्षेत्राश्रमं प्रति ॥ २१  
 यश्च पौरजनः कश्चिद्द्रष्टुमिच्छति पार्थिवम् ।  
 अनावृतः सुविहितः स च यातु सुरक्षितः ॥ २२  
 सूदाः पौरोगवाश्चैव सर्वं चैव महानसम् ।

विविधं भक्ष्यभोज्यं च शकटैरुह्यतां मम ॥ २३  
 प्रयाणं घुष्यतां चैव श्वोभूत इति मा चिरम् ।  
 क्रियन्तां पथि चाप्यद्य वेश्मानि विविधानि च ॥ २४  
 एवमाज्ञाप्य राजा स भ्रातृभिः सह पाण्डवः ।  
 श्वोभूते निर्ययौ राजा सखीबालपुरस्कृतः ॥ २५  
 स वहिर्दिवसानेवं जनौघं परिपालयन् ।  
 न्यवसन्नृपतिः पश्च ततोऽगच्छद्वनं प्रति ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

M2.8 निर्यापय ( G3 °यि ) त; B5 D3 °तयंतु ( for °तयत ).  
 D1.6.8 T2.3 G1.2.5 M1-1 transp. मे and सेनां. — K1  
 om. 19<sup>ad</sup>. — °) K2 -संस्थं तं; K3-5 -वासस्थं ( for  
 -संस्थं च ). D1-6.8 T G M1-3.5 द्रक्ष्यामो वनवासस्थं.  
 — °) M5 धृतराष्ट्रमनीपिणं.

20 °) K3-5 D1-6.8 T G M2 अद्यक्षांश्च ( for ह्यध्य-  
 क्षांश्च ). — °) D1.6.8 याना मे ( sic ) ( for यानानि ).  
 K3-5 B2.4.6 D5 T1.2.4 G3.4 च ( for मे ). — °)  
 K5 D9 -क्रियतां. K1 कर्माणि; D1.6.8 सहस्राणि ( for  
 सर्वाणि ).

21 °) K G3-5 M1-3 शकटापणवेश्या ( K1 °शां ) श्र;  
 B2.5 Dn D1.2.7 °पणवेश्या ( Dn D2 °शां ) श्र; D1.5 T3  
 °पणवेश्या ( T3 °पा ) श्र; D8 G1 शकुनापणवेश्या ( G1 °शा ) श्र.  
 — °) K3 तथा; K4.5 Dn2 D1.4.6-8 T1 G4 M5  
 कोशः; B1.4-6 Dn1 D2.3.9 कोपः; D5 G2 कोशाः;  
 T4 तेन ( for कोशः ). K1.2 यानयुग्यं तथैव च. — °)  
 B5 निर्याण- ( for °न्तु ). B2.4-6 Dn D1.2 कोप- ( for  
 कोशः ). — °) T1 -राजाश्रमं ( for -क्षेत्रा° ).

22 °) D1-6 अनावृतः; G3.4 °दतः ( for °वृतः ).  
 K3.5 स चैव यातु; K4 सुविहितं; B1 D1.6.8 G2 तु  
 सहितः; B2.6 सुवहितः; B1 Dn1 D9 स्ववहितः; D2  
 सुविदितः ( for °दितः ). — °) K3 5 सौख्येनैव; K4 स  
 चायातु ( for स च यातु ). D1.6.8 G1.2 सुशिक्षितः ( for  
 सुर° ).

23 °) K1 B1 सूदः; D1 शूद्राः; M2 सूताः ( for  
 सूदाः ). ॐ Cv: पौरोगवाः, दन्तः अद्यक्षाः । पौरोगव-  
 ( सु ) सद्यक्षः सूपकारस्तु वल्लव इत्यमरः ( 2. 9. 27 ) । ॐ  
 — °) D9 सर्वाशः; T2.3 सर्वश ( for सर्वं ). G3.4  
 महावनं ( for °नसम् ). T2.3 सर्वश्रैव महानसः. — °)

K1 भक्ष-; K4 चैव ( for भक्ष्य- ). — °) T2 G2.3 M3  
 उह्यतां. T1 शकटैराहरंतु मे.

24 °) T1 युष्यतां ( for घुष्यतां ); D1.6.8 G1.2  
 चात्र; T1.4 G3.4 चापि; T2.3 G5 M1-1 चाद्य; M5  
 अद्य ( for चैव ). K1.2 प्रयाणं घोष्यतां चापि. — °)  
 K5 T1 श्वोभूतम्. D1.6.8 G4 इव; T1 इह ( for इति ).  
 K5 मां ( for मा ). K4 श्वोभूतमिते च मा चिरं. — °)  
 K B2.4.6 D1.9 T G1.3-5 M2.5 क्रियतां ( sic ). K4  
 वाप्यश्च ( sic ); D1.6.8 T2.3 G1 M1.2.4.5 चाप्यत्र ( for  
 °च ). — °) T2 यानानि ( for वेश्मानि ). D5 T1.4  
 G3.4 वेश्मानि सदृशानि नः ( G4 च ).

25 °) K3.5 स तदा; M2 राजासौ ( for राजा स ).  
 K4 एतानाज्ञापयामास; T2 एवमेव तु राजेद्र. — °) K5  
 T2 पाण्डव. — °) B1.2.5.6 Dn D1-3.7.8 राजन् ( for  
 राजा ). — °) K2 D1.6.8 T4 -राजः; K3 -बालः;  
 B1.2.6 D1.9 -वृद्ध- ( for -बालः ). B1 ( marg. as in  
 text ) -पुरःसरः. B1.5 Dn D1.3.7 सखीवृद्धपुरःसरः.

26 °) M1 वहुः ( for वहिर् ). K T1 G3.4 M5  
 दिवसानेवं ( G3.4 °व ); Dn D8 G2 M2 °सानेव; T3  
 °सेनेदं ( for °सानेवं ). — °) K4.5 T1.4 G3.4 M5 प्रति-  
 ( K5 °त्य ) पालयन्; T2 पर्यं ( for परि° ). — °) K5  
 एवं स ( for न्यवसन् ). G5 M2 युधिष्ठिरश्च नृपतिस्.  
 — °) K2 गच्छन्; D9 गच्छेद् ( for अगच्छद् ).

Colophon. — Adhy. name: K1 प्रयाणघोषणं.  
 — Adhy. no. ( figures, words or both ): K2 26;  
 K3.5 D1.6.8 T2 G1.2.5 M1-1 28; Dn2 D7 22; D1  
 24; D5 T3.4 G2.4 M6 29 ( as in text ); T1 27.  
 — Śloka no.: K4 97; D9 25.

३०

वैशंपायन उवाच ।

आज्ञापयामास ततः सेनां भरतसत्तमः ।

अर्जुनप्रमुखैर्गुप्तां लोकपालोपमैर्नरैः ॥ १

योगो योग इति प्रीत्या ततः शब्दो महानभूत् ।

क्रोशतां सादिनां तत्र युज्यतां युज्यतामिति ॥ २

केचिद्यानैर्नरा जग्मुः केचिदश्वैर्मनोजैः ।

रथैश्च नगराकारैः प्रदीप्तज्वलनोपमैः ॥ ३

गजेन्द्रैश्च तथैवान्ये केचिदुष्टैर्नराधिप ।

पदातिनस्तथैवान्ये नखरप्रासयोधिनः ॥ ४

पौरजानपदाश्चैव यानैर्बहुविधैस्तथा ।

अन्वयुः कुरुराजानं धृतराष्ट्रदिदक्षया ॥ ५

स चापि राजवचनादाचार्यो गौतमः कृपः ।

सेनामादाय सेनानी प्रययावाश्रमं प्रति ॥ ६

ततो द्विजैर्बृतः श्रीमान्कुरुराजो युधिष्ठिरः ।

संस्तूयमानो बहुभिः स्रुतमागधवन्दिभिः ॥ ७

पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।

रथानीकेन महता निर्ययौ कुरुनन्दनः ॥ ८

गजैश्चाचलसंकाशैर्भीमकर्मा वृकोदरः ।

C. 15. 626  
B. 15. 23. 9  
K. 15. 25. 9

30

☞ This adhy. is missing in S<sub>1</sub> B<sub>3</sub> (cf. v. l. 15. 3. 3; 22. 1).

1 <sup>a</sup>) D<sub>2</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> M<sub>5</sub> तदा (for ततः). D<sub>1</sub> e. 8 T<sub>2</sub> G<sub>1</sub> 2. 5 M<sub>1-4</sub> तत (D<sub>1</sub> e. 8 'त्र) आज्ञापयामास. — <sup>b</sup>) K<sub>3</sub> सैन्यं (for सेनां). K<sub>1</sub> 3 B<sub>2</sub> D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>1-4</sub> M<sub>5</sub> सत्तम (for 'मः). — <sup>c</sup>) D<sub>2</sub> अर्जुनः (for 'न'). K<sub>3</sub> युप्तं (for गुप्तां). — T<sub>1</sub> om. 1<sup>d</sup>-2<sup>a</sup>. — <sup>d</sup>) D<sub>2</sub> वृषैः (for नरैः). G<sub>1</sub> लोकपालः क्रमैर्नरैः; G<sub>3</sub> 4 मृत्युकालोपमैर्नरैः.

2 = var. 5. 170. 15. T<sub>1</sub> om. 2<sup>a</sup> (cf. v. l. 1). M<sub>2</sub> om. 2<sup>a</sup>-3<sup>b</sup>. — <sup>a</sup>) K<sub>2</sub> योगे (for योगो). K<sub>1</sub> 2 प्रीतस्; K<sub>3</sub> प्रीतस् (for प्रीत्या). — <sup>b</sup>) K<sub>3</sub> तथा (for ततः). — <sup>c</sup>) K<sub>1</sub> क्रोशतां; D<sub>1</sub> e. 8 क्रोशतां (sic) (for क्रोशतां). B<sub>5</sub> सादिनस्. — <sup>d</sup>) D<sub>2</sub> युज्यतामिति भारत.

3 M<sub>2</sub> om. 3<sup>a</sup> (cf. v. l. 2). — <sup>a</sup>) K<sub>2</sub> 5 D<sub>1</sub>-6. 8 T<sub>1</sub> 2. 4 G<sub>2-4</sub> M<sub>1</sub> 2. 5 जना जग्मुः; T<sub>3</sub> विना जग्मुः; G<sub>1</sub> महानागैः (for नरा जग्मुः). — <sup>b</sup>) K<sub>4</sub> 5 B<sub>2</sub> 6 D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>-2. 7 G<sub>5</sub> महाजवैः (for मनो'). — <sup>c</sup>) K<sub>1</sub> 2 रथैश्च विविधैः केचित्; B (B<sub>3</sub> missing) D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>-2. 7. 9 कांचनैश्च रथैः केचित्. — <sup>d</sup>) B (B<sub>3</sub> missing) D<sub>n</sub> D<sub>2</sub> 2. 7 ज्वलित (for प्रदीप्त). D<sub>1</sub> ज्वलितार्कानलोपमैः.

4 <sup>a</sup>) K<sub>2</sub> 5 D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> 4 G<sub>2</sub> 4 चान्ये; K<sub>4</sub> यानैर्; T<sub>3</sub> केचित् (for [पु]वान्ये). K<sub>1</sub> 2 मातंगेन्द्रस्तथा चान्ये; D<sub>1</sub> 5. 8 T<sub>2</sub> G<sub>1</sub> 2. 5 M<sub>1-3</sub> गजेन्द्रैर्गजैः केचित्. — <sup>b</sup>) K<sub>4</sub>

महोष्ट्रैरेव चापरे. — <sup>a</sup>) K B<sub>2</sub> 4-6 D<sub>1</sub> 3. 9 पदातयस् (for 'तिनस्). D<sub>1</sub> 6. 8 T<sub>2</sub> 3 G<sub>1</sub> 2. 5 M<sub>1-4</sub> पदातयश्च पुरुषा; D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> 4 G<sub>3</sub> 4 M<sub>5</sub> 'तयस्तथा चान्ये. — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub> नयेन; K<sub>2</sub> नवीनः; T<sub>1</sub> खरैश्च (for नखर-). K<sub>5</sub> प्राश- (for 'प्रास-). G<sub>1</sub> पाणयः (for 'योधिनः). ☞ C<sub>n</sub>: नखरप्रासः, च्याघ्नखवत्पराचीनफलकुक्षिः । ☞

5 T<sub>3</sub> om. 5<sup>a</sup>. — <sup>a</sup>) T<sub>1</sub> जानपदैश् (for 'पदाश्). — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub>-3 D<sub>1</sub> 6. 8. 9 G<sub>1</sub> 2 तदा (for तथा). K<sub>4</sub> यानैरुद्यावचैस्तदा. — <sup>d</sup>) B<sub>2</sub> D<sub>n</sub> 2 दिदक्षवः (for 'क्षया). K<sub>1</sub>-2. 5 B<sub>1</sub> 4. 6 D<sub>n</sub> 1 D<sub>1</sub>-2. 7. 9 धृतराष्ट्रं दिदक्षवः.

6 <sup>a</sup>) D<sub>5</sub> T<sub>4</sub> सद्नाद् (for 'वचनाद्). — <sup>c</sup>) D<sub>1</sub> आश्रित्य; G<sub>3</sub> 4 आनीय (for आदाय). — <sup>d</sup>) K<sub>3</sub> 4 चाश्रमं (for आ'). T<sub>3</sub> प्रययौ तं महीपतिं.

7 <sup>a</sup>) G<sub>3</sub> transp. द्विजैर् and वृतः. K<sub>1</sub> 2 विप्रैर् (for द्विजैर्). K<sub>3</sub> युतः श्रीमान्; K<sub>4</sub> अनुगतो; B (B<sub>3</sub> missing) D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>-2. 7. 9 परिचृतः; D<sub>5</sub> वृतश्चेमान् (for वृतः श्रीमान्). — <sup>b</sup>) K<sub>4</sub> धर्मराजो (for कुरु'). — <sup>c</sup>) K<sub>1</sub> संस्तूयमाणो. D<sub>5</sub> 8 T<sub>2</sub> G<sub>1</sub> 2 मुनिभिः (for बहुभिः). — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub> 5 D<sub>n</sub> 2 T<sub>3</sub> G<sub>2-4</sub> वन्दिभिः.

8 <sup>a</sup>) B (B<sub>3</sub> missing) D<sub>1</sub>-6. 8 T<sub>1</sub> 2. 4 G<sub>1</sub> M पांद्-रेण. — <sup>b</sup>) K<sub>3</sub> D<sub>5</sub> ध्रीयमाणेन. — <sup>c</sup>) G<sub>3</sub> 4 ततोनीकेन (for रथा'). — <sup>d</sup>) K<sub>2</sub> पुंगवः; K<sub>5</sub> D<sub>1</sub> 6. 8 नन्दनः; D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> 4 वधेनः (for 'नन्दनः). B (B<sub>3</sub> missing) D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>-2. 7. 9 निर्जगाम कुरुद्वहः.

9 <sup>a</sup>) G<sub>5</sub> चातुलः (for चाचलः). K<sub>4</sub> गत्वा स आश्रमं चैव. — <sup>b</sup>) K<sub>4</sub> सर्वं (for भीम-). K<sub>4</sub> 5 D<sub>1</sub>-6. 8 S (except M<sub>1</sub>) महाभुजः (for वृकोदरः). — <sup>c</sup>) K<sub>1</sub>-8

सज्यत्रायुधोपेतैः प्रययौ मारुतात्मजः ॥ ९  
 माद्रीपुत्रावपि तथा ह्यारोहैः सुसंवृतौ ।  
 जग्मतुः प्रीतिजननौ संनद्धकवचध्वजौ ॥ १०  
 अर्जुनश्च महातेजा रथेनादित्यवर्चसा ।  
 वशी श्वेतैर्हयैर्दिव्यैर्युक्तेनान्वगमन्नृपम् ॥ ११  
 द्रौपदीप्रसुखाश्चापि स्त्रीसंघाः शिविकागताः ।  
 रुयध्यक्षयुक्ताः प्रययुर्विसृजन्तोऽमितं वसु ॥ १२  
 समृद्धनरनागाश्च वेणुवीणानिनादितम् ।  
 शुशुभे पाण्डवं सैन्यं तत्तदा भरतर्षभ ॥ १३  
 नदीतीरेषु रम्येषु सरस्सु च विशां पते ।

वासान्कृत्वा क्रमेणाथ जग्मुस्ते कुरुपुंगवाः ॥ १४  
 युयुत्सुश्च महातेजा धौम्यश्चैव पुरोहितः ।  
 युधिष्ठिरस्य वचनात्पुरगुप्तिं प्रचक्रतुः ॥ १५  
 ततो युधिष्ठिरो राजा कुरुक्षेत्रमवातरत् ।  
 क्रमेणोत्तीर्य यमुनां नदीं परमपावनीम् ॥ १६  
 स ददर्शाश्रमं दूराद्राजर्षेस्तस्य धीमतः ।  
 शतयूपस्य कौरव्य धृतराष्ट्रस्य चैव ह ॥ १७  
 ततः प्रमुदितः सर्वो जनस्तद्धनमञ्जसा ।  
 विवेश सुमहानादैरापूर्वं भरतर्षभ ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिकपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

Bs D1. 3. 9 Gs. 4 Ms सज्यत्रया (D1 स गर्जन्त्रा) युधोपेतैः.  
 —<sup>a</sup>) K2 प्रजजौ (sic) (for प्रययौ). B (Bs missing)  
 Dn D1-3. 7. 9 प्रययौ पवनात्मजः.

10 T2 transp. 10 and 11. —<sup>a</sup>) K2. 3 माद्री-  
 सुताम् (for 'पुत्राम्'). K5 T3 Gs. 4 तदा (for तथा).  
 —<sup>b</sup>) K2 B (Bs missing) Dn Ds ह्यारोहैः (for  
 'रोहैः'). K4 सुसंवृतैः; T2 G2 'ता (sic) (for 'तौ').  
 —<sup>c</sup>) K4 -गमनौ; D1. 6. 8 G1. 2. 5 M -जननैः; Gs. 4  
 जननौ (for 'नौ'). B (Bs missing) Dn D1-3. 7 जग्मतुः  
 शीघ्रजव (Dn D1. 2 'गम'नौ. —<sup>d</sup>) Gs. 4 -कवचावभौ  
 (for 'चध्वजौ').

11 T2 transp. 10 and 11. —<sup>a</sup>) T1 Ms तु (for  
 च). K4 ययौ राजन् (for महातेजा). Gs. 4 अर्जुनः  
 प्रययौ धीमान्. —<sup>b</sup>) K5 ययौ; Ds T3 पतिः; T1  
 सर्वः; Gs. 4 ततः (for वशी). Ks. 5 D1-6. 8 S श्वेत-  
 (for श्वेतैर्). Ks-6 B (Bs missing) Dn D1-2. 7. 9 युक्तैर्  
 (for दिव्यैर्). —<sup>d</sup>) K1. 2 सुयुक्तौ; Ks. 5 दिव्यैस्तु;  
 K4 दिव्यैर्; B (Bs missing) Dn D1-3. 9 दिव्येन  
 (for युक्तेन). K4 Ks अनुगमन् (sic). T1 हुतं; G6  
 रूप (for नृपम्). D1 (by corr.) दिव्येनाभ्यगमन्नृप; T3  
 सुयुक्तेनान्वगात्पर्व.

12 <sup>a</sup>) Ks चान्या (for चापि). —<sup>b</sup>) B1. 4. 5 Dn  
 D1-2. 7 -युताः (for -गताः). —<sup>c</sup>) Ks अद्यक्षः; G6  
 M2 तेद्यक्ष- (for रुयध्यक्ष-). K B (Bs missing) Dn  
 D1-3. 7. 9 M4. 5 -गुप्ताः (for -युक्ताः). Dn D1. 6. 8  
 व्यसृजन्त्यो; G1. 2 निसृजन्तो. Ds G1 [s]मृतं (for

मितं). G4 (also as in text) सुदुर्मुहुः (for स्मितं  
 वसु). T1 प्रययुर्विसृजन्त्यश्च विप्रेभ्यो बहुको (sic) वसु.

13 <sup>a</sup>) Ms समृद्धे (for द्व-). Ds -नद-; T2-4 -रथ-  
 (for -नर-). B (Bs missing) Dn D1-3. 7. 9 समृद्धरथ-  
 इत्यर्थं (Ds 'श्च-). —<sup>b</sup>) D1-6. 8 T G1. 2. 5 M वीणा-  
 वेणु- (for वेणुवीणा-). B (Bs missing) Dn D1-3. 7. 9  
 -वीणानु- (for -वीणाणि-).

14 <sup>b</sup>) Ds वृक्षेषु (for सरस्सु). —<sup>c</sup>) Ks D1-6. 8  
 S वासं (for वासान्). K1. 2 क्रमेणाशु; Ds T1. 4 Gs. 4  
 Ms यथान्यायं (for क्रमेणाथ). —<sup>d</sup>) Gs जग्मतुः; M2  
 संजग्मुः (for जग्मुस्ते). Gs. 4 -पांडवाः (for -पुंगवाः).

15 <sup>a</sup>) D1. 6 तु; Ds ते (for च). —<sup>b</sup>) K1. 2. 3  
 च सु; Ks Ds T1. 4 Gs. 4 Ms च स; Ks चापि (for  
 चैव). —<sup>d</sup>) K4 सुरगुप्तिं; Ks पुरगुप्त्यै; D1. 6. 8 परां  
 गुप्तिं (for पुरगुप्तिं). K1. 2 प्रचक्रिरे (for 'क्रतुः').

16 <sup>a</sup>) Ks राजन् (for राजा). —<sup>b</sup>) D1-6. 8  
 T1. 3. 4 G1-4 श्वापतव् (for 'तरव्'). —<sup>c</sup>) Ds T1. 3. 4  
 Gs. 4 उत्तार्य (for उत्तीर्य). —<sup>d</sup>) B2 G1 -पाविनीं  
 (for -पावनीम्).

17 <sup>a</sup>) K1. 2 ददर्शाथ; G1. 2 ददर्शं च (for स ददर्श).  
 Ds T1. 4 Gs. 4 धीमान् (for दूराद्). —<sup>b</sup>) K1 G3  
 राजर्षिस्व. —<sup>c</sup>) D1. 6. 8 T2. 8 G2. 5 M कौरव्यो (for  
 'व्य'). —<sup>d</sup>) K2-5 Ds T1. 2 G2-4 हि (for ह).

18 <sup>a</sup>) M2 अथ (for ततः). Bs स (for प्र-). K2  
 सर्वे (for सर्वो). —<sup>b</sup>) K2 जनास्व. —<sup>c</sup>) G4 सुमहान्

३१

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते पाण्डवा दूरादत्रतीर्य पदातयः ।  
 अभिजग्मुर्नरपतेराश्रमं विनयानताः ॥ १  
 स च पौरजनः सर्वो ये च राष्ट्रनिवासिनः ।  
 स्त्रियश्च कुरुमुख्यानां पद्मिरेवान्वयुस्तदा ॥ २  
 आश्रमं ते ततो जग्मुर्वृत्तराष्ट्रस्य पाण्डवाः ।  
 शून्यं मृगगणाकीर्णं कदलीवनशोभितम् ॥ ३  
 ततस्तत्र समाजग्मुस्तापसा विविधव्रताः ।  
 पाण्डवानागतान्द्रष्टुं कौतूहलसमन्विताः ॥ ४

तानपृच्छत्ततो राजा कासौ कौरववंशभृत् ।  
 पिता ज्येष्ठो गतोऽस्माकमिति वाष्पपरिभुतः ॥ ५  
 तमृचुस्ते ततो वाक्यं यमुनामवगाहितम् ।  
 पुष्पाणामुदकुम्भस्य चार्थं गत इति प्रभो ॥ ६  
 तैराख्यातेन मार्गेण ततस्ते प्रययुस्तदा ।  
 ददृशुश्चाविदूरे तान्सर्वानथ पदातयः ॥ ७  
 ततस्ते सत्त्वरा जग्मुः पितुर्दर्शनकाङ्क्षिणः ।  
 सहदेवस्तु वेगेन प्राधावधेन सा पृथा ॥ ८  
 सखनं प्ररुदन्धीमान्मातुः पादावुपस्पृशन् ।

C. 15. 644  
 B. 15. 24. 9  
 K. 15. 26. 9

(for चुमहा-). —<sup>d</sup>) K<sub>4</sub> संपूज्य (for आपर्यं). K<sub>3</sub>. 4  
 Ms भरतर्षभः.

Colophon. — *Adhy. name*: K<sub>1</sub> पाण्डवप्रयाणं; Ms  
 कुरुक्षेत्रगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both):  
 K<sub>2</sub> 26; K<sub>4</sub>. 5 D<sub>1</sub>. 6. 8 T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>. 2. 5 M<sub>1</sub>-4 29; D<sub>n</sub> 2  
 D<sub>7</sub> 23; D<sub>1</sub> 25; D<sub>5</sub> T<sub>2</sub>. 4 G<sub>3</sub>. 4 Ms 30 (as in text);  
 T<sub>1</sub> 28. — *Śloka no.*: K<sub>4</sub> 15; K<sub>6</sub> 39; D<sub>6</sub> 18.

31

☞ This adhy. is missing in Ś<sub>1</sub> B<sub>3</sub> (cf. v. 1.  
 15. 3. 3; 22. 1).

1 °) K<sub>2</sub> अधिजग्मुर्. —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub>. 4 D<sub>1</sub>. 4. 6. 8 T<sub>1</sub>-3  
 G<sub>1</sub>. 2. 4. 5 M<sub>2</sub>. 3 विनयान्त्रि (K<sub>1</sub> 'ग'ताः).

2 D<sub>1</sub> om. (hapl.) 2-4. —<sup>a</sup>) K<sub>1</sub>-2. 5 B (B<sub>3</sub>  
 missing) D<sub>n</sub> D<sub>2</sub>. 2. 5. 7 T<sub>1</sub>. 4 Ms यो (Ms यौ) धजनः;  
 D<sub>4</sub>. 6. 8 T<sub>2</sub>. 3 G<sub>1</sub>. 2. 5 M<sub>1</sub>-3 सेनाजनः; G<sub>2</sub>. 4 यूथवरः  
 (for पौरजनः). —<sup>b</sup>) K<sub>2</sub> ते (for ये). K<sub>1</sub> ते च  
 ते राष्ट्रवासिनः; K<sub>4</sub> ये चान्ये क्षत्रुगामिनः. —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub>. 2  
 पद्मयाम् (for पद्मिर्). D<sub>1</sub>. 6. 8 G<sub>1</sub>. 2 [क्ष]म्ययुस् (for  
 [क्ष]न्व\*). B<sub>2</sub> T<sub>3</sub> तथा (for तदा).

3 D<sub>1</sub> om. 3 (cf. v. 1. 2). —<sup>a</sup>) D<sub>1</sub>. 6. 8 T<sub>2</sub>. 3  
 G<sub>1</sub>. 2. 5 M<sub>1</sub>-4 तत्राश्रममुपाजग्मुर्. — K<sub>2</sub> T<sub>1</sub> om. (hapl.)  
 3<sup>b</sup>-4<sup>a</sup>. —<sup>b</sup>) B<sub>3</sub> पाण्डवः; T<sub>2</sub> पाण्डुजाः (for पाण्डवाः).  
 — M<sub>1</sub> om. 3<sup>d</sup>. —<sup>c</sup>) T<sub>3</sub> रम्यं (for शून्यं). —<sup>d</sup>)  
 T<sub>2</sub>. 3 G M<sub>2</sub>. 3 कदली- (for 'ली-).

4 D<sub>1</sub> om. 4 (cf. v. 1. 2). K<sub>2</sub> T<sub>1</sub> om. 4<sup>a</sup> (cf.

v. 1. 3). —<sup>a</sup>) T<sub>3</sub> G<sub>1</sub> तत्र (for ततस्). T<sub>2</sub>  
 ततः (for तत्र). D<sub>5</sub> समं जग्मुस् (for समाज\*). M<sub>1</sub>  
 तत्राश्रममुपाजग्मुस्. —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub> D<sub>6</sub> G<sub>1</sub>. 2 तपसा (for ता\*).  
 K<sub>4</sub> B (B<sub>3</sub> missing) D<sub>n</sub> D<sub>2</sub>. 2. 9 नियत (B<sub>5</sub> 'म'व्रताः;  
 D<sub>1</sub>. 6. 8 विविधायुताः (for 'धव्रताः). —<sup>c</sup>) D<sub>9</sub> भागतं.  
 K<sub>1</sub>. 2. 4 इष्ट्वा (for द्रष्टुं). —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub>. 2 कूतूहल- (for  
 कौ\*).

5 °) K<sub>4</sub> पपृच्छ (for अपृच्छत्). D<sub>1</sub>. 6. 8 T<sub>2</sub>. 3 G<sub>1</sub>  
 M<sub>1</sub> तदा (for ततो). D<sub>6</sub> राजन् (for राजा). —<sup>b</sup>)  
 K<sub>2</sub>-5 वंशचक्र (for 'भृत्). —<sup>c</sup>) M<sub>3</sub> पितृ- (for पिता).  
 —<sup>d</sup>) B<sub>2</sub> वास्प- (for वाष्प-).

6 °) K<sub>1</sub> तमृचुस्ते; B (B<sub>3</sub> missing) D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>-3.  
 7. 9 ते तमृचुस् (by transp.). —<sup>b</sup>) D<sub>5</sub> उप-; D<sub>9</sub>  
 क्षभि- (for क्षव-). —<sup>c</sup>) K<sub>5</sub> उपकुम्भस्य; B<sub>2</sub> उदकस्तस्य  
 (sic) (for 'कुम्भस्य). —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub>. 4 चार्थं; G<sub>3</sub>. 4 पथा  
 (for चार्थं). K<sub>5</sub> गतिरिव (sic) (for गत इति).

7 °) D<sub>1</sub> T<sub>3</sub> तथा (for तदा). B (B<sub>3</sub> missing) D<sub>n</sub>  
 D<sub>1</sub>-2. 7. 9 ततस्ते जग्मुर्नसा. — T<sub>1</sub> om. 7<sup>c</sup>-8<sup>b</sup>. —<sup>c</sup>)  
 D<sub>1</sub>. 6. 8 G<sub>1</sub>. 2 [क्ष]य दूरे; D<sub>5</sub> T<sub>2</sub>. 4 [क्ष]पि दूरे (for  
 [क्ष]विदूरे). K ददृशुश्चापि ते दूरात्. —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub> सर्वा-  
 श्राय (for सर्वानथ). K<sub>1</sub>. 2 पदातिनः (for 'तयः).

8 T<sub>1</sub> om. 8<sup>a</sup> (cf. v. 1. 7). —<sup>a</sup>) G<sub>2</sub> त्वरया;  
 G<sub>3</sub>. 4 सत्त्वरं (for 'रा). K<sub>4</sub> D<sub>6</sub> राजन् (for जग्मुः).  
 —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub>. 2 पितृदर्शनकाङ्क्षया. —<sup>c</sup>) D<sub>n</sub> 2 योगेन (for  
 वे\*). —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub>. 2 प्राधावन्; K<sub>4</sub>. 5 B<sub>1</sub> D<sub>n</sub> 2 D<sub>1</sub> G<sub>2</sub>. 3  
 M<sub>4</sub> प्रधावद्; T<sub>3</sub> प्रायाधत्र (for प्राधावद्). K<sub>4</sub> B<sub>1</sub>. 4-6  
 D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>. 2. 5. 7 T<sub>1</sub>. 2. 4 G<sub>3</sub>. 4 यत्र; T<sub>3</sub> एव (for येन).

सा च वाष्पाविलसुखी प्रददर्श प्रियं सुतम् ॥ ९  
 बाहुभ्यां संपरिष्वज्य समुन्नाम्य च पुत्रकम् ।  
 गान्धार्याः कथयामास सहदेवमुपस्थितम् ॥ १०  
 अनन्तरं च राजानं भीमसेनमथार्जुनम् ।  
 नकुलं च पृथा दृष्ट्वा त्वरमाणोपचक्रमे ॥ ११  
 सा ह्यग्रेऽगच्छत् तयोर्दपत्योर्हितपुत्रयोः ।  
 कर्पन्ती तौ ततस्ते तां दृष्ट्वा संन्यपतन्भुवि ॥ १२  
 तात्राजा स्वरयोगेन स्पर्शेन च महामनाः ।

प्रत्यभिज्ञाय मेधावी समाश्वासयत् प्रभुः ॥ १३  
 ततस्ते वाष्पमुत्सृज्य गान्धारीसहितं नृपम् ।  
 उपतस्थुर्महात्मानो मातरं च यथाविधि ॥ १४  
 सर्वेषां तोयकलशाञ्जगृह्णस्ते स्वयं तदा ।  
 पाण्डवा लब्धसंज्ञास्ते मात्रा चाश्वासिताः पुनः ॥ १५  
 ततो नार्यो नृसिंहानां स च योधजनस्तदा ।  
 पौरजानपदाश्चैव ददृशुस्तं नराधिपम् ॥ १६  
 निवेदयामास तदा जनं तं नामगोत्रतः ।

9 <sup>a</sup>) K<sub>3-5</sub> सुस्वरं; B<sub>1.2.5.6</sub> Dn D<sub>2.5.7.9</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>2-5</sub> M<sub>1-3.5</sub> सस्वरं; B<sub>4</sub> D<sub>1.6.8</sub> G<sub>1.2</sub> M<sub>4</sub> सस्वरं; T<sub>4</sub> lacuna (for सस्वरं). K<sub>8</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1.2.4.5</sub> प्रारुद्; K<sub>4</sub> B<sub>1.2.4-6</sub> Dn D<sub>1-3.7.9</sub> रुद्धे (for प्ररुद्धन्). K<sub>1.2</sub> वीरो; K<sub>5</sub> दीनो (for धीमान्). T<sub>1</sub> सर्वे प्ररुद्धुस्त्र. — <sup>b</sup>) K<sub>3</sub> पादान् (for पादाव्). K<sub>1.2</sub> अथास्पृशत् (K<sub>2</sub> न्); D<sub>3</sub> उपास्पृशन्; T<sub>1</sub> उपस्पृशत्; T<sub>2</sub> उभौ स्पृशन्. — <sup>c</sup>) D<sub>5</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>1.2.4</sub> M<sub>5</sub> तु (for च). K<sub>4</sub> B<sub>1.4.5</sub> Dn D<sub>1-3.6-8</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>1.2</sub> वाष्पाकुलः; D<sub>5</sub> वाष्पनीलः (for वाष्पाविलः). — <sup>d</sup>) K<sub>8-5</sub> D<sub>5</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>2.4</sub> M<sub>3.5</sub> ददर्शयि; D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1.2.4</sub> तं ददर्श (for प्रदृ). M<sub>1</sub> प्रिये रता (for प्रियं सुतम्). B (B<sub>3</sub> missing) Dn D<sub>1-3.9</sub> ददर्श दयितं सुतं.

10 <sup>a</sup>) K<sub>2.5</sub> D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>2.3</sub> तं (for सं-). — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> समं नाम्य; B<sub>4</sub> समुद्गास्य; D<sub>8</sub> T<sub>3</sub> G<sub>1.2.4</sub> समुद्गम्य. K<sub>3</sub> [ए]व (for च). D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>2.5</sub> M<sub>1-4</sub> भारत (for पुत्रकम्). — <sup>c</sup>) K<sub>1-4</sub> B<sub>2</sub> D<sub>3.9</sub> गांधार्यै (for र्याः).

11 <sup>a</sup>) G<sub>3.4</sub> om. from च पृथा up to तात्राजा (in 13<sup>a</sup>). K<sub>1.2</sub> सुतान् (for पृथा). T<sub>2</sub> [आ]ख्यादुं (for दृष्ट्वा). — <sup>d</sup>) D<sub>1.6.8</sub> G<sub>1.2</sub> रममाणा; D<sub>1</sub> दूयमाना (for त्वरमाणा). K<sub>4</sub> प्रचक्रमे. — After 11, G<sub>5</sub> M<sub>2-4</sub> ins.: 50\*.

12 G<sub>3.4</sub> om. 12 (cf. v. 1. 11). G<sub>5</sub> M<sub>1-4</sub> om. 12. — <sup>a</sup>) K<sub>4</sub> सात्वये (for सा ह्यग्रे). K<sub>3-5</sub> B (B<sub>3</sub> missing) Dn D<sub>1-3.7.9</sub> T<sub>1.3</sub> गच्छति (for अगच्छत्). — <sup>c</sup>) K<sub>1.2</sub> D<sub>5.8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1.2</sub> M<sub>5</sub> कर्पती; K<sub>4</sub> कर्पती. K<sub>4</sub> च (for तौ). K<sub>2</sub> Dn<sub>2</sub> D<sub>1.6.8</sub> T<sub>1</sub> G<sub>2</sub> तेषां; K<sub>3</sub> तौ तु; K<sub>5</sub> तां तु; B<sub>2</sub> T<sub>2</sub> त्वेतौ (for ते तां). — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub> संन्यपतं; K<sub>3</sub> B<sub>2.6</sub> Dn D<sub>3.9</sub> M<sub>5</sub> संन्य (B<sub>3</sub> Dn<sub>2</sub> D<sub>3</sub> सं न्य)पतद्; K<sub>4</sub> सन्यपतनं; K<sub>5</sub> B<sub>1.5</sub> D<sub>1.2.7</sub> स न्यपतत्; D<sub>1.6.8</sub> [ए]व (D<sub>1</sub> [इ]व) न्यपतद्; D<sub>5</sub> T

G<sub>1.2</sub> [ए]व न्यपतत् (T<sub>2.3</sub> G<sub>1.2</sub> तद्) (for संन्यपतन्). K<sub>2</sub> तां दृष्ट्वा न्यपतन्भुवि. — D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2.3</sub> ins. after 12: G<sub>5</sub> M<sub>2-4</sub> after 11:

50\* तयोस्तु पादयो राजन्यपतन्हतपुत्रयोः ।

[ G<sub>5</sub> M<sub>2.4</sub> अंते; M<sub>3</sub> पते (for राजन्). ]

13 G<sub>3.4</sub> om. up to तात्राजा (in 13<sup>a</sup>) (cf. v. 1. 11). — <sup>a</sup>) B (B<sub>3</sub> missing) Dn D<sub>1-3.7.9</sub> राजा तान् (by transp.). K<sub>1</sub> सुरः (for स्वरः). Dn<sub>1</sub> -योगिनां (for -योगेन). — <sup>b</sup>) K<sub>3</sub> महामना (for मनाः). — G<sub>5</sub> M<sub>2</sub> om. 13<sup>a</sup>. — <sup>c</sup>) K<sub>4</sub> प्रत्याभिज्ञाय.

14 <sup>a</sup>) B<sub>2</sub> वास्पम् (for वाष्पम्). — <sup>c</sup>) K<sub>1.2</sub> महामानं (for म्मानो).

15 <sup>a</sup>) B (B<sub>3</sub> missing) कलसाव्; D<sub>1.6.8</sub> कलशं. G<sub>2</sub> सर्वे च पूर्णकलसाव्. — <sup>b</sup>) K<sub>1.3.5</sub> चै; K<sub>2</sub> च (for ते). K<sub>1.3.5</sub> च ह; K<sub>2</sub> च तु; G<sub>1</sub> ततः (for तदा). — <sup>c</sup>) K<sub>1</sub> तु (for ते). — <sup>d</sup>) D<sub>1</sub> राजा (for मात्रा). K<sub>1</sub> B<sub>5</sub> [आ]श्वासितः (B<sub>3</sub> ते); K<sub>4</sub> [आ]श्वासिताः; G<sub>3</sub> [आ]यासिताः (sic) (for [आ]वा). D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1-4</sub> भृशं (for पुनः).

16 <sup>a</sup>) K<sub>3</sub> B<sub>1.4.5</sub> Dn D<sub>1-5.7</sub> T<sub>4</sub> तथा (for ततो). D<sub>5</sub> T<sub>1.3</sub> G<sub>2</sub> M<sub>5</sub> भार्या (for नार्यो). — <sup>b</sup>) T<sub>3</sub> रसः (for स च). D<sub>1.6.8</sub> G<sub>1.2</sub> M<sub>3.5</sub> यौधगण (M<sub>3.5</sub> जन)स (for योधजनस). K<sub>3-5</sub> D<sub>1.6.8</sub> T<sub>1</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1-4</sub> तथा (for तदा). Dn D<sub>1</sub> सावरोधजनस्तदा. — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub> ते; T<sub>1</sub> तु (for तं). K<sub>1.2</sub> B (B<sub>3</sub> missing) Dn D<sub>1-3.5.7</sub> जनाधिपं (for नरां).

17 <sup>a</sup>) K<sub>1-3.4</sub> (marg., sec. m., as in text). <sup>b</sup> आवेदयामास; T<sub>1</sub> G<sub>1</sub> निवेशं (for निवेदं). K<sub>3-5</sub> D<sub>1-6.8</sub> T<sub>1-3</sub> G<sub>1.2.4.5</sub> ततो (for तदा). — <sup>b</sup>) K<sub>1.2</sub> राजानं; B<sub>2</sub> G<sub>5</sub> M<sub>3</sub> जनस्तं; D<sub>5</sub> T<sub>1.3.4</sub> G<sub>2.4</sub> M<sub>5</sub> जनांस्तान् (for जनं तं). D<sub>1-6.8</sub> S (except M<sub>5</sub>) गोत्रनामतः. — <sup>d</sup>)

युधिष्ठिरो नरपतिः स चैनान्प्रत्यपूजयत् ॥ १७  
 स तैः परिवृतो मेने हर्षवाष्पाविलेक्षणः ।  
 राजात्मानं गृहगतं पुरेव गजसाह्वये ॥ १८  
 अभिवादितो वधूमिश्र कृष्णाद्याभिः स पार्थिवः ।

गान्धार्या सहितो धीमान्कुन्त्या च प्रत्यनन्दत ॥ १९  
 ततश्चाश्रममागच्छत्सिद्धचारणसेवितम् ।  
 दिदृक्षुभिः समाकीर्णं नभस्तारागणैरिव ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

३२

वैशंपायन उवाच ।  
 स तैः सह नरव्याघ्रैर्भातुभिर्भरतर्षभ ।  
 राजा रुचिरपद्माक्षैरासांचक्रे तदाश्रमे ॥ १  
 तापसैश्च महाभागैर्नादेशसमागतैः ।  
 द्रष्टुं कुरुपतेः पुत्रान्पाण्डवान्पृथुवक्षसः ॥ २

तेऽब्रुवञ्ज्ञातुमिच्छामः कतमोऽत्र युधिष्ठिरः ।  
 भीमार्जुनयमाश्चैव द्रौपदी च यशस्विनी ॥ ३  
 तानाचख्यौ तदा स्रुतः सर्वान्नामामिनामतः ।  
 संजयो द्रौपदीं चैव सर्वाश्चान्याः कुरुस्त्रियः ॥ ४  
 य एष जाम्बूनदशुद्धगौर-

C. 15 660  
B. 15, 25, 5  
K. 15, 27, 5

K B ( B<sub>3</sub> missing ) Dn<sub>1</sub> D<sub>1-3</sub>. 5. 7. 9 G<sub>1</sub>. 5 M<sub>2</sub> [ए]नं ;  
D<sub>1</sub>. 6. 8 T<sub>1</sub> M<sub>5</sub> [ए]तान् ( for [ए]नान् ). K<sub>4</sub>. 5 पर्यपूज-  
यत् ; G<sub>4</sub> M<sub>1</sub> प्रत्यपूजयन्.

18 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> परिवृतो ( for 'वृतो ). — <sup>b</sup>) K<sub>3</sub>. 5 D<sub>3</sub>.  
3. 6. 8 T<sub>3</sub> G<sub>1</sub> हर्षवाष्पाविलेक्षणः. — <sup>c</sup>) G<sub>3</sub> राजानं च  
( for 'त्मानं ). — <sup>d</sup>) K<sub>5</sub> D<sub>1</sub>. 6. 8 च ( for [इ]व ).  
K<sub>3</sub> G<sub>2</sub>. 4 पुरेपि च ( K<sub>4</sub> पुनरेव ) गजाह्वये.

19 <sup>a</sup>) Hypermetric. D<sub>5</sub> अभिवाद्य\* ( for 'वा-  
दितो ). D<sub>1</sub> अभ्यवादि समस्ताभिर् ; T<sub>1</sub> corrupt. — <sup>b</sup>)  
K<sub>5</sub> कृष्णाश्वापि ( for 'द्याभिः ). T<sub>1</sub> च ( for स ). M<sub>2</sub>  
पार्थिव. — <sup>c</sup>) K D<sub>1-3</sub>. 8 S ( except M<sub>3</sub> ) गांधारी- ( for  
'र्या ). — <sup>d</sup>) K<sub>2</sub> प्रतिनंदितः ; D<sub>6</sub> प्रत्यनंदत ( sic ) ; M<sub>1</sub>  
प्रतिनंद च ( for प्रत्यनन्दत ). M<sub>3</sub> कुंत्या चैवाभ्यनंदत.

20 K<sub>6</sub> om. 20. — <sup>a</sup>) K<sub>1-3</sub> D<sub>1</sub>. 6. 8 T<sub>3</sub> G<sub>3</sub>. 4  
स्त्राश्रमम् ; B<sub>6</sub> D<sub>3-4</sub>. 9 T<sub>1</sub>. 2. 4 G<sub>1</sub>. 2. 5 M त्वाश्र\* ( for  
चाश्र\* ). K<sub>1</sub> आसाद्य ; D<sub>3</sub> आगत्य ; G<sub>1</sub>. 2. 5 आगच्छन्.  
— <sup>c</sup>) K<sub>1</sub> समाकीर्ण.

Colophon. — Adhy. name : K<sub>1</sub> छतराष्ट्रयुधिष्ठिरा-  
गमनं ; M<sub>3</sub> छतराष्ट्रदर्शनं. — Adhy. no. ( figures, words  
or both ) : K<sub>2</sub> 20 ; K<sub>4</sub>. 5 D<sub>1</sub>. 6. 8 T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>. 2. 5 M<sub>1-4</sub>  
30 ; Dn<sub>2</sub> Dr 24 ; D<sub>1</sub> 28 ; D<sub>5</sub> T<sub>3</sub>. 4 G<sub>3</sub>. 4 M<sub>5</sub> 31  
( as in text ) ; T<sub>1</sub> 29. — Śloka no. : K<sub>4</sub> 35 ; D<sub>6</sub>  
20.

32

☞ This adhy. is missing in Ś<sub>1</sub> B<sub>3</sub> ( cf. v. l. 15.  
3. 3 ; 22. 1 ).

1 <sup>a</sup>) D<sub>1</sub>. 6. 8 ते ( for स ). K<sub>1</sub>. 2 व्याघ्रो ( for  
'व्याघ्रैर् ). M<sub>3</sub> स तैस्तु पुरुषव्याघ्रैर्. — <sup>b</sup>) K<sub>2</sub>. 3 T<sub>3</sub> G<sub>3</sub>. 4  
भरतर्षभः ; K<sub>4</sub> पुरुषर्षभः. — <sup>c</sup>) G<sub>1</sub> रुचिरतापद्माक्षैर्.  
— <sup>d</sup>) M<sub>2</sub> वासं चक्रे ( for आसांचक्रे ). K<sub>3</sub> तदाश्रमं ;  
K<sub>4</sub> स चाश्रमे ; K<sub>5</sub> तमाश्रमे.

2 <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> समागतौ. — <sup>c</sup>) K<sub>1</sub> कुरुपते. — <sup>d</sup>) B<sub>2</sub>  
पाण्डवान्प्रतिचक्षुपः[पा].

3 <sup>a</sup>) K<sub>3</sub>. 5 इच्छाम. — <sup>c</sup>) M<sub>4</sub> समाद् ( for  
'यमाद् ). K<sub>3</sub>. 5 भीमसेनार्जुनयमौ ; B ( B<sub>3</sub> missing ) Dn  
D<sub>1-3</sub>. 7. 9 भीमार्जुनौ यमौ चैव. — K<sub>2</sub> om. ( hapl. ) 3<sup>a</sup>-4<sup>c</sup>.  
— <sup>d</sup>) D<sub>1</sub>. 6. 8 T<sub>3</sub> G<sub>5</sub> M<sub>2-5</sub> वा ; T<sub>2</sub> सा ( for च ).

4 K<sub>2</sub> om. 4<sup>ab</sup> ( cf. v. l. 3 ). — <sup>a</sup>) M<sub>5</sub> ताद् ( for  
तान् ). K<sub>1</sub> आचक्षुत् ( sic ) ; K<sub>4</sub> B<sub>6</sub> क्षौ ( for 'ख्यौ ).  
D<sub>1</sub>. 6. 8 तथा ; D<sub>6</sub> T<sub>1</sub>. 4 G<sub>3</sub>. 4 M<sub>6</sub> ततः ( for तदा ).  
K<sub>4</sub> तत्र ; K<sub>5</sub> T<sub>3</sub> सूत ( for सूतः ). — <sup>b</sup>) B<sub>4</sub> नामाति-  
( for नामाभि- ). K<sub>1</sub> सर्वाभामोपजानतः ; K<sub>3</sub>. 5 सर्वास्ता-  
भामोत्रतः ( K<sub>5</sub> न्पादमंततः ) ; K<sub>4</sub> G<sub>3</sub>. 4 M<sub>5</sub> सर्वाभाम  
तदानतः ( K<sub>3</sub> म पदातयः ) ; Dn D<sub>2</sub>. 7 सर्वास्तानभिनामतः ;  
D<sub>1-3</sub>. 8 T G<sub>1</sub>. 2. 5 M<sub>1-4</sub> तेषां ना ( D<sub>6</sub> T<sub>1</sub>. 3. 4 सर्वाभाम-  
प्रधानतः ( D<sub>1</sub>. 6. 8 'यन्ततः ). — <sup>c</sup>) K<sub>4</sub> B<sub>2</sub> M<sub>4</sub> द्रौपदी.



तनुर्महासिंह इव प्रवृद्धः ।  
 प्रचण्डघोणः पृथुदीर्घनेत्र-  
 स्ताम्रायतास्यः कुरुराज एषः ॥ ५  
 अयं पुनर्मत्तगजेन्द्रगामी  
 प्रतप्तचामीकरशुद्धगौरः ।  
 पृथ्वायतांसः पृथुदीर्घबाहु-  
 वृकोदरः पश्यत पश्यतैनम् ॥ ६  
 यस्त्वेप पार्श्वेऽस्य महाधनुष्मा-  
 ञ्श्यामो युवा वारणयूथपाभः ।  
 सिंहोन्नतांसो गजखेलगामी  
 पद्मायताक्षोऽर्जुन एष वीरः ॥ ७

कुन्तीसमीपे पुरुषोत्तमौ तु  
 यमाविमौ विष्णुमहेन्द्रकल्पौ ।  
 मनुष्यलोके सकले समोऽस्ति  
 ययोर्न रूपे न बले न शीले ॥ ८  
 इयं पुनः पद्मदलायताक्षी  
 मध्यं वयः किञ्चिदिव स्पृशन्ती ।  
 नीलोत्पलाभा पुरदेवतेव  
 कृष्णा स्थिता मूर्तिमतीव लक्ष्मीः ॥ ९  
 अस्यास्तु पार्श्वे कनकोत्तमाभा  
 यैषा प्रभा मूर्तिमतीव गौरी ।  
 मध्ये स्थितैषा भगिनी द्विजाभ्या

—<sup>a</sup>) D<sub>5</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>2.4</sub> चैव (for चान्याः). K<sub>1.2</sub> [ए]व नृपः; K<sub>8-5</sub> नृपतिः; D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2.8</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1-4</sub> भरत- (for [अ]न्या कुरु-). B<sub>2.6</sub> D<sub>1.3.9</sub> वर- (for कुरु-). M<sub>5</sub> सर्वास्ताश्च नृपत्रियः.

5 St. 5-9 = (var.) 4. 66. 1136\*. Before 5, MSS. ins. संजय उवाच. —<sup>a</sup>) K<sub>5</sub> om. य. G<sub>3.4</sub> -वृद्धगौरः; G<sub>5</sub> M<sub>2</sub> -पत्रं (for -शुद्धं). D<sub>5</sub> -गौरवस् (for -गौर-). —<sup>b</sup>) K<sub>3.5</sub> D<sub>1.6.8</sub> महान् (for महा-). —<sup>c</sup>) K<sub>1.5</sub> प्रलंबघोषः (K<sub>5</sub> णः); D<sub>5</sub> M<sub>3</sub> प्रचंडघोरः (M<sub>2</sub> गौरः) (for 'घोणः). D<sub>5</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>3.4</sub> -लोचनस् (for -नेत्रस्). —<sup>d</sup>) B (B<sub>3</sub> missing) D (except D<sub>5</sub>) T<sub>2</sub> G<sub>1.3.4</sub> ताम्रायता (T<sub>2</sub> 'ते')क्षः.

6 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> अयं (for अयं). D<sub>1-6.8</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>2-4</sub> M<sub>1.4</sub> वृद्धन्मत्तः; T<sub>1</sub> महामत्तः; G<sub>5</sub> M<sub>2.3</sub> ब्रह्मन्मत्त- (for पुनर्मत्त-). K<sub>1</sub> -गामिनं (for -गामी). —<sup>b</sup>) D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2.8</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1-4</sub> विशुद्धः; G<sub>3</sub> प्रवृत्त- (for प्रतप्त-). G<sub>4</sub> -जांघ्रलद- (for -चामीकर-). D<sub>1-6.8</sub> S (except T<sub>3</sub>) -राशि- (for -शुद्ध-). K<sub>1</sub> -गौरं (for -गौरः). —<sup>c</sup>) K<sub>1</sub> पृथ्वायताक्षः; K<sub>1.5</sub> पृथ्वायतांसं; D<sub>1-6.8</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1-4</sub> पीनायतांसः. K D<sub>5</sub> S (except T<sub>4</sub>) गुरुः; D<sub>1.6.8</sub> [अ]धिक- (for पृथु-). K<sub>1</sub> M<sub>3</sub> -बाहुं. —<sup>d</sup>) K<sub>1.5</sub> T<sub>1.3</sub> G<sub>2.4</sub> M<sub>3</sub> वृकोदरं. K<sub>2</sub> पश्यति (for the first पश्यत). B<sub>1.5</sub> Dn D<sub>1.2.7</sub> पश्यतेमं; D<sub>9</sub> पश्य चैनं.

7 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> यस्त्वेव (sic); K<sub>4</sub> यश्चैप; D<sub>1-6.8</sub> S य एष (for यस्त्वेप). K<sub>1</sub> T<sub>2</sub> पार्श्वस्वः; K<sub>2.5</sub> पार्श्वं तु; B<sub>5</sub> पार्श्वः सु-; B<sub>5</sub> पश्येम (for पार्श्वेऽस्य). K<sub>5</sub> B<sub>5</sub> G<sub>1</sub>

महान् (for महा-). —<sup>b</sup>) D<sub>5</sub> महा- (for युवा). K<sub>4</sub> D<sub>5.9</sub> -यूथपोप (K<sub>4</sub> 'द्य')मः; B<sub>5</sub> -यूथोपमः; D<sub>1.6.8</sub> -यूथवाहः; T<sub>3</sub> -यूथपानां (for 'पामः'). —<sup>c</sup>) B<sub>1</sub> D<sub>1.6.8</sub> G<sub>2.5</sub> M<sub>2</sub> सिंहोन्नतांसो; T<sub>3</sub> पीनोन्नतांसो. B<sub>5</sub> -लेख- गामी (for 'खेल'). —<sup>d</sup>) T<sub>3</sub> एक- (for एष). D<sub>1.6.8</sub> धीरः (for वीरः).

8 <sup>a</sup>) G<sub>1</sub> -समीपं. K<sub>4</sub> च; M<sub>3</sub> तौ (for तु). T<sub>1</sub> कुंतीप्रियौ पुरुषोत्तमौ च. —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub> D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3.4</sub> [ए]वौ (for [इ]मौ). G<sub>4</sub> -वेपौ (for -कल्पौ). —<sup>c</sup>) D<sub>1.6.8</sub> G<sub>1</sub> पुरुषः; T<sub>2.8</sub> G<sub>2.5</sub> M<sub>1-4</sub> वपुषा (M<sub>1</sub> 'वे') (for सकले). —<sup>d</sup>) D<sub>1.6.8</sub> G<sub>2</sub> तु (for न). D<sub>5</sub> T<sub>1.3</sub> G<sub>2</sub> रूपेण (for रूपे न). K<sub>4.5</sub> B<sub>2</sub> कुले (for बले). D<sub>5</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>2.4</sub> वीर्ये; T<sub>3</sub> शीलैः (for शीले).

9 <sup>a</sup>) D<sub>3.8</sub> T<sub>2.4</sub> -दलायताक्षी (for -दला\*). —<sup>b</sup>) D<sub>2</sub> मध्ये (for मध्यं). K<sub>5</sub> अयः; G<sub>3.4</sub> M<sub>1</sub> उप- (for इव). T<sub>3</sub> स्पृशंतु. —<sup>c</sup>) K<sub>5-5</sub> B<sub>1.5</sub> Dn D<sub>1.2.7</sub> M<sub>3</sub> सु- (M<sub>3</sub> च)रदे (K<sub>3</sub> 'द्वै')वतेव; G<sub>1</sub> पलं; G<sub>2.4</sub> पुरतो नतेव (for पुरदेवतेव). B<sub>1</sub> नीलोत्पलादेव पुरदेवतेव. —<sup>d</sup>) K<sub>5</sub> कृष्णासिता (for कृष्णा स्थिता). K<sub>1</sub> D<sub>2</sub> M<sub>3</sub> लक्ष्मी (sic); B<sub>2</sub> D<sub>1</sub> गौरी; B<sub>4</sub> सौमी (for लक्ष्मीः).

10 D<sub>1</sub> om. (hapl.) 10<sup>ab</sup>. —<sup>a</sup>) D<sub>1</sub> च पार्श्वे; M<sub>3</sub> समीपे (for तु पार्श्वे). K<sub>5</sub> कनकोत्तमा\*; D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>5</sub> M 'कोपमत्वर्गः; T<sub>1</sub> 'कोपच\*;\*; G<sub>1.2</sub> 'कोपमत्वं (G<sub>2</sub> 'त्वाद्'); G<sub>3.4</sub> 'कोत्तमत्वर्ग (for 'कोत्तमाभा). —<sup>b</sup>) K<sub>1.2.3.5</sub> दिवि (K<sub>1</sub> 'व')प्रभा; K<sub>3</sub> विभ्राजते; D<sub>1-6.8</sub> T<sub>2-4</sub> G M<sub>1-3.5</sub> एषा (T<sub>2</sub> योषा; G<sub>1</sub> होषा; G<sub>2.5</sub> M<sub>1-3</sub>

चक्रायुधस्थाप्रतिमस्य तस्य ॥ १०  
 इयं स्वसा राजचमूपतेस्तु  
 प्रवृद्धनीलोत्पलदामवर्णा ।  
 पस्पर्ध कृष्णेन नृपः सदा यो  
 वृक्रोदरस्यैप परिग्रहोऽप्यः ॥ ११  
 इयं च राज्ञो मगधाधिपस्य  
 सुता जरासंध इति श्रुतस्य ।  
 यवीयसो माद्रवतीसुतस्य  
 भार्या मता चम्पकदामगौरी ॥ १२

इन्दीवरश्यामतनुः स्थिता तु  
 यैषापरासन्नमहीतले च ।  
 भार्या मता माद्रवतीसुतस्य  
 ज्येष्ठस्य सेयं कमलायताक्षी ॥ १३  
 इयं तु निष्टप्तसुवर्णगौरी  
 राज्ञो विराटस्य सुता सपुत्रा ।  
 भार्याभिमन्योनिहतो रणे यो  
 द्रोणादिभिस्तैर्विरथो रथस्यैः ॥ १४  
 एतास्तु सीमन्तशिरोरुहा या

C. 15. 671  
 B. 18. 23. 16  
 K. 15. 27. 16

वैषा) स्थिता; T<sub>1</sub> संविष्टती (for यैषा प्रसा). K<sub>1.4.5</sub>  
 B<sub>5</sub> सौरी; K<sub>3</sub> B<sub>1</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2.7</sub> सौमी (for गौरी). —<sup>c</sup>)  
 K<sub>3</sub> इह; K<sub>4.6</sub> मन्ये; B<sub>2</sub> D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>1</sub> सत्ये;  
 D<sub>5</sub> G<sub>2-5</sub> M सन्ये; T<sub>3</sub> सन्य- (for मध्ये). T<sub>1</sub> नार्थु-  
 त्तमा (for मध्ये स्थिता). B<sub>2</sub> [अ]स्या; B<sub>1</sub> वा; B<sub>6</sub>  
 D<sub>n</sub> D<sub>2.4.6-8</sub> G<sub>1</sub> सा; D<sub>1.3</sub> या (for [ए]पा). —<sup>d</sup>)  
 G<sub>3.4</sub> [अ]प्रथमस्य (for \*विमस्य). —After 10, N (B<sub>3</sub>  
 missing) T G<sub>1-4</sub> M<sub>5</sub> ins. :

51\* इयं च जाम्बूनदशुद्धगौरी  
 पार्थस्य भार्या भुजगेन्द्रकन्या ।  
 चित्राङ्गदा चैव नरेन्द्रकन्या  
 यैषा सवर्णाग्र्यमधूकपुण्यैः ।

[ (L. 1) K<sub>4</sub> G<sub>4</sub> चद्-; D<sub>7</sub> -सिद्- (for -शुद्-).  
 —(L. 2) K<sub>5</sub> मन्ये स्थितैषास्य (for पार्थस्य भार्या). —G<sub>3.4</sub>  
 om. (hapl.) line 3 —(L. 3) K<sub>3</sub> नाम (for चैव).  
 —(L. 4) K<sub>2-6</sub> सैषा; D<sub>8</sub> T<sub>2.2</sub> G<sub>2</sub> एषा (for यैषा).  
 K<sub>1</sub> सवर्णान्त्र-; K<sub>2</sub> सुवर्णाद्रं-; K<sub>3</sub> T<sub>3</sub> सवर्णात्र-; K<sub>4</sub>  
 \*द्रं-; K<sub>5</sub> D<sub>1-6.8</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>1-4</sub> M<sub>5</sub> \*द्रं-; B<sub>2</sub> \*य-; T<sub>1</sub>  
 सुवर्णाद्रि- (for \*य-). B<sub>2</sub> -पुण्यै; T<sub>1</sub> -वर्णा (for  
 -पुण्यैः). ]

11 <sup>a</sup>) T<sub>1</sub> सर्व-; G<sub>4</sub> नाग (for राज-). B (B<sub>3</sub>  
 missing) D<sub>n</sub> D<sub>1-3.7.9</sub> T<sub>3</sub> च (for तु). K<sub>5</sub> इयं स्वसा  
 राजन्भूपतेस्तु. —<sup>b</sup>) K B<sub>5</sub> D<sub>5.8</sub> S (except T<sub>1</sub> G<sub>1</sub>)  
 प्रवृद्ध- (for प्रवृद्ध-). D<sub>1</sub> -नील-; D<sub>5</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>3.4</sub> -मेव-  
 (for -दाम-). —<sup>c</sup>) K<sub>2-5</sub> नृपस्तु यः सदा; B (B<sub>3</sub>  
 missing) D<sub>n</sub> D<sub>1-3.7.9</sub> सदा नृपो यो; D<sub>6</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3.4</sub>  
 नृपः सदासौ (for \*दा यो). —<sup>d</sup>) B<sub>2</sub> [ए]व (for [ए]प).  
 K<sub>1.2</sub> परिग्रहोऽप्यः; K<sub>4</sub> \*होयं; D<sub>9</sub> \*हाग्र्यः (for  
 \*होऽग्र्यः).

12 <sup>a</sup>) K<sub>2.5</sub> तु; K<sub>4</sub> सु- (for च). K<sub>5</sub> राज्ञा (for

राज्ञो). — G<sub>3</sub> om. 12<sup>b</sup>-14<sup>b</sup>. —<sup>b</sup>) D<sub>5</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>4</sub> पुरा  
 (for सुता). — G<sub>4</sub> om. 12<sup>c</sup>-14<sup>c</sup>. —<sup>c</sup>) T<sub>3</sub> M<sub>1.3</sub>  
 मद्रवती-. —After 12<sup>bc</sup>, K<sub>1</sub> reads 13<sup>d</sup>-14<sup>d</sup> for  
 the first time, repeating it in its proper place.  
 K<sub>1</sub> om. (hapl.) 12<sup>d</sup>. —<sup>d</sup>) K<sub>3-5</sub> प्रिया; T<sub>1</sub> हि सा  
 (for मता). M<sub>3.5</sub> -गौरा (for -गौरी).

13 G<sub>3.4</sub> om. 13 (cf. v. l. 12). —<sup>a</sup>) K<sub>5</sub> -स्याम-  
 तनुः; D<sub>1.6.8</sub> -श्यामतम- (for \*तनुः). K<sub>1-3.5</sub> D<sub>1</sub>  
 स्थितान्या (K<sub>1</sub> \*स्या; D<sub>1</sub> \*त्र); D<sub>5</sub> मृगाक्षी (for  
 स्थिता तु). —<sup>b</sup>) M<sub>3</sub> om. from सन्न up to गौरी  
 (in 14<sup>a</sup>). K G<sub>5</sub> M<sub>1.2.4.5</sub> यैषापरासन्नमती लतेव;  
 D<sub>1-6.8</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>1.2</sub> यैषापरासन्न (D<sub>1.6.8</sub> \*मर्श) तरोर्लतेव;  
 T<sub>1.3</sub> \*तरावलेपा. —<sup>c</sup>) G<sub>5</sub> M<sub>1.2</sub> मद्रवती-. —K<sub>1</sub>  
 reads 13<sup>d</sup>-14<sup>d</sup> for the first time after 12<sup>bc</sup>. —<sup>d</sup>)  
 K<sub>1</sub> (both times). 2. 3. 5 ज्येष्ठस्य योसौ कमलायताक्षः;  
 D<sub>1-6.8</sub> T G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1.2.4.5</sub> यासौ विशुद्धांजुजपत्रनेत्रा  
 (D<sub>5</sub> \*त्री).

14 For the repetition in K<sub>1</sub>, cf. v. l. 13. G<sub>3.4</sub>  
 om. 14<sup>ab</sup> (cf. v. l. 12). M<sub>3</sub> om. 14<sup>a</sup> (cf. v. l. 13).  
 —<sup>a</sup>) D<sub>5</sub> च (for तु). K<sub>3</sub> तिष्ठसु; D<sub>9</sub> निस्तप्त-;  
 T<sub>2</sub> निष्पिष्ट- (for तिष्ठ-). —<sup>b</sup>) K<sub>4</sub> राज्ञौ. K<sub>1-3</sub>  
 D<sub>5</sub> सुपुत्रा (for सपुत्रा). —<sup>c</sup>) K<sub>4</sub> निहता.

15 <sup>a</sup>) K<sub>2.5</sub> B<sub>1.2.5</sub> D<sub>1.2</sub> (before corr.). 3. 5. 6 T<sub>1.4</sub>  
 G<sub>3.4</sub> त्वसी (D<sub>5</sub> T<sub>1.4</sub> स्वसी-; G<sub>3</sub> स सी-; G<sub>4</sub> च सी-)  
 मंत-; B<sub>1</sub> स्वसीमांत- (for तु सीमन्त-). K<sub>5</sub> -शिरोरुहा  
 या; D<sub>5</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>3.4</sub> -शिरोरुहाम्ना (T<sub>1</sub> \*भाः; G<sub>3.4</sub> \*श्र);  
 M<sub>5</sub> \*रुहाः शुभाः. ❀ C<sub>n</sub> : सीमन्तमात्रेण उपलक्षिताः, न  
 त्वलंकारादिना, तादृशाः शिरोरुहाः केशा यासां ताः । ❀  
 —<sup>b</sup>) K<sub>4</sub> B<sub>2.5</sub> शुद्धोत्तरीया; D<sub>3</sub> शुक्रो°. K<sub>3.5</sub> नरदेव-  
 (for \*राज-). D<sub>1-6.8</sub> S -कन्याः (for -पत्न्यः). —<sup>c</sup>)

शुक्लोत्तरीया नरराजपत्न्यः ।  
 राज्ञोऽस्य वृद्धस्य परंशताख्याः  
 स्तुपा विवीरा हतपुत्रनाथाः ॥ १५  
 एता यथामुख्यमुदाहृता वो  
 ब्राह्मण्यभावाद्भ्रुवुद्विसत्त्वाः ।  
 सर्वा भवद्भिः परिपृच्छयमाना  
 नरेन्द्रपत्न्यः सुविशुद्धसत्त्वाः ॥ १६  
 एवं स राजा कुरुवृद्धवर्यः

समागतस्तैर्नरदेवपुत्रैः ।  
 पप्रच्छ सर्वान्कुशलं तदानीं  
 गतेषु सर्वेष्वथ तापसेषु ॥ १७  
 योधेषु चाप्याश्रममण्डलं तं  
 मुक्त्वा निविष्टेषु विमुच्य पत्रम् ।  
 स्त्रीवृद्धवाले च सुसंनिविष्टे  
 यथार्हतः कुशलं पर्यपृच्छत् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिकपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

B<sub>2</sub>.<sub>4</sub> Dn<sub>2</sub> T<sub>3</sub> G<sub>3</sub>.<sub>4</sub> परःशताख्याः. — <sup>a</sup>) K<sub>3</sub> B (B<sub>3</sub> missing) Dn D<sub>1</sub>-<sub>3</sub>.<sub>7</sub>.<sub>9</sub> नृवीरा; D<sub>3</sub>-<sub>0</sub> G<sub>2</sub> त्ववीरा; D<sub>6</sub> T<sub>2</sub>-<sub>4</sub> G<sub>3</sub>.<sub>4</sub> सर्वीरा; T<sub>1</sub> निराशा; G<sub>1</sub> सुवीरा; G<sub>6</sub> M<sub>1</sub>.<sub>3</sub>.<sub>5</sub> [अ]पि वीरा; M<sub>3</sub> [अ]भिवीरा (for विवीरा).

16 <sup>a</sup>) K<sub>3</sub> यथावृत्तम्; T<sub>3</sub> युधामुख्यम् (for यथामुख्यम्). D<sub>1</sub> उदाहृता मया; T<sub>3</sub> corrupt (for 'हृता वो). — <sup>b</sup>) K<sub>3</sub> B<sub>0</sub> D<sub>1</sub>.<sub>4</sub>-<sub>0</sub>.<sub>3</sub>.<sub>9</sub> T<sub>2</sub>-<sub>4</sub> G<sub>2</sub>-<sub>5</sub> M ब्र(M<sub>2</sub> वा) ब्राह्मण्यभावाद् (G<sub>2</sub> M<sub>1</sub>.<sub>5</sub> 'वा). K<sub>1</sub> ऋजुवृद्ध (for 'वृद्धिः). K<sub>2</sub> 'वृद्धिवीरा; K<sub>4</sub> T<sub>2</sub>.<sub>4</sub> G<sub>1</sub> M<sub>1</sub> 'सत्त्वात्; D<sub>3</sub> 'सत्त्वैः; T<sub>1</sub>.<sub>3</sub> G<sub>3</sub>.<sub>4</sub> 'मत्त्वात्; G<sub>2</sub> M<sub>2</sub> 'सत्त्वान् (for 'सत्त्वाः). — <sup>c</sup>) K<sub>1</sub> परिपृच्छतया; K<sub>2</sub> B<sub>1</sub>.<sub>2</sub>.<sub>4</sub>.<sub>0</sub> D<sub>7</sub> (by corr.).<sup>9</sup> 'च्छिताया; K<sub>3</sub>-<sub>5</sub> B<sub>6</sub> D<sub>3</sub> 'च्छताया; Dn D<sub>2</sub>.<sub>7</sub> (before corr.) 'च्छतोया (for 'च्छयमाना). D<sub>1</sub>-<sub>0</sub>.<sub>8</sub> S सर्वे भवन्तो हि तपोबलाश्रयाः. — <sup>d</sup>) K<sub>3</sub> B<sub>0</sub> D<sub>0</sub> शुचिशुद्धः; K<sub>4</sub> च वि' (for सुवि'). K<sub>3</sub>-<sub>5</sub> 'भावाः (for 'सत्त्वाः). D<sub>1</sub>.<sub>0</sub>.<sub>8</sub> G<sub>1</sub>.<sub>2</sub> M<sub>2</sub>.<sub>4</sub> शांताश्च दांताश्च कुलोद्भवा (G<sub>1</sub> 'द्वता)श्च; D<sub>6</sub> T<sub>1</sub>.<sub>4</sub> G<sub>3</sub>-<sub>6</sub> M<sub>1</sub>.<sub>2</sub> क्षांताश्च दांताश्च कुलोद्भवा (D<sub>6</sub> 'त्यिता; G<sub>3</sub>.<sub>4</sub> 'द्भवा)श्च; T<sub>2</sub>.<sub>3</sub> M<sub>5</sub> दांताश्च क्षांताश्च कुलोद्भवाश्च.

17 Before 17, MSS. ins. वैशंपायन उवाच. — <sup>a</sup>) K<sub>1</sub>.<sub>3</sub> कुरुवर्यवृद्धः; K<sub>4</sub> 'वृद्धमुख्यः; D<sub>3</sub>.<sub>9</sub> 'वर्यः; T<sub>2</sub> 'राजवृद्धः. — <sup>b</sup>) D<sub>1</sub>.<sub>0</sub>.<sub>8</sub> T<sub>2</sub>.<sub>3</sub> G<sub>3</sub>.<sub>4</sub> M<sub>1</sub> समागतैस्. K<sub>4</sub> ते (for तैर्). D<sub>6</sub> T<sub>3</sub> G<sub>3</sub>.<sub>4</sub> सह (for नर). — <sup>c</sup>)

K<sub>3</sub> B (B<sub>3</sub> missing) Dn D<sub>1</sub>-<sub>3</sub>.<sub>9</sub> सर्वैः; D<sub>1</sub>.<sub>0</sub>.<sub>8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>.<sub>2</sub>.<sub>5</sub> M<sub>1</sub>.<sub>2</sub>.<sub>4</sub> चैवान्; D<sub>6</sub> T<sub>3</sub> G<sub>3</sub>.<sub>4</sub> M<sub>5</sub> राजन्; T<sub>3</sub> चैपां; M<sub>3</sub> राजा (for सर्वान्). — <sup>d</sup>) K<sub>4</sub> [अ]पि (for [अ]थ).

18 <sup>a</sup>) D<sub>1</sub>.<sub>0</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>.<sub>2</sub>.<sub>5</sub> M<sub>1</sub>.<sub>3</sub>.<sub>4</sub> योधेषु. K<sub>1</sub>.<sub>2</sub> B<sub>2</sub> चाप्याश्रमः; D<sub>3</sub>.<sub>0</sub> चाप्यग्रिमः; G<sub>2</sub> चाप्यग्रयमः; M<sub>1</sub> चाप्याश्रम (for चाप्या). D<sub>1</sub>.<sub>0</sub> G<sub>2</sub> 'मंडनं तं; D<sub>6</sub> M<sub>1</sub> 'मंडलेषु (for 'लं तं). — <sup>b</sup>) K<sub>5</sub> मुक्ता; B<sub>1</sub> युक्ता; D<sub>1</sub>.<sub>0</sub>.<sub>8</sub> T<sub>1</sub> G<sub>1</sub>-<sub>4</sub> मत्वा; D<sub>6</sub> स त्वा; D<sub>0</sub> मग्धा (sic); M<sub>1</sub> मुख्यं (for मुक्त्वा). B<sub>0</sub> M<sub>4</sub> विन (M<sub>4</sub> 'नि)ष्टेषु; D<sub>6</sub>.<sub>8</sub> G<sub>1</sub>.<sub>2</sub> दिविष्टे (G<sub>1</sub> 'स्थे)षु (for निविष्टेषु). K<sub>1</sub>.<sub>2</sub> G<sub>4</sub> M<sub>1</sub>.<sub>3</sub>-<sub>5</sub> वाहान्; K<sub>3</sub> पात्रान्; D<sub>1</sub>-<sub>6</sub>.<sub>8</sub> T<sub>1</sub>.<sub>2</sub>.<sub>4</sub> G<sub>2</sub> पार्थान्; T<sub>3</sub> बंधान्; G<sub>1</sub> पांथान्; G<sub>3</sub> पादान्; G<sub>5</sub> M<sub>2</sub> वाणान्; Cn पत्रम् (gloss: वाहनम्) (as in text). — <sup>c</sup>) K<sub>3</sub>.<sub>5</sub> स्त्रीवालवृद्धेपि च संनि (K<sub>5</sub> 'प्र)विष्टे; D<sub>1</sub>-<sub>0</sub>.<sub>8</sub> S स्त्रीवालवृद्धांश्च सुसंनिविष्टान्. — <sup>d</sup>) K<sub>3</sub> B (B<sub>3</sub> missing) Dn<sub>1</sub> D<sub>1</sub>-<sub>3</sub>.<sub>1</sub>.<sub>9</sub> यथार्हतस्तान्कुशलान्य (K<sub>4</sub> D<sub>1</sub>.<sub>9</sub> 'न)पृच्छत्.

Colophon. — *Adhy. name*: K<sub>1</sub>.<sub>2</sub> पांडववर्णनं; D<sub>1</sub>.<sub>0</sub>.<sub>8</sub> एकपांडवलक्षणकथनं; T<sub>2</sub> G<sub>1</sub> स्व (G<sub>1</sub> पांडव)लक्षणकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K<sub>2</sub> 28; K<sub>4</sub>.<sub>5</sub> D<sub>1</sub>.<sub>0</sub>.<sub>8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>.<sub>2</sub>.<sub>5</sub> M<sub>1</sub>-<sub>4</sub> 31; Dn<sub>2</sub> D<sub>7</sub> 25; D<sub>1</sub> 27; D<sub>5</sub> T<sub>2</sub>.<sub>3</sub> G<sub>2</sub>.<sub>4</sub> M<sub>5</sub> 32 (as in text); T<sub>1</sub> 30. — *Śloka no.*: K<sub>3</sub> D<sub>0</sub>. 19; K<sub>4</sub> 55; K<sub>5</sub> 77.

३३

धृतराष्ट्र उवाच ।

युधिष्ठिर महाबाहो कश्चित्तात कुशल्यसि ।  
सहितो भ्रातृभिः सर्वैः पौरजानपदैस्तथा ॥ १  
ये च त्वामुपजीवन्ति कश्चित्तेऽपि निरामयाः ।  
सचिवा भृत्यवर्गाश्च गुरवश्चैव ते विभो ॥ २  
कश्चिद्वर्तसि पौराणीं वृत्तिं राजर्षिमेविताम् ।  
कश्चिदायाननुच्छिद्य कोशस्तेऽभिप्रपूर्यते ॥ ३

अरिमध्यस्थमित्रेषु वर्तसे चानुरूपतः ।  
ब्राह्मणानग्रहारैर्वा यथावदनुपश्यसि ॥ ४  
कश्चित्ते परितुष्यन्ति शीलेन भरतर्षभ ।  
शत्रवो गुरवः पौरा भृत्या वा स्वजनोऽपि वा ॥ ५  
कश्चिद्यजसि राजेन्द्र श्रद्धावान्पितृदेवताः ।  
अतिथींश्चान्नपानेन कश्चिदर्चसि भारत ॥ ६  
कश्चिच्च विपये विप्राः स्वकर्मनिरतास्तव ।

C. 15. 681  
B. 15. 26. 7  
K. 15. 28. 7

33

☞ This adhy. is missing in Ś1 B3 (cf. v. l. 15. 3. 3; 22. 1).

1 <sup>a</sup>) D3 महाराज (for 'बाहो'). — <sup>b</sup>) D5 [अ]पि (for [अ]सि). B (B3 missing) Dn D1-3. 7. 9 G5 M1-4 कश्चित्त्वं कुशली ह्यसि (G5 M1. 2. 4 'ली नृप; M3 'लो नृप). — G1 om. (? hapl.) 1<sup>c</sup>-4<sup>d</sup>. — <sup>c</sup>) K3-5 सादृ (for सर्वैः). — <sup>d</sup>) T2 अपि; T3 सह; G2. 4 M4 तदा (for तथा).

2 G1 om. 2 (cf. v. l. 1). — <sup>a</sup>) K3. 4 B (B3 missing) Dn D1-3. 7. 9 T1 M3 अनु- (for उप-). — <sup>b</sup>) K1 कश्चित् (for कश्चिन्). G3. 4 तु (for सपि). G5 M1-4 कश्चित्ते कुशलाः प्रभो. — <sup>c</sup>) K1. 3 D1. 9 T3 M2. 4 भृत्यवर्गं (K1 'नीं)श्र; D1. 6. 8 G2 [अ]मात्यस (G2 'व-र्गांश्र (for भृत्यवर्गांश्र). K4 सचिवाश्चैव सर्वेपि. — <sup>d</sup>) K4 साधवश्च; D1. 6. 8 T4 कुरवश्च (for गुर'). T1. 4 G2. 4 चापि (for चैव). K2 D1. 6. 8 G2 प्रभो; B (B3 missing) Dn D2. 7 M3 नृप (for विभो). D1. 3. 9 गुरवर्गं (D3 'गां)श्च ते नृप. — After 2, Dn ins.:

52\* कश्चित्तेऽपि निरातङ्गा वसन्ति विपये तव ।

3 G1 om. 3 (cf. v. l. 1). — <sup>a</sup>) K1 वर्तस्य (sic); D5 ह्यसि; G5 M1-4 वृत्तोसि (for वर्तसि). K1. 2. 4 B3 D5 पौराणां. — <sup>b</sup>) K5 वृत्ति-. — D1 om. (hapl.) 3<sup>c</sup>-4<sup>d</sup>. — <sup>c</sup>) K2-5 T2 G5 M2 कश्चिदायान्; B (B3 missing) Dn D1-3. 9 कश्चिद्व्यायान्. — <sup>d</sup>) B (B3 missing) D2. 3. 9 कोषस् (for कोशस्). K1. 2 प्रति-पूर्यते; B2 [s]भिप्रसूयते; Dn2 [s]पि प्रपूर्यते; D3 M3 [s]त्तिप्र\* (for sभिप्र\*). K5-5 कोशः समभि (K4

'ति)पूर्यते; D1. 6. 8 T3 (sup. lin.) G2 कोशं तेपि प्रपू; D5 T1. 4 G3. 4 कोशं ते विप्रपूर; T2. 3 कोशं त्वं विप्रपूर्यसे (T3 'सि).

4 D1 G1 om. 4 (cf. v. l. 1. 3). — <sup>a</sup>) M4 वृत्तेषु (for -मित्रेषु). M3 अनिष्टं मध्यमित्रेषु. — <sup>b</sup>) K1 वर्तते चानुकूलतः; G5 M1. 2. 4 'ते चा (G5 M2 ना)नुजैः सह; M3 'ते सहजानुजैः. — <sup>c</sup>) D1 G4 अग्रहारान् (for 'हारैर्'). K5 G3. 4 च (for वा). — <sup>d</sup>) K4 यथा वदति पार्थिव.

5 <sup>a</sup>) B4 D5 T2 G5 M3 -शुष्यन्ति; D1. 6. 8 G2 -रक्षन्ति (for -तुष्यन्ति). — <sup>b</sup>) D5 शीलेन (for शीलेन). — <sup>c</sup>) K1 गुरुव (sic); K3-5 B (B3 missing) D5 [s]पि कुतः (for गुरवः). — <sup>d</sup>) T1 G2 भृत्यो; G1 जात्या (for भृत्या). K1 G1 सुजनो; K4 स्वजनौ (for स्वजनो). K4 च (for वा).

6 <sup>a</sup>) K1 कश्चिद् (for कश्चिद्). B1 D1-3. 8 T G1-4 अर्चसि (for यजसि). — <sup>b</sup>) K1. 2 श्र (K2 शु)द्ववाक् (for श्रद्धावान्). K1 -तर्पणं; T2 -द्वैवताः (for -दे'). — <sup>c</sup>) B (B3 missing) Dn D1-3. 7. 9 T3 G1 om. च. K4 -दानेन (for -पा'). — <sup>d</sup>) K1 कश्चिद् (for कश्चिद्). K1 दर्शसि (sic); B5 वर्तसि; T3 वहसि; G4 अर्च्यसि (for अर्चसि). K1. 2 पार्थिव (for भारत). — After 6, K5 ins. 53\*, followed by 8<sup>ab</sup>.

7 <sup>a</sup>) K1 कश्चित्. B (B3 missing) Dn D1. 2. 7. 9 न (D9 न्या)यपये; D3 न विपये (for च विपये). — <sup>b</sup>) K1 सुकर्म- (for स्व'). G3. 5 सदा (for तव). — <sup>c</sup>) K5 B2. 4 G4. 5 M2-5 -वर्गो; D3. 9 G2 -वर्णा (for -वर्गा). K1 क्षत्रिया वसवर्णा वा (sic); K4 क्षत्रियो वाय वैश्यो वा; T2 G1. 3 'यो वैश्यवर्णो (G3

C. 15. 682  
B. 15. 26. 8  
K. 15. 28. 7

क्षत्रिया वैश्यवर्गा वा शूद्रा वापि कुटुम्बिनः ॥ ७

कच्चित्स्त्रीबालवृद्धं ते न शोचति न याचते ।

जामयः पूजिताः कच्चित्तव गेहे नरर्यभ ॥ ८

कच्चिद्राजर्षिवंशोऽयं त्वामासाद्य महीपतिम् ।

यथोचितं महाराज यशसा नावसीदति ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

इत्येवंवादिनं तं स न्यायवित्प्रत्यभाषत ।

कुशलप्रश्नसंयुक्तं कुशलो वाक्यकर्मणि ॥ १०

कच्चित्ते वर्धते राजंस्तपो मन्दश्रमस्य ते ।

अपि मे जननी चेयं शुश्रुषुर्विगतकृमा ।

अप्यस्याः सफलो राजन्वनवासो भविष्यति ॥ ११

इयं च माता ज्येष्ठा मे वीतवाताध्वर्शिता ।

घोरेण तपसा युक्ता देवी कच्चिन्न शोचति ॥ १२

हतान्पुत्रान्महावीर्यान्क्षत्रधर्मपरायणान् ।

नापध्यायति वा कच्चिदस्मान्पापकृतः सदा ॥ १३

क चासौ विदुरो राजन्नैनं पश्यामहे वयम् ।

'नों) वा. —<sup>d</sup>) K<sub>4</sub> शूद्राश्चैव; K<sub>6</sub> G<sub>4</sub> शूद्राश्चापि; T<sub>2</sub> शूद्रो वाथ (for शूद्रा वापि). K<sub>1</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2</sub>. 4 M<sub>1</sub>. 2 कुटुं- (K<sub>1</sub> 'टं) बिनः; K<sub>8</sub> कुटुंविकाः. — K<sub>3</sub>. 4 ins after 7: K<sub>6</sub> after 6:

53\* सर्वे ते आश्रमा वर्णा धर्मस्था ये च वित्तमाः ।

[ K<sub>3</sub> धर्मा (for वर्णा). K<sub>6</sub> धर्मारणं (for धर्मस्था). K<sub>8</sub> धर्मस्था वै कच्चित्तः (for the post. half). ]

8 K<sub>6</sub> reads 8<sup>ab</sup> after 53\*. —<sup>a</sup>) K<sub>1</sub> कश्चित्. T<sub>4</sub> om. स्त्री. K<sub>1</sub> स्त्रीवृद्धं (for 'बाल-). K<sub>8</sub> B<sub>6</sub> M<sub>1</sub> -वृद्धास् (for -वृद्धं). K<sub>3</sub>. 4 T<sub>3</sub>. 4 च; D<sub>6</sub>. 8 T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>. 2 तं; G<sub>3</sub>. 4 तु (for ते). —<sup>b</sup>) D<sub>6</sub> M<sub>1</sub> शोचति. K<sub>1</sub>. 2 हीयते; K<sub>3</sub>. 4 D<sub>6</sub>. 8 T G<sub>1</sub>. 2. 5 M याचति; K<sub>6</sub> D<sub>4</sub> G<sub>3</sub>. 4 याति च (for याचते). —<sup>c</sup>) K<sub>4</sub> (sup. lin. as in text) B<sub>2</sub> यामयः; T<sub>8</sub> ज्ञातयः; G<sub>2</sub> मातरः (for जामयः). ॐ Cn: जामयः, सौभाग्यवत्यः । ॐ —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub>. 2 D<sub>4</sub>-6. 8 S च पार्थिव; K<sub>4</sub> युधिष्ठिर (for नरर्यभ). K<sub>8</sub>. 6 तव गेहेषु पार्थिव.

9<sup>a</sup>) K<sub>1</sub> कश्चिद्. K<sub>3</sub> ते राज- (for राजर्षि-). —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub>. 2 न सीदति; K<sub>3</sub>. 5 G<sub>5</sub> M<sub>1</sub>. 2. 4 नराधिपं; K<sub>3</sub> D<sub>1</sub>-0. 8 T G<sub>1</sub>-1 M<sub>3</sub>. 5 नराधिप; B<sub>6</sub> महीपतिः (for 'पतिम्). — G<sub>8</sub> om. 9<sup>cd</sup>. —<sup>c</sup>) G<sub>3</sub> यथोक्त- (for यथोचितं). G<sub>4</sub> lacuna for महाराज. —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub>-3. 5 D<sub>4</sub>-6. 8 T<sub>2</sub>. 4 G<sub>1</sub>. 2. 4. 5 M<sub>1</sub>-3. 5 यदासो (K<sub>1</sub>. 2 'स्ते; D<sub>5</sub> M<sub>2</sub> 'से); B<sub>6</sub> M<sub>4</sub> वयसा (M<sub>4</sub> 'सो) (for यशसा). K<sub>3</sub> न च सीदति; D<sub>3</sub> वा न सी' (for नावसी'). T<sub>1</sub> पूज्यमानो न सीदति.

10 D<sub>3</sub> om. the ref. —<sup>a</sup>) K<sub>1</sub> राजा; K<sub>2</sub> D<sub>1</sub>-6. 8 T G<sub>1</sub>-4 M<sub>6</sub> संतं; K<sub>3</sub>-5 D<sub>3</sub> तं तु; D<sub>1</sub> (before corr. as in text) तात (for तं स). —<sup>b</sup>) K<sub>6</sub> D<sub>5</sub> T<sub>2</sub>-4 G<sub>4</sub> न्यायवत्; G<sub>3</sub> यथावत् (for न्यायवित्). K<sub>6</sub> प्रत्य-भाषित (sic). K<sub>4</sub> न्यायवित्परिभाषत. —<sup>c</sup>) K<sub>4</sub> कुशलं

(for 'ल-). B<sub>6</sub> D<sub>9</sub> -संयुक्तः. —<sup>d</sup>) D<sub>4</sub>-6. 8 T G<sub>1</sub>-4 कुशलो वाक्यमन्ववीत्.

11 Before 11, MSS. ins. युधिष्ठिर उवाच. —<sup>a</sup>) K B<sub>2</sub>. 6 D<sub>4</sub>-6. 8 T G M<sub>1</sub>-3 अपि (for कच्चित्). K<sub>1</sub> सर्वतो; K<sub>2</sub> पर्वते; K<sub>6</sub> वर्तते (for वर्धते). —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub> तपसो न श्रमश्च ते; K<sub>2</sub> B<sub>1</sub>. 4. 5 Dn D<sub>1</sub>-3. 7. 9 तपो दमदा (B<sub>4</sub> 'मः श) मश्च ते; K<sub>3</sub>-5 B<sub>6</sub> D<sub>4</sub>-6. 8 T<sub>2</sub>-4 G M तपो मंदश्रमश्च ते. —<sup>c</sup>) K<sub>2</sub> lacuna; B<sub>2</sub>. 6 D<sub>1</sub> अथ (for अपि). K<sub>1</sub>. 3. 5 B<sub>6</sub> D<sub>4</sub>-6. 8. 9 S मज्जननी (for मे ज'). K<sub>3</sub>. 5 [ए]पा (for [ह]यं). —<sup>d</sup>) B<sub>2</sub> शुश्रुषुर (sic). G<sub>4</sub> विहत- (for विगत-). B<sub>6</sub> -श्रमा; T<sub>3</sub> -क्षमा (for -कृमा). —<sup>e</sup>) Dn D<sub>1</sub>. 2 अथ (for अपि). K<sub>2</sub> सफलं; K<sub>3</sub>-5 फलवान् (K<sub>3</sub> 'वद्); T<sub>3</sub> स्वफला; G<sub>1</sub>. 2. 3. 5 [अ]स्य फलो; G<sub>3</sub> सकलो (for सफलो). K<sub>4</sub> राजा (for राजन्). — G<sub>2</sub>. 4 om. 11'-13<sup>a</sup>. —<sup>f</sup>) T<sub>8</sub> वने वासो (for वनवासो).

12 G<sub>3</sub>. 4 om. 12 (cf. v. l. 11). —<sup>a</sup>) K<sub>3</sub>. 5 B<sub>4</sub> तु (for च). K<sub>4</sub> माता तु (for च माता). K<sub>1</sub> गांधारी (for ज्येष्ठा मे). K<sub>2</sub> च (for मे). —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub> -वाताश्र-; K<sub>8</sub> 'ह; K<sub>4</sub>. 5 'दि; D<sub>6</sub> 'स्व- (sic) (for 'ञ-). K<sub>1</sub>-8 B (B<sub>3</sub> missing) Dn D<sub>2</sub> -कर्षिता (for -कर्षिता). —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub> कश्चिन्. B<sub>4</sub> शोचते (for 'ति).

13 G<sub>3</sub>. 4 om. 13<sup>a</sup> (cf. v. l. 11). —<sup>a</sup>) T<sub>3</sub> गतान् (for हतान्). B<sub>6</sub> महाभागान्; G<sub>5</sub> M<sub>1</sub>-1 मया देवी (for महावीर्यान्). —<sup>c</sup>) K<sub>6</sub> नाध्यापयति; B<sub>4</sub> नाप-ध्यापयति (hypermetric); D<sub>4</sub>-6. 8. 9 T<sub>2</sub>-4 G<sub>2</sub>-4 M<sub>2</sub> नावध्या (T<sub>2</sub>. 3 न च ध्या-; G<sub>2</sub> नानुध्या) यति (M<sub>2</sub> 'ति) (for नापध्यायति). K<sub>1</sub>. 2 कश्चिद्. —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub> आस्मान् (sic). B<sub>6</sub> योपकृतः (sic); T<sub>1</sub> अप'; G<sub>3</sub>. 4 वा प्रकृतीः; M<sub>8</sub> पापकृतांस (for 'कृतः). T<sub>1</sub> M<sub>8</sub> तदा (for सदा).

संजयः कुशली चायं कच्चिच्चु तपसि स्थितः ॥ १४  
इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं धृतराष्ट्रो जनाधिपम् ।  
कुशली विदुरः पुत्र तपो घोरं समास्थितः ॥ १५  
वायुभक्षो निराहारः कृशो धमनिसंततः ।  
कदाचिद्दृश्यते विप्रैः शून्येऽस्मिन्कानने क्वचित् ॥ १६  
इत्येवं वदतस्तस्य जटी वीटामुखः कृशः ।  
दिग्भासा मलदिग्धाङ्गो वनरेणुसमुक्षितः ॥ १७

दूरादालक्षितः क्षत्ता तत्राख्यातो महीपतेः ।  
निवर्तमानः सहसा जनं दृष्ट्वाश्रमं प्रति ॥ १८  
तमन्वधावन्नृपतिरेक एव युधिष्ठिरः ।  
प्रविशन्तं वनं घोरं लक्ष्यालक्ष्यं क्वचित्क्वचित् ॥ १९  
भो भो विदुर राजाहं दयितस्ते युधिष्ठिरः ।  
इति बुधन्नरपतिस्तं यत्नादभ्यधावत् ॥ २०  
ततो चिविक्त एकान्ते तस्थौ बुद्धिमतां वरः ।

C. 15. 697  
B. 15. 26. 22  
K. 15. 26. 22

14 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>1</sub> D<sub>2.7</sub> G<sub>5</sub> M<sub>2.3</sub> वासौ; D<sub>1</sub> चायं; T<sub>3</sub> वा नो (for चासौ). — <sup>b</sup>) B<sub>1.5</sub> Dn D<sub>1-4.7.9</sub> नेमं; B<sub>3</sub> नैव; D<sub>2.8</sub> नैकं; T<sub>2</sub> नैवं (for नैनं). G<sub>5</sub> M<sub>1-4</sub> ईक्षामहे (for पश्याम्). K<sub>4</sub> क्वचित् (for वयम्). — <sup>c</sup>) K<sub>3.5</sub> राजन्; B<sub>1.4.5</sub> चायं; D<sub>5.6</sub> T<sub>1.2</sub> G M चापि; T<sub>3</sub> वापि (for चायं). — <sup>d</sup>) K<sub>2</sub> D<sub>3</sub> तु (for नु). B<sub>1.2.5.6</sub> Dn D<sub>1-3.9</sub> स्थिरः (for स्थितः). K<sub>1</sub> कश्चित्तपसि च स्थितः; K<sub>2-5</sub> कच्चिचायं (K<sub>4</sub> 'द्वोर-') तपः स्थितः (K<sub>5</sub> 'र:'); D<sub>1-3.8</sub> S कश्चित्तपसि च स्थितः (D<sub>5</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>3.4</sub> च स्थिरः; G<sub>5</sub> M<sub>2.4.5</sub> सुस्थिरः; M<sub>1.3</sub> सुस्थितः).

15 G<sub>3</sub> om. (1 hapl.) 15-16. — <sup>a</sup>) K<sub>1.5</sub> D<sub>5</sub> T G<sub>1.2.4.5</sub> M<sub>1-3</sub> एवं (for इदं). — <sup>b</sup>) G<sub>1</sub> धृतराष्ट्रं. K<sub>1</sub> [अ]धिकामुतः; K<sub>2.3.5</sub> B<sub>5</sub> D<sub>1-5.8</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1-3</sub> जनाधिपः (K<sub>5</sub> B<sub>5</sub> M<sub>1</sub> 'प'); G<sub>4</sub> नराधिपः (for जनाधिपम्). — <sup>c</sup>) K<sub>3</sub> तात (for पुत्र). — <sup>d</sup>) K<sub>5</sub> B<sub>1.4-5</sub> Dn D<sub>1.2.7</sub> G<sub>4</sub> समाश्रितः (for 'स्थितः').

16 G<sub>3</sub> om. 16 (cf. v. l. 15). — <sup>a</sup>) B<sub>2</sub> वायुभक्षो.  
— <sup>b</sup>) In G<sub>2</sub>, the portion from धमनि up to the end of adhy. 33; and part of adhy. 34 are partly damaged. K<sub>1</sub> दमनि- (sic) (for धं). — <sup>c</sup>) K<sub>3</sub> दृश्यते (for दृश्यते). — Dn<sub>2</sub> reads 16<sup>d</sup> on marg.  
— <sup>d</sup>) G<sub>4</sub> शून्येऽस्मिन्विजने वने.

17 <sup>a</sup>) B<sub>1.4.5</sub> एवं तु (for इत्येवं). K<sub>2.3</sub> B<sub>1.4.5</sub> Dn D<sub>1.2.7</sub> M<sub>1</sub> बुवत्स (for वदं). — After 17<sup>a</sup>, K ins.:

54\* धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।

जगाम स वनं राजा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

दृश्यते विदुरस्त्रयम् ।

[ (L. 2) K<sub>1.2</sub> राजन् (for राजा). K<sub>1.4</sub> धर्मपुत्रो (for 'राजो). — (L. 3) K<sub>5</sub> दृष्ट्वा (for दृश्यते). K<sub>3</sub> तस्य (for तत्र). K<sub>4</sub> बुवत्तस्य वीरस्य. ]

— <sup>b</sup>) K<sub>2</sub> वीयमुत्तः; K<sub>5</sub> वायुं; D<sub>5</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>4</sub> दिग्धं; D<sub>7</sub> वीटी (before corr. वीटं); T<sub>4</sub> दग्धं; G<sub>5</sub> M वीळा (for वीटा). K<sub>1</sub> जवे इव मुखः कृशः; D<sub>1.6.8</sub> G<sub>1.2</sub> जटी मु (G<sub>1.2</sub> द) ग्धमुखाकृतिः; T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> जपाविद्ध- (G<sub>3</sub> जटादिग्ध) मुखः कृशः. ❧ Cn: वीटा, पापाणकवलः । ❧ — <sup>d</sup>) K<sub>5</sub> वने रेणुसमुक्षितं; D<sub>1.6.8</sub> G<sub>1</sub> वानरैरुपलक्षितः.

18 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> आलक्षितः (sic); K<sub>4</sub> अलाक्षतः; D<sub>3</sub> G<sub>5</sub> अलक्षितः (for आं). K<sub>1</sub> क्षिन्ना (sic) (for क्षत्ता). — <sup>b</sup>) K<sub>1.2.5</sub> यत्र (for तत्र). D<sub>1</sub> (before corr. as in text). G<sub>3</sub> ख्यातो. K<sub>1-3.5</sub> B<sub>1</sub> D<sub>1-5.8</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>1-4</sub> महीपते; B<sub>1</sub> T<sub>1</sub> 'पतिः. — After 18<sup>a</sup>, D<sub>3.6</sub> 8 T<sub>2</sub> G<sub>1.2</sub> ins.:

55\* विदुरस्त्वेष धर्मात्मा जनं दृष्ट्वा निवर्तते ।

[ G<sub>2</sub> partly damaged. G<sub>1</sub> दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा). ]

On the other hand, T<sub>3</sub> ins. after 18<sup>a</sup>:

56\* तूष्णीं गच्छन्तमेकाप्रे विदुरं समुदैक्षत ।

— <sup>c</sup>) G<sub>2</sub> damaged. K<sub>4</sub> निवर्तमानः; D<sub>1-5.8</sub> T G<sub>1.3.4</sub> निवर्त (D<sub>3</sub> 'त्यं) मानं (for 'मानः). — <sup>d</sup>) K<sub>3</sub> B<sub>1.4.5</sub> Dn D<sub>1.2.7</sub> राजन्; B<sub>2</sub> D<sub>5</sub> जनान् (for जनं).

19 <sup>b</sup>) G<sub>3.4</sub> विदुरं तं (for एक एव). — K<sub>3</sub> B<sub>5</sub> om. (hapl.) 19<sup>a</sup>-20<sup>b</sup>. — <sup>c</sup>) K<sub>4</sub> महाघोरं (for वनं घोरं). — <sup>d</sup>) Dn<sub>1</sub> लक्ष्यालक्षं; T<sub>1</sub> लक्ष्या लक्ष्या; G<sub>3.5</sub> M<sub>2</sub> लक्ष्यालक्ष्यः (for लक्ष्यालक्ष्यं). K<sub>4.5</sub> रूक्षशा (K<sub>5</sub> 'सा) ईलवासि (K<sub>5</sub> 'सेवि) तं.

20 K<sub>3</sub> B<sub>5</sub> om. 20<sup>a</sup> (cf. v. l. 19). — <sup>b</sup>) T<sub>3</sub> संमतस्य (for दयितस्य). — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub> तं यदा सोऽन्वदावत् (sic); K<sub>2</sub> B<sub>2.6</sub> तं यत्नादन्वधावत् (B<sub>5</sub> 'नुधावति); K<sub>3-5</sub> यत्नात्तमनुधावत् (K<sub>4</sub> 'वितः; K<sub>5</sub> 'वति); D<sub>1.3</sub> तं पश्चादन्वधावत्; D<sub>1-5.8</sub> S (G<sub>2</sub> damaged) यत्नात्तमनु (D<sub>1-5.8</sub> G<sub>1</sub> यत्नात्तमुप-; T<sub>1</sub> यत्रायमभि-; G<sub>5</sub> M तं यांतमनु) जग्मिवान्.

G. 15. 697  
B. 15. 26. 22  
K. 15. 28. 22

विदुरो वृक्षमाश्रित्य कंचित्त्र वनान्तरे ॥ २१  
तं राजा क्षीणभूयिष्ठमाकृतीमात्रसूचितम् ।  
अभिजज्ञे महाबुद्धिं महाबुद्धिर्युधिष्ठिरः ॥ २२  
युधिष्ठिरोऽहमस्मीति वाक्यमुक्त्वाग्रतः स्थितः ।  
विदुरस्याश्रवे राजा स च प्रत्याह संज्ञया ॥ २३  
ततः सोऽनिमियो भूत्वा राजानं समुदैक्षत ।  
संयोज्य विदुरस्तस्मिन्दृष्टिं दृष्ट्या समाहितः ॥ २४  
विवेश विदुरो धीमान्नात्रैर्गात्राणि चैव ह ।  
प्राणान्प्राणेषु च दधदिन्द्रियाणीन्द्रियेषु च ॥ २५

21 <sup>a</sup>) T<sub>8</sub> तमो (for ततो). K<sub>1</sub> विविकम्; K<sub>5</sub> विवक्षु; D<sub>5</sub> विरक्त (for विविक). — <sup>b</sup>) B<sub>2</sub> ब्रह्मविदां (for बुद्धिमतां). K<sub>1</sub> वर. — K<sub>1</sub> om. 21<sup>a</sup>-22<sup>d</sup>. — <sup>c</sup>) M<sub>8</sub> आसाद्य (for आश्रित्य). — <sup>d</sup>) K<sub>2</sub> M<sub>1</sub> कश्चित्; K<sub>4</sub> B<sub>5</sub> D<sub>5</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2-4</sub> कश्चित्; B<sub>2</sub> D<sub>2</sub> G<sub>2</sub> T<sub>8</sub> G<sub>1</sub> कश्चित् (for कंचित्). K<sub>2</sub> D<sub>1-5</sub> S तस्मिन्; K<sub>2-5</sub> राजन् (for तत्र).

22 K<sub>1</sub> om. 22 (cf. v. l. 21). — <sup>b</sup>) G<sub>4</sub> द्वा तं (for आकृती). D<sub>4</sub> सूचनं; D<sub>5</sub> सूचकं (for सूचि-  
तम्). — <sup>c</sup>) D<sub>5</sub> अभियुक्ते (for 'जज्ञे'). K<sub>4</sub> महा-  
याहुर; T<sub>1-3</sub> G<sub>4</sub> M<sub>2</sub> S बुद्धिर् (for 'बुद्धि'). — <sup>d</sup>) K<sub>3-5</sub> महामानं; T<sub>1-3</sub> G<sub>4</sub> M<sub>2</sub> बुद्धि (for 'बुद्धि').

23 G<sub>2</sub> partly damaged. — <sup>b</sup>) B<sub>5</sub> स्थितं. — <sup>c</sup>)  
D<sub>5</sub> विदुरश्च (for 'स्य'). K<sub>4</sub> B<sub>2</sub> G<sub>2</sub> D<sub>5</sub> G<sub>2</sub> (by  
corr.) T<sub>2-4</sub> G<sub>1</sub> S M<sub>5</sub> [आ]श्रमे (D<sub>5</sub> 'मो'); B<sub>1</sub> S  
Dn D<sub>2</sub> G<sub>2</sub> (before corr.) S<sub>5</sub> श्रवे; D<sub>1</sub> [ई]श्वरो;  
D<sub>5</sub> [अ]ग्रतो; G<sub>5</sub> M<sub>1-4</sub> [अ]भवद् (for [आ]श्रवे). K<sub>4</sub>  
राजन् (for राजा). K<sub>1-3</sub> S विदुरश्चापि राजानं. — B<sub>5</sub>  
om. (hapl.) 23<sup>d</sup>-27<sup>c</sup>. — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub> तं वै; K<sub>2-5</sub> M<sub>4</sub> S  
तं च (for स च). D<sub>5</sub> S प्रीत्याह (for प्रत्याह). B  
(B<sub>5</sub> om.; B<sub>3</sub> missing) Dn D<sub>1-3</sub> G<sub>2</sub> तं च (D<sub>5</sub> तथा)  
प्रत्यभिपूजयत् (D<sub>1</sub> 'जित:').

24 B<sub>5</sub> om. 24 (cf. v. l. 23). — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> समु-  
दैक्षित; K<sub>8</sub> उपवैक्षत; K<sub>4</sub> तमुदी; B<sub>2</sub> G<sub>2</sub> Dn D<sub>2</sub> G<sub>2</sub>  
M<sub>3</sub> तमुदैक्षत; D<sub>1</sub> तं तदै; D<sub>3</sub> तमवै (for समुदै).  
— <sup>d</sup>) T<sub>2</sub> दृष्ट्या दृष्टिं (by transp.).

25 B<sub>5</sub> om. 25 (cf. v. l. 23). — <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> प्रवि-  
वेश ततो धीमान्. — <sup>b</sup>) D<sub>5</sub> गात्रे (for गात्रैर्). K<sub>8</sub> S  
T<sub>2</sub> G<sub>3</sub> S हि; G<sub>2</sub> damaged (for ह). — T<sub>4</sub> om. 25<sup>c</sup>.  
— <sup>c</sup>) K<sub>2-5</sub> [अ]पिदधद् (K<sub>4</sub> 'दन्'); B<sub>2</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1-4</sub>

स योगत्रलमास्थाय विवेश नृपतेस्तनुम् ।  
विदुरो धर्मराजस्य तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ २६  
विदुरस्य शरीरं तत्तथैव स्तब्धलोचनम् ।  
वृक्षाश्रितं तदा राजा ददर्श गतचेतनम् ॥ २७  
बलवन्तं तथात्मानं मेने बहुगुण तदा ।  
धर्मराजो महातेजास्तच्च सम्मार पाण्डवः ॥ २८  
पौराणमात्मनः सर्वं विद्यावान्स विशां पते ।  
योगधर्म महातेजा व्यासेन कथितं यथा ॥ २९  
धर्मराजस्तु तत्रैनं संचस्कारयिषुस्तदा ।

विदधद् (G<sub>2</sub> M<sub>2</sub> S 'धन्'); G<sub>2</sub> damaged; G<sub>4</sub> दधति  
(for च दधद्). — <sup>d</sup>) K<sub>2-5</sub> D<sub>1-5</sub> S (G<sub>2</sub> damaged)  
[अ]पि (for च).

26 B<sub>5</sub> om. 26 (cf. v. l. 23). — <sup>a</sup>) K<sub>2</sub> S T<sub>2</sub> S  
G<sub>1</sub> S संयोगः (K<sub>2</sub> 'गं; G<sub>2</sub> 'ने) (for स योगः).

27 B<sub>5</sub> om. 27<sup>a</sup> (cf. v. l. 23). — <sup>a</sup>) K<sub>4</sub> B<sub>1</sub>  
S<sub>4</sub> S Dn D<sub>2</sub> G<sub>2</sub> T<sub>1</sub> तु (for तत्). — <sup>b</sup>) B<sub>1</sub> S तं च  
(for तथा). K<sub>1</sub> S corrupt; T<sub>2</sub> [अ]स्तब्धः (for  
स्तब्धः). B<sub>1</sub> S लोचनः. — <sup>c</sup>) K<sub>1</sub> वृक्षावृतं; T<sub>2</sub> 'त्रे तं  
(for 'श्रितं). K<sub>1</sub> S<sub>4</sub> D<sub>2</sub> G<sub>2</sub> M<sub>2</sub> S ततो (for तदा).  
— D<sub>1</sub> reads 27<sup>d</sup>-29<sup>c</sup> on marg., *sec. m.* — <sup>d</sup>) D<sub>1</sub> S<sub>5</sub>  
तद्देशे (for ददर्श). K<sub>2</sub> G<sub>2</sub> S चेतसं (for 'नम्).

28 D<sub>1</sub> reads 28 on marg. — <sup>a</sup>) K<sub>4</sub> S B<sub>1</sub> S D<sub>2</sub>  
तदा (for तथा). D<sub>1-5</sub> S S (G<sub>2</sub> damaged) बल (D<sub>5</sub>  
स्तब्ध)स्यमपि चात्मानं (T<sub>2</sub> 'पि बुद्धीनां). — <sup>b</sup>) K<sub>2</sub>  
D<sub>1-5</sub> S T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> तथा (for तदा). — After 28<sup>b</sup>, T<sub>1</sub>  
reads 34<sup>c</sup> for the first time, repeating it in its  
proper place. D<sub>1</sub> om. (hapl.) 28<sup>c</sup>-30<sup>b</sup>. — <sup>c</sup>) T<sub>2</sub> S  
महाराज; G<sub>5</sub> M<sub>1-4</sub> 'त्मानं (for 'तेजास). — <sup>d</sup>) K<sub>8</sub>  
तथा; D<sub>1</sub> S स्तब्धः; D<sub>2</sub> T<sub>2</sub> S G<sub>2-3</sub> M<sub>1-3</sub> तं च (for  
तच्च). K<sub>5</sub> पाण्डव.

29 D<sub>1</sub> om. 29 (cf. v. l. 28). D<sub>1</sub> reads 29<sup>a</sup>  
on marg. — <sup>a</sup>) D<sub>5</sub> T<sub>1-3</sub> G<sub>2</sub> M<sub>4</sub> पौराणम्. — <sup>b</sup>)  
D<sub>5</sub> S<sub>5</sub> S T<sub>2</sub> G<sub>1-4</sub> M<sub>5</sub> भविष्यं च (T<sub>1</sub> G<sub>1-4</sub> 'व्यस') (for  
विद्यावान्स). D<sub>5</sub> S<sub>5</sub> S नराधिप (T<sub>2</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1-4</sub> 'पः')  
(for विशां पते). K<sub>1</sub> विद्यावासं विशां पते. — <sup>d</sup>) G<sub>2</sub> S  
योगेन (for व्यासेन). K<sub>1-3</sub> D<sub>5</sub> S T<sub>1</sub> S G<sub>1</sub> S<sub>4</sub> तदा;  
K<sub>4</sub> D<sub>5</sub> T<sub>2</sub> S तथा (for यथा).

30 D<sub>1</sub> om. 30<sup>b</sup> (cf. v. l. 28). B<sub>5</sub> om. 30<sup>a</sup>-31<sup>b</sup>.  
— <sup>a</sup>) K<sub>8</sub> Dn D<sub>1</sub> S<sub>2</sub> च (for तु). K<sub>1-3</sub> D<sub>1</sub> T<sub>1</sub> M<sub>5</sub>

दग्धुकामोऽभवद्विद्वानथ वै वागभाषत ॥ ३०  
 भो भो राजन् दग्धव्यमेतद्विदुरसंज्ञकम् ।  
 कलेवरमिहैतत्ते धर्म एष सनातनः ॥ ३१  
 लोकाः सन्तानका नाम भविष्यन्त्यस्य पार्थिव ।  
 यतिधर्ममवाप्नोऽसौ नैव शोच्यः परंतप ॥ ३२  
 इत्युक्तो धर्मराजः स विनिवृत्त्य ततः पुनः ।  
 राज्ञो वैचित्रवीर्यस्य तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् ॥ ३३

ततः स राजा द्युतिमान्स च सर्वो जनस्तदा ।  
 भीमसेनादयश्चैव परं विस्मयमागताः ॥ ३४  
 तच्छ्रुत्वा प्रीतिमात्राजा भूत्वा धर्मजमत्रवीत् ।  
 आपो मूलं फलं चैव ममेदं प्रतिगृह्यताम् ॥ ३५  
 यदन्नो हि नरो राजंस्तदन्नोऽस्यातिथिः स्मृतः ।  
 इत्युक्तः स तथेत्येव प्राह धर्मात्मजो नृपम् ।  
 फलं मूलं च बुभुजे राज्ञा दत्तं सहाजुजः ॥ ३६

C. 15. 713  
 B. 15. 26. 38  
 K. 15. 26. 38

[ए]व (for [ए]नं). —<sup>b</sup>) K<sub>2</sub> ततः; T<sub>4</sub> तथा (for तदा). K<sub>1</sub> विदुरस्य कलेवरं; K<sub>3</sub> संस्कारविधियुस्तदा; K<sub>5</sub> B<sub>2</sub> D<sub>2</sub> T<sub>2</sub> G<sub>3</sub> संवका (B<sub>2</sub> संविस्का; D<sub>2</sub> corrupt; T<sub>2</sub> तं संत्का) रणियुस्तदा. —<sup>d</sup>) K<sub>2-5</sub> तथैव; D<sub>2</sub> अथ स्ते (for अथ वै). K<sub>1</sub> अभाषित (sic); K<sub>5</sub> अम्यभाषत (hypermetric) (for अभाषत). B<sub>1.4.5</sub> Dn D<sub>1.2.4-8</sub> T G<sub>1-4</sub> अथ (D<sub>1</sub> स्ते च) वागम्यभाषत; G<sub>5</sub> M अयाकाशे वचोत्रवीत्.

31 B<sub>2</sub> om. 31<sup>ab</sup> (cf. v. l. 30). —<sup>b</sup>) K<sub>1.4</sub> T<sub>3</sub> G<sub>1-4</sub> संज्ञिकं (K<sub>1</sub> T<sub>3</sub> 'तं') (for संज्ञकम्). —<sup>c</sup>) D<sub>6.8</sub> S (except G<sub>1</sub>) कलेवर (D<sub>6.8</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>2</sub> M<sub>1</sub> 'लेव; T<sub>1</sub> 'लेव' रम्. B (B<sub>2</sub> missing) Dn D<sub>1-3.7.9</sub> [ए]वं (for एतत्). —<sup>d</sup>) B<sub>2</sub> G<sub>3.4</sub> धर्म एव; D<sub>2</sub> धर्मविष्टः; G<sub>5</sub> M नैव धर्मः (for धर्म एष). — After 31, K ins.:

57\* न दग्धव्यो न दग्धव्य एष राजन्महातपाः ।  
 ज्ञानदग्धस्य देहस्य पुनर्दाहो न विद्यते ।

[(L. 1) K<sub>2-5</sub> अवश्यं (K<sub>1</sub> विदुरो) नैव दग्धव्य (for the prior half). K<sub>1</sub> धर्म एष (for एष राजन्).]

32 T<sub>4</sub> om. 32<sup>a</sup>-34<sup>b</sup>. G<sub>2</sub> damaged. —<sup>a</sup>) D<sub>2</sub> लोकार् (sic); T<sub>2.3</sub> लोको; M<sub>5</sub> लोक. K<sub>3.5</sub> D<sub>4-6.8</sub> T<sub>1-3</sub> G<sub>1.3</sub> M<sub>5</sub> वैकर्मणा (T<sub>2.3</sub> 'णो; M<sub>5</sub> 'णा'); Dn<sub>1</sub> D<sub>7</sub> सं (D<sub>7</sub> सां) वानिका; G<sub>5</sub> M<sub>1-4</sub> C<sub>v</sub> (gloss: विगतं प्रवृत्तिकर्म येषां ते विकर्मणाः मुनीश्वराः । तेषां संवन्विनो वैकर्मणाः) वैकर्मणा (for सन्तानका). D<sub>1.3</sub> लोकाः संतानकामानां; G<sub>4</sub> लोकर्मिणा च महता. —<sup>b</sup>) T<sub>2</sub> G<sub>3</sub> भविष्यति; T<sub>3</sub> 'तन्यत् (for 'व्यन्ति). T<sub>2</sub> च; G<sub>5</sub> M<sub>2-4</sub> [अ]पि (for [अ]स्य). B (B<sub>3</sub> missing) Dn D<sub>1-3.7.9</sub> भारत (for पार्थिव). —<sup>c</sup>) B<sub>2</sub> D<sub>5</sub> G<sub>2.4</sub> यदि; D<sub>4.5.8</sub> धर्म; T<sub>2</sub> (sup. lin.) इति (for यति). K<sub>1</sub> [स]यं; K<sub>2-5</sub> B<sub>5</sub> D<sub>1.2.9</sub> वै (for ससौ). ❧ Cn : यतिधर्मं दाहाद्ययोग्यत्वम् । एतेन शूद्रयोर्न जावानामपि यतिधर्मोऽस्तीति दर्शितम् । ❧ —<sup>d</sup>) K<sub>1.2</sub> कदाचन; K<sub>2.5</sub> क्वचन; D<sub>3</sub> परंतपः (for 'तप). D<sub>4-6.8</sub> S (T<sub>4</sub> om.; G<sub>2</sub> damaged) न शोच्यः भरतर्षभ.

33 T<sub>4</sub> om. 33 (cf. v. l. 32). —<sup>a</sup>) D<sub>4-6.8</sub> S (except M<sub>1</sub>; T<sub>4</sub> om.) तु (for स). K<sub>1.5</sub> इत्युक्तो धर्मराजेन. —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub> विनिवृत्तः; D<sub>4.6.8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> 'वर्यं (for 'वृत्त्य). K<sub>1.2.4</sub> B<sub>2</sub> पुनः पुनः; D<sub>4-6.8</sub> S (T<sub>4</sub> om.) महामनाः (D<sub>5</sub> 'तपाः) (for ततः पुनः). —<sup>d</sup>) D<sub>5</sub> प्रत्यपादयत्; G<sub>5</sub> M<sub>1-4</sub> वै (M<sub>1</sub> स) न्यवेदयत् (for प्रत्यवे').

34 T<sub>4</sub> om. 34<sup>ab</sup> (cf. v. l. 32). D<sub>1</sub> om. 34<sup>a</sup>-35<sup>b</sup>. —<sup>a</sup>) D<sub>4-6.8</sub> T<sub>1-3</sub> G M<sub>2-5</sub> द्युतिमान्; M<sub>1</sub> lacuna (for द्युतिमान्). —<sup>b</sup>) K<sub>5</sub> धर्मो (for सर्वो). K<sub>2.4</sub> T<sub>3</sub> तथा (for तदा). — T<sub>1</sub> reads 34<sup>ca</sup>, for the first time, after 28<sup>ab</sup>. —<sup>d</sup>) G<sub>5</sub> M विस्मयं परमं ययुः.

35 D<sub>1</sub> om. 35<sup>ab</sup> (cf. v. l. 34). —<sup>b</sup>) M<sub>5</sub> ज्ञात्वा (for भूत्वा). D<sub>4.6.8</sub> धर्मज्ञम् (for 'जम्). — For 35<sup>ab</sup>, G<sub>5</sub> M<sub>1-4</sub> subst.:

58\* अथ राजात्रवीर्यदुः कुरुराजो युधिष्ठिरम् ।

—<sup>c</sup>) K<sub>1</sub> आपो पूरा; K<sub>2</sub> अपो योग; G<sub>5</sub> M<sub>1-4</sub> आपो मूल- (for आपो मूलं). —<sup>d</sup>) K<sub>2</sub> माम् (for मम). K<sub>1-3.5</sub> G<sub>5</sub> M<sub>2-5</sub> [इ]ह; D<sub>4.6.8</sub> [इ]व; D<sub>5</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>1.2</sub> M<sub>1</sub> [ए]व; T<sub>1</sub> G<sub>3.4</sub> [ए]तत् (for [इ]दं). K<sub>1.2</sub> lacuna; T<sub>2.8</sub> G<sub>4</sub> परि (G<sub>4</sub> प्रत्य) गृह्यतां; G<sub>5</sub> प्रत्यगृह्यतां (for प्रतिगृह्यताम्).

36 <sup>a</sup>) K<sub>4</sub> यदाहारो; K<sub>5</sub> corrupt; B<sub>2</sub> Dn D<sub>2.7</sub> यदर्थो हि (for 'न्नो हि). K<sub>2</sub> जनो (for नरो). G<sub>1</sub> राजा. —<sup>b</sup>) B<sub>2</sub> Dn D<sub>2.7</sub> तदर्थो (for तदन्नो). T<sub>1</sub> हि (for स्य). K<sub>2</sub> D<sub>4-6.8</sub> T<sub>1.3.4</sub> G<sub>1.3-5</sub> M<sub>1-3.5</sub> मतः (for स्मृतः). —<sup>c</sup>) K<sub>1</sub> इत्युक्तं (for इत्युक्तः). K<sub>5</sub> -त्तु (for स). K<sub>2-5</sub> B<sub>1.2.4.5</sub> Dn D<sub>1-3.7.9</sub> T<sub>1</sub> M<sub>2-5</sub> [ए]वं; B<sub>2</sub> [उ]क्तः; G<sub>3</sub> [उ]क्त्वा (for [ए]व). —<sup>d</sup>) D<sub>9</sub> धर्मात्मजं; G<sub>3.4</sub> तं धर्मजो; M<sub>2</sub> (sup. lin.) धर्मात्मनो (for 'जो). K<sub>1.2.4</sub> D<sub>4.6.8</sub> M<sub>1.2.4</sub> नृपः. — K<sub>1</sub> om. 36<sup>ca</sup>. —<sup>e</sup>) K<sub>2</sub> damaged. B<sub>2</sub> राजा; B<sub>2</sub> D<sub>4.6.8</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1.3.4</sub> फल- (for फलं).



ततस्ते वृक्षमूलेषु कृतवासपरिग्रहाः ।

तां रात्रिं न्यवसन्सर्वे फलमूलजलाशनाः ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

वैशंपायन उवाच ।

एवं सा रजनी तेषामाश्रमे पुण्यकर्मणाम् ।

शिवा नक्षत्रसंपन्ना सा व्यतीयाय भारत ॥ १

तत्र तत्र कथाश्वासंस्तेषां धर्मार्थलक्षणाः ।

विचित्रपदसंचारा नानाश्रुतिभिरन्विताः ॥ २

पाण्डवास्त्वमितो मातुर्धरण्यां सुपुपुस्तदा ।

उत्सृज्य सुमहार्हाणि शयनानि नराधिप ॥ ३

यदाहारोऽभवद्राजा धृतराष्ट्रो महामनाः ।

तदाहारा नृवीरास्ते न्यवसंस्तां निशां तदा ॥ ४

व्यतीतायां तु शर्वन्यां कृतपूर्वाह्निकक्रियः ।

K<sub>1</sub> फलमूलं वृक्षजिरे. — <sup>1</sup>) K<sub>6</sub> D<sub>6</sub> राज्ञो (for राज्ञा).  
K<sub>2</sub> & D<sub>1</sub> G<sub>5</sub> M महासुजः (G<sub>5</sub> M<sub>2</sub> °ज; M<sub>5</sub> °जं) (for  
सहासुजः).

37 °) K<sub>1</sub> D<sub>1-6</sub> & T G<sub>1</sub> 3. 4 -मूले तु (for -मूलेषु).  
— <sup>2</sup>) B<sub>2</sub> -परिग्रहात् (for 'ग्रहाः'). D<sub>1</sub> पाण्डवाः सपरिग्रहाः.  
— °) K<sub>3</sub> B<sub>1</sub> 4. 5 & D<sub>n</sub> D<sub>2</sub> 7 अवसन् (for न्यव°). K<sub>1</sub>  
राजा (for सर्वे). — <sup>3</sup>) D<sub>5</sub> T G<sub>3-5</sub> M<sub>2-5</sub> -कृतव्रताः  
(for -जलाशनाः). K<sub>1</sub> 2 वृक्षमूलेषु (K<sub>2</sub> 'ले धृ' तव्रताः;  
K<sub>2-5</sub> वृक्षमूले कृ (K<sub>3</sub> 4 'लङ्' ताल (K<sub>3</sub> 'अ' याः); D<sub>1</sub> 6. 8  
G<sub>1</sub> 2 M<sub>1</sub> कृतमूलफलत्र (D<sub>1</sub> 6. 8 'लं' त्र) ताः.

Colophon. — *Adhy. name*: K<sub>1</sub> विदुरोद्वाक्यम् (sic);  
D<sub>1</sub> 6. 8 विदुरमोक्षणः; T<sub>2</sub> 2 G<sub>1</sub> 2 विदुरमोक्षः; M<sub>3</sub>  
विदुरसायुज्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both):  
K<sub>2</sub> 29; K<sub>1</sub> 5 D<sub>1</sub> 6. 8 T<sub>2</sub> G<sub>1</sub> 2. 5 M<sub>1-4</sub> 32; D<sub>n</sub>  
D<sub>7</sub> 26; D<sub>1</sub> 28; D<sub>5</sub> T<sub>3</sub> 4 G<sub>3</sub> 4 M<sub>5</sub> 33 (as in  
text); T<sub>1</sub> 31. — *Śloka no.*: K<sub>5</sub> 17; D<sub>6</sub> 38.

34

This adhy. is missing in Ś<sub>1</sub> B<sub>2</sub> (cf. v. l.  
15. 3. 3; 22. 1).

1 G<sub>2</sub> partly damaged. — <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> 2 ततश्च; K<sub>1</sub> 5  
B<sub>2</sub> ततस्तु (for एवं सा). K<sub>3</sub> B<sub>1</sub> 4-8 D<sub>n</sub> D<sub>1-3</sub> 7. 9  
T<sub>1</sub> ततस्तु (T<sub>1</sub> एवं स) राजन्नेतेषाम्. — °) B<sub>2</sub> शिर-  
(for शिवा). D<sub>6</sub> लक्षणः (for नक्षत्र-). D<sub>1-6</sub> 8 S  
(G<sub>2</sub> damaged) -विद्योता (T<sub>3</sub> °तं) (for -संपन्ना).

— <sup>4</sup>) K<sub>2</sub> 4 व्यतीताय (for 'याय). B (B<sub>3</sub> missing)  
D<sub>n</sub> D<sub>2</sub> 3. 7. 9 शर्वरी (for भारत). D<sub>1</sub> व्यतीयाय च  
शर्वरी; D<sub>1-5</sub> T<sub>1</sub> व्यतीता च कुरुद्रह; D<sub>2</sub> T<sub>2</sub> 3 G<sub>1</sub> M<sub>5</sub>  
व्यतीयाता कुरुद्रह; T<sub>1</sub> व्यतीयाता ममाद्य ह; G<sub>3</sub> 4  
व्यतीयायात्कुरुद्रह.

2 °) G<sub>2</sub> partly damaged. B<sub>1</sub> 4-8 D (except  
D<sub>9</sub>) T<sub>1</sub> ततस् (for the first तत्र). D<sub>1</sub> M<sub>3</sub> हि (for  
च). — <sup>5</sup>) B<sub>2</sub> om. तेषां. G<sub>5</sub> M<sub>1-4</sub> धर्मार्थकृतलक्षणाः.  
— °) K<sub>2</sub> -सुद-; D<sub>5</sub> -पय-; G<sub>1</sub> -पट-; M<sub>3</sub> -पाद-;  
M<sub>5</sub> -फलद- (for -पद-). — <sup>6</sup>) K<sub>1</sub> बन्विताः; D<sub>1</sub> 3  
अथिताः; D<sub>1</sub> 6. 8 G<sub>1</sub> 2 ईरिताः (for बन्विताः). T<sub>1</sub>  
नानाव्रतपरान्विताः.

3 °) G<sub>1</sub> सहिता (for स्वमितो). K<sub>1</sub> 2 [5] त्राशु  
(for मातुर). D<sub>1</sub> 6. 8 T<sub>3</sub> G<sub>2</sub> पाण्डवाः सहिता मात्रा.  
— <sup>7</sup>) K<sub>2</sub> 5 धरिण्यां. M<sub>3</sub> सुखं (for तदा). — °) T<sub>3</sub>  
विसृज्य (for उत्सृज्य). K<sub>1</sub> स; K<sub>2</sub> 5 तु (for तु).  
G<sub>1</sub> महाहार्हाणि (for 'र्हाणि). — <sup>8</sup>) G<sub>2</sub> damaged.  
K<sub>2</sub> 4 D<sub>1</sub> 2. 9 T<sub>1</sub> नराधिपाः; G<sub>1</sub> कुरुद्रह; G<sub>5</sub> M<sub>1-4</sub>  
[आ]सनानि च (for नराधिप).

4 G<sub>2</sub> partly damaged. — <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> G<sub>1</sub> भवेद् (for  
भवद्). — <sup>9</sup>) K<sub>3-5</sub> महातपाः (for 'ननाः). — °) G<sub>3</sub>  
तदाहारो. K<sub>1</sub> B<sub>5</sub> D<sub>1</sub> 9 नृपास्ते तु (K<sub>1</sub> वै); T<sub>1</sub>  
च ते वीरा (for नृवीरास्ते). G<sub>5</sub> M<sub>1-4</sub> तदाहारनिवासास्ते.  
— <sup>10</sup>) G<sub>5</sub> M<sub>1-4</sub> न्यवसंस्तत्र पाण्डवाः.

5 °) G<sub>3</sub> व्यतीयायां. K<sub>3</sub> B<sub>5</sub> च (for तु). — <sup>11</sup>)  
K<sub>1</sub> 2 B<sub>1</sub> D<sub>7</sub> (before corr.) T<sub>1</sub> G<sub>1</sub> 5 M<sub>2</sub> -पौराह्निक-

आश्रमिः सह कौन्तेयो ददर्शाश्रममण्डलम् ॥ ५  
 सान्तःपुरपरीवारः समृत्यः सपुरोहितः ।  
 यथासुखं यथोदेशं धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञया ॥ ६  
 ददर्श तत्र वेदींश्च संप्रज्वलितपावकाः ।  
 कृताभिषेकैर्मुनिभिर्हुताग्निभिरुपस्थिताः ॥ ७  
 वानेयपुष्पनिकरैराज्यधूमोद्गमैरपि ।  
 ब्राह्मेण वपुषा युक्ता युक्ता मुनिगणैश्च ताः ॥ ८  
 मृगयूथैरनुद्दिष्टैस्तत्र तत्र समाश्रितैः ।

अशङ्कितैः पक्षिगणैः प्रगीतैरिव च प्रभो ॥ ९  
 केकाभिर्नीलकण्ठानां दात्यूहानां च कूजितैः ।  
 कोकिलानां च कुहरैः शुभैः श्रुतिमनोहरैः ॥ १०  
 प्राधीतद्विजघोपैश्च क्वचित्क्वचिदलंकृतम् ।  
 फलमूलसमुद्राहैर्महद्भिश्चोपशोभितम् ॥ ११  
 ततः स राजा प्रददौ तापसार्थमुपाहतान् ।  
 कलशान्काञ्चनात्राजंस्तथैवौदुम्बरानपि ॥ १२  
 अजिनानि प्रवेणीश्च सुक्लृप्तं च महीपतिः ।

C. 15. 727  
 B. 15. 27. 13  
 K. 15. 29. 13

( for पूर्वाह्निकः ). K B1 D1. 6. 8 T4 G1 क्रियाः ( for क्रियः ). — ° B1. 4. 5 Dn D2. 7 आश्रमिः सहितो राजा.

6 G2 partly damaged. — ° K2 परीकारः ( for परीवारः ). — ° K3 D1-6. 8 S ( G2 damaged ) समृत्यः सपुरःसरः. — ° D1. 2. 4. 6 यथादेशं ( for यथोदेशं ). D8 यथासुखी यथादेशं.

7 T1 om. 7<sup>ab</sup>. — ° G2 partly damaged. D5 G3 तरु ( for तत्र ). K1. 2 D1 वै वेदीः; D1-6. 8 T4 G2-4 M5 वेदीः स; T2. 3 वेदीस्ताः; G1 वैदिः स; G5 M1-4 वेदीं स ( for वेदींश्च ). — ° G5 M2. 3 पावकां ( for काः ). — ° K1. 2 T1 उपस्थितैः; G5 M1-4 स्थितां ( for स्थिताः ). K3. 5 हुत्वाग्नें समुपस्थिताः.

8 ° K4 वानेयैः; D5 T2. 3 G2. 4 पानीयः; D6. 8 G2 वानेयः; T2 ( sup. lin. ) वनेयः; T4 वानीय्यः; G1 विनेयः; G5 M1-4 वनेपु ( for वानेयः ). — ° K1. 2. 4. 5 इज्या ( for आज्यः ). D1 धूमोद्गतैर्; D4. 6. 8 T G1-4 M1. 2-5 धूमोत्करैर्; D5 त्तैर् ( for उद्गमैर् ). — T1 om. 8<sup>cd</sup>; G2 damaged for the same. — ° M2 ब्राह्मणैर् ( for ब्राह्मेण ). K3 विधिना; B2 तपसा ( for वपुषा ). G5 M1-2 युक्तां ( for युक्ता ). K1 ब्रह्मेशा-वेद्रयुक्तैश्च; K2 ब्राह्मे सुहृत्तं संयुक्तैर्; K3. 5 ब्राह्मेण विधिना युक्तैर्. — ° K4 D1-6. 8 T2. 4 G1. 3. 4 M4. 5 जनस्य; B1. 4-6 Dn D1. 2. 7. 9 गणस्य; B2 जनेन; D3 गणेन ( for गणैश्च ). K1. 2 युक्तं मुनिगणैश्च तत्र; K3. 5 युक्तं मुनिजनैश्च तैः; T3 युक्तान्मुनिजनानांस्तदा; G5 M1-2 युक्तां मुनिजनस्य तां.

9 G2 damaged for 9<sup>ab</sup>. — ° T2 अनुज्ञातैस् ( for द्विष्टैस् ). — ° K1 सदाश्रितं; K2 समाश्रितं; K3 समन्वितं; D1 समाश्रिताः; T1 गतैः ( for श्रितैः ). — ° K3 अविशंकितैः ( hypermetric ); D1 असंगतैः;

G1 आशंकितैः ( for अ° ). K1 पक्षिगणैः; K2 पक्षिभिश्च; B2. 6 D5 T4 परिगणैः; D5 पक्षिशतैः; T1 पक्षिमृगैः ( for गणैः ). M3 मृगपक्षिगणैर्दुष्टां. — ° K1 lacuna; K2 शंकितैर्; K4. 5 प्रतीतैर्; D4. 6. 8 G2 प्रभूतैर्; T3 प्रणीतैर्; M2 प्रहितैर् ( for प्रगीतैर् ). D9 अपि ( for इव ). G5 M1-4 सर्वतः ( for च प्रभो ). T1 परितैः सर्वतः प्रभो.

10 ° T3 क्लेशामिर् ( for केकामिर् ). D1. 6. 8 वर्णानां ( for कण्ठानां ). — ° D1. 6. 8 T1. 2. 4 G2-4 M1. 3-5 नत्यूहानां; D5 दाम्याहानां; G1 ब्यूतहानां ( for दात्यु° ). K3 निस्वनैः ( for कूजितैः ). K2 दात्यूहाराय कूजितैः. — ° K1 M1. 3. 4 च विरुतैः; B4 T2. 3 G3. 4 च कुहकैः; D1-6. 8 G1. 2 चित्ररवैः; M5 च कुदितैः ( for च कुहरैः ). K3-5 कोकिलारावकुहरैः ( K4 कैः ); T1 निस्वनैः कोकिलानां च. — ° G2 damaged. K1 श्रुतैः; K2. 3 B1. 5 Dn D2. 3. 7. 8 सुतैः ( for शुभैः ).

11 G2 partly damaged. — ° B5 D5 प्रथितः; T3 प्रोद्धितः; G5 M1-4 प्रगीत ( for प्राधीत ). D4. 6. 8 G1 प्रातर्विहगघोपैश्च. — ° K3 अलंकृतैः; G5 M1-4 उप ( M1 अव ) स्थितं ( for अलंकृतम् ). — ° K1 समुद्रासैर्; K2 B1 ( marg. ) समुद्रापैर्; K2-5 समुच्छायैर्; B1. 2. 4-6 D9 समुद्राभिर्; Dn D1-3. 7 समाहारैर् ( for समुद्राहैर् ). — ° K1. 2 मरुद्भिश्च ( for महद्भिश्च ). K1 उप ( for चोप ). D9 सेवितं ( for शोभितम् ).

12 T1 om. 12-14. — ° K1. 2 च ( for स ). — ° T3 तपसार्थम्. K2 D1. 6. 8 T2-4 G2-5 M2. 4 उदाहृतान् ( for उपा° ). M1. 3 तापसानां समा ( M3 तदा ) हतान्. — ° B1. 2. 4 कलसान्. D4. 6. 8 T4 G2-4 M5 राजा; G5 M1-4 चैव ( for राजंस ). D6 कलशांस्तान्यथा राजा. — ° Dn2 तत्र ( for तथा ). K2. 4. 5 B1. 2. 3. 6 D3. 9 तथैवोद्दुं ( B1. 2. 4. 5 उद्दुं ) वरानपि; K3 D1-6. 8 T2-4 G1. 3. 4 M2. 5 तथैवो ( T2 G1 वौ ) दुंबराण्यपि ( K3 णि

कमण्डलंस्तथा स्थालीः पिठराणि च भारत ॥ १३  
 भाजनानि च लौहानि पात्रीश्च विविधा नृप ।  
 यद्यदिच्छति यावच्च यदन्यदपि काङ्क्षितम् ॥ १४  
 एवं स राजा धर्मात्मा परीत्याश्रममण्डलम् ।  
 वसु विश्राण्य तत्सर्वं पुनरायान्महीपतिः ॥ १५  
 कृताह्निकं च राजानं धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ।  
 ददर्शासीनमव्यग्रं गान्धारीसहितं तदा ॥ १६  
 मातरं चाविदूरस्थां शिष्यवत्प्रणतां स्थिताम् ।

कुन्तीं ददर्श धर्मात्मा सततं धर्मचारिणीम् ॥ १७  
 स तमभ्यर्च्य राजानं नाम संश्राव्य चात्मनः ।  
 निपीदेत्यभ्यनुज्ञातो वृष्यामुपविवेश ह ॥ १८  
 भीमसेनादयश्चैव पाण्डवाः कौरवर्षभम् ।  
 अभिवाद्योपसंगृह्य निषेदुः पार्थिवाज्ञया ॥ १९  
 स तैः परिवृतो राजा शुशुभेऽस्तीव कौरवः ।  
 विभ्रद्वाह्नीं श्रियं दीप्तां देवैरिव बृहस्पतिः ॥ २०  
 तथा तेषूपविष्टेषु समाजगुर्महर्षयः ।

च); Dn1 D2.7 तत्रैवोद्भवराजपि; G2 damaged; G5 M1.2.4 तथैवोद्भवरानि च.

13 T1 om. 13 (cf. v. l. 12). G2 partly damaged. —<sup>a</sup>) K5 प्रवीणाश्च; T8 प्रवेणुश्च; G5 M2 'णीश्च (for 'णीश्च). ॐ Dn: प्रवेणीः, कुयाः । प्रवेणिः स्त्री कुयावेण्योरिति मेदिनी (पात्रिकं, st. 63) । ॐ —<sup>b</sup>) K4 सुक्शुवाश्च; K5 शुक्शुवांश्च; B1.5 शुक्शुवंश्च; B2.4.6 सुक्शुवंश्च; T8 सुक्शुवांश्च; G6 ससुवश्च; M2 ससुवं (for सुक्शुवं). —<sup>c</sup>) K1.2.5 कमंडलं (K6 'लुं) (for 'दलंश्च). B1.2.4.6 Dn D1-3.7.9 च स्थालीश्च; D4.6.8 G1.2 M4 तथा स्थालीः; G4 तथा राजा; G6 M2 तथा धीमान्; M3 तथा पात्रीः (for तथा स्थालीः). K4 कमंडलुं तथा स्थालीं; B6 कमंडलुश्च स्थाली च. —<sup>d</sup>) K1 पिठराणि; G2.4 पीठि (G4 'ठ)कानि (for पीठराणि).

14 T1 om. 14 (cf. v. l. 12). —<sup>a</sup>) K2.3.4 D3.6.8 T2-4 G1.2 M1.2.4 लोहानि (for लौ). —<sup>b</sup>) K2 पात्री च; K3 पात्राश्च; K5 पात्रांश्च (for पात्रीश्च). K6 विविधांश्च. K D1-6.8 T2.4 G1-4 तथा (for नृप). T8 पात्राणि विविधानि च. —<sup>c</sup>) K1-3.5 B2 यो यद् (for यद्यद्). T8 G2-5 M1.2 इच्छति (for इच्छति). —<sup>d</sup>) K2.6 B (B3 missing) Dn D1-3.7.9 G1 यद्यान्यद्; K4 T2 तदन्यद्; G2 दद्यात्तद् (for यदन्यद्). B1 Dn D2.7.9 भाजनं; B2.6 D1.3 वाञ्छितं; B6 भारत (for काङ्क्षितम्). — After 14, K1 ins.:

59\* तत्सर्वं प्रददौ राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

15 G2 partly damaged. —<sup>b</sup>) K2-5 चरन्; G5 M2 प्रीणय्य (for परीत्य). —<sup>c</sup>) Dn2 बहु (for वसु). G5 M2 विश्राण्य (for 'ण्य). T1 बहुशः (for तत्सर्वं). B2 वसुवस्त्राणि संहृत्य. —<sup>d</sup>) K3 महीपते; D1.6.8 G1 महीपतिः; G2 महातपाः (for महीपतिः). K1 प्रणनाम महीपते.

16 <sup>a</sup>) K4 D1.3 T8 तु (for च). K1-2.5 D1.6.8 G2-5 M1.2.4 च (G2-5 M1.2.4 स) राजपि; M5 च राजपिर् (for च राजानं). D2 T1.4 M3 कृताह्निकः स राजपिर्. — T3 om. 16<sup>b</sup>-24<sup>b</sup>. —<sup>b</sup>) B1.4.5 Dn D2.4.6-8 T2.3 G1.2.4 महीपति (for 'मनीषिणम्). —<sup>d</sup>) G5 M1-3 गांधार्या (for 'री-). D5 तथा (for तदा).

17 T3 om. 17 (cf. v. l. 16). G2 damaged. —<sup>a</sup>) K1.5 D1.6.8 T3 G1.4 M2 (sup. lin.) चापि (for चावि-). —<sup>b</sup>) K1 स्थिता. K5 शिष्ये च प्रणतस्थितां. —<sup>c</sup>) K6 कुन्ती. —<sup>d</sup>) K1 ब्रह्म; K2-5 व्रत- (for धर्म-). B (B3 missing) Dn D1-3.7.9 शिष्याचारसमन्वितां.

18 T4 om. 18 (cf. v. l. 16). —<sup>a</sup>) B5 तदाम्यर्च्य; T8 तमभ्यर्च. G2 स तमभ्यर्च्यं जननीं. —<sup>b</sup>) K2-5 B2 D5 S (T4 om.) विश्राण्य (for सं). K2 चात्मनि (for 'नः). — 18<sup>c</sup> partly damaged in G4. —<sup>c</sup>) T8 निषेदिति; G3 निषेदेति (for निपीदेति). —<sup>d</sup>) K1 D1 M2.3.5 वृष्याम्; K2 ऊर्च्याम्; K3 वृक्षान्; K4.5 B (B3 missing) Dn D1-3.9 वृष्याम्; D5 वृष्याम्; D8 T1 G1.5 M4 व्रस्याम्; T3 वृष्याम् (for वृष्याम्). D6 बहुस्यामविवेश ह (sic).

19 T4 om. 19 (cf. v. l. 16). G2 partly damaged. —<sup>a</sup>) G4 partly damaged. G2.4 कृताह्निका (G4 damaged)श्च ते सर्वे. —<sup>b</sup>) B (B3 missing) Dn D1-3.7.9 भरतर्षभ; D1-6.8 T2.3 G1.3.4 M1 कौरवर्षभ (for 'र्षभम्). —<sup>c</sup>) T2 संगम्य (for संगृह्य). —<sup>d</sup>) G4 पांडवाज्ञया; G5 M1-1 कौरवाज्ञया (for पार्थिवां).

20 T4 om. 20 (cf. v. l. 16). D4 om. 20-21. —<sup>b</sup>) K1.5 कौरव (for 'वः). — G4 damaged for 20<sup>c</sup>. —<sup>c</sup>) T1 G3 विभ्रन्. T3 transp. ब्राह्मी and दीप्तां. M1-1 कृत्वां (for दीप्तां). —<sup>d</sup>) D5.8 G1 देवेन्विव (for देवैरिव). K5 बृहस्पतिं.

शतयूपप्रभृतयः कुरुक्षेत्रनिवासिनः ॥ २१  
 व्यासश्च भगवान्निप्रो देवर्षिगणपूजितः ।  
 वृतः शिष्यैर्महातेजा दर्शयामास तं नृपम् ॥ २२  
 ततः स राजा कौरव्यः कुन्तीपुत्रश्च वीर्यवान् ।  
 भीमसेनादयश्चैव समुत्थायाभ्यपूजयन् ॥ २३  
 समागतस्ततो व्यासः शतयूपादिभिर्वृतः ।

धृतराष्ट्रं महीपालमास्यतामित्यभाषत ॥ २४  
 नवं तु विष्टरं कौश्यं कृष्णाजिनकुशोत्तरम् ।  
 प्रतिपेदे तदा व्यासस्तदर्थमुपकल्पितम् ॥ २५  
 ते च सर्वे द्विजश्रेष्ठा विष्टरेषु समन्ततः ।  
 द्वैपायनाभ्यनुज्ञाता निपेदुर्विपुलौजसः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

वैशंपायन उवाच ।

तथा समुपविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।

व्यासः सत्यवतीपुत्रः प्रोवाचामव्य पार्थिवम् ॥ १  
 धृतराष्ट्र महाबाहो कश्चित्ते वर्धते तपः ।

C. 15. 742  
B. 15. 28. 2  
K. 15. 30. 2

21 D<sub>1</sub> T<sub>1</sub> om. 21 (cf. v. l. 20, 16). —<sup>a</sup>) D<sub>5</sub>. 6. 8 T<sub>1-3</sub> G M<sub>1-3</sub> तेषु तत्र (for तथा तेषु). —<sup>c</sup>) B<sub>1</sub>. 5 सितयूप- (for शत°).

22 T<sub>1</sub> om. 22 (cf. v. l. 16). —<sup>a</sup>) G<sub>2</sub> damaged. M<sub>1</sub> [s]य (for च). G<sub>5</sub> M<sub>1-3</sub> व्यासोय भगवान्निद्रान्. —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>1</sub>. 4. 5 Dn D<sub>1</sub>. 2. 7 -सेवितः (for -पूजितः). —<sup>c</sup>) D<sub>2</sub> transp. वृतः and शिष्यैः. D<sub>1-3</sub>. 8 T<sub>1-3</sub> G<sub>1-3</sub> महाराजः; G<sub>1</sub> महा\*\* (for °तेजा). —<sup>d</sup>) G<sub>4</sub> damaged. B (B<sub>3</sub> missing) Dn<sub>1</sub> D<sub>1-3</sub>. 7. 9 पार्थिवं; Dn<sub>2</sub> पाण्डवं (for तं नृपम्).

23 T<sub>1</sub> om. 23 (cf. v. l. 16). —<sup>a</sup>) G<sub>1</sub> partly damaged. M<sub>5</sub> च (for स). K<sub>4</sub>. 5 कौरव्य (for °व्यः). —<sup>b</sup>) T<sub>3</sub> M<sub>3</sub> -पुत्रः स (for -पुत्रश्च). D<sub>1-3</sub>. 8 S (T<sub>1</sub> om.) धर्मराट् (for वीर्यवान्). —<sup>d</sup>) G<sub>2</sub> damaged. D<sub>5</sub> समुत्थाप्य; G<sub>5</sub> M<sub>3</sub> प्रत्युत्थाय; M<sub>2</sub>. 4 तमुत्थाय (for समु°). K<sub>5</sub> अभिपूजयन्; M<sub>1</sub> अभ्यवाद्यन्. B (B<sub>3</sub> missing) Dn D<sub>1-3</sub>. 7. 9 प्रत्युत्थायाभ्यवाद्यन्.

24 T<sub>1</sub> om. 24<sup>ab</sup> (cf. v. l. 16). G<sub>2</sub> partly damaged. —<sup>a</sup>) M<sub>1-3</sub> तदा (for ततो). —K<sub>1</sub> om. (hapl.) 24<sup>b</sup>-25°. —<sup>b</sup>) K<sub>2</sub>. 5 D<sub>1</sub>. 5 T<sub>1-3</sub> G<sub>1</sub>. 3 M<sub>3-5</sub> तदा; D<sub>5</sub> G<sub>1</sub> M<sub>2</sub> तथा; D<sub>3</sub> G<sub>5</sub> सह (for वृतः). —<sup>c</sup>) K<sub>1</sub> धृतराष्ट्रो. —<sup>d</sup>) G<sub>4</sub> damaged. D<sub>9</sub> आस्यतामित्युवाच इ; G<sub>5</sub> M<sub>1-3</sub> °मिति चाप्रवीत्.

25 K<sub>1</sub> om. 25<sup>ab</sup> (cf. v. l. 24). —<sup>a</sup>) G<sub>1</sub> damaged. K<sub>2</sub> एवं तु; K<sub>4</sub>. 5 नवं च; B<sub>1</sub>. 4. 6 Dn D<sub>1</sub>. 5-8 वरं तु; B<sub>2</sub> सुवर्णं; T<sub>1</sub> वनं तु; G<sub>2</sub> अयं तु (for नवं तु). K<sub>2</sub> D<sub>1-3</sub>. 8. 9 S कौशं (for कौश्यं). —<sup>b</sup>) D<sub>5</sub> कुशोन्नवं (for °त्तरम्). —<sup>c</sup>) K<sub>3</sub>. 6 G<sub>5</sub> M<sub>1-3</sub> ततो; K<sub>4</sub> तथा (for तदा). —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub> अभि- (for उप-).

26 G<sub>2</sub> partly damaged. —<sup>a</sup>) G<sub>5</sub> M<sub>1-3</sub> द्विजा- स्त्र (for द्विजश्रेष्ठा). —<sup>d</sup>) T<sub>2</sub> (sup. lin.) निस्तराणि महति च.

Colophon. — Adhy. name: D<sub>1</sub>. 6. 8 G<sub>1</sub> व्यासोपग- मनं; T<sub>2</sub>. 3 G<sub>2</sub> व्यासागमनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K<sub>2</sub> 30; K<sub>4</sub> D<sub>1</sub>. 6. 8 T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>. 2. 5 M<sub>1-3</sub> 33; Dn<sub>2</sub> D<sub>1</sub> 27; D<sub>1</sub> 29; D<sub>5</sub> T<sub>3</sub>. 4 G<sub>3</sub>. 4 M<sub>5</sub> 34 (as in text). — Śloka no.: K<sub>1</sub> 21; K<sub>5</sub> 43; D<sub>9</sub> 26.

35

☞ This adhy. is missing in Ś<sub>1</sub> B<sub>3</sub> (cf. v. l. 15. 3. 3; 22. 1).

1<sup>a</sup>) B (B<sub>3</sub> missing) Dn D<sub>1-3</sub>. 7. 9 ततः; T<sub>3</sub>. 3 G<sub>3</sub>. 4 तदा (for तथा). K<sub>1</sub> तथा च सुपविष्टेषु; K<sub>3</sub>. 6 तत्सोपू. —<sup>d</sup>) G<sub>1</sub> damaged. K<sub>1</sub> [आ]ह्वय (for

कचिन्मनस्ते प्रीणाति वनवासे नराधिप ॥ २  
 कचिद्धृदि न ते शोको राजन्पुत्रविनाशजः ।  
 कच्चिज्ज्ञानानि सर्वाणि प्रसन्नानि तवानघ ॥ ३  
 कचिद्धृद्धिं दृढां कृत्वा चरस्यारण्यकं विधिम् ।  
 कचिद्धृश्च गान्धारी न शोकेनाभिभूयते ॥ ४  
 महाप्रज्ञा बुद्धिमती देवी धर्मार्थदर्शिनी ।  
 आगमापायतत्त्वज्ञा कचिदेपा न शोचति ॥ ५  
 कचित्कुन्ती च राजस्त्वां शुश्रूपुरनहंकृता ।  
 या परित्यज्य राज्यं स्वं गुरुशुश्रूपणे रता ॥ ६

कचिद्धर्मसुतो राजा त्वया प्रीत्याभिनन्दितः ।  
 भीमार्जुनयमाश्चैव कचिदेतेऽपि सान्त्विताः ॥ ७  
 कच्चिन्नन्दसि दृष्टैतान्कचित्ते निर्मलं मनः ।  
 कचिद्विशुद्धभावोऽसि जातज्ञानो नराधिप ॥ ८  
 एतद्धि त्रितयं श्रेष्ठं सर्वभूतेषु भारत ।  
 निर्वैरता महाराज सत्यमद्रोह एव च ॥ ९  
 कचित्ते नानुतापोऽस्ति वनवासेन भारत ।  
 स्वदत्ते वन्यमन्नं वा मुनिवासांसि वा विभो ॥ १०  
 विदितं चापि मे राजन्विदुरस्य महात्मनः ।

[आ]मन्त्र्य). B (B<sub>3</sub> missing) Dn D<sub>1</sub>-३.७.१ इदं वचन-  
 मन्ववीत्.

2 <sup>६</sup>) K<sub>1</sub> कश्चिद्. B<sub>1</sub>.२.६ Dn D<sub>1</sub>.२.१ T<sub>1</sub> वर्तते (for  
 वर्धते). — <sup>०</sup>) K<sub>1</sub>.२ कश्चिन्. — <sup>४</sup>) K<sub>1</sub>.२ वनवासो.

3 <sup>४</sup>) K<sub>1</sub>.२ कश्चिद्. D<sub>1</sub>.६.६ G<sub>2</sub> मृदूयते; T<sub>2</sub> धृति  
 (sic) न ते (for हृदि न ते). — <sup>६</sup>) K<sub>1</sub> G<sub>2</sub> -विनाश (G<sub>2</sub>  
 'शिनः (for 'शजः). — <sup>०</sup>) K<sub>1</sub>.२ कश्चिज्. G<sub>2</sub>.४ जानासि  
 (for ज्ञानानि). — <sup>४</sup>) K<sub>1</sub>.२ प्रसन्नानि; T<sub>3</sub> प्रसंस्यानि  
 (for प्रसन्नानि). B<sub>1</sub> च ते (for तव). B<sub>1</sub>.६ Dn D<sub>2</sub>.७  
 सुप्रसन्नानि तेनघ.

4 K<sub>3</sub>.६ om. 4<sup>ab</sup>. — <sup>४</sup>) G<sub>1</sub> damaged. K<sub>1</sub> कश्चि-  
 द्दृद्धिं दृढं कृत्वा (sic). — <sup>६</sup>) K<sub>4</sub> चर च (for चरसि).  
 G<sub>2</sub> आरण्यकां. — <sup>०</sup>) K<sub>1</sub> कश्चिद्. K<sub>4</sub> चर्भृश्. — <sup>४</sup>)  
 K -पूर्यते (K<sub>4</sub> 'ति); M<sub>1</sub> -पीडिता- (for -भूयते).

5 <sup>४</sup>) K<sub>3</sub>.४ B<sub>1</sub>.४.० Dn D<sub>1</sub>.२.४-६.८ T<sub>2</sub>-४ G<sub>2</sub>-६ M<sub>2</sub>.  
 ४.६ महाप्राज्ञा (for 'प्रज्ञा). M<sub>1</sub> अभिभूय महाप्राज्ञा.  
 — <sup>६</sup>) D<sub>1</sub> देवी; D<sub>5</sub> वेद (for देवी). G<sub>5</sub> M<sub>1</sub>-३ सर्वार्थ-  
 (for धर्मार्थ). — <sup>०</sup>) K<sub>3</sub> B<sub>5</sub> D<sub>3</sub>.१ आगमोपाय- (for  
 'मापाय-). — <sup>४</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>2</sub> एसा न (sic); D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>2</sub>.४  
 एव न; T<sub>1</sub> नैवात्र (for एषा न). K<sub>5</sub> T<sub>2</sub> शोचती.

6 G<sub>4</sub> damaged for 6<sup>ab</sup>. — <sup>४</sup>) B<sub>5</sub> तु (for च).  
 K च ते राजन्; D<sub>4</sub>-०.८ S (G<sub>4</sub> damaged) महाभागा  
 (T<sub>1</sub>.३ 'ग) (for च राजस्त्वां). — <sup>६</sup>) B<sub>1</sub>.२.४.६ Dn  
 D<sub>2</sub>.७ शुश्रूपति (for 'पुर). — K<sub>1</sub> om. (hapl.) 6<sup>cd</sup>.  
 — <sup>०</sup>) B<sub>1</sub> सा (for या). B<sub>1</sub>.४.६ Dn D<sub>2</sub>.७ स्वं पुत्रं  
 (for राज्यं स्वं).

7 <sup>४</sup>) K<sub>1</sub> कश्चिद्. — <sup>६</sup>) K<sub>5</sub> B<sub>1</sub>.२.६ D<sub>1</sub>.२.१ त्वया  
 प्रत्यभिनन्दितः; B<sub>1</sub>.६ Dn D<sub>2</sub>.६.७ महात्मा सुमहामनाः.

— <sup>०</sup>) K<sub>3</sub> -यसौ (for -यमाश्). M<sub>2</sub> चापि (for चैव).  
 T<sub>3</sub> भीमसेनार्जुनयमाः. — <sup>४</sup>) K<sub>1</sub> कश्चिद्. D<sub>5</sub> देदो (for  
 एते). G<sub>2</sub> हि (for सपि). K<sub>2</sub> सान्त्विकाः; B<sub>2</sub>.६ शां-  
 त्विताः. K<sub>5</sub> कचित्ते त्वनुसंत्वताः.

8 G<sub>4</sub> damaged for 8<sup>ab</sup>. — <sup>४</sup>) K<sub>1</sub> कश्चिन्. K<sub>1</sub>.२  
 M<sub>1</sub>.२.४ एतान् (for एतान्). — <sup>६</sup>) K<sub>1</sub> D<sub>1</sub> कश्चिद्.  
 D<sub>3</sub> तपः (for मनः). — T<sub>1</sub> om. 8<sup>c</sup>-16<sup>d</sup>. — <sup>०</sup>) K B  
 (B<sub>3</sub> missing) Dn D<sub>1</sub>-२.७.१ च; T<sub>2</sub>.३ वै (for वि-).  
 K<sub>4</sub> D<sub>5</sub> शुभ- (for -शुद्ध-). K<sub>2</sub> D<sub>3</sub> [s]पि (for ससि).  
 — <sup>४</sup>) B<sub>2</sub> D<sub>5</sub> T<sub>2</sub>-४ G<sub>3</sub> ज्ञातज्ञानो; D<sub>1</sub> ज्ञानैव; D<sub>1</sub>.  
 ६.६ G<sub>1</sub> ज्ञातोज्ञातो; G<sub>2</sub> ज्ञाताज्ञाने (for जातज्ञानो).  
 K<sub>2</sub> D<sub>3</sub>.१ T<sub>3</sub> M<sub>2</sub> नराधिपः.

9 T<sub>1</sub> om. 9 (cf. v. 1. 8). — <sup>४</sup>) D<sub>1</sub>.६ हि त्रिमयं  
 (sic); G<sub>5</sub> M<sub>2</sub>.२.६ विद्धि त्रयं (for हि त्रितयं). T<sub>4</sub>  
 सर्वं; G<sub>2</sub> श्रेष्ठ (for श्रेष्ठं). — <sup>६</sup>) M<sub>2</sub> सर्वेषु भरतर्षभ.  
 — K<sub>5</sub> om. (hapl.) 9<sup>c</sup>-10<sup>b</sup>. — <sup>०</sup>) T<sub>3</sub> निर्वैरता (for  
 निर्वैरता). K<sub>3</sub> महाप्राज्ञ; G<sub>5</sub> M<sub>1</sub>-४ 'वाहो (for 'राज).  
 G<sub>3</sub> निर्वैरः सर्वभूतेषु. — <sup>४</sup>) G<sub>4</sub> damaged. K<sub>4</sub> M<sub>2</sub>  
 अद्रोहम्; B<sub>1</sub>.४.६ Dn D<sub>2</sub>.७ अक्रोध (for अद्रोह).

10 T<sub>1</sub> om. 10 (cf. v. 1. 8). K<sub>5</sub> om. 10<sup>ab</sup> (cf.  
 v. 1. 9). — <sup>४</sup>) G<sub>4</sub> damaged. K<sub>1</sub> कश्चिद्. B<sub>1</sub>.२.  
 ४.६ Dn D<sub>2</sub>.७ न च मोहो; D<sub>1</sub> न च तापो (for नातु-  
 तापो). — <sup>०</sup>) K<sub>1</sub> सुदत्ते; K<sub>2</sub> स्वदत्ते; B<sub>1</sub>.२.६ स्वदत्ते;  
 B<sub>4</sub> D<sub>3</sub> स्वदेशे; Dn D<sub>2</sub> स्ववशे (for स्वदत्ते). G<sub>5</sub> M<sub>1</sub>.२  
 वान्यम् (for वन्यम्). — <sup>४</sup>) T<sub>1</sub> om. मुनि. K<sub>1</sub>-३.६  
 -वासोपि (K<sub>5</sub> 'सोभि) (for -वासांसि). K<sub>3</sub> T<sub>3</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1</sub>-३  
 चाभिभो; G<sub>4</sub> भारत (for वा विभो). K<sub>4</sub> वनवासोपि  
 वा विभो; B (B<sub>3</sub> missing) Dn D<sub>1</sub>-३.७.१ उपवासोपि  
 वा भ (D<sub>1</sub> चाभ)वेव; D<sub>5</sub> मुनिवासोपि वामवन्.

गमनं विधिना येन धर्मस्य सुमहात्मनः ॥ ११  
 माण्डव्यशापाद्धि स वै धर्मो विदुरतां गतः ।  
 महाबुद्धिर्महायोगी महात्मा सुमहामनाः ॥ १२  
 बृहस्पतिर्वा देवेषु शुक्रो वाप्यसुरेषु यः ।  
 न तथा बुद्धिसंपन्नो यथा स पुरुषर्षभः ॥ १३  
 तपोत्रलब्धयं कृत्वा सुमहचिरसंभृतम् ।  
 माण्डव्येनर्षिणा धर्मो ह्यभिभूतः सनातनः ॥ १४

नियोगाद्ब्रह्मणः पूर्वं मया स्वेन बलेन च ।  
 वैचित्रवीर्यके क्षेत्रे जातः स सुमहामतिः ॥ १५  
 भ्राता तत्र महाराज देवदेवः सनातनः ।  
 धारणाच्छ्रेयसो ध्यानाद्यं धर्मं कत्रयो विदुः ॥ १६  
 सत्येन संवर्धयति दमेन नियमेन च ।  
 अहिंसया च दानेन तपसा च सनातनः ॥ १७  
 येन योगबलाज्जातः कुरुराजो युधिष्ठिरः ।

C. 15. 75B  
 B. 15. 22. 18  
 K. 15. 20. 18

11 T<sub>1</sub> om. 11 (cf. v. l. 8). —<sup>a</sup>) K<sub>1</sub> विदितो;  
 K<sub>2</sub> विहितं (for विदितं). K<sub>3</sub> B: या (for च). T<sub>4</sub>  
 होप (for चापि). B (B<sub>3</sub> missing) Dn D<sub>1-3.1.2</sub>  
 राजेद्र (for ने राजेद्र). — K<sub>1</sub> G<sub>1.2</sub> om. (hapl.) 11<sup>cd</sup>.  
 —<sup>c</sup>) Dn D<sub>1-3.1</sub>; G<sub>1</sub> [स]नेन (for येन). K<sub>2</sub> गमनं  
 विधियानेन; B<sub>1.2</sub>: नं विधियानेन; B<sub>3</sub> विदितं विधि-  
 यानेन; B<sub>4</sub> D<sub>2</sub> गमनं विधियानेन; M<sub>1</sub> विधिना गमनं  
 येन. —<sup>d</sup>) G<sub>2</sub> सुनमागमनः (for सुनहा').

12 For the curse of Yama by Māṇḍavya, which  
 compelled him to be born as Vidura, cf. l. 57.  
 77-81. T<sub>1</sub> om. 12 (cf. v. l. 8). G<sub>1</sub> partly damaged.  
 —<sup>a</sup>) D<sub>2</sub> दृष्ट; G<sub>2</sub> स हि (by transp.). —<sup>c</sup>) K<sub>2</sub>  
 महायोगी महाबुद्धिर् (by transp.). —<sup>d</sup>) D<sub>2-3.1.2</sub>  
 T<sub>1-3</sub> G M स (for सु). K<sub>2</sub> महामतिः (for 'मना:').  
 K<sub>1</sub> महात्मा पुरुषर्षभः; K<sub>3</sub> महात्मा स महामतिः; K<sub>4</sub>  
 D<sub>2</sub> स महात्मा महामतिः (D<sub>2</sub> 'ना:').

13 T<sub>1</sub> om. 13 (cf. v. l. 8). K<sub>1</sub> reads 13 after  
 25. —<sup>b</sup>) D<sub>2-3.1</sub> T<sub>4</sub> G<sub>2.3</sub> M<sub>2</sub> हि (for [स]पि).  
 K<sub>2</sub> स; K<sub>3</sub> B<sub>1.2.4.5</sub> Dn D<sub>1-3.1</sub>; M<sub>1.4</sub> च (for य:).  
 G<sub>1</sub> शुक्रो वा दानवेषु यः. —<sup>c</sup>) K<sub>1</sub> स (for न). K<sub>2</sub>  
 B<sub>3</sub> D<sub>2</sub> T<sub>4</sub> न्यपद्यो (for 'यो'). —<sup>d</sup>) K<sub>2</sub> [स]यं; B<sub>3</sub>  
 [स]र्षो (for स). K<sub>1</sub> यथा स विदुरोभवत्; K<sub>2</sub> D<sub>1.4</sub>  
 यथा स (K<sub>2</sub> 'ययं') पुरुषर्षभः; T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> M<sub>1-3</sub> यथा स भर-  
 तर्षभः.

14 T<sub>1</sub> om. 14 (cf. v. l. 8). G<sub>2</sub> partly damaged.  
 —<sup>a</sup>) M<sub>2</sub> तपोबलं (for 'बल:'). K<sub>2</sub> चयं (for 'स्ययं').  
 —<sup>b</sup>) D<sub>1.2</sub> संभृतं (for 'संभृतम्'). K<sub>1-2.3</sub> G<sub>2</sub> M<sub>1-3</sub>  
 मुचिरं संभृतं तदा (K<sub>1.2</sub> पुरा); B (B<sub>3</sub> missing) Dn  
 D<sub>1-2.1.2</sub> मुचिरासंभृतं (D<sub>1</sub> 'वृतं') तदा. —<sup>d</sup>) K<sub>2-3</sub>  
 [ऽ]न्यनिभूतः; T<sub>2</sub> ह्यविभूतः; T<sub>3</sub> ह्यवभूतः; M<sub>2</sub> अभि-  
 भूतः (for ह्यनि').

15 T<sub>1</sub> om. 15 (cf. v. l. 8). K<sub>2</sub> om. (hapl.)

15<sup>a</sup>-16<sup>b</sup>. —<sup>a</sup>) B<sub>2</sub> वियोगाद्; G<sub>1</sub> बोधनाद् (for  
 नियोगाद्). D<sub>2</sub> ब्राह्मणः (for ब्रह्मणः). —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub> यथा;  
 D<sub>1.2.3</sub> तथा (for मया). B<sub>2</sub> वै (for च). —<sup>c</sup>) K<sub>2</sub>  
 वीर्यकं (for 'के'). —<sup>d</sup>) K<sub>3</sub> मया (for जातः). K<sub>1</sub>  
 G<sub>2</sub> स स; K<sub>2</sub> जातो; K<sub>1.2</sub> D<sub>1</sub> स तु; D<sub>2</sub> स च  
 (for स सु). K<sub>2</sub> महायुतिः; D<sub>2</sub> 'मुनिः; G<sub>3</sub> समा-  
 हितः (for 'महामति:'). M<sub>2</sub> जनितः स महामतिः.

16 T<sub>1</sub> om. 16 (cf. v. l. 8). K<sub>2</sub> om. 16<sup>ab</sup> (cf.  
 v. l. 15). —<sup>a</sup>) K<sub>2</sub> ततश्च (for भ्राता). K<sub>1.2-3</sub> D<sub>1</sub>  
 2.3 T<sub>2-4</sub> G<sub>1-3</sub> महात्मा स (K<sub>1</sub> 'रमा वै; K<sub>2</sub> 'रमा च;  
 G<sub>2</sub> 'रमार्यो); D<sub>2</sub> M<sub>2</sub> 'रमानो (for 'राज). G<sub>2</sub> M<sub>1-3</sub>  
 आनुभावं गतस्ते वै (sic). —<sup>b</sup>) 16<sup>bc</sup> damaged in G<sub>1</sub>.  
 K<sub>1</sub> om. (hapl.) 16<sup>c</sup>-17<sup>d</sup>. —<sup>c</sup>) K<sub>2</sub> कारणाद्; M<sub>1.2</sub>  
 (inf. lin.) घरणाद् (for घा'). B (B<sub>3</sub> missing) Dn  
 D<sub>1-3.1.2</sub> G<sub>1</sub> मनसा (D<sub>2</sub> 'सो') (for श्रेयसो). M<sub>2</sub>  
 (inf. lin.) Cv ज्ञानाद् (for घ्या'). D<sub>1.2.3</sub> धारणाच्छ्रा-  
 यणाद्धानाद्. —<sup>d</sup>) D<sub>1-2.3</sub> T<sub>4</sub> यद्धर्मं; M<sub>1-3</sub> धर्मं हि  
 (for यं धर्मं).

17 K<sub>1</sub> om. 17 (cf. v. l. 16). —<sup>a</sup>) K<sub>2-3</sub> D<sub>1-3.1</sub>  
 S सत्येन वर्धते यो हि (K<sub>2-3</sub> T<sub>1</sub> G<sub>2</sub> M<sub>1-3</sub> योगो; M<sub>2</sub>  
 योगी). —<sup>b</sup>) K<sub>2</sub> दानेन विनयेन च; B (B<sub>3</sub> miss-  
 ing) Dn D<sub>2.3.1.2</sub> यो दमेन दा(B<sub>1</sub> 'मे च दा)मेन च;  
 D<sub>1</sub> यो दमेन \* \* \* च. —<sup>c</sup>) D<sub>1-2.3</sub> T<sub>1.2.4</sub> G M [स]य  
 (for च). —<sup>d</sup>) B (B<sub>3</sub> missing) Dn D<sub>1-3.1.2</sub>  
 तप्यमानः (for तपसा च). T<sub>1</sub> तपसा श्रद्धयापि च.

18 <sup>a</sup>) T<sub>1</sub> योर्षो (for येन). G<sub>1</sub> बलेनैव (for  
 बलाज्जातः). —<sup>b</sup>) B<sub>2</sub> सनातनः (for युधिष्ठिर:).  
 —<sup>c</sup>) 18<sup>cd</sup> is partly damaged in G<sub>1</sub>. —<sup>d</sup>) K<sub>2-3</sub>  
 D<sub>1-2.3</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>2.3.4</sub> M<sub>1-3.4</sub> एव (for एष). — After  
 18, G<sub>2</sub> M<sub>1</sub> ins.:

60\* प्रत्यक्षं पूजितो येन चित्तस्यश्चिन्मयो हरिः ।

शुद्धाशयस्य भक्त्या च संभ्रमाराधितः पुरा ।

C. 15. 75B  
B. 15. 20. 1B  
K. 15. 30. 1B

धर्म इत्येष नृपते प्राज्ञेनामितबुद्धिना ॥ १८  
यथा ह्यथिर्यथा वायुर्यथापः पृथिवी यथा ।  
यथाकाशं तथा धर्म इह चामुत्र च स्थितः ॥ १९  
सर्वगश्चैव कौरव्य सर्वं व्याप्य चराचरम् ।  
दृश्यते देवदेवः स सिद्धैर्निर्दग्धकिल्बिषैः ॥ २०  
यो हि धर्मः स विदुरो विदुरो यः स पाण्डवः ।  
स एष राजन्वश्यस्ते पाण्डवः प्रेष्यवत्स्थितः ॥ २१  
प्रविष्टः स स्वमात्मानं भ्राता ते बुद्धिसत्तमः ।

दिष्ट्यां महात्मा कौन्तेयं महायोगबलान्वितः ॥ २२  
त्वां चापि श्रेयसा योक्ष्ये नचिरान्द्रतर्षभ ।  
संशयच्छेदनार्थं हि प्राप्तं मां विद्धि पुत्रक ॥ २३  
न कृतं यत्पुरा कैथित्कर्म लोके महर्षिभिः ।  
आश्चर्यभूतं तपसः फलं संदर्शयामि वः ॥ २४  
किमिच्छसि महीपाल मत्तः प्राप्तुममानुषम् ।  
द्रष्टुं स्पष्टमथ श्रोतुं वद कर्तास्मि तत्तथा ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिकपर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ समाप्तमाश्रमवासपर्व ॥

19 <sup>a</sup>) Ks-5 चासिर्; B1. 2. 4-5 Dn D1-3. 7. 9  
T1 वहिर् (for ह्यसिर्). T1 तथा (for यथा). — <sup>b</sup>)  
D5 वा; T1 स्वात्; M1 च (for [सा]पः). B1 -पते;  
D5 T1 तथा (for यथा). — <sup>c</sup>) B2 om.; D1. 3 यथा  
कालस्; D1. 6. 8 T3 यथाकाशस् (for 'काशं'). K1  
B1. 2 T2 G2 यथा (for तथा). — <sup>d</sup>) K2 Ms चास्थितः;  
K3 संज्ञितः; D5 संस्थितः; M1-4 च ध्रुवः (for च स्थितः).  
G3 सर्वदा तत्र वस्थितः.

20 <sup>a</sup>) K1. 2 सर्वशस्; K3. 4 G2. 5 M2 'तश् (for  
'गश्). D3 चापि (for चैव). B (Bs missing) Dn  
D1-3. 5. 7. 9 राजेंद्र. (for कौरव्य). T1 स धर्मः कुरु  
राजेंद्र. — <sup>b</sup>) K1. 2 चास्य; Ks-5 चापि (for व्याप्य).  
G3 स्थितं नरं (for चराचरम्). — <sup>c</sup>) 20<sup>cd</sup> is damaged  
in G3. — <sup>e</sup>) K1 पश्यते (for दृश्यते). K5 चापि;  
Ms धर्म (for देव). K1. 2 D4 T3 -देवस्य; Ks-5 G2  
-देवेश (G3 'शः); Dn D2. 7 T4 Ms -देवैः स (for -देवः  
स). T1 दृश्यते सततं राजन्. — <sup>d</sup>) K3 सिद्धि- (for  
सिद्धैर्). G5 M2-4 -कल्मषैः (for -किल्बिषैः). B1. 4-5  
Dn D1-3. 7. 9 सिद्धैर्निर्मुक्तकल्मषैः (D1 'सैः'); B2  
समृद्धैर्मुक्तकल्मषैः.

21 <sup>a</sup>) D1. 3 धर्मस्य (for धर्मः स). — <sup>b</sup>) D1 यश्च;  
D4 यस्य (for यः स). — <sup>c</sup>) K3 एव (for एष).  
Ks-5 राजा (for राजन्). K5 D5. 8 वश्यं ते; B (Bs  
missing) Dn D1-3. 7. 9 दृश्यस्ते; T1 भवतः; T3 G2  
वंशस्ते; G3. 4 पश्यस्ते (for वश्यस्ते). D4 सुपराजन्-  
वश्यंस्ते (sic). — <sup>d</sup>) D1 प्रेक्षित- (for प्रेष्यवत्). K1  
पांडुपुत्रो युधिष्ठिरः; K2 पाण्डवः सत्यविक्रमः.

22 D1 reads 22<sup>ab</sup> on marg. — <sup>a</sup>) G3 प्रवृष्टः  
(for प्रविष्टः). Ks. 5 च; M4 स्व- (for स). K1 B1  
4-6 Dn D2. 7 सुम (K1 B5 स म) हात्मानं; D1-6. 8 T  
G1-4 सर्वमात्मानं (for स स्वमात्मानं). K4 प्रविष्टः स्वस्य-  
मात्मानं. — <sup>b</sup>) K4 भूतं (for भ्राता). K1 D5 S  
-संमतः (for -सत्तमः). B2. 6 D5 भ्राता ते बुद्धिमत्तरः;  
D1. 8 भ्राता मे बुद्धिमांस्ततः. — <sup>c</sup>) B (Bs missing) D  
T G1-3. 5 M6 दृष्ट्या; G4 damaged (for दिष्ट्या).  
T1 त्वामपि (for महात्मा). K1. 3-5 T1 G5 M कौन्तेयो  
(for 'यं'). — <sup>d</sup>) D1. 6. 8 G1 समयोराः; D5 T1. 4  
G3. 4 तपो (for महा). G2 -बलान्वितं.

23 <sup>a</sup>) Ms श्रेयसे (for 'सा'). K1. 2 राजन् (for  
योक्ष्ये). T1 नितरां श्रेयसा योक्ष्येन्. — <sup>b</sup>) K1. 2 योक्ष्य-  
(K2 मोक्ष्य)से न चिरादिव. — <sup>c</sup>) K5 M1 चै; T1  
मां (for हि). K4 B (Bs missing) Dn D1-3. 7. 9  
संशयच्छेदनार्थाय. — <sup>d</sup>) K1 G2. 6 M2. 4 प्राप्तं मा; D5  
T1. 4 संप्राप्तं. B5 पूर्वकं; B6 पुत्रकं (for 'क').

24 <sup>a</sup>) B2. 4 Dn D2. 7 M1 चैः; M1. 3. 4 सु- (for  
न). K2 कश्चित् (for कै). — <sup>b</sup>) T3 लोक-  
(for लोके). D1-6. 8 S मनीषिभिः (for महर्षिभिः).  
— <sup>c</sup>) G4 कुर्वतस्तस्य तपसः. — <sup>d</sup>) B (Bs missing) Dn  
D1-3. 7. 9 तद् (for सं). K1 B5 D1. 5 [ह]वः; G2 च  
(for चः).

25 <sup>a</sup>) G4 माम् (for किम्). B1. 4. 5 इच्छति. K1  
महीपालो. — <sup>b</sup>) K1. 5 B4 D1. 8-8 T1 G1 प्राप्तम्; T3  
प्राहयम् (for प्राप्तुम्). B (Bs missing) Dn D1-3. 7. 9  
अभीप्सितं (for अमानुषम्). — <sup>c</sup>) K5 प्रष्टुं (for द्रष्टुं).

३६

जनमेजय उवाच ।

वनवासं गते विप्र धृतराष्ट्रे महीपतीं ।

सभार्ये नृपशार्दूले वच्चा कुन्त्या समन्विते ॥ १

विदुरे चापि संसिद्धे धर्मराजं व्यपाश्रिते ।

वसत्सु पाण्डुपुत्रेषु सर्वेष्व्वाश्रममण्डले ॥ २

यत्तदाश्चर्यमिति वै करिष्यामीत्युवाच ह ।

व्यासः परमतेजस्वी महर्षिस्तद्रदस्व मे ॥ ३

वनवासे च कौरव्यः कियन्तं कालमच्युतः ।

युधिष्ठिरो नरपतिर्व्यवसत्सजनो द्विज ॥ ४

किमाहाराश्च ते तत्र ससैन्या न्यवसन्प्रभो ।

सान्तःपुरा महात्मान इति तद्ब्रूहि मेऽनघ ॥ ५

चैशांपायन उवाच ।

तेऽनुज्ञातास्तदा राजन्कुराजेन पाण्डवाः ।

विविधान्यन्नपानानि विश्राम्यानुभवन्ति ते ॥ ६

C. 15. 771  
B. 15. 29. 6  
K. 15. 31. 6

K<sub>1</sub> स्मृष्टम्; K<sub>2</sub>. 1. 2 B<sub>1</sub>. 2. 2. 2 D<sub>1</sub>. 2. 2 G<sub>1</sub>. 2. 2 M<sub>2</sub> प्रष्टम्; T<sub>1</sub> G<sub>2</sub> स्मृष्टम् (for स्मृष्टम्). K<sub>1</sub> यथा; K<sub>2</sub> ऋयो; G<sub>1</sub> जम (for क्षय). — <sup>a</sup>) M<sub>2</sub> वेद (for वद). K<sub>2</sub>-3 तेनच; D<sub>1</sub>-2. 2 T<sub>1</sub>. 2. 2 G M तं नृप (M<sub>1</sub> 'पः) (for तत्तथा). B<sub>1</sub>. 2. 4-2 D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>-2. 2. 2 तत्कर्तामि तवा- (B<sub>1</sub> 'तो)नव. — After 25, K<sub>1</sub> reads 13.

Colophon. — Adhy. name: K<sub>1</sub> व्यासवाक्यं; T<sub>2</sub> व्यासवरप्रदानं. — Adhy. no. (figures, words or both): K<sub>2</sub> 31; K<sub>1</sub> D<sub>1</sub>. 2. 2 T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>. 2. 2 M<sub>1</sub>-4 34; D<sub>n</sub>: D<sub>1</sub> 28; D<sub>2</sub> 30; D<sub>3</sub> T<sub>2</sub>. 2 G<sub>2</sub>. 2 M<sub>2</sub>: 35 (as in text); T<sub>1</sub> 33. — Sloka no.: K<sub>1</sub> 45; K<sub>2</sub> 67; D<sub>2</sub> 25.

36

☞ This adhy. is missing in Ś<sub>1</sub> B<sub>2</sub> (cf. v. l. 15. 3. 3; 22. 1).

1 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub>-2 B (B<sub>1</sub> missing) D<sub>1</sub>. 2. 2 G<sub>2</sub> M<sub>2</sub>. 2 वन-  
वासः; K<sub>1</sub> D<sub>2</sub> 'वामे (for 'वासं). D<sub>2</sub> विप्रे; G<sub>2</sub>  
विप्रा (for विप्र). — <sup>b</sup>) K<sub>2</sub> धृतराष्ट्र- (for 'राष्ट्रे).  
D<sub>2</sub>. 2 महामन्त्री (for महीपती). — <sup>c</sup>) T<sub>2</sub> सभार्ये; G<sub>2</sub>  
गांधार्या (for सभार्ये). B<sub>2</sub> शार्दूल (for 'ले). G<sub>2</sub>  
M<sub>1</sub>-4 नदरं भरतश्रेष्ठे. — <sup>d</sup>) T<sub>2</sub> तथा (for वच्चा).

2 <sup>a</sup>) D<sub>1</sub>-2. 2 T G<sub>1</sub>-2 M<sub>2</sub> धर्मज्ञे; G<sub>2</sub> धर्मिष्ठे (for  
संसिद्धे). — D<sub>2</sub> om. 2<sup>b</sup>. — <sup>b</sup>) K<sub>2</sub>. 4. 2 B (B<sub>2</sub>  
missing) D<sub>2</sub> T<sub>2</sub> M<sub>2</sub> धर्मराज- (K<sub>1</sub> B<sub>1</sub>. 2. 4-2 'जे); G<sub>2</sub>  
धृतराष्ट्रं (for धर्मराजं). K<sub>2</sub> धर्मराजन्वुपाश्रिते. — <sup>d</sup>)  
D<sub>1</sub>. 2. 2 सर्वे हि (for सर्वेषु). B<sub>2</sub>. 2 D<sub>1</sub>. 2. 2 सर्वेष्वपि च  
भारत.

3 <sup>a</sup>) D<sub>1</sub>. 2 तत् (for यत्). G<sub>2</sub>. 2 तदा कायम् (for  
तदाश्रयम्). — <sup>b</sup>) B<sub>2</sub> वै (for ह). — <sup>d</sup>) G<sub>2</sub> तत्कायं

च (for महर्षिस्तद्). G<sub>2</sub> M<sub>1</sub>-4 च दांस (for वदस्व).

4 <sup>a</sup>) D<sub>1</sub>. 2. 2 G<sub>1</sub> [5]पि; T<sub>1</sub> तु; G<sub>2</sub>. 2 न (for  
च). D<sub>1</sub>. 2. 2 कौरव्यं (for 'न्यः). — <sup>b</sup>) K<sub>2</sub> D<sub>1</sub>. 2. 2  
T<sub>1</sub> G<sub>2</sub> M<sub>1</sub>. 2-2 अच्युतः; D<sub>1</sub>. 3 ऊपितः (for अच्युतः).  
— <sup>c</sup>) D<sub>1</sub>. 3 [5]धृ नृ- (for नर-). — <sup>d</sup>) B<sub>1</sub>. 2 स्व-  
(for स-). D<sub>1</sub> स्वजने. B (B<sub>2</sub> missing) D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>-3. 2. 2  
G<sub>2</sub> M<sub>1</sub>-4 तदा; D<sub>2</sub>. 2 T<sub>2</sub>. 2 द्विजः (for द्विज). K<sub>2</sub>  
निवसत्सुजनो द्विजः; M<sub>2</sub> न्यवसत्स जनधरः.

5 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> आहारश्च. — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> ससैन्यो. B<sub>1</sub> विव-  
सन्; T<sub>2</sub> ह्यव'; G<sub>2</sub> ह्यमवन् (for न्यवसन्). K<sub>1</sub> D<sub>2</sub>  
विभो (for प्रभो). T<sub>2</sub> ससैन्याभ्यवसन्विभो; G<sub>1</sub> ससैन्या  
धर्मजादयः. — <sup>c</sup>) D<sub>2</sub> T<sub>2</sub> सांतःपुरः; M<sub>2</sub> 'पुरो. — <sup>d</sup>)  
D<sub>1</sub>-2. 2 S एतद्विच्छामि वेदितुं.

6 After the ref., D<sub>1</sub>-2. 2 S ins.:

61\* वनवासगतं राजन्यतराष्ट्रं महीपतिम् ।

युधिष्ठिरोऽभ्ययाद्द्रष्टुं ससैन्यो भ्रातृभिः सह ।

प्रथमे दिवसे चैषामापो मूलं फलं तथा ।

भोजनं भूमिदय्या च तत्रासीद्भरतर्षभ ।

[ (L. 1) D<sub>2</sub>. 2 G<sub>2</sub> वनवासं (for 'वास-). D<sub>1</sub>. 2. 2  
राजा (for राजन्). D<sub>1</sub>. 2 महोपनिः (for 'पतिम्). — (L.  
2) T<sub>1</sub> ससैन्यो भरतर्षभ (for the post. half). — (L.  
3) G<sub>2</sub> मूलं च (for प्रथमे). M<sub>2</sub> मूल- (for मूलं). ]

— <sup>a</sup>) G<sub>2</sub> M<sub>1</sub>-4 अनुज्ञाताम् (for तेऽनु<sup>o</sup>). D<sub>1</sub>-2. 2 T<sub>2</sub>-4  
G<sub>2</sub>-2 M<sub>1</sub>-2. 2 ततो (for तदा). D<sub>3</sub> om. from राज  
up to राजन् (in 8°). K<sub>2</sub> G<sub>2</sub> M<sub>1</sub>-4 राज्ञा (for राजन्).  
— <sup>b</sup>) D<sub>1</sub>. 2 कुरुराजेन वासवाः; G<sub>2</sub> M<sub>1</sub>-4 कुरुवृद्धेन  
भारत. — <sup>c</sup>) T<sub>2</sub> विविधाश्च (for 'नि). G<sub>2</sub> अमजन्नाज-  
योदयानि. — <sup>d</sup>) B<sub>2</sub> D<sub>2</sub> विश्रम्य. B<sub>1</sub> वै (for ते). K<sub>1</sub>  
दय्याश्चात्र भजंति वै; K<sub>2</sub> दय्या वात्र भजंत ते; K<sub>2</sub>. 2



C. 15. 772  
B. 15. 23. 7  
K. 15. 31. 9

मासमेकं विजहुस्ते ससंन्यान्तःपुरा वने ।  
अथ तत्रागमद्भ्यासो यथोक्तं ते मयानघ ॥ ७  
तथा तु तेषां सर्वेषां कथामिर्नृपसंनिधौ ।  
व्यासमन्वासतां राजन्नाजगुर्मुनयोऽपरे ॥ ८  
नारदः पर्वतश्चैव देवलश्च महातपाः ।  
विश्वावसुस्तुम्बुरुश्च चित्रसेनश्च भारत ॥ ९  
तेषामपि यथान्यायं पूजां चक्रे महामनाः ।  
धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातः कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ १०  
निपेदुस्ते ततः सर्वे पूजां प्राप्य युधिष्ठिरात् ।  
आसनेष्वथ पुण्येषु बर्हिष्केषु वरेषु च ॥ ११  
तेषु तत्रोपविष्टेषु स तु राजा महामतिः ।

पाण्डुपुत्रैः परिवृतो निपसाद कुरूद्रहः ॥ १२  
गान्धारी चैव कुन्ती च द्रौपदी सात्वती तथा ।  
स्त्रियश्चान्यास्तथान्याभिः सहोपविशुस्ततः ॥ १३  
तेषां तत्र कथा दिव्या धर्मिष्ठाश्चाभवन्नुप ।  
ऋषीणां च पुराणानां देवासुरविमिश्रिताः ॥ १४  
ततः कथान्ते व्यासस्तं प्रज्ञाचक्षुपमीश्वरम् ।  
प्रोवाच वदतां श्रेष्ठः पुनरेव स तद्वचः ।  
प्रीयमाणो महातेजाः सर्ववेदविदां वरः ॥ १५  
विदितं मम राजेन्द्र यत्ते हृदि विवक्षितम् ।  
दह्यमानस्य शोकेन तव पुत्रकृतेन वै ॥ १६  
गान्धार्याश्चैव यद्दुःखं हृदि तिष्ठति पार्थिव ।

शय्याश्चाप्यभजंत ते; K<sub>4</sub> निशम्याश्चाप्यभजंति वै (sic);  
D<sub>1-3</sub> G<sub>1</sub> शय्याश्चैवा (D<sub>6</sub> °श्रान्द)भजन्वने; T G<sub>2-5</sub> M  
शय्याश्चान्वभ (T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> °न्याभ)वन्वने (T<sub>3</sub> °न्पुनः).

7 D<sub>8</sub> om. 7 (cf. v. l. 6). —<sup>b</sup>) B<sub>6</sub> [अं]तःपुरा-  
गमे. —<sup>d</sup>) T<sub>1</sub> यथोक्तस्य. G<sub>6</sub> M<sub>2-4</sub> नृप (for [अ]नघ).

8 D<sub>8</sub> om. up to राजन् (cf. v. l. 6). —<sup>a</sup>) G<sub>4</sub>  
damaged. D<sub>1,3</sub> यथा (for तथा). K<sub>4</sub> B<sub>1,6</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2,7</sub>  
च; D<sub>9</sub> तु (for तु). G<sub>6</sub> M<sub>1-4</sub> तत्र (for तेषां). —<sup>b</sup>)  
K<sub>6</sub> कथांते (for कथामिर्). —<sup>c</sup>) K<sub>4</sub> B<sub>6</sub> D<sub>1,3,4,6,9</sub>  
G<sub>6</sub> M<sub>2-5</sub> अन्वासतां (for °सतां). —<sup>d</sup>) K<sub>1,2</sub> परे;  
D<sub>6</sub> वने (for स्परे). G<sub>6</sub> M<sub>1-4</sub> आजगुर्मुनयोः परे.

9<sup>a</sup>) G<sub>1</sub> नारदं सर्वतश्चैव. —<sup>b</sup>) M<sub>6</sub> महामनाः (for  
°तपाः). —<sup>c</sup>) K<sub>4</sub> D<sub>6</sub> तुंवरश्.

10 K<sub>3</sub> om. 10<sup>a</sup>-11<sup>b</sup>. —<sup>a</sup>) K<sub>1</sub> T<sub>8</sub> यथा न्याय्यं.  
—<sup>b</sup>) K<sub>4</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2,7</sub> महातपाः; K<sub>6</sub> °मतिः.

11 K<sub>3</sub> om. 11<sup>ab</sup> (cf. v. l. 10). —<sup>b</sup>) K<sub>1,4</sub> च  
भारत (for युधिष्ठिरात्). K<sub>2,5</sub> D<sub>1-6,8</sub> T G<sub>1-3</sub> M<sub>5</sub>  
पूजां तां (D<sub>5</sub> T<sub>1,4</sub> G<sub>3</sub> तां पूजां) प्राप्य भारत; G<sub>4</sub> तां  
पूजां प्राप्य ते जनाः; G<sub>6</sub> M<sub>1-4</sub> राजा दत्तेषु व (M<sub>3,4</sub> फ)-  
ल्लुपु. — T<sub>1</sub> om. 11<sup>cd</sup>. —<sup>c</sup>) B<sub>2</sub> च (for [अ]थ).  
G<sub>2,4</sub> मुखेषु (for पुण्येषु). —<sup>d</sup>) D<sub>n</sub> D<sub>7</sub> G<sub>1</sub> बर्हिष्केषु;  
D<sub>2</sub> (before corr.) °ष्टेषु; C<sub>v</sub> (gloss: बर्हिष्केषु, बर्हि-  
र्दभः । तत्सबन्धिषु, तद्बचितेषु ।) as in text. K<sub>1-3</sub> G<sub>6</sub>  
M<sub>1-3</sub> न्वेषु; B<sub>6</sub> M<sub>4</sub> वनेषु; D<sub>6</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>2,3</sub> M<sub>6</sub> शुभेषु;  
D<sub>9</sub> [अ]वरेषु; G<sub>4</sub> damaged (for वरेषु). K<sub>4</sub> बर्हिषेषु  
गवेषु च (sic); K<sub>5</sub> बर्हिषेषु वनेषु च; D<sub>8</sub> बर्हिष्वेवपरेषु

च; D<sub>1,6,8</sub> बर्हिष्वेषुशुभेषु च; M<sub>6</sub> बर्हिष्मत्सु शुभेषु च.  
❧ C<sub>n</sub> (reading बर्हिष्केषु): पक्षिवहंतलिकामयेषु । ❧

12<sup>a</sup>) G<sub>4</sub> damaged. —<sup>b</sup>) D<sub>1</sub> -द्युतिः (for -मतिः).  
K<sub>1</sub> स नृपः स महामनाः; K<sub>2-5</sub> D<sub>1-6,8</sub> S स नृपः सुम-  
(K<sub>4</sub> °पस्तु म)हातपाः (K<sub>2-5</sub> °यज्ञाः). —<sup>d</sup>) G<sub>4</sub> प्रस-  
साद (for निष°). K B<sub>2,4-6</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2,4,6,8</sub> T<sub>2,4</sub> G<sub>2</sub>  
M<sub>3,4</sub> कुरू (B<sub>1</sub> °लो)द्रह.

13<sup>a</sup>) K<sub>3-5</sub> D<sub>1,6,8</sub> T G<sub>1-4</sub> M<sub>6</sub> चाथ; G<sub>6</sub> M<sub>1-4</sub>  
त्वथ (for चैव). —<sup>c</sup>) K D<sub>6</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>2-4</sub> M<sub>5</sub> सर्वास  
(for चान्यास). K<sub>1</sub> राजन्; K<sub>2</sub> lacuna; K<sub>3,5</sub>  
[अ]न्यास्ताः; K<sub>4</sub> ताश्च; B<sub>6</sub> D<sub>6</sub> [ए]वान्याः; D<sub>6</sub> T<sub>2,4</sub>  
G<sub>2-4</sub> M<sub>6</sub> [अ]प्यन्याः; T<sub>3</sub> चान्याः; G<sub>1</sub> ह्यन्याः (for  
[अ]न्याभिः). D<sub>1,6,8</sub> स्तूयः स वास्तथा हन्याः (sic);  
T<sub>1</sub> स्त्रियः सर्वास्ततोन्वयत्र; G<sub>6</sub> M<sub>1,2,4</sub> स्त्रियोन्याश्चैव ताः  
सर्वाः; M<sub>3</sub> स्त्रियश्चान्याश्च ताः सर्वाः. —<sup>d</sup>) K<sub>1,2</sub> च ह;  
K<sub>3,5</sub> B<sub>6</sub> D<sub>9</sub> T<sub>1,2</sub> G<sub>2,5</sub> M<sub>1,2,4,5</sub> तदा; B<sub>2</sub> D<sub>1,3</sub> T<sub>3</sub>  
M<sub>3</sub> तथा (for ततः).

14<sup>a</sup>) G<sub>4</sub> damaged. D<sub>6,8</sub> ततः (for तत्र). G<sub>6</sub>  
M चित्रा (for दिव्या). —<sup>b</sup>) K<sub>1,2</sub> हि (for च).  
—<sup>c</sup>) K<sub>1,3-5</sub> D<sub>1-6,8</sub> S राजर्षीणां (for ऋषीणां च).

15<sup>a</sup>) G<sub>4</sub> पाराशर्यः (for पुनरेव). — G<sub>6</sub> M<sub>1-4</sub> om.  
15<sup>cd</sup>. —<sup>c</sup>) G<sub>4</sub> damaged. D<sub>1,3</sub> प्रेक्षमाणो; D<sub>1,6,8</sub>  
प्रिय°.

16<sup>a</sup>) G<sub>3,4</sub> तव (for मम). K<sub>1,2</sub> राजर्षे (for  
राजेन्द्र). —<sup>b</sup>) G<sub>4</sub> हृदि यत्ते (by transp.). —<sup>d</sup>)  
K<sub>3,4</sub> D<sub>1-6,8</sub> S पुत्रपौत्र (for तव पुत्र). T<sub>2</sub> -क्षयेन

कुन्त्याश्च यन्महाराज द्रापद्याश्च हृदि स्थितम् ॥ १७  
यच्च धारयते तीव्रं दुःखं पुत्रविनशाजम् ।  
सुभद्रा कृष्णभगिनी तच्चापि विदितं मम ॥-१८  
श्रुत्वा समागमभिमं सर्वेषां वस्ततो नृप ।  
संशयच्छेदनायाहं प्राप्तः कौरवनन्दन ॥ १९  
इमे च देवगन्धर्वाः सर्वे चैव महर्षयः ।  
पश्यन्तु तपसो वीर्यमद्य मे चिरसंभृतम् ॥ २०  
तदुच्यतां महाबाहो कं कामं प्रदिशामि ते ।  
प्रवणोऽस्मि वरं दातुं पश्य मे तपसो ब्रह्म ॥ २१

एवमुक्तः स राजेन्द्रो व्यासेनामित्तुद्विना ।  
सुहृतीमिव संचिन्त्य वचनायोपचक्रमे ॥ २२  
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि सफलं जीवितं च मे ।  
यन्मे समागमोऽप्येह भवद्भिः सह साधुभिः ॥ २३  
अद्य चाप्यवगच्छामि गतिमिष्टामिहात्मनः ।  
भवद्भिर्ब्रह्मकल्पैर्यत्समेतोऽहं तपोधनाः ॥ २४  
दर्शनादेव भवतां पूतोऽहं नात्र संशयः ।  
विद्यते न भयं चापि परलोकान्ममानघाः ॥ २५  
किं तु तस्य सुदुर्बुद्धेर्मन्दस्यापनयैर्भृशम् ।

C. 15. 791  
B. 15. 29. 26  
K. 15. 31. 28

(for -कृतेन). Ks च (for चै).  
17 <sup>a</sup>) Ks दुःखं मे; Ds. 6. 8 Gs तदुःखं. — <sup>b</sup>) Gs damaged. Ks om. (hapl.) from हृदि up to दुःखं (in 18<sup>b</sup>). B1. 2. 4-5 Dn D1-3. 7. 9 नित्यदा; Ds. 6. 8 Gs भारत (for पार्थिव). — <sup>c</sup>) Ds-6. 8 S कुन्त्याश्च कुरुश्रेष्ठ. — <sup>d</sup>) Ds T1. 4 Gs. 4 हृदि सं (for च हृदि).

18 Ks om. up to दुःखं (cf. v. l. 17). — <sup>a</sup>) T1 येयं (for यच्च). Ks-5 तीव्रं शोकं; Ds-6. 8 दुःखं तीव्रं (by transp.). Ks -विनाशकं; Gs 'शनं (for 'जम्). — <sup>c</sup>) Ks -जननी (sic) (for -भगिनी). — <sup>d</sup>) Ks तथा; Gs यच्च (for तच्च). Ds विविधं (for विदितं).

19 <sup>a</sup>) T1. 4 Gs. 3. 4 समागमम्; T2 समागतम् (for समागमम्). Ks Dn D2. 1. 5-8 T2 G1. 2 इदं; B2 इयं (for इमं). Ds श्रुत्वा समागमश्चैव. — <sup>b</sup>) Ks वस्ततो; Ks च तदा; Ks Bs Ds T1. 4 Gs. 4 वस्तुतो; B2 D1 च ततो; G1 वस्तपो (for वस्ततो). B2 नृप; Ds. 6. 8 [s]मिते (for नृप). Gs M सर्वेषां वः सुखावर्ह. — <sup>c</sup>) Gs damaged. Ks-5 B1. 2. 4-5 Dn D1-3. 7. 9 -च्छेदनार्थाय (for 'याहं). Ds. 8 [ज]यं (for [ज]हं). — For 19<sup>a</sup>, Gs M1-4 subst.:

62\* प्राप्तोऽस्मि कुरुशार्दूल संशयच्छेदनाय वः ।

20 <sup>a</sup>) Gs M1-4 देवदानवगंधर्वाः. — <sup>b</sup>) Gs पूते (for सर्वे). K1. 2. 4. 5 B1. 2. 4-5 Dn D1-3. 7. 9 चेमे; Ks ते च; T1 चैव (for चैव). — <sup>d</sup>) Ks-5 ममाद्य (for अद्य मे). D1 -संघर्तं.

21 <sup>a</sup>) Dn D2. 7 महाराज; Gs M1-4 नरश्रेष्ठ; Bom. ed. महाप्राज्ञ (for महाबाहो). — <sup>b</sup>) Ds कामं कं (by

transp.); Ds. 6 किं कर्म; Ds किं कामं. B1. 2. 5. 8 Dn D1-3. 7. 9 प्रदामि; B4 प्रवदामि (for प्रदिशामि). — <sup>c</sup>) Bs partly damaged. Ks प्रवदो; Ks T3 प्रसन्नो; Bs Ds. 6. 8 प्रणवो; Ds. 8 प्रय (Ds 'या )तो; Ds प्रवीणो; Ms प्रवरो (for 'णो). — <sup>d</sup>) Ks वळं; B1. 4-5 Dn D1-3. 7. 9 फलं (for ब्रह्म).

22 <sup>a</sup>) Bs च; T1. 3 Gs M2 तु (for स). Ds. 6. 8 राजेन्द्र. — <sup>c</sup>) Ds. 6. 8 अति- (for इव). K Ds-6. 8 T G1-4 M1. 4. 5 निश्चित्य (for संचिन्त्य).

23 Bs om. 23<sup>ab</sup>. — <sup>a</sup>) K1. 2 B1. 4. 6 Dn D1-3. 7. 9 च; Ks [s]हं (for the second स्मि). — <sup>c</sup>) Ds. 3 M1 ह्येष; Ds T3 Gs [s]धैव; T1 ह्यद्य (for स्येह). — <sup>d</sup>) Ms भवद्भिः सुमहात्माभिः.

24 <sup>a</sup>) Ks अद्य वा; Ds अद्य वा; Gs अद्यैव (for अद्य च). Gs M2 उपगच्छामि (for अद्य). — <sup>b</sup>) Ds दृष्ट्याम् (for दृष्ट्याम्). K1. 2 B2. 6 Ds T2 G1. 2. 5 M महात्मनः (Gs M 'नां) (for ब्रह्मात्मनः). T1. 4 गतिं दिष्ट्या ममा (T3 'हा )त्मनः; T3 धन्यां गतिसयात्मनः; Gs. 4 धन्यं जन्म ममात्मनः. — <sup>c</sup>) Ks Gs च; Ks. 5 यः (for यत्). B1. 4. 5 Dn D2. 7 ब्रह्म (Bs एक )कल्पैर्भवद्भिर्वत्. — <sup>d</sup>) K1. 2 सहितो; Ks संमतो (for समेतो). K Gs M2-5 तपोधनैः (for 'धनाः). Gs समेताश्च तपोधनाः.

25 <sup>a</sup>) Ks एष (for एव). — <sup>b</sup>) T1 पुरा (for पूतो). Ds. 6. 8 संशयं. — <sup>c</sup>) Gs. 4 सभयं (for न भयं). Ks लोके; Ks वापि (for चापि). — <sup>d</sup>) Gs partly damaged. K1-3. 5 Ds T G1-3. 5 M -लोके; Ds 6. 8 -लोकं (for -लोकान्). K1 मया (for मम). Ks Ds T2. 4 G1. 5 M1-4 अद्य (for 'घाः). Ks संसाराय ममानघ.

C. 15. 792  
B. 15. 29. 27  
K 18. 31 28

दूयते मे मनो नित्यं स्मरतः पुत्रगृद्धिनः ॥ २६  
अपापाः पाण्डवा येन निकृताः पापबुद्धिना ।  
घातिता पृथिवी चैयं सहया सनरद्विपा ॥ २७  
राजानश्च महात्मानो नानाजनपदेश्वराः ।  
आगम्य मम पुत्रार्थे सर्वे मृत्युवशं गताः ॥ २८  
ये ते पुत्रांश्च दाराश्च प्राणांश्च मनसः प्रियान् ।  
परित्यज्य गताः शूराः प्रेतराजनिवेशनम् ॥ २९  
का नु तेषां गतिर्द्द्वन्मित्रार्थे ये हता मृधे ।

तथैव पुत्रपौत्राणां मम ये निहता युधि ॥ ३०  
दूयते मे मनोऽभीक्ष्णं घातयित्वा महाबलम् ।  
भीष्मं शान्तवनं वृद्धं द्रोणं च द्विजसत्तमम् ॥ ३१  
मम पुत्रेण मूढेन पापेन सुहृदद्विपा ।  
क्षयं नीतं कुलं दीप्तं पृथिवीराज्यमिच्छता ॥ ३२  
एतत्सर्वमनुस्मृत्य दह्यमानो दिवानिशम् ।  
न शान्तिमधिगच्छामि दुःखशोकसमाहतः ।  
इति मे चिन्तयानस्य पितः शर्म न विद्यते ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिकपर्वणि पदत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

26 <sup>a</sup>) G<sub>2</sub> नु (for तु). M<sub>1</sub> च (for सु). — <sup>b</sup>) K<sub>1.2.4.5</sub> [अ]पनये; D<sub>1.6.8</sub> T<sub>3</sub> G<sub>2</sub> नयो; G<sub>2.4</sub> तनये (G<sub>1</sub> चैर्) (for [अ]पनयैर्). — <sup>c</sup>) B<sub>6</sub> पूयते (for दू°). D<sub>1.6.8</sub> मन्; T<sub>4</sub> च (for मे). — <sup>d</sup>) K T<sub>2-4</sub> G M<sub>1-4</sub> शोचतः; D<sub>1.6.7</sub> शोचंतं; D<sub>6</sub> T<sub>1</sub> शोचितः (for स्मरतः). D<sub>6</sub> T<sub>1</sub> G<sub>2</sub> नर्धिनः (for -गृद्धिनः).

27 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> राजन् (for येन). M<sub>3</sub> अपापः पांडवो येन. — <sup>b</sup>) K D<sub>1-6.8</sub> T<sub>2-4</sub> G M निरस्ताः; T<sub>1</sub> क्लृप्ताः (for निकृताः). — <sup>c</sup>) D<sub>6</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>3.4</sub> वसुधा (for पृथिवी). B<sub>1.4.5</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2.7</sub> G<sub>1</sub> येन; D<sub>1</sub> चैव (for चैयं). — <sup>d</sup>) B<sub>6</sub> सहसा (for °या). B<sub>6</sub> D<sub>3</sub> T<sub>1</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1-4</sub> सरथः; D<sub>1</sub> सनग- (for °र-). K<sub>1</sub> सदाश्वा सनराधिपा; K<sub>5</sub> B<sub>2</sub> सहया सनराधिप (B<sub>2</sub> °पा); D<sub>1.6.8</sub> G<sub>2</sub> सदाश्मनुजद्विपा; D<sub>6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>3</sub> सवाहनरथद्विपा; G<sub>1</sub> सभाश्च मनुजद्विप (sic); G<sub>1</sub> सवाहन\*\*\*\*.

28 <sup>b</sup>) G<sub>5</sub> M<sub>1-4</sub> नानादेशसमागताः. — <sup>c</sup>) G<sub>3</sub> पुत्रास्ते; G<sub>1</sub> द्रोणेण (for पुत्रार्थे). — <sup>d</sup>) K ततो; D<sub>1-6.8</sub> T G<sub>1.2.5</sub> M ते (M<sub>3</sub> ये) च; G<sub>2.4</sub> मृता (for सर्वे).

29 D<sub>1-6.8</sub> T G<sub>1-4</sub> M<sub>6</sub> repeat 29 after 32. — <sup>a</sup>) K<sub>2.8</sub> D<sub>1.6-8</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>1-4</sub> M<sub>6</sub> (all [except K<sub>2.8</sub> D<sub>1</sub>] first time) एते; K<sub>3</sub> ये तु (for ये ते). B<sub>1.2.4.5</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1.2.7.8</sub> पितृंश्च (for पुत्रांश्च). T<sub>3</sub> (first time) पौत्रांश्च (for दारांश्च). D<sub>1-6.8</sub> T G<sub>1-4</sub> M<sub>6</sub> (all second time) एते (G<sub>2.8</sub> ये ते) मदर्थे पुत्रांश्च (D<sub>6.8</sub> °त्राणां). — <sup>b</sup>) D<sub>1-6.8</sub> T G<sub>1-4</sub> M<sub>6</sub> (all second time) दारांश्च (for प्राणांश्च). D<sub>6</sub> (first time) [ए]व मनः (for मनसः). — After the second occurrence of

29<sup>b</sup>, D<sub>1-6.8</sub> T G<sub>1-4</sub> M<sub>6</sub> ins.:

63\* भोगांश्च विविधांस्तात इष्टापूर्तांस्यैव च ।

30 <sup>a</sup>) G<sub>1</sub> damaged. B<sub>2</sub> किं (for का). D<sub>n</sub> D<sub>2.7</sub> कथिता सं- (for का नु तेषां). D<sub>1.8</sub> T<sub>3</sub> गतिं (for गतिर्). D<sub>1</sub> कथं तेषां संगतिः स्यान्. — <sup>b</sup>) G<sub>1</sub> मदर्थे; G<sub>5</sub> M पुत्रार्थे (for मि°). K<sub>1</sub> रणे हताः; K<sub>2</sub> G<sub>3.4</sub> मृता मृधे; B<sub>6</sub> हता युधि (for हता मृधे). — <sup>c</sup>) T<sub>3</sub> तद्देव (for तथैव). G<sub>5</sub> M<sub>1-4</sub> -पौत्राश्च (for °णां). — <sup>d</sup>) K<sub>4</sub> [अ]पि; B<sub>6</sub> D<sub>1.6.8</sub> G<sub>2</sub> M<sub>6</sub> ते (for ये). K<sub>5</sub> निहिता. K<sub>1</sub> भुवि (for युधि).

31 <sup>a</sup>) G<sub>1.2</sub> म्लायते (for दू°). K<sub>4</sub> B<sub>1</sub> नित्यं; B<sub>6</sub> भीष्मं; D<sub>1</sub> [s]भीष्टं; D<sub>6</sub> S [s]तीव (for ऽभीक्ष्णं)- — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> महाबलान्; B<sub>2</sub> बलावलं; M<sub>6</sub> पितामह (for महाबलम्).

32 <sup>a</sup>) G<sub>1</sub> damaged. K<sub>1.5</sub> मूढेन पुत्रेण (by transp.). — <sup>b</sup>) K<sub>1-3.5</sub> सुहृदां; D<sub>1.8</sub> सुकृत- (for सुहृद-). D<sub>1-6.8</sub> T<sub>1.3.4</sub> G M पापेन च (G<sub>5</sub> M<sub>1-4</sub> °नैव) सुहृदद्विपा (D<sub>6</sub> °पां); D<sub>6</sub> पापेनाकृतबुद्धिना. — <sup>c</sup>) K<sub>1</sub> दीर्घं; D<sub>5</sub> दीपं (for दीर्घं). — After 32, D<sub>1-6.8</sub> T G<sub>1-4</sub> M<sub>6</sub> repeat 29.

33 <sup>b</sup>) T<sub>3</sub> तप्यमानो (for दह्य°). — <sup>c</sup>) K D<sub>1.4-6.8</sub> T G<sub>1-4</sub> M<sub>2.5</sub> उप- (for अधि-). — <sup>d</sup>) D<sub>1.6.8</sub> T G<sub>1-4</sub> पुत्र- (for दुःख-). K<sub>1</sub> D<sub>1</sub> -समाहितः; B<sub>6</sub> °नतः (for °हतः). — <sup>e</sup>) G<sub>1</sub> damaged. K<sub>2.5</sub> तात; T<sub>1</sub> M<sub>2</sub> पितुः (for पितः). K<sub>5</sub> सर्वं; B<sub>1.2.4-6</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1-4.6-8</sub> G<sub>2</sub> शांतिर्; G<sub>3</sub> कर्म (for शर्म). G<sub>1</sub> पितुः शांतिं न गच्छति.

३७

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा विविधं तस्य राजर्षेः परिदेवितम् ।  
 पुनर्नवीकृतः शोको गान्धार्या जनमेजय ॥ १  
 कुन्त्या द्रुपदपुत्र्याश्च सुभद्रायास्तथैव च ।  
 तासां च वरनारीणां वधूनां कौरवस्य ह ॥ २  
 पुत्रशोकसमाविष्टा गान्धारी त्विदमब्रवीत् ।  
 श्वशुरं बद्धनयना देवी प्राञ्जलिरुत्थिता ॥ ३

पोडशेमानी वर्षाणि गतानि मुनिपुंगव ।  
 अस्य राज्ञो हतान्पुत्राञ्छोचतो न शमो विभो ॥ ४  
 पुत्रशोकसमाविष्टो निःश्वसन्हेप भूमिपः ।  
 न शेते वसतीः सर्वा घृतराष्ट्रो महामुने ॥ ५  
 लोकानन्यान्समर्थोऽसि स्रष्टुं सर्वास्तपोबलात् ।  
 किमु लोकान्तरगतात्राज्ञो दर्शयितुं सुतान् ॥ ६  
 इयं च द्रौपदी कृष्णा हतज्ञातिसुता भृशम् ।

C. 15. 205  
 B. 15. 29. 41  
 K. 15. 31. 45

Colophon om. in B<sub>1</sub>. 2. 4-6 D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>-3. 7. 9. — *Adhy.*  
*name:* K<sub>1</sub> पुत्रदर्शनाश्रयं; T<sub>2</sub> घृतराष्ट्रवाक्यं. — *Adhy.*  
*no. (figures, words or both):* K<sub>2</sub> 32; K<sub>3</sub>. 5 D<sub>4</sub>.  
 6. 8 T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>. 2. 5 M<sub>1</sub>-4 35; D<sub>5</sub> T<sub>3</sub>. 4 G<sub>3</sub>. 4 M<sub>6</sub> 36  
 (as in text).

37

☞ This adhy. is missing in S<sub>1</sub> B<sub>3</sub> (cf. v. l. 15.  
 3. 3; 22. 1).

1 T<sub>2</sub>. 3 om. the ref. — <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> D<sub>1</sub> विधिवत्;  
 D<sub>4</sub>-5. 8 T<sub>1</sub>. 2. 4 G M वदतस्; D<sub>7</sub> विदितं; T<sub>3</sub> वचनं  
 (for विविधं). — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub>. 5 राजर्षेः; T<sub>1</sub> राज्ञः स;  
 G<sub>3</sub>. 4 महर्षेः (for राजर्षेः). K<sub>2</sub> देवनं (for देवितम्).  
 — <sup>c</sup>) K<sub>5</sub> नवीकृतः; D<sub>4</sub>. 6. 8 न विकृताः (sic) (for  
 नवीकृतः). K<sub>2</sub> शोकं (for शोको). K<sub>1</sub> शोकः पुनर्नवी-  
 भूतो. — <sup>d</sup>) G<sub>4</sub> damaged. D<sub>5</sub>-6. 8 S (G<sub>3</sub> damaged)  
 भरत (T<sub>2</sub> वरुण)र्षभ (for जनमेजय).

2 K<sub>1</sub>. 2 om. 2-5. K<sub>4</sub> reads 2<sup>a</sup>-3<sup>a</sup> on marg.  
 — <sup>a</sup>) K<sub>4</sub> पुत्राश्च; D<sub>4</sub>-5. 8 S -कन्यायाः (for पुत्र्याश्च).  
 — <sup>b</sup>) D<sub>4</sub> M<sub>1</sub> च भारत; D<sub>5</sub>. 6. 8 T G M<sub>2</sub>-5 च पार्थिव  
 (for तथैव च). — <sup>c</sup>) D<sub>1</sub> नर- (for वर-). — <sup>d</sup>)  
 K<sub>3</sub> साधूनां (for व<sup>o</sup>). B<sub>1</sub> D<sub>4</sub>-6. 8 T<sub>1</sub> G M<sub>1</sub>. 2 च  
 (for ह).

3 K<sub>1</sub>. 2 om. 3 (cf. v. l. 2). K<sub>4</sub> reads 3<sup>a</sup> on  
 marg. — <sup>b</sup>) K<sub>2</sub>. 4 B<sub>5</sub> D<sub>1</sub>. 4-6. 8 T G<sub>1</sub>-4 M<sub>6</sub> गांधारी  
 त्व (K<sub>4</sub> प्र)ब्रवीदिदं. — <sup>c</sup>) K<sub>3</sub> स्वशुरं (sic). D<sub>4</sub>. 6. 8  
 बंधु- (for बद्ध-). — <sup>d</sup>) T<sub>3</sub> देव (for देवी). K<sub>3</sub> D<sub>1</sub>  
 देवी प्राञ्जलिवस्थिता (K<sub>3</sub> कस्थिता). — After 3,  
 D<sub>4</sub>-6. 8 S ins.:

64\* लोकान्तरगतान्पुत्रानयं काङ्क्षति मानद ।  
 तत्रास्य मानसं ज्ञातं भगवंस्तपसा त्वया ।

[ (L. 1) T<sub>1</sub>. 3 G<sub>3</sub>. 4 मानदः. — (L. 2) T<sub>1</sub>. 2 न  
 (for तच्). M<sub>1</sub> चापि (for चास्य). T<sub>1</sub> ज्ञातं (for  
 ज्ञातं). D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> भगवंस्तप (T<sub>1</sub> स्य) सात्वया (for the  
 post. half). ]

4 K<sub>1</sub>. 2 om. 4 (cf. v. l. 2). Before 4, K<sub>4</sub> ins.  
 गान्धारी उवाच. — <sup>a</sup>) D<sub>4</sub>. 6. 8 वर्षाणि (for वर्षाणि).  
 G<sub>5</sub> M<sub>1</sub>-4 वर्षाणि पोडशेमानी. — <sup>b</sup>) K<sub>3</sub>-5 G<sub>6</sub> M<sub>1</sub>-4  
 सत्तम (for पुंगव). — <sup>c</sup>) T<sub>2</sub>. 3 M<sub>3</sub> तस्य (for अस्य).  
 K<sub>4</sub> हता पुत्रा (sic) (for हतान्पुत्रान्). — <sup>d</sup>) K<sub>3</sub> D<sub>5</sub>  
 T<sub>1</sub>-3 G<sub>2</sub>-4 M<sub>3</sub>. 5 मम चाभिभो (G<sub>2</sub> भोः); K<sub>4</sub>. 5 D<sub>4</sub>. 5. 8  
 मम चावि (K<sub>4</sub> चा वि)भो (D<sub>4</sub> भोः); T<sub>1</sub> मम चापि  
 भो; G<sub>1</sub> मम वाभिभो; G<sub>6</sub> M<sub>1</sub>. 2. 4 मम च प्रभो (for  
 न शमो विभो).

5 K<sub>1</sub>. 2 om. 5 (cf. v. l. 2). — <sup>a</sup>) T<sub>2</sub> पुत्रशोका-  
 भिसंतप्तो. — <sup>b</sup>) Some MSS. निश्वसन्. D<sub>1</sub>. 5 G<sub>4</sub> एव;  
 T<sub>1</sub> इव; D<sub>4</sub> T<sub>3</sub>. 4 G<sub>3</sub> एव (for ह्येव). D<sub>3</sub>. 6 भूमिप.  
 K<sub>4</sub> निःश्वसलेप भूमिपः; G<sub>5</sub> M<sub>1</sub>-4 नि (M<sub>3</sub>. 4 निः)श्वस-  
 न्दुःखकशितः. — <sup>c</sup>) D<sub>3</sub>. 9 रजनीः; C<sub>v</sub> (gloss: रात्रीः  
 [Amara: 3. 3. 67—वसती रात्रिविश्रमनो:] as in text).  
 D<sub>n</sub>1 सर्वे; D<sub>9</sub> (marg.) रात्रीः (for सर्वा). B<sub>2</sub> न शेते  
 वसतिं त्यक्ता. — <sup>d</sup>) D<sub>3</sub>. 9 हतराज्यो महामुनेः (D<sub>3</sub> ने).  
 — After 5, K<sub>4</sub> reads 7<sup>ab</sup>.

6 Before 6, K<sub>1</sub>. 2 ins. गान्धारी. — <sup>a</sup>) G<sub>4</sub> [S]पि  
 (for ऽसि). — <sup>b</sup>) D<sub>5</sub> G<sub>3</sub>. 4 द्रष्टुं (for स्रष्टुं). K<sub>1</sub>. 3  
 B<sub>4</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2</sub>. 7 सर्वं; B<sub>5</sub> अहंस; D<sub>1</sub> त्वं हि (for  
 सर्वासं). B<sub>2</sub> तपोधनात् (for बलात्). G<sub>5</sub> M<sub>1</sub>-4 त्वं  
 वै स्रष्टुं तपोबलात्. — <sup>c</sup>) K<sub>4</sub> किं तु (for किमु). — <sup>d</sup>)  
 K<sub>1</sub> T<sub>2</sub> राज्ञे (for राज्ञो). T<sub>1</sub> G<sub>3</sub>. 4 दर्शय तान् (for  
 दर्शयितुं). K<sub>4</sub> राज्ञो दर्शयितास्तथा (sic).

7 K<sub>4</sub> reads 7<sup>ab</sup> after 5. — <sup>b</sup>) K D<sub>5</sub> T<sub>1</sub>. 3. 4  
 तथा; T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>-4 M<sub>6</sub> तदा (for भृशम्). D<sub>4</sub>. 6. 8 हत-

शोचत्यतीव साध्वी ते स्नुपाणां दयिता स्नुपा ॥ ७  
तथा कृष्णस्य भगिनी सुभद्रा भद्रभाषिणी ।  
सौभद्रवधसंतप्ता भृशं शोचति भामिनी ॥ ८  
इयं च भूरिश्रवसो भार्या परमदुःखिता ।  
भर्तृव्यसनशोकार्ता न शेते वसतीः प्रभो ॥ ९  
यस्यास्तु श्वशुरो धीमान्वाह्लीकः स कुरूद्रहः ।  
निहतः सोमदत्तश्च पित्रा सह महारणे ॥ १०  
श्रीमन्चास्य महाबुद्धेः संग्रामेष्वपलायिनः ।  
पुत्रस्य ते पुत्रशतं निहतं यद्रणाजिरे ॥ ११

ज्ञातिस्तदा तदा ( D<sub>3</sub> 'था). — K<sub>4</sub> om. 7<sup>cd</sup>. — °) B<sub>1</sub>.  
4.5 Dn D<sub>2.7</sub> सर्वासां (for साध्वी ते). B<sub>2</sub> D<sub>1.3</sub> मे;  
B<sub>0</sub> वै (for ते). G<sub>5</sub> M<sub>1-4</sub> सा (M<sub>5</sub> या) शोचत्यवशा  
साध्वी. — <sup>d</sup>) K<sub>1-3.5</sub> D<sub>1-0.3</sub> T<sub>2-1</sub> G<sub>1-4</sub> M<sub>5</sub> स्नुपाया;  
G<sub>5</sub> M<sub>1-4</sub> स्नुपेयं (for स्नुपाणां). G<sub>5</sub> M<sub>1-4</sub> मम (for  
स्नुपा).

8 °) B<sub>5</sub> तस्य (for तथा). K<sub>4</sub> च कृष्ण. (for  
कृष्णस्य). — <sup>b</sup>) G<sub>5</sub> M<sub>1-4</sub> दशना (for भाषिणी).  
— °) G<sub>4</sub> संप्राप्त्या (for संतप्ता). — <sup>d</sup>) K D<sub>1-0.3</sub> T  
G<sub>1-4</sub> M<sub>5</sub> तप्यति (for शोचति). B<sub>1.2.4-0</sub> Dn D<sub>1-3.0</sub>  
भाविनी (for भामिनी).

9 °) D<sub>3</sub> तु (for च). — <sup>b</sup>) B<sub>1.2.4-0</sub> Dn D<sub>1-3</sub>.  
7.9 संमत्ता. — °) K<sub>4</sub> भृशं; T<sub>1</sub> धर्म. (for भर्तृ-).  
K D<sub>1.0.3</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1-4</sub> दुःखार्ता; M<sub>5</sub> शोकार्ता (for  
'र्ता). — <sup>d</sup>) D<sub>5.8</sub> T<sub>1.4</sub> वसति (sic) (D<sub>3</sub> T<sub>1</sub> 'तिः)  
(for 'तीः). K<sub>4</sub> विभो; K<sub>5</sub> om. (for प्रभो). B<sub>1.2.3.0</sub>  
Dn D<sub>1-3.7.0</sub> भृशं शोचति भाविनी (= 8<sup>d</sup>).

10 °) T<sub>1</sub> अस्या (for य<sup>o</sup>). K<sub>1</sub> स; K<sub>2</sub> स;  
K<sub>3.4</sub> D<sub>1</sub> M<sub>1</sub> च; K<sub>5</sub> om.; G<sub>5</sub> M<sub>2</sub> प्राक् (for तु).  
K<sub>1</sub> श्वशुरो (sic); K<sub>3</sub> स्वशुरो; K<sub>5</sub> श्वसुरा (for 'शुरो).  
— <sup>b</sup>) Some MSS. बाह्लिकः. K<sub>1.2</sub> T<sub>3</sub> च (for स).  
K<sub>1.3.5</sub> M<sub>5</sub> कुरूद्रह. B<sub>1</sub> हृदिकस्य कुलोद्रहः; M<sub>5</sub> बाल-  
कस्य कुरूद्रहः. — °) B<sub>3</sub> स (for च). — <sup>d</sup>) T<sub>1</sub> वने-  
चर (for महारणे).

11 °) K<sub>4</sub> श्रीमवाप्य; B<sub>1.2.4.5</sub> Dn D<sub>1-3.7</sub> T<sub>4</sub>  
श्रीमतोस्य; G<sub>8.4</sub> क्रमाचास्य; G<sub>5</sub> M<sub>2</sub> श्रीमंश्चास्य (for  
श्रीमन्चास्य). K<sub>3-5</sub> G<sub>1.8.5</sub> M<sub>2.4</sub> महाबुद्धे; D<sub>1.0.8</sub> 'बुद्धे  
(sic) (for 'बुद्धे). — <sup>b</sup>) K<sub>1.2</sub> अपलायिकं (K<sub>1</sub> 'यकं);  
K<sub>3.4</sub> 'यिनं; K<sub>5</sub> 'यनं; D<sub>1-0.8</sub> T G<sub>2</sub> 'यि तत् (for  
'यिनः). G<sub>1</sub> संग्रामेषु पलायितान्; G<sub>8.4</sub> 'मेष्वनपायि

तस्य भार्याशतमिदं पुत्रशोकसमाहृतम् ।  
पुनः पुनर्वर्धयानं शोकं राज्ञो ममैव च ।  
तेनारम्भेण महता माम्मुपास्ते महामुने ॥ १२  
ये च शूरा महात्मानः श्वशुरा मे महारथाः ।  
सोमदत्तप्रभृतयः का तु तेषां गतिः प्रभो ॥ १३  
तव प्रसादान्द्रगवन्विशोकोऽयं महीपतिः ।  
कुर्यात्कालमहं चैव कुन्ती चैयं वधूस्तव ॥ १४  
इत्युक्तवत्यां गान्धार्या कुन्ती व्रतकृशानना ।  
प्रच्छन्नजातं पुत्रं तं सस्मारादित्यसंभवम् ॥ १५

तत्. — °) K<sub>4</sub> सुपुत्रस्य (for पुत्रस्य ते). B<sub>1</sub> मे आट्-  
(for ते पुत्रः). — <sup>d</sup>) K<sub>1.2</sub> निहितं. D<sub>3</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1-4</sub>  
तद् (for यद्).

12 <sup>b</sup>) K<sub>4</sub> D<sub>1</sub> समाहितं; B<sub>1</sub> कुलं; T<sub>2</sub> वृतं (for  
'हृतम्). K<sub>1.2</sub> भर्तृ (K<sub>2</sub> पुत्र) शोकपरायणं. — °) D<sub>3</sub>  
वर्धमाने; D<sub>1-0.3</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>2-5</sub> M वर्धयते; T<sub>1</sub> 'यति;  
G<sub>1</sub> 'यंतः (for 'यानं). — <sup>d</sup>) M<sub>3</sub> यत् (for च). B<sub>1</sub>  
शोकं राज्ञा ममापि च. — °) K<sub>1.5</sub> अनारामेण; K<sub>3</sub> B<sub>5</sub>  
अनुरागेण; K<sub>4</sub> अनुरोधेन; B<sub>2.5</sub> D<sub>1.2.0</sub> अनारम्भेण;  
D<sub>1-0.3</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>1.2.4</sub> ह (D<sub>5</sub> वा) ताहारेण; T<sub>1</sub> हतहारेण;  
T<sub>2</sub> हताभारेण; G<sub>2</sub> यताहारेण; G<sub>3</sub> M<sub>2</sub> अतो रामेण;  
M<sub>1</sub> यदौरवेण; M<sub>3</sub> सगौरवेण; M<sub>4</sub> ततो रणेन; M<sub>5</sub>  
यत्कौरवेण (for तेनारम्भेण). K<sub>2</sub> अनारामेण महता-  
ः Cn : आरम्भ उच्यते दर्पे स्वरायां च वधेऽपि च । (cf.  
मेदिनी, भद्रिक 10) इति वध एवात्र आहः । ॥ — °) K<sub>4</sub>  
मानुपास्ते; D<sub>1.3</sub> हतास्ते च (for मामुपास्ते). K<sub>1-3.5</sub>  
महावने; G<sub>1</sub> मुने श्वसन् (for महामुने).

13 °) K<sub>4</sub> महात्मानं. — <sup>b</sup>) K<sub>2.5</sub> श्वसुरा (sic).  
K<sub>3</sub> ये (for मे). G<sub>5</sub> M हता रणे (for महारथाः). — <sup>d</sup>)  
K<sub>3.5</sub> का च; K<sub>4</sub> कश्चित्; D<sub>1.5</sub> का स (for का तु).  
D<sub>3</sub> प्रति (for गतिः). B<sub>1</sub> मम; T<sub>2</sub> G<sub>5</sub> M<sub>2</sub> भवेत् (for  
प्रभो).

14 °) B<sub>0</sub> भवत्. (for तव). K<sub>1.3</sub> B<sub>4</sub> D<sub>1</sub> भगवान्  
(for 'वन्). — °) D<sub>1-0.3</sub> T G<sub>1.2</sub> चैयं (for चैव).  
B<sub>1.2.4-0</sub> Dn D<sub>1-3.7.0</sub> यथा स्वाङ्गविता चाहं; G<sub>4.5</sub>  
कुर्यान्नारीमहं चे (G<sub>5</sub> 'रीं महांश्चे) यं. — <sup>d</sup>) K<sub>1.2</sub> चैव  
(for चैयं). K<sub>5</sub> तथा (for तव). D<sub>1-0.3</sub> T G<sub>1-4</sub>  
वधूस्तव महामुने.

15 °) K<sub>1</sub> इत्युक्ते चैव गांधार्या; K<sub>2</sub> 'कृवाक्यगांधार्या;

तामृषिर्वरदो व्यासो दूरश्रवणदर्शनः ।  
अपश्यद्दुःखितां देवीं मातरं सव्यसाचिनः ॥ १६  
तामुवाच ततो व्यासो यत्ते कार्यं विवक्षितम् ।

तद्रूहि त्वं महाप्राज्ञे यत्ते मनसि वर्तते ॥ १७  
ततः कुन्ती श्वशुरयोः प्रणम्य शिरसा तदा ।  
उवाच वाक्यं सत्रीडं विवृण्वाना पुरातनम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिकपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

कुन्त्युवाच ।

भगवञ्श्वशुरो मेऽसि दैवतस्यापि दैवतम् ।  
स मे देवातिदेवस्त्वं शृणु सत्यां गिरं मम ॥ १  
तपस्वी कोपनो विप्रो दुर्वासा नाम मे पितुः ।

भिक्षामुपागतो भोक्तुं तमहं पर्यतोपयम् ॥ २  
शौचेन त्वागसस्त्यागैः शुद्धेन मनसा तथा ।  
कोपस्थानेष्वपि महत्स्वकुप्यं न कदाचन ॥ ३  
स मे वरमदात्प्रीतः कृतमित्यहमब्रुवम् ।

C. 15. 822  
B. 15. 30. 4  
K. 15. 32. 4

D<sub>6</sub> °कवत्या गांधार्या. — <sup>b</sup>) K<sub>1.4</sub> कुशानना (sic);  
K<sub>2</sub> कृतानना; T<sub>3</sub> कृताननां (for °नना). — <sup>c</sup>) K<sub>4</sub>  
च; Dn<sub>2</sub> T<sub>1</sub> नु (for तं). — <sup>d</sup>) B<sub>2</sub> D<sub>3</sub> चर्चसं; Dn  
D<sub>2.4.6-8</sub> T<sub>3.4</sub> G<sub>1-4</sub> संनिभम् (for संभवम्).

16 K<sub>1</sub> om. 16. — <sup>a</sup>) K<sub>4</sub> भगवान् (for वरदो).  
— <sup>b</sup>) T<sub>3</sub> दक्षिनः (for दशनः). — <sup>c</sup>) M<sub>3</sub> अपत्य-  
(for अपश्यद्).

17 <sup>b</sup>) K<sub>4</sub> उपस्थितं (for विवक्षितम्). — <sup>c</sup>) K<sub>1</sub>  
महाराज्ञे; K<sub>4</sub> B<sub>4</sub> D<sub>3</sub> प्राज्ञे; B<sub>1.5</sub> Dn D<sub>2.7.9</sub> G<sub>5</sub>  
M<sub>1-4</sub> भागे (for प्राज्ञे).

18 <sup>a</sup>) K<sub>3.4</sub> B<sub>3</sub> D<sub>1.9</sub> M<sub>1.5</sub> श्वशुराय (for °रयो).  
K<sub>5</sub> B<sub>1.2.4.5</sub> Dn D<sub>2.7</sub> श्वशुराय ततः कुन्ती. — <sup>b</sup>) D<sub>9</sub>  
मनसा (for शिरसा). T<sub>3</sub> तथा (for तदा). — <sup>c</sup>) D<sub>3</sub>  
6.8 T<sub>2</sub> G<sub>1.2.5</sub> M सत्रीळा; T<sub>3</sub> सदसा. D<sub>5</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>3.4</sub>  
उवाच वचनं काले. — <sup>d</sup>) D<sub>4</sub> विवर्णाना (sic). B<sub>1</sub>  
D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1.2.5</sub> M पुरा कृतं; D<sub>1</sub> महात्मनं (for पुरा-  
तनम्). D<sub>5</sub> T<sub>4</sub> G<sub>3.4</sub> संवृण्वाना पुरा कृतं; T<sub>1</sub> विप्रदत्तं  
महावरं; T<sub>3</sub> व्युदधाना कृतं पुरा.

Colophon. — Sub-parvan : D<sub>4.6.8</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>1</sub>  
गांधारीवाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or both) :  
K<sub>4.5</sub> Dm<sub>1</sub> D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1-4</sub> 36; B<sub>6</sub> 33; Dn<sub>2</sub>  
D<sub>7</sub> 29; D<sub>1</sub> 31; D<sub>5</sub> T<sub>3.4</sub> G<sub>3.4</sub> M<sub>5</sub> 37 (as in  
text); T<sub>1</sub> 35. — Śloka no. : K<sub>5</sub> 19; D<sub>9</sub> 18.

38

This adhy. is missing in Ś<sub>1</sub> B<sub>3</sub> (cf. v. 1. 15.  
3. 3; 22. 1).

1 Before the ref., T<sub>4</sub> ins. वैशंपायनः. — <sup>a</sup>) K<sub>6</sub>  
श्वशुरो. K<sub>3</sub> [S]द्य; B<sub>4</sub> त्वं; T<sub>2</sub> हि (for ऽसि).  
— <sup>b</sup>) K<sub>4</sub> दैवतश्च (for °स्य). — <sup>c</sup>) D<sub>4.6.8</sub> T G<sub>1.2</sub>  
त्वं (for स). K<sub>3</sub> B<sub>4</sub> देवाधि-; D<sub>4.6.8</sub> G<sub>1.2</sub> देवोसि;  
T<sub>2-4</sub> G<sub>5</sub> M देवादि- (for देवाति-). G<sub>5</sub> M<sub>2</sub> तु (for  
त्वं). K<sub>4.5</sub> मम देवाधिदेवश्च (K<sub>5</sub> °स्वं); D<sub>5</sub> G<sub>3.4</sub> त्वं  
मे देवादिदेवश्च. — <sup>d</sup>) K<sub>1.5</sub> सत्यं; K<sub>4</sub> सत्यः; G<sub>6</sub> M<sub>2</sub>  
सर्वा (for सत्यां). G<sub>1</sub> गतं (for गिरं).

2 <sup>a</sup>) D<sub>7</sub> कोपितो (for कोपनो). K<sub>3</sub> वीरो (for  
विप्रो). — <sup>b</sup>) T<sub>4</sub> G<sub>3</sub> दुर्वासा (sic). M<sub>1</sub> नामतः (for  
मे पितुः). — <sup>c</sup>) T<sub>2</sub> G<sub>5</sub> M<sub>2.3</sub> उपगतो (for उपा°). B<sub>5</sub>  
भैक्ष्यं (for भोक्तुं). B<sub>4</sub> भिक्षार्थमागतो गेहं. — <sup>d</sup>)  
D<sub>4-6.8</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>1-4</sub> M<sub>5</sub> transp. तं and अहं. B<sub>4</sub> तमहं  
पर्यभोजयं.

3 K<sub>1</sub> om. 3<sup>a</sup>-4<sup>b</sup>. — <sup>a</sup>) K<sub>2-5</sub> स्वागतः; D<sub>1.3</sub> स्वात्म-  
नस्; D<sub>9</sub> त्वागमैस् (for त्वागसस्). D<sub>1.6.8</sub> G<sub>1</sub> शौचे  
स्वाधिगते नैव; D<sub>5</sub> T G<sub>2-5</sub> M शौचेन स्वागतेनैव. — <sup>b</sup>)  
G<sub>3.4</sub> तपसा (for मनसा). K<sub>3.4</sub> D<sub>3.5</sub> T<sub>1</sub> M<sub>1</sub> तदा  
(for तथा). — <sup>c</sup>) T<sub>3</sub> दोष- (for कोप-). T<sub>1</sub> अहमय  
न (for अपि महत्सु). — <sup>d</sup>) K<sub>2-5</sub> D<sub>4-6.8</sub> T<sub>2.4</sub> G M  
अकुप्यंत्या; B<sub>4</sub> कुप्यत्सु; T<sub>1</sub> कुप्यंती; T<sub>3</sub> अरुप्यंत्या  
(for अकुप्यं न).

4 K<sub>1</sub> om. 4<sup>ab</sup> (cf. v. 1. 3). — <sup>b</sup>) K<sub>2</sub> एवम् (for  
अहम्). K<sub>3.5</sub> अब्रुवन्; T<sub>3</sub> G<sub>4</sub> M<sub>2</sub> अब्रवं (for अब्रु-  
वम्). B<sub>2</sub> कृतकृत्यो महासुनिः; T<sub>1</sub> कृतमस्य हितं प्रियं;  
T<sub>2</sub> कृतकृत्याहमब्रुवं; G<sub>1</sub> कृतमित्येवमश्रुवं; M<sub>1</sub> तमहं कृत-  
मब्रवं. — For 4<sup>ab</sup>, B<sub>1.4-6</sub> Dn D<sub>1-3.7.9</sub> subst.:

65\* स प्रीतो वरदो मेऽभूत्कृतकृत्यो महासुनिः ।

अवश्यं ते गृहीतव्यमिति मां सोऽब्रवीद्विचः ॥ ४  
 ततः शापभयाद्विप्रमवोचं पुनरेव तम् ।  
 एवमस्त्विति च प्राह पुनरेव स मां द्विजः ॥ ५  
 धर्मस्य जननी भद्रे भवित्री त्वं वरानने ।  
 वशे स्थास्यन्ति ते देवा यांस्त्वमावाहयिष्यसि ॥ ६  
 इत्युक्त्वान्तर्हितो विप्रस्ततोऽहं विस्मिताभवम् ।  
 न च सर्वास्ववस्थासु स्मृतिर्मे विप्रणश्यति ॥ ७  
 अथ हर्म्यतलस्थाहं रविमुद्यन्तमीक्षती ।  
 संस्मृत्य तदपेर्वाक्यं स्पृहयन्ती दिवाकरम् ।  
 स्थिताहं बालभावेन तत्र दोषमबुध्यती ॥ ८  
 अथ देवः सहस्रांशुर्मत्समीपगतोऽभवत् ।

—<sup>०</sup>) D<sub>1</sub> हि (for ते). D<sub>n</sub> प्रहीतव्यम्. —<sup>a</sup>) K<sub>1</sub>  
 T<sub>1</sub> मा (for मां). K B<sub>6</sub> D<sub>1.9</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1-4</sub> द्विजः (for  
 वचः). — After 4, K<sub>1.2</sub> ins. :

66\* तमहं भयसंविप्रा याचे सानुनयं द्विजम् ।

5 <sup>b</sup>) K<sub>2</sub> D<sub>1.3</sub> तत्; T<sub>4</sub> M<sub>3</sub> ह (for तम्). —<sup>०</sup>)  
 D<sub>4</sub> T<sub>4</sub> सं-; D<sub>6.6.8</sub> T<sub>1-3</sub> G M<sub>1-4</sub> स (for च). —<sup>a</sup>)  
 D<sub>3-6.8</sub> S च (for स). D<sub>n2</sub> मम (for स मां). K<sub>1</sub>  
 मा; B<sub>1.5</sub> D<sub>n1</sub> D<sub>2.7</sub> मे; B<sub>4</sub> वै (for मां).

6 <sup>b</sup>) D<sub>6.8</sub> G<sub>2</sub> भवती; T<sub>1</sub> भवसि; G<sub>1.5</sub> M<sub>2</sub>  
 भवती (for भवित्री). B<sub>1.4-6</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1-3.7.9</sub> M<sub>3</sub> शुभा-  
 नने (for वरा<sup>०</sup>). —<sup>०</sup>) B<sub>6</sub> देवानां; T<sub>2</sub> देवास्ते (by  
 transp.). —<sup>a</sup>) D<sub>3</sub> G<sub>1</sub> क्षाहारयिष्यसि; T<sub>3</sub> G<sub>3</sub> आवाह-  
 यिष्यति. — D<sub>6</sub> त एवं हारयिष्यसि.

7 <sup>a</sup>) K<sub>1.2</sub> संगतो; M<sub>6</sub> सुमहा- (for [अ]न्तर्हितो).  
 —<sup>b</sup>) M<sub>5</sub> [अ]भवः. —<sup>०</sup>) D<sub>9</sub> ततः (for न च).  
 —<sup>a</sup>) G<sub>2</sub> श्रुतिर (for स्मृतिर). K<sub>1.4</sub> B<sub>2</sub> D<sub>1.3</sub> G<sub>6</sub>  
 विप्रनश्यति; K<sub>2.3.5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>1</sub> M<sub>1</sub> विप्रण (K<sub>2</sub> 'न')स्यति  
 (for 'णश्यति). T<sub>3</sub> स्मृतिं मेतिप्रणश्यति; G<sub>3.4</sub> श्रुतिर्मे  
 न प्रणश्यति.

8 D<sub>1</sub> om. 8<sup>ab</sup>. —<sup>a</sup>) D<sub>7</sub> हंत (for अथ). G<sub>4</sub>  
 तले स्थानं (for तलस्थाहं). —<sup>b</sup>) T<sub>1</sub> अत्यंतम् (for  
 उद्यन्तम्). G<sub>2</sub> ईक्ष्यती; G<sub>3.4</sub> ईक्षते (for ईक्षती).  
 — K<sub>5</sub> om. 8<sup>cd</sup>. —<sup>०</sup>) D<sub>9</sub> तम् (for तद्). —<sup>e</sup>)  
 D<sub>5</sub> चालय- (for बाल-). —<sup>f</sup>) G<sub>5</sub> M<sub>2</sub> स्वं तु; M<sub>1.4</sub>  
 तं तु; M<sub>3</sub> तनु (for तत्र). T<sub>3</sub> तत्र दोषान् बुध्यति.

द्विधा कृत्वात्मनो देहं भूमौ च गगनेऽपि च ।  
 तताप लोकानेकेन द्वितीयेनागमच्च माम् ॥ ९  
 स मामुवाच वेपन्तीं वरं मत्तो वृणीष्व ह ।  
 गम्यतामिति तं चाहं प्रणम्य शिरसावदम् ॥ १०  
 स मामुवाच तिग्मांशुर्वृथाह्वानं न ते क्षमम् ।  
 धक्ष्यामि त्वां च विप्रं च येन दत्तो वरस्तव ॥ ११  
 तमहं रक्षती विप्रं शापादनपराधिनम् ।  
 पुत्रो मे त्वत्समो देव भवेदिति ततोऽब्रुवम् ॥ १२  
 ततो मां तेजसाविश्य मोहयित्वा च भानुमान् ।  
 उवाच भविता पुत्रस्तवेत्यभ्यगमद्विवम् ॥ १३  
 ततोऽहमन्तर्भवने पितुर्वृत्तान्तरक्षिणी ।

9 <sup>a</sup>) T<sub>3</sub> तेन (for देवः). — G<sub>3.4</sub> om. (hapl.)  
 9<sup>b</sup>-11<sup>a</sup>. —<sup>b</sup>) D<sub>1.6.8</sub> G<sub>1.2</sub> तन्मंत्रवलयचोदितः. —<sup>c</sup>)  
 K<sub>3</sub> कृत्वात्मनो (for कृत्वा<sup>०</sup>). K<sub>1.2</sub> रूपं (for देहं).  
 —<sup>e</sup>) T<sub>1</sub> ततोपि (for तताप). T<sub>3</sub> लोकानेकेन; M<sub>1</sub>  
 लोकानेकेन. D<sub>1</sub> ततः स लोको देहेन. —<sup>f</sup>) D<sub>n</sub> D<sub>2</sub> स  
 (for च). M<sub>4</sub> तां (for माम्).

10 G<sub>3.4</sub> om. 10 (cf. v. l. 9). K<sub>4</sub> reads 10 on  
 marg. —<sup>a</sup>) K<sub>3</sub> इमाम् (for स माम्). D<sub>1.6.8</sub> G<sub>1</sub>  
 मे पत्नी (for वेपन्तीं). —<sup>b</sup>) K<sub>1-3</sub> D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>1</sub>  
 2.5 M वै; D<sub>5</sub> T<sub>4</sub> मां (for ह). —<sup>c</sup>) D<sub>1.3</sub> चाहं वै  
 (for तं चाहं). —<sup>d</sup>) G<sub>5</sub> M<sub>1.2</sub> अत्रवं; M<sub>3.4</sub> अत्रवं  
 (for अत्रदम्).

11 G<sub>3.4</sub> om. 11<sup>a</sup> (cf. v. l. 9). —<sup>b</sup>) K<sub>3</sub> कामं  
 (for [आ]ह्वानं). B<sub>1.2.5.6</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2.2.5.7</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>2-4</sub>  
 M<sub>5</sub> न मे क्षमं; D<sub>1.6.8</sub> G<sub>1</sub> तु मे कथं; T<sub>1</sub> भवेन्न मे (for  
 न ते क्षमम्). —<sup>c</sup>) K<sub>4</sub> धक्ष्यामि; G<sub>3.4</sub> शप्स्यामि (for  
 धक्ष्यामि). K<sub>1</sub> त्वा (for त्वां).

12 <sup>b</sup>) B<sub>1.4.5</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2.7</sub> शापादनपकारिणं. —<sup>a</sup>) K<sub>1</sub>  
 ततोऽब्रवीत्; K<sub>2-5</sub> तमब्रुवं; B<sub>6</sub> ततो व्रतं; D<sub>1.3</sub> वरं  
 वृणे; M<sub>1.2</sub> ततोऽब्रवं.

13 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1.2.4.5</sub> मा (for मां). K<sub>5</sub> विप्र;  
 D<sub>5</sub> G<sub>3</sub> विश्वं; T<sub>3.4</sub> विप्रं; G<sub>4</sub> [आ]विष्टो (for [आ]-  
 विश्य). —<sup>b</sup>) G<sub>5</sub> M<sub>1-4</sub> विभावसुः (for च भानुमान्).  
 —<sup>d</sup>) K<sub>3.5</sub> तथा (for तव). K<sub>2</sub> ते (for [इ]ति).  
 G<sub>3.4</sub> उक्त्वागमद् (for अभ्य<sup>०</sup>). G<sub>5</sub> M<sub>1-4</sub> तवेत्युक्त्वा दिवं  
 गतः.

गृहोत्पन्नं सुतं बालं जले कर्णमवासृजम् ॥ १४  
 नूनं तस्यैव देवस्य प्रसादात्पुनरेव तु ।  
 कन्याहमभवं विप्र यथा प्राह स मामृषिः ॥ १५  
 स मया मृदया पुत्रो ज्ञायमानोऽप्युपेक्षितः ।  
 तन्मां दहति विप्रैर् यया सुविदितं तव ॥ १६  
 यदि पापमपापं वा तदेतद्विद्वृतं मया ।  
 तन्मे भयं त्वं भगवन्व्यपनेतुमिदार्हसि ॥ १७  
 यथास्य राज्ञो विदितं हृदिस्थं भवतोऽनघ ।

तं चायं लभतां काममद्यैव मुनिसत्तम ॥ १८  
 इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं व्यासो वेदविदां वरः ।  
 साधु सर्वमिदं तथ्यमेवमेव यथात्थ माम् ॥ १९  
 अपराधश्च ते नास्ति कन्याभावं गता ह्यसि ।  
 देवाश्चैश्वर्यवन्तो वै शरीराण्याविशन्ति वै ॥ २०  
 सन्ति देवनिष्कायाश्च संकल्पाजनयन्ति ये ।  
 वाचा दृष्ट्या तथा स्पर्शात्संघर्षेणेति पञ्चथा ॥ २१  
 मनुष्यधर्मो देवेन धर्मेण न हि युज्यते ।

C. 15. 241  
 B. 15. 20. 22  
 K. 15. 32. 23

14 <sup>a</sup>) K Di. 1. 2. 3 T: G1. 2. 3 M चिन्तानुः; D: T1. 2. 3 G2. 1 चारित्र- (for चिन्तानु-). K2 वनिनी; D: रक्षिणी; T: रक्षिणी; T2 रक्षणी (for रक्षिणी). — <sup>c</sup>) K3 गृहोत्पन्नं; D: मृदो (for गृहो). — <sup>d</sup>) K1 M: कन्याहमभवं; T2 G2. 4 अपागृजं (for क्षयं).

15 <sup>a</sup>) M2 प्रसादात्पुनरेव देवस्य. — <sup>b</sup>) K2. 3 द्वि (for दु). — <sup>c</sup>) D1. 2. 3 G: विप्रो (for विप्र). G: M1-1 कन्यैवतं यथा मयात्. — <sup>d</sup>) G: M1. 2. 3 इति तच्च मरे तदा; M: तथा वै मरे तदा.

16 <sup>a</sup>) K2 B1. 2. 3. 4. 5 D: M1 गृहया (for मृ). — <sup>b</sup>) K1: इत्यमानो; D: G: M2. 7 ज्ञायं (for ज्ञायं). K1. 2 इत्यमान उपेक्षितः. — <sup>c</sup>) K1 T1 G1. 2 M2. 3. 4 तन्मां; G2. 4 तन्मात् (for तन्मां). M1 तन्मात्तन्मे दरायितुम्; M2 तन्मात्तन्मे भवात्संयुम्. — <sup>d</sup>) D1-2. 3 T G M2. 3. 4 तन्मे (for यथा सु). M1. 2 अर्हसिद मदाहने.

17 <sup>a</sup>) D3 अर्हं पापं (for क्षपापं वा). — T1 om. 17<sup>b</sup>. — <sup>b</sup>) K1 नयात्तद्; K2 तव तद्; B1 यदेतद्; G: M1 तदेतद् (for तदेतद्). K2 विद्वृतं; M1-1 द्वि कृतं (for विद्वृतं). D1 मम (for नया). D1-2. 3 T2-4 G1-1 तदेतद्विद्वृतं नया (D1. 2. 3 क्षयः; T2 मम). — <sup>c</sup>) D1-2. 3 T: G1. 2 भयं तु; T: Cv भयंतं; T3 दहंतं; M1 भयं च; M2. 3 नयम्यं (for नयं यं). K1 भगवात्. B1. 3 तं दृष्टमिच्छामि भगवत्; B1. 6 Dn D2. 3. 4 तं द्र (B1 तद्) दृष्टमिच्छामि भगवत् (D2 वा) न्; D1. 3 दृष्टमिच्छामि भगवत्. — <sup>d</sup>) D1-2. 3 T2-4 G1-1 M1-2 क्षपनेतुम्; G: M2 (sup. lin.) च नेतुम्; M2 क्षपानेतुम्; M6 क्षयं (for व्यपं). K1 B1. 4. 5 Dn D1-2. 3. 4 T1 M1 व्यम् (for द्र). B2 क्षपनेतुं ममार्हति.

18 D: T1 om. 18<sup>a</sup>-20<sup>b</sup>. — <sup>a</sup>) T2 वा (for च). K1-2. 3 विदितो; D2. 3 T2-4 G1-1 M2 विज्ञानं (for विदितं). G: M1-1 यथा राज्ञोऽप्य विज्ञानं (M2. 3 'दितं'). — <sup>b</sup>) K1-2. 3 हृदिस्थं (for 'न्तं'). K: D1. 3 भव-

तानघ. B: हृदिस्थं भवता मया; D1. 6. 9 T2-4 G M 'स्थं भगवंस्त्वया. — <sup>a</sup>) K1. 2-5 द्विज- (for मुनि-). K: क्षयैव द्विजोत्तम (submetric); G: M1-1 वर (G: M: वाच) मेतत्प्रयच्छ मे.

19 D: T1 om. 19 (cf. v. l. 18). — <sup>a</sup>) D1. 6. 8 T: G M [पु]नां; T3 [द्व]मां (for [द्व]दं). K2. 3 इत्युक्तः (K2 'कवा ता) मुवाचैतं; K4 'कत्वमुवाचैतं. — <sup>c</sup>) K2. 3 G: M1-3 वधुः (for साधु). G: M1-4 सत्यम् (for सर्वम्). B1. 2. 4-6 Dn D2. 7 भान्यम्; G: M1-4 नयम् (for तथ्यम्). — <sup>d</sup>) K2. 3 एतद् (for एव). M1 तु (for [सा]त्य). M4. 5 मा (for माम्). — After 19, M1 ins.:

67<sup>a</sup> स्थित्यर्थं तेन देवेन बुद्धिस्ते परिवर्तिता ।

20 D: T1 om. 20<sup>a</sup> (cf. v. l. 18). — <sup>a</sup>) G2. 4 अपराधं. K3 तु ते; K5 ततो (for च ते). — <sup>b</sup>) D1. 2. 3 T2. 4 G3. 4 M3 भाव- (for भावं). T3 G2 भगवता (sic) (for भावं गता). K5 कन्याभावं गताहसि; G: M1-1 कन्याभावाद्भागसी. — Before 20<sup>d</sup>, T1 ins. व्यासः. — <sup>c</sup>) K1 [5]पि; M1. 2-3 द्वि (for वै). K3 देवाश्च धीर्यवन्तो वै; D1-2. 3 T G M2 देवा आ (G: M2 'वाश्चा) धीर्यवन्तो द्वि. — <sup>d</sup>) K1. 2 G: M2-4 [अ]पि; D1 om.; D2. 6 T G1. 3 M1. 5 द्वि; D3 G: च; G: द्व (for वै).

21 <sup>a</sup>) G: वसंति देवकायाग्निं; M1-3 वसंति देवताः कायं (M2 'ता योनिं). — <sup>b</sup>) Dn2 वै; D1. 3 M1 ते; T2 तु; G: M2 यत् (for ये). — <sup>c</sup>) M1. 3 क्रिया- (for तथा). K4 वचो दृष्ट्या तथा स्पर्शात्; D1 वाचा दृष्ट्या दृष्ट्या स्पर्शात्. — <sup>d</sup>) B1. 5 Dn: D1-3. 7 संघर्षेण; D1. 6. 8 G1-3 संकं; T2 संकल्पेन; T4 संमर्षेण; Cn संवर्षेण (as in text).

22 <sup>a</sup>) B1 मनुष्यो (for 'प्य-). D5 T3. 1 G3. 4 धर्मो; M5 धर्मं (for 'धर्मो). K2 B5 D1. 6. 8 T2. 4 G2-5 देवेन



C. 15. 841  
B. 15. 37. 23  
K. 15. 32. 23

इति कुन्ति व्यजानीहि व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ २२  
सर्वं बलवतां पथ्यं सर्वं बलवतां शुचि ।

सर्वं बलवतां धर्मः सर्वं बलवतां स्वकम् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

३९

व्यास उवाच ।

भद्रे द्रक्ष्यसि गान्धारि पुत्रान्भ्रातृन्सखींस्तथा ।  
वधूश्च पतिभिः सार्धं निशि सुप्तोत्थिता इव ॥ १  
कर्णं द्रक्ष्यति कुन्ती च सौभद्रं चापि यादवी ।  
द्रौपदी पञ्च पुत्रांश्च पितृन्भ्रातृस्तथैव च ॥ २

पूर्वमेवैष हृदये व्यवसायोऽभवन्मम ।

यथास्मि चोदितो राज्ञा भवत्या पृथयैव च ॥ ३  
न ते शोच्या महात्मानः सर्व एव नरर्षभाः ।  
क्षत्रधर्मपराः सन्तस्तथा हि निधनं गताः ॥ ४  
भवित्तव्यमवश्यं तत्सुरकार्यमनिन्दिते ।

(for द्वे°). K<sub>1</sub> मनुष्यधर्मेण वर्तम् (sic); Dn D<sub>2</sub>. 7  
धर्मे वर्तत्वाम्; M<sub>3</sub> धर्मो द्वेवेन धर्मेण. — <sup>b</sup>) K<sub>5</sub> हि न  
(by transp.); T<sub>2</sub> हि नि; G<sub>2</sub>. 4 स हि; G<sub>5</sub> इ न.  
K<sub>1</sub> Dn D<sub>2</sub>. 7 तत्र मोहो न युज्य (Dn<sub>2</sub> विद्य)ते; B<sub>1</sub>. 2.  
4-5 D<sub>1</sub>. 2. 9 धर्मेण हि न दृश्यति; D<sub>1</sub>. c. 2 G<sub>2</sub> न हि  
धर्मेण युज्यते; T<sub>3</sub> धर्मेण स इ हीयते; M<sub>1-3</sub> धर्मेण न  
युज्यते. — <sup>ca</sup>) K<sub>3</sub>. 4 कुन्ती (for कुन्ति). T<sub>2</sub> G<sub>1</sub> M<sub>2</sub>  
व्येतु (for व्येतु). G<sub>1</sub> corrupt. B<sub>2</sub> मानसोऽकुलः (sic);  
G<sub>1</sub>. 2 मनसोऽज्वरः. G<sub>5</sub> M<sub>1-3</sub> आपो धर्मो हि द्वेवेन युज्यते  
न कदाचन.

23 With 23, cf. 12. 132. 7. G<sub>2</sub>. 3 om. (hapl.)  
23<sup>ab</sup>. — <sup>a</sup>) K<sub>5</sub> पुष्टं; B<sub>2</sub> वश्यं; G<sub>1</sub> M<sub>1-3</sub> पात्रं (for  
पथ्यं). — D<sub>3</sub> om. (hapl.) 23<sup>bc</sup>. — <sup>c</sup>) K<sub>1</sub>. 2 M<sub>1</sub>. 3  
सर्वो; K<sub>5</sub> सर्वं (for सर्वं). M<sub>1</sub> बलवतो. B<sub>2</sub>. 3 D<sub>5</sub>  
G<sub>2</sub>. 3 धर्म; D<sub>1-3</sub>. 2 T G<sub>1</sub>. 2 धर्म्यं (for धर्मः). — <sup>d</sup>)  
M<sub>1</sub> बलवतो. G<sub>5</sub> M<sub>1-3</sub> धनं (for स्वकम्).

Colophon. — Adhy. name: K<sub>1</sub> कुन्तीवाक्यं; T<sub>2</sub>  
कर्णोपजापं. — Adhy. no. (figures, words or both): K<sub>2</sub>  
34; K<sub>1</sub> D<sub>1</sub>. c. 2 T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>. 2. 1 M<sub>1-3</sub> 37; Dn<sub>2</sub> D<sub>1</sub> 30;  
D<sub>1</sub> 32; D<sub>5</sub> T<sub>2</sub>. 1 G<sub>2</sub>. 3 38 (as in text); T<sub>1</sub> M<sub>2</sub> 36.  
— Śloka no.: K<sub>1</sub> 19; K<sub>5</sub> 52; D<sub>5</sub> 24.

39

☞ This adhy. is missing in Ś<sub>1</sub> B<sub>2</sub> (cf. v. 1. 15.  
3. 3; 22. 1).

1 <sup>a</sup>) K<sub>3</sub> द्रक्षसि; T<sub>3</sub> G<sub>2</sub>. 3 दृश्यसि (for द्रक्षसि).  
Some MSS. गांधारी. — Dn<sub>2</sub> reads 1<sup>b</sup>-2<sup>c</sup> on marg.  
— <sup>b</sup>) K<sub>1</sub>. 2 पौत्रान् (for भ्रातृन्). D<sub>5</sub> om. (hapl.)  
from सर्वोत्थया up to भ्रातृन् (in 2<sup>d</sup>). D<sub>1</sub>. 5. 2 T<sub>2-3</sub>  
G<sub>2</sub>. 2. 2 M सुहृद्गणान्; G<sub>1</sub> स्वकान्गणान् (for सर्वोत्थया).  
B<sub>1</sub> तत्र (for तथा). T<sub>1</sub> पुत्रभ्रातृसुहृद्गणं. — <sup>c</sup>) K<sub>1</sub>. 3  
वधूभिः; D<sub>5</sub> वधूश्च; T<sub>1</sub> वध्वश्च (for वधूश्च). G<sub>1</sub>  
पतिभिः (sic) (for पतिभिः). M<sub>1</sub> सर्वैर् (for सार्धं).  
— <sup>d</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>2</sub> Dn<sub>1</sub> D<sub>2</sub> G<sub>5</sub> M सुप्तोत्थितान् (for 'त्थिता).  
K<sub>3</sub>. 4 D<sub>1</sub>. 5 निशि सुप्तोत्थितानि च.

2 D<sub>5</sub> om. up to भ्रातृन् (cf. v. l. 1). Dn<sub>2</sub> reads  
2<sup>abc</sup> on marg. — <sup>a</sup>) K<sub>2</sub> द्रक्ष्यसि; T<sub>2</sub> पश्यति. K<sub>1</sub>. 2  
कुन्ति त्वं (for कुन्ती च). — <sup>b</sup>) D<sub>1</sub>. 1. 2 S (except  
G<sub>1</sub> M<sub>1</sub>) चैव (for चापि). K<sub>1</sub>. 2 याद्वि. — <sup>c</sup>) B<sub>1</sub>  
द्रौपदीयं स्वपुत्रांश्च. — <sup>d</sup>) G<sub>1</sub> M<sub>1-3</sub> च सर्वैः (for तथैव  
च).

3 <sup>a</sup>) T<sub>2</sub> सर्वम् (for पूर्वम्). M (except M<sub>2</sub>)  
हृदि मे (for हृदये). — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> G<sub>2</sub>. 4 भवेन् (for  
ऽभवन्). G<sub>1</sub> M वधूः (for मम). — <sup>c</sup>) K<sub>1</sub>. 2. 3. 5 D<sub>5</sub>  
T<sub>1-3</sub> G<sub>2-5</sub> M<sub>1-3</sub> जय; B<sub>1</sub>. 5 Dn D<sub>2</sub>. 7 यदा; D<sub>1</sub>. 2. 8  
T<sub>1</sub> G<sub>1</sub>. 2 तथा (for यथा). K<sub>3</sub> नोदितो (for चो°).  
D<sub>5</sub> राजा (for राज्ञा). K<sub>3</sub> अद्यास्मिन्नोदितो राज्ञा. — <sup>d</sup>)  
T<sub>1</sub> पृथयापि; G<sub>2</sub>. 4 हृदयेन (for पृथयैव). G<sub>1</sub> M<sub>1-3</sub>  
त्वया कुंत्या च तत्पुनः.

4 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub>. 2 ते न (by transp.). — <sup>c</sup>) K<sub>1</sub>. 2 D<sub>5</sub>  
T<sub>2-4</sub> G<sub>2</sub>. 4 M<sub>2</sub> -धर्मरताः; D<sub>1</sub>. c. 5 G<sub>1</sub>. 2 -धर्मं रताः (for  
-धर्मपराः). K<sub>2</sub>. 5 क्षत्रधर्ममनुस्मृत्य. — <sup>d</sup>) K<sub>3</sub> ते; K<sub>5</sub>

अवतेरुस्ततः सर्वे देवभागैर्महीतलम् ॥ ५  
 गन्धर्वाप्सरसश्चैव पिशाचा गुह्यराक्षसाः ।  
 तथा पुण्यजनाश्चैव सिद्धा देवर्षयोऽपि च ॥ ६  
 देवाश्च दानवाश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ।  
 त एते निधनं प्राप्ताः कुरुक्षेत्रे रणाजिरे ॥ ७  
 गन्धर्वराजो यो धीमान्वृतराष्ट्र इति श्रुतः ।  
 स एव मानुषे लोके धृतराष्ट्रः पतिस्त्व ॥ ८  
 पाण्डुं मरुद्गणं विद्धि विशिष्टतममच्युतम् ।  
 धर्मस्वांशोऽभवत्क्षत्ता राजा चायं युधिष्ठिरः ॥ ९

कलिं दुर्योधनं विद्धि शकुनिं द्वापरं तथा ।  
 दुःशासनादीन्विद्धि त्वं राक्षसाञ्छुभदर्शने ॥ १०  
 मरुद्गणाङ्गीमसेनं बलवन्तमरिंदमम् ।  
 विद्धि च त्वं नरमृषिमिमं पार्थ धनंजयम् ।  
 नारायणं हृषीकेशमश्विनौ यमजाबुभौ ॥ ११  
 द्विधा कृत्वात्मनो देहमादित्यं तपतां वरम् ।  
 लोकांश्च तापयानं वै विद्धि कर्णं च शोभने ।  
 यश्च वैरार्थमुद्भूतः संवर्षजननस्तथा ॥ १२  
 यश्च पाण्डवदायादो हतः पङ्क्तिर्महारथैः ।

C. 15. 856  
 B. 15. 31. 13  
 K. 15. 33. 14

[ पृ ] ते; D<sub>1-5.8</sub> न; G<sub>2</sub> तु (for हि).

5 <sup>a</sup>) K<sub>2.3.5</sub> D<sub>5.9</sub> T G<sub>3-5</sub> M ह्यवश्यं; K<sub>1</sub> भविष्यं (for अवश्यं). K<sub>3</sub> तु; K<sub>1</sub> च (for तत्). — <sup>b</sup>) K<sub>3</sub> गुरुकार्यम्; G<sub>3</sub> स्यात्त्त्त्; G<sub>1</sub> स्यादेवायम् (for सुरकार्यम्). — <sup>c</sup>) K<sub>1</sub> पुरा (for ततः). — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub> D<sub>1-6.8</sub> T<sub>3.1</sub> G<sub>1-1</sub> M<sub>1.3.1</sub> देवा (for देव). K<sub>3</sub> B<sub>1.2.1-6</sub> Dn D<sub>1-3.7.9</sub> भागा (for भागैर्). B<sub>1</sub> G<sub>1</sub> महीतले (for तलम्).

6 <sup>a</sup>) G<sub>5</sub> M<sub>1-1</sub> नागाः (for चैव). — D<sub>1-6.8</sub> T G<sub>1-1</sub> M<sub>5</sub> read 6<sup>bc</sup> after 6<sup>a</sup>. T<sub>2</sub> repeats 6<sup>b</sup> after the first occurrence of 7<sup>a</sup>. — <sup>b</sup>) M<sub>1</sub> पिशाच. K<sub>1.3.5</sub> D<sub>1-3.8</sub> S (T<sub>2</sub> both times) यक्षगुह्यकाः; K<sub>2</sub> यक्षरक्षसः; K<sub>3</sub> गुह्यकास्तथा (for गुह्यराक्षसाः). — <sup>c</sup>) K<sub>1</sub> यक्षाः; G<sub>5</sub> M<sub>2</sub> जय (for तथा). G<sub>2</sub> M सर्वे (for चैव). D<sub>1-3.8</sub> T G<sub>2-1</sub> ततो देवगणाश्चैव. — <sup>d</sup>) D<sub>1.6.8</sub> G<sub>1.2</sub> देवाः सिद्धर्षयोपि च.

7 T<sub>2</sub> repeats 7<sup>a</sup> after the second occurrence of 6<sup>b</sup>. — <sup>a</sup>) D<sub>1-3.8</sub> T<sub>2</sub> (both times). 3.4 G M<sub>1-3</sub> देव्याश्च (for देवाश्च). — <sup>b</sup>) T<sub>3</sub> तदा (for तथा). B<sub>1.2.1-6</sub> Dn D<sub>1-3.7</sub> T<sub>3</sub> देवर्षयो (for ब्रह्म). K<sub>1</sub> [s]पि च (for मलाः). — <sup>c</sup>) D<sub>1</sub> एते ते (by transp.); D<sub>1.6.8</sub> T<sub>3</sub> G<sub>1.2.5</sub> M त एव (T<sub>3</sub> च). D<sub>5</sub> T<sub>1.1</sub> तथै (T<sub>1</sub> त्रै)व ते तु निहताः; G<sub>3.1</sub> ते सर्वे चात्र निहताः. — <sup>d</sup>) M<sub>5</sub> कुरुक्षेत्र (for क्षेत्रे).

8 With 8, cf. 1. 61. 77f. — <sup>a</sup>) D<sub>5</sub> युतिमान् (for यो धीमान्). — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> स्मृतः (for श्रुतः). — K<sub>1</sub> om. 8<sup>cd</sup>. — <sup>c</sup>) K<sub>2.3.5</sub> B<sub>1.2.1-6</sub> D<sub>1.3.1.6.8</sub> G<sub>2.1</sub> एव (for एव).

9 With 9, cf. 1. 561<sup>f</sup>. K<sub>1</sub> transp. 9<sup>ab</sup> and 9<sup>cd</sup>.

— <sup>a</sup>) K<sub>2</sub> पंडु. K<sub>1.2.5</sub> B<sub>1.2.1-6</sub> Dn D<sub>1.2.9</sub> मरुद्गणाद् (for इरण्). — K<sub>1</sub> reads, after 18, 9<sup>c</sup>-10<sup>a</sup> followed by 9<sup>b</sup>. — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> इत्युत; K<sub>5</sub> अप्युत; T<sub>3</sub> अद्भुतं (for अच्युतम्). K<sub>3</sub> विशिष्टतरमप्युत. — With 9<sup>cd</sup>, cf. 1. 61. 84<sup>ab</sup>. — <sup>c</sup>) G<sub>3</sub> भंशाद्; G<sub>5</sub> भंगो (for भंशो). K<sub>1</sub> D<sub>5</sub> भवेत् (for अभवत्). — <sup>d</sup>) B<sub>1.2.1-6</sub> Dn D<sub>2.3.7.9</sub> चैव (for चायं). K<sub>3</sub> धर्मराजो युधिष्ठिरः.

10 For the sequence in K<sub>1</sub>, cf. v. l. 9. With 10<sup>a</sup>, cf. 1. 61. 80<sup>ab</sup>. With 10<sup>b</sup>, cf. 1. 61. 72. — <sup>b</sup>) K<sub>3</sub> D<sub>1.1-3</sub> S नृपं; K<sub>5</sub> स्मृतं (for तथा). K<sub>1</sub> द्वापरं शकुनिं नृपं. — With 10<sup>cd</sup>, cf. 1. 61. 82<sup>cd</sup>. — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>2</sub> दर्शनान् (for ने).

11 With 11<sup>abcd</sup>, cf. 1. 61. 84<sup>cd</sup>. — <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> D<sub>3-6.8</sub> T G<sub>2-1</sub> मरुद्गणं; B<sub>5</sub> हृशो (for इण्णाद्). — <sup>c</sup>) K<sub>1</sub> त्वं च (by transp.); Dn D<sub>2.7</sub> त्वं तु. D<sub>1</sub> विदुरेवं नरमृषिम्. — With 11<sup>e</sup>, cf. 1. 61. 90. — <sup>e</sup>) K<sub>3</sub> नारायणाद् (for यणं). G<sub>5</sub> M<sub>1-1</sub> वासुदेवम् (for हृषीकेशम्). — With 11<sup>f</sup>, cf. 1. 61. 85. — <sup>f</sup>) G<sub>3.1</sub> यमलाव् (for जाव्). K<sub>1.2.1</sub> इमौ; K<sub>3.6</sub> B<sub>2</sub> अपि; B<sub>1.1</sub> Dn D<sub>2.7</sub> तथा; B<sub>5</sub> यथा (for उभौ).

12 With 12, cf. 1. 61. 564<sup>f</sup>. — <sup>b</sup>) G<sub>3-5</sub> M आदित्यस्तपतां वरः. — <sup>c</sup>) T<sub>3</sub> लोकांश्च तापयानं तं; G<sub>5</sub> M लोकांश्च तापयामास. — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub> सु- (for च). D<sub>5</sub> T G<sub>3.1</sub> पृथासुतं; D<sub>5</sub> च शोभने (for च शोभने). D<sub>1.6.8</sub> G<sub>1.2</sub> कर्णं विद्धि पृथासुतं; G<sub>5</sub> M कर्णश्चैव पृथासुतः. — <sup>e</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>1.2.1.6</sub> D<sub>3.5.6.8.9</sub> T G<sub>1-1</sub> M<sub>5</sub> यः स; D<sub>1</sub> यस्य (for यश्च). B<sub>2</sub> उत्पन्नः (for उद्भूतः). K<sub>3.5</sub> Dn D<sub>2.7</sub> यः स वै पार्थाद् (Dn<sub>2</sub> रथ उद्भूतः; B<sub>5</sub> M<sub>1.2.1</sub> यः स वैरार्थं (B<sub>5</sub> त्म) संभूतः; M<sub>3</sub> वैरार्थं यस्तु संभूतः. — <sup>f</sup>) K<sub>3.1</sub> B<sub>1.2.1.5</sub> Dn D<sub>1-1.7.9</sub> संवर्ष- (for संवर्ष-). D<sub>1</sub>

C. 15. 255  
G. 15. 3. 13  
K. 15. 33. 14

स सोम इह सौभद्रो योगादेवाभवद्विधा ॥ १३  
द्रौपद्या सह संभूतं धृष्टद्युम्नं च पावकात् ।  
अग्नेर्भागं शुभं विद्धि राक्षसं तु शिखण्डिनम् ॥ १४  
द्रोणं बृहस्पतेर्भागं विद्धि द्रौणिं च रुद्रजम् ।  
भीष्मं च विद्धि गाङ्गेयं वसुं मानुपतां गतम् ॥ १५  
एवमेते महाप्राज्ञे देवा मानुष्यमेत्य हि ।  
ततः पुनर्गताः स्वर्गं कृते कर्मणि शोभने ॥ १६  
यच्च वो हृदि सर्वेषां दुःखमेनचिरं स्थितम् ।

तद्य व्यपनेष्यामि परलोककृताङ्गयात् ॥ १७  
सर्वे भवन्तो गच्छन्तु नदीं भागीरथीं प्रति ।  
तत्र द्रक्ष्यथ तान्सर्वान्ये हतास्त्रिणाजिरे ॥ १८  
वैशांपायन उवाच ।  
इति व्यासस्य वचनं श्रुत्वा सर्वा जनस्तदा ।  
महता सिंहनादेन गङ्गामभिमुखो ययौ ॥ १९  
धृतराष्ट्रश्च सामात्यः प्रययौ सह पाण्डवैः ।  
सहितो मुनिशार्दूलैर्गन्धर्वैश्च समागतैः ॥ २०

M4 सदा; G3.5 M2.3 तदा (for तथा). — After 12, D1-6.8 S ins.:

68\* तं कर्णं विद्धि कल्याणि भास्करं शुभदर्शने ।

[ G5 M2-4 कारणं; M1 कर्णं तं (by transp.); M5 कायार्थ. D5 T4 G3.4 भास्करि (for 'रं). ]

13 With 13, cf. l. 61. 86. —<sup>a</sup>) M1 यस्तु (for यश्च). —<sup>b</sup>) T1 हतो युधि महारथः. —<sup>c</sup>) K1 D1.6.8 T3 G1.2 एव; K5 B5.6 Dn D2.2.7 T2 M4.5 इव; B1.4 D9 इति; B2 -पुत्रः; D5 T1.4 G3.4 एव (for इह). —<sup>d</sup>) M1 देवो (for एव).

14 With 14, cf. l. 61. 87. —<sup>a</sup>) K4 संजातं; D1-6.8 T G1-4 M5 संभूतो; M3 'तां (for 'तं). —<sup>b</sup>) K1.4 D1 पावकं; D5 M1-4 'के (for 'कात्). D1.6.8 T G1-4 M5 धृष्टद्युम्नोय पावकात्. — M3 reads 14<sup>ca</sup> twice. —<sup>c</sup>) G5 भावं. K1-3 B2.4.6 D1.9 G5 M1.2.3 (first time).4 शुभे (for शुभं). D1-6.8 T G1-4 M5 अग्नेर्भागः शिखण्डी नु; M5 (second time) अतीव बलवान्वीरः. —<sup>d</sup>) G5 तं (for नु). D1-6.8 T G1-4 M3 (second time).5 पौलस्त्यानां महारथः.

15 With 15<sup>a</sup>, cf. l. 61. 63<sup>ca</sup>. —<sup>a</sup>) D4.6.8 द्रौणिं (for द्रोणं). — With 15<sup>b</sup>, cf. l. 61. 67<sup>ab</sup>. —<sup>b</sup>) K5 D1.6.8 द्रोणं (for द्रौणिं). G2 द्रौणिं रुद्रं च विद्धि तं (sic). — With 15<sup>ca</sup>, cf. l. 61. 69. — For 15<sup>ca</sup>, D1-3.8 T G1-4 M5 subst.:

69\* गाङ्गेयो वसुवीर्येण देवो मानुपतां गतः ।

[ G1 मानुष्यतां (for 'पतां). ]

16 K2 om. 16<sup>a</sup>-17<sup>b</sup>. G5 M1-4 om. 16<sup>a</sup>. —<sup>a</sup>) K1 पृतम्; K1 एव (for पृते). K3 T3 G1 महाप्राज्ञः; K1 'बाहो; B2.5 'प्राज्ञः; Dn1 D1.2.9 'प्राज्ञे (for 'प्राज्ञे). —<sup>b</sup>) D1 मानुपम्. B5 D9 एव (for पृत्य).

K1 B2 D1-6.8 T1-4 G1-4 M5 इ (for हि). K3-5 देवा मानुपतां गताः; G5 M1-4 देवा म(M2 मा)नुष्यतां याति. — G5 M2.8 om. 16<sup>c</sup>. —<sup>c</sup>) M5 वन- (for पुनर्). M1.4 ततः स्वर्गं पुनर्याति. —<sup>d</sup>) G5 M1-4 क्षीणे (for कृते).

17 K2 om. 17<sup>ab</sup> (cf. v. l. 16). —<sup>a</sup>) B1 Dn D2.7 वै; D6 वा (for वो). —<sup>b</sup>) K1 हृदि स्थितं; B2 G3 चिरस्थितं; Dn2 चिरं स्थिरं; M5 स्थितं चिरं (by transp.). —<sup>d</sup>) K4 गताद् (for कृताद्). M5 परलोकानुदर्शनात्.

18 <sup>b</sup>) K4 देवीं (for नदीं). —<sup>c</sup>) K4 ततो; G3.4 अत्र (for तत्र). K1 B2 द्रक्ष्यत. K D1-6.8 S transp. तान् and सर्वान्. —<sup>d</sup>) K1.2.5 स (for [अ]स्मिन्). D1-6.8 T G1.8.5 M ये हतास्त्र संयुगे (T3 'गरे); G4 हतास्त्र च संयुगे. — After 18, K1 reads 9<sup>c</sup>-10<sup>a</sup> followed by 9<sup>b</sup>.

19 B1 M1 om. the ref. —<sup>b</sup>) D5 कृत्वा (for श्रुत्वा). K1.2 G5 M1-4 सर्वजनसः; K5 धर्मो जनसः; D1-6.8 T1.3.4 G1-4 M5 सर्वे जनासः. K3.5 B9 T3 तथा (for तदा). T2 सर्वे श्रुत्वा जनास्तदा. —<sup>c</sup>) K1 महतां. T2 महासिंहनिनादेन. —<sup>d</sup>) K6 अभिमतो; K5 'मुखं (for 'मुखो). D1-6.8 T G1-4 M4 गंगामभि-मुखा ययुः.

20 <sup>a</sup>) T3 च (for च). D5 T4 G3.4 साचार्यः; T1.3 गांधार्या; G5 M1-3 सामात्यैः (for 'त्यः). —<sup>c</sup>) K1 सर्वस्मै (for सहितो). B5 शार्दूल (for 'हैर्). G5 M1-4 सहितो मुनिभिः श्रेष्ठैर्. —<sup>d</sup>) B5 समागमैः (for 'गतैः).

21 <sup>b</sup>) T3 च (for स). B2 जनार्णवं; D9 जलार्णवः. D1.3 क्रमेण जनतार्णवः. —<sup>c</sup>) K5 D9 सर्वे (for सर्वो).

ततो गङ्गां समासाद्य क्रमेण स जनार्णवः ।  
निवासमकरोत्सर्वो यथाप्रीति यथासुखम् ॥ २१  
राजा च पाण्डवैः सार्धमिष्टे देशे सहानुगः ।  
निवासमकरोद्दीमान्स्त्रीवृद्धपुरःसरः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

वैशंपायन उवाच ।

ततो निशायां प्राप्तायां कृत्वासायाह्निकक्रियाः ।  
व्यासमभ्यगमन्सर्वे ये तत्रासन्समागताः ॥ १  
धृतराष्ट्रस्तु धर्मात्मा पाण्डवैः सहितस्तदा ।

शुचिरेकमनाः सार्धमृषिभिस्तैरुपाविशत् ॥ २  
गान्धार्या सह नार्यस्तु सहिताः समुपाविशन् ।  
पौरजानपदश्चापि जनः सर्वो यथावयः ॥ ३  
ततो व्यासो महातेजाः पुण्यं भागीरथीजलम् ।

C. 15. E71  
P. 15. 32. 4  
K. 15. 34. 4

—<sup>a</sup>) K<sub>2</sub> D<sub>2</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2.4</sub> M<sub>2</sub> यथा प्रीतिर्; D<sub>1</sub> यथा-  
प्रीतिः; D<sub>1.6.8</sub> यथा प्रीते. K<sub>1.2</sub> यथाविधि; K<sub>2-5</sub>  
D<sub>1-6.8</sub> T G<sub>1.2-5</sub> M यथावयः; G<sub>2</sub> damaged (for  
यथानुवन्).

22 <sup>b</sup>) K<sub>2</sub> B<sub>1</sub> D<sub>2.2.5</sub>; T<sub>2</sub> G<sub>2-5</sub> M<sub>2</sub> दृष्टे (for  
दृष्टे). K<sub>1</sub> G<sub>2</sub> M<sub>1-4</sub> महानुगैः; K<sub>4</sub> जनाः सह; D<sub>1.6.8</sub>  
समागतः (for महानुगः). B<sub>2</sub> दृष्टे देशे महान्मजः. —<sup>c</sup>)  
K<sub>2-4</sub> T<sub>1-3</sub> G<sub>1-2</sub> M<sub>1.6</sub> निवे (T<sub>3</sub> 'दे')वान् (for निवासम्).  
T<sub>3</sub> श्रीमान् (for धी'). —<sup>d</sup>) D<sub>2</sub> कुंवी (for मन्वी).  
K<sub>1.2</sub> -वालः; K<sub>2-5</sub> -भृत्य (for -वृद्). K<sub>2</sub> -पुरंदरः  
(for -पुरःसरः).

23 <sup>a</sup>) D<sub>2</sub> T<sub>1.4</sub> जगमत्; G<sub>1</sub> जनानां (for जगाम).  
K<sub>1</sub> चैव; G<sub>2</sub> M<sub>1-4</sub> चात्र (for चापि). G<sub>2</sub> तत्रैव  
वसतां चापि. —<sup>b</sup>) D<sub>2</sub> वर्ष (for वर्ष). K<sub>5</sub> -त्रयं (for  
-शतं). K<sub>1</sub> तथा (for यथा). —<sup>c</sup>) K<sub>3</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2</sub>  
प्रतीक्ष्यमाणानां. —<sup>d</sup>) G<sub>2</sub> damaged. K<sub>1-3</sub> नृपान्मृतान्  
(by transp.); K<sub>2</sub> नृपात्मजान्; D<sub>1-5.8</sub> T<sub>1-3</sub> G<sub>1.4.5</sub>  
M<sub>1.2.4</sub> सुतान्मृतान्; T<sub>1</sub> सुतान्मृतान्; G<sub>2</sub> M<sub>3</sub> मृतान्मु-  
तान्; M<sub>5</sub> सुतादिकान्.

24 <sup>a</sup>) D<sub>1-6.8</sub> T G<sub>1-4</sub> M<sub>5</sub> ततः (for अथ). —<sup>b</sup>)  
K<sub>1</sub> अभिगमत्; K<sub>1</sub> D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>1</sub> अभ्यां; D<sub>1</sub> अत्यं;  
T<sub>1</sub> अभ्यपतत्; M<sub>2</sub> 'द्रवद् (for 'गमद्). —<sup>c</sup>) B<sub>1</sub>  
D<sub>1.6.8</sub> G<sub>1</sub> ततः कृताभिपेकार्यो (D<sub>2</sub> 'कोर्यो'; D<sub>1</sub> 'कार्यो');  
G<sub>2</sub> कृताभिपेकान्ते नैशं. —<sup>d</sup>) D<sub>2</sub> नैक (for नैशं).  
K<sub>1.2</sub> D<sub>1-6.8</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1.2-5</sub> M समारमन् (for 'चरन्').  
G<sub>2</sub> कर्म तत्र समारमन्.

Colophon. — Adhy. namè: T<sub>3</sub> भागीरथीगमनं; M<sub>3</sub>

स्वसदर्शने गंगातीरनिवासः. — Adhy. no. (figures, words  
or both): K<sub>2</sub> 35; K<sub>1.5</sub> D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1-4</sub>  
38; D<sub>1</sub> 33; D<sub>2</sub> T<sub>3.4</sub> G<sub>2.4</sub> M<sub>5</sub> 39 (as in text);  
D<sub>2</sub> 31; T<sub>1</sub> 37. — Sloka no.: K<sub>1</sub> 44; K<sub>2</sub> 67;  
D<sub>2</sub> 25.

40

This adhy. is missing in S<sub>1</sub> B<sub>3</sub> (cf. v. l. 15.  
3. 3; 22. 1).

1 <sup>a</sup>) K<sub>1-3</sub> B<sub>1</sub> D<sub>1-6.8</sub> T G<sub>1.3-5</sub> M व्युष्टायां; K<sub>4.5</sub>  
जातायां; G<sub>2</sub> damaged (for प्राप्तायां). —<sup>b</sup>) G<sub>2</sub>  
damaged. K<sub>1.2</sub> T<sub>2</sub> M<sub>2-5</sub> -पू (K<sub>1.2</sub> -पौ)र्वाहिकः; T<sub>1.5</sub>  
G<sub>1.2-5</sub> M<sub>1.2</sub> -पू (T<sub>3</sub> G<sub>4</sub> -पौ)र्वाहिकः (for -सायाह्निकः).  
K<sub>3-5</sub> कृ (K<sub>3</sub> म) क्वा संघ्यां तु पश्चिमां. —<sup>c</sup>) K<sub>3-5</sub> B<sub>1</sub>  
D<sub>2-6.8</sub> T G<sub>1-4</sub> M<sub>5</sub> अभ्यागमन्; B<sub>1</sub> अभ्यमनः (sic).  
—<sup>d</sup>) K<sub>4</sub> G<sub>2</sub> च तत्र (for तत्रासन्).

2 <sup>b</sup>) G<sub>2</sub> सहितैस् (for 'तत्). K<sub>3</sub> तथा (for तदा).  
T<sub>1</sub> पांडवैर्भरतर्षभ. —<sup>c</sup>) K<sub>3.5</sub> T<sub>1-3</sub> G<sub>2.4</sub> एकमना;  
D<sub>1</sub> एकस्ततः. K<sub>4</sub> सर्वे (for सार्धम्). —<sup>d</sup>) T<sub>3</sub> तम्  
(for तैर्). K<sub>3-5</sub> ऋषिभिः समुपाविशत्.

3 B<sub>2</sub> om. (hapl.) 3<sup>ab</sup>. —<sup>a</sup>) K<sub>4</sub> गांधार्या सहिता  
नार्यः. —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>1.4.6</sub> D<sub>n2</sub> D<sub>2</sub> T<sub>1.2</sub> G<sub>5</sub> M रहिते;  
K<sub>2</sub> सहिते (for 'तः). —<sup>c</sup>) G<sub>2</sub> partly damaged.  
K<sub>1.4</sub> D<sub>n2</sub> D<sub>2.6</sub> T G<sub>2-5</sub> M<sub>1-4</sub> -जानपदाश् (for 'पदश्').  
K<sub>4</sub> B<sub>2</sub> D<sub>1-6.8</sub> T G M<sub>2.6</sub> चैव; M<sub>1.3.4</sub> सर्वे (for  
चापि). —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub> G<sub>5</sub> M<sub>2</sub> जनाः सर्वे; M<sub>1.3.4</sub> जनाश्चैव  
(for जनः सर्वो). G<sub>2</sub> यथाविधि (for 'वयः).

अत्रगाह्याजुहावाथ सर्वाल्लोकान्महामुनिः ॥ ४  
पाण्डवानां च ये योधाः कौरवाणां च सर्वशः ।  
राजानश्च महाभागा नानादेशनिवासिनः ॥ ५  
ततः सुतुमुलः शब्दो जलान्तर्जनमेजय ।  
प्रादुरासीद्यथा पूर्वं कुरुपाण्डवसेनयोः ॥ ६  
ततस्ते पार्थिवाः सर्वे भीष्मद्रोणपुरोगमाः ।  
ससैन्याः सलिलात्तस्मात्समुत्तस्थुः सहस्रशः ॥ ७  
विराटद्रुपदौ चोभौ सपुत्रौ सहसैनिकौ ।  
द्रौपदेयाश्च सौभद्रौ राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ ८  
कर्णदुर्योधनौ चोभौ शकुनिश्च महारथः ।

4 <sup>b</sup> K5 -जले (for -जलम्). —<sup>c</sup>) D4-6.8 T  
G1-4 M5 जवनीये (for 'गाह्य). K1.4.6 B2 D3 जुहाव  
(for [जा]जु°). K4 [अ]थि (for [अ]थ). —<sup>d</sup>) T1  
M4 सर्वे (for सर्वाल्ले).

5 <sup>a</sup>) M1.4.5 योधाः. —<sup>b</sup>) K3 सहस्रशः (for च  
सर्वशः). —<sup>d</sup>) K1.4 -समागताः (for -निवासिनः).  
— After 5, D3 ins.:

70' प्रतीक्ष्य तत्स्थुस्ते सर्वे तेषामागमनं प्रति ।

6 <sup>a</sup>) D2.3.9 M1 मः; D1-6.8 T2-4 G1-4 तु (for  
सु). K3 महन् (for -नुमुलः). —<sup>b</sup>) K1-4 B3 D  
(except D3) S जलान्ते (for जलान्तर). —<sup>c</sup>) K1  
महाभाग; D1-6.8 T G1-4 यथायोगं (for यथा पूर्व).

7 <sup>a</sup>) K1.3.4 T1 पांडवाः (for पार्थिवाः). —<sup>b</sup>)  
D1-3.8 T2-4 G2-5 M -पुरःसराः (for -पुरोगमाः).

8 <sup>a</sup>) K1.2 -द्रौपदौ (for -द्रु°) K1.2 B1.2.4-6 Dn  
D1-3.7.9 चैव; K2-5 चापि (for चोभौ). —<sup>b</sup>) T3 om.  
(hapl.) S<sup>2</sup>-9<sup>a</sup>. —<sup>c</sup>) D2.7.6 महपुत्रौ ससैनिकौ. —<sup>d</sup>)  
B2 D1.3 च (for च). K B2.4.6 D3 ससौभद्रा (for  
च सौभद्रौ). D1-6.8 S (T3 om.) सौभद्रौ द्रौपदेयाश्च.  
—<sup>d</sup>) K4 [स]थ; D3 तु (for च).

9 T3 om. 9<sup>a</sup> (cf. v. l. 8). —<sup>a</sup>) K4 चापि;  
B1.2.4-5 Dn D1-3.7.9 चैव; T2 G2 योसौ (sic) (for  
चोभौ). D1.6.8 G1 कर्णो दुर्योधनो योसौ. —<sup>b</sup>) K1  
B3 महारथाः. —<sup>d</sup>) K1.2.5 B1.4 Dn D2.7 M1 महा-  
बलाः; B7 om. (for रथाः).

10 <sup>a</sup>) K2-5 D4.7.8 T2.3 G1.2.4 M5 जरासंधिर्.  
K1 भगदत्तो जरासंधिर्. —<sup>b</sup>) K2 बालसंधिश्च; K2.6

दुःशासनादयश्चैव धार्तराष्ट्रा महारथाः ॥ ९  
जारासंधिर्भगदत्तो जलसंधश्च पार्थिवः ।  
भूरिश्रवाः शलः शल्यो वृपसेनश्च सानुजः ॥ १०  
लक्ष्मणो राजपुत्रश्च धृष्टद्युम्नस्य चात्मजाः ।  
शिखण्डिपुत्राः सर्वे च धृष्टकेतुश्च सानुजः ॥ ११  
अचलो वृपकश्चैव राक्षसश्चाप्यलायुधः ।  
वाह्मीकः सोमदत्तश्च चेकितानश्च पार्थिवः ॥ १२  
एते चान्ये च बहवो बहुत्वाद्ये न कीर्तिताः ।  
सर्वे भासुरदेहास्ते समुत्तस्थुर्जलात्ततः ॥ १३  
यस्य वीरस्य यो वेपो यो ध्वजो यच्च वाहनम् ।

B6 D5.6.8 T2-4 G2 M3 जलसंधिश्च (for 'संधश्च). B1.  
2.4-6 Dn D1-3.7.9 वीर्यवान् (for पार्थिवः). — M5  
om. (hapl.) 10<sup>a</sup>-12<sup>a</sup>. —<sup>c</sup>) B2 शल्यौ (for शल्यो).  
—<sup>d</sup>) K1.5 च (K5 तु) सानुजः; D1-6.8 S (M5 om.)  
सहानुजः (for च सानुजः).

11 M5 om. 11 (cf. v. l. 10). K3 om. (hapl.)  
11. K4 reads 11 on marg. —<sup>a</sup>) G1.5 M1-4 लक्ष्मणो  
(for लक्ष्मणो). G3 द्रुपदश्च शिखंडी च; G4 उत्तमो[मौ]-  
जा युधामन्युर. —<sup>b</sup>) B4 Dn2 D2.7 चात्मजः. K4.5  
B2 धृष्टद्युम्नश्च चा (K5 सा)त्मजः; D4-6.8 S (M5 om.)  
'न्नः सहानुजः. — G1 om. (hapl.) 11<sup>a</sup>. —<sup>c</sup>) B3  
कार्णे (for सर्वे). T1 [स]पि (for च). K5 शिखंडी  
महपुत्रश्च. —<sup>d</sup>) K1 च सानुजः; D5 T G2-5 M3 सहा-  
नुजः (for च सानुजः). D4.6.8 धृष्टद्युम्नः सहानुजः.

12 M5 om. 12 (cf. v. l. 10). —<sup>a</sup>) D5 वृक्षतश्च  
(sic); T1.4 वृक्षकश्च; T2 G2 राजकश्च (for वृपकश्च).  
D1.6.8 G1 अनि (D6 G1 'ज)लो माज (D4 'म)कश्चैव.  
—<sup>b</sup>) D1-6.8 T1.2.4 G2-4 M2-4 अलंबुसः; G1 M1  
अलंबुधः (for अलायुधः). T3 राक्षसस्याप्यलंबुसः. —<sup>c</sup>)  
Some MSS. वाह्मीकः. D5 सौमदत्तश्च. —<sup>d</sup>) M4 स  
(for च). K5 पार्थिवः.

13 <sup>b</sup>) K1 B2 बहुत्वादीनि (B2 'त्मन [sic] कीर्तिताः;  
G2.4 राजानः परिकी°. —<sup>c</sup>) K3-5 B1.6 D1-6.8.9 T1.2  
G M1-4 भास्वरः; T3 भासुथ- (sic); T4 भाचर- (for  
भासुर-). D9 च (for ते). —<sup>d</sup>) D1-6.8 T1.4 G  
M जलात्तदा; T2.3 'शयात् (for 'त्ततः).

14 <sup>a</sup>) K3 M3 वीरस्य (for वीरस्य). K1.2.5 B1

तेन तेन व्यदृशन्त समुपेता नराधिपाः ॥ १४

दिव्याम्बरधराः सर्वे सर्वे आजिष्णुकुण्डलाः ।

निर्वैरा निरहंकारा विगतक्रोधमन्यवः ॥ १५

गन्धर्वैरुपगीयन्तः स्तूयमानाश्च वन्दिभिः ।

दिव्यमाल्याम्बरधरा वृताश्चाप्सरसां गणैः ॥ १६

धृतराष्ट्रस्य च तदा दिव्यं चक्षुर्नराधिप ।

मुनिः सत्यवतीपुत्रः प्रीतः प्रादात्तपोवलात् ॥ १७

दिव्यज्ञानवलोपेता गान्धारी च यशस्विनी ।

ददर्श पुत्रांस्तान्सर्वान्ये चान्येऽपि रणे हताः ॥ १८

तदद्भुतमचिन्त्यं च सुमहदोमहर्षणम् ।

विस्रितः स जनः सर्वो ददर्शानिमिपेक्षणः ॥ १९

तदुत्सवमदोदग्रं हृष्टनारीनराकुलम् ।

दृष्ट्वा बलमायान्तं चित्रं पटगतं यथा ॥ २०

धृतराष्ट्रस्तु तान्सर्वान्पश्यन्दिव्येन चक्षुषा ।

मुमुदे भरतश्रेष्ठ प्रसादात्तस्य वै मुनेः ॥ २१

C. 15. 233  
B. 15. 32. 21  
K. 15. 34. 21

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिकपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

2. 4-5 Dn D2 वेशो. —<sup>b</sup>) D1 transp. यो and ध्वजो. K1 Dn2 T3 यश्च (for यच्च). G1 वाहनः. K3-5 ध्वजो यश्च (K4 'स्त्रैः; K5 'श्रैः) वाहनं; D3, 6. 8 T2 G2. 5 M3. 4 यो ध्वजो यश्च वाहनः; T1 यदभूच्चापि वाहनं. —<sup>c</sup>) D1 तेन ते व्यपट्टयन्त. —<sup>d</sup>) B0 समुपेता (for 'पेता). K सपा (K2. 8 स पा; K3 च पा) धिवाः (for नराधिपाः). — For 14<sup>cd</sup>, D1-5. 8 S subst. :

71\* यदमं यदप्रहरणं तेन तेन स दृश्यते ।

[ G1 वर्मो; M4 वपे (for वमं). T1 व्यदृश्यते (for स दृश्यते). ]

15 <sup>b</sup>) K1 सलंकारः (sic) सकुण्डलाः. —<sup>d</sup>) B1. 2. 4-5 Dn D1-3. 7. 9 मत्सराः (for 'मन्यवः).

16 K1 om. 16<sup>ab</sup>. —<sup>a</sup>) K3. 4 B1. 2. 5 D (except D5) T4 G2. 4 उपगीयन्त. —<sup>b</sup>) K2 स पद्मगाः; D1-6. 8 T2-4 G2-4 M1. 2 च वन्दिभिः. —<sup>c</sup>) K1. 2 दिव्यमाल्यांबरोपेता; K2-5 D1-6. 8 S दिव्यमाल्यस्त्रलोपेतास्. —<sup>d</sup>) K D5 T G1. 2-5 M2-5 तथा दिव्याप्सरसो (G4 'रा) वृताः; D1. 6. 8 तथा दिव्यस्त्ररावृताः; G2 तथा दिव्यांबरावृताः; M1 \* \* \* \* \* वृताः.

17 <sup>a</sup>) K D5 T2. 4 G2-5 M तु (for च). T1 तदा तु धृतराष्ट्रस्य. —<sup>c</sup>) D1. 6. 8 G2 ततः (for मुनिः). —<sup>d</sup>) D1 transp. प्रीतः and प्रादात्.

18 <sup>a</sup>) M6 दिव्या ज्ञान (for दिव्यज्ञान). K4 बलोपेता. —<sup>b</sup>) K विशां पते (for यशस्विनी). —<sup>c</sup>) K1. 2 D1-6. 8 T4 G1. 2 M6 सर्वांस्ता (D1. 6. 8 'वांस्ता) न् (by transp.); D1 तान्दिन्यान्. K3 G6 M2. 8 ददर्श सर्वां-

स्तान्पुत्रान्; K6 'र्श सा राजपुत्रान्; T1. 2 G3. 4 M1 'र्श सर्वांस्तान्पुत्रान् (T2 M1 'त्रांश्च). —<sup>d</sup>) K4 transp. अन्ये and अपि. K3. 5 D5 T1 च (for ऽपि). B1. 2. 4-5 Dn D1-2. 7. 9 मृधे; D1-6 नरा (for रणे).

19 <sup>b</sup>) K B1. 2. 4-5 Dn D1-3. 7. 9 G6 M2. 4 लोम- (for रोम-). — M1 reads 19<sup>cd</sup> after 20. —<sup>c</sup>) T2 नरः (for जनः).

20 <sup>a</sup>) K1 तदुत्सवं महोदग्रं; K2-5 B2. 4. 6 Dn D3 'वमहो (B0 'भू) दग्रं; D1 'वं महाभाग; D1-6. 8 S 'वमिवोदग्रं. —<sup>b</sup>) D0 जनाकुलं (for 'नरा'). K2 हृष्टनाशननाकुलं (sic); K3 नरनारीसमाकुलं. —<sup>c</sup>) K4 ददर्श (for दृष्ट्वा). K3 चक्षुम्. K1. 2 आयाद्वै; D5 T4 M3-5 आयत्तं; D6. 8 G1 आदाय; T1 G2-6 M2 आयत्तं (for आयान्तं). K6 B1. 2. 4-5 Dn D1-3. 7. 9 आश्रयंभूतं दृष्ट्वा; D1 ददर्श बलमादाय; T3 ददर्श बलमायत्तं. —<sup>d</sup>) G6 M2-5 चित्रपट- (for चित्रं पट-). K4 विचित्रं पटगं यथा. — After 20, M1 reads 19<sup>cd</sup>.

21 <sup>a</sup>) K6 D6. 8 T4 सुतान्; M3 तु तत् (for तु तान्). M3 सर्वे (sic) (for सर्वान्). —<sup>c</sup>) D9 T2. 3 G2-4 भरतश्रेष्ठः; M1 भारतश्रेष्ठ. —<sup>d</sup>) K2 damaged.

Colophon. — *Adhy. name*: K1. 2 मृतनृपदर्शनं; K3 कौरवसैन्यदर्शनं; T3. 4 दुर्योधनादिदर्शनं; M3 स्वमृतदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2 36; K4 D3, 6. 8 T2 G1, 2. 5 M1-4 39; Dn2 D1 32; D1 34; D5 T2. 4 G2. 4 M6 40 (as in text); T1 30. — *Sloka no.*: K4 64; K6 88; D6 21.

वैशापायन उवाच ।

ततस्ते भरतश्रेष्ठाः समाजग्मुः परस्परम् ।  
विगतक्रोधमात्सर्याः सर्वे विगतकल्मसाः ॥ १  
विधिं परममास्थाय ब्रह्मर्षिविहितं शुभम् ।  
संप्रीतमनसः सर्वे देवलोक इवामराः ॥ २  
पुत्रः पित्रा च मात्रा च भार्या च पतिना सह ।  
भ्राता भ्रात्रा सखा चैव सख्या राजन्समागताः ॥ ३

पाण्डवास्तु महेष्वासं कर्णं सौभद्रमेव च ।  
संप्रहर्पात्समाजग्मुर्द्रौपदेयांश्च सर्वशः ॥ ४  
ततस्ते प्रीयमाणा वै कर्णेन सह पाण्डवाः ।  
समेत्य पृथिवीपालाः सौहृदेऽवस्थिताभवन् ॥ ५  
ऋषिप्रसादात्तेऽन्ये च क्षत्रिया नष्टमन्यवः ।  
असौहृदं परित्यज्य सौहृदे पर्यवस्थिताः ॥ ६  
एवं समागताः सर्वे गुरुभिर्गान्धवैस्तथा ।

## 41

☞ This adhy. is missing in S<sub>1</sub> B<sub>3</sub> (cf. v. l. 15. 3. 3; 22. 1 ).

1 <sup>a</sup>) D<sub>6</sub>. 8 G<sub>2</sub> तु (for ते). B<sub>1</sub>. 2. 4-6 Dn D<sub>1</sub>-3. 7. 0  
पुरुष (for भरत-). B<sub>4</sub> -व्यात्राः; D<sub>4</sub>. 6. 8 G<sub>2</sub>. 6 M<sub>1</sub>.  
2. 4. 6 -श्रेष्ठ (for -श्रेष्ठाः). — <sup>d</sup>) K<sub>8</sub>. 4 -किल्बिषाः (for  
-कल्मसाः).

2 <sup>a</sup>) K<sub>4</sub> च परम् (for परमम्). — <sup>b</sup>) B<sub>4</sub> महर्षि-  
(for ब्रह्मर्षि-). D<sub>6</sub> T<sub>1</sub> -सहितं (for -वि°). — <sup>c</sup>) K<sub>4</sub>  
संहृते (sic); K<sub>6</sub> प्रतीत-; B<sub>1</sub>. 2. 4-6 Dn D<sub>1</sub>-3. 7. 0  
M<sub>4</sub>. 6 संहृष्ट-; D<sub>6</sub> T<sub>1</sub> M<sub>1</sub> सुप्रीत- (for सं°). K<sub>1</sub>  
-मानसः; T<sub>2</sub> इव ते (for -मनसः).

3 <sup>a</sup>) K<sub>8</sub> B<sub>2</sub>. 4. 6 G<sub>6</sub> M पुत्राः (for पुत्रः). T<sub>1</sub>  
पौत्रेण (for पित्रा च). M<sub>3</sub> भ्रात्रा (for मात्रा). D<sub>1</sub>  
पुत्राः समागमन्पित्रा; G<sub>2</sub>. 4 पुत्रः पिता च माता च. — <sup>b</sup>)  
M<sub>1</sub> om. (hapl.) भार्या च. B<sub>1</sub>. 4. 6 Dn D<sub>2</sub>. 7 भार्याश्च  
पतिभिः सह. — <sup>c</sup>) K<sub>1</sub>-4 S (except T<sub>4</sub> M<sub>6</sub>) transp.  
भ्रात्रा and भ्राता (G<sub>2</sub> °त्-). — <sup>d</sup>) D<sub>4</sub>. 6. 8 G<sub>2</sub>. 6 M<sub>1</sub>-4  
सर्वे; D<sub>6</sub> तदा (for सख्या). K<sub>1</sub>. 2 उपागताः; B<sub>2</sub>. 6  
D<sub>1</sub>. 3. 9 G<sub>6</sub> M<sub>1</sub>-4 समागमन् (for °गताः).

4 <sup>a</sup>) D<sub>6</sub> T<sub>1</sub>-4 G<sub>2</sub>. 4 च (for तु). T<sub>1</sub>-3 G<sub>2</sub>. 4 M  
महेष्वासाः (for °त्वासं). D<sub>4</sub>. 6. 8 G<sub>1</sub>. 2 पाण्डवाश्च महा-  
भागाः. — <sup>c</sup>) K<sub>1</sub>. 2 संप्रहर्पाः; K<sub>6</sub> संहर्पास्तु; T<sub>1</sub>. 8  
G<sub>1</sub>-4 संप्रहृष्टाः; T<sub>2</sub> °हृष्टान् (for °हर्पात्). — D<sub>1</sub>  
repeats 4<sup>d</sup> after the prior half of 73\*. — <sup>d</sup>)  
K<sub>2</sub>-4 D<sub>1</sub> (second time). 7. 9 T<sub>8</sub> M<sub>3</sub>. 4 द्रौपदेयाश्च  
(for °यांश्च). M<sub>6</sub> भारत (for सर्वशः). — Afte,  
M<sub>1</sub> ins. :

72\* दुर्योधनो धर्मराजमभिवाद्यापतद्भुवि ।

गाढं परिष्वज्य सुयोधनं तं  
सभ्रातृकं सहितः सोदरैः स्वैः ।

कर्णः पादावभिवाच पूर्व

भीष्मं च सर्वानभिपूज्य तस्यौ । [ 5 ]

धर्मराजं समाश्लिष्य भीमं च यमजावपि ।

पृपतं सोदरं जिष्णुं सुगाढं परिपस्वजे ।

द्रौपदीं च सुभद्रां च सौभद्रौ महिषीं स्वकाम् ।

समाश्वस्य स्थितो वीरः पश्यन्पुत्रं परिक्षितम् ।

5 <sup>a</sup>) D<sub>4</sub>-6. 8 प्रियमाणा. — <sup>b</sup>) D<sub>1</sub> पाण्डवैः. — K<sub>5</sub>  
om. 5<sup>c</sup>-7<sup>d</sup>. — <sup>c</sup>) B<sub>1</sub>. 2. 4-6 Dn D<sub>2</sub>. 7. 9 T<sub>8</sub> M<sub>5</sub> समेत्य  
पृथिवीपाल (T<sub>8</sub> °लात्). — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub>. 4 Dn<sub>2</sub> D<sub>1</sub>. 3. 4. 6. 9  
G<sub>1</sub> सौहृदे च; K<sub>2</sub> B<sub>1</sub> Dn<sub>1</sub> D<sub>2</sub> सौहृद्ये च; B<sub>2</sub>. 4. 6 D<sub>1</sub>  
°द्येव; D<sub>6</sub> सौहृदेव; T<sub>1</sub>. 8 G<sub>4</sub> सौहृदेन (for °देऽव-).  
K<sub>1</sub>. 2 वभुः (for [ख]भवन्). G<sub>6</sub> M सौहृदेन व्यवस्थिताः.  
— After 5, B<sub>1</sub>. 2. 4-6 Dn D<sub>1</sub>-3. 7. 9 ins. :

73\* परस्परं समागम्य बोधास्ते भरतर्षभ ।

[ After the prior half, D<sub>1</sub> repeats 4<sup>d</sup>. B<sub>2</sub>. 6 D<sub>1</sub>. 8  
योधांस्तान् (for बोधास्ते). ]

6 K<sub>6</sub> om. 6 (cf. v. l. 5). — <sup>a</sup>) B<sub>1</sub>. 4. 6 Dn  
D<sub>1</sub>-3. 7 M<sub>4</sub>. 6 मुनेः; B<sub>2</sub> मुनि- (for ऋषि-). K<sub>1</sub> [s]  
न्योन्यं; K<sub>2</sub> [s]न्ये तु; K<sub>3</sub> [s]न्येपि; B<sub>1</sub>. 4. 6 Dn  
D<sub>2</sub>. 7 ह्येवं (for सन्ये च). — <sup>c</sup>) D<sub>6</sub> असौहृद्यं (for  
°दं). — <sup>d</sup>) B<sub>1</sub>. 6 Dn D<sub>2</sub>. 7 सौहृद्ये (for °दे). K<sub>1</sub>. 2  
सौहृदे पर्युपस्थिताः.

7 K<sub>6</sub> om. 7 (cf. v. l. 5). K<sub>2</sub> om. 7. — <sup>b</sup>)  
T<sub>1</sub>. 8 G<sub>1</sub>. 3. 4 M<sub>6</sub> ब्राह्मणैस् (for वान्धवैस्). B<sub>1</sub>. 2. 4-6  
Dn D<sub>1</sub>-3. 7. 9 सह (for तथा). D<sub>4</sub>. 6. 8 G<sub>2</sub> कुरुभिर्वा-

पुत्रैश्च पुरुषव्याघ्राः कुरवोऽन्ये च मानवाः ॥ ७  
तां रात्रिमैकां कृत्स्नां ते विहृत्य प्रीतमानसाः ।  
मेनिरे परितोषेण नृपाः स्वर्गसदो यथा ॥ ८  
नात्र शोको भयं त्रासो नारतिर्नायशोऽभवत् ।  
परस्परं समागम्य योधानां भरतर्षभ ॥ ९  
समागतास्ताः पितृभिर्भ्रातृभिः पतिभिः सुतैः ।  
मुदं परमिकां प्राप्य नार्यो दुःखमथात्यजन् ॥ १०  
एकां रात्रिं विहृत्यैवं ते वीरास्ताश्च योषितः ।

आमत्र्यान्योन्यमाश्लिष्य ततो जग्मुर्यथागतम् ॥ ११  
ततो विसर्जयामास लोकांस्तान्मुनिपुंगवः ।  
क्षणेनान्तर्हिताश्चैव प्रेक्षतामेव तेऽभवन् ॥ १२  
अवगाह्य महात्मानः पुण्यां त्रिपथगां नदीम् ।  
सरथाः सध्वजाश्चैव स्थानि स्थानानि भेजिरे ॥ १३  
देवलोकं ययुः केचित्केचिद्ब्रह्मसदस्तथा ।  
केचिच्च वारुणं लोकं केचित्कौवेरमाप्नुवन् ॥ १४  
तथा वैवस्वतं लोकं केचिच्चैवाप्नुवन्नुपाः ।

C. 15 909  
B. 15. 33. 15  
K. 15. 35. 18

हृगैस्तथा; D: T: 4 गुरुभिर्वास्वर्गैः सह (D: 'पैस्तदा');  
M: वायव्यं गुरुभिस्तथा. —<sup>c</sup>) D: सुपुत्रैः (for पुत्रैश्च).  
K: पौत्रैश्च पुरुषव्याघ्र. —<sup>d</sup>) B: 2. 4-5 Dn D: 1-2. 7. 5  
पार्ष्णिवाः (B: 1. 5 Dn: D: 'व'); G: damaged (for  
मानवाः).

8 <sup>a</sup>) G: partly damaged. K: कृष्णां ते; D:  
वृत्तांते (for कृत्स्नां ते). B: 2. 4-5 Dn D: 2. 3. 7. 5 तां  
रात्रिमखिलामेव (B: 5 D: 'कां'); D: 'मायतामेकां.  
—<sup>b</sup>) K: 2 B: 4. 5 D: G: प्रीति- (for प्रीत-). D: T:  
मानवाः (for 'साः). —<sup>c</sup>) T: रेनिरे (for मेनिरे).  
—<sup>d</sup>) D: 1-2. 3 T G: 1-4 स्वर्गगता (for स्वर्गसदो).

9 <sup>a</sup>) K: D: शोक- (for शोको). K: 1: न तत्र  
शोको न भयं. —<sup>b</sup>) K: B: नायसो (sic); T: नाशुभा;  
G: न यशो (for नायसो). K: 1: भयं; G: M: भवेत्  
(for ऽभवत्). —<sup>d</sup>) G: damaged. D: 8 M:  
योधानां; T: योधाने. K: योधा मुमुदिरे भृदां.

10 <sup>a</sup>) K: ते; K: तैः (for ताः). K: 1: D: M:  
पतिभिर् (for पितृभिर्). —<sup>b</sup>) K: सुहृद्भिः (for आ-  
तृभिः). D: om.; D: 1. 5. 5 G: 1: मातृभिः; M: पितृभिः  
(for पतिभिः). T: मुदा (for सुतैः). K: 1: D: G: 4  
पितृ G: पति )भिर्भ्रातृभिः सुतैः. —<sup>c</sup>) T: रात्रिं (for  
मुदं). K: परमिकां; G: परित्रिकां (sic); G: परिमिकां  
(for परं). —<sup>d</sup>) K: 1. 1. 5 D: 1. 5. 5 T G: 1-4 दुःखानि  
(for दुःखम्). K: नार्यो दुःखान्यथात्यजन्. — After  
10, D: 1-2. 5 S ins. (cf. St. 14-16) :

74\* देवलोकं गता ये च ये च ब्रह्मसदो गताः ।  
ये चापि वारुणं लोकं ये च गोलोकमाश्रिताः ।  
तथा वैवस्वतं लोकं ये च यक्षानुपागताः ।  
राक्षसांश्च पिशाचांश्च कुरुंश्चापि तयोत्तरान् ।  
विचित्राश्च गतिं [ती]रन्त्ये ये प्राप्ताः कर्मभिर्नराः । [5]  
सर्वे ते तद्दयोरूपवेपान्नात्र समभ्ययुः ।

[ (L. 1) T: M: -लोक- (for -लोकं). D: 8 देव (for  
ये च). D: 1. 5 T: G: 4 स्वर्गसदो (for ब्रह्म). T: ये च  
स्वर्गगता नराः; M: ब्रह्मसंसत्समागताः (for the post. half).  
— (L. 2) The portion from वारुणं up to गो is dam-  
aged in G: G: आगताः (for आश्रिताः). — (L. 3)  
G: om. the prior half. T: M: ये च (for तथा).  
— After the prior half, G: ins. :

75\* ये च गान्धर्वमाश्रिताः ।

— After line 3, G: 4 ins. :

76\* राजानः पुण्यकर्मिभिः ।

— (L. 5) G: M: 1-4 गतयश्च (for च गतिर्). T: ये  
चाप्ताः; G: M: प्राप्ताः स्वैः (for ये प्राप्ताः). The portion  
from नराः up to तद्दयोरु (in line 6) is damaged in  
G: — (L. 6) T: transp. सर्वे and ते. T: तद्दयोरुपा  
(for \*रूप-).

11 <sup>a</sup>) K: 1: एकरात्रिं; D: रात्रिमैकां (by transp.);  
G: M: 3 एवं रात्रिं; M: 1. 5 बहोरात्रं. K: Dn D: 2. 4. 7  
T: 1. 2. 4 G: 1-2 M: 1. 5 एवं (for एवं). —<sup>b</sup>) T: सचिरां  
(for ते वीरासु). B: वीरास्ताश्चैव योषितः. — B: om.  
11<sup>ca</sup>.

12 <sup>b</sup>) G: damaged. D: लोकानां (for लोकांस्तान्).  
—<sup>d</sup>) K: प्रेषिताम् (for प्रेक्षताम्). K: 3 ते सर्वे तत्र  
चामवन्; K: तेभवन्भरतर्षभाः.

13 <sup>b</sup>) B: 4 Dn D: 7 भागीरथी (for त्रिपथगां).  
—<sup>c</sup>) K सवाहाः सगजाः साधाः (K: 5 'जाश्चैव). D: 1-6. 8  
T G: 1-3 सविमानाः सहस्यथाः; G: M: 1-4 सरथाः सगजा-  
श्वाश्च; M: 'थाः सहस्यथाः\*. —<sup>d</sup>) B: 2. 4-6 Dn  
D: 1-3. 7 वेदमानि (for स्थानानि).

14 <sup>b</sup>) B: ब्रह्मलोक- (for केचिद्ब्रह्म-). K: 4 -सनातनं  
(for -सदस्तथा). K: 3 D: T: तदा (for तथा). —<sup>c</sup>)



C. 15. 904  
D. 15 33. 16  
K. 15 33. 16

राक्षसानां पिशाचानां केचिच्चाप्युत्तरान्कुरुन् ॥ १५  
विचित्रगतयः सर्वे या अवाप्यामरैः सह ।  
आजग्मुस्ते महात्मानः सवाहाः सपदानुगाः ॥ १६  
गतेषु तेषु सर्वेषु सलिलस्थो महामुनिः ।  
धर्मशीलो महातेजाः कुरूणां हितकृत्सदा ।  
ततः प्रोवाच ताः सर्वाः क्षत्रिया निहितेश्वराः ॥ १७  
या याः पतिकृताल्लोकानिच्छन्ति परमस्त्रियः ।

K<sub>1</sub> लोके ( for लोकं ). — <sup>d</sup> D<sub>9</sub> कौरवम् ( for कौवे रम् ). K<sub>1</sub> सामुयात्; D<sub>1.6.8</sub> G<sub>1.2</sub> 'युः ( for 'वन् ). K<sub>1</sub> केचिरकौरवमेव च.

15 Ms om 15<sup>ab</sup>. — <sup>a</sup> K<sub>1</sub> B<sub>1</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2.7</sub> ततो ( for तथा ). K<sub>2</sub> केचिन् ( for लोकं ). — <sup>b</sup> K<sub>2.8.3</sub> केचिद्देवानवामुवन् ( K<sub>1</sub> 'सवान् ); D<sub>1-c.8</sub> T G<sub>1-1</sub> M<sub>1</sub> केचिद्देव नृपा ( D<sub>1.6.8</sub> G<sub>2</sub> नरा ) ययुः; G<sub>2</sub> M<sub>1.2.3</sub> नृपाः केचिद्वामुवन्. — <sup>c</sup> K<sub>2</sub> D<sub>1.8</sub> G<sub>1.2</sub> राक्षसाश्च पिशाचाश्च; K<sub>8-2</sub> D<sub>8.6</sub> T G<sub>8-2</sub> M<sub>1</sub> 'सांश्च पिशाचांश्च.

16 <sup>a</sup> K<sub>2</sub> D<sub>1</sub> T<sub>2.8</sub> G<sub>1</sub> चाच्या; K<sub>2.2</sub> B<sub>1.2</sub> D<sub>n1</sub> D<sub>2.7</sub> G<sub>3</sub> चान्ये ( for सर्वे ). K<sub>1</sub> B<sub>2.4.6</sub> D<sub>1.2.6.8.9</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>1.2</sub> M<sub>1</sub> विचित्रा गतयश्चान्ये ( B<sub>2.6</sub> D<sub>1.2.6.8</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>1.2</sub> M<sub>1.4</sub> 'न्या ); D<sub>8</sub> 'त्राश्च गतीरन्या. — <sup>b</sup> K<sub>1</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2.7</sub> यान् ( for या ). K<sub>2</sub> या न शक्या नरेण हि; K<sub>3.5</sub> न प्राप्या या नरेण ह; K<sub>1</sub> यानवाप्य रणे हताः; B<sub>1.2.4.5</sub> D<sub>1.8.9</sub> यान ( D<sub>1</sub> या ना ) वाप्या नरैरिद; B<sub>8</sub> या नावाप्य नरोक्षुते ( sic ); D<sub>1-c.8</sub> T G<sub>1.2</sub> M<sub>1</sub> या या ( M<sub>1</sub> वा ) यस्य नरस्य ह; G<sub>2.1</sub> ययुर्यस्य यथागतं; G<sub>2</sub> M<sub>1-4</sub> या नावाप्या नरेण ह — <sup>c</sup> K<sub>2-4</sub> D<sub>9</sub> T<sub>8</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1.2.3</sub> ता जग्मुस्ते; K<sub>2</sub> ता मुखेन; B<sub>8</sub> D<sub>1.8</sub> M<sub>3.5</sub> जग्मुस्ते च ( M<sub>3.5</sub> हि ); D<sub>1.6.8</sub> तां जग्मुस्ते; D<sub>2</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> संजग्मुस्ते; T<sub>2</sub> ते जग्मुश्च ( for आजग्मुस्ते ). — <sup>d</sup> K<sub>2</sub> सहसा स; K<sub>8-5</sub> D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2.8</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1</sub> सवाहन ( for सवाहाः स ). T<sub>1</sub> -परिच्छदाः ( for -पदानुगाः ). D<sub>8</sub> T<sub>1</sub> G<sub>2.4</sub> सवाहनपरिच्छदाः.

17 <sup>b</sup> T<sub>1</sub> सलिलं स ( for 'लस्थो ). K<sub>1</sub> महानुपिः ( for 'मुनिः ). — G<sub>2</sub> M<sub>1-4</sub> om. 17<sup>cd</sup>. — <sup>d</sup> K<sub>2</sub> गुरूणां ( for कु ). K<sub>1</sub> B<sub>1.2.4-6</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2.3.7.9</sub> तथा; K<sub>2</sub> तदा; D<sub>1</sub> पुरा ( for सदा ). — <sup>e</sup> D<sub>6</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>2.4</sub> वचनं ( for ताः सर्वाः ). — <sup>f</sup> G<sub>3.4</sub> स्त्रीजनं निहितेश्वरं; G<sub>6</sub> M<sub>2</sub> क्षत्रिया निहितेश्वराः.

18 <sup>a</sup> D<sub>1</sub> वै ( for याः ). K<sub>2</sub> पतिव्रताल्लैः; T<sub>1</sub> G<sub>1</sub> पतिकृताल्लैः ( for पति ) — T<sub>1</sub> om. ( hapl. ) 18<sup>c-21<sup>b</sup></sup>.

ता जाह्नवीजलं क्षिप्रमवगाहन्त्वतन्द्रिताः ॥ १८  
ततस्तस्य वचः श्रुत्वा श्रद्धाना वराङ्गनाः ।  
श्वशुरं समनुज्ञाप्य विविशुजांघ्रवीजलम् ॥ १९  
विमुक्ता मानुषैर्देहेस्तनस्ता भर्तृभिः सह ।  
समाजग्मुस्तदा साध्यः सर्वा एव विशां पते ॥ २०  
एवं क्रमेण सर्वास्ताः शीलवत्यः कुलस्त्रियः ।  
प्रविश्य तोयं निर्मुक्ता जग्मुर्भर्तृसलोकताम् ॥ २१

— <sup>c</sup> K<sub>1</sub> जाह्नव्या ( for 'वी ). G<sub>2</sub> M<sub>1-2</sub> -जले ( for -जलं ). — <sup>d</sup> B<sub>1</sub> शतत्रिताः.

19 T<sub>1</sub> om. 19 ( cf. v. l. 18 ). — <sup>a</sup> K<sub>1</sub> तस्य ( for तस्य ). K<sub>1</sub> तस्य तद्वचनं श्रुत्वा. — <sup>b</sup> K<sub>1</sub> corrupt. D<sub>1</sub> तयागताः ( for वराङ्गनाः ). — <sup>c</sup> K<sub>2-4</sub> श्वशुरं. — After 19, M<sub>1.3</sub> ins. :

77\* उत्तराद्याः प्रदायाद्य पुत्रान्स्वगननुमान्य च ।

त\*\* भूरिश्रवसो द्रोणादीननुमान्य च ।

[ ( L. 1 ) M<sub>1</sub> नान् ( for श्वान् ). — M<sub>2</sub> om. ( hapl. ) line 2. ]

20 T<sub>1</sub> om. 20 ( cf. v. l. 18 ). — <sup>a</sup> B<sub>1</sub> M<sub>2</sub> विमुक्ता ( for विमुक्ता ). K<sub>1</sub> विमुक्ता मानुषे देहे; G<sub>2.4</sub> युक्ता दिव्यांशैर्देहेम्. — <sup>b</sup> K<sub>1</sub> पतिभिः ( for भर्तृभिः ). — <sup>c</sup> K<sub>2</sub> B<sub>1</sub> D<sub>2</sub> M<sub>1.2</sub> ततः; B<sub>2</sub> सदा; T<sub>3</sub> G<sub>3.4</sub> तथा ( for तदा ). T<sub>2</sub> सार्धं ( for साध्यः ). — <sup>d</sup> G<sub>2</sub> M<sub>1-3</sub> वराङ्गनाः ( for विशां पते ).

21 T<sub>1</sub> om. 21<sup>cd</sup> ( cf. v. l. 18 ). — <sup>a</sup> G<sub>2</sub> M<sub>1-4</sub> transp. सर्वाः and ताः. — <sup>b</sup> K<sub>1.4</sub> शीलवत्यः; T<sub>2</sub> वंतः ( sic ) ( for 'वत्यः ). K<sub>1</sub> B<sub>1.2.4-6</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1-3.7.9</sub> पतिव्रताः; K<sub>2</sub> D<sub>1-c.8</sub> T<sub>2-1</sub> G<sub>1.2</sub> कुरुस्त्रियः ( for कुल ). — T<sub>1</sub> repeats 21<sup>c</sup> after 78\*. — <sup>c</sup> K<sub>3.2</sub> चापो; K<sub>4</sub> तोये ( for तोयं ). D<sub>1.6.8</sub> निर्मुक्तं ( for 'क्ता ). K<sub>1</sub> B<sub>1.4.5</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2</sub> प्रविश्य क्षत्रिया मु ( K<sub>1</sub> यु ) क्ता; B<sub>2.6</sub> D<sub>1.8.9</sub> 'श्यांयु स्त्रियो मुक्ता; D<sub>1</sub> 'श्यांतः मियैमुक्ता. — After 21<sup>c</sup>, T<sub>1</sub> ins. .

78\* गच्छध्वं पतिभिः सदा

ततस्ता क्षत्रिया राजन्या या विनिहितेश्वराः ।

[ L. 2 = ( var. ) 17<sup>cd</sup>. ]

— <sup>d</sup> K<sub>1</sub> भर्तृः; T<sub>1</sub> पति- ( for भर्तृ- ).

22 <sup>b</sup> M<sub>3</sub> संयुताः ( for -भूपिताः ). — G<sub>1</sub> om. 22<sup>c-21<sup>b</sup></sup>. — <sup>c</sup> K<sub>1</sub> दिव्यमालांबरधरा. — <sup>d</sup> D<sub>1.6.8</sub>

दिव्यरूपसमायुक्ता दिव्याभरणभूषिताः ।  
 दिव्यमाल्याम्बरधरा यथासां पतयस्तथा ॥ २२  
 ताः शीलसत्त्वसंपन्ना वितनस्का गतहृमाः ।  
 सर्वाः सर्वगुणैर्युक्ताः स्वं स्वं स्थानं प्रपेदिरे ॥ २३  
 यस्य यस्य च यः कामस्तस्मिन्कालेऽभवत्तदा ।  
 तं तं विसृष्टवान्व्यासो वरदो धर्मवत्सलः ॥ २४

तच्छ्रुत्वा नरदेवानां पुनरागमनं नराः ।  
 जर्हर्षुर्मुदिताश्वासन्नन्यदेहगता अपि ॥ २५  
 प्रियैः समागमं तेषां य इमं शृणुयान्नरः ।  
 प्रियाणि लभते नित्यमिह च प्रेत्य चैव ह ॥ २६  
 इष्टवान्धवसंयोगमनायासमनामयम् ।  
 य इमं श्रावयेद्विद्वान्संसिद्धिं प्राप्नुयात्पराम् ॥ २७

C. 15. 916  
 B. 15. 33. 28  
 K. 15. 35. 31

T<sub>2-4</sub> G: M<sub>2</sub>: स्व (G: स) पतयस्; D: स्वर्गतास्; T<sub>1</sub>  
 G<sub>2</sub>: स्वर्गतयस्; G: M<sub>2</sub>: स्व-स्वं पतयस् (for [आ]सां प').

23 G<sub>1</sub> om. 23 (cf. v. l. 22). —<sup>a</sup> D: T<sub>1</sub>: 2. 4  
 G<sub>2</sub> ते (sic) (for ताः). K<sub>1</sub> B<sub>1</sub>: 2. 4-6 Dn D<sub>1</sub>-2. 7. 9  
 -गुणः; G<sub>2</sub>: M<sub>2</sub> -सत्त्व- (for -सत्त्व-). —<sup>b</sup> K<sub>2</sub> विम-  
 नस्का; K<sub>3</sub> corrupt; B: Dn D<sub>1</sub>-1. 7. 8 विमानस्या;  
 G<sub>2</sub>: 4 वीतदुःखा (for वितनस्का). —<sup>c</sup> K<sub>1</sub> B<sub>1</sub>: 2. 4-6  
 Dn D<sub>1</sub>-2. 7. 8 -गुणोपेताः (for -गुणैर्युक्ताः). —<sup>d</sup> K<sub>1</sub>  
 B<sub>1</sub>: 2. 4-6 D T G<sub>2</sub>-6 M<sub>2</sub>: स्वस्या (K<sub>1</sub> सुस्या; B: G<sub>2</sub>  
 M<sub>2</sub>: 5 स्वं स्या; T<sub>1</sub> स्वान्या) नं प्रतिपेदिरे; K: परि स्वं  
 स्वं प्रपेदिरे.

24 G<sub>1</sub> om. 24<sup>ab</sup> (cf. v. l. 22). —<sup>a</sup> K<sub>1</sub> B<sub>1</sub>  
 2. 4-6 Dn D<sub>2</sub>: 2. 7. 9 तु (for च). K<sub>2</sub> भावो यस्;  
 D<sub>1</sub>: 8 यः कामात् (for 'मस्'). —<sup>b</sup> K<sub>1</sub> B<sub>1</sub>: 2. 4-6 Dn  
 D<sub>1</sub>-2. 7. 8 बभूव ह; K<sub>2</sub> टपल्लिते (for भवत्तदा).

25 K<sub>1</sub> om. 25<sup>ab</sup>. —<sup>a</sup> D<sub>1</sub>-2. 8 T<sub>2</sub>-4 G<sub>1</sub>: 2 तं  
 (D<sub>2</sub> ते) दृष्ट्वा; T<sub>1</sub> G<sub>2</sub>: 4 तदृष्ट्वा (for तच्छ्रुत्वा). D<sub>1</sub>: 6  
 वर- (for नर-). —<sup>b</sup> K<sub>2</sub> तदा; T<sub>1</sub> तथा (for नराः).  
 K<sub>3</sub> पुराणम[ना]गमं नराः. —<sup>c</sup> K<sub>1</sub> जग्मुर्दुर; K<sub>2</sub> G:  
 जहर्षुर् (for जहर्षुर्). T<sub>2</sub> सर्वे (for चासन्). —<sup>d</sup> B:  
 Dn D<sub>1</sub>-2. 7 G<sub>1</sub> नाना; B<sub>1</sub>-6 D<sub>1</sub> क्षय; M<sub>1</sub> न च (for  
 क्षय-). K<sub>2</sub>: 2. 8 B<sub>1</sub>: 2. 4-6 Dn D<sub>1</sub>-2. 5. 7. 9 G<sub>1</sub>: 5 M -देश-  
 (for -देश-). M<sub>2</sub> गणा (for -गता). K<sub>2</sub> ह्य; G:  
 M<sub>2</sub>: 3 स्वपि (for कपि). K<sub>3</sub> नानादेशसमागताः. — After  
 25, D<sub>1</sub>-2. 8 S ins.:

79\* ते नष्टभयसंकल्पा नरा विगतकल्मषाः ।

बभूवुः पौरवाः सर्वे तदृष्ट्वाश्चर्यमुत्तमम् ।

[ (L. 2) G<sub>2</sub> M<sub>1</sub>-2 कौरवाः (for पौ\*). D<sub>2</sub> T<sub>2</sub>: 4 G<sub>2</sub>  
 M<sub>2</sub>: 2. 8 न; M<sub>1</sub> ते (for नर्). ]

26 K<sub>1</sub> om. 26<sup>a-27</sup>. —<sup>a</sup> K<sub>2</sub> समागतैस्; Dn  
 D<sub>1</sub>: 2. 5. 7 G<sub>2</sub> M<sub>2</sub> 'गमस्' (for 'गमं'). G<sub>2</sub>: 3 इतिहासवरं  
 श्रेष्ठम्. —<sup>b</sup> K<sub>2</sub> D<sub>1</sub>-6. 8 T G<sub>1</sub>-4 M<sub>2</sub> इमं यः (by  
 transp.); B<sub>1</sub>: 2. 4-6 Dn D<sub>1</sub>-2. 7. 9 यः सम्यक्. D<sub>2</sub>  
 प्रयतान् (for शृणुयान्). —<sup>c</sup> D<sub>2</sub>: 8 G<sub>2</sub> भजते; G<sub>1</sub>

विजिते (sic) (for लभते). —<sup>d</sup> B<sub>1</sub>: 2. 5 6 D<sub>1</sub>: 3. 9 स;  
 B<sub>1</sub> हि (for ह). K<sub>2</sub>-5 D<sub>1</sub>-6 8 S इह चैव परत्र च.

27 K<sub>1</sub> om. 27<sup>ab</sup> (cf. v. l. 26). —<sup>a</sup> K<sub>1</sub> B<sub>1</sub>  
 2. 4. 5 Dn D<sub>2</sub>: 7 यश्चैतत्; K<sub>2</sub>: 5 D<sub>1</sub>-6. 8 T<sub>1</sub> G<sub>1</sub>: 2 M<sub>2</sub>  
 य इदं; B<sub>2</sub> यश्चैतत्; D<sub>1</sub>: 3 यश्चैतत्; T<sub>2</sub> य इमां (for  
 य इमं). G<sub>2</sub> शृणुयाद् (for श्रावयेद्). K<sub>2</sub>: 4 विप्रान्  
 (for विद्वान्). T<sub>1</sub> लभते शृणुयाद्यश्च; G<sub>1</sub> इमं यः  
 शृणुयाद्विद्वान्. —<sup>d</sup> K<sub>2</sub>: 4. 5 D<sub>1</sub>-6. 8 T<sub>2</sub> G<sub>2</sub>: 4 स सिद्धिं  
 (for संसिद्धिं). K<sub>3</sub> नरः (for पराम्). K<sub>1</sub> B<sub>1</sub>: 2. 4-6  
 Dn D<sub>1</sub>-2. 7. 9 विदुषो (B<sub>1</sub>: 6 'रो) धर्मवित्तमः (B<sub>2</sub>: 6 D<sub>1</sub>  
 3. 9 'मान्); G<sub>2</sub> M विरजाः सिद्धिमानुयात्. — After  
 27, K<sub>1</sub> B<sub>1</sub>: 2. 4-6 Dn D<sub>1</sub>-3. 7. 9 ins.:

80\* स यदाः प्रामुयालोके परत्र च शुभां गतिम्

[ B<sub>1</sub> शुभा- (for शुभां). ]

28<sup>ab</sup> D<sub>1</sub>-6. 8 T<sub>2</sub>-4 G<sub>1</sub>-4 -नृसाः (for -युक्ताः). K<sub>1</sub>  
 B<sub>1</sub>: 2. 4-6 Dn D<sub>1</sub>-2. 7. 9 मनुजास्तपो- (for पुरुषाः क्रिया-).  
 K<sub>2</sub>-5 G<sub>1</sub>: 5 श्रिया युक्ताश् (for क्रियायु\*). D<sub>1</sub> T<sub>1</sub> मानवाः;  
 D<sub>1</sub>: 6. 8 T<sub>2</sub>-4 G<sub>1</sub>-4 M<sub>2</sub> ये नराः (for भारत). — After  
 28<sup>ab</sup>, K<sub>1</sub>: 4 (marg.) B<sub>1</sub>: 2. 4-6 Dn D<sub>1</sub>-3. 7. 9 ins.:

81\* साध्वाचारा दमोपेता दाननिर्धृतकल्मषाः ।

ऋजवः शुचयः शान्ता हिंसानृताविवर्जिताः

[ K<sub>1</sub> om. line 1. — (L. 1) B<sub>1</sub> साध्वाचार- (for  
 'नरा'). — (L. 2) K<sub>1</sub> जंतवः (for ऋजवः). K<sub>1</sub> B<sub>1</sub>  
 2. 4. 6 D<sub>1</sub>: 3. 9 क्षांता (for शान्ता). ]

— D<sub>1</sub> om. 28<sup>cd</sup>; K<sub>2</sub> reads it twice. —<sup>c</sup> K<sub>2</sub> D<sub>2</sub>  
 6. 8 S -नृसाश् (for -युक्ताश्). K<sub>1</sub>: 4 (second time)  
 B<sub>1</sub>: 2. 4-6 Dn D<sub>1</sub>-3. 7. 9 क्षान्तिकाः श्रद्धधानाश्. —<sup>d</sup>  
 K<sub>2</sub>: 2. 5 तपस्तसाश्; D<sub>2</sub>: 6. 8 T<sub>2</sub>-4 G M तपस्तसाश् (for  
 धृतिमन्तश्). D<sub>2</sub> ये नराः; G<sub>2</sub> M भारत (for मानवाः).  
 T<sub>1</sub> तपोयोगवलाञ्छिताः. — D<sub>1</sub> ins after 28<sup>ab</sup>; D<sub>2</sub>: 6. 8  
 S after 28<sup>cd</sup>:

82\* पुनस्त्रे दर्शनं प्राप्ताः पुनश्च परिकीर्तिताः ।

पुनः पुनः प्रयच्छन्ति शृण्वतामभयं सदा ।

C. 15. 917  
B. 15. 33. 29  
K. 15. 35. 22

स्वाध्याययुक्ताः पुरुषाः क्रियायुक्ताश्च भारत ।  
अध्यात्मयोगयुक्ताश्च धृतिमन्तश्च मानवाः ।

श्रुत्वा पर्वं त्विदं नित्यमवाप्स्यन्ति परां गतिम् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

४२

सूत उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा नृपो विद्वान्हृष्टोऽभूज्जनमेजयः ।  
पितामहानां सर्वेषां गमनागमनं तदा ॥ १  
अत्रवीच मुदा युक्तः पुनरागमनं प्रति ।  
कथं नु त्यक्तदेहानां पुनस्तद्रूपदर्शनम् ॥ २  
इत्युक्तः स द्विजश्रेष्ठो व्यासशिष्यः प्रतापवान् ।

प्रोवाच वदतां श्रेष्ठस्तं नृपं जनमेजयम् ॥ ३  
अविप्रणाशः सर्वेषां कर्मणामिति निश्चयः ।  
कर्मजानि शरीराणि तथैवाकृतयो नृप ॥ ४  
महाभूतानि नित्यानि भूताधिपतिसंश्रयात् ।  
तेषां च नित्यसंवासो न विनाशो वियुज्यताम् ॥ ५  
अनाशाय कृतं कर्म तस्य चेष्टः फलागमः ।

[ (L. 1) T<sub>1</sub> तद् (for ते). T<sub>1</sub> कीर्तितास्ते पुनः पुनः  
(for the post. half). — (L. 2) T<sub>1</sub> शुभानि वै (for  
पुनः पुनः). T<sub>1</sub> तदा (for सदा). ]

— G<sub>5</sub> M<sub>1-4</sub> om. 28<sup>ef</sup>. — <sup>e</sup> D<sub>5</sub> सर्वम् (for पर्वं).  
D<sub>6.8</sub> G<sub>3</sub> इमं; T<sub>2.4</sub> G<sub>4</sub> M<sub>5</sub> त्विमं; T<sub>3</sub> G<sub>2</sub> त्विदं (for  
त्विदं). K<sub>1</sub> B<sub>1.2.4-6</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1-2.7.9</sub> श्रुत्वाश्रयमिदं पर्वं  
(B<sub>5</sub> D<sub>1</sub> सर्वं; D<sub>3</sub> सर्वं); K<sub>2</sub> श्रुत्वा पर्वमिदं नित्यम्;  
K<sub>3-5</sub> श्रुत्वा सर्वं त्विमं नित्यम्; T<sub>1</sub> ये पठन्ति ममाध्यायम्.  
— <sup>f</sup> K<sub>1</sub> B<sub>1.4-6</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2.2.7</sub> ह्यवाप्स्यन्ति; D<sub>5</sub> G<sub>1.2</sub>  
संप्रां (for अवा°). K<sub>3-5</sub> B<sub>2.6</sub> D<sub>1.2.5.9</sub> T<sub>1.4</sub> M<sub>5</sub>  
शुभां (for परां). K<sub>2</sub> अथाप्स्यन्ति शुभां गतिं.

Colophon. — *Adhy. name*: K<sub>2</sub> सूतातेनादः; K<sub>4</sub>  
सूतपुत्रदर्शनं; D<sub>5</sub> आश्रयं; M<sub>3</sub> स्वप्नाश्रयदर्शनं. — *Adhy.*  
*no.* (figures, words or both): K<sub>2</sub> 37; K<sub>4.5</sub> D<sub>1.6.8</sub>  
T<sub>2</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1-4</sub> 40; D<sub>n2</sub> D<sub>1</sub> 33; D<sub>1</sub> 35; D<sub>5</sub> T<sub>3.4</sub>  
G<sub>3.4</sub> M<sub>5</sub> 41 (as in text); T<sub>1</sub> 39. — *Sloka no.*:  
K<sub>4</sub> 93; K<sub>5</sub> 17; D<sub>5</sub> 31.

42

☞ This adhy. is missing in S<sub>1</sub> B<sub>5</sub> (cf. v. l. 15.  
3, 3; 22, 1).

1 Some MSS. सौतिः (for सूतः). — <sup>a</sup> M<sub>3</sub> वचो

(for नृपो). — <sup>d</sup> K<sub>1</sub> चदा; D<sub>1.5</sub> T<sub>1</sub> M<sub>3</sub> तथा (for  
तदा).

2 T<sub>1</sub> transp. 2<sup>ab</sup> and 2<sup>cd</sup>. — <sup>a</sup> B<sub>5</sub> अत्रवीचं चदा  
युक्तः. — <sup>b</sup> T<sub>1</sub> पितुर् (for पुनर्). G<sub>3</sub> तदा (for  
प्रति). — <sup>c</sup> K<sub>1.2</sub> D<sub>5</sub> कथं नु (K<sub>2</sub> हि; D<sub>5</sub> सं.);  
D<sub>1.6.8</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1.2</sub> किं नु तत्; T<sub>1</sub> कदने (for कथं नु).

3 T<sub>4</sub> om. 3-5. — <sup>a</sup> D<sub>1</sub> च; D<sub>5</sub> तं (for स).  
— <sup>c</sup> T<sub>3</sub> उवाच (for प्रो°). K<sub>1</sub> श्रेष्ठास्; G<sub>2.4</sub> श्रेष्ठं  
(for श्रेष्ठस्).

4 T<sub>4</sub> om. 4 (cf. v. l. 3). Before 4, MSS. ins.  
वैशंपायन उवाच. — <sup>a</sup> G<sub>2</sub> अपि प्रणाशः (for अविप्र°).  
— <sup>b</sup> B<sub>4</sub> कर्मणा (for णाम्). — <sup>d</sup> B<sub>4</sub> D<sub>1</sub> [s]पि  
च (for नृप). B<sub>2</sub> तथैवाहदं नृप; D<sub>1-6.8</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>1-4</sub>  
M<sub>5</sub> शरीराकृतयस्तथा (G<sub>3.4</sub> द्वा); T<sub>1</sub> नराणां गतयस्तथा.

5 T<sub>3</sub> om. 5 (cf. v. l. 3). — <sup>b</sup> D<sub>1.6.8</sub> G<sub>1.2</sub>  
माता (G<sub>2</sub> त्रा)धिपतिः; M<sub>2</sub> भूतानि पति (for धिपति).  
G<sub>3.4</sub> संश्रिताः (for संश्रयात्). D<sub>5</sub> भूतानि परिसंश्रिताः;  
T<sub>1</sub> जीवाश्च परिसंश्रिताः. — <sup>c</sup> K<sub>1</sub> वा (for च). K<sub>2.4</sub>  
D<sub>3-5.8</sub> T<sub>1.3</sub> G<sub>3.4</sub> M<sub>2</sub> नित्यं; B<sub>2.4.5</sub> D<sub>2</sub> [ञ]नित्य-  
(for नित्य-). — <sup>d</sup> K<sub>1</sub> M<sub>3</sub> न युज्यते; B<sub>4</sub> विमु-  
च्यतां; D<sub>5</sub> वियुज्यते; D<sub>1.6.8</sub> G<sub>2</sub> नियुज्यतां; T<sub>1</sub>  
[s]स्ति चात्मनां (for वियुज्यताम्). M<sub>4</sub> विनाशो विनि-  
युज्यतां.

आत्मा चैमिः समायुक्तः सुखदुःखमुपाश्रुते ॥ ६  
अविनाशी तथा नित्यं क्षेत्रज्ञ इति निश्चयः ।  
भूतानामात्मभावो यो ध्रुवोऽसौ संविजानताम् ॥ ७  
यावन्न क्षीयते कर्म तावदस्य स्वरूपता ।  
संक्षीणकर्मा पुरुषो रूपान्यत्वं नियच्छति ॥ ८  
नानाभावास्तथैकत्वं शरीरं प्राप्य संहताः ।

भवन्ति ते तथा नित्याः प्रथग्भावं विजानताम् ॥ ९  
अश्वमेधे श्रुतिश्रेयमश्वसंज्ञपनं प्रति ।  
लोकान्तरगता नित्यं प्राणा नित्या हि वाजिनः ॥ १०  
अहं हितं वदाम्येतत्प्रियं चेत्तत्र पार्थिव ।  
देवयाना हि पन्थानः श्रुतास्ते यज्ञसंस्तरे ॥ ११  
सुकृतो यत्र ते यज्ञस्तत्र देवा हितास्तव ।

C. 15. 931  
B. 15. 24. 12  
K. 15. 26. 12

6 <sup>a</sup>) K<sub>1.2</sub> B<sub>1.2.4.5</sub> Dn D<sub>1-3.7</sub> G<sub>1</sub> M<sub>2-3</sub> अना-  
यासः; K<sub>1.5</sub> श्रयं; B<sub>3</sub> मुनयो यत्; D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2</sub>  
अनाश्रयः; T<sub>1</sub> न नश्यति (for अनाशाय). — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> D<sub>1.9</sub>  
सत्यः श्रेष्ठः (D<sub>2</sub> श्रेष्ठः); K<sub>2-5</sub> D<sub>1.6.8</sub> T<sub>1</sub> G<sub>2-5</sub> M<sub>1-4</sub>  
तत्त्व चेष्टः; B<sub>1.2</sub> Dn<sub>1</sub> D<sub>2.7</sub> सत्यः श्रेष्ठः; B<sub>1</sub> सत्यश्रेष्ठः;  
B<sub>2</sub> अथ श्रेष्ठः; B<sub>3</sub> सत्यं चेष्टः; Dn<sub>2</sub> D<sub>1</sub> मत्त्वश्रेष्ठः (for  
तत्त्व चेष्टः). K<sub>4</sub> समागमः (for फला). — <sup>c</sup>) K<sub>1</sub>  
इमिः; G<sub>1</sub> चैव (for चैमिः). — <sup>d</sup>) D<sub>2</sub> सुत्वं (for  
सुत्). D<sub>1</sub> T<sub>4</sub> om. (hapl.) दुःख. B<sub>2</sub> उपस्थिते; D<sub>1</sub>  
अवामुते (for उपाश्रुते).

7 <sup>a</sup>) T<sub>1</sub> G<sub>1.2</sub> अविनाशि (for 'नागी'). T<sub>2</sub> तदा  
(for तथा). K<sub>2-5</sub> T<sub>1</sub> M<sub>1</sub> नित्यः; B<sub>3</sub> D<sub>9</sub> [अ]प्युक्तः  
(for नित्यं). K<sub>1</sub> B<sub>1.2.4.5</sub> Dn D<sub>1-2.5.7</sub> अविनाश्यस्त-  
(D<sub>2</sub> 'नि त')था यु (B<sub>1.4.5</sub> 'थाप्यु')क्तः; G<sub>3.4</sub> 'नाशि तथा  
नित्यं; M<sub>4</sub> 'नागी तथा युक्तः; M<sub>5</sub> 'नाभूतथा युक्तः.  
— <sup>b</sup>) K<sub>2</sub> निश्चितं; T<sub>2</sub> निश्चिनः (for निश्चयः). — T<sub>1</sub>  
om. 7<sup>ed</sup>. — <sup>c</sup>) T<sub>2</sub> [5]यं (for यो). K<sub>1</sub> B<sub>1.2.4-6</sub>  
Dn D<sub>1-2.7.8</sub> भूतानामात्मको भावो. — <sup>d</sup>) D<sub>1.6</sub> G<sub>1.2</sub> सैव  
(for ध्रुवो). M<sub>4</sub> यो (for असौ). K<sub>1.5</sub> संप्र. (for  
संवि-). K<sub>1</sub> B<sub>1.2.4-6</sub> D<sub>2</sub> यथा (D<sub>2</sub> 'श्चा')सौ संविद्युज्यतां;  
K<sub>2.3</sub> ध्रुवोसौ सं (K<sub>3</sub> प्र)विजानताः; Dn D<sub>2.7</sub> यथासौ  
न विद्युज्यते; D<sub>1.3</sub> यश्चाऽमा संप्रद्युज्यतां.

8 K<sub>5</sub> om. 8. — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>1.2.4-6</sub> Dn D<sub>1-2.7.9</sub>  
तस्य (for अत्य). K<sub>2-4</sub> G<sub>2</sub> M<sub>2-4</sub> स्वरूपता; B<sub>2.6</sub> फला-  
नामः; B<sub>3</sub> विरूपता (for स्वरूपता). — <sup>c</sup>) K<sub>2</sub> प्र. (for  
सं). K<sub>2-4</sub> तु नरो (for पुरुषो). B<sub>1.2.4-6</sub> Dn D<sub>1-2</sub>  
7.9 क्षीणकर्मा नरो लोके. — <sup>d</sup>) K<sub>2.2</sub> नि (K<sub>3</sub> वि-)  
गच्छति; K<sub>4</sub> च ग'; D<sub>1-5.9</sub> T G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1.2</sub> उपाश्रुते;  
G<sub>2.4</sub> अवामुते; M<sub>3</sub> अवामुयात्; M<sub>4.5</sub> अवामुते (for  
नियच्छति).

9 <sup>a</sup>) K<sub>2.2.5</sub> D<sub>1-5.8</sub> S (except G<sub>2</sub>) भूतास् (for  
'भावस्'). T<sub>1</sub> एकं हि; G<sub>4</sub> एकैकं (for एकत्वं). — <sup>b</sup>)  
T<sub>1</sub> संस्थिताः; G<sub>1.2.4</sub> M<sub>1.3</sub> संगताः (for संहताः).  
— T<sub>1</sub> om. 9<sup>ed</sup>. — <sup>c</sup>) K<sub>4</sub> ये (for ते). D<sub>1</sub> नित्यं

(for नित्याः). K<sub>2</sub> भवति हि तथा नित्यं.

10 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> T<sub>1</sub> G<sub>1</sub> अश्वमेध- (for 'मेधे'). K<sub>3</sub>  
Dn<sub>1</sub> श्रुतेर् (for श्रुतिर्). K<sub>3</sub> चैमम् (sic); B<sub>1.4</sub>  
इयम्; T<sub>2</sub> चैवम् (for चैयम्). D<sub>1-6.8</sub> G<sub>2</sub> अश्व-  
मेधश्रुतिश्चैवम्. — <sup>b</sup>) K<sub>1.2</sub> संज्ञापनं; K<sub>4</sub> संगमनं  
(for 'संज्ञापनं'). The portion from प्रति up to  
पन्थानः (in 11<sup>c</sup>) is damaged in K<sub>2</sub>. — <sup>c</sup>) B<sub>2</sub> D<sub>9</sub>  
-गतानां हि; T<sub>3</sub> -गतो नित्यः; G<sub>3</sub> -गतान्नित्यं; G<sub>5</sub> M<sub>2.3</sub>  
-गता नित्याः (for -गता नित्यं). — <sup>d</sup>) G<sub>3</sub> प्राणान्; M<sub>3</sub>  
प्राण- (for प्राणा). K<sub>2.5</sub> D<sub>1.6.8</sub> नित्यं (for नित्या).  
K<sub>6</sub> T<sub>1</sub> ह (for हि). K<sub>1</sub> B<sub>1.2.4-6</sub> Dn D<sub>1-3.7.9</sub> प्राणा  
नित्यं शरीरिणां; G<sub>2</sub> प्राणान्नित्याभिवाजिनः; G<sub>4</sub> 'न्नित्या  
हि वाहिवा (sic).

11 K<sub>2</sub> damaged for 11<sup>ab</sup>. T<sub>1</sub> om. 11<sup>ab</sup>. — <sup>a</sup>)  
B<sub>3</sub> क्षयं हितं; D<sub>9</sub> प्रियं हि ते (for अहं हितं). — <sup>b</sup>)  
B<sub>2</sub> चैव तु; D<sub>1</sub> वै तव (for चेत्तव). G<sub>6</sub> भारत (for  
पार्थिव). K<sub>3-5</sub> M<sub>1-4</sub> प्रियं च तव भारत; D<sub>1-6.8</sub>  
T<sub>2-4</sub> G<sub>1-4</sub> M<sub>6</sub> प्रियश्च (T<sub>2.3</sub> G<sub>1</sub> M<sub>5</sub> 'यं च) तव मानद.  
— <sup>c</sup>) B<sub>2</sub> -यानानि; T<sub>2</sub> -यानार्ह- (for -याना हि).  
D<sub>1.6.8</sub> G<sub>2</sub> देवयानामिसं (D<sub>1</sub> 'पि सं)धानाः. — <sup>d</sup>) T<sub>1</sub>  
कृतस् (for श्रुतास्).

12 <sup>a</sup>) K<sub>2</sub> भवते; K<sub>3</sub> वर्तते; M<sub>4</sub> सुकृते (for  
'नो'). K<sub>1</sub> B<sub>1.2.5.6</sub> Dn D<sub>2.7.9</sub> आह (K<sub>1</sub> अह)तो  
यत्र यज्ञस्ते; B<sub>4</sub> आहृतो यत्र यज्ञस्ते; D<sub>1.3</sub> आहिता  
यत्र यज्ञास्ते. — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> T<sub>2</sub> देव- (for देवा). T<sub>2</sub>  
हतास् (for हितास्). Dn<sub>2</sub> तत्र देवा तवाहिताः.  
— <sup>c</sup>) D<sub>2</sub> T<sub>1-3</sub> यथा; D<sub>6</sub> सदा (for यदा). D<sub>1</sub> सम-  
र्थिता; G<sub>5</sub> संपर्पिता (for समन्विता). K<sub>1</sub> प[य]दा सम-  
र्पिता देवाः. — <sup>d</sup>) B<sub>2.4.5</sub> D<sub>1.3</sub> पशूनां गगनेश्वराः; T<sub>1</sub>  
पशोरंगानि च'; G<sub>2</sub> पशूनां गगनेश्वरः. — T<sub>1</sub> om. 12<sup>ed</sup>.  
— <sup>e</sup>) K<sub>1-3.5</sub> D<sub>1.6.8</sub> T<sub>3</sub> G<sub>2-4</sub> तेनेष्टा; D<sub>1</sub> तानिष्टा;  
T<sub>2.3</sub> G<sub>5</sub> M ते नष्टा (for तेनेष्टा). — <sup>f</sup>) K<sub>2</sub> नेष्टा;  
K<sub>3-5</sub> [5]ष्टाश्च (for नित्या). K<sub>1</sub> B<sub>1.2.4-6</sub> Dn D<sub>1-7</sub>  
7.9 [उ]त; G<sub>3</sub> damaged (for ते). M<sub>1</sub> अन्ये नित्या  
भवति ते.

C. 15. 931  
B. 15. 34, 12  
K. 15. 26, 12

यदा समन्विता देवाः पशूनां गमनेश्वराः ।  
गतिमन्तश्च तेनेष्टा नान्ये नित्या भवन्ति ते ॥ १२  
नित्येऽस्मिन्पञ्चके वर्गे नित्ये चात्मनि यो नरः ।  
अस्य नानासमायोगं यः पश्यति वृथामतिः ।  
वियोगे शोचतेऽत्यर्थं स बाल इति मे मतिः ॥ १३  
वियोगे दोषदर्शी यः संयोगमिह वर्जयेत् ।  
असंगे संगमो नास्ति दुःखं भुवि वियोगजम् ॥ १४

परापरज्ञस्तु नरो नामिमानादुदीरितः ।  
अपरज्ञः परां बुद्धिं स्पृष्ट्वा मोहाद्विमुच्यते ॥ १५  
अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं गतः ।  
नाहं तं वेद्मि नासौ मां न च मेऽस्ति विरागता ॥ १६  
येन येन शरीरेण करोत्ययमनीश्वरः ।  
तेन तेन शरीरेण तदवश्यमुपाश्रुते ।  
मानसं मनसाप्नोति शारीरं च शरीरवान् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

13 <sup>a</sup>) G<sub>3</sub> damaged. D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> पांचके (for पञ्चके). K<sub>3</sub> वर्गे; K<sub>4</sub> सर्वे (for वर्गे). B<sub>2</sub> अनित्य-  
पंचके वर्गे; T<sub>1</sub> नित्येऽस्मिन्पंचवर्गे च. — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> वा (for  
च). K<sub>1</sub> B<sub>1</sub>. 2. 4-6 Dn D<sub>1</sub>-3. 7. 9 पूरुपः; M<sub>3</sub> ये नराः  
(for यो नरः). K<sub>2-5</sub> G<sub>5</sub> M<sub>2</sub>. 4 नित्यात्मनि च यो नरः  
(K<sub>6</sub> °यः). — <sup>c</sup>) B<sub>1</sub> D<sub>1</sub>-6. 8 T G<sub>1</sub>-4 नाशं (for  
नाना). — K<sub>1</sub> T<sub>1</sub> om. (hapl.) 13<sup>e</sup>. — <sup>e</sup>) B<sub>5</sub>  
[s]प्यर्थं (for स्यर्थं). — <sup>f</sup>) B<sub>5</sub> om. from मे मतिः  
up to मोहाद्वि (in 15<sup>d</sup>).

14 B<sub>5</sub> om. 14 (cf. v. l. 13). — <sup>a</sup>) K<sub>2</sub>. 3 B<sub>2</sub>  
D<sub>1</sub>. 9 वियोगः; G<sub>5</sub> °गो (for °गे). K<sub>3</sub> शीलो (for  
दर्शी). K<sub>1</sub> वियोगी एष दर्शीयः. — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3</sub>-5  
M<sub>2</sub> स योगम्; M<sub>3</sub> स दोषम् (for संयोगम्). K<sub>1</sub> च  
वि-; K<sub>5</sub> इति; B<sub>2</sub> परि-; B<sub>1</sub> Dn D<sub>2</sub>. 3. 7. 9 स वि-  
(for इह). K<sub>4</sub> वर्धते; G<sub>4</sub> damaged (for वर्जयेत्).  
B<sub>1</sub>. 5 D<sub>1</sub> संयोगं स (D<sub>1</sub> च) विवर्जयेत्. — <sup>c</sup>) G<sub>4</sub>  
damaged. K<sub>1</sub> G<sub>5</sub> M<sub>2</sub> असंगः (for °गे). — <sup>d</sup>) K<sub>5</sub>  
दुःखे (for दुःखं). D<sub>1</sub>. 6. 8 G<sub>2</sub> भावः; D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>1</sub>. 3  
भावि-; G<sub>4</sub> damaged (for भुवि). D<sub>9</sub> दुःखं तु विधि-  
योगजं.

15 B<sub>5</sub> om. up to मोहाद्वि (cf. v. l. 13). — <sup>a</sup>) B<sub>1</sub>  
D<sub>1</sub>-6. 8 T<sub>2</sub>. 4 G<sub>1</sub>. 3. 4 परावरज्ञस्तु (for परज्ञस्तु). K<sub>4</sub> B<sub>1</sub>.  
2. 5 Dn D<sub>1</sub>-3. 7. 9 त्वप (K<sub>4</sub> °व)रो; G<sub>5</sub> M तु परो (for  
तु नरो). K<sub>1</sub>-3. 5 B<sub>1</sub> परावरज्ञस्त्वप (K<sub>2</sub>. 4 °व)रो.  
— <sup>b</sup>) G<sub>5</sub> M<sub>1</sub>-3 नाति- (for नाभि-). D<sub>1</sub>-6. 8 T<sub>1</sub>. 2. 4  
G<sub>1</sub>. 2 नातिमानादुदीरितः; T<sub>3</sub> नातिमानो दुरीरितः; G<sub>3</sub>. 4  
नातिमानाहु (G<sub>4</sub> °त्रि)रीरितः. — <sup>c</sup>) D<sub>5</sub> अपवर्गः (for  
°रज्ञः). K<sub>1</sub> परो; K<sub>5</sub> परा- (for परां). G<sub>3</sub> (also as

in text) प्रीति (for बुद्धि). K<sub>1</sub> M<sub>2</sub> अपरज्ञपराबुद्धि-  
— <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>1</sub>. 2. 4. 5 Dn D<sub>1</sub>-3. 7. 9 ज्ञात्वा; K<sub>2</sub> स्मृत्वा;  
G<sub>3</sub>. 4 त्वष्टा (sic) (for स्पृष्ट्वा). M<sub>4</sub> तस्माद् (for  
मोहाद्). K<sub>4</sub> श्रुत्वा मोहात्प्रमुच्यते.

16 = (var.) 11. 2. 8; 12. 168. 17. — <sup>a</sup>) K<sub>2</sub>  
आपतिताः. — <sup>b</sup>) K<sub>2</sub> गताः. — <sup>c</sup>) G<sub>4</sub> damaged.  
K<sub>1</sub>. 3 ते (for तं). K<sub>2</sub> नासौमं (sic); G<sub>5</sub> M<sub>2</sub>. 3  
नासौ मा. D<sub>1</sub>-6. 8 T<sub>3</sub>. 4 G<sub>3</sub> नासौ मां वेत्ति (D<sub>1</sub>. 6. 8  
मायेति) नाहं तं; T<sub>1</sub> नासौ मां वेत्ति मुद्यंतं; T<sub>2</sub> नासौ  
मानादहंकारान्; G<sub>1</sub>. 2 नासौ मायेति नाहंता (G<sub>2</sub> °हं तं).  
— <sup>d</sup>) K<sub>2</sub> विनाशता; K<sub>5</sub> वरांगना; T<sub>3</sub> निरागता (for  
विरा°). G<sub>4</sub> न च वेद्मि कथंचन.

17 <sup>a</sup>) D<sub>1</sub>-6. 8 T G<sub>1</sub>-3. 5 M कर्म- (for येन). — B<sub>5</sub>  
om. (hapl.) 17<sup>bc</sup>. — <sup>b</sup>) D<sub>1</sub>. 3 यत्क (D<sub>3</sub> संक) रोल्यय-  
मीश्वरः. — K<sub>2</sub>. 4 (orig.) D<sub>1</sub>-6. 8 S om. (hapl.) 17<sup>cd</sup>.  
— <sup>d</sup>) B<sub>2</sub>. 5 D<sub>9</sub> अवाप्तुते (for उपाश्रुते). — <sup>f</sup>) K<sub>1</sub>-3. 5  
B<sub>2</sub>. 4. 5 Dn<sub>1</sub> D<sub>1</sub>-3. 5. 7. 9 T G<sub>2</sub>-5 M<sub>2</sub>. 4. 5 शरीरं (for  
ज्ञा°). K<sub>3</sub> D<sub>5</sub> S तु; K<sub>4</sub>. 5 स; D<sub>1</sub>. 6. 8 तं (for च).  
K<sub>2</sub> शरीरतः (for °वान्).

Colophon. — Adhy. name : D<sub>1</sub>. 6. 8 T<sub>3</sub> G<sub>1</sub> अध्या-  
त्मकथनं; D<sub>9</sub> आश्रयदर्शनं. — Adhy. no. (figures,  
words or both) : K<sub>2</sub> 38; K<sub>4</sub> D<sub>1</sub>. 6. 8 T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>. 2. 5  
M<sub>1</sub>-4 41; K<sub>5</sub> D<sub>1</sub> 36; Dn<sub>2</sub> D<sub>1</sub> 34; D<sub>5</sub> T<sub>3</sub>. 4 G<sub>3</sub>. 4  
M<sub>5</sub> 42 (as in text); T<sub>1</sub> 40. — Śloka no. : K<sub>5</sub>  
36; D<sub>9</sub> 19.

४३

वैशंपायन उवाच ।

अदृष्टा तु नृपः पुत्रान्दर्शनं प्रतिलब्धवान् ।  
ऋषिप्रसादात्पुत्राणां स्वरूपाणां कुरूद्वह ॥ १  
स राजा राजधर्माश्च ब्रह्मोपनिषदं तथा ।  
अवाप्तवान्नरश्रेष्ठो बुद्धिनिश्चयमेव च ॥ २  
विदुरश्च महाप्राज्ञो ययौ सिद्धिं तपोबलात् ।  
धृतराष्ट्रः समासाद्य व्यासं चापि तपस्विनम् ॥ ३  
जनमेजय उवाच ।  
ममापि वरदो व्यासो दर्शयेत्पितरं यदि ।  
तद्रूपवेपथयसं श्रद्धयां सर्वमेव ते ॥ ४

प्रियं मे स्यात्कृतार्थश्च स्यामहं कृतनिश्चयः ।  
प्रसादादपिपुत्रस्य मम कामः समृध्यताम् ॥ ५  
सूत उवाच ।  
इत्युक्तवचने तस्मिन्नृपे व्यासः प्रतापवान् ।  
प्रसादमकरोद्धीमानानयञ्च परिक्षितम् ॥ ६  
ततस्तद्रूपवयसमागतं नृपतिं दिवः ।  
श्रीमन्तं पितरं राजा ददर्श जनमेजयः ॥ ७  
शमीकं च महात्मानं पुत्रं तं चास्य शृङ्गिणम् ।  
अमात्या ये बभूवुश्च राज्ञस्तांश्च ददर्श ह ॥ ८  
ततः सोऽवभृथे राजा मुदितो जनमेजयः ।

C. 15. 947  
B. 15. 35. 9  
K. 15. 37. 9

43

☞ This adhy. is missing in Ś1 B2 (cf. v. l. 15. 3. 3; 22. 1).

1 <sup>a</sup>) D1-2.2.2 न दृष्टा (for क्षरणा). K2 G2 M2 नृपतिः; T2 तं नृपः (for तु नृपः); B2 M2 पुत्र- (for पुत्रान्). — <sup>b</sup>) K2 दर्शने (for 'नं'). K2 तु न; K2-2 न तु (for प्रति-). B2 -दर्शनं (for -लब्धवान्). D1-2.2 T G1-4 तथा संवेधियांश्चवान्. — <sup>c</sup>) K2-2: B1.2.4-2 D T2.4 ऋषेः (for ऋषि-). T1 वीरांश्च (for पुत्राणां). — <sup>d</sup>) K1.2.2: T2 सु-; K2 D1-2.2 T2 G M स- (for स्व-). K1 B1.2 D1.2.2.2.2 T2 G2.4 M2 कुरूद्वहः. T1 मरुपान्कुल्यंशजादुः; T2 वीराणां च कुरूद्वहः.

2 <sup>b</sup>) K1 D1 ब्राह्मोपनिषदं; K2 B2 D2 ब्राह्मोपनिषदम्. T1 तदा (for तथा). — <sup>c</sup>) G2 अयासवान् (for मया). K2-1 नरश्रेष्ठ (for 'श्रेष्ठो'). — <sup>d</sup>) K1 बुद्धिं (for बुद्धि-).

3 <sup>a</sup>) K1 यथा प्राज्ञो; B2 D1 महाप्राज्ञो (for 'प्राज्ञो'). — <sup>c</sup>) K1.2.4.4 B2.4 D2 G2 M2-2 धृतराष्ट्रं (for 'राष्ट्रः'). — <sup>d</sup>) K1 B1.2.4-6 Dn D1-2.2.2 चैव (for चापि). B2 तपोधनं.

4 <sup>a</sup>) K1.2 B1.2.4.2 Dn D2 -वेद्य- (for -वेप-). K2 -विषयं; G2.3 -आहारभ्यं. B2 तद्रूपवयसं दृष्ट्वा. — <sup>d</sup>) D1-2.2 T G2.2 M तन् (for ते).

5 <sup>a</sup>) K2 प्रियो; M2 कृतं (for प्रियं). K2.4 पृत्व

(for मे स्यात्). K1.2 कृतार्थस्य. — <sup>b</sup>) T2 स्याद् (for स्याम्). K2 अहं कृतविनिश्चयः.

6 MSS. सौत्विर् (for सूत). — <sup>a</sup>) G2.4 इत्युक्ते (for 'क्त-'). — <sup>b</sup>) K2 समासवान् (for प्रताप°). — <sup>d</sup>) T1 आह्वयस्य (for आनयञ्च). K1.3 B1.2.4.6 D1.3.7-9 G M परीक्षितं.

7 K2 om. 7. — <sup>a</sup>) K2 तद्रूपवेपथयसा = (var.) 4°. — <sup>b</sup>) D1.2.3 नृपतिर् (for 'तिं'). B2 दिशः; M1 तदा (for दिवः). — <sup>d</sup>) K2-1 D1-2.2 S ददर्श स (K2.4 'श्रीय' परि (G1.3 M2-2 'री' क्षितं).

8 <sup>a</sup>) K1.2 B1.2.5.6 G2 M2 शमीकं; T1 फेनपं (for शमीकं). K2 तु (for च). D1-6.8 T G1.2.4.5 M1-2.2 महाभागं; G2 'वाहुं (for 'त्मानं'). — <sup>b</sup>) K2-6 तस्य च; D1-2.2 S चाप्यस्य (for तं चास्य). — <sup>c</sup>) K1 transp. ये and च. K1 ते (for ये). D1-6.8 T2-4 G M च निहता (for बभूवुश्च). T1 ये चापि निहताः पूर्व- — <sup>d</sup>) T1 स (for च). B2.6 D1.3-6.8.8 S (except T1) सः (for ह).

9 <sup>a</sup>) K2 सोवभृथो; B2 सोप्यभवद्; D1.4 सोवभृते (B1 'तो); D2.6.8 S स्ववभृथे (T2 'ते; G2 'थो) (for सोऽव). — <sup>b</sup>) K1 T2 G1 जनमेजय. — <sup>c</sup>) K1 पितरो (for 'रं'). K2 स्तपयामास; B2 पूजं; D2.7 ज्ञापं; D2 T1.4 स्थापं (for स्नापं). — <sup>d</sup>) B2 अश्रौ (for सस्नीं). K2 पार्थिव. D1 स्वयसन्चे च पार्थिवाः.

10 <sup>a</sup>) K2 D1-6.8 T1.3.4 G M2-5 तु (for च).

C. 15. 847  
D. 15. 25. 9  
K. 15. 27. 9

पितरं स्नापयामास स्वयं सत्त्वौ च पार्थिवः ॥ ९  
स्नात्वा च भरतश्रेष्ठः सोऽऽस्तीकमिदमब्रवीत् ।  
यायावरकुलोत्पन्नं जरत्कारुमुतं तदा ॥ १०  
आस्तीक विविधाश्चर्यो यज्ञोऽयमिति मे मतिः ।  
यदद्यायं पिता प्राप्तो मम शोकप्रणाशनः ॥ ११

आस्तीक उवाच ।

ऋषिद्वैपायनो यत्र पुराणस्तपसो निधिः ।  
यज्ञे कुरुकुलश्रेष्ठ तस्य लोकाबुभौ जितौ ॥ १२  
श्रुतं विचित्रमाख्यानं त्वया पाण्डवनन्दन ।  
सर्पाश्च भस्मसान्वीता गताश्च पदवीं पितुः ॥ १३  
कथंचित्तक्षको मृक्तः सत्यत्वात्तत्र पार्थिव ।

ऋषयः पूजिताः सर्वे गतिं दृष्ट्वा महात्मनः ॥ १४  
प्राप्तः सुविपुलो धर्मः श्रुत्वा पापविनाशनम् ।  
विमुक्तो हृदयग्रन्थिरुदारजनदर्शनात् ॥ १५  
ये च पक्षधरा धर्मे सद्वृत्तरुचयश्च ये ।  
यान्दृष्ट्वा हीयते पापं तेभ्यः कार्या नमस्क्रियाः ॥ १६

सूत उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा द्विजश्रेष्ठात्स राजा जनमेजयः ।  
पूजयामास तमृषिमनुमान्य पुनः पुनः ॥ १७  
पृच्छ तमृषिं चापि वैशंपायनमच्युतम् ।  
कथावशेषं धर्मज्ञो वनवासस्य सत्तम ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिकपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

K1 B1. 2. 4-6 Dn D1-2. 7. 9 स्नात्वा स (K1 च) नृपति-  
विप्रम्. —<sup>b</sup>) K1. 8-6 B1 2. 4-6 Dn D1-2. 7. 9 आस्तीकम्;  
D1. 6. 8 T2. 4 G1-4 M5 ह्यास्तीकम्; D5 T1. 8 ह्यास्तीकम्  
(for सोऽऽस्तीकम्). K2 वाक्यम्; T1 चेदम् (for हृदम्).  
—<sup>c</sup>) K2 M1 यायावर- (for यायावर-). K2-5 D1-6. 8  
S कुलोद्भूतं (for 'त्पन्नं'). —<sup>c</sup>) T5 M1 तथा (for  
तदा).

11 <sup>a</sup>) D1-6. 8 T2-4 G M अस्तीक. —<sup>c</sup>) M1 मां  
(for [ऋ]यं) D5 प्रोक्तो (for प्राप्तो).

12 Some MSS. अस्तीक (for आ<sup>a</sup>). —<sup>a</sup>) K2  
यस्य (for यत्र). —<sup>b</sup>) D5 तपसां (for 'सो). —<sup>c</sup>)  
K1 जज्ञे (for यज्ञे). —<sup>d</sup>) K2. 3. 5 वेन; K4 यस्य  
(for तस्य). D1. 6. 8 मितौ (for जितौ).

13 <sup>a</sup>) D1. 6. 8 आख्यातं (for 'नं). K4 श्रुतं चित्रं  
समाख्यातं. —<sup>b</sup>) T2 त्वया (for त्वया). —<sup>c</sup>) T1  
सर्वे (for सर्पाश्च). D1. 6 G3. 4 भस्मतां (for 'सान्).  
—<sup>d</sup>) K1 B1. 4 D2 (marg.) G5 M2-3 गता; K2-5 B2  
Dn D2 T1 G1 M1 गतश्च (for गताश्च). B5 D1. 3. 9  
गतयश्च पराः पितुः.

14 <sup>b</sup>) D1 स मया (for सत्यत्वात्). —<sup>c</sup>) M5  
आजिताः (for 'दं). —<sup>d</sup>) B1. 2. 4. 5 G5 M2. 3 गतिर्दृष्टा  
(for गतिं दृष्ट्वा). K2-5 B5 D1. 8 तयात्मनः (for महा<sup>a</sup>).

15 <sup>a</sup>) K2 B1. 5 D7 G5 M1. 2 स; K4 D1. 6. 8 T1

G1. 2 M5 तु (for सु). —<sup>b</sup>) G5 M2-4 श्रुतः (for  
श्रुत्वा). K4 प्राण- (for पाप-). T2 G5 M1-4 -विनाशनः  
(for 'नम्). K1 श्रुत्वा पापविनाशनः. —<sup>c</sup>) B5 विमुक्ता  
(for 'क्तो).

16 <sup>a</sup>) D1. 6. 8 एष (sic) (for ये च). K2 पक्षपरा;  
K4 दक्षतरा; D5 T4 G2. 4 पक्षरता (for 'धरा). T1 ये  
च धर्मे स्थिता नित्यं. —<sup>b</sup>) G2 सुवृत्तः; M2 सद्वृत्ते (for  
'त्त-). G1 मे (for ये). —<sup>c</sup>) M5 यं (for यान्).  
K2-5 जहते; D1-6. 8 S त्यज (T1 G1 'ज्व)ते (for हीयते).  
—<sup>d</sup>) K2 T3 G5 M5 नमस्क्रिया; K5 'ह्यतिः (for  
'स्क्रियाः).

17 Some MSS. सौविद्र (for सूत). —<sup>a</sup>) K द्विज-  
श्रेष्ठाः; B5 श्रेष्ठ; T2 नृपश्रेष्ठात्; G5 M1-4 नरश्रेष्ठः  
(for द्विजश्रेष्ठात्). —<sup>b</sup>) K2 समयो; K2-5 S (except  
T1) स नृपो (for स राजा). — After 17<sup>ab</sup>, T1 ins.:

84<sup>a</sup> दृष्ट्वा च पितरं वृत्तं पूजयामास तं मुनिम् ।

वैशंपायन उवाच ।

दृतराष्ट्रो महाराज प्रसादात्तस्य वै मुनेः ।

— After the above, T1 reads 44. 1<sup>ab</sup>. —<sup>d</sup>) B5  
अन्नतांबुलवस्त्रकैः. — After 17, D5 ins.:

85<sup>a</sup> परिक्षिदपि तत्रैव बभूव च तिरोहितः ।

18 <sup>a</sup>) K5 स मुनिं (for तमृषिं). K5 M5 om.;

४४

जनमेजय उवाच ।

दृष्ट्वा पुत्रांस्तथा पौत्रान्सानुवन्धाञ्जनाधिपः ।  
धृतराष्ट्रः किमक्रोद्राजा चैव युधिष्ठिरः ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं पुत्राणां दर्शनं पुनः ।  
वीतशोकः स राजर्षिः पुनराश्रममागमत् ॥ २  
इतरस्तु जनः सर्वस्ते चैव परमर्षयः ।  
प्रतिजग्मुर्यथाकामं धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञया ॥ ३

पाण्डवास्तु महात्मानो लघुभूयिष्ठसैनिकाः ।

अनुजग्मुर्महात्मानं सदारं तं महीपतिम् ॥ ४

तमाश्रमगतं धीमान्ब्रह्मर्षिलोकपूजितः ।

मुनिः सत्यवतीपुत्रो धृतराष्ट्रमभापत् ॥ ५

धृतराष्ट्र महावाहो शृणु कौरवनन्दन ।

श्रुतं ते ज्ञानवृद्धानामृषीणां पुण्यकर्मणाम् ॥ ६

ऋद्वाभिजनवृद्धानां वेदवेदाङ्गवेदिनाम् ।

धर्मज्ञानां पुराणानां वदतां विविधाः कथाः ॥ ७

C. 15. 963  
B. 15. 26. 7  
K. 15. 28. 7

D<sub>1</sub>. 2. 8 T G<sub>1-1</sub> राजा; M<sub>2</sub> चैव; M<sub>3</sub> विप्रं (for चापि).  
K<sub>2</sub> पप्रच्छ स मुनिं तं वै; K<sub>3</sub> G<sub>2</sub> M<sub>1</sub>. 5 पुनः पप्रच्छ तन्मृषिं  
(K<sub>3</sub> स मुनिं); K<sub>4</sub> पप्रच्छ स मतिश्रेष्ठ. —<sup>b</sup> B<sub>2</sub>  
उत्तमं (for लच्युतम्). —<sup>c</sup> B<sub>2</sub> D<sub>2</sub> तथा (D<sub>2</sub> 'दा')-  
वदोपं (for कथा). K<sub>4</sub> T<sub>2</sub>. 4 धर्मज्ञं; D<sub>1-5</sub>. 8 G<sub>1-3</sub> M  
'ज्ञ (for 'ज्ञो). —<sup>d</sup> K<sub>2</sub> उत्तमं; K<sub>3</sub> B<sub>2</sub> D<sub>1</sub>. 2. 9 T<sub>1</sub>.  
2. 4 G<sub>2-3</sub> M<sub>1</sub>. 5 सत्तनः (for 'म). K<sub>1</sub> वनवासाय मुत्तमं  
(sic); B<sub>2</sub> 'सं महात्मनः.

Colophon om. in K<sub>4</sub>. — *Adhy. name*: K<sub>1</sub> B<sub>1</sub>. 2.  
4. 5 D<sub>1</sub>. 2. 8 T<sub>2</sub> G<sub>1</sub> परि (K<sub>1</sub> D<sub>1</sub>. 2. 8 T<sub>2</sub> G<sub>1</sub> 'री) द्विदर्शनं.  
— *Adhy. no.* (figures, words or both): K<sub>2</sub> 39;  
K<sub>3</sub> 52; D<sub>2</sub> D<sub>2</sub> 35; D<sub>1</sub> 37; D<sub>1</sub>. 2. 8 T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>. 2. 5  
M<sub>1-3</sub> 42; D<sub>2</sub> T<sub>2</sub>. 4 G<sub>2</sub>. 4 M<sub>3</sub> 43 (as in text); T<sub>1</sub>  
41. — *Sloka no.*: K<sub>4</sub> 29; D<sub>2</sub> 17.

44

This adhy is missing in S<sub>1</sub> B<sub>2</sub> (cf. v. l. 15.  
3. 3; 22. 1).

1 T<sub>1</sub> reads 1<sup>ab</sup> after 84<sup>+</sup>. —<sup>a</sup> K<sub>2</sub>. 2. 5 च  
पौत्रांश्च (for तथा पौत्रान्). —<sup>b</sup> K<sub>2</sub>. 5 जनाधिपः; D<sub>2</sub>  
जनाश्रयः; T<sub>1</sub> मुहूर्तान् (for जनाधिपः). K<sub>4</sub> सानु-  
वन्धाद्विपाधिप (sic). — T<sub>1</sub> om. 1<sup>c-3</sup>.

2 T<sub>1</sub> om. 2 (cf. v. l. 1). —<sup>a</sup> D<sub>1</sub>. 5. 7 T<sub>4</sub> G<sub>2</sub>. 5  
M<sub>3</sub> तं (for तद्). —<sup>b</sup> K<sub>1</sub> B<sub>1</sub>. 2. 4-5 D<sub>n</sub> D<sub>1-3</sub>. 7. 9  
T<sub>2</sub> नृपः; Bom. ed. नृप (for पुनः). —<sup>c</sup> K<sub>2-5</sub>  
D<sub>1-3</sub>. 8 S (T<sub>1</sub> om.) गत- (for वीत-). K<sub>3</sub> च (for  
स). —<sup>d</sup> K<sub>4</sub> D<sub>n</sub> 2 आगतः; T<sub>2</sub> आविशत् (for आग-  
मत्).

3 T<sub>1</sub> om. 3 (cf. v. l. 1). —<sup>a</sup> K<sub>2</sub> इतश्च स्व-;  
B<sub>2</sub> इतरश्च; D<sub>1</sub>. 2. 8 G<sub>1</sub> इतस्ततो (for इतरस्तु). B<sub>2</sub>  
सर्वे (for सर्वम्). G<sub>2</sub> इतरे तु जनाः सर्वे; M<sub>3</sub> 'रस्तु  
जनाः सर्वास (sic). —<sup>b</sup> G<sub>2</sub> तथा (for ते च).

4 <sup>a</sup> D<sub>1</sub> G<sub>1</sub> च (for तु). —<sup>b</sup> D<sub>1</sub> नाति; T<sub>1</sub>  
यत्र (for लघु-). K<sub>4</sub> -भूयस्व- (for -भूयिष्ठ-). —<sup>c</sup>  
K<sub>1</sub> B<sub>1</sub>. 2. 4-5 D<sub>n</sub> D<sub>1-3</sub>. 7. 9 पुनर्जग्मुरः; K<sub>2</sub> अमिज<sup>+</sup>;  
T<sub>1</sub> किमकुर्वन् (for अनुजग्मुरः). B<sub>2</sub> D<sub>1</sub> महात्मानः; M<sub>1</sub>  
यथाकामं (for महात्मानं). —<sup>d</sup> K<sub>1</sub> B<sub>1</sub>. 2. 4-5 D<sub>n</sub>  
D<sub>1-3</sub>. 7. 9 M<sub>3</sub> सदारास्तं; T<sub>1</sub> धृतराष्ट्रं (for सदारं तं).  
T<sub>2</sub> महीपते.

5 T<sub>1</sub> om. 5<sup>ab</sup>. —<sup>a</sup> D<sub>1</sub>. 2. 8 G<sub>1</sub> तदाश्रम- (for  
तमां). K<sub>1</sub>. 4 B<sub>1</sub>. 5 D<sub>n</sub> D<sub>2</sub>. 7. 9 -पदं (for -गतं). K<sub>2</sub>  
श्रीमान् (for धीं). —<sup>b</sup> K<sub>4</sub> ब्रह्मर्षि- (for 'र्षिर्').  
D<sub>2</sub> देव- (for लोक-). — Before 5<sup>cd</sup>, T<sub>1</sub> ins. वैशं-  
पायनः. —<sup>d</sup> K<sub>1-5</sub> वचोब्रवीत् (for अभापत्). — For  
5<sup>cd</sup>, D<sub>1-5</sub>. 8 S subst.:

86\* द्वैपायन उपागम्य राजानमिदमब्रवीत् ।

[ D<sub>2</sub> द्वैपायनम् (for 'न). D<sub>3</sub> उपागत्य (for 'गम्य.) ]

6 <sup>c</sup> B<sub>1</sub>. 4-5 D<sub>1-5</sub>. 8 T G<sub>1-4</sub> M<sub>1</sub> श्रुतास् (for श्रुतं).  
—<sup>d</sup> K<sub>3</sub> ज्ञान-; G<sub>1</sub> पश्य (for पुण्य-). G<sub>3</sub> दर्शान्  
(for -कर्मणाम्). M<sub>3</sub> ऋषीणां भावितात्मनां.

7 <sup>a</sup> B<sub>2</sub> D<sub>1-5</sub>. 8. 9 T<sub>2</sub>. 4 G<sub>1-4</sub> बुद्धीनां (for -वृद्धानां).  
K<sub>1</sub> Bom. ed. अ (Bom. ed. अ) द्वाभिजनवृद्धानां; K<sub>2-5</sub>  
सिद्धानां ज्ञानबुद्धी (K<sub>2</sub> 'बुद्धा) नां; T<sub>1</sub> G<sub>5</sub> M जु (M<sub>5</sub> वृ-  
द्वाभिजनबुद्धीनां. —<sup>b</sup> K<sub>1</sub> वादिनीं; K<sub>2-5</sub> वादिनां



मा स्म शोके मनः कार्पीर्दिष्टेन व्यथते बुधः ।  
 श्रुतं देवरहस्यं ते नारदाद्देवदर्शनात् ॥ ८  
 गतास्ते क्षत्रधर्मेण शस्त्रपूतां गतिं शुभाम् ।  
 यथा दृष्टास्त्वया पुत्रा यथाकामविहारिणः ॥ ९  
 युधिष्ठिरस्त्वयं धीमान्भवन्तमनुरुध्यते ।  
 सहितो भ्रातृभिः सर्वैः सदारः ससुहृज्जनः ॥ १०  
 विसर्जयैनं यात्वेष स्वराज्यमनुशासताम् ।  
 मासः समधिको ह्येषामतीतो वसतां वने ॥ ११  
 एतद्धि नित्यं यत्नेन पदं रक्ष्यं परंतप ।

बहुप्रत्यर्थिकं ह्येतद्राज्यं नाम नराधिप ॥ १२  
 इत्युक्तः कौरवो राजा व्यासेनामितबुद्धिना ।  
 युधिष्ठिरमथाहूय वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ १३  
 अजातशत्रो भद्रं ते शृणु मे भ्रातृभिः सह ।  
 त्वत्प्रसादान्महीपाल शोको नास्मान्प्रवाधते ॥ १४  
 रमे चाहं त्वया पुत्र पुरेव गजसाह्वये ।  
 नाथेनानुगतो विद्वन्प्रियेषु परिवर्तिना १५  
 प्राप्तं पुत्रफलं त्वत्तः प्रीतिर्मे विपुला त्वयि ।  
 न मे मन्युर्महाबाहो गम्यतां पुत्र मा चिरम् ॥ १६

(for वेदिनाम्). — Ms repeats 7<sup>cd</sup> after 87\*.  
 —<sup>c</sup>) K<sub>2</sub>. 3. 5 वदान्यानां (for पुराणानां). Ms (second  
 time) श्रुताश्च तदप्रभावस्य. —<sup>d</sup>) T<sub>8</sub> विदिताः (for  
 विविधाः). K<sub>6</sub> वदतां विविधां कथां. — After 7, Ms  
 ins.:

87\* यथायं वासुदेवस्तु धृतराष्ट्रं बलेन वै ।  
 जगत्पतिं यथा धर्मो लोके तिष्ठन्कलावपि ।  
 तत्प्रसादेन राजासौ महान्धर्ममवाप्नुयात् ।  
 तत्पादकमलस्पृष्टां कलिर्नैयान्महीमिमाम् ।

8 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> कोशे (sic) (for शोके). —<sup>b</sup>) K<sub>5</sub> G<sub>1</sub>  
 दृष्टेन; G<sub>2</sub>. 4 इष्टेन (for दिं). T<sub>1</sub> भवितव्यं तथैव तत्.  
 —<sup>c</sup>) K<sub>2</sub> एव; T<sub>1</sub> दिव्य- (for देव-).

9 <sup>a</sup>) K<sub>2</sub>. 3. 5 M<sub>1</sub> तथा (for यथा). K<sub>1</sub> B<sub>1</sub> दृष्ट्वा  
 (for दृष्टास्). K<sub>3</sub> तथा वीरा (for त्वया पुत्रा). —<sup>d</sup>)  
 B<sub>1</sub>. 5 Dn D<sub>2</sub>. 7. 9 G<sub>1</sub> तथाकाम-; D<sub>6</sub> यथाकामं; T<sub>4</sub>  
 यथा नाम; G<sub>3</sub> सर्वे चैव (for यथाकाम-). K<sub>1</sub> B<sub>1</sub>. 2. 6  
 D<sub>1</sub>. 3 तथाकामविचारिणः; G<sub>4</sub> सर्वे चैव प्रहारिणः.

10 <sup>a</sup>) B<sub>1</sub>. 6. 6 D (except Dn D<sub>9</sub>) T<sub>3</sub>. 4 G<sub>1</sub>. 3. 4  
 स्वयं (for त्वयं). —<sup>c</sup>) K<sub>2</sub> om. from भ्रातृभिः up to  
 मतीतो (in 11<sup>d</sup>).

11 K<sub>2</sub> om. up to मतीतो (cf. v. l. 10). —<sup>a</sup>)  
 B<sub>1</sub> विवर्जय (for विसृ). K<sub>3</sub> T<sub>2</sub> यस्त्रेष (for यात्वेष).  
 —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub> सुराज्यम्; B<sub>6</sub> स्वराष्ट्रम्; G<sub>3</sub> सराज्यम् (for  
 स्व). K<sub>1</sub>. 5 श्रासितुं; B<sub>6</sub> श्रासतां; D<sub>4</sub>-6. 8 S श्रास्तु  
 (G<sub>1</sub> स्ति) वै (for श्रासताम्). — G<sub>3</sub> om. 11<sup>c</sup>-12<sup>d</sup>.  
 11<sup>cd</sup> is partly damaged in G<sub>4</sub>. —<sup>c</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>1</sub>. 5 Dn  
 D<sub>2</sub>. 7 त्वेषाम्; Bom. ed. तेषाम् (for ह्येषाम्). —<sup>d</sup>)  
 K<sub>1</sub>. 5 Dn<sub>1</sub> D<sub>2</sub> मुने (for वने).

12 G<sub>3</sub> om. 12 (cf. v. l. 11). T<sub>1</sub> om. 12<sup>ab</sup>. —<sup>a</sup>)

K<sub>6</sub> यत्ने (for नित्यं). —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub>. 5 M<sub>3</sub> परं रक्ष्यं (K<sub>4</sub>  
 क्षं) (for पदं रक्ष्यं). B<sub>1</sub>. 2. 4-6 Dn D<sub>1</sub>-3. 7 नराधिप  
 (for परंतप). K<sub>1</sub> पदे रक्षे नराधिप (sic); D<sub>9</sub> पदं  
 लक्ष्यं नराधिप. —<sup>c</sup>) K<sub>6</sub> -प्रत्यर्थकं; B<sub>6</sub> -पुण्यार्थकं;  
 D<sub>8</sub> G<sub>1</sub>. 2. 4 -प्रत्यर्थितं; M<sub>2</sub>. 4 -भृत्यार्थिकं (for -प्रत्य<sup>c</sup>).  
 —<sup>d</sup>) K<sub>4</sub> राज्ञां (for राज्यं). K<sub>1</sub> B<sub>1</sub>. 2. 4-6 Dn D<sub>1</sub>-3.  
 7. 9 T<sub>1</sub> कुरुद्वह; T<sub>2</sub> जनाधिप (for नरा<sup>c</sup>).

13 <sup>b</sup>) B<sub>1</sub>. 2. 4-6 Dn D<sub>1</sub>-3. 7. 9 व्यासेनातुलतेजसा.

14 Before 14, MSS. ins. धृतराष्ट्रः. —<sup>b</sup>) D<sub>1</sub> यद्  
 (for मे). —<sup>c</sup>) G<sub>1</sub> प्रभावात् (for प्रसादान्). D<sub>1</sub>. 6. 8  
 G<sub>1</sub>. 2 महाराज (for महीपाल). —<sup>d</sup>) G<sub>2</sub> नास्मिन् (for  
 नास्मान्). K<sub>2</sub>-5 न शोको मां प्रवाध (K<sub>4</sub> जाय)ते; G<sub>5</sub>  
 M<sub>1</sub>. 2 शोको मम न वा (M<sub>1</sub> मा न विवा)धते; M<sub>3</sub> गतः  
 शोको ममानघ.

15 <sup>a</sup>) K<sub>3</sub> न मे; K<sub>4</sub> D<sub>1</sub> रेमे (for रमे). K<sub>1</sub>  
 चाहं; G<sub>2</sub>. 4 चाहं (for चाहं). —<sup>b</sup>) K<sub>2</sub>-5 D<sub>4</sub>-6. 8 S  
 पुरा (K<sub>2</sub>-5 वने; M<sub>3</sub> त्वया) नागपुरे य (K<sub>4</sub> त)था.  
 — T<sub>1</sub> om. 15<sup>cd</sup>. —<sup>c</sup>) M<sub>4</sub> स्नेहेन (for नाथेन). K<sub>1</sub>. 4  
 Dn D<sub>1</sub>-4. 6-8 T<sub>2</sub>. 3 G<sub>1</sub>. 5 M<sub>2</sub>. 4. 5 विद्वान् (for विद्वन्).  
 T<sub>3</sub> G<sub>3</sub>. 3 नाथेनानुगतेनाधि. —<sup>d</sup>) K<sub>3</sub> प्रिय- (for परि-).  
 K<sub>1</sub> -वर्तिनां; K<sub>3</sub> G<sub>1</sub>. 5 M<sub>2</sub>-5 -वर्तता; D<sub>4</sub>. 6. 8 T<sub>2</sub> G<sub>2</sub>  
 M<sub>1</sub> -वर्तते (for -वर्तिना). D<sub>6</sub> मप्रिये परिवर्तता; T<sub>4</sub>  
 प्रिये च परिवर्धिता; G<sub>3</sub>. 4 त्वप्रिये परिवर्धिता.

16 D<sub>9</sub> om. 16. —<sup>a</sup>) B<sub>6</sub> [अ]हं तु (for त्वत्तः).  
 —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>1</sub>. 2. 4-6 Dn D<sub>1</sub>-3. 7 परमा; D<sub>6</sub> विपुलं (for  
 ल). —<sup>c</sup>) D<sub>1</sub>. 6. 8 G<sub>1</sub>. 2 महाभाग (for बाहो).  
 K<sub>1</sub> रमे मन्युमहाबाहौ (sic). —<sup>d</sup>) D<sub>1</sub>-6. 8 S गम्यतां  
 मा चिरं कृथाः.

17 T<sub>3</sub> om. 17-43. —<sup>a</sup>) K<sub>1</sub> वेह; K<sub>6</sub> D<sub>1</sub>-6. 9

वन्तं चेह संप्रेक्ष्य तपो मे परिहीयते ।  
 पोयुक्तं शरीरं च त्वां दृष्ट्वा धारितं पुनः ॥ १७  
 मातरौ ते तथैवेमे शीर्णपर्णकृताशने ।  
 म तुल्यव्रते पुत्र नचिरं वर्तयिष्यतः ॥ १८  
 दुर्योधनप्रभृतयो दृष्टा लोकान्तरं गताः ।  
 व्यासस्य तपसो वीर्याद्भवतश्च समागमात् ॥ १९  
 योजनं चिरं वृत्तं जीवितस्य च मेऽनघ ।  
 उग्रं तपः समास्थायस्ते त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ २०  
 त्वय्यद्य पिण्डः कीर्तिश्च कुलं चेदं प्रतिष्ठितम् ।

श्वो वाद्य वा महाबाहो गम्यतां पुत्र मा चिरम् ॥ २१  
 राजनीतिः सुबहुशः श्रुता ते भरतर्षभ ।  
 संदेष्टव्यं न पश्यामि कृतमेतावता विभो ॥ २२  
 इत्युक्तवचनं तात नृपो राजानमत्रवीत् ।  
 न मामर्हसि धर्मज्ञ परित्यक्तुमनागसम् ॥ २३  
 कामं गच्छन्तु मे सर्वे भ्रातरोऽनुचरास्तथा ।  
 भवन्तमहमन्विष्ये मातरौ च यतव्रते ॥ २४  
 तमुवाचाथ गान्धारी मैवं पुत्र शृणुष्व मे ।  
 त्वय्यधीनं कुरुकुलं पिण्डश्च श्वशुरस्य मे ॥ २५

C. 15 981  
 B. 15. 26 25  
 K. 15. 28 25

T<sub>1-3</sub> G<sub>1-1</sub> चैव (for चेह). —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub> [s]य (for मे).  
 — T<sub>1</sub> om. 17<sup>cd</sup>. —<sup>c</sup>) K<sub>3-5</sub> D<sub>1-6.8</sub> T<sub>2.3</sub> G M उप-  
 युक्तं; B<sub>5</sub> तपोयं च (for 'युक्तं'). K<sub>1</sub> तु (for च).  
 —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub> त्वा (for त्वां). D<sub>n</sub> D<sub>2.7</sub> मनः (for  
 पुनः).

18 T<sub>1</sub> om. 18 (cf. v. l. 17). —<sup>a</sup>) T<sub>1</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1-4</sub>  
 च (for ते). K<sub>8.5</sub> D<sub>2</sub> च (for [ए]व). K<sub>1</sub> मातरन्ने  
 तथा चेमे. —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub> शीर्णपत्रः (for 'पर्णः'). K<sub>3</sub> G<sub>2</sub>  
 M<sub>2</sub> कृताशने (for 'कृता'). K<sub>1</sub> corrupt; K<sub>2</sub> शीर्ण-  
 \* \* कृताशने; K<sub>5</sub> शीर्णपत्रकृताशने. —<sup>c</sup>) K<sub>2</sub> तुल्यव्रते;  
 K<sub>3.5</sub> 'कृते (for 'व्रते). D<sub>8</sub> विप्रः; G<sub>2</sub> M<sub>1-3</sub> तात (for  
 पुत्र). D<sub>1.6.8</sub> मनुल्यव्रत (D<sub>1</sub> 'प्रण)तः पुत्र.

19 T<sub>1</sub> om. 19 (cf. v. l. 17). —<sup>b</sup>) K<sub>1.4.5</sub> B<sub>2</sub>  
 1.6 D<sub>1.2.4.7</sub> M<sub>2</sub> दृष्ट्वा; D<sub>1-6.8</sub> T<sub>1-3</sub> G<sub>1-4</sub> दिष्ट्वा (for  
 दृष्टा). —<sup>d</sup>) D<sub>1.6.8</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>1.2</sub> भवतां (T<sub>2</sub> G<sub>1</sub> 'ता)  
 (for 'तद्'). M<sub>5</sub> समागताः (for 'गमात्').

20 T<sub>1</sub> om. 20 (cf. v. l. 17). —<sup>a</sup>) K<sub>1-2.5</sub> B<sub>1</sub>  
 2.4.5 D<sub>n</sub> D<sub>1-2.7.9</sub> च (D<sub>n2</sub> तु) निर्वृत्तं; K<sub>1</sub> M<sub>1</sub> चिरा-  
 वृत्तं; B<sub>5</sub> चिरोवृत्तं (sic); T<sub>1</sub> तथावृत्तं (for चिरं वृत्तं).  
 —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>1.2.4-c</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1-2.7.9</sub> M<sub>5</sub> मम (for च मे).  
 T<sub>1</sub> जीवितव्यस्य मेनघ. —<sup>c</sup>) D<sub>1</sub> पुनः (for तपः). G<sub>1</sub>  
 समाधायस्ते; M<sub>1</sub> तमास्थायस्ते (for समा). D<sub>8.8</sub> G<sub>2</sub> उग्रं  
 पुनः समाधायस्ते. —<sup>d</sup>) B<sub>5</sub> D<sub>2</sub> T<sub>1-3</sub> G<sub>3.4</sub> M<sub>1.4.5</sub> तन्मानु-;  
 D<sub>1.6.8</sub> G<sub>1.2</sub> M<sub>2</sub> तदनु- (for त्वमनु-). M<sub>5</sub> तन्ममाज्ञातु-  
 मर्हसि.

21 T<sub>1</sub> om. 21 (cf. v. l. 17). —<sup>a</sup>) D<sub>1.3</sub> पिण्डश्च;  
 G<sub>1.2</sub> [अ]य पुण्य- (for [अ]य पिण्डः). K<sub>1</sub> पुत्रैश्च (for  
 कीर्तिश्च). K<sub>3</sub> त्वयाद्य मूर्तिः कीर्तिश्च; G<sub>5</sub> M<sub>1-4</sub> त्वयि  
 कीर्तिश्च पिण्ड (M<sub>2</sub> धर्म)श्च. —<sup>b</sup>) K<sub>2.5</sub> मूलं; K<sub>3</sub> मूलं  
 (for कुलं). —<sup>c</sup>) K<sub>2</sub> च (for second वा). D<sub>5</sub> T<sub>1.8</sub>

G<sub>1</sub> महाभाग (for 'बाहो). —<sup>d</sup>) = 16<sup>d</sup>. D<sub>1-6.8</sub> S  
 (T<sub>1</sub> om.) गम्यतां मा चिरं कृथाः.

22 T<sub>1</sub> om. 22 (cf. v. l. 17). —<sup>b</sup>) K<sub>2.3.5</sub> G<sub>5</sub>  
 M<sub>2-4</sub> श्रुता ते (M<sub>2</sub> मे) मनुजर्षभ. —<sup>c</sup>) K<sub>3</sub> संदेष्टव्ये;  
 T<sub>3</sub> संदेष्टव्यं. —<sup>d</sup>) K<sub>1.4</sub> B<sub>1.5.6</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2.7</sub> मे भवता  
 (for एतावता). D<sub>5</sub> G<sub>3.4</sub> कृतमेतन्न चेति भो; T<sub>1</sub> श्रुतं  
 सर्वं त्वया विभो.

23 T<sub>1</sub> om. 23 (cf. v. l. 17). Before 23, MSS.  
 ins. वैशंपायन उवाच. —<sup>a</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>1.2.4-6</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1-3.7.9</sub>  
 तं तु; D<sub>5</sub> T<sub>1.8</sub> G<sub>2</sub> तातं (for तात). — After 23<sup>ab</sup>,  
 K<sub>3</sub> ins.:

88\* तत्कालयुक्तं तथ्यं च बुद्धिमान्स युधिष्ठिरः ।

24 T<sub>1</sub> om. 24 (cf. v. l. 17). —<sup>a</sup>) K<sub>2</sub> हमे (for  
 कामं). K<sub>1</sub> ते (for मे). —<sup>b</sup>) M<sub>3</sub> सुहृदस् (for  
 अनुचरास्). D<sub>5</sub> च वा (for तथा). —<sup>c</sup>) K<sub>4.5</sub> B<sub>2</sub>  
 D<sub>6.8.9</sub> S (T<sub>1</sub> om.) अन्वेष्ये; D<sub>1.8</sub> अन्वासे (for  
 अन्विष्ये). D<sub>3</sub> corrupt. —<sup>d</sup>) D<sub>n1</sub> D<sub>2.4.6.8</sub> T<sub>1</sub> G<sub>5</sub>  
 M<sub>2.8</sub> यतव्रतः; D<sub>1</sub> पतिव्रते; D<sub>5</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>1.2.4</sub> M<sub>1.5</sub>  
 यतव्रतः (for 'व्रते). K<sub>2</sub> मातरं तु यतव्रते; K<sub>3.5</sub> 'रौ  
 तु यतव्रतौ (K<sub>5</sub> 'त); G<sub>3</sub> मातरौ शमितव्रतः; M<sub>1</sub> 'रौ  
 नियतव्रत.

25 T<sub>1</sub> om. 25 (cf. v. l. 17). —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub> मैव.  
 K B<sub>1.2.4.5</sub> D<sub>1-2.7.9</sub> च; B<sub>5</sub> ह (for मे). — T<sub>1</sub>  
 om. 25<sup>cd</sup>. —<sup>c</sup>) K<sub>4.5</sub> त्वदधीनं; B<sub>2</sub> त्वया (for  
 त्वय्यं). —<sup>d</sup>) K<sub>3</sub> B<sub>5</sub> G<sub>1</sub> पिण्डस्य (sic); D<sub>1.6.8</sub>  
 पांडोश्च (for पिण्डश्च). K<sub>2</sub> श्वसुरस्य.

26 T<sub>1</sub> om. 26 (cf. v. l. 17). —<sup>a</sup>) M<sub>1.2.4</sub> तात  
 (for पुत्र). D<sub>1</sub> पश्याव (for पर्याप्तम्). —<sup>c</sup>) T<sub>1</sub>  
 ययाह (for यदाह).

C. 15. 90?  
D. 15. 36. 26  
K. 15. 26. 26

गम्यतां पुत्र पर्याप्तमेतावत्पूजिता वयम् ।  
राजा यदाह तत्कार्यं त्वया पुत्र पितुर्वचः ॥ २६  
इत्युक्तः स तु गान्धार्या कुन्तीमिदमुवाच ह ।  
स्नेहवाष्पाकुले नेत्रे प्रमृज्य रुदतीं वचः ॥ २७  
विसर्जयति मां राजा गान्धारी च यशस्विनी ।  
भवत्यां बद्धचित्तस्तु कथं यास्यामि दुःखितः ॥ २८  
न चोत्सहे तपोविघ्नं कर्तुं ते धर्मचारिणि ।  
तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ॥ २९  
ममापि न तथा राज्ञि राज्ये बुद्धिर्यथा पुरा ।

27 T<sub>4</sub> om. 27 (cf. v. l. 17). Before 27, MSS. ins. वैशंपायन उवाच. — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>1.2.4-5</sub> Dn D<sub>1-2</sub>. 7.० क्षमापत् (for उवाच ह). — <sup>c</sup>) B<sub>2</sub> चास्पाकुले (sic); D<sub>3</sub> चाष्पाविले (for 'कुले). — <sup>d</sup>) K<sub>3-5</sub> करुणं; K<sub>4</sub> रुदता (for 'तीं). D<sub>1-0.8</sub> T<sub>1-3</sub> G<sub>1-4</sub> M<sub>5</sub> परिमृ (D<sub>2</sub> प्रतिमृ; T<sub>1</sub> परिमृ) ज्य विनीतवत्.

28 T<sub>4</sub> om. 28 (cf. v. l. 17). — <sup>a</sup>) G<sub>6</sub> M<sub>2</sub> मा (for मां). — After 28<sup>ab</sup>, M<sub>3</sub> ins.:

89\* शुश्रूपातिकृशा स्वं च नातः पुण्यं परं मम ।  
कुन्ती उवाच ।

न युक्तं तपसो विघ्नं कर्तुं दीक्षाकृशा वयम् ।  
अन्तकाले न युक्तं हि अपत्यादिपरिग्रहम् ।

— Before 28<sup>cd</sup>, M<sub>3</sub> ins. युधिष्ठिरः. — <sup>e</sup>) K<sub>1</sub> भवत्या; K<sub>5</sub> G<sub>6</sub> M<sub>4.5</sub> भवत्या (for 'त्वां). — <sup>d</sup>) B<sub>2</sub> दुःखं (for कथं).

29 T<sub>4</sub> om. 29 (cf. v. l. 17). — <sup>b</sup>) K<sub>3-5</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>2-4</sub> चारिणी (for 'णि). — <sup>c</sup>) T<sub>3</sub> [s]पि (for हि). D<sub>1.0.8</sub> वरं (for परं). — <sup>d</sup>) M<sub>2</sub> तपसो (for 'सा).

30 T<sub>4</sub> om. 30 (cf. v. l. 17). — <sup>a</sup>) Dn<sub>2</sub> मया (for मम). — <sup>b</sup>) D<sub>5</sub> राज्ञे; T<sub>3</sub> राज्य-; G<sub>2</sub> राज्ञे (for राज्ये). — B<sub>5</sub> D<sub>1</sub> om. (hapl.) 30<sup>c</sup>-31<sup>d</sup>. — <sup>c</sup>) K<sub>1</sub> D<sub>1.0</sub> तपस्यैव (sic). — <sup>d</sup>) D<sub>3</sub> तदा; G<sub>6</sub> M<sub>2-4</sub> यथा (for तथा).

31 B<sub>6</sub> D<sub>1</sub> T<sub>4</sub> om. 31 (cf. v. l. 30, 17). — <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>1.2.4.5</sub> Dn D<sub>2.3.7.0</sub> कृत्वा (for सर्वा). D<sub>5</sub> शून्येयं हि महीपाला. — <sup>b</sup>) D<sub>5</sub> सर्वा (for न मे). — <sup>c</sup>) K<sub>3</sub> च; G<sub>2</sub> न (for नः). K<sub>4</sub> परिसं; G<sub>1</sub> नो बल- (for नः परि-). — D<sub>3</sub> om. (hapl.) 31<sup>d</sup>-32<sup>a</sup>.

तपस्येवानुरक्तं मे मनः सर्वात्मना तथा ॥ ३०  
शून्येयं च मही सर्वा न मे प्रीतिकरी शुमे ।  
गान्धवा नः परिक्षीणा बलं नो न यथा पुरा ॥ ३१  
पाञ्चालाः सुभृशं क्षीणाः कन्यामात्रावशेषिताः ।  
न तेषां कुलकर्तारं कंचित्पश्याम्यहं शुमे ॥ ३२  
सर्वे हि भग्मसाक्षीता द्रोणेनकेन संयुगे ।  
अवशेषास्तु निहता द्रोणपुत्रेण वै निशि ॥ ३३  
चेदयश्चैव मत्स्याथ दृष्टपूर्वास्तथैव नः ।  
केवलं वृष्णिचक्रं तु चासुदेवपरिग्रहात् ।

— <sup>d</sup>) K<sub>3</sub> यल्वंतो; B<sub>2</sub> बलं मे न; D<sub>1.0.8</sub> बलं नूनं. D<sub>1.2</sub> T<sub>1</sub> G<sub>1-4</sub> M<sub>2</sub> यथापुरं.

32 T<sub>4</sub> om. 32 (cf. v. l. 17). D<sub>2</sub> om. 32<sup>a</sup> (cf. v. l. 31). — <sup>a</sup>) Some MSS. पंचालाः. K<sub>1</sub> मभृशं; K<sub>4</sub> तु भृशं; G<sub>2</sub> सुहृदः (for सुभृशं). — <sup>b</sup>) K<sub>2.3</sub> B<sub>1.2.4-6</sub> Dn D<sub>2.3</sub> कथामात्रावशेषिताः. — <sup>c</sup>) M<sub>1-4</sub> चेषां (for तेषां). — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub> केचित्; K<sub>2-4</sub> D<sub>1.0.8</sub> किंचित् (for कं). T<sub>1</sub> शुभं (for शुमे).

33 T<sub>4</sub> om. 33 (cf. v. l. 17). — <sup>a</sup>) D<sub>1.0.8</sub> ते सर्वे; T<sub>2.3</sub> G<sub>2</sub> सर्वेपि (for सर्वे हि). K<sub>4</sub> D<sub>2</sub> T<sub>3</sub> G<sub>2.4</sub> भग्मतां (for 'सान्). — <sup>b</sup>) K<sub>4</sub> D<sub>1-0.8</sub> S (T<sub>4</sub> om.) पूव च (K<sub>4</sub> तु) (for पूकेन). K<sub>1</sub> B<sub>1.2.4-5</sub> Dn D<sub>1-2</sub>. 7.० ते द्रोणेन रणा (K<sub>4</sub> परा) जिरे. — <sup>c</sup>) D<sub>1-0.8</sub> T<sub>3</sub> G<sub>2-4</sub> M<sub>5</sub> च (for तु). K<sub>1</sub> अक्षिष्टाश्चाभिहि (हि)ता; B<sub>1.2.4-6</sub> Dn D<sub>1-3.7.0</sub> 'क्षिष्टाश्च निहता; G<sub>5</sub> M<sub>1-4</sub> 'शेषं च निहतं. — <sup>d</sup>) D<sub>3</sub> ते (for वै).

34 T<sub>4</sub> om. 34 (cf. v. l. 17). — <sup>a</sup>) T<sub>1</sub> G<sub>2.4</sub> मात्स्याश्. — <sup>b</sup>) K<sub>2.3</sub> B<sub>5</sub> D<sub>3.4.0.8</sub> G<sub>1</sub> च (for नः). — <sup>c</sup>) K<sub>2-5</sub> B<sub>2</sub> Dn D<sub>2.7</sub> M<sub>3</sub> च; D<sub>6</sub> तं (for तु). K<sub>1</sub> केवलं पृथिवीचक्रं. — <sup>d</sup>) K<sub>4</sub> चासुदेवं (for 'देव-). M<sub>1</sub> -परिग्रहं. — After 34<sup>cd</sup>, M<sub>3</sub> ins.:

90\* स वृद्धं प्रीयते नित्यं स च देवः परात्मभूः ।

— <sup>e</sup>) K<sub>2-5</sub> B<sub>1.2.4.5</sub> Dn D<sub>2.7.0</sub> G<sub>1</sub> यद्; M<sub>1</sub> तान् (for यं). G<sub>3.4</sub> गंतुमचाहमिच्छामि. — <sup>f</sup>) K<sub>3</sub> राज्य-; M<sub>5</sub> नाद्य (for नान्य-). B<sub>2</sub> D<sub>1.3</sub> हेतुतः (B<sub>2</sub> 'ना); T<sub>3</sub> G<sub>1</sub> M<sub>1.5</sub> हेतुकं (for 'हे°). K<sub>1</sub> B<sub>1.4-6</sub> Dn D<sub>2</sub>. 7.० धर्मार्थं नार्थं (B<sub>1.4-6</sub> 'स्म) हेतुतः (B<sub>5</sub> 'त्वः); M<sub>3</sub> 'र्थं नास्महेतुकं.

35 T<sub>4</sub> om. 35 (cf. v. l. 17). — <sup>a</sup>) D<sub>1.0.8</sub> G<sub>2.4</sub>

यं दृष्ट्वा स्थातुमिच्छामि धर्मार्थं नान्यहेतुकम् ॥ ३४  
 शिवेन पश्य नः सर्वान्दुर्लभं दर्शनं तव ।  
 भविष्यत्यम्व राजा हि तीव्रमारप्स्यते तपः ॥ ३५  
 एतच्छ्रुत्वा महाबाहुः सहदेवो युधां पतिः ।  
 युधिष्ठिरमुवाचेदं वाग्पण्याकुललोचनः ॥ ३६  
 नोत्सहेऽहं परित्यक्तुं मातरं पार्थिवर्षभ ।  
 प्रतियातु भवान्क्षिप्रं तपस्तपस्याम्यहं वने ॥ ३७  
 इहैव शोषयिष्यामि तपसाहं कलेवरम् ।  
 पादशुश्रूपणे युक्तो राज्ञो मात्रोस्तथानयोः ॥ ३८

तमुवाच ततः कुन्ती परिप्लव्य महाभुजम् ।  
 गम्यतां पुत्र मैव त्वं वोचः कुरु वचो मम ॥ ३९  
 आगमा वः शिवाः सन्तु खस्था भवत पुत्रकाः ।  
 उपरोधो भवेदेवमस्माकं तपसः कृते ॥ ४०  
 त्वत्स्नेहपाशवद्धा च हीयेयं तपसः परात् ।  
 तस्मात्पुत्रक गच्छ त्वं शिष्टमल्पं हि नः प्रभो ॥ ४१  
 एवं संस्तम्भितं वाक्यैः कुन्त्या बहुविधैर्मनः ।  
 सहदेवस्य राजेन्द्र राज्ञथैव विशेषतः ॥ ४२  
 ते मात्रा समनुज्ञाता राज्ञा च कुरुपुंगवाः ।

C. 15. 999  
 B. 15. 35. 43  
 K. 15. 38. 43

(sup. lin. as in text) पश्यता (for पश्य नः). —<sup>b</sup>) D<sub>1</sub>. 6. 3 ततः (for तव). K<sub>1</sub> B<sub>1</sub>. 5 D<sub>n</sub> D<sub>2</sub>. 5. 7 दुर्लभं तव दर्शनं; T<sub>2</sub> दर्शनं दुर्लभं तव. —<sup>c</sup>) B<sub>1</sub> D<sub>3</sub> अथ (for अम्ब). T<sub>3</sub> राज्ञापि. K<sub>1</sub> भविष्यं कुरुराजा हि; K<sub>2</sub> भवतीत्यं च रा; K<sub>4</sub> भविष्यत्यय रा; B<sub>5</sub> ष्यश्चाथ रा; D<sub>n</sub> D<sub>2</sub>. 7 अत्रिपद्यं च राजा हि. —<sup>d</sup>) K<sub>2</sub> B<sub>1</sub>. 2. 4. 5 D<sub>n</sub> D<sub>2</sub>. 7 चा (B<sub>1</sub> त्वा) रप्स्यते; D<sub>5</sub> T<sub>1</sub>. 3 G<sub>3</sub>. 4 आतं (for धारं).

36 T<sub>4</sub> om. 36 (cf. v. l. 17). Before 36, D<sub>5</sub> G<sub>3</sub>. 4 ins. वैशंपायनः. —<sup>a</sup>) K<sub>2</sub> महाबाहो (for 'बाहुः'). —<sup>b</sup>) D<sub>1</sub>. 6 सहदेवं (for 'देवो'). D<sub>1</sub> युधां पति; G<sub>3</sub>. 4 प्रतापवान्. —<sup>d</sup>) B<sub>2</sub> वात्प. D<sub>1</sub>. 6. 8 T<sub>3</sub> लोचनं.

37 T<sub>4</sub> om. 37 (cf. v. l. 17). —<sup>a</sup>) K<sub>2-5</sub> D<sub>4-6</sub>. 3 T<sub>1</sub> G<sub>1</sub>. 3. 4 M<sub>5</sub> नोत्सहामि; T<sub>2</sub>. 3 G<sub>2</sub> न सहामि; M<sub>1</sub> नोत्सहेव (for 'हेऽहं'). K<sub>1</sub> त्वां (for 'सहं'). —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>1</sub>. 2. 4-5 D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>-3. 7. 9 मातरं भरतर्षभ. —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>1</sub>. 4 D<sub>n</sub> D<sub>2</sub>. 7. 9 विभो; K<sub>5</sub> T<sub>1</sub> वनं; B<sub>5</sub> पुनः; D<sub>5</sub> मुने (for वने). M<sub>3</sub> प्रजानां पालनाय वै.

38 T<sub>4</sub> om. 38 (cf. v. l. 17). —<sup>a</sup>) D<sub>8</sub> T<sub>2</sub>. 3 G<sub>2-4</sub> M<sub>5</sub> वै (for [ए]व). —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>1</sub>. 2. 4-5 D<sub>n</sub> D<sub>2</sub>. 2. 7. 9 [इ]दं; D<sub>1</sub> [ए]व (for [अ]हं). D<sub>2-5</sub> T<sub>1-3</sub> G<sub>1-4</sub> M<sub>1</sub>. 2 कलेवरं; D<sub>1</sub> कलेवरं; D<sub>8</sub> कलेवरं. —<sup>c</sup>) D<sub>1</sub> सदा; D<sub>3</sub> पांडु- (for पाद-). K<sub>1</sub> मात्रो; K<sub>4</sub>. 5 यत्नो; B<sub>1</sub>. 2. 4. 5 D<sub>n</sub> D<sub>2</sub>. 4. 7 रक्तो; D<sub>5</sub> युक्ते; D<sub>8</sub> क्लोसौ (sic); D<sub>8</sub> om. (for युक्तो). —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub> रक्तसु; K<sub>5</sub> आत्रोसु; M<sub>1</sub> मातुसु (for मात्रोसु). K<sub>3</sub> [ए]तयोः (for [अ]नयोः). K<sub>4</sub> T<sub>1</sub> राज्ञो मातुस्तथैव च; D<sub>4-6</sub>. 8 T<sub>2</sub>. 3 G<sub>1-4</sub> M<sub>5</sub> राज्ञो (M<sub>5</sub> 'ज्ञा' मातुस्तथा (D<sub>5</sub> 'दा' नव; D<sub>9</sub> राज्ञा मात्रा तथानयोः).

39 T<sub>4</sub> om. 39 (cf. v. l. 17). —<sup>a</sup>) D<sub>7</sub> reads

from कुन्ती up to पुत्र (in 39<sup>a</sup>) twice. —<sup>c</sup>) D<sub>2</sub> तु (for त्वं). D<sub>4</sub> गम्यतां मे पुत्र मैवं. —<sup>d</sup>) K<sub>2</sub>. 5 वाचः; D<sub>2</sub> [अ]वोचः (for वोचः). B<sub>2</sub> कुलो (for वचो).

40 T<sub>4</sub> om. 40 (cf. v. l. 17). —<sup>a</sup>) K<sub>2-5</sub> च (for वः). —<sup>b</sup>) B<sub>5</sub> सुस्था; G<sub>2</sub> संतो; M<sub>2</sub>. 4. 5 स्वता (for स्वस्था). K<sub>5</sub> B<sub>4</sub> भवतु; G<sub>3</sub> भवय. K<sub>1</sub> सुस्था भवतु पुत्रकः (sic); K<sub>2</sub> स्वस्वभावं तु पुत्रकाः; D<sub>1</sub>. 6. 8 G<sub>1</sub> संतो भवतु (G<sub>1</sub> 'थ' पु). —<sup>c</sup>) D<sub>1</sub>. 6. 8 T<sub>3</sub> G<sub>1</sub>. 2 नैवम्; T<sub>2</sub> मैवम्; M<sub>1</sub> एतद् (for एवम्). —<sup>d</sup>) K<sub>2</sub>. 8 क्षितिः; K<sub>4</sub> कृतं; K<sub>5</sub> स्थितिः; B<sub>1</sub> पराव; D<sub>1</sub>. 4-6. 8 T<sub>2</sub>. 3 G<sub>1</sub>. 3. 4 M<sub>5</sub> कृतः (for कृते).

41 T<sub>4</sub> om. 41 (cf. v. l. 17). B<sub>4</sub> T<sub>1</sub> om. 41<sup>ab</sup>. —<sup>a</sup>) K<sub>2</sub> D<sub>7</sub> तत् (for त्वत्). K<sub>2-5</sub> D<sub>4-6</sub>. 8 T<sub>2</sub>. 3 G M हि (for च). —<sup>b</sup>) K<sub>4</sub> हीयेते; M<sub>1</sub> क्षीयेयं (for हीयेयं). G<sub>3</sub>. 4 M<sub>5</sub> श्रेयसः (for तपसः). D<sub>5</sub> ये हयं श्रेयतः परात् (sic); T<sub>2</sub> दूयेहं श्रेयसः पं; T<sub>3</sub> G<sub>2</sub> हीयेहं (G<sub>2</sub> भवेयं) श्रेयसः पं. —<sup>c</sup>) K<sub>2</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1-3</sub> तु (K<sub>2</sub> च) पुत्र; K<sub>3</sub> तत्पुत्र; D<sub>1</sub> सुपुत्र (for पुत्रक). G<sub>1</sub> गच्छध्वं (for गच्छ त्वं). M<sub>4</sub> तस्मात् गच्छ पुत्र त्वं. —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>1</sub>. 4. 5 D<sub>n</sub> D<sub>2</sub>. 7 च (for हि). M<sub>1</sub>. 3 छि- (M<sub>3</sub> छि) ष्टमल्पं हि जीवितं.

42 T<sub>4</sub> om. 42 (cf. v. l. 17). —<sup>a</sup>) K<sub>2</sub> संश्रूषि- तैर्; K<sub>4</sub> D<sub>1</sub>. 9 T<sub>2</sub>. 3 G<sub>3</sub>. 4 M<sub>5</sub> संस्तंमितैर् (for 'मितं'). D<sub>n</sub> वाक्यं (for वाक्यैः). K<sub>3</sub> एवं संसृचितं वाक्यं. —<sup>b</sup>) K<sub>2</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1-3</sub> बहुविधं (for 'विधैर्'). —<sup>d</sup>) M<sub>5</sub> विशेषितः (for 'पतः').

43 T<sub>4</sub> om. 43 (cf. v. l. 17). —<sup>a</sup>) K<sub>1</sub> तैर्मात्रा; M<sub>1-3</sub> मात्रा ते (by transp.). —<sup>b</sup>) G<sub>5</sub> M<sub>2</sub> ते (for च). D<sub>8</sub> पुंगव. —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub>. 2 आमंत्रयतु. B<sub>5</sub> आनतः (for धारभन्). K<sub>4</sub> आमंत्रयत मातरं.

C. 15. 1000  
B. 15. 36. 44  
K. 15. 35. 43

अभिवाद्य कुरुश्रेष्ठमामत्रयितुमारभन् ॥ ४३  
राजन्प्रतिगमिष्यामः शिवेन प्रतिनन्दिताः ।  
अनुज्ञातास्त्वया राजन्गमिष्यामो विकल्मपाः ॥ ४४  
एवमुक्तः स राजर्षिर्धर्मराज्ञा महात्मना ।  
अनुजज्ञे जयाशीर्भिरभिनन्द्य युधिष्ठिरम् ॥ ४५  
भीमं च बलिनां श्रेष्ठं सांत्वयामास पार्थिवः ।  
स चास्य सम्यङ्घोधावी प्रत्यपद्यत वीर्यवान् ॥ ४६  
अर्जुनं च समाश्लिष्य यमौ च पुरुपर्षभौ ।  
अनुजज्ञे स कौरव्यः परिष्वज्यामिनन्द्य च ॥ ४७  
गान्धार्या चाम्यनुज्ञाताः कृतपादामिवन्दनाः ।  
जनन्या समुपाघ्राताः परिष्वक्ताश्च ते नृपम् ।

चक्रुः प्रदक्षिणं सर्वे वत्सा इव निवारणे ॥ ४८  
पुनः पुनर्निरीक्षन्तः प्रजग्मुस्ते प्रदक्षिणम् ।  
तथैव द्रौपदी साध्वी सर्वाः कौरवयोपितः ॥ ४९  
न्यायतः श्वशुरे वृत्तिं प्रयुज्य प्रययुस्ततः ।  
श्वश्रूम्यां समनुज्ञाताः परिष्वज्यामिनन्दिताः ।  
संदिष्टाश्चेतिकर्तव्यं प्रययुर्भर्तृभिः सह ॥ ५०  
ततः प्रजज्ञे निनदः स्रतानां युज्यतामिति ।  
उप्राणां क्रोशतां चैव हयानां हेपतामपि ॥ ५१  
ततो युधिष्ठिरो राजा सदारः सहसैनिकः ।  
नगरं हास्तिनपुरं पुनराथात्सवान्धवः ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिकपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ समाप्तं पुत्रदर्शनपर्वे ॥

44 T<sub>1</sub> om. 44 (cf. v. l. 17). Before 44, MSS. ins. युधिष्ठिर उवाच. —<sup>a</sup>) Dn<sub>2</sub> M<sub>4</sub>. 5 राज्यं (for राजन्). K<sub>1</sub> B<sub>6</sub> D<sub>1</sub>. 3-6. 8. 0 T<sub>1</sub>. 2 G M<sub>1-4</sub> -गमिष्यामि (for 'प्यामः). —<sup>b</sup>) B<sub>6</sub> D<sub>1</sub>. 3-6. 8 T<sub>1</sub>. 2 G M<sub>1</sub> -नन्दिताः; D<sub>1</sub> -नन्दिताः; T<sub>3</sub> -नन्दिताः; M<sub>2-4</sub> नन्दन (sic) (for -नन्दिताः). — For 44<sup>ab</sup>, K<sub>2-5</sub> subst.:

91\* आज्ञापय महाबाहो सर्वे त्वच्छासनानुगाः ।  
—<sup>a</sup>) K<sub>2-5</sub> M<sub>6</sub> भविष्यामो (for गमिं). D<sub>1</sub>. 6. 8 T<sub>1-3</sub> G<sub>1-4</sub> भविष्यामो ह्यकल्मपाः; D<sub>5</sub> विचरिष्याम्यकल्मपः.

45 Before 45, K<sub>5</sub> G<sub>6</sub> ins. वैशंपायन उवाच. —<sup>b</sup>) T<sub>1</sub> महामनाः (for 'त्मना). —<sup>c</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>1</sub>. 2. 4-6 Dn D<sub>1-3</sub>. 7. 0 स कौरव्यम्; G<sub>5</sub> तदाशीर्भिर (for जयां). —<sup>d</sup>) K<sub>2-5</sub> B<sub>1</sub>. 5 D<sub>1</sub>-6. 8 S पूजयित्वा; B<sub>1</sub> अभिमन्थ्य (for 'नन्द्य). B<sub>6</sub> अभिनन्दाग्रधिष्ठितं.

46 Dn<sub>2</sub> om. 46-47. —<sup>b</sup>) K<sub>5</sub> पार्थिव. — T<sub>1</sub> om. 46<sup>cd</sup>. —<sup>c</sup>) K<sub>1</sub> वा (for च). —<sup>d</sup>) G<sub>5</sub> M<sub>1-4</sub> प्रत्यपद्यदन्तरं.

47 Dn<sub>2</sub> om. 47 (cf. v. l. 46). —<sup>b</sup>) B<sub>1</sub> D<sub>9</sub> ययौ (for यमौ). D<sub>1</sub>-6. 8 T G<sub>1-4</sub> यमौ च भरतर्षभौ (D<sub>6</sub> T<sub>3</sub> 'भ). —<sup>c</sup>) K<sub>2</sub> अनुयज्ञे (for 'जज्ञे). G<sub>1</sub> कौरव्यं. B<sub>1</sub> सांत्वयामास कौरव्यः. —<sup>d</sup>) K<sub>5</sub> अभिवन्ध (for 'नन्द्य).

48 <sup>b</sup>) K<sub>3</sub>. 4 B<sub>1</sub>. 2. 4-6 Dn D<sub>1</sub>. 2. 7. 0 G<sub>5</sub> M<sub>1</sub>. 2 चादनाः; D<sub>6</sub> -नन्दनाः (for -वन्दनाः). — T<sub>1</sub> om.

48<sup>c</sup>-51<sup>d</sup>. —<sup>c</sup>) K<sub>1</sub> जनन्या समनुज्ञाताः; K<sub>2-5</sub> B<sub>5</sub> 'न्वा समनुज्ञाताः. —<sup>d</sup>) Dn<sub>1</sub> D<sub>2</sub>. 7 परिसुक्ताश्च; B<sub>5</sub> 'युक्ताश्च (for 'ष्वक्ताश्च). K<sub>2</sub> [अ]य वै (for च ते). K<sub>3</sub>. 5 वै नृपः; B<sub>5</sub> D<sub>1</sub>. 8 ते भृशं; D<sub>1</sub>. 6. 8 G<sub>2</sub> M<sub>1</sub> ते नृपाः; D<sub>5</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>1</sub>. 2-5 M<sub>1-3</sub>. 5 ते नृप (for ते नृपम्). K<sub>4</sub> परि-सुक्ताश्च वै नृप.

49 T<sub>1</sub> om. 49 (cf. v. l. 48). —<sup>a</sup>) D<sub>1</sub> निरीक्षन्तः. —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>1</sub>. 2. 4-6 Dn D<sub>1-2</sub>. 7. 0 M<sub>5</sub> प्रचक्रुस् (for प्रजग्मुस्). —<sup>c</sup>) K<sub>2</sub>. 5 सुख्याः; K<sub>2</sub>. 4 ताश्च; D<sub>1</sub>-6. 8 T<sub>2-4</sub> G<sub>1-4</sub> M<sub>6</sub> भद्रा (for साध्वी). K<sub>1</sub> B<sub>1</sub>. 2. 4-6 Dn D<sub>1-3</sub>. 7. 0 द्रौपदीप्रमुखाश्चैव. —<sup>d</sup>) D<sub>5</sub> damaged. G<sub>5</sub> M<sub>1-4</sub> च कुरु. (for कौरव). D<sub>1</sub>-6 T<sub>2-4</sub> G<sub>1-4</sub> M<sub>5</sub> पांत्वजा भुजगेंद्रजा.

50 T<sub>1</sub> om. 50 (cf. v. l. 48). —<sup>a</sup>) K<sub>2</sub>. 5 श्वशुरे; K<sub>3</sub> स्वशुरे (for श्वशुरे). D<sub>1</sub>. 6. 8 G<sub>2</sub> भद्रं (for वृत्तिं). K<sub>1</sub> मायुतः श्वशुरे वृत्तिं (sic). K<sub>4</sub> आयातः श्वशुरे वृत्तिं. —<sup>b</sup>) K<sub>4</sub> प्रययुः; B<sub>5</sub> प्रगृह्य (for प्रयुज्य). K<sub>3-5</sub> D<sub>5</sub> T<sub>2</sub> तदा; D<sub>1</sub> तथा (for ततः). — D<sub>5</sub> reads 50<sup>cd</sup> twice. —<sup>c</sup>) K<sub>3</sub>. 5 स्वश्रूम्यां (sic). D<sub>5</sub> (second time) गान्धार्या चाम्यनुज्ञाताः = (48<sup>a</sup>). —<sup>d</sup>) D<sub>5</sub> (second time) -नद्य च (for -नन्दिताः). K<sub>1</sub> परिष्वक्तामिनन्दिताः. —<sup>e</sup>) B<sub>6</sub> संदिष्टाश्च (for संदिष्टाश्च). K<sub>1</sub> ते प्र- (for चेत्ति). D<sub>1</sub>. 6. 8 वक्तव्यं (for -कर्तव्यं). —<sup>f</sup>) D<sub>5</sub> तैर्य-युर्; G<sub>5</sub>. 4 स्वैर्ययुर् (for प्रययुर्). K<sub>3</sub> D<sub>9</sub> आर्तुभिः; G<sub>5</sub> M<sub>1-4</sub> पांत्वजैः (for भर्तृभिः). K<sub>1</sub> प्रययुर्भरतर्षभः

४५

वैशंपायन उवाच ।

द्विवर्षोपनिवृत्तेषु पाण्डवेषु यदृच्छया ।

देवर्षिर्नारदो राजन्नाजगाम युधिष्ठिरम् ॥ १

तमभ्यर्च्य महाबाहुः कुरुराजो युधिष्ठिरः ।

आसीनं परिविश्वस्तं प्रोवाच वदतां वरः ॥ २

चिरस्य खलु पश्यामि भगवन्तमुपस्थितम् ।

क्वचित्ते कुशलं विप्र शुभं वा प्रत्युपस्थितम् ॥ ३

के देशाः परिदृष्टास्ते किं च कार्यं करोमि ते ।

तद्ब्रूहि द्विजमुख्य त्वमस्माकं च प्रियोऽतिथिः ॥ ४

नारद उवाच ।

चिरदृष्टोऽसि मे राजन्नागतोऽस्मि तपोवनात् ।

परिदृष्टानि तीर्थानि गङ्गा चैव मया नृप ॥ ५

C. 15. 1015  
B. 15. 37. 5  
K. 15. 39. 5

T1 निर्ययुर्भ्रातृभिः सह.

51 <sup>b</sup>) K<sub>2</sub>:<sup>s</sup> रथानां; K<sub>4</sub> भूतानां; G<sub>1</sub> सुतरां (for सूतानां). — <sup>c</sup>) D<sub>1</sub> वीराणां (for उद्घाणां). K<sub>1</sub> B<sub>1</sub> 4-5 Dn D<sub>1</sub>-3. 7. 9 M<sub>4</sub>:<sup>s</sup> चापि (for चैव). — <sup>d</sup>) D<sub>1</sub> 1. 8 इति (for अपि). K<sub>2</sub>-5 हयानां चैव हेपतां.52 <sup>b</sup>) T<sub>3</sub> सपौरः (for सदारः). K<sub>1</sub>:<sup>s</sup> D<sub>4</sub>:<sup>c</sup> T<sub>4</sub> सैनिकाः (for कः). — <sup>c</sup>) K<sub>1</sub> नागरं (sic). D<sub>5</sub> T<sub>2</sub>:<sup>4</sup> G<sub>1</sub>-4 M<sub>1</sub>:<sup>3</sup> हस्तिनपुरं. — <sup>d</sup>) D<sub>3</sub> damaged.Colophon. — *Adhy. name*: D<sub>1</sub>:<sup>c</sup> G<sub>1</sub> प्रतियानं; T<sub>3</sub> प्रतिप्रयाणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K<sub>2</sub> 39; K<sub>3</sub> 42; K<sub>5</sub> D<sub>1</sub>:<sup>c</sup> T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>:<sup>2</sup> M<sub>1</sub>-4 43; D<sub>1</sub> 38; D<sub>5</sub> T<sub>2</sub>:<sup>4</sup> G<sub>3</sub>:<sup>4</sup> 44 (as in text); D<sub>1</sub> 37; T<sub>1</sub> 40; M<sub>3</sub> 45. — *Śloka no.*: K<sub>4</sub> 81; D<sub>2</sub> 54.

45

This adhy. is missing in Ś<sub>1</sub> B<sub>3</sub> (cf. v. l. 15. 3. 3; 22. 1).1 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> द्विवर्षेपः; K<sub>2</sub> षेपि; D<sub>4</sub>:<sup>8</sup> T<sub>2</sub>:<sup>4</sup> G<sub>1</sub>-4 तेषु चोपः; D<sub>5</sub> तेषु चापि; T<sub>1</sub> तेषु चायः; G<sub>5</sub> M<sub>1</sub>-4 नृपेषु च; M<sub>3</sub> तेषु चाप- (for द्विवर्षोपः). D<sub>3</sub> निवृत्तेषु (for तेषु). D<sub>1</sub> द्विवर्षे चापि नीतेषु; D<sub>5</sub> तेषु चोपरिवृत्तेषु; T<sub>3</sub> तेषु चोपनिविष्टेषु. — <sup>b</sup>) K<sub>2</sub>-5 T<sub>3</sub> महात्मसु (for यदृच्छया). — After 1<sup>a</sup><sup>b</sup>, T<sub>3</sub> ins.:92\* कदाचिन्नगरे नागसाह्वये च यदृच्छया ।  
— <sup>c</sup>) D<sub>3</sub> damaged. K<sub>4</sub> प्राज्ञ (for राजन्).2 <sup>a</sup>) K<sub>5</sub> महाबाहोः; M<sub>4</sub> राजः (for बाहुः). — <sup>b</sup>) K<sub>5</sub> महाबल (for युधिष्ठिरः). — <sup>c</sup>) D<sub>5</sub> पार्श्वस्थं (for विश्वस्तं). — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub>:<sup>5</sup> वरः; D<sub>1</sub> T<sub>2</sub>:<sup>3</sup> वरं (for वरः). — For 2<sup>a</sup>, D<sub>1</sub> subst.:

93\* उवाच वचनं वारमीं प्रश्नयावनतः सुधीः ।

3 Before 3, D<sub>1</sub>:<sup>8</sup> G<sub>2</sub> M<sub>1</sub> ins. युधिष्ठिरः. — <sup>a</sup>) T<sub>1</sub> वत (for खलु). K<sub>2</sub>:<sup>4</sup> 5 पश्यामो (for मि). K<sub>1</sub> B<sub>3</sub> चिरं त्वां नानुपश्यामि; B<sub>1</sub>:<sup>5</sup> Dn D<sub>2</sub>:<sup>7</sup> चिरानु (B<sub>1</sub>:<sup>5</sup> त्वां) नानुप<sup>7</sup>; B<sub>2</sub>:<sup>5</sup> D<sub>3</sub>:<sup>9</sup> चिरानु त्वां न प<sup>7</sup> (D<sub>3</sub> त्वानुप<sup>7</sup>); D<sub>1</sub> चित्रं तु त्वां नु प<sup>7</sup>. — <sup>b</sup>) D<sub>1</sub> T<sub>4</sub> उपास्थितं. — B<sub>1</sub> D<sub>5</sub>:<sup>8</sup> T<sub>1</sub> om. (hapl.) 3<sup>o</sup>d. — <sup>c</sup>) K<sub>2</sub>-5 नः; D<sub>4</sub>:<sup>5</sup> T<sub>2</sub>-4 G<sub>3</sub>-5 M सु- (for ते). — <sup>d</sup>) K<sub>3</sub> D<sub>4</sub>:<sup>5</sup> T<sub>2</sub>-4 G<sub>1</sub>-4 शुभं वा (D<sub>4</sub> सुखानां; G<sub>1</sub> सुखं वा) पर्युपस्थितं. — After 3, T<sub>2</sub> ins.:

94\* अभिवाद्यात्रवीद्राजन्भ्रातृभिः सह पाण्डवः ।

4 K<sub>5</sub> om. 4. B<sub>5</sub> om. 4<sup>a</sup>-5<sup>b</sup>. — <sup>a</sup>) D<sub>1</sub>-6. 8 S के देशा भवता दृष्टाः. — <sup>b</sup>) D<sub>1</sub>-6 T<sub>2</sub>:<sup>4</sup> कार्यं (T<sub>2</sub> लं) किंविद्; D<sub>3</sub> T<sub>1</sub>:<sup>3</sup> G<sub>1</sub>:<sup>2</sup> 5 M कार्यं किं च (by transp.). G<sub>5</sub> M<sub>2</sub> करोपि वै (for मि ते). G<sub>3</sub>:<sup>4</sup> कानि तीर्थानि वै सुने. — <sup>c</sup>) K<sub>3</sub>:<sup>4</sup> ब्रूहि मे (for तद्ब्रूहि). K<sub>2</sub> Dn D<sub>2</sub>:<sup>3</sup> 7 मुख्यसु (for मुख्य). G<sub>3</sub>:<sup>4</sup> कस्माच्चागमनं ब्रह्मसं- — <sup>d</sup>) D<sub>5</sub> damaged. K<sub>1</sub>-4 B<sub>2</sub> त्वमस्माकं; B<sub>1</sub>:<sup>4</sup> 5 D<sub>3</sub>:<sup>9</sup> T<sub>1</sub> G<sub>3</sub>:<sup>4</sup> त्वं ह्यस्माकं; D<sub>1</sub> सदास्माकं; D<sub>5</sub>:<sup>6</sup> T<sub>2</sub>-4 M<sub>1</sub>:<sup>2</sup> 5 ह्यस्माकं च (for अ<sup>7</sup>). B<sub>2</sub> T<sub>1</sub>:<sup>3</sup> G<sub>1</sub>:<sup>4</sup> 5 M<sub>2</sub>-4 प्रियातिथिः (for प्रियोऽतिथिः). Dn D<sub>2</sub>:<sup>7</sup> त्वं ह्यस्माकं परा गतिः.5 B<sub>5</sub> om. 5<sup>a</sup><sup>b</sup> (cf. v. l. 4). K<sub>1</sub> om. 5 (without the ref.). — <sup>a</sup>) B<sub>1</sub>:<sup>4</sup> 5 G<sub>1</sub> चिरं (for चिर-). K<sub>2</sub> G<sub>5</sub> दृष्टोऽसि; T<sub>3</sub> दृष्टानि (for दृष्टोऽसि). K<sub>2</sub> ते (for मे). K<sub>2</sub>-5 त (K<sub>4</sub> य)स्माद्; B<sub>1</sub>:<sup>5</sup> Dn D<sub>1</sub>-3. 7 [इ]त्येवम्; B<sub>2</sub>:<sup>4</sup> D<sub>5</sub> [S]द्येवम् (for राजन्). — <sup>b</sup>) K<sub>3</sub> D<sub>5</sub>:<sup>8</sup> [S]सि; B<sub>1</sub>:<sup>4</sup> 5 Dn D<sub>2</sub>:<sup>7</sup> [S]हं (for ऽस्मि). T<sub>4</sub> तपोधनात् (for वनात्). G<sub>5</sub> M<sub>1</sub>-4 आगच्छामि तपो- वनात्. — <sup>c</sup>) B<sub>5</sub> चिर- (for परि-). — <sup>d</sup>) D<sub>1</sub>:<sup>3</sup> तथा (for मया). T<sub>1</sub> [अ]नव (for नृप).

## युधिष्ठिर उवाच ।

वदन्ति पुरुषा मेऽद्य गङ्गातीरनिवासिनः ।  
धृतराष्ट्रं महात्मानमास्थितं परमं तपः ॥ ६  
अपि दृष्टस्त्वया तत्र कुशली स कुरूद्रहः ।  
गान्धारी च पृथा चैव स्यूतपुत्रश्च संजयः ॥ ७  
कथं च वर्तते चाद्य पिता मम स पार्थिवः ।  
श्रोतुमिच्छामि भगवन् यदि दृष्टस्त्वया नृपः ॥ ८

## नारद उवाच ।

स्थिरीभूय महाराज शृणु सर्वं यथातथम् ।

6 K1.8 D1-0.8 T G1.2 M6 om. the ref. G3 om.  
6. —<sup>a</sup>) K6 मेद्य त्वं (sic); B2 पत्य; T1 तत्र (for  
मेद्य). —<sup>b</sup>) B2 D3.0 -निवासिनं (for 'न:'). —<sup>c</sup>)  
is partly damaged in D8. — For 6, G3 subst.:

95\* वदन्ति पितरं ज्येष्ठमास्थितं परमं तपः ।  
तं द्रष्टुं तत्र गत्वाहमागतो नृपसत्तमम् ।

7 K1 om. 7-8. Before 7, D1-0.8 T G1.2.4 M6  
ins. युधिष्ठिरः. —<sup>a</sup>) B1.2.3.5 Dn D2.2.7 परि- (for  
अपि). K4 यत्र (for तत्र). — G4 om. 7<sup>a</sup>-8<sup>b</sup>.  
—<sup>d</sup>) D1 नु (for च).

8 K1 om. 8; G4 om. 8<sup>ab</sup> (for both, cf. v. 1. 7).  
—<sup>a</sup>) B4 कथंचिद् (for कथं च). G5 M1-4 नु (for  
च). K2-5 D1-0.8 T2-4 M6 वर्तयते (for च वर्तते).  
T1 कथं वर्तयते चापि. — D8 damaged for 8<sup>cd</sup>. —<sup>b</sup>)  
K2-5 B5 D1-0.8 T2-4 G1-3.5 M म पिता मम पार्थिवः;  
T1 मम माता यशाम्बिनी. —<sup>d</sup>) K4 T2 [अ]नव; K5  
D1.6 नृप; D0 पुनः; G5 M1.2 प्रभो; M3.4 विभो  
(for नृप:).

9 K1 om. the ref. —<sup>a</sup>) K2-5 B5 D3 स्थिरी-  
भूवा; D1 भूतो; D1-0.8.0 S स्थिरो भूवा (for  
स्थिरीभूय). K3 महाबाहो; D8 om. (for 'राज').  
—<sup>b</sup>) K1 B1.2.3-5 Dn D1-3.7.0 वृत्तं (for सर्वं). K1  
D1.6.8 यथा तथा; T4 om. (hapl.) यथातथम्. —<sup>c</sup>)  
K3 D1-0.8 S (except T4) यथा दृष्टं (M2 दृष्टं) (for  
च दृष्टं च).

10 K5 transp. 10 and 11. 10<sup>ab</sup> is partly  
damaged in D8. —<sup>a</sup>) D1-0 T2-3 G M2-5 वनवासान्  
(for 'वाम-). —<sup>c</sup>) D1.6.8 G1 तथा तुभ्यं; G5 M1-4  
कुरुक्षेत्रो (for पिता तुभ्यं). —<sup>d</sup>) K3 गङ्गातीरं (for

यथा श्रुतं च दृष्टं च मया तस्मिंस्तपोवने ॥ ९  
वनवासनिवृत्तेषु भवत्सु कुरुनन्दन ।  
कुरुक्षेत्रात्पिता तुभ्यं गङ्गाद्वारं ययौ नृप ॥ १०  
गान्धार्या सहितो धीमान्बध्वा कुन्त्या समन्वितः ।  
संजयेन च सूतेन साग्निहोत्रः सयाजकः ॥ ११  
आतस्थे स तपस्तीव्रं पिता तत्र तपोधनः ।  
वीटां मुखे समाधाय वायुमक्षोऽभवन्मुनिः ॥ १२  
वने स मुनिभिः सर्वैः पूज्यमानो महातपाः ।  
त्वगस्थिमात्रशेषः स पण्मासानभवन्नृपः ॥ १३

'द्वारं). K4 पुनः; D1-0.8.0 T1.3 G1-4 नृपः; G5  
M1-4 वशी (for नृप).

11 K5 transp. 10 and 11. —<sup>a</sup>) D1 गान्धारी  
(for 'यी). G5 M1-4 राजा (for धीमान्). —<sup>b</sup>)  
D1.0 तथा (for बध्वा). K2-5 [अ]पि चान्वितः; T2  
समाहितः (for समन्वितः). G5 M2 बध्वा कुक्षौ भवन्मुनिः  
(sic). —<sup>d</sup>) B1 अग्नि- (for साग्नि-). K1 साग्नि-  
होत्रस्य याजकः.

12 <sup>a</sup>) D1 हि (for म). K2-5 B6 आतस्थे तत्र तीव्रं  
स. —<sup>b</sup>) K2.2.5 त (K2 नृ)पो नृप (for तपोधन:).  
K4 पिता ते च तपो नृप. — For 12<sup>ab</sup>, D1-0.8 S subst.:

96\* तत्रोद्यं तप आस्थाय धृतराष्ट्रो महामनाः ।

[ T4 om. the prior half; D8 partly damaged for  
the same. G1.2.4 M1.5 तत्रोद्यं (for तत्रोद्यं). T1 तप  
उद्यं समास्थाय (for the prior half). ]

—<sup>c</sup>) K1.4 वीर्यां (K4 वायुं) मुखे; G1 अग्नि मुखे;  
G2.4 दृष्टं मनः; M1.3.4 मुखे वीटां (by transp.); M5  
मुखे पीटां. B1.4.6 Dn D2.3.7 समादाय (for 'धाय').  
D1-0.8 T2.4 G2.5 M2 मुखे पीटं (D1 पिटं; D2 सिद्धि;  
T3 विटं; T4 विटं; G5 M2 पीटां) समादाय; T1 ततो  
विधिं समास्थाय; T2 मुखे पीटं समास्थाय. —<sup>d</sup>) K5  
B2 वायुमक्षो.

13 <sup>b</sup>) T1 पूज्यमाने (for 'मानो). —<sup>c</sup>) K2.3.5  
वै; K4 वा; D1.3 तु; G5 M1-4 हि (for स). D1-0  
T G2-4 M5 त्वगस्थिमात्राव (M5 'त्रि)शेषः; D8 dam-  
aged; G1 त्वगस्थिमात्रावशेषेण (hypermetric). —<sup>d</sup>)  
D2-0.8 T4 G2 M3 पण्मासाद् (for 'सान्). T2 अगमन्  
(for अभवन्). K5 D1.5 T2 G3.4 M4 नृप. G1 मास-  
साद् भवन्नृपः (sic).

गान्धारी तु जलाहारा कुन्ती मासोपवासिनी ।  
 संजयः पट्टभक्तेन वर्तयामास भारत ॥ १४  
 अग्नीस्तु याजकास्तत्र जुहुवुर्विधिवत्प्रभो ।  
 दृश्यतोऽदृश्यतश्चैव वने तस्मिन्नृपस्य ह ॥ १५  
 अनिकेतोऽथ राजा स वभ्रुव वनगोचरः ।  
 ते चापि सहिते देव्यौ संजयश्च तमन्वयुः ॥ १६  
 संजयो नृपतेर्नेता समेषु विपमेषु च ।  
 गान्धार्यास्तु पृथा राजंश्चक्षुरासीदनिन्दिता ॥ १७  
 ततः कदाचिद्गङ्गायाः कच्छे स नृपसत्तमः ।  
 गङ्गायामाप्नुतो धीमानाश्रमाभिमुखोऽभवत् ॥ १८

अथ वायुः समुद्भूतो द्वावाशिरभवन्महान् ।  
 ददाह तद्वनं सर्वं परिगृह्य समन्ततः ॥ १९  
 दह्यत्सु मृगयूथेषु द्विजिह्वेषु समन्ततः ।  
 वराहाणां च यूथेषु संश्रयत्सु जलाशयान् ॥ २०  
 समाविद्धे वने तस्मिन्प्राप्ते व्यसन उत्तमे ।  
 निराहारतया राजा मन्दप्राणविचेष्टितः ।  
 असमर्थोऽपसरणे सुकृशौ मातरौ च ते ॥ २१  
 ततः स नृपतिर्दृष्ट्वा वह्निमायान्तमन्तिकात् ।  
 इदमाह ततः स्रुतं संजयं पृथिवीपते ॥ २२  
 गच्छ संजय यत्राग्निर्न त्वां दहति कर्हिचित् ।

C. 15. 1033  
 B. 15. 37. 23  
 K. 15. 39. 23

14 <sup>a</sup>) K<sub>2</sub>. 4. 5 B<sub>1</sub> M<sub>1</sub> च (for तु). K<sub>1</sub> तुलाहारा;  
 K<sub>3</sub> जलाहारः; B<sub>5</sub> Dn D<sub>2</sub>. 7. 9 G<sub>1</sub> M<sub>1</sub> हारी (for  
 'हारा). — <sup>b</sup>) B<sub>5</sub> कुत्या माष्टोपधारिणी (sic). — <sup>c</sup>)  
 B<sub>5</sub> partly damaged. K<sub>1</sub>. 2. 5 D<sub>5</sub> T<sub>1</sub>. 3. 4 G<sub>1</sub> -भुक्तेन;  
 B<sub>2</sub> -भक्षेन (for -भक्तेन). G<sub>5</sub> M<sub>1-3</sub> संजयस्त्वष्टमे भक्ते  
 (M<sub>1</sub> भुक्ते).

15 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> अग्नेस्; D<sub>1</sub> अग्नि. D<sub>9</sub> यावकास् (for  
 याज). T<sub>1</sub> om. तत्र. — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>1</sub>. 2. 4-6 Dn D<sub>1-3</sub>  
 वै; K<sub>2</sub>. 5 G<sub>1</sub> च; K<sub>3</sub> D<sub>3</sub> हि (for ह).

16 K<sub>1</sub> om. 16<sup>abc</sup>. — <sup>a</sup>) B<sub>3</sub> damaged; G<sub>2</sub>. 4. 5  
 अनिकेतो (for अनि). K<sub>2</sub>. 5 D<sub>1-6</sub>. 8 S हि; K<sub>3</sub> च  
 (for स्य). B<sub>5</sub> यो; D<sub>1-6</sub>. 8 T G<sub>1-4</sub> M<sub>5</sub> [अ]सौ (for  
 स). K<sub>3</sub> अनिकेतस्य राजा स. — <sup>c</sup>) D<sub>1</sub> (marg.) दिव्यौ  
 (for देव्यौ). K<sub>3</sub> तं चापि सहितौ देव्यौ; B<sub>1</sub> ते चापि  
 सहितैर्दिव्यौ. — <sup>d</sup>) M<sub>1</sub> तु (for च). K<sub>5</sub> तमन्वयुः;  
 D<sub>1</sub>. 6. 8 G<sub>1</sub>. 2 M<sub>5</sub> समन्वयुः (for तम).

17 <sup>a</sup>) K<sub>3</sub>. 4 साधं (for नेता). — T<sub>1</sub> om. 17<sup>cd</sup>.  
 — <sup>c</sup>) K<sub>4</sub> चैव (for राजंश्च). — <sup>d</sup>) G<sub>1</sub> चक्षुपासीद-  
 निन्दिता.

18 <sup>a</sup>) K<sub>2-5</sub> T<sub>2</sub>. 3 गंगायाम्. — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> कक्षे च;  
 K<sub>2</sub>. 5 आश्रय; Dn<sub>1</sub> कच्छे सन् (for कच्छे स). D<sub>5</sub> T<sub>1</sub>.  
 2. 4 G<sub>1</sub>. 3-5 M कुरु. (for नृप). K<sub>2</sub> T<sub>1</sub> M<sub>5</sub> -सत्तम.  
 K<sub>3</sub> अ[आ]श्रय कुरुनंदनः; K<sub>4</sub> आश्रय च निवृत्त्य च; D<sub>1</sub>.  
 6. 8 G<sub>2</sub> कच्छे स कुरुपुंगवः; T<sub>3</sub> कस्मिंश्च कुरुसत्तमः. — T<sub>3</sub>  
 om. (hapl.) 18<sup>c</sup>-21<sup>b</sup>. — <sup>c</sup>) T<sub>3</sub> प्रदेशाद् (for गङ्गा-  
 याम्). K<sub>3</sub>. 5 निवृत्त्य च ततो धीमान्. — <sup>d</sup>) K<sub>3</sub> D<sub>1</sub>.  
 6. 8 T<sub>1</sub>. 3 G<sub>1-4</sub> M<sub>5</sub> ययौ; D<sub>5</sub> ययुः; T<sub>2</sub> यथा (for  
 ऽभवत्).

19 T<sub>1</sub> om. 19 (cf. v. l. 18). B<sub>2</sub> om. 19<sup>ab</sup>. — <sup>a</sup>)  
 K<sub>1-4</sub> B<sub>1</sub>. 5 वायु- (for वायुः). G<sub>1</sub> समुद्भूतो. B<sub>4</sub> T<sub>2</sub>. 3  
 G<sub>2-5</sub> M<sub>1</sub>. 2. 5 अथ वायुसमुद्भूतो. — <sup>b</sup>) K<sub>2</sub>. 5 D<sub>5</sub>. 6 S  
 (T<sub>1</sub> om.) द्वावाशिर. — Dn<sub>2</sub> om. 19<sup>c</sup>-20<sup>d</sup>. — <sup>c</sup>)  
 K<sub>2</sub>. 5 G<sub>5</sub> M<sub>1-3</sub> स; K<sub>3</sub>. 4 D<sub>1-6</sub>. 8 T<sub>1-3</sub> G<sub>1-4</sub> च (for  
 तद्).

20 Dn<sub>2</sub> T<sub>1</sub> om. 20 (cf. v. l. 19, 18). — <sup>a</sup>) K<sub>1</sub>  
 दहन्; D<sub>5</sub> T<sub>1-3</sub> M<sub>3</sub> दहत्सु; G<sub>3</sub> बहुषु; G<sub>4</sub> बहुत्सु  
 (sic) (for दहत्सु). K<sub>2</sub> गज- (for मृग-). — K om.  
 (hapl.) 20<sup>bc</sup>. — <sup>b</sup>) D<sub>1-6</sub>. 8 S (T<sub>1</sub> om.) विह्वले (D<sub>5</sub>  
 M<sub>5</sub> 'रे)पु (for द्विजिह्वेषु). — <sup>d</sup>) K<sub>2</sub> जलान्ध्रियं (sic);  
 K<sub>3-5</sub> जलाध्रयं; D<sub>1</sub> श्रयान् (for शयान्). K<sub>1</sub> स श्रय-  
 त्सजलाश्रयात्; B<sub>5</sub>. 8 संश्रयात्स्वजलाशयात्.

21 T<sub>1</sub> om. 21<sup>ab</sup> (cf. v. l. 18). — <sup>a</sup>) K<sub>2</sub>. 5 G<sub>5</sub>  
 M<sub>1-4</sub> सुसमिद्धे; D<sub>1</sub> ससंविद्धे; D<sub>1-6</sub>. 8 T<sub>1-3</sub> G<sub>1-4</sub> M<sub>5</sub>  
 संप्रदीष्टे (for समाविद्धे). — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> D<sub>2</sub> व्याप्ते (for  
 प्राप्ते). K<sub>2</sub>. 3 D<sub>1</sub>. 7 व्यसनम्. D<sub>4-6</sub>. 8 उत्तमं (for  
 'मे). K<sub>4</sub>. 5 S (T<sub>1</sub> om.) प्राप्ते व्य (K<sub>4</sub> 'प्तव्य-  
 सनमुत्तमं. — <sup>c</sup>) G<sub>2</sub> राजन् (for राजा). K<sub>3</sub> निराहार-  
 स्ततो राजा. — <sup>d</sup>) M<sub>5</sub> -विचेष्टितं. — <sup>e</sup>) K<sub>1</sub> असय[म]-  
 थोपमरणं. — <sup>f</sup>) K<sub>1</sub> T<sub>1</sub> सुकृते; K<sub>3</sub> सुकृत्वो; K<sub>5</sub>  
 सकृपे; D<sub>1</sub>. 6. 8 G<sub>1</sub> सुकृतौ; D<sub>5</sub> चुकृपे; M<sub>1</sub>. 2. 4 कृशो ते  
 (for सुकृशौ). K<sub>2</sub> सुतप्तौ मातरौ वने.

22 <sup>a</sup>) K<sub>2</sub> बुद्धा (for दृष्ट्वा). — <sup>b</sup>) K<sub>1-3</sub>. 5 अंतिकं;  
 K<sub>4</sub> T<sub>1</sub> 'के; Dn<sub>2</sub> अंतकात्. — <sup>c</sup>) K<sub>2</sub>. 3. 5 D<sub>1-6</sub>. 8 S  
 वचः (for ततः). K<sub>3</sub>. 4 तत्र (for सूतं). — <sup>d</sup>) K<sub>2-5</sub>  
 पृथिवीपतिः. K<sub>1</sub> B<sub>1</sub>. 2. 4-6 Dn D<sub>1-3</sub>. 7. 9 संजयं जय (K<sub>1</sub>  
 वद)तां वरः (B<sub>2</sub> D<sub>3</sub> 'रं).



C. 15. 1034  
B. 15. 37. 24  
K. 15. 29. 23

वयमत्राग्निना युक्ता गमिष्यामः परां गतिम् ॥ २३  
तमुवाच किलोद्विग्नः संजयो वदतां वरः ।  
राजन्मृत्युरनिष्टोऽयं भविता ते वृथाग्निना ॥ २४  
न चोपायं प्रपश्यामि मोक्षणे जातवेदसः ।  
यदत्रानन्तरं कार्यं तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ २५  
इत्युक्तः संजयेनेदं पुनराह स पार्थिवः ।  
नैव मृत्युरनिष्टो नो निःसृतानां गृहात्स्वयम् ॥ २६  
जलमग्निस्तथा वायुरथ वापि विकर्षणम् ।  
तापसानां प्रशस्यन्ते गच्छ संजय माचिरम् ॥ २७  
इत्युक्त्वा संजयं राजा समाधाय मनस्तदा ।

प्राञ्जुसः सह गान्धार्या कुन्त्या चोपाविशत्तदा ॥ २८  
संजयस्तं तथा दृष्ट्वा प्रदक्षिणमथाकरोत् ।  
उवाच चैनं मेधावी युद्धात्मानमिति प्रभो ॥ २९  
ऋषिपुत्रो मनीषी स राजा चक्रेऽस्य तद्वचः ।  
संनिरुध्येन्द्रियग्राममासीत्काष्ठोपमस्तदा ॥ ३०  
गान्धारी च महाभागा जननी च पृथा तव ।  
द्वाग्निना समायुक्तं स च राजा पिता तव ॥ ३१  
संजयस्तु महामात्रस्तस्माद्वावादमुच्यत ।  
गङ्गाकूले मया दृष्टस्तापसैः परिवारितः ॥ ३२  
स तानामभ्य तेजस्वी निवेद्यैतच्च सर्वशः ।

23 <sup>b</sup>) D<sub>1</sub>. 6. 2 S (except T<sub>3</sub>) त्वा (for त्वां).  
—<sup>o</sup>) K<sub>2</sub>-5 त्विहाग्निना; D<sub>1</sub>-6. 8 T<sub>1</sub>. 3. 3 G<sub>1</sub>-1 M<sub>1</sub> अप्य-  
ग्निसे- (for अत्राग्निना). M<sub>1</sub> दग्धा (for युक्ता). T<sub>2</sub>  
वयमग्निपु संयुक्ता; G<sub>5</sub> M<sub>1</sub>-3 'प्यग्निना दग्धा.

24 <sup>a</sup>) T<sub>2</sub> ततोद्विग्नः. —<sup>b</sup>) D<sub>1</sub> जयतां (for वदतां).  
D<sub>6</sub>. 8 वर (for वरः). —<sup>o</sup>) K<sub>1</sub> राजा (for राजन्).  
—<sup>d</sup>) K<sub>1</sub> व्यथाग्निना; D<sub>1</sub>-6. 8 T G<sub>1</sub>. 2 M<sub>5</sub> यथाग्निना  
(for वृथा').

25 <sup>a</sup>) K<sub>2</sub> तथा (for न च). —<sup>o</sup>) K<sub>1</sub> पदांतानं-  
तरं कार्यं. —<sup>d</sup>) K<sub>2</sub> कर्तुम् (for वक्तुम्). K<sub>1</sub> B<sub>1</sub> D<sub>1</sub>. 9  
G<sub>3</sub> M<sub>3</sub> अर्हसि (for 'ति).

26 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> दृढः; M<sub>3</sub> एवं (for दृढं). —<sup>b</sup>) K<sub>5</sub>  
पार्थिव. —<sup>o</sup>) G<sub>1</sub>. 2 M<sub>5</sub> नैव (for नैव). K<sub>1</sub> अग्निप्यो  
(sic) (for अग्निष्टो). K<sub>1</sub> वा; K<sub>2</sub>. 4. 5 B<sub>2</sub> [s]यं;  
B<sub>5</sub> D<sub>5</sub> मे (for नो). —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub> D<sub>1</sub> निःसृतानां. K<sub>2</sub>.  
3. 5 D<sub>1</sub>-6. 8 S निःसृता हि (D<sub>5</sub> 'ता वा) गृहाद्वयं; K<sub>4</sub>  
निः[त्रिः]सस वै गृहाद्वयं (sic).

27 <sup>a</sup>) M<sub>4</sub> यथा (for तथा). —<sup>b</sup>) T<sub>4</sub> [अ]नाशीति;  
M<sub>5</sub> अथ वायुर (for अथ वापि). MSS. विकर्षणं (for  
'अंनम्). K<sub>4</sub> तापसानां प्रशस्यन्ते. —<sup>o</sup>) K<sub>1</sub> D<sub>5</sub> प्रशंसते;  
K<sub>5</sub> प्रपश्यन्ते; B<sub>5</sub> स पश्यन्ति (sic); D<sub>1</sub>. 6 प्रपत्स्येते;  
D<sub>5</sub> damaged; T<sub>1</sub> प्रशसन् हि; G<sub>1</sub> प्रपत्स्ये तैः (sic);  
G<sub>4</sub> प्रशंसते (for प्रशस्यन्ते). K<sub>1</sub> पृतकारणतो वीर.

28 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub>. 4 D<sub>5</sub> इत्युक्तः (for 'कत्या). B<sub>2</sub> संजयो  
(for 'त्रं). —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub> D<sub>5</sub> समादाय (for 'धाय). D<sub>1</sub>n  
D<sub>2</sub>. 4. 6. 7 T<sub>1</sub>-2 G<sub>3</sub> तथा (for तदा). —T<sub>4</sub> om. (hapl.)  
28<sup>o</sup>-30<sup>d</sup>. —<sup>o</sup>) K<sub>1</sub>. 4 प्राञ्जुसं (K<sub>1</sub> 'त्वा). —<sup>d</sup>) K<sub>5</sub>  
कुंती (for कुन्त्या). K<sub>1</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1</sub> चोपविशत् (for चोपा').

B<sub>1</sub> कुत्या चोपविशत्तदा; D<sub>1</sub>. 2 कुत्याग्निं प्राविशत्तदा.

29 T<sub>1</sub> om. 29 (cf. v. l. 28). K<sub>2</sub> om. (hapl.)  
29-31. —<sup>a</sup>) D<sub>1</sub> तन्; D<sub>1</sub> तु (for तं). K<sub>5</sub> G<sub>4</sub>  
तदा; B<sub>1</sub> यथा (for तथा). —<sup>b</sup>) D<sub>5</sub> damaged.  
—<sup>c</sup>) B<sub>5</sub> चैवं. K<sub>1</sub> मेधी च (for मेधावी). —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub>  
सुंज; B<sub>5</sub> एज (for युद्धस्व). K<sub>1</sub>. 5 इहात्मना (for इति  
प्रभो). K<sub>3</sub> विद्युद्वात्मानमात्मना; D<sub>1</sub>-6. 8 S (T<sub>1</sub> om.)  
युज्य (T<sub>1</sub> 'क्ष)स्वेति नराधिपं.

30 K<sub>2</sub> T<sub>1</sub> om. 30 (cf. v. l. 29, 28). T<sub>1</sub> om.  
30<sup>b</sup>. —<sup>a</sup>) K<sub>4</sub> हि; D<sub>1</sub> च; T<sub>3</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1</sub>-4 सन्  
(for स). —<sup>o</sup>) = (var.) 6. 34. 4<sup>o</sup>. G<sub>4</sub>. 4 संनियन्  
(for 'रुच्य). B<sub>2</sub> ग्रामान् (for 'ग्रामम्). K<sub>1</sub> corrupt;  
K<sub>4</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> M<sub>1</sub>. 4. 5 संनिरुद्धेन्द्रियग्रामम्. —<sup>d</sup>) K<sub>3</sub> D<sub>5</sub>  
T<sub>2</sub> M<sub>2</sub>. 4 तथा (for तदा).

31 K<sub>2</sub> om. 31 (cf. v. l. 29). —<sup>a</sup>) D<sub>5</sub> damaged.  
K<sub>2</sub>-5 D<sub>1</sub>-5 S महाप्रा (K<sub>3</sub> 'प्र)ज्ञा (for 'भागा). —<sup>b</sup>)  
K<sub>5</sub> तथा (for पृथा). —B<sub>2</sub> om. (hapl.) 31<sup>d</sup>. —<sup>c</sup>)  
T<sub>2</sub>. 8 G<sub>2</sub>. 4. 5 M<sub>1</sub>-3. 5 द्वाग्निना. K<sub>4</sub> D<sub>1</sub> समायुक्ताः (for  
'युक्ते). D<sub>3</sub>. 8 T<sub>1</sub> G<sub>1</sub> द्वाग्निना समायुक्तः.

32 <sup>a</sup>) K<sub>2</sub>. 3. 5 स; B<sub>2</sub> D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> च (for तु). K<sub>5</sub>-5  
महामात्यस; D<sub>1</sub>-6. 8 S (except G<sub>5</sub>) महाप्राञ्जुस (M<sub>2</sub>  
'ज्ञ) (for 'मात्रस्). —<sup>b</sup>) B<sub>5</sub> D<sub>1</sub>. 6 M<sub>3</sub> अ (M<sub>3</sub> वि)-  
मुच्यते; G<sub>2</sub> M<sub>2</sub>. 4 व्य (M<sub>3</sub> प्र)मुच्यत (for अ'). —<sup>c</sup>)  
M<sub>1</sub>. 2. 4 'तीरे (for 'कूले). M<sub>3</sub> दृष्टात् (for दृष्टम्).  
—<sup>d</sup>) D<sub>5</sub> damaged.

33 <sup>a</sup>) K<sub>4</sub> तद्दृत्तं (for तेजस्वी). —<sup>o</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>1</sub>. 2.  
4-6 D<sub>1</sub> D<sub>1</sub>-3. 7. 9 धीमान्; K<sub>2</sub>. 5 तात; K<sub>1</sub> ततो (for

प्रययौ संजयः सूतो हिमवन्तं महीधरम् ॥ ३३  
 एवं स निधनं प्राप्तः क्रुत्वाजी महामनाः ।  
 गान्धारी च पृथा चैव जनन्यौ ते नराधिप ॥ ३४  
 यदृच्छयानुव्रजता मया राज्ञः कलेवरम् ।  
 तयोश्च देव्योरुभयोर्दृष्टानि भरतर्षभ ॥ ३५  
 ततस्तपोवने तस्मिन्समाजग्मुस्तपोधनाः ।  
 श्रुत्वा राज्ञस्तथा निष्ठां न त्वशोचन्मतिं च ते ॥ ३६  
 तत्राश्रौपमहं सर्वमेतत्पुरुषसत्तम ।  
 यथा च नृपतिर्दग्धो देव्यौ ते चेति पाण्डव ॥ ३७  
 न शोचितव्यं राजेन्द्र खन्तः स पृथिवीपतिः ।

प्राप्तवानग्निसंयोगं गान्धारी जननी च ते ॥ ३८  
 वैशंपायन उवाच ।  
 एतच्छ्रुत्वा तु सर्वेषां पाण्डवानां महात्मनाम् ।  
 निर्याणं धृतराष्ट्रस्य शोकः समभवन्महान् ॥ ३९  
 अन्तःपुराणां च तदा महानार्तस्वरोऽभवत् ।  
 पौराणां च महाराज श्रुत्वा राज्ञस्तदा गतिम् ॥ ४०  
 अहो धिगिति राजा तु विक्रुश्य भृशदुःखितः ।  
 ऊर्ध्वबाहुः स्मरन्मातुः प्ररूरोद युधिष्ठिरः ।  
 भीमसेनपुरोगाश्च भ्रातरः सर्व एव ते ॥ ४१  
 अन्तःपुरेषु च तदा सुमहाश्रुदितस्वनः ।

G. 15. 1093  
 B. 15. 37. 43  
 K. 15. 39. 43

सूतो). — <sup>a</sup>) K: नलोधरं; D<sub>1-2.3</sub> T<sub>1.2.4</sub> G M महा-  
 गिरिं; T<sub>3</sub> गिरिं प्रति (for महीधरम्).

34 <sup>a</sup>) G<sub>1</sub> नु (for स). — <sup>b</sup>) B: युधिष्ठिर; D<sub>1</sub>  
 महात्पाः; G: M<sub>1-4</sub> महीपते (for महामनाः). — G<sub>2.3</sub>  
 om. 34<sup>ca</sup>. — <sup>c</sup>) D<sub>3</sub> damaged. G: M<sub>1-4</sub> मातरौ ते  
 गते स्वर्गं. — <sup>d</sup>) K<sub>2-4</sub> D<sub>1</sub> T<sub>1-2</sub> G<sub>2</sub> जननी (for  
 जनन्यौ). D<sub>3</sub> [दृ]ति (for ते). K<sub>1</sub> B<sub>1.4-5</sub> Dn D<sub>1-2</sub>  
 2.3 M<sub>1</sub> विशां पते; B<sub>2</sub> G<sub>2</sub> M<sub>2.3</sub> जनाधिप; M<sub>1</sub> हि  
 भारत (for नराधिप). D<sub>2.3.5</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1</sub> जननी ते जना-  
 धिप.

35 <sup>a</sup>) K<sub>1.2.3</sub> B: T<sub>1-3</sub> G<sub>1.3-5</sub> M<sub>1-3</sub> नु (for [अ]-  
 नु). — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> राज्ञा; T<sub>4</sub> दग्धः (for राज्ञः). D<sub>3.5.6</sub>  
 T<sub>1</sub> G<sub>1</sub> कलेवरं; D<sub>1.2</sub> कलेवरः; D<sub>7</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>2-4</sub> M<sub>1.2</sub>  
 कलेवरं. — <sup>c</sup>) K<sub>1</sub> देव्या (for देव्योर्). — <sup>d</sup>) Dn  
 D<sub>2.7</sub> नया दृष्टानि भारत; G<sub>2</sub> M<sub>1-4</sub> दृष्टं भरतसत्तम.

36 <sup>a</sup>) T<sub>2</sub> ततो वने (for तपोवने). — <sup>c</sup>) K<sub>2.4</sub>  
 B<sub>1.4-5</sub> Dn D<sub>2.7.8</sub> M<sub>2.3</sub> तदा; T<sub>4</sub> damaged; M<sub>3</sub>  
 तवो (for तथा). K<sub>1</sub> श्रुत्वा राज्ञस्तथा निष्ठा (sic).  
 — <sup>d</sup>) K<sub>2.2.3</sub> B<sub>2.6</sub> D<sub>1.2-6.8</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>2-4</sub> M<sub>3</sub> अशोचंत (for  
 न त्वशोचन्). B<sub>1.4-6</sub> Dn D<sub>1-3.7</sub> गतीम् (for गतिं).  
 K<sub>1</sub> न त्वशोचन्तश्च ते (sic); M<sub>4</sub> अस्मै हंत गमिष्यते.

37 D<sub>1.2.8</sub> om. (hapl.) 37-38. — <sup>a</sup>) K<sub>2</sub> तथा  
 (for तत्र). — <sup>c</sup>) K<sub>1</sub> corrupt. B: D<sub>1.7</sub> तथा (for  
 यथा). K<sub>2.3</sub> D<sub>3</sub> S स (for च). — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub> corrupt.  
 M<sub>1</sub> [दृ]ह (for [दृ]नि). D<sub>3</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1-3</sub> M<sub>3</sub> ते देव्यौ  
 चैव पाण्डव; T<sub>3</sub> तथा देव्यौ च पां; G<sub>1</sub> ते देव्यौसि च  
 पां (sic).

38 D<sub>1.6.8</sub> om. 38 (cf. v. l. 37). — <sup>a</sup>) D<sub>3</sub> S  
 (except M<sub>3</sub>) शोचितव्यो (M<sub>2</sub> 'न्या) (for 'तव्यं).  
 K<sub>2-5</sub> कौरव्य; G<sub>2.3</sub> राजेन्द्रः (for 'द्र). — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub>  
 स्वतः स; B<sub>1</sub> Dn M<sub>1.5</sub> स्वतः स; B<sub>6</sub> स्वस्थाने; D<sub>1</sub>  
 पितुः स; D<sub>2</sub> मृतः स; D<sub>3</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1-3</sub> स्व(G<sub>2</sub> स)-  
 गंत्यः; D<sub>7</sub> om.; T<sub>3</sub> स्वर्गतः; G<sub>5</sub> सस्वर्गः (for स्वन्तः  
 स). B<sub>5</sub> D<sub>1</sub> -पते (for -पतिः). K<sub>2-3</sub> स्वर्गे स नृपति-  
 नंतः. — <sup>c</sup>) K<sub>1</sub> असि (sic) (for अग्निः). K<sub>1</sub> -संभूतं;  
 T<sub>2</sub> G<sub>2-5</sub> M<sub>3</sub> -संयोगाद् (for -संयोगं).

39 <sup>a</sup>) K<sub>1.2.4</sub> B<sub>1.5</sub> Dn D<sub>2.3.7</sub> M<sub>3</sub> च (for तु).  
 — <sup>b</sup>) D<sub>3</sub> om. (hapl.) महात्मनाम्. — <sup>c</sup>) K<sub>1.5</sub>  
 निर्वाणं; G<sub>2</sub> M<sub>1-4</sub> निष्ठांतं (for निर्याणं). — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub>  
 ततः; T<sub>1</sub> नृप (for महान्).

40 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> आर्तः पुराणं (sic). K<sub>2.5</sub> रुदतां; T<sub>1</sub>  
 च तथा (for च तदा). — <sup>b</sup>) T<sub>2.3</sub> G<sub>2.3</sub> M<sub>1.3.4</sub> आर्त-  
 स्वनो (for 'स्वरो). T<sub>3</sub> महत् (for शभवत्). — <sup>d</sup>)  
 B<sub>7.8</sub> D<sub>2-6.8</sub> S (except G<sub>1</sub>) तथा (for तदा). B<sub>6</sub>  
 मतिः (for गतिम्). K<sub>2.2.5</sub> श्रुत्वा राज्ञस्तथा विधिं;  
 K<sub>1</sub> D<sub>1</sub> राज्ञः श्रुत्वा तथा (K<sub>1</sub> 'दा) गतिं.

41 T<sub>4</sub> om. 41-42. — <sup>a</sup>) D<sub>1.6.8.9</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>1-4</sub>  
 च; D<sub>3</sub> T<sub>1</sub> M<sub>3</sub> स (for तु). — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> विक्रम्य (sic);  
 D<sub>6</sub> विमृश्य; T<sub>1</sub> आकुश्य (for वि). — <sup>c</sup>) D<sub>1.3</sub> स  
 चोन्मतः; G<sub>2.4</sub> तु राजर्षिः (for स्मरन्मातुः). — <sup>d</sup>)  
 Dn<sub>1</sub> पूर्व (for सर्वं). — After 41, D<sub>1-6.8</sub> S (T<sub>4</sub>  
 om.) ins.:

97\* रुरुदुर्दुःखसंतप्ता वर्णयन्तः पृथां तदा ।

[ T<sub>2.3</sub> G<sub>3.3</sub> तथा (for तदा). ]

42 T<sub>1</sub> om. 42 (cf. v. l. 41). — <sup>a</sup>) D<sub>1</sub> तथा (for

C. 15. 1054  
B. 15. 37 43  
K. 15. 39. 43

प्रादुरासीन्महाराज पृथां श्रुत्वा तथागताम् ॥ ४२  
तं च वृद्धं तथा दग्धं हतपुत्रं नराधिपम् ।  
अन्वशोचन्त ते सर्वे गान्धारीं च तपस्विनीम् ॥ ४३

तस्मिन्नुपरते शब्दे मुहूर्तादिव भारत ।  
नैगृह्य वाष्पं धैर्येण धर्मराजोऽनवीदिदम् ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि पञ्चत्रवारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

४६

युधिष्ठिर उवाच ।

तथा महात्मनस्तस्य तपस्युग्रे च वर्ततः ।  
अनाथस्येव निधनं तिष्ठत्स्वस्मासु बन्धुषु ॥ १  
दुर्विज्ञेया हि गतयः पुरुषाणां मता मम ।

यत्र वैचित्रवीर्योऽसौ दग्ध एवं द्वाग्निना ॥ २  
यस्य पुत्रशतं श्रीमदभवद्वाहुशालिनः ।  
नागायुतवलो राजा स दग्धो हि द्वाग्निना ॥ ३  
यं पुरा पर्यवीजन्त तालवृन्तैर्वरस्त्रियः ।

तदा). — <sup>६</sup>) D<sub>०</sub> क्रंदित- (for रुदित-). D<sub>1</sub> सुमहत्कं-  
दितस्ततः. — For 42<sup>ab</sup>, D<sub>1-०.३</sub> S (T<sub>1</sub> om.) subst. :

98\* अन्तःपुरेषु सुमहांस्ततो रुदितनिस्वनः ।

[ T<sub>1</sub> अंतःपुरे च (for \*रेपु). ]

— <sup>०</sup>) K<sub>4</sub> महान्नादः; G<sub>1.६</sub> M<sub>1.३.४</sub> पु (M<sub>1</sub> सु) रस्त्रीणां;  
M<sub>2</sub> पुरंघ्रीणां (for महाराज). — <sup>d</sup>) K<sub>2</sub> तथा मृतां (for  
तथागताम्). K<sub>4</sub> पृथ्योः श्रुत्वा तथाविधि (sic).

43 <sup>a</sup>) D<sub>1-०.३</sub> T<sub>1-३</sub> G<sub>2-1</sub> तपो-; T<sub>4</sub> ततो (for तं  
५). D<sub>3</sub> transp. वृद्धं and दग्धं. K<sub>4</sub> तदा; D<sub>5</sub> T<sub>1.४</sub>  
G<sub>3</sub> ततो (for तथा). K<sub>1</sub> तव पुत्रां तथा दग्धां (sic).

— <sup>६</sup>) K<sub>3</sub> जनाधिपं; K<sub>4</sub> यथागतं; D<sub>1-०.३</sub> S वनेचरं  
(for नराधिपम्). K<sub>1</sub> हतपुत्रवराधिपं. — <sup>०</sup>) B<sub>5</sub> D<sub>1.३</sub>  
अनुशोचन्त. K<sub>1</sub> तं पूर्वै (for ते सर्वे). G<sub>1</sub> अन्वशोचन्ततः  
सर्वे. — <sup>d</sup>) D<sub>1.४-०.३</sub> T<sub>2-1</sub> G M यशस्विनीं (for तप<sup>०</sup>).  
K<sub>4.६</sub> गांधारी च यश (K<sub>6</sub> तप)स्विनी.

44 <sup>६</sup>) D<sub>5</sub> T<sub>4</sub> एव (for हव). — <sup>०</sup>) K<sub>4</sub> चास्रं;  
B<sub>2</sub> वास्पं (for वाष्पं). — <sup>d</sup>) T<sub>1</sub> विललाप युधिष्ठिरः.

Colophon. — Adhy. name : T<sub>3</sub> घृतराष्ट्रमोक्षकथनं.  
— Adhy. no. (figures, words or both) : K<sub>2</sub> D<sub>1</sub> 39;  
K<sub>4</sub> T<sub>1</sub> 43; K<sub>6</sub> D<sub>4.०.३</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1.२.६</sub> M<sub>1-1</sub> 44; D<sub>2</sub>  
D<sub>1</sub> 37; D<sub>5</sub> T<sub>3.४</sub> G<sub>3.४</sub> 45 (as in text); M<sub>6</sub> 46.  
— Sloka no. : K<sub>5</sub> 53; D<sub>0</sub> 45.

46

~~✍~~ This adhy. is missing in S<sub>1</sub> B<sub>3</sub> (cf. v. l. 15.  
3. 3; 22. 1).

1 <sup>a</sup>) G<sub>1</sub> कुतो; M<sub>1</sub> कथं; M<sub>3</sub> यथा (for तथा).  
— <sup>६</sup>) T<sub>3</sub> अग्रे (for उग्रे). K<sub>4.६</sub> प्र- (for च). D<sub>1-०.३</sub>  
S तस्थुषः (for वर्ततः). — <sup>०</sup>) K<sub>1.६</sub> B<sub>5</sub> D<sub>1.२.१.०</sub>  
वचने; B<sub>1.२.४.६</sub> D<sub>n</sub> D<sub>3</sub> च (B<sub>2</sub> हि) वने (for निधनं).  
— <sup>d</sup>) K<sub>6</sub> D<sub>0</sub> तिष्ठत्स्वस्मासु बंधुषु (sic).

2 <sup>a</sup>) K B<sub>1.२.४-६</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1-३.१.०</sub> मतिर्ग्रहं (K<sub>4</sub> विद्मं) न्  
(for हि गतयः). — <sup>६</sup>) K<sub>1.४</sub> B<sub>1.२.४-६</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1-३.१.०</sub>  
मतिर्मम; K<sub>3</sub> सदानघ; G<sub>1</sub> चतानघ; M<sub>3</sub> मतं मम  
(for मता मम). — T<sub>4</sub> om. 2<sup>ad</sup>. — <sup>०</sup>) K<sub>2-२</sub> G<sub>1.६</sub>  
M<sub>2.४</sub> [5] पि; D<sub>1-०.३</sub> T<sub>1.२</sub> G<sub>2.४</sub> M<sub>1.३.६</sub> हि; T<sub>3</sub> वा  
(for स्तौ). — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>4</sub> D<sub>0</sub> दग्ध एव; K<sub>4</sub> (also)  
नृप एव; D<sub>1.०.३</sub> T<sub>2.३</sub> G<sub>4</sub> दह्यतैवं; G<sub>2</sub> दह्यतेयं; G<sub>3</sub>  
M<sub>5</sub> दह्यते (M<sub>5</sub> तै) व (for दग्ध एव). K<sub>1.२.६</sub> B<sub>1.२</sub>  
४.० D<sub>n</sub> D<sub>1-३.१.०</sub> वनाग्निना; K<sub>2</sub> स पार्थिवः (for द्वा-  
ग्निना). D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> दह्यते स्म (T<sub>1</sub> लेवं) वनाग्निना; G<sub>1</sub> दंड्य  
एवं वनाग्निना.

3 K<sub>2.३</sub> om. (hapl.) 3. — <sup>a</sup>) D<sub>5</sub> (before corr.)  
यत्र (for यस्य). — <sup>६</sup>) K<sub>1</sub> अनयद् (for अभवद्). K<sub>1</sub>  
D<sub>1.६.३</sub> T<sub>1.४</sub> G<sub>1</sub> -शालिनां; T<sub>2</sub> G<sub>2.४.६</sub> M<sub>2-२</sub> -पाळिनां;

तं गृध्राः पर्यवीजन्त द्वात्रिपरिकालितम् ॥ ४  
 सप्तमागधसंवेद्य शयानो यः प्रबोध्यते ।  
 धरण्यां स नृपः शेते पापस्य मम कर्मभिः ॥ ५  
 न तु शोचामि गान्धारीं हतपुत्रां यशस्विनीम् ।  
 पतिलोकमनुप्राप्तां तथा भर्तृव्रते स्थिताम् ॥ ६  
 पृथामेव तु शोचामि या पुत्रैश्वर्यमृद्धिमत् ।  
 उत्सृज्य सुमहदीप्तं वनवासमरोचयत् ॥ ७  
 धिग्राज्यमिदमस्माकं धिग्वलं धिक्पराक्रमम् ।  
 शत्रुधर्मं च धिग्यस्मान्मृता जीवामहे वयम् ॥ ८

सुसूक्ष्मा किल कालस्य गतिर्द्विजवरोत्तम ।  
 यत्समुत्सृज्य राज्यं सा वनवासमरोचयत् ॥ ९  
 युधिष्ठिरस्य जननी भीमस्य विजयस्य च ।  
 अनाथवत्कथं दग्धा इति मुह्यामि चिन्तयन् ॥ १०  
 वृथा संतोषितो वह्निः खाण्डवे सव्यसाचिना ।  
 उपकारमजानन्स कृतज्ञ इति मे मतिः ॥ ११  
 यत्रादहत्स भगवान्मातरं सव्यसाचिनः ।  
 कृत्वा यो ब्राह्मणच्छत्र मिक्षार्थी समुपागतः ।  
 धिगग्निं धिक्च पार्थस्य विश्रुतां सत्यसंधताम् ॥ १२

C. 15. 1069  
B. 15. 35. 13  
K. 15. 40. 13

M<sub>1</sub> -पाळि च (for -पालिनः). —<sup>o</sup>) K<sub>1,2</sub> T<sub>3</sub> G<sub>1,2</sub>  
 M<sub>1-4</sub> -सप्तमागः; B<sub>2</sub> -बलो \* \* ; D<sub>2</sub> T<sub>1,2,4</sub> G<sub>2-4</sub>  
 -बलप्रा (G<sub>1</sub> 'त्रा'णः; M<sub>2</sub> -बलाः प्राणाः (for -बलो राजा).  
 D<sub>1,2,3</sub> नागानामयुतप्रागः. — B<sub>2</sub> om. 3<sup>d</sup>. —<sup>d</sup>) B<sub>2,4</sub>  
 ( marg. ) वनाग्निना ( for दवा ) .

4 = ( var. ) 11. 17. 13 ; 24. 22. —<sup>a</sup>) MSS.  
 पर्यवीजंत; T<sub>2,3</sub> G<sub>2,4</sub> 'वीज्यंत ( for 'वीजन्त ). K<sub>2</sub>  
 यमेतं पर्युपासते. —<sup>b</sup>) D<sub>2</sub> G<sub>3</sub> बालवृत्तैर्; T<sub>3</sub> बाल\*  
 ( for बाल\* ). K<sub>3</sub> सहस्रशः; K<sub>4</sub> G<sub>3</sub> इव स्त्रियः ( for  
 वरस्त्रियः ). —<sup>c</sup>) D<sub>1,2,3</sub> G<sub>2</sub> transp. तं and गृध्राः.  
 K<sub>1</sub> M<sub>3</sub> पर्यवीजंत; K<sub>2</sub> 'वतंत; K<sub>4</sub> 'व्यजंत; T<sub>2</sub> G<sub>2,4</sub>  
 पर्यवीज्यंत ( for 'वीजन्त ). —<sup>d</sup>) T<sub>1</sub> G<sub>1</sub> द्वात्रि-. K<sub>1</sub>  
 -कल्पितं; B<sub>1,2</sub> -चामितं; B<sub>3</sub> -पालितं; D<sub>1,2</sub> G<sub>1</sub> -चारितं  
 ( for -कालितम् ). D<sub>1-2,3</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>2-4</sub> M<sub>2</sub> द् ( D<sub>1</sub> T<sub>1</sub> दा ) -  
 चाग्निप्रतिकूलितं; G<sub>2</sub> M<sub>1-4</sub> द्वात्रिपरिवेष्टितं.

5 = ( var. ) 11. 17. 12. —<sup>a</sup>) G<sub>1</sub> -सर्वेश्व; G<sub>2</sub>  
 M<sub>1-4</sub> -सर्वेश्वः ( for -सर्वेश्व ). K<sub>1</sub> सूत्रमागदसंगेश्व ( sic ).  
 —<sup>b</sup>) D<sub>1,2,3</sub> T G<sub>2-4</sub> त्रयने ( for त्रयानो ). G<sub>1</sub> परि-;  
 G<sub>2</sub> M<sub>1-4</sub> प्रति- ( for यः प्र- ). K<sub>1</sub> B<sub>1,2</sub> -नुच्यते; K<sub>2-5</sub>  
 -बोधितः ( for -बोध्यते ). —<sup>c</sup>) K<sub>3</sub> धरिण्यां. —<sup>d</sup>)  
 K<sub>2</sub> कर्मणा; K<sub>4</sub> B<sub>1</sub> 'णः ( for 'भिः ). D<sub>1-2,3</sub> S  
 विकृष्टो ( D<sub>1,2,3</sub> G<sub>2</sub> निकृष्टे; M<sub>3</sub> निकृष्टो; M<sub>2</sub> विष्टो )  
 गृध्रवायसेः.

6 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>1,2,4-5</sub> Dn D<sub>1-2,7,9</sub> T<sub>2</sub> न च; D<sub>1,2,3</sub>  
 ननु ( for न नु ). —<sup>b</sup>) K<sub>2-5</sub> तपस्विनीं ( for यज्ञ\* ).  
 —<sup>c</sup>) B<sub>2</sub> पतिलोकम् ( sic ); G<sub>1</sub> पुत्रशोकम् ( for पतिलो-  
 कम् ). D<sub>1</sub> अथ ( for अनु- ). —<sup>d</sup>) T<sub>1</sub> G<sub>1</sub> भर्तृमते; T<sub>2</sub>  
 'व्रत- ( for 'व्रते ). K<sub>3</sub> रतां; K<sub>2-5</sub> G<sub>2</sub> M<sub>1-4</sub> रतां ( for  
 स्थिताम् ). — After 6, K<sub>3</sub> reads from 17 to 47. 7.

7 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>1,2</sub> Dn D<sub>1-2,7</sub> च; K<sub>3,4</sub> [अ]नु; K<sub>5</sub>

[अ]भि- ( for नु ). —<sup>b</sup>) D<sub>3</sub> damaged. B<sub>3</sub> उत्तमं;  
 T<sub>3</sub> damaged ( for क्रद्धिमत् ). M<sub>3</sub> पुत्रैश्वर्यसमृद्धिमत्.  
 —<sup>c</sup>) G<sub>2,4</sub> सुमहा- ( for सुमहद् ).

8 T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> M<sub>3</sub> om. ( hapl. ) 8-9. —<sup>a</sup>) K<sub>1</sub> अस्मा-  
 भिर ( for 'कं ). —<sup>b</sup>) D<sub>1</sub> चास्माकं; D<sub>2</sub> पौरुषं ( for  
 बलं धिक् ). — G<sub>1</sub> om. 8<sup>c</sup>-9<sup>b</sup>. —<sup>c</sup>) T<sub>2</sub> ह्यस्मान्;  
 G<sub>1</sub> यस्मिन्; G<sub>2</sub> M<sub>1,2,4</sub> तस्मात् ( for यस्मान् ). — B<sub>3</sub>  
 om. 8<sup>d</sup>. —<sup>d</sup>) G<sub>2</sub> M<sub>1,2,4</sub> तां समुत्सृज्य जीवतां.

9 T<sub>1</sub> G<sub>2</sub> M<sub>3</sub> om. 9; G<sub>1</sub> om. 9<sup>ab</sup> ( for all, cf. v. l.  
 8 ). —<sup>a</sup>) D<sub>3</sub> damaged. K<sub>4</sub> सुसूक्ष्मा. D<sub>1,2</sub> T<sub>2-4</sub>  
 G<sub>2,3</sub> M<sub>1,2,4</sub> लोकस्य ( for कालस्य ). D<sub>5</sub> G<sub>1</sub> सुसूक्ष्मा-  
 ग्निल्लोकस्य; M<sub>5</sub> 'इमा कलधोतस्य ( sic ). —<sup>c</sup>) D<sub>5</sub>  
 इदमुत्सृज्य ( for यत्स\* ). D<sub>1</sub> om. राज्यं. G<sub>1</sub> उत्सृज्य  
 पुत्रात्रायं सा.

10 <sup>b</sup>) K<sub>3</sub> द्वि ( for च ). —<sup>c</sup>) D<sub>1,2,3</sub> T<sub>2,3</sub> G<sub>2-5</sub>  
 M<sub>1-3,5</sub> दग्धे; T<sub>4</sub> वह्नेर् ( for दग्धा ). K<sub>4</sub> अनाथद-  
 ग्धावक्तव्यम् ( sic ). —<sup>d</sup>) D<sub>5</sub> चेत्ति ( for इति ). K<sub>5</sub>  
 मुह्यामि; D<sub>1,2,3</sub> G<sub>2</sub> बुद्ध्या वि- ( for मुह्यामि ).

11 B<sub>3</sub> om. 11<sup>a</sup>. For 11<sup>ab</sup>, cf. l. 214-219.  
 —<sup>a</sup>) D<sub>5</sub> partly damaged. K<sub>2,4</sub> तथा; G<sub>1</sub> अथ  
 ( for वृथा ). K<sub>1,4</sub> B<sub>1,2,4,5</sub> Dn D<sub>1-3,5,7,9</sub> T<sub>1</sub> संत-  
 पितो ( for संतोषितो ). — M<sub>1</sub> reads 11<sup>cd</sup> after 12<sup>cd</sup>.  
 —<sup>c</sup>) D<sub>1,2,3</sub> M<sub>2</sub> स्म ( for स ).

12 For 12<sup>ab</sup>, cf. l. 215. 2. —<sup>a</sup>) B<sub>3</sub> यदा ( for  
 यत्र ). —<sup>c</sup>) K<sub>2</sub> ब्राह्मणात् ( for 'ण- ). —<sup>d</sup>) D<sub>5</sub>  
 damaged. D<sub>1,4-5</sub> S ( except M<sub>3</sub> ) मैक्षार्थी ( for भि\* ).  
 D<sub>1,2,3</sub> G<sub>2,4</sub> तमुपागतः; G<sub>1,5</sub> M<sub>1-3</sub> समुपस्थितः ( for  
 'पागतः ). — After 12<sup>cd</sup>, M<sub>1</sub> reads 11<sup>cd</sup>. —<sup>e</sup>) K<sub>1,5</sub>  
 पार्थं च ( for पार्थस्य ). —<sup>f</sup>) D<sub>5</sub> तस्य ( for सत्य- ).

C. 15. 1049  
D. 15. 25. 13  
E. 15. 40. 13

इदं कष्टतरं चान्यद्भगवन्प्रतिभाति मे ।  
वृथाग्निना समायोगो यद्भूत्पृथिवीपतेः ॥ १३  
तथा तपस्विनस्तस्य राजर्षेः कौरवस्य ह ।  
कथमेवंविधो मृत्युः प्रशास्य पृथिवीभिमाम् ॥ १४  
तिष्ठत्सु मन्त्रपूतेषु तस्याग्निषु महावने ।  
वृथाग्निना समायुक्तो निष्ठां प्राप्तः पिता मम ॥ १५  
मन्ये पृथा वेपमाना कृशा धमनिसंतता ।  
हा तात धर्मराजेति समाक्रन्दन्महाभये ॥ १६

मीम पर्यामुहि भयादिति चैवामिवाशती ।  
समन्ततः परिक्षिता माता मेऽभूद्वाग्निना ॥ १७  
सहदेवः प्रियस्तस्याः पुत्रेभ्योऽधिक एव तु ।  
न चैनां मोक्षयामास वीरो माद्रवतीसुतः ॥ १८  
तच्छ्रुत्वा रुरुदुः सर्वे समालिङ्ग्य परस्परम् ।  
पाण्डवाः पञ्च दुःखार्ता भृतानीव युगक्षये ॥ १९  
तेषां तु पुरुषेन्द्राणां रुद्रतां रुदितस्वनः ।  
प्रासादाभोगसंरुद्धो अन्वरोत्सीत्स रोदसी ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिकपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

K1 B5 विद्युना सत्यसंधता. — After 12, D1.3 ins.:

99\* दहते मातरं मह्यं यस्य ते गतिरीदृशी ।

13 B5 om. 13<sup>a</sup>. — <sup>a</sup>) G2.4 नष्टतरं (for कष्ट<sup>o</sup>).  
D5 वापि; T2 चास्य (for चान्यद्). — <sup>b</sup>) M2 मां;  
M2-5 मा (for मे). — K5 om. 13<sup>c</sup>-15<sup>b</sup>. — <sup>c</sup>) D5  
वृथाग्निना; T1 G1 द्वाग्निना; M2 पृथयाग्नि- (for वृथा-  
ग्निना). K1 समं योगो; K4 समायोगे; T2 योगं  
(for योगो). — <sup>d</sup>) K1.3.4 G5 M2 पृथिवीपते.

14 K5 om. 14 (cf. v. l. 13). — <sup>a</sup>) D5 damaged.  
K2 B4 वृथा; T3 तदा (for तथा). T1 तथा तदा तप-  
स्विनो. — <sup>b</sup>) K2.4 B2.6 D3-3 T G2-4 M5 च (for  
ह). — <sup>c</sup>) K2-4 D5.3 T2 M2.5 एवं गतो; D4 एवंगमो;  
T1 एवं गते; G5 M2.4 एवागतो; M1 एतादृशो (for  
एवंविधो). D5 T1.4 G2-3 कथमेवं गतो (T1 'वंगतं') मृत्युं;  
G1 अथ मे संगतो मृत्युं. — D4 om. 14<sup>d</sup>-16<sup>a</sup>. — <sup>d</sup>)  
K1 पृथान्य (sic) (for प्रशास्य).

15 K5 om. 15<sup>ab</sup> (cf. v. l. 13). D4 om. 15 (cf.  
v. l. 14). — <sup>a</sup>) K4 मंत्रदूतेषु (for 'पूतेषु'). — <sup>b</sup>)  
K1 तथा (for तस्य). B4 महासुने (for 'वने'). K4  
हुतवैकारिकाग्निषु. — <sup>c</sup>) D5.6.8 S (except M2) स  
वृथा (G1 'द्वा')ग्नि- (for वृथाग्निना). — <sup>d</sup>) D3 dam-  
aged.

16 D1 om. 16<sup>a</sup> (cf. v. l. 14). K2 om. 16. — <sup>a</sup>)  
D5 T1.4 G2 वने; D3 damaged; G1 मान्या (for  
मन्ये). K1 B4 वृथा (for पृथा). — <sup>b</sup>) D1 संमिता  
(for संतता). K1 कृशा धर्मनिसंतता (sic); K5 कृशा  
धमनिसंतता. — <sup>c</sup>) D2 हा तदा; D5 G2 हता तु (for

हा तात). — <sup>d</sup>) B1.6 D2.5 T G2-2 M1-4 मामाक्रन्दन्  
(for समा). D1 साक्रन्दन्महतो भयान्; D1.6.8 G1.3  
मामाक्रन्दन्महाहवे (G1 'वने; G2 'द्वे').

17 K4 reads from 17 to 47. 7 after 6. — <sup>a</sup>)  
K4 पार्थामुहि; D1 पर्याप्तोसि (for 'मुहि'). G1 तथा  
(for भयाद्). K1 मीम पर्यासभयाश्चैव (sic). — <sup>b</sup>)  
B5 om. from इति up to गतः स (in 15. 47. 7<sup>d</sup>). D2  
या (for च). K1 शंदाती; K2.4.5 B2.6 D1.1.6.8.8  
T1.4 G2.5 M -याचती; T2.3 G2.4 -याचति (for  
-वादाती). G1 इति चैवामियाचते. — For 17<sup>ab</sup>, D5  
subst.:

100\* मीम मां त्राहि द्वात्राश्रेर्भयादित्यभियाचती ।

— <sup>d</sup>) K1 B1.2.3.4.6 Dn D1-3.6.8 M1 [अ]मूत्से (by  
transp.).

18 For the sequence in K4, cf. v. l. 17. B5  
om. 18 (cf. v. l. 17). — <sup>a</sup>) D1 सहदेवं (for 'देव:').  
— <sup>b</sup>) D1-5.8 T G2.4 M5 [5]धिकम्; G5 M1.2.4 चैक  
(for अधिक). K1 पुत्रेभ्योत्तिकरावतु (sic). — <sup>c</sup>) B4  
योक्षयामास. K1 नैवार्ता मोक्षयामास (sic). — <sup>d</sup>) B2  
माद्रीवती; G5 सद्र<sup>a</sup>.

19 For the sequence in K4, cf. v. l. 17. B5  
om. 19 (cf. v. l. 17). Before 19, K5 G5 ins. वैशो-  
पायनः. — <sup>b</sup>) M5 समासाद्य (for 'लिङ्ग्य'). — <sup>c</sup>) K1  
मृतानेवं (for 'नीव'). K5 युगे; G1.5 M1-4 [आ]युषः  
(for युग-).

20 For the sequence in K4, cf. v. l. 17. B5  
om. 20 (cf. v. l. 17). — <sup>b</sup>) K5 रुदितः (for 'त-').

४७

नारद उवाच ।

नासौ वृथाग्निना दग्धो यथा तत्र श्रुतं मया ।

वैचित्रवीर्यो नृपतिस्तत्ते वक्ष्यामि भारत ॥ १

वनं प्रविशता तेन वायुभक्षेण धीमता ।

अग्रयः कारयित्वेष्टिसुत्सृष्टा इति नः श्रुतम् ॥ २

याजकास्तु ततस्तस्य तानग्नीन्निर्जने वने ।

समुत्सृज्य यथाकामं जग्मुर्भरतसत्तम ॥ ३

स विवृद्धस्तदा वह्निर्वने तस्मिन्नभूत्किल ।

तेन तद्वनमादीप्तमिति मे तापसाञ्जुवन् ॥ ४

स राजा जाह्नवीकच्छे यथा ते कथितं मया ।

तेनाग्निना समायुक्तः स्वेनैव भरतर्षभ ॥ ५

एवमावेदयामासुर्मुनयस्ते ममानघ ।

C. 15. 1083  
B. 15. 39. 6  
K. 15. 41. 6

K<sub>1</sub> B<sub>5</sub> रुद्रतां रुद्रि (K<sub>1</sub> 'द')तः पुनः. —<sup>c</sup>) K<sub>1</sub> -संवृद्धा;  
K<sub>2</sub> -संरुद्धान्; K<sub>1</sub> B<sub>1</sub>. 2. 4. 6 Dn<sub>2</sub> D<sub>1</sub>-3. 7. 9 -संवृद्धो;  
Bom. ed. -संरुद्धे (for -संरुद्धो). K<sub>3</sub> प्रासादाभोगि-  
संवृद्धो; K<sub>5</sub> दान्भोगसंरुद्धान्; Dn<sub>1</sub> दान्भोगसंवृद्धो;  
D<sub>1</sub>. 6 T<sub>2</sub>. 3 G<sub>2</sub>-4 प्रासादभागसं (D<sub>1</sub>. 6 G<sub>2</sub> 'गं सं')रुद्धो;  
M<sub>1</sub>. 3 प्रासादभो (M<sub>3</sub> 'दो भो')गसं. —<sup>d</sup>) K<sub>2</sub> अन्वरो-  
त्सीत्स; K<sub>5</sub> अन्वरोत्सीद्. D<sub>1</sub>-6. 8 S रोदसी सम (T<sub>3</sub>  
'सीमप्य')हंवत. — After 20, G<sub>1</sub>. 5 M<sub>1</sub>-4 ins. :

101\* अन्योन्यं वीक्ष्य वीक्ष्यैवं स्मृत्वा मातुरूपञ्जवम् ।

सेहिरे न महीपाला निपेतुः पृथिवीतले ।

पुनरुत्थाय चालिङ्ग्य रुद्रन्तो विपमस्वनाः ।

निपेतुः पाण्डवाः शोकाद्भ्रमराजस्य पादयोः ।

[ (L. 1) G<sub>5</sub> M<sub>2</sub>. 3 प्व (for प्वं). G<sub>1</sub> सुखं च राजो  
गांधार्याः (for the prior half). G<sub>1</sub> श्रुत्वा (for स्मृत्वा).  
— (L. 2) G<sub>1</sub> ते नवे च (for सेहिरे न). — (L. 3)  
G<sub>1</sub>. 5 M<sub>2</sub>. 3 स्वराः (for -स्वनाः). — G<sub>1</sub> om. line 4.  
— (L. 4) M<sub>2</sub> निपेतुः (for निपेतुः). ]

Colophon om. in B<sub>5</sub> D<sub>1</sub>-6. 8 T G<sub>2</sub>-4 M<sub>5</sub>. — Adhy.  
no. (figures, words or both) : K<sub>2</sub> 41; K<sub>1</sub> 44;  
K<sub>5</sub> G<sub>1</sub>. 5 M<sub>1</sub>-4 45; D<sub>1</sub> 38. — Śloka no. : K<sub>1</sub> 35;  
D<sub>2</sub> 22.

47

~~☞~~ This adhy. is missing in Ś<sub>1</sub> B<sub>3</sub> (cf. v. l. 15.  
3. 3; 22. 1).

1 B<sub>5</sub> om. from 1 up to गतः स (in 7<sup>d</sup>) (cf. v. l.  
15. 46. 17). K<sub>1</sub> reads 15. 46. 17 to 47. 7 after  
15. 46. 6. D<sub>1</sub>. e. s om. the ref. —<sup>a</sup>) D<sub>9</sub> पृथा  
(for वृथा). —<sup>b</sup>) K<sub>2</sub>-5 तात; G<sub>1</sub> तनु (for तत्र).

19

[ 145 ]

— T<sub>1</sub> om. 1<sup>st</sup>. —<sup>d</sup>) K<sub>2</sub>-5 पांडव; G<sub>1</sub>. 5 M<sub>1</sub>-4 तत्वतः  
(for भारत). D<sub>1</sub>-6. 8 T<sub>2</sub>-4 G<sub>2</sub>-4 M<sub>5</sub> न ते (D<sub>5</sub> T<sub>4</sub>  
G<sub>3</sub>. 4 तु) शोच्यो (D<sub>5</sub> T<sub>4</sub> 'च्ये') नराधिप (G<sub>3</sub>. 4 'प').

2 For the sequence in K<sub>1</sub>, cf. v. l. 1. B<sub>5</sub> om.  
2 (cf. v. l. 1). —<sup>a</sup>) K<sub>3</sub> Dn D<sub>1</sub> G<sub>1</sub>. 3. 5 M<sub>3</sub> [अ]नेन  
(for तेन). —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub> -भक्ष्येन; K<sub>5</sub> -भक्ष्येण (for  
-भक्षेण). —<sup>d</sup>) G<sub>3</sub> इव (for इति).

3 For the sequence in K<sub>1</sub>, cf. v. l. 1. B<sub>5</sub> om.  
3 (cf. v. l. 1). —<sup>a</sup>) K<sub>2</sub>-5 G<sub>5</sub> M<sub>2</sub>-5 तानथो; G<sub>1</sub> ते  
ततस्; G<sub>3</sub>. 4 तु वने (for तु ततस्). D<sub>1</sub>-6. 8 T<sub>2</sub>. 4 G<sub>2</sub>  
याजका (D<sub>5</sub> 'कां')स्तानथैतस्य; T<sub>1</sub> 'कास्तावेदेतस्य; T<sub>3</sub>  
'कास्तु सदैतस्य; M<sub>1</sub> 'स्तानथोद्वास्व. —<sup>b</sup>) K<sub>3</sub>. 4 D<sub>5</sub>  
G<sub>1</sub>. 3 M<sub>2</sub> तदाग्निं; K<sub>5</sub> तदाग्नीन्; D<sub>1</sub>. 6. 8 T<sub>2</sub>. 4 G<sub>2</sub> M<sub>1</sub>  
तदानौ; D<sub>9</sub> तानग्निं; T<sub>1</sub> तथाग्नीन्; T<sub>3</sub> तथाग्निं; G<sub>4</sub>  
तदाग्निर् (for तानग्नीन्). D<sub>5</sub> G<sub>1</sub> विजने (for निर्जने).  
—<sup>c</sup>) G<sub>3</sub>. 4 उत्सृज्य च (for समुत्सृज्य). —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub>-5  
D<sub>1</sub>-6. 8 S ययुर (for जग्मुर्).

4 For the sequence in K<sub>1</sub>, cf. v. l. 1. B<sub>5</sub> om.  
4 (cf. v. l. 1). —<sup>a</sup>) K<sub>2</sub>-5 सं- (for वि-). D<sub>1</sub>. 6. 8  
T<sub>2</sub>-4 G<sub>2</sub>. 4 तथा (for तदा). —<sup>c</sup>) K<sub>1</sub> ते तत्वनमथा-  
दीप्तिम् (sic). —<sup>d</sup>) K<sub>3</sub>-5 Dn D<sub>1</sub>. 2 G<sub>1</sub>. 5 M<sub>1</sub>. 2. 4. 5  
ते (for मे). M<sub>3</sub> इति तापसमञ्जुवन्.

5 For the sequence in K<sub>1</sub>, cf. v. l. 1. B<sub>5</sub> om.  
5 (cf. v. l. 1). —<sup>a</sup>) T<sub>3</sub> राजञ् (for राजा). Dn  
D<sub>2</sub> -कक्षे; T<sub>1</sub> -तीरे (for -कच्छे). —<sup>b</sup>) T<sub>1</sub> यथावत्  
(for यथा ते). —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub> तेनैव; D<sub>3</sub>. 4 स राजा (for  
स्वेनैव).

6 For the sequence in K<sub>1</sub>, cf. v. l. 1. K<sub>1</sub> B<sub>5</sub>  
om. 6 (for B<sub>5</sub>, cf. v. l. 1). —<sup>a</sup>) T<sub>1</sub> इवम् (for  
एवम्). —<sup>b</sup>) K<sub>2</sub>. 5 अनवाः. —<sup>c</sup>) K<sub>3</sub> D<sub>5</sub>-8 T G<sub>1</sub>-4

C. 15. 1053  
B. 15. 29. 6  
K. 15. 41. 6

ये ते भागीरथीतीरे मया दृष्टा युधिष्ठिर ॥ ६  
एवं स्वेनाग्निना राजा समायुक्तो महीपते ।  
मा शोचिथास्त्वं नृपतिं गतः स परमां गतिम् ॥ ७  
गुरुशुश्रूपया चैव जननी तव पाण्डव ।  
प्राप्ता सुमहतीं सिद्धिमिति मे नात्र संशयः ॥ ८  
कर्तुमर्हसि कौरव्य तेषां त्वमुदकक्रियाम् ।  
भ्रातृभिः सहितः सर्वैरेतदत्र विधीयताम् ॥ ९  
वैशंपायन उवाच ।  
ततः स पृथिवीपालः पाण्डवानां धुरंधरः ।

निर्ययौ सह सोदर्यैः सदारी भरतर्षभ ॥ १०  
पौरजानपदाश्चैव राजभक्तिपुरस्कृताः ।  
गङ्गां प्रजगुरभितो वाससैकेन संवृताः ॥ ११  
ततोऽजगाह सलिलं सर्वे ते कुरुपुंगवाः ।  
युयुत्सुमग्रतः कृत्वा ददुस्तोयं महात्मने ॥ १२  
गान्धार्याश्च पृथायाश्च विधिवन्नामगोव्रतः ।  
शौचं निर्वर्तयन्तस्ते तत्रोपुर्नगराद्बहिः ॥ १३  
प्रेषयामास स नरान्विधिज्ञानाप्तकारिणः ।  
गङ्गाद्वारं कुरुश्रेष्ठो यत्र दग्धोऽभवन्नृपः ॥ १४

M1.2 पते (for ये ते). Gs M1-3 चूले (for तीरे).  
—<sup>d</sup>) K4 मयोद्विष्टो (for मया दृष्टा).

7 For the sequence in K4, cf. v. l. 1. B5 om.  
up to गतः स (cf. v. l. 1). —<sup>a</sup>) K4 तेन (for  
स्वेन). G1 राजन् (for राजा). —<sup>b</sup>) K2.4.5 G3.4  
महीपतिः (for 'पते). —<sup>c</sup>) K1 शोचिथाम् (sic); K5  
शोचिथाम् (sic); B1 तासु; D5 T2.3 G2-4 शोचिथाम्;  
M5 शोचता (for शोचिथाम्). K2.3.5 D5 T2 तं (for  
त्वं). D1.3 नृपते; D5 G2 तिर (for 'ति). K4  
मा शोचेथा नरपतिं; T1 मा शुचस्त्वं नरपते; G1 तं मा  
शोच नृपतिं; G5 M1-4 मा शोचिथाः कुरुश्रेष्ठ. —<sup>d</sup>) K1  
नपया; G1 गतः सन् (for गतः स).

8 <sup>a</sup>) D1 कुरु (for गुरु). —<sup>b</sup>) K1 B1.2.4-6 Dn  
D1-3.7.9 जननी ने जना (B2.6 D1.2.9 नरा)धिप. —<sup>c</sup>)  
M1 तु (for सु). K1 प्राप्ता सुमहती सिद्धिः; D1-5.8 T  
G2.3 गतिं प्राप्ता सुमहतीम्; G1 गतिं प्राप्ता वसुमतीम्.  
—<sup>d</sup>) D1-5.8 T G2-5 M1-3 नानि (for नात्र).

9 <sup>a</sup>) K1.2 B1.2.4-5 Dn D1-3.7.9 राजेन्द्र; D1.6.8  
G2 धर्मज्ञ (for कौरव्य). —<sup>b</sup>) K2.4 शेषां (for तेषां).  
B5 तु बुदकः; G1 चन्द्रोदकः; M4 तामुदक (for त्वमु-  
दक). T4 क्रियाः. —<sup>c</sup>) K1 सहितः (for 'तः').  
—<sup>d</sup>) K1 विधेयतां (sic); K2.2.5 D1-3.8 S विधीयते  
(for 'यताम्). — After 9, T1 ins. an addl.  
colophon [Adhy. no. 44].

10 <sup>a</sup>) T1 M2.5 पृथिवीपालः. —<sup>b</sup>) K1 च नारदः  
(for धुरंधरः). G1 कुरुराजो युधिष्ठिरः. —<sup>c</sup>) K2  
निर्ययुः. K1.3 B1.2.4-5 Dn D1-3.7.8 निर्ययुः सहसोदर्यः.  
—<sup>d</sup>) T2 सवारं. K B1.2 4-5 Dn D1-3.7.9 सदारश्च  
नरर्षभ (B2 'भं'); B5 'रश्च नराधिपः.

11 <sup>a</sup>) M4 पौराः सह वयुः सर्वे. —<sup>b</sup>) K5 राजन् (for  
राज). K2 समन्विताः; K5 समायुताः (for -पुरस्कृताः).  
K3.4 राजभक्ति समाश्रिताः; D1-5.8 T G2-5 M2-5  
'भक्तिमुपा (G5 M2 'मुता)श्रिताः. —<sup>d</sup>) G5.4 व्यासेन  
(sic) (for वाससा).

12 T1 om. 12-14. —<sup>a</sup>) K4 वि- (for स्व-). B1  
Dn1 सलिले (for 'लं). —<sup>b</sup>) T1 सर्वे तु; G1.5 M1-4  
ते सर्वे (by transp.). K1 B1.2.4.5 Dn D2.3.7 नर  
(for कुरु).

13 T1 om. 13 (cf. v. l. 12). B5 om. 13-14.  
—<sup>a</sup>) K1 पृथा चान्या (for पृथायाश्च). K2-5 गांधार्यै च  
पृथार्यै च; T3 'याश्चापि विधिवत्. —<sup>b</sup>) T3 पृथाया  
(for विधिवन्). — D5 om. 13<sup>ad</sup>. —<sup>c</sup>) K1 D1.6  
G2 शोकं (for शौचं). D1.2 T1 G1.2.5 M निर्वर्तयंतस्.  
K1 तु (for ते). —<sup>d</sup>) K2.3.5 D1-5 T1-3 G2-5 M1-3  
तदोपुर; K4 ततो (for तत्रोपुर).

14 B5 T4 om. 14 (cf. v. l. 13, 12). —<sup>a</sup>) K2-5  
D1-5.8 S (T4 om.) च; B4 om. (for स). D1 नग-  
राद्; D5 T1 चरान्; G1.5 M1-4 तत्रा (for नरान्).  
—<sup>b</sup>) T1 विधिधानाप्तकारिणः; G1 विधिना ह्याप्तः; G2  
विधिज्ञानात्. — 14<sup>ad</sup> partly damaged in D1. —<sup>c</sup>)  
D5.6.8 T1-3 G2-4 M5 द्वारे (for द्वारं). K1 B1.4.5  
Dn D2.7 नरश्रेष्ठो (K1 'ष्ट) (for कुरु). —<sup>d</sup>) G1  
महीपतिः; G2 [S]भवन्नृप.

15 <sup>a</sup>) B1.5 Dn D2.7 कृत्यानि; D1.6.8 तुल्यानि;  
D5 T3 शल्यानि; T1.4 कल्याणे (for कुल्यानि). —<sup>b</sup>)  
G1 [S]वदंसु; G4 [S]न्वयात्; M1 'गात् (for 'शात्).  
—<sup>c</sup>) G3.4 कर्तव्यादीनि (for 'नीति). —<sup>d</sup>) K2.5  
तदा देशान्; K3 दत्त्वा दामान्; G1 यत्र दग्धो; G2.4

तत्रैव तेषां कुल्यानि गङ्गाद्वारेऽन्वशात्तदा ।  
 कर्तव्यानीति पुरुषान्दत्तदेयान्महीपतिः ॥ १५  
 द्वादशेऽहनि तेभ्यः स कृतशौचो नराधिपः ।  
 ददौ श्राद्धानि विधिवद्दक्षिणावन्ति पाण्डवः ॥ १६  
 घृतराष्ट्रं समुद्दिश्य ददौ स पृथिवीपतिः ।  
 सुवर्णं रजतं गाश्च शय्याश्च सुमहाधनाः ॥ १७  
 गान्धार्याश्चैव तेजस्वी पृथायाश्च पृथक्पृथक् ।  
 संकीर्त्य नामनी राजा ददौ दानमनुत्तमम् ॥ १८

तत्तद्देयान् ( for दत्तदेयान् ). K<sub>5</sub> महीपते.

16 G<sub>3.4</sub> om. 16<sup>a</sup>-17<sup>b</sup>. 16<sup>ab</sup> partly damaged in D<sub>1</sub>. — <sup>a</sup>) M<sub>1</sub> om. ऽहनि. K<sub>1</sub> स; D<sub>5.c.8</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>2.5</sub> M च ( for स ). — <sup>b</sup>) B<sub>5</sub> कृतशौचं. — <sup>c</sup>) D<sub>1</sub> दानानि ( for विधिवद् ). T<sub>1</sub> श्राद्धानि विधिवद्द्राजा. — <sup>d</sup>) K<sub>5</sub> D<sub>9</sub> M<sub>1.3</sub> पाण्डवाः ( M<sub>1</sub> 'व ). K<sub>3.4</sub> राजन्दानानि पाण्डवः.

17 G<sub>2.4</sub> om. 17<sup>ab</sup> ( cf. v. l. 16 ). K<sub>3</sub> om. 17-18; K<sub>4</sub> reads the same on marg. sec. m. — <sup>b</sup>) K<sub>2.5</sub> ददौ स नृपसत्तमः. — <sup>c</sup>) M<sub>1</sub> सुवर्णं- ( for 'र्णं ). K<sub>4</sub> गावः ( for गाश्च ). — <sup>d</sup>) G<sub>3.4</sub> तिलाश् ( for शय्याश्च ). G<sub>1.5</sub> M<sub>2.3</sub> शयनानि महाधनान् ( G<sub>1</sub> 'नं ); M<sub>1</sub> शयनानि महांति च.

18 K<sub>3</sub> om. 18 ( cf. v. l. 17 ). K<sub>4</sub> reads 18 on marg. — <sup>a</sup>) K<sub>2.5</sub> D<sub>1-6.8</sub> T G<sub>2-4</sub> M<sub>5</sub> चापि ( for चैव ). — After 18<sup>ab</sup>, M<sub>1</sub> ins.:

102\* बहुनि चैव रत्नानि दासांमि विविधानि च ।  
 महाहर्षिणि विचित्राणि ददौ कौरवनन्दनः ।

— <sup>c</sup>) K<sub>4</sub> नामना ( for 'नी ). T<sub>1</sub> संकीर्त्य नामगोत्राणि; G<sub>1</sub> राजा संकीर्त्य नामानि. — <sup>d</sup>) G<sub>3</sub> धनम् ( for दानम् ). D<sub>1</sub> ददौ दानसमुद्भवं. — For 18<sup>cd</sup>, K<sub>2.5</sub> subst.:

103\* संकीर्त्य नामानि ददौ राजन्दानानि पार्थिवः ।

19 <sup>a</sup>) K<sub>4</sub> यो यो यत्रैव तावच्च. — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> G<sub>1</sub> च ( for स ). K<sub>1</sub> B<sub>1.5</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2.7</sub> नरः ( for द्विजः ). — For 19<sup>ab</sup>, T<sub>1</sub> subst.:

104\* यावदिच्छन्ति विप्रास्तु तावन्ति प्रामुद्युद्विजाः ।

— <sup>c</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>1.4.c</sub> D<sub>n2</sub> D<sub>9</sub> पानं; K<sub>4</sub> दानं ( for यानं ). — <sup>d</sup>) T<sub>1</sub> बहु- ( for मणि- ). D<sub>1.c.8</sub> G<sub>2</sub> च भो ( G<sub>2</sub> भा )जनं; G<sub>1</sub> तथा धनं; G<sub>3.4</sub> अयोदनं; M<sub>3</sub> महाधनं

यो यदिच्छति यावच्च तावत्स लभते द्विजः ।  
 शयनं भोजनं यानं मणिरत्नमथो धनम् ॥ १९  
 यानमाच्छादनं भोगान्दासीश्च परिचारिकाः ।  
 ददौ राजा समुद्दिश्य तयोर्मात्रोर्महीपतिः ॥ २०  
 ततः स पृथिवीपालो दत्त्वा श्राद्धान्यनेकशः ।  
 प्रविवेश पुनर्धीमान्नगरं वारणाह्वयम् ॥ २१  
 ते चापि राजवचनात्पुरुषा ये गताभवन् ।  
 संकल्प्य तेषां कुल्यानि पुनः प्रत्यागमंस्ततः ॥ २२

( for अथो धनम् ).

20 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> D<sub>4-6</sub> T<sub>1-3</sub> G<sub>2-5</sub> M<sub>1-3</sub> पानम्; T<sub>4</sub> दानम् ( for यानम् ). D<sub>9</sub> भोग्यं; G<sub>2</sub> भोगं ( for भोगान् ). — <sup>b</sup>) K<sub>2</sub> दासाश् ( for दासीश्च ). K<sub>3.4</sub> तु ( for च ). D<sub>4-6.8</sub> T<sub>1.3</sub> G<sub>1.2</sub> M<sub>2-5</sub> चारकाः ( for चारिकाः ). K<sub>1</sub> B<sub>1.2.4-6</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1-3.7.9</sub> दासीश्च समलंकृताः. — <sup>c</sup>) K<sub>4</sub> ददौ राजानमुद्दिश्य. — <sup>d</sup>) K<sub>4</sub> मात्रे; D<sub>1.6</sub> भ्रात्रोर् ( sic ) ( for मात्रोर् ). K<sub>2.3</sub> D<sub>6</sub> T<sub>2.4</sub> महीपते; D<sub>1.c.8</sub> G<sub>2</sub> पतेः ( for पतिः ). G<sub>1</sub> ततो मात्रे महीपतिः; G<sub>5</sub> M<sub>1-3</sub> ततो मात्रो [ 'त्रे ] महीपते.

21 <sup>c</sup>) G<sub>1.5</sub> M<sub>2.3</sub> पुरीं; M<sub>1.4.5</sub> पुरं ( for पुनर् ). K<sub>1</sub> B<sub>1.2.4-6</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1-3.7.9</sub> प्रविवेश पुरं ( B<sub>5</sub> 'रा ) राजा; K<sub>6</sub> वैश पुरीं विद्वान्. — <sup>d</sup>) K<sub>2-5</sub> B<sub>2</sub> D<sub>4-6.8</sub> S पुरं वा ( B<sub>2</sub> G<sub>6</sub> M 'नर्वा )रणसाह्वयं; D<sub>1</sub> नगरं नागसा ( marg. वारणा )ह्वयं. — After 21, G<sub>1.5</sub> M<sub>1-4</sub> ins.:

105\* सिक्तसंमार्जितपथं पताकातोरणोच्छ्रितम् ।  
 हृष्टपुष्टजनाकीर्णं पुरं तेषां प्रवेशने ।

[ ( L. 2 ) G<sub>1</sub> नृष्ट- ( for हृष्ट- ). G<sub>1</sub> पनाकाध्वजशोभितं; G<sub>5</sub> M<sub>2</sub> प्रविवेश पुरं महत् ( for the post. half ). ]

22 <sup>a</sup>) K<sub>2</sub> तदा ( for ते च ). — <sup>b</sup>) K<sub>4.5</sub> G<sub>1</sub> यो ( for ये ). K<sub>4</sub> G<sub>1</sub> गतस् ( for गता ). G<sub>1.5</sub> M<sub>1-3</sub> ततः ( for [अ]भवन् ). — After 22<sup>ab</sup>, G<sub>1.5</sub> M<sub>1-4</sub> ins.:

106\* घृतराष्ट्रस्य गान्धार्याः कुल्याश्चकुश्च संवशः ।  
 गङ्गाद्वारे शुभे पुण्ये यथोद्दिष्टं महात्मना ।

[ ( L. 1 ) M<sub>4</sub> संचयः ( for संवशः ). G<sub>1</sub> कुल्याश्च भरन-पथं; G<sub>5</sub> M<sub>2</sub> 'श्च निधनक्षये; M<sub>3</sub> 'श्चाथ प्रचक्रिरे ( for the post. half ). ]

— D<sub>6.8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> read 22<sup>ad</sup> twice. — <sup>c</sup>) G<sub>3.4</sub> M<sub>6</sub> संकाल्य ( for संकल्प्य ). D<sub>6.8</sub> G<sub>2</sub> ( all both times ) M<sub>1.4</sub> कृत्वा ( for तेषां ). D<sub>6.8</sub> ( both first time )



C. 15. 1100  
B. 15. 29. 23  
K. 15. 41. 23

माल्यैर्गन्धैश्च विविधैः पूजयित्वा यथाविधि ।  
कुल्यानि तेषां संयोज्य तदाचख्युर्महीपतेः ॥ २३  
समाश्रास्य च राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।  
नारदोऽप्यगमद्राजन्परमर्षिर्यथेप्सितम् ॥ २४  
एवं वर्षाण्यतीतानि धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।

वनवासे तदा त्रीणि नगरे दश पञ्च च ॥ २५  
हतपुत्रस्य संग्रामे दानानि ददतः सदा ।  
ज्ञातिसंबन्धिभिन्नाणां भ्रातृणां स्वजनस्य च ॥ २६  
युधिष्ठिरस्तु नृपतिर्नातिप्रीतमनास्तदा ।  
धारयामास तद्राज्यं निहतज्ञातिवान्धवः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ नारदागमनपर्व समाप्तम् ॥

### ॥ समाप्तमाश्रमवासिकं पर्व ॥

कुल्यानि; T<sub>2</sub> (second time) कार्याणि; T<sub>4</sub> कल्याणि (for कुल्यानि). D<sub>5</sub> T<sub>3</sub> संकल्प्य तेषां (T<sub>3</sub> कृत्वा) शल्यानि; G<sub>1</sub> संकल्पकृतकुल्यानि; G<sub>5</sub> M<sub>2.3</sub> °ल्पयित्वा कु. ॐ C<sub>n</sub>: संकल्प्य एकीकृत्य, कुल्यानि अस्थीनि, प्रत्यागमन्, गङ्गामिति शेषः । संयोज्य गङ्गयेति शेषः । ॐ — The word कुल्य, in the context denotes a receptacle for bones. — <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> प्रत्यागमत्; K<sub>4.5</sub> °गमस्; T<sub>2</sub> (first time) पुत्र्यागमस् (sic). K<sub>2-5</sub> तदा (for ततः). D<sub>1.5.8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> (last four second time) M<sub>3.4</sub> निवापानि च सर्वशः; T<sub>3</sub> सवनानि च सर्वशः; G<sub>1</sub> M<sub>3</sub> ते चापि न्यवसन्मुखे; G<sub>5</sub> M<sub>2</sub> ते चापि परिमार्जनं.

23 <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>1.2.4-5</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1-3.7.9</sub> T<sub>1</sub> M<sub>5</sub> अर्चयित्वा (for पूज°). K<sub>1.5</sub> यथा विधिः; G<sub>1</sub> महात्मनः. — <sup>c</sup>) K<sub>2</sub> पुण्यानि; D<sub>5</sub> T<sub>3</sub> शल्यानि; T<sub>4</sub> कल्याणि (for कुल्यानि). K<sub>3</sub> D<sub>1</sub> संयुज्य (for संयोज्य). — <sup>d</sup>) D<sub>9</sub> तदा चक्रुर्. M<sub>1</sub> महीपते. K<sub>2</sub> ते प्रचख्युर्महीपते; K<sub>3.4</sub> तदा चकुर्महीपतिः (K<sub>4</sub> °ते); B<sub>2</sub> तदाचकुर्महीपतिः (sic).

24 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>1.2.4.5</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2.3.7.9</sub> तु (for च). K<sub>2</sub> स समाश्रास्य राजानं. — <sup>c</sup>) D<sub>1-5.8</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>2-5</sub> M<sub>1.2</sub> प्रीतः (for राजन्). T<sub>3</sub> G<sub>1</sub> M<sub>3</sub> नारदोभ्य (M<sub>3</sub> °दोभ्य) गमत्प्रीतः. — <sup>d</sup>) G<sub>1</sub> स देवर्षिर् (for परमर्षिर्). — After 24, K<sub>2.3.5</sub> ins.:

107\* द्वारकायां ततः कृष्णं वासुदेवं जनार्दनम् ।

अनादिनिधनं विष्णुं शङ्खचक्रगदाधरम् ।

रहस्यकथने युक्तं नारायणमनामयम् ।

[ (L. 1) K<sub>3.5</sub> तदा द्रष्टुं (for ततः कृष्णं). K<sub>5</sub> देवदेवं (for वासु°). — (L. 3) K<sub>3.5</sub> युक्तो (for युक्तं). ]

25 <sup>a</sup>) K<sub>2</sub> पंच (for एवं). — <sup>b</sup>) T<sub>3</sub> धृतराष्ट्रमहीपतेः. — <sup>c</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>1.4.5</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1.2.7.9</sub> T<sub>1.3</sub> G<sub>3.4</sub> तथा (for तदा).

26 <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> D<sub>1.3</sub> G<sub>1</sub> तदा (for सदा). — <sup>c</sup>) D<sub>1-5.8</sub> S नृपतेः (M<sub>3</sub> ददतः) पुत्रपौत्राणां. — <sup>d</sup>) D<sub>1-5.8</sub> S मित्राणां (for भ्रातृणां). G<sub>1</sub> च (for स्व).

27 <sup>a</sup>) D<sub>3</sub> च; M<sub>2</sub> स (for तु). T<sub>2</sub> नृपते. — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> राजा (for नाति). K<sub>1.3.5</sub> B<sub>2.4</sub> D<sub>9</sub> G<sub>1</sub> M<sub>4</sub> प्रीतिमनास् (for प्रीति°). T<sub>2.3</sub> तथा (for तदा). M<sub>1</sub> सह भ्रातृभिरच्युतः. — <sup>c</sup>) K<sub>2.3.5</sub> D<sub>3</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3.4</sub> कारयामास; T<sub>3</sub> पाल°; G<sub>1</sub> शास° (for धार°). K<sub>1</sub> तद्राष्ट्रं. — <sup>d</sup>) K<sub>3.4</sub> विगत- (for निहत). K<sub>2-5</sub> D<sub>5</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>1.3.4</sub> M<sub>2</sub> ब्रांधव- (for -वान्धवः). — After 27, D<sub>2.7</sub> Cal. ed. ins.:

108\* तथाश्रमवासिके तु पर्वण्यपि समाहितः ।

गन्धमाल्यादियुक्तं च हविष्यं भोजयेद्विज्ञान् ।

Colophon. — Adhy. name: K<sub>3</sub> श्राद्धक्रिया; T<sub>4</sub> धृतराष्ट्रश्राद्धकरणं; M<sub>3</sub> युधिष्ठिरसमाश्रासनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K<sub>2</sub> 42; K<sub>1</sub> D<sub>1.5.8</sub> T<sub>1.2</sub> G<sub>2</sub> 45; K<sub>5</sub> D<sub>5</sub> T<sub>3.4</sub> G<sub>1.3-5</sub> M<sub>1-4</sub> 46; B<sub>4</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1</sub> 39; M<sub>5</sub> 40. — Śloka no.: K<sub>4</sub> 75; D<sub>9</sub> 27.

After the last colophon, K<sub>1</sub> concludes with:

समाप्तं आश्रमवासिकपर्वं । शुभम् । शुभम् ।

K<sub>2</sub> concludes with:

इति आश्रमवासिके पर्वणि संपूर्णं ॥ संवत् १८२८ ॥ शाके  
१६९३ मिति ज्येष्ठकृष्ण ३ गुरुवासरे । लिपिकृतं मिश्र भगवान-  
वासी आभांनैरिक्तौ ।

K३ concludes with :

समाप्तं चाश्रमवासिकं पर्वं ॥ १५ ॥ अथ मौसलं । तस्याय-  
माद्यः श्लोकः ॥

पदात्रिंशो त्वथ संप्राप्ते वर्षे कौरवनन्दनः ।

दृदर्शं विपरीतानि निमित्तानि युधिष्ठिरः ॥

[ (sec. m.) अत्र वृत्तान्ताः । धृतराष्ट्रज्ञेयनं । धृतराष्ट्रवनाभिग-  
मनं । तत्र व्यासदर्शनं । तत्र शतयूपराजार्थिसंवादः । धर्मराजस्य वनं  
प्रति गमनं । तत्र धृतराष्ट्रस्य धर्मं प्रति प्रश्नः । व्यासदर्शनं । भागी-  
रथीजले भीष्मादीनां दर्शनं । धर्मराजस्य हस्तिनापुरगमनं । धृतराष्ट्र-  
दाहो नारदेन धर्मं प्रति कथितः । ]

K४ concludes with :

आश्रमवासिकपर्व समाप्तः । अथ संवत् १८१२ शालिवाहन-  
शके १६७७ प्रवर्तमाने हेमन्तऋतौ युवा नाम संवत्सरे मार्गशीर्ष-  
कृष्णे सप्तमी गुरुवारं ॥ भगवानभट्टेन लिखितोऽयं पुस्तकं ।

K५ concludes with :

समाप्तमिदमाश्रमवासिकं नाम भारतस्य पञ्चदशमं पर्वं समाप्तं  
१५ ॥ अस्यानु मौशलपर्वं भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

पादात्रिंशेति ।

अस्मिन्पर्वणि अमी वृत्तान्ताः । ... .. । शुभं भूयात् ।  
श्रीहरये नमः ।

Bi. 2. 5 conclude with :

आश्रमवासिकं समाप्तम् ।

B१ concludes with :

आश्रमवासिकपर्वं समाप्तम् । अतः परं मौसलं पर्वं भविष्यति ।

B३ concludes with :

समाप्तं । ॐ ।

तथाश्रमनिवासे तु हविष्यं भोजयेद्विज्ञान ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो त्रिष्णुलोकं स गच्छति ॥

ॐ । श्रीहरिः शरणम् ॥

Dn१ concludes with :

आश्रमवासिकं पर्वं समाप्तं । शुभमस्तु । सिद्धिरस्तु ॥ श्रीसीता-  
पतिरामचन्द्रार्पणमस्तु ॥ संख्या ११३० ॥

Dn२ concludes with :

आश्रमवासिकं पर्वं समाप्तमिति शुभमस्तु ।

D१ concludes with :

आश्रमवासिकं पर्वं समाप्तमिति ॥ संवत् १६४२ समये भाद्र-  
पदवदि ८ इन्दुवासरे तद्विनलिखितं । नारायण अनंत वाराणशी-  
माणिकर्णिकाविश्वेश्वरसंनिधौ ॥ छ ॥ अतः परं मौसलं पर्वं ॥

वैशंपायनः ।

पदात्रिंशो त्वथ संप्राप्ते वर्षे कौरवनन्दनः ।

दृदर्शं विपरीतानि निमित्तानि युधिष्ठिरः ॥

D२ concludes with :

आश्रमवासिकं पर्वं समाप्तमिति ॥ शुभमस्तु ॥

संवत् १६६९ समये आस्विनवदि चतुर्दशि लिखितं रघुनाथेन ॥  
भा ॥ ६ ॥

D३ concludes with :

आश्रमवासिकं पर्वं समाप्तं ॥ संवत् १७१८ कार्तिकवदि ७  
शुके ॥ प. पुरुषोत्तमेन लिखितं ॥ रामकृष्णजयकृष्णशिवकृष्णपञ्च-  
नाभपठनार्थं च ॥ भा १२० ॥

D४ concludes with :

आश्रमपर्वं समाप्तं ॥ श्रीसाम्बशिवाय नमः ॥ श्रीसाम्बसदा-  
शिवाय नमः ॥ छ ॥ श्री ॥ छ ॥ श्री ॥ भा १२० ॥

D५ concludes with :

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ श्रीरामाय नमः ॥

अवदं वा सुवदं वा मम दोषो न दीयते ॥

आनन्दसंवत्सरे श्रावणशुद्धपञ्चमी बुधवार इदं आश्रमवास-  
पर्वं पुस्तकं राजश्री मोरोकृष्णपंडितस्य विश्वनाथभट्टस्वहस्त-  
लिखितं ॥ श्रीकाशीविश्वनाथार्पणमस्तु ॥ आश्रमवासपर्वं समाप्तं ॥  
श्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ छ ॥ भाद छ ॥

D६ concludes with :

आश्रमपर्वं समाप्तं ॥ श्रीरस्तु ॥ श्रीराम ॥ श्रीरस्तु ॥

D८ concludes with :

श्रीसदाशिवाय नमः ॥ आश्रमवासपर्वं समाप्तम् ॥ छ ॥ कर-  
कृतमपरार्थं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ॥ छ ॥

D९ concludes with :

आश्रमवासिकं पर्वं समाप्तं ॥ अस्मिन्पर्वण्यमी वृत्तान्ताः ॥  
धृतराष्ट्रपूजा । भीमसेनामर्षः । धृतराष्ट्रवैराग्यं । व्यासवाक्यं ।  
धृतराष्ट्रवानुज्ञा । राजनीत्युपदेशः । पौरजानपदानुनयः । सात्वत-  
वाक्यं । विदुरप्रेषणं । विदुरवाक्यं । धृतराष्ट्रनिर्याणं । कुन्ती-

वाक्यं । युधिष्ठिरनिवर्तनं । व्यासाश्रमगमनं । नारदवाक्यं । शत-  
यूपप्रश्नः । पाण्डवशोकः । पाण्डवप्रयाणं । आश्रमप्राप्तिः ।  
पाण्डववर्णनं । विदुरोक्तान्तिः । व्यासवाक्यं । व्यासदर्शनं ।  
पुत्रदर्शनाश्रयं । कुन्तीवाक्यं । मृतपुत्राणां दर्शनं । परीक्षि-  
हर्शनं । नगरप्रवेशः । नारदागमनं । घृतराष्ट्रनिर्याणं । उदक-  
दानकथनं । अतः परं मौशलपर्व । यस्यायमभिसन्धिः ॥

पद्मत्रिंशे त्वथ संप्राप्ते ॥

T<sub>1</sub> concludes with :

आश्रमपर्व समाप्तम् ॥

T<sub>2</sub> concludes with :

श्रीकृष्णाय नमः । आश्रमपर्व समाप्तः ।

T<sub>3</sub> concludes with :

श्रीसीतारामार्पणमस्तु । आश्रमवासपर्व समाप्तं । आङ्गीरस-  
नाम संवत् श्रावणमासं आदिवारं कोचर्लकोदिवेंकटरायः नोरि-  
लक्ष्मन्नस्य प्रति(ग्रन्थः) क्रमेण प्रगदसुवचयः आश्रमवासपर्व  
संपूर्णं लिखितवान् । श्री ७८ कृत्वा लिखितं । श्रीरामार्पणमस्तु ॥

T<sub>4</sub> concludes with :

रामचन्द्राय नमः ॥ छ ॥ पर्व समाप्तं ॥ छ ॥ मंगलम् ॥

G<sub>1</sub> concludes with :

हरि ॐ ॥

G<sub>2</sub> concludes with :

आश्रमवासपर्व समाप्तम् । हरिः ॐ ॥ शुभमस्तु । श्रीगुरुभ्यो  
नमः ॥

करकृतमपरार्थं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ।

हरिः ॐ ॥

G<sub>3</sub> concludes with :

आश्रमवासपर्व समाप्तम् ।

G<sub>4</sub> concludes with :

श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः । हरिः ॐ । श्रीमते रामानुजाय  
नमः । श्रीमते निगमांतमहादेशिकाय नमः । श्रीमदृष्ययागृत-  
महादेशिकाय नमः । अम्महुत्परंपराभ्यो नमः ॥

G<sub>5</sub> concludes with :

श्रीकृष्णः वरणं मम । ॐ ॥ आश्रमपर्व संपूर्णं ॥ ॐ तत्सत् ।  
सीतारामाभ्यां नमः ॥ ॐ । ॐ (पूर्वं २४ कृत्वः ॐ हृति लिखितं)  
ॐ । ॐ । शुभमस्तु ॥

M<sub>1</sub> concludes with :

आश्रमपर्व समाप्तम् ।

M<sub>2</sub> concludes with :

आश्रमपर्व समाप्तं । श्रीवेद्यासाय परब्रह्मणे नमः ।

M<sub>3</sub> concludes with :

आश्रमपर्वः समाप्तः ।

करकृतमपरार्थं क्षन्तुमर्हन्ति ।

M<sub>4</sub> concludes with :

हरिः श्रीगणपतये नमः । अविज्ञमस्तु ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ।

M<sub>5</sub> concludes with :

आश्रमवासिकं समाप्तं । श्रीवेद्यासाय नमः ॥

## CRITICAL NOTES

### On the Āśramavāsika-parvan

☞ Purely exegetical Notes are given sparingly and only where necessary. Nilakanṭha and Vādirāja are the only commentators available for Parvans 15-18, the latter in MS. No. C 1577, belonging to the Mysore University, besides in P. P. S. Sastri's copy.

A few corrections and additions to the Critical Apparatus given below the constituted Text, are included in the following Notes at the proper places, enclosed within square brackets. The Āśramavāsika-parvan contains the following sub-parvans : Āśramavāsa ( adhy. 1-35 ); Putradarśana ( adhy. 36-44 ); and Nāradāgamana ( adhy. 45-47 ).

#### 1

8 <sup>1</sup>) शश्रोः, कुन्तागान्धारोः ( Cv ).

17 <sup>ab</sup>) आरालिका: — Cv quotes Amara, 2. 9. 28 ( आरालिका आन्धसिका: सूदा औदनिका गुणा: ); cf. also हल्ल-बुध, 2. 164. The word आरालिक etymologically would mean आरया ( आरा = shoe-maker's awl or knife ) कुन्तीति आरालु, a special kind of vegetable ( cf. Marathi अ[आ]ह्णं ). The word आरालिक would hence denote an expert cook who can prepare different kinds of preparations from the vegetable. Cv ( reading पाटविका: for खाण्डविका: ) explains : पण्णां रसानां संवन्धि पाटवं, चित्राचं भक्ष्यलेह्यपेयादिकम् । तत्कुर्वन्तीति पाटविका: ।

#### 3

16 <sup>b</sup>) निष्टनन्, found in D<sub>1</sub>, G<sub>2</sub>, T<sub>2</sub>; G M<sub>2</sub>, s, 'murmuringly', gives a good sense.

#### 5

10 <sup>a</sup>) For तृष्णाविनयनं ( 'just to allay hunger and thirst' ), like our D<sub>3</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2</sub>, PPS. reads तृष्णापनयनं.

#### 6

9 <sup>b</sup>) Contrary to the usual sense of परवान् = dependent, Cv explains the word परवान् by नाथवान्,

observing, परवान् नाथवानित्यनरः ( 3. 16 ).

#### 9

8 <sup>ca</sup>) The seven अङ्गसु or प्रकृतिसु of the राज्यसु as enumerated by Manu ( 9. 294 : namely, स्वामि, अमाल्य, पुर, राष्ट्र, कोश, दण्ड and सुहृद् ) as also by Yājñavalkya ( आचाराध्याय 13. 353 : namely, स्वामि, अमाल्य, जन, दुर्ग, कोश, दण्ड and मित्राणि ) are enumerated as eight अङ्गसु in Cv as follows : स्वाम्यमात्यं सुहृत्कोशं राष्ट्रं दुर्गवलानि च । राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ॥ There follows after this the edvico to Yudhiṣṭhira as to the duties of the king ( 15. 9. 12. 23 ) which — after Bhīṣma's advice to Yudhiṣṭhira in the Rājadharmā and the Āpaddharma — seems here hardly called for.

13 <sup>b</sup>) वाचिवन् — cf. the well-known metaphor in Kāṭha Upaniṣad ( I. iii. 4-13 ).

14 <sup>a</sup>) उपधातीतान् — cf. अमर 2. 8. 21 : भेदोपजाप-बुपधा.

16 <sup>a</sup>) अट्टालकसंवाधन् — 'In the way in which अट्टालकसु, or high watch-towers, are formed'. Cf. Amara 2. 2. 12.

#### 10

8 <sup>a</sup>) आत्यथिकाः, 'brookings no delay' : cf. Manu. 7. 165.

9 °) द्विविधस्य, gold and silver : cf. Amara 2. 9. 91 — हेमरूप्ये कृताङ्गते ।

13 °) पौरोगवाः (usually in plural) 'household officers' : cf. Āraṇyakaparvan 141, 4.

## 11

1 The Maṅḍals are summarized in Kauṭilya's Arthaśāstra in Sections 124–126, styled मध्यमोदासीन-मण्डलचरितानि.

2 °) चतुर्णां — Cn : शत्रुः, शत्रुमित्रं, उभयोर्जयार्थां, पराजयार्थां चेति (both so as to preserve *status quo*) । Cn

3 °) The दुर्गसु or fortifications of various kinds are dealt with in Kauṭilya Sections 21–22, styled दुर्गविधान and दुर्गनिवेश. Cf. 12. 87.

4 For ते च, बादिराज reads पञ्च, and explains it thus : सहायः साधनोपाये विभागो देशकालयोः । विपत्तेश्च प्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्ग इत्यपि ॥ — इति वचनात् । — Cn : द्वादश गुणाः । चत्वारः शत्रुजाताः, पद् आततायिनः, मित्रं, अमित्रमित्रं चेति Cn । Cv, reading मन्त्रप्रधानाः, gives the following list of twelve guṇas : अध्ययनं, यजनं, दानं, शस्त्रास्त्रकौशलं, युद्धस्वपलायनं, बाष्पाभ्यन्तरशत्रुजयः, क्षमाशीलत्वं, दयाशीलत्वं, गाम्भीर्यं, स्थैर्यं, शौर्यं, अनहंकारश्च इति द्वादश । — The sixty मन्त्रिप्रधाना गुणाः are, according to Cn, कृष्यादीन्वष्टौ संधानकर्माणि (8), बालाद्यो विंशतिः (+ 20), नास्तिक्याद्यश्चतुर्दश (+ 14), and मन्त्रादीन्वष्टादश (+ 18 = 60) । Cn further observes : एतेषु केचिद् हानार्थं ज्ञातव्याः केचिदुपादानार्थम् । Cv, on the other hand, reading पद् च द्वादश च स्मृताः, makes a total of 6 गुणसु (संधि, विग्रह, यान, आसन, द्वेष and आश्रय) plus four triads consisting of three शक्ति (viz. प्रभुशक्ति, उत्साहशक्ति and मन्त्रशक्ति) + three सिद्धि (viz. शत्रुजय, स्थानसिद्धि, and कौशलवृद्धि) + three उदय (viz. धर्मोदय, कौतुह्योदय, and जयोदय) plus चारसंचारण, चोरनिवारण, and न्यायान्यायविचारणे. This makes a total of 18 मन्त्रिप्रधानगुणसु. — [Crit. App., line 7 : before मंत्रं, ins. Cv ]

5 °) Cv : अत्र, सप्तदशराजगुणेषु, पादुप्यं — स्वरक्षणं, स्वदेशरक्षणं, स्वमित्ररक्षणं, शत्रुसंहरणं, शत्रुदेशापहरणं, शत्रुमित्रापहरणं चेति पादुप्यमायत्तम् ।

7 °) Cn : यायाव, दण्ड्यानां कुर्यात् । Cn

## 12

1 °) Cn explains : प्रबलप्रतियोगिकौ दुर्बलप्रतियोगिकौ चेति द्विद्वयोर्नो संधिविग्रहौ । Cv : स्वस्य दीर्घत्वं परस्य प्राक्त्वम्

चेति मन्थयोर्निद्वयम् । स्वस्य प्राक्त्वम् परस्य दीर्घत्वं चेति विग्रहस्य योनिद्वयम् । — [Crit. App., line 5 : before °), add : Cn : सामकरणं, द्रव्यदानं, संबन्धकरणं चेति सन्धेरुपायत्रयम् । यानमासनमस्त्रशस्त्रादिद्रव्यदानं चेति विग्रहस्योपायत्रयम् । ]

2 °) [Crit. App., line 4 : before स्थित्वा, ins. : Cn (gloss : स्थितो भूत्वा). — Line 10 : before — °) ins. Cn : स्थित्वा द्वैविध्यं, बलावलं ज्ञात्वा, शत्रुं पदुपात्तेति भावः । Cn — Line 20 : after Ms-3.3, ins. Cv and after Ms °r, ins. a semi-colon, followed by Cv °रत्. ]

5 °) After वृत्तेषु in line 5, ins. : Cn : त्रिविधं, वक्ष्यमाणशक्तित्रयम् (i. e., in 6°b).

7 °) Cn explains मौलं by धनवलम्. — °) Cv explains श्रेणीवलं by सैन्यं, and चृतं by वेतनधनेन रक्षितम्.

12 °) Cv explains पद्भिः by हस्तिवलं, अश्ववलं, रथ-वलं, पदातिवलं, धनवलं, बुद्धिवलं चेति पद्भिर्वलैः ।

13 °) [Crit. App., at the end, ins. Cv (Cn अष्ट-सदृशं भोजनं विहाय । त्यक्त्वोपनिमित्ता पद्मी ।) ]

14 °) For स्थूपाग्रमानं, Cv reads तुबन्धिनीं (gloss : शोभनसेतुवन्धनवती) कृत्वा.

15 °) शकट, पद्म, वज्र etc. are, according to Cv, different varieties of Vyūhas.

16 °) For बलहर्षणं, Cv reads बलकर्मणं and explains it by धनादिकम्, adding : धनदानादिना यथा कोपो न भवति तथा कुर्यात् ।

## 15

11 °) Cv explains स्वचरणे (= स्वै चरणे) by स्वकीया-चरि, अर्थविचारणे. Bom. ed. reads स्वाचरणो (i. e. शोभना-चरणः).

15 °) [Crit. App., line 3 : add Cv after G1.2.]

22 °) For वर्षसहस्राय (‘for the next thousand years’). Cv reads वर्षसहस्राणि and explains : वर्षसह-स्राण्यारम्य ये तव पूर्वे राजानः.

## 16

13 °) ‘Whose valour (अपदान) has been witnessed by us’. Cn, reading दृष्टिप्रदानं, explains : दृष्टि-प्रदानं, असदवेक्षार्थं पाण्डवेष्वस्त्राकं समर्पणम् । Cf. 40°.

## 17

5 °) सैन्यवापसदस्य, i. e., of Jayadratha whose

capture of द्रौपदी forms the topic of 3. 248-256, and whose death at the hands of Arjuna is described in 7. 121. Hence the clause वदि चाम्बनुजानपि.

19-20 The reference is to the concluding portion of the अनुवृत्तवर्ष ( 2. 60 onwards ).

## 19

10 <sup>b</sup>) इच्छन्ति is more regular with भवान्, but इच्छन्ति ( influenced by the vocative पार्थिव ) is adequately supported.

## 20

5 <sup>a</sup>) [ Text : read त्वय्यद्रुपरोमाथ for त्वयद्रुपरोमाथ. — Crit. App., line 3 : for K1.3. : B Dn Dn-2.2. : T1 G1 -द्रुपरोमाथ, read K2.2 पुरोमाथ; and line 5 : for 'माथ, read 'माथ. ]

## 22

3 <sup>a</sup>) वर्षमानद्वारेण — an entrance or exit other than the southern : दक्षिणाद्द्वारं हीनं तु वर्षमानमुदाहृतम् । — Varāhamihira, Br. Saṁhitā, 53. 33, 36; also in some MSS. of the मत्स्यपुराण, adhy. 241. — It is also the name of a specific gate of Hastināpura.

20 <sup>a</sup>) Cf. the admonition by विदुरा(त्वा) of her son संज्ञय in the Udyogaparvan, 131-134, as narrated by कुन्ती. Cf. also 23. 14<sup>c</sup>.

## 23

Colophon Cv : कुन्तीवनप्रस्थानम् ।

## 25

9 <sup>a</sup>) द्रुपदः — not much is known about this king beyond what Nārada narrates in adhy. 26 about him and about the other sage-kings leading वानप्रस्थ life.

## 26

22 <sup>a</sup>) [ In the text, read ते वै for ते व. ]

Colophon Cv : नागद्वचनम् ।

## 28

Colophon Cv : पाण्डवशोकप्रथमम् ।

## 29

11 <sup>a</sup>) 'Pierced and wounded by कुज and काज grass'. Cf. Rāmāyana 2. 29. 22.

## 30

15 <sup>a</sup>) युयुत्सुः, the son of धृतराष्ट्र from his Vaiśya-caste wife. Yuyutsu had gone over to the Pāṇḍavas from before the war : cf. 6. 41. 95.

Colophon Cv : युधिष्ठिरवनप्रस्थानम् ।

## 32

5-9 This standardized description is met ( with occasional var. ) in the Virāṭaparvan 1136\* as far as stanzas 5, 6, 7, 8 ( reading राजः समीपे for कुन्ती-समीपे ), and st. 9 ( with change in the first two lines ).

10 This is the description of the second wife of Arjuna, वृभद्रा, the sister of Kṛṣṇa, and mother of अभिमन्यु. — The third wife of Arjuna, चित्राङ्गता, the mother of वभ्रुवाहन, is mentioned in 15. 32. 10, 51\*.

11 The stanza is a crux. The description must belong to Bhīma's त्रय-पत्निम्ह, first wife, whose marriage must have preceded the marriage of Draupadi with the five Pāṇḍavas. This can only be Bhīma's marriage with द्विदिम्बा after killing her demon brother द्विदिम्ब — see 1. 143. 19-38. Her description as प्रवृद्धनीलोत्पलदान ( v. l. इयान )वर्णा — as compared with द्रौपदी's description as नीलोत्पलाभा — will suit the case. The extra passage 1. 1561\* states that it was not a regular and permanent marriage; but that is partly contradicted by 1570\*. That the marriage with द्विदिम्बा was prior to that of द्रौपदी is clear from the sequence in 1. 90. 79 (88). Can द्विदिम्ब, however, be described as राजचर्मपति, and as a नृप who was a rival to कृष्ण, as 15. 32. 11 clearly says? — Another way out would be to suppose that the reference is to a third wife of भीम, namely, वरुणरा of Kāśī ( cf. 1. 90. 84 ), who happens to be mentioned only once in the Epic. The description राजचर्मपतेः can be understood as somehow ( but not precisely ) suiting the context. The reference पत्सर्ष कुष्णेन can possibly be — with reference to वल्लभरा's brother — explained by an incident described in the Bhāgavata Purāṇa, 10, उत्तरार्ध, adhy. 66; but that

is not mentioned in the Mbh. — It is possible that the person mentioned in 11<sup>c</sup> as the rival of Kṛṣṇa might be identified with हिडिम्ब, who might be supposed to have functioned — like Śiśupāla — as the Senāpati of Jarāsaṁdha; and हिडिम्ब could be called a नृप in the sense that he was, possibly, the chief of some tribe. C. V. Vaidya in his *Mahābhārata-upasāmhāra* (in Marathi), p. 214, suggests that as Śiśupāla was the Senāpati of Jarāsaṁdha, a sister of Śiśupāla might have been meant here. But Śiśupāla's sister is not known to the Epic. His daughter कर्णुमती was married to नकुल. — The commentator Vādirāja understands कृष्णेन to mean अर्जुनेन, quoting नानार्थरत्नमाला for the purpose; but that does not help much. — Stanza 12 describes नकुल's wife कर्णुमती of चेदी (cf. 1. 90. 86; 3. 23. 47), and stanza 13 सहदेव's wife विजया of the मद्र country (cf. 1. 90. 87).

15 <sup>ab</sup>) सीमन्तशिरोरुहाः and शुक्रोत्तरीयाः indicate very probably their widowed condition; cf. comm. of Nilakaṅṭha.

16 <sup>b</sup>) [ Crit. App., line 7 : *add after* सत्त्वाः ).  
❧ Cn : माहाण्येत्यादिपाठः संबोधनम् । ❧ ]

## 33

16 <sup>b</sup>) घमनिर्मुक्तः, 'marked by protruberant veins'.

28 <sup>b</sup>) [ In the text, *read* बहुगुणं *for* बहुगुण. ]  
— Colophon : [ Line 3 : *after* विदुरसायुज्यं, *ins.* a semicolon and *add* : Cv : विदुरस्य युधिष्ठिरप्रवेशः. ]

## 34

1 <sup>c</sup>) [ In the text, *for* नक्षत्रसंपन्ना *read* नक्षत्रसंपन्ना. ]

5 <sup>a</sup>) [ In the text, *read* शर्व्यां *for* शर्व्यां. ]

8 <sup>b</sup>) [ Crit. App., in line 3, *after* M1-1, and line 4, *after* D1 *ins.* Cv. — Line 5 : *before* — T1, *ins.* Cv इव ( *for* अपि ). — Line 8 : *after* M1-3, *ins.* Cv. ]

## 35

12 For a critical investigation into the story of the sage Aṅgī-Māṅḍavya, cf. N. B. Utgikar : Report

of the Second Session of the All-India Oriental Conference, Calcutta, 1923. The story recurs in a fuller form in 1. 101. 1-27 (cf. also Bom. Ed. 13. 18. 40ff.); in the Mārkaṇḍeya Purāṇa, adhy. 16. 28. (पथि शूले तदा प्रोतमचोरं चोरशङ्कया । माण्डव्यमतिदुःखार्तमन्यकरि.....चालयामास); in the Padma (5. 48. 51ff.), the Garuḍa (142. 21ff.), and the Skanda (3. 169. 170) Purāṇas, and elsewhere. The stray analogies to the story, as discovered in some Jātakas, are interesting, but not quite convincing. The curse is referred to in 1. 57. 77-81.

Colophon Cv : व्यासवाक्यम् ।

## 36

15 <sup>b</sup>) प्रज्ञानलुपम् 'unto the blind Dhṛtarāṣṭra'.

17 <sup>d</sup>) [ In the text, *read* द्रौपद्याश्च *for* द्रापद्याश्च. ]

18 <sup>b</sup>) [ In the text, *read* पुत्रविनाशजम् *for* 'विनाशः'. ]

25 <sup>a</sup>) दर्शनादेव भवतां sounds queer in the mouth of the blind धृतराष्ट्र, as also his belated grief for दुर्योधन's past वनाचारः.

31 <sup>c</sup>) [ In the text, *read* शान्तनवं *for* शान्तवनं. ]

32 <sup>b</sup>) सुहृद्विद्या — the variants सुहृत्, सुहृदां, and च सुहृद् and the paraphrase अकृतबुद्धिना appear to be deliberate attempts to correct the use of सुहृद् as an अकारान्त noun. Cf. Mbh., Cal. Ed. 13. 1214 (Bom. ed. 13. 17. 100<sup>d</sup>) for a similar use.

Colophon Cv : धृतराष्ट्रशोकवचनम् ।

## 37

The story of Karna's parentage is already narrated in 1. 61. 89; 3. 289-291; 5. 138; 6. 117; and 11. 27. 7-11. In the present case, the attempt to absolve Kunti is most pronounced.

9 <sup>a</sup>) Cv quotes : विस्तारबल्ल्यो व्रततिर्वसती रात्रिवेदमनोः ।

10 <sup>a</sup>) श्वशुरः, really not father-in-law, but grand-father-in-law. — <sup>a</sup>) सोमदत्तः पित्रा सह; i. e., the lady's father-in-law and grandfather-in-law.

11 <sup>a</sup>) The reference is to धृतराष्ट्र whom गान्धारी does not directly name, but designates him as व्यास' son.

12 <sup>a</sup>) The reference is to गान्धारी's co-wives.

## 38

17 <sup>a</sup>) [ Crit. App., line 6 : *after* Cv, ins. —  
( gloss : जायमानं द्रोपमित्यर्थः । ) ]

23 <sup>a</sup>) Cv glosses दलवतां by तपोदलवताम्.

Colophon Cv : कुन्तीवचनम् ।

## 40

Colophon, line 3 : *after* मृत्तदर्शनं ins. a semi-colon  
and *add* Cv हनदन्धुदर्शनम्.

## 41

26ff. This फलश्रुति is a clear indication that the पुत्रदर्शनपर्व is a very late addition to the आश्रमवासिकपर्व. This is further confirmed by the shift from the वैशंपायन-जनमेजय stage of the Epic narration to the later सूत-शौनक stage, and the revival of the dead परिशित् and his दर्शन — along with that of his ministers and of the sage शर्भीक whom परिशित् had insulted ( 1. 37 ) — granted to जनमेजय by the great Vyāsa. A further question naturally suggests itself. If Vyāsa was ready to revive the dead-warriors of the Kaurava-Pāṇḍava war, and on their return to heaven, also send their wives, to heaven in their company, could not the same have been done for the dead वृष्णिस and their wives, rather than allow the latter to be captured by the Mlecchas as narrated at the end of the Mausalaparvan ? There will

be occasion to further comment upon the incident.

## 42

15 <sup>ab</sup>) Cv ( reading परावरज्ञः and नातिमानात् ) gives  
as gloss : परावरज्ञोऽपि नरः, अतिमानात्, दोषात् । उदीरितः,  
ऊर्ध्वं गतो, न भवतीति योजना ।

Colophon Cv : कर्मस्वरूपपरिग्रहकथनम् ।

## 43

18 <sup>a</sup>) [ In the text, correct पपृच्छ to पप्रच्छ. ]

Colophon Cv : जनमेजयस्वपितृदर्शनम् ।

## 44

32-33 Cf. 7. 164. 58ff. and 10. 8. 9-137.

48 <sup>c</sup>) Cn has the following gloss : ॐ निवारणे,  
स्तनपानादिति शेषः । ॐ The reference is to a calf  
restrained by the milkman from sucking its mother.

Colophon Cv : सुषिष्ठिरपुनरागमनम् ।

## 45

Colophon Cv : धृतराष्ट्रस्वर्गारोहणम् ।

## 46

Colophon Cv : पाण्डवप्रलापः ।







THE ĀSRAMAVĀSIKĀPARVAN

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
4. 4	3. 4	63	3. 4
8*	—	—	—
9*	3. 5 <sup>ab</sup>	64 <sup>ab</sup>	—
10*	—	—	3. 4½
4. 5-7 <sup>ab</sup>	3. 5 <sup>cd</sup> -7	64 <sup>cd</sup> -66	3. 5½-7½ <sup>ab</sup>
4. 7 <sup>ed</sup>	3. 8 <sup>ab</sup>	67 <sup>ab</sup>	3. 7½ <sup>cd</sup>
11* (subst. 7 <sup>cd</sup> )	—	—	—
4. 8	3. 8 <sup>ed</sup> -9 <sup>ab</sup>	67 <sup>ed</sup> -68 <sup>ab</sup>	—
12* (subst. 8)	—	—	3. 8½
4. 9-10 <sup>ab</sup>	3. 9 <sup>ed</sup> -10	68 <sup>ed</sup> -69	3. 9½-10½ <sup>ab</sup>
4. 10 <sup>ed</sup>	3. 11 <sup>ab</sup>	70 <sup>ab</sup>	—
13* (subst. 10 <sup>ed</sup> )	—	—	3. 10½ <sup>cd</sup>
4. 11	3. 11 <sup>ed</sup> -12 <sup>ab</sup>	70 <sup>ed</sup> -71 <sup>ab</sup>	3. 11½
14*	—	—	—
4. 12	3. 12 <sup>ed</sup> -13 <sup>ab</sup>	71 <sup>ed</sup> -72 <sup>ab</sup>	3. 12½
15* (subst. 12)	—	—	3. 13½
4. 13-15 <sup>ab</sup>	3. 13 <sup>ed</sup> -15	72 <sup>ed</sup> -74	3. 14½-16½ <sup>ab</sup>
4. 15 <sup>ed</sup>	3. 16 <sup>ab</sup>	75	3. 16½ <sup>cd</sup>
16*	—	—	—
17*	—	—	—
5. 1-3	3. 16 <sup>cd</sup> -19 <sup>ab</sup>	76-78	4. 1-3
5. 4 <sup>ab</sup>	3. 19 <sup>ed</sup>	79 <sup>ab</sup>	4. 3½
5. 4 <sup>ed</sup> -5 <sup>ab</sup>	3. 20	79 <sup>ed</sup> -80 <sup>ab</sup>	4. 4½
5. 5 <sup>cd</sup>	3. 21 <sup>ab</sup>	80 <sup>ed</sup>	4. 5
5. 6-7	3. 21 <sup>ed</sup> -23 <sup>ab</sup>	81-82	4. 6-7
18*	—	—	—
5. 8-12	3. 23 <sup>ed</sup> -28 <sup>ab</sup>	83-87	4. 8-12
5. 13 <sup>ab</sup>	—	—	4. 13 <sup>ab</sup>
19* (subst. 13 <sup>ab</sup> )	3. 28 <sup>ed</sup>	88 <sup>ab</sup>	—
5. 13 <sup>edcf</sup>	3. 29	88 <sup>ed</sup> -89 <sup>ab</sup>	4. 13 <sup>ed</sup> , 13½
5. 14 <sup>ab</sup>	3. 30 <sup>ab</sup>	89 <sup>ed</sup>	4. 14
5. 14 <sup>ed</sup> -15 <sup>cd</sup>	3. 30 <sup>ed</sup> -31	90-91 <sup>ab</sup>	4. 15-16 <sup>ab</sup>
5. 15 <sup>ef</sup> -20 <sup>cd</sup>	3. 32-37 <sup>ab</sup>	91 <sup>ed</sup> -96	4. 16 <sup>ed</sup> -21
5. 20 <sup>ef</sup> -21 <sup>ab</sup>	3. 37 <sup>ed</sup> -38 <sup>ab</sup>	97	4. 22
5. 21 <sup>ed</sup>	3. 38 <sup>ed</sup>	98 <sup>ab</sup>	4. 22½
5. 22-23 <sup>ab</sup>	3. 39-40 <sup>ab</sup>	98 <sup>ed</sup> -99	4. 23½-24½ <sup>ab</sup>
5. 23 <sup>ed</sup>	3. 40 <sup>ed</sup>	100	4. 24½ <sup>ed</sup>
21*	—	—	—

CONCORDANŒ

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
6. 1-28	3. 41-68	101-128	5. 1-28
7. 1	3. 69	129	5. 29
22*	—	—	—
7. 2-10	3. 70-78	130-138	5. 30-38
7. 11	3. 79	139	5. 38½, 39
7. 12-17	3. 80-85	140-145	5. 40-45
7. 18	3. 86	146	5. 45½, 46
7. 19	3. 87	147	5. 47
8. 1-4	4. 1-4	148-151	6. 1-4
23*	—	—	6. 5 <sup>ab</sup>
8. 5	4. 5	152	6. 5 <sup>cd</sup> , 5½
8. 6-20	4. 6-20	153-167	6. 6½-20½
8. 21	4. 21	168	6. 21, 21½
8. 22	4. 22	169	6. 22½
9. 1-18	5. 1-18	170-187	7. 1-18
9. 19 <sup>ai</sup>	5. 19 <sup>ab</sup>	188 <sup>ab</sup>	7. 18½
9. 19 <sup>cd</sup>	5. 19 <sup>cd</sup> -20 <sup>ab</sup>	188 <sup>cd</sup> -189 <sup>ab</sup>	7. 19½
9. 20-26	5. 20 <sup>cd</sup> -27 <sup>ab</sup>	189 <sup>cd</sup> -196 <sup>ab</sup>	7. 20½-26½
10. 1	5. 27 <sup>cd</sup> -28 <sup>ab</sup>	196 <sup>cd</sup> -197 <sup>ab</sup>	7. 27½
24*	—	—	—
10. 2-4 <sup>cd</sup>	5. 28 <sup>cd</sup> -31 <sup>ab</sup>	197 <sup>cd</sup> -200 <sup>ab</sup>	7. 28½-30½
10. 4 <sup>ef</sup>	5. 31 <sup>ef</sup>	200 <sup>cd</sup>	7. 31
25*	—	—	7. 32-35
10. 5-8 <sup>cd</sup>	5. 32-35	201-204	7. 36-39
26*	—	—	—
10. 8 <sup>ef</sup>	5. 36 <sup>ab</sup>	205 <sup>ab</sup>	7. 39½
10. 9-16 <sup>ab</sup>	5. 36 <sup>cd</sup> -43 <sup>ef</sup>	205 <sup>cd</sup> -212	7. 40½-47½ <sup>ab</sup>
10. 16 <sup>cd</sup>	5. 43 <sup>ef</sup>	213	7. 47½ <sup>cd</sup>
11. 1-7 <sup>e</sup>	6. 1-8 <sup>a</sup>	214-221 <sup>a</sup>	8. 1-8 <sup>a</sup>
27*	6. 8 <sup>bc</sup>	221 <sup>bc</sup>	—
11. 7 <sup>e</sup> -9 <sup>ab</sup>	6. 8 <sup>d</sup> -10 <sup>ab</sup>	221 <sup>d</sup> -223 <sup>ab</sup>	8. 8 <sup>b</sup> -9
11. 9 <sup>cd</sup>	6. 10 <sup>cd</sup>	223 <sup>cd</sup>	8. 9½
11. 10-11 <sup>cd</sup>	6. 11-12	224-225	8. 10½-11½
11. 11 <sup>ef</sup> -13 <sup>ab</sup>	6. 13-14	226-227	8. 12½-13½
11. 13 <sup>cd</sup>	6. 15 <sup>ab</sup>	228 <sup>ab</sup>	8. 14
11. 14-19 <sup>ab</sup>	6. 15 <sup>cd</sup> -20 <sup>cd</sup>	228 <sup>cd</sup> -233	8. 15-20 <sup>ab</sup>
11. 19 <sup>cd</sup>	6. 20 <sup>ef</sup>	234	8. 20 <sup>cd</sup>
12. 1-23	7. 1-23	235-257	9. 1-23

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
4. 4	3. 4	63	3. 4
8*	—	—	—
9*	3. 5 <sup>ab</sup>	64 <sup>ab</sup>	—
10*	—	—	3. 4½
4. 5-7 <sup>ab</sup>	3. 5 <sup>cd</sup> -7	64 <sup>cd</sup> -66	3. 5½-7½ <sup>ab</sup>
4. 7 <sup>cd</sup>	3. 8 <sup>ab</sup>	67 <sup>ab</sup>	3. 7½ <sup>cd</sup>
11* (subst. 7 <sup>cd</sup> )	—	—	—
4. 8	3. 8 <sup>cd</sup> -9 <sup>ab</sup>	67 <sup>cd</sup> -68 <sup>ab</sup>	—
12* (subst. 8)	—	—	3. 8½
4. 9-10 <sup>ab</sup>	3. 9 <sup>cd</sup> -10	68 <sup>cd</sup> -69	3. 9½-10½ <sup>ab</sup>
4. 10 <sup>cd</sup>	3. 11 <sup>ab</sup>	70 <sup>ab</sup>	—
13* (subst. 10 <sup>cd</sup> )	—	—	3. 10½ <sup>cd</sup>
4. 11	3. 11 <sup>cd</sup> -12 <sup>ab</sup>	70 <sup>cd</sup> -71 <sup>ab</sup>	3. 11½
14*	—	—	—
4. 12	3. 12 <sup>cd</sup> -13 <sup>ab</sup>	71 <sup>cd</sup> -72 <sup>ab</sup>	3. 12½
15* (subst. 12)	—	—	3. 13½
4. 13-15 <sup>ab</sup>	3. 13 <sup>cd</sup> -15	72 <sup>cd</sup> -74	3. 14½-16½ <sup>ab</sup>
4. 15 <sup>cd</sup>	3. 16 <sup>ab</sup>	75	3. 16½ <sup>cd</sup>
16*	—	—	—
17*	—	—	—
5. 1-3	3. 16 <sup>cd</sup> -19 <sup>ab</sup>	76-78	4. 1-3
5. 4 <sup>ab</sup>	3. 19 <sup>cd</sup>	79 <sup>ab</sup>	4. 3½
5. 4 <sup>cd</sup> -5 <sup>ab</sup>	3. 20	79 <sup>cd</sup> -80 <sup>ab</sup>	4. 4½
5. 5 <sup>cd</sup>	3. 21 <sup>ab</sup>	80 <sup>cd</sup>	4. 5
5. 6-7	3. 21 <sup>cd</sup> -23 <sup>ab</sup>	81-82	4. 6-7
18*	—	—	—
5. 8-12	3. 23 <sup>cd</sup> -28 <sup>ab</sup>	83-87	4. 8-12
5. 13 <sup>ab</sup>	—	—	4. 13 <sup>ab</sup>
19* (subst. 13 <sup>ab</sup> )	3. 28 <sup>cd</sup>	88 <sup>ab</sup>	—
5. 13 <sup>cd</sup>	3. 29	88 <sup>cd</sup> -89 <sup>ab</sup>	4. 13 <sup>cd</sup> , 13½
5. 14 <sup>ab</sup>	3. 30 <sup>ab</sup>	89 <sup>cd</sup>	4. 14
5. 14 <sup>cd</sup> -15 <sup>cd</sup>	3. 30 <sup>cd</sup> -31	90-91 <sup>ab</sup>	4. 15-16 <sup>ab</sup>
5. 15 <sup>cd</sup> -20 <sup>cd</sup>	3. 32-37 <sup>ab</sup>	91 <sup>cd</sup> -96	4. 16 <sup>cd</sup> -21
5. 20 <sup>cd</sup> -21 <sup>ab</sup>	3. 37 <sup>cd</sup> -38 <sup>ab</sup>	97	4. 22
5. 21 <sup>cd</sup>	3. 38 <sup>cd</sup>	98 <sup>ab</sup>	4. 22½
5. 22-23 <sup>ab</sup>	3. 39-40 <sup>ab</sup>	98 <sup>cd</sup> -99	4. 23½-24½ <sup>ab</sup>
5. 23 <sup>cd</sup>	3. 40 <sup>cd</sup>	100	4. 24½ <sup>cd</sup>
21*	—	—	—

CONCORDANCE

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
6. 1-28	3. 41-68	101-128	5. 1-28
7. 1	3. 69	129	5. 29
22*	—	—	—
7. 2-10	3. 70-78	130-138	5. 30-38
7. 11	3. 79	139	5. 38½, 39
7. 12-17	3. 80-85	140-145	5. 40-45
7. 18	3. 86	146	5. 45½, 46
7. 19	3. 87	147	5. 47
8. 1-4	4. 1-4	148-151	6. 1-4
23*	—	—	6. 5 <sup>ab</sup>
8. 5	4. 5	152	6. 5 <sup>cd</sup> , 5½
8. 6-20	4. 6-20	153-167	6. 6½-20½
8. 21	4. 21	168	6. 21, 21½
8. 22	4. 22	169	6. 22½
9. 1-18	5. 1-18	170-187	7. 1-18
9. 19 <sup>ab</sup>	5. 19 <sup>ab</sup>	188 <sup>ab</sup>	7. 18½
9. 19 <sup>cd</sup>	5. 19 <sup>cd</sup> -20 <sup>ab</sup>	188 <sup>cd</sup> -189 <sup>ab</sup>	7. 19½
9. 20-26	5. 20 <sup>cd</sup> -27 <sup>ab</sup>	189 <sup>cd</sup> -196 <sup>ab</sup>	7. 20½-26½
10. 1	5. 27 <sup>cd</sup> -28 <sup>ab</sup>	196 <sup>cd</sup> -197 <sup>ab</sup>	7. 27½
24*	—	—	—
10. 2-4 <sup>cd</sup>	5. 28 <sup>cd</sup> -31 <sup>ab</sup>	197 <sup>cd</sup> -200 <sup>ab</sup>	7. 28½-30½
10. 4 <sup>ef</sup>	5. 31 <sup>cd</sup>	200 <sup>cd</sup>	7. 31
25*	—	—	7. 32-35
10. 5-8 <sup>cd</sup>	5. 32-35	201-204	7. 36-39
26*	—	—	—
10. 8 <sup>ef</sup>	5. 36 <sup>ab</sup>	205 <sup>ab</sup>	7. 39½
10. 9-16 <sup>ab</sup>	5. 36 <sup>cd</sup> -43 <sup>cd</sup>	205 <sup>cd</sup> -212	7. 40½-47½ <sup>ab</sup>
10. 16 <sup>cd</sup>	5. 43 <sup>ef</sup>	213	7. 47½ <sup>cd</sup>
11. 1-7 <sup>c</sup>	6. 1-8 <sup>a</sup>	214-221 <sup>a</sup>	8. 1-8 <sup>a</sup>
27*	6. 8 <sup>bc</sup>	221 <sup>bc</sup>	—
11. 7 <sup>f</sup> -9 <sup>ab</sup>	6. 8 <sup>d</sup> -10 <sup>ab</sup>	221 <sup>d</sup> -223 <sup>ab</sup>	8. 8 <sup>b</sup> -9
11. 9 <sup>cd</sup>	6. 10 <sup>cd</sup>	223 <sup>cd</sup>	8. 9½
11. 10-11 <sup>cd</sup>	6. 11-12	224-225	8. 10½-11½
11. 11 <sup>ef</sup> -13 <sup>ab</sup>	6. 13-14	226-227	8. 12½-13½
11. 13 <sup>cd</sup>	6. 15 <sup>ab</sup>	228 <sup>ab</sup>	8. 14
11. 14-19 <sup>ab</sup>	6. 15 <sup>cd</sup> -20 <sup>cd</sup>	228 <sup>cd</sup> -233	8. 15-20 <sup>ab</sup>
11. 19 <sup>cd</sup>	6. 20 <sup>ef</sup>	234	8. 20 <sup>cd</sup>
12. 1-23	7. 1-23	235-257	9. 1-23

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
13. 1-4	8. 1-4	258-261	10. 1-4
13. 5	8. 5	262	10. 4½, 5
13. 6-9 <sup>cd</sup>	8. 6-9	263-266	10. 6-9
28*	—	—	—
29*	—	—	—
13. 9 <sup>cf</sup>	8. 10 <sup>ab</sup>	267	10. 9½
13. 10	8. 10 <sup>cd</sup> -11 <sup>ab</sup>	268	10. 10½
13. 11 <sup>abcd</sup>	8. 12 <sup>cd</sup> -13 <sup>ab</sup>	270	10. 11½
13. 11 <sup>cf</sup>	8. 13 <sup>cd</sup>	271 <sup>ab</sup>	10. 12½ <sup>ab</sup>
30*	8. 14 <sup>ab</sup>	271 <sup>cd</sup>	—
13. 12	8. 14 <sup>cd</sup> -15 <sup>ab</sup>	272	10. 12½ <sup>cd</sup> , 13
13. 13	8. 11 <sup>cd</sup> -12 <sup>ab</sup>	269	10. 14
13. 14-16 <sup>ed</sup>	8. 15 <sup>cd</sup> -18 <sup>ab</sup>	273-275	10. 15-17
13. 16 <sup>ef</sup>	8. 18 <sup>cd</sup>	276 <sup>ab</sup>	10. 17½
13. 17-22 <sup>ab</sup>	8. 19-24 <sup>ab</sup>	276 <sup>cd</sup> -281	10. 18½-23½ <sup>ab</sup>
13. 22 <sup>cd</sup>	8. 24 <sup>cd</sup>	282	10. 23½ <sup>cd</sup>
14. 1 <sup>abcd</sup>	9. 1	283	11. 1
14. 1 <sup>cf</sup>	9. 2 <sup>ab</sup>	284 <sup>ab</sup>	11. 1½
31* (subst. 1 <sup>ef</sup> )	—	—	—
14. 2	9. 2 <sup>cd</sup> -3 <sup>ab</sup>	284 <sup>cd</sup> -285 <sup>ab</sup>	11. 2½
32*	—	—	11. 3½
14. 3	9. 3 <sup>cd</sup> -4 <sup>ab</sup>	285 <sup>cd</sup> -286 <sup>ab</sup>	—
14. 4-5	9. 4 <sup>cd</sup> -6 <sup>ab</sup>	286 <sup>cd</sup> -288 <sup>ab</sup>	11. 4½-5½
33*	—	—	11. 6
14. 6-10 <sup>cd</sup>	9. 6 <sup>ed</sup> -11 <sup>ab</sup>	288 <sup>cd</sup> -293 <sup>ab</sup>	11. 7-11
14. 10 <sup>ef</sup>	9. 11 <sup>cd</sup>	293 <sup>ed</sup>	11. 11½
14. 11	9. 12	294	11. 12½
34*	—	—	11. 13½ <sup>ab</sup>
14. 12 <sup>ab</sup>	9. 13 <sup>ab</sup>	295 <sup>ab</sup>	11. 13½ <sup>cd</sup>
35*	—	—	11. 14½ <sup>ab</sup>
14. 12 <sup>cd</sup> -13 <sup>cd</sup>	9. 13 <sup>cd</sup> -14	295 <sup>cd</sup> -296	11. 14½ <sup>cd</sup> -15½
14. 13 <sup>cf</sup>	9. 15 <sup>ab</sup>	297 <sup>ab</sup>	11. 16
14. 14-16	9. 15 <sup>cd</sup> -18 <sup>ab</sup>	297 <sup>cd</sup> -300 <sup>ab</sup>	11. 17-19
14. 17 <sup>ab</sup>	9. 18 <sup>cd</sup>	300 <sup>cd</sup>	11. 20 <sup>ab</sup>
36* (subst. 17 <sup>ab</sup> )	—	—	—
14. 17 <sup>cd</sup>	9. 18 <sup>ef</sup>	301	11. 20 <sup>cd</sup>
15. 1-16	10. 1-16	302-317	12. 1-16
37*	—	—	12. 17 <sup>ab</sup>

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
15. 17	10. 17	318	12. 17 <sup>cd</sup> , 17½
15. 18-20	10. 18-20	319-321	12. 18½-20½
15. 21 <sup>ab</sup>	10. 21 <sup>ab</sup>	322 <sup>ab</sup>	12. 21
15. 21 <sup>cd</sup> <sup>ef</sup> -23	10. 21 <sup>cd</sup> -24 <sup>ab</sup>	322 <sup>cd</sup> -325 <sup>ab</sup>	12. 22-24
15. 24	10. 24 <sup>cd</sup> -25 <sup>ab</sup>	325 <sup>cd</sup> -326 <sup>ab</sup>	12. 24½, 25
15. 25-26 <sup>ab</sup>	10. 25 <sup>cd</sup> -26	326 <sup>cd</sup> -327	12. 26-27 <sup>ab</sup>
15. 26 <sup>cd</sup>	10. 27 <sup>ab</sup>	328	12. 27 <sup>cd</sup>
16. 1-7	10. 27 <sup>cd</sup> -34 <sup>ab</sup>	329-335	12. 28-34
16. 8 <sup>ab</sup>	—	—	12. 35 <sup>ab</sup>
38* (subst. 8 <sup>ab</sup> )	10. 34 <sup>cd</sup>	336 <sup>ab</sup>	—
16. 8 <sup>cd</sup> -12 <sup>ab</sup>	10. 35-38	336 <sup>cd</sup> -340 <sup>ab</sup>	12. 35 <sup>cd</sup> -39 <sup>ab</sup>
39*	—	—	—
16. 12 <sup>cd</sup>	10. 39 <sup>ab</sup>	340 <sup>cd</sup>	—
40* (subst. 12 <sup>cd</sup> )	—	—	12. 39 <sup>cd</sup>
16. 13 <sup>ab</sup>	—	—	12. 40 <sup>ab</sup>
41* (subst. 13 <sup>ab</sup> )	10. 39 <sup>cd</sup>	341 <sup>ab</sup>	—
16. 13 <sup>cd</sup> -27 <sup>ab</sup>	10. 40-53 <sup>ab</sup>	341 <sup>cd</sup> -355 <sup>ab</sup>	12. 40 <sup>cd</sup> -54 <sup>ab</sup>
16. 27 <sup>cd</sup>	10. 53 <sup>cd</sup>	355 <sup>cd</sup>	—
42* (subst. 27 <sup>cd</sup> )	—	—	12. 54 <sup>cd</sup>
17. 1-5 <sup>cd</sup>	11. 1-5	356-360	13. 1-5
17. 5 <sup>ef</sup>	11. 6 <sup>ab</sup>	361 <sup>ab</sup>	13. 5½
17. 6-20 <sup>ab</sup>	11. 6 <sup>cd</sup> -22 <sup>ab</sup>	361 <sup>cd</sup> -377 <sup>ab</sup>	13. 6½-21½
17. 20 <sup>cd</sup> <sup>ef</sup> -21 <sup>ab</sup>	11. 22 <sup>cd</sup> -23	377 <sup>cd</sup> -378	13. 22, 23
17. 21 <sup>cd</sup>	11. 24 <sup>ab</sup>	379 <sup>ab</sup>	13. 23½
17. 22-23 <sup>ab</sup>	11. 24 <sup>cd</sup> -25 <sup>cd</sup>	379 <sup>cd</sup> -380	13. 24½-25½ <sup>ab</sup>
17. 23 <sup>cd</sup>	11. 25 <sup>ef</sup>	381	13. 25½ <sup>cd</sup>
18. 1-2	12. 1-2	382-383	14. 1-2
43*	12. 3	384	—
18. 3-5	12. 4-6	385-387	14. 3-5
18. 6	12. 7	388	14. 5½, 6
18. 7-12	12. 8-13	389-394	14. 7-12
19. 1-4	13. 1-4	395-398	15. 1-4
44*	—	—	—
19. 5-15	13. 5-15	399-409	15. 5-15
45*	—	—	—
20. 1-4 <sup>cd</sup>	14. 1-4	410-413	16. 1-4
20. 4 <sup>ef</sup>	14. 5 <sup>ab</sup>	414 <sup>ab</sup>	16. 4½
20. 5 <sup>cd</sup> <sup>ef</sup>	14. 5 <sup>cd</sup> -6 <sup>ab</sup>	414 <sup>cd</sup> -415 <sup>ab</sup>	16. 5½



CONCORDANCE

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
20. 5 <sup>ef</sup> -6 <sup>ab</sup>	14. 6 <sup>cd</sup> -7 <sup>ab</sup>	415 <sup>ef</sup> -416 <sup>ab</sup>	16. 6½
20. 6 <sup>cd</sup> -7	14. 7 <sup>cd</sup> -8	416 <sup>cd</sup> -417	16. 7, 8
20. 8	14. 9	418	16. 8½, 9
20. 9-13	14. 10-14	419-423	16. 10-14
20. 14	14. 15	424	16. 14½, 15
20. 15-17	14. 16-18	425-427	16. 16-18
21. 1-13	15. 1-13	428-440	17. 1-13
22. 1-6	16. 1-6	441-446	18. 1-6
22. 7 <sup>ab</sup>	16. 7 <sup>ab</sup>	447 <sup>ab</sup>	18. 6½
22. 7 <sup>cd</sup> -8 <sup>ab</sup>	16. 7 <sup>cd</sup> -8 <sup>ab</sup>	447 <sup>cd</sup> -448 <sup>ab</sup>	18. 7½
22. 8 <sup>cd</sup>	16. 8 <sup>cd</sup>	448 <sup>cd</sup>	18. 8
22. 9-13 <sup>cd</sup>	16. 9-13	449-453	18. 9-13
22. 13 <sup>ef</sup> -14 <sup>ab</sup>	16. 14	454	18. 14
22. 14 <sup>cd</sup>	16. 15 <sup>ab</sup>	455 <sup>ab</sup>	18. 14½
22. 15-16 <sup>ab</sup>	16. 15 <sup>cd</sup> -16 <sup>cd</sup>	455 <sup>cd</sup> -456	18. 15½-16½ <sup>ab</sup>
22. 16 <sup>cd</sup>	16. 16 <sup>ef</sup>	457	18. 16½ <sup>cd</sup>
22. 17-32	16. 17-32	458-473	18. 17½-32½
23. 1-10	17. 1-10	474-483	19. 1-10
23. 11	17. 11	484	19. 10½, 11
23. 12-21	17. 12-21	485-494	19. 12-21
24. 1-17 <sup>ab</sup>	18. 1-17 <sup>ab</sup>	495-511 <sup>ab</sup>	20. 1-17 <sup>ab</sup>
24. 17 <sup>cd</sup>	18. 17 <sup>cd</sup> -18 <sup>ab</sup>	511 <sup>cd</sup> -512 <sup>ab</sup>	20. 17 <sup>cd</sup> , 17½
24. 18-23 <sup>cd</sup>	18. 18 <sup>cd</sup> -24 <sup>ab</sup>	512 <sup>cd</sup> -518 <sup>ab</sup>	20. 18½-23½
24. 23 <sup>ef</sup> -24	18. 24 <sup>cd</sup> -25	518 <sup>ef</sup> -519	20. 24, 25
25. 1-18	19. 1-18	520-537	21. 1-18
26. 1-7 <sup>ab</sup>	20. 1-7 <sup>ab</sup>	538-544 <sup>ab</sup>	22. 1-7 <sup>ab</sup>
26. 7 <sup>cd</sup>	20. 7 <sup>cd</sup>	544 <sup>cd</sup>	—
46* ( subst. 7 <sup>cd</sup> )	—	—	22. 7 <sup>cd</sup>
26. 8-18	20. 8-18	545-555	22. 8-18
26. 19 <sup>ab</sup>	20. 19 <sup>ab</sup>	556 <sup>ab</sup>	22. 18½
26. 19 <sup>cd</sup>	20. 19 <sup>cd</sup>	556 <sup>cd</sup>	22. 19
26. 20-22	20. 20-22	557-559	22. 20-22
27. 1-8	20. 23-30	560-567	23. 1-8
47*	—	—	—
27. 9-16	20. 31-38	568-575	23. 9-16
28. 1	21. 1	576	24. 1
28. 2 <sup>ab</sup>	21. 2 <sup>ab</sup>	577 <sup>ab</sup>	24. 1½
28. 2 <sup>cd</sup>	21. 2 <sup>cd</sup>	577 <sup>cd</sup>	—

THE ĀSRAMAVĀSIKAPARVAN

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
48*	—	—	24. 2
28. 3-16	21. 3-16	578-591	24. 3-16
49*	—	—	—
29. 1-4	22. 1-4	592-595	25. 1-4
29. 5	22. 5	596	25. 4½, 5
29. 6-8	22. 6-8	597-599	25. 6-8
29. 9	22. 9	600	25. 8½, 9
29. 10-26	22. 10-26	601-617	25. 10-26
30. 1-18	23. 1-18	618-635	26. 1-18
31. 1-12	24. 1-12	636-647	27. 1-12
50*	—	—	27. 12½
31. 13-20	24. 13-20	648-655	27. 13½-20½
32. 1-10	25. 1-10	656-665	28. 1-10
51 <sup>+</sup>	25. 11	666	28. 11
32. 11-18	25. 12-19	667-674	28. 12-19
33. 1-2	26. 1-2	675-676	29. 1-2
52*	26. 3 <sup>ab</sup>	677 <sup>ab</sup>	—
33. 3-7	26. 3 <sup>cd</sup> -8 <sup>ab</sup>	677 <sup>cd</sup> -682 <sup>ab</sup>	29. 3-7
53*	—	—	—
33. 8-9 <sup>ab</sup>	26. 8 <sup>cd</sup> -9	682 <sup>cd</sup> -683	29. 8-9 <sup>ab</sup>
33. 9 <sup>cd</sup>	26. 10 <sup>ab</sup>	684	29. 9 <sup>cd</sup>
33. 10	26. 10 <sup>cd</sup> -11 <sup>ab</sup>	685	29. 10
33. 11 <sup>ab</sup>	26. 11 <sup>cd</sup>	686 <sup>ab</sup>	29. 10½
33. 11 <sup>cd</sup>	26. 12	686 <sup>cd</sup> -687 <sup>ab</sup>	29. 11½
33. 12	26. 13	687 <sup>cd</sup> -688 <sup>ab</sup>	29. 12½
33. 13	26. 14	688 <sup>cd</sup> -689 <sup>ab</sup>	29. 13, 13½
33. 14 <sup>ab</sup>	26. 15 <sup>ab</sup>	689 <sup>cd</sup>	29. 14½ <sup>ab</sup>
33. 14 <sup>cd</sup>	26. 15 <sup>cd</sup>	690	29. 14½ <sup>cd</sup>
33. 15	26. 16	691	29. 15, 15½
33. 16	26. 17	692	29. 16, 16½
33. 17 <sup>a</sup>	26. 18 <sup>a</sup>	693 <sup>a</sup>	29. 17½ <sup>a</sup>
54*	—	—	—
33. 17 <sup>bcd</sup>	26. 18 <sup>bcd</sup>	693 <sup>bcd</sup>	29. 17½ <sup>bcd</sup>
33. 18 <sup>ab</sup>	26. 19 <sup>ab</sup>	694 <sup>ab</sup>	29. 18½ <sup>ab</sup>
55*	—	—	29. 18½ <sup>cd</sup>
56*	—	—	—
33. 18 <sup>cd</sup> -19 <sup>ab</sup>	26. 19 <sup>cd</sup> -20 <sup>ab</sup>	694 <sup>cd</sup> -695 <sup>ab</sup>	29. 19½
33. 19 <sup>cd</sup>	26. 20 <sup>cd</sup>	695 <sup>cd</sup>	29. 20

CONCORDANCE

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
33. 20-31	26. 21-32	696-707	29. 21-32
57*	—	—	—
33. 32-34	26. 33-35	708-710	29. 33-35
33. 35 <sup>ab</sup>	26. 36 <sup>ab</sup>	711 <sup>ab</sup>	29. 35½
58* (subst 35 <sup>ab</sup> )	—	—	—
33. 35 <sup>cd</sup> -36 <sup>ab</sup>	26. 36 <sup>cd</sup> -37 <sup>ab</sup>	711 <sup>cd</sup> -712 <sup>at</sup>	29. 36½
33. 36 <sup>cd</sup>	26. 37 <sup>cd</sup> -38 <sup>ab</sup>	712 <sup>cd</sup> -713 <sup>ab</sup>	29. 37½
33. 37 <sup>ab</sup>	26. 38 <sup>cd</sup>	713 <sup>cd</sup>	29. 38½ <sup>ab</sup>
33. 37 <sup>cd</sup>	26. 38 <sup>cd</sup>	714	29. 38½ <sup>cd</sup>
34. 1-14	27. 1-14	715-728	30. 1-14
59*	—	—	—
34. 15-26	27. 15-26	729-740	30. 15-26
35. 1-18	28. 1-18	741-758	31. 1-18
60*	—	—	—
35. 19-25	28. 19-25	759-765	31. 19-25
36. 1-5	29. 1-5	766-770	32. 1-5
61*	—	—	32. 6-7
36. 6-15 <sup>cd</sup>	29. 6-15	771-780	32. 8-17
36. 15 <sup>cd</sup>	29. 16 <sup>ab</sup>	781 <sup>ab</sup>	32. 17½
36. 16-19 <sup>ab</sup>	29. 16 <sup>cd</sup> -19	781 <sup>cd</sup> -784	32. 18½-21½ <sup>ab</sup>
36. 19 <sup>cd</sup>	29. 20 <sup>ab</sup>	785 <sup>ab</sup>	32. 21½ <sup>cd</sup>
62* (subst. 19 <sup>cd</sup> )	—	—	—
36. 20-28	29. 20 <sup>cd</sup> -29 <sup>ab</sup>	785 <sup>cd</sup> -794 <sup>ab</sup>	32. 22½-30½
36. 29 <sup>ab</sup>	29. 29 <sup>cd</sup>	794 <sup>cd</sup>	32. 31½ <sup>ab</sup> , 35½ <sup>ab</sup>
63*	—	—	32. 35½ <sup>cd</sup>
36. 29 <sup>cd</sup>	29. 30 <sup>ab</sup>	795 <sup>ab</sup>	32. 31½ <sup>cd</sup> (= 36)
36. 30-32	29. 30 <sup>cd</sup> -33 <sup>ab</sup>	795 <sup>cd</sup> -798 <sup>ab</sup>	32. 32½-34½
36. 33 <sup>ab</sup>	29. 33 <sup>cd</sup> -34 <sup>ab</sup>	798 <sup>cd</sup> -799 <sup>ab</sup>	32. 37
36. 33 <sup>cd</sup>	29. 34 <sup>cd</sup>	799 <sup>cd</sup>	32. 37½
37. 1-3	29. 35-37	800-802	33. 1-3
64*	—	—	33. 4
37. 4-12 <sup>cd</sup>	29. 38-46	803-811	33. 5-13
37. 12 <sup>cd</sup>	29. 47 <sup>ab</sup>	812 <sup>ab</sup>	33. 13½
37. 13-18 <sup>ab</sup>	29. 47 <sup>cd</sup> -52 <sup>cd</sup>	812 <sup>cd</sup> -817	33. 14½-19½ <sup>ab</sup>
37. 18 <sup>cd</sup>	29. 52 <sup>cd</sup>	818	33. 19½ <sup>cd</sup>
38. 1-3	30. 1-3	819-821	34. 1-3
38. 4 <sup>cd</sup>	—	—	34. 4 <sup>ab</sup>
65*	30. 4 <sup>ab</sup>	822 <sup>ab</sup>	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
38. 4 <sup>cd</sup>	30. 4 <sup>cd</sup>	822 <sup>cd</sup>	34. 4 <sup>cd</sup>
66*	—	—	—
38. 5-8 <sup>cd</sup>	30. 5-8	823-826	34. 5-8
38. 8 <sup>cf</sup> -9 <sup>ab</sup>	30. 9	827	34. 8½-9½ <sup>ab</sup>
38. 9 <sup>cdcf</sup>	30. 10	828	34. 9½ <sup>cd</sup> , 10
38. 10-18	30. 11-19	829-837	34. 11-19
67*	—	—	—
38. 19	30. 20	838	34. 19½, 20
38. 20-23	30. 21-24	839-842	34. 21-24
39. 1-11 <sup>cd</sup>	31. 1-11	843-853	35. 1-11
39. 11 <sup>cf</sup>	31. 12 <sup>ab</sup>	854 <sup>ab</sup>	35. 11½
39. 12 <sup>ab-d</sup>	31. 14	854 <sup>cd</sup> -855 <sup>ab</sup>	35. 12½
39. 12 <sup>cf</sup>	31. 12 <sup>cd</sup>	855 <sup>cd</sup>	35. 13½ <sup>ab</sup>
68*	—	—	35. 13½ <sup>cd</sup>
39. 13	31. 13	856	35. 14½
39. 14-15 <sup>ab</sup>	31. 15-16 <sup>ab</sup>	857-858 <sup>ab</sup>	35. 15½-16½ <sup>ab</sup>
39. 15 <sup>cd</sup>	31. 16 <sup>cd</sup>	858 <sup>cd</sup>	—
69* (subst. 15 <sup>cd</sup> )	—	—	35. 16½ <sup>cd</sup>
39. 16-24	31. 17-25	859-867	35. 17½-25½
40. 1-5	32. 1-5	868-872	36. 1-5
70*	—	—	36. 5½
40. 6-14 <sup>ab</sup>	32. 6-14 <sup>ab</sup>	873-881 <sup>ab</sup>	36. 6½-14½ <sup>ab</sup>
40. 14 <sup>cd</sup>	32. 14 <sup>cd</sup>	881 <sup>cd</sup>	—
71* (subst. 14 <sup>cd</sup> )	—	—	36. 14½ <sup>cd</sup>
40. 15-21	32. 15-21	882-888	36. 15½-21½
41. 1-4	33. 1-4	889-892	37. 1-4
72*	—	—	—
41. 5	33. 5	893	37. 5
73*	33. 6 <sup>ab</sup>	894 <sup>ab</sup>	—
41. 6-10	33. 6 <sup>cd</sup> -11 <sup>ab</sup>	894 <sup>cd</sup> -899 <sup>ab</sup>	37. 6-10
74* lines 1-2	—	—	37. 11
74* line 3 <sup>a</sup>	—	—	37. 12 <sup>a</sup>
75*	—	—	—
74* line 3 <sup>b</sup>	—	—	37. 12 <sup>b</sup>
76*	—	—	—
74* lines 4-6	—	—	37. 12 <sup>cd</sup> -13
41. 11-17 <sup>cd</sup>	33. 11 <sup>cd</sup> -18 <sup>ab</sup>	899 <sup>cd</sup> -906 <sup>ab</sup>	37. 14-20
41. 17 <sup>cd</sup>	33. 18 <sup>cd</sup>	906 <sup>cd</sup>	37. 20½

CONCORDANCE

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
41. 18-19	33. 19-20	907-908	37. 21½, 22½
77*	—	—	—
41. 20-21 <sup>abc</sup>	33. 21-22 <sup>abc</sup>	909-910 <sup>abc</sup>	37. 23½, 24½ <sup>abc</sup>
78*	—	—	—
41. 21 <sup>d</sup>	33. 22 <sup>d</sup>	910 <sup>d</sup>	37. 24½ <sup>d</sup>
41. 22-25	33. 23-26	911-914	37. 25½-28½
79*	—	—	37. 29½
41. 26-27	33. 27-28	915-916	37. 30½-31½
80*	33. 29 <sup>ab</sup>	917 <sup>ab</sup>	—
41. 28 <sup>ab</sup>	33. 29 <sup>cd</sup>	917 <sup>cd</sup>	37. 32½ <sup>ab</sup>
81*	33. 30	918	—
41. 28 <sup>cd</sup>	33. 31 <sup>ab</sup>	919 <sup>ab</sup>	37. 32½ <sup>cd</sup>
82*	—	—	37. 33½
41. 28 <sup>ef</sup>	33. 31 <sup>cd</sup>	919 <sup>cd</sup>	37. 34
42. 1-2	34. 1-2	920-921	38. 1, 1½, 2
42. 3-11	34. 3-11	922-930	38. 3-11
42. 12 <sup>ab</sup>	34. 12 <sup>ab</sup>	931 <sup>ab</sup>	38. 11½
42. 12 <sup>cdef</sup>	34. 12 <sup>cd</sup> -13 <sup>ab</sup>	931 <sup>cd</sup> -932 <sup>ab</sup>	38. 12½
42. 13 <sup>abcd</sup>	34. 13 <sup>cd</sup> -14 <sup>ab</sup>	932 <sup>cd</sup> -933 <sup>ab</sup>	38. 13½
42. 13 <sup>ef</sup>	34. 14 <sup>cd</sup>	933 <sup>cd</sup>	38. 14
42. 14-17 <sup>ab</sup>	34. 15-18 <sup>ab</sup>	934-937 <sup>ab</sup>	38. 15-18 <sup>ab</sup>
42. 17 <sup>cd</sup>	34. 18 <sup>cd</sup>	937 <sup>cd</sup>	—
42. 17 <sup>ef</sup>	34. 18 <sup>ef</sup>	938	38. 18 <sup>cd</sup>
43. 1-9	35. 1-9	939-947	39. 1-9
43. 10-17 <sup>ab</sup>	35. 10-17 <sup>ab</sup>	948-955 <sup>ab</sup>	39. 10½-17½ <sup>ab</sup>
†84*	—	—	—
43. 17 <sup>d</sup>	35. 17 <sup>cd</sup>	955 <sup>cd</sup>	39. 17½ <sup>cd</sup>
85*	—	—	39. 9½
43. 18	35. 18	956	39. 18½
44. 1-5 <sup>ab</sup>	36. 1-5 <sup>ab</sup>	957-961 <sup>ab</sup>	40. 1-5 <sup>ab</sup>
44. 5 <sup>cd</sup>	36. 5 <sup>cd</sup>	961 <sup>cd</sup>	—
86* (subst. 5 <sup>cd</sup> )	—	—	40. 5 <sup>cd</sup>
44. 6 <sup>ab</sup>	36. 6 <sup>ab</sup>	962 <sup>ab</sup>	40. 5½
44. 6 <sup>cd</sup> -7	36. 6 <sup>cd</sup> -7	962 <sup>cd</sup> -963	40. 6½, 7
87*	—	—	—
44. 8-22	36. 8-22	964-978	40. 8-22

† Star-number 83\* om. in the Edition by oversight.

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
44. 23 <sup>ab</sup>	36. 23 <sup>ab</sup>	979 <sup>ab</sup>	40. 22½
88*	—	—	—
44. 23 <sup>cd</sup> -24 <sup>ab</sup>	36. 23 <sup>cd</sup> -24 <sup>ab</sup>	979 <sup>cd</sup> -980 <sup>ab</sup>	40. 23½
44. 24 <sup>cd</sup>	36. 24 <sup>cd</sup>	980 <sup>cd</sup>	40. 24
44. 25-28 <sup>ab</sup>	36. 25-28 <sup>ab</sup>	981-984 <sup>ab</sup>	40. 25-28 <sup>ab</sup>
89*	—	—	—
44. 28 <sup>cd</sup> -33 <sup>cd</sup>	36. 28 <sup>cd</sup> -33	984 <sup>cd</sup> -989	40. 28 <sup>cd</sup> -33
44. 34 <sup>ab</sup>	36. 34	990	40. 33½, 34½ <sup>ab</sup>
90*	—	—	—
44. 34 <sup>ef</sup> -38	36. 35-39 <sup>ab</sup>	991-995 <sup>ab</sup>	40. 34½ <sup>cd</sup> -38½
44. 39 <sup>ab</sup>	36. 39 <sup>cd</sup>	995 <sup>cd</sup>	40. 39
44. 39 <sup>cd</sup> -41 <sup>ab</sup>	36. 40-41	996-997	40. 40-41
44. 41 <sup>cd</sup>	36. 42 <sup>ab</sup>	998 <sup>ab</sup>	40. 41½
44. 42-43 <sup>ab</sup>	36. 42 <sup>cd</sup> -43	998 <sup>cd</sup> -999	40. 42½-43½ <sup>ab</sup>
44. 43 <sup>cd</sup>	36. 44 <sup>ab</sup>	1000	40. 43½ <sup>cd</sup>
44. 44 <sup>ab</sup>	36. 44 <sup>cd</sup>	1001 <sup>ab</sup>	40. 44½ <sup>ab</sup>
91* (subst. 44 <sup>ab</sup> )	—	—	—
44. 44 <sup>cd</sup> -48 <sup>ab</sup>	36. 45-48	1001 <sup>cd</sup> -1005 <sup>ab</sup>	40. 44½ <sup>cd</sup> -48½ <sup>ab</sup>
44. 48 <sup>cd</sup>	36. 49	1005 <sup>cd</sup> -1006 <sup>ab</sup>	40. 48½ <sup>cd</sup> -49½ <sup>ab</sup>
44. 49-50 <sup>cd</sup>	36. 50-51	1006 <sup>cd</sup> -1008 <sup>ab</sup>	40. 49½ <sup>cd</sup> -51½ <sup>ab</sup>
44. 50 <sup>ef</sup> -52	36. 52-53 <sup>ef</sup>	1008 <sup>cd</sup> -1010	40. 51½ <sup>cd</sup> -53½
45. 1 <sup>ab</sup>	37. 1 <sup>ab</sup>	1011 <sup>ab</sup>	41. 1 <sup>ab</sup>
92*	—	—	—
45. 1 <sup>cd</sup> -2 <sup>ab</sup>	37. 1 <sup>cd</sup> -2 <sup>ab</sup>	1011 <sup>cd</sup> -1012 <sup>ab</sup>	41. 1 <sup>cd</sup> -2 <sup>ab</sup>
45. 2 <sup>cd</sup>	37. 2 <sup>cd</sup>	1012 <sup>cd</sup>	41. 2 <sup>cd</sup>
93* (subst. 2 <sup>cd</sup> )	—	—	—
45. 3	37. 3	1013	41. 3
94*	—	—	—
45. 4-6 <sup>ab</sup>	37. 4-6 <sup>ab</sup>	1014-1016 <sup>ab</sup>	41. 4-6 <sup>ab</sup>
45. 6 <sup>cd</sup>	37. 6 <sup>cd</sup>	1016 <sup>cd</sup>	41. 6 <sup>cd</sup>
95* (subst. 6 <sup>cd</sup> )	—	—	—
45. 7-11	37. 7-11	1017-1021	41. 7-11
45. 12 <sup>ab</sup>	37. 12 <sup>ab</sup>	1022 <sup>ab</sup>	—
96* (subst. 12 <sup>ab</sup> )	—	—	—
45. 12 <sup>cd</sup> -21 <sup>cd</sup>	37. 12 <sup>cd</sup> -21	1022 <sup>cd</sup> -1031	41. 12 <sup>cd</sup> -21
45. 21 <sup>ef</sup>	37. 22 <sup>ab</sup>	1032 <sup>ab</sup>	41. 21½
45. 22-23	37. 22 <sup>cd</sup> -24 <sup>ab</sup>	1032 <sup>cd</sup> -1034 <sup>ab</sup>	41. 22½-23½
45. 24 <sup>ab</sup>	37. 24 <sup>cd</sup>	1034 <sup>cd</sup>	41. 24

CONCORDANCE

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
45. 24 <sup>ed</sup> -25 <sup>ab</sup>	37. 25	1035	41. 25
45. 25 <sup>ci</sup> -26 <sup>ab</sup>	37. 26	1036	41. 25½, 26
45. 26 <sup>ed</sup> -38 <sup>ab</sup>	37. 27-38	1037-1048	41. 26½-38½ <sup>ab</sup>
45. 38 <sup>cd</sup>	37. 39 <sup>ab</sup>	1049	41. 38½ <sup>cd</sup>
45. 39-41 <sup>cd</sup>	37. 39 <sup>cd</sup> -42 <sup>ab</sup>	1050-1052	41. 39½-41½
45. 41 <sup>ef</sup>	37. 42 <sup>cd</sup>	1053 <sup>ab</sup>	41. 42½ <sup>ab</sup>
97*	—	—	41. 42½ <sup>cd</sup>
45. 42 <sup>ab</sup>	37. 43 <sup>ab</sup>	1053 <sup>cd</sup>	—
98* (subst. 42 <sup>ab</sup> )	—	—	41. 43½ <sup>ab</sup>
45. 42 <sup>cd</sup> -44 <sup>ab</sup>	37. 43 <sup>cd</sup> -45 <sup>ab</sup>	1054-1055	41. 43½ <sup>cd</sup> -45½ <sup>ab</sup>
45. 44 <sup>cd</sup>	37. 45 <sup>cd</sup>	1056	41. 45½ <sup>cd</sup>
46. 1-12 <sup>cd</sup>	38. 1-12	1057-1068	42. 1-12
46. 12 <sup>ef</sup>	38. 13 <sup>ab</sup>	1069 <sup>ab</sup>	42. 12½
99*	—	—	—
46. 13-16	38. 13 <sup>cd</sup> -17 <sup>ab</sup>	1069 <sup>cd</sup> -1073 <sup>ab</sup>	42. 13½-16½
46. 17 <sup>ab</sup>	38. 17 <sup>cd</sup>	1073 <sup>ca</sup>	42. 17½ <sup>ab</sup>
100* (subst. 17 <sup>ab</sup> )	—	—	—
46. 17 <sup>cd</sup> -20 <sup>ab</sup>	38. 18-20	1074-1076	42. 17½ <sup>cd</sup> -20½ <sup>ab</sup>
46. 20 <sup>cd</sup>	38. 21	1077	42. 20½ <sup>cd</sup>
101*	—	—	—
47. 1-17	39. 1-17	1078-1094	42. 21½-37½
47. 18 <sup>ab</sup>	39. 18 <sup>ab</sup>	1095 <sup>ab</sup>	42. 38½ <sup>ab</sup>
102*	—	—	—
47. 18 <sup>cd</sup>	39. 18 <sup>cd</sup>	1095 <sup>cd</sup>	42. 38½ <sup>cd</sup>
103* (subst. 18 <sup>cd</sup> )	—	—	—
47. 19 <sup>ab</sup>	39. 19 <sup>ab</sup>	1096 <sup>ab</sup>	42. 39½ <sup>ab</sup>
104* (subst. 19 <sup>ab</sup> )	—	—	—
47. 19 <sup>cd</sup> -21	39. 19 <sup>cd</sup> -21	1096 <sup>cd</sup> -1098	42. 39½ <sup>cd</sup> -41½
105*	—	—	—
47. 22 <sup>ab</sup>	39. 22 <sup>ab</sup>	1099 <sup>ab</sup>	42. 42½ <sup>ab</sup>
106*	—	—	—
47. 22 <sup>cd</sup>	39. 22 <sup>cd</sup>	1099 <sup>cd</sup>	42. 42½ <sup>cd</sup>
47. 23-24	39. 23-24	1100-1101	42. 43½-44½
107*	—	—	—
47. 25-27	39. 25-27	1102-1104	42. 45½-47½
108*	—	1105	—

ADDENDA ET CORRIGENDA TO THE ĀSRAMAVĀSIKAPARVAN

(i) TEXT

Page	Adhy.	Śloka				
4	1	8 <sup>r</sup>	<i>read</i>	श्वश्रो	<i>for</i>	श्वश्रो
6	"	22 <sup>b</sup>	"	जरासंधस्य	"	जरासन्धस्य
11	4	1 <sup>b</sup>	"	दुर्योधन	"	दुर्योधन
30	10	3 <sup>b</sup>	"	परदाराभिमर्शकाः	"	परदाराभिमर्शनः
33	11	4 <sup>a</sup>	"	द्वादश	"	द्वादश
60	20	5 <sup>e</sup>	"	पुरोगांश्च	"	पुरोगाश्च
64	22	1 <sup>d</sup>	"	त्रिस्वनो	"	त्रिःस्वनो
79	26	22 <sup>o</sup>	"	वै	"	व
93	"	15 <sup>a</sup>	"	याः	"	या
99	33	32 <sup>a</sup>	"	संतानका	"	सन्तानका
109	36	18 <sup>b</sup>	"	विनाशजम्	"	विनाशजम्
110	"	36	"	शान्तनवं	"	शान्तवनं
114	38	4 <sup>c</sup>	"	गृहीतव्य	"	गृहीतव्य
125	41	25 <sup>o</sup>	"	जहृपु	"	जहृपु
128	42	14 <sup>c</sup>	"	क्षसङ्गे	"	क्षसंगे
136	44	46 <sup>b</sup>	"	सान्त्वयामास	"	सांत्वयामास

(ii) CRITICAL APPARATUS

Page	Adhy.	Śloka	Line			
3	1	1	8	<i>read</i>	G <sub>1</sub> 'वीर्यां	<i>for</i> G <sub>2</sub> 'वीर्या
4	"	8	9	"	श्वश्रोर्	" श्वश्रोर्
"	"	"	"	<i>before</i>	K <sub>2</sub> , <i>ins.</i> ❀ C <sub>v</sub> : श्वश्रोः, कुन्तीगान्धार्योः । ❀	
7	"	Colophon	2	<i>ins.</i>	; C <sub>v</sub> धृतराष्ट्रश्रुपणं	<i>before</i> — <i>Adhy. no.</i>
10	3	13	4	<i>read</i>	यत्कि-	<i>for</i> यात्क-
14	5	2	1	<i>ins.</i>	in the beginning :	With 3, cf. 5. 126. 47.
15	"	7	8	<i>after</i>	<i>ins.</i>	<i>add</i> ( cf. 5. 122. 60-61 ).
17	"	20	7	<i>read</i>	20 <sup>e</sup>	<i>for</i> 20 <sup>o</sup>
20	6	19	8	"	T <sub>1</sub> G <sub>3</sub> . 4	" G <sub>3</sub> . 4 T <sub>1</sub>
25	8	12	3	<i>ins.</i>	K <sub>1</sub>	<i>before</i> [ क्ष ]भवन्
30	10	3	2	"	K <sub>4</sub> . 6 D <sub>1</sub> . 9 परदाराभिमर्शनः	<i>before</i> B <sub>1</sub> . 6 D <sub>n</sub> D <sub>2</sub>
31	"	8, 26*	2	<i>read</i>	पारिहार्यं	<i>for</i> 'हार्यं
33	11	4	7	<i>ins.</i>	C <sub>v</sub>	<i>before</i> संत्र-



Page	Adhy.	Śloka	Line			
33	11	5	1	ins.	° )	for )
34	"	7	8	"	Bom. ed.	before जेयः
36	"	17	4	read	दृप	for दृप
"	12	2	"	ins.	Cn (gloss स्थिरो भूत्वा)	before स्थित्वा.
"	"	"	10	"	before — ° ) ❧ Cn : स्थित्वा [ छित्वा ] v. l. स्थित्वा [ स्थिरो भूत्वा ] द्वैविध्यं, बलावलं ज्ञात्वा, शत्रुं पर्युपास्वति भावः ❧	
38	"	13	17	"	at the end : ❧ Cv : अमृतसदृशं भोजनं विहाय । ❧	
39	"	14	25	read	Ds	for Ds
"	"	15	8	delete	Gs	
"	"	16	5	read	कृत्वा	for कृत्वा-
41	13	9	10	"	after Ks	ins. ( both times )
42	"	16	9	"	स्य्या भूद्	for स्य्याभूद्
"	"	17	3	delete	T1	before G1. 2
45	14	11	6	read	-कामार्थ-	for कामार्थ-
"	"	13	"	"	Ts	" T1
"	"	"	"	"	T2. 4	" T2-1
47	15	7	3	"	Ds	" D1
48	"	15	"	ins.	Cv	before किञ्चित्
49	"	24	"	read	समनुयाम्येष	for समनुयात्येष
50	16	3	"	"	G2-1	" G1-1
55	17	17	1	ins.	At the beginning, Ds om. 17 ( cf. v. l. 15 ). —	
"	"	21	7	read	; T1 स्वत्	after Ts G2 क
56	18	1	2	"	B1-5	for B
60	20	5	5	"	*गांश्च	" *गाश्च
61	"	17	1	"	T2	" T1
64	22	1	5	"	नि.स्वनो	" निस्वनो
72	24	"	3	"	वंत	" वंत
73	"	17	"	"	-श्रेष्टैस्	" -श्रेष्टैस्
"	"	19	2	ins.	;	after ( K1 *था )
80	27	2	3	read	G1. 5	for G1. 2. 5
"	"	"	1	read	Ks अडय-	" अडय
85	29	17	7	"	चेमं	" चेम
86	"	23	4	delete	; T1. 3 सर्वंश्	
88	30	11	8	read	Dn2	for Ks
90	31	"	3-4	"	; D1 दूयमाना	after — <sup>d</sup> )
92	32	4	"	"	[ अ ]न्याः	for [ अ ]न्या
93	"	51*	7	"	सवर्णाड्य-	" *ड्य-
94	"	15	3	"	D1. 6	" D1-6
94	"	16	3-4	delete	( M2 द्रा )	
95	33	3	4	read	दायान्	for दायान्

ADDENDA ET CORRIGENDA

Page	Adhy.	Śloka	Line			
99	33	32	6	<i>read</i>	संतानका	" सन्ता'
104	35	4	4	<i>delete</i>	hyphen	<i>after</i> -पीडिता-
108	36	11	9	"	Ms	<i>before</i> शुभेषु;
111	37	5	3	<i>read</i>	D: T:	<i>for</i> T:
114	38	4	1	"	Some MSS. <i>read</i> गृहीतव्यम्	<i>for</i> Dn ग्रहीतव्यम्
118	39	19	5	"	K:	<i>for</i> Kc
122	41	4	7	The last words are: — After 4,		
"	"	78*	L. 2	<i>read</i>	ततस्ता:	<i>for</i> ततस्ता
"	"	"	L. 3	"	17 <sup>st</sup>	" 17 <sup>ad</sup>
125	"	25	5	"	जहृपुर	" जहृपुर
"	"	80*		<i>ins.</i>	a <i>danḍa</i> at the end of the line.	
"	"	81*		"	a <i>danḍa</i> at the end of the second line.	
128	42	14	8	<i>read</i>	असहे	<i>for</i> 'ने
129	43	7	1	<i>ins.</i>	(hapl.)	<i>after</i> om.
"	"	9	2	<i>read</i>	D:	<i>for</i> B:
132	44	17	1	"	17-44	" 17-43
133	"	19	2	"	D: s. 7	" D: s. 4. 7
"	"	50	10	"	-चक्रयं	" चक्रयं
143	46	12	1	<i>om.</i>	For 12 <sup>ad</sup> , cf. 1. 215. 2. —	
"	"	"	2	<i>ins.</i>	— For 12 <sup>ad</sup> , cf. 1. 215. 2. <i>before</i> — °)	
147	47	102*	1	<i>read</i>	बहूनि	<i>for</i> बहुनि

( iii ) Critical Notes

Page	Adhy.	Śloka	Line			
151	1	8	1	<i>read</i>	श्वश्रोः,	<i>for</i> श्वश्रोः
152	16	13	"	"	valour	" valowr
153	17	5	4	<i>ins.</i>	at the end :— Kuntī, the widowed mother of Karṇa and of the three Pāṇḍavas, was entitled to perform the <i>Śrāddha</i> of her son Karṇa, as Karṇa had no human father. cf. Pāṇini 4. 1. 116, कन्यायाः कनीन च । कानीनो न्यासः कर्णश्च । अनूदाया एवापत्यमित्यर्थः ।	
153	32	11	12	<i>read</i>	The first two words as : marriage with	
155	45			<i>ins</i>	the following note— 12 °) For वीटा ( Marathi इ[ वि ]टी ), used in the tip-cat play, cf. 1. 122. 12ff.	





# THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR†

(Aug. 1925—Jan. 1943)

S. K. BELVALKAR

(since April 1943)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI†; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON;  
A. B. GAJENDRAGADKAR†; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE;  
RAGHU VIRA; V. K. RAJAVADE†; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA†;  
H. D. VELANKAR; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN†

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

VOLUME 19



*Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Union Government of the Republic of India; Governments of the States of Bombay, West Bengal, Madras, Bihar, Uttara Pradesh, Gwalior, Hyderabad, Mysore, Orissa and Assam; the Universities of Bombay, Calcutta, Travancore, Poona and Delhi; the Governments of Burma and Nepal; Several Commercial Firms and Charitable Trusts; and other Distinguished Donors*

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1959

THE  
MAUSALAPARVAN

BEING THE SIXTEENTH BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA  
THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

SHRIPAD KRISHNA BELVALKAR

*Honorary Fellow of the Royal Asiatic Society of Great Britain  
and Ireland, and of the Asiatic Society of Bombay  
Silver Jubilee Medallist, Bhandarkar Oriental Research Institute*

SOMETIME PROFESSOR OF SANSKRIT, DECCAN COLLEGE, POONA  
AND BANARAS HINDU UNIVERSITY, BANARAS



POONA  
BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE  
1959

✍ The Āframavāsikaparvan ( No. 15 ), forming the first part ; the Mausalaparvan ( No. 16 ), the second part ; the Mahāprasthānikaparvan ( No. 17 ), the third part ; and the Svargārohaṇaparvan ( No. 18 ), the fourth part of Volume Nineteenth were published together as Vol. 19 on the 7th of September, 1959.

*Printed at the cost of subvention from  
The State of Orissa  
given at the instance of  
DR. HARE KRUSHNA MAHTAB  
As a Tribute to the Scholars engaged in the Work*

*All rights reserved*

Printed at the Bhandarkar Institute Press, Poona 4 ; and  
Published by Dr. R. N. Dandekar, Hon. Secretary, BORI.





MAUSALAPARVAN  
ADDENDA ET CORRIGENDA

(i) Text

Page	Adhy.	Stanza				
33	8	37 <sup>a</sup>	<i>read</i>	पद् च	<i>for</i>	पद्च
37	"	70 <sup>c</sup>	"	वज्रेणाकुरदारास्तु	"	वज्रेणाकुरदारास्तु

(ii) Critical Apparatus

Page	Adhy.	Stanza	Line			
3	1	Introd. Mantra	12	<i>read</i>	नमः	<i>for</i> नम
5	2	3	4	<i>delete</i>	G <sub>1</sub>	
"	"	8	2	<i>read</i>	15 <sup>b</sup>	<i>for</i> 15 <sup>ab</sup>
11	4	16*	1	"	प्यसंगताः	" प्यंसगताः
15	4	31	7	"	T <sub>2.4</sub> G <sub>1.2</sub>	" G <sub>2.4</sub> T <sub>1.2</sub>
17	5	3	4	<i>ins.</i>	hyphen after यादव and before विप्र	
18	"	5	18	<i>read</i>	कृटे	<i>for</i> कुटे
"	"	"	20	<i>ins.</i>	after कूटोन्मुक्तं a semicolon, and add — Cn कृटे युक्तं ( ❀ कृटे, लोहमुद्गरे, युक्तं, बद्धम् । ❀ )	
"	"	6	3	"	full-point	<i>for</i> semi-colon
20	"	13	14	<i>read</i>	T <sub>1.2.4</sub>	" T <sub>1.2.2</sub>
"	"	15	20	"	K <sub>1</sub>	" D <sub>1</sub>
"	"	16	7	"	विचरंश्च	" वि-
22	"	28*	1-4	"	the lines thus :	
					तथातुतापास्कर्माणो जन्मनश्च । इष्ट्वा तथा देवमनन्तवीर्यं देवैः स्वर्गं प्रापितस्त्यक्तदेहः । गणैर्मुनीनां पूजितस्तत्र कृष्णः	
26	7	3	6	"	स्वरञ्छौरिं	" स्वरञ्छौरिं
"	"	4	4	"	G <sub>1</sub>	" G <sub>1</sub>
"	"	6	6	"	G <sub>1</sub>	" G <sub>1</sub>

Page	Adhy.	Stanza	Line		
27	7	11, 36*	1	<i>ins.</i> (hapl.)	<i>after om.</i>
29	8	5	6	<i>read</i> Ds	<i>for</i> Bs
30	8	7	4	" [s]शोचमानो	" [स]शोचमानो
"	"	9	6	" T <sub>1</sub> हत-	" T <sub>1</sub> हत-
31	"	19	3	" Ds	" Ds
"	"	20	"	" Gs	" Gs
33	"	38	"	<i>ins.</i>	fall point after end of the line.
39	9	4, 51*	1	" hyphen	<i>before</i> वारिणासि
41	"	20	"	" B <sub>2</sub> यः प्र-;	after <sup>a</sup> ) and <i>delete</i> ; at the end.
"	"	"	2	<i>delete</i>	B <sub>2</sub> यः प्र-
43	"	38	5	"	38 <sup>cd</sup>

## (iii) Notes

Page	Adhy.	Stanza	
47	2	17, 7*	<i>ins.</i> The सावे[व]रक tree mentioned in 7* is probably the same as the Marathi शेवरी. Cf. Amara 2.4.13.
49	8	at the end	" 71 <sup>ab</sup> ) Cf. 40*.

## ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.  
 addl. = additional.  
 adhy. = adhyāya(s).  
 App. = Appendix.  
 Arj. = Arjunamiśra.  
 B. = Bombay edition of the Mbh.  
 ( Śaka 1799 ).  
 BG. = Bhagavadgītā.  
 C. = Calcutta ed. of the Mbh.  
 chap. = chapter(s).  
 comm. = commentary(taries).  
 cont. = continue(s).  
 corr. = corrected, correction.  
 Crit. App. = Critical Apparatus.  
 Dev. = Devabodha.  
 ed. = edition.  
 fig. = figure(s).  
 fol. = folio(s).  
 foll. = following.  
 fragm. = fragment(ary).  
 hapl. = haplographic(ally).  
 illeg. = illegible.  
 inf. lin. = *infra lineam* (below the line).  
 ins. = insert(s).  
 int. lin. = *inter lineas* (between the lines).  
 interp. = interpolate(s).  
 introd. = introduction, introductory.  
 K. = Kumbhakonam ed. of the Mbh.  
 L. = Line.  
 M. = Madras edition of the Mbh. ( by  
 P. P. S. Sastri, 1931-1936 ).  
 m or marg. = marginal(ly).  
 Mañj. = Bhāratamañjarī ( Kāvya-mālā 64 ).  
 Manu. = Manusmṛti ( ed. N. S. P. ).  
 Mbh. = Mahābhārata.  
 Nil. = Nilakaṇṭha.  
 O-J. = Old-Javanese.  
 om. = omit(s), omitting.  
 orig. = original(ly).  
 post. = posterior.

pr. m. = *propria manu* ( by own hand ).  
 prob. = probably.  
 r. = repeat(s), repeated.  
 Rām. = Rāmāyaṇa ( ed. N. S. P. ).  
 ref. = refer(ence).  
 resp. = respective(ly).  
 sec. m. = *secunda manu* (by another hand).  
 st. = stanza(s).  
 supp. = supplementary.  
 sup. lin. = *supra lineam* ( above the line ).  
 transp. = transpose(s), transposition.  
 v. = verse.  
 ( var. ) = with variation(s).  
 v. l. = *varia(e) lectio(nes)*.

☞☞ ( in the critical footnotes ) enclose  
 citations from commentators.  
 [ ] besides their normal uses, enclose  
*additions* to MS. readings.  
 ( ) besides their normal uses, enclose  
 superfluous letters, which should  
 be *omitted* from MS. readings.  
 \* ( superior star ) in the text indicates  
 an *emendation*.  
 \* \* ( in the MS. readings ) indicate  
 syllables lost through injury to MS.  
 ----- printed below ( or along the side-  
 margin of ) any part of the con-  
 stituted text indicates that the  
 reading of it is less than certain.  
 C denotes a "Commentary", prefixed  
 to the abbreviation of the name of a  
 commentator ; thus, Cd = Comm. of  
 Devabodha ; Ca. n. p. s. v = Comm.  
 of Arjunamiśra, Nilakaṇṭha, Para-  
 mānanda, Vidyāsāgara and Vādi-  
 rāja. A "p" is added on to denote  
 a "pāṭha" or variant ; thus, Cnp =  
 a pāṭha mentioned in the Comm.  
 of Nilakaṇṭha.

## INTRODUCTION

The following thirty-five MSS. of the Mausalaparvan, the sixteenth Book of the Mahābhārata, have been selected to constitute

### THE CRITICAL APPARATUS

#### I N(ORTHERN) RECENSION ( 22 MSS. )

##### ( a ) *North-western Group*

##### Kaśmīrī Version [ K ]

K<sub>1</sub> = Poona, Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sanshodhaka Mandal; No. 207. Undated.

K<sub>2</sub> = Poona, Sardesai Collection of the BORI. Dated Saṃvat 1828, Śaka 1693 ( A. D. 1771 ).

K<sub>3</sub> = Poona, Bombay Govt. Collection ( deposited at the BORI ); No. 566 of 1882-83. Dated Śaka 1616 ( A. D. 1694 ).

K<sub>4</sub> = Poona, Bombay Govt. Collection ( deposited at the BORI ); No. 29 c of 1879-80. Dated V. S. 1812 = Śaka 1677 ( A. D. 1755-56 ).

K<sub>5</sub> = Jammu, State Library; No. 3730. Undated.

##### ( b ) *Central Group*

##### Bangali Version [ B ]

B<sub>1</sub> = Calcutta, Royal Asiatic Society Library; No. 3674 A. Dated Śaka 1641 ( A. D. 1719 ).

B<sub>2</sub> = Dacca, University Library; No. 481. Dated Śaka 1709 ( A. D. 1787 ).

B<sub>3</sub> = Dacca, University Library; No. 482. Dated Śaka 1660 ( A. D. 1738 ).

B<sub>4</sub> = Dacca, University Library; No. 580. Undated.

B<sub>s</sub> = Calcutta, Royal Asiatic Society Library; No. 10773. ( Dated 17th century A. D. ).

B<sub>o</sub> = Dacca, University Library; No. 1891. Undated.

Devanāgarī Version [ D ] : sub-divided into

( i ) Devanāgarī Version of Nilakanṭha ( Dn )

Dn<sub>1</sub> = Indore, Kibe Collection; unnumbered. Undated.

Dn<sub>2</sub> = Jammu, State Library; No. 3975. Undated.

( ii ) Devanāgarī Composite Version ( D )

D<sub>1</sub> = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1172. Dated Saṁvat 1542 ( A. D. 1485 ).

D<sub>2</sub> = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1121. Dated Saṁvat 1669 ( A. D. 1612 ).

D<sub>3</sub> = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1368. Dated Śaka 1577 ( A. D. 1655 ).

D<sub>4</sub> = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1219. Undated.

D<sub>5</sub> = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1242. Undated.

D<sub>6</sub> = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1328. Undated.

D<sub>7</sub> = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1196. Undated.

D<sub>8</sub> = Poona, Bombay Govt. Collection ( deposited at the BORI ); No. 70 of 1902-7. Undated.

D<sub>9</sub> = Poona, Bombay Govt. Collection ( deposited at the BORI ); No. 536 of Viśrāma 1. Undated.

II S(OUTHERN) RECENSION ( 13 MSS. )

Telugu Version [ T ]

T<sub>1</sub> = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library. Unnumbered and undated.

T<sub>2</sub> = Lahore, D. A. V. College Library; No. 5615. Undated.

T<sub>3</sub> = Adyar Library ; No. 29 L 28. Undated.

T<sub>4</sub> = Tanjore, Saraswathi Mahal Library ; No. 11815. Undated.

#### Grantha Version [ G ]

G<sub>1</sub> = Mysore, Sreenivas Iyengar MS. ; without number. Undated.

G<sub>2</sub> = Pudukotah, State Library ; No. 322. Undated.

G<sub>3</sub> = Adyar Library ; No. 29 E 25. Undated.

G<sub>5</sub> = Ponnokothu Mana Library. Without number. Undated.

#### Malayālam Version [ M ]

M<sub>1</sub> = Nareri Mana Library ; No. 553. Undated.

M<sub>2</sub> = Cochin, State Library ; No. 43. Undated.

M<sub>3</sub> = Avanapparambu Mana Library ; No. 77. Undated.

M<sub>4</sub> = Calicut, Pandiññare Kovilakam. Without number. Undated.

M<sub>5</sub> = Malabar, Poomulli Mana Estate Library ; No. 306. Undated.

### TESTIMONIA

#### ( i ) Commentaries

C<sub>n</sub> = Commentary of Nilakaṇṭha, as in Dn.

C<sub>v</sub> = Commentary of Vādirāja, Mysore Oriental Library ; No. C1577. Dated Śaka 1597 ( ca. A. D. 1675 ).

#### ( ii ) Epitomes, Translations and Adaptations

Kṣemendra's Bhāratamañjarī ( Kāvyaṃālā series, No. 64 ).

Āndhra Bhāratamu : continuation by Tikkāna ( vāvilla Rāmaswāmi Sastrillu & Sons, Madras, 1919 ).

Javanese abridged paraphrase or adaptation, giving occasional quotations from original Sanskrit, with translation into Old-Javanese, as published in Drie Boeken van der Oudjavaansche Mahābhārata ( in Kawi-tekst in Nederlandsche vertaling, vergeleken met den Sanskrit-tekst : H. H. Juynboll, Leiden, 1893. )

## DETAILED ACCOUNT OF THE MSS.

## NORTHERN RECENSION (22 MSS.)

(a) *North-western Group*

(This Version is in most cases a copy from the original Śāradā script normally into the Devanāgarī.)

## THE KASHMIRI VERSION

K<sub>1</sub>

Poona, Sardar N. Y. Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sanshodhak Mandal, No. 207. The Mausalaparvan covers folios 31<sup>a</sup>-38<sup>b</sup>. Total number of folios 8. For the detailed description of K<sub>1</sub>, see the description of the same MS. in the Āśramavāsikaparvan. — Amongst additional passages in Mausala, K<sub>1</sub> gives 21\*, which is peculiar to it. The stars in K<sub>1</sub> are shared by a group consisting of N (except D<sub>2</sub>) T<sub>2.2</sub>, as illustrated in 8\*, 11\*. Solitary departures from the group are : 35\*, and 36\* (both minus D<sub>2</sub>). Two departures are illustrated in 5\* (minus B<sub>2</sub> T<sub>2</sub>), 12\* (minus D<sub>2</sub> T<sub>2</sub>), 15\* (minus D<sub>4</sub>, plus D<sub>5</sub>), and 41\* (minus T<sub>2.2</sub>). The star 27\* is shared by K<sub>2.2</sub> D<sub>2.2</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1-2.2</sub> M, 29\* by K<sub>2.2.2</sub> T<sub>1</sub> G<sub>2.2</sub> M, and 32\* by K<sub>2.2.2</sub> D<sub>2.2</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1-2.2</sub> M<sub>2-2</sub>. Amongst omitted passages, K<sub>1</sub> is peculiar in omitting 7. 19 (hapl.) and 9. 36<sup>rd</sup>. The following two omissions are shared by K<sub>1</sub> with K<sub>2</sub> : 2. 7 and 9. 38, while 8. 37<sup>b</sup>-38<sup>c</sup> [with K<sub>2.4</sub>; hapl.]. — K<sub>1</sub> joins together adhyāyas 2-3.

K<sub>2</sub>

Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 15. Folios 9, with about 14 lines to a page. The MS. is dated Saṃvat 1828 (A. D. 1771). The MS. ends with — संवत् १८२८, चिति वै. कृ. ६ सू. १ लिविकृतं सिध्दभगवानदास द्यु. The MS. for Mausala begins from fol. 1<sup>b</sup> and ends with fol. 9<sup>c</sup>. For the detailed description of K<sub>2</sub>, see the description of the same MS. in Āśramavāsikaparvan. The stars in K<sub>2</sub> are shared by a group consisting of N (except D<sub>2</sub>) T<sub>2.2</sub> as illustrated in 8\* and 11\*. For a detailed description of the additional passages in K<sub>2</sub>, see the same under K<sub>1</sub>. Amongst omitted passages, K<sub>2</sub> is peculiar in omitting 2. 17, 2. 8\* prior half, and 3. 4<sup>a</sup>-5<sup>b</sup>. The omissions of 2. 7 and 9. 38 are shared by K<sub>2</sub> with K<sub>1</sub>; and that of 8. 37<sup>b</sup>-38<sup>c</sup> with K<sub>1.4</sub> (hapl.). — K<sub>2</sub> joins together adhyāyas 2-3.

K<sub>3</sub>

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the B. O. R. I.), No. 566 of 1882-83. Written on paper in Devanāgarī characters. Folios 7. Size 15" × 6", with 17

lines to a page and about 48 letters to a line. The MS. for Mausala begins from fol. 24<sup>a</sup> and ends with folio 30<sup>a</sup>. For the detailed description of K<sub>2</sub>, see the description of the same MS. in the *Āśramavāsikaparvan*. Amongst additional passages in Mausala, K<sub>2</sub> gives 14\*, 23\* and 30\*, which are peculiar to it. Stars 10\*, 16\*, 42\*, 49\* and 56\* are shared by K<sub>2</sub> alone. The star 29\* is shared with K<sub>1. 2. 3</sub> T<sub>1</sub> G<sub>2. 3</sub> M; 32\* with K<sub>1. 2. 3</sub> D<sub>5. 6</sub> T<sub>1. 2. 4</sub> G<sub>1-3. 5</sub> M<sub>2-3</sub>; 50\* with K<sub>2</sub> D<sub>2</sub> D<sub>3</sub>, and 51\* with K<sub>2</sub> D<sub>2</sub> D<sub>2-3. 2. 3</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>. For the description of other stars in K<sub>2</sub>, see the same under K<sub>1</sub>. — Amongst omitted passages, K<sub>2</sub> is peculiar in omitting : 5. 15<sup>ab</sup>, 20<sup>c</sup>; 7. 2<sup>cd</sup>; 7, 37\* line 1; 8. 6, and 8. 62<sup>c</sup>-64<sup>b</sup> (last two hapl. ).

#### K<sub>4</sub>

Poona, Bombay Government Collection of MSS. ( deposited at the Bhandarkar Oriental Research Institute ); No 29<sup>c</sup> of 1879-80. Written on country paper in Devanāgarī characters. Folios 8. Size 12" × 7. 15", with 19-20 lines to a page, and 36-38 letters in a line. The MS. ends with — शके १६७७ ( A. D. 1755 ) युवानामसंवत्सरं मार्गशीर्ष-  
शुक्ल ३० गुरो दिने भगवानभट्टेन लिखितोयं पुस्तकं । The Mausalarparvan begins from folio 1<sup>b</sup> and ends with folio 8<sup>b</sup>. For a detailed description of K<sub>4</sub>, see the description of the same MS. in the *Āśramavāsikaparvan* ( pp. xiv-xv ). Amongst additional passages K<sub>4</sub> gives 9\*, which is peculiar to it. The star passage 6\* is shared by B D ( except D<sub>5</sub> ) T<sub>2</sub>; and 19\* by K<sub>3</sub> B D ( except D<sub>5. 6</sub> ) T<sub>2. 3</sub>. The stars in K<sub>4</sub> are shared by a group consisting of N ( except D<sub>5</sub> ) T<sub>2. 3</sub>, as illustrated in 8\* and 11\*. Solitary departures from the group are : 35\* and 36\* ( both minus D<sub>5</sub> ). Two departures are illustrated in 5\* ( minus B<sub>2</sub> T<sub>2</sub> ), 12\* ( minus D<sub>5</sub> T<sub>2</sub> ), 15\* ( plus D<sub>5</sub> minus D<sub>4</sub> ), and 41\* ( minus T<sub>2. 3</sub> ). Amongst omitted passages, K<sub>4</sub> is peculiar in omitting 3. 14<sup>d</sup>, 15<sup>b</sup>; 4. 10<sup>d</sup>-12<sup>a</sup>; 4, from महातेजा ( in 30<sup>c</sup> ) up to युयुधान ( in 31<sup>c</sup> ); 7, 36\* from the post. half of line 7 up to the prior half of line 9; and 9 from सुसुहु ( in 23<sup>d</sup> ) up to भवान ( in 24<sup>c</sup> ). The following omissions are shared by K<sub>4</sub> with the MSS. mentioned : 7. 14<sup>cd</sup> and 8. 52 ( both with D<sub>1</sub> ); 8. 34<sup>b</sup>-36<sup>a</sup> ( with D<sub>5. 7</sub>; hapl. ); and 8. 37<sup>b</sup>-38<sup>a</sup> ( with K<sub>1. 2</sub>; hapl. ). — K<sub>4</sub> joins together adhyāyas 1-2.

#### K<sub>5</sub>

Jammu, State Library; No. 3730. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 14½" × 8¾", with 12-15 lines to a page and 42 letters to a line. The text is written in the centre and the commentary, *Bhāratabhāvadīpa* of Nilakaṇṭha, above and below the text. The MS. is undated. It contains the four concluding parvans. The MS. begins from folio 1<sup>b</sup> and ends with folio 12<sup>b</sup>. Amongst additional passages, K<sub>5</sub> gives 10\*, 16\*, 42\*, 49\* and 56\*, which are shared by K<sub>2</sub> alone. For detailed description of the stars in K<sub>5</sub>, see the same under K<sub>2</sub>. The only peculiar omissions in K<sub>5</sub> are adhy. 7, 36\* line 7, and 8. 48<sup>c</sup>-49<sup>b</sup>.



B<sub>1</sub>

Calcutta, Royal Asiatic Society Library ; No. 3674A. Written on palm-leaves in Bangali characters. Size  $24'' \times 1\frac{3}{4}''$ , with 4 lines to a page. Total number of folios 213. The owner ( who seems to be also the copyist of the MS. ) is Shri Ramakrishnadeva Sarmahah. The MS. is old and worn out. It bears the date Śaka 1641 ( = A. D. 1719 ). The MS. contains the last five parvans, from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. — The stars in B<sub>1</sub> are shared by a group consisting of N ( except D<sub>6</sub> ) T<sub>2, 3</sub>, as illustrated in 8\*, 11\*. Solitary departures from the group are : 35\* and 36\* ( both minus D<sub>6</sub> ). Two departures are illustrated in 5\* ( with minus B<sub>6</sub> T<sub>2</sub> ), 12\* ( with minus D<sub>6</sub> T<sub>2</sub> ), 15\* ( with plus D<sub>6</sub> minus D<sub>4</sub> ) and 41\* ( with minus T<sub>2, 3</sub> ). The star 6\* is shared by K<sub>4</sub> B<sub>2-3</sub> D ( except D<sub>6</sub> ) T<sub>3</sub>, and 19\* by K<sub>3, 4</sub> B<sub>2-3</sub> D ( except D<sub>6</sub> ) T<sub>2, 3</sub>. There is neither peculiar nor shared omissions in B<sub>1</sub>. — B<sub>1</sub> joins together adhyāyas 1-2.

B<sub>2</sub>

Dacca, University Library ; No. 481. Written on paper in Bangali characters. Size  $16'' \times 3\frac{7}{8}''$ , with 6 lines to a page. Total number of folios 252. The MS. is in good condition. It bears the date Śaka 1709 ( = A. D. 1787 ). It contains all the four concluding parvans. Amongst additional passages, B<sub>2</sub> gives 45\* which is shared by B<sub>2</sub> alone. For detailed description of other additional passages in B<sub>2</sub>, see the same under B<sub>1</sub>. There is neither peculiar nor shared omissions in B<sub>2</sub>. — B<sub>2</sub> joins together adhyāyas 1-2.

B<sub>3</sub>

Dacca, University Library ; No. 1482. Written on palm-leaves in Bangali characters. Size  $24'' \times 1\frac{3}{4}''$ , with 4-5 lines to a page. Total number of folios 171. The MS. is in good condition. It bears the date Śaka 1660 ( = A. D. 1738 ). The MS. contains the five parvans, from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. Amongst additional passages, B<sub>3</sub> gives 45\* which is shared by B<sub>3</sub> alone. For the detailed description of the star-passages in B<sub>3</sub>, see the same under B<sub>1</sub>. The only peculiar omission in B<sub>3</sub> is 8. 54<sup>ab</sup>.

B<sub>4</sub>

Dacca, University Library ; No. 580. Written on palm-leaves in Bangali characters. Size  $27'' \times 1\frac{3}{4}''$ , with 4 lines to a page. Total number of folios 207. The MS. is in good condition. It is undated. For the detailed description of additional passages in B<sub>4</sub>, see the same under B<sub>1</sub>. The only omission in B<sub>4</sub> is 8. 47<sup>ab</sup> ( hapl. ). — B<sub>4</sub> joins together adhyāyas 1 and 2.

B<sub>2</sub>

Calcutta, Royal Asiatic Society Library ; No. 10773. Written on palm-leaves in Bangali characters. Size  $15\frac{1}{4}'' \times 1\frac{1}{4}''$ , with 4 lines to a page. Total number of folios 90. The MS. is old, worn-out and discoloured. It belongs to the 17th century. The MS. contains all the four concluding parvans. For the description of star-passages in B<sub>2</sub>, see the same under B<sub>1</sub>. The only omission in B<sub>2</sub> is 4. 18<sup>e</sup>. — B<sub>2</sub>, like B<sub>1</sub>, joins adhyāyas 1 and 2 together.

B<sub>3</sub>

Dacca, University Library ; No. 1891. Written on paper, in Bangali characters. Size  $19\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{2}''$ , with 10 lines to a page. Total number of folios 52. The MS. is old and worn-out, and is undated. It contains the four concluding parvans. Amongst additional passages, B<sub>3</sub> gives 33\* which is peculiar to it. For detailed description of other star-passages in B<sub>3</sub>, see the same under B<sub>1</sub>. Amongst omitted passages, B<sub>3</sub> is peculiar in omitting 2. 8<sup>a</sup>-15<sup>b</sup> (hapl.), 4. 36<sup>c</sup>, 7. 9<sup>c</sup>-11<sup>d</sup>, 7. 36\* lines 1-6, 7. 36\*, lines 8-9, 7. 12-13, 8. 36<sup>a</sup>, 8. 38-40, 8. 41\* (prior half of line 1). — B<sub>3</sub>, like B<sub>1</sub>, joins together adhyāyas 1-2.

Dn<sub>1</sub>

Indore, from the private collection of Sardar M. V. Kibe ; unnumbered and undated. Written on paper in Devanāgarī characters. Size  $16'' \times 6''$ , with about 11 lines to a page, and 50 letters in a line. Margins carefully ruled in black and red, with double daṇḍas in red ink given throughout, as also stanza-numbers. The colophon and references are indicated with red chalk, while yellow pigment is occasionally used for correction. The MS. is written in a neat and legible hand, and is fairly correct. It gives the text in the centre and the commentary of Nilakanṭha above and below the text, as usual. The MS., seems to have formed part of a complete MS. of the Mahābhārata, of which eleven parvans alone are now available, those wanting being Sabhā, Droṇa, Karṇa, Śalya, Sauptika, Stri and Śānti. The extant parvans are in the same handwriting and on the same quality and size of paper except the Ādiparvan, which is on a larger-sized paper. Amongst additional passages, Dn<sub>1</sub> gives 26\*, which is shared by Dn<sub>2</sub> D<sub>1</sub>. s. s. s S (G<sub>1</sub> absent), and 51\*, shared by K<sub>2</sub>. s Dn<sub>2</sub> D<sub>2</sub>-s. s. s T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>. For the description of other star-passages in Dn<sub>1</sub>, see the same under B<sub>1</sub>. As in B<sub>1</sub>, so in Dn<sub>1</sub>, there is neither peculiar nor shared omissions. — Dn<sub>1</sub> joins together adhyāyas 1-2.

Dn<sub>2</sub>

Jammu, State Library ; No. 3975. Written on paper in Devanāgarī characters. Size  $15\frac{1}{4}'' \times 7''$ , with 12 lines to a page and 40 to 44 letters in a line. The text is written

in the centre and the commentary, Bhāratabhāvadīpa of Nilakaṇṭha, above and below the text. Total number of folios 12. The MS. begins from folio 1<sup>b</sup> and ends with fol. 13<sup>b</sup>. It is undated. For the description of star-passages in Dn<sub>2</sub>, see the same under B<sub>1</sub>. There is neither peculiar nor shared omissions in Dn<sub>2</sub>. — Dn<sub>2</sub> joins together adhyāyas 1-2.

D<sub>1</sub>

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1172. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 11½" × 5½", with 11-12 lines to a page. Total number of folios 13. The MS. is dated Samvat 1542 (= A. D. 1485). The MS. ends with — संवत् १५४२, समये श्रावणमासे सुदद्वादशीबुधवासरे विश्वेश्वरकात्या समीपे । Amongst additional passages, D<sub>1</sub> gives 34\*, which is peculiar to it. For the description of star-passages and that of omissions in D<sub>1</sub>, see the same under B<sub>1</sub>. — D<sub>1</sub> joins together adhyāyas 1-2.

D<sub>2</sub>

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1121. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 13½" × 6½", with 10 lines to a page. Total number of folios 12. The MS. is dated Samvat 1669 (= A. D. 1612). Amongst additional passages, D<sub>2</sub> gives 26\* which is shared by Dn D<sub>2</sub>. s. s. S (G<sub>4</sub> absent), and 51\* shared by K<sub>3</sub>. s Dn D<sub>2</sub>-s. s. s. T<sub>3</sub> G<sub>1</sub>. For detailed description of additional-passages and of omissions in D<sub>2</sub>, see the same under B<sub>1</sub>. — D<sub>2</sub> joins together adhyāyas 1 and 2.

D<sub>3</sub>

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1368. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 11" × 4½", with 10 lines to a page. Total number of folios 14. The MS. is dated Saka 1577 (= A. D. 1655). The MS. ends with — शके १५७७ मन्मथनामसंबत्सरे फाल्गुन शु. ७ तदिनी धूतपापस्थितनारायणभट्टस्यात्मजेन कोनेरभट्टेनेदं पुस्तकं लिखितं. Amongst the additional passages, D<sub>3</sub> gives 51\*, which is shared by K<sub>3</sub>. s Dn D<sub>2</sub>. s. s. s. s. T<sub>3</sub> G<sub>1</sub>. For the detailed description of stars in D<sub>3</sub>, see the same under B<sub>1</sub>. Adhyāya 8. 44<sup>b</sup>-45<sup>c</sup> is the only omssion in D<sub>3</sub>. — D<sub>3</sub> joins together adhyāyas 1-2.

D<sub>4</sub>

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1219. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 15½" × 6¾", with 11 lines to a page. Total number of folios 10. The MS. is undated. Amongst additional passages, D<sub>4</sub> gives 51\*, which is shared by K<sub>3</sub>. s Dn D<sub>2</sub>. s. s. s. s. T<sub>3</sub> G<sub>1</sub>. For the detailed description of stars in D<sub>4</sub>, see the same under B<sub>1</sub>. There is neither peculiar nor shared omissions in D<sub>4</sub>. — D<sub>4</sub> joins adhyāyas 1-2 together.

D<sub>2</sub>

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1242. Written on paper in Devanāgarī characters. Size  $13\frac{1}{2}'' \times 6''$ , with 8 lines to a page. Total number of folios 8. The MS. is old and worn-out. It is undated. MSS. D<sub>2</sub>, although written in Devanāgarī characters, show their relationship to the S Recension by the number of exclusively S Recension stars that they give, as will be clear from the following. In Mausala, D<sub>2</sub> gives 22\*, which is shared by D<sub>2</sub> S (G<sub>4</sub> absent). — The same could be said about the solitary Appendix No. 1, which is given by D<sub>2</sub>. S. — Larger S deficiencies amongst the sharers are illustrated in 18\* (with D<sub>2</sub> S minus T<sub>2</sub> G<sub>2</sub>), and 24\* (with D<sub>2</sub> S minus T<sub>2</sub> M<sub>2</sub>); while still greater deficiencies are found in 2\*, 54\* (both, with D<sub>2</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>1.2</sub> M<sub>1</sub>); 3\*, 25\*, 48\* and 58\* (all, with D<sub>2</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>1.2</sub>); 17\* and 28\* (both, with D<sub>2</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>1.2</sub>); 39\* (with D<sub>2</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>1.2</sub> M<sub>1</sub>); 47\* (with D<sub>2</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>1.2</sub> M<sub>1.4</sub>); 57\* (with D<sub>2</sub> T G<sub>1-2</sub>); and 59\* (with D<sub>2</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>1.2</sub> M<sub>1.4</sub>). The other stars in D<sub>2</sub> are shared by a group consisting of N (except D<sub>2</sub>) T<sub>2.3</sub>, as can be seen in 8\*, 11\*. Two departures from the group are: 5\* (minus B: T<sub>2</sub>), 15\* (minus D<sub>4</sub>, plus D<sub>2</sub>) and 41\* (minus T<sub>2.2</sub>). The star-passage 6\* is shared by K<sub>4</sub> B D (except D<sub>2</sub>) T<sub>2</sub>; 26\*, by Dn D<sub>2.2.2</sub> S (G<sub>4</sub> absent); 27\*, by K<sub>1.2.2</sub> D<sub>2</sub> S (except T<sub>2</sub>); 32\*, by K<sub>1-2.2</sub> D<sub>2</sub> S (except T<sub>2</sub> M<sub>1</sub>); and 51\*, by K<sub>2.2</sub> Dn D<sub>2-4.2.2</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>. The only peculiar omission in D<sub>2</sub> is 8. 59<sup>r</sup>-60<sup>r</sup> (hapl.). The following omissions are shared by D<sub>2</sub> with the MSS. mentioned in brackets: 5. 3<sup>ab</sup> (with D<sub>2</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>1-2.2</sub> M), 5. 25<sup>d</sup> and 8. 67<sup>c</sup>-68<sup>d</sup> (both, with D<sub>2</sub>; the latter hapl.), 8. 44<sup>c</sup>-45<sup>d</sup> (with D<sub>2</sub> T<sub>4</sub>), 8. 61 (with D<sub>2</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>1-2.2</sub> M<sub>1-2.2</sub>), 9. 9<sup>ca</sup> (with D<sub>2</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>1.2.2</sub> M), and 9. 17<sup>ca</sup> (with D<sub>2</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>1.2</sub> M<sub>1</sub>).

D<sub>3</sub>

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1328. Written on paper in Devanāgarī characters. Size  $13\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{2}''$ , with 10 lines to a page. Total number of folios 11 (42-53). The MS. is undated. It contains the four concluding parvans. The MS. D<sub>3</sub>, although written in Devanāgarī characters, shows its relationship to the S Recension by the number of S Recension stars that it gives, as will be clear from the following. In Mausala, D<sub>3</sub> gives 22\*, which is shared by D<sub>3</sub> S (G<sub>4</sub> absent). Larger S deficiencies amongst the sharers are illustrated in 18\* (with D<sub>3</sub> S minus T<sub>2</sub> G<sub>2</sub>), and 24\* (with D<sub>3</sub> S minus T<sub>2</sub> M<sub>2</sub>); while still greater deficiencies are found in 2\*, 54\* (both, with D<sub>3</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>1.2</sub> M<sub>1</sub>); 3\*, 25\*, 48\* and 58\* (all, with D<sub>3</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>1.2</sub>); 17\*, 28\* (both, with D<sub>3</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>1.2</sub>); 39\* (with D<sub>3</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>1.2</sub> M<sub>1</sub>); 47\* (with D<sub>3</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>1.2</sub> M<sub>1.4</sub>); 57\* (with D<sub>3</sub> T G<sub>1-2</sub>); and 59\* (with D<sub>3</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>1.2</sub> M<sub>1.4</sub>). The star-passage 15\* is shared by N (except D<sub>4</sub>) T<sub>2.3</sub>, 26\* by Dn D<sub>2.2.2</sub> S (G<sub>4</sub> absent), 27\* by K<sub>1.2.2</sub> D<sub>2</sub> S (except T<sub>2</sub>), and 32\* by K<sub>1-2.2</sub> D<sub>2</sub> S (except T<sub>2</sub> M<sub>1</sub>). The only peculiar omission in D<sub>3</sub> is 8. 19<sup>c</sup>-21<sup>b</sup>. The following omissions are shared by D<sub>3</sub> with the MSS.

mentioned in brackets : 2. 11<sup>cd</sup> ( with S except T<sub>3</sub> ); 5. 3<sup>ab</sup> ( with D<sub>5</sub> T<sub>1, 4</sub> G<sub>1-2, 5</sub> M ); 5. 25<sup>d</sup> and 8. 67<sup>e</sup>-68<sup>d</sup> ( both, with D<sub>5</sub> : latter hapl. ); 8. 34<sup>b</sup>-36<sup>a</sup> ( with K<sub>4</sub> D<sub>7</sub>; hapl. ); 8. 44<sup>e</sup>-45<sup>d</sup> ( with D<sub>5</sub> T<sub>4</sub> ); 8. 61 ( with D<sub>5</sub> T<sub>1, 4</sub> G<sub>1-2, 5</sub> M<sub>1-2, 5</sub> ); 9. 9<sup>cd</sup> ( with D<sub>5</sub> T<sub>1, 4</sub> G<sub>1, 2, 5</sub> M ); and 9. 17<sup>cd</sup> ( with D<sub>5</sub> T<sub>2, 4</sub> G<sub>1, 2</sub> M<sub>1</sub> ).

D<sub>7</sub>

Tanjore, Saraswathi Mahal Library ; No. 1196. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 15" × 5½", with 11 lines to a page. Total number of folios 7. The MS. is old and worn out. Undated. For the detailed description of the additional passages in D<sub>7</sub>, see the same under B<sub>1</sub>. Amongst omitted passages, D<sub>7</sub> is peculiar in omitting 1. 3<sup>c</sup>-4<sup>b</sup> ( hapl. ), 2. 2, 4. 35, 7, 36\* from the post. half of line 7 up to the prior half of line 8 ( hapl. ), and 9. 24<sup>ab</sup>. The following omissions are shared by D<sub>7</sub> with the MSS. mentioned in brackets : 7. 14<sup>cd</sup> and 8. 52 ( both, with K<sub>4</sub> ) and 8. 34<sup>b</sup>-36<sup>a</sup> ( with K<sub>4</sub> D<sub>5</sub>; hapl. ). — D<sub>7</sub> joins together adhyāyas 1-2.

D<sub>8</sub>

Poona, Bombay Govt. Collection ( deposited at the BORI ); No. 70 of 1902-07. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 15. 5 and 15. 7, with 10-12 lines to a page, and 44-46 letters in a line. Total number of folios 11. The MS. contains the four parvans Śalya, Gadā, Mausala and Mahāprasthānika. There is a commentry ( Cn ) for the last two parvans only, giving the text in the centre and the commentary above and below the text as usual. The MS. is undated. Amongst additional passages, D<sub>8</sub> gives 51\* which is shared by K<sub>3, 5</sub> Dn D<sub>1-2, 5, 8</sub> T<sub>3</sub> G<sub>1</sub>. For the detailed description of the star-passages in D<sub>8</sub>, see the same under B<sub>1</sub>. The only omission in D<sub>8</sub> is 5. 15<sup>ef</sup>. — D<sub>8</sub> joins together adhyāyas 1-2.

D<sub>9</sub>

Poona, Bombay Govt. Collection ( deposited at the BORI ); No. 536 of Viśrām-bāg I. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 14" × 6. 2", with 6-7 lines to a page, and 31 letters in a line. Total number of folios 24. It is undated. It contains the Mausalaparvan only. It gives the text in the centre and the commentary of Nīlakaṇṭha above and below the text. The MS. begins from folio 1<sup>b</sup> and ends with fol. 24<sup>a</sup>. Amongst additional passages, D<sub>9</sub> gives 26\* which is shared by Dn D<sub>2, 5, 8</sub> S ( G<sub>4</sub> absent ); 50\*, shared by K<sub>3, 5</sub> Dn<sub>2</sub>; and 51\* shared by K<sub>3, 5</sub> Dn D<sub>1-2, 5, 8</sub> T<sub>3</sub> G<sub>1</sub>. For detailed description of the additional passages in D<sub>9</sub>, see the same under B<sub>1</sub>. There is neither peculiar nor shared omissions in D<sub>9</sub>. — D<sub>9</sub> joins together adhyāyas 1-2.

T<sub>1</sub>

Melkote, Yadugiri Yatirāj Mutt Library ; unnumbered and undated. Written

in Telugu characters on palm-leaves. Size 19. 9" × 1. 8", with 11-13 lines to a page, and 88-98 letters in a line. Total number of folios 235. The MS. contains the last six (that is from Anuśāsana to Svargārohaṇa) Parvans. Total number of folios for Mausala 5. It begins from fol. 95 and ends with fol. 99. Amongst additional passages, T<sub>1</sub> gives 13\*, 38\*, which are peculiar to it. The star 4\* is shared with T<sub>3</sub> G<sub>3</sub> M<sub>1</sub>, and 29\* with K<sub>1-3.5</sub> G<sub>3.5</sub> M. The stars in T<sub>1</sub> are shared by a group consisting of D<sub>5.6</sub> S, as in 22\*. Two departures are illustrated in 18\* (minus T<sub>3</sub> G<sub>3</sub>), and 24\* (minus T<sub>3</sub> M<sub>1</sub>). The star 26\* is shared by Dn D<sub>2.5.6.9</sub> S (G<sub>4</sub> absent); 27\* by K<sub>1.2.5</sub> D<sub>5.6</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>1-3.5</sub> M; and 32\* by K<sub>1-3.5</sub> D<sub>5.6</sub> S (except T<sub>3</sub> M<sub>1</sub>). Amongst omitted passages, T<sub>1</sub> is peculiar in omitting 3. 13<sup>c</sup>-14<sup>d</sup>, 17<sup>ab</sup>, 18-20; 4. 21<sup>ab</sup>, 25<sup>d</sup>-26<sup>a</sup>, 31<sup>a</sup>-35<sup>b</sup>; 5. 17; 7. 6<sup>c</sup>-7<sup>e</sup>; 8. 34<sup>cd</sup>, 35, 69, 70<sup>ed</sup>; and 9. 4<sup>ab</sup>, 5<sup>a</sup>. The following omissions are shared by T<sub>1</sub> with the MSS. mentioned: 2. 11<sup>cd</sup> (with D<sub>5</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>1-3.5</sub> M); 5. 3<sup>ab</sup> (with D<sub>5.6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1-3.5</sub> M); 7. 10-11 (with G<sub>1</sub>); 7. 20-21 and 8. 64<sup>ed</sup> (both, with G<sub>3</sub>); 8. 61 (with D<sub>5.6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1-3.5</sub> M<sub>1-3.5</sub>); and 9. 9<sup>ed</sup> (with D<sub>5.6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1.2.5</sub> M).

T<sub>2</sub>

Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab); No. 5615. Written on paper in Telugu characters. Folios 206, with 8-11 lines to a page, and 80-94 letters in a line. Total number of folios for Mausala 7. It begins from fol. 137 and ends with fol. 143. The MS. contains Parvans from Śalya up to Strī, and from Āśvamedhika up to Svargārohaṇa. The MS. is undated. The stars in T<sub>2</sub> are shared by a group consisting of D<sub>5.6</sub> S, as illustrated in 22\*. Two departures are illustrated in 18\* (minus T<sub>3</sub> G<sub>3</sub>) and 24\* (minus T<sub>3</sub> M<sub>1</sub>). Larger S deficiencies amongst the sharers (short of an entire version) are illustrated in 2\*, 54\*, (both, with D<sub>5.6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1.2</sub> M<sub>1</sub>); 3\*, 25\*, 48\* and 58\* (all with D<sub>5.6</sub> T<sub>3.4</sub> G<sub>1.2</sub>); 17\*, 28\* (both, with D<sub>5.6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1.2</sub>); 39\* (with D<sub>5.6</sub> T<sub>3.4</sub> G<sub>1.2</sub> M<sub>1</sub>); 47\* (with D<sub>5.6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1.2</sub> M<sub>1.4</sub>); 57\* (with D<sub>5.6</sub> T<sub>1.3.4</sub> G<sub>1-3</sub>); and 59\* (with D<sub>5.6</sub> T<sub>3.4</sub> G<sub>1.2</sub> M<sub>1.4</sub>). The star 26\* is shared by Dn D<sub>2.5.6.9</sub> S; 27\* is shared by K<sub>1.2.5</sub> D<sub>5.6</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>1-3.5</sub> M; and 32\* by K<sub>1-3.5</sub> D<sub>5.6</sub> S (except T<sub>3</sub> M<sub>1</sub>). There are other stars in T<sub>2</sub> which are shared by another group consisting of N (except D<sub>6</sub>) T<sub>3</sub>, as illustrated in 8\* and 11\*. Solitary departures from the group are 35\* and 36\* (both, minus D<sub>5</sub>); two departures being illustrated in 15\* (plus D<sub>5</sub> minus D<sub>4</sub>). The star-passage 19\* is shared by K<sub>3.4</sub> B D (except D<sub>5.6</sub>) T<sub>3</sub>. The following omissions are shared by T<sub>2</sub> with the MSS. given in brackets: 2. 11<sup>cd</sup> (with D<sub>6</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>1-3.5</sub> M) and 9. 17<sup>ed</sup> (with D<sub>5.6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1.2</sub> M<sub>1</sub>).

T<sub>3</sub>

Madras, Adyar Library; No. 29 L28. Written in Telugu characters on palm-leaves. The MS. contains the last five parvans, from Āśvamedhika to Svargārohaṇa.

The MS. is undated. Amongst additional passages,  $T_3$  gives  $22^*$ , which is shared by  $D_5. \circ S$  ( $G_4$  absent). Larger S deficiencies amongst the sharers are illustrated in  $3^*$ ,  $25^*$ ,  $48^*$  and  $58^*$  (all, with  $D_5. \circ T_2. 4 G_{1. 2}$ ),  $4^*$  (with  $T_1 G_3 M_5$ ),  $39^*$  (with  $D_5. \circ T_2. 4 G_{1. 2} M_1$ ),  $57^*$  (with  $D_5. \circ T_1. 2. 4 G_{1-3}$ ) and  $59^*$  (with  $D_5. \circ T_2. 4 G_{1. 2} M_{1. 4}$ ). The star  $26^*$  is shared by  $D_n D_2. \circ. \circ. \circ S$  ( $G_4$  absent). The sharers of the remaining star-passages arrange themselves into the group N (except  $D_5$ )  $T_2. 3$ , as illustrated in  $8^*$  and  $11^*$ . Solitary departures from the group are :  $35^*$  and  $36^*$  (both minus  $D_5$ ). Two departures from the group are illustrated in  $5^*$  (minus  $B_3 T_2$ ),  $12^*$  (minus  $D_5 T_2$ ), and  $15^*$  (plus  $D_6$  minus  $D_4$ ). The star-passage  $6^*$  is shared by  $K_4 B D$  (except  $D_5$ ),  $19^*$  is shared by  $K_3. 4 B D$  (except  $D_5. \circ$ )  $T_2$ , and  $51^*$  by  $K_3. 5 D_n D_{2-5. 3. 3} G_1$ . The only omission in  $T_3$  is 5.  $13^\circ$ .

#### $T_4$

Tanjore, Saraswathi Mahal Library ; No. 11815. Written in Telugu characters on palm-leaves. Size  $18\frac{1}{2}'' \times 11\frac{1}{2}''$ , with 7 lines to a page. Total number of folios 10. The MS. is undated but looks fairly old. It contains Parvans from Mausala up to Svargā-rohana. The stars in  $T_4$  are shared by a group consisting of  $D_5. \circ S$  as illustrated in  $22^*$ . Two departures from the group are illustrated in  $18^*$  (minus  $T_3 G_3$ ) and  $24^*$  (minus  $T_3 M_5$ ). The star-passage  $26^*$  is shared by  $D_n D_2. \circ. \circ. \circ S$  ( $G_4$  absent),  $27^*$  by  $K_{1. 2. 3} D_5. \circ S$  (except  $T_3$ ;  $G_4$  absent), and  $32^*$  by  $K_{1-3. 5} D_5. \circ T_{1. 2} G_{1-3. 5} M_{2-5}$ . Larger S deficiencies amongst the sharers are illustrated in  $2^*$  and  $54^*$  (both, with  $D_5. \circ T_2 G_{1. 2} M_1$ );  $3^*$ ,  $25^*$ ,  $48^*$  and  $58^*$  (all, with  $D_5. \circ T_2. 3 G_{1. 2}$ );  $17^*$  and  $28^*$  (both, with  $D_5. \circ T_2 G_{1. 2}$ );  $39^*$  (with  $D_5. \circ T_2. 3 G_{1. 2} M_1$ );  $47^*$  (with  $D_5. \circ T_2 G_{1. 2} M_{1. 4}$ );  $57^*$  (with  $D_5. \circ T_{1-3} G_{1-3}$ ); and  $59^*$  (with  $D_5. \circ T_2. 3 G_{1. 2} M_{1. 4}$ ). The following omissions are shared by  $T_4$  with the MSS. given in brackets : 2.  $11^{cd}$  (with  $D_5 T_{1. 2} G_{1-3. 5} M$ ); 5.  $3^{ab}$  (with  $D_5. \circ T_1 G_{1-3. 5} M$ ); 8.  $44^c-45^d$  (with  $D_5. \circ$ ); 8. 61 (with  $D_5. \circ T_1 G_{1-3. 5} M_{1-3. 5}$ ); 9.  $9^{cd}$  (with  $D_5. \circ T_1 G_{1. 2. 5} M$ ); and 9.  $17^{cd}$  (with  $D_5. \circ T_2 G_{1. 2} M_1$ ).

#### $G_1$

Poona, B. O. R. I. MS. Collection; No. 27. This MS. belonged to Shri Shreenivas Aiyangar of Mysore, and was received as a present to the Bhandarkar Oriental Research Institute through the good offices of the Yatiraj Mutt, Melkote. Written on palm-leaves in Grantha characters. Total number of folios 532; with 16-22 lines to a page, and 65-75 letters in a line. The MS. contains Parvans 12-18. The number of folios for the Mausalaparvan is 4 only. The MS. is used for the Śāntiparvan also. It is undated. The stars in  $G_1$  are shared by a group consisting of  $D_5. \circ S$ , as illustrated in  $22^*$ . Two departures from the group are :  $18^*$  (minus  $T_3 G_3$ ) and  $24^*$  (minus  $T_3 M_5$ ). For the detailed description of the other stars in  $G_1$ , see the same under  $T_4$ . The star-passage  $51^*$  is shared by  $K_3. 5 D_n D_{2-5. 3. 3} T_3$ . The only peculiar omission in  $G_1$  is 8.  $54^a-56^b$ . The following omissions are shared by  $G_1$  with the MSS.

given in brackets : 2. 11<sup>ad</sup> ( with D<sub>5</sub> T<sub>1. 2. 4</sub> G<sub>2. 3. 5</sub> M ); 5. 3<sup>ab</sup> ( with D<sub>5. 6</sub> T<sub>1. 4</sub> G<sub>2. 3. 5</sub> M ); 7. 10-11 ( with T<sub>1</sub> alone ); 8. 61 ( with D<sub>5. 6</sub> T<sub>1. 4</sub> G<sub>2. 3. 5</sub> M<sub>1-3. 5</sub> ); 9. 9<sup>ad</sup> ( with D<sub>5. 6</sub> T<sub>1. 4</sub> G<sub>2. 5</sub> M ); and 9. 17<sup>ad</sup> ( with D<sub>5. 6</sub> T<sub>2. 4</sub> G<sub>2</sub> M<sub>1</sub> ).

G<sub>2</sub>

Pudukottah, State Library ; No. 322. Written in Grantha characters on palm-leaves. Size 18-3" × 1-6", with 10-14 lines to a page, and 75-85 letters in a line. The MS. contains Parvan 3 and Parvans 14-18. Total number of folios 306. The number of folios for the Mausalaparvan is 7. It begins from fol. 292 and ends with folio 298. The MS. is undated. Amongst additional passages, G<sub>2</sub> gives 37\* and 52\*, which are peculiar to it. For the detailed description of the star-passages in G<sub>2</sub>, see the same under T<sub>4</sub>. The following omissions are shared by G<sub>2</sub> with the MSS. given in brackets : 2. 11<sup>ad</sup> ( with D<sub>5</sub> T<sub>1. 2. 4</sub> G<sub>1. 3. 5</sub> M ); 5. 3<sup>ab</sup> ( with D<sub>5. 6</sub> T<sub>1. 4</sub> G<sub>1. 3. 5</sub> M ); 8. 61 ( with D<sub>5. 6</sub> T<sub>1. 4</sub> G<sub>1. 3. 5</sub> M<sub>1-3. 5</sub> ); 9. 9<sup>ad</sup> ( with D<sub>5. 6</sub> T<sub>1. 4</sub> G<sub>1. 5</sub> M ); and 9. 17<sup>ad</sup> ( with D<sub>5. 6</sub> T<sub>2. 4</sub> G<sub>1</sub> M<sub>1</sub> ).

G<sub>3</sub>

Madras, Adyar Library ; No. 29 E 21. Written in Grantha characters on palm-leaves. The MS. contains Parvans 10, 11, and 14-18. Total number of folios for the Mausalaparvan is 7. The MS. is undated. Amongst additional passages, G<sub>3</sub> gives 31\*, which is peculiar to it. The stars in G<sub>3</sub> are shared by a group consisting of D<sub>5. 6</sub> S, as illustrated in 22\*. Two departures are illustrated in 24\* ( minus T<sub>3</sub> M<sub>5</sub> ). The star-passage 26\* is shared by D<sub>n</sub> D<sub>2. 5. 6. 9</sub> S ; 27\* shared by K<sub>1. 2. 5</sub> D<sub>5. 6</sub> S ( except T<sub>2</sub> ; G<sub>4</sub> absent ) ; and 32\* shared by K<sub>1-3. 5</sub> D<sub>5. 6</sub> T<sub>1. 2. 4</sub> G<sub>1-3. 5</sub> M<sub>2-5</sub> ; while the rest are more or less sporadic : 4\* ( with T<sub>1. 3</sub> M<sub>5</sub> ), 29\* ( with K<sub>1-3. 5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>5</sub> M ), and 57\* ( with D<sub>5. 6</sub> T G<sub>1. 2</sub> ). Amongst omitted passages, G<sub>3</sub> is peculiar in omitting 3. 7-9, 4. 17-19, 8. 44<sup>ab</sup>, 9. 8<sup>c-9<sup>d</sup></sup> and 9. 16-17. The following omissions are shared by G<sub>3</sub> with the MSS. given in brackets : 2. 11<sup>ad</sup> ( with D<sub>5</sub> S [ except T<sub>3</sub> ; G<sub>4</sub> absent ] ) ; 5. 3<sup>ab</sup> ( with D<sub>5. 6</sub> T<sub>1. 4</sub> G<sub>1. 2. 5</sub> M ); 7. 20-21 and 8. 64<sup>ad</sup> ( both, with T<sub>1</sub> ); and 8. 61 ( with D<sub>5. 6</sub> T<sub>1. 4</sub> G<sub>1. 2. 5</sub> M<sub>1-3. 5</sub> ).

G<sub>5</sub>

Ponnokothu, Mana Library ; No. 132. Written in Grantha characters on palm-leaves, with 8 lines to a page, and 50 letters in a line. The MS. contains Parvans from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. Total number of folios is 188. The MS. for Mausala begins from fol. 162 and ends with fol. 174. Total number of folios for the Mausala is 13. The MS. is undated. The stars in G<sub>5</sub> are shared by a group consisting of D<sub>5. 6</sub> S, as illustrated in 22\*. Two departures from the group are : 18\* ( minus T<sub>3</sub> G<sub>5</sub> ), and 24\* ( minus T<sub>3</sub> M<sub>5</sub> ). The star-passage 26\* is shared by D<sub>n</sub> D<sub>2. 5. 6. 9</sub> S ( G<sub>4</sub> absent ), 27\* by K<sub>1. 2. 5</sub> D<sub>5. 6</sub> S ( except T<sub>3</sub> ; G<sub>4</sub> absent ), 29\* by K<sub>1-3. 5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> M, and 32\* by



$K_{1-2, 3}$   $D_{1, 2}$   $S$  (except  $T_2$   $M_1$ ;  $G_4$  absent). The following omissions are shared by  $G_4$  with the MSS. given in brackets: 2. 11<sup>ad</sup> (with  $D_2$   $T_{1, 2, 4}$   $G_{1-2}$   $M$ ); 5. 3<sup>ab</sup> (with  $D_{1, 2}$   $T_{1, 4}$   $G_{1-2}$   $M$ ); and 8. 61 (with  $D_{2, 3}$   $T_{1, 4}$   $G_{1-2}$   $M_{1-2, 3}$ ).

### M<sub>1</sub>

Malabar, Nareri Mana Library; No. 553. Written in Malayālam characters on palm-leaves. The MS. contains Parvans from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. It begins from fol. 136 and ends with fol. 145. Amongst additional passages,  $M_1$  gives 40\*, 44\* and 46\*, which are peculiar to it. The stars in  $M_1$  are shared by a group consisting of  $D_{1, 2}$   $S$ , as illustrated in 22\*. Two departures from the group are: 18\* (minus  $T_2$   $G_2$ ) and 24\* (minus  $T_2$   $M_2$ ). The star-passage 26\* is shared by  $D_n$   $D_{2, 3, 4, 5}$   $S$  ( $G_4$  absent), 27\* by  $K_{1, 2, 3}$   $D_{1, 2}$   $S$  (except  $T_2$ ;  $G_4$  absent), and 29\* by  $K_{1-2, 3}$   $T_1$   $G_{2, 3}$   $M_{1-2}$ . Larger deficiencies amongst the sharers are illustrated in 2\* and 54\* (both with  $D_{1, 2}$   $T_{1, 4}$   $G_{1, 2}$ ); 39\* (with  $D_{1, 2}$   $T_{2-4}$   $G_{1, 2}$ ); 47\* (with  $D_{1, 2}$   $T_{2, 4}$   $G_{1, 2}$   $M_4$ ); and 59\* (with  $D_{1, 2}$   $T_{2-4}$   $G_{1, 2}$   $M_4$ ). Amongst omitted passages,  $M_1$  is peculiar in omitting 5 from सेद्वी (in 23<sup>c</sup>) up to गन्वर्ष्यं (in 24<sup>c</sup>); 7. 9<sup>c</sup>-10<sup>d</sup>; 8. 53<sup>b</sup>; and 71-72. The following omissions are shared by  $M_1$  with the MSS. given in brackets: 2. 11<sup>ed</sup> (with  $D_2$   $S$  (except  $T_2$ ;  $G_4$  absent)); 5. 3<sup>ad</sup> (with  $D_{1, 2}$   $T_{1, 4}$   $G_{1-2, 3}$   $M_{1-2}$ ); 8. 61 (with  $D_{1, 2}$   $T_{1, 4}$   $G_{1, 2, 3}$   $M_{1, 2, 3}$ ); 9. 9<sup>ed</sup> (with  $D_{1, 2}$   $T_{1, 4}$   $G_{1, 2, 3}$   $M_{1-2}$ ); and 9. 17<sup>ed</sup> (with  $D_{1, 2}$   $T_{1, 4}$   $G_{1, 2}$ ).

### M<sub>2</sub>

Cochin, State Library; No. 43. Written in Malayālam characters on palm-leaves. Size 14" × 2", with 8-12 lines to a page and 44 letters in a line. The MS. contains Parvans from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. Total number of folios 165. The MS. begins from fol. 137 and ends with fol. 150. The stars in  $M_2$  are shared by a group consisting of  $D_{1, 2}$   $S$ , as illustrated in 22\*. Two departures from the group are: 18\* (minus  $T_2$   $G_2$ ) and 24\* (minus  $T_2$   $M_2$ ). The star-passage 26\* is shared by  $D_n$   $D_{2, 3, 4, 5}$   $S$ , 27\* by  $K_{1, 2, 3}$   $D_{1, 2}$   $S$  (except  $T_2$ ;  $G_4$  absent); 29\*, by  $K_{1-2, 3}$   $T_1$   $G_{2, 3}$   $M_{1, 2-3}$ ; and 32\* by  $K_{1-2, 3}$   $D_{1, 2}$   $T_{1, 2, 4}$   $G_{1-2, 3}$   $M_{1-2}$ . The following omissions are shared by  $M_2$  with the MSS. given in brackets: 2. 11<sup>ed</sup> (with  $D_2$   $S$  [except  $T_2$ ;  $G_4$  absent]); 5. 3<sup>ab</sup> (with  $D_{1, 2}$   $T_{1, 4}$   $G_{1-2, 3}$   $M_{1, 2-3}$ ); 8. 61 (with  $D_{1, 2}$   $T_{1, 4}$   $G_{1-2, 3}$   $M_{1, 2, 3}$ ) and 9. 9<sup>ed</sup> (with  $D_{1, 2}$   $T_{1, 4}$   $G_{1, 2, 3}$   $M_{1, 2-3}$ ).

### M<sub>3</sub>

Cochin, Avanapparamba Mana Library; No. 77. Written in Malayālam characters on palm-leaves, with 9 lines to a page and 38 letters in a line. The MS. contains Parvans from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. Total number of folios 152. The Mausala begins from fol. 133 and ends with fol. 142. The MS. is undated. For detailed description of star-passages in  $M_3$ , see the same under  $M_2$ . The following omissions are

shared by  $M_3$ , with the MSS. given in brackets : 2. 11<sup>cd</sup> ( with  $D_6$  S [ except  $T_3$ ;  $G_4$  absent ] ); 5. 3<sup>ab</sup> ( with  $D_5$ . c  $T_{1-4}$   $G_{1-3}$ . s  $M_{1-2}$ . 4. s ); 8. 61 ( with  $D_5$ . c  $T_{1-4}$   $G_{1-3}$ . s  $M_{1-2}$ . s ) and 9. 9<sup>cd</sup> ( with  $D_5$ . c  $T_{1-4}$   $G_{1-2}$ . s  $M_{1-2}$ . 4. s ).

#### $M_4$

Calicut, Padiññare Kovilakam Collection. Not numbered. Written in Malayālam characters on palm-leaves, with 7-8 lines to a page and 57 letters in a line. The MS. contains Parvans from  $\overline{A}$ śvamedhika to Svargārohaṇa. Total number of folios 198. The portion of the Mausala begins from fol. 172 and ends with fol. 185. Amongst additional passages,  $M_4$  gives 7\*, 43\*, 53\*, 55\* and 60\*, which are all peculiar to it. The star-passage 47\* is shared by  $D_5$ . c  $T_{2-4}$   $G_{1-2}$   $M_1$  and 59\* by  $D_5$ . c  $T_{2-4}$   $G_{1-2}$   $M_1$ . For the detailed description of the other stars in  $M_4$ , see the same under  $M_2$ . The only peculiar omission in  $M_4$  is 4. 26<sup>cd</sup>. The following omissions are shared by  $M_4$ , with the MSS. given in brackets : 2. 11<sup>cd</sup> ( with  $D_6$   $T_{1-2}$ . 4  $G_{1-3}$ . s  $M_{1-3}$ . s ); 5. 3<sup>ab</sup> ( with  $D_5$ . c  $T_{1-4}$   $G_{1-3}$ . s  $M_{1-3}$ . s ) and 9. 9<sup>cd</sup> ( with  $D_5$ . c  $T_{1-4}$   $G_{1-2}$ . s  $M_{1-3}$ . s ).

#### $M_5$

Malabar, Poomulli Mana Library ; No. 306. Written in Malayālam characters on palm-leaves, with 10-11 lines to a page and 50-60 letters in a line. The MS. contains Parvans from  $\overline{A}$ śvamedhika to Svargārohaṇa. Total number of folios 216. The Mausala-parvan portion begins from fol. 102 and ends with fol. 112. Dated Kollam 1016. Amongst additional passages,  $M_5$  gives 4\* which is shared by  $T_{1-3}$   $G_3$ . For the description of other stars in  $M_5$ , see the same under  $M_2$ . The only peculiar omissions in  $M_5$  are 4. 32<sup>c</sup>-34<sup>b</sup> (hapl.) and 5. 15<sup>c</sup>. The following omissions are shared by  $M_5$  with the MSS. given in brackets : 2. 11<sup>cd</sup> ( with  $D_6$   $T_{1-2}$ . 4  $G_{1-3}$ . s  $M_{1-4}$  ); 5. 3<sup>ab</sup> ( with  $D_5$ . c  $T_{1-4}$   $G_{1-3}$ . s  $M_{1-4}$  ); 8. 61 ( with  $D_5$ . c  $T_{1-4}$   $G_{1-3}$ . s  $M_{1-3}$  ) and 9. 9<sup>cd</sup> ( with  $D_5$ . c  $T_{1-4}$   $G_{1-2}$ . s  $M_{1-4}$  ).

## TESTIMONIA

### ( i ) Commentaries

#### Cn

The commentary of Nilakaṇṭha, named the Bhāratabhāvadīpa or -dīpikā, printed in the Vulgate edition of the Mahābhārata, was used, in the present edition of the Mausalaparvan, from MS.  $D_{n1}$  which was available for the last four concluding Parvans. Important explanations of Cn have been supplied in the Critical Apparatus, and Critical notes of this Parvan.

## Cv

Vādirāja's Commentary on the Mahābhārata in an almost complete form is available in the Mysore Oriental Library; No. C 1577. Dated Śaka 1597 (Ca. A. D. 1675). The late P. P. S. Sastri, the editor of the so-called "Southern Recension" of the Epic, got together a complete copy of Vādirāja's Commentary in modern hand, which, after the completion of that edition, was procured by the B. O. R. Institute for use in the Critical Edition. The commentary is known as the लक्षालंकार on the strength of the commentator's concluding stanza of the Introduction to the Ādiparvan, where he says :

नारायणस्य व्यासस्य मध्वस्य च कृपाबलात् ।  
भारतस्य श्लोकलक्षालंकारः कियते मया ॥

The commentator gives a complete account of himself at the end of his commentary on the concluding Parvan of the Epic, from which, a couple of stanzas are reproduced here :

प्रयागे ब्राह्मणः संध्यामटे जपपरायणः ।  
अहमासं तदा लक्षालंकारं कुर्विति प्रभुः ॥ ४  
भारतस्य श्लोकलक्षस्यार्थविस्तरणात्मकम् ।  
कारयामास योगीन्द्रो लक्षालंकारमीदृशम् ॥ ५  
व्यास एव यतः कर्ता दासस्य हृदि मे स्थितः ।  
अतो न विस्मयः कार्यः किमकार्यं महाप्रभोः ॥ ६

Citations from Cv are supplied where necessary in the Critical Apparatus, and are occasionally commented upon in the Critical Notes.

We next come to the second group of Testimonia.

( ii ) *Epitomes*

First under this group we have Kṣemendra's Bhāratamañjarī ( Kāvya-mālā No. 64 ), which summarizes the contents of the Mausalaparvan in just 71 stanzas. Kṣemendra is a Kashmirian ( A. D. 1050 ) and is expected to follow the Kashmirian text; but the extreme compression of the narration does not permit any definite inference as to the Textual Variations.

Next comes the Andhrabhāratamu, being continuation of Tikkana, Vāvīlla Ramaswami Sastrillu & Sons, Madras, 1919. It does not, however, offer much worth noting. — More important, however, is the Javanese version of this Parvan.

*The Javanese Mausalaparvan*

While the Āśramavāsika, which constitutes the fifteenth Parvan of the Mbh., is given in the Javanese version as Parvan No. 8, the sixteenth or the Mausala is given as Parvan No. 4. The stanza पङ्क्तिं त्वय संग्राहे (16. 1. 1), which begins the Mausalaparvan, is given in the Javanese version as the concluding verse of the Āśramavāsikaparvan. This is probably due to the Javanese version not understanding the normal habit of Indian MSS. to give, at the end of the preceding parvan, the initial verse of the following parvan. That verse nevertheless is repeated, in its proper place, in the parvan that is to follow, which the Javanese version has not done. Thereafter the Javanese gives the following stanzas :

16. 2. 3<sup>c</sup>, with the *v. l.* पुरुषव्याघ्र for द्विजवर्य त्वं ;  
 16. 4. 17<sup>a</sup>, with the *v. l.* कः क्षत्रियोत्तमो हन्यात् (for कः क्षत्रियो मन्यमानः ; B<sub>1.1</sub> D<sub>2-6.9</sub> T G<sub>1.2</sub> M<sub>4</sub> read the last word as हन्यमानः) ;  
 16. 4. 17<sup>b</sup>, with the *v. l.* पद्म for हन्यात् ;  
 16. 4. 17<sup>c</sup>, with the *v. l.* तद्विमृष्यन्ति for न तन्मृष्यन्ति ; K<sub>5</sub> gives the *v. l.* तत्तन्मृषति ;  
 16. 4. 20 — as in our text ;  
 16. 4. 31<sup>a</sup> — मद्यपान- for ते तु पान- ;  
 16. 9. 36<sup>cd</sup> — एतच्छ्रेयोहं ते मन्ये परं भरतसत्तम । for एतच्छ्रेयो हि वो मन्ये परमं भरतर्षभ (pāda 36<sup>c</sup> in T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> M<sub>5</sub> reading [अ]हं for वो).

In between the parts quoted from the original Sanskrit stanzas, the connecting links are given by a Javanese paraphrase or abridgment of the original. The agreements in reading may possibly imply some affinity of the T G and some B MSS. with the O. J. Version.

*( i ) The Kashmirian Version*

This Kashmirian Version, as in the case of the other Parvans, is a specific version normally written in the Devanāgarī characters and closely related to the Śāradā version. The manuscripts comprising this version are mostly copies of the Śāradā original, and may in part represent the version of the province or region adjoining the Śāradā zone, which it has not been here possible to localize more precisely.

Five MSS. are included under this version, one of which — K<sub>3</sub> — is from Nasik, another — K<sub>5</sub> — is from Jammu, while the original locations of the rest are not specified. The oldest of them is K<sub>3</sub>, dated A. D. 1694. Of the five MSS., K<sub>1.4</sub> seem from their colophons, to belong to the North. K<sub>1</sub> gives 21\* ; K<sub>2</sub> gives 14\*, 23\* and 30\* ; and K<sub>4</sub> 9\* ; which are all peculiar to these MSS. respectively. Stars 10\*, 16\*, 42\*, 49\* and 56\* are found in K<sub>3</sub> and K<sub>5</sub> alone. The other stars in K are shared by

a group consisting of N (except D<sub>0</sub>) plus T<sub>2.3</sub> (with a few sporadic exceptions), as illustrated in 5\*, 8\*, 11\*, 12\*, 15\*, 35\*, 36\* and 41\*. As to the omissions, K<sub>1</sub> omits 7. 19 (hapl.) and 9. 36<sup>cd</sup>; K<sub>2</sub> omits 2. 17, 2. 8\* prior half, and 3. 4<sup>c</sup>-5<sup>c</sup>; K<sub>3</sub> omits 5. 15<sup>ab</sup>, 20<sup>cd</sup>; 7. 2<sup>cd</sup>; 7, 35\* line 1; 8. 6; and 8. 62<sup>c</sup>-64<sup>b</sup> (last two, by hapl.); K<sub>4</sub> omits 3. 14<sup>d</sup>, 15<sup>b</sup>; 4. 10<sup>d</sup>-12<sup>a</sup>; 4, from महात्तेजा (in 30<sup>c</sup>) up to युयुधान (in 31<sup>c</sup>); 7, 36\* from the post. half of line 7 up to the prior half of line 9; and 9 from सुसुहृ (in 23<sup>d</sup>) up to भवान (in 24<sup>d</sup>); while the only peculiar omissions in K<sub>5</sub> are 7, 36\* line 7, and 8. 48<sup>c</sup>-49<sup>b</sup>. The following two omissions are shared by K<sub>1</sub> with K<sub>2</sub>: 2. 7, and 9. 38. — The omissions, in which MSS. beyond the K group are associated, are 7. 14<sup>cd</sup> and 8. 52 (both with D<sub>7</sub>); and 8. 34<sup>b</sup>-36<sup>a</sup> (with D<sub>6.7</sub>: hapl.). There are not any shared omissions either in K<sub>3</sub> or in K<sub>5</sub>. The version sub-divides itself into two, or rather three, somewhat divergent sub-groups: K<sub>1.2</sub>, K<sub>3</sub>, and K<sub>4.5</sub>: the first two, for instance, joining together adhyāyas 2 and 3, while K<sub>4</sub> joins together adhyāyas 1 and 2.

### (ii) The Bangālī Version

The six Bangālī manuscripts form on the whole a very homogeneous group, presenting generally a single common reading. The version shows pronounced affinities with the K and D versions. B<sub>6</sub> — by way of an exception — gives 33\*. The stars in this version are otherwise shared by the group consisting of N (except D<sub>6</sub>) and T<sub>2.3</sub> (with a few occasionally added or omitted MSS.) as illustrated in 5\*, 8\*, 11\*, 12\*, 15\*, 19\*, 35\*, 36\* and 41\*. The star 45\* is found in B<sub>2.3</sub> alone. B<sub>3</sub> is alone in omitting 8. 54<sup>ab</sup>; B<sub>4</sub>, in omitting 8. 47<sup>ab</sup> (hapl.); B<sub>5</sub>, in omitting 4. 18<sup>b<sup>c</sup></sup>; and B<sub>6</sub>, in omitting 2. 8<sup>a</sup>-15<sup>b</sup> (hapl.), 4. 36<sup>cd</sup>, 7. 9<sup>c</sup>-11<sup>d</sup>, 7, 36\*, lines 1-6 and lines 8-9, 7. 12-13, 8. 36<sup>a</sup>, 8. 38-40, and 8. 41\* (prior half of line 1). There is neither any solitary nor shared omission in B<sub>1.2</sub>. Like K<sub>4</sub>, B (except B<sub>6</sub>) joins together adhyāyas 1-2.

### (iii) The Devanāgarī Version

#### (a) The Vulgate

Two manuscripts of Nilakanṭha's Devanāgarī Version have been utilized for this Parvan. There is neither solitary nor shared omission in either of them. The stars in D<sub>n</sub> are common to the group consisting of N (except D<sub>6</sub>) plus T<sub>2.3</sub> (with a few additional or omitted MSS.), as illustrated in 5\*, 6\*, 8\*, 11\*, 12\*, 15\*, 19\*, 26\*, 35\*, 36\* and 41\*. Both D<sub>n1</sub> and D<sub>n2</sub> combine adhyāyas 1 and 2 into one adhyāya.

#### (b) The Composite Devanāgarī Version

In all, nine manuscripts of this composite class have been utilized for this Parvan. These manuscripts may be roughly divided into two groups: There is the group D<sub>1-4</sub>. 7-9, which generally agrees with K B D<sub>n</sub>, plus T<sub>2.3</sub>. Of the remaining Devanāgarī

manuscripts, D<sub>1,2</sub> invariably agree with T<sub>1,4</sub> G M. Examples of insertions common to T<sub>1,4</sub> G M and D<sub>1,2</sub> are : 18\*, 22\* and 24\*. The MSS. D<sub>1,2</sub>, although written in Devanāgarī characters, show their relationship to the S Recension.

As for omissions, D<sub>3</sub> is peculiar in omitting 8. 44<sup>b</sup>-45<sup>c</sup> ; D<sub>1</sub> in omitting 8. 59<sup>a</sup>-60<sup>b</sup> (hapl. ) ; D<sub>2</sub> in omitting 8. 19<sup>a</sup>-21<sup>b</sup> ; D<sub>1</sub> in omitting 1. 3<sup>c</sup>-4<sup>b</sup> (hapl. ), 2. 2, 4. 35, 7. 36\* from the post. half of line 7 up to the prior half of line 8 (hapl. ), and 9. 24<sup>ab</sup> ; while, finally, D<sub>3</sub> is alone in omitting 5. 15<sup>c</sup>. There is neither solitary nor shared omission in D<sub>1,2,4,5</sub>. The MSS. D<sub>1-4</sub> 1-2 read adhyāyas 1-2 as one adhyāya.

#### ( iv ) *The Telugu Version*

Four manuscripts of this version are used for this edition. They seem to be independent of each other. The MSS. may be roughly divided into two groups. The group T<sub>2,3</sub>, which generally agrees with K B D ( except D<sub>3</sub> ); and T<sub>1,4</sub> which generally agrees with D<sub>1</sub> G M. T<sub>1</sub> gives star-passages 13\* and 38\*, which are peculiar to it. As to omissions, T<sub>1</sub> omits by itself 3. 13<sup>c</sup>-14<sup>d</sup>, 17<sup>aa</sup>, 18-20 ; 4. 21<sup>ab</sup>, 25<sup>d</sup>-26<sup>a</sup>, 31<sup>a</sup>-35<sup>b</sup> ; 5. 17 ; 7. 6<sup>c</sup>-7<sup>c</sup> ; 8. 34<sup>ad</sup>, 35, 69, 70<sup>ad</sup> ; and 9. 4<sup>ab</sup>, 5<sup>a</sup> ; while T<sub>2</sub> alone omits 5. 13<sup>c</sup>.

#### ( v ) *The Grantha Version*

There are four manuscripts of this version used in the present edition. The stars in G are shared by a group consisting of D<sub>1,2</sub> S ( with occasional exceptions ), as illustrated in 18\*, 22\* and 24\*. G<sub>2</sub> alone gives 37\* and 52\*, and G<sub>3</sub> alone, 31\*. Amongst omitted passages, G<sub>1</sub> similarly omits 8. 54<sup>a</sup>-56<sup>b</sup> ; and G<sub>3</sub>, 3. 7-9, 4. 17-19, 8. 44<sup>ab</sup>, 9. 8<sup>c</sup>-9<sup>d</sup> and 16-17. — G<sub>2,3</sub> have no special omissions.

#### ( vi ) *The Malayālam Version*

Five manuscripts of this version are used for this edition. Amongst additional passages, M<sub>1</sub> gives 40\*, 44\* and 46\*, which are found in this MS. alone. The stars 7\*, 43\*, 53\*, 55\* and 60\* are found only in M<sub>4</sub>. M<sub>2,3,5</sub> have no specific additional passages. Amongst omitted passages, M<sub>1</sub> alone omits 5, from रोदसी ( in 23<sup>c</sup> ) up to गन्धर्वायै ( in 24<sup>c</sup> ), as also 7. 9<sup>c</sup>-10<sup>d</sup>, 8. 53<sup>b</sup> and 71-72. The omission of 4. 26<sup>cd</sup> belongs exclusively to M<sub>4</sub> ; while that of 4. 32<sup>c</sup>-34<sup>b</sup> ( hapl. ) and of 5. 15<sup>c</sup>, to M<sub>5</sub>. M<sub>2,3</sub> have no individual omissions. The version M is not altogether free from contamination with some Northern sources, as indicated by the additional passages 27\* and 29\*.

### THE RECENSIONS OF THE MAUSALAPARVAN

The six versions of the text-tradition of the Mausalaparvan, thus far studied, group themselves into two main recensions : the Northern consisting of the first three versions, and the Southern including the last three.

There are some nine additional passages ( a total of 21 lines ) presented by the entire Northern recension, with a few sporadic exceptions, viz. —

5\*, 8\*, 11\*, 12\*, 15\*, 19\*, 35\*, 36\* and 41\*.

The entire Southern recension gives — besides App. I, No. 1 ( 20 lines ) — some six additional passages ( a total of 31 lines ), also with a few sporadic exceptions : viz. —

18\*, 22\*, 24\*, 26\*, 27\*, 32\* . .

We can hence generalize that the Southern recension is an inflated version of the original Text, although, in a few instances, its readings exhibit an originality of their own.

Though the important K version of the Northern recension agrees fairly well with the Southern recension as regards the general extent of the Parvan, there are nevertheless numerous specific readings distinguishing the two recensions sharply from one another. Here is a selection of readings peculiar to the two recensions, the references being by adhyāyas and ślokas.

N ( with few exceptions )	S ( with few exceptions )	N ( with few exceptions )	S ( with few exceptions )
1. 6 <sup>b</sup> भयशंसिनः	भयदर्शिनः	4. 7 <sup>a</sup> भोज्यं च भक्ष्यं च	मनोहरं हृष्टाः
2. 11 <sup>b</sup> दुरात्मभिः	ते महर्षयः	4. 7 <sup>b</sup> चान्धकवृष्णयः	मांसं मधूनि च
2. 12 <sup>b</sup> ततः केशवमभ्ययुः	यथागतमथो ययुः	4. 10 <sup>c</sup> वीरान्	सर्वान्
2. 16 <sup>a</sup> असूत	प्रसूतं, text	4. 15 <sup>a,b</sup> रामः सहितः	कामं सहिताः
2. 16 <sup>c</sup> विषण्णरूपस्	विचर्णं <sup>c</sup>	4. 43 <sup>d</sup> भारत	मन्युमान्
2. 18 <sup>b</sup> इह	अथ	5. 7 <sup>c</sup> स्त्रियो	सर्व
2. 20 <sup>b</sup> नियमं चकिरे तदा	नियतं तं न चकिरे	5. 13 <sup>d</sup> पुण्याः	सर्वाः
2. 20 <sup>d</sup> रामस्याक्लिष्टकर्मणः	तस्य राज्ञो महात्मनः, text	6. 1 <sup>d</sup> उपसंहतान्	अभिसंहतान्
3. 5 <sup>b</sup> विरुतं तथा	वृष्णिवेश्मद्यु	6. 8 <sup>c</sup> वादित्रयधोर्षां	°स्तुतिनिर्षोषां
3. 7 <sup>b</sup> करभा	खराश्व	7. 6 <sup>b</sup> मतौ	स्पृतौ
3. 8 <sup>c</sup> प्राद्विषन्	अर्दयन्	7. 8 <sup>c</sup> रौक्मिणेयं	रौहिणेयं
3. 12 <sup>b</sup> संस्कृते	ससूपे (?)	7. 9 <sup>b</sup> जगतः	हतवान्
3. 12 <sup>c</sup> आहार्यमाणे	अवतार्यमाणः	7. 9 <sup>d</sup> बलगर्वितम्	मधुसूदनः
3. 15 <sup>b</sup> वृष्यन्धकनिवेशने	°पुरस्कृतं	7. 13 <sup>b</sup> कुलस्य	कालस्य
3. 17 <sup>a</sup> चतुर्दशी	त्रयोदशी	7. 14 <sup>c</sup> तु श्रुत्वा	हि नूनं
3. 21 <sup>a</sup> तीर्थयात्रामरिंदम	तीर्थं घोषयतेति च	7. 14 <sup>d</sup> यदूनां	श्रुत्वैवम्
4. 2 <sup>a</sup> छत्रं च	शङ्खाणि	7. 15 <sup>b</sup> योऽर्जुनः सोऽहमेव तु	फल्गुनं विद्धि मामपि
4. 3 <sup>c</sup> आचक्रमे	आरूढवच्	8. 4 <sup>b</sup> कालोऽयं वर्तते ध्रुवम्	कामोयं नित्यमेव हि
4. 4 <sup>d</sup> चतुरो वाजिमुख्याः	मेघपुष्पादिवाहाः	8. 8 <sup>c</sup> नैगमाश्	नागराश्
4. 5 <sup>c</sup> दिवानिशं	च देवा	8. 12 <sup>b</sup> उद्गते	उद्यते

N ( with few exceptions )	S ( with few exceptions )	N ( with few exceptions )	S ( with few exceptions )
8. 29 <sup>b</sup> कदने मृशदुःखितः	भूतले दुःखितो मृशं	8. 64 <sup>a</sup> पार्थो	राजन्
8. 37 <sup>d</sup> पौत्रं	गोत्रं	8. 66 <sup>d</sup> धनंजयः	समंततः
8. 43 <sup>d</sup> निवासम्	निवेशम्	8. 67 <sup>d</sup> हृतशेषं	भृत्यांश्चैषां
8. 44 <sup>a</sup> लोभः	कामः	8. 68 <sup>e</sup> वीरैर्विहीनान्सर्वास्ताञ्	विधेर्विहीनान्स तदा
8. 46 <sup>e</sup> नयति	नयते	8. 71 <sup>b</sup> शैब्या हैमवतीत्यपि	वैशाख्या हैमवत्यपि
8. 50 <sup>b</sup> स्य न	स्थान-	9. 6 <sup>d</sup> क्षिप्रमाख्यातुमर्हसि	शंस मे कुरुपुंगव
8. 50 <sup>e</sup> शरनिर्भिजाः	शरनिर्दग्धाः	9. 11 <sup>e</sup> समनुप्राप्तं	समरे प्राप्तं
8. 50 <sup>d</sup> शोचध्वं	शोच्यध्वं	9. 14 <sup>b</sup> शार्ङ्गधन्वनः	सर्वसात्वतां
8. 52 <sup>b</sup> अजरं महत्	अजरं युधि	9. 22 <sup>d</sup> ऽपि च	मुने
8. 57 <sup>d</sup> प्रवत्रजुः	प्रदुष्टजुः	9. 27 <sup>e</sup> प्रसहेद्	प्रसुरेव
8. 59 <sup>b</sup> अजिह्मगाः	पतत्रिणः	9. 29 <sup>e</sup> मोक्षयित्वा	मोहयित्वा
8. 60 <sup>d</sup> पाकशासनिः	भरतर्षभ	9. 33 <sup>b</sup> जगद्वीजं धनंजय	सर्वं भरतसत्तम

## THE EXTENT OF THE MAUSALAPARVAN

In the Parvasaṅgraha section of the Ādiparvan ( 1. 2. 220-229 ), we have the following description of the contents and extent of the Mausalaparvan :

अतः परं नित्रोधेदं मौसलं पत्रं दारुणम् ।  
यत्र ते पुरुषव्याघ्राः शस्त्रस्पर्शसहा युधि ।  
ब्रह्मदण्डविनिष्पिष्टाः समीपे लवणाम्भसः ॥ २२०  
आपाने पानगलिता दैवेनाभिप्रचोदिताः ।  
एरकाक्षपिभिर्वज्रैर्निजश्रुरितरेतरम् ॥ २२१  
यत्र सर्वक्षयं कृत्वा तादृभौ रामकेशवौ ।  
नातिचक्रमतुः कालं प्राप्तं सर्वहरं समम् ॥ २२२  
यत्रार्जुनो द्वारवतीमेत्य शृण्णिषिनाकृताम् ।  
दृष्ट्वा विपादमगमत्परां चार्तिं नरर्षभः ॥ २२३  
स सत्कृत्य यदुश्रेष्ठं मातुलं शौरिमात्मनः ।  
ददर्श यदुवीराणामापाने वैशसं महत् ॥ २२४  
शरीरं वासुदेवस्य रामस्य च महात्मनः ।  
संस्कारं लम्भयामास वृष्णीनां च प्रधानतः ॥ २२५  
स वृद्धवालमादाय द्वारवत्यास्ततो जनम् ।  
ददर्शापदि कट्यायां गाण्डीवस्य पराभवम् ॥ २२६  
सर्वेषां चैव दिव्यानामन्नाणामप्रसन्नताम् ।  
नाशं वृष्णिकलत्राणां प्रभावानामनित्यताम् ॥ २२७  
दृष्ट्वा निर्वेदमापन्नो व्यासवाक्यप्रचोदितः ।  
धर्मराज्यं समासाद्य संन्यासं समरोचयत् ॥ २२८



इत्येतन्मौसलं पर्व षोडशं परिकीर्तितम् ।

अध्यायाष्टौ समाख्याताः श्लोकानां च शतत्रयम् ॥ २२९

Now, as regards the total number of adhyāyas being 8 in the Parvasaṅgraha enumeration, but 9 in the Critical Edition, that is due to the present edition splitting the traditional adhyāya 1 of 31 stanzas into two adhyāyas of 11 and 20 stanzas, the first giving the gist of the whole Parvan in a short statement, while the second commencing the reply to the same. The difference is not very important, and can be ignored.

The total number of stanzas as given in the Parvasaṅgraha is 300, while our total official number of stanzas is 273. This total also includes stanzas of one-line and three-line Anuṣṭubhs, and six-line Triṣṭubhs. If we convert them into stanzas of two-line Anuṣṭubh and four-line Triṣṭubh, that operation results in four additional stanzas in all. If we add to these, the total of उवाच letters ( converted into stanzas of 32 letters each ), the total addition becomes  $4 + 4 + 1 (= 9)$  stanzas of introductory maṅgalācaraṇa. Thus our official number of stanzas becomes 282, which is 18 less than the traditional number 300, as given in the Parvasaṅgraha. This discrepancy is due to the rejection of a number of stanzas not adequately supported. The total number of such star-passages is 59 ( including substitute stars ). If, in the next place, we consider the total number of "mathematical" stanzas in the Mausala, it comes to 296.82. This is calculated by taking 32 syllables for each stanza. Further, to the total of such stanzas is added the number of thirtytwo-line units we get by converting the 'uvāca' letters and the colophons also into "mathematical" stanzas. The number of such stanzas ( viz. 296.82 ) seems to come very near to the Parvasaṅgraha number of 300; but this is due to the addition of these superfluous stanzas, which have no textual value. So the argument that the mathematical stanza-number very nearly approaches the Parvasaṅgraha number is fallacious. If the scribe's labour is alone to be taken into account, why omit the daṇḍas and the stanza-numbers given in every manuscript? The safer way out would be to regard the number 300 as a more or less approximate round figure.

#### CONTENTS OF THE MAUSALAPARVAN

The Sixteenth Parvan of the Great Epic is intended to describe the havoc caused amongst the entire Vṛṣṇi and Bhoja clans by the mischievous attempt of Sāraṇa, one of the brothers of Kṛṣṇa, and of his Yādava colleagues, to dress up Sāmba, the son of Kṛṣṇa and Jāmbavatī, as a woman *enciente*, and pose the question to the worthy sages like Viśvāmitra, Kaṇva and Nārada, who had just come to Dvārakā — the capital city of the Yādavas — as to the would-be sex of the expected issue. The enraged sages reply that the issue is to be an iron-club (*musala*\*), which is fated to destroy the entire

\* The Parvan gets its name "Mausala" from this circumstance.

Yādava clan, including Kṛṣṇa and his elder brother Halāyudha (= Balarāma) : cf. 16. 2. 10. When the news reached Kṛṣṇa, he understood it as the impending destruction of the entire Vṛṣṇi clan, involving the terminus of his own *avatāra*. Simultaneously, there appeared the usual omens and portents predicting the havoc of the Yādava clan, exactly thirty-six years after the fatal Kaurava-Pāṇḍava fight (16. 3-4 : cf. 6. 3. 28, 30). The 'Iron-club' was born, presaging evil luck ; and although it was reduced to powder and thrown into the ocean, out of it there was produced, in the near-by sea-water, the *Sāveraka* (= Śevari) grass which—as it grew—was used by the Yādavas as a handy and fatal weapon in their mutual fight at Prabhāsa\* (where they had gone, under Kṛṣṇa's order, by way of a Tirthayātrā), even Kṛṣṇa using the weapon (16. 4. 35) against whoever were within reach. Kṛṣṇa's own sons and grandsons did not escape death, and a wholesale catastrophe followed.

Expecting an all-round destruction of the fighters, Kṛṣṇa sent his own charioteer Dārūka for summoning Arjuna from Hastināpura, and, in the meanwhile, assigned all the ladies of the royal household to the care of Akrūra. Unfortunately, Akrūra himself met his death in the fight, and there was not available any other competent protector for them. So he requested his old father† to look after the ladies, pending Arjuna's arrival (16. 5. 7). Then he had to go to look after his elder brother, who, however, was seated alone on the coast, steadily and slowly breathing out his last (16. 5. 12). Kṛṣṇa thereupon felt that it was time for him also to conclude his career. So he took a solitary seat in a Yogic posture, and was killed in that position by a hunter named Jarā, who mistook him for a sleeping deer. The hunter discovered his mistake too late. Kṛṣṇa went to Heaven and was received and felicitated by the denizens of that place (16. 5. 25) for his achievements on earth.‡

Dārūka goes to Hastināpura, conveys the sad news to Arjuna, who was exceedingly grieved to find, on his arrival, the capital city of Dvārakā, desolate and without protector, with only the old father of Kṛṣṇa left behind to protect all the widows and Kṛṣṇa's own harem of traditional 16,000 inmates with eight chief queens¶. Then he

---

\* If powdered *musala* was thrown into sea at Dvārakā, and the *Sāveraka* grew at Prabhāsa, the two places ought to be near each other.

† It is noteworthy that Kṛṣṇa does not himself, take the responsibility but transfers it to his father.

‡ It is to be incidently noted that this particular *adhyāya*, describing these miraculous events, is the only *adhyāya* of this Parvan composed in regular ślokas of 11×4 (or 11×6) syllables, and can probably be a relatively later addition.

¶ Namely, (1) Rukmiṇī, the daughter of the king of Vidarbha, (2) Satyabhāmā, the daughter of Satrājī, (3) Jāmbavatī, the daughter of Jāmbavat, (4) Kāliṅgī, the daughter of a king ruling some territory on the bank of the river Yamunā, (5) Mitravindā, the daughter of the king of Avantī, (6) Satyā, the daughter of the king of Ayodhyā, (7) Bhadrā, the daughter of the king of Kaikaya, and (8) Lakṣmaṇā, the daughter of the Madra king : these being the eight most beloved queens.

goes to meet Kṛṣṇa's father Vasudeva, who informs him that Pradyumna and Sātyaki, whom Arjuna had all along valued so much, were responsible for all the tragedy that had taken place ( 16. 7. 6 ). The old man complains bitterly that Kṛṣṇa paid no attention to prevent the tragedy ( 16. 7. 11 ), and felt very sad that the whole Yādava family was soon going to perish, and that it was Arjuna alone who was available to safeguard the helpless male and female population of the Yādavas. Arjuna feels much depressed at the news, and confesses that it would be beyond his individual prowess — such as it then was — to protect the ladies and sustain the great burden placed upon his shoulders. He was nevertheless going to take them all to Hastināpura, along with Vajra, the surviving grandson of Kṛṣṇa, who was expected thenceforward to rule the Yādavas from Indraprastha ( 16. 8. 11 ). Arjuna thereafter summons a council of the prominent Yādava personages and advises them to prepare themselves, in a week's time, to leave their native country for good. This was done.

The day after Arjuna's interview, old Vasudeva himself dies, thereby further intensifying the tragic situation. Arjuna had to necessarily prolong his stay, pending the funeral ceremonies of Vasudeva\*. Proper funeral rites were performed also for Balarāma and Kṛṣṇa. After the ladies of the harem of Vasudeva and of Kṛṣṇa and the forlorn ladies of the Bhoja, Vṛṣṇī, Andhaka and other families left Dvārakā, the city itself, we are told, got submerged ( 16. 8. 40 ) under the abnormally rising tides of the Western Sea.

The first stage in the journey of Arjuna and his protégèes that is mentioned is the Pañcanada† Country ( 16. 8. 43 ), i. e., the 'Land of Five Rivers'. Seeing that the goal of Arjuna's journey was Hastināpura — to be reached as early as possible and with the help of such conveyances as could be mustered together—it would be difficult to believe that Pañcanada, the first stage in the journey, can be interpreted as equal to the modern Panjab. The equation is familiar to our times, but what could have induced Arjuna, from the very first, to choose such a circuitous route via Panjab? In the *Bhāgavatapurāṇa*‡, the normal route from Dvārakā to Hastināpura does not ( and ought not to ) include the Panjab, although *vināsana*, the place where the river Sarasvatī disappears in the sandy desert, is not omitted from the route. The Purāṇa reads ( X. 71. 21-22 ) :

आनर्तसौवीरमहंस्तीर्त्वा विनशनं हरिः ।  
 गिरीजदीरतीयाय पुरधाममजाकरान् ॥  
 ततो दृपद्वतीं तीर्त्वा मुकुन्दोऽथ सरस्वतीम् ।  
 पञ्चालानथ मत्स्यांश्च शक्रप्रस्थमथागमत् ॥

\* Vasudeva's wives, Devakī, Bhadrā, Rohiṇī and Madirā become Satis on his funeral pile ( 16. 8. 18 ).

† For *Pañcanada*, there is the variant *Pañcajana*.

‡ I have to thank Shri V. D. Patwardhan of the Mbh. Department for supplying me these references.

The return journey of the same traveller Kṛṣṇa is described in the same Purāṇa ( I. 10. 34-35 ) as follows :

कुश्माक्षुलभाञ्चालान्द्रसेनान्तयामुनान् ।  
 ब्रह्मावर्तं कुक्षेत्रं मत्स्यान्तारखतानथ ॥  
 मरुधन्वन्ति इत्य सौवाराभारयोः परान् ।  
 \*आनर्तान्निर्गोपागाच्छ्रान्तवाहो मनाभिसुः ॥

Both these descriptions contain no reference to the present Land of Five Rivers. The reading पञ्चनद in 16.8.43\* cannot, however, be altered in view of the available MS. evidence. Hence we have to suppose that, like the present-day Pañca-nada or Panjab — which does not, in the current enumeration, include the river Sarasvatī — there was, in more ancient times, another Pañca-nada or “ Land of Five Rivers ”: the five rivers including ( i ) the Sarasvatī ; ( ii ) the Dṛṣadvatī ( cf. Rv. 3. 23. 4 ) which unites with the Sarasvatī ; as also the river ( iii ) Aruṇā which, according to the Vanaparvan ( 3.81.131 ), also joins the Sarasvatī at what was known as the Medhyatīrtha ; next, ( iv ) the “ Bias ” or *Gyāsanadī*, flowing along the hermitage of Sage Vyāsa ; and ( v ) probably the river Lunī, — or, failing that — some other river that cannot be definitely named : all these rivers, at some period, terminating their streams, singly or in some cases jointly, in the Rṇa of Cutch†. If this region was then called the Pañca-nada, it was — as compared with the Panjab — nearer enough to the Yādava cow-herds of Kathiawad, and reachable from Dwārakā in less than a week. This hypothesis suits all the details, and our note to 16. 8. 43 ( pp. 48-49 ) will have to be modified accordingly. We have also to remember that the Ābhira tribes, although coming from Panjab and beyond, had also marched further to the South and the West, and had already inhabited the major part of the sandy region to the North-west of the Aravalli Hills, as also the region round about Mathurā, which would be another confirmation of our proposed theory‡.

Elliot and Dowson ( *Mahammedan Historians*, 2. 40 ) inform us that even in Gazni's days — some 2,500 or more years after the events narrated in the Mahābhārata — “ Sarasvatī was a deep stream of stony bottom strewn with large pebbles. It later became completely silted with some thirty feet of fine sand ”. It would be nothing abnormal, therefore, if the powerful stream of the river Sarasvatī, suppressed from above by the sand-storm, made an underground way to the south, and led to the formation, near its mouth, of a new *Prabhāsatīrtha* close to the relatively modern Somanāthapattan on the south-eastern coast of Kathiawad. It is also to be noted

\* Here the word मागंय = द्वाीनक is in the vocative case, the construction being : हे मागंय, विसुः ( = कृष्णः ), आनर्तान् चनागात् ।

† Other possibilities such as the inclusion in the ‘ Five Rivers ’ of the streams of some other substitute rivers will be found discussed in B. C. Law's *Indological Studies*, Pt. 1, pp. 54 ff., and in his *Tribes in Ancient India*, Chap. XV.

‡ See Mbh. 2. 99. 9, 3. 186. 30, 14. 8. 32 ; also the *Pradīpa* on the *Vyākaraṇamahābhāṣya* 1. 2. 3,

that when the Yādavas — going on a Tirthayātrā after the sages' curse — indulged in drink and quarrel at Prabhāsa, it would be too much to imagine that they thought it necessary to travel for the Tirthayātrā along the whole coast-line, from the modern Dwārakā to the modern Somanāth, to achieve that object. Nor should we forget that when the powdered *musala* was thrown into the sea-water at Dwārakā ( 16. 2. 17 ), that heavy substance could not have floated along the whole coast-line of Southern Kathiawad and had there weighed down the *Sāveraka* grass, which proved for the Yādavas a handy weapon in fighting. Context demands a much shorter journey ( 16. 3. 22 ).

Like Kṛṣṇa himself sometime before ( see next para ), so had Arjuna also lost his former prowess, and was unable to check the Ābhīras. Many of the ladies voluntarily preferred to go with them. A few others, like Rukmiṇī and Jāmbavatī, entered the fire, while some others, like Satyabhāmā, decided to lead an ascetic life in the forest. Arjuna takes the remaining ladies and orphans to the Kurukṣetra ( 16. 8. 65 ), and installs the Yādava prince Vajra as ruler at Indraprastha. Having made all these arrangements, Arjuna finally goes to the hermitage of Vyāsa to report the tragic happenings and seek their explanation. Vyāsa's only answer was that, while Arjuna ( as well as Kṛṣṇa ) had, till then, done all that was possible and creditable, times had thereafter changed. So it was now but proper for all to accept the facts, and terminate their earthly career ( 16. 9. 36 ).

Although Arjuna seems to have been quite satisfied with Vyāsa's reply regarding Lord Kṛṣṇa's somewhat inexplicable conduct at the close of his *avatāra* on this earth, the explanation would not probably fully satisfy the layman, who expects the divine Avatāra to always do the right thing and save the sufferers. He would accordingly ask why Kṛṣṇa did not prevent the misconduct of the Yādavas, overrule the curse of the sages ( from the consequences of which he himself was not exempted [ 16. 2. 13 ] ), and protect the Yādava ladies from the clutches of the Ābhīras. Kṛṣṇa had done similar wholesome and righteous acts in the Kaurava-Pāṇḍava warfare. He not only did not prevent the evil, but even participated personally in the Mausala fight ( 16. 4. 35 ). His Sudarśanacakra flies away ( 16. 4. 3 ), the sound of his Pāñcajanya conch, which once inspired terror into the hearts of listeners, was being even ridiculed by the loud braying of asses ( 16. 3. 15 )! How are we to explain such happening and such conduct in the case of the reputed promulgator of the *Bhagavadgītā* teaching ?

The solution probably would be that Kṛṣṇa knew that the time was ripe for the termination and winding up of his *avatāra*, which *comes into being when most needed, achieves the most outstanding deeds when they are essential for the safety and proper guidance of mankind* ( Bh. Gītā 4. 7-8 ), and *comes to an end when the time for the renovation of the whole world, consequent upon the prevailing excessive durācāra, is close at hand, inviting terrific catastrophe* ( comparable, in our modern terminology, to " the terrific World-War " and the innumerable chastisements and sufferings that it is

expected to bring in its train). Such is the orthodox theory concerning to incoming, continuance, and the out-going of an Avatāra. It is necessary to point out, however, that what applies to the world-period as a whole, does not always apply to every single individual within that world-period. There are exceptions both ways, so that an individual *qua* individual has his duties and their appropriate rewards, as well as misconduct and its answering punishment. Man in fact is the Maker of his own Fate. Compare the Bhagavadgītā, 18. 45-47.

\*\*\*

\*\*\*

\*\*\*

\*\*\*

While working on the Critical Edition of the Mahābhārata during well over twenty years ; on that of the Bhīṣmaparvan during 8 years between 1935-47, and later, continuously on the four volumes of the Śāntiparvan during the years 1947-56, and finally, on the present edition of the concluding Four Parvans of the Epic during the years 1956-59, there arose several occasions when I had to deal with many textual and philosophical problems— either through personal discussions, or in public lectures on specific occasions, or through editorial replies to critical book-reviews on the same— with the late Shriyut Janardan Sakharam alias Tatyasaheb Karandikar who, about three weeks prior to his tragic death on the 13th of March last, inquired of me, as we met casually in one of the streets of Poona, whether I had arrived at any novel solutions to some of the out-of-the-way problems belonging to the concluding Four Parvans of the Mahābhārata. I replied that I had proposed some special solutions to problems pertaining to the route of the Pāṇḍavas' Pṛthvipradakṣiṇā ; about the region where the Ābhīras captured the Yādava ladies ; and particularly regarding Lord Kṛṣṇa's conduct in the Mausala tragedy, which I would much like to discuss with him on some early and convenient opportunity. He was glad to hear of it and agreed, before long, to fix a suitable occasion for the purpose. Soon thereafter, unexpectedly, Tatyasaheb fell seriously ill ; and when I went to see him on Thursday, March 5, 1959, and had some twenty-minutes' talk with him, I earnestly expressed the hope that he would be soon cured of his illness and able to discuss with me the problems mentioned. Tatyasaheb unfortunately died about a week later, and I was denied that privilege. This I shall always consider as a great misfortune, since every time that I had discussed literary matters with the late Tatyasaheb pertaining to the B. O. R. I. edition, which he had carefully studied from its very beginning, I invariably learnt something new. Almost the last scholarly publication of Shri J. S. Karandikar was the Marathi booklet entitled महाभारत, कथाभाग आणि शिक्षण, to which he desired me to contribute a short Foreword. I could not say 'no' to his wish, and that remains as the very last witness of our common literary interests and efforts.

— इति दाम् ।

Poona, B. O. R. I. }  
 चैत्र शुद्ध प्रतिपदा,  
 9th April, 1959. }

S. K. BELVALKAR



॥ मौसलपर्व ॥





वैशंपायन उवाच ।

पट्टत्रिशो त्वथ संप्राप्ते वर्षे क्रौरवनन्दनः ।  
ददर्श विपरीतानि निमित्तानि युधिष्ठिरः ॥ १  
ववुर्वाताः सनिर्वाता रूक्षाः शर्करवर्षिणः ।  
अपसव्यानि शकुना मण्डलानि प्रचक्रिरे ॥ २  
प्रत्यगूर्हमहानद्यो दिशो नीहारसंवृताः ।

The introductory mantra

1\* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।  
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

is found only in N (except Ks B3. 5. c D5. c). K2. 4  
D2 read व्यासं (for चैव) in the second line.

Before the introductory mantra, K1 B4 ins. ॐ  
नमो भगवते वासुदेवाय 1; K2. 4 D1. 2. 3. 7. 9 श्रीगणेशाय  
नमः 1; K3 ॐ नमो वक्रतुण्डाय 1; B2 ॐ नमो गणे-  
त्राय ॥; Dn ॐ; D3 श्रीगणाधिपतये नमः 1; D8  
ॐ नमः श्रीगोपालगौरीगणपतिभ्यः ।

Of the MSS. which om. the introductory mantra,  
Ks begins with ॐ; Ds with श्रीवेदव्यासाय नमः 1;  
T1 with श्रीराम । शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु । मौसलपर्व ।  
ब्रह्मणे नमः 1; T2 (marg.) with शुभमस्तु । मौसलपर्व 1;  
T3 with श्रीहयग्रीवाय नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः 1; T3  
(marg.) with शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु । श्रीराम । मौसल-  
पर्व 1; T4 शुभमस्तु 1; G2 (marg.) with हरिः ॐ ।  
शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु । मौसलपर्वणि 1; G3 (marg.)  
मौसलपर्व 1; G5 with हरिः । श्रीगणपतये नमः । ॐ 1;  
M2 with स्वस्ति । श्रीवेदव्यासाय नमः ।

1 M4 om. the ref. —<sup>a</sup>) B4 पट्टत्रिशोषु (for 'शे  
तु). B5 दुःख- (for त्वय). —<sup>b</sup>) B2 राजा (for वर्षे).  
K2. 3. 5 B3 D7 G3 M1 -न्दन; K4 'नं (for 'न).

2 <sup>a</sup>) D5 partly damaged. G3 तत्र (for ववुर्).  
K4 Dn D1-4. 9 च; D7. 8 सु-; G1 स्व- (for स-).  
D7 निर्वाता (for -निर्वाता). —<sup>b</sup>) K1 -वर्षणः; B2  
M1. 5 -कर्षिणः; Bc -कश्चिनः; G3 -वर्षिताः (for 'णः).

उल्काश्चाङ्गारवर्षिण्यः प्रपेतुर्गगनाद्भुवि ॥ ३  
आदित्यो रजसा राजन्समवच्छन्नमण्डलः ।  
विरश्मिरुदये नित्यं क्वन्धैः समदृश्यत ॥ ४  
परिवेषाश्च दृश्यन्ते दारुणाः चन्द्रसूर्ययोः ।  
त्रिवर्णाः श्यामरूक्षान्तास्तथा भस्मारुणप्रभाः ॥ ५  
एते चान्ये च बहव उत्पाता भयशंसिनः ।

C. 16. 6  
B 16. 1. 6  
K. 16. 1. 6

—<sup>o</sup>) Bc अवकुप्पानि शकुना. —<sup>d</sup>) Ks D8 मंगलानि  
(for मण्डं). K5 विचक्रिरे; T2 प्रचक्रमे (for 'क्रिरे).

3 <sup>a</sup>) K2 प्रत्यगूर्हन्; K5 'गृह्य; B5 प्रत्यागूर्हन्;  
D4 (marg. as in text) अत्यगूर्हन्; T3 प्रत्यमाहर् (sic);  
M5 'ग्रहं (for 'गूर्हन्). —<sup>b</sup>) D7 -मंडलाः (for -संवृताः).  
—D7 om. (hapl.) 3<sup>a</sup>-4<sup>b</sup>. —<sup>d</sup>) D5 damaged. K1  
निपेतुर्; B5. 6 Dn D2-4. 9 T3 M5 प्रा (T3 प्र)पतन्;  
T4 उत्पेतुर् (for प्रपेतुर्). D6 G5 M दिवः; T1 क्षितौ;  
G3 विभो (for भुवि).

4 D7 om. 4<sup>ab</sup> (cf. v. 1. 3). —<sup>b</sup>) G2 समव-  
च्छिन्नः; G3. 5 M2 समप्रच्छन्न- (for 'वच्छन्न-). —<sup>o</sup>)  
B2. 6 G3 निरश्मिर् (for वि'). —<sup>d</sup>) D5. 6 T4 G1. 2. 5  
M1-4 क्वन्धैः समलंकृतः; T1 G3 M5 'धैः समलक्ष्यत;  
T2 'धैः सह संवृतः.

5 With 5<sup>ab</sup>, cf. 6. 108. 10<sup>ab</sup>. —<sup>a</sup>) K1. 2. 5 B  
(except B5) G1 परिवेषाश्च (for 'वेषाश्च). —<sup>b</sup>) K3. 5  
शशि- (for चन्द्र-). G5 M1-4 दारुणाः सूर्यचन्द्रयोः.  
—<sup>o</sup>) D5 partly damaged. Bc त्रिवर्णाः; M5 त्रिवर्ण-;  
Bom. ed. 'णिः (for 'र्णाः). K4. 5 D1. 6. 7 -रूक्षांश्च;  
Bc -रूक्षाश्चास् (for 'न्तास्). K3 त्रिवर्णश्यामरूक्षाश्च;  
M1 त्रिवर्ण\*\*\*\*.

6 <sup>b</sup>) K5 -शंसिना; D1. 7 -शंकिनः; D5. 6 -दर्शनाः;  
D9 -शंशिनः; T2. 4 G1. 2. 5 M1-4 -दर्शिनः (for -शंसिनः).  
—<sup>c</sup>) K1. 2 वहुधा; B1. 2. 4-6 Dn D2-4. 8. 9 T3 M3-5  
बहवो (for श्वरहो). —<sup>d</sup>) K3. 5 T1 G3 -कारिणः; D9  
-कारकः (for 'काः). — For 6<sup>ad</sup>, D5. 6 T2. 4 G1. 2 M1  
subst.:

2\* दृश्यन्ते जगतो नाथे दिवमारोहुमिच्छति ।

— After 6, D5. 6 T2-4 G1. 2 ins.;

दृश्यन्तेऽहरहो राजन्हृदयोद्वेगकारकाः ॥ ६  
 कस्यचिच्चथ कालस्य कुरुराजो युधिष्ठिरः ।  
 शुश्राव वृष्णिचक्रस्य मौसले कदनं कृतम् ॥ ७  
 विमुक्तं वासुदेवं च श्रुत्वा रामं च पाण्डवः ।  
 समानीयात्रवीज्रावृन्किं करिष्याम इत्युत ॥ ८  
 परस्परं समासाद्य ब्रह्मदण्डवलात्कृतान् ।

वृष्णीन्विनष्टांस्ते श्रुत्वा व्यथिताः पाण्डवाभवन् ॥ ९  
 निधनं वासुदेवस्य समुद्रस्येव शोषणम् ।  
 वीरा न श्रद्दधुस्तस्य विनाशं शार्ङ्गधन्वनः ॥ १०  
 मौसलं ते परिश्रुत्य दुःखयोक्तसमन्विताः ।  
 विपण्णा हृतसंकल्पाः पाण्डवाः समुपाविशन् ॥ ११

इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

जनमेजय उवाच ।

कथं विनष्टा भगवन्नन्धका वृष्णिभिः सह ।  
 पश्यतो वासुदेवस्य भोजाश्चैव महारथाः ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

पट्टत्रिशेऽथ ततो वर्षे वृष्णीनामनयो महान् ।  
 अन्योन्यं मुसलंस्ते तु निजघ्नुः कालचोदिताः ॥ २

३\* यस्य प्रसादाद्मौस्यं कृते यद्वत्कलावपि ।  
 पाण्डवास्तु महाभागा युक्तास्तु यशसानवाः ।

[ (L. 1) T<sub>2</sub> कृते यद्वत्कला अपि; T<sub>3</sub> कृते तद्वत्कला अपि  
 (for the post. half). — (L. 2) T<sub>3</sub> च (for तु).  
 G<sub>1</sub> महाभाग (for 'भागा'). ]

7 <sup>δ</sup> D<sub>6</sub>. 6 T<sub>2</sub>. 4 G<sub>1</sub>. 2 [s]तिशक्तिः (for युधिष्ठिरः).  
 —<sup>°</sup> K<sub>3</sub> शुश्रुवे (for शुश्राव). G<sub>3</sub> -वीरस्य (for -चक्रस्य).  
 —<sup>d</sup> K<sub>2-4</sub> D<sub>8</sub>. 9 मौसले; K<sub>6</sub> मौशल्यः; B मौपले;  
 D<sub>4</sub> मौसलैः (for 'ले'). T<sub>3</sub> कयनं (for कदनं). K<sub>3</sub>  
 महत् (for कृतम्). D<sub>6</sub>. 6 T<sub>1</sub>. 2. 4 G<sub>1-3</sub>. 5 M मुसलोत्सा-  
 द् (G<sub>3</sub> 'त्पात')ने कृतं.

8 <sup>a</sup> K<sub>1-3</sub> B<sub>1</sub> D<sub>3</sub>. 5. 6 T<sub>1</sub>. 2 G<sub>1</sub>. 2. 5 M<sub>1-2</sub>. 5 विमुक्तं;  
 T<sub>3</sub> विमुक्तः; G<sub>3</sub> नियुक्तं (for विमुक्तं). T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> M<sub>6</sub> स  
 (for च). K<sub>6</sub> विमुक्तं वासुदेवस्य. —<sup>δ</sup> K<sub>5</sub> रामस्य  
 (for रामं च). K<sub>2</sub>. 3 पाण्डवाः (for 'वः'). —<sup>°</sup> K<sub>3</sub>  
 राजन् (for भ्रातृन्). —<sup>d</sup> K<sub>1</sub>. 2 करिष्यामि (for  
 'म').

9 <sup>δ</sup> K<sub>1</sub> -बलात्कृतं; D<sub>8</sub>. 9 -बलात्कृतात् (for 'तान्').  
 —<sup>°</sup> K<sub>1-3</sub> D<sub>5</sub>. 6 T<sub>1</sub>. 2. 4 G<sub>1</sub>. 3. 5 श्रुत्वा ते (K<sub>3</sub> वै) (by  
 transp.); K<sub>6</sub> वै श्रुत्वा; B<sub>3</sub> ताञ्श्रुत्वा. —<sup>d</sup> K<sub>1</sub>  
 D<sub>5</sub>. 6 T<sub>1</sub>. 2. 4 G<sub>1-3</sub>. 5 M भृशं (for [अ]भवन्). K<sub>2</sub>  
 पाण्डवा व्यथिता भृशं; K<sub>4</sub> व्यथिताः पाण्डवान्हतः (sic).

10 <sup>a</sup> D<sub>5</sub>. 6 T<sub>1</sub>. 2. 4 G<sub>1-3</sub>. 5 M वासुदेवस्य निधनं.  
 —<sup>δ</sup> T<sub>1</sub> च (for [ह]व). —<sup>°</sup> B<sub>2</sub> धीरा (for वीरा).  
 K<sub>1</sub> राजन्; K<sub>2</sub> चैव (for तस्य). —<sup>d</sup> K<sub>1</sub> D<sub>5</sub>  
 शार्ङ्गधन्विनः.

11 <sup>a</sup> K<sub>2-5</sub> Dn<sub>2</sub> D<sub>3</sub>. 9 मौशलं; B मौपलं (for  
 मौसलं). K<sub>4</sub> D<sub>1</sub>. 7 तु (for ते). Dn<sub>2</sub> D<sub>2-4</sub>. 9 T<sub>3</sub>  
 समाश्रित्य; G<sub>3</sub> परिश्रित्य (for 'श्रुत्य). —<sup>δ</sup> K<sub>1</sub>. 2  
 परिश्रुताः; K<sub>3</sub> परायणाः; K<sub>4</sub> B<sub>1</sub>. 3-5 D<sub>6</sub>. 3 समाहृताः;  
 B<sub>6</sub> D<sub>7</sub> समाहृताः (for -समन्विताः). —<sup>°</sup> K<sub>1</sub>. 3 D<sub>9</sub>  
 M<sub>3</sub> विपण्णः; B<sub>6</sub> विनष्टा (for विपण्णा). K<sub>1</sub>. 3 भयः;  
 K<sub>4</sub> B<sub>2-4</sub> D<sub>1</sub>. 5-8 T<sub>1</sub>. 2. 4 G<sub>1-3</sub>. 5 M गतः (for हतः).  
 K<sub>2</sub> विपण्णा भवसंकल्पात्.

Colophon om. in K<sub>4</sub> B (except B<sub>3</sub>) Dn D<sub>1-4</sub>. 7-8.  
 — Adhy. name: K<sub>4</sub> पाण्डवविपादः. — Adhy. no.  
 (figures, words or both): K<sub>6</sub> D<sub>5</sub>. 6 T G<sub>1-3</sub>. 5 M 1  
 (as in text). — Śloka no.: K<sub>4</sub> 12; Dn<sub>1</sub>  
 D<sub>9</sub> 11.

2

1 <sup>a</sup> T<sub>1</sub> अभवन् (for भगवन्). D<sub>3</sub> केनाथ शसा  
 भगवन्. —<sup>°</sup> B<sub>6</sub> निधने (for पश्यतो). —<sup>d</sup> K<sub>1</sub>. 2  
 महाबलाः; K<sub>6</sub> G<sub>3</sub> 'रथः (for 'रथाः). — After 1,  
 T<sub>1</sub>. 3 G<sub>3</sub> M<sub>6</sub> ins.;

जनमेजय उवाच ।

केनानुशप्तास्ते वीराः क्षयं वृष्ण्यन्धका ययुः ।

भोजाश्च द्विजवर्यं त्वं विस्तरेण वदस्व मे ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

विश्वामित्रं च कण्वं च नारदं च तपोधनम् ।

सारणप्रमुखा वीरा ददृशुर्द्वारकागतान् ॥ ४

ते वै साम्बं पुरस्कृत्य भूषयित्वा स्त्रियं यथा ।

अनुवक्षुपसंगम्य दैवदण्डनिपीडिताः ॥ ५

इयं स्त्री पुत्रकामस्य बभ्रोरमिततेजसः ।

ऋपयः साधु जानीत किमियं जनयिष्यति ॥ ६

इत्युक्तास्ते तदा राजन्निप्रलम्भप्रधर्षिताः ।

प्रत्यनुवंस्तान्मुनयो यत्तच्छृणु नराधिप ॥ ७

वृष्ण्यन्धकविनाशाय मुसलं घोरमायसम् ।

वासुदेवस्य दायादः साम्बोऽयं जनयिष्यति ॥ ८

येन यूयं सुदुर्वृत्ता नृशंसा जातमन्यवः ।

उच्छेत्तारः कुलं कृत्स्नमृते रामजनार्दनौ ॥ ९

समुद्रं यास्यति श्रीमांस्त्यक्त्वा देहं हलायुधः ।

जरा कृष्णं महात्मानं शयानं भुवि भेत्यस्यति ॥ १०

C. 16. 21  
B 16. 1. 21  
K. 16. 2. 10

4\* एतद्भवन्तं पृच्छामि संमान्याभिप्रणम्य च ।

2 D<sub>1</sub> om. 2. After the ref., G<sub>3</sub> reads 4<sup>ab</sup> for the first time, repeating it in its proper place. —<sup>a</sup>) D<sub>1</sub> -विन्दे (for -त्रिन्दे). T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> M<sub>5</sub> तु (for स्थ). K<sub>2</sub> त्वय; K<sub>2.5</sub> तदा; D<sub>5.6</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1-4</sub> गते (for ततो). K<sub>1</sub> षट्त्रिंशे त्वय संग्राहे. —<sup>b</sup>) K<sub>3</sub> B<sub>5</sub> [s]भवत् (B<sub>5</sub> न्) (for महान्). K<sub>1</sub> वृष्णयः पर्ययो-धयन्; K<sub>5</sub> वृष्णीनामभवोभवत्. —<sup>c</sup>) K<sub>3.4</sub> Dn<sub>2</sub> मुश-लैस्; B मुपलैस्; M<sub>5</sub> उत्सवैस् (for मुसलैस्). G<sub>3</sub> तैस् (for ते). K<sub>1</sub> [s]पि; K<sub>2.3.5</sub> हि (for तु). —<sup>d</sup>) M<sub>1</sub> निजग्मुः (for 'द्युः). K<sub>2.5</sub> D<sub>3</sub> -नोदिताः (for 'चो'). T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> M<sub>5</sub> जहूः कालेन चोदिताः.

3 D<sub>1</sub> om. the ref. —<sup>a</sup>) K<sub>1</sub> केनात्ति; M<sub>5</sub> कदा तु (for केनानु-). T<sub>1</sub> -शापात्ते; G<sub>3</sub> -शापिता (for -शाप्तास्ते). —<sup>b</sup>) T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> कथं (for क्षयं). K<sub>4</sub> B Dn D<sub>1-4.7-9</sub> T<sub>1.3</sub> G<sub>1</sub> गताः; G<sub>3</sub> मिथः (for ययुः). —<sup>c</sup>) K<sub>5</sub> तु (for च). —<sup>d</sup>) K<sub>1.2</sub> D<sub>5.6</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1-3</sub> M<sub>1.2-5</sub> तत् (for मे).

4 G<sub>3</sub> reads 4<sup>ab</sup> for the first time after the ref. in st. 2. —<sup>a</sup>) K<sub>5</sub> काण्वं; D<sub>5</sub> कणं (for कण्वं). —<sup>b</sup>) K<sub>1-3.5</sub> D<sub>5.6</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>1.2.5</sub> M यशस्विनं; T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> (both times) तपस्विनं (for तपोधनम्). —<sup>c</sup>) B<sub>2</sub> शारण- (for सां). K<sub>2</sub> भौमान्; K<sub>5</sub> भोजा; D<sub>5.6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1.2</sub> M<sub>2.5</sub> भीमा; T<sub>1</sub> ते वै; M<sub>1</sub> हीमान् (for वीरा). K<sub>1</sub> G<sub>3</sub> सारणप्रमुखान्वीरान्. —<sup>d</sup>) K<sub>3.4</sub> Dn D<sub>1-3.9</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> M<sub>1.5</sub> ददृशुर्द्वारकां गतान्.

5 <sup>a</sup>) K<sub>2</sub> तं वै; K<sub>4</sub> ततो; B<sub>1</sub> तान् वै; B<sub>2.4-6</sub> Dn D<sub>1-4.7.9</sub> T<sub>3</sub> ते तान्; D<sub>3</sub> तेथ (for ते वै). K<sub>2</sub> B D<sub>1.6</sub> ज्ञां वै. —<sup>b</sup>) K<sub>5</sub> वैपयित्वा (for भूं). D<sub>5.6</sub>

T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1-3.5</sub> यथा स्त्रियं (T<sub>1</sub> °यः) (by transp.). D<sub>1</sub> तथा (for यथा). —<sup>c</sup>) D<sub>5.6</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>1.2</sub> -संगृह्य (for -संगम्य). —<sup>d</sup>) B<sub>1.3</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1.5</sub> M<sub>2.3.5</sub> देव- (for दैव-). K<sub>2</sub> B<sub>1</sub> -दंढेन; G<sub>2</sub> -दंढानि (for -दण्डनि-). K<sub>4</sub> -पातिताः; K<sub>5</sub> -योजिताः (for -पीडिताः).

6 <sup>a</sup>) B<sub>5</sub> -काम्यस्य; G<sub>3</sub> -कामा च (for -कामस्य). —<sup>b</sup>) G<sub>3</sub> पुत्रीम् (for बभ्रोर). —<sup>c</sup>) D<sub>3.5</sub> T<sub>2</sub> G<sub>5</sub> जयं (for इयं). K<sub>3.5</sub> किमि (K<sub>5</sub> °म)यं प्रसवि-ष्यति.

7 K<sub>1.2</sub> om. 7. —<sup>a</sup>) K<sub>5</sub> तथा राजन्; D<sub>5.6</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1-3.5</sub> M महाराज. —<sup>b</sup>) B<sub>1</sub> -प्रहर्षिताः; B<sub>5</sub> D<sub>3</sub> G<sub>3</sub> -प्रदर्शिताः. —<sup>c</sup>) K<sub>3.6</sub> तच्छृणुष्व (for यत्तच्छृणु).

8 Before 8, K<sub>3.5</sub> T<sub>1.3</sub> G<sub>3</sub> M<sub>3.5</sub> ins. ऋपय ऊचुः. B<sub>5</sub> om. (hapl.) 8<sup>a</sup>-15<sup>ab</sup>. —<sup>b</sup>) K<sub>3.4</sub> Dn<sub>2</sub> D<sub>9</sub> मुशलं; B<sub>1-5</sub> मुपलं (for मुसलं). K<sub>1.2</sub> घोरं मुसलमायसं; K<sub>5</sub> मुसलं होवमायसं. —<sup>c</sup>) K<sub>2</sub> संबोधं (sic); B (B<sub>5</sub> om.) D<sub>1</sub> शंभोयं.

9 B<sub>5</sub> om. 9 (cf. v. 1. 8). —<sup>a</sup>) K<sub>1</sub> येयं (for यूयं). K<sub>4</sub> सुवृत्तानां; K<sub>5</sub> सुदुःखार्ता; B<sub>5</sub> सुदुर्वृत्तं; D<sub>3</sub> सुवृत्तास्ते; D<sub>5</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>1.2</sub> सुनिर्वृत्ता (for सुदुर्वृत्ता). —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub> घृत-; K<sub>2</sub> यत्- (for जात-). —<sup>c</sup>) K<sub>2</sub> संछेत्तारः; G<sub>3</sub> उच्छेत्तारं. K<sub>1-3</sub> D<sub>5.6</sub> T G<sub>1.3.5</sub> M सर्वम्; K<sub>5</sub> सर्वे (for कृत्स्नम्). —<sup>d</sup>) K<sub>5</sub> मत्तः काम-वशं गतः; D<sub>1</sub> ऋते रामजनार्दनात्.

10 B<sub>5</sub> om. 10 (cf. v. 1. 8). —<sup>a</sup>) K<sub>5</sub> यास्यते (for °त्ति). —<sup>b</sup>) K<sub>1.2.4</sub> B<sub>1.2</sub> D<sub>5-8</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1-3.5</sub> M मुक्त्वा (for त्यक्त्वा). K<sub>3</sub> जनार्दनः (for हलायुधः). —<sup>c</sup>) D<sub>5.6</sub> शिवं; T<sub>1</sub> G<sub>1.2</sub> न्याधः; T<sub>4</sub> शीलं; G<sub>3</sub> जले (for जरा). K<sub>4</sub> कृष्णे (for कृष्णं). K<sub>2.5</sub> D<sub>5.6</sub> T<sub>1.2.4</sub>

इत्यब्रुवन्त ते राजन्प्रलब्धास्तैर्दुरात्मभिः ।

मुनयः क्रोधरक्ताक्षाः समीक्षयाथ परस्परम् ॥ ११

तथोक्त्वा मुनयस्ते तु ततः केशवमभ्ययुः ॥ १२

अथान्नवीत्तदा वृष्णीञ्श्रुत्वैवं मधुसूदनः ।

अन्तज्ञो मतिमांस्तस्य भवितव्यं तथेति तान् ॥ १३

एवमुक्त्वा हृषीकेशः प्रविवेश पुनर्गृहान् ।

कृतान्तमन्यथा नैच्छत्कर्तुं स जगतः प्रभुः ॥ १४

G1-3. 5 M महाभागं (for °ह्मानं). —<sup>d</sup>) D8 तु वि-  
(for भुवि). K B1 D1. 5. 0 T2. 4 G1. 2. 5 M वेत्स्यति;  
T1 विध्यति; G8 विद्यते (for भेत्स्यति).

11 B6 om. 11 (cf. v. 1. 8). —<sup>a</sup>) K1 ब्रुवंस्तु ते;  
K8 Dn D1-0. 0 T G1-3. 5 M [अ]ब्रुवंस्ततो; K6 [उ]क्त-  
वंतस्ते; D1. 7 [अ]ब्रुवंतस्ते (for °वन्त ते). B4 (marg.  
as in text) सर्वे (for राजन्). —<sup>b</sup>) K3. 5 प्रलु (K6  
दुर्लु) ष्धास् (for प्रल°). D7 ते (for तैर्). D5. 0 T1. 2. 1  
G1-3. 5 M प्रल (G8 °लु) ष्धास्ते महर्षयः. — D6 T1. 2. 4  
G1-3. 5 M om. 11<sup>ad</sup>; D6 reads the same on marg.

12 B6 om. 12 (cf. v. 1. 8). —<sup>a</sup>) D3. 0 T3 तथो-  
क्त्वा. K8 तथेत्युक्त्वाथ मुनयः; K4 B4 तथो (B4 अथो).  
क्त्वा मुनिभिस्ते तु. —<sup>b</sup>) K1 तथा (for ततः). K1. 2. 5  
कौरवम् (sic) (for केशवम्). K2 अत्ययुः (for अभ्ययुः).  
K3 कौवेरमथमभ्ययुः (sic); D5. 0 T2. 4 G1. 2. 5 M1-4  
यथागतमथो ययुः; T1 G3 M6 यथायातं त (T1 य) था  
ययुः; T3 यथायातं ततो ययुः.

13 B6 om. 13 (cf. v. 1. 8). —<sup>a</sup>) K1 ततो;  
K3 B1. 3. 5 D7. 0 T2. 4 G1. 2 M1. 4 तथा (for तदा). T2  
विष्णुः (for वृष्णीञ्). —<sup>b</sup>) K1. 2 B1. 3-5 Dn2 D2-1. 0  
T3 श्रुत्वैव; D5. 0 T1. 2. 4 G1-3. 5 M1-4 श्रुत्वैतन्; D8  
श्रुत्वैर्दं; M5 श्रुत्वैमं (for श्रुत्वैवं). —<sup>d</sup>) K1-3 च;  
K6 D5. 0 T4 G1 तत् (for तान्).

14 B6 om. 14 (cf. v. 1. 8). —<sup>a</sup>) M6 उक्तो (for  
उक्त्वा). —<sup>b</sup>) K4 B1-5 Dn D1-1. 7-9 T3 पुरं तदा;  
G6 M2-5 पुनर्गृहं (for °हान्). G3 आदिदेश पुनः पुनः.  
—<sup>cd</sup>) K1-3. 5 D6. 0 T1. 2. 4 G1-3. 5 M transp.  
नैच्छत् and कर्तुं. K1 जगतां (for °तः). G8 पतिः  
(for प्रभुः).

15 B6 om. 15<sup>ab</sup> (cf. v. 1. 8). —<sup>a</sup>) K1 D6. 0  
T2. 1 G1-3. 5 M1. 2. 5 तु (for स्य). K4 B (B6 om.)  
D1. 0 शान्वा. —<sup>b</sup>) K3 Dn2 D9 मुशलं; B1-5 D3 मुपलं

श्वोभूतेऽथ ततः साम्नो मुसलं तदसूत वै ।

वृष्ण्यन्धकविनाशाय किंकरप्रतिमं महत् ॥ १५

प्रसूतं शापजं घोरं तच्च राज्ञे न्यवेदयन् ।

विपण्णरूपस्तद्राजा सूक्ष्मं चूर्णमकारयत् ॥ १६

प्राक्षिपन्सागरे तच्च पुरुषा राजशासनात् ।

अधोपर्यंश्च नगरे वचनादाहुकस्य च ॥ १७

अद्य प्रभृति सर्वेषु वृष्ण्यन्धकगृहेष्विह ।

(for मुसलं). K6 मुसलं तदसूतं (sic); D5. 0 T1. 2. 4  
G1. 2. 5 M °लं तद् (T2 सम) सूयत; G8 °लं समजायत.  
— After 15<sup>ab</sup>, K B1-5 Dn D1-1. 5 (marg.). 7-9 T3  
ins. :

5\* येन वृष्ण्यन्धककुले पुरुषा भस्मसात्कृताः ।

[ K2. 5 -कुलं. D8 गताः. ]

—<sup>d</sup>) K3. 4 D1. 7 मुद्गर (for किंकर). T1 प्रभवं  
(for प्रतिमं).

16 <sup>a</sup>) N (except D5. 0) असूत; G3. 5 M2. 4  
प्रसूत (for प्रसूतं). K1 मुसलं; K4 D1. 7 चायसं;  
B6 पापजं; G5 -शापलं (sic) (for शापजं). —<sup>b</sup>)  
K1 D3. 0 राज्ञो (for राज्ञे). K1. 5 B3. 4 T3 G1. 2. 5  
M2. 3 न्यवेदयत्; K8 निवेदितं; D4 निवेदयन् (for  
न्यवे°). —<sup>c</sup>) K4 विपण्ण (sic); D5. 0 T2. 4 G1. 2. 5 M  
विचर्ण- (for विपण्ण-). T3 तु तदा (for तद्राजा). T1  
विचर्णवदनो राजा; G3 विचर्णरूपवदनः. —<sup>d</sup>) K1 D5 T2  
G3. 5 M सूक्ष्म- (for सूक्ष्मं). M1 अकारयत् (for अका°).  
T1 ततश्च न्ययितोभवत्. — After 16, K2 ins. 8\*.

17 K2 om. 17. —<sup>a</sup>) K1 G2 M3-5 प्राक्षिपत् (for  
°पन्). K6 सागरं. — For 17<sup>ab</sup>, K4 B D (except  
D6) T3 subst. :

6\* तच्चूर्णं सागरे चापि प्राक्षिपन्पुरुषा नृप ।

[ B6 प्राक्षिपन्पुरुषोत्तम (for the post. half). ]

— After 17<sup>ab</sup>, M4 ins. :

7\* जज्ञे सावे[व?]रकाश्रूर्णं प्रकृतं तैर्महोदधौ ।

—<sup>c</sup>) K1 D8 आधोपर्यंश्च; K6 अधोपर्यच; D4 अचो-  
पर्यंश्च (for अधोप°). D7 ते (for च). K4 D1 अधो-  
पर्यंत नगरे. —<sup>d</sup>) K1 T2 M1. 8. 4 ह; B1. 4 (marg.).  
5. 0 Dn D2-1. 0 T3 ते (for च). — After 17, K  
(K2 after 16) B Dn D1-1. 5 (marg.). 7-9 T2. 3 ins. :

सुरासवो न कर्तव्यः सर्वैर्नगरवासिभिः ॥ १८  
यत्र नोऽविदितं कुर्यात्पेयं कश्चिन्नरः क्वचित् ।  
जीवन्स शूलमारोहेत्स्वयं कृत्वा सवान्धवः ॥ १९

ततो राजभयात्सर्वे नियमं चक्रिरे तदा ।  
नराः शासनमाज्ञाय तस्य राज्ञो महात्मनः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

वैशंपायन उवाच ।  
एवं प्रयतमानानां वृष्णीनामन्धकैः सह ।

कालो गृहाणि सर्वेषां परिचक्राम नित्यशः ॥ १  
करालो विक्रटो मुण्डः पुरुषः कृष्णापिङ्गलः ।

C. 16. 3A  
B. 16. 2. 2  
K. 16. 3. 2

8\* जनार्दनस्य रामस्य वज्रोश्चैव महात्मनः ।  
[ K<sub>2</sub> om. the prior half. ]

18 <sup>b</sup>) B<sub>1.5.6</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1-4.9</sub> T<sub>3</sub> -कुलेषु (for -गृहेषु).  
K<sub>2-5</sub> B<sub>2-6</sub> D<sub>1.7</sub> च; D<sub>5.6</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1-3.5</sub> M [अ]य  
(for [इ]ह). — <sup>c</sup>) K<sub>4</sub> कर्तव्यं (for 'व्यः). — <sup>d</sup>)  
K<sub>4</sub> सर्वं (for सर्वैर्). K<sub>1-3.5</sub> विषय- (for नगर-).

19 <sup>a</sup>) T<sub>3</sub> यच्च नो; G<sub>3</sub> यच्चापि; M<sub>3</sub> यदि न (for  
यश्च नो). K<sub>1</sub> [5]विधितं; B<sub>1</sub> 'दिते; D<sub>5.6</sub> T<sub>1</sub> 'तयं;  
D<sub>1</sub> 'दितं (for 'दितं). K<sub>5</sub> यश्च वो विधिना कुर्याद्. — <sup>b</sup>)  
K<sub>1</sub> पेयं; K<sub>3</sub> B<sub>1</sub> एवं; D<sub>3</sub> G<sub>2</sub> स्वयं (for पेयं). B<sub>3</sub>  
कुर्यान्; D<sub>2.6</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>2</sub> किञ्चित् (for कश्चिन्). K<sub>1-3</sub> D<sub>5.6</sub>  
T<sub>1.2.4</sub> M transp. नरः and क्वचित्. K<sub>5</sub> एवं कापि क्वचि-  
न्नरः. — <sup>c</sup>) K<sub>3.5</sub> स जीवन् (by transp.); G<sub>3</sub> दीप्तः  
स. K<sub>5</sub> शीलम् (sic); D<sub>1</sub> कीलम् (for शूलम्).  
— <sup>d</sup>) D<sub>3</sub> पेयं (for स्वयं). K<sub>5</sub> [अ]य (for स). D<sub>5.6</sub>  
T<sub>1</sub> M<sub>1</sub> सहान्वयैः (M<sub>1</sub> 'यः); D<sub>1.6</sub> सवां (D<sub>1</sub> च वां )  
धवाः. T<sub>1</sub> स्वयं गच्छेत्स चानयः; T<sub>2</sub> G<sub>1-3.5</sub> M<sub>1-3.5</sub> क्षयं  
कृत्वा सहान्वयैः (T<sub>2</sub> G<sub>3</sub> M<sub>2</sub> 'यः; M<sub>2.3</sub> 'यं).

20 <sup>a</sup>) K<sub>5</sub> सतो (for ततो). — <sup>b</sup>) K<sub>1-3.5</sub> नियमं  
(K<sub>3</sub> विनयं) तत्र चक्रिरे; D<sub>5</sub> 'मं च प्रचक्रिरे; D<sub>5</sub>  
T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1-3.5</sub> M नियतं तं न (T<sub>1</sub> 'तं न च; M<sub>1</sub> 'तान्  
न; M<sub>2</sub> 'तन् न) चक्रिरे. — <sup>d</sup>) N (except D<sub>5.6</sub>)  
रामस्याह्निद्रकर्मणः.

Colophon om. in K<sub>1.2</sub>. — Adhy. no. (figures,  
words or both): K<sub>4</sub> D<sub>n1</sub> D<sub>3.7</sub> 1; K<sub>5</sub> D<sub>5</sub> T  
G<sub>1-3.5</sub> M 2 (as in text). — Śloka no.: K<sub>4</sub> 32;  
D<sub>n1</sub> D<sub>3</sub> 31; D<sub>3</sub> 34.

3

1 M<sub>5</sub> repeats (without var.) 1<sup>a</sup>-10<sup>a</sup> after the  
end of this adhy. K<sub>1.2</sub> om. the ref. — <sup>b</sup>) K<sub>4</sub>  
यदूनाम् (for वृष्णीनाम्). K<sub>1</sub> मत्कुणैः; K<sub>5</sub> वांधवैः  
(for अन्धकैः). — <sup>c</sup>) K<sub>1-3.5</sub> D<sub>5.6</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1.3.5</sub> M  
सर्वाणि (for सर्वेषां). — <sup>d</sup>) B<sub>1.6</sub> सर्वशः (for नित्यशः).  
M<sub>5</sub> परिक्रामति नित्यशः.

2 For the repetition in M<sub>5</sub>, cf. v. 1. 1. — <sup>a</sup>)  
B<sub>1</sub> करालः; D<sub>5.6</sub> T G<sub>1-3.5</sub> M कराळो. K<sub>1</sub> किकलो;  
K<sub>2</sub> विकलो (for 'टो). — <sup>b</sup>) D<sub>5.6</sub> T G<sub>1-3.5</sub> र्पिंगलः;  
D<sub>5</sub> र्पिंगलाः (sic). — For 2<sup>ab</sup>, K<sub>3</sub> subst.:

9\* करटो मुण्डः पुरुषः कृष्णापिङ्गलोचनः ।

— After 2<sup>ab</sup>, K<sub>3.5</sub> ins.:

10\* समूहिनि महाकेतुर्जपापुष्पावतंसकः ।

कृकलासवाहनगः काकपक्षविभूषणः ।

[ (L. 1) K<sub>5</sub> समूहिणी (for 'हिनि). K<sub>5</sub> -पुष्पावतंसकाः.  
— (L. 2) K<sub>5</sub> करालमाहनयनः (sic) (for the prior  
half). ]

— <sup>c</sup>) K<sub>1</sub> D<sub>1</sub> गृहान्; G<sub>1</sub> गृहानि. K<sub>3</sub> अवेक्षन्; D<sub>n</sub>  
D<sub>2-4.7.9</sub> M<sub>3</sub> आवेक्ष्य (for अवे'). — <sup>d</sup>) B<sub>5</sub> नावेक्ष्य  
च; T<sub>1</sub> अदृश्यच्च (for नादृश्यत्). B<sub>1.3.5.6</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2-4.9</sub>  
T<sub>3</sub> क्वचित् (for पुनः). G<sub>1.2</sub> पुनः (for क्वचित्).  
— After 2, N (except D<sub>5</sub>) T<sub>2.3</sub> ins.:

11\* तमघ्नन्त महोष्वासाः शरैः शतसहस्रशः ।

न चाशक्यत वेदुं स सर्वभूतालयस्तदा ।

[ (L. 1) K<sub>1-3.5</sub> अभ्यघ्नन् (for अघ्नन्). D<sub>5</sub> शत-

गृहाण्यवेक्ष्य वृष्णीनां नादृश्यत पुनः क्वचित् ॥ २  
उत्पेदिरे महावाता दारुणाश्च दिने दिने ।  
वृष्ण्यन्धकविनाशाय ब्रह्मो रोमहर्षणाः ॥ ३  
विवृद्धभूपका रथ्या विभिन्नमणिकास्तथा ।  
चीचीकृचीति वाश्यन्त्यः सारिका वृष्णिवेश्मसु ।  
नोपशाम्यति शब्दश्च स दिवारान्नमेव हि ॥ ४

अनुकुर्वन्नुल्लूकानां सारसा विरुतं तथा ।  
अजाः शिवानां च रुतमन्वकुर्वत भारत ॥ ५  
पाण्डुरा रक्तपादाश्च विहगाः कालचोदिताः ।  
वृष्ण्यन्धकानां गेहेषु कपोता व्यचरंस्तदा ॥ ६  
व्यजायन्त खरा गोषु करभाश्चतरीषु च ।  
शुनीष्वपि विडालाश्च भूपका नकुलीषु च ॥ ७

शोध (for शरैः शत-). K<sub>6</sub> शरैः संनतपर्वभिः (for the post. half). — (L. 2) D<sub>8.9</sub> अशक्यंत. K<sub>6</sub> न चाशक्यंत ते बोद्धं; B<sub>2</sub> न चाशक्यंत वेद्धं तं; D<sub>3</sub> न च शक्यत वेदाक्यंत; D<sub>6</sub> न च शक्यंत\*\*\* (for the prior half). D<sub>6</sub> om. the post. half. B<sub>1-3.5.6</sub> -भूताण्ययम्; B<sub>2</sub> (also marg. as above) -भूतांतकं; B<sub>4</sub> -भूताशयम् (for 'लयम्'). T<sub>2.3</sub> तथा (for तदा). K<sub>6</sub> सर्वभूताशयस्तथा (for the post. half). ]

3 For the repetition in M<sub>6</sub>, cf. v. l. 1. — <sup>a</sup>) D<sub>1.7</sub> उत्पेदिरे (for 'दिरे'). K<sub>3.5</sub> T<sub>3</sub> G<sub>2</sub> M<sub>1.2</sub> (inf. lin. as in text) महोत्पाता; D<sub>5</sub> (before corr.).<sup>c</sup> T<sub>4</sub> G<sub>2</sub> तु भावानां (sic); G<sub>1</sub> तु भगवन् (for महावाता). K<sub>1.2.4</sub> उत्पेदिरे महोत्पाता (K<sub>2</sub> 'हावाता'); T<sub>1.2</sub> उत्पे-  
तुश्च महोत्पाता. — <sup>b</sup>) K<sub>3.5</sub> हि (for च). K<sub>1.2.5</sub> दिशो दश (for दिने दिने). — <sup>d</sup>) K<sub>1-3.5</sub> B D (except D<sub>6</sub>) लोमः; K<sub>4</sub> लोक- (for रोम-).

4 For the repetition in M<sub>6</sub>, cf. v. l. 1. — <sup>a</sup>) D<sub>4</sub> प्रचद्धः; D<sub>5.6</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>1</sub> प्रवृद्धः; T<sub>1</sub> M<sub>6</sub> विवर्ध- (for विवृद्ध-). Some MSS. -भूपिका (for -भूपका). — <sup>b</sup>) K<sub>3.5</sub> विभन्नः; T<sub>1</sub> विच्छिन्न- (for विभिन्न-). D<sub>5.6</sub> -वणिकास् (for -मणिकास्). K<sub>6</sub> तदा (for तथा). K<sub>1</sub> विभिन्नापणिकास्तथा; D<sub>7</sub> 'न्ना भित्तिकास्तथा. — After 4<sup>ab</sup>, N (except D<sub>6.6</sub>) T<sub>3</sub> ins.:

12\* केशा नखाश्च सुप्तानामधन्ते भूपकैर्निशि ।

[ K<sub>2.5</sub> अखादन्; B<sub>8</sub> नखाश्च (for नखाश्च). K<sub>1</sub> केशानखाद्बहुप्तानां (sic) (for the prior half). K<sub>6</sub> D<sub>7</sub> भक्षयंते; D<sub>8</sub> आधन्ते (for अधन्ते). B<sub>4</sub> विलं (for निशि). K<sub>1.2.5</sub> दूनां (K<sub>6</sub> नृणां) युवतयो निशि (for the post. half). ]

— <sup>c</sup>) K<sub>1.2</sub> चीचीकृची च (K<sub>2</sub> 'चीची'); D<sub>5.6</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1-3.5</sub> M चीचीकृचीति (for चीची'). K<sub>6</sub> B<sub>1</sub> वासंती; B<sub>5</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1-4</sub> वाशं (B<sub>5</sub> D<sub>2.3</sub> 'सं')ति (for वाशन्यः). K<sub>3</sub> B<sub>2-3.6</sub> D<sub>1-2</sub> T<sub>3</sub> चि (K<sub>8</sub> D<sub>7.9</sub> ची)चीकृचीति वाशं (K<sub>3</sub> B<sub>3.4</sub> D<sub>8.9</sub> 'सं'; T<sub>3</sub> 'चं')ति; K<sub>4</sub> चीची-

कृचिति वासंति. — <sup>a</sup>) K<sub>1.2.5</sub> B<sub>4</sub> D<sub>8</sub> T<sub>1.2</sub> शारिका. B<sub>3</sub> -वेश्मनि (for 'सु'). D<sub>5.6</sub> T<sub>3.4</sub> G<sub>1-3.5</sub> M शारिका वृष्णिवेश्मनि. — K<sub>2</sub> om. 4<sup>a-5</sup>. — <sup>c</sup>) B<sub>4</sub> -सर्पति; D<sub>5</sub> G<sub>5</sub> M<sub>2-4</sub> -श्याम्यत (for 'ति). K<sub>3</sub> T<sub>3</sub> शब्दस्तु; K<sub>6</sub> [अ]सौ शब्दः; B<sub>1.5</sub> D<sub>n1</sub> D<sub>2-4</sub> शब्दः स (for शब्दश्च). K<sub>1</sub> न चाशाम्यत शब्दः स. — <sup>d</sup>) K<sub>2.4</sub> B<sub>5</sub> -रात्रिम् (for -रात्रम्). K<sub>2-5</sub> D<sub>1.6-7</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>1.2</sub> M<sub>1.3</sub> च; B<sub>4</sub> G<sub>6</sub> M<sub>2.4.5</sub> इ (for हि). K<sub>1</sub> दिवा रात्रौ तथैव च; T<sub>1</sub> रात्र्यहानि सदैव तु.

5 For the repetition in M<sub>6</sub>, cf. v. l. 1. K<sub>2</sub> om. 5<sup>ab</sup> (cf. v. l. 4). — <sup>a</sup>) B<sub>4</sub> D<sub>n</sub> D<sub>5.6</sub> T<sub>3</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1-4</sub> अन्वकुर्वन् (for अनु'). K<sub>3</sub> D<sub>1.7</sub> अनुकुर्वन्ति भूतानां; K<sub>4.5</sub> अनु (K<sub>5</sub> 'न्व)कुर्वन्तु सू (K<sub>5</sub> लो)कानां; M<sub>6</sub> अन्वकुर्वन्नकुलानां. — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> D<sub>5.6</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1-3.5</sub> M सारसा (K<sub>1</sub> शारिका) वृष्णिवेश्मसु (G<sub>5</sub> M<sub>2.5</sub> 'नि'); K<sub>3.5</sub> वायसा वृष्णिवेश्मसु (K<sub>3</sub> 'नि'); D<sub>7</sub> सारिका विरुतं यथा. — <sup>c</sup>) K<sub>4</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1-4.6.7.9</sub> T<sub>3.4</sub> G<sub>1.2</sub> वि- (for च). — <sup>d</sup>) K<sub>1.2</sub> B<sub>4</sub> D<sub>1-4.6</sub> T<sub>3.4</sub> G<sub>1.2</sub> M<sub>4.5</sub> अन्वकुर्वन्त (D<sub>4</sub> 'ति); K<sub>4</sub> महत्कुर्वन्त; K<sub>5</sub> शृण्वन्कुर्वन्त; B<sub>1-3.5.6</sub> D<sub>1.8</sub> G<sub>2</sub> अनुकुर्वन्त (D<sub>7</sub> 'ति) (for अन्वकुर्वन्त).

6 For the repetition in M<sub>6</sub>, cf. v. l. 1. — <sup>a</sup>) B D<sub>5.6</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>5</sub> M<sub>2-6</sub> पांडरा (for पाण्डुरा). — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>2.8</sub> D<sub>n</sub> T<sub>2</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1.2.4.5</sub> विहंगाः. K<sub>3.5</sub> D<sub>5</sub> -नोदिताः (for -चो'). — <sup>c</sup>) K<sub>2.5</sub> वृष्ण्यन्धकगृहेष्वेव. — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub> विचरंस्. B<sub>2</sub> D<sub>8</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>3</sub> तथा (for तदा). M<sub>8</sub> कपोता विचरंत्युत.

7 For the repetition in M<sub>6</sub>, cf. v. l. 1. G<sub>3</sub> om. 7-9. — <sup>a</sup>) K<sub>2</sub> पुरा; G<sub>5</sub> M<sub>1-3.5</sub> तदा (for खरा). D<sub>5.6</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>1.2</sub> अजा गोषु न्यजायंत; M<sub>4</sub> न्यजायत अजा गोषु. — <sup>b</sup>) D<sub>5.6</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>1.2.5</sub> M ख (M<sub>4</sub> क)राश्च; T<sub>1</sub> श्वानश्च (for करमा). K<sub>6</sub> करमा-  
श्वखरेषु च. — <sup>c</sup>) K<sub>1</sub> G<sub>2</sub> शुनिषु (sic). K<sub>1</sub> अ (for [अ]पि). D<sub>1.7</sub> विडालश्च; D<sub>5</sub> (before corr.).<sup>c</sup> G<sub>5</sub> M<sub>2</sub> (inf. lin.) बिलालाश्च; T<sub>2</sub> G<sub>1.2</sub> विडालाश्च; M<sub>1</sub>

नापत्रपन्त पापानि कुर्वन्तो वृष्णयस्तदा ।  
 प्राद्विपन्त्राह्वणांश्चापि पितृन्देवांस्तथैव च ॥ ८  
 गुरुंश्चाप्यवमन्यन्त न तु रामजनार्दनौ ।  
 पद्भ्यः पतीन्व्युच्चरन्त पत्नीश्च पतयस्तथा ॥ ९  
 विभावसुः प्रचलितो वामं विपरिवर्तते ।  
 नीललोहितमाञ्जिष्टा विसृजन्नर्चिपः पृथक् ॥ १०

उदयास्तमने नित्यं पुर्यां तस्यां दिवाकरः ।  
 व्यदश्यतासकृत्पुंभिः कन्नन्धैः परिवारितः ॥ ११  
 महानसेषु सिद्धेऽन्ने संस्कृतेऽस्तीव भारत ।  
 आहार्यमाणे क्रमयो व्यदश्यन्त नराधिप ॥ १२  
 पुण्याहे वाच्यमाने च जपत्सु च महात्मसु ।  
 अभिधावन्तः श्रूयन्ते न चादश्यत कश्चन ॥ १३

C. 15. 47  
 B. 16. 2. 15  
 K. 16. 3. 15

विडालाग्र; Ms-5 विलाळार (for विडालाग्र). —<sup>a</sup>)  
 Some MSS. मूपिका. Ks. 5 नकुळे (Ks °ले)पु (for  
 °लीपु). D1-3 T1. 2. 4 G1. 2. 5 M [जापि (for च)].

8 For the repetition in Ms, cf. v. 1. 1. Gs om.  
 8 (cf. v. 1. 7). —<sup>a</sup>) K1. 2 T1 M1. 2. 5 नापत्रपंति;  
 K3 नापारमंत; B2. 3 नामंत्रयत; B2 (marg.) D1. 7  
 नानुत्प्यंति (B2 °त); D3 नान्वतप्यंत (for नापत्रपन्त).  
 —<sup>b</sup>) K2 B2. 1. 6 D1-2. 5 T1. 3 तथा (for तदा). —<sup>c</sup>)  
 K2 तेद्विपन्; D5. 6 T1. 2. 4 G1. 2. 5 M अ(Gs आ)र्द्वयन्  
 (for प्राद्विपन्). K1. 2 अद्विपन्त्राह्वणांश्चैव; K3 ते-  
 द्विपन्त्राह्वणांश्च. —<sup>d</sup>) K2 D5. 6 T1. 2. 4 G1. 2. 5  
 M1-3. 5 पितृ- (for पितृन्).

9 For the repetition in Ms, cf. v. 1. 1. Gs om.  
 9 (cf. v. 1. 7). —<sup>a</sup>) Ms पितृन् (for गुरुंश्च). K2  
 सवामन्त; K3 Dn1 T1 Ms अवमन्यंते (for °मन्यन्त).  
 —<sup>b</sup>) Ks ऋते (for न तु). — Dn2 reads 9<sup>ca</sup> on  
 marg. —<sup>c</sup>) K1 अव्यचरन्; B1. 3 व्यचरंत; B1  
 व्युच्चरंति; Dn D2-1. 2 उच्चरंत (D1 °त); D1. 7 अत्य-  
 चरन्; T3 उच्चरंति (for व्युच्चरन्त). K1-3. 5 भार्याः  
 पतीन्व्यभिचरन्; D5. 6 T1. 2. 4 G1. 2. 5 M भार्याः पतीनु-  
 (T1 M2 [inf. lin.] °न्व्यु)चरंति. —<sup>d</sup>) K1-3. 5  
 पुरुषास् (for पतयस्). D1. 7 तदा (for तथा). K4  
 पत्नीषु पतयस्तदा; D5. 6 T1. 2. 4 G1. 2. 5 M भार्याश्च  
 (D5. 6 T2 °यां च) पुरुषान्त्रया.

10 For the repetition in Ms, cf. v. 1. 1. —<sup>a</sup>)  
 K5 (sup. lin.) प्रचलितो; B5 प्रज्वा° (for प्रज्व°).  
 —<sup>b</sup>) K3 वामो; K5 वातो (for वामं). D3 °वर्तत  
 (for °वर्तते). —<sup>c</sup>) K1. 2 B3 Dn D2-1. 2 °मंजिष्टा;  
 K5 °मांजिष्टं; D5 °मांजिष्टो (for °मांजिष्टा). —<sup>d</sup>)  
 K1. 2 व्य(K2 व्या)चरन्; D3 T1. 2 G2. 3 M4 व्य(G3  
 अ)सृजन्; T3 विचरन् (for विसृजन्). G3 (also as  
 in text) M1 कश्चित् (for पृथक्). K6 विसृज्य चाचिपः  
 पृथक्; D1 °जन्नर्चिपा परे.

11 <sup>a</sup>) K1. 2. 5. D5. 6 T1. 2. 4 G1-3. 5 M उदयास्तमये

(Ks °मिते) नित्यं (T1 G3 तस्यां). —<sup>b</sup>) K4 D1. 7  
 तस्यां पुर्यां (by transp.); D5 पूर्यतेत्स्यां; T1 G3 पूर्यां  
 नित्यं. —<sup>c</sup>) K1 T2 वि(T2 अ)दश्यत; K2. 4 D1. 7  
 दश्यते हि (for व्यदश्यत). D5. 6 T3 G1. 2 व्यदश्यतां च  
 कृजङ्घिः. —<sup>d</sup>) D5 सर्वधैः परिवर्तितः.

12 <sup>a</sup>) K2 सिद्धेऽन्ने; K3. 4 D1. 7 T2 M4. 5 सिद्धान्ने;  
 B5 सिद्धार्थे; Dn D2-1. 2 सिद्धेषु; G3 सिद्धिः स्यात्  
 (for सिद्धेऽन्ने). K5 D5. 6 T4 G2 महानसे सुसिद्धा (K6  
 तु सिद्धा; D5 T4 G2 सुसिद्धे)न्ने. —<sup>b</sup>) D5 T1. 2. 4  
 G1. 2. 5 M ससृपे (for संस्कृते). G3 सुपविष्टेषु भारत.  
 —<sup>c</sup>) K1. 2 D5. 6 T1. 2. 4 G1-3. 5 M अवतार्यमाणाः (K1  
 °णं); K2. 5 उत्तार्यमाणे (for आहा°). B3. 5. 6 T1 G1.  
 2. 5 क्रिमयो (for कृ°). D1 आतार्यमाणाः कृतयो. —<sup>d</sup>)  
 K1 विदश्यंत; D5 T2 ह्यदश्यंत (for व्य°). B1. 2. 4-6  
 Dn D2-1. 3. 2 T3 सहस्रशः (for नराधिप). K5 D1. 7  
 विदश्यंत सहस्रशः.

13 <sup>a</sup>) B1 पुण्याहः; D5. 6 पूर्वाह्णे (for पुण्याहे). K1  
 वाच्यमाने (sic); K5 वाद्य° (for वाच्य°). B1-3. 5. 6  
 Dn D2-1. 2 T3 तु (for च). D5 पुण्याहे वाच्यमानेषु.  
 —<sup>b</sup>) K3. 5 पठत्सु; B3 संसत्सु; T1. 3 G3 M5 यजत्सु  
 (for जपत्सु). T2 महत्सु च (for महात्मसु). K1  
 संसत्सु च सभासु च; K2 संवदत्सु सभासु च. — After  
 13<sup>ab</sup>, T1 ins.:

13\* अध्रूयन्त शुनां शब्दाः सर्वतः कर्णवेधकाः ।

— T1 om. 13<sup>a</sup>-14<sup>d</sup>. —<sup>a</sup>) K1 अभिधायेत; K2. 2. 5  
 °धावेति; T3 अधावंत स्म; G1 अभिधावमानाः (for  
 °धावन्तः). K3 श्रूयेत (for ध्रूयन्ते). D5. 6 विधाव-  
 माना दश्यंते; T2 अभिधावमानो दश्यते; T4 G2 अपि  
 धावमाना दश्यंते; G3 अथा भस्मानि दश्यंते; G5 M1-3  
 अभिधावतामदश्यंत; M4 °धावता च दश्यंते; M5 आधा-  
 वंतः स्म दश्यंते. —<sup>d</sup>) M1 तु (for च). B2 [अ]दश्यंत.  
 K2 D1 कंचन (for कश्चन).

14 T1 om. 14 (cf. v. 1. 13). —<sup>a</sup>) D6 T2. 4  
 G1-2. 5 M तु (for च). — K1-3. 5 B2-3 D1. 7. 8 परस्परस्म



परस्परं च नक्षत्रं हन्यमानं पुनः पुनः ।  
 ग्रहैरपश्यन्सर्वे ते नात्मनस्तु कथंचन ॥ १४  
 नदन्तं पाञ्चजन्यं च वृष्ण्यन्धकनिवेशने ।  
 समन्तात्प्रत्यवाश्यन्त रासभा दारुणस्वराः ॥ १५  
 एवं पश्यन्हृषीकेशः संप्राप्तं कालपर्ययम् ।  
 त्रयोदश्याममावास्यां तान्दृष्ट्वा प्रात्रवीदिदम् ॥ १६  
 चतुर्दशी पञ्चदशी कृतेयं राहुणा पुनः ।  
 तदा च भारते युद्धे प्राप्ता चाद्य क्षयाय नः ॥ १७

नक्षत्रं; D<sup>5</sup> 'इ' तु तत्क्षत्रं (sic). — <sup>δ</sup>) K<sup>8</sup> हन्यते च;  
 G<sup>3</sup> ह्युरूपं (for हन्यमानं). — <sup>σ</sup>) M<sup>4</sup> गृहैर (sic)  
 (for ग्रहैर). T<sup>8</sup> अपश्यत् (for 'श्यन्). K<sup>6</sup> सर्वैस्त्रै  
 (for सर्वे ते). K<sup>8</sup> ग्रहैः प्रदश्यते सर्वैर; K<sup>4</sup> गृहैरपतय-  
 न्सर्वै. — K<sup>4</sup> om. 14<sup>d</sup>. — <sup>d</sup>) B<sup>6</sup> च (for तु). K<sup>6</sup>  
 नात्मनस्त्वथ कंचन.

15 <sup>a</sup>) K<sup>6</sup> नदन्तं (sic); G<sup>3</sup> न कृतं (for नदन्तं).  
 K<sup>1</sup> पंचजन्यं (sic). K<sup>3</sup> नदन्तं पांचजन्यस्य; D<sup>0</sup> न दत्तं  
 च पांचजन्यं. — K<sup>4</sup> om. 15<sup>b</sup>. — <sup>δ</sup>) K<sup>1-3, 5</sup> D<sup>5, 6</sup> T<sup>1, 2, 4</sup>  
 G<sup>1-3, 5</sup> M -पुरस्कृतं (for -निवेशने). — <sup>σ</sup>) M<sup>5</sup>  
 समन्तं (for समन्तात्). K<sup>1</sup> प्रतिभाषंत; K<sup>2</sup> B<sup>2</sup> D<sup>6</sup> T<sup>4</sup>  
 M<sup>1</sup> प्रत्यवाशंत; K<sup>8</sup> B<sup>1, 5, 6</sup> Dn<sup>1</sup> D<sup>1-4, 9</sup> पर्यवा (D<sup>4</sup>  
 'भा)संत; K<sup>4, 5</sup> B<sup>3, 4</sup> D<sup>8</sup> प्रत्यवासंत; Dn<sup>2</sup> D<sup>7</sup> T<sup>8</sup> पर्य-  
 वाशंत; M<sup>3</sup> प्रत्यपश्यंत; M<sup>4</sup> 'दश्यंत (for 'वाश्यन्त).  
 — <sup>d</sup>) K<sup>2-4</sup> B<sup>2</sup> D<sup>1, 7</sup> T<sup>1, 3</sup> G<sup>2, 3</sup> -स्वनाः (for -स्वराः).  
 K<sup>6</sup> रासभा दारुणा स्वनी (sic).

16 <sup>a</sup>) D<sup>5, 6</sup> T<sup>1, 2, 4</sup> G<sup>1-3, 5</sup> M अपश्यत्स (T<sup>2</sup> 'न्स;  
 G<sup>2</sup> 'स्तु); D<sup>0</sup> एव पश्यन्. — <sup>δ</sup>) K<sup>5</sup> संप्राप्त- (for 'संत).  
 D<sup>5, 6</sup> T<sup>4</sup> -पर्ययात् (for -पर्ययम्). T<sup>1</sup> संप्राप्तं कालम-  
 च्युतः. — <sup>σ</sup>) K<sup>1-3</sup> B<sup>2</sup> D<sup>5, 6</sup> T<sup>1</sup> G<sup>1-3, 5</sup> M त्रयोदशीम्;  
 K<sup>5</sup> 'दशे (for 'दश्याम्). K<sup>1</sup> अमावस्यां. — <sup>d</sup>) K<sup>1</sup>  
 T<sup>2, 4</sup> M<sup>1, 2</sup> तां; M<sup>5</sup> ता (for तान्). K<sup>3</sup> दृष्ट्वाथ (for  
 तान्दृष्ट्वा). K<sup>5</sup> B<sup>3</sup> D<sup>5, 6</sup> T<sup>2, 4</sup> प्रात्रवीद्; D<sup>1</sup> चात्र<sup>0</sup>; D<sup>7</sup>  
 स्वन्न<sup>0</sup>; M<sup>6</sup> [अ]था<sup>0</sup> (for प्रात्र<sup>0</sup>).

17 T<sup>1</sup> om. 17<sup>ab</sup>. — <sup>a</sup>) K<sup>1-3, 5</sup> B<sup>2</sup> T<sup>2, 3</sup> G<sup>1-3, 5</sup>  
 M त्रयोदशी (T<sup>2</sup> G<sup>2, 3</sup> 'शी) (for चतुर्दशी). T<sup>2</sup> G<sup>2, 3</sup>  
 पंचदशी. — <sup>δ</sup>) K<sup>2</sup> क्षतेयं; D<sup>7</sup> हृतेयं (for कृ<sup>0</sup>). K<sup>1</sup>  
 राहुना; B<sup>1</sup> दारुणा. B<sup>2</sup> (marg.) D<sup>8</sup> पुरा; M<sup>1</sup> ततः  
 (for पुनः). — <sup>σ</sup>) K<sup>2, 4</sup> B<sup>2</sup> तदा मे (K<sup>2</sup> B<sup>2</sup> वा);  
 B<sup>1</sup> Dn D<sup>2-4, 9</sup> T<sup>3</sup> प्राप्ते वै; B<sup>3, 5</sup> प्राप्तेयं; D<sup>1, 7</sup>  
 प्राप्ते च; D<sup>5, 6</sup> T<sup>1, 2, 4</sup> G<sup>3</sup> त (T<sup>1</sup> य)था च (for तदा च).  
 K<sup>1</sup> पुरालीङ्गारती युद्धे. — <sup>d</sup>) K<sup>4</sup> प्राया (sic); T<sup>1, 2</sup>

विमृशन्नेव कालं तं परिचिन्त्य जनार्दनः ।  
 मेने प्राप्तं स पदत्रिंशं वर्षं वै केशिसूदनः ॥ १८  
 पुत्रशोकाभिसंतप्ता गान्धारी हतबान्धवा ।  
 यदनुव्याजहारार्ता तदिदं समुपागतम् ॥ १९  
 इदं च तदनुप्राप्तमत्रवीद्यद्युधिष्ठिरः ।  
 पुरा व्यूढेष्वनीकेषु दृष्टोत्पातान्सुदारुणान् ॥ २०  
 इत्युक्त्वा वासुदेवस्तु चिकीर्षन्सत्यमेव तत् ।  
 आज्ञापयामास तदा तीर्थयात्रामरिंदम ॥ २१

G<sup>5</sup> M प्राप्ते (for प्राप्त). T<sup>1</sup> वा (for च). K<sup>5</sup> प्राप्ता  
 चाद्य क्षया पुनः; D<sup>7</sup> प्राप्तेद्य क्षणमद्य नः; G<sup>3</sup> प्राप्ते वाद्य  
 क्षयाय च.

18 T<sup>1</sup> om. 18-20. — <sup>a</sup>) K<sup>2</sup> B विमृशन्. K<sup>3</sup>  
 transp. कालं and तं. K<sup>1</sup> G<sup>3</sup> विमृश्यमेवं (G<sup>3</sup> 'श्य तं  
 च) कालं तं. — <sup>σ</sup>) K<sup>6</sup> पार्थ (for प्राप्तं). K<sup>3-5</sup> D<sup>1, 2, 7</sup>  
 M<sup>2</sup> च; B<sup>4</sup> om. (for स). — <sup>d</sup>) D<sup>5, 6</sup> T<sup>2, 4</sup> G<sup>1-3, 5</sup>  
 M तु (M<sup>6</sup> तं) मधु-; D<sup>0</sup> वै केशि- (for वै केशि-). K<sup>1-4</sup>  
 B<sup>3, 4</sup> D<sup>1, 7</sup> वर्षं केशि (K<sup>3</sup> 'पि) निपू (K<sup>1</sup> 'सू) दनः; K<sup>6</sup>  
 वर्षं केशानिसूदन (sic).

19 T<sup>1</sup> om. 19 (cf. v. l. 18). — <sup>a</sup>) K<sup>4</sup> D<sup>1, 7</sup>  
 -शोकेन; M<sup>5</sup> -शोकाव- (for -शोकाभि-). — <sup>σ</sup>) K<sup>1</sup>  
 यत्पूर्वं (for यदनु-). — <sup>d</sup>) K<sup>3, 5</sup> B<sup>3, 4</sup> G<sup>3</sup> M<sup>3</sup>  
 समुपास्थितं; B<sup>1, 5</sup> Dn D<sup>2, 4, 9</sup> 'पागमत् (for 'पागतम्).  
 K<sup>2</sup> तदिदं मनसागतं.

20 T<sup>1</sup> om. 20 (cf. v. l. 18). — <sup>a</sup>) K<sup>3</sup> D<sup>5, 6</sup> T<sup>2-4</sup>  
 G<sup>2, 3, 5</sup> M<sup>1-4</sup> समनु-; K<sup>6</sup> [अ]यमनु-; M<sup>6</sup> तमनु- (for  
 तदनु-). K<sup>4</sup> D<sup>1, 7</sup> इदं तदनुसंप्राप्तम्. — <sup>δ</sup>) K<sup>3</sup> च;  
 D<sup>1</sup> om. (for यद्). K<sup>1, 5</sup> युधिष्ठिरं. — <sup>σ</sup>) K<sup>1</sup> पूर्णेषु;  
 Dn व्यूहेषु (for व्यूढेषु). K<sup>2</sup> अनेकेषु (for अनी<sup>0</sup>).  
 — <sup>d</sup>) K<sup>2</sup> दृष्टोत्पातान् (sic). — After 20, K<sup>3</sup> ins.:

14\* पुण्यदानप्रदास्त्रापि शान्तिहोमाच्च केवलात् ।  
 पुण्यकर्मप्रयोगाच्च नान्यच्छ्रेयो भवेदिति ।

21 <sup>δ</sup>) K<sup>2</sup> Dn D<sup>1, 7, 9</sup> चिकीर्षुः (for 'र्षन्). K<sup>5</sup>  
 नान्यम् (for सत्यम्). K<sup>3, 5</sup> च; B<sup>2, 3</sup> D<sup>3</sup> तु; B<sup>6</sup>  
 om. (for तद्). K<sup>4</sup> चिकीर्षुः पुरुषर्षभः. — <sup>σ</sup>) K<sup>5</sup>  
 आराधयामास तदा. — <sup>d</sup>) K<sup>3</sup> परंतपः (for अरिंदम).  
 D<sup>5, 6</sup> T<sup>1, 2, 4</sup> G<sup>1, 2, 5</sup> M तीर्थं घोष (D<sup>5, 6</sup> रोच) यतेति च;  
 G<sup>3</sup> तीर्थं हि विपये तपः.

22 <sup>a</sup>) K<sup>1</sup> अघोषयंत; K<sup>2</sup> आघोषयंत. — <sup>δ</sup>) K<sup>4</sup>

अधोपयन्त पुरुषास्तत्र केशवशासनात् ।

तीर्थयात्रा समुद्रे वः कार्येति पुरुपर्यभाः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

वैशंपायन उवाच ।

काली स्त्री पाण्डुरैर्दन्तैः प्रविश्य हसती निशि ।  
स्त्रियः स्वप्नेषु मुष्णन्ती द्वारकां परिधावति ॥ १  
अलंकाराश्च छत्रं च ध्वजाश्च कवचानि च ।

हियमाणान्यदृश्यन्त रक्षोभिः सुभयानकैः ॥ २  
तच्चाग्निदत्तं कृष्णस्य वज्रनाभमयस्मयम् ।  
दिवमाचक्रमे चक्रं वृष्णीनां पश्यतां तदा ॥ ३  
युक्तं रथं दिव्यमादित्यवर्णं

C. 16. 61  
B. 16. 2. 5  
K. 16. 4. 5

तदा (for तत्र). —<sup>c</sup>) K<sub>1</sub>. 2. 4 वै; K<sub>3</sub> [s]द्य; D<sub>1</sub>  
T<sub>1</sub> श्वः; T<sub>2</sub> च (for वः). T<sub>1</sub> M<sub>1</sub> तीर्थयात्रा समुद्रस्य  
(M<sub>1</sub> यात्रासमुद्रयः). —<sup>d</sup>) T<sub>1</sub> कार्या वः (for कार्येति).  
K<sub>1</sub>. 2 Dn<sub>2</sub> D<sub>1</sub>. 7 T<sub>1</sub> G<sub>2</sub> M<sub>1</sub> कार्येति पुरुपर्यभ (Dn<sub>2</sub> भः);  
K<sub>2</sub>. 5 T<sub>2</sub> ति भरतपर्यभ.

Colophon. — *Adhy. name*: K<sub>1</sub> उत्पातदर्शनं; K<sub>6</sub>  
वासुदेववाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both):  
K<sub>2</sub>. 4 B<sub>2</sub>. 6 Dn<sub>2</sub> D<sub>3</sub>. 7 2; K<sub>5</sub> D<sub>5</sub>. 6 T G<sub>1</sub>-2. 5 M 3  
(as in text). — *Sloka no.*: D<sub>3</sub>. 2. 9 24.

4

1 M<sub>5</sub> om. the ref. —<sup>a</sup>) K<sub>4</sub> कलिः; D<sub>1</sub> कालः;  
D<sub>1</sub> T<sub>1</sub>. 2 G<sub>1</sub>. 5 M काला; T<sub>3</sub> काली. B<sub>2</sub>-4. 6 G<sub>1</sub>. 5  
M<sub>1</sub>-3 पांडुरैर् (for पाण्डु). K<sub>2</sub> मत्तैः (for दन्तैः). D<sub>5</sub>. 6  
T<sub>1</sub> G<sub>2</sub> क (G<sub>2</sub> का)ळा तु पांडुरैर्दन्तैः (D<sub>5</sub> दैः); G<sub>3</sub>  
कालोन्नि[स्त्रिय]पांडुरैर्दन्तैः. —<sup>b</sup>) K<sub>6</sub> T<sub>3</sub> हसते; B<sub>3</sub>  
सहती; D<sub>1</sub> सहती; T<sub>1</sub> [इ]ह महा; G<sub>3</sub> [इ]ह सती  
(for हसती). —<sup>c</sup>) K<sub>5</sub> सुप्तेषु; D<sub>1</sub> M<sub>1</sub> स्वप्नेषु (for  
स्वप्नेषु). K<sub>4</sub> T<sub>2</sub> मुष्णन्ती; B<sub>3</sub> मुंचती; D<sub>1</sub> तन्मत्ता (for  
मुष्णन्ती). D<sub>5</sub>. 6 T<sub>1</sub> G<sub>1</sub>. 2 स्त्रियः स्वप्नेषु मुष्णन्ती (T<sub>1</sub>  
ती). ❀ Cn: मुष्णन्ती, स्त्रीणां मङ्गलसूत्रादिकं चोर-  
यन्ती । ❀ —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub>. 2 B<sub>3</sub> M<sub>3</sub> प्रति (for परि).  
K<sub>2</sub> G<sub>2</sub> धावती (for ति). — After 1, N (except  
D<sub>1</sub>) T<sub>2</sub>. 3 ins.:

15\* अग्निहोत्रनिकेतेषु वास्तुमध्येषु वेदमसु ।

वृष्ण्यन्धकानखादन्त स्वप्ने गृध्रा भयानकाः ।

[(L. 1) K<sub>2</sub> वसु- (for वास्तु-). T<sub>2</sub> मध्येषु (for  
मध्येषु). — (L. 2) K<sub>3</sub>. 5 वृष्ण्यन्धकाः प्रदृ (K<sub>6</sub> प) इत्येति

(for the prior half). Dn D<sub>5</sub>. 9 स्वप्नेषुक्ता (D<sub>5</sub> द्या  
(for स्वप्ने गृध्रा). K<sub>1</sub> उद्रा; K<sub>2</sub> तृष्टा; B<sub>2</sub> दृष्टा (for  
गृध्रा). K<sub>3</sub> स्वप्ने गृध्रान्भयानकान्; K<sub>4</sub> स्वप्ने गृध्र भयानकं;  
K<sub>5</sub> स्वप्ने वोद्रा भयानिकं (sic) (for the post. half). ]

K<sub>2</sub>. 5 cont.:

16\* कुर्वन्तो भीषणान्नादान्करालाश्चाप्यंसगताः ।

तथा दिशिरसो रौद्राश्चतुर्बाहव एव च ।

स्त्रीणां गर्भेषु जायन्ते राक्षसा गुह्यकास्तथा ।

[(L. 1) K<sub>5</sub> कुर्वता (for कुर्वन्तो). K<sub>5</sub> कुजुयाश्चाप्यंसगताः  
(sic) (for the post. half). — (L. 2) K<sub>5</sub> दिशिरसा. ]

2 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> अलंकाराणि; K<sub>5</sub> D<sub>9</sub> अलंकारश्च. K<sub>3</sub>. 5  
छत्राणि; D<sub>5</sub>. 6 T<sub>1</sub>. 2. 4 G<sub>1</sub>-3. 5 M श (T<sub>1</sub> शा)स्त्राणि  
(for छत्रं च). —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub> ध्वजं. —<sup>c</sup>) B<sub>3</sub>. 5 G<sub>1</sub> क्रिय-  
माणानि (B<sub>3</sub> न्); D<sub>9</sub> हियमाणान्; T<sub>2</sub> हियमाणा हि  
(for माणानि). K<sub>2</sub> दृश्यन्त. K<sub>5</sub> हियमाणा न दृश्यन्ते;  
T<sub>1</sub> हियमानानि दृश्यन्ते; G<sub>3</sub> पायमानानि दृश्यन्ते; G<sub>5</sub>  
M<sub>1</sub>-2. 5 हियमाणानि (G<sub>5</sub> M<sub>2</sub> श्च) दृश्यन्ते. —<sup>d</sup>) K<sub>2</sub>  
स्व-; D<sub>5</sub>. 6 G<sub>1</sub>. 2 M<sub>3</sub> स-; D<sub>8</sub> च (for सु-). K<sub>5</sub>  
रक्षोभिरभयकारकैः; D<sub>1</sub> भिः शुभकारकैः; T<sub>1</sub> भिः सह  
यानकैः.

3 <sup>a</sup>) K<sub>4</sub> D<sub>1</sub>. 7 तथा; B<sub>2</sub> M<sub>3</sub> यथा; Dn<sub>2</sub> G<sub>3</sub>  
तत्र; G<sub>5</sub> तद्वा (for तच्च). G<sub>3</sub> -वर्णं (for -दत्तं). D<sub>9</sub>  
लब्धस्य (for कृष्णस्य). —<sup>b</sup>) B<sub>3</sub> वज्रदत्तम्; D<sub>5</sub> कल्पम्  
(for नाभम्). B<sub>1</sub>. 2 (marg. as in text). 4-6 Dn  
D<sub>2</sub>-4. 3. 9 T<sub>1</sub>. 3 G<sub>3</sub> अयोमयं; G<sub>1</sub> अयस्वयं (for स्वयम्).  
K<sub>4</sub> वज्रनाभमयं न भृत् (sic). —<sup>c</sup>) D<sub>5</sub>. 6 T<sub>2</sub>. 4 G<sub>1</sub>-3. 5  
M आरूढवच् (for आचक्रमे). T<sub>1</sub> तच्चक्रं दिवमारूढं.

हयाहरन्पश्यतो दारुकस्य ।

ते सागरस्योपरिष्ठादवर्त-

न्मनोजवाश्चतुरो वाजिमुख्याः ॥ ४

तालः सुपर्णश्च महाध्वजौ तौ

सुपूजितौ रामजनादर्नाभ्याम् ।

उच्चैर्जहुरप्सरसो दिवानिशं

वाचश्चोचुर्गम्यतां तीर्थयात्रा ॥ ५

ततो जिगमिपन्तस्ते वृष्णपन्धकमहारथाः ।

सान्तःपुरास्तदा तीर्थयात्रामैच्छन्नर्यभाः ॥ ६

ततो भोज्यं च भक्ष्यं च पेयं चान्धकवृष्णयः ।

बहु नानाविधं चकुर्मद्यं मांसमनेकशः ॥ ७

ततः सीधुषु सक्ताश्च निर्ययुर्नगराद्बहिः ।

यानैरश्वैर्गजैश्चैव श्रीमन्तस्तिग्मतेजसः ॥ ८

ततः प्रभासे न्यवसन्त्यथोद्देशं यथागृहम् ।

प्रभूतभक्ष्यपेयास्ते सदारा यादवास्तदा ॥ ९

निविष्टांस्तान्निशम्याथ समुद्रान्ते स योगवित् ।

—<sup>a</sup>) G<sub>3</sub> तथा (for तदा). K<sub>1.2</sub> वृष्णीनामेव पश्यतां.

4 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> दिवा सा (for दिव्यम्). —<sup>b</sup>) K<sub>3.2.5</sub> हया जहुः (K<sub>1</sub> 'हुः); K<sub>3</sub> भयावहं; T<sub>1.2</sub> G<sub>3.5</sub> M हरे-  
हृयैः (for हयाहरन्). D<sub>5.6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1.2</sub> हरेर्हृयैः पश्यति  
दारुके तु. —<sup>c</sup>) D<sub>5.6</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1-3.5</sub> M अगच्छन्; G<sub>3</sub>  
(also) अधश्च (for अवर्तन्). K<sub>1</sub> ये वर्तते सागरस्योपवि-  
ष्टान्. —<sup>d</sup>) K<sub>1.5</sub> महाजवा (K<sub>5</sub> 'व)श् (for मनो').  
K<sub>1</sub> चोत्तम- (for चतुरो). D<sub>5.6</sub> T<sub>1</sub> G<sub>1-3.5</sub> M मनो-  
(M<sub>1-4</sub> 'हा)जवा मेघपुष्पादिवाहाः (G<sub>5</sub> M<sub>3.5</sub> 'दिवानिनः).

5 <sup>a</sup>) K<sub>1.2.5</sub> G<sub>5</sub> M<sub>2.3.5</sub> तालं; T<sub>2.3</sub> G<sub>3</sub> तालः.  
K<sub>1.2</sub> G<sub>5</sub> M<sub>2.3.5</sub> सुपर्ण. K<sub>5</sub> om.; B<sub>3</sub> तु (for तौ).  
—<sup>b</sup>) D<sub>5</sub> सुपूजितौ; T<sub>1</sub> om. (for सु'). —<sup>c</sup>) D<sub>1</sub> T<sub>1</sub>  
जगुर; G<sub>3</sub> अगाद् (for जहुर). T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1-3.5</sub> M च  
देवा (T<sub>1</sub> दिव्या) (for दिवानिशं). D<sub>5.6</sub> उच्चैर्जहुरप्सर-  
रसश्च देवा. —<sup>d</sup>) K<sub>1.5</sub> वाचं चोचुर; K<sub>2</sub> वाचमूचुर;  
D<sub>5</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>2</sub> M ऊ (G<sub>2</sub> M<sub>4</sub> चो)चुर्दिव्या; D<sub>5</sub> G<sub>1</sub> ऊचु-  
र्दिव्यं; T<sub>1</sub> भूतानि चोचुर; G<sub>3</sub> चोचुर्वाहान् (for वाच-  
श्चोचुर). K<sub>3.5</sub> D<sub>1.2</sub> D<sub>1.3.4.5-6</sub> M<sub>1.3-5</sub> -यात्रां (for  
-यात्रा). — After 5, D<sub>5.6</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>1.2</sub> ins. :

17\* भगवद्दर्शनस्पशंस्त्रैर्विततभोगिनाम् ।

दिवः प्रवेशनार्थं ते विमानैर्दिवमाययुः ।

[ (L. 1) D<sub>5.6</sub> -स्पशं (for -स्पशं). D<sub>5.6</sub> देहेर् (for  
-लेहेर्). T<sub>2</sub> विहित- (for वितत). G<sub>1.2</sub> -भोगिनः (for  
'नाम्). — (L. 2) T<sub>4</sub> समानैर् (for वि'). ]

6 <sup>a</sup>) G<sub>1</sub> ततो जिगमिपमि[? गमि]पंतं ते. —<sup>c</sup>) K<sub>1-3.5</sub>  
D<sub>5.6</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1-3.5</sub> M तीर्थयात्राम्; B<sub>4</sub> तदा यात्राम्;  
D<sub>1</sub> T<sub>3</sub> तथा तीर्थ- (for तदा तीर्थ-). —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub> ऐहंत  
स्स; K<sub>2.3.5</sub> ईहंत स्स; B<sub>4</sub> ईहंतस्ते; D<sub>1.7</sub> -यात्रां  
ते वै (for -यात्रामैच्छन्). D<sub>5.6</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1-3.5</sub> M ई-  
(M<sub>1</sub> ऐ)हंतः (D<sub>5.6</sub> M<sub>1</sub> 'त; T<sub>1</sub> 'त) पुरुषपर्यभाः.

7 <sup>a</sup>) K<sub>3</sub> परं हृष्टाः; B<sub>4</sub> च भक्षं च; D<sub>1</sub> च भोज्यं  
च. K<sub>1.2</sub> त आसवं परं हृष्टाः; K<sub>5</sub> पायसं परमं हृष्टा;  
D<sub>5.6</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1-3.5</sub> M ततो मनोहरं हृष्टाः (T<sub>1</sub> हृष्टा).  
—<sup>b</sup>) T<sub>3</sub> ये ये (for पेयं). K<sub>2</sub> वेष्टमसु; K<sub>3</sub> चैव तु;  
T<sub>1</sub> G<sub>3.5</sub> M वेष्टमनि (for चान्धक). K<sub>1</sub> पेये वेष्टमसु  
वृष्णयः; K<sub>5</sub> पेये चोष्णं च वृ'; D<sub>5.6</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>1.2</sub> पेयं  
मांसं मधुनि च. —<sup>c</sup>) D<sub>8</sub> तं तु (for बहु). K<sub>1.2</sub> भोज्यं  
च विविधं चकुर; T<sub>4</sub> G<sub>1.2</sub> बहुन्नानाविधांश्चकुर. —<sup>d</sup>)  
K<sub>4</sub> B D<sub>8</sub> च नैकशः; D<sub>1.7</sub> अनैकशः (for अने').  
K<sub>1-3.5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3.5</sub> M मांसांनि विविधानि च; D<sub>5.6</sub> T<sub>2.4</sub>  
G<sub>1.2</sub> त्वरिताः काल (T<sub>2</sub> सुर)चोदिताः.

8 <sup>a</sup>) D<sub>5.6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>2</sub> M<sub>1.4</sub> शीधुषु; T<sub>1.2</sub> G<sub>1</sub> शीधुषु;  
G<sub>3</sub> सिंधुषु; M<sub>3</sub> शीथियु; M<sub>5</sub> शिथियु (for सीधुषु).  
D<sub>5</sub> युक्ताश् (for सक्ताश्). K<sub>1.5</sub> ततः शीधुषुषु (K<sub>5</sub> च)-  
क्षेपु; K<sub>2</sub> ततः शीथियुषुक्षेपु; K<sub>3</sub> ततः साधुषु सिन्धेपु;  
K<sub>4</sub> D<sub>1</sub> D<sub>1-1.7.9</sub> ततः सैनिकवर्गा (K<sub>4</sub> 'नै')श्च; B D<sub>8</sub>  
ततः शिथिकवर्धेश्च; G<sub>5</sub> ततः शीथिष्वसक्ताश्च. —<sup>b</sup>) K<sub>3</sub>  
चाक्षेपु (for निर्धुषुषु). —<sup>c</sup>) T<sub>2</sub> ह्यैर् (for अश्वैर्).  
B<sub>2</sub> (marg. as in text) च ते वीराः (for गजैश्चैव).  
—<sup>d</sup>) K<sub>5</sub> -तेजसा.

9 <sup>a</sup>) K<sub>3</sub> B<sub>2</sub> (marg. as in text) D<sub>8</sub> M प्रभाते;  
B<sub>3</sub> प्रभापे; B<sub>4</sub> प्रकाशे (for प्रभासे). K<sub>1.3</sub> न्य (K<sub>3</sub>  
नि)विशन्; K<sub>2</sub> प्राविश्य; K<sub>5</sub> विवसन् (for न्यव').  
D<sub>1</sub> प्रभाते न्यवसन्सर्वे. —<sup>b</sup>) K<sub>4</sub> यथोद्देशे; K<sub>5</sub> यथा-  
देशे; B<sub>1.3.5</sub> D<sub>1</sub> D<sub>1-1.9</sub> T<sub>3</sub> यथोद्दिष्टे; B<sub>5</sub> यथादष्टे;  
D<sub>5.6</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>1.2</sub> यथोत्साहं (for 'देशे). K<sub>1</sub> यथासुखं  
(for 'गृहम्). —<sup>c</sup>) K<sub>1.4.5</sub> T<sub>3</sub> -भक्ष- (for -भक्ष्य-).  
D<sub>5</sub> तु (for ते). —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>1.3</sub> D<sub>1.6.7</sub> तथा (for  
तदा).

10 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> निविष्टां; D<sub>3.5-7</sub> निविष्टास् (for 'ष्टांस्').  
B<sub>5</sub> निविश्य (for निशम्य). —<sup>c</sup>) K<sub>4</sub> ते च; D<sub>5.6</sub>  
T<sub>1.2.4</sub> G<sub>2.5</sub> M सर्वान् (for वीरान्). — K<sub>4</sub> om.

जगामामन्त्र्य तान्त्रीरानुद्भवोऽर्थविशारदः ॥ १०  
 तं प्रस्थितं महात्मानमभिवाद्य कृताञ्जलिम् ।  
 जानन्निनाशं वृष्णीनां नैच्छद्धारयितुं हरिः ॥ ११  
 ततः कालपरीतास्ते वृष्ण्यन्धकमहारथाः ।  
 अपश्यञ्चुद्धवं यान्तं तेजसावृत्य रोदसी ॥ १२  
 ब्राह्मणार्थेषु यत्सिद्धमन्नं तेषां महात्मनाम् ।  
 तद्वानरेभ्यः प्रददुः सुरागन्धसमन्वितम् ॥ १३  
 ततस्त्वर्यशताकीर्णं नटनर्तकसंकुलम् ।  
 प्रावर्तत महापानं प्रभासे तिग्मतेजसाम् ॥ १४

10<sup>a</sup>-12<sup>a</sup>. — <sup>a</sup>) B<sub>2</sub> D<sub>1.7</sub> [s]य (for स्य-).

11 K<sub>1</sub> om. 11 (cf. v. l. 10). — <sup>a</sup>) D<sub>1</sub> ते (for तं). K<sub>5</sub> संस्थितं (for प्र<sup>a</sup>). K<sub>1.2</sub> महाभागम् (for °त्मानम्). — <sup>b</sup>) D<sub>5</sub> अभिवद्य (for °वाद्य). K<sub>2.6</sub> B<sub>2</sub> D<sub>2.5</sub> (by corr.), 7.8 T<sub>1.2.4</sub> G<sub>2.2.5</sub> M<sub>1-4</sub> कृताञ्जलिः (for °लिम्). — <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> नैच्छन् (for °द्).

12 K<sub>1</sub> om. 12<sup>a</sup> (cf. v. l. 10). — <sup>a</sup>) K<sub>3</sub> यानं (for यान्तं). — <sup>a</sup>) K<sub>3.5</sub> [आ]दीप्य (for °वृत्य). K<sub>2</sub> रोदसी (for रोदसी).

13 <sup>a</sup>) K<sub>1.2.5</sub> B<sub>1</sub> ब्राह्मणार्थं तु (B<sub>1</sub> च); K<sub>3</sub> °र्थाय; D<sub>5.6</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1.2.5</sub> M °र्थं तु (for °र्थेषु). D<sub>6</sub> om. यत्सिद्धं. — <sup>b</sup>) K<sub>3.5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3.5</sub> M विद्वां पते; D<sub>5.6</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>1.2</sub> उपाग(T<sub>2</sub> °हृ)ते (for महात्मनाम्). — <sup>a</sup>) B<sub>3</sub> न (for तद्). K<sub>3</sub> वै नरेभ्यः; G<sub>3</sub> ब्राह्मणेभ्यः (for वानरेभ्यः). — <sup>a</sup>) D<sub>5.6</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>1.2</sub> रस- (for सुरा-). K<sub>3</sub> T<sub>1</sub> G<sub>5</sub> M -रसान्वितं; T<sub>2</sub> -समन्विताः (for -समन्वितम्). G<sub>3</sub> श[सु]रागंधरसान्वरान्.

14 <sup>a</sup>) M<sub>5</sub> तत्र (for ततस्). D<sub>5</sub> सूर्य- (for तूर्य-). G<sub>1.2</sub> -शतानीकं (for °कीर्णं). — <sup>b</sup>) K<sub>2.5</sub> D<sub>6</sub> -नर्तन- (for -नर्तक-). — <sup>a</sup>) B<sub>1-3.5</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2-4.6-9</sub> अ (B<sub>3</sub> D<sub>6</sub> प्र-; D<sub>5</sub> आ)वर्तत; B<sub>6</sub> आवर्तित- (for प्रावर्तत). D<sub>1</sub> महानादं (for °पानं). K<sub>3</sub> अवर्तत महोत्साहं. — <sup>a</sup>) K<sub>3</sub> G<sub>1</sub> M<sub>5</sub> प्रभासे; B<sub>6</sub> °पे (for °से). T<sub>2</sub> [s]मित- (for तिग्म-). K<sub>2.5</sub> T<sub>2</sub> -तेजसं.

15 <sup>a</sup>) D<sub>5.6</sub> T G<sub>1-3.5</sub> M कामं सहितः (T<sub>1</sub> °तः) (for रामः सहितः). G<sub>1</sub> कृष्णवर्मणा. — <sup>a</sup>) D<sub>5</sub> T<sub>2.3</sub> M<sub>3.4</sub> अपिवन्; G<sub>3</sub> यः पिवन् (for अपिवद्). — <sup>a</sup>) K<sub>5</sub> गदाभुवस् (sic) (for गदो वभुस्).

16 <sup>a</sup>) T<sub>2</sub> परिपदां. K<sub>3</sub> ततः परो[री]वाद्यमध्ये.

कृष्णस्य संनिधौ रामः सहितः कृतवर्मणा ।  
 अपिवद्युयुधानश्च गदो वभुस्तथैव च ॥ १५  
 ततः परिपदो मध्ये युयुधानो मदोत्कटः ।  
 अत्रवीत्कृतवर्माणमवहस्यावमन्य च ॥ १६  
 कः क्षत्रियो मन्यमानः सुप्तान्हन्यान्मृतानिव ।  
 न तन्मृष्यन्ति हार्दिक्य यादवा यत्रया कृतम् ॥ १७  
 इत्युक्ते युयुधानेन पूजयामास तद्वचः ।  
 प्रद्युम्नो रथिनां श्रेष्ठो हार्दिक्यमवमन्य च ॥ १८  
 ततः परमसंकुद्धः कृतवर्मा तमव्रवीत् ।

C 16. 76  
B 16. 3 20  
K 16. 4 21

— <sup>a</sup>) G<sub>3</sub> अत्रवीत्कृतवर्मा वै. — <sup>a</sup>) K<sub>2.3</sub> B<sub>1.3.5.6</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1.2.4</sub> T<sub>3</sub> अवहास्य; D<sub>7</sub> अपहास्य (for अवहस्य). B<sub>2</sub> अवमान्य (for °मन्य). K<sub>3</sub> अवमान्यावमान्य च; D<sub>5.6</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>1.2</sub> M<sub>1-4</sub> अप(T<sub>1</sub> M<sub>1</sub> °व)हास्यावमत्य च; T<sub>2</sub> अवमत्यापहास्य च; G<sub>3</sub> सापहासं तथा रूपा; G<sub>5</sub> अप-हस्यावमत्य च; M<sub>6</sub> अवहत्यावमत्य च.

17 G<sub>3</sub> om. 17-19. K<sub>1</sub> reads 17 on marg. — <sup>a</sup>) B<sub>3.4</sub> D<sub>1</sub> यः (for कः). K<sub>1</sub> क्षत्रियं; K<sub>5</sub> °ये (for °यो). B<sub>1.5</sub> D<sub>2-6.9</sub> T G<sub>1.2</sub> M<sub>1</sub> हन्यमानः (for मन्य°). — <sup>b</sup>) K<sub>5</sub> सुतान् (for सुप्तान्). D<sub>5</sub> तत्र; D<sub>6</sub> वाक्यान् (for इत्यान्). K<sub>3</sub> इमान् (for इव). — D<sub>5.6</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1.2.5</sub> M read 17<sup>ed</sup> after 18. — <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> तन्नि-; B (except B<sub>1</sub>) D<sub>n</sub> D<sub>1-4.7.9</sub> तत्र (by transp.). K<sub>1</sub> B<sub>1</sub> मृषंति. K<sub>2</sub> हार्दिक्य (sic). K<sub>5</sub> तत्तन्मृषति हार्दिक्य. — <sup>a</sup>) B<sub>2</sub> साधवो; B<sub>3.6</sub> D<sub>8</sub> यद्वो (for यादवा). K<sub>5</sub> तथा (for त्वया). — For 17<sup>ed</sup>, D<sub>5.6</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1.2.5</sub> M subst.:

18\* न तन्मृष्यति हार्दिक्यो यद्वोचत्तदा रूपा ।

[ D<sub>6</sub> तं (for तन्). ]

18 G<sub>3</sub> om. 18 (cf. v. l. 17). — <sup>a</sup>) K<sub>5</sub> इत्युक्तं; B<sub>3.4</sub> T<sub>1</sub> G<sub>1</sub> °क्तो (for °क्ते). — B<sub>3</sub> om. 18<sup>ed</sup>. — <sup>a</sup>) K<sub>1.2</sub> अवह (K<sub>2</sub> °हा)स्य; D<sub>5-7</sub> T G<sub>1.2.5</sub> M °मत्य (for °मन्य). K<sub>3.5</sub> हार्दिक्यं सम (K<sub>3</sub> °क्यमव)भर्तम्यन्; D<sub>5</sub> °क्यमवमन्यत. — After 18, D<sub>5.6</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1.2.5</sub> M read 17<sup>ed</sup>.

19 G<sub>3</sub> om. 19 (cf. v. l. 17). D<sub>5.6</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>1.2.3</sub> M om. 19. — <sup>a</sup>) K<sub>5</sub> तसः (for ततः). — K<sub>1</sub> repeats 19<sup>ed</sup> after 20<sup>ab</sup>. — <sup>b</sup>) D<sub>n</sub> तद् (for तम्). K<sub>1</sub> (both times) कृतवर्माणमव्रवीत्. — <sup>a</sup>) D<sub>5</sub> निर्दिश्यन्.

निर्दिशन्निव सावज्ञं तदा सच्येन पाणिना ॥ १९  
 भूरिश्रवाञ्छिन्नवाहुर्युद्धे प्रायगतस्त्वया ।  
 वधेन सुनुशंसेन कथं वीरेण पातितः ॥ २०  
 इति तस्य वचः श्रुत्वा केशवः परवीरहा ।  
 तिर्यक्सरोपया दृष्ट्या वीक्षांचक्रे स मन्युमान् ॥ २१  
 मणिः स्यमन्तकश्चैव यः स सत्राजितोऽभवत् ।  
 तां कथां स्मारयामास सात्यकिर्मधुसूदनम् ॥ २२  
 तच्छ्रुत्वा केशवस्याङ्गमगमद्ब्रुवती तदा ।  
 सत्यभामा प्रकुपिता कोपयन्ती जनार्दनम् ॥ २३

तत उत्थाय सक्रोधः सात्यकिर्वाक्यमब्रवीत् ।  
 पञ्चानां द्रौपदेयानां धृष्टद्युम्नशिखण्डिनोः ॥ २४  
 एष गच्छामि पदवीं सत्येन च तथा शपे ।  
 सौप्तिके ये च निहताः सुप्तानेन दुरात्मना ॥ २५  
 द्रोणपुत्रसहायेन पापेन कृतवर्मणा ।  
 समाप्तमायुरस्याद्य यशश्चापि सुमध्यमे ॥ २६  
 इतीदमुक्त्वा खड्गेन केशवस्य समीपतः ।  
 अभिद्रुत्य शिरः क्रुद्धश्चिच्छेद कृतवर्मणः ॥ २७  
 तथान्यानपि निघ्नन्तं युयुधानं समन्ततः ।

K<sub>1</sub> सारज्ञं; K<sub>1</sub> (both times) D<sub>1.7</sub> वागवज्रं (for सावज्ञं). K<sub>2</sub> निर्दिशन्निव साराज्ञस् (sic). —<sup>d</sup>) D<sub>n1</sub> D<sub>2.4</sub> तथा (for तदा).

20 <sup>a</sup>) K<sub>1.2.4</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1.7.9</sub> भूरिश्रवा (sic) (for 'श्रवाश्'). K<sub>4</sub> D<sub>1.7</sub> भिन्न- (for छिन्न-). —<sup>b</sup>) B<sub>3</sub> प्राण- (for प्राय-). K<sub>1</sub> स्वयं; K<sub>5</sub> M<sub>3</sub> तथा (for त्वया). —After 20<sup>ab</sup>, K<sub>4</sub> repeats 19<sup>ab</sup>. —<sup>c</sup>) K<sub>1</sub> भवता सु-; K<sub>2</sub> वधता स; K<sub>3.5</sub> न्याधेनेव; D<sub>3</sub> मृधे च सु-; D<sub>5.6</sub> युद्धेन सु-; D<sub>7</sub> वचनेन; T<sub>1</sub> हतः सन्सु-; T<sub>4</sub> उपायेन; G<sub>2</sub> कुद्धेन सु- (for वधेन सु-). —<sup>d</sup>) K<sub>2</sub> वीरो नि-; D<sub>5.6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1</sub> वीर्येण (for वीरेण). K<sub>3</sub> घातितः (for पा'). K<sub>5</sub> कथं वीरोपघातितः.

21 T<sub>1</sub> om. 21<sup>ab</sup>. —<sup>a</sup>) D<sub>5.6</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>1-3.5</sub> M transp. तस्य and श्रुत्वा. —<sup>b</sup>) D<sub>5.6</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1-3.5</sub> M तिर्यक्सरो (D<sub>5.6</sub> 'वो') पं दृष्ट्वा (T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> M<sub>1.5</sub> 'ष्ट्या) च. —<sup>d</sup>) K<sub>4.5</sub> वीक्ष्यांच (K<sub>5</sub> 'क्ष्य च') क्रे. D<sub>1.5</sub> समं पुमान्; D<sub>7</sub> परः पुमान् (for स मन्युमान्).

22 <sup>a</sup>) K<sub>1.3</sub> D<sub>1.7</sub> नाम (for चैव). K<sub>2</sub> मणिः स्वानामको नाम (sic); D<sub>5</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1.2</sub> मणिं स्यमन्तकं चैव. —<sup>b</sup>) K<sub>4</sub> स ह; T<sub>4</sub> यत्स्वं; G<sub>1</sub> यः स्वं; G<sub>2</sub> स्वयं (for यः स). K<sub>3.4</sub> सत्राजिते; T<sub>2</sub> 'जिनो. T<sub>3</sub> भवेत् (for 'भवत्). K<sub>2</sub> यः समुद्राजितोभवत्. —<sup>c</sup>) B<sub>1.3.5.6</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2-4.9</sub> T<sub>8</sub> श्रावयामास; D<sub>5.6</sub> स्वर'; G<sub>1</sub> वार' (for स्मार'). —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub> G<sub>3</sub> सात्यकिं; T<sub>4</sub> G<sub>1.2</sub> हार्दिक्यो (for सात्यकिर्). D<sub>5.6</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1.2</sub> सात्यकिं (D<sub>5.6</sub> हार्दिक्यो) मधुसूदनः; M<sub>3-5</sub> 'किर्मधुसूदनः (sic).

23 <sup>a</sup>) K<sub>5</sub> तं (for तत्). K<sub>2</sub> अंकाद् (for अङ्गम्). —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub> अग्रसद्; D<sub>1.5-7</sub> T<sub>2.4</sub> M<sub>1.3-5</sub> अगच्छद् (for 'मद्). K<sub>3.5</sub> सती; B<sub>2</sub> सदा; D<sub>8</sub> T<sub>3</sub> तथा (for तदा).

24 <sup>a</sup>) K<sub>1-3</sub> संक्रुद्धः; K<sub>4</sub> D<sub>1.7</sub> सक्रोधं (for सक्रोधः). —<sup>b</sup>) K<sub>1.2.5</sub> पंचानां द्रौपदीयानां. —<sup>d</sup>) K<sub>2</sub> -शिल्-दिनो; K<sub>4</sub> D<sub>1.7</sub> 'दिनां (for 'दिनोः).

25 <sup>a</sup>) T<sub>2</sub> गच्छेद्दि (for गच्छामि). —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub> सत्ये तव (for सत्येन च). K<sub>3.4</sub> G<sub>5</sub> M<sub>2</sub> महामणेः; D<sub>8</sub> महायते; D<sub>5.6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1.2</sub> महासुनेः; T<sub>1</sub> M<sub>1.2.5</sub> महारणे; T<sub>2</sub> महाद्युते; T<sub>2</sub> (inf. lin.) शपे तथा (by transp.). K<sub>5</sub> सत्ये तव मणौ तथा; D<sub>1</sub> सत्ये तव महामणेः; D<sub>7</sub> सत्यमेव महामते; G<sub>3</sub> सत्येनैव महारणे; M<sub>4</sub> सत्येनैव महामणेः. —<sup>c</sup>) D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>5.5</sub> M<sub>3</sub> येन (for ये च). K<sub>3.5</sub> सौप्तिके निहता ये तु (K<sub>5</sub> च). —T<sub>1</sub> om. 25<sup>d</sup>-26<sup>a</sup>. —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub> सुप्तानेन; K<sub>4</sub> B<sub>5</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1-4.6.7.9</sub> T<sub>3</sub> सुप्ता येन; B<sub>1</sub> सुप्तानेव; D<sub>5</sub> T<sub>4</sub> सुप्तेन (sic); G<sub>8</sub> संप्राप्तेन (for सुप्तानेन).

26 T<sub>1</sub> om. 26<sup>a</sup> (cf. v. 1. 25). —<sup>b</sup>) B<sub>2</sub> शापेन (for पा'). K<sub>1.2</sub> कृतवर्म (K<sub>3</sub> 'र्म')णः. —M<sub>4</sub> om. 26<sup>ab</sup>. —<sup>c</sup>) K<sub>5</sub> समासिम्. D<sub>5</sub> आसाद्य; G<sub>2</sub> M<sub>1</sub> अद्यास्य (by transp.); M<sub>3</sub> अप्यद्य. —<sup>d</sup>) B<sub>1.2.5.6</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2-4.8.9</sub> T<sub>8</sub> G<sub>5</sub> M<sub>2</sub> चैव (for चापि). K<sub>3</sub> सुदी-सिमत् (for सुमध्यमे).

27 Before 27, M<sub>4</sub> ins. वैशंपायनः. —<sup>a</sup>) K<sub>2.4.5</sub> B D (except D<sub>5.6</sub>) T<sub>1.3</sub> एवम् (for इदम्). —<sup>b</sup>) T<sub>2</sub> M<sub>4</sub> [अ]पि (M<sub>4</sub> हि) पश्यतः (for समीपतः). —<sup>c</sup>) G<sub>1.2</sub> तस्य (for क्रुद्धद्). D<sub>5</sub> आवृत्य शिरस्तस्य; D<sub>6</sub> अदत्य शिखरस्तस्य; T<sub>1.2.4</sub> G<sub>5.5</sub> M अभिसृत्य शिरस्तस्य.

28 <sup>a</sup>) T<sub>1</sub> अथ (for तथा). K<sub>1</sub> हि वि-; K<sub>5</sub> च वि-; T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> M<sub>1</sub> अभि- (for अपि). —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>4</sub> समीपतः (for समन्ततः). —<sup>c</sup>) K<sub>1.2.5</sub> B<sub>1-4.6</sub> D<sub>8</sub> T<sub>1.2</sub> G<sub>5.5</sub> M अन्व (K<sub>1</sub> 'नु') भावद् (K<sub>5</sub> 'न्'); K<sub>3.1</sub> D<sub>1.7</sub> अथा-

अभ्यधावद्धृषीकेशो विनिवारयिषुस्तदा ॥ २८  
 एकीभूतास्ततः सर्वे कालपर्यायचोदिताः ।  
 भोजान्धका महाराज शैनेयं पर्यवारयन् ॥ २९  
 तान्दृष्ट्वा पततस्तूर्णममिकुद्धाञ्जनार्दनः ।  
 न चुक्रोध महातेजा जानन्कालस्य पर्ययम् ॥ ३०  
 ते तु पानमदाविष्टाश्चोदिताश्चैव मन्थुना ।  
 युयुधानमथाम्यघ्नच्छिष्टैर्भाजनैस्तदा ॥ ३१  
 हन्यमाने तु शैनेये क्रुद्धो रुक्मिणिनन्दनः ।

तदन्तरमुपाधावन्मोक्षयिष्यञ्छिनेः सुतम् ॥ ३२  
 स भोजैः सह संयुक्तः सात्यकिश्चान्धकैः सह ।  
 चहुत्वाग्निहतौ तत्र उभौ कृष्णस्य पश्यतः ॥ ३३  
 हतं दृष्ट्वा तु शैनेयं पुत्रं च यदुनन्दनः ।  
 एरकाणां तदा मुष्टिं कोपाज्जग्राह केशवः ॥ ३४  
 तदभ्रमुसलं घोरं वज्रकल्पमयोमयम् ।  
 जघान तेन कृष्णस्तान्येऽस्य प्रमुखतोऽभवन् ॥ ३५  
 ततोऽन्धकाश्च भोजाश्च शैनेया वृष्णयस्तथा ।

C. 16. 33  
 B. 16. 3. 37  
 K. 16. 4. 38

ब्रवीद् (for अभ्यधावद्). —<sup>d</sup>) Ks Tz Gs तथा (for तदा). Ks. 4 B D (except Ds. 6) Tz विनिवारयितुं तदा.

29 \*) K1. 6 एकीभूतस्. —<sup>b</sup>) K1. 2 Dn2 -पर्यय- (for -पर्याय-). Ks. 5 -नोदिताः (for -चो').

30 \*) B1 तथा (for दृष्ट्वा). Ks चापतस्; B3 स तवस् (for पततस्). Ks D1. 7 तान्दृष्ट्वापि तत (D1 'दृष्ट्वा पितर'स्त्वृणीम्. —<sup>b</sup>) K1. 2 Dn Ds. 6 T1. 2. 4 G1-3. 5 M अभिकु (K1 'पि कु-; K2 'तिकु)द्वो; B1. 2. 6 अतिकुद्धाव्; Ds अभ्यकुद्धव् (for अभिकुद्धाव्). —<sup>c</sup>) Ks स (for न). Ks om. from महातेजा up to युयुधान (in 31). —<sup>d</sup>) M4 ज्ञात्वा (for जानन्).

31 Ks om. up to युयुधान (cf. v. l. 30). T1 om. 31<sup>a</sup>-35<sup>b</sup>. —<sup>a</sup>) Gs तेन (for ते तु). —<sup>b</sup>) Ks om. चैव. Ks मन्थुना (for मन्थुना). Ks B D (except Ds. 6) Tz चोदिताः कालघ (B3 'क)मणा. —<sup>c</sup>) Ks अथो न्यघ्नन्; M1 'थाभिघ्नन् (for 'भ्यघ्नन्). Ds Tz G1. 2 अभ्यघ्नन्युयुधानस्तान् (G1 'नं ते). —<sup>d</sup>) K1 भाजनैस्; D1. 6 M2 भोजनैस् (for मा'). B3 Ds G2. 4 T1. 2 Ms तथा (for तदा). Ds. 6 Gs उच्छिष्टैर्भाजनैस्तथा.

32 T1 om. 32 (cf. v. l. 31). —<sup>a</sup>) Ds. 6 Tz. 4 G1-3 M2. 4. 5 पालमाने (for हन्य'). Ks हन्यमानं तु शैनेयं. —<sup>b</sup>) Dn क्रुद्धे (for क्रुद्धो). —<sup>c</sup>) Ms om. (hapl.) 32<sup>a</sup>-34<sup>b</sup>. —<sup>d</sup>) K1-3. 5 अथाधा (Ks 'यो धा): वन् (for टपाधा'). K4 B D (except Ds. 6) तदन्तर-मागच्छन् (D1 'गत्य); Gs तदा तं समुपाधावन्. —<sup>e</sup>) Ks शिनि- (for शिने:).

33 T1 Ms om. 33 (cf. v. l. 31, 32). —<sup>a</sup>) Ks Ds Tz. 4 Gs M1-3 संसक्तः (M1. 3 'क्तै:); K4 संक्रुद्धः; Gs संयुक्तैः (for 'क्तै:). —<sup>b</sup>) K1 सात्यकिश्चाधिके तथा.

— After 33<sup>ab</sup>, Ks. 4 B D (except Ds. 6) Tz. 3 ins. :

19\* न्यायच्छमानौ तौ वीरौ बाहुद्वित्रिणाालिनौ ।

[ K3 न्यायत्तमानौ; K4 (marg.) प्रयच्छमानौ (for न्यायच्छ'). ]

—<sup>c</sup>) Ks वीरौ (for तत्र). K1. 2. 6 Ds Tz. 4 G1-3. 5 M1-4 बहुत्वात्तौ हतौ (Ks 'त्वात्सह तौ; Gs M1. 3. 4 'त्वात्तैर्हतौ) वीरौ (Gs M1-3 'रैर्; M4 'र्याव्). —<sup>d</sup>) Ks पार्श्वतः (for पश्यतः).

34 T1 om. 34 (cf. v. l. 31). Ms om. 34<sup>ab</sup> (cf. v. l. 32). —<sup>a</sup>) K4 D1. 7 Gs हतौ (for हतं). K2 सु; Ks. 5 Tz च (for तु). —<sup>c</sup>) K1. 4. 5 B D1-7 T4 प्र (Bs 'इ)कानां (for 'णां). K1. 2 Dn2 M1 ततो; D1. 7 तथा (for तदा). —<sup>d</sup>) Ks कोप्य; T4 रोपाज् (for कोपाज्).

35 T1 om. 35<sup>ab</sup> (cf. v. l. 31). D1 om. 35. —<sup>a</sup>) Ks यद् (for तद्). Ks. 4 Dn Ds मुसलं; Ks मुसुलं; B मुपलं. K2 उद्धुं मुसलं घोरं; Ds उदहन्मु-शलं घोरं. —<sup>b</sup>) K1-3. 5 Ds. 6 Tz. 4 G1. 2. 5 M अयस्सयं (for अयोमयम्). Gs वज्रसारमयस्सयं. —<sup>c</sup>) B1. 5. 6 Dn D1-4. 9 Tz जघान कृष्णस्तांस्तेन. —<sup>d</sup>) K1 वेसि (sic); Ks येत्र; B Dn D1-4. 9 Tz ये ये; T1 ये च; T2 Gs यस्य; G1 अस्य (for येस्य). Ks. 5 स्थिताः (for शभवन्).

36 \*) K1 अथ; Ks Ds. 6 Tz. 4 G1-3. 5 M तथा (for ततो). Ks शैनेया; Ks शैनेये (sic); T1 शिनयो (for भोजाश्च). —<sup>b</sup>) K1 शिवयो; K2 T2 G1. 2. 5 M शिनयो; K3 भोजका (for शैनेया). B3 Gs. 5 M1-4 तदा (for तथा). Ks कुकुरान्कृ [न्यु]षायस्तथा; T1 वृष्णयश्च तथा परे. —<sup>c</sup>) Ms om. 36<sup>ad</sup>. —<sup>d</sup>) K1-3. 5 Tz वृष्णयश्च तथा परे. —<sup>e</sup>) Ks निघ्नन् (for जघ्नुर्). K1 आक्रुद्धे; T1 आसाद्य (for आक्रन्दे). Ds. 6 Tz G1 न्यघ्नन्न्योन्यमा-

जघ्रन्योन्यमाक्रन्दे मुसलैः कालचोदिताः ॥ ३६  
 यस्तेपामेरकां कश्चिजग्राह रूपितो नृप ।  
 वज्रभूतेव सा राजन्नदृश्यत तदा विभो ॥ ३७  
 तृणं च मुसलीभूतमपि तत्र व्यदृश्यत ।  
 ब्रह्मदण्डकृतं सर्वमिति तद्विद्धि पार्थिव ॥ ३८  
 आविध्याविध्य ते राजन्प्रक्षिपन्ति स्म यत्तृणम् ।  
 तद्वज्रभूतं मुसलं व्यदृश्यत तदा दृढम् ॥ ३९  
 अवधीत्पितरं पुत्रः पिता पुत्रं च भारत ।

मत्ताः परिपतन्ति स्म पोथयन्तः परस्परम् ॥ ४०  
 पतंगा इव चाग्नौ ते न्यपतन्कुकरान्धकाः ।  
 नासीत्पलायने बुद्धिर्विध्यमानस्य कस्यचित् ॥ ४१  
 तं तु पश्यन्महाबाहुर्जानन्कालस्य पर्ययम् ।  
 मुसलं समवष्टभ्य तस्थौ स मधुसूदनः ॥ ४२  
 साम्बं च निहतं दृष्ट्वा चारुदेष्णं च माधवः ।  
 प्रद्युम्नं चानिरुद्धं च ततश्चक्रोध भारत ॥ ४३  
 गदं वीक्ष्य शयानं च भृशं क्रोपसमन्वितः ।

क्रम्य. — <sup>a</sup>) K<sub>2-4</sub> Dn Ds. ० मुशलैः; K<sub>5</sub> मुसुलैः;  
 B (B<sub>5</sub> om.) मुपलैः. K<sub>1</sub> -चोदितः; K<sub>3.5</sub> D<sub>1.7</sub>  
 -नोदिताः (for -चो<sup>०</sup>).

37 <sup>a</sup>) K<sub>5</sub> त्वेकाम् (for तेषाम्). K<sub>1</sub> एरकं; G<sub>3</sub>  
 कान् (for कं). T<sub>1</sub> यस्त्रिपिकां करेणाय. — <sup>b</sup>) K<sub>2</sub>  
 वृष्णिको; B<sub>1.4.6</sub> Dn D<sub>2-4.9</sub> T<sub>2.3</sub> कुपितो (for  
 रूपितो). K<sub>5</sub> नरः; B<sub>5</sub> D<sub>3</sub> G<sub>3</sub> नृपः (for नृप). K<sub>3</sub>  
 कोपाजग्राह मानवः. — <sup>c</sup>) K<sub>5</sub> वज्रभूतं च; B<sub>2.4</sub> D<sub>5.6</sub>  
 T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1-3.5</sub> M<sup>०</sup> वातैव (for भूतेव). D<sub>5.6</sub> T<sub>2.4</sub>  
 G<sub>1.2</sub> तस्य (for राजन्). — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub> D<sub>5.6</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>1-3.5</sub>  
 M<sub>1-3</sub> व्यदृश्यत; K<sub>4</sub> D<sub>1.7</sub> दृश्यते च; T<sub>3</sub> अपश्यत  
 (for अदृश्यत). M<sub>1</sub> तथा (for तदा). K<sub>3</sub> प्रभो (for  
 विभो).

38 <sup>a</sup>) K<sub>5</sub> नृणां; D<sub>3</sub> भृशं (for तृणं). K<sub>1</sub> मुसले;  
 K<sub>3.4</sub> Dn Ds. ० मुशलैः; K<sub>5</sub> मुसुलं; B मुपली; T<sub>2</sub>  
 मुसलं (for ली). B<sub>5</sub> भूय (for भूतम्). — <sup>b</sup>) K<sub>5</sub>  
 D<sub>9</sub> अयि (for अपि). B<sub>3</sub> तनु (for तत्र). K<sub>1</sub> विद-  
 श्यत; K<sub>3</sub> D<sub>5.6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1.2</sub> [पृ]व दृश्यते (for व्यदृश्यत).  
 — <sup>c</sup>) K<sub>4</sub> D<sub>1.7</sub> वज्र- (for ब्रह्म-). D<sub>9</sub> दृढं (for दृढ-).  
 D<sub>5.6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1</sub> ब्रह्मदण्डमिदं सर्वम्. — <sup>d</sup>) D<sub>5</sub> इदं (for  
 इति). K<sub>4</sub> B<sub>1</sub> (marg. as in text) D<sub>1.7</sub> भारत; D<sub>5.6</sub>  
 T<sub>4</sub> G<sub>1.2</sub> पाण्डव (for पार्थिव).

39 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> अविश्य; K<sub>2</sub> अविध्य; K<sub>3.4</sub> M<sub>3</sub> अविध्य  
 (for अं). K<sub>5</sub> आविद्याविध्य ते राजन्; B<sub>5</sub> Dn D<sub>2-4.9</sub>  
 T<sub>3</sub> अवि (T<sub>3</sub> व) ध्यान्विध्य ते राजन्; D<sub>5.6</sub> आविध्यन्विध्य  
 ते रा<sup>०</sup>. — <sup>b</sup>) K<sub>1.2</sub> प्रहरन्ति (for प्रक्षिपन्ति). K<sub>1</sub> च (for  
 स्म). K<sub>4</sub> D<sub>1.7.8</sub> तं (D<sub>3</sub> ये) भृशं; B<sub>5.6</sub> तद्भृशं  
 (for यत्तृणम्). K<sub>3.5</sub> D<sub>5.6</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1-3.5</sub> M<sup>०</sup> प्रहरन्ति  
 स्म तैस्त्वृणैः (T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> M<sub>5</sub> तत्तृणैः; G<sub>5</sub> M<sub>1-4</sub> तत्तृणं).  
 — <sup>c</sup>) K<sub>4</sub> D<sub>1.7</sub> यद् (for तद्). D<sub>3</sub> वनं (for वज्र-).  
 B<sub>5</sub> D<sub>3</sub> T<sub>3</sub> भूत- (for भूतं). K<sub>3.4</sub> Dn D<sub>2.8.9</sub> मुशलैः;

K<sub>5</sub> मुसुलं; B मुपलं (for मुसलं). — <sup>d</sup>) K<sub>3.5</sub> अद-  
 श्यत (for व्य<sup>०</sup>). K<sub>4</sub> D<sub>1.7</sub> भृशं; B<sub>1</sub> तृणं (for  
 दृढम्).

40 <sup>a</sup>) D<sub>3</sub> अत्रवीत् (for अवधीत्). K<sub>5</sub> पुत्रं (for  
 पुत्रः). — <sup>b</sup>) D<sub>5.6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1.2</sub> पाण्डव (for भारत). — <sup>c</sup>)  
 K<sub>1</sub> मृतः; K<sub>2</sub> संतः; D<sub>5</sub> यत्तः; M<sub>5</sub> मार्ताः (for  
 मत्ताः). — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub> पोपयंतः; K<sub>3</sub> प्रार्थं; K<sub>4</sub> B<sub>1.5.6</sub>  
 Dn D<sub>1-4.7.9</sub> T<sub>2.3</sub> योधं; K<sub>5</sub> प्राद्वंतः; G<sub>1.3</sub> वोध-  
 यंतः (for पोथ<sup>०</sup>).

41 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> वहौ (for चाग्नौ). K<sub>5</sub> पतंगानेव चाग्नौ<sup>०</sup>.  
 — <sup>b</sup>) K<sub>4</sub> B<sub>1.3-6</sub> Dn D<sub>1-4.7</sub> T<sub>3</sub> निपेतुः; B<sub>2</sub> नृत्यंतः;  
 D<sub>5</sub> [s]भ्यपतन् (for न्यप<sup>०</sup>). K<sub>3.5</sub> न्यपतन्वदुपुंगवाः;  
 D<sub>9</sub> निपेतुः कुकरांधकाः. — D<sub>5</sub> reads 41<sup>०</sup>-44<sup>d</sup> on marg.  
 — <sup>c</sup>) D<sub>3</sub> प्रत्ययेने. K<sub>2</sub> नासीत्सफला यत्ने बुद्धिर् (sic).  
 — <sup>d</sup>) K<sub>5</sub> वाध्यमानस्य (for वध्य<sup>०</sup>). T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> केनचित्  
 (for कस्य<sup>०</sup>).

42 D<sub>5</sub> reads 42 on marg. — <sup>a</sup>) K<sub>1.2</sub> तत्तल्प-  
 श्यन्; K<sub>4</sub> B Dn D<sub>2-1.7-9</sub> T<sub>1.3</sub> M<sub>3</sub> तत्रापश्यन्; K<sub>5</sub>  
 D<sub>5</sub> T<sub>2</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1.2.4.5</sub> तनु पश्यन्; G<sub>1</sub> तं तु रामो (for  
 तं तु पश्यन्). D<sub>5</sub> T<sub>4</sub> G<sub>2</sub> तं तु रामो महाबुद्धिर्. — <sup>b</sup>)  
 K<sub>5</sub> जातं (for जानन्). — <sup>c</sup>) K<sub>3.4</sub> Dn Ds. ० मुशलैः;  
 K<sub>5</sub> पिप्पलं; B मुपलं (for मुसलं). M<sub>3</sub> तमवष्टभ्य  
 (for सम<sup>०</sup>).

43 D<sub>5</sub> reads 43 on marg. — <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> सांपं; B<sub>1</sub>  
 शांतं; B<sub>2-6</sub> D<sub>3</sub> शावं (for साम्बं). D<sub>6.7</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>1-3.5</sub>  
 M<sub>1.2.4.5</sub> तु (for च). — <sup>b</sup>) K<sub>1.2</sub> चारुधो (K<sub>2</sub> दो) ष्णं  
 (for देष्णं). — <sup>c</sup>) K<sub>1-3</sub> D<sub>5.6</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1-3.5</sub> M<sup>०</sup>  
 अनि (M<sub>1</sub> तु) रुद्धं; D<sub>4</sub> चारुदेष्णं (for चानिरुद्धं). — <sup>d</sup>)  
 B<sub>1.5.6</sub> Dn D<sub>2-5.9</sub> T<sub>3</sub> माधवः; D<sub>6</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1-3.5</sub> M<sup>०</sup>  
 मन्द्युमान् (for भारत).

44 D<sub>5</sub> reads 44 on marg. — <sup>b</sup>) K<sub>1.2</sub> D<sub>3</sub> T<sub>1.2</sub>

स निःशेषं तदा चक्रे शार्ङ्गचक्रगदाधरः ॥ ४४  
तं निवृत्तं महातेजा वभ्रुः परपुरंजयः ।  
दारुकरैश्च दशार्हमूचतुर्यन्निबोध तत् ॥ ४५

भगवन्संहतं सर्वं त्वया भूयिष्ठमच्युत ।  
रामस्य पदमन्विच्छ तत्र गच्छाम यत्र सः ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

६

वैशंपायन उवाच ।  
ततो ययुर्दारुकः केशवश्च  
वभ्रुश्च रामस्य पदं पतन्तः ।  
अथापश्यन्नाममनन्तवीर्यं  
वृक्षे स्थितं चिन्तयानं विविक्ते ॥ १  
ततः समासाद्य महानुभावः

कृष्णस्तदा दारुकमन्वशासत् ।  
गत्वा कुरूञ्शीघ्रमिमं महान्तं  
पार्याय शंसस्व वधं यदूनाम् ॥ २  
ततोऽर्जुनः क्षिप्रमिहोपयातु  
श्रुत्वा मृतान्यादवान्ब्रह्मशापात् ।  
इत्येवमुक्तः स ययौ रथेन

C. 16. 107  
B. 16. 4. 3  
K. 16. 5. 3

Gz. 2. 5 M शोकः (for कोपः). —<sup>c</sup>) Tz तथा (for  
नदा). —<sup>d</sup>) Kz शार्ङ्गचक्रः; Kz शंसस्वचक्रः; Bz (marg.  
as in text) शार्ङ्गधन्या- (for 'चक्रः).

45 <sup>a</sup>) Kz महायाहुर (for 'तेजा). —<sup>b</sup>) Bz वभ्रुः  
परपुरंजयं. —<sup>c</sup>) Tz चापि (for चैव). —<sup>d</sup>) Bz  
Dz. 5 Tz. 2. 4 Gz. 3 तन् (for यन्). Bz Dz. 5 Tz Gz. 2  
यन्; Tz मे (for तन्). Bz उच्यतुर्यन्निबोधत.

46 <sup>a</sup>) Kz निवृत्तं (for संहृतं). Kz B D (except  
Dz. 5) मगवद्विद्वताः सर्वे. —<sup>b</sup>) Kz अल्प- (for त्वया).  
Kz B D (except Dz. 5) त्वया भूयिष्ठो नराः (Bz-1 Dz  
जनाः). —<sup>c</sup>) Gz Mz पादम्. Bz Dz. 5 अन्विच्छंस्  
अन्विच्छ. Kz. 5 य (Kz रा)मस्य पदवीं गच्छ. —<sup>d</sup>)  
Kz गच्छाव (for 'म).

Colophon. — *Adhy. name*: Kz. 2 वृष्णयंधकादिवि-  
नाशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Kz  
Bz Dn Dz. 7. 9 3; Kz Dz. 5 T Gz. 3. 5 M 4 (as in  
text). — *Śloka no.*: Kz 99; Dn1 Dz 47; Dz 50.

5

1 Kz Dz Tz Gz. 2 om, the ref. —<sup>a</sup>) Tz ययौ  
(for ययुर्). —<sup>b</sup>) Bz om. (hapl.) वभ्रुश्च. Bz. 2. 5. 5  
Dz. 2. 4. 7 Tz यतंतः; Dz च ततः; Dz. 5 Tz. 2. 4 Gz. 3. 5

3

M नयंतः (for पतन्तः). Kz. 2 वभ्रुश्च रामस्य पदान्विपंतः  
(Kz पदानि यंतं). —<sup>a</sup>) Kz Tz अपश्यद् (for 'इयन्').  
—<sup>d</sup>) Dz. 5 Tz Gz. 2. 5 M वृक्षाश्रितं; Dz वित्ते स्थितं  
(sic); Tz वृक्षास्थितं; Tz वृक्षाश्रयं (for वृक्षे स्थितं).  
Kz. 5 वृक्षे स्थि (Kz 'क्षस्थि) तं चिन्तयंतं विविक्ते; Tz Gz  
वृक्षाश्रितं ते (Gz 'श्रयं तं) विजने विविक्ते.

2 <sup>a</sup>) Kz समासाद्य; Bz समाहृत्य (for 'साद्य). Kz  
महामनुष्यं; Kz. 4 B Dn Dz. 4. 8. 9 Tz Mz. 5 'नुभावं  
(for 'नुभावः). Kz. 5 ततस्तमासाद्य महामनुष्यं (Kz 'प्यः).  
—<sup>b</sup>) Gz Mz अन्वशासन् (sic) (for 'शासत्). —<sup>c</sup>)  
Kz गच्छ (for गत्वा). Bz. 3. 5 Dn1 Dz. 4. 9 सर्वम्;  
Mz शीलम् (for शीघ्रम्). Kz Bz. 3. 5 Dn2 Dz. 4. 7. 9  
इदं (for इमं). —<sup>d</sup>) Kz Dz. 7 यथोपशंसस्व (for  
पार्याय शंसस्व). Kz वभ्रुनां; Kz Dz. 5 Tz Gz. 2. 5 M  
मभ्रुनां (for यदूनाम्).

3 Dz. 5 Tz. 4 Gz. 3. 5 M om, 3<sup>ab</sup>. —<sup>a</sup>) Dz. 7 यतो  
(for ततो). Kz. 2 [उ]पयाता; Kz प्रयातु (for [उ]प-  
यातु). —<sup>b</sup>) Kz. 4. 5 Bz. 4. 5 Dz. 7 हतान् (for मृतान्).  
Kz यादव (for 'वान्). Kz विप्र- (for ब्रह्म-). —<sup>c</sup>)  
Kz. 5 Dz. 5 Tz Gz. 2. 5 M इदम् (for एवम्). Kz उक्ता  
(for उक्तः). Bz तु; Dz प्र- (for स). —<sup>d</sup>) Bz  
om.; Dz कुरूस्तथा (sic) (for कुरूस्तदा). Kz Dn  
दीनः; Dz [उ]दार- (for नष्ट-).

4 <sup>a</sup>) Bz याते (for गते). Kz Dz. 7 साधवो (for



कुरुंस्तदा दारुको नष्टचेताः ॥ ३  
 ततो गते दारुके केशवोऽथ  
 दृष्टान्तिके वधुमुवाच वाक्यम् ।  
 स्त्रियो भवात्रक्षतु यातु शीघ्रं  
 नैता हिंस्युर्दस्यवो वित्तलोभात् ॥ ४  
 स प्रस्थितः केशवेनानुशिष्टो  
 मदातुरो ज्ञातिवधादितश्च ।  
 तं वै यान्तं संनिधौ केशवस्य  
 त्वरन्तमेकं सहसैव वधुम् ।  
 ब्रह्मानुशप्तमवधीन्महद्वै  
 कूटोन्मुक्तं मुसलं लुब्धकस्य ॥ ५  
 ततो दृष्टा निहतं वधुमाह

कृष्णो वाक्यं भ्रातरमग्रजं तु ।  
 इहैव त्वं मां प्रतीक्षस्व राम  
 यावत्स्त्रियो ज्ञातिवशाः करोमि ॥ ६  
 ततः पुरीं द्वारवतीं प्रविश्य  
 जनार्दनः पितरं प्राह वाक्यम् ।  
 स्त्रियो भवात्रक्षतु नः समग्रा  
 धनंजयस्यागमनं प्रतीक्षन् ।  
 रामो वनान्ते प्रतिपालयन्मा-  
 मास्तेऽद्याहं तेन समागमिष्ये ॥ ७  
 दृष्टं मयेदं निधनं यदूनां  
 राज्ञां च पूर्वं कुरुपुंगवानाम् ।  
 नाहं विना यदुभिर्यादवानां

केशवो). K<sub>5</sub> ततोदके दारुके केशवेन. —<sup>δ</sup>) K<sub>1,2</sub> दृष्टा-  
 गतं; K<sub>3</sub> पुत्रं तदा; D<sub>5,6</sub> T<sub>1,2,4</sub> G<sub>1-3,5</sub> M दृष्टाप्रतो  
 (for दृष्टान्तिके). B<sub>1</sub> वाक्यमुवाच वधुं (by transp.).  
 K<sub>5</sub> तं वधुं वाचाय तदा स वाक्यं (sic). —<sup>ε</sup>) K<sub>4</sub> B  
 Dn D<sub>1-4,8,9</sub> T<sub>8</sub> रक्षितुं; T<sub>4</sub> रक्षकौ (for रक्षतु). T<sub>1</sub>  
 G<sub>3</sub> M<sub>1,5</sub> याहि; T<sub>4</sub> वाय (for यातु). —<sup>α</sup>) K<sub>5</sub>  
 हंस्युर् (for हिंस्युर्). K<sub>3</sub> D<sub>1</sub> द्रव्य (for वित्त).  
 D<sub>5-7</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1-3,5</sub> M<sub>2,4,5</sub> भावात् (for लोभात्).

5 <sup>α</sup>) K<sub>3</sub> D<sub>1,1-8</sub> T<sub>1,2,4</sub> G<sub>1-3,5</sub> M<sub>1-4</sub> संप्रस्थितः;  
 K<sub>4</sub> सत्त्वा स्थितः (for स प्रस्थितः). T<sub>2</sub> अविशिष्टो (for  
 अनु<sup>०</sup>). K<sub>5</sub> प्रतस्थिता केशवेनानुविष्टो. —<sup>β</sup>) K<sub>5</sub> तदातुरो;  
 B<sub>2</sub> मदादितो; D<sub>5,6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>2</sub> भृशातुरो; D<sub>7</sub> (before corr.  
 as in text) महा<sup>०</sup>; G<sub>3</sub> ह्यवाक्शिरा (for मदातुरो). K<sub>1</sub>  
 -वधादितश्च; K<sub>2</sub> -वधातुरश्च; B<sub>5</sub> -दितश्च; G<sub>5</sub> M<sub>2</sub>  
 -दितस्य (for -दितश्च). T<sub>1</sub> राज्ञां यदूनां च वधादितश्च.  
 —<sup>γ</sup>) K<sub>3,4</sub> B<sub>3,6</sub> Dn D<sub>1-1,7,9</sub> तं विश्रांतं; K<sub>5</sub> तं  
 \*यांतं; B<sub>1,2</sub> तं वै श्रांतं; B<sub>5</sub> तीर्थप्रांतं; M<sub>1</sub> तं प्रयांतं  
 (for तं वै यान्तं). B<sub>5</sub> om. संनिधौ. —<sup>α</sup>) B<sub>5</sub> हरंतम्;  
 Dn D<sub>2-4,5</sub> दु (D<sub>1</sub> दू)रंतम्; T<sub>3</sub> रुदंतम्; G<sub>3</sub> पतंतम्  
 (for त्वरन्तम्). K<sub>5</sub> पुत्रं; B<sub>5</sub> पुत्रं (for पुत्रं). K<sub>1</sub>  
 दृव (for पुत्र). K<sub>3</sub> वधुः (for वधुम्). —<sup>ε</sup>) K<sub>4</sub>  
 D<sub>7</sub> ब्रह्मार्थः; K<sub>5</sub> ब्रह्माणः; D<sub>1</sub> ब्रह्मान्त्र- (for -नु-).  
 K<sub>2</sub> -शान्तम्; D<sub>7</sub> -शब्दम्; G<sub>3</sub> -शान्तम् (for -शप्तम्).  
 B<sub>5</sub> अवधन् (for -धीन्). K<sub>1</sub> परस्कानां; K<sub>2,5</sub> महाद्भिः;  
 K<sub>3</sub> महांतं; G<sub>3</sub> महद्वै (for -द्वै). —<sup>ζ</sup>) K<sub>1,2,4</sub> B<sub>1,2</sub>  
 Dn D<sub>2,7,9</sub> T G<sub>1,2,5</sub> M<sub>1,2,4,5</sub> कूटे यु (K<sub>4</sub> D<sub>8</sub> मु)क्तं;

K<sub>5</sub> हयैर्युक्तैर्; D<sub>5</sub> तयैव युक्तं; D<sub>6</sub> कूले युक्तं; D<sub>7</sub> कूपे  
 युक्तं; D<sub>8</sub> कूटान्मुक्तं (for कूटोन्मुक्तं). K<sub>3-5</sub> D<sub>8</sub>  
 मुशलं; B सुपलं; M<sub>1</sub> मुसले (for लं). B<sub>5</sub> केशवस्य  
 (for लुब्धकस्य).

6 <sup>α</sup>) K<sub>1</sub> निहितं (for निहतं). —<sup>β</sup>) K<sub>1,2</sub> G<sub>3</sub> तं;  
 K<sub>5</sub> वै; D<sub>5,6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1,2</sub> च (for तु). K<sub>4</sub> B Dn D<sub>1-4</sub>  
 7-9 T<sub>3</sub> कृष्णो (B<sub>5</sub> ण्णा)ग्रजं भ्रातरमु (T<sub>3</sub> म)प्रतेजाः;  
 —<sup>γ</sup>) K<sub>1</sub> G<sub>1</sub> M<sub>1</sub> मा; K<sub>3</sub> सं- (for मां). K<sub>2</sub> इहैव-  
 तं मा प्रतीक्षस्व तावद्; K<sub>5</sub> इहैव मा संप्रतीक्षेत् राम-  
 —<sup>α</sup>) K<sub>1,2</sub> स्त्रीर्वै (for स्त्रियो). K<sub>1</sub> M<sub>1</sub> ज्ञातिवशाः;  
 K<sub>2</sub> वशात्; K<sub>3</sub> वश्याः; D<sub>6</sub> T<sub>1,4</sub> वशां; G<sub>1,2</sub> वशे  
 (for वशाः).

7 <sup>α</sup>) D<sub>5</sub> पुरिं (for पुरीं). D<sub>5,6</sub> निशम्य (for प्रवि-  
 द्य). —<sup>β</sup>) T<sub>2</sub> चाह (for प्राह). —<sup>γ</sup>) K<sub>1,2</sub> स्त्रीर्वै;  
 D<sub>5,6</sub> T<sub>1,4</sub> G<sub>1-2,5</sub> M सर्वं; D<sub>7</sub> सर्वान् (for स्त्रियो). K<sub>3</sub>  
 रक्षति (for रक्षतु). K<sub>3,4</sub> D<sub>1</sub> वै; K<sub>5</sub> ताः (for नः).  
 D<sub>5-7</sub> T<sub>1,4</sub> G<sub>1-3</sub> M<sub>1-3</sub> समग्रं (for ग्रा). —<sup>α</sup>) K<sub>1</sub>  
 प्रतीक्षः; T<sub>1</sub> क्ष (for क्षन्). —<sup>ε</sup>) K<sub>4</sub> T<sub>1</sub> प्रतिपा-  
 लयेन्; T<sub>2</sub> परिपालयन् (for प्रति<sup>०</sup>). —<sup>ζ</sup>) K<sub>3</sub> आस्तेय;  
 B आस्तेति; T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> अद्यापि (for आस्तेऽद्य).

8 <sup>α</sup>) K<sub>5</sub> दृष्टं (for दृष्टं). K<sub>3</sub> मयेष्टं (for दृ<sup>०</sup>).  
 K<sub>1-3</sub> D<sub>5,6</sub> T<sub>1,4</sub> G<sub>1,2,5</sub> M मधूनां (for यदूनां). —<sup>β</sup>)  
 K<sub>4</sub> D<sub>1,7</sub> अजात- (for राज्ञां च). D<sub>5</sub> om. पुंगवानाम्.  
 —<sup>γ</sup>) K<sub>4</sub> यावद्दय; B<sub>2-4</sub> यादवाद्यय; D<sub>1,7</sub> यादवस्य

पुरीमिमां द्रष्टुमिहाद्य शक्तः ॥ ८  
 तपश्चरिष्यामि निबोध तन्मे  
 रामेण सार्धं वनमभ्युपेत्य ।  
 इतीदमुक्त्वा शिरसास्य पादौ  
 संस्पृश्य कृष्णस्त्वरितो जगाम ॥ ९  
 ततो महान्निनदः प्रादुरासी-  
 त्सखीकुमारस्य पुरस्य तस्य ।  
 अथात्रवीत्केशवः संनिवर्त्य  
 शब्दं श्रुत्वा योपितां क्रोशतीनाम् ॥ १०

पुरीमिमामेष्यति सव्यसाची  
 स वो दुःखान्मोचयिता नराय्यः ।  
 ततो गत्वा केशवस्तं ददर्श  
 रामं वने स्थितमेकं विविक्ते ॥ ११  
 अथापश्यद्योगयुक्तस्य तस्य  
 नागं मुखान्निःसरन्तं महान्तम् ।  
 श्वेतं ययौ स ततः प्रेक्ष्यमाणो  
 महार्णवो येन महानुभावः ॥ १२  
 सहस्रशीर्षः पर्वताभोगवर्ष्मा

C. 16. 1<sup>b</sup>  
 B. 16. 4. 14  
 K. 16. 5 13

(for 'वानां). K<sub>1</sub> नाहं मधुनां निघनं नृवीर; K<sub>2</sub> T<sub>2</sub> नाहं विहीनां (T<sub>2</sub> 'नो) यदुभिर्नृवीर; K<sub>3.5</sub> D<sub>5.6</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>1-3.5</sub> M नाहं विहीनां (G<sub>5</sub> M<sub>2</sub> 'नो; M<sub>1.5</sub> 'ना) मधु-  
 मिर्नृवीर (K<sub>3</sub> 'रै; K<sub>5</sub> 'र:). —<sup>d</sup>) K<sub>3</sub> इहाद्य; M<sub>1.5</sub>  
 इच्छेद्य (for इहाद्य). K<sub>1</sub> G<sub>3</sub> शक्तिः (for शक्तः). K<sub>4</sub>  
 B D (except D<sub>5.6</sub>) T<sub>3</sub> पुरीमिमामशकं द्रष्टुमद्य.

9 <sup>a</sup>) G<sub>3</sub> महच्च (for निबोध). K<sub>4</sub> मां; D<sub>5.6</sub>  
 T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1-3.5</sub> M वै (for मे). —<sup>b</sup>) T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> साकं  
 (for सार्धं). D<sub>5.6</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>1.2</sub> अभ्युपेतः (for 'पेत्य).  
 —<sup>c</sup>) B<sub>2</sub> D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> इत्येवम् (for इतीदम्). K<sub>1.2</sub>  
 B<sub>3.4</sub> तस्य; K<sub>3</sub> जय; K<sub>4</sub> B<sub>1.5.8</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1-4.7.9</sub>  
 T<sub>3</sub> च; D<sub>3</sub> नु; T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> स (for -[स]स्य). —<sup>d</sup>)  
 K<sub>1-3.5</sub> D<sub>5.6</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1-3.5</sub> M प्रगृह्य कृष्णोथ ज (D<sub>5.6</sub>  
 T<sub>4</sub> G<sub>1</sub> 'ष्णोधिज)गाम तूणं.

10 <sup>a</sup>) K<sub>1-3.5</sub> D<sub>5.6</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>1-3.5</sub> M शब्दो दारुणः;  
 K<sub>4</sub> B<sub>3</sub> महान्निनदः (for महान्नि). —<sup>b</sup>) D<sub>1</sub> om.  
 (hapl.) पुरस्य. K<sub>1.2</sub> प (K<sub>2</sub> पु)रे जनस्य; D<sub>5.6</sub>  
 T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1-3.5</sub> M जनस्य तस्य (for पुरस्य तस्य). —<sup>c</sup>)  
 K<sub>1-3.5</sub> D<sub>5.6</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1-3.5</sub> M ततो; B<sub>2.6</sub> तथा (for  
 जय). G<sub>3</sub> केशवं (for 'व:). K<sub>1-3.5</sub> B<sub>2-4</sub> T<sub>3</sub> G<sub>2</sub> M<sub>2</sub>  
 संनिवृत्य; D<sub>5.6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1</sub> M<sub>2</sub> (inf. lin.) तं निवृत्य; G<sub>3</sub>  
 संनिपत्य; G<sub>5</sub> M<sub>1.3-5</sub> तं निवर्त्य (for संनि). —<sup>d</sup>)  
 K<sub>1.2</sub> श्रुत्वा शब्दं (by transp.); M<sub>3</sub> शब्दं कृत्वा.

11 <sup>a</sup>) K<sub>3</sub> D<sub>4</sub> इमां नेष्यति; K<sub>4</sub> D<sub>1.7</sub> इहाभ्येष्यति  
 (for इमामेष्यति). —<sup>b</sup>) K<sub>3</sub> D<sub>5</sub> स वै; G<sub>3</sub> सर्वां (for  
 स वो). K<sub>1</sub> मोचयिता (sic); K<sub>2.5</sub> B<sub>1-5</sub> D<sub>2-4.7-9</sub> T<sub>3</sub>  
 मोक्षयिता (D<sub>1</sub> 'चयेत्ता); G<sub>3</sub> मोचयितुं (for मोचयिता).  
 —<sup>c</sup>) K<sub>4</sub> D<sub>6.7</sub> सं- (for तं). —<sup>d</sup>) K<sub>1-3</sub> D<sub>5.6</sub> T<sub>1.2.4</sub>  
 G<sub>1-3.5</sub> M रामं तदेकं (K<sub>1</sub> तथैव; D<sub>5.6</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>1.2</sub>  
 तमेकं; T<sub>1</sub> तदेकं; G<sub>3</sub> तथैकं) स्थितमेक ए (K<sub>2</sub> T<sub>4</sub>

'कमे)व; K<sub>5</sub> रामं तदेकं स्थितमेकपाविक्ते (sic).

12 <sup>a</sup>) K<sub>3.4</sub> D<sub>1.7</sub> नागं (for तस्य). —<sup>b</sup>) K<sub>3.4</sub>  
 D<sub>1.7</sub> तस्मान्; T<sub>1</sub> om. (for नागं). B<sub>2-4</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2-4</sub>.  
 6.9 T<sub>2</sub> G<sub>5</sub> M निश्चरंतं (for निःसरन्तं). K<sub>4</sub> स कृष्णः;  
 T<sub>1</sub> नरेंद्रं (for महान्तम्). —<sup>c</sup>) K<sub>3.5</sub> ततो; K<sub>4</sub> D<sub>1</sub>  
 श्वेतो (for श्वेतं). K<sub>2</sub> अपि तम्; K<sub>3</sub> D<sub>5.6</sub> T<sub>2.4</sub>  
 G<sub>1.5</sub> M स च तं; K<sub>4</sub> स्वतनुं; K<sub>5</sub> स च तौ; D<sub>3</sub>  
 G<sub>2</sub> सततं; G<sub>3</sub> स धरन् (for स ततः). K<sub>2</sub> ईक्षमाणो;  
 K<sub>5</sub> प्रेक्ष्यमाणो; B<sub>2.6</sub> D<sub>1</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3.5</sub> M प्रेक्षमाणो; D<sub>5</sub>  
 वीक्ष्यं; T<sub>2.4</sub> G<sub>1.2</sub> वीक्ष्य वीक्ष्य (for प्रेक्ष्यमाणो).  
 —<sup>d</sup>) K<sub>2.3.5</sub> T<sub>1.3</sub> G<sub>3</sub> M<sub>2</sub> (inf. lin.) महार्णवं; D<sub>5.6</sub>  
 T<sub>2.4</sub> G<sub>2</sub> ण्वे (for 'ण्वो). T<sub>1</sub> यः स (for येन). K<sub>4</sub>  
 D<sub>1.7</sub> सहोत्तरीयेन (K<sub>4</sub> 'ण) महानुभावः. — For 12<sup>cd</sup>,  
 K<sub>1</sub> subst.:

21\* श्वेतो ययौ चापि महानुभावो  
 महार्णवं येन तमीक्षमाणः ।

13 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> G<sub>3</sub> सहस्रशीर्षा; D<sub>5.6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>2</sub> शीर्षं (for  
 'शीर्षः). B<sub>4</sub> om. शीर्षः पर्वताः. D<sub>3.9</sub> पर्वतोभोग- (for  
 'ताभोग-). D<sub>1</sub> -धर्मा; D<sub>5.6</sub> T<sub>4</sub> -वर्ष्म; G<sub>2</sub> -वर्णं (for  
 -वर्ष्मा). —<sup>b</sup>) K<sub>3</sub> D<sub>5.6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>2</sub> रक्ताननं (for 'ननः).  
 K<sub>3.5</sub> स्वतनुं; G<sub>3</sub> तां तनुं (for स्वां तनुं). K<sub>2</sub> om.;  
 T<sub>1</sub> वै (for तां). K<sub>2.3.5</sub> D<sub>5.6</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1-3.5</sub> M  
 विसृज्य (for विमुच्य). K<sub>1</sub> रक्ताननस्तां तन्वं स्वां विसृज्य.  
 — After 13<sup>ab</sup>, D<sub>5.6</sub> T G<sub>1-3.5</sub> M ins.:

22\* संदृश्य तं सागरान्तं विशन्तं ।

[ T<sub>4</sub> सृष्टय तं; G<sub>3</sub> स दृश्यते; M<sub>3</sub> संदृश्य वै (for  
 'श्य तं). D<sub>6.6</sub> T<sub>3.4</sub> G<sub>3</sub> सागरं तं (for 'रान्तं). T<sub>1</sub> G<sub>3</sub>  
 सहतं (for विशन्तं). ]

— T<sub>3</sub> om. 13<sup>c</sup>. —<sup>c</sup>) B<sub>4</sub> स सम्यक् (for सम्यक्च).

रक्ताननः स्वां तनुं तां विमुच्य ।  
 सम्यक्च तं सागरः प्रत्यगृह्णा-  
 न्नागा दिव्याः सरितश्चैव पुण्याः ॥ १३  
 कर्कोटको वासुकिस्तक्षकश्च  
 पृथुश्रवा वरुणः कुञ्जरश्च ।  
 मिश्री शङ्खः कुमुदः पुण्डरीक-  
 स्तथा नागो धृतराष्ट्रो महात्मा ॥ १४  
 हादः क्राथः शितिकण्ठोऽप्रतेजा-  
 स्तथा नागौ चक्रमन्दातिपण्डौ ।

D<sub>1</sub> धृतं; D<sub>5,6</sub> T<sub>1,2,5</sub> G<sub>1,2,5</sub> M तदा; D<sub>7,8</sub> कृतं;  
 G<sub>3</sub> तथा (for च तं). K<sub>3</sub> सागरं (for रः). —<sup>a</sup>)  
 D<sub>5,6</sub> सनागा (for नागा). D<sub>1,7</sub> [अ]दिव्याः (for  
 दिव्याः). D<sub>1</sub> चापि (for चैव). K<sub>1-3,6</sub> D<sub>5,6</sub> T<sub>1,2,4</sub>  
 G<sub>1-3,5</sub> M सर्वाः (for पुण्याः).

14 <sup>a</sup>) K<sub>1,5</sub> D<sub>5,6</sub> T G<sub>1-3,5</sub> M कर्कोटको. K<sub>6</sub>  
 वासुकि- (for क्तिस्). M<sub>1</sub> om. तक्षकश्च. —<sup>b</sup>) T<sub>1</sub> G<sub>3</sub>  
 अपृथुश्रवा (for पृथु). K<sub>1,2</sub> Dn<sub>1</sub> D<sub>7</sub> T<sub>1,3</sub> G<sub>1,3</sub>  
 वारुणः; B<sub>2</sub> चारुणः; D<sub>5,6</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> पारणः; D<sub>8</sub> अरुणः  
 (for वं). K<sub>4</sub> कुंभजशः; K<sub>6</sub> कुंजरशः (for कुञ्जरशः).  
 —<sup>c</sup>) T<sub>1</sub> वीरः (for मिश्री). B<sub>3</sub> शंखश्च; T<sub>1</sub> शंकुः;  
 T<sub>3</sub> शंखं (for शङ्खः).

15 K<sub>3</sub> om. 15<sup>ab</sup>. —<sup>a</sup>) D<sub>7</sub> क्राथः; T<sub>3</sub> क्रादः (for  
 क्राथः). K<sub>1,2</sub> हा (K<sub>1</sub> ह)दः क्राथः शतपृष्ठोरितेजासु; K<sub>5</sub>  
 हादः क्राथः शितिकण्ठो विचेतासु; D<sub>5,6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1,2</sub> हदः क्रा-  
 (D<sub>5,6</sub> हादका)सः शितिकण्ठो निकेतुसु; T<sub>1</sub> हादः पद्मः स च  
 दृष्ट्वा निजेदं; T<sub>2</sub> M<sub>1,4,5</sub> हादः क्राथः (T<sub>2</sub> क्रोधः) शिनि-  
 (M<sub>5</sub> थि)पृष्ठो निकेतुसु; G<sub>3</sub> प्रदः पद्मः शितिकण्ठो निजे-  
 दासु; G<sub>6</sub> M<sub>2,3</sub> हा (M<sub>2</sub> ह)दः क् (M<sub>3</sub> क्रा)थः शिनि-  
 पृष्ठोभिजे (M<sub>3</sub> क्)ेतुसु. —<sup>b</sup>) K<sub>1,2</sub> चक्रमन्दाभिपण्डौ;  
 K<sub>4</sub> D<sub>1,7</sub> मन्दाभिपण्डौ; K<sub>5</sub> B<sub>2</sub> D<sub>8</sub> मन्दाभिपण्डौ;  
 T<sub>2</sub> G<sub>1</sub> चक्र (G<sub>1</sub> ज्र)मन्दा विपाणौ; T<sub>3</sub> चक्रमन्दाविपण्डौ  
 (for चक्रमन्दातिपण्डौ). D<sub>5,6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>2</sub> तथा नागौ  
 (T<sub>4</sub> कौ; G<sub>2</sub> कौ)वक्रमन्दा विपाणौ; T<sub>1</sub> ततो नागो  
 नक्रमन्दाभिधानो; G<sub>5</sub> M ततो नागौ व (G<sub>5</sub> M<sub>2</sub> च)क्रमं-  
 (M<sub>3</sub> नं)दाभिपण्डौ (M<sub>3</sub> भिपण्डौ; M<sub>5</sub> तपण्डौ).  
 —<sup>c</sup>) B<sub>5</sub> om.; D<sub>1,3</sub> नागः श्रेष्ठो. T<sub>2</sub> विमुखश्च (for  
 दुर्मुखः). K<sub>1,2,5</sub> चाप्रधी (K<sub>1</sub> नी)श्च; K<sub>3</sub> चाशुगश्च;  
 B<sub>1,5</sub> चांबुरीपः; T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> शावरी च; T<sub>2</sub> G<sub>1</sub> M<sub>1,3,5</sub>  
 चाश्वधीश्च; M<sub>5</sub> चाश्वती च (for चाश्वरीपः). D<sub>5,6</sub>  
 T<sub>4</sub> G<sub>1,2,5</sub> M<sub>2</sub> नागश्रेष्ठो दुर्मुखश्चाश्वधीश्च. —<sup>d</sup>) T<sub>1</sub>

नागश्रेष्ठो दुर्मुखश्चाश्वरीपः  
 स्वयं राजा वरुणश्चापि राजन् ।  
 प्रत्युद्गम्य स्वागतेनाभ्यनन्दं-  
 स्तेऽपूजयंश्चार्यपाद्यक्रियाभिः ॥ १५  
 ततो गते भ्रातरि वासुदेवो  
 जानन्सर्वा गतयो दिव्यदृष्टिः ।  
 वने शून्ये विचरंश्चिन्तयानो  
 भूमौ ततः संविवेशाश्रयतेजाः ॥ १६  
 सर्वं हि तेन प्राक्तदा वित्तमासी-

सभाजिता; G<sub>3</sub> सभ्राजो वै (for स्वयं राजा). D<sub>1</sub> D<sub>1</sub>.  
 6,7 T<sub>2,3</sub> चैव (for चापि). D<sub>5,6</sub> T<sub>2,4</sub> G<sub>1,2</sub> देवैः (for  
 राजन्). —<sup>d</sup>) D<sub>8</sub> om. 15<sup>ef</sup>. —<sup>e</sup>) K<sub>4</sub> D<sub>1,7</sub> प्रत्युद्गत-  
 (for द्रम्य). K<sub>5</sub> [अ]भिन्दं; T<sub>1,4</sub> G<sub>1,2</sub> M<sub>2</sub> [अ]भ्य-  
 नन्दत्; M<sub>5,5</sub> [अ]भिन्दत् (for [अ]भ्यनन्दंस्). —<sup>f</sup>) M<sub>5</sub>  
 om. 15<sup>fg</sup>. —<sup>g</sup>) K<sub>1,2,5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1-3</sub> चार्य (K<sub>2,5</sub>  
 'त्र्य-; T<sub>1</sub> 'व)विधि- (K<sub>1</sub> M<sub>1</sub> 'धि:); D<sub>5,6</sub> T<sub>2,4</sub>  
 G<sub>1-3</sub> चार्यविधि- (for चार्यपाद्य-). —<sup>h</sup>) For 15<sup>gh</sup>, K<sub>3</sub>  
 subst.:

23\* समागतास्ते नरदेवरूपै-  
 रनन्दन्त पूजयंश्चाद्यदेवम् ।

— After 15, D<sub>5,6</sub> T<sub>1,2,4</sub> G<sub>1-3,5</sub> M<sub>1-3</sub> ins.:

24\* संकर्षणं भूधरं शुद्धबुद्धिम् ।

[ M<sub>3</sub> संघर्षणं. T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> भूधरासिद्ध- (for भूधरं शुद्ध-).  
 T<sub>2</sub> (also as above) -सत्त्वं (for -बुद्धिम्). ]

16 <sup>a</sup>) K<sub>1,2</sub> तथा (K<sub>2</sub> 'त्रा)गते (-for ततो गते).  
 G<sub>1</sub> M<sub>1</sub> वासुदेवे (for 'देवो). —<sup>b</sup>) K<sub>3</sub> दृष्ट्वा जनान्;  
 G<sub>3</sub> राजन्सर्वा (for जानन्सर्वा). K<sub>1,2</sub> सर्वाः स्व (K<sub>2</sub> स)-  
 गतीर्; K<sub>5</sub> सर्वमतयो; G<sub>5</sub> स सर्वगतीर् (for सर्वा  
 गतयो). K<sub>1,4</sub> -दृष्टः; D<sub>8</sub> -दृष्टेः (for -दृष्टिः). T<sub>1</sub> राजं-  
 स्तदा केवलदिव्यदृष्टिः. —<sup>c</sup>) D<sub>9</sub> वन- (for वने). K<sub>5</sub>  
 शूरे; T<sub>3</sub> शून्यं (for शून्ये). K<sub>3</sub> स वि-; K<sub>5</sub> D<sub>5,6</sub> T<sub>4</sub>  
 G<sub>1,2</sub> M<sub>1,5</sub> व्यचरंश्च; T<sub>1</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1-3</sub> व्यचरश्च; T<sub>2</sub> विच-  
 रश्च; G<sub>3</sub> [S]प्यचरश्च (for विचरंश्च). —<sup>d</sup>) B<sub>1,5,6</sub>  
 Dn D<sub>2-4,6</sub> चाथ; D<sub>5,6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1,2</sub> गतः (for ततः). T<sub>4</sub>  
 G<sub>1,2</sub> संविविशो (for 'वेश). K<sub>3,5</sub> B<sub>2-4,6</sub> D<sub>1,5-7</sub> T<sub>1,2</sub>  
 G<sub>3,5</sub> M<sub>2,3,5</sub> उग्र (B<sub>5</sub> 'त्र्य)तेजाः; M<sub>1</sub> अग्रं (for  
 अश्रयं).

17 T<sub>1</sub> om. 17. —<sup>a</sup>) K<sub>5</sub> B<sub>5,6</sub> Dn D<sub>2-6,9</sub> T<sub>3</sub>  
 om. हि. D<sub>5,6</sub> T<sub>2,4</sub> G<sub>1-3</sub> तथा (for तदा). K<sub>5</sub> B<sub>5</sub>





स केसवं योगयुक्तं शयानं भृगायङ्गीं ह्यधकः सायकेन ।  
जराधियस्यस्तदले स्वरान्तांस्तं चाभिरस्तज्जिहृक्षुर्जगाम ॥ १६.५.२०

द्रान्धार्या यद्वाक्यमुक्तः स पूर्वम् ।  
 दुर्वाससा पायसोच्छिष्टलिप्ते  
 यच्चाप्युक्तं तच्च सस्मार कृष्णः ॥ १७  
 स चिन्तयानोऽन्धकवृष्णिनाशं  
 कुरुक्षयं चैव महानुभावः ।  
 मेने ततः संक्रमणस्य कालं  
 ततश्चकारेन्द्रियसंनिरोधम् ॥ १८  
 स संनिरुद्धेन्द्रियवाङ्मनास्तु

शिश्ये महायोगमुपेत्य कृष्णः ।  
 जराथ तं देशमुपाजगाम  
 लुब्धस्तदानीं मृगलिप्सुरग्नः ॥ १९  
 स केशवं योगयुक्तं शयानं  
 मृगाशङ्की लुब्धकः सायकेन ।  
 जराविध्यत्पादतले त्वरावां-  
 स्तं चाभितस्तज्जिघृक्षुर्जगाम ।  
 अथापश्यत्पुरुषं योगयुक्तं

C. 16. 127  
 B. 16. 4. 23  
 K. 16. 5. 24

ज्ञातम्; B<sub>1</sub>. 5 विदम्; B<sub>2</sub> (marg. as in text), 3  
 विन्नम्; Dn D<sub>2</sub>-4. 9 विलम्; D<sub>5</sub>. 6 T<sub>2</sub>. 4 G<sub>1</sub>. 2 M<sub>1</sub>  
 प्राप्तम्; G<sub>2</sub> वृत्तम् (for वित्तम्). K<sub>2</sub>. 4 D<sub>1</sub>. 7 सर्वं हि  
 तेन प्राग्विदितं तदासीद्. — For the incident, cf. 11.  
 25. 40-42. — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub>. 5 transp. गान्धार्या and यद्.  
 K<sub>2</sub> om. यद्. K<sub>1</sub>. 4 B<sub>2</sub>. 4 D<sub>1</sub>. 7 T<sub>3</sub> G<sub>2</sub> उक्तं हि (B<sub>2</sub> च;  
 B<sub>1</sub> स; T<sub>2</sub> G<sub>3</sub> तु) (for उक्तः स). K<sub>2</sub>. 6 उक्तं महार्थं;  
 B<sub>2</sub> उक्तं तदानीं; D<sub>5</sub> T<sub>2</sub>. 4 G<sub>1</sub>. 2 M<sub>1</sub> उक्तं (M<sub>1</sub> °क्तः)  
 स्वधर्मात् (for उक्तः स पूर्वम्). — For the incident,  
 cf. B. 13. 159 (particularly, st. 42-44). — <sup>c</sup>) M<sub>2</sub> दुर्वा-  
 ससः. K<sub>3</sub> D<sub>2</sub>. 6 T<sub>2</sub>. 4 G<sub>2</sub>. 5 M<sub>1</sub>-3 -लितो; K<sub>4</sub> -लिते;  
 T<sub>3</sub> -लित्ता; G<sub>3</sub> -लेपाद् (for -लिते). K<sub>2</sub> दुर्वाससः  
 पयसोच्छिष्टलिप्तो. — <sup>d</sup>) K<sub>5</sub> D<sub>5</sub> T<sub>3</sub> G<sub>5</sub> M<sub>2</sub> उक्तम् (for  
 उक्तं). K<sub>4</sub> तत्र (for तच्च). K<sub>1</sub> B<sub>1</sub>. 2. 1-5 Dn D<sub>1</sub>-4.  
 1. 2 T<sub>3</sub> वाक्यं (for कृष्णः). — D<sub>5</sub>. 6 T<sub>2</sub>. 4 G<sub>1</sub>. 2 ins.  
 after 17: T<sub>3</sub> after 18<sup>ab</sup>:

25\* कुलस्त्रीणां सुव्रतानां गवां च  
 द्विजेन्द्राणां ब्रह्मादाय धर्मे ।  
 योनिर्देवानां वरदो ब्रह्मदेवो  
 गोविन्दाख्यो वासुदेवोऽथ नित्यः ।

[ (L. 1) T<sub>3</sub> सुप्रभाणां; G<sub>2</sub> सुव्रतानां (for सु<sup>a</sup>).  
 — (L. 2) G<sub>1</sub> गजेन्द्राणां (for द्विजेन्द्रा<sup>a</sup>). T<sub>2</sub> वधम् (for  
 वलम्). T<sub>3</sub> आधाय (for आदाय). — (L. 3) D<sub>5</sub>. 6 T<sub>1</sub>-  
 योनिर् (for योनिर्). T<sub>2</sub>. 3 लोकानां (for देवानां). — (L.  
 4) T<sub>3</sub> नित्यं (for नित्यः). ]

18 <sup>a</sup>) K<sub>4</sub> D<sub>1</sub>. 1-7 T<sub>1</sub>. 2. 4 G<sub>1</sub>. 5 M संचितयानो; K<sub>5</sub>  
 B<sub>1</sub>-3. 5. 6 Dn D<sub>2</sub>-4. 2. 9 T<sub>3</sub> संचि (K<sub>5</sub> B<sub>2</sub>. 3. 6 T<sub>3</sub> स चि)-  
 तयन् (for स चिन्तयानो). — After 18<sup>ab</sup>, T<sub>3</sub> ins.  
 25\*. — <sup>c</sup>) K<sub>2</sub>. 5 तदा; K<sub>4</sub> स्वस्य (for ततः). — <sup>d</sup>)  
 K<sub>5</sub> च कालं (for चकार). K<sub>4</sub> संनिरोद्धं (for 'रोधम्').  
 — After 18, Dn D<sub>2</sub>. 5. 6. 9 T G<sub>1</sub>-3. 5 M ins.:

26\* यथा च लोकस्थितिपालनार्थं  
 दुर्वासवाक्यप्रतिपालनार्थम् ।  
 देवोऽपि संदेहविमोक्षहंतो-  
 निमित्तमैच्छत्सकलार्थतत्त्ववित् ।

[ (L. 1) Dn D<sub>2</sub> तथा (for यथा). Dn D<sub>2</sub>. 9 -त्रय-;  
 T<sub>3</sub> -ग्धित- (for -ग्धिति-). — (L. 2) M<sub>4</sub> वाक्यं (for  
 -वाक्य-). T<sub>1</sub>. 3 G<sub>2</sub>. 5 M<sub>3</sub>-5 -ग्धिति- (for -प्रति-). T<sub>1</sub>. 3  
 G<sub>2</sub>. 5 M<sub>5</sub> -रक्षणार्थं (for -पालनार्थम्). Dn D<sub>2</sub>. 9 आत्रेय-  
 वाक्यप्रतिपालनाय. — (L. 3) D<sub>5</sub>. 6 T<sub>2</sub>. 4 G<sub>1</sub>. 2 वा देह-;  
 T<sub>3</sub> M<sub>6</sub> देहस्य; G<sub>5</sub> M<sub>2</sub> च स्वस्य; M<sub>1</sub>. 4 स्वं देह- (for  
 संदेह-). T<sub>1</sub> जयोपदेवस्य विमोक्षहेतोर्; G<sub>3</sub> देवोपदेवस्य  
 विमो<sup>a</sup>. — (L. 4) Dn D<sub>2</sub>. 9 निर्णोतम्; G<sub>3</sub> समीपम्  
 (for निमित्तम्). T<sub>1</sub> G<sub>2</sub>. 5 M इच्छन् (M<sub>3</sub>. 5 °त्) (for  
 ऐच्छत्). ]

19 <sup>a</sup>) K<sub>6</sub> D<sub>1</sub> समं (for स सं-). K<sub>5</sub> -निरुद्धेन्द्रिय-  
 (for -निरुद्धेन्द्रिय-). K<sub>3</sub> G<sub>3</sub> M<sub>2</sub> -वाङ्मनास्तु; D<sub>5</sub>. 6 T<sub>3</sub>  
 G<sub>1</sub>. 2 °नांसि (for °नास्तु). — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub>-4 B<sub>3</sub> D<sub>8</sub>. 9 G<sub>2</sub>  
 शिष्ये; G<sub>3</sub> शुचे (for शिष्ये). K<sub>3</sub> -योगपथेन (for  
 'मुपेत्य). — <sup>c</sup>) D<sub>5</sub>. 6 T<sub>1</sub>. 2. 4 G<sub>1</sub>-3. 6 M च (for [अ]थ).  
 — <sup>d</sup>) Dn -संलिप्सुर (for -लिप्सुर). D<sub>3</sub> क्षयतः (for  
 उग्रः).

20 <sup>a</sup>) K<sub>3</sub>. 4 D<sub>1</sub>. 7 योगयुतं (for 'युक्तं). — <sup>b</sup>) B<sub>2</sub>  
 मृगाकांक्षी; D<sub>4</sub> शंसि; Bom. ed. सक्तो (for 'शङ्की).  
 B<sub>3</sub> शायकेन. — <sup>c</sup>) B<sub>2</sub> om. पादतले. — <sup>d</sup>) D<sub>1</sub> तत्र  
 (for तं च). B<sub>2</sub> सं-; D<sub>1</sub> तं (for तज्). K<sub>3</sub> D<sub>1</sub>  
 दिदक्षुर् (for जिघृक्षुर्). — For 20<sup>abcd</sup>, K<sub>1</sub>. 2. 5 D<sub>5</sub>. 6  
 T<sub>1</sub>. 2. 4 G<sub>1</sub>-3. 6 M subst.:

27\* कृष्णं शयानं स विकृष्य वाणं  
 विव्याध पादे मृगशङ्कया जरा ।

[ (L. I) K<sub>1</sub>. 2. 5 दिग्धं; T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> M<sub>6</sub> चापं (for वाणं).

पीताम्बरं लुब्धकोऽनेकवाहुम् ॥ २०

मत्वात्मानमपराद्धं स तस्य

जग्राह पादौ शिरसा चार्तरूपः ।

आश्वासयत्तं महात्मा तदानीं

गच्छन्ूर्ध्वं रोदसी व्याप्य लक्ष्म्या ॥ २१

दिवं प्राप्तं वासवोऽथाश्विनौ च

रुद्रादित्या वसवश्चाथ विश्वे ।

प्रत्युद्ययुर्मुनयश्चापि सिद्धा

गन्धर्वमुख्याश्च सहाप्सरोभिः ॥ २२

ततो राजन्भगवानुप्रतेजा

नारायणः प्रभवश्चाव्ययश्च ।

योगाचार्यो रोदसी व्याप्य लक्ष्म्या

स्थानं प्राप स्वं महात्माप्रमेयम् ॥ २३

ततो देवैर्ऋषिभिश्चापि कृष्णः

— (L. 2) K<sub>2</sub> T<sub>1.2</sub> G<sub>3</sub> M<sub>1.2</sub> पादं (for पादे). K<sub>1</sub> लिप्सया (for -लक्ष्म्या). T<sub>2</sub> जडः (for जरा). ]

— K<sub>3</sub> om. 20<sup>er</sup>. —<sup>e</sup>) B<sub>3</sub> तथा (for अथ). G<sub>2</sub> -सुक्तं (for -युक्तं). —<sup>f</sup>) K<sub>5</sub> पीतांशुकं (for °म्बरं). G<sub>2</sub> लुब्धके (for °को). K<sub>1.5</sub> B<sub>3</sub> D<sub>5.6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>2</sub> नैकः; M<sub>3</sub> नेह (sic) (for ऽनेक-).

21<sup>a</sup>) G<sub>5</sub> M<sub>2</sub> तमात्मानम् (for मत्वा°). K<sub>3.5</sub> सा (K<sub>5</sub> स्वा)पराधं; B Dn D<sub>2-4</sub>. 8. 9 T<sub>3</sub> M<sub>3-5</sub> त्वपराद्धं (M<sub>3</sub> °द्वद्); D<sub>5.6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1.2</sub> परमार्थं; G<sub>3</sub> अपराधं (for °राद्धं). K<sub>1-3.5</sub> D<sub>1-6</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>1-3.5</sub> M च; T<sub>2</sub> तु (for स). K<sub>4</sub> D<sub>1.7</sub> मत्वात्मानं लुब्धकः सापराधं. —<sup>b</sup>) K<sub>1.2</sub> तु; K<sub>4</sub> damaged; G<sub>3</sub> आर्तः (for चार्त-). K<sub>4</sub> D<sub>1.7</sub> स तस्य पादौ जगृहे शंकितात्मा; B Dn D<sub>2-4</sub>. 8. 9 पादौ जरा जगृहे शंकितात्मा. —<sup>c</sup>) Dn D<sub>3.4</sub>. 8. 9 आश्वासयत्स (for °यत्). D<sub>5.6</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>1.2</sub> आश्वासितः पुण्यफलेन भक्त्या; T<sub>3</sub> आश्वासयामास तदा महात्मा. —After 21<sup>ab</sup>, D<sub>5.6</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>1.2</sub> ins.:

28\* तथानुतापात्कर्मणो जन्मनश्च ।

दृष्ट्वा तथा देवमनन्तवीर्यं

देवैः स्वर्गं प्रापितस्त्वत्तदेहो ।

गणैर्मुनीनां पूजितस्तत्र कृष्णः

[ (L. 1) D<sub>5.6</sub> तदा (for तथा). — (L. 2) G<sub>1</sub> -वीर्यः (for -वीर्य). ]

—<sup>d</sup>) Dn<sub>1</sub> गच्छत्यूर्ध्वं; D<sub>3</sub> °त्पूर्वं (for °ूर्ध्वं). K<sub>4</sub> D<sub>1.7</sub> ह्यात्मशक्त्या (for व्याप्य लक्ष्म्या). D<sub>5.6</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>1.2</sub> ऊर्ध्वं गच्छन्त्या (D<sub>5.6</sub> °न्प्रा)प्य लोकान्स लक्ष्म्या. —For 21<sup>cd</sup>, K<sub>1-3.5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3.5</sub> M subst.:

29\* आश्वासयामास ततश्च कृष्ण

ऊर्ध्वं गच्छन्त्याप्य लोकान्सलक्ष्म्या ।

[ (L. 1) K<sub>1.2</sub> तु तं स; K<sub>3.5</sub> च तं स (for ततश्च). K<sub>5</sub> कृष्णम्. — (L. 2) K<sub>1</sub> व्यापि-; K<sub>2</sub> प्राप्य; K<sub>5</sub>

वाथ; G<sub>3</sub> प्राप (for व्याप्य). G<sub>3</sub> लोकं (for लोकान्). K<sub>5</sub> हि लुब्धाः (for स्वलक्ष्म्या). K<sub>3</sub> ऊर्ध्वं गच्छन्पुरुषं चाप्य लोकान्. ]

— After 21, K<sub>3</sub> ins.:

30\* तं योगयुक्त्या सहसा हि लक्ष्यं.

22<sup>a</sup>) K<sub>5</sub> दिव्यं; D<sub>5.6</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>1.2</sub> दिवि (for दिवं). B<sub>3</sub> M<sub>3</sub> प्राप्ते; D<sub>3</sub> न्यासं (for प्राप्तं). K<sub>1.4</sub> B<sub>3.4</sub> D<sub>3</sub> T<sub>1.2</sub> G<sub>1-3.5</sub> M<sub>3-5</sub> वसवो (for वा°). D<sub>1.7</sub> अश्वि-नेर्यौ (for °नौ च). —K<sub>3</sub> repeats 22<sup>b</sup> and reads 22<sup>c</sup> after 22<sup>d</sup>. —<sup>b</sup>) K<sub>1.2.5</sub> मरुतो वा (K<sub>5</sub> °तोया)-पि; K<sub>3</sub> B<sub>1-4</sub> D<sub>1.6-8</sub> म (K<sub>4</sub> मा)रुतश्चाथ (for वसव°). B<sub>2</sub> सर्वैः; B<sub>3</sub> विश्वैः (for विश्वे). K<sub>3</sub> (first time) विश्वे देवा मरुतश्चैव सर्वैः; K<sub>3</sub> (second time) विश्वे देवा वसवश्चापि राजन्; D<sub>5</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1-3.5</sub> M रुद्रादित्या मरुतो विश्वसंवाः. —<sup>c</sup>) K<sub>3</sub> प्रत्युद्गता; K<sub>4</sub> D<sub>7</sub> प्रत्याययुर्; K<sub>5</sub> प्रत्युद्गम्य; D<sub>5.6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1.2</sub> प्रत्युद्गच्छन्; T<sub>1.2</sub> G<sub>3.5</sub> M<sub>1-4</sub> °द्गमन् (for °द्ययुर्). K<sub>1-3.5</sub> D<sub>5.6</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1-4</sub> ऋषयश्च; G<sub>3</sub> पुरुषाश्च (for मुनयश्च). K<sub>3</sub> चाथ; K<sub>4</sub> D<sub>7</sub> येपि (for चापि). D<sub>1</sub> प्रत्याययुर्मानवा येपि सिद्धा; M<sub>5</sub> प्रत्युद्गमनृषयः सिद्धसंवा. —<sup>d</sup>) T<sub>3</sub> महाप्स-रोभिः; G<sub>5</sub> M<sub>2-4</sub> तथा (G<sub>5</sub> °तो)प्स° (for सहाप्स°). D<sub>5.6</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1.2</sub> सत्रहणाः (T<sub>1</sub> °हाणः) पतयश्च प्रजानां; G<sub>3</sub> सत्रहणा प्रययुश्च प्रजानां. —After 22, G<sub>3</sub> ins.:

31\* गन्धर्वमुख्या उरगाश्चैव सर्वे

प्रत्युद्युस्तत्र वराप्सरोभिः ।

23<sup>a</sup>) D<sub>5.6</sub> भगवन् (for °वान्). T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> M<sub>5</sub> उप-धन्वा (for °तेजा). —<sup>b</sup>) K<sub>5</sub> प्रतवश्च (for प्रभ°). K<sub>1</sub> T<sub>1</sub> M<sub>4.5</sub> अप्ययश्च (for [अ]प्य°). —<sup>c</sup>) K<sub>5</sub> M<sub>1</sub> योगाचार्ये; D<sub>7</sub> °धारो (for °चार्यो). M<sub>1</sub> om. from रोदसी up to गन्धर्वाद्यै (in 24<sup>c</sup>). K<sub>2</sub> [अ]वाप्य; K<sub>5</sub> चाप्य; T<sub>1</sub> प्राप्य (for व्याप्य). K<sub>5</sub> लक्ष्माः (sic). —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub> स्वस्त्युप्रतेजा; B<sub>2.4</sub> महात्माप्रमेयः (for °प्रमेयम्). K<sub>3.5</sub>

समागतश्चारणैश्चैव राजन् ।  
गन्धर्वाद्यैरप्सरोभिर्वराभिः  
सिद्धैः साध्यैश्चानतैः पूज्यमानः ॥ २४  
ते वै देवाः प्रत्यनन्दन्त राज-

न्मुनिश्रेष्ठा वाग्भिरानर्चुरीशम् ।  
गन्धर्वाश्चाप्युपतस्थुः स्तुवन्तः  
प्रीत्या चैनं पुरुहूतोऽभ्यनन्दन् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

वैशांपायन उवाच ।  
दारुकोऽपि कुरुन्वात्वा दृष्ट्वा पार्थान्महारथान् ।

आचष्ट मौसले वृष्णीनन्योन्येनोपसंहृतान् ॥ १  
श्रुत्वा विनष्टान्वापर्णेयान्सभोजकुकुरान्धकान् ।

C. 16. 134  
B 16. 5. 2  
K. 16. 6. 2

स्थानं चाप स्व( Ks 'पत्स्व)यमत्युग्र( Ks 'प्युग्र)तेजाः; Ds. 6  
T2. 4 G1. 2 स्थानं चाग्र्यं मंडलं (Ds. 6 'नं) प्राप योगान्;  
T1 M1 स्थानं प्राप स्वयं(T1 'क)मत्युग्रतेजाः; Gs. 5 Ms. 3. 5  
स्थानं चाप (Ms चावाप; M: प्राप) स्वकमग्रोग्रतेजाः.

24 M1 om. up to गन्धर्वाद्यैः (cf. v. l. 23). —<sup>a</sup> )  
Ks देवो (for देवैर्). —<sup>b</sup> ) Ds समागतैश्च (for  
'गतश्च). — For 24<sup>ab</sup>, K1-3. 5 Ds. 6 T1. 2. 4 G1-3. 5  
M2-5 subst.:

32\* ततः समेतो मधुसूदनस्तै-

दैवैः सर्वैर्ऋषिभिश्चारणैश्च ।

[ (L. 1) Ds. 6 T2. 4 G1. 2 समेतैर् (for 'ते). Ks  
om.; Ds. 6 T4 मधुसूदनादैर् (for 'नस्तैर्). — (L. 2) Ks  
च; Ds. 6 G2 सर्वैर्; T4 स्वयैर् (for सर्वैर्). K1 चार-  
णैश्च (for चारणैश्च). ]

—<sup>c</sup> ) Ds T2 G2 गंधर्वाद्यैर्; M2 सर्वैर्ऋषैर् (for गन्धर्वा-  
द्यैर्). B2 च दिव्यैः; B1 om. (for वराभिः). —<sup>d</sup> )  
D1 सिद्धैः; G3 सिद्धैश्च (for सिद्धैः). K1. 2 चारणैः;  
Ks. 5 नद्यते; Ds. 6 T2. 4 G1. 2. 5 M सन्नतैः; Ds चाततैः;  
T1 किन्नरैः; G3 सन्नतैः (for चानतैः). Ks पूज्यमानं.

25 <sup>a</sup> ) Ks देवैः; Ds. 6 T2. 4 G2 देवैः; Ms देव्यां  
(for देवाः). K2 चाम्यनंदतः; T4 G2 प्रत्यनंदतः (for  
'नन्दन्त). K1 ततो वै देवाश्चाभ्यनंदन्तु राजन्. —<sup>b</sup> ) T2  
ऋषि (for मुनि). B1-5 D (except Ds) T2. 4 ऋग्भिर्  
(for वाग्भिर्). Bs आचष्टैर् (for आनर्चुरैर्). K1-3  
ईदृशं (for ईदृशम्). Ks मुनिश्रेष्ठा ऋग्भिराजन्पुरीड्यं (sic).  
— After 25<sup>ab</sup>, B5 ins.:

33\* शिवग्रहाद्यैर्लोकपालैः समेत्य

संस्तुयमानः सुरसिद्धसंघैः ।

—<sup>c</sup> ) B3 Ds om उप-. Ds. 6 om. स्तुवन्तः. B1. 2. 5. 6  
Dn D2-3. 5 T3 तं गंधर्वाश्चापि तस्थुः (T3 कृष्णं) स्तुवंतः.  
— Ds. 6 om. 25<sup>d</sup>. —<sup>d</sup> ) K2 प्रेत्य (for प्रीत्या). Ks  
[S]भ्यनंदन्; Ms ह्यनंदन् (for भ्य<sup>o</sup>). Ks प्रीत्या चैनं  
पुरतो ह्यभ्यनंदन्. — T G1-3. 5 M ins. a passage  
given in App. I (No. 1) after 25; Ds. 6 after  
25<sup>abc</sup>.

Colophon. — *Adhy. name* : K1. 2 कृष्णस्वर्गारोहणं;  
T4 रामकृष्णावतारसमाप्तं. — *Adhy. no.* (figures, words  
or both): K2 B5 Dn1 D3. 7. 9 4; Ds. 6 T G1-3. 6  
M 5 (as in text). — *Śloka no.* : Dn1 28;  
Ds. 6 27.

6

1 <sup>a</sup> ) K1-3. 5 B1 [S]थ; Ds. 6 T1. 2. 4 G1-3. 5 M  
तु (for सपि). T2 दृष्ट्वा (for गत्वा). —<sup>b</sup> ) K1. 2. 5  
Ms स्थितांस्तदा; K4 महागतात् (for 'रथान्). Ks Ds  
T1. 2. 4 G1-3. 5 M1-4 दृष्ट्वा पार्थं स्थितं तदा. —<sup>c</sup> ) K1  
B5 आचष्टौ (B5 'ष्टे); Ds. 6 T4 G1. 2 'रथौ (for 'ष्ट).  
K2 मौसलान्; K3 Dn1 Ds. 6 मौसले; K5 मौसली;  
B1-3. 6 मौपले; Ds. 6 T1. 2. 4 G1-3. 5 M मुसलैर् (for  
मौसले). —<sup>d</sup> ) K1. 2 क्षमिसंवृ (K2 'रुह)तान्; D2-4. 7  
T3 क्ष (D3. 4. 7 T3 उ)पसंह (D3 'ह)तान्; Ds. 6 T1. 2. 4  
G1. 2. 5 M क्षमिसंह (M4 'ह-; M5 'ग)तान्; Ds उप-



पाण्डवाः शोकसंतप्ता विव्रस्तमनसोऽभवन् ॥ २  
 ततोऽर्जुनस्तानामद्भ्य केशवस्य प्रियः सखा ।  
 प्रययौ मातुलं द्रष्टुं नेदमस्तीति चाब्रवीत् ॥ ३  
 स वृष्णिनिलयं गत्वा दारुकेण सह प्रभो ।  
 ददर्श द्वारकां वीरो मृतनाथामिव स्त्रियम् ॥ ४  
 याः स्म ता लोकनाथेन नाथवत्यः पुराभवन् ।  
 तास्त्वननाथास्तदा नाथं पार्थ दृष्ट्वा विचुकुशुः ॥ ५  
 षोडशस्त्रीसहस्राणि वासुदेवपरिग्रहः ।  
 तासामासीन्महान्नादो दृष्ट्वैर्जुनमागतम् ॥ ६

तास्तु दृष्ट्वैव कौरव्यो बाष्पेण पिहितोऽर्जुनः ।  
 हीनाः कृष्णेन पुत्रैश्च नाशक्तसोऽभिवीक्षितुम् ॥ ७  
 तां स वृष्ण्यन्धकजलां हयमीनां रथोड्डुपाम् ।  
 वादित्रथघोषौघां वेश्मतीर्थमहाग्रहाम् ॥ ८  
 रत्नशैवलसंघाटां वज्रप्राकारमालिनीम् ।  
 रथ्यास्रोतोजलावतां चत्वरस्तिमितहृदाम् ॥ ९  
 रामकृष्णमहाग्राहां द्वारकासरितं तदा ।  
 कालपाशग्रहां घोरां नदीं वैतरणीमिव ॥ १०  
 तां ददर्शार्जुनो धीमान्विहीनां वृष्णिपुंगवैः ।

संवृतान् (for संहृतान्). K<sub>4</sub> नष्टानच्योन्यसंगतान्; K<sub>6</sub>  
 अन्योन्ये चोपसंहृतान्; G<sub>8</sub> न्यैश्चाभिसंहृतान्.

2 <sup>a</sup>) B<sub>0</sub> विरत- (for विनष्टान्). K<sub>2</sub> वाष्णीयान्.  
 — <sup>b</sup>) T<sub>1</sub>. 3 G<sub>3</sub> M<sub>6</sub> सभोजान् (for °ज-). K<sub>1</sub>. 2. 4 B  
 Dn D<sub>1-4</sub>. 7-9 सभोजां (K<sub>1</sub>. 2 °वृष्ण्यं) धककौकु (D<sub>8</sub> °कुक्कु-  
 रान्; D<sub>5</sub>. 6 T<sub>2</sub>. 4 G<sub>1</sub>. 2 सभोजाञ्जनमेजय; G<sub>5</sub> M<sub>1</sub>. 2  
 सभोजान्सह कृकु (M<sub>1</sub> कुंकु; M<sub>2</sub> कुक्कुरान्; M<sub>3</sub> सह-  
 भोजान्सहकान्; M<sub>4</sub> सभोजान्सहकेकयान्. — <sup>o</sup>) K<sub>6</sub>  
 संतप्त- (for °सा). — <sup>d</sup>) T<sub>2</sub> संव्रस्त- (for विव्रस्त-).

3 <sup>b</sup>) G<sub>3</sub> प्रियेप्लया (for प्रियः सखा). — <sup>d</sup>) K<sub>3</sub>  
 एतद् (for इदम्). K<sub>6</sub> नैतदस्तीति चाब्रुवन्.

4 <sup>a</sup>) D<sub>0</sub> अवृष्णि- (for स वृष्णि-). — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub>. 2 D<sub>8</sub>  
 दारुकेन. T<sub>1</sub> प्रभुः (for प्रभो). B<sub>5</sub> दारुणं सहसा प्रभो-  
 — <sup>d</sup>) K<sub>4</sub> M<sub>1</sub> हतनाथाम्; B<sub>0</sub> सूतं (for मृतं). T<sub>3</sub>  
 श्रियं (for स्त्रियम्). K<sub>6</sub> मृगनाथमिव स्थितं.

5 <sup>a</sup>) K<sub>3</sub>. 5 तु ता; G<sub>6</sub> M<sub>2</sub> त्राता (for स्म ता).  
 — <sup>b</sup>) K<sub>2</sub> B<sub>1</sub> Dn<sub>1</sub> D<sub>0</sub> M<sub>3</sub> नाथवंत्यः (for °वत्यः).  
 — <sup>o</sup>) K<sub>1</sub>. 2 D<sub>5</sub>. 6 T<sub>1</sub>. 2. 4 G<sub>1</sub>. 2 M<sub>1-4</sub> स्म; K<sub>4</sub> D<sub>7</sub>  
 च; G<sub>8</sub> M<sub>6</sub> ता (for तु). T<sub>2</sub> G<sub>2</sub>. 3 तथा (for तदा).  
 K<sub>6</sub> नाथं; (for नाथं). — <sup>d</sup>) B<sub>0</sub> [अ]पि (for वि-).  
 — For 5<sup>o</sup>, D<sub>1</sub> subst.:

34\* अर्जुनं ताः स्म नाथं च दृष्ट्वानाथं विचुकुशुः ।

6 <sup>b</sup>) K<sub>1</sub>. 5 B<sub>2</sub> D<sub>5</sub>. 6. 7 (before corr.). 8 T G<sub>1-3</sub>  
 M<sub>3-5</sub> -परिग्रहाः (for °ग्रहः). — <sup>o</sup>) K<sub>3</sub> B<sub>1-5</sub> Dn<sub>2</sub> D<sub>1</sub>.  
 3-7. 9 T G<sub>2</sub>. 3 M<sub>1</sub>. 2 महा- (for महान्). K<sub>1</sub>. 2 तासां  
 नादो महानासीद्. — <sup>d</sup>) K<sub>5</sub> इव (for एव).

7 <sup>a</sup>) B<sub>0</sub> तां; D<sub>8</sub> तांस (for तास्). D<sub>5</sub>. 6 T<sub>2</sub>. 4

G<sub>1</sub>. 2. 5 M स; T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> [अ]थ (for [ए]व). — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub>. 2. 4  
 B Dn D<sub>2</sub>. 4. 7. 9 [अ]पिहितेक्षणः; D<sub>1</sub>. 3. 8 T<sub>3</sub> [अ]पि-  
 (T<sub>8</sub> पि)हितेक्षणाः; G<sub>2</sub> पिहितेक्षणः (for पिहितोऽर्जुनः).  
 G<sub>1</sub> M<sub>4</sub>. 5 [अ]पिहितो. K<sub>3</sub>. 5 बाष्पेणाभिह (K<sub>6</sub> °पिहि)-  
 तोभवत्; G<sub>6</sub> M<sub>2</sub>. 3 वाष्ण्यं वि (M<sub>3</sub> पि)हितोर्जुनः. — <sup>o</sup>)  
 K<sub>6</sub> तु (for च). K<sub>2</sub> T<sub>2</sub> हीनाः पुत्रैश्च कृष्णेन.

8 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub>. 2, T<sub>1</sub> तां तु; B (except B<sub>1</sub>) Dn D<sub>2-4</sub>.  
 7-9 T<sub>3</sub> स तां (by transp.); D<sub>5</sub>. 6 T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>. 3. 5 M<sub>1-3</sub>. 5  
 तां स्म; T<sub>4</sub> G<sub>2</sub> ताः स्म. — <sup>b</sup>) D<sub>3</sub> ध्वजमीनां (for  
 हयं). B<sub>5</sub>. 6 रथमीनां हयोड्डुपां. — <sup>o</sup>) K<sub>4</sub> B<sub>2</sub> D<sub>1</sub>. 7. 8  
 -घोषां वै; B<sub>4</sub> -घोषाद्वै; D<sub>3</sub> -घोषो वा (for -घोषौघां).  
 K<sub>5</sub> D<sub>6</sub>. 6 T<sub>1</sub>. 2. 4 G<sub>1-3</sub>. 5 M वादित्रस्तुति (T<sub>2</sub> °स्वन)नि-  
 घोषां. — <sup>d</sup>) K<sub>4</sub> D<sub>1</sub> -द्रुमां; K<sub>5</sub> -गुहां; B (except  
 B<sub>1</sub>) Dn D<sub>2</sub>. 4. 7-9 -हदां; D<sub>3</sub> -हदं (for -ग्रहाम्).

9 <sup>a</sup>) D<sub>5</sub>. 6 T<sub>4</sub> रक्त- (for रत्न-). K<sub>3</sub>. 5 G<sub>3</sub> शैवाल-  
 (for शैवल-). K<sub>3-5</sub> B D<sub>1-4</sub>. 7-9 T<sub>3</sub> G<sub>3</sub> M<sub>4</sub> -संघातां  
 (for -संघाटां). K<sub>1</sub>. 2 रत्नशो (K<sub>2</sub> °से)वालसंघाधां. — <sup>b</sup>)  
 K<sub>2</sub>. 3. 5 D<sub>5</sub>. 6 T<sub>1</sub>. 2. 4 G<sub>2</sub>. 3 M वज्र- (for वज्र-). K<sub>1</sub>  
 वज्रप्राकारमालिनीं. — <sup>o</sup>) T<sub>2</sub> M<sub>5</sub> रत्न- (for रथ्या-).  
 K<sub>3</sub>. 5 B<sub>2-4</sub> D<sub>1</sub>. 2. 4 रथ्याश्रोतोज (K<sub>3</sub> °स्रोतां ज-; K<sub>6</sub>  
 °श्रोतोव)लावतां. — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub>. 5 चतुर- (for चत्वर-).  
 K<sub>2</sub>. 3 चत्वरस्तिमितहृदां.

10 <sup>a</sup>) K<sub>3</sub> -ग्रहां द्वारा (for -महाग्राहां). — <sup>b</sup>) K<sub>3</sub>. 4  
 B<sub>5</sub> D (except D<sub>5</sub>. 6) द्वारकां (for °का). M<sub>4</sub> -सरितां  
 (for -सरितं). B<sub>3</sub> G<sub>3</sub> तथा (for तदा). K<sub>6</sub> द्वारिका-  
 स्सरितस्तदा. — <sup>o</sup>) K<sub>4</sub> B<sub>1</sub>. 5. 6 Dn D<sub>1-4</sub>. 7. 9 T<sub>3</sub> भीमां  
 (for घोरां). K<sub>5</sub> B<sub>3</sub> कालपाशमहाघोरां (B<sub>3</sub> °ग्राहां).

11 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> वीरो (for धीमान्). K<sub>4</sub> B D (except  
 D<sub>5</sub>. 6) T<sub>3</sub> ददर्श वासविर्धामान्. — <sup>b</sup>) K<sub>6</sub> विहीनान् (for  
 °नां). — <sup>o</sup>) D<sub>0</sub> गताश्रियं नीरानंदां (sic). — <sup>d</sup>) K<sub>2</sub>

गतश्रियं निरानन्दां पत्रिनीं शिशिरे यथा ॥ ११  
तां दृष्ट्वा द्वारकां पार्थस्ताश्च कृष्णस्य योषितः ।  
सस्वनं श्राव्यमुत्सृज्य निपपात महीतले ॥ १२  
सात्राजिती ततः सत्या रुक्मिणी च विशां पते ।  
अभिपत्य प्ररुद्धुः परिवार्य धनंजयम् ॥ १३

ततस्ताः काञ्चने पीठे समुत्थायोपवेद्य च ।  
अब्रुवन्त्यो महात्मानं परिवार्योपतस्थिरे ॥ १४  
ततः संस्तूय गोविन्दं कथयित्वा च पाण्डवः ।  
आश्वास्य ताः स्त्रियश्चापि मातुलं द्रष्टुमभ्यगात् ॥ १५

इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

9

वैशंपायन उवाच ।

तं शयानं महात्मानं वीरमानकदुन्दुभिम् ।  
पुत्रशोकामिसंतप्तं ददर्श कुरुपुंगवः ॥ १

तस्याश्रुपरिपूर्णाक्षो व्यूढोरस्को महाभुजः ।  
आर्तस्यार्ततरः पार्थः पादौ जग्राह भारत ॥ २  
समालिङ्ग्यार्जुनं वृद्धः स भुजाभ्यां महाभुजः ।

C. 16. 151  
B. 16. 6. 4  
K. 16. 7. 4

शिखरे; Ks शशिरे (for शि°).

12 °) Ks द्वारिकां. — °) Ks ससुरं; Ds. 6 G1 सुस्वनं; T2 सस्वरं (for 'नं).

13 °) K2. 5 Dn1 D3 T3 G3 सत्राजि (G3 'ज) ती. K1. 2. 5 Ds. 6 T1. 2. 4 G1-3. 5 M सत्यभामा (for ततः सत्या). — °) K1. 5 रुक्मिणी (sic). — °) K2 अभ्युपेत्य; D1 अभिपद्य; T1 अभ्युद्रम्य; M5 अभिपाद्य (for 'पत्य).

14 °) K1-4 B Dn D1-4. 7-9 T1. 3 ततस्तं; Ds. 6 ततस्त्रां; G3 ततस्तु; G5 M3 ताम्नादा (for ततस्त्राः). K1 कांचनी (for 'ने). — °) K1. 2. 5 B Dn1 D1. 2-5. 7. 8 T3 G5 M1-4 समुत्थाप्य (for 'त्थाय). K1 -विद्यत (for -वेद्य च). — °) K1. 2 अद्यत्त्यो (sic); K3. 5 अचंयंत्यो; Ds. 6 T4 G1. 2 अभिनंद्य; T1 उपध्यात्वा; T2 G5 M1. 2 अभिपत्य; G3 अवद्यं तं; M4 अधिपत्यो; M5 अभिधात्र्ये (for अब्रुवन्त्यो). — °) T3 वितस्थिरे (for उपतस्थिरे).

15 °) T1 च; G2 तां (for ताः). K3. 5 T1 सर्वा (for चापि). — °) Ks अभ्ययात्; Ds. 6 T1. 2. 4 G1. 2. 5 M आगमत्; G3 आगतः (for अभ्यगात्).

Colophon. — Adhy. name: K1. 2 अर्जुनागमनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K2 Bc Dn1 D1. 2 5: Ks Ds-1 T G1-3. 5 M 6 (as in text). — Śloka no.: K4 41; Dn1 Ds 15.

7

1 K2 om. the ref. — °) Ds. 6 T4 G1. 2 प्रविष्टं (for शयानं). — °) K4 D1. 7 वृद्धम् (for वीरम्). Ds. 6. 9 T4 G2 वृद्धुभिः (for 'भिम्). — °) K1. 5 B D (except Ds. 6) T3 शोकेन (for -शोकाभिः). Ks Ds. 6 T4 G2 -संतप्तो (for -संतप्तं). — °) K1-3. 5 T1 G1. 2. 5 M -नंदनः; Ds. 6 T4 G2 -नंदनं (for -पुंगवः).

2 °) T1 ततो (for तस्य). Ks अस्तु. Ds -पूर्णाक्ष्यो. K1 तथासुपरिपूर्णाक्ष्यो (sic). — K3 om. 2<sup>nd</sup>. — °) Ds आर्तार्त् (for आर्तस्य). Ds. 6 आर्ततरं. — °) M5 पादौ (for पादौ). — After 2, N (except Ds. 6; K3 after 2<sup>nd</sup>) T2. 3 ins.:

35\* तस्य मूर्धानमात्रातुमित्येषानकदुन्दुभिः ।

स्वस्त्रीयस्य महाबाहुर्न शशाक च शत्रुहन् ।

[ K3 om. line 1. — (L. 1) K1. 2. 5 इषेप च स बु- (K1 स च बु-; Ks सर्ववु) द्विमान्; B2. 4 Ds 'प स तु पाथिव (D3 'वः) (for the post. half). — (L. 2) T3 स्वप्रियः स (for स्वस्त्रीयस्य). K1. 2. 5 महाबाहो (for 'बाहुर्). K1 च शंशितुं; K2. 4. 5 B2-4 D1. 7. 8 T3 च शत्रुहा; K3 स पाथिवः (for च शत्रुहन्). ]

3 °) Ds. 6 T1. 4 G1-3. 5 M अर्जुनो वृद्धे (for 'ने वृद्धः). K4 वीरः (for वृद्धः). — °) K1 स्वः; T1 सु- (for स). K1. 2 महाभुजं (for 'भुजः). — °) Ds स्वकान् (for स्वरन्). K1. 2. 4 B1 D1. 7. 8 शूरान्; K2. 5

रुदन्पुत्रान्स्मरन्सर्वान्विललाप सुविह्वलः ।  
 भ्रावृन्पुत्रांश्च पौत्रांश्च दौहित्रांश्च सखीनपि ॥ ३  
 वसुदेव उवाच ।  
 यैर्जिता भूमिपालाश्च दैत्याश्च शतशोऽर्जुन ।  
 तान्दृष्ट्वा नेह पश्यामि जीवाम्यर्जुन दुर्मरः ॥ ४  
 यौ तावर्जुन शिष्यौ ते प्रियौ बहुमतौ सदा ।  
 तयोपनयात्पार्थ वृष्णयो निधनं गताः ॥ ५  
 यौ तौ वृष्णिप्रवीराणां द्वावेवातिरथौ मत्तौ ।

प्रद्युम्नो युयुधानश्च कथयन्कथसे च यौ ॥ ६  
 नित्यं त्वं कुरुशार्दूल कृष्णश्च मम पुत्रकः ।  
 तावुभौ वृष्णिनाशस्य मुखमास्तां धनंजय ॥ ७  
 न तु गर्हामि शैनेयं हार्दिक्यं चाहमर्जुन ।  
 अक्रूरं रौक्मिणेयं च शापो ह्येवात्र कारणम् ॥ ८  
 केशिनं यस्तु कंसं च विक्रम्य जगतः प्रभुः ।  
 विदेहावकरोत्पार्थ चैवं च बलगवितम् ॥ ९  
 नैपादिमेकलव्यं च चक्रे कालिङ्गमागधान् ।

वीरान् (for सर्वान्). Ds. 6 T2. 4 G1-3. 5 M रुरोदाय  
 स्मरन्त्रोरि; T1 रुरोद् स स्मरं चालि (sic). — <sup>a</sup>) K3 B2  
 G3 स; K4 D1. 7 च (for सु-). K3. 5 Ds. 6 T4 G1. 2  
 दुःखितः; K4 वीर्यवान् (for विह्वलः). — After 3<sup>rd</sup>,  
 K3 reads 11<sup>th</sup> for the first time, repeating it in  
 its proper place. — <sup>c</sup>) T3 पिदंश् (for पुत्रांश्). K2  
 om.; K3 पौत्रान्स; K4 D1. 5-7 T4 G1. 2 दौहित्रान्  
 (for पौत्रांश्). — <sup>f</sup>) K1. 2 सुहृदश्च; K3 D1. 7  
 पौत्रांश्चैव; K5 दौहित्रादीन् (for 'त्रांश्). K3 B Dn  
 D2. 3. 8. 9 स; D4 स्व- (for च). K1 सखीनथ; T2  
 G5 M1-3 तथैव च (for सखीनपि). Ds. 6 T4 G1. 2  
 प्रियान्वन्धंस्तथैव च; T1. 3 G3 M5 सुहृदश्च तथैव च.

4 K1. 4 वासुदेवः (for वसु). — <sup>a</sup>) M3 जाता (for  
 जिता). K1. 2 यैर्जिता भूमिपाला. — After 4<sup>th</sup>, G3  
 reads 8<sup>th</sup> for the first time, repeating it in its  
 proper place. — <sup>c</sup>) Dn: दृष्ट्वा; T1. 3 G3 पुत्रान्  
 (for दृष्ट्वा). K2 [अ]र्हं न (for नेह). K1 तान्द्रष्टुमह-  
 मिच्छामि. — <sup>d</sup>) K1 दुर्मरतिः; K2 दुर्मरदं; K3 रं;  
 B5 D5-7 T G1-3. 5 M नाः (for 'रः). K5 जीवस्थानु  
 न दुर्मरं (sic).

5 <sup>a</sup>) K3 T3 तौ (for ते). — <sup>b</sup>) T3 बलमतौ (for  
 बहु). Dn G5 M4 तदा (for सदा). — After 5<sup>th</sup>,  
 G3 reads 7<sup>th</sup> for the first time, repeating it in its  
 proper place. — <sup>c</sup>) K4 अपनयेत्; Ds. 6 T2. 4 G2. 5  
 M1-3 अपनये; M5 'त्ययोः (for 'नयात्). — <sup>d</sup>) K5  
 मतः (sic) (for गताः).

6 <sup>b</sup>) K3 द्वावेद (for द्वावेव). M3 रथिनौ (for  
 [अ]तिरथौ). K1. 2 Ds. 6 T1. 2. 4 G1-3. 5 M स्मृतौ (for  
 मत्तौ). — T1 om. 6<sup>o</sup>-7<sup>o</sup>. — <sup>d</sup>) K2. 3 T4 G1. 2 M1  
 कथायां (for कथयन्). K3 Ds कथयसे. M3 ययौ (for  
 च यौ). K1. 5 corrupt; K4 D1. 7 कथं कथयसे च तौ;  
 G3 कथयत्कथसे : यात्.

7 T1 om. 7<sup>ab</sup> (cf. v. l. 6). — <sup>a</sup>) K3 D1. 7 त्वं  
 चैव; B D8 सदा त्वं; Dn D2-4. 9 T3 तौ सदा; G3  
 M5 नित्यं तु (M5 तं); M4 नित्यस्त्वं (for नित्यं त्वं).  
 — <sup>b</sup>) K5 पुत्रिकाः (for पुत्रकः). Dn D2-4. 9 T3 कृष्ण-  
 स्य प्रियभाज (D2 'भाजि-; D4 'भोजि-; T3 'भागि)नौ.  
 — G3 reads 7<sup>th</sup> for the first time after 5<sup>th</sup>. — <sup>c</sup>)  
 K4 D1. 7 उभौ तौ (by transp.); Ds. 6 T2. 4 G1. 2  
 तावेव. Ds. 6 -नाशाय; D8 -नाथस्य (for -नाशस्य).  
 — <sup>d</sup>) K4 सुखं स्वातां (sic); K5 सुखमास्ते; T1. 3 G3  
 (first time) M5 मूलमास्तां; G3 (second time) प्रादुर्भूतौ  
 (for सुखमास्तां). K3 सुखमास्ता परंतपौ.

8 <sup>a</sup>) K5 गर्हामि; D8 गर्हामि (sic). — <sup>b</sup>) K3 अहम्;  
 B1-4. 6 चाहम् (for चाहम्). — G3 reads 8<sup>th</sup> for the  
 first time after 4<sup>th</sup>. — <sup>c</sup>) K1. 2 B2. 4 Ds. 6. 8 T1. 2. 4  
 G1. 2. 3 (both times) M1. 4 रौहिणेयं (for रौक्मिणेयं).  
 K1. 2 B D1. 7. 8 T1 G3 (both times). 5 M2-3 वा;  
 Dn1 D4. 9 वै (for च). K4 अक्रूरं रौहिणेयेवं (sic).  
 — <sup>d</sup>) K4 एवात्र; K5 देवात्र (sic) (for ह्ये). G3  
 (first time) कृष्णं प्रद्युम्नमेव च.

9 <sup>a</sup>) D8 केशिनं यश्च कंसस्य; G3 केन सिंहासनं तं  
 च. — <sup>b</sup>) Ds. 6 T1. 2. 4 G1-3. 5 M ह (Ds. 6 न) तवान्  
 (for जगतः). M1 पुरा (for प्रभुः). — B8 om.  
 9<sup>o</sup>-11<sup>th</sup>. M1 om. 9<sup>o</sup>-10<sup>th</sup>. — <sup>c</sup>) K1-3 M3 विदेहाव;  
 K5 Ds. 6 T1. 2. 4 G1-3. 5 M2. 4. 5 'हम् (for 'हाव्).  
 — <sup>d</sup>) D8 दैत्यं; D9 वैद्यं (for चैद्यं). K1-3. 5 चैद्यं  
 (K2 वैद्यं) च बलिनां वरं; Ds. 6 T1. 2. 4 G1-3. 5 M2-5  
 चैद्यं च (M5 'त्यांश्च) मधुसूदनः.

10 B8 M1 om. 10 (cf. v. l. 9). T1 G1 om.  
 (hapl.) 10-11. — <sup>a</sup>) K2 नैपाधिम्; K5 'सिम्;  
 G3 'दीम् (for 'दिम्). — <sup>b</sup>) K3 B2 वक्रः; B3 बधु-  
 (for चक्रे). T2. 3 कालिङ्ग-. Ds. 6 T2. 4 -मागधौ; D1  
 'धे (for 'धान्). K1 वंगकालिङ्गकामधान्; K5 पिङ्ग-

गान्धारान्काशिराजं च मरुभूमौ च पार्थिवान् ॥ १०  
 प्राच्यांश्च दाक्षिणात्यांश्च पार्वतीयांस्तथा नृपान् ।  
 सोऽभ्युपेक्षितवानेतमनयं मधुमुदनः ॥ ११  
 ततः पुत्रांश्च पौत्रांश्च भ्रातृनथ सखीनापि ।

शयानान्निहतान्दृष्ट्वा ततो मामत्रवीदिदम् ॥ १२  
 संप्राप्तोऽधायमस्यान्तः कुलस्य पुरुषर्षभ ।  
 आगमिष्यति वीभत्सुरिमां द्वास्वतीं पुरीम् ॥ १३  
 आख्येयं तस्य यद्वृत्तं वृष्णीनां वैशसं महत् ।

C. 16. 167;  
 B. 16. 6. 20  
 K. 16. 7. 18

कालिगमागदान् (sic); G<sub>2</sub>: s M<sub>2</sub>: s चक्रं का (G<sub>2</sub> चक्रका;  
 G<sub>3</sub> M<sub>2</sub> [ *sup. lin.* ] चक्रं का) लिगमागधौ; G<sub>3</sub> नक्रं  
 कालिगमागधौ. —<sup>c</sup>) D<sub>1</sub> गंधारान्. K<sub>3</sub> काशिराजश्च;  
 D<sub>2</sub> काशिराजं. K<sub>3</sub> गान्धारान्केलराजांश्च. —<sup>d</sup>) K<sub>4</sub> D<sub>1</sub>: 1  
 वने पार्थिव पार्थिवान्.

11 B<sub>2</sub> T<sub>1</sub> G<sub>1</sub> om. 11 (cf. v. l. 9, 10). K<sub>3</sub> reads  
 11<sup>ab</sup> for the first time after 3<sup>cd</sup>. —<sup>ab</sup>) K<sub>3</sub> (first  
 time); D<sub>1</sub> सौमं; K<sub>3</sub> (second time) नाच्यांश्च; D<sub>1</sub>  
 सौम्यं (for 'प्राच्यांश्च'). G<sub>3</sub> M<sub>2</sub> transp. दाक्षिणात्यांश्च  
 and पार्वतीयांश्च. K<sub>3</sub> पार्वतीयांश्च. B<sub>1</sub> [ए]व च; M<sub>3</sub>  
 परान् (for 'नृपान्'). —<sup>c</sup>) B<sub>2</sub> D<sub>2</sub>: c T<sub>4</sub> G<sub>2</sub>: s M<sub>1</sub>: s  
 [s]भ्युपेक्षितवान् (for 'अभ्युपे'). K<sub>4</sub> D<sub>1</sub>: 1 T<sub>2</sub> नूनम्;  
 K<sub>2</sub> D<sub>2</sub>: c T<sub>4</sub> G<sub>3</sub> एवम्; D<sub>2</sub>: c एवम्; T<sub>3</sub> एतान् (for  
 एतम्). —<sup>d</sup>) D<sub>n</sub> D<sub>2</sub>: 1, 2 T<sub>3</sub> छनयान् (for 'यं'). — K  
 B<sub>1</sub>: D (except D<sub>2</sub>: c) T<sub>2</sub>: 2 ins. after 11: B<sub>2</sub>  
 after 9<sup>ab</sup>.

36<sup>f</sup> त्वं हि तं नारदश्चैव मुनयश्च सनातनम् ।  
 गोविन्दं परमं देवमभिजानीध्वमच्युतम् ।  
 प्रत्यपश्यच्च स विभुर्जातिक्षयमधोलज्जः ।  
 उपप्रेक्षितवाहित्यं स्वयं स मम पुत्रकः ।  
 गान्धार्या वचनं यत्तदपिणां च परंतप । [ 5 ]  
 तदूनमन्यया कर्तुं नैच्छन् जगतः प्रभुः ।  
 प्रत्यक्षं भवतश्चापि तव पौत्रः परंतप ।  
 अथत्याग्ना हतश्चापि जीवितमस्य तेजसा ।  
 इमांस्तु नैच्छत्स्वान्जातीव्रक्षितुं स सन्वा तव ।

[ B<sub>2</sub> om. lines 1-6. — (L. 1) K<sub>2</sub> स (for त्वं).  
 — (L. 2) B<sub>1</sub>: 3, 5 D<sub>n</sub> D<sub>2</sub>: 1, 2, 3 T<sub>2</sub>: 2 अनर्थं (for परमं).  
 K<sub>2</sub> भुन्; D<sub>1</sub>: 1 अपि (for अभि-). B<sub>2</sub> -जानीतम् (for  
 'ध्वम्'). K<sub>2</sub> इत्युन (for 'अच्युतम्'). K<sub>1</sub> अभिजानीनि माधवं  
 (for the post. half). — (L. 3) T<sub>2</sub> transp. च  
 and स. K<sub>1</sub>: 2, 5 सनपश्यच्चि स (K<sub>3</sub> 'इयदपि'; K<sub>2</sub> 'इयन्दि  
 स) विभुर्; K<sub>2</sub> समपश्यच्चि सवितुर् (for the prior half).  
 — (L. 4) K<sub>2</sub> चैन्नं (for निलं). K<sub>1</sub> उपप्रेक्षितमासीनं; K<sub>2</sub>  
 'प्रेक्षतदाप्येनं; K<sub>3</sub> 'प्रेक्षत चाप्येनं; B<sub>2</sub>: c D<sub>n</sub> D<sub>2</sub>: 1, 2  
 ममुपेक्षितवाहित्यं (for the prior half). K<sub>2</sub> D<sub>2</sub>: 4 मम स  
 (by transp.). K<sub>2</sub> पुत्रकः. — With line 5, cf. 16. 5.  
 17<sup>ab</sup>; 11. 25. 40-42; B. 13. 159. 42-44. — (L. 5) K<sub>3</sub>

श्रुत्वा; K<sub>4</sub> D<sub>1</sub> यस्तु; K<sub>2</sub> यच्च; D<sub>1</sub> T<sub>2</sub> यत्तु (for यत्तद्).  
 T<sub>2</sub> वृष्णीनां (for 'ऋषीणां'). K<sub>3</sub>: s महात्मनां; D<sub>1</sub> परंतपः  
 (for 'तप'). — (L. 6) K<sub>3</sub> न नैच्छत् (for 'नैच्छत्स').  
 K<sub>1</sub> जगतां (for 'तः'). — K<sub>2</sub> om. line 7. — (L. 7)  
 D<sub>2</sub> भवनश्च (for 'नश्च'). K<sub>3</sub> प्रत्यक्षं तव यथापि (for the  
 prior half). K<sub>4</sub> om. from post. half up to prior  
 half of line 9. D<sub>1</sub> om. (hapl.) the post. half of  
 line 7 and the prior half of line 8. K<sub>1</sub>: 2 वत्ते (for  
 तव). B<sub>2</sub> परंतपः. — B<sub>2</sub> om. lines 8-9. For the  
 incident about the death and revival of परीक्षित्, cf.  
 10. 16. 8 and B. 14. 69. 16-24. — (L. 8) K<sub>2</sub> अथ-  
 त्यामा (for 'त्याग्ना'). K<sub>1</sub>: 3, 5 जातो (for चापि). K<sub>2</sub> तेजसः.  
 — (L. 9) D<sub>1</sub> च (for तु). K<sub>1</sub> ज्ञातीनै; K<sub>2</sub> ज्ञातीन्वान्  
 (by transp.); T<sub>2</sub>: 2 ताज्जानीन्. K<sub>2</sub>: 5 इमान् नैच्छत्ताज्जानी-  
 न्वान् (K<sub>3</sub> om. स्वान्); D<sub>3</sub> इमां नैच्छत्ताज्जानीन्; D<sub>1</sub>  
 इमांश्च नैच्छत्स्वान्सवान् (for the prior half). D<sub>1</sub> च (for  
 स). T<sub>2</sub> रक्षितुं चानवात्तदा (for the post. half). ]

12 B<sub>2</sub> om. 12-13. —<sup>a</sup>) K<sub>1</sub>: 2 च पुत्रः; D<sub>2</sub>: 6  
 सुपुत्रान्; T<sub>1</sub>: 3 G<sub>1</sub>: 3, 5 M<sub>1</sub>: 4 स पुत्रान्; M<sub>2</sub> स पुत्र-  
 (for पुत्रांश्च). K<sub>1</sub> स (for च). —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub>: 2 ज्ञातीन्  
 (for भ्रातृन्). K<sub>3</sub>: 5 B<sub>2</sub> T<sub>1</sub>: 3 M<sub>2</sub> अपि; G<sub>3</sub> चापि  
 (for अथ). B<sub>1</sub>: 2, 5 D<sub>n</sub> D<sub>2</sub>: 1, 2 अयं; B<sub>2</sub> अथ (for  
 अपि). —<sup>c</sup>) K<sub>1</sub>: 3 कृष्णो; K<sub>2</sub> om.; D<sub>1</sub> तात (for  
 ततो). B<sub>2</sub> D<sub>2</sub>: c T<sub>1</sub>: 2, 4 G<sub>1</sub>: 3, 5 M कृष्णो (B<sub>2</sub> ततो)  
 मामिदमत्रवीत्.

13 B<sub>2</sub> om. 13 (cf. v. l. 12). K<sub>3</sub> transp. 13<sup>ab</sup>  
 and 13<sup>cd</sup>. —<sup>a</sup>) G<sub>2</sub> न (for सं). K<sub>4</sub> पापमस्य;  
 T<sub>1</sub> चायमद्य; G<sub>3</sub> ह्ययमद्य; G<sub>2</sub> M [s]स्यायमद्य (for  
 स्यायमस्य). K<sub>1</sub>: 2 संप्राप्तोऽभ्युपेक्षितो (K<sub>2</sub> 'तं'); K<sub>3</sub>  
 'सोऽभ्युपेक्षितो त्वं; K<sub>2</sub> 'सोऽथ \* \* यातः. —<sup>b</sup>) T<sub>1</sub>: 2, 4  
 G<sub>1</sub>: 3, 5 M<sub>1</sub>: 2 कालस्य (for कु'). K<sub>1</sub>: 3, 4 B<sub>1</sub>: 3, 5 D  
 (except D<sub>2</sub>: c) T<sub>3</sub> कुलस्य भरतर्षभ; B<sub>2</sub> कुलस्य यादवर्षभ.  
 —<sup>c</sup>) K<sub>1</sub> भीमत्सुर् (sic).

14<sup>a</sup>) D<sub>2</sub>: 1 T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> M<sub>3</sub> तद् (for यद्). G<sub>2</sub> M<sub>2</sub>  
 आचख्येयं धृतं तच्च (sic). —<sup>b</sup>) T<sub>1</sub> कदनं; G<sub>2</sub> नाशकं (for  
 वैशसं). D<sub>2</sub> मतात् (for महत्). — K<sub>4</sub> D<sub>1</sub> om. 14<sup>cd</sup>.  
 —<sup>c</sup>) K<sub>1</sub>: 2 D<sub>2</sub>: c T<sub>1</sub>: 2, 4 G<sub>1</sub>: 3, 5 M<sub>1</sub>: 3, 5 हि नूनं; K<sub>2</sub>  
 M<sub>1</sub> हि श्रुत्वा; D<sub>1</sub> तच्छ्रुत्वा (for तु श्रुत्वा). K<sub>2</sub> 'चाहुं

स तु श्रुत्वा महातेजा यदूनामनयं प्रभो ।  
 आगन्ता क्षिप्रमेवेह न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ १४  
 योऽहं तमर्जुनं विद्धि योऽर्जुनः सोऽहमेव तु ।  
 यद्भूयात्तथा कार्यमिति बुध्यस्व माधव ॥ १५  
 स स्त्रीषु प्राप्तकालं वः पाण्डवो बालकेषु च ।  
 प्रतिपत्स्यति वीभत्सुर्भवतश्चौर्ध्वदेहिकम् ॥ १६  
 इमां च नगरीं सद्यः प्रतियाते धनंजये ।  
 प्राकाराद्बालकोपेतां समुद्रः प्लावयिष्यति ॥ १७

(for तेजा). K<sub>3</sub> स श्रुत्वा हि महाबाहुर्. — <sup>a</sup>) K<sub>1</sub>. 2 D<sub>5</sub>. 6 T<sub>1</sub>. 2. 4 G<sub>1</sub>-3. 5 M श्रुत्वैव (K<sub>1</sub> T<sub>2</sub> 'न'; K<sub>2</sub> T<sub>1</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1</sub>-4 'त)म् (for यदूनाम्). B Dn D<sub>2</sub>-4. 8. 9 T<sub>3</sub> निधनं; T<sub>2</sub> M<sub>4</sub> अयनं (for अनयं). K<sub>1</sub> B<sub>5</sub> M<sub>1</sub> विभो (for प्रभो). K<sub>3</sub>. 5 वीभत्सुरनयं मम; D<sub>1</sub> यदूनां निधनं महत्. — <sup>b</sup>) T<sub>3</sub> एवात्र; G<sub>3</sub> एवाहं (for एवेह). G<sub>5</sub> आगन्ता क्षिप्रमेवेह. — <sup>c</sup>) K<sub>4</sub> D<sub>1</sub>. 7 transp. मे and स्र.

15 <sup>a</sup>) K<sub>4</sub> सो (for यो). G<sub>3</sub> त्वं माम् (for अहं तम्). — <sup>b</sup>) K<sub>4</sub> इत्युत; K<sub>5</sub> अच्युतः; B<sub>3</sub> एव च (for एव तु). D<sub>5</sub>. 6 T<sub>1</sub>. 2. 4 G<sub>1</sub>-3. 5 M फल्गुनं विद्धि मामपि (T<sub>1</sub>. 2 G<sub>5</sub> M 'मिति). — After 15<sup>ab</sup>, G<sub>2</sub> ins.:

37\* यथा जीवं परं ब्रह्म महावाक्यस्य निश्चयात् ।

— <sup>a</sup>) K<sub>1</sub>-3. 5 D<sub>5</sub>. 6 T<sub>1</sub>. 2. 4 G<sub>1</sub>. 5 M स यद्भूयात्; K<sub>4</sub> G<sub>3</sub> तत्स वृयात्; T<sub>3</sub> स ध्याय (sic) तत् (for यद्भूयात्तत्). — <sup>d</sup>) K<sub>2</sub>. 4 B D (except D<sub>5</sub>. 6) M<sub>3</sub> भारत (for माधव). K<sub>1</sub> इति बुद्ध्यास्व यादव.

16 <sup>a</sup>) T<sub>4</sub> G<sub>1</sub>. 2 स्त्र. (for स). K<sub>4</sub> B D (except D<sub>5</sub>. 6) T<sub>3</sub> G<sub>1</sub> कालासु (for कालं वः). K<sub>2</sub> वा; K<sub>3</sub>. 5 च (for वः). — <sup>b</sup>) K<sub>5</sub> लघुकेषु (for बालं). D<sub>3</sub> वा (for च). — <sup>d</sup>) D<sub>5</sub>. 6 T<sub>1</sub>. 2. 4 G<sub>1</sub>-3. 5 M भवतां (for तम्). K<sub>3</sub> वा (for च). K<sub>1</sub>. 2 D<sub>1</sub>. 5-7 T<sub>1</sub>. 3 M<sub>2</sub>. 5 चो (T<sub>3</sub> चो)र्ध्वदेहिकं; D<sub>2</sub>. 4. 9 G<sub>3</sub> चोर्ध्वदेहिकं.

17 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub>-3. 5 D<sub>5</sub>. 6 T<sub>1</sub>. 2. 4 G<sub>1</sub>. 2. 5 M<sub>1</sub>-4 हि; B<sub>2</sub> तु (for च). K<sub>1</sub>. 2 D<sub>5</sub>. 6 T<sub>4</sub> G<sub>2</sub> सम्यक्; T<sub>2</sub> अद्य; T<sub>3</sub> सत्यः (for सद्यः). — <sup>c</sup>) K<sub>1</sub> प्राकारांशालकोपीतां (sic). — <sup>d</sup>) G<sub>3</sub> समुद्रः स्थापयिष्यति.

18 <sup>a</sup>) K<sub>2</sub> हि देशं; B<sub>1</sub>-3. 5. 6 Dn D<sub>2</sub>-4. 9 देशे तु; D<sub>5</sub> तु देशे; T<sub>4</sub> देशेषु; M<sub>4</sub> हि देहे (for 'शे). — <sup>b</sup>) K<sub>5</sub> नियतम् (for 'मम्). — <sup>c</sup>) K<sub>2</sub> कालं कर्ता; K<sub>3</sub> कालकर्ता; K<sub>5</sub> अहं कर्ता; D<sub>1</sub>. 7 कालं गता; D<sub>1</sub> G<sub>2</sub>

अहं हि देशे कस्मिंश्चित्पुण्ये नियममास्थितः ।  
 कालं कर्ता सद्य एव रामेण सह धीमता ॥ १८  
 एवमुक्त्वा हृषीकेशो मामचिन्त्यपराक्रमः ।  
 हित्वा मां बालकैः सार्धं दिशं कामप्यगात्प्रभुः ॥ १९  
 सोऽहं तौ च महात्मानौ चिन्तयन्भ्रातरौ तव ।  
 घोरं ज्ञातिवधं चैव न भुञ्जे शोककर्मितः ॥ २०  
 न च भोक्ष्ये न जीविष्ये दिष्ट्या प्राप्तोऽसि पाण्डव ।  
 यदुक्तं पार्थ कृष्णेन तत्सर्वमखिलं कुरु ॥ २१

कालः कर्ता; D<sub>5</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1</sub>. 2. 5 M<sub>1</sub>-4 कालं कांक्षे; D<sub>5</sub> T<sub>2</sub> कालकांक्षी (for कालं कर्ता). B<sub>5</sub> Dn D<sub>2</sub>-4. 8 T<sub>1</sub> सत्यः; D<sub>9</sub> सत्यम् (for सद्य). — <sup>a</sup>) K<sub>1</sub>-3. 5 रामेण सहितः प्रभो (K<sub>5</sub> 'सुः); D<sub>5</sub>. 6 T<sub>2</sub>. 4 G<sub>1</sub>-3. 5 M 'ण प्र (G<sub>1</sub>. 3 स)-हितं हि मे (T<sub>4</sub> G<sub>1</sub>. 2 वने); T<sub>1</sub> 'ण सहितो ह्ययं.

19 K<sub>1</sub> om. (hapl.) 19. — <sup>a</sup>) K<sub>2</sub> उक्तो (for उक्त्वा). — <sup>b</sup>) G<sub>5</sub> ममाचित्यः; M<sub>3</sub> मामा (for मामं). — <sup>c</sup>) B<sub>5</sub> हत्वा (sic) (for हित्वा). — <sup>d</sup>) K<sub>2</sub> गाम् (for काम्). B<sub>2</sub> M<sub>3</sub> अभ्यगात् (for अभ्यं). K<sub>2</sub> D<sub>5</sub>. 6 T<sub>1</sub>. 2. 4 G<sub>1</sub>. 2 M<sub>1</sub>. 2 (inf. lin.). 3-5 प्रभो (for प्रभुः). G<sub>3</sub> विशंको मत्पुरात्प्रभुः.

20 T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> om. 20-21. Before 20, G<sub>5</sub> ins. वैशंपायनः. — <sup>a</sup>) M<sub>4</sub>. 5 तौहं (for सोऽहं). — <sup>b</sup>) D<sub>5</sub> (before corr.). 6 T<sub>2</sub>-4 G<sub>1</sub>. 2. 5 M चिन्तयन्नामकेशवौ. — <sup>c</sup>) K<sub>4</sub> इति (for ज्ञाति-). K<sub>2</sub> -वधश् (for -वधं). K<sub>2</sub>. 3 चेमं (for चैव). K<sub>5</sub> घोरबंधं तथा चेमं. — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub>. 2 द्रक्ष्ये; K<sub>4</sub> D<sub>1</sub> भुंक्षे (D<sub>1</sub> 'क्ष्वे); K<sub>5</sub> भुंक्ते (for भुञ्जे). K<sub>1</sub>. 5 B<sub>1</sub>-4 D<sub>1</sub>. 2. 4. 7 -कर्मितः (for -कर्मितः).

21 T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> om. 21 (cf. v. l. 20). — <sup>a</sup>) G<sub>5</sub> तव (for न च). N (except D<sub>5</sub>. 6) T<sub>3</sub> M<sub>3</sub> Bom. ed. भोक्ष्ये (K<sub>4</sub> Bom. ed. मोक्ष्ये) न च (for च भोक्ष्ये न). — <sup>b</sup>) K<sub>2</sub>. 3. 5 D<sub>5</sub>. 6 T<sub>2</sub>. 4 G<sub>2</sub>. 5 M दृष्टो (for प्राप्तो). K<sub>1</sub> दिष्ट्या दिष्टोसि पार्थिव. — <sup>d</sup>) B<sub>2</sub> अचिरं (for अखिलं).

22 <sup>a</sup>) K<sub>3</sub> तु (for च). T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> पार्थ राज्यं च तेजश्च (G<sub>3</sub> देशं च). — <sup>b</sup>) K<sub>3</sub> भारत; K<sub>4</sub>. 5 B<sub>3</sub> Dn D<sub>1</sub>. 2. 7-9 T<sub>3</sub>. 4 G<sub>1</sub>-3 चैव हि (for चैव ह). — After 22<sup>ab</sup>, T<sub>1</sub> ins.:

38\* प्राप्य नृष्णिप्रवरेण यदुभिश्चैव पालितः ।  
 तैर्हानां पृथिवीं द्रष्टुं न च शक्षयामि फल्गुन ।

एतत्ते पार्थ राज्यं च स्त्रियो रत्नानि चैव ह ।

इष्टान्प्राणानहं हीमांस्त्यक्ष्यामि रिपुसूदन ॥ २२

इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः स वीमत्सुर्मातुलेन परंतपः ।

दुर्मना दीनमनसं वसुदेवमुवाच ह ॥ १

नाहं वृष्णिप्रवीरेण मधुभिश्चैव मातुल ।

विहीनां पृथिवीं द्रष्टुं शक्तश्चिरमिह प्रभो ॥ २

राजा च भीमसेनश्च सहदेवश्च पाण्डवः ।

नकुलो याज्ञसेनी च पडेकमनसो वयम् ॥ ३

राज्ञः संक्रमणे चापि कालोऽयं वर्तते ध्रुवम् ।

तमिमं विद्धि संप्राप्तं कालं कालविदां वर ॥ ४

सर्वथा वृष्णिदारांस्तु बालवृद्धांस्तथैव च ।

नयिष्ये परिगृह्याहमिन्द्रप्रस्थमरिंदम ॥ ५

इत्युक्त्वा दारुकमिदं वाक्यमाह धनंजयः ।

C. 16. 182  
B. 16. 7. 6  
K. 16. 8. 6

—<sup>०</sup>) K<sub>1</sub> वीर; T<sub>1</sub> चापि; M<sub>2</sub> हीमांस (for हीमांस).  
—<sup>1</sup>) K<sub>1</sub> विश्रामि (sic). B: D<sub>5</sub> त्यक्ष्याम्यरिनिस् (D<sub>5</sub>  
'रि'दन; D<sub>11</sub> D<sub>2</sub>. १ 'मि मधुसूदन; G<sub>3</sub> 'म्यचारिस्सूदन.

Colophon. — *Adhy. name*: K<sub>1.2</sub> व (K<sub>1</sub> वा)सु-  
देववाक्यं; K<sub>3</sub> वसुदेवविलापः. — *Adhy. no.* (figures,  
words or both): K<sub>2</sub> B<sub>1.6</sub> D<sub>11</sub> D<sub>2</sub> 6; K<sub>5</sub> D<sub>5.6</sub>  
T G<sub>1-2.5</sub> M 7 (as in text). — *Śloka no.*: K<sub>2</sub> D<sub>11</sub>  
D<sub>2</sub> 28; D<sub>3</sub> 27.

8

1 <sup>०</sup>) K<sub>5</sub> उक्त्वा (for उक्तः). K<sub>1-3.5</sub> D<sub>5.6</sub> T<sub>1.2.4</sub>  
G<sub>1-2.5</sub> M ततः (D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>1.2</sub> तदा; D<sub>6</sub> सदा) पार्थो  
(for स वीमत्सुर्). —<sup>1</sup>) K<sub>1.2.5</sub> B<sub>1</sub> D<sub>1.3</sub> परंतप;  
B<sub>2</sub> धनंजयः. —<sup>०</sup>) K<sub>5</sub> दुर्मनो (for 'ना). K<sub>5</sub> हीन-  
(for दीन-). K<sub>4</sub> D<sub>1</sub> वदनो (for मनसं). —<sup>1</sup>)  
D<sub>5.6</sub> वाक्यमेवमुवाच ह.

2 <sup>1</sup>) K<sub>2</sub> B (except B<sub>4</sub>) D<sub>11</sub> D<sub>2.4.8.9</sub> T<sub>3</sub> वंशु-  
भिन्; K<sub>2.4</sub> D<sub>1.7</sub> यद्दु (for मधु). K<sub>1</sub> पार्थिव (for  
मानुल). —<sup>०</sup>) K<sub>5</sub> दृष्टां (for द्रष्टुं). —<sup>1</sup>) M<sub>5</sub> इव  
(for इह). K<sub>1.2.5</sub> शक्ति (K<sub>2</sub> 'क्त)श्चिरमिवा (K<sub>1</sub> 'हा)-  
नव; K<sub>2</sub> सक्तश्चिरं नराधिप; K<sub>4</sub> B D (except D<sub>5.6</sub>)  
T<sub>3</sub> शक्त्या (K<sub>1</sub> D<sub>1.2.4.7</sub> 'क्ष्या)मीह कथं (B<sub>2</sub> D<sub>8</sub> 'दा)-  
चन.

3 <sup>1</sup>) K<sub>2</sub> सुदेवश्च (sic) (for सहदेवश्च). T<sub>1</sub> G<sub>2</sub> माधव

(for पाण्डवः). K<sub>1</sub> नकुलश्चैव पांडव[वः]. —<sup>०</sup>) K<sub>3.5</sub>  
यज्ञसेनी. K<sub>1</sub> सहदेवो याज्ञसेने[नी]. —<sup>1</sup>) G<sub>3</sub> षडैक.

4 <sup>०</sup>) K<sub>1</sub> राज्ञाः; B<sub>2.3</sub> D<sub>1</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1-3</sub> राज्य- (for  
राज्ञः). G<sub>1</sub> संक्रमयोश् (for 'जे). T<sub>1</sub> M<sub>5</sub> चैव (for  
चापि). D<sub>5.6</sub> T<sub>3</sub> G<sub>2</sub> राज्यसंक्रमयोश्चापि; G<sub>3</sub> राज्ञः  
संक्रमणाच्चैव. —<sup>1</sup>) K<sub>1.2.5</sub> D<sub>5.6</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1-3.5</sub> M  
कामोयं (K<sub>2</sub> 'मे ये; D<sub>5.6</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>3</sub> M<sub>5</sub> 'लोयं) नित्य-  
मेव हि; K<sub>3</sub> नित्यं कालो हि वर्तते. —<sup>०</sup>) K<sub>5</sub> बुद्धि-  
(for विद्धि).

5 <sup>०</sup>) B<sub>2</sub> D<sub>1.7</sub> T<sub>3</sub> G<sub>1.2</sub> सर्वदा (for 'था). K<sub>2</sub>  
repeats (without var.) from वृष्णिदारांस्तु up to धनंजयः  
(in 6<sup>b</sup>) after अमात्यान् (in 6<sup>०</sup>). K<sub>2</sub> B<sub>3.6</sub> T<sub>1</sub> दासांस;  
G<sub>5</sub> M<sub>2-5</sub> वीरांस (for 'दा'). K<sub>4.5</sub> D<sub>1</sub> च (for तु).  
K<sub>3</sub> सर्वेषां वृष्णिवीराणां. —<sup>1</sup>) K<sub>1.5</sub> B<sub>3</sub> वृद्धबालं (K<sub>5</sub>  
'लांस); K<sub>2</sub> B<sub>5</sub> B<sub>3</sub> बालवृद्धं; K<sub>3</sub> स्त्रियो बालांस; K<sub>4</sub>  
B<sub>2.4</sub> D<sub>1.7.8</sub> वृद्धं बालं; B<sub>1.5</sub> D<sub>11</sub> D<sub>2.4.9</sub> बालं वृद्धं  
(for बालवृद्धांस). B<sub>3</sub> तु (for च). —<sup>०</sup>) K<sub>1.2</sub>  
नेष्यामि (for नयिष्ये). T<sub>1</sub> प्रतिगृह्य (for परि'). K<sub>4</sub>  
B<sub>1</sub> D<sub>1.7</sub> (marg. as in text) अथ (for अहम्). K<sub>5</sub>  
परिगृह्य प्रयास्यामि. —<sup>1</sup>) K<sub>4</sub> अरिं चिरं (for अरिंदम).

6 For the repetition in K<sub>2</sub>, cf. v. 1. 5. K<sub>3</sub>  
om. (hapl.) 6., —<sup>०</sup>) K<sub>5</sub> दारुणम् (for 'कम्). D<sub>11</sub>  
इमं (for इदं). —<sup>1</sup>) K<sub>5</sub> वाचाम् (for वाक्यम्). K<sub>1</sub>  
धनंजयं. —<sup>०</sup>) B<sub>5</sub> अमात्य- (for 'त्यान्). B<sub>4</sub> वीरांश्च

अमात्यान्वृष्णिवीराणां द्रष्टुमिच्छामि माचिरम् ॥ ६  
 इत्येवमुक्त्वा वचनं सुधर्मा यादवीं सभाम् ।  
 प्रविवेशार्जुनः शूरः शोचमानो महारथान् ॥ ७  
 तमासनगतं तत्र सर्वाः प्रकृतयस्तथा ।  
 ब्राह्मणा नैगमाश्चैव परिवार्योपतस्थिरे ॥ ८  
 तान्दीनमनसः सर्वान्निभृतान्गतचेतसः ।  
 उवाचेदं वचः पार्थः स्वयं दीनतरस्तदा ॥ ९  
 शक्रप्रस्थमहं नेप्ये वृष्ण्यन्धकजनं स्वयम् ।  
 इदं तु नगरं सर्वं समुद्रः ष्ठावयिष्यति ॥ १०

(for -वीराणां). — <sup>d</sup>) T<sub>1</sub> माधवं (for मा चिरम्).

7 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub>-3.5 इत्युक्त्वा वृष्णिहीनां तां (K<sub>1</sub> तु; K<sub>2</sub> भोः); D<sub>5</sub>.6 T<sub>1</sub>.2.4 G<sub>1</sub>-3.5 M इत्युक्त्वा वृष्णिवीराणां (T<sub>2</sub> M<sub>2</sub>.4 'सिंहानां'). — <sup>b</sup>) B<sub>3</sub> स्व- (for सु). — <sup>c</sup>) K<sub>1</sub> वीरः (for शूरः). — <sup>d</sup>) K<sub>5</sub> Dn<sub>2</sub> [अ]शोचमानो (for शोच). K<sub>8</sub>.5 महारथः; D<sub>5</sub>.6 T<sub>2</sub>.4 G<sub>1</sub>.2.5 M 'भुजः; T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> सुहुंसुहुः (for महारथान्).

8 <sup>a</sup>) K<sub>4</sub> D<sub>1</sub>.7 वीरं (for तत्र). K<sub>1</sub> G<sub>2</sub> तमसा- [ 'मास ]नगतास्त (G<sub>2</sub> 'तं त)त्र; M<sub>5</sub> तमासाद्य गतं तत्र. — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> D<sub>5</sub> T<sub>1</sub>.2.4 G<sub>1</sub>-3.5 M तदा (for तथा). — <sup>c</sup>) K<sub>4</sub> D<sub>1</sub>.7 निगमाश्; K<sub>5</sub> चां; D<sub>5</sub>.6 T<sub>1</sub>.4 G<sub>1</sub>-3.5 M<sub>2</sub>-5 नागराश् (for नैगमाश्). B<sub>1</sub>.5.6 Dn D<sub>2</sub>-1.9 T<sub>2</sub>.3 तत्र (for चैव). — <sup>d</sup>) B<sub>3</sub> अथ- (for उप).

9 <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> निर्मृज्यान्; K<sub>2</sub> निःसृज्यान्; K<sub>5</sub> G<sub>3</sub> निर्वि-  
 ष्णान्; B<sub>2</sub> (marg.) निर्मृज्यान्; Dn<sub>1</sub> D<sub>8</sub> विमृडान्;  
 Dn<sub>2</sub> D<sub>1</sub>-1.9 निहतान्; D<sub>5</sub> विभङ्गान्; D<sub>6</sub> T<sub>1</sub> G<sub>2</sub>  
 विभङ्गः; T<sub>1</sub> विपण्णान्; T<sub>2</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1</sub>-3 निर्भङ्गः; G<sub>1</sub>  
 विभिन्नः; M<sub>1</sub> निर्भुङ्गः; M<sub>5</sub> निर्विभङ्ग- (for निभृतान् as  
 in B<sub>1</sub>-3.5.6 D<sub>7</sub>). T<sub>1</sub> -हतः; M<sub>5</sub> om. (for गत-).  
 K<sub>3</sub> निर्विष्णान्स्रस्त्रचेतसः; K<sub>4</sub> निहतानातंचेतसः; B<sub>4</sub> विमृ-  
 पन्नष्टचे; T<sub>3</sub> निर्विष्णागतचे. — <sup>c</sup>) D<sub>8</sub> ततः (for वचः).  
 K<sub>1</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>.2.5 M<sub>1</sub>.5 पार्थं (sic); B<sub>1</sub>.5.6 Dn D<sub>2</sub>-1.9  
 T<sub>2</sub> काले (for पार्थः). — <sup>d</sup>) K<sub>5</sub> स\*; B<sub>1</sub>.5.6 Dn  
 D<sub>2</sub>-1 T<sub>3</sub> पार्थो; D<sub>7</sub> ताप- (sic) (for स्वयं). D<sub>1</sub>-6  
 T<sub>4</sub> G<sub>1</sub>.2 दीनमनास् (for 'तरस्). K<sub>3</sub>-5 D (except  
 D<sub>5</sub>) T<sub>2</sub>.2 G<sub>3</sub> तथा (for तदा).

10 Before 10, M<sub>2</sub> ins. अर्जुनः. — <sup>a</sup>) K<sub>3</sub> इन्द्र-  
 प्रग्रम् (for शक्रं). — <sup>b</sup>) B<sub>2</sub> -कुलं (for -जनं). K<sub>1</sub>

सज्जीकुरुत यानानि रत्नानि विविधानि च ।  
 वज्रोऽयं भवतां राजा शक्रप्रस्थे भविष्यति ॥ ११  
 सप्तमे दिवसे चैव रवौ विमल उद्गते ।  
 बहिर्वत्स्यामहे सर्वे सज्जीभवत मा चिरम् ॥ १२  
 इत्युक्त्वास्तेन ते पौराः पार्थेनाक्लिष्टकर्मणा ।  
 सज्जमाशु ततश्चक्रुः स्वसिद्ध्यर्थं समुत्सुकाः ॥ १३  
 तां रात्रिमवसत्पार्थः केशवस्य निवेशने ।  
 महता शोकमोहेन सहसामिपरिप्लुतः ॥ १४  
 श्रोभूतेऽथ ततः शौरिर्वसुदेवः प्रतापवान् ।

M<sub>2</sub> (inf. lin. as in text) स्वकं (for स्वयम्). K<sub>4</sub>  
 D<sub>1</sub>.7 वृष्ण्यन्धकजनं स्वयं. — <sup>c</sup>) B<sub>4</sub> D<sub>1</sub>.5-7 T<sub>1</sub>.2.4  
 G<sub>1</sub>-3.5 M हि (for तु). K<sub>1</sub>.2.5 इमां हि नगरीं सर्वां.

11 <sup>a</sup>) G<sub>3</sub> सज्जं (for सज्जी-). — <sup>b</sup>) T<sub>3</sub> स्वस्थानि  
 (for रत्नानि). — <sup>c</sup>) K<sub>1</sub>.2.4.5 हि; D<sub>5</sub>.6 T<sub>1</sub>.2.4  
 G<sub>1</sub>-3.5 M तु (for स्यं). — <sup>d</sup>) M<sub>3</sub> इन्द्रप्रस्थे (for  
 शक्रं).

12 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub>.2 D<sub>5</sub>.6 T<sub>3</sub> G<sub>1</sub>.3.5 M चेतो; D<sub>9</sub> चैवं  
 (for चैव). — <sup>b</sup>) D<sub>5</sub>.6 T<sub>2</sub>-4 G<sub>1</sub>.2.5 M उद्यते (for  
 उद्गते). K<sub>8</sub>.5 रवौ विमलतां गते; T<sub>1</sub> विमलेभ्युदिते  
 रवौ; G<sub>3</sub> रविर्विमल उच्यते. — <sup>c</sup>) G<sub>3</sub> बहिवसामहे सर्वं  
 (sic). — <sup>d</sup>) G<sub>3</sub> सज्जीभवतु.

13 <sup>a</sup>) K B<sub>2</sub>-4 D<sub>1</sub>.7.8 T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> M<sub>5</sub> वीराः; B<sub>1</sub>.5.6  
 Dn D<sub>2</sub>-4.9 T<sub>3</sub> सर्वे (for पौराः). M<sub>1</sub> इत्युक्त्वास्ते पुनः  
 पौराः. — <sup>c</sup>) K<sub>1</sub>.4 B<sub>4</sub> D<sub>1</sub>.7 T<sub>1</sub> G<sub>2</sub>.3.5 M सर्वम् (for  
 सज्जम्). K<sub>1</sub> T<sub>1</sub> G<sub>2</sub>.3.5 M तथा (for ततश्). K<sub>2</sub>.3.6  
 G<sub>1</sub> सर्वमेव (K<sub>2</sub> 'मास्था; G<sub>1</sub> 'माह) तथा चक्रुः; D<sub>5</sub>.6  
 T<sub>2</sub>.4 सर्वमाशु तदा चक्रुः. — <sup>d</sup>) K B<sub>2</sub>.4 D<sub>1</sub>.5-7 T<sub>1</sub>.  
 2.4 G<sub>1</sub>-3.5 M संसि (G<sub>2</sub> M 'वि)द्ध्यर्थं; B<sub>6</sub> स्वयुद्धार्यं  
 (sic) (for स्वसिद्ध्यर्थं). K<sub>1</sub> समुत्सुकः (for 'काः).

14 <sup>a</sup>) K<sub>2</sub> रात्र्ये (sic) (for रात्रिम्). K<sub>4</sub> न्यवसत्  
 (for अ). — <sup>b</sup>) G<sub>5</sub> मातुलस्य (for केशवस्य). — <sup>c</sup>)  
 B<sub>3</sub> महता मोहदोकेन. — <sup>d</sup>) D<sub>8</sub> मनसा (for सहसा).  
 K<sub>3</sub> सं; D<sub>1</sub>.7 [अ]पि (for [अ]भि-). K<sub>3</sub>.6 सर्वतः  
 समभिडु (K<sub>5</sub> 'ष्टु)तः.

15 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub>-3 च; D<sub>6</sub> T<sub>2</sub>.4 G<sub>1</sub>.2 M<sub>3</sub> तु (for स्य).  
 K<sub>2</sub> G<sub>3</sub> शौरिः; K<sub>4</sub> शौरिः. D<sub>5</sub> श्रोभूते तु तदा तत्र.  
 — <sup>b</sup>) K<sub>5</sub> B<sub>6</sub> वसुदेवः; G<sub>2</sub> वासुदेवः. — <sup>c</sup>) K<sub>1</sub> D<sub>9</sub>

युक्त्वात्मानं महातेजा जगाम गतिमुत्तमाम् ॥ १५  
 ततः शब्दो महानासीदसुदेवस्य वेष्मनि ।  
 दारुणः क्रोशतीनां च रुदतीनां च योपिताम् ॥ १६  
 प्रकीर्णमूर्धजाः सर्वा विमुक्ताभरणस्रजः ।  
 उरांसि पाणिभिर्नन्त्यो व्यलपन्करुणं स्त्रियः ॥ १७  
 तं देवकी च भद्रा च रोहिणी मदिरा तथा ।  
 अन्वारोहं व्यवसिता भर्तारं योपितां वराः ॥ १८  
 ततः शौरिं नृयुक्तेन बहुमाल्येन भारत ।  
 यानेन महता पार्थो बहिर्निष्कामयत्तदा ॥ १९  
 तमन्वयुस्तत्र तत्र दुःखशोकसमाहताः ।

द्वारकावासिनः पौराः सर्व एव नरर्षभ ॥ २०  
 तस्याश्वमेधिकं छत्रं दीप्यमानाश्च पावकाः ।  
 पुरस्तात्तस्य यानस्य याजकाश्च ततो ययुः ॥ २१  
 अजुजग्मुश्च तं वीरं देव्यस्ता वै स्वलंकृताः ।  
 स्त्रीसहस्रैः परिवृता वधुभिश्च सहस्रशः ॥ २२  
 यस्तु देशः प्रियस्तस्य जीवतोऽभून्महात्मनः ।  
 तत्रैनमुपसंकल्प्य पितृमेधं प्रचक्रिरे ॥ २३  
 तं चिताग्निगतं वीरं शूरपुत्रं वराङ्गनाः ।  
 ततोऽन्वारुरुहुः पत्न्यश्चतस्रः पतिलोकगाः ॥ २४  
 तं वै चतसृभिः स्त्रीभिरन्वितं पाण्डुनन्दनः ।

C. 16. 20  
 B. 16. 7. 25  
 K. 16. 8. 25

युक्त्वा (sic); K<sub>6</sub> B: D<sub>1.2.7.8</sub> मुक्त्वा; B<sub>1</sub> त्यक्त्वा  
 (for युक्त्वा).

16 <sup>b</sup>) B<sub>1.2.6</sub> D<sub>1n</sub> D<sub>2-4.5</sub> T<sub>2</sub> वसुदेवनिवेशने. —<sup>c</sup>)  
 G<sub>1.2</sub> दारुणं (for 'ण:'). D<sub>1</sub> G<sub>3</sub> दारुणं शोचनीनां च.  
 —<sup>d</sup>) K<sub>4</sub> रुदतीनां (for रुद'). K<sub>3</sub> रुदतीनां मसंततः.

17 <sup>a</sup>) B<sub>1</sub> विकीर्णः. —<sup>b</sup>) D<sub>2</sub> स्रजा: (for स्रजः).  
 —<sup>c</sup>) D<sub>2</sub> reads 17<sup>c</sup>-23<sup>b</sup> on marg. —<sup>e</sup>) D<sub>1</sub> G<sub>1-3</sub>  
 पाणिना; T<sub>2</sub> बाहुभिर् (for पाणिभिर्). —<sup>d</sup>) K<sub>2</sub>  
 प्यालपद्; B<sub>3</sub> स्यन्दन्.

18 D<sub>2</sub> reads 18 on marg. —<sup>b</sup>) K<sub>1-2.5</sub> D<sub>2.6</sub>  
 T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1-2.5</sub> M मदिरा रोहिणी तथा. —<sup>c</sup>) K<sub>2</sub> B<sub>4</sub>  
 अन्वारोहन् (for 'रोहुं'). B<sub>1.2.6</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2-4.9</sub> T<sub>3</sub> अन्वा-  
 रोहंत च तदा.

19 D<sub>2</sub> om. 19<sup>a</sup>-21<sup>b</sup>. D<sub>2</sub> reads 19 on marg.  
 —<sup>a</sup>) B<sub>1</sub> D<sub>1</sub> शौरिं; D<sub>1</sub> शौरिं (for शौरिं). K<sub>2</sub> D<sub>1</sub>  
 M<sub>1.4</sub> नियुक्तेन; B<sub>2</sub> D<sub>2</sub> वि' (for नृ'). —<sup>b</sup>) K<sub>3</sub>  
 D<sub>1n</sub> D<sub>2.4.9</sub> सान्येन; K<sub>4</sub> मानेन; B<sub>2</sub> T<sub>1.3</sub> सूल्येन;  
 B<sub>2-2</sub> सान्येन (for सान्येन). K<sub>1</sub> बाहुल्येन च भारत.  
 —<sup>d</sup>) B<sub>4</sub> तथा (for तदा). K<sub>1.2</sub> तं निष्कामित-  
 वान्वहिः.

20 D<sub>2</sub> om. 20 (cf. v. l. 19). D<sub>2</sub> reads 20 on  
 marg. —<sup>a</sup>) K<sub>1</sub> transp. तं and अन्वयुम्. K<sub>1.4.5</sub>  
 B<sub>2-4</sub> D<sub>1.7.8</sub> T<sub>1-3</sub> G<sub>4</sub> M<sub>1.4.5</sub> ततम् (for the first  
 तत्र). —<sup>b</sup>) K<sub>4</sub> B<sub>2-4</sub> D<sub>1.4.7.8</sub> T<sub>1.2</sub> समन्विताः; K<sub>5</sub>  
 G<sub>3</sub> M<sub>1</sub> समाहिताः (for 'हतः'). —<sup>c</sup>) B<sub>1.2.6</sub> D<sub>n</sub>  
 D<sub>2-2.9</sub> T<sub>3</sub> सर्वे. —<sup>d</sup>) K<sub>2.6</sub> नरर्षभाः; K<sub>3</sub> विशां पते;

K<sub>4</sub> B<sub>2-4</sub> D<sub>1.7.8</sub> समाहिताः (for नरर्षभ). B<sub>1.2.6</sub> D<sub>n</sub>  
 D<sub>2-2.9</sub> T<sub>2</sub> पौरजानपदा हि (D<sub>2</sub> ह)ताः.

21 D<sub>2</sub> om. 21<sup>a</sup> (cf. v. l. 19). D<sub>2</sub> reads 21 on  
 marg. —<sup>a</sup>) G<sub>2</sub> अश्वमेधिकं. T<sub>2</sub> जग्मुर्; T<sub>3</sub> चकुर;  
 G<sub>1</sub> चाग्रं; M<sub>5</sub> om. (for छत्रं). T<sub>1</sub> तस्याश्वमेधिकांश्च-  
 कुर; T<sub>4</sub> तस्याहं मेधिकश्चित्रः; G<sub>3</sub> तस्योर्ध्वदेहिकं चकुर.  
 —<sup>b</sup>) D<sub>3</sub> दीप्यमानश्च पावकः; T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> मानांश्च पावकान्.  
 —<sup>c</sup>) K<sub>1-3</sub> महनो; K<sub>5</sub> गृह्यतो (for यानस्य). T<sub>1</sub>  
 पुरस्ताद्यजमानस्य. —<sup>d</sup>) K<sub>4</sub> याचकाश्; D<sub>1</sub> जनकाश्  
 (sic) (for याज'). K<sub>3</sub> स्तुवतो (for च ततो). K<sub>1</sub>  
 ततो यथा; T<sub>2</sub> समाययुः; G<sub>1.2</sub> ततोन्वयुः (for ततो  
 ययुः).

22 D<sub>2</sub> reads 22 on marg. —<sup>a</sup>) K<sub>5</sub> G<sub>5</sub> M ते  
 (for तं). K<sub>4</sub> D<sub>1.7</sub> देशं (for वीरं). —<sup>b</sup>) K<sub>4</sub> D<sub>1.7</sub>  
 M<sub>1</sub> च (for वै). —<sup>c</sup>) G<sub>3</sub> त्रि- (for स्त्री-). K<sub>2</sub> परि-  
 वृतो (for 'वृता). —<sup>d</sup>) T<sub>3</sub> वधुभिश् (for वधु').

23 D<sub>2</sub> reads 23<sup>a</sup> on marg. —<sup>b</sup>) K<sub>1.5</sub> G<sub>2.3</sub>  
 जीवितो (for जीवतो). T<sub>2</sub> वै (for समृन्). —<sup>c</sup>) D<sub>2</sub>  
 यत्र (for तत्र). K<sub>5</sub> एतम्; T<sub>3</sub> एवम् (for एतम्).  
 K<sub>3</sub> संगम्य; T<sub>1</sub> निक्षिप्य (for संकल्प्य). —<sup>d</sup>) D<sub>2</sub>  
 पितृमेधं (sic); G<sub>2</sub> पितृमेधः (sic). K<sub>1-3.5</sub> प्रचक्रमुः  
 (for 'क्रिरे).

24 <sup>a</sup>) K<sub>3</sub> शूरवीर- (for वीरं शूर-). —<sup>c</sup>) K<sub>1.2</sub>  
 G<sub>5</sub> M<sub>2-4</sub> तदा; T<sub>2</sub> M<sub>1</sub> तद्; G<sub>3</sub> तम् (for ततो).  
 K<sub>2.5</sub> D<sub>2.6</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>1.2</sub> M<sub>5</sub> समन्वा (K<sub>3.5</sub> अमावा)रुरुहुः  
 पत्न्यश्. —<sup>d</sup>) K<sub>5</sub> नव सुप्र[प]तिलोकगाः; T<sub>3</sub> चतस्रः  
 पतिवोनगाः (sic).



अदाह्यचन्दनैश्च गन्धैरुच्चावचैरपि ॥ २५  
 ततः प्रादुरभूच्छब्दः समिद्धस्य विभावसोः ।  
 सामगानां च निर्घोषो नराणां रुदतामपि ॥ २६  
 ततो वज्रप्रधानास्ते वृष्णिवीरकुमारकाः ।  
 सर्व एवोदकं चक्रुः स्त्रियश्चैव महात्मनः ॥ २७  
 अलुप्तधर्मस्तं धर्मं कारयित्वा स फल्गुनः ।  
 जगाम वृष्णयो यत्र विनष्टा भरतर्षभ ॥ २८  
 स तान्दृष्ट्वा निपतितान्कदने भृशदुःखितः ।  
 बभूवातीव कौरव्यः प्राप्तकालं चकार च ॥ २९

यथाप्रधानतश्चैव चक्रे सर्वाः क्रियास्तदा ।  
 ये हता ब्रह्मशापेन मुसलैरेरकोद्भवैः ॥ ३०  
 ततः शरीरे रामस्य वासुदेवस्य चोभयोः ।  
 अन्विव्य दाहयामास पुरुषैराप्तकारिभिः ॥ ३१  
 स तेषां विधिवत्कृत्वा प्रेतकार्याणि पाण्डवः ।  
 सप्तमे दिवसे प्रायाद्रथमारुह्य सत्वरः ।  
 अश्वयुक्तै रथैश्चापि गोखरोद्भ्रयुतैरपि ॥ ३२  
 स्त्रियस्ता वृष्णिवीराणां रुदत्यः शोककशिंताः ।  
 अनुजग्मुर्महात्मानं पाण्डुपुत्रं धनंजयम् ॥ ३३

25 <sup>a</sup>) K<sub>6</sub> नव-; B<sub>6</sub> तस्यै; T<sub>8</sub> तं चेच्च (for तं चै). K<sub>1,2</sub> D<sub>9</sub> तं चैव तिसृभिः स्त्रीभिर्. — <sup>o</sup>) D<sub>8</sub> आवाहयेच्च (for अदाह्यच्च). K<sub>1</sub> अदाह्येश्चैधनैश्च (sic); K<sub>3,5</sub> अदहच्चं (K<sub>5</sub> 'ञां'दनेः काष्टैर्. — <sup>d</sup>) K<sub>2</sub> संवेर् (for गन्धैर्). K<sub>1,2</sub> D<sub>4</sub> तथा (for अपि).

26 <sup>o</sup>) K<sub>2</sub> निर्घोषा; K<sub>4</sub> D<sub>1,7</sub> निर्घोषैर् (for 'पो). — <sup>d</sup>) D<sub>1</sub> नदताम् (for रुं). K<sub>2,5</sub> यथा; B<sub>5</sub> इह (for अपि). K<sub>1</sub> नरानां रुधतामपि (sic).

27 <sup>a</sup>) M<sub>1</sub> -सुत्वा ये (for -प्रधानास्). D<sub>8</sub> तं (for तं). — <sup>b</sup>) K<sub>2</sub> T<sub>2</sub> वृष्णिवीरा; K<sub>4</sub> वृष्णयः सु; B D (except D<sub>5,6</sub>) T<sub>3</sub> वृष्णयंधक- (for वृष्णिवीर-). — <sup>o</sup>) K<sub>4</sub> D<sub>1</sub> ते च; B Dn D<sub>2-1,8,9</sub> T<sub>3</sub> चैव (for पुत्र). G<sub>3</sub> चितां (for [उ]दकं).

28 <sup>a</sup>) K<sub>1,3,5</sub> B<sub>2-1,6</sub> D<sub>1,7,8</sub> G<sub>3</sub> M<sub>6</sub> -धर्मां तं; K<sub>4</sub> -धर्मजं; B<sub>1</sub> G<sub>1,2,5</sub> M<sub>1-4</sub> -धर्मं तं (for -धर्मस्तं). B<sub>1</sub> धर्म्यः; B<sub>4</sub> धर्म्यं (for धर्म). T<sub>1</sub> अलुप्तं पैतृकं कर्म; T<sub>4</sub> 'व्यधर्मं तद्धर्मं. — <sup>b</sup>) D<sub>1</sub> कालयित्वा (for कारं). M<sub>1,2</sub> [अ]थ (for स). Some MSS. फाल्गुनः. — <sup>d</sup>) K<sub>1-3,5</sub> D<sub>1,6</sub> T<sub>1,2,4</sub> G<sub>1-3,5</sub> M विनष्टाः पुरुषर्षभाः (T<sub>2</sub> M<sub>4</sub> 'भ).

29 <sup>a</sup>) K<sub>4</sub> तान्स (by transp.); D<sub>1,7</sub> तांस्तु. D<sub>1,7</sub> तु (for नि-). — <sup>b</sup>) K<sub>4</sub> B<sub>2-1,6</sub> D<sub>1,7,8</sub> भूतले; Dn<sub>1</sub> कदने; T<sub>3</sub> कथने (sic) (for कदने). K<sub>1-3,5</sub> D<sub>5,6</sub> T<sub>1,2,4</sub> G<sub>1-3,5</sub> M भूतले दुःखितो भृशं. — <sup>o</sup>) K<sub>1,5</sub> B<sub>3</sub> G<sub>2</sub> कौरव्य (for 'व्यः). — <sup>d</sup>) K<sub>2</sub> B<sub>1,2,5,6</sub> Dn D<sub>2-1,9</sub> T<sub>2,8</sub> M<sub>3</sub> चकार ह; K<sub>3</sub> 'र सः; G<sub>3</sub> च कौरव (for चकार च).

30 <sup>a</sup>) K<sub>1,2</sub> तेषां; K<sub>3</sub> T<sub>3</sub> G<sub>5</sub> M<sub>2,4,5</sub> चैषां (for चैव). K<sub>5</sub> यथा प्रधावतश्चैषां; D<sub>5,6</sub> T<sub>1,2,4</sub> G<sub>1-3</sub> M<sub>1,8</sub>

यथा प्रधानकं चै (G<sub>3</sub> 'कश्चै'पां. — <sup>b</sup>) K<sub>3</sub> D<sub>1,6</sub> G<sub>2,3</sub> क्रियास्तथा; K<sub>4</sub> B<sub>2,4</sub> D<sub>1,7,8</sub> T<sub>3</sub> तदा क्रियाः (by transp.); B<sub>1,3,5</sub> Dn D<sub>2-4,9</sub> तथा क्रियाः; B<sub>5</sub> शुभाः क्रियाः. — <sup>o</sup>) T<sub>1</sub> हतानां; G<sub>3</sub> निहता (for ये हता). — <sup>d</sup>) K<sub>2-4</sub> Dn<sub>2</sub> D<sub>8,9</sub> मुसलैर्; K<sub>5</sub> मुसुलैर्; B मुप-लैर्; M<sub>4</sub> मुसलेन (for मुसलैर्). D<sub>1</sub> सेरकोद्भवैः; T<sub>3</sub> पृतको (for पुरको). — After 30, D<sub>5,6</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>1,2</sub> M<sub>1</sub> ins.:

39\* ततो भगवतो देहं दृष्ट्वा शिष्यः प्रलप्य च ।  
 स्मृत्वा तद्वचनं सर्वं मोहशोकोपबुद्धितम् ।

[ (L. 1) T<sub>2,3</sub> M<sub>1</sub> शिष्य (for शिष्यः). — (L. 2) G<sub>1</sub> M<sub>1</sub> -संहितं; G<sub>2</sub> -बुद्धितः (for 'तम्). T<sub>2</sub> शोकमोहोप-संहितं (for the post. half). ]

31 <sup>a</sup>) K<sub>1,2,5</sub> D<sub>8,9</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> शरीरं (for 'रे). — <sup>o</sup>) K<sub>5</sub> अन्विव्यद्; D<sub>1,6</sub> T<sub>1,3,4</sub> G<sub>1-3,5</sub> M अन्वीक्ष्य (for अन्विव्य). — <sup>d</sup>) K<sub>5</sub> पौरुषैर् (for पुं). — After 31, M<sub>1</sub> ins.:

40\* अष्टौ महिष्यः कृष्णस्य रुक्मिणीप्रमुखा नृप ।  
 रेवती च महाभागा विविशुर्जातवेदसम् ।  
 तयोः शरीरे संश्लिष्य तत्सङ्गाद्वाद्दशीतळे ।

32 <sup>a</sup>) K<sub>3</sub> सर्वेषां (for स तेषां). — <sup>b</sup>) K<sub>5</sub> पांडव. — <sup>o</sup>) K<sub>5</sub> प्राप्ते (for प्रायाद्). — <sup>c</sup>) K<sub>1</sub> अश्वियुक्तै (for अश्व\*). K<sub>4</sub> D<sub>1,7</sub> चैव (for चापि). — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>3,4</sub> D<sub>1,7</sub> T<sub>2</sub> G<sub>5</sub> M -रथैर्; B<sub>2</sub> G<sub>3</sub> -गजैर्; T<sub>4</sub> G<sub>2</sub> -युजैर् (for युतैर्). K<sub>5</sub> गोचरेषु रथैरपि; T<sub>1</sub> गोख-रोद्भ्रैरपि.

33 <sup>a</sup>) K<sub>4</sub> तु; D<sub>5,6</sub> T<sub>2,4</sub> G<sub>1-3</sub> च (for ता). — <sup>b</sup>) K<sub>3-5</sub> B<sub>2,4,5</sub> Dn<sub>2</sub> D<sub>2-5,9</sub> T G<sub>1-3,5</sub> M<sub>3-5</sub> रुदत्यः; D<sub>8</sub> रुदुः (for रुदत्यः). K<sub>2,5</sub> B Dn D<sub>1-4,7,9</sub> -कशिंताः

भृत्यास्त्वन्धकवृष्णीनां सादिनो रथिनश्च ये ।

वीरहीनं वृद्धवालं पौरजानपदास्तथा ।

ययुस्ते परिवार्याथ कलत्रं पार्थशासनात् ॥ ३४

कुञ्जरैश्च गजारोहा ययुः शैलनिभैस्तथा ।

सपादरक्षैः संयुक्ताः सोत्तरायुधिका ययुः ॥ ३५

पुत्राश्चान्धकवृष्णीनां सर्वे पार्थमचुत्रताः ।

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव महाधनाः ॥ ३६

दश पद्वच सहस्राणि वासुदेवावरोधनम् ।

पुरस्कृत्य ययुर्वज्रं पौत्रं कृष्णस्य धीमतः ॥ ३७

वहूनि च सहस्राणि प्रयुतान्यर्जुदानि च ।

भोजवृष्ण्यन्धकस्त्रीणां हतनाथानि निर्ययुः ॥ ३८

तत्सागरसमप्रख्यं वृष्णिचक्रं महर्धिमत् ।

उवाह रथिनां श्रेष्ठः पार्थः परपुरंजयः ॥ ३९

निर्याते तु जने तस्मिन्सागरो मकरालयः ।

द्वारकां रत्नसंपूर्णां जलेनाप्लावयत्तदा ॥ ४०

तदद्भुतमभिप्रेक्ष्य द्वारकावासिनो जनाः ।

C. 16. 219  
B. 16. 7. 43  
K. 16. 8. 44

( for -कर्मिताः ). K1 रुथ्यन्धककर्मताः ( sic ).

34 <sup>a</sup>) K3 च ( for तु ). B2.6 चीराणां ( for वृष्णीनां ). — K4 D2.7 om. ( hapl. ) 34<sup>b</sup>-36<sup>a</sup>. — <sup>b</sup>) K5 सादिनां; T2 माथिनो ( for सादिनो ). — T1 om. 34<sup>c</sup>. — <sup>c</sup>) D2 हीना ( for हीनं ). B3 वृद्धवालं; B2 om.; D3 वृद्धवालं ( for 'वालं' ). D2: T3 G1.2 वीरहीना वृद्धवालाः. — <sup>d</sup>) B2 om. पौरजान. K3 -पदं ( for -पदात् ). D1 T4 G1 तदा ( for तथा ). — <sup>e</sup>) K5 D3 युयुस् ( sic ) ( for ययुस् ). — D1 reads 34<sup>d</sup>-35<sup>a</sup> twice. — <sup>f</sup>) D2.3 T2.4 G2.3 M1.2 कलत्रं.

35 For the repetition in D1, cf. v. l. 34. K4 D2.7 om. 35 ( cf. v. l. 34 ). T1 om. 35. — <sup>b</sup>) K1.2.3 D2 T2.4 G1-3.5 M महा- ( for ययुः ). K5 -निभस्तथा; D1 T2 G2 M -निभै ( M2 'भा'स्तदा ( for -निभैस्तथा ). — <sup>c</sup>) K1.2 आपाद- ( for म' ). K5 D3 -रक्ष-; D1 -रक्ष्य-; G2 M3 -रक्षैः ( for -रक्षैः ). — <sup>d</sup>) K3 सेनरायुधिका; K5 B1.2-6 Dn D1-4.2.2 T2 सांतरा' ( for सोत्तरा' ).

36 K4 D2.7 om. 36<sup>a</sup> ( cf. v. l. 34 ). B2 om. 36<sup>a</sup>. — <sup>a</sup>) K3 अंधक-; D2 om. ( for चान्धक- ). — <sup>b</sup>) D2 सर्व- ( for सर्वे ). K5 पार्थान् ( for पार्थम् ). D2 अनुवृत्ताः. B2 सादिनो रथिनश्च ये; G2 सर्वैश्च मनुजैर्वृत्ताः. — <sup>c</sup>) M1 चैव ( for वैश्याः ). — <sup>d</sup>) D2.6 T4 G1.2 महास्थाः ( for 'धनाः ). K5 शूद्राश्चैव समागतः.

37 <sup>a</sup>) B2 दश पद्व-; D1 दशपद्वक-; M1 शोडशस्त्री- ( for दश पद्व च ). — K1.2.4 om. ( hapl. ) 37<sup>b</sup>-38<sup>a</sup>. — <sup>c</sup>) B3 वज्री ( for वज्रं ). — <sup>d</sup>) D2.6 T1.4 G1.2.5 M1-2.5 गोत्रं ( for पौत्रं ). — After 37, B2 ins. 41<sup>a</sup>.

38 K1.2.4 om. 38<sup>a</sup> ( cf. v. l. 37 ). B2 om. 38-40. — <sup>b</sup>) B3 अयुतानि ( for प्र' ). — <sup>c</sup>) D2

-त्रासो ( for -स्त्रीणां ). — <sup>d</sup>) K5 पार्थ- ( for हत्- ) K1.2.4 B1.3.5 D ( except Dn1 ) T2.4 G2.3 M हत्-नाथा विनिर्ययुः; K3 पार्थनाथानि निर्ययुः.

39 B2 om. 39 ( cf. v. l. 38 ). — <sup>a</sup>) D5.6 T4 G1.2 ततः सागरसंप्रख्यं. — <sup>b</sup>) G1 विष्णु- ( for वृष्णि- ). B4 G2 समृद्धिमत्; M6 समर्धि' ( for महर्धि' ).

40 B2 om. 40 ( cf. v. l. 38 ). D2 reads 40-42 on marg. — <sup>a</sup>) K3 फाल्गुने; K5 भुज्यते ( sic ); B3 तु वने ( for तु जने ). — <sup>b</sup>) D1.6 T4 G1.2 सागरो वरुणालयः. — <sup>c</sup>) K5 द्वारिकां ( for 'रकां' ). D1 रथ- ( for रत्न- ). — K B1-5 D ( except D6 ) ins. after 40: B2 after 37 :

41\* यद्यद्वि पुरुषन्याग्रो भूमेस्तस्या व्यमुञ्चत ।  
तत्तत्संज्ञावयामास सलिलेन स सागरः ।

[ ( L. 1 ) B2 om. the prior half. K3.5 स ( for हि ). D2 -व्याग्र ( for -व्याग्रो ). K2.6 B3 पार्थो ( for नस्या ). Dn2 विमुञ्चत. K1.3 भूमेः पार्थो विमुञ्चत ( K3 'नि' ) ( for the post. half ). — ( L. 2 ) K2 ततस्; K6 तत्र; D2.5 एतत् ( for तत्तत् ). K1 वै; K2 तत् ( for सं- ). K4 D1.7 संज्ञावयामास तत्तु; D8 तत्सर्वं ज्ञावयामास ( for the prior half ). ]

— K3.6 cont. :

42\* अत्रवीच तदा सर्वान्प्राणिनस्तत्र सागरः ।

त्यक्त्वा सुवर्णनिचयात्रत्नानि विविधानि च ।

भाजनानि च हैमानि सौम्याणि विविधानि च ।

परित्यज्येह संयातमभेद्यं द्रव्यसत्तमम् ।

सवेदमका पुरी चेयं हरेः पालया मयाधुना । [ 5 ]

पुनर्यत्रावतारश्च भविष्यति कृते युगे ।

कोशाध्यक्षोऽस्म्यहं तस्य तस्यैतान्यपि नो धनम् ।

तूर्णात्तूर्णतरं जग्मुरहो दैवमिति ब्रुवन् ॥ ४१  
 काननेषु च रम्येषु पर्वतेषु नदीषु च ।  
 निवसन्नानयामास वृष्णिदारान्धनंजयः ॥ ४२  
 स पञ्चनदमासाद्य धीमानतिसमृद्धिमत् ।  
 देशे गोपशुधान्याढ्ये निवासमकरोत्प्रभुः ॥ ४३  
 ततो लोभः समभवद्दस्यूनां निहतेश्वराः ।  
 दृष्ट्वा स्त्रियो नीयमानाः पार्थेनैकेन भारत ॥ ४४

[ (L. 3) K<sub>6</sub> रौप्यानि च सहस्रशः (for the post. half). — (L. 4) K<sub>6</sub> संजातम् (for संया°). K<sub>3</sub> ममेदं द्रव्यमुत्तमं (for the post. half). — (L. 5) K<sub>6</sub> पुनः (for [अ]-धुना). — (L. 6) K<sub>3</sub> [S]स्य (for च). — (L. 7) K<sub>6</sub> षहं (for स्त्रयहं). K<sub>6</sub> तार\*\*पतो धनं (for the post. half). ]

41 D<sub>5</sub> reads 41 on marg. ५ — <sup>a</sup> K<sub>3</sub> इव (for अभि). — <sup>b</sup> K<sub>1-3, 5</sub> D<sub>6, 6</sub> T<sub>1</sub> G<sub>1-3, 5</sub> M द्वारकानिलयो जनः. — <sup>c</sup> B<sub>2</sub> D<sub>6, 6</sub> T<sub>2, 4</sub> G<sub>1-3, 5</sub> M<sub>2, 3</sub> तूर्णं (for तूर्णात्). K<sub>1-3, 5</sub> D<sub>6, 6</sub> T<sub>1</sub> G<sub>1-3, 5</sub> M प्रायाद् (for जग्मुर). — <sup>d</sup> K<sub>1</sub> ध्रुवं (for ब्रुवन्). K<sub>6</sub> अहोयमिति चाब्रुवन्.

42 D<sub>5</sub> reads 42 on marg. K<sub>3</sub> reads 42<sup>a</sup> twice. — <sup>a</sup> K<sub>1, 2, 3</sub> (first time), <sup>b</sup> D<sub>6, 6</sub> T<sub>1, 2, 4</sub> G<sub>1-3, 5</sub> M तान्वनेषु; K<sub>3</sub> (second time) पर्वतेषु (for काननेषु). K<sub>6</sub> नः; T<sub>1</sub> [अ]नुः; G<sub>1, 2</sub> सु- (for च). K<sub>3</sub> (first time) रम्येषु (sic) (for रम्येषु). — <sup>b</sup> K<sub>6</sub> दरीषु; D<sub>2</sub> T<sub>1</sub> G<sub>1, 2</sub> वनेषु (for नदीषु). — <sup>c</sup> K<sub>4</sub> व्यवसन्; D<sub>7</sub> न्यवसन्; T<sub>1</sub> निविशन् (for निवसन्). K<sub>1, 2</sub> नाययामास (for आन°). G<sub>5</sub> M<sub>2-4</sub> दिवसाज्जि (M<sub>3, 4</sub> °साना)नयामास. — <sup>d</sup> K<sub>1</sub> वृष्णिधारं (sic); K<sub>3</sub> B<sub>3, 5</sub> D<sub>6-7</sub> T<sub>1, 2, 4</sub> G<sub>1-3</sub> °वीरान्; K<sub>4</sub> °दारा (for °दारान्).

43 <sup>a</sup> K<sub>4</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> M<sub>6</sub> पंचजनम् (for °नदम्). — <sup>b</sup> K<sub>6</sub> भीमान्; T<sub>2</sub> G<sub>5</sub> M<sub>2, 3</sub> श्रीमान् (for धी°). K<sub>3</sub> इति (for अति-). K<sub>1, 3, 5</sub> D<sub>n1</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1, 2</sub> -समृद्धि (K<sub>1</sub> °द्ध)मान्; D<sub>3, 5</sub> -समृद्धमत् (for -समृद्धि°). K<sub>4</sub> D<sub>1, 7</sub> आभीराभिसमृद्धिमत्. — <sup>c</sup> T<sub>2</sub> देशो (for देशे). G<sub>3</sub> गोपति- (for गोपशु-). B<sub>5</sub> -धान्याढ्ये; D<sub>8</sub> -धान्याद्ये; M<sub>5</sub> °ह्यो (for °ह्ये). K<sub>6</sub> देशे गोपशुदान्याढ्यौ (sic); D<sub>1</sub> देशे गोपे सुधान्यानि. — <sup>d</sup> K<sub>6</sub> [अ]भिवासम्; D<sub>6, 6</sub> T<sub>2, 4</sub> G<sub>1, 2, 5</sub> M<sub>1-4</sub> निवेशम् (for निवासम्).

44 G<sub>3</sub> om. 44<sup>ab</sup>. — <sup>a</sup> D<sub>8</sub> T<sub>1, 2, 4</sub> G<sub>1, 2</sub> M<sub>1, 5</sub>

ततस्ते पापकर्माणो लोभोपहतचेतसः ।  
 आभीरा मन्त्रयामासुः समेत्याशुभदर्शनाः ॥ ४५  
 अयमेकोऽर्जुनो योद्धा वृद्धबालं हतेश्वरम् ।  
 नयत्यस्मानतिक्रम्य योधाश्रेमे हतौजसः ॥ ४६  
 ततो यष्टिप्रहरणा दस्यवस्ते सहस्रशः ।  
 अभ्यधावन्त वृष्णीनां तं जनं लोप्त्रहारिणः ॥ ४७  
 महता सिंहनादेन द्रावयन्तः पृथग्जनम् ।

कामः; G<sub>5</sub> M<sub>2-4</sub> कालः (for लोभः). — D<sub>3</sub> om. 44<sup>b</sup>-45<sup>c</sup>. D<sub>6, 6</sub> T<sub>4</sub> om. 44<sup>c</sup>-45<sup>d</sup>.

45 D<sub>3</sub> om. 45<sup>abc</sup>; D<sub>6, 6</sub> T<sub>4</sub> om. 45 (for all, cf. v. l. 44). — <sup>b</sup> G<sub>3</sub> क्रोधोप- (for लोभोप-). — <sup>c</sup> K<sub>3, 4</sub> अभीरा; G<sub>3</sub> अभितो (for आभीरा). — <sup>d</sup> B<sub>2, 4</sub> D<sub>1, 7, 8</sub> -दर्शिनः (for -दर्शनाः). B<sub>5</sub> D<sub>n1</sub> D<sub>2-4, 9</sub> T<sub>3</sub> सामात्याशुभदर्शनाः.

46 <sup>a</sup> G<sub>5</sub> एव (for एको). K<sub>1, 3</sub> वीरो; K<sub>6</sub> om.; B<sub>1, 5, 6</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2-4, 9</sub> T<sub>3</sub> भन्वी; B<sub>2-4</sub> D<sub>6</sub> योषो; T<sub>4</sub> G<sub>1, 2</sub> योद्य; M<sub>4</sub> योद्धुं (for योद्धा). — <sup>b</sup> K<sub>1, 2</sub> बालवृद्धं; B<sub>0</sub> G<sub>1, 5</sub> M<sub>1-3</sub> वृद्धबाल- (for °बालं). K<sub>4</sub> D<sub>1-7</sub> वृद्धबाले (K<sub>4</sub> °ल्ये)श्वरं धनं. — After 46<sup>ab</sup>, M<sub>4</sub> ins.:

43\* इत्वा गर्वं समारूढो भीष्मकर्णजयद्रथान् ।

यष्टिहस्तानवेक्ष्यास्मानवजानाति दुर्मतिः ।

— <sup>c</sup> K<sub>1, 2, 5</sub> D<sub>6, 6</sub> T<sub>1, 2, 4</sub> G<sub>2, 3</sub> M नयते (for °ति). — <sup>d</sup> G<sub>2</sub> M<sub>1</sub> यौधाश्. B<sub>3</sub> सहस्रशः; T<sub>1</sub> हततेजसः; T<sub>2</sub> महौजसः (for हतौजसः). K<sub>2, 5</sub> योधाश्च महतौजसः. — After 46, M<sub>1</sub> ins.:

44\* भीष्मद्रोणमुखान्दृष्ट्वा निवातकवचानपि ।

जित्वा शकं च रुद्रं च सोऽस्मानद्यावमन्यते ।

47 B<sub>3</sub> om. (hapl.) 47<sup>ab</sup>. — <sup>a</sup> K<sub>3</sub> -प्रहारेण (for -प्रहरणा). — <sup>c</sup> K<sub>4</sub> अभ्यधावत; K<sub>6</sub> अभिधावत; D<sub>6, 6</sub> T<sub>1, 2, 4</sub> G<sub>1-3, 5</sub> M अन्व° (for अभ्य°). — <sup>d</sup> D<sub>6, 6</sub> T<sub>2, 4</sub> G<sub>1, 2, 5</sub> M जनं तं (by transp.). K<sub>3</sub> लोप्त्र- (for लोप्त्र-). K<sub>2</sub> -कारिणं; D<sub>0</sub> -हारिणा (for -हारिणः). K<sub>6</sub> तं जनं लोप्त्रकारिणा; T<sub>1</sub> धनं लोप्त्रप्रहारिणः; G<sub>3</sub> धनं तं तु प्रहा°.

48 <sup>b</sup> K<sub>3</sub> कंपयंतः; B<sub>1, 2, 5, 6</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2-4, 9</sub> त्रास°; T<sub>2</sub> प्राद्रवंतः; T<sub>3</sub> प्रासयंतः; M<sub>1</sub> नाद° (for द्राव°). B<sub>3</sub> D<sub>7, 6</sub> T<sub>1</sub> G<sub>1-3, 5</sub> M पृथक् (for -जनम्). — K<sub>6</sub> om. 48<sup>c</sup>-49<sup>b</sup>. — <sup>c</sup> K<sub>4</sub> B<sub>1, 2, 4-5</sub> D (except D<sub>6, 6</sub>) T<sub>3</sub>

अभिपेतुर्धनार्थं ते कालपर्यायचोदिताः ॥ ४८  
 ततो निवृत्तः कौन्तेयः सहसा सपदानुगः ।  
 उवाच तान्महाबाहुरर्जुनः प्रहसन्निव ॥ ४९  
 निवर्तध्वमधर्मज्ञा यदि स्थ न सुमूर्ध्वः ।  
 नेदानीं शरनिर्भिन्नाः शोचध्वं निहता मया ॥ ५०  
 तथोक्तास्तेन वीरेण कदर्थीकृत्य तद्वचः ।  
 अभिपेतुर्जनं मूढा वार्यमाणाः पुनः पुनः ॥ ५१  
 ततोऽर्जुनो धनुर्दिव्यं गाण्डीवमजरं महत् ।

आरोपयितुमारंभे यत्नादिव कथंचन ॥ ५२  
 चकार सज्यं कृच्छ्रेण संप्रभे तुमुले सति ।  
 चिन्तयामास चास्त्राणि न च सस्मार तान्यपि ॥ ५३  
 वैकृत्यं तन्महद्दुष्टा भुजवीर्यं तथा युधि ।  
 दिव्यानां च महास्त्राणां विनाशाद्रीडितोऽभवत् ॥ ५४  
 वृष्णियोधाश्च ते सर्वे गजाश्वरथयायिनः ।  
 न शेकुरावर्तयितुं हियमाणं च तं जनम् ॥ ५५  
 कलत्रस्य बहुत्वात् संपतत्सु ततस्ततः ।

C. 16. 234  
 B. 16. 7. 58  
 K. 16. 8. 59

M<sub>4</sub> वधार्थं ते; T<sub>1</sub> धनं इत्तुं (for धनार्थं ते). K<sub>3</sub> द्वे (for ते). —<sup>d</sup>) K<sub>2,3</sub> -नोदिताः (for -चो'). K<sub>1</sub> कालपर्यायचोदिता (sic).

49 K<sub>5</sub> om. 49<sup>ab</sup> (cf. v. l. 48). B<sub>2</sub> reads 49<sup>ab</sup> twice. —<sup>a</sup>) K<sub>1,2</sub> B<sub>1</sub> D<sub>5,6,7</sub> T<sub>1,2,3</sub> G<sub>1-3,5</sub> M निवृत्तः; K<sub>3</sub> निवृत्त्य (for निवृत्तः). B<sub>2</sub> (second time) ततस्ते दस्यवो हृष्टाः. —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub> सहसापसदानुगः; B<sub>2</sub> (second time) T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> सहसा सपदानुगः (B<sub>2</sub> G<sub>3</sub> तयः).

50 <sup>a</sup>) D<sub>1,7</sub> निवर्तयंत धर्मज्ञा. —<sup>b</sup>) K<sub>1,2</sub> D<sub>5,6</sub> T<sub>2,4</sub> G<sub>1-3</sub> M<sub>2,4</sub> स्थान- (for स्थ न). K<sub>2,4</sub> B Dn D<sub>1-4,7-9</sub> T<sub>3</sub> यदि जीवितुमिच्छथ; K<sub>5</sub> यदिच्छथ सुमूर्ध्वः. —<sup>c</sup>) B<sub>1-2,5,6</sub> Dn D<sub>2-4,9</sub> T<sub>3</sub> G<sub>5</sub> इदानीं; T<sub>2</sub> तेदानीं (for ते'). K<sub>2,3</sub> T<sub>1,2</sub> G<sub>2,5</sub> M निर्दग्धाः (for -निर्भिन्नाः). K<sub>1</sub> नेदानीं शरनिर्दग्धाः; K<sub>5</sub> ममेदानीं शर\*ग्धाः; D<sub>2,6</sub> T<sub>3</sub> G<sub>1,2</sub> ममे (T<sub>4</sub> G<sub>2</sub> मामे)दानीं तु निर्दग्धाः. —<sup>d</sup>) D<sub>5,6</sub> T<sub>1,2,4</sub> G<sub>1-3</sub> M<sub>1,5</sub> शोचध्वं; G<sub>5</sub> M<sub>2-4</sub> शोचध्वं (for शोचध्वं).

51 <sup>a</sup>) K<sub>5</sub> तथोक्तास्ते नृवीरेण. —<sup>c</sup>) K<sub>4</sub> जनमुखे; D<sub>2,6</sub> G<sub>3</sub> M<sub>3</sub> [अ]र्जुनं मूढा; D<sub>7</sub> जना मूढा (for जनं मूढा). B<sub>5</sub> om. मूढा. T<sub>4</sub> G<sub>1,2</sub> निपेतुर्जनं मूढा. —<sup>d</sup>) K<sub>2,5</sub> सुहृसुहृः (for पुनः पुनः).

52 K<sub>4</sub> D<sub>1</sub> om. 52. —<sup>b</sup>) K<sub>1-3,5</sub> T<sub>1,2</sub> G<sub>3</sub> युधि (for महत्). B<sub>3</sub> गांडीवं समकर्पत; D<sub>5,6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1,2,5</sub> M वमजयं युधि. — After 52<sup>ab</sup>, B<sub>2,3</sub> ins.:

45\* आक्रोष्टुं नाशकजिष्णुः सर्वप्राणेश्च भारत ।

[ B<sub>2</sub> आकर्णं (for आक्रोष्टुं). ]

53 <sup>a</sup>) K<sub>2-4</sub> Dn<sub>1</sub> D<sub>3,9</sub> T<sub>2</sub> G<sub>3</sub> सजं. K<sub>1,2,4</sub> B<sub>2-4</sub> D<sub>1,7,8</sub> T<sub>1</sub> G<sub>2,5</sub> M कृच्छ्रात्स (G<sub>3</sub> M<sub>1</sub> च); K<sub>3</sub> कृत्वाथ (for कृच्छ्रेण). K<sub>5</sub> स चकार सजं कृच्छ्रात्. — After 53<sup>a</sup>, M<sub>1</sub> ins.:

46\* तत्राभूच्छियलं पुनः ।

त्वग्भेदं न शराश्चकुरस्ता गाण्डीवधन्वना ।

— M<sub>1</sub> om. 53<sup>b</sup>. —<sup>b</sup>) K<sub>3</sub> तुमुले. —<sup>c</sup>) K<sub>1</sub> सास्त्राणि; B<sub>3</sub> D<sub>2-4,9</sub> T<sub>3</sub> शं (for चा'). —<sup>d</sup>) K<sub>1,5</sub> G<sub>2</sub> M<sub>1</sub> संस्मार (for स').

54 G<sub>1</sub> om. 54<sup>a</sup>-56<sup>b</sup>. B<sub>3</sub> om. 54<sup>ab</sup>. —<sup>a</sup>) K<sub>1,6</sub> Dn<sub>2</sub> D<sub>5,6</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>2,3,5</sub> M<sub>1-4</sub> वैकृतं; D<sub>7</sub> नैकृत्यं; M<sub>5</sub> वैभूतं (for वैकृत्यं). K<sub>4</sub> च; D<sub>7</sub> तु (for तन्). —<sup>b</sup>) K<sub>1,2</sub> तेजो- (for भुज-). K<sub>2-5</sub> B<sub>2,4-6</sub> Dn D<sub>1-4,7-9</sub> T<sub>3</sub> वीर्यं (for वीर्यं). K<sub>1,2,5</sub> तथाविधे (K<sub>5</sub> धं); B<sub>2</sub> तदा युधि; D<sub>5,6</sub> T<sub>2,4</sub> G<sub>2,5</sub> M तथायुधे (for तथा युधि). T<sub>1</sub> भुजवीर्यगतं युधि. —<sup>c</sup>) K<sub>1</sub> दिव्याणां (sic). K<sub>1,2,5</sub> T<sub>1,2</sub> G<sub>2,5</sub> M च तथास्त्राणां; Dn D<sub>2-4,9</sub> T<sub>3</sub> महद् (for च महा'). K<sub>3</sub> दिव्यास्त्राणामपि तथा; B<sub>1,5</sub> दिव्यानां स सशस्त्राणां; T<sub>4</sub> G<sub>2</sub> नो च सहस्त्राणां. —<sup>d</sup>) K<sub>1-3,5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> M<sub>5</sub> विनाशे; T<sub>2</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1-4</sub> शं (for शाद्). D<sub>5,6</sub> T<sub>2,4</sub> G<sub>2,3,5</sub> M व्रीकितो.

55 G<sub>1</sub> om. 55 (cf. v. l. 54). —<sup>a</sup>) G<sub>2</sub> योधाश्च. G<sub>3</sub> ये (for ते). M<sub>1</sub> वीरा (for सर्वे). —<sup>b</sup>) K<sub>4</sub> B<sub>6</sub> Dn D<sub>1-4,7</sub> T<sub>3</sub> M<sub>5</sub> योधिनः; D<sub>9</sub> योषितः (for ययिनः). —<sup>d</sup>) K<sub>1-3,5</sub> स तं; B<sub>2-4</sub> D<sub>1,7</sub> तु तं; T<sub>1,2</sub> G<sub>2</sub> M<sub>1,2</sub> स्वकं (for च तं). D<sub>8</sub> जनाः. D<sub>5,6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>5</sub> M<sub>3-5</sub> द्वी (D<sub>5,6</sub> T<sub>4</sub> द्वी; M<sub>5</sub> मि)यमाणं स्वकं धनं; G<sub>3</sub> स्त्रीधनानि स्वकं धनं.

56 G<sub>1</sub> om. 56<sup>ab</sup> (cf. v. l. 54). —<sup>a</sup>) D<sub>5,6</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>2</sub> M<sub>1,2</sub> कलत्रस्य; G<sub>3</sub> कलत्रास्ते. K<sub>3</sub> च; B<sub>1,5,6</sub> Dn D<sub>2,3,7,9</sub> T<sub>3</sub> हि (for तु). K<sub>4</sub> कलत्रस्य बहुत्वार्थं. —<sup>b</sup>) K<sub>3</sub> सपत्सुत (sic); K<sub>4</sub> सपत्स्वेव; D<sub>1</sub> सपत्सु च; T<sub>2</sub> संपतन्वै; G<sub>2</sub> संपतं स; G<sub>3,5</sub> M<sub>2-5</sub> संपतंतसु; M<sub>1</sub> तन्स; M<sub>2</sub> (inf. lin.) तंतसु (for तंतसु). B<sub>1</sub> समं-

प्रयत्नमकरोत्पार्थो जनस्य परिरक्षणे ॥ ५६  
 मिपतां सर्वयोधानां ततस्ताः प्रमदोत्तमाः ।  
 समन्ततोऽवकृष्यन्त क्रामाच्चान्याः प्रवव्रजुः ॥ ५७  
 ततो गाण्डीवनिर्मुक्तैः शरैः पार्थो धनंजयः ।  
 जघान दस्यूनसोद्वेगो वृष्णिभृत्यैः सह प्रभुः ॥ ५८  
 क्षणेन तस्य ते राजन्क्षयं जग्मुर्जिह्मगाः ।  
 अक्षया हि पुरा भूत्वा क्षीणाः क्षतजभोजनाः ॥ ५९  
 स शरक्षयमासाद्य दुःखशोकसमाहतः ।  
 धनुष्कोट्या तदा दस्यूनवधीत्पाकशासनिः ॥ ६०

ततः (for ततस्ततः). B<sub>3</sub> दस्यवस्ते प्रहारिणः; D<sub>5,6</sub> T<sub>4</sub>  
 संपतन्स समंततः; T<sub>1</sub> संवत्सत गतस्ततः. —<sup>d</sup>) K<sub>1,2</sub>  
 -मोक्षणे; G<sub>3</sub> -रक्षणत् (for 'णे).

57 <sup>a</sup>) G<sub>1,2</sub> M<sub>1,3,5</sub> -योधानां. —<sup>c</sup>) K<sub>1</sub> विकृष्यंतः;  
 K<sub>2</sub> विकृष्यंत; K<sub>3</sub> विकृष्यंतैः; K<sub>4</sub> D<sub>1</sub> वाहयंतः (D<sub>1</sub>  
 'त); K<sub>5</sub> विकृष्यंत; D<sub>1</sub> व्यहयंत (sic); D<sub>5,6</sub> T<sub>3</sub> G<sub>1,2</sub>  
 [S]पकपंत; T<sub>2</sub> ह्यकपंत; T<sub>3</sub> न्यकृष्यंत; G<sub>3,5</sub> M  
 [S]भ्यकपंत (for स्वकृष्यन्त). T<sub>1</sub> समंताद्भ्यकपंत.  
 —<sup>d</sup>) B<sub>3</sub> कालाश् (for क्रामात्). G<sub>5</sub> M<sub>1,2</sub> (inf.  
 lin.). 3.4 चान्ये (for चान्याः). D<sub>5,6</sub> T<sub>1,2,4</sub> G<sub>1,2,5</sub>  
 M प्रदुहुहुः (for प्रवव्रजुः). G<sub>3</sub> रामाश्रास्य प्रदुहुहुः.

58 <sup>a</sup>) K<sub>3</sub> गांडिव. —<sup>c</sup>) K<sub>4</sub> D<sub>1</sub> शत्रून् (for दस्यून्).  
 K<sub>1</sub> सततं; K<sub>2</sub> स नृगो (sic); K<sub>5</sub> नोद्वेगैः; M<sub>1</sub>  
 कौंतियो (for सोद्वेगो). D<sub>1</sub> जघान शोकाद्वेगेन. —<sup>d</sup>) T<sub>1</sub>  
 -भृत्य. (for -भृत्यैः). K<sub>1</sub> सहाभितः; K<sub>2</sub> सहाभिभोः;  
 K<sub>3</sub> सहानघ; D<sub>5,6</sub> T<sub>2,4</sub> G<sub>1,2</sub> समाहितः; T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> M<sub>1</sub>  
 समन्वितः; G<sub>5</sub> M<sub>2-5</sub> सहान्वितः (for सह प्रभुः). K<sub>6</sub>  
 कृष्णिभृतैः सहानघ.

59 D<sub>5</sub> om. (hapl.) 59<sup>a</sup>-60<sup>b</sup>. —<sup>b</sup>) K<sub>1-3,5</sub> D<sub>6</sub>  
 T<sub>1,2,4</sub> G<sub>1-3,5</sub> M पतत्रिणः (for अनिहगाः). —<sup>c</sup>) T<sub>2</sub>  
 च (for हि). —<sup>d</sup>) B<sub>1</sub> (marg. as in text) -शोभनाः;  
 D<sub>9</sub> G<sub>1</sub> -भोजनः (for 'नाः). K<sub>5</sub> क्षीणान्सततभोजनः;  
 M<sub>5</sub> क्षीणामक्षतभोजनः.

60 D<sub>5</sub> om. 60<sup>ab</sup> (cf. v. l. 59). —<sup>a</sup>) T<sub>4</sub> G<sub>1,2</sub>  
 तु तत् (for शर). —<sup>b</sup>) D<sub>5,7</sub> T<sub>4</sub> G<sub>2,3</sub> -समाहितः; T<sub>1</sub>  
 -समन्वितः (for -समाहतः). —<sup>c</sup>) K<sub>1,2,5</sub> D<sub>6</sub> T<sub>3</sub> तथा;  
 D<sub>5</sub> [क्ष]थ तान्; M<sub>5</sub> ततो (for तदा). K<sub>4</sub> D<sub>1,7</sub> शत्रून्  
 (for दस्यून्). —<sup>d</sup>) K<sub>1-3,5</sub> D<sub>5,6</sub> T<sub>2,4</sub> G<sub>1-3,5</sub> M

प्रेक्षतस्त्वेव पार्थस्य वृष्ण्यन्धकवरस्त्रियः ।  
 जग्मुरादाय ते म्लेच्छाः समन्ताजनमेजय ॥ ६१  
 धनंजयस्तु दैवं तन्मनसाचिन्तयत्प्रभुः ।  
 दुःखशोकसमाविष्टो निःश्वासपरमोऽभवत् ॥ ६२  
 अस्त्राणां च प्रणाशेन बाहुवीर्यस्य संक्षयात् ।  
 धनुषश्चाविधेयत्वान्छराणां संक्षयेण च ॥ ६३  
 वभूव विमनाः पार्थो दैवमित्यनुचिन्तयन् ।  
 न्यवर्तत ततो राजन्नेदमस्तीति चात्रवीत् ॥ ६४  
 ततः स शेषमादाय कलत्रस्य महामतिः ।

अवधीद्धरतर्पभ (K<sub>2,5</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1,2,4</sub> 'भः); T<sub>1</sub> 'त्युर्य-  
 र्पभः.

61 D<sub>5,6</sub> T<sub>1,4</sub> G<sub>1-3,5</sub> M<sub>1-3,5</sub> om. 61. —<sup>a</sup>) B<sub>2</sub>  
 D<sub>8</sub> त्वथ; D<sub>7</sub> T<sub>3</sub> ते च (for त्वेव). T<sub>2</sub> प्रेक्षितस्य च  
 पार्थस्य; M<sub>4</sub> प्रेक्षतः पांडुपुत्रस्य. — D<sub>n</sub> reads 61<sup>d</sup> on  
 marg. —<sup>d</sup>) T<sub>3</sub> समेता (for समन्तात्). K<sub>1-3,5</sub> M<sub>1</sub>  
 समंताद् (M<sub>4</sub> 'मस्ता भ )रतर्पभ.

62 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> तु तं वीरं; K<sub>2</sub> तु तं देवं; D<sub>5,6</sub> T<sub>1,2,4</sub>  
 G<sub>1-3,5</sub> M तदा दै (T<sub>1</sub> M<sub>5</sub> 'था दै-; T<sub>2</sub> G<sub>3,5</sub> M<sub>3</sub> 'दा  
 दे)वं (for तु दैवं तन्). D<sub>1,7</sub> तु (for तन्). —<sup>b</sup>)  
 K<sub>1,5</sub> B<sub>1-3,5,6</sub> D<sub>8</sub> चितयन् (for [अ]चितयत्). K<sub>2</sub>  
 प्रभुः. K<sub>3</sub> स मनसा संविचितयन्; D<sub>5,6</sub> T<sub>1,2,4</sub> G<sub>1-3,5</sub>  
 M निश्चित्य मनसा प्रभुः. — K<sub>3</sub> om. (hapl.) 62<sup>c</sup>-64<sup>b</sup>.  
 —<sup>d</sup>) Some MSS. निश्वास- (for निश्वास-).

63 K<sub>3</sub> om. 63 (cf. v. l. 62). —<sup>a</sup>) K<sub>1</sub> D<sub>5,6</sub>  
 T<sub>2,4</sub> G<sub>1,3,5</sub> M<sub>1,2,4</sub> तु (for च). D<sub>7</sub> [अ]प्रमासेन  
 (for प्रणाशेन). —<sup>b</sup>) B<sub>2,4</sub> D<sub>1,8</sub> G<sub>1</sub> च; D<sub>7</sub> तत्  
 (for सं-). K<sub>1,2,5</sub> D<sub>5,6</sub> T<sub>1,2,4</sub> G<sub>2,3,5</sub> M भुजवीर्यस्य  
 च क्षयात्. —<sup>d</sup>) G<sub>3</sub> इपूणां (for शराणां). K<sub>1,2</sub>  
 T<sub>3</sub> संक्षयेन; K<sub>5</sub> D<sub>5,6</sub> T<sub>1,2,4</sub> G<sub>1-3,5</sub> M प्रक्षयेण (for  
 सं<sup>a</sup>).

64 K<sub>3</sub> om. 64<sup>ab</sup> (cf. v. l. 62). —<sup>a</sup>) K<sub>1,2,5</sub>  
 D<sub>5,6</sub> T<sub>1,2,4</sub> G<sub>1-3,5</sub> M राजन् (for पार्थो). —<sup>b</sup>)  
 K<sub>1,5</sub> T<sub>2</sub> G<sub>3,5</sub> M एव वि (for इत्यनु-). K<sub>2</sub> D<sub>5,6</sub> T<sub>4</sub>  
 G<sub>1,2</sub> दैवमेव व्यचितयन् (G<sub>3,2</sub> 'त); T<sub>1</sub> दैवमेव विचिं-  
 तयत्. — T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> om. 64<sup>cd</sup>. —<sup>c</sup>) T<sub>2</sub> निवर्तत (for  
 न्य<sup>a</sup>). K<sub>2,5</sub> तदा (for ततो). D<sub>5,6</sub> T<sub>2,4</sub> G<sub>1,2</sub>  
 धीमान् (for राजन्). —<sup>d</sup>) K<sub>2</sub> इदम् (for नेदम्).  
 B<sub>1</sub> (marg. as in text) D<sub>5,6</sub> T<sub>2,4</sub> G<sub>1,2,5</sub> M चितयन्  
 (for चात्रवीत्).

हृतभूयिष्ठरत्नस्य कुरुक्षेत्रमवातरत् ॥ ६५  
 एवं कलत्रमानीय वृष्णीनां हृतशेषितम् ।  
 न्यवेशयत कौरव्यस्तत्र तत्र धनंजयः ॥ ६६  
 हार्दिक्यतनयं पार्थो नगरं मार्तिकावतम् ।  
 भोजराजकलत्रं च हृतशेषं नरोत्तमः ॥ ६७  
 ततो वृद्धांश्च बालांश्च स्त्रियश्चादाय पाण्डवः ।  
 वीरैर्विहीनान्सर्वास्ताञ्छक्रप्रस्थे न्यवेशयत् ॥ ६८

यौयुधानि सरस्वत्यां पुत्रं सात्यकिनः प्रियम् ।  
 न्यवेशयत धर्मात्मा वृद्धवालपुरस्कृतम् ॥ ६९  
 इन्द्रप्रस्थे ददौ राज्यं वज्राय परवीरहा ।  
 वज्रेणाकुरदारास्तु वार्यमाणाः प्रवत्रजुः ॥ ७०  
 रुक्मिणी त्वथ गान्धारी शैब्या हैमवतीत्यपि ।  
 देवी जाम्बवती चैव विविशुर्जातवेदसम् ॥ ७१  
 सत्यभामा तथैवान्या देव्यः कृष्णस्य संमताः ।

C. 16. 250  
 B. 16. 7. 74  
 K. 16. 8. 75

65 <sup>a</sup>) K<sub>2</sub>. 4 Dn<sub>2</sub> ततः शेषं समादाय. — <sup>b</sup>) D<sub>5</sub>. 6 T<sub>2</sub>-4 G<sub>3</sub>. 5 M<sub>1</sub>. 2 कलत्रस्य. K<sub>3</sub>. 5 महामते. — <sup>c</sup>) K<sub>3</sub>. 4 Dn<sub>2</sub> D<sub>1</sub>-4. 7. 9 हृतः; G<sub>3</sub> गृह्य (for हृत-). K<sub>3</sub>. 5 M<sub>1</sub> -रत्नस्तु; T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> M<sub>5</sub> -रत्नं च (for -रत्नस्य). — <sup>d</sup>) K<sub>6</sub> गुरु- (for कुरु-). K<sub>1</sub> भवातरम्.

66 <sup>a</sup>) T<sub>3</sub> M<sub>2</sub> कलत्रम्. K<sub>1</sub>. 2 D<sub>8</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3</sub>. 5 M<sub>2</sub>-5 आदाय; K<sub>3</sub>. 6 भानीतं (for 'य). — <sup>b</sup>) K<sub>3</sub>. 4 D<sub>2</sub> (sup. lin. as in text). 4. 7 T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> M<sub>4</sub> हृत- (for हृत-). K<sub>1</sub> शोषतं (sic); K<sub>2</sub> योषितां (for शेषितम्). — D<sub>5</sub>. 6 T<sub>2</sub>. 4 G<sub>1</sub>. 2 M<sub>1</sub> subst. for 66<sup>ab</sup>, while M<sub>4</sub> ins. after 66<sup>ab</sup>:

47\* युधिष्ठिरस्यानुमते वंशकर्तृकुमारकान् ।

[ T<sub>2</sub> तत्र तत्र; M<sub>1</sub> वंशकर्तृन् (for 'कर्तृ-). M<sub>4</sub> वंश कुर्वन्कुमारकान् (for the post. half). ]

— <sup>o</sup>) K<sub>3</sub> न्यवेशयत कौरव्यस्य; K<sub>6</sub> यंश्च सर्वं च; G<sub>3</sub> न्यवेशयतः कौरव्यस्य; M<sub>5</sub> न्यवेशयत कौं. — <sup>d</sup>) G<sub>1</sub> ततस् (for the first तत्र). D<sub>5</sub>. 6 T<sub>1</sub>. 2. 4 G<sub>1</sub>-3. 5 M समंततः (for धनंजयः).

67 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub>. 3 हार्दिक्याननयत्पार्थो. — <sup>b</sup>) G<sub>2</sub> नगरे. K<sub>1</sub>. 2 पतिकावतं; K<sub>3</sub> मृत्तिकावतं; D<sub>2</sub>. 7 मार्तिकावृत्ते; D<sub>4</sub> नातिकावतं; T<sub>2</sub> मुक्तिकावदे (for मार्तिकावतम्). D<sub>5</sub>. 6 T<sub>4</sub> G<sub>1</sub> M<sub>2</sub> (inf. lin.) नगरे मृत्तिकाव (D<sub>5</sub> 'वृ'ते; T<sub>1</sub> M<sub>6</sub> 'रे चा (M<sub>5</sub> मा)तिकावते; T<sub>3</sub> 'रे मार्तिकावते; G<sub>3</sub> 'रे कार्तिकावते; G<sub>5</sub> M<sub>1</sub>-3 'रे वृ (M<sub>1</sub> मृ)त्तिकावते (M<sub>1</sub> 'ति); M<sub>4</sub> 'रे वृत्तिका च ते. — After 67<sup>ab</sup>, D<sub>5</sub>. 6 T<sub>2</sub>-4 G<sub>1</sub>. 2 ins.:

48\* दग्धेऽत्र खाण्डवारण्ये राज्ये तं संन्यवेशयत् ।

[ D<sub>5</sub>. 6 दग्धत्रि-; T<sub>4</sub> दंष्ट्रे (for दग्धेऽत्र). T<sub>2</sub>. 3 राष्ट्र (for राज्ये). D<sub>5</sub>. 6 संनिवेशयत्. ]

— D<sub>5</sub>. 6 om. (hapl.) 67<sup>c</sup>-68<sup>d</sup>. — <sup>o</sup>) T<sub>2</sub>. 3 G<sub>3</sub> M<sub>2</sub> -कलत्रं. — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub>-3. 5 T<sub>1</sub>. 2. 4 G<sub>1</sub>-3. 5 M मृत्यांश्चैषां; D<sub>2</sub> (sup. lin.) हृतशेषं (for हृतं). K<sub>1</sub> M<sub>1</sub> नरो-

त्तमाः; K<sub>3</sub> G<sub>2</sub> 'त्तम. K<sub>4</sub> हृतशेषमर्दिमः.

68 D<sub>5</sub>. 6 om. 68 (cf. v. l. 67). — <sup>a</sup>) T<sub>2</sub>. 4 G<sub>2</sub> तथा (for ततो). Dn D<sub>2</sub>. 4. 9 ततो बालाश्च वृद्धाश्च. — <sup>b</sup>) D<sub>7</sub> प्रियाश् (for स्त्रियश्). K<sub>1</sub> पांडव; K<sub>3</sub> पार्थिव. — <sup>c</sup>) T<sub>3</sub> वीरैर् (for वीरैर्). K<sub>4</sub> D<sub>1</sub>. 7 सहितान्; B<sub>1</sub>. 2. 5. 6 स तदा (for सर्वास्ताब्). K<sub>1</sub>-3. 5 B<sub>3</sub> D<sub>8</sub> वीरैर्विहीनाः स तदा; B<sub>4</sub> वीरै\*हीनान्स तदा; T<sub>1</sub>. 2. 4 G<sub>1</sub>. 2. 5 M<sub>2</sub>-5 विधेर्वि (G<sub>5</sub> M<sub>2</sub>. 3 'धिवि-; M<sub>4</sub> 'धि वि)हीनान्स तदा; G<sub>3</sub> विधेर्विहीनान्परराट्; M<sub>1</sub> विधिना स तदा पार्थः. — <sup>d</sup>) G<sub>3</sub> न्यवेशयत् (for 'शयत्).

69 T<sub>1</sub> om. 69. — <sup>a</sup>) K<sub>1</sub>. 2 G<sub>1</sub> ययुधानि; K<sub>3</sub> युगंधरं; B<sub>4</sub> पुर्वकुले (sic); Dn D<sub>4</sub> ययुधानं; D<sub>5</sub> 'धानीं; T<sub>3</sub> M<sub>3</sub>-5 युधां वरं; G<sub>3</sub> युधां परां; G<sub>5</sub> M<sub>2</sub> युद्धं व (M<sub>2</sub> प)रं; M<sub>1</sub> युधां परं (for ययुधानि). K<sub>5</sub> ययुधाना सरस्वत्या; D<sub>5</sub>. 6 T<sub>2</sub>. 4 G<sub>2</sub> युधां वरं सरस्वत्याः; D<sub>3</sub> ययुधानं सरस्वत्या. — <sup>b</sup>) D<sub>3</sub> सदा (for पुत्रं). K<sub>4</sub> सान्धुविनः (sic); G<sub>1</sub> सात्यकिनं; G<sub>3</sub> सत्यवतः (for सात्यकिनः). K<sub>2</sub> प्रभुं; B<sub>2</sub> प्रियः; B<sub>3</sub>. 6 प्रभो; D<sub>4</sub> स्वयं (for प्रियम्). — <sup>c</sup>) T<sub>2</sub> न्यवेशयत; T<sub>4</sub> G<sub>1</sub>. 2 निवेशयति (for न्यवेशयत). K<sub>1</sub> कौरव्यो (for धर्मात्मा). — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub> -पुरःसरं; K<sub>3</sub> G<sub>3</sub> -पुरस्कृतः (for 'स्कृतम्). K<sub>2</sub> बालवृद्धपुरःसरं.

70 <sup>b</sup>) T<sub>1</sub>. 2. 4 G<sub>1</sub>-3. 5 M वज्रस्य (for वज्राय). — T<sub>1</sub> om. 70<sup>cd</sup>. — <sup>o</sup>) K<sub>4</sub> -दाशस् (for -दारास्). B<sub>3</sub> च (for तु). K<sub>3</sub> वज्रेण तेकुरदारा. — <sup>d</sup>) D<sub>1</sub> धार्यमाणाः (for वार्यं). — After 70, K<sub>3</sub>. 5 ins.:

49\* सरस्वतीं प्रविशिशुस्रथान्याः शुद्धचेतसः ।

71 M<sub>1</sub> om. 71-72. — <sup>b</sup>) B<sub>6</sub> वैश्या (for शैब्या). K<sub>1</sub>-3. 5 शैब्या (K<sub>2</sub> 'वा)ख्या है (K<sub>3</sub> द्वि)मवत्यपि; D<sub>5</sub>. 6 T<sub>1</sub>. 2. 4 G<sub>1</sub>-3. 5 M<sub>2</sub>-5 वैशाख्या है (D<sub>5</sub>. 6 'खा है-; T<sub>2</sub> 'खे है-; T<sub>4</sub> G<sub>1</sub>. 2 'खा है)मवत्यपि. — <sup>c</sup>) K<sub>5</sub> जांबुवती.

72 M<sub>1</sub> om. 72 (cf. v. l. 71). — <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> वान्या;

वनं प्रविशिशू राजंस्तापस्ये कृतनिश्चयाः ॥ ७२  
द्वारकावासिनो ये तु पुरुषाः पार्थमन्वयुः ।  
यथार्हं संविभज्यैरान्वज्रे पर्यददज्जयः ॥ ७३

स तत्कृत्वा प्राप्तकालं वाग्पेणापिहितोऽर्जुनः ।  
कृष्णद्वैपायनं राजन्ददर्शासीनमाश्रमे ॥ ७४

इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

९

वैशंपायन उवाच ।

प्रविशन्नर्जुनो राजन्नाश्रमं सत्यवादिनः ।  
ददर्शासीनमेकान्ते मुनिं सत्यवतीसुतम् ॥ १  
स तमासाद्य धर्मज्ञमुपतस्थे महाव्रतम् ।

अर्जुनोऽस्मीति नामास्मै निवेद्याभ्यवदत्तः ॥ २  
स्वागतं तेऽस्त्विति प्राह मुनिः सत्यवतीसुतः ।  
आस्यतामिति चोवाच प्रसन्नात्मा महामुनिः ॥ ३  
तमप्रतीतमनसं निःश्वसन्तं पुनः पुनः ।

Ks. 5 Ds. 6 T1. 4 G1-3. 5 M2-5 [ख]न्याश्च; T2 चान्या  
(for [ए]वान्या). —<sup>c</sup>) Ds. 6 T1. 2. 4 G1. 3. 5 M2-5  
सर्वास (for राजंस). —<sup>d</sup>) T2 Gs Ms तपसे (for  
तापस्ये). K1. 2. 4 B Dn D2-4. 9 T3 घृत- (for कृत-).  
Ks Ds. 6 T1. 4 G1. 2. 5 M2. 4. 5 तपसे घृतनिश्चयाः; D1. 7  
तपस्याघृतनिश्चयाः. — After 72, Ks. 5 Dn2 D9 ins. :

50\* फलमूलादिभोजिन्यो हरिध्यानैकतपराः ।

हिमवन्तमतिक्रम्य कलापग्राममाविशन् ।

[ (L. 1) Ks -भोजिन्या (for °न्यो). — (L. 2)  
Dn2 D9 अभि- (for अति-). D9 आविशन्. Ks कल्पग्रामं  
समाविशन् (for the post. half). ]

73 <sup>a</sup>) K2. 5 द्वारिका- K1 Ds. 6 T1. 2. 4 G1-3. 5 M  
च (for तु). —<sup>b</sup>) K4 B (except B3) Dn D3. 4. 5. 9  
T3 अभ्ययुः (for अन्वयुः). D1. 7 पुरुपास्ते (D1 °स्तं)  
समभ्ययुः. —<sup>c</sup>) Dn यथार्थं सं-; T1 Gs यथावत्सु- (for  
यथार्हं सं-). Ks Ds T2. 3 एतान् (for एतान्). —<sup>d</sup>)  
Ks पर्यददाज्. Ks वज्रो पर्यदधज्जयः; Ds. 6 T1. 2. 4  
G1-3. 5 M वज्राय प्रददौ जयः; T3 वज्रानारपयदर्जुनः.

74 <sup>a</sup>) T1 स तु; Gs सत्यं (for स तत्). B1 om.  
तत्. T1 ज्ञात्वा; Ms कृतौ (for कृत्वा). K4 D1. 7 स  
कृत्वा प्राप्तकालं च. —<sup>b</sup>) T3 वाग्पेन. Ds T1. 3 Gs Ms-5  
पिहितो (for [ख]पि°). K1 जयः; Ks [S]भवत् (for  
Sर्जुनः). Ks वाग्पेणापिहितोऽर्जुनः; Ds. 6 T2. 4 G1. 2 M1  
विनिश्चित्य शुचान्वितः; Gs Ms वाग्ण्येविहितोऽर्जुनः. —<sup>c</sup>)  
Ks पार्थो; B1. 3. 5. 6 Dn D2-4. 9 T2. 3 G1 न्यासं (for

राजन्). —<sup>a</sup>) B1 अंतिके; B3 D1. 7 आसने; D9  
आश्रये (for °ने).

Colophon. — *Adhy. name*: K1. 2 वज्राभिपेकः.  
— *Adhy. no.* (figures, words or both): K2 Bc Dn  
Ds. 4. 9 7; Ks Ds. 6 T G1-3. 5 M 8 (as in text).  
— *Śloka no.*: Ks 83; Dn1 D9 71; Ds 76.

9

1 T4 om. the ref.; Ds reads it on marg. —<sup>a</sup>)  
Ks. 5 Ds-7 T2. 4 G1-3 M1. 3. 4 प्रविश्य तु (Ks च; Gs  
हि) (for प्रविशन्). K1. 2 प्रविशनाश्रमं राजन्; Gs Ms  
°श्य त्वाश्रमं रा°. —<sup>b</sup>) D1. 7 वादिनं (for °नः). —<sup>d</sup>)  
K4 न्यासं (for मुनिं).

2 <sup>a</sup>) D1 Ms धर्मज्ञ (for °ज्ञम्). Ks तस्मात्साद्य तु  
धर्मज्ञम् (sic). —<sup>b</sup>) Ks. 5 महामुनिं (for °व्रतम्).  
—<sup>c</sup>) Ks नामानि; Ds-7 T2. 4 G2. 3. 5 M1-8 नाम्ना वै;  
Ms नामा वै (for नामासै). —<sup>d</sup>) Ks निबोध (for  
निवेद्य). Ks अभिवदत्; G1 अभ्यवसत्; Gs °भवत् (for  
°वदत्). B2 Ds. 6 T1. 2. 4 G1-3. 5 M तदा (for ततः).

3 <sup>b</sup>) K1-3. 5 Ds. 6 T1. 2. 4 G1-3. 5 M स मुनिः सत्य-  
संगरः (Ds. 6 T3 G1. 2 °सुगवः; Ms °सागरः). —<sup>c</sup>)  
K3 Dn1 D3 Gs M2. 4. 5 ह (for च). —<sup>d</sup>) Ks संप-  
न्नोसौ (for प्रसन्नात्मा).

4 T1 om. 4<sup>ab</sup>. —<sup>a</sup>) T3 स तमप्रतीतमनसं; Gs

निर्विण्णमनसं दृष्ट्वा पार्थं व्यासोऽत्रवीदिदम् ॥ ४  
अवीरजोऽभिधातस्ते ब्राह्मणो वा हतस्त्वया ।  
युद्धे पराजितो वासि गतश्रीरिव लक्ष्यसे ॥ ५  
न त्वा प्रत्यभिजानामि किमिदं भरतर्षभ ।  
श्रोतव्यं चेन्मया पार्थ क्षिप्रमाख्यातुमर्हसि ॥ ६

तमप्रतिममन्यूनं. — <sup>b</sup>) K<sub>2</sub>.<sub>4</sub> Dn<sub>1</sub> T<sub>2</sub>.<sub>3</sub> G<sub>2</sub>.<sub>3</sub> नि (K<sub>4</sub> वि) श्रसंतं. — <sup>c</sup>) K<sub>5</sub> उद्विन्नः; B<sub>3</sub> M<sub>2</sub> विपण्णः; T<sub>3</sub> निर्विन्नः (for निर्विण्णः). K<sub>3</sub> उद्विन्नमानसं पार्थं. — <sup>d</sup>) K<sub>3</sub> दृष्ट्वा (for पार्थं). T<sub>1</sub>.<sub>2</sub> G<sub>1</sub>.<sub>2</sub>.<sub>5</sub> M<sub>1</sub>-<sub>4</sub> वचः (for इदम्). D<sub>5</sub>.<sub>6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>2</sub> पार्थिवं सोत्रवीद्वचः. — After 4, K<sub>3</sub>.<sub>5</sub> Dn D<sub>2</sub>-<sub>5</sub>.<sub>2</sub>.<sub>9</sub> T<sub>3</sub> (marg.) G<sub>1</sub> ins. :

51\* नखकेशदशाकुम्भवारिणा किं समुक्षितः ।

[ D<sub>3</sub> वारिणासि समुक्षितः (for the post. half). ]

On the other hand, G<sub>2</sub> ins. :

52\* परिचारकेषु यः कश्चित्तिष्ठन्नेव विभिद्रितः ।  
पतितन्त्रचोपरिपदाद्वत्..... ।  
सर्वोपनिपदामर्थं यो व्रूते स महागुरुः ।  
तेन संपूजितं लिङ्गमुद्दिश्य प्रतिवासरम् ।  
निष्कदाने नमस्कारे नियमे केन विद्रितः । [ 5 ]  
अहन्यहनि वेदान्त्रश्रवणं वटिकाद्वयम् ।

5 T<sub>1</sub> om. 5<sup>a</sup>. — <sup>a</sup>) K B D<sub>1</sub>.<sub>8</sub> T<sub>3</sub> M<sub>5</sub> अ (T<sub>3</sub> अ) वीरजो वानुगतो (K<sub>4</sub> B<sub>1</sub>-<sub>4</sub> तं; M<sub>3</sub> ते); Dn D<sub>2</sub>.<sub>4</sub>.<sub>9</sub> M<sub>3</sub> अ (M<sub>3</sub> सु) वीरजानुगमनं; D<sub>1</sub> अजरजो वानुगतं; T<sub>2</sub> आभीरजोपवातन्त्रे; G<sub>3</sub> अहो रजो वानुगतं; G<sub>5</sub> M<sub>2</sub> सुवीरजा यदि त्वा ते; M<sub>4</sub> सुवीरजन्विदित्वा ते. — T<sub>1</sub> reads 5<sup>b</sup> twice (by transp.). — <sup>b</sup>) B<sub>2</sub> [s]य; D<sub>5</sub>.<sub>6</sub> T<sub>2</sub>.<sub>4</sub> G<sub>1</sub>.<sub>2</sub> नि- (for वा). — <sup>c</sup>) K<sub>3</sub> चासि; K<sub>4</sub> D<sub>1</sub>.<sub>7</sub> वाय; B<sub>3</sub> वापि; T<sub>1</sub> (first time) वा त्वं (for चासि). D<sub>5</sub>.<sub>6</sub> T<sub>2</sub>.<sub>4</sub> G<sub>1</sub>.<sub>2</sub>.<sub>5</sub> M पराजितो वा युदेसि (D<sub>5</sub>.<sub>6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1</sub>.<sub>2</sub> द्वे त्वं); T<sub>1</sub> (second time) प्रतिज्ञा विफला वासीद्. — <sup>d</sup>) D<sub>5</sub>.<sub>6</sub> T<sub>1</sub>.<sub>4</sub> G<sub>1</sub>.<sub>2</sub> उप- (for इव). K<sub>1</sub> B<sub>5</sub> D<sub>3</sub> लक्षसे; K<sub>5</sub> वक्ष्यसे (for लक्ष्यसे).

6 <sup>a</sup>) K<sub>2</sub>.<sub>4</sub> B D<sub>1</sub>.<sub>7</sub>.<sub>8</sub> T<sub>3</sub> G<sub>5</sub> M न त्वां; K<sub>5</sub> तं त्वां; D<sub>5</sub>.<sub>6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1</sub>.<sub>2</sub> न वा (for न त्वा). K<sub>1</sub> प्रतिभि- (for प्रत्यभि-). Dn D<sub>2</sub>-<sub>4</sub>.<sub>9</sub> न त्वां प्रभिन्नं जानामि; T<sub>1</sub> न यथावद्विजा. — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub>-<sub>3</sub>.<sub>5</sub> किमिदं पुरुषर्षभ. — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub>-<sub>3</sub>.<sub>5</sub> तदा (K<sub>5</sub> था) ख्यातुमिहाहसि; D<sub>5</sub>.<sub>6</sub> T<sub>1</sub>.<sub>2</sub>.<sub>4</sub> G<sub>1</sub>-<sub>3</sub>.<sub>5</sub> M शंस मे कुरुगुणव. — After 6, M<sub>4</sub> ins. :

अर्जुन उवाच ।

यः स मेधवपुः श्रीमान्वृहत्पङ्कजलोचनः ।  
स कृष्णः सह रामेण त्यक्त्वा देहं दिवं गतः ॥ ७  
मौसले वृष्णिवीराणां विनाशो ब्रह्मशापजः ।  
बभूव वीरान्तकरः प्रभासे रोमहर्षणः ॥ ८

C. 16. 262  
B. 16. 2. 9  
K. 16. 9. 10

53\* वैशंपायनः ।

ततः पार्थो विनिःश्वस्य श्रूयतां भगवन्निति ।  
प्रोक्त्वा यथावदाचष्टे व्यासायात्मपराम्भवम् ।

7 D<sub>5</sub> om. the ref. — <sup>a</sup>) T<sub>3</sub> चाप्रेय- (for स मेध-). — <sup>d</sup>) K<sub>3</sub>.<sub>5</sub> D<sub>5</sub>.<sub>6</sub> T<sub>1</sub>.<sub>2</sub>.<sub>4</sub> G<sub>2</sub>.<sub>3</sub>.<sub>5</sub> M transp. त्यक्त्वा and देहं. — After 7, D<sub>5</sub>.<sub>6</sub> T<sub>2</sub>.<sub>4</sub> G<sub>1</sub>.<sub>2</sub> M<sub>1</sub> ins. :

54\* तदनुस्मृत्य संमोहं सदा शोकं महामते ।  
प्रयामि सर्वदा मह्यं सुसूर्पा चोपजायते ।  
त्वद्वाक्यस्पर्शनालोकसुखं चामृतसंनिभम् ।  
संस्मृत्य देवदेवस्य प्रसुह्यामि महात्मनः ।

[ (L. 2) M<sub>1</sub> चैव (for चोप-). — (L. 3) D<sub>5</sub>.<sub>6</sub> सुखं (for सुखं). T<sub>2</sub> तद्वाक्यस्पर्शनं लोके (for the prior half). T<sub>2</sub> M<sub>1</sub> तु (for च). — (L. 4) T<sub>2</sub> M<sub>1</sub> [च]-शृनात्मनः (for महात्मनः). D<sub>5</sub>.<sub>6</sub> प्रसुख्यत्वशृनात्मनः (for the post. half). ]

On the other hand, M<sub>4</sub> ins. after 7 :

55\* भीष्मद्रोणाङ्गराजाद्यास्तथा दुर्योधनादयः ।  
यत्प्रभावेण निर्दग्धाः स कृष्णस्त्यक्तवान्मुवम् ।

8 <sup>a</sup>) K<sub>2</sub> मौसुले; K<sub>2</sub>-<sub>5</sub> Dn D<sub>8</sub>.<sub>9</sub> मौसले; B मौसले; T<sub>1</sub> सुसलैर् (for मौसले). — <sup>b</sup>) B<sub>1</sub>.<sub>6</sub> शापतः (for जः). K<sub>5</sub> D<sub>5</sub>.<sub>6</sub> T<sub>2</sub>.<sub>4</sub> G<sub>1</sub>.<sub>2</sub>.<sub>5</sub> M<sub>1</sub>-<sub>4</sub> विनाशं ब्रह्म-शापजं (D<sub>5</sub> सनं); D<sub>1</sub> शो ब्राह्मणाग्रजः; D<sub>1</sub> वीराणां ब्राह्मणाग्रज. — G<sub>3</sub> om. 8<sup>c</sup>-9<sup>d</sup>. — <sup>c</sup>) K<sub>5</sub> D<sub>5</sub>.<sub>6</sub> T<sub>2</sub>.<sub>4</sub> G<sub>1</sub>.<sub>2</sub> M<sub>1</sub>.<sub>2</sub> बभूव वीरान्तकरः; T<sub>1</sub> व मुनिशार्दूल. — <sup>d</sup>) B<sub>5</sub> प्रभापे. Some MSS. लोम-. K<sub>5</sub> D<sub>5</sub>.<sub>6</sub> T<sub>2</sub>.<sub>4</sub> G<sub>1</sub>.<sub>2</sub>.<sub>5</sub> M<sub>1</sub>.<sub>2</sub> हर्षणं (for हर्षणः).

9 G<sub>3</sub> om. 9 (cf. v. l. 8). — <sup>a</sup>) D<sub>1</sub>.<sub>7</sub>-<sub>9</sub> M<sub>3</sub> एते; D<sub>5</sub>.<sub>6</sub> T G<sub>1</sub>.<sub>2</sub>.<sub>5</sub> M<sub>1</sub>.<sub>2</sub>.<sub>3</sub>.<sub>5</sub> ये तु (for ये ते). G<sub>5</sub> M<sub>3</sub> वीरा (for शूरा). — D<sub>5</sub>.<sub>6</sub> T<sub>1</sub>.<sub>4</sub> G<sub>1</sub>.<sub>2</sub>.<sub>5</sub> M om. 9<sup>c</sup>. — <sup>c</sup>) D<sub>8</sub> भोजा (for भोज-). K<sub>5</sub> वृष्ण्यंधक- (for का). K<sub>2</sub> राजंस (for ब्रह्मन्). — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub>-<sub>3</sub>.<sub>5</sub> D<sub>1</sub>.<sub>7</sub> transp. अन्योन्यं and तैः. B<sub>2</sub> ते (for तैर्). K<sub>3</sub> तैर-न्यैर्निहतं युधि.



ये ते शूरा महात्मानः सिंहदर्पा महाबलाः ।  
 भोजवृष्ण्यन्धका ब्रह्मन्नन्योन्यं तैर्हतं युधि ॥ ९  
 गदापरिघशक्तीनां सहाः परिघवाहवः ।  
 त एरकाभिर्निहताः पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ १०  
 हतं पञ्चशतं तेषां सहस्रं बाहुशालिनाम् ।  
 निधनं समनुप्राप्तं समासाद्येतरैरम् ॥ ११  
 पुनः पुनर्न मृश्यामि विनाशममितौजसाम् ।  
 चिन्तयानो यदूनां च कृष्णस्य च यशस्विनः ॥ १२  
 शोपणं सागरस्येव पर्वतस्येव चालनम् ।

10 <sup>a</sup>) K<sub>5</sub> महा- (for गदा-). K<sub>8</sub> शक्तीनां (for शक्तीनां). — <sup>b</sup>) K<sub>2, 5</sub> महा-; K<sub>8</sub> ब्रहाः; K<sub>5</sub> संघाः; B<sub>2</sub> om.; G<sub>6</sub> सहायाः (for सहाः). — <sup>c</sup>) K<sub>4</sub> D<sub>1, 7</sub> चैर (D<sub>1</sub> °द) कामिदः; K<sub>5</sub> परि° (for पर°). K<sub>1</sub> निहिताः. D<sub>6, 8</sub> त एरकाभिर्निहताः. — <sup>d</sup>) G<sub>3</sub> कालवि- (for कालस्य).

11 <sup>a</sup>) K<sub>2</sub> D<sub>5</sub> (before corr.); T<sub>4</sub> G<sub>1, 2</sub> द्राताः; K<sub>3</sub> आतृः; K<sub>4</sub> B D<sub>1, 2, 3</sub> T<sub>3</sub> द्रुतं; D<sub>1</sub> जुष्टं; T<sub>1</sub> यत्र; T<sub>2</sub> वृताः; G<sub>3</sub> पुत्राः; G<sub>5</sub> M<sub>2-4</sub> प्रातः; M<sub>1</sub> प्रताः; M<sub>6</sub> प्रायः (for हतं). B<sub>4</sub> तेषां (for तेषां). K<sub>1</sub> प्रताः पंचशतास्तेषां. — <sup>b</sup>) M<sub>1</sub> सहस्र- (for °स्रं). T<sub>2, 4</sub> G<sub>1, 2</sub> M<sub>1, 3-5</sub> शालिनां (for शालिनाम्). — <sup>c</sup>) D<sub>6, 8</sub> T<sub>2, 4</sub> G<sub>1-3, 5</sub> M समरे (for समनु-). K<sub>2, 4</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1-3</sub> प्राप्ताः (for प्राप्तिं). — <sup>d</sup>) D<sub>6, 8</sub> T<sub>1, 2, 4</sub> G<sub>1-3, 5</sub> M परस्परं (for [इ]तरैरम्).

12 <sup>a</sup>) K<sub>4</sub> corrupt. B<sub>3</sub> न मुंचामि; D<sub>7</sub> न मृश्यामो; T<sub>1</sub> स्मरिष्यामि; G<sub>3</sub> गमिष्यामि (for न मृश्यामि). — <sup>b</sup>) K<sub>6</sub> चिन्तयानां (sio) (for °यानो). — <sup>c</sup>) D<sub>5, 8</sub> T<sub>1, 2, 4</sub> G<sub>1-3, 5</sub> M महात्मनः (for यशस्विनः).

13 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> T<sub>3</sub> [ए]व (for [इ]व). — <sup>b</sup>) K<sub>1, 2</sub> D<sub>5, 8</sub> T<sub>2, 4</sub> G<sub>1-3, 5</sub> M मंदरस्य (for पर्वतस्य). G<sub>1</sub> [ए]व (for [इ]व). K<sub>1</sub> शालनं (for चा°). K<sub>8, 6</sub> चलनं (K<sub>6</sub> चलति) हिमवद्विरे; T<sub>1</sub> मंदरस्येव दारुणः. — <sup>c</sup>) K<sub>2</sub> पातनं (for प°). — <sup>d</sup>) T<sub>1</sub> इव प्रभो; T<sub>2</sub> यथैव च; T<sub>3</sub> M<sub>2</sub> इवेह च; G<sub>3</sub> इव स हि; M<sub>1</sub> यथैव ह; M<sub>3</sub> इवेव हि; M<sub>4, 5</sub> इवैव ह (for तथैव च).

14 <sup>a</sup>) K<sub>4</sub> इदं (for अहं). — <sup>b</sup>) T<sub>3</sub> धन्विनः. K<sub>1-3, 5</sub> B<sub>3</sub> D<sub>6, 8</sub> T<sub>1, 2, 4</sub> G<sub>1-3, 5</sub> M विनाशं सर्वसा (M<sub>2</sub> स) स्वतां. — <sup>c</sup>) B<sub>3</sub> चाहं; D<sub>8</sub> चाव- (for चेह). K<sub>6</sub>

नभसः पतनं चैव शैत्यमयेस्तथैव च ॥ १३  
 अथद्वेयमहं मन्ये विनाशं शार्ङ्गधन्वनः ।  
 न चेह स्यातुमिच्छामि लोके कृष्णविनाकृतः ॥ १४  
 इतः कष्टतरं चान्यच्छृणु तद्वै तपोधन ।  
 मनो मे दीर्यते येन चिन्तयानस्य वै मृदुः ॥ १५  
 पश्यतो वृष्णिदाराश्च मम ब्रह्मन्सहस्रशः ।  
 आभीरैरनुसृत्याजौ हृताः पञ्चनदालयैः ॥ १६  
 धनुरादाय तत्राहं नाशकं तस्य पूरणे ।  
 यथा पुरा च मे वीर्यं भुजयोर्न तथाभवत् ॥ १७

इच्छामो (for °मि). — <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> कृष्णेन च (for लोके कृष्ण-).

15 <sup>a</sup>) K<sub>1, 2</sub> ततः; K<sub>5</sub> तत्रः; B<sub>1</sub> इदं; D<sub>5, 8</sub> T<sub>2, 4</sub> G<sub>1-3, 5</sub> M अतः (for इतः). G<sub>2</sub> वाक्यं (for चान्यत्). — <sup>b</sup>) K<sub>4</sub> शृणुयाद् (for शृणु तद्). K<sub>1, 2</sub> [इ]दं मे; K<sub>3, 5</sub> मे यत्; B<sub>1</sub> युद्धे; D<sub>1, 7</sub> (marg.) स यद्वै (for तद्वै). D<sub>5, 8</sub> T<sub>2, 4</sub> G<sub>1-3</sub> M शृणु मे त्वं म (T<sub>2</sub> मेन्यन्म)- हासुने; T<sub>1</sub> शृणु मे मुनिपुंगव. — <sup>c</sup>) K<sub>3</sub> वै (for मे). B<sub>3</sub> जीर्यते (for दी°). T<sub>1</sub> नूनं (for येन). — <sup>d</sup>) B<sub>2-4</sub> D<sub>8</sub> चैव ह (D<sub>8</sub> हि) (for वै मुहुः).

16 G<sub>3</sub> om. 16-17. — <sup>a</sup>) K<sub>1-3, 5</sub> प्रेक्ष (K<sub>1</sub> °क्षि) तो वृष्णिदारास्तु (K<sub>1</sub> °रांश्च); D<sub>5, 8</sub> T<sub>1, 2, 4</sub> G<sub>1, 2, 5</sub> M प्रेक्षमाणस्य मे (T<sub>2</sub> M<sub>5</sub> वै) ब्रह्मन्. — <sup>b</sup>) D<sub>5, 8</sub> T<sub>1, 2, 4</sub> G<sub>1, 2, 5</sub> M वृष्णिदाराः (M<sub>2</sub> °रान्) (for मम ब्रह्मन्). D<sub>2</sub> ब्रह्मात्मन् (for ब्रह्मन्). — <sup>c</sup>) K<sub>5</sub> अनुसृत्य; B<sub>1</sub> अभिभूय; T<sub>1, 2, 4</sub> G<sub>1, 2, 5</sub> M अभिहत्य (M<sub>1</sub> °त्वा) (for अनुसृत्य). K<sub>4</sub> D<sub>1</sub> अद्य; D<sub>7</sub> अथ (for आजौ). D<sub>5</sub> (before corr.) आभीरैरभिभूताजौ. — <sup>d</sup>) K<sub>5</sub> कृताः; D<sub>1</sub> हताः (for हताः). K<sub>3</sub> G<sub>2</sub> M<sub>2, 3</sub> नदालयैः; K<sub>4</sub> B<sub>2, 5, 8</sub> D<sub>2</sub> D<sub>1-4, 7, 8</sub> T<sub>1</sub> जनालयैः (K<sub>4</sub> D<sub>1, 7</sub> °ये) (for नदालयैः).

17 G<sub>3</sub> om. 17 (cf. v. l. 16). — <sup>a</sup>) D<sub>2</sub> D<sub>2-4, 8</sub> तस्य (for तत्र). K B<sub>2-4</sub> D<sub>1, 2-8</sub> T<sub>1, 2, 4</sub> G<sub>1, 2, 5</sub> M तत्रा (K<sub>3</sub> M<sub>2</sub> यत्रा; B<sub>1</sub> तदा) हं धनुरादाय (K<sub>1</sub> °धाय; K<sub>3</sub> D<sub>5, 8</sub> T<sub>4</sub> G<sub>2</sub> [also].) M<sub>2, 4</sub> यच्छन्; T<sub>1</sub> दातुं; M<sub>5</sub> °यंतुं). — <sup>b</sup>) K<sub>5</sub> तत्र (for तस्य). D<sub>3</sub> धारणे (for पू°). K<sub>1</sub> छिन्नं तस्य गुणं तथा; D<sub>5, 8</sub> T<sub>1, 2, 4</sub> G<sub>2, 5</sub> M न शक्नोमि प्रपूरणे; G<sub>1</sub> छंदतः कोटिप्°. — <sup>c</sup>) D<sub>5, 8</sub> T<sub>2, 4</sub> G<sub>1, 2</sub> M<sub>1</sub> om. 17<sup>od</sup>. — <sup>d</sup>) K<sub>1, 2</sub> पुराणं; K<sub>3, 5</sub> D<sub>8</sub> पुरा न; T<sub>1</sub> पुरं न; G<sub>5</sub> M<sub>4, 5</sub> [अ]हरंत; M<sub>3</sub> हरंति

अस्त्राणि मे प्रनष्टानि विविधानि महासुने ।  
 शराश्च क्षयमापन्नाः क्षणेनैव समन्ततः ॥ १८  
 पुरुषश्चाप्रमेयात्मा शङ्खचक्रगदाधरः ।  
 चतुर्भुजः पीतवासा श्यामः पद्मायतेक्षणः ॥ १९  
 यः स याति पुरस्तान्मे रथस्य सुमहाद्युतिः ।  
 प्रदहन्निपुसैन्यानि न पश्याम्यहमद्य तम् ॥ २०  
 येन पूर्वं प्रदग्धानि शत्रुसैन्यानि तेजसा ।  
 शरैर्गाण्डीयनिर्मुक्तैरहं पथाद्गन्नाशयम् ॥ २१

तमपश्यन्विपीदामि घूर्णामीव च सत्तम ।  
 परिनिर्विण्णचेताश्च शान्तिं नोपलभेऽपि च ॥ २२  
 विना जनार्दनं वीरं नाहं जीवितुमुत्सहे ।  
 श्रुत्वैव हि गतं विष्णुं ममापि मुमुहुर्दिशः ॥ २३  
 प्रनष्टज्ञातिवीर्यस्य शून्यस्य परिधावतः ।  
 उपदेष्टुं मम श्रेयो भवानर्हति सत्तम ॥ २४  
 श्यास उवाच ।  
 ब्रह्मशापविनिर्दग्धा वृष्ण्यन्धकमहारथाः ।

C. 16. 273  
 B. 16. e. 25  
 K. 16. 9. 29

(for पुरा च). K<sub>1</sub> चया च मे पुरा वीर्यं. — <sup>a</sup>) K<sub>3</sub>  
 च (for न). T<sub>1.2</sub> M<sub>2-5</sub> चित्तयानस्य वै सुहः.

18 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> D<sub>3</sub> च (for मे). K<sub>1.2</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>2.3</sub> प्रण-  
 टानि; K<sub>1</sub> [s]पि नष्टानि; D<sub>1.7</sub> विनष्टानि; M<sub>5</sub> प्रवि°  
 (for प्रन°). — <sup>b</sup>) K<sub>1-3</sub> महाद्युते; T<sub>1</sub> °मते (for  
 °सुने). — <sup>c</sup>) K<sub>1.2.5</sub> G<sub>3.5</sub> M ममास्यतः; K<sub>3</sub> च  
 पश्यतः (for समन्ततः). D<sub>5.6</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>1.2</sub> तदानीं च  
 पुनर्मम; T<sub>1</sub> क्षणेन मम पश्यतः. — After 18, K<sub>3.5</sub>  
 ins.:

56\* तदनुस्तानि चान्त्राणि स रथस्ते च वाजिनः ।  
 सर्वमेकपदे भ्रष्टं दानमश्रोत्रिये यथा ।

19 With 19-21, cf. 7. 173. 4-7. — <sup>a</sup>) K<sub>1-3.5</sub>  
 ईश्वरश् (for पुरुषश्). — <sup>d</sup>) D<sub>1</sub> श्याम- (for श्यामः).  
 K<sub>1</sub> B Dn D<sub>1-4.7-9</sub> पद्मदलेक्षणः; T<sub>2.3</sub> पद्मनिभे (T<sub>3</sub>  
 °दले)क्षणः.

20 <sup>a</sup>) B<sub>2.5.6</sub> Dn D<sub>2-4.9</sub> T<sub>2.3</sub> M<sub>3.4</sub> यश्च;  
 B<sub>2</sub> यः प्र- (for यः स). T<sub>1</sub> प्रयाति पुरतस्तावद्; G<sub>3</sub>  
 स्वर्याति पुरुषस्तान्वै. — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1.2</sub> स (for  
 सु). K<sub>5</sub> महद्युतिः. — <sup>c</sup>) M<sub>5</sub> प्रसहन् (for प्रद°).  
 K<sub>1</sub> D<sub>1.7</sub> नृप-; K<sub>5</sub> एव; M<sub>3</sub> युधि (for रिपु-). — <sup>d</sup>)  
 K<sub>1</sub> इह (for अहम्). K<sub>2</sub> B<sub>3.4</sub> Dn D<sub>2-4.9</sub> अच्युतं;  
 K<sub>5</sub> उद्यतं; M<sub>4</sub> तद्युतं (for अद्य तन्). T<sub>1</sub> तदापश्यं  
 महाद्युतं; G<sub>3</sub> न पश्यन्नहमद्य तं.

21 <sup>a</sup>) T<sub>2</sub> G<sub>1.2</sub> तेन (for येन). M<sub>5</sub> त्रि- (for  
 प्र-). — <sup>d</sup>) K<sub>2.3</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1-3.5</sub> M व्य (K<sub>3</sub> वि)-  
 ज्ञातयं; K<sub>1</sub> इवानिर्दं; B<sub>3</sub> विनाशिनं; D<sub>5.6</sub> अशातयं  
 (for व्यनाशयम्). K<sub>1</sub> अहं पंचाद्यशातयं (sic); K<sub>5</sub>  
 अहं चापहृद्यशातये; T<sub>3</sub> अहं पश्याद्य नाशनं (sic).

22 <sup>a</sup>) K<sub>2</sub> विचिंत्योस्मि; K<sub>3.5</sub> विचिंतोस्मि; B<sub>3</sub>

विशीदामि; B<sub>1</sub> विसुह्यामि; D<sub>1.7.8</sub> निपीदामि; D<sub>5.6</sub>  
 T<sub>2.4</sub> G<sub>1.2</sub> विरक्तोस्मि; T<sub>1</sub> महात्मानं; G<sub>3.5</sub> M विसु-  
 क्तोस्मि (G<sub>3</sub> °स्मिन्) (for विपीदामि). K<sub>1</sub> अपश्यन्तं  
 विचिंतोस्मि. — <sup>b</sup>) K<sub>3</sub> पूर्णानिव; T<sub>1</sub> सुह्यामीव; T<sub>1</sub>  
 G<sub>1.2</sub> सुमूर्षामि; G<sub>5</sub> M<sub>2.5</sub> पूर्णमेव (for घूर्णामीव).  
 K<sub>1</sub> D<sub>1.7</sub> इह; K<sub>5</sub> एव (for इव). B<sub>1</sub> नर- (for  
 [इ]व च). K<sub>1.2</sub> सूच्छामीव पुनः पुनः; B<sub>3</sub> घूर्णमानो  
 दिवानिर्दं; D<sub>5.6</sub> संपूर्णमिव सत्तम; G<sub>3</sub> सुह्यामि मुनि-  
 सत्तम. — <sup>c</sup>) K<sub>3</sub> -निर्वाण- (for -निर्विण्ण-). B<sub>1</sub> तेजाश्  
 (for -चेताश्). B<sub>3</sub> तु (for च). K<sub>5</sub> परे निर्वाणं = ताश्च.  
 — <sup>d</sup>) B<sub>3</sub> नोपालभे. D<sub>5.6</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1-3.5</sub> मुने  
 (for अपि च). K<sub>1-3.5</sub> D<sub>1</sub> T<sub>1</sub> शान्तिं नोपलभामि च  
 (K<sub>5</sub> °म वै); Dn T<sub>3</sub> शान्तिं नोपलभेति च (sic); G<sub>3</sub>  
 M<sub>1</sub> शान्तिं नोपलभामहे. — After 22, D<sub>5.6</sub> T<sub>1</sub> G<sub>1-3</sub>  
 ins.:

57\* देवकीनन्दनं देवं वासुदेवमजं प्रभुम् ।

[ (T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> वीरं (for देवं). T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> जगद्- (for अजं).  
 T<sub>1</sub> G<sub>1.2</sub> विशुं (for प्रभुम्). ]

23 <sup>a</sup>) K<sub>3</sub> कृष्णं च तं (for जनार्दनं). B<sub>1</sub> G<sub>3</sub> धीरं  
 (for वीरं). — <sup>c</sup>) K<sub>1.2</sub> B<sub>3</sub> च; K<sub>3-5</sub> B<sub>2.5.6</sub> D<sub>1</sub>.  
 4.7.8 वि-; B<sub>1</sub> M<sub>1</sub> तु (for हि). K<sub>1-3.5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3.5</sub>  
 M गतं कृष्णं; D<sub>5.6</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>1.2</sub> मृतं कृष्णं (for गतं  
 विष्णुं). — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub> om. from मुमुहु up to भवान (in  
 24<sup>d</sup>). K<sub>3</sub> ममाद्य; T<sub>3</sub> मर्माणि (for ममापि). D<sub>1</sub>  
 ममापि च पराभवं; T<sub>1</sub> उच्छ्रामामि पुनः पुनः.

24 K<sub>1</sub> om. up to भवान (in 24<sup>d</sup>) (cf. v. l. 23).  
 D<sub>1</sub> om. 24<sup>ab</sup>. — <sup>a</sup>) K<sub>1.2.5</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>1-3</sub> प्रणष्ट-; T<sub>1</sub>  
 प्रनष्टं (for °ष्ट-). K<sub>5</sub> -ज्ञात-; D<sub>5.6</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>1-3.5</sub> M  
 -ज्ञान- (for -ज्ञाति-). — <sup>b</sup>) K<sub>1.2</sub> शून्योस्मिन् (for  
 शून्यस्य). — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub> सत्तमः. G<sub>3</sub> यथोक्तेनापि सत्तम.

25 After the ref., D<sub>5.6</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>1.2</sub> ins.:

विनष्टाः कुशुशादूल न ताञ्शोचितुमर्हसि ॥ २५  
 भवितव्यं तथा तद्धि दिष्टमेतन्महात्मनाम् ।  
 उपेक्षितं च कृष्णेन शक्तेनापि व्यपोहितुम् ॥ २६  
 त्र्यैलोक्यमपि कृष्णो हि कृत्स्नं स्थावरजङ्गमम् ।  
 प्रसहेदन्यथा कर्तुं किमु शापं मनीषिणाम् ॥ २७  
 रथस्य पुरतो याति यः स चक्रगदाधरः ।  
 तव स्नेहात्पुराणर्षिर्वासुदेवश्चतुर्भुजः ॥ २८  
 कृत्वा भारावतरणं पृथिव्याः पृथुलोचनः ।

मोक्षयित्वा जगत्सर्वं गतः स्वस्थानमुत्तमम् ॥ २९  
 त्वया त्विह महत्कर्म देवानां पुरुषर्षभ ।  
 कृतं भीमसहायेन यमाभ्यां च महाभुज ॥ ३०  
 कृतकृत्यांश्च वो मन्ये संसिद्धान्कुरुपुंगव ।  
 गमनं प्राप्तकालं च तद्धि श्रेयो मतं मम ॥ ३१  
 बलं बुद्धिश्च तेजश्च प्रतिपत्तिश्च भारत ।  
 भवन्ति भवकालेषु विपद्यन्ते विपर्यये ॥ ३२  
 कालमूलमिदं सर्वं जगद्बीजं धनंजय ।

58\* देवांशा देवदेवेन संभूतास्ते गताः सह ।  
 धर्मन्यवस्थारक्षार्थं देवेन समुपेक्षिताः ।

[ (L. 1) T<sub>3</sub> देवांशौ; G<sub>1</sub> देवांशं (for 'शा'). D<sub>5.6</sub> भूनेन (for -देवेन). T<sub>3</sub> सहस्रशः (for गताः सह). ]  
 —<sup>o</sup> K<sub>1</sub> श्वापाद् (for -शाप-). —<sup>o</sup> D<sub>5.6</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>1.2</sub> याता जनार्दनैव. —<sup>d</sup> M<sub>1</sub> त्वं (for ताञ्).

26<sup>a</sup>) K<sub>3</sub> D<sub>1</sub> यथा; D<sub>6</sub> T<sub>1</sub> तदा (for तथा). K<sub>3</sub> T<sub>2</sub> विद्धि; K<sub>4</sub> D<sub>1-3.7-9</sub> T<sub>3</sub> तच्च (for तद्धि). —<sup>b</sup>) K<sub>1.3.5</sub> T<sub>3</sub> G<sub>2.5</sub> दृष्टम् (for द्धि°). K<sub>3</sub> B<sub>2</sub> D<sub>1.5-7</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2.3.5</sub> M<sub>2-4</sub> महात्मना; K<sub>5</sub> T<sub>3</sub> M<sub>1.5</sub> 'हमनः (for 'त्मनाम्). —<sup>o</sup>) K<sub>2</sub> B<sub>1.2.4-6</sub> D<sub>3</sub> उपेक्षितश्च (for 'क्षितं). K<sub>3</sub> हि (for च). K<sub>1</sub> उपेक्षतानां कृष्णेन (sic). —<sup>d</sup>) G<sub>3</sub> शक्तेन विनिवारितुं.

27<sup>a</sup>) K<sub>1</sub> B D (except D<sub>5.6</sub>) T<sub>3</sub> गोविन्दः; G<sub>3</sub> कृष्णेन (for कृष्णो हि). T<sub>1</sub> [s]यं; M<sub>1</sub> [s]पि (for दि). —<sup>b</sup>) G<sub>3</sub> सृष्टं (for कृत्स्नं). K<sub>1</sub> स्थास्तु च; K<sub>3</sub> सस्थाणुः; K<sub>5</sub> संस्थानुः (for स्थावर-). —<sup>o</sup>) K<sub>1-3.5</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1-3.5</sub> प्रतरेद्; D<sub>5.6</sub> T G<sub>1-3</sub> प्रभुरेव (for प्रसहेद्). —<sup>d</sup>) G<sub>3.5</sub> M कुतः (for किमु). K<sub>1-3</sub> महर्षिजं (K<sub>1</sub> 'तं); B<sub>3</sub> महात्मनां (for मनीषिणाम्). K<sub>4</sub> B<sub>1.2.4-6</sub> D (except D<sub>5.6</sub>) T<sub>1.4</sub> कुतः शापं महात्मनां (T<sub>1</sub> 'हर्षिणां); K<sub>5</sub> किमुतार्थमहर्षितं (sic). — After 27, D<sub>5.6</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>1.2</sub> M<sub>1.4</sub> ins.:

59\* त्रियश्च ताः पुरा शसाः प्रहासकुपितेन वै ।  
 अष्टावक्रेण मुनिना तदर्थं त्वद्बलक्षयः ।

[ (L. 1) D<sub>5.6</sub> प्रहासे; G<sub>1</sub> M<sub>4</sub> प्रमास- (for प्रहास-). — (L. 2) D<sub>5</sub> तद् (for त्वद्). T<sub>2</sub> तदर्थं वै बलक्षयं (for the post. half). ]

28<sup>b</sup>) K<sub>3</sub> यन्ते; K<sub>4</sub> D<sub>7</sub> शंखः; T<sub>3</sub> G<sub>3</sub> यस्य (for यः स). —<sup>o</sup>) D<sub>1.7</sub> पुराणर्षेर् (for 'णर्षिर्).

29<sup>b</sup>) K<sub>5</sub> पृथिव्यां (for 'च्याः). K<sub>1</sub> पृथिव्यायतलोचनः. —<sup>o</sup>) K<sub>1-3.5</sub> T<sub>1.3</sub> G<sub>1-3.5</sub> M मोहयित्वा (for मोक्ष°). K<sub>3</sub> B D (except D<sub>5.6</sub>) तनुं प्राप्तः; T<sub>3</sub> जगत्प्राप्तः (for जगत्सर्वं). —<sup>d</sup>) K<sub>1.5</sub> G<sub>2</sub> M<sub>1</sub> गतः; K<sub>4</sub> B D (except D<sub>5.6</sub>) T<sub>2.3</sub> कृष्णः; M<sub>2</sub> इतः (for गतः). B<sub>2</sub> G<sub>3</sub> स्वं (for स्व-). G<sub>5</sub> गतः स्थान-मनुत्तमं.

30<sup>a</sup>) K<sub>3</sub> B D (except D<sub>5.6</sub>) T<sub>3</sub> [अ]पि (for तु).

31<sup>b</sup>) K<sub>5</sub> संसिद्धा. B<sub>2</sub> पुंगवान्; D<sub>1</sub> नन्दन (for पुंगव). K<sub>3</sub> संसिद्धौ कुरुपुंगवान्; D<sub>1</sub> धान्पुरुषर्षभ; G<sub>5</sub> M<sub>2-4</sub> 'द्वाः कुरुपुंगवाः. —<sup>o</sup>) K<sub>1</sub> वै; K<sub>2</sub> B<sub>3.6</sub> D<sub>1</sub> D<sub>5.6</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1.2.5</sub> M वस् (for च). —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub> तद्वत्; G<sub>3</sub> सिद्धि- (for तद्धि). K<sub>5</sub> मते (for मतं). B D (except D<sub>5-7</sub>) T<sub>3</sub> इदं श्रेयस्करं विमो.

32<sup>a</sup>) B (except B<sub>3</sub>) D<sub>n</sub> D<sub>1-4.8.9</sub> एवं (for बलं). — D<sub>1</sub> reads the three lines, 32<sup>a</sup>-33<sup>d</sup>, at the end of the adhy. —<sup>o</sup>) K<sub>1.2</sub> तव; T<sub>2</sub> भावः; T<sub>3</sub> G<sub>1.2</sub> भव्य- (for भव-). K<sub>3</sub> भवन्ति भाग्यकाले तु. —<sup>d</sup>) D<sub>5.6</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1-3.5</sub> M विपद्यन्ति (for 'द्यन्ते). — After 32, M<sub>4</sub> ins.:

60\* स्वयैकेन हताः पूर्वं भीष्मकर्णादयो नृपाः ।  
 ते मामर्जुन कालोत्थकर्मणाभिभवो न सः ।  
 त्वया यत्कौरवा ध्वस्ता यदाभीरैर्भवाञ्जितः ।

33 For the sequence in D<sub>1</sub>, cf. v. l. 32. —<sup>a</sup>) K<sub>3</sub> शून्यम् (for 'मूलम्). B<sub>3</sub> मतं; D<sub>1.6</sub> यतः (for इदं). K<sub>1.2.4</sub> D<sub>7-7</sub> T G<sub>1-3.5</sub> विद्धि (for सर्वं). —<sup>b</sup>) B<sub>3.4</sub> D<sub>3</sub> हीदं (for बीजं). K<sub>1.2.4.5</sub> D<sub>5-7</sub> T G<sub>1-3.5</sub> M सर्वं भरतसत्तम; K<sub>3</sub> विद्धि त्वं भरतर्षभ. —<sup>o</sup>) G<sub>2</sub> समादत्त; G<sub>8</sub> 'द्यन्ते (for 'द्यन्ते). —<sup>d</sup>) T<sub>1</sub> सर्वम्

काल एव समादत्ते पुनरेव यदृच्छया ॥ ३३  
 स एव बलवान्भूत्वा पुनर्भवति दुर्बलः ।  
 स एवेशश्च भूत्वेह परैराज्ञाप्यते पुनः ॥ ३४  
 कृतकृत्यानि चास्त्राणि गतान्यद्य यथागतम् ।  
 पुनरेष्यन्ति ते हस्तं यदा कालो भविष्यति ॥ ३५  
 कालो गन्तुं गतिं मुख्यां भवतामपि भारत ।

एतच्छ्रेयो हि वो मन्ये परमं भरतर्षभ ॥ ३६  
 एतद्वचनमाज्ञाय व्यासस्यामिततेजसः ।  
 अनुज्ञातो ययौ पार्थो नगरं नागसाह्वयम् ॥ ३७  
 प्रविश्य च पुरीं वीरः समासाद्य युधिष्ठिरम् ।  
 आचष्ट तद्यथावृत्तं वृष्ण्यन्धकजनं प्रति ॥ ३८

C. 16. 292  
 B. 16. B. 35  
 K. 16. 9. 43

इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

### ॥ मौसलपर्व समाप्तम् ॥

(for पुनर्). D<sub>1</sub>. 6 T<sub>1</sub>. 2. 4 G<sub>1</sub>. 2. 5 M एतद् (for एव).

34 <sup>b</sup>) D<sub>1</sub> पश्चाद् (for पुनर्). K<sub>1</sub> निर्बलः (for दुर्बलः). D<sub>1</sub> परैराज्ञाप्यते पुनः. — <sup>c</sup>) K<sub>2</sub> एवेशः; T<sub>1</sub> योगेशश्च; M<sub>1</sub> एवेशश्च (for एवेशश्च). K<sub>1</sub>. 2 भूत्वेह (for भूत्वेह). K<sub>3-5</sub> स एव चे (K<sub>3</sub> ते) श्वरो भूत्वा; T<sub>2</sub> स देवेशश्च भूत्वा हि; G<sub>3</sub> स विवेशश्च भूत्वेव; G<sub>5</sub> M<sub>2</sub>. 3 स एवेह पतिर्भूत्वा; M<sub>1</sub> सर्व एव हसेतिर्भू (sic). — <sup>d</sup>) T<sub>2</sub> पुरा (for परैर्). B<sub>3</sub> ज्ञातप्यते; D<sub>1</sub> ज्ञाप्याय तत् (for ज्ञाप्यते). M<sub>1</sub> परैराज्ञाप्यते पुनः (sic).

35 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> M<sub>6</sub> शास्त्राणि; K<sub>3</sub> T<sub>3</sub> श° (for चा°). — <sup>b</sup>) K<sub>3</sub> च; B<sub>3</sub> [इ]ह; B<sub>6</sub> [अ]पि; D<sub>1</sub> [ए]व (for [अ]द्य). D<sub>3</sub> गतागतं (for यथा°). — <sup>c</sup>) D<sub>6</sub> T<sub>3</sub> एष्यति. K<sub>2</sub> हस्तं ते (by transp.); Bom. ed. ते हस्ते. — <sup>d</sup>) G<sub>5</sub> कार्यो (for कालो). D<sub>3</sub> भवति (for भविष्यति).

36 <sup>a</sup>) D<sub>1</sub> कालो गतिं गतां मुख्यां. — K<sub>1</sub> om. 36<sup>cd</sup>. — <sup>c</sup>) D<sub>1</sub> ते; T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> M<sub>5</sub> [अ]हं (for वो). — <sup>d</sup>) K<sub>6</sub> गमनं; D<sub>3</sub> परं च (for परमं). B<sub>2</sub> परमं पुरुषर्षभ; D<sub>6</sub>. 6 T<sub>1</sub> परमं भरत ध्रुवं; T<sub>1</sub>. 2 G<sub>1-3</sub>. 5 M 'मं भवतां (G<sub>5</sub> M<sub>3-5</sub> 'ता) ध्रुवं.

37 <sup>a</sup>) D<sub>6</sub>. 6 T<sub>2</sub>. 4 G<sub>1</sub>. 2. 5 M<sub>1-3</sub> एवं (for एतद्). T<sub>4</sub> G<sub>1</sub>. 2 आस्थाय (for आज्ञाय). — <sup>c</sup>) K<sub>1</sub>. 2 अनुज्ञाप्य; M<sub>1</sub> ज्ञाय (for ज्ञातो). — <sup>d</sup>) K<sub>5</sub> नगरं गजसाह्वयं.

38 K<sub>1</sub>. 2 om. 38. — <sup>a</sup>) K<sub>4</sub> स प्रविश्य (for

प्रविश्य च). K<sub>3</sub> D<sub>3</sub> T<sub>3</sub> पुरं (for पुरीं). M<sub>1</sub> रम्यां (for वीरः). — <sup>b</sup>) K<sub>3</sub> [इ]तरेतरं; K<sub>4</sub>. 5 D<sub>1</sub> परस्परं (for युधिष्ठिरम्). — D<sub>2</sub> reads 38<sup>cd</sup> inf. lin. after colophon 38<sup>cd</sup>. — <sup>c</sup>) K<sub>6</sub> आचष्टेय यथावृत्तं; D<sub>3</sub> आचष्ट तदा वृद्ध. — <sup>d</sup>) B<sub>1</sub>. 5. 6 D<sub>n</sub> D<sub>2-4</sub>. 9 T<sub>1</sub>. 3 कुलं; G<sub>3</sub> -वधं (for -जनं). — After 38, D<sub>1</sub> reads 32<sup>c</sup>-33<sup>d</sup>.

Colophon. — Adhy. name : K<sub>1-3</sub> व्यासार्जुनसमागमः; G<sub>2</sub> अर्जुनपरिमवकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both) : K<sub>2</sub> D<sub>n</sub> D<sub>3</sub>. 9 8; D<sub>5</sub> T G<sub>1-3</sub>. 5 M 9 (as in text); D<sub>6</sub> 7. — Śloka no. : D<sub>n</sub> D<sub>9</sub> 38.

After the last colophon, K<sub>1</sub> concludes with :

समाप्तं चेदं मौसलपर्वणि । शुभम् । अस्यानु महाप्रास्थानिकं नाम पर्वं यस्यायं प्रतिसंधिः ।

जनमेजयः ।

वृष्ण्यन्धककुले श्रुत्वा मौसलं भृशदारुणम् ।

पाण्डवाः किमकुर्वन्ते तथा कृष्णे दिवं गते ॥

मौसले पर्वणि अमी वृत्तान्ताः । वृष्णिशापः । सुसलप्रसाधः । उत्पातदर्शनं । प्रभासतीर्थयात्रा । भोजवृष्ण्यन्धकादिनाशः । दारुकविसर्जनम् । वासुदेवार्जुनसमागमः । वासुदेवोत्क्रमणम् । बलदेववासुदेवयोः स्वस्थानगमनं । स्त्रीप्रलापः । औष्वदेहिकं । द्वारकानियोगं । सागरेण द्वारकाप्लवनं । अर्जुनस्यास्त्रादिनाशः । स्त्रीहरणम् । वज्राभियेकः । व्यासार्जुनसमामगमश्चेति ।

इत्येतन्मौसलं पर्वं षोडशं परिकीर्तितम् ।

अध्याया अष्टौ संख्याताः श्लोकानां च शतत्रयम् ।

विंशतिश्च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ।

K2 concludes with :

मुसुलेऽमी वृत्तान्ताः । वृष्णिशापः । मुसुलप्रसूतिः । उत्पात-  
दर्शनं । प्रभासतीर्थयात्राप्रयाणं । भोजवृष्ण्यन्धकादीनां परस्पर-  
विनाशः । दारुकविसर्जनं । बलदेववामुदेवयोः स्वस्थानगमनं ।  
वसुदेवार्जुनसमागमः । वसुदेवोत्क्रमणं । स्त्रीप्रलापः । आर्ध्व-  
देहिकं । द्वारकानिर्याणं । सागरेण द्वारकाप्लावनं । अर्जुनस्यास्त्रादि-  
नाशः । स्त्रीहरणं । कुरुक्षेत्रावतरणं । वज्राभिषेकः । व्यासाजुन-  
समागमश्चेति । समाप्तं मुसुलपर्वं ।

इत्येतन्मौसुलं पर्वं षोडशं परिकीर्तितः ।

अध्याया अष्टौ संख्याताः श्लोकानां च शतत्रयम् ।

विंशानिश्च ततः श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ।

अध्याय ८ । श्लोक ३२० । संवत् १८२८ मि. वै. कृ. ६ भृ. ।  
लिपिकृतं मिश्रभगवान्द्रास शु० ।

K3 concludes with :

मौशलं पर्वं समाप्तं षोडशम् । अत्र वृत्तान्ताः । १ यदुशापः ।  
२ वज्रमुशलप्रवेशः । ३ उत्पातदर्शनं । ४ प्रभासतीर्थयात्रा । ५  
भोजवृष्ण्यन्धकादीनां विनाशः । ६ दारुकविसर्जनं । ७ वासुदेव-  
स्वर्गगमनं । ८ अर्जुनवसुदेवसमागमः । ९ वसुदेवस्त्रीविलापः । १०  
वसुदेवोर्ध्वदेहिकं । ११ अर्जुनस्य द्वारकागमनं । १२ निर्याणं । १३  
पुरीप्लावनं । १४ अर्जुनस्यास्त्रनाशः । १५ वृष्णिकलत्रहरणं । १६  
कुरुक्षेत्रावतारः । १७ वज्राभिषेकः । १८ व्यासाजुनसमागमश्चेति ॥  
समाप्तं मौशलं पर्वं । अतः परं महाप्रास्थानिकं (sic) पर्वं  
भविष्यति । तस्यार्थं प्रतिसंधिः श्लोकः ।

जनमेजय उवाच ।

एवं वृष्ण्यन्धककुले श्रुत्वा मौशलमाहवम् ।

पाण्डवाः किमकुर्वन्त तदा कृष्णं दिवं गते ॥ १ ॥

शुभं भवतु ।

K4 concludes with :

संपूर्णं शकं १६७७ युवा नाम संवत्सरे मार्गशीर्षकृष्ण ३०  
अमावास्या गुरौ दिने । भगवानभटेन लिखितोयं पुस्तकं ।  
श्रीमहाभारते मौशलपर्वं समाप्तं ॥ शुभं भवतु ॥ श्रीरामचन्द्राय  
नमः ।

K5 concludes with :

मौशलपर्वं षोडशं समाप्तं ॥ अस्यानु महाप्रस्थानिकं भवि-  
ष्यति ॥ श्रीरामाय नमः ।

B1, 8, 1 conclude with :

मौसलं पर्वं समाप्तं ।

B2 concludes with :

मौसलं पर्वं समाप्तं । श्रीहरिः शरणमास्तां । श्रीहरिः । श्रीः ।  
श्रीकृष्णो जयतां । श्रीवामनाय नमः ।

B3 concludes with :

मौसलं पर्वं समाप्तं ।

जनमेजय उवाच ।

एवं वृष्ण्यन्धककुले श्रुत्वा मौसलमाहवम् ।

पाण्डवाः किमकुर्वन्त तथा कृष्णं दिवं गते ॥

B3 concludes with :

मौसलं पर्वं समाप्तम् । अतः परं महाप्रस्थानिकं पर्वं भवि-  
ष्यति । तस्यार्थमाद्यः श्लोकः ।

जनमेजय उवाच ।

एवं वृष्ण्यन्धककुले श्रुत्वा मौसलमाहवम् ।

पाण्डवाः किमकुर्वन्त तथा कृष्णं दिवं गते ॥

Dn1 concludes with :

मौशलपर्वेद्दे समाप्तमिति ।

D1 concludes with :

मौसलपर्वं समाप्तमिति शुभमस्तु ॥ संवत् १५४२ समये  
श्रावणमासे सुदहादसिबुद्धवासरे विश्वेश्वरकाइयां समीपे ॥ शुभं ॥  
भैरवाय नमः ॥ अतः परं महाप्रस्थानिकं ॥

जनमेजयः ।

एवं वृष्ण्यन्धककुले श्रुत्वा मौसलमाहवम् ।

पाण्डवाः किमकुर्वन्त तथा कृष्णं दिवं गते ॥

D2 concludes with :

मौसलपर्वं समाप्तं ॥ शुभमस्तु ॥ संवत् १६६९ समये  
भाद्रपदवदि ८ ॥ भा ६ ॥

D3 concludes with :

कृष्णार्पणमस्तु ॥ श्रीलक्ष्मीनृसिंहसिद्धेश्वरार्पणमस्तु । श्रीशके  
१५७७ मन्मथसंवत्सरे फाल्गुनशुद्धसप्तम्यां तदिनी धृतपापस्थित-  
नारायणभट्टस्य आत्मजेन कोनैरभटेनेद्दे पुस्तकं लिखितं ॥ शुभं  
भवतु ।

D4 concludes with :

मौसलं पर्वं समाप्तं ॥ शुभमस्तु ॥ अस्यानन्तरं महाप्रस्थानिकं  
पर्वं भविष्यति । तस्यार्थमाद्यश्लोकः ।

## मौसलपर्व

## मौसलपर्व ]

जनमेजय उवाच ।

एवं वृष्यन्धककुले श्रुत्वा मौसलमाहवम् ।  
पाण्डवाः किमकुर्वन्त तथा कृष्णे द्विवं गते ॥

श्रीरस्तु ॥ भा ४२ ॥

D<sub>2</sub> concludes with :

समाप्ते मौसले राजन्वस्त्राद्यैश्चार्य्यं वाचकम् ।

ब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्या वेदवेदान्तपारगान् ॥

मौसलपर्व समाप्तं । शुभमस्तु ॥ ग्रंथसंख्या २६० ॥ भा ५७ ॥

D<sub>6</sub> concludes with :

समाप्ते मौसले राजन्वस्त्राद्यैश्चार्य्यं वाचकम् ।

ब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्या गन्धमाल्यसमन्वितम् ॥

मौसलपर्व समाप्तं ॥

D<sub>7</sub> concludes with :

मौसलपर्व समाप्तं । श्रीः ॥ श्री अरुणगिरीशाय नमः ॥  
॥ श्रीः ॥ श्रीराम ॥ भा ३३ ॥

D<sub>3</sub> concludes with :

मौशलं पर्वं समाप्तं । अत्रामी वृत्तान्ताः । ऋषिशापः ।  
दुर्निमित्तं । तीर्थयात्रा । वृष्णिनाशः । हलधरोत्क्रान्तिः । दारु-  
विसर्जनं । वासुदेवोत्क्रान्तिः । अर्जुनागमनं । स्त्रीविलापः ।  
वृष्णिदाहः । द्वारकानिर्वाणं । समुद्रप्लावनं । दस्यूनां युद्धं ।  
गाण्डीवपराभवः । अस्त्रविपत्तिः । कलत्रहरणं । कुरुक्षेत्रावतरणं ।  
वज्राम्बिकः ॥ व्यासवाक्यं । अतः परं महाप्रस्थानिकं । तस्याय-  
मभिसंधिः ।

एवं वृष्यन्धककुलेत्यादि ।

D<sub>9</sub> concludes with :

मौशलपर्वणि समाप्तं ।

T<sub>2</sub> concludes with :

बभ्रुव्यामः पिंगजटावद्भक्त्यापः

प्रांशुर्दण्डी कृष्णमृगत्वक्षपरिधानः ।

साक्षाल्लोकान्पावयमानः कविमुख्यः

पाराशर्यः पर्वं सुरूपं विवृणोतु ॥

मौसलपर्व समाप्तं । श्रीकृष्णाय नमः ।

T<sub>3</sub> concludes with :

करकृतमपरार्धं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ।

मौसलपर्वं समाप्तं । श्रीरामचन्द्रपरब्रह्मणे । कृष्णार्पणमस्तु  
वाङ्मिरसनामसंवत्सरश्रावणमासः । अङ्गारकवरं नोरि लक्ष्मणस्य-  
गारि प्रतिनुन्नक्रमाननु मौसलपर्वं कोचलं कोटि वैकटारिगारि-  
किमन्निप्रगलसुन्दर्य समाप्तमुगात्राशियिचेनु श्रीसीतारामपर्व-  
मस्तु । श्रीः ८७ कृत्वा लिखितं ज्ञेयम् ।

T<sub>4</sub> concludes with :

समाप्ते मौसले राजन्वस्त्राद्यैश्चार्य्यं वाचकम् ।

ब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्या गन्धमाल्यसमन्वितम् ॥

इति मौसलं पर्वं समाप्तं । श्रीकृष्णाय नमः ॥

G<sub>1</sub> concludes with :

समाप्ते मौसले राजन्वस्त्राद्यैश्चार्य्यं वाचकम् ।

ब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्या गन्धमाल्यसमन्वितम् ।

मौसलपर्वं समाप्तं । हरिः ॐ । शुभमस्तु । श्रीगुरुभ्यो नमः ।

करकृतमपरार्धं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ।

हरिः ॐ । ॐ । श्री श्री श्री ॥

G<sub>3</sub> concludes with :

मौसलपर्वसमाप्तिर्जाता ।

G<sub>5</sub> concludes with :

श्रीकृष्णः शरणं मम । ॐ तत्सत् ॥ मौसलं पर्वं संपूर्णं ॥

M<sub>1</sub> concludes with :

समाप्तं च मौसलपर्वं । श्रीगणपतये नमः ।

M<sub>2</sub> concludes with :

मौसलपर्वं समाप्तं ।

कर्मणा मनसा वाचा या चेष्टा मम नित्यदाः ।  
केशवाराधने साक्षाजन्मजन्मान्तरेष्वपि ॥

M<sub>3</sub> concludes with :

मौसलपर्वं समाप्तं । वासुदेवाय नमः । शुभं भवतु । श्री-  
गुरुभ्यो नमः ॥

M<sub>4</sub> concludes with :

मौसलं समाप्तं ।

## APPENDIX I

This Appendix gives the additional passage found in certain MSS. which was too long for being included in the footnotes to the constituted text. The variants cited below the passage are of the same order as those cited below the additional (star)

1

T G<sub>1-3</sub>, 5 M ins. after 16, 5, 25 : D<sub>2, 6</sub> after 15, 5. 25<sup>abc</sup> :

नमो नमस्ते भगवन्शार्ङ्गधन्व-  
 न्यर्मस्थित्या प्रादुरासीर्धरायाम् ।  
 कंसाख्यादीन्देवशत्रूंश्च सर्वा-  
 न्हत्वा भूमिः स्थापिता भारतसा ।  
 दिव्यं स्थानमजरं चाप्रमेयं [ 5 ]  
 दुर्विशेषं चागमैर्गन्धमध्यम् ।  
 गच्छ प्रभो रक्ष चार्तिं प्रपन्ना-  
 न्कल्पे कल्पे जायमान स्वमूर्त्या ।

1

[ (L. 1) D<sub>2, 6</sub> om. from नमो up to पूजयता (in line 15). T<sub>4</sub> G<sub>2</sub> नमस्ते (for नमो). — (L. 2) T<sub>2</sub> धर्मस्थित्या; G<sub>3</sub> धर्मस्थित्या; G<sub>5</sub> M स्थित्यर्थ (for स्थित्या). T<sub>4</sub> G<sub>2, 5</sub> M<sub>1, 6</sub> प्रादुरासीद् (for रासीर्). T<sub>2</sub> M<sub>3</sub> धरण्या; M<sub>5</sub> तमायां (for धरायाम्). — (L. 3) T<sub>1</sub> कंसादिकान्; T<sub>3</sub> साख्यान्; G<sub>3</sub> स्येयान् (for ख्यादीन्). — (L. 5) T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> त्वजरं (for अ°). T<sub>3</sub> तु (for च). — (L. 6) T<sub>3</sub> om. दुर्विशेषं. M<sub>3</sub> दिव्यम् (for गन्धम्). T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> आर्धं; G<sub>5</sub> M<sub>2, 3</sub> अस्य; M<sub>5</sub> अच (for अयम्). — (L. 7) T<sub>1, 3</sub> G<sub>3</sub> M<sub>5</sub> चास्मान् (for चार्तिं). — (L. 8) T<sub>1</sub> M<sub>3</sub> जायमानान्; T<sub>4</sub> G<sub>1, 2</sub> M<sub>2</sub> मानः (for मान). T<sub>1</sub> स्वमूर्त्या; T<sub>4</sub> G<sub>1</sub> च मूर्त्या; G<sub>2</sub> च मूर्त्या (for स्वमूर्त्या). — (L. 9) T<sub>1</sub> संवाः प्रगन्ध (for संवोऽनुगन्ध). — (L. 10) T<sub>1</sub> भक्त्या युक्ता; T<sub>3</sub> श्रेयोयुक्तं; G<sub>3, 5</sub> M<sub>5</sub> श्रद्धायुक्ताः (G<sub>5</sub> क्तं; M<sub>5</sub> क्तः) (for श्रिया युक्तं). T<sub>1</sub> श्रुष्टिं (for श्रुष्ट्या). T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> ववधुः (for वधुं). — (L. 11) T<sub>2</sub> [अ]श्रावीत्; T<sub>4</sub> G<sub>1, 2</sub> चासीत् (for धा°). M<sub>2, 4</sub>

passages, excluding corrupt readings and discrepant readings of single MSS., while minor variants are generally ignored and obvious scribal errors silently corrected.

इत्येवमुक्त्वा देवसंवोऽनुगन्ध  
 श्रिया युक्तं पुष्पवृष्ट्या चवर्ष । [ 10 ]  
 वाणी ह्यासीत्संश्रिता रूपिणी सा  
 भानोर्मध्ये प्रविश त्वं तु राजन् ।  
 भुजैश्चतुर्भिः समुपेतं ममेदं  
 रूपं विशिष्टं दिवि संस्थितं च ।  
 भूमौ गतं पूजयताप्रमेयं [ 15 ]  
 सदा हि तस्मिन्निवसामि देवाः ।  
 देवा निवृत्तास्तपदं नामुवन्तो  
 बुद्ध्या देवं संस्वरन्तः प्रतीताः ।  
 ब्रह्माद्यास्ते तद्गुणान्कीर्तयन्तः  
 शुभाल्लोकान्त्वान्प्रपेदुः सुरेन्द्राः । [ 20 ]

संश्रुता; M<sub>5</sub> संश्रिणी (for संश्रिता). M<sub>5</sub> च (for सा). — (L. 12) T<sub>1, 3</sub> G<sub>3</sub> विद्यतस्तस्य; G<sub>5</sub> M<sub>2</sub> प्रविश तं तु; M<sub>1, 3, 4</sub> प्र(M<sub>1</sub> प्रा)विश(M<sub>3</sub> शं)तस्तु (for प्रविश त्वं तु). T<sub>2</sub> च (for तु). — (L. 13) T<sub>4</sub> भुजैश्च (for भुजैश्च). G<sub>2</sub> M<sub>5</sub> समुपेतं (for पेतं). T<sub>2</sub> ए[दं]; G<sub>3</sub> एतद्; M<sub>5</sub> एतं (for ममेदं). — (L. 14) T<sub>3</sub> दिवि वै; G<sub>1, 2</sub> जीवितं (for दिवि). — (L. 15) T<sub>1</sub> भूमिं (for भूमौ). T<sub>2, 3</sub> पूजयिता (for यता). D<sub>2, 6</sub> प्रमेयं (for [अ]प्रमेयं). — (L. 16) G<sub>3</sub> तथा (for सदा). G<sub>2</sub> [अ]स्मि (for हि). D<sub>2, 6</sub> निवसाव; T<sub>3</sub> साम; T<sub>4</sub> संति; G<sub>1, 2</sub> सामीनि; G<sub>5</sub> M<sub>1-3</sub> प्रवसामि (for निव°). D<sub>2, 6</sub> देवे (for देवाः). — (L. 17) T<sub>1</sub> श्रुत्वा देवाश्च; G<sub>3</sub> M<sub>2, 4, 5</sub> निवृत्ता देवाश्च (by transp.). T<sub>2</sub> -पदं (for -पदं). T<sub>1</sub> नोद्वृतं (sic); T<sub>2, 3</sub> G<sub>5</sub> प्राप्नुवन्तो (for नामु°). — (L. 18) T<sub>1</sub> प्रत्यदेशं (sic); G<sub>3</sub> बुद्ध्यादेशं; M<sub>4</sub> बुद्ध्या देवाः (for बुद्ध्या देवं). — (L. 19) T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> ब्रह्मेशाद्याश्च; T<sub>2</sub> ब्रह्माद्यस्ते (for शास्ते). G<sub>5</sub> M<sub>1-4</sub> -गुणं (for -गुणान्). — (L. 20) T<sub>1</sub> शुभाल्लं (for शुभाल्लं).

## CRITICAL NOTES

### On the Mausala-parvan

☞ Purely exegetical Notes are given sparingly and only where necessary. A few corrections and additions required in the constituted text, and in the Critical Apparatus given below the same, are included in the following Notes, enclosed within square brackets.

#### 2

4 °) सारण, son of रोहिणी, वसुदेव's wife, was a brother of Kṛṣṇa. He is mentioned as being present in the Sabhāparvan (2. 4. 26<sup>d</sup>).

6 <sup>b</sup>) वसु was the name not only of one of the Yādavas (commonly designated अक्षर, a reliable devotee of Kṛṣṇa), but also the name of a son of sage Viśvāmitra; and the question as posed by Sāraṇa and his associates would hence all the more enrage the sages. As Cv points out, the word अमित-नेत्रः can be, *prima facie*, vocative plural; but in another sense it can also be an adjective qualifying वसुः (gen. sing.) as referring to the sage's son.

10 °) [Line 5, *om.* (for जरा), and in its place, *ins.* Cv जरः (gloss : जरनामको व्याधः); Cn (gloss : जग नामा कश्चिन्नैवर्तः) जग (as in text).] — <sup>d</sup>) [Line 2, *before* वेत्स्यति, *ins.* Cv (gloss : शरवेधं करिष्यति).]

#### 3

☞ Compare the omens listed in 6. 2. 17 to 3. 42, and the Critical Notes on the same.

4 <sup>b</sup>) On विभिन्नमणिकाः Cv gives the following gloss : विभिन्नाः मणिकाः, वस्त्रादिस्थापनार्थं कृतानि मृगमयभाण्डानि, — quoting Amara 2. 9. 31.

16 <sup>d</sup>) See note on 6. 3. 28 and 30. — [Text : read तां दृष्ट्वा for तान्दृष्ट्वा. — Crit. App. : after <sup>d</sup>), substitute — K<sub>1</sub> T<sub>2</sub>. 4 M<sub>1</sub>. 2 तां; M<sub>2</sub> ता (for तान्), for — N (except K<sub>1</sub>), T<sub>1</sub>. 3 G<sub>1</sub>-3. 5 M<sub>3</sub>. 4 तान्; M<sub>2</sub> ता (for तां).]

19 Compare 11. 25. 40-42. In 11. 25. 45, Kṛṣṇa

himself definitely says : परस्परकृतं नाशमनः प्राप्स्यन्ति यात्रवाः । [ Colophon : after वासुदेववाक्यं, insert a semi-colon, and add Cv : कृष्णवाक्यं. ]

#### 4

3 For the gift to Kṛṣṇa of the *cakra* named Vajranābha, cf. 1. 216. 21.

9 The प्रमास is generally identified with what became known, in later times, as सोमनाथ in Gujarat.

16ff. In the inglorious night-attack by अश्वत्थामन् on the Pāṇḍava camp, as described in the Sauptika-parvan, कृप and कृतवर्मा (= हार्दिक्य) assisted the murder by preventing the victims escaping (cf. 10. 8. 5, 100). Hence the charge made by युयुधान (= सात्यकि = शैनेय), which was approved by प्रद्युम्न. In the counter-attack (4. 20), Kṛtavarmā refers to सात्यकि's own unchivalrous act in cutting off the head of भूरिश्रवस् (= वृषकेतु) — whose right hand was already cut off in the battle — an act disapproved by Kṛṣṇa and others (see 7. 118. 34-36). In defending his conduct, सात्यकि refers to the charge laid — wrongly as it turned out later — upon Kṛṣṇa himself regarding the stealing of the स्वयन्तक jewel. This offended सत्यभामा who sought Kṛṣṇa's sympathy and help. [ अक्षे, Cv : समीपे । cf. अक्षे नाटकविच्छेदे संख्यायां युधिभूषणे । समीपे रूपके स्थाने, quoted by Cv as from Amara. Sātyaki, however, replies by cutting off Kṛtavarmā's head (st. 27), and is himself attacked and killed by the opponents (st. 31). Kṛṣṇa's son प्रद्युम्न interferes and is himself killed (st. 33). Kṛṣṇa also joins in, and a general slaughter ensues (st. 36ff.).

[ Colophon : line 2, for नाश read नाशः; Cv : यादवसंहारः. ]



## 5

4-6 This Babhru (alias अक्रूर), upon whom Kṛṣṇa placed greatest reliance, and to whose care he wanted, pending Arjuna's arrival, to entrust the women-folk, was unfortunately himself killed; and the women at द्वारका had to be, under the circumstance, entrusted to the care of Kṛṣṇa's old father, वसुदेव.

10<sup>a</sup>-11<sup>b</sup> Kṛṣṇa's present assurance to the women would seem to be inconsistent with his divine nature and omniscience. He must have, as such, known that Arjuna was not likely to save them.

12 If श्वेत = श्वेतद्वीप, the geographical position assigned to it here would be different from the position assigned to it in the Śāntiparvan, 12. 322. 8<sup>a</sup> — क्षीरोदधेरुत्तरतो हि द्वीपः ।

21 [Line 4 : after M, ins. Cv.] — 29\*, line 2 : at the end of the para, add : Cv — स्वलक्ष्म्या सह ऊर्ध्वं गच्छन्निलयं रुक्मिण्याः स्वस्य च ऊर्ध्वं गमनमेव, न तु देहत्याग इति सूचितम् । The P. P. S. edition and Cv here give much additional matter emphasizing Kṛṣṇa's divine nature. This is not supported by most of the N MSS. used for our Critical Apparatus (vide Appendix No. I). For instance, Cv observes on 8. 31 : वासुदेवस्य शरीरं स्वर्गारोहणसमये जनमोहनार्थं कृत्वा कृत्रिमं शरीरम् । सहजविश्वरूपदेहस्य दाहायोगात् ।

## 6

3 [ <sup>a</sup> ) Add — ☞ Cv : नैतदस्तीति चात्रवीत् — कृष्णस्योपेक्षणादेतद्राज्यमेव नास्तीत्यत्रवीत् । ☞ ]

8-10 For the river-simile, which is of frequent occurrence in the Epic, see Droṇaparvan, adhy. 13. 8-18, and Notes on the same, p. 1145.

## 7

5 <sup>a</sup> ) The two pupils of अर्जुन are ( 1 ) सात्यकि (= शैनेय = युयुधान) and ( 2 ) प्रद्युम्न (= रौक्मिण्येय).

9 <sup>a</sup> ) चैत्र = शिशुपाल ; see 2. 42. 21.

10 For the death of एकलव्य, cf. 7. 156. 19ff.

11 <sup>a</sup> ) Even वसुदेव, the father of Kṛṣṇa — it should be noted — was puzzled to find his son taking

no steps to prevent the ignominious end of the family.

15 <sup>a</sup> ) Cf. 7. 10. 38<sup>ab</sup>. — <sup>d</sup> ) माधव, descendant of मधु, here used by कृष्ण to address his father वसुदेव.

## 8

1 वीभत्सुः = अर्जुनः. Cf. 4. 39. 16 — न कुर्या कर्म वीभत्सं युध्यमानः कथंचन । तेन देवमनुष्येषु वीभत्सुरिति विश्रुतः ॥

9 <sup>b</sup> ) निम्बुवान् — the several variants are nothing but marginal explanations of the somewhat unfamiliar original word.

17 <sup>a</sup> ) This mode of lamentation is still current in this particular region.

18 <sup>a</sup> ) अन्वारोहं — the wife's burning herself on the funeral pile of her husband — the custom of सती — is evidenced in the Epic in the case of Pāṇdu's wife माद्री ( 1. 117. 28 ); Vasudeva's wives देवकी, भद्रा, रोहिणी and मटिरा mentioned in the present stanza; and Kṛṣṇa's eight wives mentioned in 40\*. Some widows, such as the wives of अक्रूर ( st. 70 ), take to प्रव्रज्या or ascetic life; cf. also st. 72, where सत्यभामा and other wives of Kṛṣṇa are stated to have taken to tapas in forest. The custom was therefore ancient but not compulsory. It is also to be noted that the widow who actually burns herself ( सहगमन ) on the funeral pile along with the husband's corpse ( cf. 8. 24 ) is alone entitled to be called सती ( see Dr. P. V. Kane's History of Dharmaśāstra, Vol. II, pt. 1, p. 627 ).

21 <sup>a</sup> ) Vasudeva, Kṛṣṇa's father, is described as having the आश्रमेधिक छत्र in the front of his funeral procession, as he had actually performed an अश्वमेध sacrifice. Compare also 2. 42. 9.

35 <sup>a</sup> ) पादरक्षौ, foot soldiers or infantry along with the उत्तरायुधिकाः or reserve fighting-battalions.

43 <sup>a</sup> ) The first goal of the journey from द्वारका is said to be the पञ्चनद, the land of five rivers. These rivers are named सतलु (= Sutlej ), विपाशा (= Beas ), इरावती (= Rāvi ), चन्द्रभागा (= Chenab ), and बितस्ता (= Jhelum or Behub ), which water the region known as the Punjab. Before द्वारका was submerged under the ocean ( 8. 40 ), we will have to assume

that the modern Rana of Cutch was a region of considerable dry land allowing a straight north-western journey between Dvārakā and the Punjab, without being required to pass through the modern Sindh. The five rivers probably did not, in the pre-Epic age, unite into the one large river named Sindhu, flowing through modern Sindh. At least some of them, e. g., the Sarasvatī, joined the sea by independent south-western course, or following her course much longer than at present, was eventually dried up in the desert. This region was at the time inhabited by the Ābhiras, as mentioned in 9. 16. There are enough indications in the area of a violent geological transformation in a relatively modern period.

47 <sup>d</sup>) लोचनहारिणः, 'plunderers.'

9

5 <sup>a</sup>) The first guess of Vyāsa is expected to

be correct: viz. अवीरजामिघात or an attack from अभीरस ( who cannot be designated as real वीरस or heroes ). The Cn variant अवीरजानुगमन ( of which the commentator gives a word for-word explanation not at all appropriate to the context ) has therefore to be rejected.

27, 58\* The incident here mentioned can be read in the Brahmapurāṇa, 212. 83-84, 86—

यस्माद्विरूपरूपं मां मत्वा हासावमानना ।  
भवतीभिः कृता तस्मादेष शापं ददामि वः ॥ ८३  
मत्पसादेन भर्तारं लब्ध्वा तु पुरुषोत्तमम् ।  
मच्छापोपहताः सर्वा दस्युहस्तं गमिष्यथ ॥ ८४  
एवं तस्य मुनेः शापादष्टावक्रस्य केशवम् ।  
भर्तारं प्राप्य ताः प्राप्ता दस्युहस्तं वराङ्गनाः ॥ ८६

The curse of Aṣṭāvakra refers to the ladies being seized and taken away by the अभीरस.



## CONCORDANCE OF THIS EDITION

with the Bombay, Calcutta, and Madras (P. P. S. Sastri's) Editions

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
1 <sup>z</sup>	Not numbered	Not numbered	—
1. 1-6 <sup>ab</sup>	1. 1-6 <sup>ab</sup>	1-6 <sup>ab</sup>	1. 1-6 <sup>ab</sup>
1. 6 <sup>cd</sup>	1. 6 <sup>cd</sup>	6 <sup>cd</sup>	—
2 <sup>z</sup> (subst. 6 <sup>cd</sup> )	—	—	1. 6 <sup>cd</sup>
3 <sup>*</sup>	—	—	1. 7
1. 7-11	1. 7-11	7-11	1. 8-12
2. 1	1. 12	12	1. 13
4 <sup>*</sup>	—	—	—
2. 2-11 <sup>ab</sup>	1. 13-22 <sup>ab</sup>	13-22 <sup>ab</sup>	1. 14-23 <sup>ab</sup>
2. 11 <sup>cd</sup>	1. 22 <sup>cd</sup>	22 <sup>cd</sup>	—
2. 12	1. 23 <sup>ab</sup>	23 <sup>ab</sup>	1. 23 <sup>cd</sup>
2. 13-15 <sup>ab</sup>	1. 23 <sup>cd</sup> -25	23 <sup>cd</sup> -25	1. 24-26 <sup>ab</sup>
5 <sup>*</sup>	1. 26 <sup>ab</sup>	26 <sup>ab</sup>	—
2. 15 <sup>cd</sup>	1. 26 <sup>cd</sup>	26 <sup>cd</sup>	1. 26 <sup>d</sup>
2. 16 <sup>ab</sup>	1. 27 <sup>cd</sup>	27 <sup>ab</sup>	1. 26½
2. 16 <sup>cd</sup>	1. 27 <sup>cd</sup>	27 <sup>cd</sup>	1. 27½ <sup>ab</sup>
2. 17 <sup>ab</sup>	—	—	1. 27½ <sup>cd</sup>
6 <sup>*</sup> (subst. 17 <sup>ab</sup> )	1. 28 <sup>cd</sup>	28 <sup>ab</sup>	—
7 <sup>*</sup>	—	—	—
2. 17 <sup>cd</sup>	1. 28 <sup>cd</sup>	28 <sup>cd</sup>	1. 28½ <sup>ab</sup>
8 <sup>*</sup>	1. 29 <sup>ab</sup>	29 <sup>ab</sup>	1. 28½ <sup>cd</sup>
2. 18-20 <sup>ab</sup>	1. 29 <sup>cd</sup> -31 <sup>cd</sup>	29 <sup>cd</sup> -31	1. 29½-31½ <sup>ab</sup>
2. 20 <sup>cd</sup>	1. 31 <sup>cd</sup>	32	1. 31½ <sup>cd</sup>
3. 1	2. 1	33	2. 1
3. 2 <sup>ab</sup>	2. 2 <sup>ab</sup>	34 <sup>ab</sup>	2. 2 <sup>ab</sup>
9 <sup>*</sup> (subst. 2 <sup>ab</sup> )	—	—	—
10 <sup>*</sup>	—	—	—
3. 2 <sup>cd</sup>	2. 2 <sup>cd</sup>	34 <sup>cd</sup>	2. 2 <sup>cd</sup>
11 <sup>*</sup>	2. 3	35	—
3. 3-4 <sup>ab</sup>	2. 4-5 <sup>ab</sup>	36-37 <sup>ab</sup>	2. 3-4 <sup>ab</sup>
12 <sup>*</sup>	2. 5 <sup>cd</sup>	37 <sup>cd</sup>	—
3. 4 <sup>cd</sup>	2. 6	38	2. 4 <sup>cd</sup> , 4½
3. 5-13 <sup>ab</sup>	2. 7-15 <sup>ab</sup>	39-47 <sup>ab</sup>	2. 5½-13½ <sup>ab</sup>
13 <sup>z</sup>	—	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
3. 13 <sup>cd</sup> -20	2. 15 <sup>ed</sup> -22	47 <sup>cd</sup> -54	2. 13½ <sup>cd</sup> -20½
14*	—	—	—
3. 21-22	2. 23-24	55-56	2. 21½-22½
4. 1	3. 1	57	3. 1
15*	3. 2	58	3. 2
16*	—	—	—
4. 2 5	3. 3-6	59-62	3. 3-6
17*	—	—	3. 7
4. 6-17 <sup>ab</sup>	3. 7-18 <sup>ab</sup>	63-74 <sup>ab</sup>	3. 8-19 <sup>ab</sup>
4. 17 <sup>cd</sup>	3. 18 <sup>cd</sup>	74 <sup>cd</sup>	3. 19 <sup>cd</sup>
18* (subst. 17 <sup>cd</sup> )	—	—	3. 21 <sup>ab</sup>
4. 18	3. 19	75	3. 20
4. 19 <sup>ab</sup>	3. 20 <sup>ab</sup>	76 <sup>ab</sup>	—
4. 19 <sup>cd</sup>	3. 20 <sup>cd</sup>	76 <sup>cd</sup>	3. 21 <sup>cd</sup>
4. 20-23	3. 21-24	77-80	3. 22-25
4. 24 <sup>ab</sup>	3. 25 <sup>ab</sup>	81 <sup>ab</sup>	3. 25½
4. 24 <sup>cd</sup> -26 <sup>ab</sup>	3. 25 <sup>cd</sup> -27 <sup>ab</sup>	81 <sup>cd</sup> -83 <sup>ab</sup>	3. 26½-27½
4. 26 <sup>cd</sup>	3. 27 <sup>cd</sup>	83 <sup>cd</sup>	3. 28
4. 27-33 <sup>ab</sup>	3. 28-34 <sup>ab</sup>	84-90 <sup>ab</sup>	3. 29-35 <sup>ab</sup>
19* †	3. 34 <sup>cd</sup>	90 <sup>cd</sup>	3. 35 <sup>cd</sup>
4. 33 <sup>cd</sup>	3. 35 <sup>ab</sup>	91 <sup>ab</sup>	3. 35½
4. 34-46 <sup>ab</sup>	3. 35 <sup>cd</sup> -47 <sup>cd</sup>	91 <sup>cd</sup> -103	3. 36½-48½ <sup>ab</sup>
4. 46 <sup>cd</sup>	3. 47 <sup>cd</sup>	104	3. 48½ <sup>cd</sup>
5. 1	4. 1	105	4. 1
5. 2 <sup>ab</sup>	4. 2 <sup>ab</sup>	106 <sup>ab</sup>	4. 1½
5. 2 <sup>cd</sup> -4 <sup>ab</sup>	4. 2 <sup>cd</sup> -4 <sup>ab</sup>	106 <sup>cd</sup> -108 <sup>ab</sup>	4. 2½-3½
5. 4 <sup>cd</sup>	4. 4 <sup>cd</sup>	108 <sup>cd</sup>	4. 4
5. 5 <sup>ab</sup>	4. 5 <sup>ab</sup>	109 <sup>ab</sup>	4. 4½
5. 5 <sup>cd</sup> -6 <sup>ab</sup>	4. 5 <sup>cd</sup> -6 <sup>ab</sup>	109 <sup>cd</sup> -110 <sup>ab</sup>	4. 5½
5. 6 <sup>ab</sup>	4. 6 <sup>cd</sup>	110 <sup>cd</sup>	4. 6
5. 6 <sup>cd</sup>	4. 7 <sup>ab</sup>	111 <sup>ab</sup>	4. 6½
5. 7 <sup>ab</sup>	4. 7 <sup>cd</sup>	111 <sup>cd</sup>	4. 7
5. 7 <sup>cd</sup> -8 <sup>ab</sup>	4. 8	112	4. 8
5. 8	4. 9	113	4. 9
5. 9 <sup>ab</sup>	4. 10 <sup>ab</sup>	114 <sup>ab</sup>	4. 9½
5. 9 <sup>cd</sup> -10 <sup>ab</sup>	4. 10 <sup>cd</sup> -11 <sup>ab</sup>	114 <sup>cd</sup> -115 <sup>ab</sup>	4. 10½

† Star no. 20\* is omitted through oversight.

CONCORDANCE

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
5. 10 <sup>cd</sup>	4. 11 <sup>cd</sup>	115 <sup>cd</sup>	4. 11
5. 11	4. 12	116	4. 11½, 12
5. 12 <sup>ab</sup>	4. 13 <sup>ab</sup>	117 <sup>ab</sup>	4. 13 <sup>ab</sup>
5. 12 <sup>ed</sup>	4. 13 <sup>cd</sup>	117 <sup>cd</sup>	4. 13 <sup>cd</sup>
21* (subst. 12 <sup>cd</sup> )	—	—	—
5. 13 <sup>ab</sup>	4. 14 <sup>ab</sup>	118 <sup>ab</sup>	4. 13½
22*	—	—	4. 14 <sup>a</sup>
5. 13 <sup>c</sup>	4. 14 <sup>c</sup>	118 <sup>c</sup>	4. 14 <sup>b</sup>
5. 13 <sup>d</sup>	4. 14 <sup>d</sup>	118 <sup>d</sup>	4. 15 <sup>a</sup>
5. 14-15 <sup>abcd</sup>	4. 15-16	119-120	4. 15 <sup>b</sup> -16 <sup>d</sup> , 16½ <sup>a</sup>
5. 15 <sup>ef</sup>	4. 17 <sup>ab</sup>	121 <sup>ab</sup>	4. 16½ <sup>b</sup> , 17 <sup>a</sup>
23* (subst. 15 <sup>ef</sup> )	—	—	—
24*	—	—	4. 17 <sup>b</sup>
5. 16-17	4. 17 <sup>cd</sup> -19 <sup>ab</sup>	121 <sup>cd</sup> -123 <sup>ab</sup>	4. 18-19
25*	—	—	4. 20
5. 18	4. 19 <sup>cd</sup> -20 <sup>ab</sup>	123 <sup>cd</sup> -124 <sup>ab</sup>	4. 21
26*	4. 20 <sup>cd</sup> -21 <sup>ab</sup>	124 <sup>cd</sup> -125 <sup>ab</sup>	4. 22
5. 19	4. 21 <sup>ef</sup> -22 <sup>ab</sup>	125 <sup>cd</sup> -126 <sup>ab</sup>	4. 23
5. 20 <sup>abcd</sup>	4. 22 <sup>cd</sup> -23 <sup>ab</sup>	126 <sup>cd</sup> -127 <sup>ab</sup>	—
27* (subst. 20 <sup>abcd</sup> )	—	—	4. 23½
5. 20 <sup>ef</sup>	4. 23 <sup>cd</sup>	127 <sup>cd</sup>	4. 24½ <sup>ab</sup>
5. 21 <sup>abc</sup>	4. 24 <sup>abc</sup>	128 <sup>abc</sup>	4. 24½ <sup>cd</sup> , 25½ <sup>a</sup>
28*	—	—	4. 25½ <sup>cd</sup> , 26 <sup>a</sup>
5. 21 <sup>d</sup>	4. 24 <sup>d</sup>	128 <sup>d</sup>	4. 26 <sup>b</sup>
29* (subst. 21 <sup>cd</sup> )	—	—	—
30*	—	—	—
5. 22	4. 25	129	4. 27
31*	—	—	—
5. 23	4. 26	130	4. 28
5. 24 <sup>ab</sup>	4. 27 <sup>ab</sup>	131 <sup>ab</sup>	—
32* (subst. 24 <sup>ab</sup> )	—	—	4. 29 <sup>ab</sup>
5. 24 <sup>cd</sup> -25 <sup>ab</sup>	4. 27 <sup>cd</sup> -28 <sup>ab</sup>	131 <sup>cd</sup> -132 <sup>ab</sup>	4. 29 <sup>cd</sup> -30 <sup>ab</sup>
33*	—	—	—
5. 25 <sup>ef</sup>	4. 28 <sup>cd</sup>	132 <sup>cd</sup>	4. 30 <sup>cd</sup>
App. I, 1-16	—	—	4. 31-35
6. 1-5 <sup>ab</sup>	5. 1-5 <sup>ab</sup>	133-137 <sup>ab</sup>	5. 1-5 <sup>ab</sup>
6. 5 <sup>cd</sup>	5. 5 <sup>cd</sup>	137 <sup>cd</sup>	5. 5 <sup>cd</sup>
34 <sup>z</sup> (subst. 5 <sup>cd</sup> )	—	—	—

THE MAUSALA-PARVAN

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
6. 6-15	5. 6-15	138-147	5. 6-15
7. 1-2	6. 1-2	148-149	6. 1-2
35*	6. 3	150	6. 3
7. 3 <sup>abcd</sup>	6. 4	151	6. 4
7. 3 <sup>ef</sup>	6. 5 <sup>ab</sup>	152	6. 4½
7. 4-10	6. 5 <sup>cd</sup> -12 <sup>ab</sup>	153-159	6. 5½-11½
7. 11	6. 12 <sup>cd</sup> -13 <sup>ab</sup>	160	6. 12, 12½
36* lines 1-8	6. 13 <sup>cd</sup> -17 <sup>ab</sup>	161-164	6. 13½-16½
36* line 9	6. 17 <sup>cd</sup>	165 <sup>ab</sup>	6. 17
7. 12-13	6. 18-19	165 <sup>cd</sup> -167 <sup>ab</sup>	6. 18-19
7. 14 <sup>ab</sup>	6. 20 <sup>ab</sup>	167 <sup>cd</sup>	6. 19½
7. 14 <sup>cd</sup>	6. 20 <sup>cd</sup> -21 <sup>ab</sup>	168	6. 20½
7. 15 <sup>ab</sup>	6. 21 <sup>cd</sup>	169 <sup>ab</sup>	6. 21½ <sup>cd</sup>
37*	—	—	—
7. 15 <sup>cd</sup> -22 <sup>ab</sup>	6. 22-28 <sup>cd</sup>	169 <sup>cd</sup> -176 <sup>ab</sup>	6. 21½ <sup>cd</sup> -28½ <sup>ab</sup>
38*	—	—	—
7. 22 <sup>cd</sup>	6. 28 <sup>ef</sup>	176 <sup>cd</sup>	6. 28½ <sup>cd</sup>
8. 1-5	7. 1-5	177-181	7. 1-5
8. 6	7. 6	182	7. 5½, 6
8. 7-30	7. 7-30	183-206	7. 7-30
39*	—	—	7. 31
8. 31	7. 31	207	7. 32
40*	—	—	—
8. 32 <sup>abcd</sup>	7. 32	208	7. 33
8. 32 <sup>ef</sup> -34 <sup>ab</sup>	7. 33-34	209-210	7. 34-35
8. 34 <sup>cd</sup>	7. 35	211	7. 36
8. 35-40	7. 36-41	212-217	7. 37-42
41*	7. 42	218	7. 43
42*	—	—	—
8. 41-46 <sup>ab</sup>	7. 43-48 <sup>cd</sup>	219-224 <sup>ab</sup>	7. 44-49 <sup>ab</sup>
43*	—	—	—
8. 46 <sup>cd</sup>	7. 48 <sup>cd</sup>	224 <sup>cd</sup>	7. 49 <sup>cd</sup>
44*	—	—	—
8. 47-52 <sup>ab</sup>	7. 49-54 <sup>cd</sup>	225-230 <sup>ab</sup>	7. 50-55 <sup>ab</sup>
45*	—	—	—
8. 52 <sup>cd</sup> -53*	7. 54 <sup>cd</sup> -55 <sup>ab</sup>	230 <sup>cd</sup> -231 <sup>ab</sup>	7. 55 <sup>cd</sup> -56 <sup>ab</sup>
46*	—	—	—
8. 53 <sup>abcd</sup>	7. 55 <sup>abcd</sup>	231 <sup>abcd</sup>	7. 56 <sup>abcd</sup>

CONCORDANCE

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
8. 54-60	7. 56-62	232-238	7. 57-63
8. 61	7. 63	239	—
8. 62-63	7. 64-65	240-241	7. 64-65
8. 64 <sup>ab</sup>	7. 66 <sup>ab</sup>	242 <sup>ab</sup>	7. 65½
8. 64 <sup>cd</sup>	7. 66 <sup>cd</sup>	242 <sup>cd</sup>	—
8. 65	7. 67	243	7. 66½
8. 66 <sup>ab</sup>	7. 68 <sup>ab</sup>	244 <sup>ab</sup>	—
47* (subst. 66 <sup>ab</sup> )	—	—	7. 67½ <sup>ab</sup>
8. 66 <sup>cd</sup> -67 <sup>ab</sup>	7. 68 <sup>cd</sup> -69 <sup>ab</sup>	244 <sup>cd</sup> -245 <sup>ab</sup>	7. 67½ <sup>cd</sup> -68½ <sup>ab</sup>
48*	—	—	7. 68½ <sup>cd</sup>
8. 67 <sup>cd</sup> -70	7. 69 <sup>cd</sup> -72	245 <sup>cd</sup> -248	7. 69, 70-72
49*	—	—	—
8. 71-72	7. 73-74	249-250	7. 73-74
50*	—	251	—
8. 73-74	7. 75-76	252-253	7. 75-76
9. 1-4	8. 1-4	254-257	8. 1-4
51*	8. 5 <sup>ab</sup>	258 <sup>ab</sup>	8. 5 <sup>ab</sup>
52*	—	—	—
9. 5-6	8. 5 <sup>cd</sup> -7 <sup>ab</sup>	258 <sup>cd</sup> -260	8. 5 <sup>cd</sup> -6, 6½
53*	—	—	—
9. 7	8. 7 <sup>cd</sup> -8 <sup>ab</sup>	261	8. 7½
54*	—	—	8. 8½-9½
55*	—	—	—
9. 8-18	8. 8 <sup>cd</sup> -19 <sup>ab</sup>	262-272	8. 10½-20½
56*	—	—	—
9. 19-22	8. 19 <sup>cd</sup> -23 <sup>ab</sup>	273-276	8. 21½-24½
57*	—	—	8. 25½ <sup>ab</sup>
9. 23-24 <sup>ab</sup>	8. 23 <sup>cd</sup> -24	277-278 <sup>ab</sup>	8. 25½ <sup>cd</sup> , 26½
9. 24 <sup>cd</sup>	8. 25 <sup>ab</sup>	278 <sup>cd</sup>	8. 27
58*	—	—	8. 28
9. 25-27	8. 25 <sup>cd</sup> -28 <sup>ab</sup>	279-281	8. 29-31
59*	—	—	8. 32
9. 28-32	8. 28 <sup>cd</sup> -33 <sup>ab</sup>	282-286	8. 33-37
60*	—	—	—
9. 33-38 <sup>ab</sup>	8. 33 <sup>cd</sup> -38 <sup>cd</sup>	287-292 <sup>ab</sup>	8. 38-43 <sup>ab</sup>
9. 38 <sup>cd</sup>	8. 38 <sup>cd</sup>	292 <sup>cd</sup>	8. 43 <sup>cd</sup>







# THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR†

(Aug. 1925—Jan. 1943)

S. K. BELVALKAR

(since April 1943)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI†; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON;  
A. B. GAJENDRAGADKAR†; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE;  
RAGHU VIRA; V. K. RAJAVADE†; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA†;  
H. D. VELANKAR; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN†

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

VOLUME 19



*Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Union Government of the Republic of India; Governments of the States of Bombay, West Bengal, Madras, Bihar, Uttara Pradesh, Gwalior, Hyderabad, Mysore, Orissa and Assam; the Universities of Bombay, Calcutta, Travancore, Poona and Delhi; the Governments of Burma and Nepal; Several Commercial Firms and Charitable Trusts; and other Distinguished Donors*

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1959

THE  
MAHAPRASTHANIKA-  
PARVAN

BEING THE SEVENTEENTH BOOK OF THE MAHABHARATA  
THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

SHRIPAD KRISHNA BELVALKAR

*Honorary Fellow of the Royal Asiatic Society of Great Britain  
and Ireland, and of the Asiatic Society of Bombay  
Silver Jubilee Medallist, Bhandarkar Oriental Research Institute*

SOMETIME PROFESSOR OF SANSKRIT, DECCAN COLLEGE, POONA  
AND BANARAS HINDU UNIVERSITY, BANARAS



POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1959

☞ The Āframavāsikaparvan ( No. 15 ), forming the first part ; the Mausalaparvan ( No. 16 ), the second part ; the Mahāprasthānikaparvan ( No. 17 ), the third part ; and the Svargārohanaparvan ( No. 18 ), the fourth part of Volume Nineteenth were published together as Vol. 19 on the 7th of September, 1959.

*Printed at the cost of subvention from  
The State of Orissa  
given at the instance of  
DR. HARE KRUSHNA MAHTAB  
As a Tribute to the Scholars engaged in the Work*

*All rights reserved*

Printed at the Bhandarkar Institute Press, Poona 4 ; and  
Published by Dr. R. N. Dandekar, Hon. Secretary, BORI.





## ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.  
 addl. = additional.  
 adhy. = adhyāya(s).  
 App. = Appendix.  
 Arj. = Arjunamīra.  
 B. = Bombay edition of the Mbh.  
 ( Śaka 1799 ).  
 BG. = Bhagavadgītā.  
 C. = Calcutta ed. of the Mbh.  
 chap. = chapter(s).  
 comm. = commentary(taries).  
 cont. = continue(s).  
 corr. = corrected, correction.  
 Crit. App. = Critical Apparatus.  
 Dev. = Devabodha.  
 ed. = edition.  
 fig. = figure(s).  
 fol. = folio(s).  
 foll. = following.  
 fragm. = fragment(ary).  
 hapl. = haplographic(ally).  
 illeg. = illegible.  
*inf. lin.* = *infra lineam* (below the line).  
*ins.* = insert(s).  
*int. lin.* = *inter lineas* (between the lines).  
 interp. = interpolate(s).  
 introd. = introduction, introductory.  
 K. = Kumbhakonam ed. of the Mbh.  
 L. = Line.  
 M. = Madras edition of the Mbh. ( by  
 P. P. S. Sastri, 1931-1936 ).  
*m or marg.* = marginal(ly).  
 Mañj. = Bhāratamañjari ( Kāvya-mālā 64 ).  
 Manu. = Manusmṛti ( ed. N. S. P. ).  
 Mbh. = Mahābhārata.  
 Nil. = Nilakaṇṭha.  
 O-J. = Old-Javanese.  
 om. = omit(s), omitting.  
 orig. = original(ly).  
 post. = posterior.

*pr. m.* = *propria manu* ( by own hand ).  
 prob. = probably.  
 r. = repeat(s), repeated.  
 Rām. = Rāmāyaṇa ( ed. N. S. P. ).  
 ref. = refer(ence).  
 resp. = respective(ly).  
*sec. m.* = *secunda manu* (by another hand).  
 st. = stanza(s).  
 supp. = supplementary.  
*sup. lin.* = *supra lineam* ( above the line ).  
 transp. = transpose(s), transposition.  
 v. = verse.  
 ( var. ) = with variation(s).  
 v. l. = *varia(e) lectio(nes)*.

☞☞ ( in the critical footnotes ) enclose  
 citations from commentators.  
 [ ] besides their normal uses, enclose  
*additions* to MS. readings.  
 ( ) besides their normal uses, enclose  
 superfluous letters, which should  
 be *omitted* from MS. readings.  
 \* ( superior star ) in the text indicates  
 an *emendation*.  
 \* \* ( in the MS. readings ) indicate  
 syllables lost through injury to MS.  
 — printed below ( or along the side-  
 margin of ) any part of the con-  
 stituted text indicates that the  
 reading of it is less than certain.  
 C denotes a "Commentary", prefixed  
 to the abbreviation of the name of a  
 commentator ; thus, Cd = Comm. of  
 Devabodha ; Ca. n. p. s. v = Comm.  
 of Arjunamīra, Nilakaṇṭha, Para-  
 mānanda, Vidyāsāgara and Vādi-  
 rāja. A "p" is added on to denote  
 a "pāṭha" or variant ; thus, Cnp =  
 a pāṭha mentioned in the Comm.  
 of Nilakaṇṭha.





## INTRODUCTION

The following thirty-six MSS. of the Mahāprasthānikaparvan, the seventeenth Book of the Mahābhārata, have been selected to constitute

### THE CRITICAL APPARATUS

#### I N(ORTHERN) RECENSION ( 22 MSS. )

##### ( a ) *North-western Group*

##### Kaśmīrī Version [ K ]

K<sub>1</sub> = Poona, Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sanshodhaka Mandal ;  
No. 207. Undated.

K<sub>2</sub> = Poona, Sardesai Collection of the BORI. Dated Saṃvat 1828, Śaka 1693  
( A. D. 1771 ).

K<sub>3</sub> = Poona, Bombay Govt. Collection ( deposited at the BORI ); No. 566 of  
1882-83. Dated Śaka 1616 ( A. D. 1694 ).

K<sub>4</sub> = Poona, Bombay Govt. Collection ( deposited at the BORI ); No. 29c of  
1879-80. Dated V. S. 1812 = Śaka 1677 ( A. D. 1755-56 ).

K<sub>5</sub> = Jammu, State Library ; No. 3729. Undated.

##### ( b ) *Central Group*

##### Bangali Version [ B ]

B<sub>1</sub> = Calcutta, Royal Asiatic Society Library ; No. 3674 A. Dated Śaka 1641  
( A. D. 1719 ).

B<sub>2</sub> = Dacca, University Library ; No. 481. Dated Śaka 1709 ( A. D. 1787 ).

B<sub>3</sub> = Dacca, University Library ; No. 482. Dated Śaka 1660 ( A. D. 1738 ).

B<sub>4</sub> = Dacca, University Library ; No. 580. Undated.

B<sub>5</sub> = Calcutta, Royal Asiatic Society Library; No. 10773; (17th century A. D.).

B<sub>6</sub> = Dacca, University Library; No. 1897. Undated.

Devanāgarī Version [ D ] : sub-divided into

(i) Devanāgarī Version of Nilakanṭha ( Dn )

Dn<sub>1</sub> = Indore, Kibe Collection; unnumbered. Undated.

Dn<sub>2</sub> = Jammu, State Library; No. 3976. Undated.

(ii) Devanāgarī Composite Version ( D )

D<sub>1</sub> = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1173. Undated.

D<sub>2</sub> = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1122. Dated Samvat 1668  
( A. D. 1611 ).

D<sub>3</sub> = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1345. Undated.

D<sub>4</sub> = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1220. Undated.

D<sub>5</sub> = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1243. Undated.

D<sub>6</sub> = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1328. Undated.

D<sub>7</sub> = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1197. Undated.

D<sub>8</sub> = Poona, Bombay Govt. Collection ( deposited at the BORI ); No. 69 of  
1902-7. Undated.

D<sub>9</sub> = Poona, Bombay Govt. Collection ( deposited at the BORI ); No. 532 of  
Viśrāma 1. Undated.

II S(OUTHERN) RECENSION ( 14 MSS. )

Telugu Version [ T ]

T<sub>1</sub> = Melkote, Yadugiri Yatiraj Mutt Library. Unnumbered and undated.

T<sub>2</sub> = Lahore, D. A. V. College Library; No. 5615. Undated.

T<sub>3</sub> = Adyar Library; No. 29 L 28. Undated.

T<sub>4</sub> = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 11815. Undated.

## Grantha Version [ G ]

- G<sub>1</sub> = Mysore, Sreenivas Iyengar MS. ; without number. Undated.  
 G<sub>2</sub> = Pudukotah, State Library ; No. 322. Undated.  
 G<sub>3</sub> = Adyar Library ; No. 29 E 25. Undated.  
 G<sub>4</sub> = Poona, BORI Mahābhārata Collection ; MS. lately acquired from Krishna-  
 swami Iyengar. Undated.  
 G<sub>5</sub> = Ponnokothu Mana Library ; without number. Undated.

## Malayālam Version [ M ]

- M<sub>1</sub> = Nareri Mana Library ; No. 553. Undated.  
 M<sub>2</sub> = Cochin, State Library ; No. 43. Undated.  
 M<sub>3</sub> = Avanapparambu Mana Library ; No. 77. Undated.  
 M<sub>4</sub> = Calicut, Padiññare Kovilakam. Without number. Undated.  
 M<sub>5</sub> = Malabar, Poomulli Mana Estate Library ; No. 306. Undated.

## TESTIMONIA

## ( i ) Commentaries

- Cn = Commentary of Nilakaṇṭha, as in Dn.  
 Cv = Commentary of Vādirāja, Mysore Oriental Library ; No. C1577. Dated  
 Śaka 1597 ( ca. A. D. 1675 ).

## ( ii ) Epitomes, Translations and Adaptations

Kṣemendra's Bhāratamañjarī ( Kāvya-mālā series, No. 64 ).

Āndhra Bhāratamu : continuation by Tikkana ( vāvilla Rāmaswāmi Sastrilu  
 & Sons, Madras, 1919 ).

Javanese abridged paraphrase or adaptation, giving occasional quotations from  
 original Sanskrit, with translation into Old-Javanese, as published in Drie  
 Boeken van der Oudjavaansche Mahābhārata ( in Kawi-tekst in Neder-  
 landsche vertaling, vergeleken met den Sanskrit-textst : H. H. Juynboll,  
 Leiden : 1893.

## DETAILED ACCOUNT OF THE MSS.

K<sub>1</sub>

Poona, Sardar N. Y. Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sansodhak Mandal, No. 207. Total number of folios 4. The MS. for Mahāprasthānika begins from fol. 39<sup>a</sup> and ends with fol. 42<sup>a</sup>. For the detailed description of K<sub>1</sub>, see the description of the same MS. in the Āśramavāsikaparvan. Amongst additional passages in the Mahāprasthānika, K<sub>1</sub> gives 13\*, which is shared by N (D<sub>3</sub> om.) T<sub>3</sub>. There is neither peculiar nor shared omissions in K<sub>1</sub>.

K<sub>2</sub>

Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 15. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 13.1" × 6.4", with 14 lines to a page, and 43-45 letters in a line. The MS. is dated Samvat 1828 (A. D. 1771). The MS. ends with — संवत् १८२८ मिति वैशाखकृष्ण ६, मृगुवासरे । लिपिकृतं मिश्रभगवानदासवासी आभानेरीकौ. The MS. for Mahāprasthānika begins from fol. 1<sup>b</sup> and ends with fol. 4<sup>b</sup>. For the detailed description of K<sub>2</sub>, see the description of the same MS. in the Āśramavāsikaparvan. Amongst additional passages, K<sub>2</sub> gives 2\*, which is peculiar to it. Star 10\* is shared by K<sub>3</sub> alone; 7\* by K<sub>3</sub> D<sub>4.7</sub> T<sub>2.3</sub>, 9\* by K<sub>4</sub> D<sub>3.4</sub> T<sub>3</sub>, 14\* by K<sub>3</sub> D<sub>2</sub> T<sub>2.3</sub>, 3\* by K<sub>2-5</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2-4.7</sub> T<sub>2.3</sub>, and 13\* by N (D<sub>3</sub> om.) T<sub>3</sub>. Amongst omitted passages, K<sub>2</sub> is peculiar in omitting 2. 10<sup>ca</sup> and 2. 13<sup>b</sup>-14<sup>a</sup>.

K<sub>3</sub>

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI); No. 566 of 1882-83. Written on paper in Devanāgarī characters. Folios 3, with 17-18 lines to a page and 48-52 letters in a line. The MS. for the Mahāprasthānika begins from fol. 30<sup>b</sup> and ends with fol. 32<sup>b</sup>. For the detailed description of K<sub>3</sub>, see the description of the same MS. in the Āśramavāsikaparvan. Amongst additional passages, K<sub>3</sub> gives 12\*, which is peculiar to it. The star-passage 3\* is shared by K<sub>2.4.5</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2-4.7</sub> T<sub>2.3</sub>, 7\* by K<sub>2</sub> D<sub>4.7</sub> T<sub>2.3</sub>, 10\* by K<sub>2</sub> alone, 14\* by K<sub>2</sub> D<sub>2</sub> T<sub>2.3</sub>, while 13\* by the entire N Recension plus T<sub>3</sub>. The only peculiar omission in K<sub>3</sub> is 2. 22.

K<sub>4</sub>

Poona, Bombay Government Collection of MSS. (deposited at the Bhandarkar Oriental Research Institute); No. 29c of 1879-80. Written on country paper in Devanāgarī characters. Folios 5. Size 12" × 7.15", with 18 lines to a page and 32-39 letters in a line. Dated Samvat 1812, Śaka 1677 (ca. A. D. 1755-56). The MS. ends with — संवत् १८१२ शालिवाहनशके १६७७ प्रवर्तमाने दक्षिणायनगते श्रीसूर्ये हेमन्तऋतौ युवानामसंवत्सरे पापमासे शुक्लपक्षे शुभतिथौ द्वितीया मन्ददिनं । भगवानभट्टेन लिखितोयं पुस्तकम्. For the detailed description of K<sub>4</sub>, see the description of the same MS. in the Āśramavāsikaparvan. Amongst additional passages, K<sub>4</sub> gives 3\*, which is shared by K<sub>2.3.5</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2-4.7</sub> T<sub>2.3</sub>; 9\*, by K<sub>2</sub>

D<sub>3</sub> & T<sub>3</sub>; and 13\*, which is shared by the entire N Recension and T<sub>3</sub>. There is neither peculiar nor shared omissions in K<sub>4</sub>.

K<sub>5</sub>

Jammu, State Library ; No. 3729. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 14½" × 8¾", with 15 lines to a page, and 42 letters in a line. The text is written in the centre and the commentary, Bhāratabhāvadīpa of Nīlakaṇṭha, above and below the text. The MS. is undated. It contains the four concluding Parvans. Total number of folios 5. The Mahāprasthānikaparvan begins from fol. 1<sup>6</sup>, and ends with fol. 5<sup>5</sup>. Amongst additional passages, K<sub>5</sub> gives 3\*, which is shared by K<sub>2-4</sub> Dn D<sub>2-4</sub> T<sub>2</sub> & T<sub>3</sub>; and 13\*, which is shared by the entire N Recension and T<sub>3</sub>. The only peculiar omissions in K<sub>5</sub> are : 2. 7<sup>2b</sup> and 2. 15.

B<sub>1</sub>

Calcutta, Royal Asiatic Society Library ; No. 3674 A. Written on palm-leaves in Bangali characters. Size 24" × 3¾", with 4 lines to a page. Total number of folios 213. The owner ( who seems to be also the copyist of the MS. ) is shri Ramakrishnadeva Sarmahah. The MS. is old and worn out. It bears the date Śaka 1641 (= A. D. 1719). The MS. contains the last five Parvans, from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. The only additional passage in B<sub>1</sub> is 13\*, which is shared by the entire N Recension and T<sub>3</sub>. There is neither peculiar nor shared omissions in B<sub>1</sub>.

B<sub>2</sub>

Dacca, University Library ; No. 481. Written on paper in Bangali characters. Size 16" × 3¾", with 6 lines to a page. Total number of folios 252. The MS. is in good condition. It bears the date Śaka 1709 (= A. D. 1787 ). It contains all the four concluding Parvans. Amongst additional passages, B<sub>2</sub> gives 13\* which is shared by the entire N Recension and T<sub>3</sub>. There is neither peculiar nor shared omissions in B<sub>2</sub>.

B<sub>3</sub>

Dacca, University Library ; No. 482. Written on palm-leaves in Bangali characters. Size 24" × 1¾", with 4-5 lines to a page. Total number of folios 171. The MS. is in good condition. It bears the date Śaka 1660 (= A. D. 1738 ). The MS. contains the last five Parvans, from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. Amongst additional passages, B<sub>3</sub> gives 13\*, which is shared by the entire N Recension and T<sub>3</sub>. There is neither peculiar nor shared omissions in B<sub>3</sub>.

B<sub>4</sub>

Dacca, University Library ; No. 580. Written on palm-leaves in Bangali characters. Size 27" × 1¾", with 4 lines to a page. Total number of folios 207. The MS. is in good condition. It is undated. The MS. contains the four concluding Parvans

from the Āsramavāsika to Svargārohaṇa. The only additional passage in B<sub>4</sub> is 13\*, which is shared by the entire N Recension and T<sub>2</sub>. There is neither peculiar nor shared omissions in B<sub>4</sub>.

B<sub>5</sub>

Calcutta, Royal Asiatic Society Library; No. 10773. Written on palm-leaves in Bangali characters. Size 15¼" × 1½", with 4 lines to a page. Total number of folios 90. The MS. is old, worn-out and discoloured. It belongs to the 17th century. The MS. contains all the four concluding Parvans. The only star passage in B<sub>5</sub> is 13\*, which is shared by the entire N Recension and T<sub>3</sub>. The only omission in B<sub>5</sub> is 1. 1.

B<sub>6</sub>

Dacca, University Library; No. 1891. Written on paper, in Bangali characters. Size 19½" × 5½", with 10 lines to a page. Total number of folios 52. The MS. is old, worn-out, and undated. It contains the four concluding Parvans. Star No. 13\* is the only additional passage in B<sub>6</sub>, which is shared by the entire N Recension and T<sub>3</sub>. There is neither peculiar nor shared omissions in B<sub>6</sub>, as in B<sub>1-4</sub>.

Dn<sub>1</sub>

Indore, from the private collection of Sardar M. V. Kibe; unnumbered and undated. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 15. 8" × 6", with about 7-10 lines to a page, and 50-52 letters in a line. Margins carefully ruled in black and red, with double daṇḍas in red ink given throughout, as also stanza-numbers. The MS. is written in a neat and legible hand, and is fairly correct. It gives the text in the centre and the commentary of Nilakaṇṭha above and below the text. The MS., seems to have formed part of a complete MS. of the Mahābhārata, of which eleven parvans alone are now available, those wanting being Sabhā, Droṇa, Karna, Śalya, Sauptika, Stri, and Śānti. Total number of folios 6. The MS. for the Mahāprasthānika begins from fol. 1<sup>b</sup> and ends with fol. 6<sup>a</sup>. Amongst additional passages, Dn<sub>1</sub> gives 3\*, which is shared by K<sub>2-5</sub>; Dn<sub>2</sub> D<sub>2-4</sub>. 7 T<sub>2</sub>. 3; and 13\*, which is shared by the entire N Recension and T<sub>3</sub>. There is neither peculiar nor shared omissions in Dn<sub>1</sub> as in B<sub>1-4</sub>.

Dn<sub>2</sub>

Jammu, State Library; No. 3976. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 15¼" × 7", with 12 lines to a page and 40-45 letters in a line. The text is written in the centre and the commentary, Bhāratabhāvadīpa of Nilakaṇṭha, above and below the text. Total number of folios 7. The MS. begins from fol. 1<sup>b</sup> and ends with fol. 7<sup>b</sup>. It is undated. Amongst additional passages, Dn<sub>2</sub> gives 3\*, which is shared by K<sub>2-5</sub>; Dn<sub>1</sub> D<sub>2-4</sub>. 7 T<sub>2</sub>. 3; and 13\*, which is shared by N T<sub>3</sub>. There is neither peculiar nor shared omissions in Dn<sub>2</sub>, as in B<sub>1-4</sub>.

D<sub>1</sub>

Tanjore, Saraswathi Mahal Library ; No. 1173. Written on paper in Devanāgarī characters. Size  $11\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{2}''$ , with 12 lines to a page. Total number of folios 6. The MS. is old, worn-out and undated. D<sub>1</sub> gives the star-passage 13\*, which is shared by the entire N Recension and T<sub>2</sub>. There is neither peculiar nor shared omissions in D<sub>1</sub>.

D<sub>2</sub>

Tanjore, Saraswathi Mahal Library ; No. 1122. Written on paper in Devanāgarī characters. Size  $13\frac{1}{2}'' \times 6\frac{1}{2}''$ , with 10 lines to a page. Total number of folios 6. The MS. is dated Samvat 1668 (= A. D. 1611). Amongst additional passages D<sub>2</sub> gives 3\*, which is shared by K<sub>2</sub> : Dn D<sub>2</sub>. 4. 7 T<sub>2</sub>. 3, 13\* by N (D<sub>2</sub> om.) T<sub>3</sub>, and 14\* by K<sub>2</sub>. 3 T<sub>2</sub>. 2. There is neither peculiar nor shared omissions in D<sub>2</sub>.

D<sub>3</sub>

Tanjore, Saraswathi Mahal Library ; No. 1345. Written on paper in Devanāgarī characters. Size  $14'' \times 6\frac{1}{2}''$ , with 10-11 lines to a page. Total number of folios 5. The MS. is old and undated. Amongst additional passages, D<sub>3</sub> gives 3\*, which is shared by K<sub>2</sub> : Dn D<sub>2</sub>. 4. 7 T<sub>2</sub>. 3, 9\* by K<sub>2</sub>. 4 D<sub>4</sub> T<sub>3</sub>, and 13\* by the entire N Recension and T<sub>2</sub>. There is neither peculiar nor shared omissions in D<sub>3</sub>.

D<sub>4</sub>

Tanjore, Saraswathi Mahal Library ; No. 1120. Written on paper in Devanāgarī characters. Size  $15\frac{1}{2}'' \times 6\frac{3}{4}''$ , with 11 lines to a page. Total number of folios 5. The MS. is old and undated. Amongst additional passages, D<sub>4</sub> gives 3\*, which is shared by K<sub>2</sub> : Dn D<sub>2</sub>. 2. 7 T<sub>2</sub>. 3, 7\* by K<sub>2</sub>. 3 D<sub>1</sub> T<sub>2</sub>. 3, 9\* by K<sub>2</sub>. 4 D<sub>3</sub> T<sub>3</sub>, and 13\* by the entire N Recension and T<sub>2</sub>. Amongst omitted passages, D<sub>4</sub> is peculiar in omitting 1. 4<sup>c</sup>-5<sup>b</sup> (hapl.). The only shared omission in D<sub>4</sub> is 1. 25<sup>c</sup>-26<sup>d</sup> (with D<sub>2</sub> T<sub>4</sub> G<sub>4</sub>. 5 M<sub>1</sub>. 2. 4 ; hapl.).

D<sub>5</sub>

Tanjore, Saraswathi Mahal Library ; No. 1243. Written on paper in Devanāgarī characters. Size  $15'' \times 6''$ , with 12 lines to a page. Total number of folios 4. The MS. is old and undated. Amongst additional passages, D<sub>5</sub> gives 4\*, which is shared by D<sub>2</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1</sub>. 2. 4, 5\* by D<sub>2</sub> S and 13\* by the entire N Recension and T<sub>2</sub>. The only shared omission in D<sub>5</sub> is 1. 6<sup>a</sup> (with D<sub>2</sub> T<sub>1</sub>. 4 G M).

D<sub>6</sub>

Tanjore, Saraswathi Mahal Library ; No. 1328. Written on paper in Devanāgarī characters. Size  $13\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{2}''$ , with 10 lines to a page. Total number of folios 6 (53-58). The MS. is old and undated. It contains the four concluding Parvans.



Amongst additional passages,  $D_6$  gives 4\*, which is shared by  $D_7$   $T_4$   $G_1$ . 2. 4, and 5\*, which is shared by  $D_7$   $S$ . Amongst omitted passages,  $D_6$  is peculiar in omitting 3. 6<sup>ab</sup>, 10<sup>c</sup>-12<sup>a</sup> (hapl.), 21<sup>ab</sup>, and 28<sup>b</sup>-30<sup>a</sup>. The following omissions are shared by  $D_6$  with the MSS. given in brackets: 1. 6<sup>ab</sup> (with  $D_7$   $T_1$ . 4  $G$   $M$ ), and 1. 25<sup>c</sup>-26<sup>d</sup> (with  $D_4$   $T_4$   $G_4$ . 5  $M_1$ . 2. 4; hapl.).

#### $D_7$

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1197. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 15" × 5½", with 11 lines to a page. Total number of folios 8. The MS. is old, worn-out and undated. The MS. contains the Mahāprasthānika and Svargārohaṇa Parvans. The MS. for the Mahāprasthānikaparvan begins from 1<sup>b</sup> and ends with 3<sup>b</sup>. Amongst additional passages,  $D_7$  gives 3\*, which is shared by  $K_2$ -5  $D_n$   $D_2$ -4  $T_2$ . 3, and 13\* by the entire N Recension and  $T_3$ . The only omission in  $D_7$  is 1. 5<sup>cd</sup> (hapl.).

#### $D_8$

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI); No. 69 of 1902-07. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 15.5" × 6.85", with 11 lines to a page and 45 letters in a line. Total number of folios 5. The MS. is undated. It contains the Mahāprasthānikaparvan only. It gives the text in the centre and the commentary above and below the text. The name of the commentator is not known. The MS. begins from fol. 1<sup>b</sup> and ends with fol. 5<sup>b</sup>. 13\* is the only additional passage in  $D_8$ , which is shared by the entire N Recension and  $T_3$ . There is neither peculiar nor shared omissions in  $D_8$ .

#### $D_9$

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI); No. 532, Viśrāma I. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 16" × 6.7", with 12 lines to a page and 48 letters in a line. Total number of folios 5. It is undated. It contains the Mahāprasthānikaparvan only. It gives the text in the centre and the commentary above and below the text. The MS. begins from 1<sup>b</sup> and ends with fol. 5<sup>a</sup>. The name of the commentator is not known. No. 13\* is the only additional passage in  $D_9$ , which is shared by the entire N Recension and  $T_3$ . There is neither peculiar nor shared omissions in  $D_9$ .

#### $T_1$

Melkote, Yadugiri Yatirāj Mutt Library; unnumbered and undated. Written in Telugu characters on palm leaves. Size 19.9" × 1.8", with 11-13 lines to a page, and 88-98 letters in a line. Total number of folios 235. The MS. contains the last six (that is from Anuśāsana to Svargārohaṇa) Parvans. Total number of folios for Mahāprasthānika is 2. It begins from fol. 100<sup>c</sup> and ends with fol. 101<sup>c</sup>. Amongst additional passages,  $T_1$  gives 8\*, which is peculiar to it. It also gives 5\* which is shared by  $D_5$ . 6

S. The only peculiar omissions in T<sub>1</sub> are 1. 9<sup>ab</sup> and 17, 5\*, line 2. There is one more omission, and that is 1. 6<sup>ab</sup> (with D<sub>1</sub> & T<sub>4</sub> G M).

T<sub>2</sub>

Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab); No. 5615. Written on paper in Telugu characters. Folios 206, with 8-11 lines to a page, and 80-94 letters in a line. Total number of folios for the Mahāprasthānika is just 3. It begins from fol. 144<sup>a</sup> and ends with fol. 146<sup>a</sup>. The MS. contains Parvans from the Śalya up to the Strī, and from the Āśvamedhika up to the Svargārohaṇa. The MS. is undated. Amongst the additional passages, T<sub>2</sub> gives 3\*, which is shared by K<sub>2-3</sub> Dn D<sub>2-4</sub>. 7 T<sub>2</sub>; 5\*, shared by D<sub>1</sub> & S; 7\*, shared by K<sub>2</sub>. 3 D<sub>1</sub>. 7 T<sub>2</sub>; and 14\*, shared by K<sub>2</sub>. 3 D<sub>2</sub> T<sub>2</sub>.

T<sub>3</sub>

Madras, Adyar Library; No. 29 L 28. Written in Telugu characters on palm-leaves. The MS. contains the last five Parvans from the Āśvamedhika to the Svargārohaṇa: total number of folios 4, from fol. 1<sup>a</sup> to fol. 4<sup>a</sup>. The MS. is undated. Amongst the additional passages, T<sub>3</sub> gives 3\*, which is shared by K<sub>2-3</sub> Dn D<sub>2-4</sub>. 7 T<sub>2</sub>; 5\*, shared by D<sub>1</sub> & S; 7\*, shared by K<sub>2</sub>. 3 D<sub>1</sub>. 7 T<sub>2</sub>; 9\*, shared by K<sub>2</sub>. 4 D<sub>2</sub>. 4; 13\*, shared by N (D<sub>2</sub> om.); and 14\*, shared by K<sub>2</sub>. 3 D<sub>2</sub> T<sub>2</sub>. There are neither solitary nor shared omissions in T<sub>3</sub>.

T<sub>4</sub>

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 11815. Written in Telugu characters on palm-leaves. Size 18½" × 1½", with 7 lines to a page. Total number of folios, 4. The MS. is undated, but looks fairly old. It contains Parvans from the Mausala up to the Svargārohaṇa. Amongst additional passages, T<sub>4</sub> gives 4\*, which is shared by D<sub>1</sub> & G<sub>1</sub>. 2. 4; while 5\* is shared by D<sub>1</sub> & S. Amongst omitted passages, T<sub>4</sub> is peculiar in omitting 1. 33<sup>c</sup>-34<sup>d</sup>, 2. 9<sup>a</sup>-10<sup>b</sup>, and 3 from वीमल (in 34<sup>e</sup>) up to the end of the Parvan. The following omissions are shared by T<sub>4</sub> with the MSS. given in brackets: 1. 6<sup>ab</sup> (with D<sub>1</sub> & T<sub>1</sub> G M), and 1. 25<sup>c</sup>-26<sup>d</sup> (with D<sub>1</sub> & G<sub>1</sub>. 3 M<sub>1</sub>. 2. 4; hapl.).

G<sub>1</sub>

Poona, B. O. R. I. MSS. Collection; No. 27. This MS. belongs to Shri Shreenivas Aiyangar of Mysore, and was received as a present to the Bhandarkar Oriental Research Institute through the good offices of the Yatiraj Mutt, Melkote. Written on palm-leaves in Grantha characters. Total number of folios, 532. Size 15.2" × 2.1", with 16-22 lines to a page, and 65-75 letters in a line. The MS. contains Parvans 12-18. The number of folios belonging to the Mahāprasthānikaparvan is 2 only. It begins from fol. 4<sup>a</sup> and ends with fol. 5<sup>b</sup>. The MS. is undated. It was used for the Śāntiparvan

also. Amongst the additional passages, G<sub>1</sub> gives 4\*, which is shared by D<sub>5. c</sub> T<sub>4</sub> G<sub>2. 4</sub>; and 5\*, shared by D<sub>5. c</sub> S. The only omission in G<sub>1</sub> is 1. 6<sup>ab</sup> (with D<sub>5. c</sub> T<sub>1. 4</sub> G<sub>2-3</sub> M).

G<sub>2</sub>

Pudukkottah State Library; No. 322. Written in Grantha characters on palm-leaves. Size 11.3" × 1.6", with 10-14 lines to a page, and 75-85 letters in a line. The MS. contains Parvan 3, and Parvans 14-18. Total number of folios in the MS., 306; the number of folios for the Mahāprasthānikaparvan being 3. It begins from fol. 299<sup>a</sup> and ends with fol. 301<sup>b</sup>. The MS. is undated. Amongst additional passages, G<sub>2</sub> gives 4\*, which is shared by D<sub>5. c</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1. 4</sub>; and 5\*, shared by D<sub>5. c</sub> S. The only omission in G<sub>2</sub> is 1. 6<sup>ab</sup> (shared with D<sub>5. c</sub> T<sub>1. 4</sub> G<sub>1. 3-5</sub> M).

G<sub>3</sub>

Madras, Adyar Library; No. 29 E 21. Written in Grantha characters on palm-leaves. The MS. contains Parvans 10, 11 and 14-18. The total number of folios for the Mahāprasthānikaparvan is 4. It begins from fol. 54<sup>a</sup> and ends with fol. 57<sup>a</sup>. The MS. is undated. Amongst additional passages, G<sub>3</sub> gives 11\*, which is peculiar to it. It also gives 5\*, which is shared by D<sub>5. c</sub> S. The only omission in G<sub>3</sub> is 1. 6<sup>ab</sup> (shared with D<sub>5. c</sub> T<sub>1. 4</sub> G<sub>1. 2. 4. 5</sub> M).

G<sub>4</sub>

Poona, B. O. R. I. MSS. Collection; No. 68. This MS. belonged to Shri Krishnaswami Aiyangar of Mysore, and was recently acquired for the Bhandarkar Oriental Research Institute. The MS. bears no date, but is old in appearance. The MS. is written on palm-leaves in Grantha characters. The total number of folios is 91, with 6-7 lines to a page, and 65-75 letters in a line. The MS. contains Parvans 10, 11, 15, 17 and 18. It begins the Mahāprasthānikaparvan from fol. 12<sup>a</sup> and ends it with fol. 15<sup>b</sup>. The total number of folios is 3. Amongst additional passages, G<sub>4</sub> gives 4\*, which is shared by D<sub>5. c</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1. 2</sub>; and 5\*, which is shared by D<sub>5. c</sub> S. Amongst omitted passages, G<sub>4</sub> is alone in omitting 2. 23<sup>a</sup>-24<sup>b</sup>. The following omissions are shared by G<sub>4</sub> with the MSS. given in brackets: 1. 6<sup>ab</sup> (with D<sub>5. c</sub> T<sub>1. 4</sub> G<sub>1-3. 5</sub>), and 1. 25<sup>c</sup>-26<sup>d</sup> (with D<sub>4. c</sub> T<sub>4</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1. 2. 4</sub>; hapl.).

G<sub>5</sub>

Ponnokothu, Mana Library; No. 132. Written in Grantha characters on palm-leaves, with 8 lines to a page, and 50 letters in a line. The MS. contains Parvans from the Āśvamedhika to the Svargārohaṇa. Total number of folios is 188. The portion for the Mahāprasthānikaparvan begins from fol. 175<sup>a</sup> and ends with fol. 179<sup>b</sup>. Total number of folios for the Mahāprasthānikaparvan is 4. The MS. is undated. The only additional passage in G<sub>5</sub> is 5\*, which is shared by D<sub>5. c</sub> S. The following omissions are shared

by G<sub>2</sub> with the MSS. given in brackets : 1. 6<sup>ab</sup> ( with D<sub>2</sub>. c T<sub>1</sub>. 4 G<sub>1-2</sub> M ); 1. 20<sup>cd</sup> and 2. 10-14 ( both, with M<sub>2</sub>; the latter, hapl. ); and 1. 25<sup>c</sup>-26<sup>d</sup> ( with D<sub>4</sub>. c T<sub>4</sub> G<sub>4</sub> M<sub>1</sub>. 2. 4, hapl. ).

M<sub>1</sub>

Malabar, Nareri Mana Library ; No. 553. Written in Malayālam characters on palm-leaves. The MS. contains Parvans from the *Āśvamedhika* to the *Svargārohaṇa*. It begins from fol. 145 and ends with fol. 149. Total number of folios for the *Mahāprasthānika* is 5. Amongst additional passages, M<sub>1</sub> gives 6\*, which is peculiar to it, and 5\* which is shared by D<sub>2</sub>. c S. The only omission in M<sub>1</sub> is 1. 18<sup>ab</sup>. The following omissions are shared by M<sub>1</sub> with the MSS. given in brackets : 1. 6<sup>ab</sup> ( with D<sub>2</sub>. c T<sub>1</sub>. 4 G M<sub>2-2</sub> ), and 1. 25<sup>c</sup>-26<sup>d</sup> ( with D<sub>4</sub>. c T<sub>4</sub> G<sub>4</sub>. 2 M<sub>2</sub>. 4 ; hapl. ).

M<sub>2</sub>

Cochin, State Library ; No. 43. Written in Malayālam characters on palm-leaves. Size 14" × 2", with 8-12 lines to a page, and 44 letters in a line. The MS. contains Parvans from the *Āśvamedhika* to the *Svargārohaṇa*. Total number of folios, 165. The MS. begins the *Mahāprasthānika* from fol. 151, and ends it with fol. 156. Total number of folios is 6. The only additional passage is 5\*, which is shared by D<sub>2</sub>. c and the entire S Recension. The following omissions are shared by M<sub>2</sub> with the MSS. given in brackets : 1. 6<sup>ab</sup> ( with D<sub>2</sub>. c T<sub>1</sub>. 4 G M<sub>1</sub>. 2-2 ); 1. 20<sup>cd</sup> and 2. 10-14 ( both, with G<sub>2</sub>; the latter by hapl. ); and 1. 25<sup>c</sup>-26<sup>d</sup> ( with D<sub>4</sub>. c T<sub>4</sub> G<sub>4</sub>. 2 M<sub>1</sub>. 4 : also by hapl. ).

M<sub>3</sub>

Cochin, Avanapparambu Mana Library ; written in Malayālam characters on palm-leaves, with 9 lines to a page and 38 letters in a line. The MS. contains Parvans from the *Āśvamedhika* to the *Svargārohaṇa*. Total number of folios 152. The *Mahāprasthānika* begins from fol. 142 and ends with fol. 146. Total number of folios for the *Mahāprasthānika* is 5. The MS. is undated. The only additional passage in M<sub>3</sub> is 5\*, which is shared by D<sub>2</sub>. c plus the entire S Recension. So also the only omission in M<sub>3</sub> is 1. 6<sup>ab</sup> ( shared with D<sub>2</sub>. c T<sub>1</sub>. 4 G M<sub>1</sub>. 2. 4. 2 ).

M<sub>4</sub>

Calicut, Padiññare Kovilakam Collection ; not numbered. Written in Malayālam characters on palm-leaves, with 7-8 lines to a page and 57 letters in a line. The MS. contains Parvans from the *Āśvamedhika* to the *Svargārohaṇa*. Total number of folios 198. The portion containing the *Mahāprasthānika* begins from fol. 185, and ends with fol. 189. The total number of folios for the *Mahāprasthānika* is 5. The only additional passage in M<sub>4</sub> is 5\*, which is shared by D<sub>2</sub>. c and the entire Southern Recension. The following omissions are shared by M<sub>4</sub> with the MSS. given in brackets : 1. 6<sup>ab</sup> ( with D<sub>2</sub>. c T<sub>1</sub>. 4 G M<sub>1-2</sub>. 2 ); and 1. 25<sup>c</sup>-26<sup>d</sup> ( with D<sub>4</sub>. c T<sub>4</sub> G<sub>4</sub>. 2 M<sub>1</sub>. 2 ; hapl. ).

M<sub>s</sub>

Malabar, Poomulli Mana Library ; No. 306. Written in Malayālam characters on palm-leaves, with 10-11 lines to a page, and 50-60 letters in a line. The MS. contains Parvans from the Āśvamedhika to the Svargārohaṇa. Total number of folios 216. The Mahāprasthānikaparvan begins from fol. 112, and ends with fol. 116. Total number of folios for the Mahāprasthānika is 5. Dated Kollam 1016. The only additional passage in M<sub>s</sub> is 5\*, which is shared by D<sub>s. 6</sub> plus the entire Southern Recension. The only omission in M<sub>s</sub> is 1. 6<sup>ab</sup> ( shared with D<sub>s. 6</sub> T<sub>1. 4</sub> G M<sub>1-4</sub> ).

## TESTIMONIA

## ( i ) Commentaries

C<sub>n</sub>

The commentary of Nilakaṇṭha, named the Bhāratabhāvadīpa or -dīpikā, as it is printed in the Vulgate edition of the Mahābhārata, was used in the present edition of the Mahāprasthānikaparvan from the MS. D<sub>n1</sub>, which was available for the four concluding Parvans. Important explanations of C<sub>n</sub> have been supplied, where necessary, in the Critical Apparatus and Critical notes of this parvan.

C<sub>v</sub>

Vādirāja's commentary on the Mahābhārata in an almost complete form is available in the Mysore Oriental Library ; No. C1577, dated Śaka 1597 ( ca. A. D. 1675 ). The late P. P. S. Sastri, the editor of the " Southern Recension " of the Epic, got together a complete copy of Vādirāja's commentary, written in modern hand, which, after the completion of that edition, was procured by the B. O. R. Institute for use in the Critical Edition. The commentary is known as the लक्षालंकार on the evidence of the commentator's concluding stanza of the Introduction to the Ādīparvan, where he says :

नारायणस्य व्यासस्य मध्वस्य च कृपावलात् ।  
भारतस्य श्लोकलक्षालंकारः क्रियते मया ॥

The commentator gives a complete account of himself at the end of his commentary on the concluding Parvan of the Epic, from which, a couple of stanzas are reproduced here :

प्रयागे ब्राह्मणः संध्यामठे जपपरायणः ।  
अहमासं तदा लक्षालंकारं कुर्विति प्रभुः ॥ ४  
भारतस्य श्लोकलक्षस्यार्थविस्तरणात्मकम् ।  
कारयामास योगीन्द्रो लक्षालंकारमीदृशम् ॥ ५

व्यास एव यतः कर्ता दासस्य हृदि मे स्थितः ।

अतो न विस्मयः कार्यः किमकार्यं महाप्रभोः ॥ ६

Citations from Cv are supplied in the Critical Apparatus, where necessary, and are occasionally commented upon in the Critical Notes.

We next come to the second group of Testimonia.

( ii ) *Epitomes*

First under this group we have Kṣemendra's Bhāratamañjarī ( Kāvya-mālā No. 64 ), which summarizes the contents of the Mahāprasthānikaparvan in just 33 stanzas. Kṣemendra is a Kashmirian ( A. D. 1050 ) and is expected to follow the Kashmirian text ; but the extreme compression of the narration does not permit any definite inference as to the textual variations.

Next comes the Āndhrabhāratamu, which is a continuation of Tikkana : Vāvilla Ramaswami Sastrillu & Sons, Madras, 1919. It does not, however, offer much worth noting. — More important, however, is the Javanese version of this Parvan.

THE JAVANESE MAHĀPRASTHĀNIKAPARVAN

While the Mausala, which is the sixteenth Parvan of the Great Epic, is given in the Javanese Version as Parvan No. 8, the seventeenth or the Mahāprasthānika, also named the Prasthānika, is given as Parvan No. 5. The Javanese version gives the following stanzas from the Parvan :

17. 1. 34<sup>c</sup> — as in our text.  
 17. 2. 6<sup>c</sup>, with the *v. l.* एव ( as in M<sub>1</sub> ) for एषा ;  
 17. 2. 6<sup>d</sup>, with the *v. l.* प्राप्नोति कुलसत्तम for मुद्गे पुरुषसत्तम ;  
 17. 2. 10<sup>ab</sup> — न कस्यचिन्महाप्राज्ञ आत्मनः सदृशो भवेत् । for आत्मनः सदृशं प्राज्ञं नैपोऽमन्यत कंचन ।  
 17. 2. 10<sup>d</sup> — as in our text.  
 17. 2. 16 — as in our text.  
 17. 2. 21<sup>ab</sup> — एकाहा निर्दहेच्छत्रूनित्युवाच घनंजयः । for एकाहा निर्दहेयं वै शत्रूनित्युज्जिनोऽब्रवीत् ।  
 17. 2. 22<sup>c</sup> — तथा चैतन्न तथा च । for यथा चोक्तं तथा चैव ।  
 17. 2. 22<sup>d</sup>, with the *v. l.* भूमिम् for भूतिम् ;  
 17. 2. 25<sup>a</sup> — as in our text.  
 17. 2. 25<sup>bb</sup> — भक्षं च व्यक्तयेद्भृदा । अनपेक्ष्य परानिव — for प्राणेन च विक्रयसे । अनपेक्ष्य परं पार्थ ;  
 17. 2. 25<sup>d</sup>, with the *v. l.* मुनि for क्षितौ ;

17. 3. 27<sup>acd</sup> — as in our text.  
 17. 3. 24<sup>b</sup>, with the *v. l.* तेजसावृत्य रोदसी for °सा वृत्तसंपदा ;  
 17. 3. 35<sup>acd</sup> — as in our text.  
 17. 3. 35<sup>b</sup>, with the *v. l.* महादैत्य- for इह दैत्य-.

In between the parts quoted from the original Sanskrit stanzas, the connecting links are given by a Javanese paraphrase or abridgment of the original.

### VERSIONS OF THE MAHĀPRASTHĀNIKAPARVAN

#### (i) *The Kashmirian Version*

The present Kashmirian version, as in the case of the other Parvans, is a specific version normally written in the Devanāgarī characters, and more or less closely related to the Śāradā version. The manuscripts comprising this version are mostly copies of the Śāradā original, and may in part represent the version of the province or region adjoining the Śāradā zone

Five MSS. are included under this version. Thus K<sub>2</sub> gives 2\*, and K<sub>3</sub> gives 12\* which are peculiar to the MSS. Star 10<sup>r</sup> is found in K<sub>2, 3</sub> alone ; while star 13\* is shared by the entire N recension plus T<sub>3</sub>. As to the omissions, K<sub>2</sub> omits 2. 10<sup>ct</sup> and 2. 13<sup>t</sup>-14<sup>a</sup> ; K<sub>3</sub> omits 2. 22 ; and K<sub>5</sub> omits 2. 7<sup>ab</sup> and 2. 15. There are neither peculiar nor shared omissions in K<sub>1</sub> and K<sub>4</sub>.

#### (ii) *The Bangālī Version*

The six Bangālī manuscripts used for the Parvan form, on the whole, a very homogeneous group, presenting generally a single common reading. The only additional passage in the Bangālī version is 13\*, which is shared by the entire N Recension plus T<sub>3</sub>. The only omission in B<sub>5</sub> is 1. 1. There are neither peculiar nor shared omissions in B<sub>1-4, 6</sub>.

#### (iii) *The Devanāgarī Version*

##### (a) *The Vulgate*

Two manuscripts of Nilakaṇṭha's Devanāgarī Version have been utilized for this Parvan. There is neither solitary nor shared omission in both Dn<sub>1</sub> and Dn<sub>2</sub>, which also give the additional passage 13\*, shared by the entire N Recension plus T<sub>3</sub>. Another star, 3\*, is shared by Dn<sub>1</sub> and Dn<sub>2</sub> with K<sub>2-3</sub> D<sub>2-4, 7</sub> T<sub>2, 3</sub>.

## (b) The Composite Devanāgarī Version

In all, nine manuscripts of this composite class have been utilized for this Parvan. The star 13<sup>a</sup> is shared by the entire N Recension plus T<sub>3</sub>; while 14<sup>a</sup> is shared by K<sub>2.3</sub> D<sub>2</sub> T<sub>2.3</sub>, 9<sup>a</sup> by K<sub>2.4</sub> D<sub>3.4</sub> T<sub>3</sub>, and 5<sup>a</sup> by D<sub>5.6</sub> S.

As for omissions, D<sub>1</sub> omits 1. 4<sup>c</sup>-5<sup>b</sup> (hapl.); D<sub>3</sub> omits 3. 6<sup>ab</sup>, 10<sup>c</sup>-12<sup>b</sup> (hapl.), 21<sup>ab</sup>, and 28<sup>b</sup>-30<sup>a</sup>; while D<sub>7</sub> omits 1. 5<sup>cd</sup> (hapl.). The following omissions are shared by D<sub>4-6</sub> with the MSS. given in brackets: 1. 25<sup>c</sup>-26<sup>d</sup> (with D<sub>4.6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>4.5</sub> M<sub>1.2.4</sub>; hapl.), and 1. 6<sup>ab</sup> (with D<sub>5.6</sub> T<sub>1.4</sub> G M). There are neither peculiar nor shared omissions in D<sub>1-3.5.6</sub>.

## (iv) The Telugu Version

Four manuscripts of this version are used for this edition. T<sub>1</sub> — by way of an exception — gives 8<sup>a</sup>. The star 5<sup>a</sup> is shared by D<sub>5.6</sub> together with the entire S Recension; while T<sub>2</sub> gives 13<sup>a</sup>, which is shared by the entire N Recension. As to omissions, T<sub>1</sub> omits 1. 9<sup>ab</sup>; T<sub>2</sub> omits 5<sup>a</sup>, line 2; T<sub>4</sub> omits 1. 33<sup>c</sup>-34<sup>d</sup>, 2. 9<sup>a</sup>-10<sup>b</sup>, and 3. 34 from श्रीमान् (in 34<sup>c</sup>) up to the end of the adhyāya. There is neither peculiar nor shared omission in T<sub>3</sub>.

## (v) The Grantha Version

There are five manuscripts of this version. G<sub>3</sub> gives 11<sup>a</sup>, which is peculiar to it. The additional passage 5<sup>a</sup> is shared by D<sub>5.6</sub> and the entire S Recension; while the star 4<sup>a</sup> is shared by D<sub>5.6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1.2.4</sub>. There is no peculiar omission in the G version, the following omissions being shared by G with the MSS. given in brackets: 1. 6<sup>ab</sup> (with D<sub>5.6</sub> T<sub>1.4</sub> G M); 1. 25<sup>c</sup>-26<sup>d</sup> (with D<sub>4.6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>4.5</sub> M<sub>1.2.4</sub>; hapl.); 1. 20<sup>cd</sup> and 2. 10-14 (both, with G<sub>5</sub> M<sub>2</sub>; the latter by hapl.).

## (vi) The Malayālam Version

Five manuscripts of this version are used for this edition. M<sub>1</sub> gives 6<sup>a</sup>, which is peculiar to it; while the additional passage 5<sup>a</sup> is shared by D<sub>5.6</sub> plus the entire S Recension. The only peculiar omission in M<sub>1</sub> is 1. 18<sup>ab</sup>. Omissions 1. 20<sup>cd</sup> and 2. 10-14 (hapl.) are shared by M<sub>2</sub> with G<sub>5</sub>; 1. 6<sup>ab</sup> (with D<sub>5.6</sub> T<sub>1.4</sub> G M) and 1. 25<sup>c</sup>-26<sup>d</sup> (with D<sub>4.6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>4.5</sub> M<sub>1.2.4</sub>; hapl.).

## THE RECENSIONS OF THE MAHĀPRASTHĀNIKAPARVAN

The six versions of the text-tradition of the Mahāprasthānikaparvan, so far examined, group themselves into two main recensions: the Northern, consists of the first three versions, while the Southern includes the last three.



There is one additional passage 13\* ( a total of 4 lines ) presented by the entire Northern Recension, with a few sporadic exceptions ; on the other hand, the entire Southern Recension ( with few exceptions ) gives a single star-passage 5\*, a total of 5 lines.

Most of the cases where the Southern recension uniformly gives a variant reading, differing from that of the Northern, are normally indicated in the text by the convenient device of the wavy line. It would be easy, therefore, to see how the accepted text, in a large number of cases, is superior to the rejected readings.

#### THE EXTENT OF THE MAHĀPRASTHĀNIKAPARVAN

In the Parvasaṅgraha section of the Ādiparvan ( 1. 2. 230-231 ), we have the following description of the contents and extent of the Mahāprasthānikaparvan :

महाप्रस्थानिकं तस्माद्ध्यै सप्तदशं स्मृतम् ।  
यत्र राज्यं परित्यज्य पाण्डवाः पुरुपर्यभाः ।  
द्रौपद्या सहिताः सर्वे सिद्धिं परमिकां गताः ॥ २३०  
अनाध्यायाल्लयः प्रोक्ताः श्लोकानां च शतं तथा ।  
विंशतिश्च तथा श्लोकाः संख्यातान्त्वदर्शिता ॥ २३१

Earlier, in 1. 2. 68, the last three parvans, i. e. Mausala, Mahāprasthānika and Svargārohaṇa, are simply mentioned.

According to the Parvasaṅgraha, the extent of the seventeenth Parvan is three adhyāyas giving a total of 120 stanzas. The number of the adhyāyas in the present edition is identical with that in the Parvasaṅgraha, but there is discrepancy in the matter of stanza number. In the B. O. R. I. Edition, the total number of official stanzas is 106, which is 14 less than the traditional number 120. This difference is due to the rejection of a number of stanzas not adequately supported. If we convert official number of stanzas into mathematical stanzas ( of 32 syllables each ), including उवाच references and colophons, the number we obtain is 116.72, which very nearly comes to the traditional number of the Parvasaṅgraha. The explanation of this small difference is given in details while discussing this specific point in the Mausalaparvan, and so it need not be repeated here.

#### CONTENTS OF THE MAHĀPRASTHĀNIKAPARVAN

After coming to know of the great havoc caused to the Yādava clans, including Kṛṣṇa, his father, brother and the ladies of the harems, and particularly after realizing that the supernatural prowess of Kṛṣṇa ( who formerly had helped the Pāṇḍavas mate-

rially in the war) as well as the heroism of Arjuna have both proved futile, the five Pāṇḍava brothers, along with Draupadī, now unanimously resolve to terminate their earthly career, as a preliminary to which they undertake a *prthvīpradakṣiṇā* or circumambulation of the Earth in the then accepted orthodox sense of the term.

Before commencing the Pradakṣiṇā, Yudhiṣṭhira appointed Yuyutsu ( Dhṛtarāṣṭra's son ) as the chief regent, and Parīkṣit — the son of Abhimanyu — as the Pāṇḍava successor at Hastināpura : the latter under the tutelage of old Kṛpācārya Vajra, the only surviving Yādava chief, was installed at Indraprastha as the new capital, Subhadrā being requested to supervise the management. Thereafter, the Pāṇḍavas offer the usual *Śrāddhas* for the dead, and give away everything in charity, leaving Hastināpura clad in bark-garments, as they had done years ago when, after their defeat in the game of dice against Duryodhana, they had to undergo twelve years of forest-life, in contrast to which, the present was the *finale* of their earthly career.

With their faces turned towards the auspicious east ( in other words, issuing out of the eastern gate-way of their capital ), they proceed in the following order : ( 1 ) Yudhiṣṭhira alias Dharmarāja, ( 2 ) Bhīma, ( 3 ) Arjuna, ( 4 ) Nakula, ( 5 ) Sahadeva, ( 6 ) Draupadī, and ( 7 ) Dharmarāja's faithful dog, whom also he desired to take with the party. Before reaching the Himālaya, the starting point of their East-South-West-North Pradakṣiṇā, the party passes through many a country, river, mountain, and ocean and eventually reach the Lauhitya Ocean\*. From thence, starting on the *Pradakṣiṇā* proper, they follow an eastward ( more accurately perhaps, a south-eastward ) course along the upper shore of the Lavaṇa Ocean until they reach the region where the river Brahmaputrā takes a sharp west-wending turn around the eastern terminus of the Himālaya, and flows in a southern direction†. From the mouth of the river Brahmaputrā, the party, proceeding straight westwards‡ along the

---

\* Lauhitya forms the western boundary and Lavaṇa the eastern boundary of the Himālaya ( cf. Kālidāsa, the initial stanza of the *Kumārasambhava* ; Hemakūṭa is parallel to the Himālaya and north of it : cf. *Vikramorvaṣīya*, Act. I. Similarly, we find the *Abhijñānaśākuntala* vii. 8. 3f. describing the Hemakūṭa mountain as पूर्वापरसमुद्रावगाढः. Lauhityā is the name of the ocean ( the Mānasaśarovara being, possibly, a partial remnant of the same ocean which was in time dried up and sand-silted ) from which the Brahmaputrā river at present gets its water, the river itself being also otherwise named the Lavaṇodā. Compare also notes to 17. 1. 44 and 2. 1-2, which describe the conclusion of the *pradakṣiṇā* : East-South-West-North.

† Whether the Brahmaputrā collided with the Ganges as it does now, or whether it joined the ocean straight south, cannot be ascertained from the text as we have it.

‡ There is nothing to show, as one might perhaps imagine, that the party went straight south to Rāmeśvaram, and thence proceeded west-coast-wise up to the Narmadā. No reference is made to any of the sites or the important temples of the Southern India. The Vindhya mountain in fact had once the honour of being the Southernmost terminus of the Āryāvarta. Compare, in that connection, the story of sage Agastya, narrated in the *Vanaparvan*, 102. 1-14.

Vindhya mountain, obtains a distant view of the Dwāarakā (then submerged under the rising Western Ocean). Thence they turned in a northerly direction and saw the Himālaya once more. That completed the *pradakṣiṇā*.

Thereafter the party proceeds (northwards) towards the mountain Meru the reputed abode of the Gods, and here, through fatigue, they drop down one by one. The first to drop down is Draupadī (17. 2. 3). Dharmarāja, on Bhīma's inquiry, attributes Draupadī's fall to her partiality for Arjuna (17. 2. 6). Next to fall is Sahadeva, the fault attributed to him being excessive pride in his own wisdom (17. 2. 10). Next comes the turn of Nakula, whose defect is declared to have been too much pride in his unparalleled beauty (17. 2. 16). It is Arjuna's turn next, whose fault is declared to be pride in his own valour, which had more than once proved utterly futile (17. 2. 21-22): the last evidence of that being his encounter with the Ābhīras. The person last to fall is Bhīma who ate far too much (17. 2. 25)!

At this point Indra comes in his celestial car to invite Dharmarāja to Heaven. Dharmarāja flatly refuses to go alone. Indra replies that his four brothers as well as Draupadī have already reached the Heaven, each assuming another post-mortem body. Dharmarāja, however, was entitled to ascend Heaven in his present (human) body. "And what about my favourite dog?" — asks Yudhiṣṭhira. — "There is no place in Heaven for dogs!" comes the answer from Indra. "In that case, I would not care to go there at all" — is the reply of Dharmarāja. Indra, who was in reality Yamadharmā assuming Indra's disguise, warmly congratulates Dharmarāja for his present attitude, declaring that this was the third and the final test that he has succeeded in winning. The Dog in fact was a form assumed by Yamarāja himself. See note to 3. 12ff.

\*\*\*

\*\*\*

\*\*\*

\*\*\*

The main interest of this tour around the world consists in the fact that, properly interpreted, it, in some respects, confirms B. G. Tilak's theory of the 'Arctic Home' in the Veda as the original Āryan home, the next home of the Āryans being the "Land of Seven Rivers" in central Asia: see note to the Mahāprasthānikaparvan, adhyāya 2. That in fact seems to have been once the current traditional belief. — In conclusion, I must not fail to record that the Mahābhārata staff of the Institute has loyally helped me in supplying the necessary facts, and the Printing Department in correcting the proofs. Misprints that did nevertheless creep in have been rectified in the Addenda and Corrigenda; but a few might still have escaped the vigilance of the staff and the editor, for which we crave the readers' indulgence.

Poona, }  
28-3-59. }

S. K. BELVALKAR

# MAHĀPRASTHĀNIKAPARVAN

## ADDENDA ET CORRIGENDA

### (i) Text

Page	Adhy.	Stanza				
6	1	28 <sup>d</sup>	<i>read</i>	पर्वतां	<i>for</i>	सागरां
7	"	31 <sup>d</sup>	"	मां	"	मा
"	"	36 <sup>e</sup>	"	प्रभावेण	"	प्रभावेन
10	2	7 <sup>e</sup>	"	धीमान्	"	धीमन्
17	3	35 <sup>e</sup>	"	नोऽसद्दे	"	नोऽसद्द

### (ii) Critical Apparatus

Page	Adhy.	Stanza	Line				
3	1	4	6	<i>read</i>	4 <sup>e</sup>	<i>for</i>	4 <sup>d</sup>
4	"	9	"	<i>delete</i>	T <sub>1</sub>		
"	"	"	7	<i>read</i>	दाक्रप्रस्थेनिरुद्धजं	<i>for</i>	दाक्रप्रस्थे निरुद्धजं
7	"	28	5	"	K <sub>2</sub> -s B <sub>1</sub> .2.4-c D T <sub>2</sub> -4 G <sub>1</sub> .1		
"	"	"	"	"	सागरांस	"	पर्वतांस
"	"	30	4	"	K <sub>2</sub> D <sub>2</sub> भरतसत्तमा	"	K <sub>2</sub> D <sub>2</sub> 'मा (for 'म).
"	"	36	"	"	प्रभावेण	"	प्रभावेन
"	"	38	1	<i>delete</i>	the full-point at the end.		
8	"	40	7	<i>read</i>	D <sub>2</sub> .c	<i>for</i>	D <sub>2</sub> .c
"	"	"	8	"	D <sub>1</sub> -s. s. c	"	D <sub>1</sub> -s. s. c
"	"	42	1	"	the	"	the
9	2	2	2	"	वाङ्कार्णयं	"	वाङ्(छु)कार्णयं
10	"	11 <sup>e</sup>	1	"	सद्देवो	"	सद्देवो
14	3	12	"	"	12 <sup>e</sup>	"	12 <sup>e</sup>

### (iii) Notes

Page	Adhy.	Stanza	Line			
21	1	39	2	<i>read</i>	5	<i>for</i> V



॥ महाप्रस्थानिकपर्व ॥



जनमेजय उवाच ।

एवं वृष्ण्यन्वककुले श्रुत्वा मौसलमाहवम् ।

पाण्डवाः किमकुर्वन्त तथा कृष्णे दिवं गते ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा कौरवो राजा वृष्णीनां कदनं महत् ।

प्रस्थाने मतिमाधाय वाक्यमर्जुनमब्रवीत् ॥ २

कालः पचति भूतानि सर्वाण्येव महामते ।

कर्मन्यासमहं मन्ये त्वमपि द्रष्टुमर्हसि ॥ ३

इत्युक्तः स तु कौन्तेयः कालः काल इति ब्रुवन् ।

अन्वपद्यत तद्वाक्यं भ्रातुर्व्येष्टस्य वीर्यवान् ॥ ४

अर्जुनस्य मतं ज्ञात्वा भीमसेनो यमौ तथा ।

अन्वपद्यन्त तद्वाक्यं यदुक्तं सव्यसाचिना ॥ ५

C. 17. 5  
B. 17. 1. 5  
K. 17. 1. 5

The introductory mantra :

1\* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

is found only in K<sub>1.2.4</sub> B<sub>1-4.6</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1-4.2.2</sub>. K<sub>1</sub> D<sub>2.4</sub> न्यासं (for चैव) in the second line.

Before the introductory mantra, K<sub>1</sub> ins. ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । श्रीगणेशाय नमः ।; K<sub>3.4</sub> D<sub>1-1</sub> श्रीगणेशाय नमः ।; B<sub>1</sub> ॐ नमो गणेशाय ।; B<sub>2</sub> ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।; D<sub>2</sub> ॐ नमः श्रीगोपालगौरीगणपतिभ्यः ।

Of the MSS. which om. the introductory mantra, K<sub>2</sub> begins with श्रीगणेशाय नमः ।

2\* \* \* \* \* मत्स्यवतीहृदयनन्दनो न्यासः ।

यस्यास्यकमलगलितं वाद्यधुपुष्पं जगत्पिबति ।;

K<sub>2</sub> G<sub>2</sub> with ॐ; D<sub>2-7</sub> with श्रीगणेशाय नमः ।; T<sub>1</sub> with शुभमस्तु । महाप्रस्थानिकपर्वः; T<sub>2</sub> with शुभमस्तु । महाप्रस्थानं ।; T<sub>3</sub> with आदौ ह्यप्रतीचाय नमः । सीतारामाभ्यां नमः ।; T<sub>2</sub> (marg.) with शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु । महाप्रस्थानपर्वः ।; G<sub>1</sub> (marg.) with हरिः ॐ । महाप्रस्थानम्; G<sub>2</sub> with हरिः ॐ शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु । महाप्रस्थानपर्वः । हरिः ॐ; G<sub>2</sub> with महाप्रस्थानं; G<sub>3</sub> with महाप्रस्थानपर्वः । हरिः ॐ; M<sub>2</sub> with स्वस्ति श्री वेदव्यासाय नमः ।; M<sub>2</sub> with हरिः.

1 B<sub>2</sub> om. 1. —<sup>a</sup>) K<sub>2</sub> M<sub>1</sub> कुलं (for कुले). K<sub>1</sub> एवं वृष्ण्यधिके श्रुत्वा. —<sup>b</sup>) K<sub>2-4</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2.3</sub> मौशलम्; K<sub>2</sub> मौसल्यम्; B (B<sub>2</sub> om.) मौशलम् (for मौसलम्). T<sub>2</sub> आहृतं (for चम्). K<sub>1</sub> मौसलं भृशदास्त्रं. —<sup>c</sup>) K<sub>1</sub> पाण्डवः [वाः] किमकुर्वन्ते. —<sup>d</sup>) K<sub>2.3</sub> D<sub>1</sub> T<sub>2</sub> G<sub>3</sub> तदा (for तथा).

2 <sup>a</sup>) D<sub>1</sub> damaged. K<sub>2-4</sub> B<sub>1-3.5.6</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1.4.2.2</sub> T<sub>3</sub> M<sub>1</sub> [ए]वं; K<sub>5</sub> च; B<sub>1</sub> तु (for [ए]वं). —<sup>b</sup>) K<sub>2</sub> वृदनं; K<sub>3</sub> कंदनं; T<sub>1</sub> कधनं; G<sub>2</sub> निधनं (for कदनं). —<sup>c</sup>) K<sub>1</sub> आदाय; B<sub>3</sub> D<sub>2-3.2.2</sub> S आस्थाय (for आधाय). —<sup>d</sup>) K<sub>5</sub> वाचा (for वाक्यम्). G<sub>2</sub> अर्जुनं वाक्यमब्रवीत्; M<sub>1</sub> वाक्यं भ्रातरम्.

3 Before 3, D<sub>2</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> ins. युधिष्ठिरः. —<sup>a</sup>) D<sub>2</sub> पदति (sic); T<sub>1</sub> पचतु (for 'ति). —<sup>b</sup>) K<sub>5</sub> सर्वा-नेव. K<sub>3</sub> च; G<sub>1</sub> [ए]वं (for [ए]वं). K<sub>2.3</sub> D<sub>2.7</sub> T<sub>1.3</sub> G<sub>2</sub> M<sub>1.5</sub> विदां पते; G<sub>2</sub> M<sub>2.3</sub> धनंजय (for महामते). —<sup>c</sup>) K<sub>1</sub> कर्मत्यागम्; K<sub>5</sub> B D<sub>1.2.2</sub> कालन्यासम्; D<sub>n</sub> D<sub>2-4</sub> कालपा (D<sub>n</sub> 'लः पा)शम् (for कर्मन्यासम्). K<sub>4</sub> कालपाशं महन्मन्ये. —<sup>d</sup>) G<sub>3</sub> इमं (for अपि). K<sub>2.3</sub> D<sub>1</sub> T<sub>2</sub> [उ]त्त (K<sub>2</sub> 'त्त्)ष्टुम् (for द्रष्टुम्).

4 Before 4, D<sub>2</sub> T<sub>1.3</sub> G<sub>2</sub> ins. वैशंपायनः. —<sup>a</sup>) K<sub>5</sub> उक्तवा (for उक्तः). D<sub>2.6</sub> S (except T<sub>3</sub>) एवमुक्तः स (G<sub>1</sub> 'क्तस्तु) कौन्तेयः. —<sup>b</sup>) K<sub>4</sub> D<sub>n</sub> कालः; D<sub>2</sub> om. (for कालः). K<sub>1</sub> ध्रुवं; D<sub>2</sub> ब्रुवन् (sic). —<sup>c</sup>) D<sub>2</sub> om. (hapl.) 4<sup>d</sup>-5<sup>b</sup>. —<sup>d</sup>) K<sub>2</sub> B<sub>2</sub> अनुपद्यत; K<sub>5</sub> D<sub>1</sub> अभ्यः; M<sub>2</sub> अन्वपद्यत (for 'पद्यत). —<sup>e</sup>) D<sub>2.6</sub> भानुः (for भ्रातृ). K<sub>1</sub> शासनात्; K<sub>4</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2.3</sub> धीमतः (for वीर्यवान्).

5 D<sub>2</sub> om. 5<sup>ab</sup> (cf. v. l. 4). —<sup>a</sup>) K<sub>2</sub> D<sub>2</sub> मतिं (for मतं). D<sub>1</sub> श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). —<sup>b</sup>) K<sub>3</sub> भीमसेन (for 'सेनो). D<sub>2.6</sub> तदा (for तथा). D<sub>1</sub> भीमसेनोपि भारत. —<sup>c</sup>) D<sub>1</sub> om. (hapl.) 5<sup>cd</sup>. —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub> अनुपद्यत; K<sub>2.4</sub> B<sub>2.3</sub> D<sub>2.2</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1</sub> M<sub>1.4.5</sub> अन्वपद्यत; K<sub>5</sub> अभ्यपद्यत (for अन्व). —<sup>e</sup>) After 5, T<sub>2</sub> reads 7<sup>ab</sup>.

6 D<sub>2.6</sub> T<sub>1.4</sub> G M om. 6<sup>ab</sup>. —<sup>a</sup>) K<sub>1.3</sub> corrupt. K<sub>1</sub> आज्ञाय; K<sub>5</sub> आनाय; D<sub>1</sub> आदाय; T<sub>2.3</sub> आज्ञाप्य



ततो युयुत्सुमानाय्य प्रव्रजन्धर्मकाम्यया ।  
 राज्यं परिददौ सर्वं वैश्यापुत्रे युधिष्ठिरः ॥ ६  
 अभिषिच्य स्वराज्ये तु तं राजानं परिक्षितम् ।  
 दुःखार्तश्चाव्रवीद्राजा सुभद्रां पाण्डवाग्रजः ॥ ७  
 एष पुत्रस्य ते पुत्रः कुरुराजो भविष्यति ।  
 यदूनां परिशेषश्च वज्रो राजा कृतश्च ह ॥ ८  
 परिक्षिद्धास्तिनपुरे शक्रप्रस्थे तु यादवः ।

(for आनाय्य). — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> D<sub>8.0</sub> प्राव्रजन्; K<sub>2</sub> प्राव्रवन्  
 (for प्रव्रजन्). — D<sub>6.0</sub> T<sub>1.4</sub> G M transp. 6<sup>cd</sup> and  
 7<sup>ab</sup>. — <sup>c</sup>) D<sub>7</sub> damaged. G<sub>3</sub> परिददौ (for 'ददौ').  
 — <sup>d</sup>) D<sub>6-7</sub> T<sub>4</sub> G<sub>2-3</sub> वैश्या- (for वैश्या-). K<sub>6</sub> वैश्या-  
 पुत्रो युधिष्ठिरः (sic).

7 D<sub>6.0</sub> T<sub>1.4</sub> G M transp. 6<sup>cd</sup> and 7<sup>ab</sup>. T<sub>2</sub>  
 reads 7<sup>ab</sup> after 5. — <sup>ab</sup>) D<sub>6</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1.2.4</sub> M<sub>1.4.5</sub>  
 अभ्यर्षिचन् (G<sub>3</sub> M<sub>1.4.5</sub> 'चत्'); D<sub>7</sub> अभिषिच (for  
 अभिषिच्य). K<sub>5</sub> सु; B<sub>2-4</sub> च (for स्व). K<sub>1-3</sub>  
 B<sub>1.3.5.6</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2.3.6.7</sub> T<sub>2.3</sub> च; K<sub>5</sub> B<sub>2.4</sub> D<sub>1.3</sub> तं  
 (for तु). K<sub>1</sub> स राजानं; K<sub>2.3</sub> D<sub>7</sub> T<sub>2</sub> राजानं स  
 (T<sub>2</sub> तं); K<sub>4.5</sub> B D<sub>n</sub> D<sub>1-4.8</sub> T<sub>3</sub> राजानं च (for तं  
 राजानं). Some MSS. परीक्षितं. D<sub>9</sub> अभिषिच्य स्वर\*\*  
 \*\*\*\*\* षितं. — <sup>c</sup>) K<sub>5</sub> G<sub>2</sub> दुःखार्ताश्; D<sub>6</sub> T<sub>2.4</sub>  
 G<sub>1</sub> M<sub>1-3</sub> 'तां (for 'तंश्). D<sub>6</sub> तु (for च). B<sub>4</sub> अन्व-  
 वन्; D<sub>4</sub> अभवद् (for अत्रवीद्). — <sup>d</sup>) K<sub>1-3</sub> D<sub>6-7</sub> T  
 G<sub>1.2.4</sub> M सुभद्रामपराजितः; G<sub>3</sub> सौभद्रमपराजितं.

8 <sup>a</sup>) D<sub>3.4</sub> एवं (for एव). K<sub>2.3</sub> D<sub>n1</sub> D<sub>7</sub> T<sub>3</sub>  
 transp. ते and पुत्रः. — <sup>c</sup>) K<sub>1.3</sub> D<sub>6.0</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1.2.4</sub> M  
 परिशेषस्य; T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> अव (G<sub>3</sub> 'वि)शेषश्च; T<sub>3</sub> परिशिष्टश्च  
 (for 'शेषश्च). D<sub>1</sub> तु (for च). — <sup>d</sup>) K<sub>5</sub> नः; B<sub>5</sub>  
 सः (for ह).

9 T<sub>1</sub> om. 9<sup>ab</sup>. — <sup>a</sup>) K<sub>4.5</sub> D<sub>7</sub> परीक्षिद्; D<sub>6.6</sub>  
 T<sub>4</sub> G<sub>1.2.4.5</sub> M अभिषिच्य (T<sub>4</sub> G<sub>1.2</sub> M<sub>1</sub> 'क्तो; M<sub>2</sub>  
 'त्य); G<sub>3</sub> अतिष्ठद् (for परिक्षिद्). D<sub>3.4</sub> G<sub>1</sub> M<sub>3.5</sub>  
 हस्तिनपुरे. K<sub>2</sub> परिरक्षत हास्तिनपुरे (sic). — <sup>b</sup>) K<sub>3</sub>  
 इंद्रप्रस्थे (for शक्र°). K<sub>4</sub> B<sub>1.3</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2-4</sub> T<sub>1</sub> च  
 (for तु). G<sub>6</sub> पादपं; M<sub>2</sub> चापदं (for यादवः). M<sub>1</sub>  
 वज्रेणानेन बंधुना; M<sub>3</sub> शक्रप्रस्थे निरुद्धजं. — <sup>c</sup>) D<sub>9</sub>  
 वचो; G<sub>6</sub> M<sub>2</sub> पुत्रो; M<sub>1.3</sub> पौत्रो (for वज्रो). — <sup>d</sup>)  
 K<sub>2</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>6</sub> M<sub>2.3</sub> चाधर्मै; T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> चापलः; G<sub>2</sub> चाधर्म्यै  
 (for चाधर्मै). K<sub>2</sub> त्वथ; D<sub>4</sub> तथा; D<sub>6.7</sub> कृथाः  
 (for कृथाः).

वज्रो राजा त्वया रक्ष्यो मा चाधर्मै मनः कृथाः ॥ ९  
 इत्युक्त्वा धर्मराजः स वासुदेवस्य धीमतः ।  
 मातुलस्य च वृद्धस्य रामादीनां तथैव च ॥ १०  
 मातृभिः सह धर्मात्मा कृत्वोदकमतन्द्रितः ।  
 श्राद्धान्युद्दिश्य सर्वेषां चकार विधिवत्तदा ॥ ११  
 ददौ रत्नानि वासांसि ग्रामानश्चात्रथानपि ।  
 स्त्रियश्च द्विजमुख्येभ्यो गवां शतसहस्रशः ॥ १२

10 <sup>a</sup>) K<sub>3</sub> धर्मराजा (for 'राजः). K<sub>1.5</sub> D<sub>3</sub>.  
 4.7 T<sub>3</sub> तु; K<sub>5</sub> [अयं; D<sub>6</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1.2.4</sub> M<sub>1</sub> तां  
 (for स). D<sub>5</sub> G<sub>3</sub> इत्युक्त्वा राजधर्मास्तान्. — <sup>b</sup>) D<sub>7</sub>  
 damaged. K<sub>2.3</sub> T<sub>3</sub> वीर्यवान्; K<sub>5</sub> धीमता (for 'तः).  
 — <sup>c</sup>) B<sub>4</sub> D<sub>1.7</sub> तु (for च). K<sub>2</sub> वृद्धश्च; K<sub>3</sub> कृण्यस्य  
 (for वृद्धस्य). — <sup>d</sup>) M<sub>1</sub> राजादीनां (for रामा°).

11 <sup>a</sup>) D<sub>n</sub> स हि (for सह). — <sup>b</sup>) B<sub>1.5</sub> T<sub>1</sub> कृतो-  
 दकम् (for कृत्वो°). D<sub>6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>2.4</sub> अरिंदमः; D<sub>3</sub> अतं-  
 द्रितं (for 'द्रितः). — <sup>c</sup>) K<sub>4</sub> D<sub>6</sub> G<sub>4</sub> M<sub>1.3</sub> श्राद्धान्;  
 K<sub>5</sub> श्राद्धम् (for श्राद्धानि). D<sub>3.5</sub> धर्मात्मा (for सर्वेषां).  
 K<sub>1</sub> corrupt. — <sup>d</sup>) M<sub>5</sub> चकार विधिपूर्वकं. — After 11,  
 K<sub>2-5</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2-3.7</sub> T<sub>2.3</sub> ins.:

3\* द्वैपायनं नारदं च मार्कण्डेयं तपोधनम् ।  
 भारद्वाजं याज्ञवल्क्यं हरिमुद्दिश्य यत्नवान् ।  
 अभोजयत्स्वाद् भोज्यं कीर्तयित्वा च शार्ङ्गिणम् ।

[ (L. 1) K<sub>5</sub> मार्कण्डेयं. — (L. 2) D<sub>4</sub> T<sub>3</sub> भरद्वाजं. K<sub>4</sub>  
 वीर्यवान्; K<sub>5</sub> दत्त° (for यत्न°). — (L. 3) K<sub>4</sub> अयो-  
 जयत्; D<sub>3.4</sub> अभोजयन् (for 'यत्). K<sub>4</sub> साधु (for  
 स्वाद्). K<sub>5</sub> भोजं (for भोज्यं). K<sub>2</sub> जनार्दनं; T<sub>2</sub> तु  
 शार्ङ्गिणं. ]

12 <sup>a</sup>) D<sub>6.6</sub> T<sub>1.2</sub> G<sub>3-5</sub> M ततो (for ददौ). — <sup>b</sup>)  
 D<sub>9</sub> ग्रामम्; G<sub>2</sub> ग्रामाद् (for 'न्). K<sub>5</sub> D<sub>9</sub> रथं (for  
 रथान्). K<sub>4.5</sub> B D<sub>n1</sub> D<sub>1-4.8.9</sub> तथा; D<sub>n2</sub> तदा (for  
 अपि). K<sub>2.3</sub> ग्रामान (K<sub>3</sub> 'मम)श्चात्तराधिप (K<sub>2</sub> 'पः).  
 — <sup>c</sup>) K<sub>1</sub> स्त्रीश्रैव; D<sub>6</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>1.2.4</sub> M<sub>1</sub> कन्याश्च (for  
 स्त्रियश्च). K<sub>1</sub> मुख्येषु (for 'भ्यो). — <sup>d</sup>) D<sub>7</sub> dam-  
 aged. K<sub>1.2.3.5</sub> B D<sub>n</sub> D<sub>1-4.8.9</sub> तदा (K<sub>1</sub> B<sub>3.6</sub> 'था)  
 शतः; K<sub>3</sub> शतशोथ; D<sub>5</sub> T<sub>1.3</sub> गा वै शतः; G<sub>3</sub> ग्रामा-  
 ष्शतः (for गवां शतः).

13 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>4</sub> विधिवद्; K<sub>4</sub> चेष्टा तम्; B<sub>4</sub>  
 (marg.) गुरुवद् (for च गुरुम्). K<sub>2</sub> कृतमभ्यर्च्य वेष्वासम्  
 (sic); D<sub>5</sub> T<sub>1-3</sub> G<sub>3.5</sub> M<sub>2.3.5</sub> कृपमर्च्य महेष्वासम्;

कृपमभ्यर्च्य च गुरुमर्थमानपुरस्कृतम् ।  
 शिष्यं परिक्षितं तस्मै ददौ भरतसत्तमः ॥ १३  
 ततस्तु प्रकृतीः सर्वाः समानान्य युधिष्ठिरः ।  
 सर्वमाचष्ट राजर्षिश्चिकीर्षितमथात्मनः ॥ १४  
 ते श्रुत्वैव वचस्तस्य पौरजानपदा जनाः ।  
 भृशमुद्रियमनसो नाभ्यनन्दन्त तद्वचः ॥ १५  
 नैवं कर्तव्यमिति ते तदोचुस्ते नराधिपम् ।

न च राजा तथाकार्षीत्कालपर्यायधर्मवित् ॥ १६  
 ततोऽनुमान्य धर्मात्मा पौरजानपदं जनम् ।  
 गमनाय मतिं चक्रे भ्रातरश्चास्य ते तदा ॥ १७  
 ततः स राजा कौरव्यो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।  
 उत्सृज्याभरणान्यङ्गाजगृहे वल्कलान्युत ॥ १८  
 भीमार्जुनौ यमौ चैव द्रौपदी च यशस्विनी ।  
 तथैव सर्वे जगृहुर्वल्कलानि जनाधिप ॥ १९

C. 17. 21  
 B. 17. 1. 21  
 K. 17. 1. 22

Dc T<sub>1</sub> G<sub>1</sub>. 2. 4 M<sub>1</sub> कृपं ( G<sub>1</sub> 'तं ) चापि महेष्वासम् ; M<sub>1</sub>  
 कृपायाचार्यमुख्याय . — <sup>b</sup> ) K<sub>1</sub> अर्धमान- ; K<sub>5</sub> अर्थ-  
 मान्य- ; B<sub>1</sub> अभिमान- ; B<sub>3</sub> अनुमान्य ; Dn D<sub>1-4</sub> अथ  
 पौर- ; D<sub>1</sub> अथ मान्य- ; Dc T<sub>1</sub> G<sub>1</sub>. 2. अर्थज्ञान- ; G<sub>3</sub>  
 अर्थधर्म- ; G<sub>4</sub> वर्धमानं ; M<sub>3</sub> अर्थदान- ; M<sub>4</sub> महेष्वासं  
 ( for अर्थमान- ) . D<sub>1</sub> -पुरःसरं ( for -पुरस्कृतम् ) . B<sub>1</sub>  
 त्वथ मानपुरःसरं . — After 13<sup>ab</sup> , Dc. 6 T<sub>1</sub> G<sub>1</sub>. 2. 4  
 ins. :

4\* आहूय भरतश्रेष्ठ संनिवेश्यासने तदा

[ D<sub>3</sub> तथा ( for तदा ) . ]

— <sup>c</sup> ) K<sub>5</sub> शिष्य- ( for शिष्यं ) . K<sub>5</sub> B<sub>2</sub> D<sub>1</sub>. 6. 7 G<sub>2</sub>. 4. 5  
 M परीक्षितं . — <sup>d</sup> ) T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>. 2. 4 M<sub>1</sub> संपूज्य ( for भरत- ) .  
 K<sub>3-5</sub> B<sub>1</sub>. 5 Dn D<sub>2</sub>. 4. 7 T<sub>3</sub> -सत्तम ; D<sub>8</sub> 'मं ( for 'मः ) .

14 <sup>a</sup> ) K<sub>3</sub> D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>2</sub> ताः ( for तु ) . — <sup>b</sup> ) K<sub>1</sub>  
 समानाय ; K<sub>2</sub> D<sub>5-7</sub> S 'नीय ; K<sub>4</sub> 'भाष्य ( for 'नाय्य ) .  
 — <sup>c</sup> ) K<sub>2</sub> हि राजश् ( for राजर्षिश् ) . K<sub>6</sub> D<sub>1</sub> समाचष्ट  
 स ( D<sub>1</sub> च ) राजर्षिश् . — <sup>d</sup> ) D<sub>1</sub> damaged. K<sub>1</sub> अरि-  
 दमः ; K<sub>3</sub> इवात्मनः ; G<sub>3</sub> महामनाः ( for अथात्मनः ) .

15 <sup>a</sup> ) D<sub>1</sub> श्रुत्वा च ; M<sub>3</sub> श्रुत्वैवं . G<sub>1</sub> ते श्रुत्वा  
 वचनं तस्य . — <sup>b</sup> ) K<sub>3</sub> पौरा जानपदैर्वृताः ; K<sub>6</sub> पौरा  
 जानपदा जनाः . — <sup>d</sup> ) T<sub>1</sub>. 3 नाभ्य ( T<sub>3</sub> 'त्य ) नन्दत .

16 <sup>a</sup> ) K<sub>3</sub> D<sub>1</sub> नैव ; B<sub>5</sub> मैवं ; D<sub>3</sub>. 1 नैक- ( for  
 नैवं ) . K<sub>2</sub> D<sub>1</sub> T<sub>3</sub> च ( for ते ) . — <sup>b</sup> ) K<sub>3</sub> T<sub>3</sub> G<sub>4</sub>  
 तयोचुस् ; B<sub>1</sub> T<sub>2</sub> ततोचुस् ( for तदौ ) . K<sub>5</sub> वै ; D<sub>5</sub>  
 स्स ( for ते ) . K<sub>2</sub> Dn<sub>1</sub> जनाधिपं ( for नरा ) . — <sup>c</sup> )  
 K<sub>1</sub> स ( for न ) . D<sub>1</sub> स ( for च ) . M<sub>1</sub> [पु]त्र तत्  
 ( for राजा ) . K<sub>1</sub> न च ; B<sub>3</sub> T<sub>3</sub> G<sub>2</sub>. 4. 5 M<sub>2</sub>. 3. 5 तदा  
 ( for तथा ) . — <sup>d</sup> ) B<sub>1</sub> -धर्मकृत् ( for 'वित् ) . K<sub>1-3</sub>  
 D<sub>5</sub>. 6 S कालपर्यायवित्तदा .

17 <sup>a</sup> ) D<sub>5</sub> G<sub>3</sub> तथा ; D<sub>1</sub> damaged ; G<sub>2</sub> M<sub>2</sub>. 4. 5  
 तदा ( for ततो ) . B<sub>1</sub> T<sub>1</sub> अनुमान्य स धर्मात्मा . — <sup>b</sup> )  
 M<sub>5</sub> -जानपदा ( for 'पदं ) . — <sup>d</sup> ) K<sub>2</sub> D<sub>5</sub>. 7 T<sub>1</sub> ते तथा ;

B<sub>5</sub> तेजसा ( for ते तदा ) . D<sub>6</sub> T<sub>2</sub>. 4 G<sub>1</sub>. 2. 4 M<sub>1</sub> कृपास्य  
 ग ( G<sub>1</sub> 'स्वाग ) मनादपि ( D<sub>6</sub> 'ति ) . — After 17, D<sub>5</sub>. 6  
 S ins. :

5\* वर्तमाने विवादे तु वास्तुविक्रयणं प्रति ।  
 धनेच्छा युगपत्प्राप्ता क्षेत्रतः स्वामिभूमृताम् ।  
 प्राप्तं कलियुगं ज्ञात्वा सहदेवो हसन्निव ।  
 राजस्तु कथयामास धर्मो नष्टस्तु भारत ।  
 राजा च दुर्मना राजन्यर्पासं जीवितं मम । [ 5 ]

[ ( L. 1 ) D<sub>5</sub>. 6 T<sub>1</sub> वस्तु- ( for वास्तु- ) . T<sub>2</sub> G<sub>2</sub>. 3  
 -विक्रयणं ( for 'यणं ) . — T<sub>1</sub> om. line 2 . — ( L. 2 )  
 T<sub>2</sub> क्षेत्रस्तत् ; T<sub>3</sub> कृत्वतः ; G<sub>4</sub> क्रतुतः ; M<sub>3</sub> तत्रैतत् ;  
 M<sub>4</sub> ते तत्र ( for क्षेत्रतः ) . D<sub>5</sub> दात्रे तत्स्वामिभूमृतां ; G<sub>3</sub>  
 अनृतं चापि भूमृतां ; G<sub>5</sub> M<sub>2</sub> तत्र तत्र महीभृतां ; M<sub>1</sub> व्यवहारे  
 समां प्रति ( for the post. half ) . — ( L. 3 ) M<sub>2</sub> ( sup.  
 lin. ) मत्वा ( for ज्ञात्वा ) . — ( L. 4 ) M<sub>1</sub> स ( for तु ) .  
 D<sub>6</sub> T<sub>2</sub>. 4 G<sub>1</sub>. 2. 4 M<sub>1</sub> संकरः ; T<sub>3</sub> G<sub>5</sub> M<sub>2-5</sub> शंकरः ( for  
 भारत ) . — ( L. 5 ) D<sub>5</sub> T<sub>2-3</sub> G<sub>1</sub>. 2. 4 M<sub>1</sub> श्रुत्वा तु  
 दु ( T<sub>2</sub>. 3 सु ) र्मना राजा ( for the prior half ) . D<sub>6</sub> G<sub>1</sub>  
 जीवितं ( for जीवितं ) . ]

M<sub>1</sub> cont. :

6\* इति चिन्त्य गते राजन्योविन्दे धर्मधारणे ।

18 M<sub>1</sub> om. 18<sup>ab</sup> . — <sup>a</sup> ) D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> M<sub>5</sub> इत्थं स ;  
 D<sub>6</sub> इतः स ; T<sub>4</sub> G<sub>1</sub>. 2. 5 M<sub>2-3</sub> इति स्स ( for ततः स ) .  
 — <sup>b</sup> ) D<sub>1</sub> M<sub>2</sub> धर्मराजो ( for 'पुत्रो ) . — <sup>c</sup> ) K<sub>5</sub> उत्सृज्य  
 भरणं न्यंग ( sic ) . — <sup>d</sup> ) D<sub>1</sub> damaged. D<sub>6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1</sub>. 2. 4  
 सः ( for [उ]त ) .

19 <sup>a</sup> ) T<sub>1</sub> भीमार्जुन- ( for 'र्जुनौ ) . K<sub>2</sub>. 3 D<sub>1</sub> T<sub>3</sub>  
 चापि ( for चैव ) . K<sub>1</sub>. 4 B<sub>1</sub>. 5. 6 Dn D<sub>2-4</sub> भीमार्जुन-  
 यमाश्चैव . — <sup>c</sup> ) T<sub>3</sub> तदा ( for तथा ) . M<sub>4</sub> संगृह्य ( for  
 जगृहुर ) . K<sub>4</sub>. 6 B Dn D<sub>1-4</sub>. 8. 9 तथैव जगृहुः सर्वे .  
 — <sup>d</sup> ) K<sub>2</sub>. 4. 5 B Dn D<sub>1-4</sub>. 8. 9 नराधिप ( for जना ) .  
 K<sub>3</sub> वल्कलान्यजिनानि ते .

विधिवत्कारयित्वेष्टिं नैष्टिकीं भरतर्षभ ।  
 समुत्सृज्याप्सु सर्वेऽग्नीन्प्रतस्थुर्नरपुंगवाः ॥ २०  
 ततः प्ररुद्धुः सर्वाः स्त्रियो दृष्ट्वा नरर्षभान् ।  
 प्रस्थितान्द्रौपदीपृष्ठान्पुरा द्यूतजितान्यथा ॥ २१  
 हर्षोऽभवच्च सर्वेषां भ्रातृणां गमनं प्रति ।  
 युधिष्ठिरमतं ज्ञात्वा वृष्णिक्षयमेक्ष्य च ॥ २२  
 भ्रातरः पञ्च कृष्णा च पृष्ठी श्वा चैव सप्तमः ।  
 आत्मना सप्तमो राजा निर्ययौ गजसाह्यात् ।  
 पौरैरनुगतो दूरं सर्वैरन्तःपुरैस्तथा ॥ २३  
 न चैनमशक्त्वाश्चिन्निवर्तस्वेति भाषितुम् ।

20 <sup>a</sup>) K<sub>5</sub> इष्टि-; D<sub>8</sub> इष्टं. — <sup>b</sup>) K<sub>5</sub> D<sub>9</sub> नैष्टिकी.  
 B<sub>3</sub> D<sub>1</sub> T<sub>4</sub> भरतर्षभाः (T<sub>4</sub> °भः). K<sub>1-3</sub> D<sub>5-7</sub> T<sub>1-3</sub> G<sub>2-5</sub>  
 M नैष्टिकीं (K<sub>3</sub> °किं; G<sub>4</sub> °कं) पुरुषर्षभाः (D<sub>8</sub> T<sub>2</sub> °भ).  
 — G<sub>5</sub> M<sub>2</sub> om. 20<sup>ad</sup>. — °) D<sub>5</sub> T<sub>3</sub> समुत्सृज (sic).  
 K<sub>2,5</sub> D<sub>1,6</sub> T<sub>3</sub> आद्यु; D<sub>8</sub> अय (for अप्सु). K<sub>3</sub> सर्वा  
 (for सर्वे). T<sub>1</sub> G<sub>4</sub> [5]स्मिन्; G<sub>3</sub> ते (for अग्नीन्).  
 — <sup>d</sup>) D<sub>7</sub> damaged. K<sub>5</sub> B<sub>2,4</sub> D<sub>8,9</sub> सप्तमाः (K<sub>5</sub> °म)  
 (for -पुंगवाः). K<sub>1-3</sub> D<sub>6,6</sub> S (G<sub>5</sub> M<sub>2</sub> om.) प्रत (K<sub>3</sub>  
 T<sub>1</sub> उक्त)स्थुर्भरतर्षभाः (K<sub>1</sub> °भ).

21 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> प्ररुद्धिताः; G<sub>5</sub> M<sub>3</sub> प्ररुद्धुः (for प्ररुद्धुः).  
 K<sub>2</sub> सर्वे (for सर्वाः). — <sup>b</sup>) K<sub>4,5</sub> B Dn D<sub>1-4,8,9</sub> नरो-  
 त्तमान्; M<sub>4</sub> नराधिपान् (for नरर्षभान्). — °) B<sub>3</sub> G<sub>3</sub>  
 प्रस्थिता (for °तान्). K<sub>5</sub> पृष्ठी (for पृष्ठान्). K<sub>2,3</sub>  
 प्रस्थितां द्रौपदीं दृष्ट्वा. — <sup>d</sup>) K<sub>1,4</sub> इव (for यथा). K<sub>2</sub>  
 पुरा द्यूतजितामिव; K<sub>3</sub> पुरा द्यूतमिवाजितां; D<sub>5,6</sub> T<sub>1,2,3</sub>  
 G<sub>1-3,5</sub> M पुनर्द्यूतजितानि (G<sub>3</sub> °ता इ)व; D<sub>7</sub> पुरा द्यूत-  
 जितानि च; G<sub>4</sub> पुनर्द्यूतजनानिव (sic).

22 <sup>ab</sup>) K<sub>1</sub> हर्षो बभूवुर (sic); G<sub>3,4</sub> हर्षोऽभव (G<sub>4</sub>  
 °त्सव)श्च (for हर्षोऽभवच्च). K<sub>1-3</sub> D<sub>5-7</sub> S (except T<sub>3</sub>)  
 transp. सर्वेषां and भ्रातृणां. — °) D<sub>5</sub> -मतिं (for  
 -मतं). K<sub>1-3</sub> T<sub>2</sub> श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). — <sup>d</sup>) D<sub>7</sub>  
 damaged. K<sub>5</sub> अवेक्षत (for °क्ष्य च).

23 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> कृत्वा; T<sub>1</sub> पृष्ठी (for कृष्णा). — <sup>b</sup>)  
 K<sub>1</sub> B<sub>2,4</sub> D<sub>6,8</sub> G<sub>5</sub> M<sub>2-5</sub> चापि; D<sub>9</sub> वापि (for चैव).  
 K<sub>5</sub> सप्तमी; B<sub>6</sub> T<sub>2</sub> M<sub>1,2</sub> सप्तमः (T<sub>2</sub> M<sub>2</sub> °म) (for  
 सप्तमः). T<sub>4</sub> कृष्णा श्वा चापि सप्तमः. — °) G<sub>4</sub> सप्तमं  
 (for °मो). — <sup>d</sup>) D<sub>5,6</sub> S (except T<sub>3</sub>) निर्ययौ नाग-  
 साह्यात्. — <sup>e</sup>) M<sub>3</sub> दूरात् (for दूरं). — <sup>f</sup>) K<sub>2,3</sub>

न्यवर्तन्त ततः सर्वे नरा नगरवासिनः ॥ २४  
 कृपप्रभृतयश्चैव युयुत्सुं पर्यवारयन् ।  
 विवेश गङ्गां कौरव्य उल्लूपी भुजगात्मजा ॥ २५  
 चित्राङ्गदा ययौ चापि मणिपूरपुरं प्रति ।  
 शिष्टाः परिक्षितं त्वन्या मातरः पर्यवारयन् ॥ २६  
 पाण्डवाश्च महात्मानो द्रौपदी च यशस्विनी ।  
 कृतोपवासाः कौरव्य प्रययुः प्राद्युखास्ततः ॥ २७  
 योगयुक्ता महात्मानस्त्वागधर्ममुपेयुषः ।  
 अभिजगमुर्वहृन्देशान्सरितः सागरांस्तथा ॥ २८  
 युधिष्ठिरो ययावग्रे भीमस्तु तदनन्तरम् ।

B<sub>4</sub> (marg. as in text) T<sub>1</sub> तदा (for तथा).

24 <sup>a</sup>) K<sub>5</sub> चैवम् (for चैनम्). T<sub>2</sub> अभवत्; G<sub>3</sub> अव-  
 दत्; M<sub>3</sub> अशकं (sic) (for °क्त). K<sub>5</sub> कृतुं (for कश्चिन्).  
 — <sup>b</sup>) D<sub>7</sub> damaged. K<sub>5</sub> भाषितं. — °) K<sub>3</sub> निवर्तत;  
 G<sub>1,2,4</sub> न्यवर्तयंस् (for °तन्त). — <sup>d</sup>) K<sub>1,2</sub> D<sub>5-7</sub> T  
 G M<sub>1-3</sub> जना (for नरा). D<sub>8</sub> नागरः (for न°).

25 <sup>a</sup>) K<sub>5</sub> D<sub>1</sub> सर्वे (for चैव). T<sub>4</sub> G<sub>2</sub> कृतप्रकृतय-  
 श्चैव. — <sup>b</sup>) K<sub>1,3</sub> युयुत्सुं परिवारयन्; M<sub>1</sub> परिवार्यं  
 परिक्षितं. — D<sub>4,6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>4,5</sub> M<sub>1,2,4</sub> om. (hapl.)  
 25<sup>a</sup>-26<sup>d</sup>. — °) G<sub>3</sub> कौरव्या (for °व्य). K<sub>1</sub> जलं विवेश  
 कौरव्य. — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub> D<sub>5,7,8</sub> T<sub>1,2</sub> G<sub>1-3</sub> M<sub>5</sub> कौरव्य- (D<sub>5</sub>  
 T<sub>1</sub> G<sub>2</sub> M<sub>5</sub> °व्या); T<sub>3</sub> तदा तु (for उल्लूपी). Dn<sub>2</sub>  
 उल्लूपी पद्मगात्मजा.

26 D<sub>4,6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>4,5</sub> M<sub>1,2,4</sub> om. 26 (cf. v. l. 25).  
 — <sup>a</sup>) B<sub>3</sub> ददौ (for ययौ). K<sub>3</sub> राजन् (for चापि).  
 — <sup>b</sup>) B<sub>1-3</sub> मणपूर-; D<sub>5</sub> T<sub>1,2</sub> G<sub>1-3</sub> M<sub>3,5</sub> मणपूर- (D<sub>5</sub>  
 G<sub>3</sub> °र-); D<sub>9</sub> मणिपूरं (for °पूर-). — °) D<sub>7</sub> damaged.  
 G<sub>1,2</sub> प (G<sub>1</sub> पा)रीक्षितं.

27 <sup>a</sup>) K<sub>5</sub> पाण्डवस् (sic). K<sub>2,5</sub> B<sub>1-4,6</sub> D<sub>1,3,5</sub>  
 तु (for च). D<sub>9</sub> महात्मानो (sic). — <sup>b</sup>) K<sub>5</sub> द्रौपदीं च  
 यशस्विनीं. — °) K<sub>5</sub> कृतोपवासः (sic). B<sub>2</sub> D<sub>5,6</sub> T<sub>2,4</sub>  
 G<sub>2-4</sub> M<sub>1,2,5</sub> कौरव्याः (for °व्य). — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub> प्राद्युखास्;  
 K<sub>2</sub> वाद्युखास्. K<sub>2,3</sub> D<sub>5-7</sub> S (except T<sub>4</sub>) तदा; B<sub>2,6</sub>  
 तथा (for ततः).

28 <sup>a</sup>) K<sub>5</sub> महात्मानो योगयुक्तास् (by transp.).  
 — <sup>b</sup>) D<sub>7</sub> damaged. K<sub>1</sub> उपाधिताः; K<sub>2,3</sub> T<sub>3</sub>  
 उपागताः; D<sub>3</sub> उपेयुषः (sic); G<sub>4</sub> °यिवान् (for °युषः).

अर्जुनस्तस्य चान्धेव यमौ चैव यथाक्रमम् ॥ २९  
 पृष्ठतस्तु वरारोहा श्यामा पद्मदलेक्षणा ।  
 द्रौपदी योपितां श्रेष्ठा ययौ भरतसत्तम ॥ ३०  
 श्वा चैवानुययावेकः पाण्डवान्प्रस्थितान्वने ।  
 क्रमेण ते ययुर्वीरा लौहित्यं सलिलार्णवम् ॥ ३१  
 गाण्डीवं च धनुर्दिव्यं न मुमोच धनंजयः ।  
 रत्नलोभान्महाराज तौ चाक्षर्यौ महेषुधी ॥ ३२  
 अग्निं ते ददृशुस्तत्र स्थितं शैलमिवाग्रतः ।  
 मार्गमावृत्त्य तिष्ठन्तं साक्षात्पुरुषविग्रहम् ॥ ३३

ततो देवः स सप्तार्चिः पाण्डवानिदमब्रवीत् ।  
 भो भो पाण्डुसुता वीराः पावकं मा विबोधत ॥ ३४  
 युधिष्ठिर महाबाहो भीमसेन परंतप ।  
 अर्जुनाश्विसुतौ वीरौ निबोधत वचो मम ॥ ३५  
 अहमग्निः कुरुश्रेष्ठा मया दग्धं च खाण्डवम् ।  
 अर्जुनस्य प्रभावेन तथा नारायणस्य च ॥ ३६  
 अयं वः फल्गुनो भ्राता गाण्डीवं परमायुधम् ।  
 परित्यज्य वनं यातु नानेनार्थोऽस्ति कश्चन ॥ ३७  
 चक्ररत्नं तु यत्कृष्णे स्थितमासीन्महात्मनि ।

C. 17. 43  
 B. 17. 1. 43  
 K. 17. 1. 41

— °) G<sub>3</sub> मुनीन् (for बहून्). — <sup>d</sup>) K<sub>5</sub> सरिताः.  
 K<sub>1</sub> B<sub>3</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3-5</sub> M पर्वतांस (for सागरांस). K<sub>2</sub> D<sub>5</sub>  
 तदा (for तथा).

29 °) K<sub>2</sub> T<sub>3</sub> चाग्रे (for अग्रे). — <sup>b</sup>) G<sub>3</sub> [s]स्य  
 तद्; G<sub>4</sub> तस्माद् (for तु तद्). — °) B<sub>2</sub> D<sub>5.9</sub> चांते  
 च; T<sub>1</sub> तानेव (for चान्धेव). K<sub>2</sub> corrupt; K<sub>3</sub>  
 अर्जुनश्च ततश्चैव; K<sub>5</sub> श्र यमौ चोमौ; G<sub>3</sub> श्र ततः पश्चाद्.  
 — <sup>d</sup>) K<sub>2</sub> Dn T<sub>1</sub> ययौ (for ययौ). K<sub>2-4</sub> B<sub>5.6</sub> Dn  
 D<sub>2-4.7</sub> T<sub>3</sub> चापि (for चैव). K<sub>5</sub> ययुश्चैव पराक्रमं.

30 °) D<sub>8</sub> वरारोहो (for 'रोहा). — K<sub>5</sub> transp.  
 30<sup>b</sup> and 30°. — <sup>b</sup>) K<sub>2</sub> D<sub>5.6</sub> S श्यामा पद्मायतेक्षणा;  
 K<sub>3</sub> श्यामा पद्मायताक्षी च. — °) K<sub>3</sub> वरा (for श्रेष्ठा).  
 — <sup>d</sup>) T<sub>3</sub> यमौ (for ययौ). K<sub>5</sub> D<sub>5</sub> म (for 'मा).

31 °) D<sub>5</sub> om. from वा up to वे (in 31<sup>a</sup>). K<sub>5</sub>  
 चैकः; D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1-3</sub> चैवान्; T<sub>2</sub> G<sub>4</sub> चैतान्; G<sub>5</sub>  
 चापि; M<sub>5</sub> चैवान् (for एकः). T<sub>4</sub> G<sub>1.2</sub> स श्वा चैवाननु-  
 ययौ. — <sup>b</sup>) K<sub>1-2</sub> B<sub>1.2.4</sub> D<sub>5.9</sub> T<sub>3</sub> G<sub>2</sub> वनं (for 'ने).  
 — °) K<sub>5</sub> D<sub>1</sub> [ए]व (for ते). — <sup>d</sup>) K<sub>2.3</sub> M<sub>1-3.5</sub>  
 लौहित्यं; K<sub>5</sub> D<sub>5</sub> G<sub>3</sub> लौहितं; D<sub>2.3</sub> लौहितं; D<sub>7</sub>  
 लौहित्य- (for 'त्यं). B<sub>5</sub> लौहित्यं सलिलांतरं; D<sub>5</sub> 'त्यं  
 रुवणार्णवं; T<sub>1</sub> पांडवा राजसत्तमं.

32 °) K<sub>2</sub> गांजीवं. K<sub>1.2</sub> B<sub>1.3-5</sub> Dn D<sub>1-4.8.9</sub> तु;  
 K<sub>2.4</sub> B<sub>2</sub> D<sub>7</sub> T<sub>3</sub> तद्; K<sub>5</sub> तं (for च). — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub>  
 धनंजयं. — °) D<sub>7</sub> partly damaged. K<sub>3</sub> D<sub>7</sub> T<sub>3</sub> महा-  
 तेजास् (for 'राज). K<sub>2</sub> स्वस्य लोभान्महातेजास्. — <sup>d</sup>)  
 D<sub>1</sub> ते चाक्षर्यः; D<sub>5</sub> T<sub>2</sub> G<sub>3.5</sub> M<sub>1-3</sub> तावक्षर्यौ; D<sub>5</sub>  
 तदाक्षर्यौ; T<sub>1</sub> अक्षर्यौ च; T<sub>3</sub> तौ च क्षर्यौ; T<sub>3</sub> G<sub>1.2</sub>  
 तथाक्षर्यौ; G<sub>4</sub> वेक्षर्यौ च; M<sub>4.5</sub> ते चाक्षर्ये (for तौ

चाक्षर्यौ). K<sub>5</sub> महीषुधी (for महे').

33 °) B<sub>3</sub> दीप्तं (for तत्र). K<sub>1-3</sub> D<sub>5-7</sub> T G<sub>1-2.5</sub>  
 M अग्निं ततस्ते ददृशुर्; G<sub>4</sub> अग्निमुग्रं ततस्ते वै. — <sup>b</sup>)  
 K<sub>1.3</sub> D<sub>5.6</sub> T<sub>1.2.4</sub> G M दीप्तं; K<sub>5</sub> स्थितं; D<sub>7</sub> T<sub>3</sub>  
 दीप्त- (for स्थितं). — T<sub>4</sub> om. 33<sup>a</sup>-34<sup>d</sup>. — °) K<sub>1</sub>  
 सर्वमावृत्तिं तिष्ठंतं (sic). — <sup>d</sup>) D<sub>3</sub> मानुष-; D<sub>5</sub> परुष-  
 (for पुरुष-).

34 T<sub>4</sub> om. 34 (cf. v. l. 33). — °) T<sub>1</sub> दिवः  
 (for देवः). T<sub>3</sub> सु- (for स). K<sub>3</sub> सप्तार्चिः (for  
 सप्तार्चिः). K<sub>5</sub> ततो देवाः समम्यर्च्यं. — °) K<sub>1</sub> B<sub>1.2</sub>  
 Dn<sub>2</sub> D<sub>1.2</sub> T<sub>1</sub> G<sub>1</sub> भोः (for the second भो). K<sub>5</sub>  
 धीराः (for वीराः). — <sup>d</sup>) D<sub>4</sub> M<sub>1</sub> मा (for मां). K<sub>1</sub>  
 निबोधत (for वि°). D<sub>5</sub> पावकं मातिबोधत; G<sub>4</sub> कं  
 मा निवर्धतां.

35 <sup>b</sup>) T<sub>3</sub> भीमसेनं (for 'सेन). — <sup>d</sup>) D<sub>5</sub> तेबोधत  
 (for निबो°).

36 °) K<sub>5</sub> D<sub>1.6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>2</sub> कुरुश्रेष्ठ (for 'श्रेष्ठा). — <sup>b</sup>)  
 D<sub>7</sub> damaged. D<sub>5</sub> M<sub>1</sub> कांडवं (for खां°). K<sub>1</sub> मया  
 दग्धश्च खांडवः. — °) K<sub>1-3</sub> D<sub>5-7</sub> S प्रतापेन तस्य (for  
 प्रभावेन तथा). G<sub>5</sub> M<sub>2</sub> ह (for च).

37 °) K<sub>2.4</sub> D<sub>5</sub> च; K<sub>3</sub> D<sub>5</sub> G<sub>3</sub> M<sub>5</sub> ते; D<sub>5</sub> नः (for  
 नः). K<sub>1</sub> फल्गुनो; Some MSS. फाल्गुनो (for फ°).  
 T<sub>1</sub> युधिष्ठिर तव भ्राता. — <sup>b</sup>) K<sub>2</sub> गांजीवं; K<sub>3</sub> गांधर्वं.  
 G<sub>4</sub> वरम् (for परम्). — °) K<sub>2.4</sub> B<sub>1.2.5.6</sub> Dn D<sub>1</sub>  
 2.3.9 वने; B<sub>3</sub> जले (for वनं). — <sup>d</sup>) K<sub>2</sub> कश्चिन्नः;  
 D<sub>5</sub> कश्च नः; T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> किंचन (for कश्चन).

38 °) K<sub>1</sub> D<sub>5.6</sub> T<sub>1.2.4</sub> G M चक्रं पूर्वं हि (D<sub>5</sub> वा).

गतं तच्च पुनर्हस्ते कालेनैष्यति तस्य ह ॥ ३८  
 वरुणादाहृतं पूर्वं मयैतत्पार्थकारणात् ।  
 गाण्डीवं कार्मुकश्रेष्ठं वरुणायैव दीयताम् ॥ ३९  
 ततस्ते भ्रातरः सर्वे धनंजयमचोदयन् ।  
 स जले प्राक्षिपत्तु तथाक्षय्यौ महेषुधी ॥ ४०  
 ततोऽग्निर्भरतश्रेष्ठ तत्रैवान्तरधीयत ।  
 ययुश्च पाण्डवा वीरास्ततस्ते दक्षिणामुखाः ॥ ४१

ततस्ते तूत्तरेणैव तीरेण लवणाम्भसः ।  
 जग्मुर्भरतशार्दूल दिशं दक्षिणपश्चिमम् ॥ ४२  
 ततः पुनः समावृत्ताः पश्चिमां दिशमेव ते ।  
 ददृशुर्द्वारकां चापि सागरेण परिप्लुताम् ॥ ४३  
 उदीचीं पुनरावृत्त्य ययुर्भरतसत्तमाः ।  
 प्रादक्षिण्यं चिकीर्षन्तः पृथिव्या योगधर्मिणः ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते महाप्रस्थानिकपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

यत्कृष्णे; K2, 3 D1 T3 चक्रं सुनाभं यत्कृष्णे. —<sup>b</sup>) D1 damaged. G3 तिरमम्; G4 स्थिरम् (for स्थितम्). —<sup>c</sup>) D6 T2, 4 G1, 2, 4 M1 चैतत् (for तच्च). K1 तत्र; K2 T3 हस्तं (for हस्ते). —<sup>d</sup>) K1 कालेनैष्यति (sic); K2, 5 B6 D1 T2-4 G1, 2, 4 M3-5 काले नैष्यति; B3 D6 काले नप्यति (sic); D5 कालेनाभ्येति; T1 कालेभ्येति च; G3 कदाभ्येति च (for कालेनैष्यति). T3 तच्च (for तस्य). D8, 6, 8, 9 T2, 4 G1, 2, 4 M1 च for ह).

39<sup>a</sup>) D1 सर्वं (for पूर्वं). K4 वरुणादाह ते पूर्वं; K5 वरुणादाहृतं पार्थ. —<sup>b</sup>) K3 यद् (for मया). K2 पार्थस्य (for [गृ]तत्पार्थ-). —<sup>c</sup>) K1 गांजीवं; K3 गांदिवं. K2 D5, 6 G1, 4 M4 कार्मुकं; K3 कार्मुकात्; K4, 5 B Dn D1-4, 8, 9 धनुषां (for कार्मुक-). —<sup>d</sup>) K1 देवतां (sic) (for दीयताम्).

40<sup>a</sup>) K1 तत्र (for ततस्). M2 तु (for ते). —<sup>b</sup>) D1 damaged. K1 अयोधयत्; K2 अनोदयन् (for अचो°). —<sup>c</sup>) B5 om. स. K5 D1 (also as in text) धनुः; G4 जिले (for जले). K1, 2 D1 T2 G5 M1-4 प्रे(M2 प्रै)रयत् (D1 T2 'यंस); D8 प्राक्षिपन्; T3 प्राक्षिपस् (for 'पत्). K4 B1, 5, 6 Dn D1-4 चैतत्; K5 तत्र; B2-4 D3, 9 तच्च (for तत्तु). —<sup>d</sup>) T3 तदा (for तथा). K4 B Dn D1-3, 8, 9 अक्षय्ये; D1 'य- (for 'य्यौ). K5 महीषधी (sic). T1 अक्षय्यौ च महेषुधी. — After 40, K2, 8 D1, 7 T2, 8 ins.:

7\* यथा घनस्य गगने शब्दो भवति भारत ।

सलिले क्षिप्यमाणस्य गाण्डीवस्य तथा ह्यभूत् ।

[ (L. 1) D1 तथा (for यथा). K3 वायोस्तु (for घनस्य). D1 [आ]गमने (for गगने). K2 यथा नभसे गगने (for the prior half). K3 शब्दो भरतसत्तम (for the post. half). — (L. 2) K2 गांजीवस्य; K3 गांदिवस्य.

T3 तथा (for तथा). K3 [अ]भवत् (for शभूत्). ]

41 K1 reads 41<sup>a</sup>-42<sup>b</sup> after 9\*. —<sup>b</sup>) D1 damaged. —<sup>c</sup>) K1 प्रययुः; K2 T3 ययुस्ते; K3 ततस्ते (for ययुश्च). —<sup>d</sup>) G3 M5 तत्र ते (for ततस्ते). K2 ततश्च दक्षिणां दिशं.

42 For the sequence in K1, cf. v. l. 41. —<sup>a</sup>) D1 तु (for ते). K1 उत्तरेण; K2, 3 D5, 6 G2, 5 M1, 2, 4, 5 त्वंतरेण; D1 तंतरेण; T3 भूत्तरेण; T4 G1, 2, 4 त्वंतरे च (for तूत्तरेण). M1 [हृ]व (for [पु]व). —<sup>c</sup>) K2, 3 B3 D5, 7, 9 T2-4 G2, 4 शार्दूला (K3 'ला); Dn1 शार्दूल (for 'ल). —<sup>d</sup>) M5 दिशं पश्चिमदक्षिणां. — For 42, T1 subst.:

8\* जग्मुर्भरतशार्दूल तीरेण लवणाम्भसः ।

ततः पुनः समावृत्ता जग्मुर्दक्षिणपश्चिमात् ।

43<sup>b</sup>) D1 damaged. K5 D1 दक्षिणां (for पश्चिमां). B5 उत्तमां; D6 T1, 2, 4 G1, 2, 4 आश्रिताः (for एव ते). K2, 5 T3 च; D5, 8, 9 G8, 5 M2-5 तु (for ते). K1 पश्चिमं देशमेव ते. —<sup>c</sup>) D6 ददृशुद् (sic); D1 damaged (for 'शुर्). K1 द्वारकाश्. —<sup>d</sup>) K2 सलिलेन (for सागरेण). B3 समाप्लुतां (for परि°). — After 43, K2, 4 D8, 4 T3 ins.:

9\* हरिपादाङ्गविन्यासतीर्थीकृतमहाभुवम् ।

मनोभिः पूजयन्तश्च जनार्दनमनिन्दिताः ।

[ (L. 1) D8, 4 -पादौक- (for -पादाङ्ग-). K2 हरिपादाङ्गविन्यास- (sic) (for the prior half). — (L. 2) K3 अतद्रिताः (for अनिन्दिताः). ]

— After the above, K4 reads 41<sup>a</sup>-42<sup>b</sup>.

44<sup>a</sup>) K5 उदीची; D8 उदीचि (for 'चीं). K1, 8

२

वैशांपायन उवाच ।

ततस्ते नियतात्मान उदीचीं दिशमास्थिताः ।

ददृशुर्योगयुक्ताश्च हिमवन्तं महागिरिम् ॥ १

तं चाप्यतिक्रमन्तस्ते ददृशुर्वालुकार्णवम् ।

अवैक्षन्त महाशैलं मेरुं शिखरिणां वरम् ॥ २

तेषां तु गच्छतां शीघ्रं सर्वेषां योगधर्मिणाम् ।

याज्ञसेनी भ्रष्टयोगा निपपात महीतले ॥ ३

तां तु प्रपतितां दृष्ट्वा भीमसेनो महाबलः ।

उवाच धर्मराजानं याज्ञसेनीमवेक्ष्य ह ॥ ४

नाधर्मश्चरितः कश्चिद्राजपुत्र्या परंतप ।

कारणं किं नु तद्राजन्त्यत्कृष्णा पतिता भुवि ॥ ५

युधिष्ठिर उवाच ।

पक्षपातो महानस्या विशेषेण धनंजये ।

तस्यैतत्फलमद्यैषा भुङ्क्ते पुरुषसत्तम ॥ ६

C. 17. 52  
B. 17. 2. 3  
K. 17. 2. 3

आवृत्ति ( for °त्व ). — °) K<sub>1</sub> B<sub>1.2</sub> D<sub>5.6</sub> S प्रदक्षिणं ; K<sub>5</sub> प्रदक्षिण्यं ; D<sub>1</sub> \* \* \* णं ( for प्रादक्षिण्यं ). K<sub>1.6</sub> corrupt. — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>3</sub> T<sub>3</sub> G<sub>3-5</sub> M<sub>2.3.5</sub> पृथिव्यां ( for °व्या ).

Colophon. — *Adhy. name*: K<sub>1</sub> पांडवप्रवाजनं ; M<sub>3</sub> गांडीवपरित्यागः. — *Adhy. no.* ( figures, words or both ): K<sub>2.3.5</sub> B<sub>6</sub> D<sub>n</sub> S 1 ( as in text ). — *Śloka no.*: D<sub>n1</sub> D<sub>6</sub> 46.

2

1 D<sub>5</sub> om. the ref. — <sup>δ</sup>) K<sub>3</sub> उदीची. K<sub>1-3</sub> D<sub>5</sub> T<sub>1.3</sub> G<sub>3.5</sub> M आश्रिताः ; D<sub>1</sub> damaged ( for आस्थिताः ). — After I<sup>ab</sup>, K<sub>2.3</sub> ins. :

10\* ततन्ने ब्राह्मणीं स्नात्वा दृष्ट्वा देवं जले स्थितम् ।  
मध्यमांशं शिवं गत्वा दृष्ट्वा रुद्रं महाबलम् ।  
प्रयागपञ्चके स्नात्वा गत्वा हिमगिरिं शुभम् ।  
ईशानं तु नमस्कृत्य स्नात्वा हंसोदके शुभे ।  
देवदेवं तु केदारं दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा प्रयत्नतः । [ 5 ]  
पिण्डं दत्त्वा विधानेन पितृन्देवांश्च तर्प्य वै ।  
उदकं विधिवत्पीत्वा ततो नन्दां जगाम वै ।  
महापन्थानमावृत्य हिमवन्तं जगाम ह ।

[ ( L. 1 ) K<sub>3</sub> ब्रह्मण्यां तु ते स्नात्वा ( for the prior half ). K<sub>3</sub> जलेश्वरं ( for जले स्थितम् ). — ( L. 2 ) K<sub>3</sub> महालयं ( for °बलम् ). — ( L. 3 ) K<sub>2</sub> हित्वा ( for गत्वा ). — ( L. 4 ) K<sub>3</sub> च ( for तु ). — ( L. 6 ) K<sub>3</sub> ते च नत्वा ( for पिण्डं दत्त्वा ). — ( L. 7 ) K<sub>3</sub> नन्दां जग्मुश्च पांडवाः ( for the post. half ). — ( L. 8 ) K<sub>3</sub> आश्रित्य ( for आवृत्य ). K<sub>3</sub> जग्मुर्हिमवतं ततः ( for the post. half ). ]

2

— <sup>ed</sup>) D<sub>1</sub> damaged for I°. K<sub>1</sub> transp. योगयुक्ताः and हिमवन्तं. K<sub>3</sub> ते ( for च ). K<sub>2</sub> गिरीश्वरं ( for महागिरिम् ).

2 <sup>a</sup>) K<sub>2.3</sub> D<sub>1</sub> T<sub>3</sub> तं चापि ( K<sub>3</sub> °ति ) समतिक्रम्य ; T<sub>1</sub> तं चाप्यतिक्रम्य ततो. — <sup>δ</sup>) K<sub>1.5</sub> ददृशुर्वालुकार्णवं ; G<sub>1</sub> ददृशुर्वालुकां नदीं. — °) K<sub>1.2</sub> D<sub>1</sub> T<sub>3</sub> अवैक्षं ( K<sub>2</sub> °क्ष ) तो ; K<sub>3</sub> वीक्ष्यमाणा ( for अवैक्षन्त ). K<sub>5</sub> पथा ( for महा- ). D<sub>5.6</sub> T<sub>1.2.4</sub> G M अवैक्षंतो महामेरुं. — <sup>d</sup>) D<sub>5.6</sub> S ( except T<sub>3</sub> ) शैलं ; D<sub>1</sub> एकं ( for मेरुं ).

3 °) D<sub>1</sub> damaged. K<sub>2.3</sub> T<sub>3</sub> परिभ्रष्टा ; D<sub>6</sub> दृष्ट-योगा ( for भ्रष्ट° ). K<sub>1</sub> याज्ञसेने योगयुक्ता. — <sup>d</sup>) K<sub>2.3</sub> D<sub>1</sub> T<sub>3</sub> पपात ( D<sub>1</sub> om. पपात ) धरणीतले.

4 <sup>a</sup>) K<sub>3</sub> तदा ; K<sub>5</sub> तथा ( for तु प्र- ). K<sub>1</sub> तां तु दृष्ट्वा निपतितां. — <sup>δ</sup>) K<sub>5</sub> महाबलाः ( for °बलः ). — °) D<sub>5</sub> T<sub>3</sub> G<sub>5</sub> M<sub>2.3.5</sub> -राजं हि ; T<sub>1</sub> -राजंतं ( for -राजानं ). — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub> G<sub>1</sub> अवैक्ष ( for °क्ष्य ). K<sub>1</sub> तु ; K<sub>2</sub> वै ; K<sub>3</sub> B<sub>6</sub> G<sub>5</sub> M<sub>2-5</sub> च ; D<sub>6</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>1.2.4</sub> M<sub>1</sub> तां ( for ह ). D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> याज्ञसेनीं ह्य ( D<sub>5</sub> त्व ) वेक्ष्य तां.

5 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> नधर्मश्चरितः कश्चिद्. — <sup>δ</sup>) K<sub>5</sub> धर्मपुत्रा ; G<sub>4</sub> M<sub>3</sub> राजपुत्र्याः ( for °पुत्र्या ). — °) K<sub>2.5</sub> D<sub>1</sub> तु ( for तु ). K<sub>4</sub> B<sub>1.2.6</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2-3</sub> ब्रूहि ; D<sub>1</sub> damaged ( for राजन् ). — <sup>d</sup>) D<sub>1</sub> damaged. D<sub>5</sub> transp. यत् and कृष्णा.

6 <sup>a</sup>) T<sub>3</sub> तस्या ( for अस्या ). — °) K<sub>1</sub> इदं ; D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>1.2.4</sub> इह ; T<sub>1</sub> तत् ; M<sub>1</sub> एव ; M<sub>1</sub> एव ( for एतत् ). K<sub>3</sub> एतेषां ; T<sub>2</sub> अर्षेया ( for अर्षेया ).

[ 9 ]

## वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वानवेक्ष्यैनां ययौ धर्मसुतो नृपः ।  
 समाधाय मनो धीमन्धर्मात्मा पुरुषर्षभः ॥ ७  
 सहदेवस्ततो धीमान्निपपात महीतले ।  
 तं चापि पतितं दृष्ट्वा भीमो राजानमब्रवीत् ॥ ८  
 योऽयमस्मासु सर्वेषु शुश्रूपुरनहंकृतः ।  
 सोऽयं माद्रवतीपुत्रः कस्मान्निपतितो भुवि ॥ ९  
 युधिष्ठिर उवाच ।  
 आत्मनः सदृशं प्राज्ञं नैपोऽमन्यत कंचन ।  
 तेन दोषेण पतितस्तस्मादेव नृपात्मजः ॥ १०

## वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा तु समुत्सृज्य सहदेवं ययौ तदा ।  
 भ्रातृभिः सह कौन्तेयः शुना चैव युधिष्ठिरः ॥ ११  
 कृष्णां निपतितां दृष्ट्वा सहदेवं च पाण्डवम् ।  
 आर्तो वन्द्युप्रियः शूरो नकुलो निपपात ह ॥ १२  
 तस्मिन्निपतिते वीरे नकुले चारुदर्शने ।  
 पुनरेव तदा भीमो राजानमिदमब्रवीत् ॥ १३  
 योऽयमक्षतधर्मात्मा भ्राता वचनकारकः ।  
 रूपेणाप्रतिमो लोके नकुलः पतितो भुवि ॥ १४  
 इत्युक्तो भीमसेनेन प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ।

7 K1. 2. 5 D5. 6 T G1-4 M om. the ref.; D1 reads it on marg. K5 om. 7<sup>ab</sup>. — <sup>a</sup>) K2 D1 T8 इमां (for एनां). — <sup>b</sup>) K2. 3 D5 T1. 2. 4 M3 नृपः; D1 damaged (for नृपः). K4 B Dn D1-4. 8. 9 ययौ भरत-सत्तमः (B3 D9 म). — <sup>c</sup>) D1 partly damaged. K5 ततः (for मनो). K1-3 D6. 7 S विद्वान्; K5 श्रीमान् (for धीमान्). D5 ततः समाधाय मनो. — <sup>d</sup>) K2 कृतात्मा; K3 दांतात्मा; D6. 7 T1. 3 G3. 5 M2-5 धृतात्मा; D6 T2. 4 G1. 2. 4 M1 दृढात्मा (for धर्मात्मा). K1 D1 M5 पुरुषर्षभः; D5 T1 G3 भरतर्षभः.

8 <sup>a</sup>) K1. 4 B Dn D2-4. 8. 9 T2 विद्वान् (for धीमान्). — <sup>d</sup>) B5 वचनम् (for राजानम्).

9 T1 om. 9<sup>a</sup>-10<sup>b</sup>. — <sup>a</sup>) K3 सर्वासु (for सर्वेषु). — <sup>b</sup>) K2 अनहं ततः; D5 अनहंकृतः; D1 damaged; G4 च रहःकृतः (for अनहंकृतः). D1 शुश्रूपुरनहंसवत्. — <sup>c</sup>) D1 damaged. M2 मद्रवती. G4 सोर्यं माद्रीसुतो वीरः. — <sup>d</sup>) K1 कथं (for कस्मान्).

10 T1 om. 10<sup>ab</sup> (cf. v. l. 9). G5 M2 om. (hapl.) 10-14. After the ref., G3 ins.:

11\* सहदेवोऽपि धर्मात्मा सर्वबुद्धिमतां वरः ।

— <sup>a</sup>) K3. 4 D6-7 G3. 4 M1. 5 आत्मना (for नः). K1 प्राज्ञां (sic); K2 ज्ञानं; M3 प्रज्ञं (for प्राज्ञं). T2. 3 G2 M1 आत्मना सदृशप्र (T3 प्रा)ज्ञं; G1 आत्मनः सदृश-प्रख्यं. — <sup>b</sup>) K5 D8. 9 कश्चन; G1. 2 किंचन (for कं). K1 नरं मेने न कश्चन; K4 नैप कंचन मन्यत (sic); G3 M1 नैपां (M1 प) मन्येत कंचन. — After 10<sup>ab</sup>, K3 ins.:

12\* कालत्रयविदश्चापि न मे गुह्यं प्रकाशितम् ।  
 संप्रतिज्ञागतश्चाहं नाकारिष्यं जनक्षयम् ।

— K2 om. 10<sup>ad</sup>. — <sup>a</sup>) K1 सहदेवो; B3 Dnः तस्मा-  
 देवः; G3 तस्माद्द्वेष्टि (for देप). D5 नृपात्मज.

11 G5 M2 om. 11 (cf. v. l. 10). MSS. om. the ref. — <sup>b</sup>) D1 damaged. K3 नृपः; T1 तथा (for तदा). — <sup>d</sup>) K2. 3 T8 शुना चानुगतस्तदा; D1 शुभा-  
 चारगतस्तदा.

12 G5 M2 om. 12 (cf. v. l. 10). Before 12, G1 ins. युधिष्ठिरः. — <sup>a</sup>) D1 T8 च (for नि). — <sup>b</sup>) K1 D5. 7 T1. 3 G2. 4 M3-5 पाण्डवः; K5 व (for वम्). — <sup>c</sup>) K1 D1 T8 आसो (for आर्तो). Dn2 D2. 5. 7 T3 वंद्युः (for वन्द्यु). G4 आसो वंद्युस्ततः शूरो. — <sup>d</sup>) T3 [s]पि (for नि). K5 नकुलः पतितो भुवि.

13 G5 M2 om. 13 (cf. v. l. 10). — <sup>a</sup>) K5 शूरे; D1 damaged; T3 धीरे (for वीरे). — K2 om. 13<sup>b</sup>-14<sup>a</sup>. — <sup>b</sup>) D1 damaged. — <sup>c</sup>) G5 वीरो (for भीमो).

14 G5 M2 om. 14 (cf. v. l. 10). K2 om. 14<sup>a</sup> (cf. v. l. 13). — <sup>a</sup>) B3 योयं नः क्षत्रधर्मा ते; D5. 6 S (G5 M2 om.) योयमभुद्रकर्मा ते. — <sup>c</sup>) B5 प्रथितो; T3 प्रतिमो (for [अ]प्रतिमो). K5 नकुलः कर्मणा केन. — <sup>d</sup>) K5 सोर्यं नि- (for नकुलः). — After 14, K5 (marg.) ins. an addl. colophon [Adhy. no. : K5 2].

15 K2 om. 15. 15<sup>b</sup> is damaged in D1. — <sup>a</sup>) K3 -धर्मभृतां (for बुद्धिमतां).

## महाप्रस्थानिकपर्व

महाप्रस्थानिकपर्व ]

नकुलं प्रति धर्मात्मा सर्वबुद्धिमतां वरः ॥ १५  
 रूपेण मत्समो नास्ति कश्चिदित्यस्य दर्शनम् ।  
 अधिकश्चाहमेवैक इत्यस्य मनसि स्थितम् ॥ १६  
 नकुलः पतितस्तस्मादागच्छ त्वं वृकोदर ।  
 यस्य यद्विहितं वीर सोऽवश्यं तदुपाश्रुते ॥ १७  
 तांस्तु प्रपतितान्दृष्ट्वा पाण्डवः श्वेतवाहनः ।  
 पपात शोकसंतप्तस्ततोऽप्यु परवीरहा ॥ १८  
 तस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्रे पतिते शकतेजसि ।  
 त्रियमाणे दुराधर्षे भीमो राजानमब्रवीत् ॥ १९  
 अनृतं न स्मराम्यस्य स्वैरेष्वपि महात्मनः ।

अथ कस्य विकारोऽयं येनायं पतितो भुवि ॥ २०  
 युधिष्ठिर उवाच ।  
 एकाहा निर्देह्यं वै शत्रूनित्यर्जुनोऽब्रवीत् ।  
 न च तत्कृतवानेप शूरमानी ततोऽपतत् ॥ २१  
 अवमेने धनुर्ग्राहानेप सर्वाश्च फल्गुनः ।  
 यथा चोक्तं तथा चैव कर्तव्यं भूतिमिच्छता ॥ २२  
 वैशंपायन उवाच ।  
 इत्युक्त्वा प्रस्थितो राजा भीमोऽथ निपपात ह ।  
 पतितश्चाब्रवीद्भीमो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ २३  
 भो भो राजन्वक्षस्व पतितोऽहं प्रियस्तव ।

C. 17. 70  
B. 17. 2 24  
K. 17. 2 24

16 Before 16, K<sub>3.5</sub> T<sub>3</sub> ins. युधिष्ठिर उवाच.  
 —<sup>a</sup>) T<sub>2</sub> [अ]प्रतिमो (for मत्समो). —<sup>b</sup>) K<sub>2</sub> अत्यर्थः;  
 K<sub>4</sub> दिव्यस्य (for इत्यस्य). T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> दर्शने (for 'नम्').  
 K<sub>1</sub> B<sub>3</sub> कश्चिदुभ्यां तु दर्शने (B<sub>3</sub> 'नः'); T<sub>3</sub> 'दित्यवमर्शनं'.  
 —<sup>c</sup>) K<sub>1</sub> दारकशः; K<sub>2.3</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1-4</sub> चालकशः; D<sub>3.6</sub>  
 T G<sub>1-4</sub> M<sub>5</sub> सुरूपशः (for अधिकशः). D<sub>1</sub> एकम्; G<sub>3</sub>  
 इदम् (for एक). —<sup>d</sup>) K<sub>4</sub> एतन् (for अस्य). G<sub>2</sub>  
 मनस- (for 'सि). G<sub>5</sub> M<sub>3</sub> स्थितः (for स्थितम्).

17 <sup>b</sup>) D<sub>1</sub> damaged. T<sub>1</sub> G<sub>3.5</sub> M गच्छ त्वं तु (for  
 भागच्छ त्वं). —<sup>c</sup>) D<sub>6</sub> तद्; D<sub>1</sub> damaged (for  
 यद्). K<sub>1-3</sub> D<sub>5.6</sub> S (except G<sub>3</sub>) भीम (for वीर).  
 —<sup>d</sup>) G<sub>2</sub> M<sub>3.5</sub> तम् (for तद्). K<sub>1</sub> स तत्फलमुपाश्रुते;  
 G<sub>4</sub> सोऽवश्यं तापमश्रुते.

18 <sup>a</sup>) K<sub>5</sub> तांस्तया; D<sub>1</sub> तांस्तु सं; D<sub>6</sub> एतांस्तु  
 (for तांस्तु प्र). —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub> पांडवानः; G<sub>4</sub> पपात (for  
 पाण्डवः). —<sup>d</sup>) K<sub>2</sub> [S]सौ (for स्नु).

19 <sup>a</sup>) D<sub>3.5</sub> व्याघ्र (for व्याघ्रे). K<sub>2</sub> तस्मिंस्तु  
 पतिते राजन्. —<sup>b</sup>) K<sub>2</sub> पांडवे. —<sup>c</sup>) K<sub>4</sub> त्रियमाणे;  
 D<sub>1</sub> damaged (for त्रियं). K<sub>3</sub> अर्जुनं पतितं दृष्ट्वा.

20 <sup>a</sup>) G<sub>1.2</sub> स्मरति (for स्मरामि). T<sub>2</sub> अद्य (for  
 अस्य). —<sup>b</sup>) K<sub>3</sub> कथंचन (for महात्मनः). —<sup>c</sup>) K<sub>2</sub>  
 G<sub>3</sub> कश्चिद्; D<sub>5</sub> कश्च (for कस्य). —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub> असौ  
 (for अयं). K<sub>6</sub> पतितं (for 'तो). K<sub>2.3</sub> D<sub>5.6</sub> S यदयं  
 पति(T<sub>2</sub> प्रय)तोर्जुनः.

21 <sup>a</sup>) D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>1.2</sub> एकोहं; G<sub>1</sub> एकाहं (for एकाहा).  
 K<sub>1</sub> एकाहान्निर्मयेयं वै. —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub> corrupt. D<sub>1</sub> dau

aged. —<sup>c</sup>) K<sub>1</sub> तच्च (by transp.). D<sub>5</sub> G<sub>4</sub> एव (for  
 एष). —<sup>d</sup>) K<sub>2.3</sub> D<sub>1</sub> G<sub>5</sub> M<sub>2-4</sub> शूरो (for शूर).

22 K<sub>3</sub> om. 22. —<sup>a</sup>) G<sub>4</sub> धनुर्ग्राहाद्. —<sup>b</sup>)  
 T<sub>1</sub> येन; G<sub>3</sub> इव (for एष). D<sub>6</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>1.2.4</sub> M<sub>1</sub>  
 तु (for च). Some MSS. फाल्गुनः (for फं). —<sup>c</sup>)  
 M<sub>4</sub> चोक्तस् (for चोक्तं). K<sub>1.2.4</sub> B D (except D<sub>5.6</sub>)  
 तथा (K<sub>1</sub> तत्र; K<sub>2</sub> यथा) चै (D<sub>3</sub> वै)तत्र तु (K<sub>2</sub> B<sub>4</sub>  
 'त्र च; D<sub>1-4.9</sub> 'त्रतु) तथा; K<sub>5</sub> तथा चैव न तु तथा.  
 —<sup>d</sup>) M<sub>3</sub> इच्छतां.

23 T<sub>3</sub> om. the ref. G<sub>4</sub> om. 23<sup>a</sup>-24<sup>b</sup>. —<sup>a</sup>) D<sub>1</sub>  
 damaged. K<sub>2</sub> उक्तो (for उक्त्वा). D<sub>3.4</sub> राजन् (for  
 राजा). —<sup>b</sup>) T<sub>1</sub> वि- (for स्य).

24 G<sub>4</sub> om. 24<sup>ab</sup> (cf. v. 1. 23). —<sup>a</sup>) K<sub>1</sub> ततो  
 (for भो भो). —<sup>b</sup>) K<sub>2.3</sub> D<sub>5.6</sub> S (G<sub>4</sub> om.) पतितं  
 मां प्रियं तव (K<sub>2.3</sub> T<sub>3</sub> तव प्रियं). —<sup>c</sup>) D<sub>3.6</sub> T<sub>2</sub> हि  
 (for च). D<sub>1</sub> (marg. as in text) M<sub>6</sub> पतितं (for  
 पतनं). K<sub>5</sub> निमित्तं च पतनेन. —<sup>d</sup>) T<sub>2</sub> हा (for  
 ह). G<sub>3</sub> ब्रूहि मे यदि चेदिह.

25 D<sub>6</sub> om. the ref. —<sup>a</sup>) B<sub>3</sub> भोक्तासि (for  
 भुंक्तं च). D<sub>5.9</sub> स (for च). K<sub>1</sub> अधिभोक्त्वामि  
 भीम त्वं (sic); K<sub>5</sub> अतिभोक्ता तु नवमः; B<sub>4</sub> भोक्ताभिभ-  
 विता; D<sub>1</sub> भोक्ता त्वमभवः. —<sup>b</sup>) D<sub>1</sub> प्राणने (for  
 प्राणेन). G<sub>1.2</sub> [अ]थ; M<sub>4</sub> [अ]पि (for च). B<sub>3</sub> विक-  
 थ्यते; D<sub>5</sub> G<sub>4</sub> विकृत्यसि (for 'से). —<sup>c</sup>) D<sub>5</sub> पदान्;  
 D<sub>6</sub> [अ]परान्; S (except T<sub>3</sub>) परान् (for परं). D<sub>9</sub>  
 पार्थं; T<sub>2</sub> पार्थान् (for पार्थ). B<sub>4</sub> अनवेक्ष्य परस्तांतं.

26 MSS. om. the ref. —<sup>a</sup>) K<sub>1-3</sub> B<sub>3</sub> D<sub>5.6</sub> S



किंनिमित्तं च पतनं ब्रूहि मे यदि वेत्थ ह ॥ २४

युधिष्ठिर उवाच ।

अतिभुक्तं च भवता प्राणेन च विकथसे ।

अनवेक्ष्य परं पार्थ तेनासि पतितः क्षितौ ॥ २५

इति श्रीमहाभारते महाप्रस्थानिकपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

वैशंपायन उवाच ।

ततः संनादयञ्शक्रो दिवं भूमिं च सर्वशः ।

रथेनोपययौ पार्थमारोहेत्यब्रवीच्च तम् ॥ १

स भ्रातृन्पतितान्दृष्ट्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

अब्रवीच्छोकसंतप्तः सहस्राक्षमिदं वचः ॥ २

भ्रातरः पतिता मेऽत्र आगच्छेयुर्मया सह ।

न विना भ्रातृभिः स्वर्गमिच्छे गन्तुं सुरेश्वर ॥ ३

महाबुद्धिर् (K<sub>2</sub> °द्वि); D<sub>1</sub> °बाहुं (for °बाहुर). — °) K<sub>2</sub> शुत्वैको; K<sub>3,4</sub> B<sub>6</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2-1</sub> श्वाप्येको; G<sub>3</sub> श्वा एको (for श्वा त्वेको). T<sub>1</sub> [s]थ (for स्तु). G<sub>3</sub> तं तु; M<sub>1</sub> यत्ते (for यस्ते). K<sub>1</sub> श्वानेवानुययौ यस्तु (sic); D<sub>7</sub> एकोपि तु ययौ यस्ते. — °) K<sub>2,3</sub> D<sub>6,6</sub> S कथितो (for कीर्तितो).

Cl<sub>1</sub>ophon. — Adhy. name: K<sub>1</sub> पांडवपतनं; K<sub>2</sub> पांडवानां पतनं; T<sub>1</sub> भीमाद्रिपतनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K<sub>2,4,6</sub> B<sub>6</sub> D<sub>n1</sub> D<sub>5-1</sub> S 2 (as in text). — Stoka no.: K<sub>1</sub> D<sub>n1</sub> D<sub>6</sub> 26.

3

1 °) K<sub>3</sub> [s]वभासयञ्; K<sub>5</sub> स नादयञ् (for संना°). — °) D<sub>6</sub> पार्थिव (for सर्वशः). — °) K<sub>1</sub> M<sub>6</sub> उपाययौ (for उप°). G<sub>1</sub> वाक्यम् (for पार्थम्). — °) D<sub>3</sub> आरुह (for आरोह). K<sub>2</sub> स तं; D<sub>5</sub> S (except T<sub>3</sub>) तदा (for च तम्). D<sub>6</sub> आरुरोहेत्यब्रवीत्तदा (sic).

2 °) K<sub>2</sub> transp. स and भ्रातृन्. B<sub>1</sub> स्त-; M<sub>3</sub> om. (for स). G<sub>3</sub> निहताम् (for पति°).

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा तं महाबाहुर्जगामानवलोकयन् ।

श्वा त्वेकोऽनुययौ यस्ते बहुशः कीर्तितो मया ॥ २६

सुकुमारी सुखार्हा च राजपुत्री पुरंदर ।

सास्माभिः सह गच्छेत तद्भवाननुमन्यताम् ॥ ४

इन्द्र उवाच ।

भ्रातृन्द्रक्ष्यसि पुत्रांस्त्वमग्रतस्त्रिदिवं गतान् ।

कृष्णया सहितान्सर्वान्मा शुचो भरतर्षभ ॥ ५

निक्षिप्य मानुषं देहं गतास्ते भरतर्षभ ।

अनेन त्वं शरीरेण स्वर्गं गन्ता न संशयः ॥ ६

3 °) K<sub>1</sub> T<sub>3</sub> यत्र; K<sub>2</sub> ये तु; K<sub>3</sub> मे तु; D<sub>1</sub> मेघ (for मेऽत्र). — °) K<sub>1,4,6</sub> B D<sub>n</sub> D<sub>1-1,1-9</sub> गच्छे-युस्ते; K<sub>2,3</sub> T<sub>3</sub> ते गच्छेयुर (for भाग°). — °) K<sub>1</sub> चाहम्; D<sub>6</sub> T<sub>1</sub> G<sub>2</sub> सार्धम् (for स्वर्गम्). — °) K<sub>6</sub> इच्छामि तु (for इच्छे गन्तुं). B<sub>1</sub> पुरंदर; D<sub>7</sub> नरेश्वर (for सुरेश्वर). D<sub>5,6</sub> S (except T<sub>3</sub>) इच्छेयं त्रिदशा-धिप.

4 °) K<sub>2</sub> सुकुमारा (for °मारी). G<sub>3</sub> सुकुमारा द्रौपदी च. — °) B<sub>1</sub> सुरेश्वर (for पुरंदर). — °) T<sub>1</sub> अस्माभिः; G<sub>3</sub> श्वा° (for सा°). B<sub>2</sub> गच्छेत् (for °त). K<sub>6</sub> अस्माभिः सहिता गच्छेत्; D<sub>7,6</sub> सा गच्छेत सहास्मा-भिस्.

5 K<sub>4,6</sub> B D (except D<sub>7,6</sub>) शक्र (for इन्द्र). — °) K<sub>1,6</sub> D<sub>1</sub> तत्र; K<sub>3</sub> B<sub>2-1</sub> पुत्र; K<sub>4</sub> B<sub>1,5,6</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2-1,1-9</sub> स्वर्गं (for पुत्रांस्). T<sub>3</sub> ते (for त्वम्). — °) K<sub>6</sub> D<sub>1</sub> अग्रतस्त्रिदिवस्थितान्.

6 D<sub>6</sub> om. 6<sup>ab</sup>. — °) B<sub>2</sub> निक्षिप्य (for निक्षिप्य). — °) K<sub>1,6</sub> D<sub>1</sub> मनुजाधिप; K<sub>2,3</sub> T<sub>1,3</sub> G<sub>3,5</sub> M<sub>3,5</sub> मनुजर्षभ (T<sub>3</sub> °भाः); K<sub>1</sub> वै नरर्षभ; B<sub>2</sub> G<sub>3</sub> भरतर्षभाः (for °र्षभ). — °) G<sub>3</sub> अन्येन (for अनन). — °)



इत्युक्त्वा तं महाबाहुर्जीगाभानवलोकयत् ।  
था त्वेकोऽनुययी यस्मै बहुधाः कीर्तिर्गमया ॥ १७०२०२६



युधिष्ठिर उवाच ।

अयं श्वा भूतभक्ष्येश भक्तो मां नित्यमेव ह ।  
स गच्छेत मया सार्धमानृशंसा हि मे मतिः ॥ ७

इन्द्र उवाच ।

अमर्त्यत्वं मत्समत्वं च राज-  
ञ्छ्रियं कृत्स्नां महतीं चैव कीर्तिम् ।  
संप्राप्तोऽयं स्वर्गमुद्गानि च त्वं  
त्यज श्वानं नात्र नृशंसमस्ति ॥ ८

युधिष्ठिर उवाच ।

अनार्यमार्येण सहस्रनेत्र

शक्यं कर्तुं दुष्करमेतदार्य ।

मा मे श्रिया संगमनं तथास्तु  
यस्याः कृते भक्तजनं त्यजेयम् ॥ ९

इन्द्र उवाच ।

सर्गं लोके श्वतां नास्ति विष्ण्य-  
मिष्टापूर्तं क्रोधवशा हरन्ति ।  
ततो विचार्य क्रियतां धर्मराज  
त्यज श्वानं नात्र नृशंसमस्ति ॥ १०

युधिष्ठिर उवाच ।

भक्तत्यागं प्राहुरत्यन्तपापं

C. 17. 23  
B. 17. 3. 11  
K. 17. 3. 11

G<sub>1</sub> स्वर्गे तान्नात्र संशयः ( sic ).

7 K: om. the ref. — <sup>a</sup>) D: भूतभक्ष्येश; G: भक्ष्येश (for भक्ष्येश). — <sup>b</sup>) K: भजे मां; D: T<sub>1</sub>. 2. 1 G<sub>1</sub>-1 M<sub>2</sub>. 5 मङ्गक्तो; D<sub>2</sub>. 5 रक्तो मां (for भक्तो मां). T<sub>3</sub> अत्र (for एव). K<sub>2</sub>-: B: 1 D<sub>1</sub>. 1. 2. 5 T<sub>1</sub>. 1 G<sub>3</sub> हि; B<sub>1</sub> च (for इ). K<sub>1</sub> भक्तो मां चैव सर्वदा. — <sup>c</sup>) K: D<sub>1</sub> स गच्छतु; D: T<sub>1</sub>. 4 G<sub>3</sub> M<sub>2</sub>. 5 स (D: T<sub>1</sub> न) गच्छेद्वा; G<sub>1</sub> भागच्छेत् (for स न). — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub>. 2 आनृशंसो ह; K<sub>2</sub> शंसो हि; K<sub>3</sub> B (except B: ) D<sub>1</sub>. 1. 5 M<sub>1</sub> शंसो हि; D: T<sub>1</sub>. 2 M<sub>3</sub> आ (D: अ) नृशंसा हि; G<sub>2</sub> M<sub>2</sub> शंसो हि; G<sub>3</sub> शंसो हि (for शंसो हि).

8 G<sub>2</sub>. 2 om. the ref. K<sub>4</sub>. 2 B D (except D<sub>2</sub>. 6) शक्र (for इन्द्र). — <sup>a</sup>) D: असंन्यत्व ( sic ) (for अमर्त्यत्वं). K<sub>2</sub> प्रयाहि; K<sub>3</sub> श्रियं च (for च राजञ्). G<sub>1</sub> अमर्त्यत्वाद्दुस्तत्त्वं च राजञ्. — <sup>b</sup>) Dn D: 1. 7 श्रियं च कृत्स्नां; D: T<sub>2</sub> M<sub>1</sub>. 2 श्रेयः कृत्स्नं; T<sub>2</sub> श्रेयश्च कृत्स्नं; G: M<sub>2</sub>. 4 ज्ञेयः कृत्स्नां (for श्रियं कृत्स्नां). D<sub>3</sub> महतिं; D: ती. K<sub>1</sub> च (for चैव). K<sub>4</sub>. 5 B Dn D<sub>1</sub>-1. 7. 9 विद्धि (for कीर्तिम्). K<sub>1</sub> श्रेयश्च कृत्स्नं महतीं च मूर्तिं; K<sub>2</sub> श्रियं च कृत्स्नामपि चैव कीर्तिं; K<sub>3</sub> कृत्स्नां नानि चैव तथैव कीर्तिं; D: T<sub>1</sub> G<sub>1</sub>. 2. 4 श्रेयः कृत्स्नं भूपतित्वं च कीर्तिं; G: श्रेयः कृत्स्नं महतीं चैव कीर्तिं. — <sup>c</sup>) Dn<sub>1</sub> संप्राप्ता (for तो). K<sub>1</sub> D<sub>2</sub>. 6 S (except T<sub>2</sub>) [ 5 ] सि; Dn<sub>1</sub> य [ : ] (for सत्र). T<sub>3</sub> यम् (for च). — <sup>d</sup>) K<sub>3</sub> राजञ् (for त्यज). K<sub>2</sub> श्वानं. K<sub>1</sub> D<sub>1</sub>. 3 नृशंस्यम्; D: T<sub>1</sub> G<sub>2</sub> समत्वं; T<sub>3</sub> नृशंस्यम् ( sic ) (for मम्).

9 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> अनार्यमार्येण; D: T<sub>1</sub> मार्गेण; T<sub>2</sub> मार्गेण; M<sub>3</sub> मार्गेण ( sic ) (for मार्येण). — <sup>b</sup>) K: न शक्यं

(for शक्यं). K<sub>1</sub>. 2 एतदार्ये ( K<sub>2</sub> द्यैः ); D<sub>2</sub>. 4 एतदार्ये; D: द्यैः; D<sub>2</sub> T<sub>2</sub>. 4 G<sub>1</sub>. 2. 4 द्यैः; T<sub>1</sub> चैतदार्ये; G<sub>3</sub>. 5 M<sub>2</sub>. 5 एतदार्यैर्; M<sub>3</sub> द्यैः (for द्यैः). — <sup>c</sup>) K<sub>2</sub>. 3 T<sub>3</sub> G<sub>3</sub> न मे; B<sub>2</sub> सा मे; D<sub>3</sub> T<sub>1</sub> स मे; D<sub>6</sub> T<sub>2</sub>. 4 G<sub>1</sub>. 2. 4. 5 M<sub>1</sub>-3 मम (for मा मे). G<sub>3</sub> श्रिया (for श्रिया). D<sub>5</sub> G<sub>1</sub>. 2. 4 M<sub>1</sub> संगमो नानयास्तु (G<sub>1</sub> या तु; G<sub>1</sub> योस्तु); T<sub>2</sub> संगमो नावयातु; T<sub>3</sub> मया तथास्तु (for संगमनं तथास्तु). D: त्वचारु; T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> तथास्तु; G: M<sub>2</sub>. 3 त्वयास्तु (for त). — <sup>d</sup>) K<sub>2</sub> यस्यांततो; G: M<sub>2</sub>. 3 यस्याः कृतेयं (for यस्याः कृते). D<sub>4</sub>. 6 T<sub>1</sub>. 2. 4 G<sub>2</sub>-5 M भक्तमहं (M<sub>3</sub> हं) (for जनं). B: हृतेयं (for त्यजेयम्).

10 K<sub>4</sub>. 5 B<sub>2</sub>. 4 शक्र (for इन्द्र). — <sup>a</sup>) B: T<sub>1</sub>. 4 G<sub>1</sub>. 2 M<sub>1</sub>. 2 स्वर्ग- (for स्वर्गे). K<sub>2</sub> प्वचतां ( sic ); D<sub>2</sub> T<sub>2</sub>. 4 G<sub>2</sub> श्वतां; M<sub>1</sub> श्वपदं (for श्वतां). D<sub>1</sub> om. नास्ति. — <sup>b</sup>) K<sub>2</sub>. 3 B<sub>2</sub>. 4 D<sub>1</sub>. 3. 6 T<sub>2</sub>. 3 इष्टापूर्ते (for पूर्ते). K<sub>2</sub> क्रोधवशा; D<sub>1</sub> क्रोधवशाद्; G<sub>2</sub> वशं. (for वशा). D<sub>2</sub> वहति; D<sub>1</sub> इहास्ति (for हरन्ति). — D<sub>2</sub> om. (hapl.) 10<sup>c</sup>-12<sup>a</sup>. — <sup>c</sup>) K<sub>1</sub> अतोसि त्वं नरदेवा विचार्य; K<sub>2</sub> अतो विरुद्धान्नायदेवा विचीर्यं ( sic ); K<sub>3</sub>. 6 B<sub>1</sub> D<sub>1</sub> T<sub>1</sub>. 2. 4 G<sub>1</sub>. 2 M<sub>1</sub>. 2. 5 त (K<sub>3</sub>. 2 अ) तो विद्वन्नरदेवा ( K<sub>5</sub> वो; B<sub>1</sub> D<sub>1</sub> व ) विचार्य; D<sub>5</sub> ततो वै विद्वान्नरदेवोमि चार्य; T<sub>2</sub> G<sub>3</sub>. 4 त (T<sub>3</sub> अ) तो विद्वा (G<sub>3</sub> द् ) न्नरदेवोसि चार्य; G: M<sub>2</sub> अथोद्धिन्नं नरदेवा विचार्य. — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub> T<sub>1</sub> G<sub>2</sub> विचार्यम्; D<sub>5</sub> विचारणा; D<sub>8</sub> G<sub>1</sub> नृशंस्यम् (for मम्).

11 D<sub>2</sub> om. 11 ( cf. v. l. 10 ). D<sub>2</sub> om. the ref. — <sup>a</sup>) D<sub>2</sub> युक्तः (for भक्तः). K<sub>2</sub> त्यागे (for त्यागं). K<sub>2</sub>. 3. 5 B<sub>1</sub>. 6 D<sub>1</sub>. 6. 2 अत्यर्थः; Dn अनन्त- (for अत्यन्त-).

तुल्यं लोके ब्रह्मवध्याकृतेन ।  
तस्मान्नाहं जातु कथंचनाद्य  
त्यक्ष्याम्येनं स्वसुखार्थी महेन्द्र ॥ ११  
इन्द्र उवाच ।  
शुना दृष्टं क्रोधवशा हरन्ति  
यदत्तमिष्टं विवृतमथो हुतं च ।  
तस्माच्छूनस्त्यागमिमं कुरुष्व  
शूनस्त्यागात्प्राप्यसे देवलोकम् ॥ १२

त्यक्त्वा भ्रातृन्दयितां चापि कृष्णां  
प्राप्तो लोकः कर्मणा स्वेन वीर ।  
श्वानं चैनं न त्यजसे कथं नु  
त्यागं कृत्स्नं चास्थितो मुखसेऽथ ॥ १३  
युधिष्ठिर उवाच ।  
न विद्यते संधिरथापि विग्रहो  
मृतैर्मर्त्यैरिति लोकेषु निष्ठा ।  
न ते मया जीवयितुं हि शक्या

— With 11<sup>b</sup>, cf. 12. 273. 10<sup>c</sup>. — <sup>b</sup>) K<sub>5</sub> त्वल् (sic); D<sub>5</sub> समं; T<sub>1</sub> om.; G<sub>3</sub> पापं (for तुल्यं). K<sub>1</sub> B<sub>2.4</sub> D<sub>5</sub> T<sub>1.3.4</sub> G<sub>2-5</sub> M<sub>1.2.5</sub> ब्रह्महत्या; K<sub>5</sub> 'वध्यं (for 'वध्या-). — <sup>c</sup>) K<sub>4</sub> जातं; D<sub>5</sub> कार्यं (for अद्य). T<sub>2.4</sub> G<sub>1.2.4.5</sub> M<sub>1-4</sub> तस्मान्नाहं ज्ञातिकल्पं त्यजेयं (T<sub>4</sub> च नाद्य). — <sup>d</sup>) B<sub>5</sub> अहं (for एनं). K<sub>1</sub> स्वसुखार्थं; K<sub>2.5</sub> D<sub>1</sub> 'र्थं (for 'र्थी). D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> M<sub>5</sub> त्यक्ष्याम्येनं स्वर्गसु (M<sub>5</sub> स्वसु) स्वार्थमिन्द्र; T<sub>2.4</sub> G<sub>1.2.4.5</sub> M<sub>1-3</sub> भक्तं श्वानं स्वर्गसुखार्थमिन्द्र. — After 11, N (D<sub>5</sub> om.) T<sub>5</sub> ins.:

13\* भीतं भक्तं नान्यदस्तीति चातं  
प्राप्तं क्षीणं रक्षणे प्राणलिप्सुम् ।  
प्राणत्यागादप्यहं नोत मोक्तुं  
यतेयं वै नित्यमेतद्गतं मे ।

[ (L. 1) K<sub>1</sub> भीतं भक्तं नान्यदस्तीति चातं (sic). — (L. 2) T<sub>3</sub> प्राप्त- (for प्राप्तं). T<sub>3</sub> रक्षण- (for 'णे). K<sub>1.3</sub> -लिप्सुः; K<sub>2</sub> -जिष्णुं (for -लिप्सुम्). — (L. 3) K<sub>2.4</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2-4</sub> नैव; K<sub>5</sub> तत्र; B<sub>1</sub> नोप-; B<sub>2</sub> नात्र (for नोन). D<sub>n2</sub> (marg.) भक्तं (for मोक्तुं). — (L. 4) K<sub>1</sub> यतेय; K<sub>2.5</sub> यतो; D<sub>n2</sub> (marg.) त्यजेयं (for यतेयं). D<sub>1</sub> हितं (for वनं). ]

12 D<sub>5</sub> om. 12<sup>ab</sup> (cf. v. l. 10). K<sub>4</sub> B<sub>4</sub> शक्र (for इन्द्र). — <sup>a</sup>) K<sub>2</sub> शुभां; G<sub>1</sub> क्रोधं (for शुना). K<sub>4</sub> इष्टे; T<sub>3</sub> दृष्टं (for दृष्टं). — <sup>b</sup>) B<sub>3</sub> यद्गतम्; D<sub>1</sub> यद्गतम्; D<sub>1</sub> (inf. lin. marg.) यद्दृष्टम्; D<sub>2.4.7</sub> om. (for यद्गतम्). K<sub>1</sub> विवृतं; D<sub>3</sub> विवृतं (for विवृतम्). B<sub>3</sub> तथा (for अथो). K<sub>1.2</sub> कृतं यं (K<sub>2</sub> च) (for हुतं च). K<sub>5</sub> यदत्र मिष्टं घृतमथो हुतं च; D<sub>5</sub> T<sub>1.3</sub> G<sub>2.4</sub> यदत्त- (T<sub>3</sub> 'द्यत्त-; G<sub>4</sub> 'दात्त) मिष्टं सुकृतं कृतं च; T<sub>2</sub> यदत्त- मिष्टं चरितं प्रधानं; T<sub>3</sub> दत्तं शुक्तमिहा (also 'वा) जितं प्र\*); G<sub>1.2</sub> दत्तं शुक्तमिष्टमाचरितं प्रदानं; G<sub>5</sub> M<sub>2-3</sub> यदत्त (G<sub>5</sub> 'शुक्त) मिष्टं विप्रकृतं कृतं च; M<sub>1</sub> दत्तं शुक्तमा-

चरितं प्रदानं; M<sub>5</sub> यदत्तमिष्टं विकृतं कृतं च. — <sup>c</sup>) K<sub>2.2</sub> D<sub>1</sub> इष्टं; T<sub>4</sub> G<sub>1.2.4</sub> इतः (for इमं). K<sub>1</sub> वदन्ति (for कुरुष्व). — <sup>d</sup>) K<sub>2.3</sub> T<sub>3</sub> प्राप्यसे; D<sub>5.6</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1.2.4.5</sub> M<sub>1-3</sub> आप्यसि (T<sub>1</sub> G<sub>4</sub> 'से); G<sub>3</sub> यास्यति; M<sub>5</sub> चाप्यसि (for प्राप्यसे). M<sub>3</sub> -लोकान् (for -लोकम्).

13 <sup>a</sup>) K<sub>2</sub> भूयतां (sic); D<sub>5</sub> दैवतां (for दयितां). K<sub>1.7</sub> D<sub>7.6</sub> T<sub>1</sub> G<sub>1-3.5</sub> M<sub>1.2.3.5</sub> चैव (for चापि). K<sub>3</sub> त्यक्त्वा भ्रातृन्भूपतींश्चैव कृत्स्नान्; G<sub>1</sub> त्यक्त्वा भ्रातृन्चैवतां देव कृष्णां (sic). — <sup>b</sup>) B<sub>2.6</sub> प्राप्त- (for प्राप्तो). K<sub>1</sub> D<sub>5</sub> G<sub>2.5</sub> M<sub>1</sub> [S]स्येकः; K<sub>2.3</sub> D<sub>5</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>1.2.4</sub> होकः; D<sub>2.4</sub> लोकं; D<sub>3</sub> लोकान्; T<sub>1</sub> [S]न्वेकः (for लोकः). G<sub>5</sub> कर्मणां. K<sub>1</sub> तेन; K<sub>2</sub> [अ]त्येकः; G<sub>3</sub> येन (for स्वेन). K<sub>1.2</sub> D<sub>3</sub> G<sub>5</sub> M<sub>2.3.5</sub> वीरः; K<sub>3</sub> धीरः; K<sub>4</sub> राजन् (for वीर). — <sup>c</sup>) D<sub>5</sub> श्वानाच् (for श्वानं). K<sub>5</sub> न चैनं (by transp.); B<sub>2</sub> D<sub>1.8</sub> T<sub>3</sub> चैकं न; D<sub>5</sub> एकं न. K<sub>5</sub> M<sub>3.4</sub> च; D<sub>n</sub> D<sub>2.7</sub> तु; G<sub>4</sub> स्म (for नु). — <sup>d</sup>) K<sub>5</sub> न कृत्स्नं इष्टं (for त्यागं कृत्स्नं). D<sub>3</sub> यः (for स्य). D<sub>n1</sub> त्यागं तत्र मुत्सिसे (sic) वा स्थितोद्य; D<sub>5.6</sub> T<sub>1.2</sub> G<sub>1-3.5</sub> M<sub>1</sub> त्यागं कृत्वा (G<sub>1.2</sub> कर्तुं) मुखसे च (D<sub>5</sub> 'सेव-; D<sub>5</sub> 'ते सं-; T<sub>2</sub> G<sub>1.2</sub> M<sub>1</sub> 'से सं-) स्थितोद्य; T<sub>4</sub> त्यागं कर्तुं माद्यते संस्थितोद्य; G<sub>4</sub> त्यागं कृत्वा मुखसे सिद्धिं ते\*.

14 With 14<sup>ab</sup>, cf. Rāmāyaṇ VI. 109. 25<sup>ab</sup>. — <sup>a</sup>) D<sub>5</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>1-3.5</sub> M<sub>1-3</sub> सद्भिर; D<sub>5</sub> तद्धि (for संधिर). K<sub>1</sub> यथापि; K<sub>2</sub> अद्यापि; G<sub>1.2</sub> अथो हि (for अथापि). T<sub>1</sub> न विनश्यद्भिरथ चापि विग्रहो; G<sub>4</sub> न विद्यते सद्भिरवो हि सद्दृष्टे (sic). — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> मृस्युर; K<sub>4</sub> मृतिर; T<sub>3</sub> M<sub>1</sub> मृते (for मृत्तर). K<sub>1.3.5</sub> B<sub>4</sub> D<sub>1.5.6</sub> T<sub>1</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1</sub> मर्त्यानामिति (T<sub>4</sub> 'मपि; M<sub>2</sub> 'मति-); K<sub>4</sub> मर्त्यैरिति-; B<sub>3</sub> धर्मैरिति; G<sub>4</sub> मर्त्या वास्ति (for मर्त्यैरिति). K<sub>2</sub> मृतैर्मर्त्यं न मेति लोके प्रनष्टा; G<sub>3</sub> ऋतैर्मर्त्यानां लोकमस्तीति निष्ठा. — <sup>c</sup>) K<sub>5</sub> [ए]ति (for ते). K<sub>2</sub> न मा; D<sub>5</sub> \*या (for मया). G<sub>3</sub> जीवहितं

तस्मात्स्यागस्तेषु कृतो न जीवताम् ॥ १४  
 प्रतिप्रदानं शरणागतस्य  
 स्त्रिया वधो ब्राह्मणस्वापहारः ।  
 मित्रद्रोहस्तानि चत्वारि शक्र  
 भक्त्यागश्चैव समो मतो मे ॥ १५  
 वैशंपायन उवाच ।  
 तद्धर्मराजस्य वचो निशम्य  
 धर्मस्वरूपी भगवानुवाच ।  
 युधिष्ठिरं प्रीतियुक्तो नरेन्द्रं

शृङ्खणैर्वाक्यैः संस्तवसंप्रयुक्तैः ॥ १६  
 अभिजातोऽसि राजेन्द्र पितुर्वृत्तेन मेधया ।  
 अनुक्रोशेन चानेन सर्वभूतेषु भारत ॥ १७  
 पुरा द्वैतवने चासि मया पुत्र परीक्षितः ।  
 पानीयार्थं पराक्रान्ता यत्र ते भ्रातरो हताः ॥ १८  
 भीमार्जुनौ परित्यज्य यत्र त्वं भ्रातराबुभौ ।  
 मात्रोः साम्यमभीप्सन्वै नकुलं जीवमिच्छसि ॥ १९  
 अयं श्वा भक्त इत्येव त्यक्तो देवरथस्त्वया ।  
 तस्मात्स्वर्गे न ते तुल्यः कश्चिदस्ति नराधिप ॥ २०

C. 17. 93  
B. 17. 3. 21  
K. 17. 3. 21

(for 'यितुं'). D<sub>2.4</sub> न (for हि). K<sub>4</sub> शक्त्या; T<sub>8</sub> शक्त्या (for शक्त्या). —<sup>a</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>1.2.4.5</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2-4</sub>. 7-9 M<sub>2-5</sub> तत्स्य; K<sub>4</sub> तनुय; K<sub>5</sub> B<sub>3</sub> D<sub>1</sub> शुनस् (for तस्मात्). K<sub>1</sub> om. from तेषु up to भक्त्याग (in 15<sup>d</sup>). B<sub>3</sub> तेषु (for तेषु). G<sub>2</sub> कृतः (for कृतो). K<sub>5</sub> न जीवनः; B<sub>2</sub> D<sub>1</sub> तः; D<sub>5.6</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1-3.5</sub> M सुरेन्द्र (for न जीवताम्). K<sub>2.3</sub> T<sub>3</sub> तत्स्यागं कृतवान्तेषु देव; G<sub>4</sub> तं न्न त्यागेषु कृतः सुरेन्द्र.

15 K<sub>1</sub> om. up to भक्त्याग (cf. v. l. 14). Before 15, T<sub>1</sub> ins. युधिष्ठिरः. —<sup>a</sup>) K<sub>4</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2</sub> भीतिप्रदानं; D<sub>4.8</sub> प्रतीपदानं; G<sub>5</sub> M<sub>1-4</sub> अप्रीतिदानं (for प्रतिप्रदानं). —<sup>b</sup>) K<sub>2-4</sub> D<sub>2</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>1-3.5</sub> M<sub>1.4</sub> स्त्रियो (for स्त्रिया). K<sub>2</sub> D<sub>5</sub> T<sub>3</sub> M<sub>3</sub> ब्राह्मणस्वापहारः (D<sub>5</sub> T<sub>3</sub> 'रं) (for 'स्वापहारः). G<sub>4</sub> स्त्रीद्र\* ब्राह्मणस्वापहारः. —<sup>c</sup>) G<sub>4</sub> द्रोहं सप्त (for द्रोहस्तानि). —<sup>d</sup>) D<sub>5</sub> G<sub>5</sub> M<sub>2</sub> त्यागं (for त्यागम्). T<sub>1</sub> सममेतन् (for चैव समो). K<sub>3</sub> D<sub>5</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>1.5</sub> M<sub>1.2</sub> समं मतं; M<sub>3</sub> समो मतं (for समो मतो). K<sub>2</sub> भक्त्यागेश्चैव समं मतं मे; D<sub>5</sub> M<sub>5</sub> भक्त्यागस्य सममेतन्मतं मे; G<sub>3</sub> M<sub>3</sub> भक्त्यागः सममेतन्मतं मे; G<sub>4</sub> भक्त्यागश्चैव समं मतं मे.

16 K<sub>2</sub> om. the ref. —<sup>a</sup>) K<sub>1.2</sub> D<sub>5.6</sub> S निशम्य वाक्यं (for वचो निशम्य). —<sup>b</sup>) D<sub>1</sub> धर्मः (for धर्मः). K<sub>1</sub> स्वरूपे; K<sub>2</sub> G<sub>2</sub> 'पं (for 'पी). —<sup>c</sup>) K<sub>2.3</sub> T<sub>3</sub> युतं; D<sub>1</sub> T<sub>2</sub> युतो (for युक्तो). K<sub>3-5</sub> B<sub>2</sub> D<sub>1.2-9</sub> T<sub>4</sub> G<sub>2.4</sub> नरेन्द्रः (D<sub>5</sub> 'द्रं) (for 'द्रं). —<sup>d</sup>) K<sub>2</sub> संस्तुमनसैः; K<sub>3</sub> D<sub>5</sub> संस्तु (D<sub>5</sub> 'स्त) वनः; B<sub>4</sub> D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> M<sub>5</sub> संस्तवैः (for संस्तवः). K<sub>1</sub> शृङ्खणैर्वाक्यैः प्रीतियुक्तं मनोज्ञैः.

17 Before 17, MSS. ins. धर्मराज उवाच. —<sup>a</sup>) K<sub>3</sub> अभिजानासि; D<sub>5.6</sub> T<sub>1.2.4</sub> G M अनुमान्योसि (D<sub>5</sub> 'मान्याच; M<sub>2</sub> 'मान्यासि); T<sub>3</sub> अभिजातोसि

(for 'जातोऽसि). —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub> समं वृद्धेन; K<sub>2.3</sub> B<sub>3</sub> पितुर्वृत् (K<sub>3</sub> 'वृत्तेन; D<sub>5</sub> सदशेन च; D<sub>6</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>2-5</sub> M सद्दृत्तेन च; T<sub>3</sub> मया वृत्तेन (for पितुर्वृत्तेन). —<sup>c</sup>) K<sub>1.3</sub> D<sub>5.6</sub> S चैतेन; K<sub>2</sub> वै तेन; K<sub>5</sub> वानेन (for चानेन).

18 <sup>a</sup>) K<sub>1.2.5</sub> B<sub>2.4</sub> D<sub>1</sub> T<sub>1.3</sub> G<sub>3</sub> M<sub>3</sub> चापि; D<sub>7</sub> चासि (for चासि). —<sup>b</sup>) K<sub>2.3</sub> परिक्षितः; K<sub>5</sub> परीक्षितं (for 'क्षितः). —<sup>c</sup>) K<sub>2.3</sub> T<sub>1.3.4</sub> G<sub>3.5</sub> M<sub>2-5</sub> पानीयार्थं; B<sub>5</sub> 'यार्थी; B<sub>6</sub> 'यार्था (for 'यार्थं). K<sub>1.2</sub> M<sub>3</sub> परिक्रान्ता; D<sub>7</sub> समाक्रान्त (for पराक्रान्ता). D<sub>5</sub> पानीयार्थं पराश्रान्ता; D<sub>8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1.2.4</sub> M<sub>1</sub> 'थ्रमप (G<sub>2</sub> 'पा) क्रान्ता. —<sup>d</sup>) D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> य एते; D<sub>6</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>2.4</sub> M<sub>1</sub> यदा ते; G<sub>5</sub> M<sub>2</sub> ये हि ते (for यत्र ते).

19 <sup>c</sup>) K<sub>1-3</sub> T<sub>2-4</sub> G M मात्रा (K<sub>1-3</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>1-3</sub> M<sub>1</sub> 'त्रोः; G<sub>4</sub> 'द्रौ) समम्; D<sub>5</sub> मात्रार्थं माम् (for मात्रोः साम्यम्). K<sub>5</sub> अभीप्सन् (sic); D<sub>9</sub> अभीज्ञत् (for 'प्सन्). D<sub>5</sub> मात्रोर्वै समधिः सर्वैः; T<sub>1</sub> द्वे मात्रे यः समभवन्. —<sup>d</sup>) K<sub>2.5</sub> B<sub>2</sub> D<sub>1-5.8.9</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>2-4</sub> नकुले (for 'लं). B<sub>2</sub> (marg.) इष्टवान्; G<sub>5</sub> M<sub>2.4</sub> इच्छता (for 'सि).

20 <sup>a</sup>) K<sub>2</sub> श्वा भुक्ति (sic); T<sub>3</sub> चाभक्त (for श्वा भक्त). K<sub>2</sub> B<sub>1.3-5</sub> D<sub>n1</sub> D<sub>5.4.7-9</sub> एवं (for एव). —<sup>b</sup>) G<sub>4</sub> त्यक्त्वा देवरथं त्वया. —<sup>c</sup>) K<sub>1</sub> स्वर्गेव; K<sub>2</sub> G<sub>4</sub> स्वर्गेण; T<sub>4</sub> G<sub>2</sub> स्वर्गो न (for स्वर्गे न). K<sub>1</sub> D<sub>5.6</sub> T<sub>2.4</sub> G M तुल्यस्ते (by transp.); T<sub>1</sub> तुल्योस्ति. —<sup>d</sup>) K<sub>2.3</sub> नास्ति; T<sub>3</sub> आस्ते (for 'अस्ति). K<sub>3</sub> D<sub>5.6</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>2-5</sub> M जनाधिप (T<sub>3</sub> 'पः) (for नराधिप).

21 D<sub>8</sub> om. 21<sup>ab</sup>. —<sup>a</sup>) K<sub>2</sub> तत्स्य (for अं). D<sub>7</sub> अज्ञया (for अक्षया). D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>2</sub> अतस्त्वमक्षयाल्लोकान्. —<sup>b</sup>) K<sub>5</sub> G<sub>2</sub> सशरीरेण (G<sub>2</sub> 'ण). K<sub>2</sub> पांडव (for

अतस्तवाक्षया लोकाः स्वशरीरेण भारत ।  
 प्राप्नोऽसि भरतश्रेष्ठ दिव्यां गतिमुत्तमाम् ॥ २१  
 ततो धर्मश्च शक्रश्च मरुतश्चाश्विनावपि ।  
 देवा देवर्षयश्चैव रथमारोप्य पाण्डवम् ॥ २२  
 प्रययुः स्वैर्विमानैस्ते सिद्धाः कामविहारिणः ।  
 सर्वे विरजसः पुण्याः पुण्यवाग्बुद्धिकर्मिणः ॥ २३  
 स तं रथं समास्थाय राजा कुरुकुलोद्बहः ।  
 ऊर्ध्वमाचक्रमे शीघ्रं तेजसावृत्य रोदसी ॥ २४  
 ततो देवनिकायस्थो नारदः सर्वलोकवित् ।

भारत). — °) D<sub>6</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3</sub>. 5 M<sub>2-5</sub> प्राप्नोसि वीरसंस्थानं;  
 D<sub>6</sub> T<sub>2-4</sub> G<sub>1</sub>. 2. 4 M<sub>1</sub> प्राप्नोसि ( T<sub>2</sub> 'मोपि ) वीरस्थानानि.  
 — °) K<sub>6</sub> D<sub>1</sub> दिव्यं ( D<sub>1</sub> 'व्यां ) स्वं गतिमुत्तमां; S  
 दिव्यां च गतिमुत्तमां.

22 Before 22, MSS. ins. वैशंपायन उवाच. — °) G<sub>6</sub>  
 तत्र ( for ततो ). D<sub>6</sub> T<sub>2</sub> om. शक्रश्च. — °) K<sub>1</sub>  
 D<sub>6</sub>. 6 T<sub>2</sub>. 4 G<sub>1</sub>. 2 मारुतश्च. — °) G<sub>2</sub> चापि ( for चैव ).  
 — °) K<sub>1</sub> 5 पांडवः.

23 °) K<sub>1</sub> च; K<sub>2</sub>. 2 T<sub>2</sub> G<sub>3</sub> ते; B<sub>6</sub> D<sub>6</sub> T<sub>1</sub> G<sub>1</sub>. 2  
 तैर् ( for स्त्रैर् ). K<sub>1</sub>. 3 G<sub>3</sub> स्त्रैः; K<sub>2</sub> D<sub>1</sub>. 9 T<sub>1</sub>. 3 G<sub>1</sub> तैः  
 ( for ते ). — °) K<sub>1</sub> सिद्धैः; D<sub>1</sub> दिव्याः ( for सिद्धैः ).  
 — °) G<sub>3</sub> विरजसाः ( sic ). K<sub>2</sub>. 2 D<sub>2</sub>. 6 S प्रीताः  
 ( for पुण्याः ). — °) D<sub>1</sub>. 3. 4. 6 T<sub>1</sub> G<sub>1</sub> -कर्मणः; G<sub>5</sub>  
 M<sub>2</sub>. 4 -कर्मणा ( for -कर्मिणः ). K<sub>5</sub> पुण्यमाबुद्धिं कर्मणः;  
 D<sub>5</sub> ये चापि समुपस्थिताः; T<sub>1</sub> पुण्यसद्बुद्धिकर्मणः; G<sub>3</sub>  
 पुण्याः सहबुद्धिकर्मिणः; G<sub>3</sub> पुण्यवाग्भिः सुरोत्तमाः.

24 °) D<sub>1</sub> समं ( for स तं ). K<sub>2</sub>. 2 समासाद्य ( for  
 'स्थाय ). G<sub>1</sub> सहैव रथमास्थाय. — °) D<sub>6</sub> G<sub>1</sub> राज-  
 ( for कुरु ). K<sub>2</sub> D<sub>6</sub> G<sub>2</sub> -कुलोद्बह. — °) K<sub>3</sub>. 4 D<sub>8</sub>  
 उर्ध्वम् ( sic ). G<sub>1</sub> वीर्यं ( for शीघ्रं ). — °) G<sub>4</sub> तेज-  
 साहत्य ( for 'वृत्य ). K<sub>1</sub> तेजसावृत्तिरोधसि ( sic ).

25 °) D<sub>1</sub> D<sub>8</sub> -निकायस्थो; D<sub>5</sub>. 6 T<sub>1</sub>. 2. 4 G<sub>1</sub>-4  
 M<sub>5</sub> -निकेतस्थो ( for -निकायस्थो ). — K<sub>5</sub> reads 25<sup>b</sup> on  
 marg. — °) K<sub>2</sub>. 3 D<sub>5</sub>. 6 T<sub>2-4</sub> G<sub>1</sub>. 2. 4. 5 M -लोकजित्  
 ( for 'वित् ). — °) G<sub>5</sub> M<sub>2</sub> बृहद्वाची ( for 'द्वादी ).  
 K<sub>1</sub> बृहत्तदा; G<sub>1</sub> 'त्तप .

26 °) K<sub>1-3</sub> B<sub>2-4</sub> D<sub>8</sub>. 9 T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> M<sub>5</sub> ये च; K<sub>5</sub>  
 समा; T<sub>2</sub>. 3 G<sub>1</sub>. 2. 4. 5 M<sub>1-4</sub> ये तु ( for येऽपि ). K<sub>1</sub>  
 D<sub>6</sub>. 6. 8 S पूर्वे ( for सर्वे ). — °) K<sub>5</sub> B<sub>4</sub> D<sub>5</sub>. 8. 9 T<sub>1-3</sub>

उवाचोच्चैर्गता वाक्यं बृहद्वादी बृहत्तपाः ॥ २५  
 येऽपि राजर्षयः सर्वे ते चापि समुपस्थिताः ।  
 कीर्तिं प्रच्छाद्य तेषां वै कुरुराजोऽभितिष्ठति ॥ २६  
 लोकानावृत्य यशसा तेजसा वृत्तसंपदा ।  
 स्वशरीरेण संप्राप्तं नान्यं शुश्रुम पाण्डवात् ॥ २७  
 नारदस्य वचः श्रुत्वा राजा वचनमत्रवीत् ।  
 देवानामन्वय धर्मात्मा स्वपक्षांश्चैव पार्थिवान् ॥ २८  
 शुभं वा यदि वा पापं भ्रातॄणां स्थानमद्य मे ।  
 तदेव प्राप्तुमिच्छामि लोकानन्यान्न कामये ॥ २९

G M ये ( for ते ). D<sub>6</sub> पदवीं समवस्थिताः; T<sub>1</sub> ये चराः  
 समुपस्थिताः. — °) K<sub>2</sub> संच्छाद्य; K<sub>2</sub> संस्थाप्य ( for  
 प्रच्छाद्य ). — °) G<sub>2</sub> M<sub>2</sub> [ स ] नि- ( for सधि- ). T<sub>2</sub>  
 ( sup. lin. as in text ) युधिष्ठिरः ( for सधितिष्ठति ).

27 °) K<sub>1</sub> लोकानावृत्तियमसा ( sic ). — °) K<sub>1</sub>. 5  
 B<sub>2</sub>. 6 D<sub>1</sub> D<sub>1</sub> G<sub>2</sub> M<sub>2</sub>. 4 [ सा ] वृत्य; D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>2</sub> M<sub>2</sub>. 5  
 चैव ( for वृत्त- ). K<sub>1</sub> रोदसी; K<sub>2</sub> -संपदः ( for 'दा ).  
 K<sub>2</sub> तेजसी च वृत्तसंपदा ( sic ). — °) D<sub>5</sub> स ( for सं- ).  
 — °) K<sub>5</sub> नात्यशुश्रुम; D<sub>6</sub> नानुशु ( for नान्वं शु' ).  
 G<sub>2</sub> M<sub>2</sub> पांडवान् ( for 'वात् ). — After 27, K<sub>2</sub>. 3 D<sub>2</sub>  
 T<sub>2</sub>. 3 ins. :

14<sup>a</sup> तेजामि यानि दृष्टानि भूमिष्टेन स्वया विभो ।  
 वेदमानि कर्मदेवानां पदयामूनि सहस्रतः ।

[ ( L. 1 ) K<sub>2</sub> भूमिष्टेन. — ( L. 2 ) D<sub>2</sub> मुनिः  
 T<sub>2</sub>. 3 किल ( for कर्म- ). K<sub>2</sub>. 3 तानि; T<sub>3</sub> भूनि ( for  
 [ भू ] मूनि ). ]

28 D<sub>6</sub> om. 28<sup>b</sup>-30<sup>a</sup>. Before 28<sup>a</sup>, K<sub>5</sub> D<sub>1</sub> ins.  
 युधिष्ठिर उवाच. — °) K<sub>2</sub> भ्रातॄन्पश्य ( submetric );  
 K<sub>2</sub> D<sub>2</sub> S भ्रातॄन्पश्यन् ( G<sub>1</sub>. 3. 4 M<sub>1</sub>. 5 'द्' ( for देवा-  
 नामन्वय ). K<sub>5</sub> T<sub>1</sub>. 4 धर्मात्मन् ( for धर्मात्मा ). — °) G<sub>1</sub>  
 damaged. D<sub>1</sub> स्वपतश् ( sic ); T<sub>1</sub> स्वान्पक्षांश्च; G<sub>5</sub>  
 M<sub>2-4</sub> स्वपक्ष्यांश्च ( sic ) ( for 'क्षांश्च ). G<sub>1</sub> पांडवान् ( for  
 पार्थिवान् ). M<sub>5</sub> स्वपक्षीयांश्च पार्थिवान्.

29 D<sub>6</sub> om. 29 ( cf. v. l. 28 ). Before 29, T<sub>2</sub> ins.  
 युधिष्ठिरः. — °) K<sub>2</sub>. 3 T<sub>2</sub> अद्य वै; T<sub>1</sub> अस्तु मे ( for  
 अद्य मे ). — °) K<sub>5</sub> इदं; B<sub>4</sub> एतत्; D<sub>1</sub> इह ( for  
 एव ). T<sub>2</sub> अद्यैव ( for इच्छामि ). — °) G<sub>2</sub> लोकमन्यत्र  
 कामये.

राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा देवराजः पुरंदरः ।  
 आनुशंस्यसमायुक्तं प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ॥ ३०  
 स्थानेऽस्मिन्स राजेन्द्र कर्मभिर्निर्जिते शुभैः ।  
 किं त्वं मानुष्यकं ज्ञेहमद्यापि परिकर्षसि ॥ ३१  
 सिद्धिं प्राप्नोऽसि परमां यथा नान्यः पुमान्कचित् ।  
 नैव ते भ्रातरः स्थानं संप्राप्ताः कुरुनन्दन ॥ ३२  
 अद्यापि मानुषो भावः स्पृशते त्वां नराधिप ।

स्वर्गोऽयं पश्य देवर्षीन्सिद्धांश्च त्रिदिवालयान् ॥ ३३  
 युधिष्ठिरस्तु देवेन्द्रमेवंवादिनमीश्वरम् ।  
 पुनरेवात्रवीक्षीमानिदं वचनमर्थवत् ॥ ३४  
 तैर्विना नोत्सह वस्तुमिह दैत्यनिवर्हण ।  
 गन्तुमिच्छामि तत्राहं यत्र मे भ्रातरो गताः ॥ ३५  
 यत्र सा बृहती श्यामा बुद्धिसत्त्वगुणान्विता ।  
 द्रौपदी योपितां श्रेष्ठा यत्र चैव प्रिया मम ॥ ३६

2. 17 109  
 3. 17 3 25  
 K. 17. 3 25

इति श्रीमहाभारते महाप्रस्थानिकपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

### ॥ महाप्रस्थानिकपर्व समाप्तम् ॥

30 Ds om. 30<sup>a</sup> (cf. v. 1. 28). —<sup>a</sup>) K2.3 [s]य;  
 T2 G1.2.4 तद् (for तु). —<sup>c</sup>) D3 अनुशंस्य. —<sup>d</sup>)  
 G1 damaged. T1 युधिष्ठिरः (sic).

31 Before 31, T1-2 G2 ins. इन्द्रः. —<sup>a</sup>) T1  
 partly damaged. K1.2 Ds.2 S सर्वैः; K2 म च;  
 D2 न म (for वम). —<sup>b</sup>) K2-2 B1.4-5 Dn2 D1.  
 2.2 T2 निर्जिते (K2 'नि')नैः (for 'ते'). K1 Ds.2 T1.2.4  
 G M शुभे (for शुभैः). —<sup>c</sup>) K2.2 तु; D2 T2.4  
 G2 M1 तद्; G2 नैः; G2 M2.4 तं (for त्वं). B2  
 मानुषकं; D2 T2 मानुष्यकः; T1 मनुष्यकं (for मा').  
 G1 देहम् (for ज्ञेहम्). K1 किं त्वां मानुष्यकः ज्ञेहो.  
 —<sup>d</sup>) K1 अद्यापि. K1 परिकर्षति; K2 D1 'कृत्यमि.  
 Ds.2 8 अद्यापि न विमुंचमि (G2 'से).

32 <sup>b</sup>) G1 अस्या (sic) (for यथा). D2 नान्यः;  
 M2 मान्यः (for नान्यः). —<sup>c</sup>) K1.2 B2 Ds.2 S  
 नैतद्; K2 नैतद्; K3 नैव (for नैव). K4 स्थाने;  
 B1.2.2 स्वर्गं (for स्थानं). —<sup>d</sup>) K2 प्राप्ताश्च (for  
 संप्राप्ताः). M2 कुरुनन्दनाः.

33 <sup>a</sup>) Dn2 अथ (for अद्य). K1 मानुष्यो (for  
 'षो'). —<sup>b</sup>) K2 B2.4 Ds.2.2.2 S स्पृशति (for 'ते').  
 K1.2.2 स्पृश (K1 'इय')ति त्वां युधिष्ठिर. —<sup>c</sup>) G1 पंच  
 (for पश्य). B2 देवादीन्; D2 T2.4 G1.2.4 M1 राज-  
 र्षीन् (for देव'). —<sup>d</sup>) K1.2 B2.2 Ds.2 T2 M1 सिद्धांश्च  
 त्रिदिवालयान् (K2 'यात्).

34 Before 34, K2 D1-2 T1.3 G2 ins. वैशंपायनः.  
 —<sup>a</sup>) K2.2 च (for तु). —<sup>b</sup>) G1 गाथिनम् (sic)

(for -वादिनम्). —<sup>c</sup>) K2 ब्रवीद् (for [अ]व'). T4 om.  
 from धीमान् up to the end of the adhy. K1 देवान्;  
 G2 दीनम् (for धीमान्). —<sup>d</sup>) K1.2 B2 G2 अत्रवीत्;  
 D2 अर्थवित् (for 'वत्).

35 T4 om. 35 (cf. v. 1. 34). K2 om. 35. Before  
 35, T2 ins. युधिष्ठिरः. —<sup>b</sup>) M2 इद् (for इह). K2  
 [अ]द्यैव (for दैत्य). —<sup>d</sup>) K2 D1 T1.3 ते (for मे).

36 T4 om. 36 (cf. v. 1. 34). —<sup>a</sup>) D2 अत्र  
 (for यत्र). B2 [अ]पि; D2 T2 G2.4 [अ]सौ (for  
 सा). —<sup>b</sup>) D2.4 रूपः; G2 साध्वी (for बुद्धि-). K1  
 -गुणोजिता; K2.3 Ds.2 T1-3 G2-2 M -समन्विता (for  
 -गुणा'). —<sup>d</sup>) Ds.2 प्रिया (for यत्र). K2.4.5 B2.4  
 Dn D1-4 गता; B1.3.5.6 Ds.2 T1-3 G1-3.5 M सुता;  
 D1-2 मता (for प्रिया). K2 तत्र गंतुं मनो मम; G4  
 यत्र चैव सुरेश्वर.

Colophon om. in T4. — *Adhy. name*: K1 युधिष्ठिर-  
 स्वर्गरोहणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both):  
 K2 B2 Ds.2.7 T1-3 G1.3-5 M1.2.4.5 3 (as in text).  
 — *Śloka no.*: K1 Dn 37.

After the last colophon, K1 concludes with:

समाप्तं चेदं महाप्रस्थानिकं पर्वं । शुभं । अस्यानु स्वर्गपर्व  
 यस्यायं प्रतिसंधिः ।

जनमेजयः ।

स्वर्गे त्रिविष्टपं प्राप्य मम पूर्वपितामहाः ।  
 पाण्डवा धातराश्च कानि स्थानानि भेजिरे ॥



अस्मिन्पर्वणीमे वृत्तान्ताः । परिक्षिदभिषेकः । वासुदेवाशुदक-  
दानं । चल्कलग्रहणं । निर्याणम् । पौरनिवर्तनम् । अग्निदर्शनम् ।  
पाण्डवपतनम् । इन्द्रयुधिष्ठिरसंवादः । धर्मदर्शनं । युधिष्ठिर-  
स्वर्गरोहणं ।

महाप्रस्थानिकं पर्वं ह्येतत्सप्तदशं स्मृतम् ।

अत्राध्याय[याः] त्रयः प्रोक्ताः श्लोकानां च शतद्वयम् ।

विंशतिश्च तथा श्लोकाः संख्याताः परमर्षिणा ॥

शुभम् ।

K<sub>2</sub> concludes with :

अस्यानु स्वर्गरोहणमिति । वृत्तान्ताश्चास्मिन्पर्वणि । परि-  
क्षिताभिषेकः । वासुदेवप्रभृतीनां श्राद्धक्रिया । चल्कलग्रहं ।  
नगरनिर्याणं । पौरनिवर्तनं । अग्निदर्शनं । पाण्डवपतनं । युधि-  
ष्ठिरेन्द्रसंवादः । युधिष्ठिरस्वर्गरोहणमिति ॥ शुभमस्तु ॥ संवत्  
१८२८ मिति वैशाख कृष्ण ६ भृगुवासरे । लिपिकृतं मिश्र  
भगवानदासवासी आभानेरीकौ ॥ अ. ३ । श्लोकसं. १२० ।

K<sub>8</sub> concludes with :

महाप्रस्थानिकं पर्वं समाप्तमिति सप्तदशमं ॥ अस्यानु स्वर्गा-  
रोहणं ।

जनमेजय उवाच ।

स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य मम पूर्वपितामहाः ।

पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च कानि स्थानानि भेजिरे ॥

परिक्षितोभिषेकः । वासुदेवप्रभृतीनां श्राद्धक्रिया । चल्कलग्रहणं ।  
नगरनिर्याणं । पौरनिवर्तनं । अग्निदर्शनं । पाण्डवप्रार्थना । पृथ्वी-  
प्रदक्षिणं । पाण्डवपतनं । युधिष्ठिरेन्द्रसंवादः । धर्मदर्शनं । युधि-  
ष्ठिरस्वर्गरोहणं ।

K<sub>4</sub> concludes with :

महाप्रस्थानपर्वं समाप्तमिति ॥ शुभं भवतु ॥ मंगलमस्तु ॥  
श्रीराम ॥ पत्रांची संख्या ५ । संवत् विक्रमशके १८१२ शालि-  
वाहनशके १६७७ प्रवर्तमाने दक्षिणायनगौ श्रीसूर्ये देमन्तक्रतौ  
युवानामसंवत्सरे पौषमासे शुक्लपक्षे शुभतिथौ द्वितीया मंद-  
दिने ॥ भगवानभट्टेन लिखितोऽयं पुस्तकं ॥

K<sub>5</sub> concludes with :

महाप्रस्थानिकं पर्वं समाप्तं ॥

B<sub>1-4</sub> conclude with :

महाप्रा( B<sub>1</sub> 'प्र'स्थानिकं पर्वं समाप्तं ॥

B<sub>2</sub> concludes with :

महाप्रस्थानिकं समाप्तं ।

B<sub>3</sub> concludes with :

महाप्रस्थानिकं समाप्तं ।

अतः परं स्वर्गरोहणिकं भविष्यति । तस्यायमाद्यश्लोकः ।

जनमेजय उवाच ।

स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य मम पूर्वपितामहाः ।

पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च कानि स्थानानि भेजिरे ॥

D<sub>1</sub> concludes with :

महाप्रस्थानिकं पर्वं समाप्तमिति । इतः परं स्वर्गरोहणं  
यस्यायमाद्यः श्लोकः ।

स्वर्गत्रिविष्टपं प्राप्य मम पूर्वपितामहाः ।

पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च कानि स्थानानि भेजिरे ॥

D<sub>2</sub> conclude- with :

प्रास्थानिकं पर्वं समाप्तमिति ॥ शुभमस्तु ॥ अतः परं स्वर्गा-  
रोहणपर्वं ।

जनमेजयः ।

स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य मम पूर्वपितामहाः ।

पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च कानि स्थानानि भेजिरे ॥ भा २१ ॥

D<sub>3</sub> concludes with :

इति श्रीमहाप्रस्थानिकं पर्वं समाप्तम् ॥ शुभमस्तु ॥ संवत्  
१६६८ समये मार्गं ॥ भा ६ ॥

D<sub>4</sub> concludes with :

महाप्रस्थानिकं पर्वं समाप्तं ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ अस्यानन्तरं  
स्वर्गरोहणं पर्वं भविष्यति । तस्यायमादिश्लोकः ।

जनमेजय उवाच ।

स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य मम पूर्वपितामहाः ।

पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च कानि स्थानानि भेजिरे ॥

D<sub>4</sub> concludes with :

महाप्रस्थानिकपर्वं समाप्तं ॥ शुभमस्तु ॥ अस्यानन्तरं स्वर्गा-  
रोहणपर्वं ॥

जनमेजयः ।

स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य मम पूर्वपितामहाः ।

पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च कानि स्थानानि भेजिरे ॥ भा २२ ॥

D<sub>5</sub> concludes with :

॥ श्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु ॥ महाप्रस्थानपर्वं समाप्तं ॥ इदं  
भारतमहाप्रस्थानपर्वं राजश्री मोरोपण्डितस्य विश्वनाथभट्टस्वहस्त-  
लिखितं ॥ ग्रन्थसंख्या १३० ॥ पान ४ ॥ भाग ५७ ॥

D<sub>6</sub> concludes with :

महाप्रस्थानिके दद्यात्पानीयं क्षीरमेव च ।

ततः सर्वगुणोपेतमन्नं दद्यात्सुसंस्कृतम् ॥

महाप्रस्थानिकं पर्वं समाप्तं ॥

D: concludes with :

महाप्रस्थानिकं पर्वं समाप्तं ॥

D: concludes with :

अत्रामी वृत्तान्ताः । परीक्षितभियेकः । वामुदेवासुदकदानं ।  
वलकलप्रहणं । पौरनिवर्तनं । आनुपतनं । द्वादशयुधिष्ठिरमंवादः ।  
धर्मदर्शनं । युधिष्ठिरस्वर्गारोहणमिति । अतः परं स्वर्गारोहणं  
भविष्यति यस्यायमभिर्नधिः । स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य इति ।

D) conclude with

मनासमिदं महाप्रस्थानिकं पर्वं । अग्निपर्वण्यमी वृत्त ।  
परीक्षितभियेकः । वामुदेवासुदकदानं । वलकलप्रहणं । पौरनिव-  
र्तनं । आनुपतनं । द्वादशयुधिष्ठिरमंवादः । धर्मदर्शनं । युधिष्ठिर-  
स्वर्गारोहणमिति । अतः परं स्वर्गारोहणपर्वं भविष्यति । यस्या-  
मभिर्नधिःश्लोकः ।

जनमेजय उवाच ।

स्वर्गं त्रिविष्टपं चाप्य मम पूर्वपितामहाः । इ ।

T) concludes with :

श्रीगोपालकृष्णव्रतणे नमः । श्रीरामचन्द्रव्रतणे नमः ।

T: concludes with :

श्रीकृष्णाय नमः । महाप्रस्थानिकं समाप्तम् ॥

Tr concludes with :

महाप्रस्थानिकपर्वं समाप्तं । श्रीरामाय संगलं । १४ कृत्वः श्रीः  
इति लिखितं ।

G) concludes with :

महाप्रस्थानिके दद्यात्पायस्यं क्षीरमेव च ।

ततः सर्वगुणोपेतमदं दद्यात्सुसंकृतम् ॥

महाप्रस्थानिकपर्वं समाप्तं ॥ हरिः ॐ ॥

G: concludes with :

महाप्रस्थानिके दद्यात्पायस्यं क्षीरमेव च ।  
ततः सर्वगुणोपेतमदं दद्यात्सुसंकृतम् ॥

महाप्रस्थानिकपर्वं समाप्तं । हरिः ॐ ॥

करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ।

G: concludes with .

महाप्रस्थानपर्वं समाप्तं । श्रीवेदव्यासाय नमः । ॐ ॥

G) concludes with

श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः । हरिः ॐ । श्रीमते रामानुजाय  
नमः । श्रीमते वेदान्तगुरवे नमः । अर्थाप्तामृतमहादेशिकाय  
नमः । महाप्रस्थानपर्वणि समाप्तः ॥

G: concludes with :

श्रीकृष्णः शरणं मम । ॐ तत्सत् । ॐ । महाप्रस्थानिकं पर्वं  
संपूर्णं । हरिः ॐ ।

M1: conclude with .

महाप्रस्थानं समाप्तं ।

M: concludes with :

महाप्रस्थानिकं समाप्तं । हरिः ।

जनमेजयः ।

स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य मम पूर्वपितामहाः ।

पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च कानि स्थानानि भेजिरे ॥

M: concludes with .

महाप्रस्थानिकं समाप्तं ।



## CRITICAL NOTES

### On the Mahāprasthānikaparvan

☞ Purely exegetical Notes are given sparingly and only where necessary. A few corrections and additions required in the constituted text, and in the Critical Apparatus given below the same, are included in the following Notes, enclosed within square brackets.

#### I

- 2 °) प्रस्थाने ☞ Cn : स्वर्गं गन्तुं गृह्णादितिःसरणे । ☞
- 9 °) द्वास्तिनपुरं ☞ Cv : द्वस्तिनापुरसर्मापरस्थे । ☞ — °) अथर्मे ☞ Cn : परिश्विद्वज्जयोर्बालयोरग्रक्षणे अथर्मे । ☞
- 16 °) न च राजा, 'no king as such'.
- 20 °) नैष्ठिकीं ☞ Cn : पार्वन्तिकीमुत्सर्गेष्टिन् ☞ । — °) अग्नीन्, i. e., the "Fires" which, as householders, they had to daily worship so far.
- 25 °) कौरव्यमुज्जगातमजा, the variant for 25<sup>a</sup> is supported by 1. 206. 18, which says: परावतकुले जातः कौरव्यो नाम पन्नगः । तस्यासि दुहिता पार्थ उल्पा नाम पन्नगी ॥
- 26 °) ☞ Cn : अन्या युधिष्ठिरादीनां भार्याः शुनसोमादीनां मातरः । ☞
- 31 °) ☞ Cn : लौहित्यम्, उदयात्रलप्रान्तरथं समुद्रम् । ☞ Lauhitya (= Brahmaputrā) is the name of the stream which channels out eastwards from the मानस-सरोवर and, maintaining its eastern course right up to the eastern extremity of the Himālaya range, enters the valley of Assam in a south-westerly direction until it meets—along with the Ganges and several other tributaries—the Bay of Bengal. Cv explains लौहित्यं सल्लिलार्णवं by लौहित्यस्य अग्नेः संवन्धिनं सल्लिलार्णवं समुद्रम् ।
- 36 °) for गण्डवद्वाह, cf. 1. 215-218. The gift of the चक्र to Kṛṣṇa is referred to in 1. 216. 21ff.
- 39 For Arjuna's bow called गण्डव, cf. 1. 216. 17ff; V. 96. 18ff. Its stock of arrows had ceased to be अक्षय्य in the recent encounter with the Ābhīras.
- 44 °) प्रादक्षिण्यं — First in the easternly direction, and then southwards, as explained in 41<sup>a</sup>.

Thence westwise along the coast of the Bay of Bengal (such as it was in those ancient times), and thereafter, leaving the bay-coast and following up the land-route due west up to the location of द्वास्तिना (just then already submerged beneath the advancing ocean), and thence northwest-wise along the original आसीर route, thus completing the प्रदक्षिणा, and proceeding due north to the Himalayas.

#### 2

1 The star-passage 10\* introduces here portions, probably based on the तीर्थयात्रापर्व in 3. 80ff., which are quite irrelevant to the context. Having crossed the हिमालय, and before reaching the mountain Meru, the party had to cross an extensive sandy-desert (वालुकार्णव). According to B. G. Tilak's *Arctic Home in the Veda*, the old Meru was a circumpolar mountain, the location of which continued to be shifted south-wards with the migration of the Aryans from the Polar region. According to a paper contributed by N. G. Sardesai to the R. G. Bhandarkar Commemoration volume (pp. 93-96), there is, in Central Asia, what is known as The Land of Seven Rivers (Semiretchenski-Krai), which has features that might entitle the region to be called an intermediate or transitional "Home of the Aryans" before they came down to the "Land of Five Rivers (the Panjab)." At present the Merv (or Meru) is an extensive Oasis (वालुकार्णव) north of the Hindukush mountain.

3 °) अश्रयोगा, 'not being able to concentrate her thoughts on the journey before her'; ☞ Cn : ध्यानात् स्वल्पितमानसा । ☞

6 °) पक्षपानः । ☞ Cn : तुभ्येषु त्रैपथ्येण पृथा न कार्येण भावः । ☞

7 <sup>a</sup>) अनवेक्ष्य । ॐ Cn : स्वर्गान्तरायरूपः रणेहो गाभूदिति भावः । ॐ

## 3

8 <sup>a</sup>) ॐ Cn : अस्पृश्यस्य सङ्गत्यागे नृशंसं, निर्दयत्वं नास्ति । ॐ

10 <sup>b</sup>) ॐ Cn : क्रोधवशा नाम देवगणाः अशुचेरिष्टापूर्वकं घ्नन्ति । ॐ

12ff. We will have to assume that Yudhiṣṭhira had a pet dog who accompanied him on the महा-प्रसातः; but as the great journey was impossible for a mere dog to accomplish on foot, he died on the way — unnoticed by Yudhiṣṭhira — and Yamadharma entered the dead body and, with a view to put Yudhiṣṭhira to test, accompanied the party. Yudhiṣṭhira, as he expressly says ( st. 14 ), left

the dead wife and the four brothers behind, but would not leave the dog, because he was alive and followed his master with devotion ( st. 14-15 ). Thereupon Yamadharma came out of the dog's body ( 17. 3. 16<sup>b</sup> ) and reminded him of a similar test to which he had put the king in the section called the Yakṣapraśna in 3. 296-298. See also 18. 3. 32. As a consequence, Yudhiṣṭhira is able to ascend the Heaven, without the necessity of separation from his mortal body ( st. 27<sup>a</sup> ). Now, for the first time, Yudhiṣṭhira comes to know that he is being invited to ascend heavenwards, where his dead wife and brothers might not be present. Hence the concluding stanzas 35-36.

15 <sup>b</sup>) स्थिया, that is, सामरभूत्या; 'on account of'.

CONCORDANCE OF THIS EDITION

with the Bombay, Calcutta, and Madras (P. P. S. Sastri's) Editions

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
1*	Not numbered	Not numbered	—
2*	—	—	—
1. 1-11	1. 1-11	1-11	1. 1-11
3* lines 1-2	1. 12	12	1. 12
3* line 3	1. 13 <sup>ab</sup>	13 <sup>ab</sup>	1. 12½
1. 12-13 <sup>ab</sup>	1. 13 <sup>cd</sup> -14	13 <sup>cd</sup> -14	1. 13½-14½ <sup>ab</sup>
4*	—	—	1. 14½ <sup>cd</sup>
1. 13 <sup>cd</sup>	1. 15 <sup>ab</sup>	15 <sup>ab</sup>	1. 15
1. 14-17	1. 15 <sup>cd</sup> -19 <sup>ab</sup>	15 <sup>cd</sup> -19 <sup>ab</sup>	1. 16-19
5*	—	—	1. 20-22 <sup>ab</sup>
6*	—	—	—
1. 18 <sup>ab</sup>	1. 19 <sup>cd</sup>	19 <sup>cd</sup>	1. 22 <sup>cd</sup>
1. 18 <sup>cd</sup>	1. 20 <sup>ab</sup>	20 <sup>ab</sup>	1. 22½
1. 19-23 <sup>cd</sup>	1. 20 <sup>cd</sup> -25 <sup>ab</sup>	20 <sup>cd</sup> -25 <sup>ab</sup>	1. 23½-27½
1. 23 <sup>cd</sup>	1. 25 <sup>cd</sup>	25 <sup>cd</sup>	1. 28
1. 24-33	1. 26-35	26-35	1. 29-38
1. 34 <sup>ab</sup>	1. 36 <sup>ab</sup>	36 <sup>ab</sup>	1. 38½
1. 34 <sup>cd</sup>	1. 36 <sup>cd</sup>	36 <sup>cd</sup>	1. 39
1. 35-40	1. 37-42	37-42	1. 40-45
7*	—	—	1. 46
1. 41	1. 43	43	1. 47
1. 42	1. 44	44	—
8* (subst. 42)	—	—	1. 48
1. 43 <sup>ab</sup>	1. 45 <sup>ab</sup>	45 <sup>ab</sup>	1. 48½
1. 43 <sup>cd</sup>	1. 45 <sup>cd</sup>	45 <sup>cd</sup>	1. 49½ <sup>ab</sup>
9*	—	—	1. 49½ <sup>cd</sup> -50½ <sup>ab</sup>
—	—	—	1. 50½ <sup>cd</sup>
1. 44	1. 46	46	1. 51½
2. 1 <sup>ab</sup>	2. 1 <sup>ab</sup>	47 <sup>ab</sup>	2. 1 <sup>ab</sup>
10*	—	—	—
2. 1 <sup>cd</sup> -10 <sup>ab</sup>	2. 1 <sup>cd</sup> -10 <sup>ab</sup>	47 <sup>cd</sup> -56 <sup>ab</sup>	2. 1 <sup>cd</sup> -10 <sup>ab</sup>
11*	—	—	—
2. 10 <sup>cd</sup> -26	2. 10 <sup>cd</sup> -26	56 <sup>cd</sup> -72	2. 10 <sup>cd</sup> -26
3. 1-11	3. 1-11	73-83	3. 1-11

THE MAHĀPRASTHĀNIKA-PARVĀṆ

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
12*	3. 12	81	3. 12
3. 12-22	3. 13-23	85-95	3. 13-23
3. 23 <sup>ab</sup>	3. 24 <sup>ab</sup>	96 <sup>ab</sup>	3. 23½
3. 23 <sup>cd</sup>	3. 24 <sup>cd</sup>	96 <sup>cd</sup>	3. 24
3. 24-27	3. 25-28	97-100	3. 25-28
13*	3. 29	—	3. 29
3. 28-36	3. 30-38	101-109	3. 30-38





# THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR†  
(Aug. 1925—Jan. 1943)

S. K. BELVALKAR  
(since April 1943)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI†; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON,  
A. B. GAJENDRAGADKAR†; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE;  
RAGHU VIRA; V. K. RAJAVADE†; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA†;  
H. D. VELANKAR; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN†

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI  
RAJA OF AUNDH

VOLUME 19



*Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Union Government of the Republic of India; Governments of the States of Bombay, West Bengal, Madras, Bihar, Uttara Pradesh, Gwalior, Hyderabad, Mysore, Orissa and Assam; the Universities of Bombay, Calcutta, Travancore, Poona and Delhi; the Governments of Burma and Nepal; Several Commercial Firms and Charitable Trusts; and other Distinguished Donors*

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1959

THE  
SVARGĀROHANAPARVAN

BEING THE EIGHTEENTH BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA  
THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

SHRIPAD KRISHNA BELVALKAR

*Honorary Fellow of the Royal Asiatic Society of Great Britain  
and Ireland, and of the Asiatic Society of Bombay  
Silver Jubilee Medallist, Bhandarkar Oriental Research Institute*

SOMETIME PROFESSOR OF SANSKRIT, DECCAN COLLEGE, POONA  
AND BANARAS HINDU UNIVERSITY, BANARAS



POONA  
BHĀNDĀRKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE  
1959

☞ The Āframavāsikaparvan ( No. 15 ), forming the first part ; the Mausalaparvan ( No. 16 ), the second part ; the Mahāprasthānikaparvan ( No. 17 ), the third part ; and the Svargārohanaparvan ( No. 18 ), the fourth part of Volume Nineteenth were published together as Vol. 19 on the 7th of September, 1959.

*Printed at the cost of subvention from  
The State of Orissa  
given at the instance of  
DR. HARE KRUSHNA MAHTAB  
As a Tribute to the Scholars engaged in the Work*

*All rights reserved*

Printed at the Bhandarkar Institute Press, Poona 43, and  
Published by Dr. R. N. Dandekar, Hon. Secretary, BORI.



## ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.  
 addl. = additional.  
 adhy. = adhyāya(s).  
 App. = Appendix.  
 Arj. = Arjunamiśra.  
 B. = Bombay edition of the Mbh.  
 ( Śaka 1799 ).  
 BG. = Bhagavadgītā.  
 C. = Calcutta ed. of the Mbh.  
 chap. = chapter(s).  
 comm. = commentary(aries).  
 cont. = continue(s).  
 corr. = corrected, correction.  
 Crit. App. = Critical Apparatus.  
 Dev. = Devabodha.  
 ed. = edition.  
 fig. = figure(s).  
 fol. = folio(s).  
 foll. = following.  
 fragm. = fragment(ary).  
 hapl. = haplographic(ally).  
 illeg. = illegible.  
*inf. lin.* = *infra lineam* (below the line).  
 ins. = insert(s).  
*int. lin.* = *inter lineas* (between the lines).  
 interp. = interpolate(s).  
 introd. = introduction, introductory.  
 K. = Kumbhakonam ed. of the Mbh.  
 L. = Line.  
 M. = Madras edition of the Mbh. ( by  
 P. P. S. Sastri, 1931-1936 ).  
 m or marg. = marginal(ly).  
 Mañj. = Bhāratamañjarī ( Kāvya-mālā 64 ).  
 Manu. = Manusmṛti ( ed. N. S. P. ).  
 Mbh. = Mahābhārata.  
 Nil. = Nilakaṇṭha.  
 O-J. = Old-Javanese.  
 om. = omit(s), omitting.  
 orig. = original(ly).  
 post. = posterior.

*pr. m.* = *propria manu* ( by own hand ),  
 prob. = probably.  
 r. = repeat(s), repeated.  
 Rām. = Rāmāyaṇa ( ed. N. S. P. ).  
 ref. = refer(ence).  
 resp. = respective(ly).  
*sec. m.* = *secunda manu* (by another hand).  
 st. = stanza(s).  
 supp. = supplementary.  
*sup. lin.* = *supra lineam* ( above the line ).  
 transp. = transpose(s), transposition.  
 v. = verse.  
 ( var. ) = with variation(s).  
 v. l. = varia(e) lectio(nes).

☞ ☞ ( in the critical footnotes ) enclose  
 citations from commentators.  
 [ ] besides their normal uses, enclose  
*additions* to MS. readings.  
 ( ) besides their normal uses, enclose  
 superfluous letters, which should  
 be *omitted* from MS. readings.  
 \* ( superior star ) in the text indicates  
 an *emendation*.  
 \* \* ( in the MS. readings ) indicate  
 syllables lost through injury to MS.  
 — printed below ( or along the side-  
 margin of ) any part of the con-  
 stituted text indicates that the  
 reading of it is less than certain.  
 C denotes a "Commentary", prefixed  
 to the abbreviation of the name of a  
 commentator ; thus, Cd = Comm. of  
 Devabodha ; Ca. n. p. s. v = Comm.  
 of Arjunamiśra, Nilakaṇṭha, Para-  
 mānanda, Vidyāsāgara and Vādi-  
 rāja. A "p" is added on to denote  
 a "pāṭha" or variant ; thus, Cnp =  
 a pāṭha mentioned in the Comm.  
 of Nilakaṇṭha.

# SVARGĀROHANAṆAPARVAN

## ADDENDA ET CORRIGENDA

### (i) Text

Page	Adhy.	Stanza				
6	2	3 <sup>a</sup>	<i>read</i>	क	<i>for</i>	क
"	"	5 <sup>a</sup>	"	कचिन्न	"	कचिन्न
8	"	18 <sup>t</sup>	"	समन्ता	"	समंता
14	3	11 <sup>d</sup>	"	सर्वराजभिः	"	सर्वं राजभिः
15	"	20 <sup>b</sup>	"	कृच्छ्रमितः प्र	"	कृच्छ्रमित.प्र
19	4	1 <sup>b</sup>	"	सर्पि	"	सर्पि
21	"	17 <sup>b</sup>	"	शान्तनवं	"	शान्तनवं
22	5	5 <sup>a</sup>	"	आहो स्विच्छा	"	आहोस्विच्छा
26	"	30 <sup>t</sup>	"	सर्पसन्ने	"	सर्पसन्ने

### (ii) Critical Apparatus

Page	Adhy.	Stanza	Line			
4	1	7	3	<i>read</i>	T1. 4	<i>for</i> T1-4
10	2	33	13	"	33 <sup>cd</sup>	" 34 <sup>cd</sup>
"	"	36	6	"	सुश्राव	" सुश्राव
13	3	3	7	"	सत्राज'	" सत्रा'
14	"	9	2	"	शांस्वपूर्वं	" शांस्व'
15	"	19	1	"	17	" 18
19	4	in the beginning		<i>ins.</i>	adhy. no. 4	
20	"	13	9	<i>read</i>	पुरुपर्यभः	<i>for</i> पुरुपर्यभ
22	5	4	11	"	संगताः	" संगताः
23	"	13	12	"	कम्पो )	" कम्पो
24	"	23*	1	"	भुजंगमः	" भुजङ्गमः
"	"	"	2	"	महातेजाः	" महातेजा
"	"	25*	"	"	हितः स्थितः	" हितस्थितः
25	"	28*	4	"	जरासन्धः	" जरासन्धः
"	"	"	9	"	कलिहताः	" कलिङ्गाः

Page	Adhy.	Stanza	Line				
26	5	30	6	<i>read</i>	सर्पसत्रं	<i>for</i>	सर्पसधे
"	"	"	"	"	'सत्रे	"	'सधे
28	"	38*	4	"	संतान	"	सन्तान
31	"	53	6	"	53	"	53*

## ( iii ) Notes

Page	Adhy.	Stanza	Line				
37	4	7	1	<i>read</i>	पञ्चकन्या	<i>for</i>	पञ्चकन्य
38	"	9	2	"	चन्द्रेति	"	चन्द्रेति
"	"	9	3-4	<i>delete</i>	from श्रीरित्येव up to भारत्यपि		
"	"	26ff	1	<i>read</i>	words	<i>for</i>	werds

## ( iv ) Appendix

Page	App.	Line				
36	3	51 post. half.	<i>read</i>	स्नातं स्नातं	<i>for</i>	स्नातं स्नातं

\*\* In the framing of all the Addenda et Corrigena for the concluding Four Parvans of the Mahābhārata, I have to gratefully mention the painstaking labours of Shri. K. V. Anantanarayan Shastri of the Mahābhārata Department.

## INTRODUCTION

The following thirty-six MSS. of the Svargārohanaparvan, the eighteenth Book of the Mahābhārata, have been selected to constitute

### THE CRITICAL APPARATUS

#### I N(ORTHERN) RECENSION ( 22 MSS. )

##### ( a ) *North-western Group*

##### Kaśmīrī Version [ K ]

- K<sub>1</sub> = Poona, Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sanshodhaka Mandal ; No. 207. Undated.
- K<sub>2</sub> = Poona, Sardesai Collection of the BORI. Dated Samvat 1828, Śaka 1693 ( A. D. 1771 ).
- K<sub>3</sub> = Poona, Bombay Govt. Collection ( deposited at the BORI ) ; No. 566 of 1882-83. Dated Śaka 1616 ( A. D. 1694 ).
- K<sub>4</sub> = Poona, Bombay Govt. Collection ( deposited at the BORI ) ; No. 29<sup>c</sup> of 1879-80. Dated V. S. 1812 = Śaka 1677 ( A. D. 1755-56 ).
- K<sub>5</sub> = Jammu, State Library ; No. 3731. Undated.

##### ( b ) *Central Group*

##### Bangali Version [ B ]

- B<sub>1</sub> = Calcutta, Royal Asiatic Society Library ; No. 3674 A. Dated Śaka 1641 ( A. D. 1719 ).
- B<sub>2</sub> = Dacca, University Library ; No. 481. Dated Śaka 1709 ( A. D. 1787 ).
- B<sub>3</sub> = Dacca, University Library ; No. 482. Dated Śaka 1660 ( A. D. 1738 ).
- B<sub>4</sub> = Dacca, University Library ; No. 580. Undated.



B<sub>1</sub> = Calcutta, Royal Asiatic Society Library; No. 10773. (17th century A. D.)

B<sub>2</sub> = Dacca, University Library; No. 1891. Undated.

Devanāgarī Version [ D ] : sub-divided into

( i ) Devanāgarī Version of Nilakanṭha ( Dn )

Dn<sub>1</sub> = Indore, Kibe Collection; unnumbered. Undated.

Dn<sub>2</sub> = Jammu, State Library; No. 3975. Undated.

( ii ) Devanāgarī Composite Version ( D )

D<sub>1</sub> = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1174. Undated.

D<sub>2</sub> = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1123. Dated Śamvat 1669 ( A. D. 1612 ).

D<sub>3</sub> = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. B. L. 1047. Undated.

D<sub>4</sub> = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1221. Undated.

D<sub>5</sub> = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1244. Undated.

D<sub>6</sub> = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1328. Undated.

D<sub>7</sub> = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1197. Undated.

D<sub>8</sub> = Poona, Bombay Govt. Collection ( deposited at the BORI ); No. 77 of 1902-7. Undated.

D<sub>9</sub> = Poona, Bombay Govt. Collection ( deposited at the BORI ); No. 528 of Viśrāma 1. Undated.

II S(OUTHERN) RECENSION ( 14 MSS. )

Telugu Version [ T ]

T<sub>1</sub> = Melkote, Yadugiri Yatiraj Mutt Library. Unnumbered and undated.

T<sub>2</sub> = Lahore, D. A. V. College Library; No. 5615. Undated.

T<sub>3</sub> = Adyar Library; No. 29 L 28. Undated.

T<sub>4</sub> = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 11815. Undated.

## Grantha Version [ G ]

- G<sub>1</sub> = Mysore, Sreenivas Iyengar MS. ; without number. Undated.  
 G<sub>2</sub> = Pudukotah, State Library ; No. 322. Undated.  
 G<sub>3</sub> = Adyar Library ; No. 29 E 21. Undated.  
 G<sub>4</sub> = Poona, BORI Mahābhārata Collection ; MS. recently acquired from Shri Krishnaswami. Undated.  
 G<sub>5</sub> = Ponnokothu Mana Library ; without number. Undated.

## Malayālam Version [ M ]

- M<sub>1</sub> = Nareri Mana Library ; No. 553. Undated.  
 M<sub>2</sub> = Cochin, State Library ; No. 43. Undated.  
 M<sub>3</sub> = Avanapparambu Mana Library ; No. 77. Undated.  
 M<sub>4</sub> = Calicut, Padiññare Kovilakam. Without number. Undated.  
 M<sub>5</sub> = Malabar, Poomulli Mana Estate Library ; No. 306. Dated Kollam 1016.

## TESTIMONIA

## ( i ) Commentaries

- C<sub>n</sub> = Commentary of Nīlakaṇṭha, as in Dn.  
 C<sub>v</sub> = Commentary of Vādirāja, Mysore Oriental Library ; No. C1577. Dated Śaka 1597 ( ca. A. D. 1675 ).

## ( ii ) Epitomes, Translations and Adaptations

- Kṣemendra's Bhāratamañjarī ( Kāvya-mālā series, No. 64 ).  
 Āndhrabhāratamu : continuation by Tikkana ( vāvilla Rāmaswāmi Sastrilu & Sons, Madras, 1919 ).  
 Javanese abridged paraphrase or adaptation, giving occasional quotations from original Sanskrit, with translation into Old-Javanese, as published in Drie Boeken van der Oudjavaansche Mahābhārata ( in Kawi-tekst in Nederlandsche vertaling, vergeleken met den Sanskrit-tekst : H. H. Juynboll, Leiden : 1893.

## DETAILED ACCOUNT OF THE MSS.

K<sub>1</sub>

Poona, Sardar N. Y. Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sansodhak Mandal, No. 207. The Svargārohaṇaparvan covers folios 42<sup>r</sup>-47<sup>a</sup>. Total number of folios 6. For the detailed description of K<sub>1</sub>, see the description of the same MS. in the Āsramavāsikaparvan. — Amongst additional passages in the present Parvan, K<sub>1</sub> gives 18\*, which is peculiar to it; 5\* and 34\* which it shares with K<sub>2</sub> alone. The other stars in K<sub>1</sub> are shared by a group consisting of N (except D<sub>1.0</sub>) and T<sub>2</sub>, as illustrated in 14\*, 15\*, 17\*, 20\* and 26\*. Solitary departure from the group is seen in 21\* (minus T<sub>1</sub>). The star 11\* is shared by K<sub>2.3</sub> B<sub>2.3</sub> D<sub>1.3</sub> T<sub>4</sub>; 12\* by K<sub>2.3</sub> D<sub>1.3</sub> S; 32\* by D<sub>n</sub> D<sub>1.3</sub> S; and 57\* by K<sub>2.3</sub> B D<sub>1.0</sub>. Amongst omitted passages, K<sub>1</sub> is peculiar in omitting 1. 2, 3. 10<sup>cd</sup> (hapl.), 5. 1<sup>ad</sup>, 5<sup>ab</sup>, 5. 17<sup>c</sup>-18<sup>b</sup>. 32\* 1. 1 (hapl.) and 5. 37-51. The following omissions are shared by K<sub>1</sub> with the MSS. given in brackets: 1. 17 (with D<sub>1</sub>; hapl.); 2. 9<sup>ab</sup>, 50<sup>cd</sup>; 3. 17<sup>b</sup>-19<sup>a</sup>, 25 (hapl.), 35<sup>ab</sup>; 4. 7<sup>c</sup>-9<sup>a</sup>; 5. 9<sup>cd</sup> (all, with K<sub>2</sub>); 2. 19 (with K<sub>2</sub> D<sub>4</sub>); 3. 40<sup>c</sup>-41<sup>b</sup> (with K<sub>2</sub> M<sub>1</sub>; hapl.), and 5. 6 (with K<sub>2</sub> D<sub>3</sub> G<sub>4</sub> M<sub>1</sub>).

K<sub>2</sub>

Poona, BORI, Mbh. Collection; No. 15. Folios 6, with about 14 lines to a page. The MS. is dated Śaṃvat 1828 (A. D. 1771). The MS. ends with — संवत् १८२८ मिति वै. कृ. ७ शनिवासरे लिपिकृतं सिध्दभगवानवासी आभासेरीको पुस्तकालियो भरतपुरमध्ये। The MS. for Svargārohaṇa begins from fol. 1<sup>b</sup> and ends with fol. 6<sup>t</sup>. The MS. omits the प्रवक्त्रविधि chapter. For detailed description of K<sub>2</sub>, see the description of the same MS. in the Āsramavāsikaparvan. — Amongst additional passages, K<sub>2</sub> gives 33\* and 58\*, which are peculiar to it; and 5\* and 34\* which it shares with K<sub>1</sub> alone. The stars in K<sub>2</sub> are shared by a group consisting of N (except D<sub>1.0</sub>) and T<sub>2</sub>, as illustrated in 14\*, 15\*, 17\*, 20\* and 26\*. Solitary departure from the group is seen in 21\* (minus T<sub>1</sub>). The star 11\* is shared by K<sub>1.3</sub> B<sub>2.3</sub> D<sub>1.3</sub> T<sub>4</sub>, 12\* by K<sub>1.3</sub> D<sub>1.3</sub> S, and 57\* by K<sub>1.3-5</sub> B D<sub>1.0</sub>. Amongst omitted passages, K<sub>2</sub> is peculiar in omitting 2. 2<sup>c</sup>-3<sup>a</sup> (hapl.), 5. 17<sup>b</sup>-18<sup>c</sup>, 37-39, 41-47 and 49-51. The following omissions are shared by K<sub>2</sub> with the MSS. given in brackets: 1. 22 (with G<sub>2</sub> M<sub>1-4</sub>); 2. 9<sup>ab</sup>, 50<sup>cd</sup>; 3. 17<sup>b</sup>-19<sup>a</sup>, 25 (hapl.), 35<sup>ab</sup>; 4. 7<sup>c</sup>-9<sup>b</sup>; and 5. 9<sup>cd</sup> (all, with K<sub>1</sub>); 2. 19 (with K<sub>1</sub> D<sub>4</sub>); 3. 40<sup>c</sup>-41<sup>b</sup> (with K<sub>1</sub> M<sub>1</sub>; hapl.) and 5. 6 (with K<sub>1</sub> D<sub>3</sub> G<sub>4</sub> M<sub>1</sub>).

K<sub>3</sub>

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the B. O. R. I.); No. 566 of 1882-83. Written on paper in Devanāgarī characters. Folios 6. Size 15" × 6", with 16 lines to a page and about 48 letters in a line. The MS. for Svargārohaṇa begins from fol. 33<sup>a</sup> and ends with fol. 38<sup>b</sup>. The MS. is dated Śāka 1616 (A. D. 1694). It omits

the अत्रविविधि chapter. For the detailed description of  $K_3$ , see the description of the same MS. in the  $\bar{A}$ sramavāsikaparvan. Amongst additional passages,  $K_3$  gives  $2^*$ ,  $3^*$ ,  $23^*$ ,  $28^*$ ,  $29^*$ , App. I, No. 3 and  $61^*$  which are peculiar to it. The star  $8^*$  is shared by  $D_3$  alone. The stars in  $K_3$  are shared by a group consisting of N (except  $D_{3.6}$ ) and  $T_3$ , as illustrated in  $14^*$ ,  $15^*$ ,  $17^*$ ,  $20^*$  and  $26^*$ . Solitary departure from the group is seen in  $21^*$  (minus  $T_3$ ). The following departures from the sharing group are met with, namely :  $35^*$  (minus  $K_{1.2}$ , plus Bom. ed.) and  $50^*$  (minus  $K_{1.2}$   $D_{3.6}$ , plus  $T_2$ ). The additional passage  $11^*$  is shared by  $K_{1.2}$   $B_{1.3}$   $D_{3.6}$   $T_4$ ,  $12^*$  by  $K_{1.2}$   $D_{3.6}$   $S$ ,  $22^*$  by  $K_4$   $D_{1.4.5}$ ,  $24^*$  by  $K_4$   $B$   $D_n$   $D_{2-4.7}$   $T_3$   $G_1$ ,  $27^*$  by  $D_{3.6}$   $S$  (except  $G_1$ ),  $51^*$  by  $K_4$   $D_1$ ,  $57^*$  by  $K_{1.2.4.5}$   $B$   $D_{1.6}$ , and  $60^*$  by  $B$  Bom. ed. The only peculiar omission in  $K_3$  is 3.  $17$  (hapl.). The omission of 5.  $2^d-3^a$  is shared by  $K_3$  with  $D_{3.6}$ .

#### $K_4$

Poona, Bombay Government Collection of MSS. (deposited at the Bhandarkar Oriental Research Institute); No. 29<sup>c</sup> of 1879-80. Written on country paper in Devanāgarī characters. Folios 6. Siza  $12'' \times 7 \cdot 15''$ , with 18-19 lines to a page and 39 letters in a line. The Svargārohanaparvan begins from fol. 1<sup>b</sup> and ends with fol. 6<sup>b</sup>. It omits the अत्रविविधि chapter. For the detailed description of  $K_4$ , see the description of the same MS. in the  $\bar{A}$ sramavāsikaparvan. The stars in  $K_4$  are shared by a group consisting of N (except  $D_{3.6}$ ) and  $T_3$ , as illustrated in  $14^*$ ,  $15^*$ ,  $17^*$ ,  $20^*$  and  $26^*$ . Solitary departure from the group is seen in  $21^*$  (minus  $T_3$ ). The following departures from the sharing group are met with :  $35^*$  (minus  $K_{1.2}$ , plus Bom. ed.), and  $50^*$  (minus  $K_{1.2}$   $D_{3.6}$ , plus  $T_2$ ). The star  $22^*$  is shared by  $K_3$   $D_{1.4.5}$ ,  $24^*$  by  $K_3$   $B$   $D_n$   $D_{2-4.7}$   $T_3$   $G_1$ ,  $51^*$  by  $K_3$   $D_1$ , and  $57^*$  by  $K_{1-3.5}$   $B$   $D_{1.6}$ . The only peculiar omission in  $K_4$  is 3.  $12^{ab}$ . The omission of 2.  $20^d$  is shared by  $K_4$  with  $D_{3.6}$   $S$  (except  $T_3$ ; hapl.).

#### $K_5$

Jammu, State Library; No. 3731. Written on paper in Devanāgarī characters. Folios 9. Size  $14\frac{1}{2}'' \times 8\frac{3}{4}''$ , with 15 lines to a page and 42 letters in a line. It contains the Svargārohaṇa only. The text is written in the centre and the commentary, Bhāratabhāvadipī, of Nilakaṇṭha, above and below the text. The Svargārohanaparvan begins from fol. 1<sup>b</sup> and ends with fol. 9<sup>b</sup>. It omits the अत्रविविधि chapter. The stars in  $K_5$  are shared by a group consisting of N (except  $D_{3.6}$ ) and  $T_3$ , as illustrated in  $14^*$ ,  $15^*$ ,  $17^*$ ,  $20^*$  and  $26^*$ . Solitary departure from the group is seen in  $21^*$  (minus  $T_3$ ). The following departures from the sharing group are met with :  $35^*$  (minus  $K_{1.2}$ , plus Bom. ed.) and  $50^*$  (minus  $K_{1.2}$   $D_{3.6}$ , plus  $T_2$ ). The star  $22^*$  is shared by  $K_3$   $D_{1.4.5}$ ,  $51^*$  by  $K_3$   $D_1$ , and  $57^*$  by  $K_{1-4}$   $B$   $D_{1.6}$ . Amongst omitted passages,  $K_5$  is peculiar in omitting 5.  $12^{ab}$ ,  $19^d-20^a$  and  $35^*$ , line 4 (hapl.): The omission of 3.  $21^d-23^c$  is shared by  $K_5$  with  $B_{1.4-5}$   $D_{3.7}$  (hapl.).



B<sub>4</sub>

Dacca, University Library ; No. 580. Written on palm-leaves in Bangali characters. Size 27" × 1½", with 4 lines to a page. Total number of folios 207. The MS. is in good condition. It is undated. The MS. contains the four concluding Parvans from Āśramavāsika to Svargārohaṇa. Amongst additional passages, B<sub>4</sub> gives 24\* which is shared by <sup>o</sup>K<sub>3.4</sub> B<sub>1-3.2.3</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2-4.7</sub> T<sub>3</sub> G<sub>1</sub>, and 57\* shared by K B<sub>1-3.2.3</sub> D<sub>1.3</sub>. The other stars in B<sub>4</sub> are shared by a group consisting of N (except D<sub>3.3</sub>) and T<sub>3</sub>, as illustrated in 14\*, 15\*, 17\*, 20\* and 26\*. Solitary departure from the group is seen in 21\* (minus T<sub>3</sub>). The following departures from the sharing group are met with : 35\* (minus K<sub>1.2</sub>, plus Bom. ed.) and 50\* (minus K<sub>1.2</sub> D<sub>3.3</sub>, plus T<sub>3</sub>). The only omission in B<sub>4</sub> is 3. 21'-23', which is shared by K<sub>3</sub> B<sub>1.2.3</sub> D<sub>4.7</sub> (hapl.).

B<sub>5</sub>

Calcutta, Royal Asiatic Society Library ; No. 10773. Written on palm-leaves in Bangali characters. Size 15½" × 1½", with 4 lines to a page. Total number of folios 90. The MS. is old, worn-out and discoloured. It belongs to the 17th century. The MS. contains all the four concluding Parvans. For the description of star-passages in B<sub>5</sub>, see the same under B<sub>4</sub>. Amongst omitted passages, B<sub>5</sub> is peculiar in omitting 2. 24-26 and from चत्तानि (in 5. 47<sup>b</sup>) up to चंसारेचतु (in 47<sup>c</sup>). The following omissions are shared by B<sub>5</sub> with the MSS. given in brackets : 3. 21'-23' (with K<sub>3</sub> B<sub>1.4.5</sub> D<sub>4.7</sub>; hapl.) and 5, 35\* line 3 (with B<sub>1.3</sub> T<sub>3</sub>; hapl.).

B<sub>6</sub>

Dacca, University Library ; No. 1891. Written on paper, in Bangali characters. Size 19½" × 5½", with 10 lines to a page. Total number of folios 52. The MS. is old, worn-out and undated. It contains the four concluding Parvans. For the description of star-passages in B<sub>6</sub>, see the same under B<sub>4</sub>. Amongst omitted passages, B<sub>6</sub> is peculiar in omitting 1. 1. The following omissions are shared by B<sub>6</sub> with the MSS. given in brackets : 3. 21'-23' (with K<sub>3</sub> B<sub>1.4.5</sub> D<sub>4.7</sub>; hapl.) and 5. 35\*, line 3 (with B<sub>1.3</sub> T<sub>3</sub>; hapl.).

Dn<sub>1</sub>

Indore, from the private collection of Sardar M. V. Kibe ; unnumbered and undated. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 15. 8" × 6", with about 7-10 lines to a page and 50-52 letters in a line. Total number of folios 14. The Svargārohaṇa in the MS. begins from fol. 1<sup>b</sup> and ends with fol. 14. It gives the text in the centre and the commentary of Nilakaṇṭha above and below the text. The MS. omits the अक्षरविधि chapter. For detailed description of Dn<sub>1</sub>, see the description of the same

MS. in the Mausalaparvan. The stars in  $D_{n_1}$  are shared by a group consisting of N (except  $D_{s. 1}$ ) and  $T_3$  as illustrated in 14\*, 15\*, 17\*, 20\* and 26\*. Solitary departure from the group is seen in 21\* (minus  $T_3$ ). The following departures from the sharing group are met with : 35\* (minus  $K_{1. 2}$ , plus Bom. ed.) and 50\* (minus  $K_{1. 2}$   $D_{s. 1}$ , plus  $T_2$ ). The star 24\* is shared by  $K_{3. 4}$  B  $D_{n_2}$   $D_{2-4. 7}$   $T_3$   $G_1$ , 32\* by  $K_1$   $D_{n_2}$   $D_{s. 1}$  S, and 56\* by  $D_{n_2}$   $D_{2-4. 7}$   $T_2$ . There is neither peculiar nor shared omissions in  $D_{n_1}$ .

### $D_{n_2}$

Jammu, State Library ; No. 3975. Written on paper in Devanāgarī characters. Size  $15\frac{1}{4}'' \times 7''$ , with 11 lines to a page, and 42 letters in a line. The text is written in the centre and the commentary, Bhāratabhāvadīpa of Nilakanṭha, above and below the text. Total number of folios 14. The MS. begins from fol. 1<sup>b</sup> and ends with fol. 14. It contains the Mūsala and the Svargārohaṇa parvans. For the description of the star-passages in  $D_{n_2}$ , see the same under  $D_{n_1}$ . There is neither any peculiar nor shared omissions in  $D_{n_1}$ .

### $D_1$

Tanjore, Saraswathi Mahal Library ; No. 1174. Written on paper in Devanāgarī characters. Size  $11\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{2}''$ , with 11 lines to a page. Total number of folios 9. The MS. is undated. It omits the अथगदिवि chapter. Amongst additional passages,  $D_1$  gives 22\*, which is shared by  $K_{3-2}$   $D_{1. 3}$ , 51\* shared by  $K_{3-2}$ , and 57\* shared by K B  $D_2$ . The stars in  $D_1$  are shared by a group consisting of N (except  $D_{s. 1}$ ) and  $T_3$ , as illustrated in 14\*, 15\*, 17\*, 20\* and 26\*. Solitary departure from the group is seen in 21\* (minus  $T_3$ ). Following departures from the sharing group are met with : 35\* (minus  $K_{1. 2}$ , plus Bom. ed.) and 50\* (minus  $K_{1. 2}$   $D_{s. 1}$ , plus  $T_2$ ). There is neither peculiar nor shared omission in  $D_1$ .

### $D_2$

Tanjore, Saraswathi Mahal Library ; No. 1123. Written on paper in Devanāgarī characters. Size  $13\frac{1}{2}'' \times 6\frac{1}{4}''$ , with 10 lines to a page. Total number of folios 10. The MS. is dated Samvat 1669 (= A. D. 1612). The MS. ends with — १६६९ समये आश्विन शुद्धि पञ्चमी लिखितं रघुनाथेन. Amongst additional passages,  $D_2$  gives 24\*, which is shared by  $K_{3. 4}$  B  $D_n$   $D_{3. 4. 7}$   $T_3$   $G_1$ , and 56\* shared by  $D_n$   $D_{3. 4. 7}$   $T_2$ . The stars in  $D_2$  are shared by a group consisting of N (except  $D_{s. 1}$ ) and  $T_3$ , as illustrated in 14\*, 15\*, 17\*, 20\* and 26\*. Solitary departure from the group is seen in 21\* (minus  $T_3$ ). Following departures from the sharing group are met with : 35\* (minus  $K_{1. 2}$ , plus Bom. ed.), and 50\* (minus  $K_{1. 2}$   $D_{s. 1}$ , plus  $T_2$ ). There is neither peculiar nor shared omission in  $D_2$ .

$D_3$

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. B. L. 1047. Written on paper in Devanāgarī characters. Size  $14\frac{1}{2}'' \times 6\frac{1}{2}''$ , with 14 lines to a page. Total number of folios 6. The MS. is old, worn-out and undated. It omits the अवनविधि chapter. Amongst additional passages,  $D_3$  gives  $24^*$ , which is shared by  $K_3, 4$  B Dn  $D_2, 4, 7$   $T_3$ , and  $56^*$  shared by Dn  $D_2, 4, 7$   $T_2$ . The stars in  $D_3$  are shared by a group consisting of N (except  $D_5, 6$ )  $T_3$ , as illustrated in  $14^*$ ,  $15^*$ ,  $17^*$ ,  $20^*$  and  $26^*$ . Solitary departure from the group is seen in  $21^*$  (minus  $T_3$ ). The following departures from the sharing group are met with:  $35^*$  (minus  $K_1, 2$ , plus Bom. ed.), and  $50^*$  (minus  $K_1, 2$   $D_5, 6$ , plus  $T_3$ ). Amongst omitted passages,  $D_3$  is peculiar in omitting 3.  $13^b$ , 3. 27 and 3.  $38^a-39^b$ .

$D_4$

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1221. Size  $15\frac{1}{2}'' \times 6\frac{3}{4}''$ , with 11 lines to a page. Total number of folios 8. The MS. is old and undated. It omits the अवनविधि chapter. For the detailed description of the star-passages in  $D_4$ , see the same under  $D_3$ . Amongst omitted passages,  $D_4$  is peculiar in omitting 5.  $20^{bcd}$ . The following omissions are shared by  $D_4$  with the MSS. given in brackets: 2. 19 (with  $K_1, 2$ ) and 3.  $21^c-23^c$  (with  $K_3$  B $_1, 4-5$   $D_7$ ; hapl.).

$D_5$

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1244. Written on paper in Devanāgarī characters. Size  $15'' \times 6''$ , with 12 lines to a page. Total number of folios 7. The MS. is old and undated. The owner (who seems to be also the copyist of the MS.) is Shri Moropandita Viśvanātha Bhatta. Amongst additional passages,  $D_5$  gives  $43^*$ , which is shared by  $T_1, 2$   $G_1, 3, 4$ ; and  $47^*$ , shared by  $T_1$   $G_2, 4$ . The star  $10^*$  is shared by  $D_5$   $T_2, 4$   $G_1, 2, 4$   $M_1, 3$ , and  $47^*$  by  $K_1-3$   $B_2, 3$   $D_3$   $T_4$ ,  $12^*$  by  $K_1-3$   $D_5, 6$   $S$ , and  $27^*$  by  $K_3$   $D_5, 6$   $S$  (except  $G_1$ ). The other stars in  $D_5$  are shared by the group consisting of  $D_5, 6$   $S$ , as seen in  $30^*$ . Solitary departures from the group are illustrated in  $9^*$ ,  $45^*$ ,  $49^*$  and  $52^*$  (all, minus  $T_3$ ); two departures are seen in  $32^*$  (plus  $K_1$  Dn). Amongst omitted passages,  $D_5$  is peculiar in omitting 5.  $7^c$ . The following omissions are shared by  $D_5$  with the MSS. given in brackets: 1.  $11^{cd}$ ; 2. 29,  $34^{ab}$ ; 5.  $19^{cd}$ , 40-42, 44-54 (all, with  $D_5$   $T_1, 4$   $G$   $M$ ); 1.  $22^{cd}$  (with  $D_5$   $T_1, 4$   $G_1-4$   $M_5$ ); 2.  $2^c-4^b$  (with  $D_5$   $T_4$   $G$   $M$ ; hapl.); 2.  $20^{cd}$  (with  $K_4$   $D_5$   $T_1, 2, 4$   $G$   $M$ ; hapl.); 4.  $2^{ab}$  (with  $D_5$   $T_1, 2, 4$   $G$   $M$ ; hapl.); and 5.  $7^{ab}$  (with  $T_1$   $G_3$ ).

$D_6$

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1328. Written on paper in Devanāgarī characters. Size  $13\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{2}''$ , with 10 lines to a page. Total number of folios about 58-64.



The MS. is old and undated. The name of the owner, Shri Shāmaji Nayak Punde, is preserved on the fly-leaf of this Parvan. The MS. omits the अथर्वविधि chapter. Amongst additional passages, D<sub>6</sub> gives 6\* which is shared by T<sub>2</sub> G<sub>1.2.4</sub> M<sub>1</sub>, 10\* shared by D<sub>6</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>1.2.4</sub> M<sub>1.3</sub>, 12\* shared by K<sub>1-3</sub> D<sub>6.8</sub> S, and 37\* shared by D<sub>6.8</sub> S Bom. ed. The other stars in D<sub>6</sub> are shared by a group consisting of D<sub>6.8</sub> S, as seen in 30\*. Solitary departures from the group are illustrated in 9\*, 45\*, 49\*, and 52\* (all, minus T<sub>3</sub>). Two departures from the sharing group are met with in 41\* (minus G<sub>1.4</sub>); while three departures are seen in 32\* (plus K<sub>1</sub> D<sub>n</sub>). As regards omitted passages, D<sub>6</sub> is peculiar in omitting 2. 17<sup>c</sup>-19<sup>b</sup>, 2. 40<sup>a</sup>-41<sup>a</sup> (hapl.), 3. 12<sup>c'</sup> (hapl.), 17<sup>ad</sup>, 26<sup>a</sup>-28<sup>a</sup> (? hapl.), and 5. 4<sup>a</sup>-5<sup>a</sup> (? hapl.). The following omissions are shared by D<sub>6</sub> with the MSS. given in brackets : 1. 11<sup>ad</sup>; 2. 29, 34<sup>ab</sup>; 5. 19<sup>ad</sup>, 40-42 and 44-54 (all, with D<sub>6</sub> T<sub>1.4</sub> G M); 1. 22<sup>ad</sup> (with D<sub>6</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>1-4</sub> M<sub>1</sub>); 2. 2<sup>c</sup>-4<sup>b</sup> (with D<sub>6</sub> T<sub>4</sub> G M; hapl.); 20<sup>ad</sup> (with K<sub>4</sub> D<sub>6</sub> T<sub>1.2.4</sub> G M, hapl.); 4. 2<sup>ab</sup> (with D<sub>6</sub> T<sub>1.2.4</sub> G M, hapl.); 5. 16<sup>a</sup>-17<sup>b</sup> (with T<sub>1.4</sub> G<sub>1-3.5</sub> M); and 23<sup>c</sup>-25<sup>b</sup> (with G<sub>1</sub>).

D<sub>7</sub>

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1197. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 15" × 5½", with 11 lines to a page. Total number of folios 5. The MS. is old, worn-out and undated. It omits the अथर्वविधि chapter. Amongst additional passages, D<sub>7</sub> gives 24\* which is shared by K<sub>3.4</sub> B D<sub>n</sub> D<sub>7-4</sub> T<sub>3</sub> G<sub>1</sub>, and 56\* shared by D<sub>n</sub> D<sub>2-4</sub> T<sub>2</sub>. The other stars in D<sub>7</sub> are shared by a group consisting of N (except D<sub>6.8</sub>) and T<sub>3</sub>, as illustrated in 14\*, 15\*, 17\*, 20\* and 26\*. Solitary departure from the sharing group is seen in 21\* (minus T<sub>3</sub>). The following departures from the sharing group are met with : 35\* (minus K<sub>1.2</sub>, plus Bom. ed.), and 50\* (minus K<sub>1.2</sub> D<sub>6.8</sub>, plus T<sub>2</sub>). The only peculiar omission in D<sub>7</sub> is 2. 23<sup>a</sup>-24<sup>b</sup>. The omission of 3. 21<sup>c</sup>-23<sup>c</sup> is shared by D<sub>7</sub> with K<sub>5</sub> B<sub>1.4-6</sub> D<sub>3</sub> (hapl.).

D<sub>8</sub>

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the B. O. R. I.); No. 77 of 1902-7. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 15.45" × 6.7", with 14 lines to a page and 46 letters in a line. Total number of folios 6. The MS. begins from 1<sup>b</sup> and ends with fol. 6<sup>b</sup>. It is undated. The MS. omits the अथर्वविधि chapter. Amongst additional passages, D<sub>8</sub> gives 8\*, which is shared by K<sub>3</sub> only; while it gives 22\*, which is shared by K<sub>3-5</sub> D<sub>1.4</sub>. The star 11\* is shared by K<sub>1-3</sub> B<sub>2.3</sub> D<sub>5</sub> T<sub>4</sub>, 12\* shared by K<sub>1-3</sub> D<sub>6.8</sub> S, and 27\* shared by K<sub>3</sub> D<sub>6.8</sub> S (except G<sub>1</sub>). The other stars in D<sub>8</sub> are shared by a group consisting of N (except D<sub>6.8</sub>) and T<sub>2</sub>, as illustrated in 14\*, 15\*, 17\*, 20\* and 26\*. Solitary departure from the group is seen in 21\* (minus T<sub>3</sub>); while three departures from the sharing group are illustrated in 35\* (minus K<sub>1.2</sub>, plus Bom. ed.). Amongst omitted passages, D<sub>8</sub> is peculiar in omitting 1. 14-15, 24<sup>a</sup>; 3, from भास्वर (in 3<sup>a</sup>) up to देवेयु (in 3<sup>c</sup>) (hapl.); and 5. 38-54. The following omissions are shared

by D<sub>3</sub> with the MSS. given in brackets : 1. 17 ( with K<sub>1</sub> ; hapl. ), and 5. 2<sup>b</sup>-3<sup>a</sup> ( with K<sub>3</sub> D<sub>3</sub> ; hapl. ). — D<sub>3</sub>, like K<sub>3</sub>, gives App. I, No. 3.

D<sub>3</sub>

Poona, Bombay Govt. Collection ( deposited at the B. O. R. I. ); No. 528 of Vīśrāma I. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 16. 5" × 6. 15", with 13 lines to a page and 48 letters in a line. Total number of folios 9. The MS. begins from fol. 1<sup>b</sup> and ends with fol. 9<sup>a</sup>. It is undated. It contains the Svargārohaṇaparvan ( with the commentary of Nilakaṇṭha ). It omits the अन्नविधि chapter. Amongst additional passages, D<sub>3</sub> gives 19\*, 38\* and 59\* which are peculiar to it. The star 27\* is shared by K<sub>3</sub> D<sub>3</sub> : S ( except G<sub>1</sub> ), 37\* shared by D<sub>3</sub> : S Bom. ed., and 57<sup>z</sup> shared by K B D<sub>1</sub>. The other stars in D<sub>3</sub> are shared by a group consisting of N ( except D<sub>3</sub> : S ) and T<sub>3</sub>, as illustrated in 14\*, 15\*, 17\*, 20\* and 26\*. Solitary departure from the group is seen in 21\* ( minus T<sub>3</sub> ); three departures being illustrated in 35\* ( minus K<sub>1</sub> : 2, plus Bom. ed. ). Amongst omitted passages, D<sub>3</sub> is peculiar in omitting 5. 35\* lines 1-2 ( hapl. ), 38-44, and 46-51. The following omissions are shared by D<sub>3</sub> with the MSS. given in brackets : 5. 2<sup>b</sup>-3<sup>a</sup> ( with K<sub>3</sub> D<sub>3</sub> ; hapl. ) and 5. 6 ( with K<sub>1</sub> : 2 G<sub>4</sub> M<sub>5</sub> ).

T<sub>1</sub>

Melkote, Yadugiri Yatirāj Mutt Library ; without number. Written in Telugu characters on palm-leaves. Size 19. 9" × 1. 8", with 11-13 lines to a page, and 88-98 letters in a line. The MS. contains the last six ( that is, from the Anuśāsana up to the Svargārohaṇa ) Parvans. The Svargārohaṇa begins from fol. 102\* and ends with fol. 104<sup>b</sup>. The MS. is undated. It omits the अन्नविधि chapter. Amongst additional passages, T<sub>1</sub> gives 7\*, 31\*, 40\*, 42\*, 46\* and 48\* which are peculiar to it. The star 12\* is shared by K<sub>1-3</sub> D<sub>3</sub> : S : T<sub>2-4</sub> G M ; 27\* shared by K<sub>3</sub> D<sub>3</sub> : S : S ( except G<sub>1</sub> ); 37\* shared by D<sub>3</sub> : S : S Bom. ed. ; 43\* shared by D<sub>3</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1</sub> : S : 4 ; and 47\* shared by D<sub>3</sub> G<sub>3</sub> : 4. The other stars in T<sub>1</sub> are shared by a group consisting of D<sub>3</sub> : S as seen in 30\*. Solitary departures from the group are illustrated in 9\*, 45\*, 49\* and 52\* ( all, minus T<sub>3</sub> ). Two departures from the sharing group are illustrated in 41\* ( minus G<sub>1</sub> : 4 ); while three departures are seen in 32\*, ( plus K<sub>1</sub> D<sub>n</sub> ). Amongst omitted passages, T<sub>1</sub> is peculiar in omitting 1. 13<sup>a</sup>-15<sup>b</sup> ; 2. 2<sup>a</sup>-4<sup>b</sup>, 13, 38 ; 3. 6<sup>b</sup>-8<sup>c</sup>, 24<sup>c</sup>-26<sup>d</sup>, 28<sup>ab</sup>, 32<sup>cd</sup> ; 4. 9<sup>cd</sup> ; 5. 32<sup>cd</sup> and 33<sup>cd</sup>. The following omissions are shared by T<sub>1</sub> with the MSS. given in brackets : 1. 11<sup>cd</sup> ; 2. 29, 34<sup>ab</sup> ; 5. 19<sup>d</sup>, 40-42, and 44-51 ( all, with D<sub>3</sub> : S T<sub>4</sub> G M ) ; 1. 22<sup>cd</sup> ( with D<sub>3</sub> : S T<sub>4</sub> G<sub>1-4</sub> M<sub>5</sub> ) ; 2. 20<sup>cd</sup> ( with K<sub>4</sub> D<sub>3</sub> : S T<sub>2</sub> : 4 G M ; hapl. ) ; 4. 2<sup>ab</sup> ( with D<sub>3</sub> : S [ except T<sub>3</sub> ] ; hapl. ) ; 5. 7<sup>ab</sup> ( with D<sub>3</sub> G<sub>3</sub> ) ; and 5. 16<sup>a</sup>-17<sup>b</sup> ( with D<sub>3</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1-3</sub> : S M ).

T<sub>2</sub>

Lahore, D. A. V. College Library ( now transferred to Hoshiarpur, East Panjab ) ; No. 5615. Written on paper in Telugu characters, with 8-11 lines to a page

and 80-94 letters in a line. The MS. contains Parvans from Śalya up to Strī, and from Āśvamedhika up to Svargārohaṇa. The Svargārohaṇaparvan extends over 4 pages, beginning on fol. 147<sup>a</sup> and ending with fol. 150<sup>b</sup>. The MS. is undated. Amongst additional passages, T<sub>2</sub> gives 6\*, which is shared by D<sub>0</sub> G<sub>1.2.4</sub> M<sub>1</sub>; 10\* shared by D<sub>5.0</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1.2.4</sub> M<sub>1.3</sub>; 12\* shared by K<sub>1-3</sub> D<sub>5.0.3</sub> S; 27\* shared by K<sub>3</sub> D<sub>5.3.0</sub> S (except G<sub>1</sub>); 37\* shared by D<sub>5.0.0</sub> S Bom. ed.; 43\* shared by D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>1.3.4</sub>; 50\* shared by K<sub>3-5</sub> B Dn D<sub>1-4.7</sub> T<sub>3</sub>; and 56\* shared by Dn D<sub>2.4.7</sub>. The other stars in T<sub>2</sub> are shared by a group consisting of D<sub>5.0</sub> S, as seen in 30\*. Solitary departures from the group are illustrated in 9\*, 45\*, 49\* and 52\* (all, minus T<sub>3</sub>). Two departures from the sharing group are seen in 41\* (minus G<sub>1.4</sub>); while three departures are seen in 32\* (plus K<sub>1</sub> Dn). Amongst omitted passages, T<sub>2</sub> is peculiar in omitting 5. 53. The following omissions are shared by T<sub>2</sub> with the MSS. given in brackets: 2. 20<sup>ca</sup> (with K<sub>4</sub> D<sub>5.0</sub> T<sub>1.4</sub> G M; hapl.), and 4. 2<sup>ab</sup> (with D<sub>5.0</sub> S [except T<sub>3</sub>]; hapl.).

T<sub>3</sub>

Madras, Adyar Library; No. 29 L 28. Written in Telugu characters on palm-leaves. The MS. contains the last five Parvans, from the Āśvamedhika to the Svargārohaṇa. Total number of folios for the Svargārohaṇa is 8. The MS. begins from fol. 1<sup>a</sup> and ends with fol. 8<sup>a</sup>. It omits the अरणविधि chapter. Amongst additional passages, T<sub>3</sub> gives 62\*, which is peculiar to it. The stars in T<sub>3</sub> are shared by a group consisting of N (except D<sub>5.0</sub>) and T<sub>3</sub>, as illustrated in 14\*, 15\*, 17\*, 20\* and 26\*. The following departures from the sharing group are met with: 35\* (minus K<sub>1.2</sub>, plus Bom. ed.), and 50\* (minus K<sub>1.2</sub> D<sub>5.0</sub>, plus T<sub>2</sub>). The star 24\* is shared by K<sub>3.4</sub> B Dn D<sub>1-4.7</sub> G<sub>1</sub>, and 27\* shared by K<sub>3</sub> D<sub>5.3.0</sub> S (except G<sub>1</sub>). The remaining stars in T<sub>3</sub> also constitute the group D<sub>5.0</sub> S, as illustrated in 30\*. Two departures from this group are seen in 37\* (plus D<sub>0</sub> Bom. ed.) and 41\* (minus G<sub>1.4</sub>); while three departures are seen in 32\* (plus K<sub>1</sub> Dn). The star 12\* is shared by K<sub>1-3</sub> D<sub>5.0.3</sub> S. The omission of 5. 35\*, line 3, is shared by T<sub>3</sub> with B<sub>1.5.0</sub> (hapl.).

T<sub>4</sub>

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 11815. Written in Telugu characters on palm-leaves. Size 18½" × 1½", with 7 lines to a page. Total number of folios 7. The MS. is undated but looks fairly old. It contains Parvans from the Mausala up to the Svargārohaṇa. The MS. omits the अरणविधि chapter. Amongst additional passages, T<sub>4</sub> gives 10\* which is shared by D<sub>5.0</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1.2.4</sub> M<sub>1.3</sub>; 11\*, shared by K<sub>1-3</sub> B<sub>2.3</sub> D<sub>5.3</sub>; 12\* shared by K<sub>1-3</sub> D<sub>5.0.3</sub> S; and 27\*, shared by K<sub>3</sub> D<sub>5.3.0</sub> S (except G<sub>1</sub>). The stars in T<sub>4</sub> are shared by a group consisting of D<sub>5.0</sub> S, as seen in 30\*. Solitary departures from the group are illustrated in 9\*, 45\*, 49\* and 52\* (all, minus T<sub>3</sub>). Two departures from the sharing group are seen in 37\*, (plus D<sub>0</sub> Bom. ed.), and 41\* (minus G<sub>1.4</sub>); while three departures are seen in 32\* (plus K<sub>1</sub> Dn).

Amongst omitted passages, T<sub>4</sub> is peculiar in omitting 3. 26<sup>ab</sup> and 5. 24<sup>a</sup>-25<sup>b</sup>. The following omissions are shared by T<sub>4</sub> with the MSS. given in brackets: 1. 11<sup>cd</sup>, 2. 29, 34<sup>ab</sup>; 5. 19<sup>cd</sup>, 40-42, 44-54 (all, with D<sub>1</sub>.*c* T<sub>1</sub> G M); 1. 22<sup>cd</sup> (with D<sub>1</sub>.*c* T<sub>4</sub> G<sub>1-4</sub> M<sub>1</sub>); 2. 2<sup>c</sup>-4<sup>b</sup> (with D<sub>1</sub>.*c* G M; hapl.); 2. 20<sup>cd</sup> (with K<sub>4</sub> D<sub>1</sub>.*c* T<sub>1.2</sub> G M; hapl.); 4. 2<sup>ab</sup> (with D<sub>1</sub>.*c* S [except T<sub>3</sub>]; hapl.); and 5. 16<sup>a</sup>-17<sup>b</sup> (with D<sub>1</sub> T<sub>1</sub> G<sub>1-3</sub>.*s* M).

G<sub>1</sub>

Poonā, B. O. R. I. Manuscript Collection; No. 27. This MS. belonged to Shri Shreenivas Aiyangar of Mysore, and was received as a present to the Bhandarkar Oriental Research Institute through the good offices of the Yatiraj Mutt, Melkote. Written on palm-leaves in Grantha characters. Total number of folios 532. Size 15. 2" × 2. 1", with 16-22 lines to a page, and 65-75 letters in a line. The MS. contains Parvans 12-18. The Svargārohaṇa begins from fol. 5<sup>b</sup> and ends with fol. 8<sup>a</sup>. Amongst additional passages, G<sub>1</sub> gives 6<sup>\*</sup>, which is shared by D<sub>1</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2.4</sub> M<sub>1</sub>; 10<sup>\*</sup>, shared by D<sub>1</sub>.*c* T<sub>2.4</sub> G<sub>2.4</sub> M<sub>1.3</sub>; 12<sup>\*</sup> shared by K<sub>1-3</sub> D<sub>1</sub>.*c.s* S; 24<sup>\*</sup> shared by K<sub>2.4</sub> B Dn D<sub>1-4</sub>.*r* T<sub>3</sub>; and 43<sup>\*</sup> shared by D<sub>1</sub> T<sub>1.2</sub> G<sub>2.4</sub>. The remaining stars constitute the group D<sub>1</sub>.*c* S, as is seen in 30<sup>\*</sup>. Solitary departures from the group are illustrated in 9<sup>\*</sup>, 45<sup>\*</sup>, 49<sup>\*</sup> and 52<sup>\*</sup> (all, minus T<sub>3</sub>). Two departures from the group are seen in 37<sup>\*</sup> (plus D<sub>1</sub> Bom. ed.); while three departures are seen in 32<sup>\*</sup> (plus K<sub>1</sub> Dn). Amongst omitted passages, G<sub>1</sub> is peculiar in omitting 3. 26<sup>d</sup> and 28<sup>a</sup>. The following omissions are shared by G<sub>1</sub> with the MSS. given in brackets: 1. 11<sup>cd</sup>; 2. 29, 34<sup>ab</sup>; 5. 19<sup>cd</sup>; 40-42 and 44-54 (all, with D<sub>1</sub>.*c* T<sub>1.4</sub> G<sub>2-3</sub> M); 1. 22<sup>cd</sup> (with D<sub>1</sub>.*c* T<sub>1.4</sub> G<sub>2-4</sub> M<sub>2</sub>); 2. 2<sup>c</sup>-4<sup>b</sup> (with D<sub>1</sub>.*c* T<sub>4</sub> G<sub>2-3</sub> M; hapl.); 2. 20<sup>cd</sup> (with K<sub>4</sub> D<sub>1</sub>.*c* T<sub>1.2.4</sub> G<sub>2-3</sub> M; hapl.); 4. 2<sup>ab</sup> (with D<sub>1</sub>.*c* S [except T<sub>3</sub>]; hapl.); 5. 16<sup>a</sup>-17<sup>b</sup> (with D<sub>1</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>2.3</sub>.*s* M); and 5. 23<sup>c</sup>-25<sup>b</sup> (with D<sub>1</sub>).

G<sub>2</sub>

Pudukottah, State Library; No. 322. Written in Grantha characters on palm-leaves. Size 18. 3" × 1. 6", with 10-14 lines to a page, and 75-85 letters in a line. The MS. contains Parvan 3 and Parvans 14-18. The number of folios for the Svargārohaṇa is 6. It begins from fol. 301<sup>a</sup> and ends with fol. 306<sup>b</sup>. The MS. omits the *प्रवर्गविधि* chapter. Amongst additional passages, G<sub>2</sub> gives App. I, No. 1 which is peculiar to it. The star 6<sup>\*</sup> is shared by D<sub>1</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1.4</sub> M<sub>1</sub>, 10<sup>\*</sup> by D<sub>1</sub>.*c* T<sub>2.4</sub> G<sub>1.4</sub> M<sub>1.3</sub>, 12<sup>\*</sup> by K<sub>1-3</sub> D<sub>1</sub>.*c.s* S, and 27<sup>\*</sup> by K<sub>3</sub> D<sub>1</sub>.*s*.*c* T G<sub>3-3</sub> M. The remaining stars in G<sub>2</sub> are shared by a group consisting of D<sub>1</sub>.*c* S, as seen in 30<sup>\*</sup>. Solitary departures from the group are illustrated in 9<sup>\*</sup>, 45<sup>\*</sup>, 49<sup>\*</sup> and 52<sup>\*</sup> (all, without T<sub>3</sub>). Two departures from the sharing group are seen in 37<sup>\*</sup> (plus D<sub>1</sub> Bom. ed.), and 41<sup>\*</sup> (minus G<sub>1.4</sub>); while three departures are seen in 32<sup>\*</sup> (plus K<sub>1</sub> Dn). The following omissions are shared by G<sub>2</sub>, with the MSS. given in brackets: 1. 11<sup>cd</sup>; 2. 29, 34<sup>ab</sup>; 5. 19<sup>cd</sup>,

40-42; and 44-54 (all, with D<sub>s</sub>.c T<sub>1</sub>.4 G<sub>1</sub>.2-3 M); 1. 22<sup>cd</sup> (with D<sub>s</sub>.c T<sub>1</sub>.4 G<sub>1</sub>.2.4 M<sub>s</sub>); 2. 2<sup>c-4<sup>b</sup></sup> (with D<sub>s</sub>.c T<sub>4</sub> G<sub>1</sub>.2-3 M; hapl.); 2. 20<sup>cd</sup> (with K<sub>4</sub> D<sub>s</sub>.c T<sub>1</sub>.2.4 G<sub>1</sub>.2-3 M; hapl.) and 5. 16<sup>a</sup>-17<sup>b</sup> (with D<sub>s</sub> T<sub>1</sub>.4 G<sub>1</sub>.2.3 M).

G<sub>2</sub>

Madras, Adyar Library; No. 29 E 21. Written in Grantha characters on palm-leaves. The MS. contains Parvans 10, 11 and 14-18. Total number of folios for the Svargārohanaparvan is 6. It begins from fol. 58<sup>a</sup> and ends with fol. 63<sup>b</sup>. The MS. is undated. It omits the अवनविधि chapter. Amongst additional passages, G<sub>2</sub> gives 12\*, which is shared by K<sub>1-3</sub> D<sub>s</sub>.c.3 S; 27\* shared by K<sub>3</sub> D<sub>s</sub>.2.3 S (except G<sub>1</sub>); 43\* shared by D<sub>s</sub> T<sub>1</sub>.2 G<sub>1</sub>.4; and 47\* shared by D<sub>s</sub> T<sub>1</sub> G<sub>4</sub>. The remaining stars are shared by G<sub>2</sub> with the MSS. which constitute the group: D<sub>s</sub>.c S, as instanced in 30\*. Solitary departures from the group are illustrated in 9\*, 45\*, 49\*, and 52\* (all, minus T<sub>3</sub>). Two departures from the group are seen in 37\* (plus D<sub>s</sub> Bom. ed.) and in 41\* (minus G<sub>1</sub>.4). Amongst omitted passages, G<sub>2</sub> is peculiar in omitting 2. 29<sup>c</sup>-30<sup>b</sup>. The following omissions are shared by G<sub>2</sub> with the MSS. given in brackets: 1. 11<sup>cd</sup>; 2. 29, 34<sup>ab</sup>; 5. 19<sup>cd</sup>, 40-42, and 44-54 (all, with D<sub>s</sub>.c T<sub>1</sub>.4 G<sub>1</sub>.2.4.5 M); 1. 22<sup>cd</sup> (with D<sub>s</sub>.c T<sub>1</sub>.4 G<sub>1</sub>.2.4 M<sub>s</sub>); 2. 2<sup>c-4<sup>b</sup></sup> (with D<sub>s</sub>.c T<sub>4</sub> G<sub>1</sub>.2.4.5 M; hapl.); 2. 20<sup>cd</sup> (with K<sub>4</sub> D<sub>s</sub>.c T<sub>1</sub>.2.4 G<sub>1</sub>.2.4.5 M; hapl.); 4. 2<sup>ab</sup> (with D<sub>s</sub>.c S [except T<sub>3</sub>]; hapl.); 5. 7<sup>ab</sup> (with D<sub>s</sub> T<sub>1</sub>) and 5. 16<sup>a</sup>-17<sup>b</sup> (with D<sub>s</sub> T<sub>1</sub>.4 G<sub>1</sub>.2.3 M). — G<sub>2</sub> gives App. I, No. 3.

G<sub>4</sub>

Poona, B. O. R. I. MSS. Collection, No. 49. The MS. is written on palm-leaves in Grantha characters. The total number of folios for the Svargārohana is 8, with 6-7 lines to a page, and 65-75 letters in a line. The MS. contains Parvans 10, 11, 15, 17 and 18. The MS., for the Svargārohana, begins from fol. 15<sup>b</sup>, and ends with fol. 22<sup>a</sup>. It is undated. The MS. omits the अवनविधि chapter. Amongst additional passages, G<sub>4</sub> gives 4\*, 16\* and 54\*, which are peculiar to it. The star 6\* is shared by D<sub>s</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>.2 M<sub>1</sub>, 10\* by D<sub>s</sub>.c T<sub>2</sub>.4 G<sub>1</sub>.2 M<sub>1</sub>.3, 12\* by K<sub>1-3</sub> D<sub>s</sub>.c.3 S, 27\* by K<sub>3</sub> D<sub>s</sub>.s.3 S (except G<sub>1</sub>), 43\* by D<sub>s</sub> T<sub>1</sub>.2 G<sub>1</sub>.3, and 47\* by D<sub>s</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3</sub>. The remaining stars in G<sub>4</sub> are shared by a group consisting of D<sub>s</sub>.c S, as seen in 30\*. Solitary departures from the sharing group are illustrated in 9\*, 45\*, 49\* and 52\* (all, without T<sub>3</sub>). Two departures from the group are seen in 37\* (plus D<sub>s</sub> Bom. ed.), and three departures seen in 32\* (plus K<sub>1</sub> Dn). Amongst omitted passages, G<sub>4</sub> is peculiar in omitting 3. 7<sup>b</sup>-8<sup>a</sup>. The following omissions are shared by G<sub>4</sub> with the MSS. given in brackets: 1. 11<sup>cd</sup>; 2. 29, 34<sup>ab</sup>; 5. 19<sup>cd</sup>, 40-42, 44-54 (all, with D<sub>s</sub>.c T<sub>1</sub>.4 G<sub>1</sub>.2-3.5 M); 1. 22<sup>cd</sup> (with D<sub>s</sub>.c T<sub>1</sub>.4 G<sub>1</sub>.2-3 M<sub>s</sub>); 2. 2<sup>c-4<sup>b</sup></sup> (with D<sub>s</sub>.c T<sub>4</sub> G<sub>1</sub>.2-3.5 M; hapl.); 20<sup>cd</sup> (with K<sub>4</sub> D<sub>s</sub>.c T<sub>1</sub>.2.4 G<sub>1</sub>.2-3.5 M; hapl.); 4. 2<sup>ab</sup> (with D<sub>s</sub>.c S [except T<sub>3</sub>]; hapl.); and 5. 6 (with K<sub>1</sub>.3 D<sub>s</sub> M<sub>s</sub>).

G<sub>s</sub>

Ponookkothu Mana Library; No. 132. Written in Grantha characters on palm-leaves; with 8 lines to a page, and 50 letters in a line. The MS. contains Parvans from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. The total number of folios is 188. The MS. for the Svargārohaṇa begins from fol. 180<sup>a</sup> and ends with fol. 188<sup>a</sup>, the total number of folios being 9. The MS. is undated. It omits the *प्रवृत्तिवि* chapter. Amongst additional passages, G<sub>s</sub> gives 12\*, which is shared by K<sub>1-3</sub> D<sub>s. c. s</sub> S. The remaining stars in G<sub>s</sub> are shared by a group consisting of D<sub>s. c</sub> S, as seen in 36\*. Solitary departures from the group are illustrated in 9\*, 45\*, 49\* and 52\* (all, without T<sub>3</sub>). Two departures are seen in 37\* (plus D<sub>s</sub> Bom. ed.), and in 41\* (minus G<sub>1. 4</sub>), while three departures are seen in 32\* (plus K<sub>1</sub> D<sub>n</sub>). The following omissions are shared by G<sub>s</sub>, with the MSS. given in brackets: 1. 11<sup>ca</sup>; 2. 29, 34<sup>ab</sup>; 5. 19<sup>ca</sup>, 40-42, 44-54 (all, with D<sub>s. c</sub> T<sub>1. 4</sub> G<sub>1-4</sub> M); 1. 22 (with K<sub>2</sub> M<sub>1-4</sub>); 2. 2<sup>c</sup>-4<sup>b</sup> (with D<sub>s. c</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1-4</sub> M; hapl.); 20<sup>ca</sup> (with K<sub>4</sub> D<sub>s. c</sub> T<sub>1. 2. 4</sub> G<sub>1-4</sub> M; hapl.); 4. 2<sup>ab</sup> (with D<sub>s. c</sub> S [except T<sub>3</sub>]; hapl.), and 5. 16<sup>a</sup>-17<sup>b</sup> (with D<sub>s</sub> T<sub>1. 4</sub> G<sub>1. 3</sub> M).

M<sub>1</sub>

Malabar, Nareri Mana Library; No. 553. Written in Malayālam characters on palm-leaves. The MS. contains Parvans from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. It begins from fol. 149 and ends with fol. 154. Amongst additional passages, M<sub>1</sub> gives 13\* and 55\* which are peculiar to it. It gives stars 25\* and 53\* which are shared by M<sub>s</sub> alone. The star 6\* is shared by D<sub>s</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1. 2. 4</sub>; 10\* shared by D<sub>s. c</sub> T<sub>1. 4</sub> G<sub>1. 2. 4</sub> M<sub>s</sub>; 12\* shared by K<sub>1-3</sub> D<sub>s. c. s</sub> S; and 27\* shared by K<sub>3</sub> D<sub>s. s. s</sub> S (except G<sub>1</sub>). The remaining stars in M<sub>1</sub> are shared by a group consisting of D<sub>s. c</sub> S, as seen in 30\*. Solitary departures from the group are illustrated in 9\*, 45\*, 49\* and 52\* (all, without T<sub>3</sub>). Two departures are seen in 37\* (plus D<sub>s</sub> Bom. ed.) and 41\* (minus G<sub>1. 4</sub>), while three departures are seen in 32\* (plus K<sub>1</sub> D<sub>n</sub>). Amongst omitted passages, M<sub>1</sub> is peculiar in omitting 3. 8<sup>ab</sup>, 16<sup>ab</sup>, and from *क्षिप्रमुक्ता* (in 4. 14<sup>c</sup>) up to *महेष्वा* (in 16<sup>a</sup>). The following omissions are shared by M<sub>1</sub> with the MSS. given in brackets: 1. 11<sup>ca</sup>; 2. 29, 34<sup>ab</sup>; 5. 19<sup>ca</sup>, 40-42 and 44-54 (all, with D<sub>s. c</sub> T<sub>1. 4</sub> G<sub>1-4</sub> M<sub>2-5</sub>); 1. 22 (with K<sub>2</sub> G<sub>s</sub> M<sub>2-4</sub>); 2. 2<sup>c</sup>-4<sup>b</sup> (with D<sub>s. c</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1-4</sub> M<sub>2-5</sub>; hapl.); 2. 20<sup>ca</sup> (with K<sub>4</sub> D<sub>s. c</sub> T<sub>1. 2. 4</sub> G<sub>1-4</sub> M<sub>2-5</sub>; hapl.); 3. 40<sup>a</sup>-41<sup>b</sup> (with K<sub>1. 3</sub>; hapl.); 4. 2<sup>ab</sup> (with D<sub>s. c</sub> S<sub>1</sub> except T<sub>3</sub>]; hapl.); and 5. 16<sup>a</sup>-17<sup>b</sup> (with D<sub>s</sub> T<sub>1. 4</sub> G<sub>1. 3. 5</sub> M<sub>2-5</sub>).

M<sub>2</sub>

Cochin, State Library; No. 43. Written in Malayālam characters on palm-leaves. Size 14" × 2", with 8-12 lines to a page and 44 letters in a line. The MS. contains Parvans from the Āśvamedhika to the Svargārohaṇa. Total number of folios 165. The MS. for the Svargārohaṇa begins from fol. 157, and continues up to fol. 165. Amongst additional passages, M<sub>2</sub> gives 12\* which is shared by K<sub>1-3</sub> D<sub>s. c. s</sub> S, and 27\*

shared by  $K_3$   $D_{5.2.3}$   $S$  (except  $G_1$ ). The remaining stars in  $M_2$  are shared by a group consisting of  $D_{5.6}$   $S$ , as seen in 30\*. Solitary departures from the group are illustrated in 9\*, 45\*, 49\* and 52\* (all, without  $T_3$ ). Two departures from the sharing group are seen in 37\* (plus  $D_6$  Bom. ed.) and 41\* (minus  $G_{1.4}$ ); three departures are seen in 32\* (plus  $K_1$   $D_n$ ). The following omissions are shared by  $M_2$ , with the MSS. given in brackets: 1. 11<sup>cd</sup>, 2. 29, 34<sup>ab</sup>; 5. 19<sup>cd</sup>, 40-42 and 44-54 (all, with  $D_{5.6}$   $T_{1.4}$   $G_{M_{1-3.5}}$ ); 1. 22 (with  $K_2$   $G_5$   $M_{1.3.4}$ ); 2. 2<sup>c-4<sup>b</sup></sup> (with  $D_{5.6}$   $T_4$   $G_{M_{1.3-5}}$ ; hapl.); 2. 20<sup>cd</sup> (with  $K_4$   $D_{5.6}$   $T_{1.2.4}$   $G_{M_{1.3-5}}$ ; hapl.); 4. 2<sup>ab</sup> (with  $D_{5.6}$   $S$  [except  $T_3$ ]; hapl.); and 5. 16<sup>a</sup>-17<sup>b</sup> (with  $D_6$   $T_{1.4}$   $G_{1-3.5}$   $M_{1.3-5}$ ).

### M<sub>3</sub>

Cochin, Avanapparambu Mana Library; No. 77. Written in Malayālam characters on palm-leaves, with 9 lines to a page and 38 letters in a line. The MS. contains Parvans from the Āśvamedhika to the Svargārohaṇa. Total number of folios 152. The Svargārohaṇa begins from fol. 146 and continues up to fol. 152. The MS. is undated. Amongst additional passages,  $M_3$  gives 44\* which is peculiar to it. It also gives stars 25\* and 53\* which are shared by  $M_1$  alone. The star 10\* is shared by  $D_{5.6}$   $T_{2.4}$   $G_{1.2.4}$   $M_1$ ; 12\*, shared by  $K_{1-3}$   $D_{5.6.3}$   $S$ ; and 27\*, shared by  $K_3$   $D_{5.2.3}$   $S$  (except  $G_1$ ). The remaining stars in  $M_3$  are shared by  $D_{5.6}$   $S$ , as seen in 30\*. Solitary departures from the group are illustrated in 9\*, 45\*, 49\* and 52\* (all, without  $T_3$ ). Two departures from the sharing group are seen in 37\* (plus  $D_6$  Bom. ed.), and 41\* (minus  $G_{1.4}$ ); while three departures are seen in 32\* (plus  $K_1$   $D_n$ ). The following omissions are shared by  $M_3$ , with the MSS. given in brackets: 1. 11<sup>cd</sup>; 2. 29, 34<sup>ab</sup>; 5. 19<sup>cd</sup>, 40-42 and 44-54 (all, with  $D_{5.6}$   $T_{1.4}$   $G_{M_{1.2.4.5}}$ ); 1. 22 (with  $K_2$   $G_5$   $M_{1.2.4}$ ); 2. 2<sup>c-4<sup>b</sup></sup> (with  $D_{5.6}$   $T_4$   $G_{M_{1.2.4.5}}$ ; hapl.); 2. 20<sup>cd</sup> (with  $K_4$   $D_{5.6}$   $T_{1.2.4}$   $G_{M_{1.2.4.5}}$ ; hapl.); 4. 2<sup>ab</sup> (with  $D_{5.6}$   $S$  [except  $T_3$ ]; hapl.); and 5. 16<sup>a</sup>-17<sup>b</sup> (with  $D_6$   $T_{1.4}$   $G_{1-3.5}$   $M_{1.2.4.5}$ ).

### M<sub>4</sub>

Calicut, Padiññare Kovilakam Collection. Not numbered. Written in Malayālam characters on palm-leaves, with 7-8 lines to a page and 57 letters in a line. The MS. contains Parvans from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. Total number of folios 198. The portion of the Svargārohaṇa begins from fol. 189, and ends with fol. 198. Amongst additional passages,  $M_4$  gives 12\*, which is shared by  $K_{1-3}$   $D_{5.6.3}$   $S$ ; while 27\* is shared by  $K_3$   $D_{5.2.3}$   $S$  (except  $G_1$ ). The remaining stars in  $M_4$  are shared by a group consisting of  $D_{5.6}$   $S$ , as seen in 30\*. Solitary departures from the group are illustrated in 9\*, 45\*, 49\* and 52\* (all, without  $T_3$ ). Two departures from the sharing group are seen in 37\* (plus  $D_6$  Bom. ed.) and 41\* (minus  $G_{1.4}$ ); while three departures are seen in 32\* (plus  $K_1$   $D_n$ ). The following omissions are shared by  $M_4$  with the MSS. given in brackets: 1. 11<sup>cd</sup>, 2. 29, 34<sup>ab</sup>, 5. 19<sup>cd</sup>, 40-42 and 44-54 (all, with  $D_{5.6}$   $T_{1.4}$   $G_{M_{1-3.5}}$ ); 1. 22 (with  $K_2$   $G_5$   $M_{1-3}$ ); 2. 2<sup>c-4<sup>b</sup></sup> (with  $D_{5.6}$   $T_4$   $G_{M_{1-3.5}}$ );

hapl.); 2. 20<sup>ad</sup> (with K<sub>4</sub> D<sub>5. 6</sub> T<sub>1. 2. 4</sub> G M<sub>1-3. 5</sub>; hapl.); 4. 2<sup>ab</sup> (with D<sub>5. 6</sub> S [except T<sub>3</sub>]); and 5. 16<sup>a</sup>-17<sup>b</sup> (with D<sub>5</sub> T<sub>1. 4</sub> G<sub>1-3. 5</sub> M).

### M<sub>5</sub>

Malabar, Poomulli Mana Library; No. 306. Written in Malayālam characters on palm-leaves with 10-11 lines to a page and 50-60 letters in a line. The MS. contains Parvans from the Āśvamedhika to the Svargārohaṇa. Total number of folios 216. The Svargārohaṇa portion begins from fol. 116 and ends with fol. 122. Dated Kollam 1016. Amongst additional passages, M<sub>5</sub> gives 12\* which is shared by K<sub>1-3</sub> D<sub>5. 6. 8</sub> S, and 27\* shared by K<sub>3</sub> D<sub>5. 8. 9</sub> S (except G<sub>1</sub>). The remaining stars in M<sub>5</sub> are shared by a group consisting of D<sub>5. 6</sub> S, as seen in 30\*. Solitary departures from the group are illustrated in 9\*, 45\*, 49\* and 52\* (all, without T<sub>3</sub>). Two departures from the sharing group are seen in 37\* (plus D<sub>9</sub> Bom. ed.) and 41\* (minus G<sub>1. 4</sub>); three departures are seen in 32\* (plus K<sub>1</sub> Dn). Amongst omitted passages, M<sub>5</sub> is peculiar in omitting from 3. 26 up to the end of adhy. 3. The following omissions are shared by M<sub>5</sub> with the MSS. given in brackets: 1. 11<sup>cd</sup>; 2. 29, 34<sup>ab</sup>; 5. 19<sup>cd</sup>, 40-42, and 44-54 (all, with D<sub>5. 6</sub> T<sub>1. 4</sub> G M<sub>1-4</sub>); 1. 22<sup>ci</sup> (with D<sub>5. 6</sub> T<sub>1. 4</sub> G<sub>1-4</sub>); 2. 2<sup>c</sup>-4<sup>b</sup> (with D<sub>5. 6</sub> T<sub>4</sub> G M<sub>1-4</sub>; hapl.); 2. 20<sup>cd</sup> (with K<sub>4</sub> D<sub>5. 6</sub> T<sub>1. 2. 4</sub> G M<sub>1-4</sub>; hapl.); 4. 2<sup>ab</sup> (with D<sub>5. 6</sub> S [except T<sub>3</sub>]); 5. 6 (with K<sub>1. 2</sub> D<sub>9</sub> G<sub>4</sub>); and 5. 16<sup>a</sup>-17<sup>b</sup> (with D<sub>5</sub> T<sub>1. 4</sub> G<sub>1-3. 5</sub> M<sub>1-4</sub>).

## TESTIMONIA

### (i) Commentaries

#### Cn

The commentary of Nilakaṇṭha, named the Bhāratabhāvadīpa (or -dīpikā), as it is printed in the Vulgate edition of the Mahābhārata, was used in the present edition of the Svargārohaṇaparvan from the MS. Dn<sub>1</sub>, which was available for the four concluding Parvans. Important explanations of Cn have been supplied, where necessary, in the Critical Apparatus and the Critical notes of this parvan.

#### Cv

Vādirāja's commentary on the Mahābhārata in an almost complete form is available in the Mysore Oriental Library; No. C1577, dated Śaka 1597 (ca. A. D. 1675). The late P. P. S. Sastri, the editor of the "Southern Recension" of the Epic, got together a complete copy of Vādirāja's commentary, written in modern hand, which, after the completion of that edition, was procured by the B. O. R. Institute for use in the present Critical Edition. The commentary is known as the *उद्धारकर*, as seen from the commentator's concluding stanza of the Introduction to the Ādiparvan, where he says :



नारायणस्य व्यासस्य मध्वस्य च कृपावलान् ।

भारतस्य श्लोकलक्षालंकारः कियते मया ॥

The commentator gives a complete account of himself at the end of his commentary on the concluding Parvan of the Epic, from which, a couple of stanzas are reproduced here :

प्रयागे ब्राह्मणः संभ्यामठे जपपरायणः ।

अहमासं तदा लक्षालंकारं कुर्विति प्रभुः ॥ ४

भारतस्य श्लोकलक्षस्यार्थविस्तरणात्मकम् ।

कारयामास योगीन्द्रो लक्षालंकारगीदशम् ॥ ५

व्यास एव यतः कर्ता दासस्य हृदि मे स्थितः ।

अतो न विस्मयः कार्यः किमकार्यं महाप्रभोः ॥ ६

Citations from Cv are supplied in the Critical Apparatus, where necessary, and are occasionally commented upon in the Critical Notes.

We next come to the second group of Testimonia.

### (ii) *Epitomes*

First under this group we have Kṣemendra's Bhāratamañjarī ( Kāvya-mālā No. 64 ), which summarizes the contents of the Svargārohanaparvan in just 31 stanzas. Kṣemendra is a Kashmirian ( A. D. 1050 ) and is expected to follow the Kashmirian text ; but the extreme brevity of the narration does not permit any definite inference as to textual variations.

Next comes the Āndhrabhāratamu, which is just a continuation of Tikkana : publishers, Vāvilla Ramaswami Sastrillu & Sons, Madras, 1919. It does not offer much worth noting. — More important, in some respects, is the Javanese version of the Parvan.

### *The Javanese Version*

The Svargārohanaparvan is given in the Javanese Version as parvan No. 6 in place of No. 18. The Parvan has only one solitary stanza ( 58<sup>a</sup> ) quoted in the original Sanskrit, the rest of the parvan being reproduced in an abridged Javanese translation.

### (i) *The Kashmirian Version*

Understanding the Kashmirian Version, as was done in the case of the other Parvans, we have five MSS. of that version available for the Svargārohanaparvan. Of

these, as to extra passages, K<sub>1</sub> gives 18\*; K<sub>2</sub> gives 33\* and 58\*; and K<sub>3</sub> gives 2\*, 3\*, 23\*, 28\*, 29\* and 61\*, together with App. I, No. 3, which are all peculiar to these MSS. individually. While the stars 5\* and 34\*, are shared by K<sub>1</sub> with K<sub>2</sub> alone. The other stars in the K version are shared by the group consisting of N (except D<sub>2</sub>. e) and T<sub>3</sub>, as illustrated in 14\*, 15\*, 17\*, 20\*, 21\* (minus T<sub>3</sub>), and 26\*. As to omissions, K<sub>1</sub> omits 1. 2; 3. 10<sup>cd</sup> (hapl.); 5. 1<sup>cd</sup>, 5<sup>ab</sup>, and 17<sup>c</sup>-18<sup>b</sup>; 32\*, line 1 (hapl.); and 5. 37-51; while K<sub>2</sub> omits 2. 2<sup>c</sup>-3<sup>a</sup> (hapl.), 5. 17<sup>b</sup>-18<sup>c</sup>, 37-39, 41-47 and 49-51; and K<sub>3</sub> omits 5. 12<sup>ab</sup>, 19<sup>a</sup>-20<sup>a</sup> and 35\*, line 4 (hapl.). The following omissions are shared by K<sub>1</sub> with K<sub>2</sub> alone : 2. 9<sup>ab</sup>, 50<sup>cd</sup>; 3. 17<sup>c</sup>-19<sup>a</sup>, 25 (hapl.), and 35<sup>ab</sup>; 4. 7<sup>c</sup>-9<sup>b</sup>; and 5. 9<sup>cd</sup>. The omissions in which MSS. beyond the K group are associated are : 1. 17 (K<sub>1</sub> with D<sub>2</sub>; hapl.); 2. 19 (K<sub>1, 2</sub> with D<sub>4</sub>); 3. 40<sup>c</sup>-41<sup>b</sup> (K<sub>1, 2</sub> with M<sub>1</sub>; hapl.); and 5. 6 (K<sub>1, 2</sub> with D<sub>2</sub> G<sub>4</sub> M<sub>2</sub>). The other omissions to be noted are : 1. 22 (K<sub>2</sub> with G<sub>2</sub> M<sub>1-4</sub>); 5. 2<sup>b</sup>-3<sup>a</sup> (K<sub>3</sub> with D<sub>2</sub>. e; hapl.); 2. 20<sup>cd</sup> (K<sub>4</sub> with D<sub>2</sub>. e, S [except T<sub>3</sub>; hapl.]); and 3. 21<sup>c</sup>-23<sup>c</sup> (K<sub>3</sub> with B<sub>1, 4-c</sub> D<sub>4, 7</sub>; hapl.).

### (ii) The Bangālī Version

The six Bangālī Manuscripts form, on the whole, a very homogeneous group, presenting generally a single common reading. The stars in this version are shared by the group consisting of N (except D<sub>2</sub>. e) plus T<sub>3</sub>, as illustrated in 14\*, 15\*, 17\*, 20\*, 21\* (minus T<sub>3</sub>) and 26\*. The only peculiar omission in B<sub>2</sub> is 5. 50\* from the post. half of line 1 up to the prior half of line 2 (hapl.). The omission of 3. 23 is shared by B<sub>2</sub> with B<sub>3</sub> alone. The few omissions, in which MSS. beyond the B group are associated, are : 3. 21<sup>c</sup>-23<sup>c</sup> (B<sub>1</sub> with K<sub>3</sub> B<sub>4-c</sub> D<sub>4, 7</sub>; hapl.); and 5. 35\*, line 3 (B<sub>1</sub>. e. c with T<sub>3</sub>; hapl.).

### (iii) The Devanāgarī Version

#### (a) The Vulgate

Two Manuscripts of Nilakanṭha's Devanāgarī Version have been utilized for this Parvan. There is neither solitary nor shared omission in Dn<sub>1</sub> as well as in Dn<sub>2</sub>. The stars in Dn are common to the group consisting of N (except D<sub>2</sub>. e) plus T<sub>3</sub>, as illustrated in 14\*, 15\*, 17\*, 20\*, 21\* (minus T<sub>3</sub>) and 26\*.

#### (b) The Composite Devanāgarī Version

Altogether nine manuscripts of this composite class have been utilized for this Parvan. These manuscripts may be roughly divided into two groups. There is the group D<sub>1-4, 7-9</sub>, which generally agrees with K B Dn, plus T<sub>3</sub>; while the remaining Devanāgarī manuscripts, D<sub>2</sub>. e, invariably agree with T<sub>1, 2, 4</sub> G M. Examples of insertions common to T<sub>1, 2, 4</sub> G M and D<sub>2</sub>. e are : 30\*, 41\*, 45\*, 49\*, 52\* (last, three minus

T<sub>3</sub>); and 41\* (minus G<sub>1.4</sub>). — The MSS. D<sub>6.6</sub>, although written in the Devanāgarī characters, show their relationship to the S Recension. Thus, as regards omissions, D<sub>3</sub> omits 3. 13<sup>b</sup>, 27 and 3. 38<sup>a</sup>–39<sup>b</sup>; D<sub>4</sub> omits 5. 20<sup>bcd</sup>; D<sub>5</sub> omits 5. 7<sup>ef</sup>; D<sub>6</sub> omits 2. 17<sup>e</sup>–19<sup>b</sup>, 2. 40<sup>d</sup>–41<sup>a</sup> (hapl.), 3. 12<sup>ef</sup> (hapl.), 17<sup>ad</sup>, and 26<sup>d</sup>–28<sup>a</sup> (? hapl.); and 5. 4<sup>d</sup>–5<sup>a</sup> (? hapl.); D<sub>7</sub> omits 2. 23<sup>a</sup>–24<sup>b</sup>; D<sub>8</sub> omits 1. 14–15, 24<sup>a</sup>; 3, from मत्सर (in 3<sup>a</sup>) up to देवेय (in 3<sup>c</sup>) (hapl.); and 5. 38–54. Finally, D<sub>9</sub> omits 5. 35\*, lines 1–2 (hapl.), 38–44, and 46–51. There are neither peculiar nor shared omissions in D<sub>1.2</sub>.

(iv) *The Telugu Version*

Four manuscripts of this version are used for this edition. T<sub>1</sub> gives 7\*, 31\*, 40\*, 42\*, 46\* and 48\*; while T<sub>2</sub> gives 62\*: these all being, respectively, characteristic of the MSS. As for omissions, T<sub>1</sub> omits 1. 13<sup>a</sup>–15<sup>b</sup>; 2. 2<sup>a</sup>–4<sup>b</sup>, 13, 38; 3. 6<sup>b</sup>–8<sup>c</sup>, 24<sup>e</sup>–26<sup>d</sup>, 28<sup>ab</sup>, 32<sup>cd</sup>; 4. 9<sup>cd</sup>; 5. 32<sup>cd</sup> and 33<sup>cd</sup>; and T<sub>2</sub> omits 5. 53; while T<sub>4</sub> omits 3. 26<sup>ab</sup> as also 5. 24<sup>a</sup>–25<sup>b</sup>.

(v) *The Grantha Version*

There are five manuscripts of this version. G<sub>2</sub> gives App. I, No. 1; G<sub>4</sub> gives 4\*, 16\* and 54\*; which are all peculiar to these MSS. respectively. The other stars in this version are in evidence in the group D<sub>6.6</sub> S, as seen in 30\*, 39\*, 45\*, 49\* and 52\* (last four minus T<sub>3</sub>); and 37\* (plus D<sub>9</sub>; Bom. ed.). As for omissions, G<sub>1</sub> omits 3. 26<sup>d</sup> and 28<sup>a</sup>; G<sub>3</sub> omits 3. 29<sup>e</sup>–30<sup>b</sup>; while G<sub>4</sub> omits 3. 7<sup>b</sup>–8<sup>a</sup>. MSS. G<sub>2.5</sub> do not have any special omissions.

(vi) *The Malayālam Version*

Five manuscripts of this version are used for this edition. Amongst additional passages, M<sub>1</sub> gives 13\*, 55\* and M<sub>3</sub> gives 44\*, which are limited to these two MSS. respectively. As for omissions, M<sub>1</sub> omits 3. 8<sup>ab</sup>, 16<sup>ab</sup>, and from क्रिमुखा (in 4. 14<sup>e</sup>) up to महेष्वा (in 16<sup>a</sup>); M<sub>5</sub> omits from 3. 26 up to the end of the adhy. 3; while M<sub>2-4</sub> have no special omissions.

THE RECENSIONS OF THE SVARGĀROHAṆAPARVAN

The six versions of the text-tradition of the Svargārohaṇaparvan thus far studied group themselves into two main recensions. The Northern consists of the first three versions, and the Southern includes the last three.

There are some six additional passages (a total of ten lines) presented by the entire Northern Recension, with a few sporadic exceptions, viz. 14\*, 15\*, 17\*, 20\*, 21\*, and 26\*.

The entire Southern Recension gives some nine additional passages ( a total of eighteen lines ), also with a few occasional exceptions. These are : 9\*, 12\*, 30\*, 32\*, 37\*, 45\*, 49\*, and 52\*. Most of the cases, where the Southern Recension uniformly gives a variant reading differing from that of the Northern, are normally indicated in the text by the device of the wavy line. It would be easy, therefore, to see how the accepted text, in a large number of cases, is superior to the rejected readings.

#### THE EXTENT OF THE SVARGĀROHAṆAPARVAN

In the Parvasaṅgraha section of the Ādiparvan ( 1. 2. 232 ), we have the following description of the contents and extent of the Svargārohaṇaparvan :

स्वर्गपर्वं ततो ज्ञेयं दिव्यं यत्तदमातुषम् ।  
अध्यायाः पत्र संख्याताः पर्वतदभिसंख्यया ।  
श्लोकानां द्वे शते चैव प्रदंख्याते तपोवनाः ॥ २३२

In the Critical Edition the total number of adhyāyas is 5, which is identical with that in the Parvasaṅgraha. However, there is a discrepancy in the matter of stanza number. The total number of stanzas in the Critical Edition is 194, while it is 200 in the Parvasaṅgraha. The difference is only of 6 stanzas. In the Critical Edition, out of the total number of stanzas, namely, 194, there are 11 three-lined Anuṣṭubhs, one Triṣṭubh, and one in the Vasantatilakā metre. If we convert all these 13 stanzas into units of 32 letters each, we get about 8.50 stanzas more. Thus the number becomes  $194 + 8.50 = 202.50$ , which is only 2.50 more than the Parvasaṅgraha figure of 200. Now if we were to convert the official stanzas into mathematical units ( in which उवाच and the colophon letters are also taken into consideration ) the number comes to 206.31, which exceeds the Parvasaṅgraha figure by 6.31. The case is more or less similar to the three preceding parvans. Thus, it is clear, that neither the official stanza-number, nor the mathematical, coincides with the traditional Parvasaṅgraha number in the case of most of the parvans. So, in Dr. Sukthankar's words\*, we might conclude : " It will thus have to be admitted that the Parvasaṅgraha argument is of secondary importance, and must not be pressed too far " ; and the same argument holds true in the case of the so-called ' mathematical ' stanza-number.

#### THE CONTENTS OF THE SVARGĀROHAṆAPARVAN

The Mahāprasthānika narrated the completion of the tour round the " Earth " of the party of seven, of whom Dharmarāja and his faithful dog alone survived. Indra ( really, Yamadharmā assuming the form of Indra [ 17. 3. 16 ] ), comes in his heavenly car and desires Yudhiṣṭhira to get into it. He, however, refuses to go alone, and wants Draupadī and the four brothers — along with his surviving companion, the faithful dog —

\* Ādiparvan, Prolegomena, p. xcvi.

to accompany him. Indra replies that his brothers and Draupadī have already preceded him, and, as to the dog, he cannot go to heaven in his present living form : the exception being made, only in the case of Yudhiṣṭhira, on account of his great merit. Yudhiṣṭhira, however, refuses flatly to go to heaven without his faithful companion. This was the third time that his fidelity has been put to test ( 18. 3. 30-33 ). So he is, by virtue of his exemplary merit, entitled to enter Heaven in his human form, unlike Draupadī and the four brothers, who could reach there only after abandoning their mortal forms, which they had in fact already done, when they dropped down dead on their way to the Meru Mountain:

\* \* \*

\* \* \*

\* \* \*

\* \* \*

I happened to be in Bonn ( Germany ) on the 1st of August, 1914, only some twelve hours prior to the commencement of the First European War, my object being to obtain an interview with Professor H. Jacobi, with whom I was in correspondence for some time regarding the date he had assigned to the Brahmasūtras ( JAOS, 1911, Vol. xxxi, pp. 1-29 ). At the end of the interview, he advised me not to spend any more time in Germany, but to return back straight to Paris that same afternoon, and by the train which was the very last one kept available for foreigners desirous of leaving Germany. I never dreamt of the war, and so had no option but to follow Jacobi's advice; and so I was eventually able to fortunately return to India without being caught into the vortex of the Great World War. — Now, one of the inevitable consequences of the War, naturally, was the abandonment of the scheme for the Critical Edition of the Mahābhārata as planned by the reputed scholars of Europe like Winternitz, Lüders and others, who in fact had collected funds and even started collations from the MSS. of the Epic available in the several Libraries of Germany, France, England, and other countries. This was a serious disaster to Oriental Scholarship, created by the Great War, and it set me thinking as to whether Indian scholarship might not, under the circumstances, itself achieve what European scholarship was compelled to give up.

The movement for the erection of the Bhandarkar Oriental Research Institute ( 1915-18 ), and the inauguration of the plan for the biennial All-India Oriental Conferences to be held at different centres in India ( 1919 ), which were the results of the combined co-operation of Oriental scholars in the various Arts Colleges and other allied Institutions of Poona, infused much confidence amongst our local workers and scholars; and when, in another context, I happened to suggest that India ought to take up the Critical Edition of the Mahābhārata now abandoned by the scholars of the West, it not only appealed to the members, sympathisers and workers in the B. O. R. Institute, but even to would-be donors of the required costs, which included States, Universities, Trusts, and individuals, in and outside India, amongst whom prominent men-

tion is due to the late Shrimant Balasaheb Pant Pratinidhi, the Rajasaheb of Aundh, the first reputed donor for the present Mahābhārata project. — Nor must it be forgotten that the distinguished Prime Minister of India, when he paid a visit to the B. O. R. Institute on the 1st of August 1956, gave us a gracious assurance to the effect that he would see to it that our Mahābhārata work would not be allowed to suffer for want of necessary funds.

Accordingly, on the auspicious *caitra-sūddha-pratipadā* of the Śaka year 1841 — a day corresponding to the 1st of April 1919 (!) — Sir Ramkrishna Gopal Bhandarkar was requested, in the presence of a select audience gathered together in the newly-built Central Hall of the Institute, to write in his own hand, on one of the specially prepared collation sheets, the initial benedictory stanza of the Great Epic :

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।  
देवीं सरस्वतीं चैव\* ततो जयमुदीरये † ॥

The Hall was crowded to its capacity. After the copying out of the above *manigala* stanza, the Rajasaheb of Aundh gave a part of the first instalment of his promised annual donation, which — it must be gratefully recorded — has since been completely fulfilled. It is not certain how many of those who then witnessed the ceremony hope to see the actual completion of this great and national undertaking so auspiciously commenced. Of the eighteen parvans of the main Epic, only one has not as yet reached the printing stage. There is, besides, the supplementary *Harivaṁśa*, which is still in the collation stage. The undersigned, at any rate, when he gave the *imprimatur* to page 31 of the *Svargārohanaparvan*, containing the concluding line :

॥ इति श्रीमहाभारतं संपूर्णम् ॥

felt much elated, and deeply grateful to the Benign Giver of all Blessings for very graciously permitting him to witness this auspicious day. He has been more or less connected with the undertaking for the last forty years. May the great sage Vyāsa “the impartial witness and judge of all men’s achievements”, accept this humble service of the undersigned for all that it might be worth !

S. K. BELVALKAR

31-3-1959

\* व्यासं for चैव is incorrect, as the author of the *JAYĀ* was Vyāsa himself.  
† उदीरयेत् is not suitable, as the author of the *udīraṇa* was also Vyāsa himself.



॥ स्वर्गरोहणपर्व ॥





जनमेजय उवाच ।

स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य मम पूर्वपितामहाः ।

पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च कानि स्थानानि मेजिरे ॥ १

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं सर्वविद्यासि मे मतः ।

महर्षिणाभ्यनुज्ञातो व्यासेनाद्भुतकर्मणा ॥ २

वैशंपायन उवाच ।

स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य तव पूर्वपितामहाः ।

युधिष्ठिरप्रभृतयो यदकुर्वत तच्छृणु ॥ ३

स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

दुर्योधनं श्रिया जुष्टं ददर्शासीनमासने ॥ ४

भ्राजमानमिवादित्यं वीरलक्ष्म्याभिसंवृतम् ।

देवैर्भ्राजिष्णुभिः साध्यैः सहितं पुण्यकर्मभिः ॥ ५

ततो युधिष्ठिरो दृष्ट्वा दुर्योधनममर्षितः ।

सहसा संनिवृत्तोऽभृच्छ्रियं दृष्ट्वा सुयोधने ॥ ६

The introductory mantra

1\* नारायणं नमस्कृत्य मरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

is found only in K B<sub>1-5</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1-1,6</sub> G<sub>2</sub> K<sub>2-5</sub> read व्यासं (for चैव) in the second line.

Before the introductory mantra, K<sub>1</sub> ins. ॐ श्रीगणेशाय नमः । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । K<sub>2-1</sub> D<sub>1,2,4</sub> श्रीगणेशाय नमः । K<sub>3</sub> श्रीगणेशाय नमः ॐ । B<sub>1</sub> ॐ नमो गणेशाय ॥ B<sub>2</sub> ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । श्रीकृष्णाय । D<sub>2</sub> श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः ; D<sub>2</sub> ॐ नमः श्रीगोपालगौरीगणपतिभ्यः ।

Of the MSS. which om. the introductory mantra, B<sub>1</sub> begins with: ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । श्रीकृष्णाय । D<sub>2</sub> with: श्रीगणेशाय नमः । D<sub>3</sub> with: हरिः ॐ । D<sub>4</sub> with: श्रीः । D<sub>5</sub> with: श्रीगुरुचरणकमलेभ्यो नमः । T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> (both marg.) with: स्वर्गारोहणपर्व । T<sub>2</sub> with: श्रीहयग्रीवाय नमः । श्रीमीनारामाभ्यां नमः । T<sub>2</sub> (marg.) with: शुभमस्तु । अविष्टमस्तु । श्रीराम । स्वर्गारोहणपर्व । G<sub>2</sub> (marg.) with: हरिः ॐ । स्वर्गारोहणं । G<sub>2</sub> with ॐ । M<sub>2</sub> with: स्मिन् । श्रीवेदव्यामयाय नमः ।

1 B<sub>2</sub> om. 1. D<sub>2</sub> om. (hapl.) 1-3. —<sup>a</sup> D<sub>2</sub> स्वर्गं (for स्वर्गं). B<sub>1-1</sub> त्रिविष्टपं. T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> प्राप्ता (for प्राप्य). —<sup>b</sup> G<sub>1</sub> तव (for मम).

2 D<sub>2</sub> om. 2 (cf. v. l. 1). K<sub>1</sub> om. 2. —<sup>b</sup> K<sub>4</sub> (marg.) सर्वविद्योसि; K<sub>1</sub> (before corr.) विच हसि; B<sub>2</sub> सर्वविद्यसि; B<sub>2,4</sub> सर्वविद्यसि; T<sub>2</sub> सर्वमिच्छासि (sic) (for सर्वविद्यासि). B<sub>2</sub> मतिः; B<sub>3</sub> ततः (for मतः). K<sub>2,2</sub> D<sub>2,2</sub> G<sub>1</sub> सर्वं वेत्सीति मे मतं (D<sub>2</sub> G<sub>1</sub> तिः);

K<sub>6</sub> सर्वविद्यासि मे मतिः; D<sub>1</sub> सर्वविद्यासि मे मतिः; T<sub>1,2</sub> सर्वज्ञोसीति मे मतिः; T<sub>1</sub> G<sub>1-3,5</sub> M सर्वं वि (G<sub>1</sub> M<sub>1,5</sub> वैवि)द्वीति मे मतिः. — After 2<sup>ab</sup>, K<sub>3</sub> ins.:

2\* न हि तृप्यामि सर्वेषां शृण्वानश्चरितं महत् ।

—<sup>d</sup> T<sub>2,4</sub> G<sub>1,2,4</sub> M<sub>1</sub> जमित- (for अद्भुत-). — After 2, K<sub>3</sub> ins.:

3\* भूतं भव्यं भविष्यच्च सर्वं वै वेत्सि तत्त्वतः ।

3 D<sub>2</sub> om. 3 (cf. v. l. 1). —<sup>a</sup> K<sub>6</sub> स्वर्गं (for स्वर्गं). B (except B<sub>2</sub>) त्रिविष्टपं. T<sub>1</sub> स्वर्गप्रतिष्ठितं प्राप्य. —<sup>b</sup> T<sub>2</sub> मम (for तव). K<sub>6</sub> पूर्वं (for पूर्व-). —<sup>d</sup> K<sub>2-5</sub> B (except B<sub>2</sub>) D<sub>n,2</sub> D<sub>2-3,9</sub> G<sub>2,5</sub> M<sub>2,5</sub> अकुर्वत. D<sub>2</sub> यदकुर्वत तद्रण.

4<sup>a</sup> K<sub>1</sub> स्वर्गं (for स्वर्गं). B त्रिविष्टपं. —<sup>o</sup> K<sub>1,2</sub> D<sub>2,5</sub> T<sub>1,4</sub> G M युक्तं; K<sub>4,5</sub> D<sub>1,9</sub> विष्टं (for जुष्टं).

5<sup>a</sup> K<sub>2,3</sub> D<sub>2,3</sub> T<sub>1</sub> M<sub>5</sub> यथादित्यं; D<sub>2</sub> T<sub>1</sub> G<sub>1,2,4,5</sub> M<sub>1-4</sub> महावीरं (D<sub>2</sub> T<sub>1</sub> G<sub>1</sub> M<sub>1</sub> र्यं); T<sub>2</sub> श्रिया दीप्तं; G<sub>2</sub> यथा दिव्यं (for दृवादित्यं). —<sup>b</sup> M<sub>1</sub> वीक्ष्य (for वीर-). G<sub>1</sub> लक्ष्म्याति- (for लक्ष्म्याभि-). —<sup>o</sup> G<sub>1</sub> देव- (for देवैर्). K<sub>1</sub> साध्यैः; K<sub>2</sub> सख्यैः; G<sub>1</sub> सर्वैः (for साध्यैः). —<sup>d</sup> B<sub>2</sub> सहितैः (for तं). D<sub>1</sub> कर्मभिः. G<sub>1</sub> सहितं कर्मभिस्तदा.

6<sup>a</sup> D<sub>2,5</sub> T<sub>1,2,4</sub> G M राजा (for दृष्ट्वा). —<sup>b</sup> K<sub>4</sub> अमर्षिणं (for र्षितः). K<sub>1</sub> दुर्योधनसमर्षितः; D<sub>4</sub> युधिष्ठिर अमर्षणः (sic). —<sup>o</sup> G<sub>1</sub> किंनिमित्तो (for संनिवृत्तो). —<sup>d</sup> D<sub>2</sub> स्वयं (for श्रियं). K<sub>4,5</sub> B<sub>2,3</sub> D<sub>1,9</sub> प्रेक्ष्य; B<sub>1</sub> वीक्ष्य (for दृष्ट्वा). K<sub>1,2</sub> D<sub>2,5,6,8</sub> S (except T<sub>2</sub>) दृष्ट्वा दुर्योधनत्रि (D<sub>2</sub> G<sub>2</sub> ने त्रि)यं.

युवञ्चुर्ध्वैचस्तान्वै नाहं दुर्योधनेन वै ।  
 सहितः कामये लोकाँल्लुब्धेनादीर्घदर्शिना ॥ ७  
 यत्कृते पृथिवी सर्वा सुहृदो बान्धवास्तथा ।  
 हतास्माभिः प्रसह्याजौ क्लिष्टैः पूर्वं महावने ॥ ८  
 द्रौपदी च सभामध्ये पाञ्चाली धर्मचारिणी ।  
 परिक्लिष्टानवद्याङ्गी पत्नी नो गुरुसंनिधौ ॥ ९  
 स्वस्ति देवा न मे कामः सुयोधनमुदीक्षितुम् ।  
 तत्राहं गन्तुमिच्छामि यत्र ते भ्रातरौ मम ॥ १०

मैवमित्यत्रधीतं तु नारदः प्रहसन्निव ।  
 स्वर्गे निवासो राजेन्द्र विरुद्धं चापि नश्यति ॥ ११  
 युधिष्ठिर महाबाहो मैवं वीचः कथंचन ।  
 दुर्योधनं प्रति नृपं शृणु चेदं वचो मम ॥ १२  
 एष दुर्योधनो राजा पूज्यते त्रिदशैः सह ।  
 सद्भिश्च राजप्रवरैर्य इमे स्वर्गवासिनः ॥ १३  
 वीरलोकगतिं प्राप्नो युद्धे हुत्वात्मनस्तनुम् ।  
 यूयं सर्वे सुरसमा येन युद्धे समासिताः ॥ १४

7 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> वशस् (for वचस्). D<sub>5</sub> स त्वं; T<sub>1</sub> तत्त्वं;  
 G<sub>3</sub> तन्वन्; M<sub>3</sub> तान्वैर (for तान्वै). K<sub>2</sub> अन्नवीच वच-  
 स्तान्वै; K<sub>4</sub> युवन्वै वचैयस्तान्वै. — <sup>o</sup>) D<sub>5, 6</sub> T<sub>1-3</sub> G<sub>1-4</sub>  
 M सहितः (M<sub>2</sub> तं) कामयेयं वै. — <sup>d</sup>) D<sub>1</sub> उत्रेण (for  
 लुब्धेन). B<sub>5</sub> दीर्घ- (for [अ]दीर्घ-). K<sub>5</sub> दर्शना (for  
 दर्शिना).

8 <sup>a</sup>) D<sub>5</sub> om. सर्वा. K<sub>5</sub> यत्कृते पृथिवीं सर्वाः (sic).  
 — <sup>b</sup>) K<sub>1, 2</sub> हताः (for तथा). — <sup>o</sup>) K<sub>5</sub> हतास्माभिः;  
 D<sub>5</sub> अहोस्माभिः (for हता). K<sub>3</sub> प्रगृह्य (for प्रसह्य).  
 M<sub>1, 3</sub> आदौ (for आजौ). K<sub>1</sub> अस्माभिः संप्रयुज्याजौ;  
 T<sub>1</sub> अस्माभिर्निहतास्त्वजाजौ; G<sub>4</sub> अस्माभिः स प्रसह्याजौ.  
 — <sup>d</sup>) K<sub>4</sub> क्लिष्टाः सर्वे; D<sub>5</sub> दृष्टेः पूर्वं; D<sub>5</sub> कीष्टैः पूर्व-  
 (sic); T<sub>1</sub> क्लेशपूर्वं; G<sub>4</sub> क्लिष्टपूर्वं (for क्लिष्टैः पूर्व).  
 D<sub>1</sub> महद्दनेः (sic); D<sub>5</sub> T<sub>1, 2, 4</sub> G<sub>1-3, 5</sub> M महादवे (for  
 वने).

9 With 9, cf. 2, 61, 40. — <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> द्रौपदे च  
 महामध्ये. — <sup>o</sup>) K<sub>4, 5</sub> B<sub>1, 4, 5</sub> D<sub>1, 2, 7, 9</sub> पर्याङ्गिष्ठा; B<sub>2</sub>.  
 3, 6 पर्याङ्गिष्ठा; D<sub>n</sub> D<sub>3, 4</sub> T<sub>3</sub> पर्यङ्गिष्ठा (for परिक्लिष्ठा).  
 K<sub>1</sub> अनवद्याङ्गे; K<sub>2</sub> ध्याङ्गी (sic). — <sup>d</sup>) K<sub>5</sub> D<sub>1</sub>  
 पत्नीनां (for पत्नी नो). K<sub>1-3</sub> D<sub>5, 6, 8</sub> S (except T<sub>3</sub>)  
 गु (D<sub>8</sub> T<sub>1</sub> कु)रुमध्ये तप (D<sub>8</sub> यश)स्विनी.

10 <sup>a</sup>) K<sub>4, 5</sub> B<sub>1, 3, 5, 6</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1-4, 7, 9</sub> T<sub>3</sub> M<sub>1, 5</sub> अस्ति  
 (for स्वस्ति). D<sub>8</sub> T<sub>3</sub> वै (for मे). — <sup>b</sup>) K<sub>1, 5</sub> उपे-  
 क्षितुं (K<sub>5</sub> तं); K<sub>3</sub> D<sub>8</sub> अवे (for उदी).

11 <sup>a</sup>) B<sub>1, 5, 6</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1-7</sub> T<sub>3, 4</sub> G<sub>1, 2, 4</sub> नैवम्; B<sub>3</sub>  
 वैरम् (for मैवम्). K<sub>4</sub> तत्र (for तं तु). — <sup>b</sup>) D<sub>5</sub>  
 कौरवः (for नारदः). — D<sub>5, 6</sub> T<sub>1, 4</sub> G M om. 11<sup>cd</sup>.  
 — <sup>o</sup>) D<sub>1</sub> स्वर्गो; D<sub>1</sub> स्वर्गं. K<sub>5</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2, 8, 9</sub> निवासे;  
 D<sub>4</sub> सं (for सो). — <sup>d</sup>) T<sub>2</sub> लक्ष्यते (for नश्यति).  
 K B<sub>2, 6</sub> D<sub>1, 7, 8</sub> विरुद्धस्यापि नश्यति (K<sub>1, 2</sub> D<sub>8</sub> दृश्यते);  
 B<sub>1</sub> मपि पश्यसि; B<sub>3</sub> विरुद्धसेत्र नश्यति (sic); B<sub>4</sub>  
 D<sub>9</sub> T<sub>3</sub> द्दस्वेह (B<sub>1</sub> स्वेव) न.

12 <sup>b</sup>) D<sub>1, 6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1, 2, 4</sub> M<sub>3</sub> नैवं (for मैवं). M<sub>3</sub> वो  
 न (for वोचः). K<sub>1, 3</sub> कदाचन (for कथंचन). K<sub>2</sub>  
 मैवावोचः कथंचन; D<sub>8</sub> मैव वोचः कदाचन. — <sup>o</sup>) K<sub>1, 2</sub>  
 विभो; K<sub>3</sub> D<sub>5, 6, 8</sub> T<sub>1, 4</sub> G M<sub>1-3</sub> वचः (for नृपं).  
 — <sup>d</sup>) D<sub>5</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1</sub> श्रुत्वा (for शृणु). D<sub>5, 6</sub> T<sub>1, 2, 4</sub> G  
 M राजन् (for चेदं). K<sub>3</sub> शृणुम गदतो मम (sic);  
 D<sub>8</sub> शृणु मे गदतो नघ.

13 T<sub>1</sub> om. 13<sup>a-15</sup>. — <sup>a</sup>) D<sub>5</sub> G<sub>3</sub> M<sub>5</sub> एवं (for  
 एष). D<sub>8</sub> दुर्योधने (for धनो). — <sup>b</sup>) K<sub>5</sub> युज्यते;  
 G<sub>3</sub> पूजितः (for पूज्यते). K<sub>1</sub> T<sub>3</sub> त्रिदिवैः; D<sub>5</sub> त्रिदि-  
 शैः (for त्रिदशैः). D<sub>5, 6</sub> T<sub>4</sub> तदा; D<sub>9</sub> अपि; T<sub>2</sub>  
 G<sub>1, 2, 4, 5</sub> M<sub>1-3, 5</sub> सदा; G<sub>3</sub> तथा (for सह). K<sub>3</sub>  
 D<sub>8</sub> त्रिदशैः पूज्यते सदा. — <sup>o</sup>) K<sub>5</sub> पद्भिश्च; D<sub>5</sub> सभ्यश्च;  
 G<sub>4</sub> सहैव (for सद्भिश्च). — <sup>d</sup>) D<sub>5</sub> यमिमे; G<sub>3</sub> यथेमे  
 (for य इमे). G<sub>4</sub> वासिभिः (for वासिनः).

14 T<sub>1</sub> om. 14 (cf. v. 1. 13). D<sub>8</sub> om. 14-15.  
 — <sup>a</sup>) G<sub>5</sub> M<sub>2, 4</sub> स्वर्ग- (for वीर-). K<sub>2</sub> लोकां (for  
 लोक-). B<sub>1</sub> -गतं (for -गतिं). K<sub>2</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2-4</sub> T<sub>3, 4</sub>  
 प्राप्ता; K<sub>4</sub> प्राप्ते (for प्राप्नो). — <sup>b</sup>) K<sub>1, 2</sub> दत्त्वा;  
 D<sub>9</sub> हुत्वा; T<sub>2</sub> M<sub>1, 3</sub> हित्वा; T<sub>4</sub> G<sub>1, 2</sub> त्यक्त्वा (for  
 हुत्वा). D<sub>9</sub> सुतं (for तनुम्). K<sub>5</sub> युद्धे हुत्वात्मनस्तनु  
 (sic); G<sub>4</sub> \* युक्तात्मानस्तनुं. — <sup>o</sup>) B<sub>2</sub> D<sub>5, 6, 9</sub> T<sub>2, 4</sub>  
 G<sub>1-4</sub> M<sub>1, 2, 4, 5</sub> युद्धे (for सर्वे). B<sub>3</sub> यूयं सर्वेश्वरसमा.  
 — <sup>d</sup>) D<sub>9</sub> सर्वे येन (for येन युद्धे). K<sub>3, 4</sub> B<sub>3</sub> D<sub>1</sub>  
 समाश्रि (B<sub>3</sub> स्थि)ताः; D<sub>n1</sub> सुशासिताः; D<sub>5</sub> न धीमतां;  
 T<sub>2</sub> G<sub>1, 2, 4</sub> M<sub>1</sub> न वाधिताः; T<sub>3</sub> समाहिताः; T<sub>4</sub> न  
 तापिताः (for समासिताः). K<sub>5</sub> येन युद्धं समाश्रिताः;  
 D<sub>n2</sub> D<sub>2-4</sub> सदैवानेन हिंसिताः; D<sub>5</sub> G<sub>3, 5</sub> M<sub>2-5</sub> येन सर्वे  
 समाहि (D<sub>5</sub> G<sub>3</sub> M<sub>5</sub> ह)ताः.

15 T<sub>1</sub> om. 15<sup>ab</sup> (cf. v. 1. 13). D<sub>8</sub> om. 15 (cf.  
 v. 1. 14). — <sup>a</sup>) K<sub>5</sub> य (for स). M<sub>3</sub> एष वै (for

स एष क्षत्रधर्मेण स्थानमेतदवाप्तवान् ।  
 भये महति योऽभीतो बभूव पृथिवीपतिः ॥ १५  
 न तन्मनसि कर्तव्यं पुत्र यद्यूतकारितम् ।  
 द्रौपद्याश्च परिक्लेशं न चिन्तयतुमर्हसि ॥ १६  
 ये चान्येऽपि परिक्लेशा युष्माकं यूतकारिताः ।  
 संग्रामेष्वथ वान्यत्र न तान्संस्मर्तुमर्हसि ॥ १७  
 समागच्छ यथान्यायं राज्ञा दुर्योधनेन वै ।  
 स्वर्गोऽयं नेह वैराणि भवन्ति मनुजाधिप ॥ १८  
 नारदेनैवमुक्तस्तु कुरुराजो युधिष्ठिरः ।  
 भ्रातृन्प्रच्छ मेधावी वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १९

यदि दुर्योधनस्यैते वीरलोकाः सनातनाः ।  
 अधर्मज्ञस्य पापस्य पृथिवीसुहृद्ब्रुहः ॥ २०  
 यत्कृते पृथिवी नष्टा सहया सरथद्विपा ।  
 वयं च मन्युना दग्धा वैरं प्रतिचिकीर्षवः ॥ २१  
 ये ते वीरा महात्मानो भ्रातरो मे महाव्रताः ।  
 सत्यप्रतिज्ञा लोकस्य शूरा वै सत्यवादिनः ॥ २२  
 तेषामिदानीं के लोका द्रष्टुमिच्छामि तानहम् ।  
 कर्णं चैव महात्मानं कौन्तेयं सत्यसंगरम् ॥ २३  
 धृष्टद्युम्नं सात्यकिं च धृष्टद्युम्नस्य चात्मजान् ।  
 ये च शस्त्रैर्वधं प्राप्ताः क्षत्रधर्मेण पार्थिवाः ॥ २४

C. 18. 24  
 B. 18. 1. 24  
 K. 18. 1. 24

स एष). K<sub>3</sub> D<sub>2-4</sub> 7 ष्व; D<sub>5</sub> G<sub>3</sub> तथा; G<sub>5</sub> हि  
 त्व; M<sub>5</sub> तदा (for एष). —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub> स्थानं प्राप्तः  
 सनातनं.

16 <sup>a</sup>) K<sub>2</sub> क्षत्रान्; D<sub>5</sub> G<sub>1</sub> T<sub>1</sub> 2. 3 G M नैतन् (for  
 न तन्). —<sup>b</sup>) B<sub>5</sub> युति-; D<sub>7</sub> यतु (for यूत-). D<sub>1</sub>  
 G<sub>1</sub> कारणं; T<sub>1</sub> नाशितं; T<sub>3</sub> चारितं (for का). K<sub>1</sub>  
 यत्पुत्रयसकारितं (sic); K<sub>5</sub> पुत्र प्रयुतकारितं. —<sup>c</sup>) T<sub>2</sub>  
 तु (for च).

17 K<sub>1</sub> D<sub>5</sub> om. (hapl.) 17. —<sup>a</sup>) D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> च;  
 D<sub>5</sub> वि- (for 5पि). D<sub>2</sub> परिक्लिष्टा (for क्लेशा). —<sup>b</sup>)  
 K<sub>2-3</sub> B<sub>2</sub> 4 D<sub>n</sub> D<sub>1-4</sub> T<sub>3</sub> ज्ञाति-; D<sub>1</sub> याति- (for यूत-).  
 T<sub>3</sub> चारिताः (for कारिताः). —<sup>c</sup>) K<sub>2</sub> भय; K<sub>1</sub>  
 कपि वा (for कय वा). T<sub>3</sub> om. वा. G<sub>1</sub> अप्यत्र (for  
 अन्यत्र). —<sup>d</sup>) K<sub>2</sub> त्व; G<sub>1</sub> त्वं (for तान्).

18 <sup>a</sup>) D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> M<sub>5</sub> संगच्छस्व; D<sub>5</sub> T<sub>2</sub> 4 G<sub>1</sub> 2. 3. 5  
 M<sub>1-4</sub> स्वर्गं गच्छ (for समागच्छ). K<sub>5</sub> T<sub>3</sub> यथा न्याय्यं;  
 D<sub>2</sub> यथाज्ञायं (sic). —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub> राज्ञे. D<sub>5</sub> G<sub>1</sub> S (except  
 T<sub>3</sub>) च (for वै). —<sup>c</sup>) D<sub>2</sub> स्वयं (for स्वर्गोऽयं).  
 T<sub>1</sub> 2 G M नात्र (for नेह). —<sup>d</sup>) D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> वर्हति (for  
 भवन्ति).

19 <sup>a</sup>) D<sub>5</sub> om. तु. —<sup>d</sup>) K<sub>1-3</sub> D<sub>5</sub> G<sub>1</sub> S (except  
 T<sub>3</sub>) चेदं (for एतद्). G<sub>2</sub> 3 हा (for ह).

20 <sup>c</sup>) K<sub>2-3</sub> D<sub>1</sub> 3 अधार्मिकस्य पापस्य. —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub>  
 D<sub>1</sub> पृथिव्यां (for वी-). D<sub>2</sub> reads from सुहृद् up to  
 चिकीर्षवः (in 21<sup>d</sup>) after 22. K<sub>1</sub> 2 T<sub>1</sub> G<sub>1</sub> 2 सुहृदां  
 ब्रुहः; D<sub>2</sub> सुहृद्ब्रुहा; T<sub>2</sub> सुसुहृद्ब्रुहः.

21 For the sequence in D<sub>5</sub>, cf. v. 1. 20. —<sup>b</sup>)

T<sub>2</sub> सरथा (for सहया). K<sub>1</sub> 5 B D<sub>n</sub> D<sub>1-3</sub> 7 T<sub>3</sub> सनर-;  
 D<sub>6</sub> G<sub>1</sub> नरय-; T<sub>2</sub> सहय- (for सरय-). D<sub>2</sub> सहया  
 सनराधिपा. —<sup>c</sup>) K<sub>5</sub> मृत्युना; D<sub>5</sub> G<sub>1</sub> S (except T<sub>3</sub>)  
 मन्युमिर (for ना). K<sub>1</sub> 2 वयं च मन्युभिर्म (K<sub>1</sub> भिर्म)-  
 द्ना. —<sup>d</sup>) K<sub>3</sub> D<sub>5</sub> 8 T<sub>1</sub> 2 G<sub>3</sub> 5 M<sub>1-3</sub> जिहीर्षवः (for  
 चिकीर्षवः).

22 For the sequence in D<sub>2</sub>, cf. v. 1. 20. K<sub>2</sub> G<sub>5</sub>  
 M<sub>1-4</sub> om. 22. —<sup>a</sup>) K<sub>5</sub> D<sub>3</sub> 5-7 T G<sub>1-4</sub> एते; B<sub>6</sub>  
 यत्ते; D<sub>1</sub> मेने (for ये ते). —<sup>b</sup>) K<sub>5</sub> आतरौ (for  
 रो). K<sub>1</sub> महाव्रतः; K<sub>3</sub> D<sub>3</sub> 9 बलाः; K<sub>1</sub> 5 D<sub>1</sub>  
 स्मनः; D<sub>6</sub> T<sub>1</sub> G<sub>2</sub> यतव्रताः (for महा). G<sub>1</sub> भ्रातरो यत्र  
 मे व्रताः. —<sup>c</sup>) D<sub>5</sub> G<sub>1</sub> T<sub>1</sub> 4 G<sub>1-4</sub> M<sub>5</sub> om. 22<sup>cd</sup>. —<sup>e</sup>) T<sub>3</sub>  
 स तु (for सत्य). D<sub>2</sub> लोकेस्मिन् (for लोकस्य). —<sup>d</sup>)  
 K<sub>1</sub> श्रोतारः; D<sub>6</sub> ये शूराः (for शूरा वै).

23 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> 2. 4. 5 T<sub>2</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1-4</sub> ये (K<sub>1</sub> 2 वै) लोका;  
 D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> 4 G<sub>3</sub> लोकान्वै; D<sub>6</sub> G<sub>1</sub> 2. 4 लोका ये (for के  
 लोका). M<sub>5</sub> नैपामिदानीं लोकान्वै. —<sup>b</sup>) K<sub>2</sub> वीरहान्;  
 B<sub>3</sub> नारद् (for तानहम्). K<sub>1</sub> D<sub>1</sub> द्रष्टुमिच्छामहे वयं;  
 K<sub>2</sub> च्छसि तात वै. —<sup>c</sup>) D<sub>2</sub> महेश्वासं (for महात्मानं).  
 —<sup>d</sup>) B<sub>6</sub> संकरं; D<sub>2</sub> सागरं (for संगरम्).

24 D<sub>5</sub> om. 24<sup>a</sup>. —<sup>b</sup>) D<sub>3</sub> चात्मजा; D<sub>2</sub> सात्मजा  
 (for चात्मजान्). —<sup>c</sup>) K<sub>1</sub> ममाशु; K<sub>2</sub> [s]पि चाशु;  
 K<sub>5</sub> च शस्त्रैर्; D<sub>1</sub> 8 च शस्त्र- (for च शस्त्रैर्). K<sub>5</sub>  
 वयं (for वधं). —<sup>d</sup>) K<sub>5</sub> D<sub>1</sub> क्षात्र- (for क्षत्र-).

25 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> 2. 5 D<sub>1</sub> क्षत्रिया; B T<sub>1</sub> 4 G<sub>1</sub> 5 M<sub>3</sub> 4  
 पार्थिवान् (for वा). K<sub>3</sub> D<sub>3</sub> 9 सर्वे (for ब्रह्मन्). —<sup>b</sup>)  
 K<sub>1</sub> 2 B<sub>1-1</sub> 6 D<sub>n</sub> D<sub>2-5</sub> T<sub>3</sub> M<sub>1</sub> 2 एतान् (for एतान्).

क तु ते पार्थिवा ब्रह्मन्नैतान्प्रश्यामि नारद ।  
विराटद्रुपदौ चैव धृष्टकेतुमुखांश्च तान् ॥ २५

शिखण्डिनं च पाञ्चाल्यं द्रौपदेयांश्च सर्वशः ।  
अभिमन्युं च दुर्धरं द्रुपमिच्छामि नारद ॥ २६

इति श्रीमहाभारते स्वर्गारोहणपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

युधिष्ठिर उवाच ।

नेह पश्यामि विबुधा राधेयमितौजसम् ।  
भ्रातरौ च महात्मानौ युधामन्युत्तमौजसौ ॥ १  
जुहुवुर्ये शरीराणि रणवह्नौ महारथाः ।  
राजानो राजपुत्राश्च ये मदर्थे हता रणे ॥ २

क ते महारथाः सर्वे शार्दूलसमविक्रमाः ।  
तैरप्ययं जितो लोकः कश्चित्पुरुषसत्तमैः ॥ ३  
यदि लोकानिमान्प्राप्तास्ते च सर्वे महारथाः ।  
स्थितं वित्त हि मां देवाः सहितं तैर्महात्मभिः ॥ ४  
कचिन्न तैरवाप्तोऽयं नृपैर्लोकोऽक्षयः शुभः ।

G<sub>5</sub> M<sub>1-3</sub> नायकान् (for नारद). — After 25<sup>ab</sup>, G<sub>4</sub> ins.:

4\* ब्रह्मन्नेतान्प्रश्यामि स्वर्गलोकेऽत्र कर्हिचित् ।

— °) K<sub>5</sub> -द्रुपदश् (for 'दौ'). K<sub>1-3</sub> D<sub>3</sub>. 0. 8. 9 T<sub>1</sub>. 2. 4  
G M<sub>1-3</sub> विराटं द्रौपदं चैव (K<sub>8</sub> D<sub>8</sub> चापि). — <sup>d</sup>) B<sub>6</sub>  
T<sub>8</sub> G<sub>4</sub> धृष्टद्युम्न- (for धृष्टकेतु-). B<sub>4</sub> M<sub>2</sub> तथा; D<sub>6</sub> T<sub>4</sub>  
G<sub>1</sub>. 2. 4 नृपान् (for च तान्). K<sub>8</sub> D<sub>8</sub>. 9 धृष्टकेतुमुखाश्च  
ये; D<sub>6</sub> T<sub>1</sub> धृष्टद्युम्नमुखांश्च तान् (T<sub>1</sub> 'खांश्चथा).

26 °) D<sub>8</sub> शिखण्डिनं. B<sub>2</sub>. 3. 6 Dn<sub>1</sub> T<sub>3</sub> तु; D<sub>9</sub> om.  
(for च). D<sub>9</sub> M<sub>5</sub> पांचालं. K<sub>1</sub> शिखण्डिनं च पांचाल्यं  
(sic).

Colophon. — Adhy. name: K<sub>1</sub> स्वर्गे नारदवाक्यं;  
K<sub>2</sub> नारदवाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or  
both): K<sub>2</sub>. 4. 5 B<sub>6</sub> Dn<sub>2</sub> D<sub>3</sub>. 7. 9 S 1 (as in text).  
— Śloka no.: K<sub>4</sub> 27; K<sub>5</sub> Dn<sub>2</sub> D<sub>6</sub> 26.

2

1 °) K<sub>1</sub>. 3. 5 D<sub>1</sub> हि; D<sub>9</sub> ह; G<sub>5</sub> [पु]नं (for  
[इ]ह). — <sup>b</sup>) M<sub>1</sub> अमितद्युतिं (for 'तौजसम्). — °)  
D<sub>6</sub> T<sub>1</sub> M<sub>5</sub> महात्माह् (for 'त्मानौ). K<sub>2</sub> भ्रातरं च महा-  
त्मानं. — <sup>d</sup>) K<sub>2</sub> युधामन्युत्तमौजसं.

2 T<sub>1</sub> om. 2<sup>a</sup>-4<sup>b</sup>. — °) G<sub>3</sub> M<sub>6</sub> ते (for ये).  
— <sup>b</sup>) D<sub>6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1</sub> शर- (for रण-). D<sub>6</sub> महारथौ (for

'रथाः). — K<sub>2</sub> om. (hapl.) 2<sup>a</sup>-3<sup>a</sup>. D<sub>5</sub>. 6 T<sub>4</sub> G M  
om. (hapl.) 2<sup>a</sup>-4<sup>b</sup>. — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub> मदर्थं (for 'र्थं). B<sub>4</sub>  
महा- (for हता).

3 D<sub>5</sub>. 6 T<sub>1</sub>. 4 G M om. 3; K<sub>2</sub> om. 3<sup>a</sup> (for both,  
cf. v. l. 2). — °) K<sub>1</sub> एते; D<sub>8</sub> द्युते; D<sub>9</sub> क्षितौ  
(for क ते). — <sup>b</sup>) D<sub>1</sub> -रथ- (for -सम-). — °) T<sub>2</sub>  
तैरप्यह जिता लोकाः. — <sup>d</sup>) B<sub>8</sub> Dn<sub>1</sub> -सत्तम (for 'मैः').  
K<sub>1</sub>. 8 D<sub>8</sub>. 9 कश्चित्पुरुषपुंगवैः.

4 D<sub>5</sub>. 6 T<sub>1</sub>. 4 G M om. 4<sup>ab</sup> (cf. v. l. 2). — <sup>b</sup>)  
T<sub>2</sub> न (for ते). K<sub>1-3</sub> [S]पि (for च). — °) D<sub>8</sub>  
T<sub>8</sub> स्थिते (for स्थितं). G<sub>3</sub> स्वर्गेह (for वित्त हि).  
K<sub>1-4</sub> B<sub>1-4</sub>. 6 D<sub>1</sub>. 5. 7. 9 T<sub>1</sub>. 8 G<sub>1</sub> M<sub>5</sub> [इ]ह (for हि).  
D<sub>6</sub> T<sub>2</sub>. 4 G<sub>1</sub>. 2 हि तैर्; M<sub>2</sub> च मा; M<sub>5</sub> [इ]ह मा  
(for हि मां). K<sub>5</sub> स्थिते चित्ते ह मे देवाः; G<sub>5</sub> M<sub>1</sub>. 5. 4  
स्थितं वित्ते महादे (M<sub>4</sub> हता दे)वाः. — <sup>d</sup>) G<sub>1</sub> स हि  
देवैर्; G<sub>2</sub> स हवत्सैर् (for सहितं तैर्). D<sub>1</sub>. 9 वै (for  
तैर्). K<sub>8</sub> महारथैः (for 'त्माभिः).

5 °) K<sub>1</sub>. 2 D<sub>8</sub> कश्चिद्भु; K<sub>8</sub> कश्चिद्भु; K<sub>5</sub> कश्चिद्भु;  
B<sub>4</sub> कश्चिद्भु (for 'न्न). K<sub>5</sub> D<sub>6</sub> नैतैर्; G<sub>8</sub> नृपैर् (for  
न तैर्). D<sub>5</sub> कश्चिन्नवैरवाप्तो यैर्. — <sup>b</sup>) T<sub>1</sub> स्वर्ग- (for  
नृपैर्). K<sub>5</sub> G<sub>2</sub>. 5 लोकक्षयः (for लोकोऽक्षयः). K<sub>5</sub> G<sub>4</sub>  
शुभाः; B<sub>4</sub> स्मृतः; D<sub>9</sub> शुभं (for शुभः). D<sub>8</sub> नृभि-  
र्लोका क्षयः शुभः (sic); G<sub>8</sub> स्वर्लोको ह्यक्षयः शुभः. — °)  
D<sub>9</sub> तैरिह; T<sub>1</sub> ते वहं (for तैरहं). B<sub>1</sub>. 2. 5. 6 Dn  
D<sub>1-4</sub>. 7 T<sub>8</sub> रंसे; D<sub>5</sub> दृष्ट्ये (sic) (for वत्स्ये). K<sub>1</sub> न  
तैर्विनाप्यहं वत्स्ये. — <sup>d</sup>) D<sub>6</sub> T<sub>2</sub>. 4 G<sub>1</sub>. 2. 4 M<sub>1</sub> बंधुभिर्

न तैरहं विना वत्स्ये ज्ञातिभिर्भ्रातृभिस्तथा ॥ ५  
मातुर्हि वचनं श्रुत्वा तदा सलिलकर्मणि ।  
कर्णस्य क्रियतां तोयमिति तप्यामि तेन वै ॥ ६  
इदं च परितप्यामि पुनः पुनरहं सुराः ।  
यन्मातुः सदृशौ पादौ तस्याहममितौजसः ॥ ७  
दृष्ट्वैव तं नानुगतः कर्णं परचलार्दनम् ।  
न ह्यस्मान्कर्णसहिताज्जयेच्छक्रोऽपि संयुगे ॥ ८  
तमहं यत्रतत्रस्यं द्रष्टुमिच्छामि सूर्यजम् ।  
अविज्ञातो मया योऽसौ घातितः सव्यसाचिना ॥ ९  
भीमं च भीमविक्रान्तं प्राणेभ्योऽपि प्रियं मम ।

अर्जुनं चेन्द्रसंकाशं यमौ तौ च यमोपमौ ॥ १०  
द्रष्टुमिच्छामि तां चाहं पाञ्चालीं धर्मचारिणीम् ।  
न चेह स्यातुमिच्छामि सत्यमेतद्द्वीमि वः ॥ ११  
किं मे भ्रातृविहीनस्य स्वर्गेण सुरसत्तमाः ।  
यत्र ते स मम स्वर्गो नायं स्वर्गो मतो मम ॥ १२  
देवा ऊचुः ।  
यदि वै तत्र ते श्रद्धा गम्यतां पुत्र माचिरम् ।  
प्रिये हि तव वर्तामो देवराजस्य शासनात् ॥ १३  
वैशंपायन उवाच ।  
इत्युक्त्वा तं ततो देवा देवदूतमुपादिशन् ।

C. 18. 40  
B. 18. 2. 14  
K. 18. 2. 14

(for ज्ञातिभिर्). B<sub>5,6</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2-1,7</sub> T<sub>3</sub> भ्रातृभिर्ज्ञाति-  
भिस्तथा (T<sub>3</sub> 'भिः सह).

6 <sup>a</sup>) D<sub>5,6</sub> T<sub>2,4</sub> G M मे (for हि). T<sub>1</sub> एव वचः  
(for हि वचनं). B<sub>1,2</sub> स्मृत्वा (for श्रुत्वा). — <sup>b</sup>)  
D<sub>7</sub> तथा; D<sub>9</sub> यदा (for तदा). K<sub>1</sub> कर्मणा (for  
'णि). — <sup>c</sup>) K<sub>1</sub> कर्णाय दीयतां तोयम्. — <sup>d</sup>) K<sub>1,2</sub>  
तस्यापि; D<sub>5</sub> वेरस्याम; D<sub>3</sub> T<sub>1</sub> G<sub>2,4</sub> M<sub>5</sub> तप्यामि; D<sub>7</sub>  
तप्यामि (for 'मि).

7 <sup>a</sup>) G<sub>1</sub> प्रति- (for परि-). D<sub>5,6</sub> T<sub>1,2</sub> G<sub>3,4</sub>  
-तप्यामि (for -तप्यामि). — <sup>b</sup>) K<sub>2</sub> पुरा (for सुराः).  
— <sup>c</sup>) K<sub>1,2</sub> D<sub>5</sub> यन्मातृ; G<sub>1</sub> यस्मात्तु (for यन्मातुः).  
— <sup>d</sup>) K<sub>1,2</sub> दृष्ट्वा तस्य (for तस्याहम्). K<sub>1-3</sub> B D<sub>n</sub>  
D<sub>2-1,3,8,9</sub> T<sub>2,3</sub> अमितात्मनः (for 'तौजसः). K<sub>4,5</sub> D<sub>1</sub>  
कर्णस्य प्रथि (K<sub>5</sub> 'भि'तौजसः; D<sub>7</sub> न पश्यामि महात्मनः.

8 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> इष्ट्वा च; K<sub>5</sub> इष्टौ च (for इष्ट्वैव). K<sub>3-5</sub>  
B<sub>1-3,6</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1,2,4,7</sub> T<sub>3</sub> तां; D<sub>9</sub> ते (for तं). D<sub>5</sub>  
G<sub>2</sub> न तु (for नानु-). M<sub>3</sub> -गतं (for -गतः). M<sub>5</sub>  
दृष्ट्वैव तस्यानुगतः. — <sup>d</sup>) D<sub>9</sub> जयेयुः केपि संयुगे; G<sub>1</sub>  
यज्ञेच्छक्रोविसंयुगे (sic).

9 K<sub>1,2</sub> om. 9<sup>ab</sup>. — <sup>a</sup>) D<sub>5</sub> -कुत्रस्यं (for -तत्रस्यं).  
— <sup>b</sup>) K<sub>4</sub> (marg. as in text), 5 D<sub>1</sub> दुर्जयं (for सूर्य-  
जम्). — <sup>c</sup>) K<sub>1-3</sub> D<sub>5,6,9</sub> S (except T<sub>3</sub>) अविज्ञा-  
नान्; K<sub>5</sub> अमिजातो (for अविज्ञातो). K<sub>3</sub> सो (for  
यो). T<sub>1</sub> वै (for ससौ). D<sub>3</sub> अविज्ञातस्यं तयासोसौ  
(sic). — <sup>d</sup>) K<sub>3</sub> D<sub>5,8</sub> T<sub>1</sub> G<sub>1,2</sub> M<sub>1</sub> पातितः (for  
घा°).

10 <sup>a</sup>) D<sub>5</sub> भीमस- (for च भीम-). K<sub>3</sub> D<sub>5,9</sub> -कर्माणं  
(for -विक्रान्तं). — <sup>c</sup>) K<sub>3,5</sub> D<sub>5</sub> चंद्र-; D<sub>8</sub> प्राण-

(for चेन्द्र-). — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>1-3,5,6</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2-4,7</sub> T<sub>3</sub>  
चैव; D<sub>5</sub> च\*; T<sub>2,4</sub> G<sub>1,2</sub> चापि; G<sub>3</sub> च सु- (for  
तौ च). K<sub>1-3</sub> D<sub>5,6,8,9</sub> S (except T<sub>3</sub>) महावलौ (for  
यमोपमौ).

11 <sup>a</sup>) K<sub>3</sub> D<sub>5</sub> देवाः; K<sub>4</sub> चाह; T<sub>2</sub> M<sub>2</sub> चापि  
(for चाहं). K<sub>1,2</sub> अनुगच्छामि तां चाहं. — <sup>c</sup>) B<sub>1</sub>  
नन्विह; D<sub>5</sub> न चेत्तु (for न चेह). D<sub>3</sub> न रोहस्थानमि-  
च्छामि. — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>1,5,6</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2,3,7</sub> T<sub>3</sub> G<sub>3</sub> एवं;  
B<sub>2</sub> D<sub>1</sub> G<sub>1</sub> एव (for एतद्). B<sub>3</sub> ते; G<sub>4</sub> नः (for  
चः).

12 <sup>b</sup>) D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> स्वर्गेपि (for स्वर्गेण). K<sub>1</sub> पर-;  
K<sub>5</sub> स्वर- (for सुर-). D<sub>9</sub> -सत्तम (for 'माः). — <sup>c</sup>)  
K<sub>2,4,6</sub> B D<sub>n</sub> D<sub>1-3,7</sub> T<sub>3</sub> मम स (by transp.); D<sub>1</sub>  
[5]द्य मम; D<sub>5,6</sub> G<sub>1</sub> हि मम; D<sub>9</sub> G<sub>3</sub> स मम; T<sub>1,4</sub>  
G<sub>1,2</sub> हि (T<sub>1</sub> स) मतः; T<sub>2</sub> संमतः. K<sub>1</sub> सर्गो (for  
स्वर्गो). — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub> नरकोपि; K<sub>2</sub> तत्र वासो; K<sub>4</sub>  
(marg. as in text) यतः स्वर्गो; D<sub>8</sub> om. (for नायं  
स्वर्गो). D<sub>5</sub> मतं (for मतो). — After 12, K<sub>1,2</sub>  
ins.:

5\* तथेयुचुर्वचस्तस्य देवाः सर्षिगणास्ततः ।  
[ K<sub>2</sub> तथा (for ततः). ]

13 T<sub>1</sub> om. 13. — <sup>a</sup>) K<sub>1-3</sub> D<sub>5,8,9</sub> T<sub>4</sub> G M तत्र  
(K<sub>3</sub> D<sub>5,9</sub> गंतुं; G<sub>1</sub> यत्र) तव; D<sub>5</sub> तत्र तपः; T<sub>2</sub>  
तत्र ततः (for वै तत्र ते). — <sup>b</sup>) K<sub>2,5</sub> om.; K<sub>3,4</sub> B<sub>3</sub>  
D<sub>1,5,6,8,9</sub> T<sub>2,4</sub> G M तत्र (for पुत्र). — <sup>c</sup>) B<sub>3</sub> हि  
ते च; D<sub>5</sub> G<sub>3</sub> M<sub>5</sub> तव हि (by transp.).

14 <sup>a</sup>) K<sub>1,2</sub> D<sub>5,6</sub> T<sub>2,4</sub> G M ते (G<sub>1</sub> वै) ततो; K<sub>3</sub>  
D<sub>5</sub> ते तदा; K<sub>4,5</sub> B<sub>2,8</sub> D<sub>1</sub> तु ततो; D<sub>1</sub> तं तदा (for

युधिष्ठिरस्य सुहृदो दर्शयेति परंतप ॥ १४  
 ततः कुन्तीसुतो राजा देवदूतश्च जग्मतुः ।  
 सहितौ राजशार्दूल यत्र ते पुरुषर्षभाः ॥ १५  
 अग्रतो देवदूतस्तु ययौ राजा च षृष्टतः ।  
 पन्थानमशुभं दुर्गं सेवितं पापकर्मभिः ॥ १६  
 तमसा संवृतं घोरं केशशैवलशाद्वलम् ।  
 युक्तं पापकृतां गन्धैर्मांसशोणितकर्दमम् ॥ १७  
 दंशोत्थानं सञ्जिह्वीकं मक्षिकामशकावृतम् ।

इत्थेत्थ कुणपैः समंतात्परिवारितम् ॥ १८  
 अस्थिकेशसमाकीर्णं कृमिकीटसमाकुलम् ।  
 ज्वलनेन प्रदीप्तेन समन्तात्परिवेष्टितम् ॥ १९  
 अयोमुखैश्च काकोलैर्गृध्रैश्च समभिद्रुतम् ।  
 सूचीमुखैस्तथा प्रेतैर्विन्ध्यशैलोपमैर्वृतम् ॥ २०  
 मेदोरुधिरयुक्तैश्च छिन्नवाहूरुपाणिभिः ।  
 निकृत्तोदरपादैश्च तत्र तत्र प्रवेरितैः ॥ २१  
 स तत्कुणपदुर्गन्धमशिवं रोमहर्षणम् ।

तं ततो). K<sub>2</sub> दूता (for देवा). D<sub>0</sub> T<sub>1</sub> इत्युक्तास्ते ततो देवा. — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> D<sub>5</sub>, 6 T<sub>1</sub>, 2, 4 G M अथाब्रुवन् (D<sub>0</sub> 'ब्रवीत्'); K<sub>3</sub> D<sub>3</sub>, 9 समादिशन्; K<sub>5</sub> अथादिशत्; B<sub>3</sub>, 6 उपादिशन् (for 'दिशन्'). K<sub>4</sub> दूतं चैवमथादिशन्. — <sup>c</sup>) K<sub>4</sub>, 5 D<sub>1</sub> सहितान् (for सुहृदो). — <sup>d</sup>) K<sub>3</sub> D<sub>3</sub> त्वं (for [ इ ]ति).

15 <sup>b</sup>) B<sub>3</sub> तु (for च). — <sup>d</sup>) D<sub>1</sub> ये (for ते).

16 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub>-3, 5 B<sub>3</sub>, 4 D<sub>3</sub>, 9 M<sub>4</sub>, 5 च (for तु). — <sup>c</sup>) M<sub>3</sub> अशिवं (for अशुभं). K<sub>2</sub> स्वर्गं (for दुर्गं). — <sup>d</sup>) B<sub>3</sub> सेवितुं (for 'तं'). K<sub>3</sub> -कर्दमैः (for 'कर्मभिः').

17 K<sub>3</sub> om. (hapl.) 17. — <sup>a</sup>) B<sub>1</sub>, 6 संवृतं (for संवृतं). D<sub>3</sub> लोकं (for घोरं). — K<sub>4</sub> reads 17<sup>b</sup>-18<sup>b</sup> on marg. — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> -शैवाल-; K<sub>2</sub> -सेवल-; G<sub>1</sub>, 2, 4 -शैवाल- (for -शैवल-). K<sub>4</sub> D (except Dn<sub>2</sub>) T<sub>2</sub>, 4 G M -शाद्वलं; T<sub>1</sub> -शाद्वलः (for -शाद्वलम्). — D<sub>0</sub> om. 17<sup>c</sup>-19<sup>b</sup>. — <sup>c</sup>) K<sub>1</sub>, 2 D<sub>1</sub>, 5 T<sub>4</sub> G<sub>1</sub>-3, 5 M<sub>1</sub>, 2 पृक्तं; K<sub>5</sub> पृक्त-; B<sub>6</sub> युक्त-; D<sub>3</sub>, 9 क्लिप्तं; G<sub>4</sub> M<sub>4</sub>, 5 वृतं (for युक्तं). T<sub>1</sub> पृक्तं शोणितवर्षण. — <sup>d</sup>) D<sub>3</sub> G<sub>4</sub> -कर्दमैः (for 'मम्'). T<sub>1</sub> मांसमेदोस्थिसंकुलं.

18 D<sub>0</sub> om. 18 (cf. v. l. 17). K<sub>4</sub> reads 18<sup>a</sup> on marg. — <sup>a</sup>) D<sub>5</sub> T<sub>4</sub> दंशोत्थानं (for 'स्थानं'). T<sub>2</sub>, 3 सञ्जिह्वी (T<sub>3</sub> 'ह्वी') कं (for सञ्जिह्वीकं). K<sub>1</sub> देशोत्पातकवह्वुकं; K<sub>2</sub>, 4, 5 Dn D<sub>2</sub>-4, 7 दं (K<sub>4</sub> द)शोसातकम् (K<sub>2</sub> 'व'ह्वुक-; K<sub>3</sub> D<sub>3</sub> दंशोत्पातकचिह्वुक- (B<sub>2</sub> [orig.] 'ञ्जिह्वीक-); G<sub>3</sub>, 4 वंशोत्था (G<sub>4</sub> दंशोत्था) नं सञ्जिह्वीकं. — <sup>b</sup>) K<sub>4</sub> -मक्षीका- B<sub>3</sub> -मसकावृतं; T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> M<sub>5</sub> -मशकाततं; T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>, 2, 4, 5 M<sub>2</sub>-4 'न्वितं; M<sub>1</sub> 'चितं (for 'वृतम्'). K<sub>1</sub> मक्षीकसर-घावृतं; K<sub>3</sub> मशकामक्षिकावृतं; D<sub>0</sub> -मक्षकामसकावृतं. — <sup>c</sup>) G<sub>2</sub> इदं (for इत्श्). K<sub>5</sub> कशाथैः (sic) (for कुणपैः).

19 D<sub>0</sub> om. 19<sup>a</sup> (cf. v. l. 17). K<sub>1</sub>, 2 D<sub>3</sub> om. 19. — <sup>a</sup>) B<sub>3</sub> -समायुक्तं (for 'कीर्णं'). — <sup>b</sup>) T<sub>1</sub>, 2 G<sub>3</sub> M<sub>1</sub>, 2 कृमि- (for कृमि-). T<sub>3</sub> -माटि- (for -कीट-). K<sub>5</sub> B<sub>4</sub> (marg. as in text) -समावृतं (for 'कुलम्'). K<sub>3</sub> D<sub>3</sub>, 9 कृमिकीटकसंकुलं. — <sup>c</sup>) G<sub>3</sub> ज्वलदकं (for ज्वलनेन). — <sup>d</sup>) K<sub>3</sub> B<sub>1</sub>, 5 Dn<sub>2</sub> D<sub>2</sub>, 5, 6, 8, 9 T<sub>1</sub>, 2, 4 G M -वारितं; K<sub>5</sub> -चेष्टितं (for -वेष्टितम्).

20 <sup>a</sup>) G<sub>1</sub> अयो-; G<sub>2</sub> अयो (for नयो-). K<sub>4</sub> काकावैर-; K<sub>5</sub> Dn D<sub>2</sub>-4 T<sub>3</sub> काकावैर-; B<sub>2</sub>, 4 D<sub>1</sub> काकोवैर-; G<sub>3</sub> काकोवैर-; M<sub>4</sub> काकोलैर- (for काकोलैर-). — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> ग्रधैश्च; D<sub>3</sub> गृध्रश्च; D<sub>0</sub> ग्रधैश्च (for गृध्रैश्च). K<sub>2</sub> om. च. K<sub>4</sub> (sup. lin. as in text) समभिद्रुतं; B<sub>1</sub> 'धिद्रुतं (for 'भिद्रुतम्). D<sub>5</sub>, 6 T<sub>1</sub>, 4 G<sub>1</sub>, 2, 4, 5 M गृध्रैश्चैव सम-न्वितं; T<sub>2</sub> समंतात्परिघावितं; G<sub>3</sub> गृध्रैश्चैव संमत्तः. — K<sub>4</sub> D<sub>5</sub>, 6 S (except T<sub>3</sub>) om. (hapl.) 20<sup>a</sup>. — <sup>c</sup>) Dn -मूखैस्. Dn<sub>2</sub> T<sub>3</sub> प्रीतैर- (sic) (for प्रेतैर-). — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub> वृद्धैः; K<sub>2</sub> वृद्ध-; B<sub>1</sub> विल्व- (for विन्ध्य-). D<sub>1</sub> reads from पमैर्वृतं up to शिवं रो (in 22<sup>b</sup>) on marg. K<sub>3</sub> विन्ध्यशैलसमावृतं; D<sub>3</sub> विन्ध्यशैलसमैर्वृतं; D<sub>0</sub> वंश्याशै-लसमैर्वृतं.

21 D<sub>1</sub> reads 21 on marg. — <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>2</sub> (marg. as in text) D<sub>5</sub>, 6 T<sub>4</sub> G<sub>1</sub>-3, 5 M<sub>1</sub>, 2, 4 -पृक्तैश्च; K<sub>3</sub> D<sub>3</sub>, 9 -संपृ (D<sub>3</sub> 'वृ')क्तैश्च; K<sub>5</sub> T<sub>2</sub> -संपृक्तं; D<sub>1</sub> -पृक्तं तु; T<sub>1</sub> G<sub>4</sub> -सिक्तैश्च; M<sub>5</sub> -वृक्तैश्च (for -युक्तैश्च). K<sub>3</sub> मेधोरुधिर-युक्तं च. — <sup>b</sup>) K<sub>4</sub> छिन्नैर- (for छिन्न-). T<sub>1</sub> G<sub>1</sub> M<sub>4</sub> -जानुभिः (for -पाणिभिः). D<sub>5</sub>, 6 T<sub>4</sub> G<sub>2</sub>-4 M<sub>1</sub>-3 भिन्न-वाहूरुजातुभिः; T<sub>2</sub> G<sub>5</sub> M<sub>5</sub> भिन्नजानूरुवाहुभिः. — <sup>c</sup>) K<sub>1</sub> निर्वृत्तोदर-; K<sub>2</sub> निर्वृतो-; K<sub>3</sub> D<sub>3</sub>, 9 विकृतो-; B<sub>6</sub> निकृते दैव- (for निकृत्तोदर-). D<sub>0</sub> तु (for च). K<sub>4</sub>, 5 D<sub>1</sub> भिन्नोदरैस्तथा पादैस्. — <sup>d</sup>) K<sub>3</sub> D<sub>3</sub>, 9 T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>, 2 M<sub>2</sub> (inf. lin.) प्रवेशितैः; K<sub>4</sub> D<sub>1</sub> प्रचारितैः; K<sub>5</sub> प्रचो-दितैः; B<sub>6</sub> प्रवेपितैः; D<sub>5</sub> T<sub>1</sub>, 3 G<sub>3</sub>, 4 प्रयोजितैः; D<sub>0</sub> प्रते-जितैः; G<sub>5</sub> M<sub>1</sub>, 2, 4, 5 प्रवेजितैः (for 'रितैः'). K<sub>2</sub> तत्र

जगाम राजा धर्मात्मा मध्ये बहु विचिन्तयन् ॥ २२  
ददर्शोष्णोदकैः पूर्णा नदी चापि सुदुर्गाम् ।  
असिपत्रवनं चैव निशितक्षुरसंवृतम् ॥ २३  
करम्भवालुकास्ता आयसीश्च शिलाः प्रथक् ।  
लोहकुम्भीश्च तैलस्य काथ्यमानाः समन्ततः ॥ २४  
कूटशालमलिकं चापि दुस्पर्शं तीक्ष्णकण्टकम् ।

ददर्श चापि कौन्तेयो यातनाः पापकर्मिणाम् ॥ २५  
स तं दुर्गन्धमालक्ष्य देवदूतमुवाच ह ।  
कियदध्वानमस्माभिर्गन्तव्यमिदमीदृशम् ॥ २६  
क च ते भ्रातरो मखं तन्ममाख्यातुमर्हसि ।  
देशोऽयं कश्च देवानामेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ २७  
स संनिवृत्ते श्रुत्वा धर्मराजस्य भाषितम् ।

C. 18. 54  
B. 18. 2. 28  
K. 18. 2. 28

तत्रानवीरिभिः.

22 D<sub>1</sub> reads up to निदं रो on marg. —<sup>a</sup>) K<sub>1</sub> D<sub>1</sub> c. s. 6 T<sub>2</sub> 6 G<sub>1</sub> 2. 4. 2 M स तं; T<sub>1</sub> नितं (for स त्व). G<sub>2</sub> दुर्गोदर. —<sup>b</sup>) K<sub>2</sub> D<sub>2</sub> क्षुभं; K<sub>3</sub> क्षुभितं (for क्षं). N (except D<sub>2</sub> c) लोम- (for रोम). K<sub>1</sub> क्षुभितं. —<sup>c</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>2</sub> D<sub>2</sub> c T<sub>2</sub> 4 G<sub>2</sub> 4. 2 M मध्येन बहु; T<sub>1</sub> G<sub>1</sub> 2 मध्ये स (G<sub>2</sub> सं) बहु (for मध्ये बहु वि). K<sub>2</sub> 2 D<sub>2</sub> 2 मध्येन बहु धितयन्.

23 D: om. 23<sup>a</sup>—24<sup>b</sup>. —<sup>a</sup>) K<sub>1</sub> 3 D<sub>2</sub> 9 टप्पो-  
दका (K<sub>2</sub> कां); M<sub>2</sub>-4 धैतरणी (for टप्पोदकैः). Dn<sub>2</sub>  
D: कीर्णा (for पूर्णा). B<sub>1</sub> म ददर्शोदकैः पूर्णा; D:  
T<sub>1</sub> 4 G<sub>2</sub> M<sub>2</sub> पश्यन्धैतरणी पूर्णा; G<sub>2</sub> दृष्टो धैतरणी पूर्णा  
(sic). —<sup>b</sup>) K<sub>2</sub> D<sub>2</sub> राजा; K<sub>3</sub> चापि; D<sub>2</sub> T<sub>1</sub> 4 G<sub>2</sub> 2  
M<sub>2</sub>-2 ईव (for चापि). —<sup>c</sup>) For 23<sup>a</sup>, D: T: G<sub>1</sub> 2. 4  
M<sub>1</sub> subst.:

5<sup>a</sup> सुदुर्गमां धैतरणीं पूयपूर्णं ददर्श मः ।

[ T<sub>2</sub> दाव; G<sub>1</sub> दव; M<sub>1</sub> दापि (for दूर). ]

—<sup>a</sup>) K<sub>2</sub> 4 D<sub>1</sub> c T<sub>2</sub> 4 G<sub>1</sub> 2 M<sub>2</sub> 4. 2 निशितं (for  
निशितव).

24 D: om. 24<sup>a</sup> (cf. v. l. 23). B: om. 24-26.  
—<sup>a</sup>) G<sub>1</sub> करंद- (for करम्भ). K<sub>2</sub> Dn D<sub>1</sub> चालुका;  
K<sub>3</sub> चालुका; T<sub>2</sub> चालुकाम् (for चालुकास्). B<sub>1</sub>  
नसाम्; D<sub>2</sub> damaged; D<sub>3</sub> तत्र (for तत्ता). K<sub>1</sub>  
कामुवालुकास्ता (sic); K<sub>2</sub> करंभवालुकां तमदा (sic);  
K<sub>3</sub> करंभवालुकां तमदा; B<sub>2</sub>-3. 6 D<sub>1</sub> 2. 2. 2 T<sub>1</sub> G<sub>2</sub> M<sub>1</sub> 2-3  
कामवालुकां त (B<sub>2</sub> D<sub>2</sub> 2 T<sub>1</sub> वान) तर्ता; G<sub>2</sub> M<sub>2</sub> करंद-  
वालुकां नतां. —<sup>b</sup>) K<sub>2</sub> क्षायसीम्; T<sub>2</sub> 4 G<sub>1</sub> 2 M<sub>1</sub>  
प्रथुकाश्च; T<sub>2</sub> आयसीम् (for आयसीम्). D<sub>2</sub> c T<sub>1</sub> G<sub>2</sub> 2  
M<sub>2</sub>-3 प्रथुकां च (D<sub>2</sub> लाश्च) निलां (M<sub>2</sub> 2 वां) प्रथक्;  
D<sub>2</sub> c आयसीं (D<sub>2</sub> शीं) च शिला (D<sub>2</sub> लां) पृ; G<sub>2</sub>  
प्रथिताश्च शिराः प्रथक्. —<sup>c</sup>) B<sub>2</sub> D<sub>1</sub> T<sub>2</sub> कुम्भाश्च; D<sub>2</sub>  
कुम्भि; T<sub>1</sub> कुम्भी; G<sub>2</sub> कुम्भं (for कुम्भीम्). K<sub>4</sub> D<sub>1</sub>  
वृ (for च). D<sub>2</sub> तैलं च (for तैलस्य). K<sub>2</sub> लोहकुम्भ-

नैशालस्य (sic); G<sub>2</sub> कुम्भतीक्ष्णसुच्या (sic). —<sup>d</sup>) K<sub>2</sub>  
काथ्यमाना; B<sub>2</sub> मानान्; D<sub>2</sub> M<sub>1</sub> 2 काथ्य (M<sub>2</sub> कथ)-  
मानां; D<sub>2</sub> कायामाना; T<sub>1</sub> काथ्यमाणं; T<sub>2</sub> 4 G<sub>1</sub> 2. 6  
M<sub>1</sub>-2 कथमाना; G<sub>2</sub> स्वाद्यमाना; G<sub>2</sub> वाद्यमाना (for  
काथ्यमाना). K<sub>1</sub> पुनः पुनः (for समन्ततः).

25 B: om. 25 (cf. v. l. 24). —<sup>a</sup>) K<sub>1</sub> 2 शा-  
(K<sub>1</sub> न) शमलिनं (for कं). B<sub>1</sub> चैव (for चापि).  
K<sub>2</sub> D<sub>2</sub> कूटशालमलिनं तत्र; K<sub>3</sub> कूट शालमलिकं वाट-;  
D<sub>2</sub> 9 T<sub>1</sub> G<sub>2</sub> कूटशालमलिनी (D<sub>2</sub> नं) चैव; D<sub>2</sub> कूट-  
शालमलिनश्रीव; T<sub>2</sub> 4 G<sub>1</sub> 2 M<sub>1</sub> कूटशालमलिनं चैव; G<sub>2</sub>  
शालमलिनश्रीव; G<sub>2</sub> नं धीरं. —<sup>b</sup>) K<sub>2</sub> दुस्पर्शैस्; B<sub>2</sub>  
दुस्पर्शं (for शै). K<sub>1</sub> 3 भृशती (K<sub>2</sub> शै ती) क्षणं च  
(K<sub>2</sub> स-) कंटकं; D<sub>2</sub> G<sub>2</sub> दुस्पर्शास्ती (D<sub>2</sub> शां ती) क्षणकंट-  
कान्; T<sub>1</sub> दुस्तरां तीक्ष्णकंटकां. —<sup>c</sup>) K<sub>2</sub> D<sub>2</sub> राजा;  
D<sub>2</sub> T<sub>2</sub> चान्या; T<sub>2</sub> G<sub>1</sub> 2 [न]न्याश्च; G<sub>2</sub> चान्यव्;  
M<sub>1</sub> च (for चापि). —<sup>d</sup>) T<sub>1</sub> यातनां (for ना).  
K<sub>2</sub> B<sub>1</sub> 2. 3. 6 D<sub>1</sub> 2. 1. 6 T<sub>1</sub> 4 G<sub>1</sub> 2. 4 M<sub>1</sub> 3 कर्मणां; K<sub>2</sub>  
कर्मणा (for कर्मिणाम्).

26 B: om. 26 (cf. v. l. 24). —<sup>a</sup>) K<sub>1</sub> बालिहय;  
K<sub>2</sub> D<sub>2</sub> बालोक्ष्य (for बालक्ष्य). K<sub>1</sub> 6 D<sub>1</sub> स दुर्गं\*  
निरीक्ष्याथ. —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub>-3 D<sub>2</sub> 9 T<sub>1</sub> 2 G<sub>1</sub>-3. 5 M<sub>1</sub> पुरुषं तम्  
(for देवदूतम्). —<sup>c</sup>) D<sub>2</sub> कियद्वामामसुरभिर् (sic);  
T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> कियानध्या स चान्साभिर्. —<sup>d</sup>) D<sub>2</sub> यंतव्यम्  
(for गं). Dn D<sub>2</sub>-4 T<sub>2</sub> इमम् (for इदम्).

27 <sup>a</sup>) K<sub>2</sub> कचितं (for क च ते). —<sup>b</sup>) K<sub>2</sub> तत्त्वेन;  
D<sub>2</sub> तन्मया (for तन्मम). D<sub>2</sub> तन्मनाक्ष्यातुमर्हसि (sic).  
—<sup>c</sup>) B<sub>2</sub> देवो; G<sub>2</sub> देवो (for देशो). D<sub>2</sub> कस्य (for  
कश्च). T<sub>1</sub> देवानामेव देशोयम्; G<sub>2</sub> देशोयं कश्चिदेवम्  
(sic).

28 <sup>a</sup>) K<sub>2</sub> समं (for स सं). K<sub>1</sub> D<sub>2</sub> c T<sub>1</sub> 4 G<sub>1</sub>-4  
M<sub>1</sub> 2 तन्; K<sub>2</sub> D<sub>2</sub> T<sub>2</sub> तं (for सं). D<sub>1</sub> स संनिवृत्त्य  
श्रुत्वा तु. —<sup>b</sup>) K<sub>2</sub> B<sub>2</sub> भाषितुं. —<sup>c</sup>) D<sub>2</sub> T<sub>1</sub> G<sub>2</sub>  
वाक्यम्; G<sub>1</sub> 2. 3 चैवम् (for चैनम्). —<sup>d</sup>) K<sub>2</sub> D<sub>2</sub> 9  
प्रति; D<sub>2</sub> मम (for तव). —<sup>e</sup>) After 28, G<sub>2</sub> reads



देवदूतोऽब्रवीच्चैनमेतावद्भ्रमनं तव ॥ २८  
 निवर्तितव्यं हि मया तथास्युक्तो दिवोकसैः ।  
 यदि श्रान्तोऽसि राजेन्द्र त्वमथागन्तुमर्हसि ॥ २९  
 युधिष्ठिरस्तु निर्विण्णस्तेन गन्धेन मूर्च्छितः ।  
 निवर्तने धृतमनाः पर्यावर्तत भारत ॥ ३०  
 स संनिवृत्तो धर्मात्मा दुःखशोकसमन्वितः ।  
 शुश्राव तत्र वदतां दीना वाचः समन्ततः ॥ ३१  
 भो भो धर्मज्ञ राजर्षे पुण्याभिजन पाण्डव ।

अनुग्रहार्थमस्माकं तिष्ठ तावन्मुहूर्तकम् ॥ ३२  
 आयाति त्वयि दुर्धर्षे वाति पुण्यः समीरणः ।  
 तव गन्धानुगस्तात येनास्मान्सुखमागमत् ॥ ३३  
 ते वयं पार्थ दीर्घस्य कालस्य पुरुषर्षभ ।  
 सुखमासादयिष्यामस्त्वां दृष्ट्वा राजसत्तम ॥ ३४  
 संतिष्ठस्व महाबाहो मुहूर्तमपि भारत ।  
 त्वयि तिष्ठति कौरव्य यातनास्मान्न बाधते ॥ ३५  
 एवं बहुविधा वाचः कृपणा वेदनावताम् ।

33<sup>rd</sup> for the first time, repeating it in its proper place.

29 Ds. 6 T1. 4 G M om. 29. — <sup>a</sup>) Ks Bs Dn D1-4 T2. 3 निवर्तितव्यो (for 'तव्यं'). K1. 2 च; B2 om.; D8 स (for हि). K4 निवेदितव्यं हि मया. — <sup>b</sup>) Ks यस्यास्युक्तो; K4 यथास्युक्तो; B3 यथास्युक्तो; B6 T8 तथास्युक्तो; T3 तथा चोक्तो (for तथास्युक्तो). K1. 2 यथास्युक्तो दिवालये; K6 यथास्युक्तो दिवोकसः; D8 यस्यास्युक्तो दिवालये; D9 यास्यास्युक्तो दिवालये (sic). — <sup>d</sup>) K1-3 B2-4 D1. 9 अपि (for अथ).

30 Before 30, Ds T1. 2 Gs M2 ins. वैशंपायनः. — <sup>a</sup>) K1 निर्वाणं (for निर्विण्णस्). — <sup>b</sup>) K4 तस्य (for तेन). B4 (marg. as in text) निवृत्तः (for मूर्च्छितः). — <sup>d</sup>) K1-3 Ds. 6. 8. 9 T1. 4 G M पर्यवर्तत; K6 D1 पर्यतप्यत.

31 <sup>a</sup>) Ks समं; Gs. 4 M2 स तन्; G6 स तं (for स सं). D8 -निवृत्तो (for -निवृत्तो). M6 संनिवृत्तोय धर्मात्मा. — <sup>b</sup>) K1 B1. 5. 6 Dn D2-4. 7 T8 M2 -समाहृतः (for -समन्वितः). — <sup>c</sup>) B2 रुदतां; B4 न (for व). Ks D8 शुश्राव वदतां तत्र. — <sup>d</sup>) Dn1 दीनां (for दीना).

32 <sup>a</sup>) K1. 2 T1-8 G M1-3. 5 धर्मज्ञ; K4 वै धर्म (for धर्मज्ञ). Ks B3 D8. 9 -भो धर्मराज राजर्षे; K6 भो भो वै धर्मराजर्षे. — <sup>b</sup>) Ds T1 Gs धर्माभिजन (for पुण्या). — <sup>d</sup>) K6 तिष्ठ तात सुमुहूर्तकं (hyper-metric).

33 <sup>a</sup>) K4 आयाते (for 'ति). K2 M1 दुर्धर्षं. K1 corrupt; Ks Ds. 6. 8 T1 2. 4 G1. 2. 4. 5 M2-5 आयातस्त- (Ks D8 'याति तः; T4 'यतस्त्व) दुर्धर्षं; B3 आयाते त्वयि

दुर्धर्षं; Gs दयादस्तव राजर्षे. — <sup>b</sup>) Ks Dn2 T3 G2 पुण्य- (for पुण्यः). Ks सुशीतलः (for समीरणः). K1 वायुः पुण्यसमीरणः; D8 वायुः पुण्यः सुशीतलः. — Gs reads 33<sup>rd</sup>, for the first time, after 28. — <sup>c</sup>) K4 गंधानुगा (for 'नुगस्). G2 (second time) तदधस्तावको ह्यस्मान्. — <sup>d</sup>) D8 सुपम्. K1 आनतान्; K2. 3 Ds. 9 G1 आगतं (for आगमत्). Ds. 6 T2. 4 G2. 8 (first time). 4. 5 M तेनास्मान्सुखमागतं; G2 (second time) आत्मानं सुखमागतं. — For 34<sup>th</sup>, T1 subst.:

7\* पवनस्तात तेनास्मांस्तप्तान्सुखयति प्रभो ।

34 Ds. 6 T1. 4 G M om. 34<sup>th</sup>. — <sup>b</sup>) Ks D1. 4 भरतर्षभ (for पुरुषर्षभ). — <sup>c</sup>) K1 आसादयिष्यामस् (sic); Ks आस्वादयिष्यामस्; K4 आराध'; D8 आसादयिष्यामस् (sic). — <sup>d</sup>) K1. 2 त्वद्दृष्ट्या (for त्वां दृष्ट्वा). D8 त्वा दृष्ट्वा राजसत्तमः.

35 <sup>a</sup>) K2 संतिष्ठति; B8 सातिश्च सु- (sic); B5 D8 स तिष्ठस्व; Dn2 T3 G1. 4 संतिष्ठ त्वं (for 'ष्टस्व). — <sup>b</sup>) Ds T1 Gs Ms मुहूर्ताद् (for 'र्तम्). K2. 4. 5 B3 D1 T1. 3 G1. 2. 5 M इव; B2 Ds T3 G2. 4 इह (for अपि). — <sup>c</sup>) T8 त्वय्यतिष्ठति (sic). G5 M2 कौरव्य (for कौरव्य). — <sup>d</sup>) T8 बाध्यते (for बाधते). K1 यातनास्मान्निवाधिते (sic).

36 <sup>a</sup>) Ds T1 Gs एता (for एत्रं). B3 om. बहु. — <sup>b</sup>) G2 कृपणं (for 'णा). K1. 2 कृपणानां च भारत; K4. 5 D1 कृपणाश्चैव भारत; T8 कृपणा वेदना तदा; G4 'णा वदतां वर. — <sup>c</sup>) G4 तस्माद् (for तस्मिन्). D9 देशेषु; G3 देशे च (for देशे स). K1 स आश्राव; K4 समुपवास (for स शुश्राव). — <sup>d</sup>) Ks. 4 D9 वरः; D1 नृपः; D8 वर; G4 कृपां (for नृप). M3 वदतां नृपते तदा.

तस्मिन्देशे स शुश्राव समन्ताद्द्रवतां नृप ॥ ३६  
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा दयानान्दीनभाषिणाम् ।  
अहो कृच्छ्रमिति प्राह तस्यौ स च युधिष्ठिरः ॥ ३७  
स ता गिरः पुरस्ताद्धै श्रुतपूर्वाः पुनः पुनः ।  
ग्लानानां दुःखितानां च नाभ्यजानत पाण्डवः ॥ ३८  
अनुध्यमानस्ता वाचो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।  
उवाच के भवन्तो वै किमर्थमिह तिष्ठथ ॥ ३९  
इत्युक्तास्ते ततः सर्वे समन्ताद्वभाषिरे ।

कर्णोऽहं भीमसेनोऽहमर्जुनोऽहमिति प्रभो ॥ ४०  
नकुलः सहदेवोऽहं धृष्टद्युम्नोऽहमित्युत ।  
द्रौपदी द्रौपदेयाश्च इत्येवं ते विचुकुशुः ॥ ४१  
ता वाचः स तदा श्रुत्वा तद्देशसदृशीर्नृप ।  
ततो विममृशे राजा किं न्विदं देवकारितम् ॥ ४२  
किं नु तत्कल्पं कर्म कृतमेभिर्महात्मभिः ।  
कर्णेन द्रौपदेयैर्वा पाञ्चाल्या वा सुमध्यया ॥ ४३  
य इमे पापगन्धेऽस्मिन्देशे सन्ति सुदारुणे ।

C. 18. 70  
B. 18. 2. 44  
K. 18. 2. 44

37 °) B<sub>1-3</sub>. 2. c Dn D<sub>1-1</sub>. e. 7 T<sub>3</sub> G<sub>3</sub> तु (for तद्).  
— °) D<sub>2</sub> दीर्घ- (for दीन-). B<sub>2</sub> D<sub>2</sub> T<sub>1</sub>. 2. 4 G<sub>1-3</sub>. 2  
M भाषितं (B<sub>2</sub> तां); D<sub>2</sub> तः (for भाषिणाम्).  
— After 37<sup>ab</sup>, K<sub>2</sub> D<sub>2</sub> ins.:

8\* उवाच वदतां श्रेष्ठो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।  
— Before 37<sup>ab</sup>, K<sub>2</sub> D<sub>2</sub> ins. युधिष्ठिर उवाच. — °)  
K<sub>4</sub> (marg. as in text) : B<sub>2</sub>. c D<sub>1</sub> क्षति- (for वदो).  
— °) K<sub>2</sub> D<sub>2</sub> तत्र तस्यौ; K<sub>4</sub> : D<sub>1</sub> तस्यौ तत्र; B<sub>1-1</sub>. c  
D<sub>2</sub>. 1. 9 T<sub>2</sub>. 4 G<sub>1-3</sub> M<sub>2</sub> तस्यौ च स (M<sub>2</sub> सु); D<sub>2</sub> G<sub>1</sub>  
स तस्यौ च; T<sub>3</sub> तस्याव स (sic); M<sub>2</sub> स च तस्यौ  
(for तस्यौ स च).

38 T<sub>1</sub> om. 38. — °) K<sub>1</sub>. 2 एता; G<sub>4</sub> स तां (for  
स ना). K<sub>2</sub> स तेषां गिरस्तां वै (sic). — °) D<sub>2</sub> श्रुत-  
पूर्वा; G<sub>2</sub> श्रुतिपूर्वाः (for श्रुतपूर्वाः). — °) K<sub>2</sub> क्रांतानां;  
K<sub>2</sub> D<sub>1</sub> ग्लानानां; T<sub>1</sub> G<sub>1</sub>. 2 जनानां; G<sub>2</sub> ग्लानीनां;  
G<sub>3</sub> क्षानां (for ग्लानानां). K<sub>1</sub> ग्लानानां चेदुःखितानां;  
D<sub>2</sub> श्लोत्तानां दुपितानां च (sic). — °) D<sub>2</sub> G<sub>2</sub> M<sub>2</sub> न  
(G<sub>2</sub> स) व्यजानत; G<sub>2</sub> M<sub>2-1</sub> नाभ्यजानीत (for जानत).  
D<sub>2</sub> पाण्डव. K<sub>2</sub> नाभिजानीच पाण्डव; D<sub>2</sub> नान्वजानत  
पाण्डवान्.

39 °) D<sub>2</sub> om. वाचो. G<sub>2</sub> अनुध्य मनसा वाचो.  
— °) K<sub>1-3</sub> D<sub>2</sub>. e. 8 T<sub>1</sub>. 2. 4 G M<sub>1-3</sub> धर्मराजो (for  
'पुत्रो). — °) G<sub>2</sub> च (for के). D<sub>2</sub> हि (for वै).  
K<sub>2</sub> उवाच ते द्रुवंतो मां. — °) K<sub>2</sub>. 5 B Dn D<sub>2</sub>. c  
T<sub>2-1</sub> G M चेह; K<sub>1</sub> खेह; D<sub>2</sub> चापि (for हह). K<sub>2</sub>  
D<sub>2-2</sub>. 8 T<sub>3</sub> G<sub>1</sub> तिष्ठत; D<sub>2</sub> G<sub>2</sub> तिष्ठतः (for 'य).

40 °) K<sub>1</sub> च वभाषिरे; B<sub>2</sub> D<sub>1</sub>. 6 T<sub>1</sub> G<sub>2-3</sub> क्षाव;  
D<sub>1</sub> क्षय भा; D<sub>2</sub> T<sub>3</sub> G<sub>1</sub>. 2 क्षमि; D<sub>2</sub> क्षावि (for  
क्षव). — D<sub>2</sub> om. (hapl.) 40<sup>a</sup>-41<sup>a</sup>.

41 D<sub>2</sub> om. 41<sup>a</sup> (cf. v. l. 40). — °) Dn च  
(for संह). — °) B<sub>2</sub> एवातं (for एवं ते). K<sub>2</sub> D<sub>2</sub> T<sub>3</sub>  
G<sub>2</sub> तत्र; K<sub>2</sub> D<sub>1</sub> तेषि; D<sub>2</sub> ते च (for ते वि). K<sub>2</sub>

D<sub>2</sub> T<sub>1</sub>. 4 G<sub>1</sub>. 6 M<sub>1</sub>. 2. 4. 5 [ इ ]त्वेवं (M<sub>2</sub> 'व) ते  
तत्र चुकुशुः; G<sub>1</sub> एवं ते तत्र चु; G<sub>2</sub> सेवंते तत्र चु.

42 °) T<sub>3</sub> ते वाचस्तथा श्रुत्वा (submetric); G<sub>2</sub> स  
ता वाचस्तथा श्रुत्वा. — °) D<sub>2</sub> T<sub>4</sub> तथैव; M<sub>2</sub> तद्देश-  
(for तद्देश-). D<sub>2</sub> सदशैर; D<sub>2</sub> सदशी; T<sub>3</sub> श-; G<sub>2</sub>  
'शा (for 'शीर). D<sub>2</sub> M<sub>2</sub>. 3 नृपः (for नृप). K<sub>2</sub>  
तद्देशसदृशो नृपः; K<sub>2</sub> स देशसदृशीर्नृपः; K<sub>2</sub> D<sub>1</sub> संदेश-  
सदृशा नृपः; T<sub>1</sub> तद्देशे धर्मनंदन; T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> M<sub>1</sub> तथैव  
सदृशीर्नृपः (G<sub>1</sub> 'प); G<sub>1</sub>. 2 तथैव सदृशं नृ (G<sub>1</sub> 'शी नृ)प.  
— °) D<sub>2</sub>. 6. 9 T<sub>1</sub>. 2. 4 G<sub>1-1</sub> M<sub>1</sub>. 5 रोपाद्; G<sub>2</sub> M<sub>2</sub>. 4  
दोपान् (for ततो). K<sub>1</sub>. 4. 5 B Dn D<sub>1-1</sub> T<sub>1</sub>. 4 M<sub>2</sub>  
विममृषे (B<sub>2</sub> T<sub>4</sub> 'षे) (for 'मृशे). D<sub>2</sub> राजन् (for  
राजा). K<sub>2</sub> D<sub>2</sub> रोपात्स ममृषे (D<sub>2</sub> 'शे) धीमान्. — °)  
K<sub>1</sub> B<sub>1</sub> किमिदं; K<sub>2-3</sub> Dn D<sub>1-1</sub>. 6-9 T<sub>3</sub> G<sub>1</sub>. 2. 5  
M<sub>1</sub>. 5 किं खिदं (for किं न्विदं). K<sub>2</sub> चैव; D<sub>2</sub> T  
G<sub>1</sub>. 2 M<sub>2</sub> देव- (for देव-). B<sub>2</sub> किं न्विदं देवभाषितं;  
G<sub>1</sub> मैखिदं देवकारितं.

43 °) K<sub>2</sub>. 4 Dn D<sub>2-1</sub>. 7. 8 G<sub>1</sub>. 2 तु; K<sub>2</sub> D<sub>1</sub> च;  
D<sub>2</sub> न (for तु). D<sub>2</sub> मत् (for तत्). B<sub>2</sub> कौशलं (for  
कलुषं). — °) K<sub>2</sub> D<sub>2</sub> एतन्; D<sub>2</sub> T<sub>1</sub> एवं; G<sub>2</sub> एव  
(for एभिर्). — °) K<sub>1</sub> समध्ययाः (sic); K<sub>2</sub> D<sub>1</sub>. 8  
सुमेधया (for सुमध्यया). — For 43<sup>ab</sup>, D<sub>2</sub>. 6 S (except  
T<sub>3</sub>) subst.:

9\* कर्णश्च द्रौपदेयाश्च पाञ्चाली वा सुमध्यमा ।

[ G<sub>1</sub> [ र ]व (for वा). ]

44 °) K<sub>1</sub>. 2 यद्; D<sub>2</sub>. 6 T<sub>1</sub>. 2. 4 G<sub>1-3</sub> M<sub>1</sub> त; G<sub>1</sub>  
क (for य). — °) K<sub>1-3</sub> D<sub>2</sub> S (except T<sub>3</sub>) सन्नाः  
(for सन्ति). G<sub>2</sub> सुदारुणाः (for 'णे). — After 44<sup>ab</sup>,  
G<sub>2</sub> reads 47<sup>ab</sup> for the first time, repeating it in  
its proper place. — °) K<sub>1</sub>. 2. 4. 5 B Dn D<sub>1-1</sub>. 7 T<sub>3</sub>  
[अ]हं (for हि). — °) D<sub>2</sub> T<sub>1</sub> G<sub>2</sub> पूर्व-; D<sub>2</sub> T<sub>3</sub> G<sub>1</sub>. 2. 4

न हि जानामि सर्वेषां दुष्कृतं पुण्यकर्मणाम् ॥ ४४  
 किं कृत्वा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो राजा सुयोधनः ।  
 तथा श्रिया युतः पापः सह सर्वैः पदानुगैः ॥ ४५  
 महेन्द्र इव लक्ष्मीवानास्ते परमपूजितः ।  
 कस्येदानीं विकारोऽयं यदिमे नरकं गताः ॥ ४६  
 सर्वधर्मविदः शूराः सत्यागमपरायणाः ।  
 क्षात्रधर्मपराः प्राज्ञा यज्वानो भूरिदक्षिणाः ॥ ४७  
 किं नु सुप्तोऽस्मि जागामि चेतयानो न चेतये ।  
 अहो चित्तविकारोऽयं स्याद्वा मे चित्तविभ्रमः ॥ ४८

M8 पाप- (for पुण्य-). K4 B2 D6 G6 -कर्मिणां; D5 -कर्मणा (for 'णाम्). K1.2 दुष्कृतं (K2 'एतानां) पाप-कर्मिणां.

45 °) D1 विकृतं; T8 किं कृतं (for किं कृत्वा). — °) D2.0 अथ; T8 तदा (for तथा). G8 प्रिया- (for श्रिया). K8 D5.0.0 T1.2.4 G M वृतः; K6 पुनः (for युतः). K4.5 D1 (inf. lin. as in text) प्राप्तः; Dn D2-4 T8 पापैः (for पापः). — °) K6 सर्वैः (for सर्वैः). D5 G8 M6 सहानुजैः; D0 तदानुगैः; G6 M2-4 सहानुगैः (for पदा°). K8 D6 T1.2.4 G1.2.4 M1 इह (K8 T1 सहि) सर्वैः सहानुगैः (T3 G2 'जैः).

46 °) D6 T2.4 G1.2.4.5 M1-3 महेंद्रवच्च (for 'द्र इव). — °) K8 B1.2.5.0 Dn D1-4.7 T2.8 य इमे; D0 इति मे; D0 यदिमे (for यदिमे). K8 D8.0 निरयं; K4.5 नरकं (for 'कं).

47 °) K1.4.5 B0 T1-8 G M2-4 सर्वैः; K2 मम (for सर्वैः). K8 D8.0 सर्वे धर्मपराः शूराः. — °) K1.2 सत्यशौचः; K4.5 T2 सत्यधर्मः; D6 T1 G3 M6 सर्वे धर्मः; T4 G1.2 सर्वे त्याग- (for सत्यागम-). T3 सत्यागमपरायणाः. — G3 reads 47<sup>ad</sup>, for the first time, after 44<sup>ab</sup>. — °) G1 सर्वे (for क्षात्र-). K2.8 Dn1 D6.8.0 T1.4 M4 -रताः (for -पराः). K4.5 D1 ज्ञाता; B Dn D2-4.0.7 T8.4 G4.5 M4 संतो (for प्राज्ञा). — °) K1.2 D3.0.0 T1.2.4 G1.2.8 (both times). 4.5 M1-3.0 यज्वानः सत्यसंगराः; M4 यज्वनः प्राज्ञसंगराः.

48 °) K8-6 Dn2 D0 तु (for नु). — °) D5 T1 G8 M5 न (D6 स) चित्तये (for न चे°). K8 D8 चित्तयामि न चित्तये; D6 T2.4 G1.2.4.5 M1-4 चेतयां (G4 'मा) नश्च चित्तये. — °) K1.2 अथो (for अहो). K8

एवं बहुविधं राजा विममर्श युधिष्ठिरः ।  
 दुःखशोकसमाविष्टश्चिन्ताव्याकुलितेन्द्रियः ॥ ४९  
 क्रोधमाहारयच्चैव तीव्रं धर्मसुतो नृपः ।  
 देवांश्च गर्हयामास धर्मं चैव युधिष्ठिरः ॥ ५०  
 स तीव्रगन्धसंतप्तो देवदूतमुवाच ह ।  
 गम्यतां भद्रं येषां त्वं दूतस्तेषामुपान्तिकम् ॥ ५१  
 न ह्यहं तत्र यास्यामि स्थितोऽस्मीति निवेद्यताम् ।  
 मत्संश्रयादिमे दूत सुखिनो भ्रातरो हि मे ॥ ५२  
 इत्युक्तः स तदा दूतः पाण्डुपुत्रेण धीमता ।

D8.0 पित्तः; K4.5 D1 किं नु (for चित्त-). — °) K8 D8.0 येन; G6 M2 स्याद्यो; M3 साद्या (for स्याद्वा). D0 वै; T8 मा (for मे). K5 विभ्रुः; D3 वित्त- (for चित्त-). M4.5 -विभ्रमाः (for 'मः).

49 °) Dn बहुविधा (for 'विधं). T2 राजन् (for राजा). — °) K1.2.4.5 B Dn1 D1-4 विममर्षः; T4 विवमर्श (for विमं). — °) K5 हर्षशोकसमायुक्तश्च. — Dn2 reads 49<sup>i</sup> on marg. — °) K1 चित्त- (for चिन्ता-).

50 °) K1 अहारयच्च. K8.4 D1 तीव्रं; G4 चेह (for चैव). K5 क्रोधमाहारय तीव्रं; D0 क्रोधमाहारयश्चैव. — °) T2 M5 नृप (for नृपः). K3-5 D1.8 धर्मराजो युधिष्ठिरः. — K1.2 om. 50<sup>ad</sup>. — °) K8 D8 तदा नृपः; K4.5 B2.4 D1.0 नराधिपः (K6 'प); D5 T1 G3.5 M2-5 जनाधिप (G6 M2-5 'पः); D6 T2.4 G1.2.4 M1 महामतिः (for युधिष्ठिरः).

51 °) K1.2 D5.0 S -शोकः; K8 D0 -कोप- (for -गन्ध-). K8 संयुक्तो (for संतप्तो). — °) T2 तीव्र-शोकम् (for देवदूतम्). K2 B1 D0 तं; G8 हा (for ह). K1 देवदूतमवोचत्. — °) K1 दूत; K1 B1.8.0.0 Dn D1-4.7 T8 तत्र; K6 तात; B3 यत्र (for भद्र). K3 D5 T8 G8 एषां; G1 घोषं (for येषां). D6 G1 च (for त्वं). — °) T8 दूतास् (for दूतस्). K8.5 D8 G5 उपांतिके (G6 'कः) (for 'कम्).

52 °) K8 D8.0 नच्छामि (for यास्यामि). — °) D0 अमी (for इमे). Bom. ed. दूनाः (for दूत). — °) B3 D5 दुःखिनो (for सुखिनो).

53 °) D6 सततं; T8 ते तदा; M8 तेन वै (for स तदा). — °) K8 D8.0 भारत; D5.0 T1.4 G M तद्वचः (for धीमता). — °) D0 क्षाजगाम च यत्रास्ते;

जगाम तत्र यत्रास्ते देवराजः शक्रतुः ॥ ५३  
निवेदयामास च तद्धर्मराजचिकीर्षितम् ।

यथोक्तं धर्मपुत्रेण सर्वमेव जनाधिप ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते स्वर्गारोहणपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

चैशंपायन उवाच ।

स्थिते मुहूर्ते पार्थे तु धर्मराजे युधिष्ठिरे ।  
आजगमुत्तत्र कौरव्य देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ १  
स्वयं विग्रहवान्धर्मो राजानं प्रसमीक्षितम् ।  
तत्राजगाम यत्रासौ कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ २  
तेषु भास्वरदेहेषु पुण्यामिजनकर्मसु ।

समागतेषु देवेषु व्यगमत्तमो नृप ॥ ३  
नादृश्यन्त च तास्तत्र यातनाः पापकर्मिणाम् ।  
नदी वैतरणी चैव कूटशाल्मलिना सह ॥ ४  
लोहकुम्भ्यः शिलाश्चैव नादृश्यन्त भयानकाः ।  
विकृतानि शरीराणि यानि तत्र समन्ततः ।  
ददर्श राजा कौन्तेयस्तान्यदृश्यानि चाभवन् ॥ ५

C. 18. 03  
B. 18. 3. 6  
K. 18. 3. 6

T<sub>2</sub> G<sub>1</sub> M<sub>1</sub> जगाम यत्र तत्रास्ते.

54 <sup>a</sup>) K<sub>1.5</sub> B<sub>1</sub> D<sub>1.6</sub> तदा; B<sub>1</sub> D<sub>2.9</sub> T<sub>1</sub> G<sub>1</sub>  
M<sub>1.5</sub> च तं (for च तद्). — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> देवराजस्य चेष्टितं.  
— <sup>c</sup>) K<sub>2</sub> D<sub>2.9</sub> -राजेन (for -पुत्रेण). — <sup>d</sup>) G<sub>1</sub> स्वयम्  
(for सर्वम्). B<sub>1.2.4</sub> D<sub>1</sub> पृत्र; T<sub>1</sub> पृत्रं (for पृत्र).  
K<sub>1</sub> M<sub>1</sub> जनाधिपः; D<sub>9</sub> नराधिप.

Colophon. — Adhy. name: K<sub>1.2</sub> देवदूतविसर्जनं.  
— Adhy. no. (figures, words or both): K<sub>2.1.5</sub> B<sub>1</sub>  
D<sub>n</sub> D<sub>2.7.8</sub> S 2 (as in text). — Śloka no.: K<sub>4</sub>  
79; K<sub>1</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2.9</sub> 54.

3

1 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub> M<sub>1</sub> मुहूर्ते (for 'तं'). K<sub>1</sub> पार्थेन; D<sub>1</sub>  
पार्थे तु (for पार्थे तु). — <sup>b</sup>) D<sub>1</sub> धर्मपुत्रे युधिष्ठिरे.  
— <sup>c</sup>) G<sub>1</sub> M<sub>2-1</sub> कौरव्यं. — <sup>d</sup>) K<sub>2</sub> D<sub>1</sub> इंद्र- (for  
शक्र-).

2 <sup>a</sup>) K<sub>1.5</sub> B<sub>1.2.4-6</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1-1.7</sub> T<sub>1</sub> स च (for  
स्वयं). — <sup>b</sup>) T<sub>1</sub> राजा (for राजानं). K<sub>1-3</sub> D<sub>9</sub> G<sub>1</sub>  
प्रप (K<sub>2</sub> तं प-; G<sub>1</sub> तु प)रीक्षितुं; K<sub>1</sub> प्रसमीक्षितं; D<sub>1.6</sub>  
T<sub>1</sub> G<sub>1.2</sub> M<sub>1</sub> संप (D<sub>1</sub> G<sub>1</sub> स प)रीक्ष्य तं; D<sub>1</sub> ससुदी-  
क्षितुं; T<sub>1</sub> G<sub>1.5</sub> M<sub>2-5</sub> परिरक्षितुं; T<sub>1</sub> संपरीक्षितं (for  
प्रसमीक्षितम्). — <sup>c</sup>) K<sub>2</sub> तत्रागच्छस; T<sub>1</sub> G<sub>1</sub> ततो  
जगाम (for तत्रा). B<sub>1</sub> तत्र (for यत्र). K<sub>1-3</sub> D<sub>1</sub>  
c. 9 S (except T<sub>1</sub>) [जा]स्ते (for [क्ष]सी). — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub>  
महामनाः (for युधिष्ठिरः).

3 <sup>a</sup>) D<sub>1</sub> om. (hapl.) from भास्वर up to देवेषु (in

3<sup>a</sup>). K<sub>1.2</sub> B<sub>1</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2.8</sub> T<sub>1</sub> भास्वर-; D<sub>1</sub> [स]भास्वर-  
(for भास्वर-). — <sup>c</sup>) D<sub>1</sub> देशेषु (for देवेषु). K<sub>1.5</sub>  
सम्यगगतेषु (K<sub>1</sub> व्यगमत्तेषु) देशेषु; M<sub>2</sub> समवेतेषु देवेषु.  
— <sup>d</sup>) K<sub>2</sub> तत्रत्यं (for व्यगमत्). D<sub>9</sub> G<sub>1</sub> ततो (for  
तमो). K<sub>1</sub> चागमं तं ततो नृप; D<sub>1</sub> व्यगमत्तत्र ये नृप;  
G<sub>1</sub> [क्ष]प्यगमंत ततो नृप (sic).

4 <sup>a</sup>) G<sub>1</sub> M<sub>1-1</sub> नापश्यत (for नादृश्यन्त). D<sub>1</sub>  
ततस्य (for च तासु). K<sub>1</sub> नादृश्यन्तश्च तांस्तत्र; K<sub>1</sub>  
नापश्यत नृपस्तत्र; D<sub>1</sub> c T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1-1</sub> M<sub>1</sub> नापश्यत  
तदा त (T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> य)त्र. — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> वाम-; B<sub>1</sub> T<sub>1</sub> G<sub>1</sub>  
पुण्य- (for पाप-). B<sub>1.2.5.6</sub> D<sub>1-6</sub> T<sub>1</sub> G<sub>1-1</sub> M<sub>1.5</sub> -कर्मणां  
(for -कर्मिणाम्). — <sup>c</sup>) K<sub>2</sub> तत्र; D<sub>1</sub> या तत्र (for  
चैव). D<sub>1.6</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1.2.4.5</sub> M नदीं वैतरणीं चैव (G<sub>1.3</sub>  
तत्र). — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub> D<sub>1</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>1.2.3.5</sub> M -शाल्मलिना  
(for -शाल्म<sup>a</sup>).

5 <sup>a</sup>) K<sub>1.5</sub> B<sub>1.8</sub> लोहकुम्भाः; D<sub>1</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>2.5</sub> M<sub>2</sub>  
2.5 'कुम्भीः; D<sub>1</sub> G<sub>1</sub> M<sub>1</sub> 'कुम्भी; D<sub>9</sub> सोहं कुम्भी; G<sub>1</sub>  
लोहकुम्भ- (for लोहकुम्भ्यः). K<sub>1</sub> लोहोर्कुम्भ्यः शिलास्तत्र;  
G<sub>1</sub> लोहकुम्भीकुलाश्चैव. — <sup>b</sup>) D<sub>1.8</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1-1</sub> M<sub>1.3</sub>  
महाकान्द्रं (T<sub>2</sub> 'न्द्र)शकानपि; G<sub>1</sub> M<sub>2.4.5</sub> नापश्यन्तत्र तत्र  
ह. — <sup>c</sup>) D<sub>9</sub> यत्र (for तत्र). — <sup>d</sup>) B<sub>1</sub> om.; G<sub>1</sub>  
राजन् (for राजा). B<sub>1.5.6</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2-1.7</sub> T<sub>1</sub> कौरव्यस्  
(for कौन्तेयस्). — <sup>e</sup>) K<sub>2</sub> दृश्यानि (for दृष्ट<sup>a</sup>). K<sub>1.5</sub>  
वा (for च). K<sub>1</sub> तान्यदृश्यान्याभाभवन्; D<sub>1.6</sub> T<sub>1.2.4</sub>  
G<sub>1-1</sub> M<sub>1</sub> तान्सर्वान्सुमहाप्रभान् (G<sub>1</sub> 'मनाः; M<sub>1</sub> 'प्रतान्);  
G<sub>1</sub> M<sub>2-5</sub> तानदृश्यान्म (M<sub>4</sub> 'इयं म)हाप्रभान्.

ततो वायुः सुखस्पर्शः पुण्यगन्धवहः शिवः ।  
 ववौ देवसमीपस्थः शीतलोऽतीव भारत ॥ ६  
 मरुतः सह शक्रेण वसवश्चाश्विनौ सह ।  
 साध्या रुद्रास्तथादित्या ये चान्येऽपि दिवोकसः ॥ ७  
 सर्वे तत्र समाजग्मुः सिद्धाश्च परमर्षयः ।  
 यत्र राजा महातेजा धर्मपुत्रः स्थितोऽभवत् ॥ ८  
 ततः शक्रः सुरपतिः श्रिया परमया युतः ।  
 युधिष्ठिरमुवाचेदं सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ९  
 युधिष्ठिर महाबाहो प्रीता देवगणास्तव ।

6 <sup>a</sup>) K1-4 D1. 5. 6. 8. 9 S (except T2) तत्र (for ततो). K1 G1 वायु- (for वायुः). — T1 om. 6<sup>b</sup>-8<sup>c</sup>. — <sup>b</sup>) D3 पुण्यं (for पुण्य-). K8. 4 B1. 5. 6 Dn D2-1. 7. 8 T8 M8 शुचिः; D5. 9 G8. 4 शुभः (for शिवः). — Dn2 reads 6<sup>c</sup>-8<sup>b</sup> on marg. — <sup>c</sup>) G2 ययौ (for ववौ). G2. 8. 5 M8 देवः (for देव-). K5 समीपस्थौ (for °पस्थः). — <sup>d</sup>) D9 शीतलो. D5. 6 T2 G1. 5 M शीतलो-मु (D5 °लाम्; D6 M8-5 °लोम्) तसंमि (M1 °सस्मि) तः; T4 G2. 8 °लो मृदुसंमितः; G4 °लोमृतसंनिभः.

7 T1 om. 7 (cf. v. 1. 6). Dn2 reads 7 on marg. — <sup>a</sup>) K3 मारुतः; D3. 6 T2. 4 G M2-5 मरुद्भिः; D9 महतः (for मरुतः). B8 शुक्रेण (for शक्रेण). — G4 om. 7<sup>b</sup>-8<sup>a</sup>. — <sup>b</sup>) K5 तथा; D1. 8 च ह (for सह). K1-3 D5. 6. 9 T2. 4 G1-3. 5 M वसवश्च (D6 G1 °स्तु) सहाग्निना (K8 G1 M2 °धिना; G2 M1 °श्विनौ). — <sup>c</sup>) D3 साध्य- (for साध्या). D9 साध्यादित्यास्तथा रुद्रो- — <sup>d</sup>) D9 G8 च (for ऽपि).

8 T1 om. 8<sup>ab</sup> (cf. v. 1. 6). G4 om. 8<sup>a</sup> (cf. v. 1. 7). M1 om. 8<sup>ab</sup>. Dn2 reads 8<sup>ab</sup> on marg. — <sup>b</sup>) K1. 2 सिद्धाश्च भरतर्षभ. — <sup>c</sup>) B1 (marg. as in text) D5 G8 M4 तत्र (for यत्र). — <sup>d</sup>) B1 धर्मपुत्रुः (for °पुत्रः). K4. 5 D1 तदा (for स्थिते). K1-3 D6. 6. 8. 9 T1. 2. 4 G M2-5 स्थितो धर्मपुत्रोऽभवत्.

9 <sup>a</sup>) K4 D1 तत्र (for ततः). — <sup>c</sup>) B2 [ह]ह (for [ह]हं). — <sup>d</sup>) B1. 5 शान्त्व° (for सान्त्व°). D4 हृदं ततः; D6 T2. 4 G1. 2. 4 M1 हि मानयन् (for हृदं वचः).

10 Before 10, M2 ins. शक्रः. — <sup>a</sup>) T2 महाबुद्धे (for °बाहो). — <sup>b</sup>) K1 सुर- (for देव-). D5. 6 T1. 2. 4 G2-4 M1. 2 (inf. lin.). 8-5 स्वया; G1 तथा (for

एधेहि पुरुषव्याघ्र कृतमेतावता विभो ।  
 सिद्धिः प्राप्ता त्वया राजल्लोकाश्चाप्यक्षयास्तव ॥ १०  
 न च मन्युस्त्वया कार्यः शृणु चेदं वचो मम ।  
 अवश्यं नरकस्तात द्रष्टव्यः सर्वे राजभिः ॥ ११  
 शुभानामशुभानां च द्वौ राशी पुरुषर्षभ ।  
 यः पूर्वं सुकृतं भुङ्क्ते पश्चान्निरयमेति सः ।  
 पूर्वं नरकभाग्यस्तु पश्चात्स्वर्गमुपैति सः ॥ १२  
 भूयिष्ठं पापकर्मा यः स पूर्वं स्वर्गमश्नुते ।  
 तेन त्वमेवं गमितो मया श्रेयोर्थिना नृप ॥ १३

तव). Bom. ed. लोकाश्चाप्यक्षयास्तव = 10<sup>c</sup>. — K1 om. (hapl.) 10<sup>ad</sup>. — <sup>c</sup>) G4 येधेहि (sic). K2-5 B1-1. 6 D5. 9 मनुज- (for पुरुष-). — <sup>d</sup>) K5 [अ]-भिभोः (for विभो). D9 कृता\*\*वता स्वया. — <sup>e</sup>) K5 सिद्धेः; T8 G4 सिद्धि- (for सिद्धिः). G2. 4 प्राप्तास्. K4. 5 B Dn D1-1. 7. 8 T8 महाबाहो (for स्वया राजल्लं). — <sup>f</sup>) K5 अप्यया; G2 अक्षयस् (for °यास्). K8 D8 जिताः (for तव). D9 लोकायाप्यक्ष-यास्तव. — After 10, D5. 6 T2. 4 G1. 2. 4 M1. 8 ins.:

10\* आदृणां सुहृदां चैव गतिनित्या सुपूजिता ।

[ D5 विदृणां (for सुहृदां). D5. 6 T4 G2 नित्यं (for नित्या). ]

11 D5. 6 T2. 4 G1. 2. 4 M1 transp. 11<sup>ab</sup> and 11<sup>cd</sup>. — <sup>a</sup>) K5 तथा (for स्वया). — <sup>b</sup>) D5. 6 T4 G1 देवः; G2 देवं (for चेदं). K1. 2 T2 वचः परं; D5. 6 T4 G1. 2. 4. 5 M1-4 परं वचः (for वचो मम). — <sup>c</sup>) K2 नर-कास्; D5-1 S (except T8) °कं (for °कस्). K5 D5 T1 M2 तावद् (for तात). — <sup>d</sup>) K1. 2. 5 द्रष्टव्या (K2 °व्याः); D5. 6 S (except T8) °व्यं (for °व्यः).

12 K4 om. 12<sup>abd</sup>. — <sup>a</sup>) G3 चाशुभानां (for अ°). — <sup>b</sup>) D8 द्वे (for द्वौ). — <sup>c</sup>) K2 om. यः. B8 पूर्वं यः (by transp.); D4 यत्पूर्व°. — <sup>d</sup>) T1 G8 नरकम् (for निरयम्). Dn D2-5 T1. 3 G8 एव (for एति). K5 न पश्चान्निरयेषु नः; D1 स पश्चान्निरयं पुनः. — D6 om. (hapl.) 12<sup>ef</sup>. — <sup>e</sup>) K5 damaged; T1 G1 च (for तु). D5 T2. 4 G2-5 M पूर्वं निरयभाग्यश्च. — <sup>f</sup>) D1 वै (for सः). K4. 5 स पश्चात्स्वर्गमेति वै. — B2. 8 ins. 11\* after 12; while D8 ins. 12\* after the same.

13 <sup>a</sup>) K5 D6 T1. 8. 4 G1-3. 5 M1-3 भूयिष्ठः; B2. 8 °ष्टः (for °ष्ठं). K5 °धर्मा (for °कर्मा). — D3 om.

व्याजेन हि त्वया द्रोण उपचीर्णः सुतं प्रति ।  
 व्याजेनैव ततो राजन्दर्शितो नरकस्तत्र ॥ १४  
 यथैव त्वं तथा भीमस्तथा पार्थो यमौ तथा ।  
 द्रौपदी च तथा कृष्णा व्याजेन नरकं गताः ॥ १५  
 आगच्छ नरशार्दूल मुक्तास्ते चैव किल्बिपात् ।  
 स्वपक्षाश्चैव ये तुभ्यं पार्थिवा निहता रणे ।  
 सर्वे स्वर्गमनुप्राप्तास्तान्पश्य पुरुपर्यभ ॥ १६

कर्णश्चैव महेष्यासः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।  
 स गतः परमां सिद्धिं यदर्थं परितप्यसे ॥ १७  
 तं पश्य पुरुषव्याघ्रमादित्यतनयं विभो ।  
 स्वस्थानस्थं महाबाहो जहि शोकं नरपर्यभ ॥ १८  
 भ्रातृश्वान्यांस्तथा पश्य स्वपक्षाश्चैव पार्थिवान् ।  
 स्वं स्वं स्थानमनुप्राप्तान्व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ १९  
 अनुभूय पूर्वं त्वं कृच्छ्रमितःप्रभृति कौरव । -

C. 18. 102  
 B. 18. 3. 22  
 K. 18. 3. 23

13<sup>b</sup>. — <sup>b</sup>) K<sub>2</sub> स्त्र (for स). — K<sub>1-3</sub> D<sub>5, 8</sub> T<sub>4</sub>  
 ins. after 13<sup>ab</sup>: B<sub>2, 3</sub> after 12:

11\* भूयिष्ठं शुभकर्मा चः पूर्वं नरकमश्रुते ।

[ D<sub>2</sub> भूयिष्ठः. K<sub>2</sub> तु (for वः). K<sub>3</sub> D<sub>8</sub> निरयन्  
 (for नरकन्). D<sub>5</sub> T<sub>4</sub> स पूर्व नरकं ब्रजेत् (for the post.  
 half). ]

— K<sub>1-3</sub> D<sub>5</sub> cont.: D<sub>2, 8</sub> S ins. after 12:

12\* भूयिष्ठशुभकर्मा त्वमल्पं जिह्वं तवाच्युत ।

[ K<sub>1, 2</sub> भूयिष्ठं (for 'ष्ठ-). G<sub>3</sub> -कर्म ते (sic) (for -कर्मा  
 त्वम्). G<sub>2</sub> अल्पजिह्वं (for अल्पं जिह्वं). D<sub>8</sub> भवानव (for  
 तवाच्युत). K<sub>1, 2</sub> अल्पजिह्वं तवानव; D<sub>5, 6</sub> T<sub>1, 4</sub> G<sub>1, 2, 4</sub>  
 M<sub>5</sub> अल्पजिह्वं (D<sub>5, 6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>4</sub> 'जिह्व'तया (M<sub>4</sub> 'तया')च्युत  
 (G<sub>2</sub> 'तः') (for the post. half). ]

— <sup>c</sup>) K<sub>2</sub> वाम् (for त्वम्). K<sub>2</sub> D<sub>5, 9</sub> T<sub>2</sub> एव; K<sub>4</sub>  
 इव (for एवं). T<sub>2</sub> [क्षा]गमितो; T<sub>3</sub> क्रमितो (for न').  
 — <sup>d</sup>) K<sub>5</sub> श्रेयोर्थया (sic) (for 'र्थिना). B<sub>2</sub> तव; B<sub>3</sub>  
 सह; D<sub>2</sub> विभोः (for नृप). B<sub>2</sub> मया श्रेयोर्थिनामपि.

14 <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> उपचीर्णः; B<sub>3, 6</sub> D<sub>1</sub>: M<sub>5</sub> टपाचीर्णः; T<sub>3</sub>  
 G<sub>1, 2, 4</sub> टपचीर्णः; G<sub>3</sub> सौपचीर्णः; Cn (gloss: वञ्चितः)  
 टपचीर्णः (as in text). — <sup>c</sup>) B<sub>6</sub> हि; G<sub>4</sub> [ह]व (for  
 [ए]व). D<sub>5</sub> गतो; D<sub>6</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1, 2</sub> तदा; G<sub>4</sub> तथा (for  
 ततो). — <sup>d</sup>) K<sub>4</sub> संरष्टो; M<sub>5, 6</sub> दृष्टस्तु (for दर्शितो).  
 D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>2, 5</sub> M<sub>2, 8</sub> दृष्टस्तु नरकस्त्वया; D<sub>6</sub> T<sub>2, 4</sub> G<sub>1, 2, 4</sub>  
 M<sub>1</sub> दर्शितं (G<sub>1</sub> 'तो') नरकं ततः (T<sub>2</sub> G<sub>4</sub> 'व').

15 <sup>a</sup>) K<sub>1, 2</sub> D<sub>2, 9</sub> च (for [ए]व). K<sub>3</sub> पार्था (for  
 भीमस्). — <sup>b</sup>) K<sub>2, 5</sub> D<sub>8</sub> यथा पार्थो; K<sub>4</sub> राजानश्च  
 (for तथा पार्थो). K<sub>1</sub> अपि (for तथा). — <sup>c</sup>) D<sub>2</sub>  
 तथैव (for द्रौपदी). K<sub>1-3</sub> D<sub>5, 6, 8</sub> S (except T<sub>3</sub>)  
 तथैव (K<sub>3</sub> D<sub>3</sub> 'था च') द्रौपदी कृष्णा. — <sup>d</sup>) D<sub>9</sub> गता  
 (for गताः).

16 M<sub>1</sub> om. 16<sup>ab</sup>. — <sup>b</sup>) K<sub>3</sub> D<sub>3</sub> सर्वे च; K<sub>4</sub> D<sub>5, 6</sub>  
 S (except T<sub>3</sub>; M<sub>1</sub> om.) ते चापि (M<sub>5</sub> 'प-') (for  
 ते चैव). B<sub>1-2, 5, 6</sub> Dn D<sub>2, 8, 7</sub> T<sub>3</sub> कल्मपात् (for

किल्बि°). — <sup>c</sup>) K<sub>3</sub> B<sub>2</sub> (marg. as in text) G<sub>1, 5</sub> M  
 स्वपक्षाश्च (for 'क्षाश्च). K<sub>2</sub> ते; K<sub>5</sub> ने (for वे).  
 — <sup>d</sup>) D<sub>9</sub> निक्षिता (sic) (for निहता). K<sub>4, 5</sub> D<sub>1</sub>  
 पार्थिवैराहता रणे. — <sup>e</sup>) K<sub>3</sub> D<sub>8</sub> पूर्व; D<sub>9</sub> पुत्रैः (for  
 सर्वैः). K<sub>3</sub> D<sub>8</sub> G<sub>4</sub> M<sub>5</sub> -प्राप्तं (for -प्राप्तास्). — <sup>f</sup>)  
 D<sub>9</sub> om. तान्पश्य. K<sub>3</sub> पुरुषोत्तम; B<sub>1, 5, 6</sub> Dn D<sub>1, 2</sub>  
 4, 5, 7 T<sub>3</sub> भरतपर्यभ; D<sub>8</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1, 2</sub> च नरोत्तम (for पुरुष-  
 पर्यभ). T<sub>2</sub> तान्पश्यसि नरोत्तम; G<sub>1</sub> अपश्य च नरोत्तम  
 (sic); M<sub>1</sub> एहि पश्य नरोत्तम.

17 <sup>a</sup>) D<sub>9</sub> महेष्यास. K<sub>1</sub> कर्णश्चैव महीपः\*. — K<sub>1, 2</sub>  
 om. 17<sup>b</sup>-19<sup>a</sup>. — <sup>b</sup>) K<sub>5</sub> सर्वे (for सर्व-). K<sub>3</sub> D<sub>5, 6</sub>  
 8, 9 T<sub>1, 2, 4</sub> G<sub>1-4</sub> M<sub>1, 3-5</sub> सर्वास्त्रविदुषां वरः; G<sub>5</sub> M<sub>2</sub>  
 सर्वास्त्रविदुषां वरः. — D<sub>6</sub> 17<sup>ad</sup>. — <sup>c</sup>) G<sub>1</sub> सं- (for  
 स). — <sup>d</sup>) K<sub>4</sub> T<sub>1</sub> -तप्यते; B<sub>3</sub> -तप्यते; D<sub>5</sub> -तप्यसि  
 (for -तप्यसे).

18 K<sub>1, 2</sub> om. 18 (cf. v. l. 17). — <sup>a</sup>) D<sub>6</sub> T<sub>3, 4</sub>  
 G<sub>2</sub> त्वं (for तं). T<sub>1</sub> तं पश्य पुरुषेणैव. — <sup>b</sup>) T<sub>2</sub> विभुं  
 (for विभो). — <sup>c</sup>) D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3, 5</sub> M<sub>2-5</sub> स्वस्थानं (D<sub>5</sub>  
 'ने') च; D<sub>6</sub> T<sub>2, 4</sub> G<sub>1, 2, 4</sub> M<sub>1</sub> 'ने तं (G<sub>1</sub> तु); D<sub>9</sub> स्वं  
 स्थानं च (for स्वस्थानस्थं). D<sub>3</sub> T<sub>2, 4</sub> G<sub>1, 2, 4</sub> M<sub>1</sub> -बाहुं  
 (for -बाहो). — <sup>d</sup>) T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> लोकं (for शोकं). K<sub>3</sub> D<sub>9</sub>  
 ततो नृप; K<sub>4</sub> नरार्थिभिः; D<sub>5, 6</sub> T<sub>1, 2, 4</sub> G<sub>1-4</sub> M<sub>1, 3-5</sub>  
 ततो नृप; D<sub>8</sub> परंतप; G<sub>5</sub> M<sub>2</sub> तवानव (for नरपर्यभ).

19 K<sub>1, 2</sub> om. 19<sup>a</sup> (cf. v. l. 18). — <sup>a</sup>) T<sub>2</sub> G<sub>1, 2, 4</sub>  
 M<sub>1</sub> पुत्रांस् (for चान्यांस्). — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> corrupt; G<sub>5</sub>  
 M स्वपक्षाश्च (for 'क्षाश्च). — <sup>c</sup>) K<sub>5</sub> स्वे सत्; D<sub>4</sub>  
 स्वयं; D<sub>9</sub> स्वस्व- (for स्वं स्वं). K<sub>1, 2</sub> D<sub>9</sub> G<sub>3</sub> -प्राप्ता;  
 T<sub>1</sub> -प्राप्तं (for -प्राप्तान्). — <sup>d</sup>) T<sub>2</sub> M<sub>1, 2</sub> च्येतु ते; G<sub>3</sub>  
 वै ततो (for च्येतु ते). T<sub>2</sub> मनसो (for मां). K<sub>1</sub>  
 corrupt; B<sub>6</sub> च्येतु ते मानसोद्धतः.

20 <sup>a</sup>) Hypermetric. K<sub>2</sub> [क्षा]दितः कृच्छ्रम्; K<sub>3</sub>  
 D<sub>8</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> पूर्वं कृच्छ्रं त्वम्; D<sub>9</sub> पूर्वकृच्छ्रं त्वम्; G<sub>5</sub> M<sub>2</sub>  
 च तत्कृच्छ्रम्; M<sub>3, 4</sub> पूर्वं तत्कृ (M<sub>3</sub> तं कृ) च्यम् (for पूर्वं

विहरस्व मया सार्धं गतशोको निरामयः ॥ २०  
 कर्मणां तात पुण्यानां जितानां तपसा स्वयम् ।  
 दानानां च महाबाहो फलं प्राप्नुहि पाण्डव ॥ २१  
 अद्य त्वां देवगन्धर्वा दिव्याश्चाप्सरसो दिवि ।  
 उपसेवन्तु कल्याणं विरजोम्बरवाससः ॥ २२  
 राजसूयजिताल्लोकानश्वमेधाभिवर्धितान् ।  
 प्राप्नुहि त्वं महाबाहो तपसश्च फलं महत् ॥ २३  
 उपर्युपरि राज्ञां हि तव लोका युधिष्ठिर ।

हरिश्चन्द्रसमाः पार्थ वेषु त्वं विहरिष्यसि ॥ २४  
 मान्धाता यत्र राजर्षिर्यत्र राजा भगीरथः ।  
 दौःपन्तिर्यत्र भरतस्तत्र त्वं विहरिष्यसि ॥ २५  
 एषा देवनदी पुण्या पार्थ त्रैलोक्यपावनी ।  
 आकाशगङ्गा राजेन्द्र तत्रामुत्य गमिष्यसि ॥ २६  
 अत्र स्नातस्य ते भावो मानुषो विगमिष्यति ।  
 गतशोको निरायासो मुक्तवरो भविष्यसि ॥ २७  
 एवं ब्रुवति देवेन्द्रे कौरवेन्द्रं युधिष्ठिरम् ।

त्वं कृच्छ्रम्). K<sub>1</sub> corrupt; B Dn D<sub>1-4,7</sub> T<sub>8</sub> कृच्छ्रे  
 पूर्वं चानुभूय; D<sub>9</sub> अनुभूय स्वकृच्छ्रंतिम् (sic). — <sup>b</sup>) K<sub>8</sub>  
 यत्तः; K<sub>8</sub> D<sub>9</sub> ततः (for हतः). K<sub>1</sub> तै कर्मरिव \* \* \* .  
 — <sup>c</sup>) G<sub>1</sub> यथा (for मया). — <sup>d</sup>) K<sub>1-3</sub> D<sub>8</sub> वीतशोको  
 (for गत). K<sub>8</sub> गतशोके निरामयः (sic).

21 <sup>a</sup>) Dn<sub>1</sub> G<sub>3-5</sub> M<sub>2</sub> ३ कर्मणा (for 'णां). D<sub>8</sub>  
 T<sub>2,4</sub> G<sub>1,2</sub> M<sub>1</sub> तव (for तात). G<sub>3,5</sub> M<sub>2-5</sub> पुण्यानि  
 (for 'नां). — <sup>b</sup>) K<sub>2</sub> कृतानां; D<sub>3</sub> ज्ञानानां; T<sub>8</sub>  
 जहानां (sic); G<sub>5</sub> M<sub>2-5</sub> जातानि (for जितानां). K<sub>1</sub>  
 कृतानां तपसां सु[स्व]थं; K<sub>8</sub> D<sub>9</sub> ज्ञाना(D<sub>9</sub> 'ति)नां तपसः  
 स्वयं; D<sub>5,6</sub> T<sub>2,4</sub> G<sub>1,2,4</sub> M<sub>1</sub> ज्ञानानां तपसां तथा (D<sub>2</sub>  
 च यत्; T<sub>2</sub> तदा); T<sub>1</sub> चीर्णानां तपसां च यत्; G<sub>3</sub>  
 जातानि तपसा च यत्. — <sup>c</sup>) D<sub>5,6</sub> T<sub>1,2,4</sub> G<sub>1-3,5</sub> M  
 महाभाग (for 'बाहो). — K<sub>8</sub> B<sub>1,4-6</sub> D<sub>1,7</sub> om. (hapl.)  
 21<sup>c</sup>-23<sup>c</sup>. — <sup>d</sup>) D<sub>9</sub> बामुहि; T<sub>8</sub> प्राप्नुहि (for प्राप्नुहि).  
 K<sub>4</sub> Dn D<sub>1-3</sub> T<sub>1</sub> पार्थिव (for पाण्डव). K<sub>1,3</sub> फलमा-  
 मुहि भारत; B<sub>2</sub> तपसश्च फलं महत्; B<sub>3</sub> तपसः फलमा-  
 मुहि; G<sub>8</sub> फलं प्राप्य हि पाण्डवाः.

22 K<sub>8</sub> B<sub>1,4-6</sub> D<sub>1,7</sub> om. 22 (cf. v. l. 21). — <sup>a</sup>)  
 D<sub>9</sub> अस्य; G<sub>8</sub> सिद्धास (for अद्य). K<sub>1,2</sub> D<sub>8</sub> T<sub>8</sub> G<sub>1,5</sub>  
 M<sub>1,2,4,5</sub> स्वा (for त्वां). — <sup>b</sup>) K<sub>8</sub> दैव्याश्; M<sub>1</sub>  
 दिव्यश् (for दिव्याश्). T<sub>8</sub> [s]पि वा; M<sub>5</sub> भुवि (for  
 दिवि). — <sup>c</sup>) B<sub>2,8</sub> T<sub>1</sub> G<sub>1,8</sub> ५ M कल्याण्यो (B<sub>8</sub> 'जौ);  
 D<sub>8,9</sub> 'ण (for 'णं). K<sub>1</sub> उपसेवंत कल्याण; D<sub>5,6</sub> T<sub>4</sub>  
 G<sub>2,4</sub> 'सेव्यंतु कल्याण्यो; T<sub>8</sub> 'सेव्यंति कल्याण्यो (sic).  
 — <sup>d</sup>) K<sub>3</sub> D<sub>8,9</sub> 'वाससं; K<sub>4</sub> Dn D<sub>1-3</sub> 'भूषणाः (for  
 'वाससः).

23 K<sub>8</sub> B<sub>1,4-6</sub> D<sub>1,7</sub> om. 23<sup>abc</sup> (cf. v. l. 21).  
 B<sub>2,8</sub> om. 23. — <sup>a</sup>) K<sub>8</sub> राजन्स्वं (for राजसूय-). T<sub>2</sub>  
 'कृतालं (for 'जितालं). G<sub>3,4</sub> राजसूयजितालं लोकान्.  
 — <sup>b</sup>) K<sub>4</sub> अयमेवासि तद्धिधान्; Dn D<sub>1-3</sub> स्वयमेवासि  
 ऋद्धितान्; D<sub>5,6</sub> अश्वमेधाभिवर्णितान्; D<sub>8</sub> 'दिवर्धितान्;

T<sub>3</sub> 'दिवर्धितान्; G<sub>3</sub> 'भिवर्धितान्. — <sup>c</sup>) G<sub>1</sub> प्राप्यसि  
 (for प्राप्नुहि). — <sup>d</sup>) B<sub>2</sub> महत्फलं (by transp.); Dn  
 D<sub>2-4,7,8</sub> महाफलं. M<sub>1</sub> विषया विदिमानुयाः.

24 <sup>a</sup>) K<sub>8</sub> D<sub>8</sub> तु; D<sub>1,6</sub> S (except T<sub>2</sub>) वं (for  
 हि). — T<sub>1</sub> om. 24<sup>c</sup>-25<sup>c</sup>. — <sup>c</sup>) K<sub>2</sub> D<sub>8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1,2,4</sub>  
 M<sub>1</sub> 'समः (for 'समाः). B<sub>3</sub> तात (for पार्थ). — <sup>d</sup>)  
 K<sub>3</sub> D<sub>3,9</sub> तेषु; G<sub>1</sub> येषां (for वेषु). D<sub>1,5,9</sub> T<sub>2,4</sub> G  
 M<sub>2-5</sub> विचरिष्यसि (for विह').

25 T<sub>1</sub> om 25 (cf. v. l. 24). K<sub>1,2</sub> om. (hapl.)  
 25. — <sup>a</sup>) B<sub>2</sub> चैव (for यत्र). — <sup>c</sup>) K<sub>1</sub> (marg. as  
 in text) Dn दौष्यंतिद्; K<sub>8</sub> B<sub>2</sub> दौष्यंतिद् (for दौःप-  
 न्तिद्). K<sub>8</sub> D<sub>3,9</sub> भरतश्च गतो यत्र; D<sub>1,6</sub> T<sub>2,4</sub> G M  
 दौष्यं (T<sub>2</sub> G<sub>1</sub> M<sub>1,2</sub> : 'पं')तिर्भरतो यत्र. — <sup>d</sup>) D<sub>1,5,9</sub>  
 T<sub>1</sub> G M<sub>2,4,5</sub> विचरिष्यसि (for विह').

26 T<sub>1</sub> om. 26 (cf. v. l. 24). T<sub>4</sub> om. 26<sup>ab</sup>. M<sub>3</sub>  
 om. from 26 up to the end of this adhy. — <sup>ab</sup>)  
 G<sub>2</sub> येषा; G<sub>3</sub> एका (for एषा). D<sub>4</sub> देवो (for देव-).  
 K<sub>3</sub> D<sub>8</sub> transp. पुण्या and पार्थ. K<sub>1</sub> चैव (for पुण्या).  
 T<sub>2</sub> एषा पुण्या देवनदी (for 26<sup>a</sup>). K<sub>8</sub> पार्थस्य (for  
 पार्थ). B<sub>2</sub> भाविनी; G<sub>1</sub> पाविनी (for पावनी). — D<sub>3</sub>  
 om. (? hapl.) 26<sup>d</sup>-28<sup>d</sup>. G<sub>1</sub> om. 26<sup>d</sup>. — <sup>d</sup>) K<sub>2</sub>  
 अत्यामुत्य गमिष्यसि.

27 D<sub>8</sub> M<sub>3</sub> om. 27 (cf. v. l. 26). D<sub>3</sub> om.  
 27. D<sub>2</sub> T<sub>1,2,4</sub> G M<sub>1-4</sub> read 27 after 30. — <sup>a</sup>) B<sub>1</sub>  
 D<sub>8</sub> तत्र (for अत्र). K<sub>4</sub> ज्ञोते हि; K<sub>5</sub> [अ]ज्ज्ञोते हि;  
 D<sub>1</sub> ज्ञातो हि (for ज्ञातस्य). B<sub>1,5,6</sub> Dn D<sub>2,4,7</sub> T<sub>8</sub>  
 भावस्ते (by transp.); T<sub>4</sub> G<sub>1,3</sub> ते देहो (G<sub>1</sub> 'वो).  
 — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> G<sub>5</sub> M<sub>1-4</sub> मानुष्यो (for 'पो). K<sub>2</sub> G<sub>1,5</sub> M<sub>2</sub>  
 [s]पि; D<sub>3</sub> T<sub>1</sub> G<sub>8</sub> [s]प-; T<sub>2,4</sub> G<sub>2</sub> [s]थ; G<sub>3</sub>  
 [s]ति- (for वि-). K<sub>4,5</sub> मानुषो (K<sub>2</sub> 'व्यो) विगलि-  
 ष्यति (K<sub>5</sub> 'सि). — <sup>c</sup>) M<sub>1</sub> न तु (for गत-). — <sup>d</sup>)  
 B<sub>2</sub> गतसंज्ञो; D<sub>2</sub> T<sub>1,2</sub> G<sub>1,2-5</sub> M<sub>1-4</sub> सु(T<sub>1</sub> त्य)कसंगो;

धर्मो विग्रहवान्साक्षादुवाच सुतमात्मनः ॥ २८  
 भो भो राजन्महाप्राज्ञ प्रीतोऽस्मि तव पुत्रक ।  
 मद्भक्त्या सत्यवाक्येन क्षमया च दमेन च ॥ २९  
 एषा तृतीया जिज्ञासा तव राजन्कृता मया ।  
 न शक्यसे चालयितुं स्वभावात्पार्थ हेतुभिः ॥ ३०  
 पूर्वं परीक्षितो हि त्वमासीद्वैतवर्नं प्रति ।  
 अरणीसहितस्यार्थे तच्च निस्तीर्णवानसि ॥ ३१  
 सोदर्येषु विनष्टेषु द्रौपद्यां तत्र भारत ।

श्वरूपधारिणा पुत्र पुनस्त्वं मे परीक्षितः ॥ ३२  
 इदं तृतीयं भ्रातृणामर्थं यत्स्थातुमिच्छसि ।  
 विशुद्धोऽसि महाभाग सुखी विगतकल्मषः ॥ ३३  
 न च ते भ्रातरः पार्थ नरकस्था विशां पते ।  
 मायैषा देवराजेन महेन्द्रेण प्रयोजिता ॥ ३४  
 अवश्यं नरकस्तात द्रष्टव्यः सर्वराजभिः ।  
 ततस्त्वया प्राप्तमिदं मुहूर्तं दुःखमुत्तमम् ॥ ३५  
 न सव्यसाची भीमो वा यमौ वा पुरुषर्षभौ ।

C. 18. 118  
 B. 18. 3. 39  
 K. 18. 3. 39

T<sub>1</sub> G<sub>2</sub> 'नोको (for 'वैरो). M<sub>1</sub> भविष्यति (for 'सि).

23 M<sub>2</sub> om. 28; D<sub>2</sub> om. 28<sup>a</sup> (for both, cf. v. l. 26). T<sub>1</sub> om. 28<sup>a</sup>. G<sub>1</sub> om. 28<sup>a</sup>. — <sup>a</sup>) K<sub>2</sub> देवेन्द्र; T<sub>2</sub> देवेशे; G<sub>2</sub> राजेंद्र (for देवेन्द्रे). — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> राजानं तं (for कौरवेन्द्रं). — <sup>c</sup>) G<sub>1</sub> [जा]संतम् (sic) (for सुतम्).

29 M<sub>2</sub> om. 29 (cf. v. l. 26). — <sup>a</sup>) K<sub>1,2</sub> महा-  
 राज; D<sub>2</sub> सुप्राज्ञ (submetric) (for महाप्राज्ञ). — <sup>b</sup>)  
 K<sub>2</sub> [स]हं (for सस्मि). G<sub>1</sub> मम (for तव). K<sub>1,5</sub>  
 D<sub>1</sub> भारत (for पुत्रक). — G<sub>2</sub> om. 29<sup>c</sup>-30<sup>b</sup>. — <sup>c</sup>)  
 K<sub>2</sub> T<sub>2</sub> सद्- (for नद्-). K<sub>2</sub> -भक्तः; D<sub>2</sub> -भक्ता (for  
 -भक्त्या). K<sub>2</sub> सम- (for सत्य-). D<sub>2</sub> -वाक्यैश्च (for  
 -वाक्येन). — <sup>d</sup>) D<sub>2,6</sub> T<sub>1,2,4</sub> G<sub>1,2,4,5</sub> M<sub>1-3</sub> दमेन  
 (for क्षमया).

30 M<sub>2</sub> om. 30 (cf. v. l. 26). G<sub>2</sub> om. 30<sup>a</sup> (cf.  
 v. l. 29). — <sup>a</sup>) K<sub>2</sub> तृतीय-; G<sub>1</sub> 'चं (for 'या).  
 — <sup>b</sup>) K<sub>2</sub> transp. तव and राजन्. K<sub>1,2</sub> त्वयि राज-  
 न्मया कृता. — <sup>c</sup>) G<sub>2</sub> शक्यते. — <sup>d</sup>) B<sub>1</sub> partly  
 damaged. D<sub>2</sub> स्वभावाद्. B<sub>1,2,6</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2-4</sub> T<sub>2</sub>  
 हेतुतः (for 'भिः). K<sub>1,5</sub> D<sub>1</sub> स्वभावात्त्वं हि पार्थिव; T<sub>1</sub>  
 'वैभावहेतुभिः; G<sub>2</sub> स्वभावायांय हेतुभिः. — After 30,  
 D<sub>2</sub> T<sub>1,2,4</sub> G<sub>1</sub> M<sub>1-3</sub> read 27.

31 M<sub>2</sub> om. 31 (cf. v. l. 26). — <sup>a</sup>) K<sub>2</sub> मे;  
 K<sub>1,5</sub> D<sub>2,6,8</sub> T<sub>1,2,4</sub> G<sub>1</sub> M<sub>2-4</sub> [स]सि (for हि). M<sub>1</sub>  
 स्वाम् (for त्वम्). — <sup>b</sup>) M<sub>1</sub> partly damaged. K<sub>1,2</sub>  
 D<sub>2</sub> G<sub>1,2,5</sub> M<sub>2-3</sub> आसीद्; D<sub>2,6</sub> T<sub>1,4</sub> G<sub>2,4</sub> मया (for  
 आसीद् as in M<sub>2</sub> only). K<sub>2</sub> B D<sub>1</sub> आसीद्वैतवने मया  
 (K<sub>2</sub> पुरा; B<sub>1,2,6</sub> तदा); K<sub>1,5</sub> D<sub>n</sub> D<sub>1-4,8</sub> T<sub>2,3</sub> तत्र  
 द्वै (D<sub>n</sub> D<sub>2,4</sub> T<sub>2</sub> प्रभ्राद्वै-; D<sub>2</sub> T<sub>2</sub> प्रभ्राद्वै) तवने मया.  
 — 31<sup>a</sup> damaged in M<sub>2</sub>. — <sup>c</sup>) K<sub>2</sub> अरणी-; T<sub>2</sub>  
 अरशी- (for 'णी-). — <sup>d</sup>) K<sub>2</sub> तत्र; D<sub>2</sub> तं च (for

तच्च). G<sub>2</sub> तं च विस्तीर्णवानसि; M<sub>2</sub> तच्च निस्तीर्य-  
 वानसि.

32 M<sub>2</sub> om. 32 (cf. v. l. 26). — <sup>a</sup>) B<sub>2</sub> सोदरेपु;  
 D<sub>1</sub> सोदर्येषु (for सो). G<sub>2</sub> निविष्टेषु; M<sub>1</sub> विमुक्तेषु  
 (for विनष्टेषु). K<sub>1,2</sub> सोदरेपु च सर्वेषु; D<sub>2</sub> सोदर्येषु  
 विनिष्टेषु (sic). — <sup>b</sup>) K<sub>2</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2-4,7</sub> G<sub>2</sub> M<sub>2,4</sub> द्रौप-  
 द्याद्; D<sub>n</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> 'द्या (for 'द्यां). K<sub>2</sub> B<sub>2</sub> D<sub>2,6,8,9</sub>  
 T<sub>1,2,4</sub> G<sub>1</sub> M<sub>2-4</sub> चैव (for तत्र). K<sub>1,5</sub> द्रौपद्यां चै (K<sub>2</sub>  
 'द्या चै)व भारत; M<sub>1</sub> द्रौपद्यां च पुनस्त्विव. — T<sub>1</sub> om.  
 32<sup>a</sup>. — <sup>c</sup>) K<sub>2,5</sub> B<sub>2</sub> D<sub>2,6,9</sub> G<sub>2</sub> स्वरूप-; G<sub>1</sub> श्वारूप-  
 (for श्व\*). K<sub>2</sub> -धारिणा (for -धारिणा). K<sub>2</sub> D<sub>2,9</sub>  
 चैव; B<sub>2</sub> D<sub>n</sub> तत्र; M<sub>2</sub> पार्थ (for पुत्र). — <sup>d</sup>) D<sub>n</sub>  
 पुत्र त्वं; M<sub>1</sub> द्वितीयं (for पुनस्त्वं). K<sub>1,5</sub> D<sub>1</sub> हि  
 (for मे).

33 M<sub>2</sub> om. 33 (cf. v. l. 26). 33<sup>a</sup> is damaged  
 in M<sub>1</sub>. — <sup>a</sup>) D<sub>n</sub> D<sub>2-4</sub> इमं (for इदं). — <sup>b</sup>) K<sub>2</sub>  
 अर्थवत्; D<sub>2</sub> T<sub>1,2,5</sub> G<sub>1,2,5</sub> M<sub>2-4</sub> अर्थे ह (D<sub>2</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1,2</sub>  
 हि; T<sub>1</sub> यः); T<sub>2</sub> मध्ये यत्; G<sub>1</sub> corrupt (for अर्थे  
 यत्). K<sub>2</sub> अर्हसि; G<sub>1</sub> इच्छति (for 'सि). — <sup>c</sup>) G<sub>2</sub>  
 हि (for ससि). — <sup>d</sup>) K<sub>2</sub> स्वर्गा (sic); D<sub>2</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2</sub>  
 सुखं (for सुखी).

34 M<sub>2</sub> om. 34 (cf. v. l. 26). — <sup>a</sup>) D<sub>2,6</sub> T<sub>1</sub>  
 2,4 G<sub>1</sub> M<sub>1-3</sub> पंच (for पार्थ). — <sup>b</sup>) K<sub>1,2</sub> B<sub>1,4-8</sub> D<sub>n</sub>  
 D<sub>2-4,7</sub> T<sub>2</sub> नरकार्हा (for 'कस्था). — <sup>c</sup>) K<sub>1,2</sub> प्रद-  
 जिता (for प्रयोजिता).

35 M<sub>2</sub> om. 35 (cf. v. l. 26). K<sub>1,2</sub> om. 35<sup>a</sup>.  
 35<sup>a</sup> is damaged in M<sub>1</sub>. — <sup>a</sup>) B<sub>2</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2-4</sub> T<sub>2</sub>  
 नरकास्; D<sub>2,6</sub> T<sub>1,2,4</sub> G<sub>1</sub> M<sub>2-3</sub> नरकं (for 'कस्). — <sup>b</sup>)  
 B<sub>2,5</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2-8</sub> T<sub>2</sub> G<sub>1</sub> M<sub>2-3</sub> द्रष्टव्यं (B<sub>2</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2-4</sub> T<sub>2</sub>  
 'च्याः) (for 'द्यः). — <sup>c</sup>) K<sub>2</sub> एवं; B<sub>2</sub> अतस् (for  
 ततस्). — <sup>d</sup>) M<sub>1</sub> मुहूर्तं स्वधियोत्तमं.



कर्णो वा सत्यवाक्शूरो नरकार्हाथिंरं नृप ॥ ३६  
 न कृष्णा राजपुत्री च नरकार्हा युधिष्ठिर ।  
 एह्येहि भरतश्रेष्ठ पश्य गङ्गां त्रिलोक्याम् ॥ ३७  
 एवमुक्तः स राजर्षिस्त्व पूर्वापितामहः ।  
 जगाम सह धर्मेण सर्वैश्च त्रिदशालयैः ॥ ३८  
 गङ्गां देवनदीं पुण्यां पावनीमृषिसंस्तुताम् ।

अवगाह्य तु तां राजा तनुं तत्याज मानुषीम् ॥ ३९  
 ततो दिव्यवपुर्भूत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।  
 निर्वैरो गतसंतापो जले तस्मिन्समापुतः ॥ ४०  
 ततो ययौ वृतो देवैः कुरुराजो युधिष्ठिरः ।  
 धर्मेण सहितो धीमान्स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते स्वर्गारोहणपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

36 Ms om. 36 (cf. v. l. 26). —<sup>a</sup>) D<sub>8</sub> T<sub>1</sub>. 2. 4  
 G<sub>1-3</sub>. 5 M<sub>1-4</sub> सत्यसाची भीमसेनो ( T<sub>1</sub> G<sub>8</sub> स भीमो वा ).  
 —<sup>b</sup>) D<sub>5</sub>. 6 T<sub>1</sub>. 2. 4 G M<sub>2-4</sub> यमौ वा ( D<sub>3</sub> T<sub>1</sub> G<sub>1</sub>. 2. 4  
 तौ ) सुकृमारकौ; M<sub>1</sub> न यमौ सुकृमारकौ. —<sup>c</sup>) K<sub>1</sub>. 4. 5  
 D<sub>1</sub>. 5 G<sub>4</sub> सत्यवाक् (for °वाक्). D<sub>9</sub> -परो (for शूरो).  
 —<sup>d</sup>) K<sub>5</sub> नरकार्हा; D<sub>1</sub> °हृश (for °र्हाश). K<sub>1</sub> विभो;  
 D<sub>8</sub> नृपः; T<sub>2</sub>. 4 G<sub>2</sub>. 5 M<sub>2-4</sub> न च (for नृप). T<sub>1</sub>  
 निरयार्हा न ते नृपः; M<sub>1</sub> नरकार्हा महातपाः.

37 Ms om. 37 (cf. v. l. 26). —<sup>a</sup>) T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>. 4  
 सा (for न). K<sub>8</sub> वा; T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> न (for च). —<sup>b</sup>)  
 K<sub>5</sub> नरकार्हा; D<sub>9</sub> नरकस्या (for °कार्हा). Bom. ed.  
 कथंचन (for युधिष्ठिर). — D<sub>3</sub> reads 37<sup>ad</sup> on marg.  
 —<sup>c</sup>) D<sub>9</sub> भारत- (for भरत-). —<sup>d</sup>) D<sub>3</sub>. 6 T<sub>2</sub>. 4 चेमां  
 (for गङ्गां). T<sub>1</sub> G M<sub>2-4</sub> पश्य चेमां त्रि (G<sub>3</sub> चैनां त्रि)-  
 लोक्यां (M<sub>8</sub> °गाः); M<sub>1</sub> पश्य लोकान्दिवौकसां.

38 Ms om. 38 (cf. v. l. 26). D<sub>3</sub> om. 38<sup>1</sup>-39<sup>b</sup>.  
 Before 38, D<sub>5</sub>. 6. 9 S (Ms om.) ins. वैशंपायन उवाच.  
 —<sup>a</sup>) K<sub>1</sub>. 2 T<sub>3</sub> तु (for स). —<sup>b</sup>) D<sub>8</sub> पुत्र (for  
 पूर्व-). — After 38<sup>ab</sup>, M<sub>1</sub> ins.:

13\* महागुरोश्च शुश्रूषा वेदान्तश्र[°नां श्र]वणं तथा ।  
 पूजिते ब्रह्मविच्छ्रेष्ठैः स्वगृहे शिवलिङ्गके ।  
 मद्देशजानां न दान्तं शिवादाधिक्यबुद्धिता ।  
 स्वायंभुवादात्रयादौ (sic) भवेत्त्व वरादिह ।  
 अस्मादाधिक्यबुद्धिश्चेदनाय नृणां ह सा (sic) । [5]  
 मद्देशजानां सर्वेषां मास्तु सा त्वदनुग्रहात् ।  
 इत्युक्त्वा धर्ममुद्दिश्य महान्तं नरमादरात् ।  
 उवाच किंचिदुद्दिश्य त्वादशा तु जनाधिप ।

— Before 38<sup>d</sup>, M<sub>1</sub> ins. युधिष्ठिरः. —<sup>d</sup>) K<sub>2-5</sub> B<sub>1-3</sub>  
 D<sub>n</sub> D<sub>1</sub>. 2. 4. 5. 7. 8 T<sub>1</sub>. 3 G<sub>4</sub> M<sub>3</sub> त्रिदिवाल्यैः (for °दशा-  
 ल्यैः).

39 Ms om. 39 (cf. v. l. 26). D<sub>3</sub> om. 39<sup>ab</sup> (cf.  
 v. l. 38). —<sup>a</sup>) D<sub>8</sub> स्नातुं (for पुण्यां). —<sup>b</sup>) K<sub>8</sub>  
 तां स्नातुम्; K<sub>4</sub> धावनीम्; D<sub>8</sub> तां शुभाम्; T<sub>3</sub> M<sub>4</sub>  
 पावनाम् (for °नीम्). K<sub>5</sub> -संयुतां; M<sub>2</sub> (sup. lin.)  
 -संस्कृतां (for -संस्तुताम्). G<sub>4</sub> पावनीं मणिसंस्कृतां. — D<sub>3</sub>  
 reads 39<sup>c</sup>-41<sup>b</sup> on marg. —<sup>c</sup>) K<sub>5</sub> D<sub>5</sub>. 6 T<sub>4</sub> G<sub>2</sub>. 3 स  
 तां; B<sub>1</sub>. 2. 5. 6 D<sub>n</sub> D<sub>2-4</sub>. 7 T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>. 8 ततो (for तु तां).  
 G<sub>3</sub> राज- (for राजा). —<sup>d</sup>) D<sub>9</sub> तत्याज मानुषीं तनुं.

40 Ms om. 40 (cf. v. l. 26). D<sub>3</sub> reads 40 on  
 marg. —<sup>a</sup>) K<sub>1</sub> -वसुरुपा (for -वपुर्भूत्वा). B<sub>3</sub> धृत्वा  
 (for भूत्वा). — K<sub>1</sub>. 2 M<sub>1</sub> om. (hapl.) 40<sup>c</sup>-41<sup>b</sup>. —<sup>d</sup>)  
 D<sub>9</sub> जीवे तस्मिन्समापुतं.

41 Ms om. 41 (cf. v. l. 26). K<sub>1</sub>. 2 M<sub>1</sub> om.  
 41<sup>ab</sup> (cf. v. l. 40). D<sub>3</sub> reads 41<sup>ab</sup> on marg.  
 —<sup>a</sup>) D<sub>5</sub>. 6 T<sub>1</sub>. 4 G<sub>2-4</sub> वृतो ययौ (by transp.). K<sub>2</sub>  
 D<sub>8</sub>. 9 ययौ परिवृ (D<sub>9</sub> °सृ)तो देवैः. —<sup>b</sup>) B<sub>1</sub> महामतिः  
 (for युधिष्ठिरः). —<sup>c</sup>) D<sub>3</sub> राजन् (for धीमान्).  
 —<sup>d</sup>) K<sub>2</sub> महात्मभिः; T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> मनीषिभिः (for मह-  
 र्षिभिः). — After 41, N (except D<sub>5</sub>. 6) T<sub>3</sub> ins.:

14\* यत्र ते पुरुषव्याघ्राः शूरा विगतमन्वयः ।  
 पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च स्वानि स्थानानि भेजिरे ।

[ ( L. 1 ) K<sub>5</sub> -व्याघ्र (for -व्याघ्राः). K<sub>4</sub>. 5 D<sub>8</sub> स्थिता  
 (for शूरा). B<sub>1</sub> -कर्मपाः (for -मन्वयः). — ( L. 2 )  
 K<sub>5</sub> धार्तराष्ट्राश्च (for °ष्ट्राश्च). K<sub>2</sub> स्थानानि स्वानि भेजिरे  
 (for the post. half) . ]

Colophon om. in Ms. — Adhy. name : K<sub>1</sub>. 2 धर्म-  
 संदेशः; D<sub>9</sub> युधिष्ठिरस्वर्गागमनं. — Adhy. no. (figures,  
 words or both) : K<sub>2</sub> 4; K<sub>4</sub>. 5 B<sub>5</sub> D<sub>n</sub> D<sub>3-6</sub> S ( Ms  
 om ) 3 ( as in text ). — Śloka no. : K<sub>4</sub> 22; K<sub>5</sub>  
 43; D<sub>9</sub> 45.

४

वैशंपायन उवाच ।

ततो युधिष्ठिरो राजा देवैः सर्पिमरुद्गणैः ।

पूज्यमानो ययौ तत्र यत्र ते कुरुपुंगवाः ॥ १

ददर्श तत्र गोविन्दं ब्राह्मेण वपुषान्वितम् ।

तेनैव दृष्टपूर्वेण सादृश्येनोपवृत्तितम् ॥ २

दीप्यमानं स्ववपुषा दिव्यैरस्त्रैरुपस्थितम् ।

चक्रप्रभृतिभिर्घोरैर्दिव्यैः पुरुषविग्रहैः ।

उपास्यमानं वीरेण फल्गुनेन सुवर्चसा ॥ ३

अपरस्मिन्नथोद्देशे कर्णं शस्त्रभृतां वरम् ।

द्वादशादित्यसहितं ददर्श कुरुनन्दनः ॥ ४

अथापरस्मिन्नुद्देशे मरुद्गणवृत्तं प्रभुम् ।

भीमसेनमथापश्यत्तेनैव वपुषान्वितम् ॥ ५

अश्विनोस्तु तथा स्थाने दीप्यमानौ स्वतेजसा ।

नकुलं सहदेवं च ददर्श कुरुनन्दनः ॥ ६

C. 18. 133  
B. 18. 4. 9  
K. 18. 4. 9

1 <sup>δ</sup>) Ks D. 5 : T; G: मरुद्; K1. 2 D1 अथ (for सर्पिः). — °) B: 2 : 1. 6 Dn D2-1. 1 T: स्तूयमानो (for पूज्य').

2 D: 5 S (except T2) om. 2<sup>ab</sup>. — <sup>δ</sup>) D: ब्राह्मेण (for ब्राह्मेण). — °) G: M1. 2 : तेन वै (M1 सं.) (for तेनैव). G: [अ]दृष्ट- (for दृष्ट-). — <sup>δ</sup>) B (except B: 2) Dn D2-1 S एव; D1 उत (for उप-). D: T2. 4 G1. 2. 5 M -पूजितः (M: 'तं'); G: -सूचितः (for 'तम्'). K2 यत्र ते कुरुपुंगवाः; K: सादृश्ये तां न सूचितं.

3 <sup>a</sup>) D: T: दीप्यमानः (for 'मानं'). K1 reads from स्ववपुषा up to उपास्यमानं (in 3<sup>e</sup>) on marg. K1. 2. 2 म (for स्त्र-). — K: reads 3<sup>δ</sup> twice. — <sup>δ</sup>) G: वरम् (for अरम्). D: T2. 4 G1. 2. 4 उपासितं (D: T: 'तः') (for उपस्थितम्). D: दिव्यास्त्रैरुपस्थितं. — <sup>δ</sup>) D: G: द्रकः (for चक्र-). K: D: दिव्यैः शुभैः (for घोरैर्दिव्यैः). — °) K1 उपास्यमाणं; K: 'मानो'; D: 'मान' (for 'मानं'). D: 5 T2. 4 G M वि (M: जि) ष्युं च; T1 मनतं (for वीरेण). — <sup>δ</sup>) K1. 2 फल्गुनेन. D: 5 S (except T2) फल्गुने च सुवर्चसं. — After 3, N (except D: 5) T2 ins.:

15\* तथास्वरूपं कान्तेयो द्रुमं मधुमूदनम् ।

तासुर्भौ पुरुषव्याघ्रौ मधुद्रीक्ष्य युधिष्ठिरम् ।

यथावत्प्रतिपेदात् पूजया देवपूजितौ ।

[ (L. 1) K1-3 D2. 6 -रुं दि (for -स्वरूपं). K: यथास्वरूपं कान्तेयं (for the prior half). K1-3 B: (marg.) D2. 6 द्रुमं ब्रानं नरं (for the post. half). — (L. 2) K: B2-1 Dn: D: मधुद्रीक्ष्य; D: मधुद्रीक्षा (for 'द्रीक्ष्य'). — (L. 3) K: B2. 4 D2. 6 यथाई (for 'यत्'). K1 यथाई प्रतिपदानि (sic); K2. 5 यथाई प्रतिपदस्तां (K: 'पेदी तां'); Dn यथावत्प्रतिपेदे (for the prior half). K: D: लोकः (for देव-). ]

On the other hand, G: ins. after 3:

16\* ददर्श राजा धर्मात्मा कुरुवंशायशस्करः ।

4 K: transp. 4 and 5. — <sup>a</sup>) K2 तथा देशे; K: D: पुनः स्थाने; K1 Dn2 D2 G: M2-5 तथोद्देशे; D: G: तदा देशे; D: 5 T2. 4 G1-3 M1 ततो देशे (for अयोद्देशे). K: अत्र रश्मिस्तथोद्देशे (sic); D: अपरस्मिन्पुनः स्थाने; T1 अथ तस्मिन्समुद्देशे. — <sup>δ</sup>) K: वरः (for वरम्). — K: reads 4<sup>δ</sup> on marg. — °) K: D: -संकाशं; B1. 2. 5 Dn D2. 2. 7 T1. 3 G2. 4 M: -मदशं (for -सहितं). — <sup>a</sup>) K1. 5 D: -नन्दन (for 'न:').

5 K2 transp. 4 and 5. — <sup>a</sup>) K: D: T2. 4 G1. 2. 4. 5 M1-1 तथा; D: T1 G: M: ततो (for अथ). K: नतोद्देशे (for उद्देशे). K1. 5 D1 य (D1 अ) थाप (K: 'व) रे समुद्देशे; D: 5 तथापरस्मिन्देहे तु (D: च). — <sup>δ</sup>) G1 -भृतं (for -वृत्तं). K1. 2 M: प्रभुः; K: D: T: G2. 8 शुभं (for प्रभुम्). K: D: 5 पूज्य (D: 'ज) मानं मरुद्गणैः. — °) K1 D: तथा; K2. 3 D: तदा (for अथ). — <sup>δ</sup>) K1. 2 दिव्येन; K: तैरेव; D: दीप्तेन (for तेनैव). K1 वृत्तं; D1 M: स्थितं (for [अ]न्वि-तम्). — After 5, N (except D: 5) T2 ins.:

17\* वायोर्मूर्तिमतः पार्श्वे दिव्यमूर्तिसमन्वितम् ।

श्रिया परमया युक्तं सिद्धिं परमिकां गतम् ।

[ (L. 1) K1. 5 D1 वायोर्मूर्ति (K: 'युम्) तिस्त (D1 'नि त-) नः पार्श्वे (for the prior half). K1. 2 दिव्यमंश-; K: 'रूप- (for 'मूर्ति-). K: D: 5 वायोर्मूर्तिपरे वीरे साक्षादेवं प्रभंजनं. — (L. 2) K1. 2 D: श्रिया युक्तं परमया (for the prior half). K: परमिकां (for 'मिकां). T: गति (for गतम्). ]

6 <sup>a</sup>) K1 D: T1. 2 G2-5 M1. 2 4. 5 अश्विनोश्च; K2 D: T1 G1 2 M: 'नौ च (for 'नोस्तु). D: T1 G: ततः

तथा ददर्श पाञ्चालीं कमलोत्पलमालिनीम् ।  
 वपुषा स्वर्गमाक्रम्य तिष्ठन्तीमर्कवर्चसम् ॥ ७  
 अथैनां सहसा राजा प्रष्टुमैच्छद्युधिष्ठिरः ।  
 ततोऽस्य भगवानिन्द्रः कथयामास देवराट् ॥ ८  
 श्रीरेषा द्रौपदीरूपा त्वदर्थे मानुषं गता ।  
 अयोनिजा लोककान्ता पुण्यगन्धा युधिष्ठिर ॥ ९  
 द्रुपदस्य कुले जाता भवद्भिश्चोपजीविता ।  
 रत्यर्थं भवतां ह्येषा निर्मिता शूलपाणिना ॥ १०

एते पञ्च महाभागा गन्धर्वाः पावकप्रभाः ।  
 द्रौपद्यास्तनया राजन्पुष्पाकममितौजसः ॥ ११  
 पश्य गन्धर्वराजानं धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ।  
 एनं च त्वं विजानीहि भ्रातरं पूर्वजं पितुः ॥ १२  
 अयं ते पूर्वजो भ्राता कौन्तेयः पावकद्युतिः ।  
 सूर्यपुत्रोऽग्रजः श्रेष्ठो राधेय इति विश्रुतः ।  
 आदित्यसहितो याति पश्यैनं पुरुषर्षभ ॥ १३  
 साध्यानामथ देवानां वसूनां मरुतामपि ।

(for तथा). — <sup>δ</sup>) Ks Ds दीप्यमानं; Ds T4 °माने  
 (for °मानौ). K1 सु. (for स्व-). — <sup>d</sup>) Ds. 8. 9 नन्दनं  
 (Ds °न).

7 <sup>a</sup>) Ds Gs ततो (for तथा). K1 पाञ्चालीं; Ds  
 पाञ्चालिं. — <sup>δ</sup>) B4 -शालिनीं; Ds -गंधिनीं (for -मालि-  
 नीम्). Ds. 6 S (except Ts) कृष्णाम् (G4 उत्तमो) ह्यल-  
 गंधिनीं. — After 7<sup>ab</sup>, K1 ins.:

18\* दिव्येन वपुषा युक्तां दिव्यभूषणभूषिताम् ।  
 तां दृष्ट्वा धर्मराजानमुवाच च शचीपतिः ।

— K1. 2 om. 7<sup>o</sup>-9<sup>δ</sup>. — <sup>d</sup>) Ds. 6 T1. 2. 4 G M सूर्य-  
 (for अर्क-). Ks T2. 3 Gs. 4 -वर्चसा (T2 °सां); M4. 5  
 -वर्चसि (for °सम्). Ks तिष्ठती स्वेन तेजसा; Ds  
 तिष्ठती सूर्यवर्चसां (sic); Ds तिष्ठती सूर्यतेजसा.

8 K1. 2 om. 8 (cf. v. l. 7). — <sup>a</sup>) Ks Ds न  
 चैनां; Bs Ds अथैनां; Dn D2-4 अखिलं; Ds. 6 T2. 4  
 G M तत्रैनां; T1 वज्रिणं (for अथैनां). — <sup>δ</sup>) K4 Ds  
 T1. 3 Gs द्रष्टुम्; M2. 5 स्पष्टुम् (for प्रष्टुम्). Ks इच्छेद्;  
 K4 Ds इच्छन् (for ऐच्छद्). — <sup>o</sup>) Ds. 8 तत्तस्य; T1  
 G2 ततः स (for ततोऽस्य). — For 8<sup>o</sup>, Ds subst.:

19\* ततोऽस्य कथयामास भगवान्वै पुरंदरः ।

9 K1. 2 om. 9<sup>ab</sup> (cf. v. l. 7). — <sup>a</sup>) Ks श्रीरेव;  
 Gs स्थितैषा; G4 श्रीकृष्णा (for श्रीरेषा). Ds. 7 नूनं;  
 Ds राजन् (for -रूपा). — <sup>δ</sup>) Ks त्वदर्थं. B1. 5 D1. 7  
 मानुषीं; B2. 4. 6 Ts मानुषान् (for °षं). Bs Ds. 6  
 T1. 2. 4 G M त्वदर्थं (Bs °र्थं) मानुषी कृता. — T1 om.  
 9<sup>o</sup>. — <sup>o</sup>) Ds. 6 T2. 4 G1-3. 5 M1-3 लक्ष्मीर्देवी; G4  
 लक्ष्मीर्दिव्या (for अयोनिजा). Ds देव- (for लोक-).  
 K1. 2 transp. लोककान्ता (K1 °कर्ता) and पुण्यगन्धा.

10 K4. 5 B Dn D1-4. 7 Ts transp. 10<sup>ab</sup> and  
 10<sup>o</sup>. — <sup>δ</sup>) M1 -धारिता (for -जीविता). Ks Ds. 6

भवद्भिः सह संगता. — <sup>o</sup>) K4. 5 D1 transp. भवतां  
 and निर्मिता. T4 G2. 3. 5 M2 भवतो; G1 Ms °ता  
 (for °तां). K1 एषा (for ह्येषा). K1 विहिता; Ks  
 निहता (sic) (for निर्मिता).

11 <sup>δ</sup>) B4 (marg. as in text) गंधर्वाः पावकोपमाः.  
 — <sup>o</sup>) K1 द्रौपदी- (for °द्यास्). K4. 5 D1 पंच (for  
 राजन्). — <sup>d</sup>) Ks Ds. 8. 9 T1. 2 G1. 3. 5 M चामितौजसः.  
 Ds युष्मान्चामिततेजसः; G4 सुवर्चाश्चामितौजसः.

12 Ks reads 12 on marg. — <sup>a</sup>) Ks परं (for  
 पश्य). Ds T1 Gs Ms -राजं तु (for -राजानं). — <sup>δ</sup>)  
 K1 च पांडव; K2. 3 Ds. 6. 8. 9 S (except Ts) च  
 पार्थिवं (for मनीषिणम्). — <sup>o</sup>) K1. 2 Ms एतमंधं;  
 Ks एतमेव; K4. 5 B D1-3. 7 एवं (Ks येन; B2 एव)  
 स त्वं; D1 एनं त्वं च; Ds एवमन्दा; Ds T2. 4 G1. 2.  
 4. 5 M1. 2. 4. 5 एतद् (M1 °म)र्थं; Ds एनमंधं; T1 एन-  
 मस्था; Ts एवं च त्वं (for एनं च त्वं). Ds एनमन्व-  
 विजानीहि; Gs ये समर्था विजानन्ति. — <sup>d</sup>) Ks पूजितं  
 (for पूर्वजं).

13 <sup>a</sup>) Ks पूर्वको (for °जो). — <sup>δ</sup>) K1. 2 -प्रभः  
 (for -द्युतिः). — <sup>o</sup>) K2 Bom. ed. सूतपुत्राग्रजः (K2  
 °त्रोग्रजः) (for सूर्यपुत्रोऽग्रजः). K4 गतः; G1 रथः;  
 Gs युधि; Gs M2 [क्षं]गजः (for स्रजः). Ks Ds  
 ज्येष्ठो (for श्रेष्ठो). Ks सर्वपुत्रोऽग्रजः श्रेष्ठो; Ds सूर्यपुत्रो  
 महातेजा; Ms °पुत्रोऽग्रजश्च. — K2 reads 13<sup>o</sup>-14<sup>δ</sup> on  
 marg. — <sup>δ</sup>) T2 आदित्यः (for °त्य-). K1. 2 [s]भ्येति;  
 Ds. 6 S (except Ms) भाति (for याति). — <sup>o</sup>) Ks  
 Ds कुरुसत्तम; K4 B1. 2. 4-6 Dn D2-4. 7 Ts पुरुषर्षभ;  
 Ds Gs भरतर्षभ.

14 Dn1 transp. 14 and 15. — <sup>a</sup>) Ds अभि-;  
 Ms अपि (for अथ). K1. 2 दैत्यानां (for देवानां).  
 — <sup>δ</sup>) K4 Dn D2-4 Ts विशेष्वां; D7 सुनीनां (for  
 वसूनां). K4. 5 महताम् (for मरुताम्). — <sup>o</sup>) Gs पंच

गणेषु पश्य राजेन्द्र वृष्ण्यन्धकमहारथान् ।  
सात्यकिप्रमुखान्वीरान्भोजांश्चैव महारथान् ॥ १४  
सोमेन सहितं पश्य सौभद्रमपराजितम् ।  
अभिमन्युं महेष्वासं निशाकरसमद्युतिम् ॥ १५  
एष पाण्डुर्महेष्वासः कुन्त्या माद्या च संगतः ।  
विमानेन सदाभ्येति पिता तव ममान्तिकम् ॥ १६

वसुभिः सहितं पश्य भीष्मं शान्तनवं नृपम् ।  
द्रोणं बृहस्पतेः पार्श्वे गुरुमेनं निशामय ॥ १७  
एते चान्ये महीपाला योधास्तव च पाण्डव ।  
गन्धर्वैः सहिता यान्ति यक्षैः पुण्यजनैस्तथा ॥ १८  
गुह्यक्रानां गतिं चापि केचित्प्राप्ता नृसत्तमाः ।  
त्यक्त्वा देहं जितस्वर्गाः पुण्यवाग्बुद्धिकर्मभिः ॥ १९

C. 18. 147  
B. 18. 4. 23  
K. 18. 4. 22

इति श्रीमहाभारते स्वर्गारोहणपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

(for पश्य). — <sup>a</sup>) D<sub>2</sub>.c S (except T<sub>8</sub>) वासुदेव-  
पदानुगान्. — <sup>e</sup>) M<sub>1</sub> om. from किप्रमुत्ता up to महेष्वा  
(in 16<sup>a</sup>). — <sup>f</sup>) K<sub>1</sub>.s D<sub>1</sub> एतांश् (for भोजांश्).  
K<sub>2</sub> om. महा. K<sub>1-3</sub> B<sub>1</sub>.s.s Dn D<sub>2-4</sub>.7-9 T<sub>8</sub> M<sub>5</sub>  
महावलान् (for रथान्).

15 M<sub>1</sub> om. 15 (cf. v. l. 14). Dn<sub>1</sub> transp. 14  
and 15. — <sup>a</sup>) G<sub>2</sub> सह संपद्य (for सहितं पश्य).  
— <sup>c</sup>) K<sub>1</sub>.s D<sub>1</sub> महाबाहुं; B<sub>1</sub> (marg. as in text)  
महात्मानं (for महेष्वासं).

16 M<sub>1</sub> om. up to महेष्वा (cf. v. l. 14). — <sup>a</sup>)  
K<sub>1</sub> यथा (for एष). K<sub>2</sub> महाराजः (for महेष्वासः).  
— <sup>b</sup>) D<sub>2</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1</sub>.s संयुतः; G<sub>2</sub> सुद्यतः (for संगतः).  
— <sup>c</sup>) K<sub>1</sub> B<sub>1</sub> D<sub>2</sub>.c T<sub>1</sub>.2.4 G<sub>1-3</sub> M<sub>1-4</sub> सदाभ्येति;  
D<sub>2</sub>.c समं (for सदा). — <sup>d</sup>) K<sub>1</sub> पिता राजंस्तवांतिकं;  
K<sub>2</sub> पिनामह तवांतिकं; K<sub>3</sub> D<sub>2</sub>.s पिता तात (D<sub>2</sub> तव)  
तवांतिकं.

17 <sup>b</sup>) D<sub>2</sub> T<sub>2</sub>.4 G<sub>2</sub>.s M<sub>2-4</sub> नृपं; D<sub>3</sub> भीष्मं; M<sub>5</sub>  
भीष्मं (for भीष्मं). K<sub>2</sub>.s D<sub>2</sub>.c.9 T<sub>2</sub>.4 G<sub>2-5</sub> M<sub>1-3</sub>.s  
नृप (for नृपम्). — <sup>c</sup>) K<sub>2</sub> द्रोणः (for द्रोणं). B<sub>1</sub>  
सार्धं (for पार्श्वे). — <sup>d</sup>) K B<sub>1</sub> D<sub>8</sub> गुरुमेतं; D<sub>2</sub>.c  
T<sub>4</sub> G<sub>2</sub> गुरुं पुत्र; T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>.s M गुरुपुत्रं; G<sub>2</sub> गुरुः  
पुत्र; G<sub>3</sub> गुरुं पश्य (for गुरुमेनं). T<sub>1</sub> स्थितं नृप

निरामयं.

18 <sup>a</sup>) K<sub>1</sub>.s D<sub>1</sub> च बहवो; D<sub>1</sub> महीपाल (for 'पाला).  
— <sup>b</sup>) G<sub>1</sub> M<sub>1</sub>.s योधास्त. — <sup>c</sup>) K<sub>1</sub> गान्धर्वैः; K<sub>2</sub> Dn  
D<sub>2-4</sub> T<sub>8</sub> गन्धर्वः (for 'र्वैः). — <sup>d</sup>) B<sub>1</sub> Dn D<sub>2-4</sub>.7 T<sub>8</sub>  
यक्ष- (for यक्षैः). K<sub>1</sub> तदा (for तथा).

19 <sup>a</sup>) T<sub>1</sub> गतिश् (for गतिं). B<sub>1</sub> चैव (for चापि).  
— <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> प्रापुर (for प्राप्ता). K<sub>1</sub>.s D<sub>2</sub> G<sub>2</sub> M<sub>1</sub>.s नृपो-  
त्तमाः (K<sub>1</sub>.s 'म); K<sub>1</sub>.s B<sub>1-4</sub> D<sub>1</sub> नरोत्तमाः; B<sub>1</sub>.c  
Dn D<sub>2-4</sub>.7 T<sub>8</sub> नराधिपाः; G<sub>2</sub> नृपसमाः (for नृप-  
त्तमाः). — <sup>c</sup>) T<sub>2</sub>.4 G<sub>1</sub>.2.4 त्यक्तदेहा; G<sub>2</sub>.s M<sub>1</sub>.2.4.5  
त्यक्त्वा देहान् (for त्यक्त्वा देहं). K<sub>1</sub>.2.4.5 B<sub>2</sub>.s Dn<sub>1</sub>  
D<sub>1-4</sub> T<sub>1</sub> जितः स्वर्गः; K<sub>2</sub> D<sub>8</sub> गताः स्वर्गं; B<sub>1</sub>.s जिताः  
स्वर्गाः; D<sub>2</sub> नृपस्वर्गः (sic) (for जितस्वर्गाः). D<sub>2</sub> त्यक्त-  
देहकृतस्वर्गाः; T<sub>8</sub> त्यक्त्वा देहाजितः स्वर्गः. — <sup>d</sup>) B<sub>2</sub>  
पुण्यवान् (for 'वाग्). K<sub>1</sub>.s D<sub>2</sub>.9 -कर्मणः (D<sub>2</sub> 'णा);  
D<sub>2</sub> T<sub>1</sub>.2.4 G<sub>2</sub>.4 M<sub>5</sub> -सत्तमाः; G<sub>2</sub> M<sub>1-4</sub> -संमताः (for  
-कर्मभिः). D<sub>2</sub> G<sub>2</sub> पुण्यवाक्सिद्धिसत्तमाः; D<sub>8</sub> 'वाग्बुधि  
कर्मिणः; G<sub>2</sub> 'वाग्बुद्धिसत्तमाः.

Colophon. — Adhy. name: K<sub>1</sub> इंद्रवाक्यं; K<sub>2</sub>  
धर्मवाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or both):  
K<sub>2</sub>.4.5 B<sub>1</sub> Dn<sub>1</sub> D<sub>2-6</sub>.9 S 4 (as in text). — Sloka  
no.: K<sub>2</sub> Dn<sub>2</sub> D<sub>2</sub> 23.

५

जनमेजय उवाच ।

भीष्मद्रोणौ महात्मानौ धृतराष्ट्रश्च पार्थिवः ।  
विराट्द्रुपदौ चोभौ शङ्खश्चैवोत्तरस्तथा ॥ १  
धृष्टकेतुर्जयत्सेनो राजा चैव स सत्यजित् ।  
दुर्योधनसुताश्चैव शकुनिश्चैव सौवलः ॥ २  
कर्णपुत्राश्च विक्रान्ता राजा चैव जयद्रथः ।  
घटोत्कचादयश्चैव ये चान्ये नानुकीर्तिताः ॥ ३  
ये चान्ये कीर्तितास्तत्र राजानो दीप्तमूर्तयः ।  
स्वर्गे कालं कियन्तं ते तस्थुस्तदपि शंस मे ॥ ४

आहोस्विच्छाश्वतं स्थानं तेषां तत्र द्विजोत्तम ।  
अन्ते वा कर्मणः कां ते गतिं प्राप्ता नरर्षभाः ।  
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं प्रोच्यमानं त्वया द्विज ॥ ५  
सूत उवाच ।

इत्युक्तः स तु विप्रर्षिरनुज्ञातो महात्मना ।  
व्यासेन तस्य नृपतेराख्यातमुपचक्रमे ॥ ६  
वैशंपायन उवाच ।

गन्तव्यं कर्मणामन्ते सर्वेण मनुजाधिप ।  
शृणु गुह्यमिदं राजन्देवानां भरतर्षभ ।

5

1 K<sub>1</sub> om. 1<sup>ad</sup>. — °) D<sub>5</sub>. 6 T<sub>2</sub>. 4 G<sub>1</sub>-3. 5 M वीरौ ;  
D<sub>0</sub> T<sub>8</sub> G<sub>4</sub> चैव (for चोभौ). — °) K<sub>2</sub> transp.  
उत्तरः and तथा.

2 °) D<sub>0</sub> धृष्टकेतुर् (for धृष्ट°). K<sub>6</sub> ययत्सेनो (for  
जय°). — K<sub>3</sub> D<sub>8</sub>. 6 om. (hapl.) 2<sup>b</sup>-3<sup>a</sup>. — °) T<sub>1</sub>  
सपस्तजित्; G<sub>1</sub> स सात्यकिः (for स सत्यजित्). K<sub>6</sub> राजा  
चैव सत्यजित्तथा. — °) K<sub>1</sub> B<sub>8</sub> G<sub>5</sub> M<sub>2</sub>. 3. 5 सुतश्च; K<sub>4</sub>. 5  
G<sub>3</sub> सुखाश्च (for सुताश्च). K<sub>1</sub>. 2 चापि (for चैव).  
D<sub>0</sub> T<sub>2</sub>. 4 G<sub>1</sub>. 2. 4 दुर्योधनश्च कर्णश्च. — °) K<sub>2</sub>. 5 B<sub>1</sub>  
T<sub>8</sub> चापि (for चैव).

3 K<sub>3</sub> D<sub>8</sub>. 6 om. 3<sup>a</sup> (cf. v. l. 2). — °) K<sub>1</sub> D<sub>5</sub>  
T<sub>1</sub> G<sub>2</sub>. 4 कर्णपुत्रश्च विक्रान्तो. — °) T<sub>1</sub> सत्यजिच्च (for  
राजा चैव).

4 °) K<sub>3</sub> D<sub>8</sub>. 6 [ए]ते; T<sub>8</sub> [अ]पि (for [अ]न्ये).  
K<sub>4</sub>. 5 D<sub>1</sub> राजन्; B<sub>1</sub> विप्र; B<sub>2</sub>-6 D<sub>n</sub> D<sub>2</sub>-4 T<sub>8</sub> वीरा  
(for तत्र). K<sub>1</sub>. 2 D<sub>5</sub>. 6 T<sub>1</sub>. 2. 4 G M एते वै (K<sub>1</sub>. 2 ये  
चैत; D<sub>5</sub> ये ते वै) कीर्तिता विप्र (D<sub>0</sub> T<sub>8</sub> G<sub>2</sub> प्रा).  
— °) G<sub>5</sub> M<sub>2</sub>. 3 दिव्य- (for दीप्त-). — °) K<sub>1</sub>. 2 सर्वे  
(for स्वर्गे). K<sub>4</sub>. 5 कियन्तस्; D<sub>0</sub> कियन्तश्च; D<sub>0</sub> कियन्तु  
(for कियन्तं). D<sub>0</sub> T<sub>2</sub>. 4 G<sub>1</sub>. 2. 4 च (for ते). — D<sub>0</sub>  
om. (? hapl.) 4<sup>d</sup>-5<sup>a</sup>. — °) D<sub>8</sub> तस्थौ (sic). D<sub>0</sub>  
T<sub>2</sub>. 4 G<sub>2</sub>. 5 M तच्चापि; G<sub>1</sub> तं चापि; G<sub>3</sub> ते चापि (for  
तदपि). K<sub>4</sub> D<sub>1</sub> संगताः (for शंस मे). K<sub>6</sub> तस्थुस्तत्रापि  
सगताः; T<sub>1</sub> स्थितास्त्रानपि शंस मे.

5 D<sub>0</sub> om. 5<sup>a</sup> (cf. v. l. 4). K<sub>1</sub> om. 5<sup>ad</sup>. — °) K<sub>2</sub>-5 B D<sub>n</sub> D<sub>2</sub> (before corr.). 2-5. 5 T<sub>8</sub> G<sub>2</sub> अहो-  
स्वित्. K<sub>3</sub> D<sub>8</sub>. 6 तेषां (for स्थानं). T<sub>1</sub> तेषां स्वेच्छान्वितं  
स्थानं; G<sub>4</sub> अहो स्वं स्वकं स्थानं. — °) K<sub>3</sub> D<sub>8</sub>. 6  
स्थानं चैव; D<sub>0</sub> स्थानं नैपां; T<sub>1</sub> आसीत्तत्र; T<sub>2</sub> G<sub>1</sub>. 4 नैपां  
तत्र (for तेषां तत्र). — °) K<sub>1</sub>. 2. 3. 5 B D<sub>n</sub> D<sub>2</sub>-4. 7. 8  
T<sub>8</sub> M<sub>4</sub> कर्मणां (for °णः). G<sub>3</sub> काले; G<sub>4</sub> M<sub>3</sub> किं ते  
(for कां ते). — °) K<sub>2</sub>. 5 नरर्षभ (for नरर्षभाः).  
— °) G<sub>1</sub> transp. श्रोतुम् and एतद्. K<sub>3</sub> D<sub>5</sub>. 6. 2. 5  
T<sub>1</sub>. 2. 4 G<sub>2</sub>-5 M भगवन्; K<sub>6</sub> इ श्रोतुं (for [अ]हं श्रोतुं).  
— °) K<sub>1</sub>. 2 त्वयानघ; D<sub>n</sub> D<sub>2</sub>-4. 7 T<sub>8</sub> द्विजोत्तम; D<sub>0</sub>  
T<sub>4</sub> G<sub>2</sub> मया द्विज (for त्वया द्विज). — After 5, N  
(except D<sub>5</sub>. 6) T<sub>8</sub> ins.:

20\* तपसा हि प्रदीसेन सर्वं त्वमनुपश्यसि ।

[ K<sub>5</sub> सर्वं तु स न पश्यति (for the post. half). ]

6 K<sub>1</sub>. 2 D<sub>0</sub> G<sub>4</sub> M<sub>5</sub> om. 6. K<sub>3</sub>-5 B D (except  
D<sub>5</sub>. 6; D<sub>0</sub> om.) T<sub>8</sub> सौतिर् (for सूत). — °) K<sub>3</sub>. 4  
B<sub>2</sub>. 4 D<sub>1</sub>. 8 ब्रह्मर्षिर्; K<sub>5</sub> राज° (for विप्र°). — °)  
G<sub>4</sub> व्यासेन सत्यनृपतिम् (sic). — °) K<sub>2</sub>. 4 व्याख्यातुम्  
(for ज्ञा°).

7 D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> om. 7<sup>ad</sup>. — °) K<sub>1</sub>. 2 कर्तव्यं; B<sub>1</sub>.  
8. 5 D<sub>n</sub> D<sub>2</sub>-4. 7 न शक्यं (for गन्तव्यं). — °) K<sub>1</sub>. 2  
पूर्वेण; D<sub>0</sub> T<sub>2</sub>-4 G<sub>1</sub>. 2. 3. 5 M सर्वेषां (for °ण). — After  
7<sup>ad</sup>, N (except D<sub>5</sub>. 6) ins.:

21\* प्रकृतिं किं नु सम्यक् प्रच्छेपा संप्रयोजिता ।

[ D<sub>0</sub> प्रकृतिः (for °ति). K<sub>3</sub>-5 B<sub>1</sub>-8 D<sub>1</sub>. तु (for नु). ]

यदुवाच महातेजा दिव्यचक्षुः प्रतापवान् ॥ ७  
मुनिः पुराणः कौरव्य पाराशर्यो महाव्रतः ।  
अगाधबुद्धिः सर्वज्ञो गतिज्ञः सर्वकर्मणाम् ॥ ८  
वसुनेव महातेजा भीष्मः प्राप महाद्युतिः ।  
अष्टावेव हि दृश्यन्ते वसवो भरतर्षभ ॥ ९  
बृहस्पतिं विवेशाथ द्रोणो ह्यङ्गिरसां वरम् ।  
कृतवर्मा तु हार्दिक्यः प्रविवेश मरुद्गणम् ॥ १०  
सनत्कुमारं प्रद्युम्नः प्रविवेश यथागतम् ।

धृतराष्ट्रो धनेशस्य लोकान्प्राप दुरासदान् ॥ ११  
धृतराष्ट्रेण सहिता गान्धारी च यशस्विनी ।  
पत्नीभ्यां सहितः पाण्डुर्महेन्द्रसदनं ययौ ॥ १२  
विराटद्रुपदौ चोभौ धृष्टकेतुश्च पार्थिवः ।  
निशठाकूरसाम्बाश्च भानुः कम्पो विदुरथः ॥ १३  
भूरिश्रवाः शलश्चैव भूरिश्च पृथिवीपतिः ।  
उग्रसेनस्तथा कंसो वसुदेवश्च वीर्यवान् ॥ १४  
उत्तरश्च सह भ्रात्रा शङ्खेन नरपुंगवः ।

C. 18. 164  
B. 18. 5. 17  
K. 18. 5. 17

D<sup>0</sup> सव्यक्तैः ( for सम्यक्ते ). K<sub>1.2</sub> B<sub>6</sub> प्रकृतिं चानुम( B<sub>6</sub> चापि म )न्यते ( for the prior half ). K<sub>2</sub> संप्रयोजता ; D<sup>0</sup> °वीजिना .]

— ° ) K<sub>8</sub> इमं ( for इदं ). K<sub>4.5</sub> D<sub>1</sub> महाभाग ( for इदं राजन् ). — <sup>d</sup> ) M<sub>1</sub> देवानां पुण्यसंचयं . — D<sub>5</sub> om. 7<sup>ef</sup>.  
— ° ) K<sub>2</sub> यत्रोवाच ; K<sub>4.5</sub> D<sub>1</sub> यद्वोचन् ( for यदुवाच ). T<sub>3</sub> महायोगी ( for °तेजा ). D<sub>8</sub> त्रैलोक्यदर्शीत्याख्यातो ; T<sub>2.4</sub> G<sub>1.2.5</sub> M<sub>1-4</sub> त्रैलोक्यदर्शी योगी च ; G<sub>4</sub> त्रैलोक्ययोगी दर्शी च .

8 ° ) K<sub>5</sub> पुराणं ( for °णः ). — <sup>b</sup> ) K<sub>4</sub> D<sub>8</sub> महाव्रत ; B<sub>6</sub> °मनाः ; T<sub>4</sub> G<sub>2.4</sub> °नृप ( for °व्रतः ). D<sub>9</sub> परासर्वो ( sic ) महाद्युतिः . — ° ) K<sub>1.5</sub> °बुद्धि- ( for °बुद्धिः ). — After 8, K<sub>8-6</sub> D<sub>1.4.8</sub> ins. :

22\* तेनोक्तं कर्मणामन्ते प्रविशन्ति स्विकां तनुम् ।

[ D<sub>8</sub> तेनोक्तं कर्मणायं ते ( for the prior half ). K<sub>4</sub> D<sub>8</sub> स्विकां ( for स्विकां ). ]

9 ° ) K<sub>5</sub> वसुनां च ; B<sub>3</sub> °नैव ; T<sub>2</sub> °न्देव ; T<sub>3</sub> °निव ( for °नेव ). — <sup>b</sup> ) D<sub>4</sub> वापि ; G<sub>3</sub> प्राप्य ( for प्राप ). K<sub>2</sub> D<sub>3</sub> महामतिः ; K<sub>3</sub> महायशाः ; D<sub>8</sub> °रथः ( for °द्युतिः ). — K<sub>1.2</sub> om. 9<sup>ed</sup>. — ° ) K<sub>5</sub> D<sub>1</sub> ( marg. as in text ). 7 अत एव ( for अष्टावेव ). — <sup>d</sup> ) G<sub>4</sub> वसवो जनमेजय .

10 <sup>b</sup> ) K<sub>5</sub> तु ; D<sub>9</sub> [ s ] पि ( for हि ). D<sub>4</sub> क्षांगिरसां . K<sub>2</sub> D<sub>8</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>2.5</sub> M<sub>3</sub> वरः . K<sub>1</sub> द्रोणोप्यंगिरसां वरः ( sic ) ; D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>1.3.4</sub> M<sub>1.2</sub> द्रोणोप्यंगिरसां वरः . — ° ) B<sub>6</sub> कृतकर्मा ( for °वर्मा ). D<sub>5.6</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1-4</sub> M<sub>1.5</sub> च ; G<sub>5</sub> M<sub>2-4</sub> स ( for तु ). — <sup>d</sup> ) K<sub>4.5</sub> B D<sub>n</sub> D<sub>1-4.6.7</sub> T<sub>3</sub> G<sub>3</sub> मरुद्गणान् ( for °द्गणं ). D<sub>9</sub> प्रविवे \*# सद्गणं .

11 ° ) B<sub>6</sub> om. ; D<sub>2.8</sub> सनत्कुमारान् ( D<sub>3</sub> °रात् ).

— <sup>b</sup> ) K<sub>4.5</sub> D<sub>1</sub> सतां गतिं ; B<sub>1.6</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2.4.7</sub> गतागतं ( for यथा° ). — ° ) K<sub>1.2</sub> जनेशस्तु ; M<sub>1</sub> सनशस्य ( sic ) ( for धनेशस्य ). — <sup>d</sup> ) K<sub>6</sub> G<sub>3</sub> प्राप्य ( for प्राप ). D<sub>8.9</sub> दुराधरान् ; G<sub>4</sub> यदा तदा ( for दुरासदान् ). K<sub>1.2</sub> लोकान्प्राप्तो दुरावरान् .

12 K<sub>5</sub> om. 12<sup>ab</sup>. — <sup>a</sup> ) D<sub>1</sub> हि तदा ( for सहिता ). — ° ) K<sub>6</sub> पांडुं ( for पाण्डुर ). — <sup>d</sup> ) K<sub>6</sub> G<sub>4</sub> °सदशं ( for °सदनं ). G<sub>4</sub> ययुः .

13 ° ) G<sub>4</sub> °द्रुपदश्च ( for °द्रौ ). D<sub>8.9</sub> चैव ( for चोभौ ). — <sup>b</sup> ) D<sub>9</sub> धृष्टद्युम्नश्च ( for °केतुश्च ). K<sub>2</sub> पार्थिव . — ° ) K<sub>8</sub> निशठाकूरः ; K<sub>5</sub> निशरो° ; D<sub>n1</sub> M<sub>3</sub> निशठो° ; D<sub>1</sub> निःशठा° ; D<sub>3</sub> निशटकूरः ( for निशठा° ). B<sub>2</sub> D<sub>2</sub> °शांवाश ; B<sub>3</sub> °शांवाश ; D<sub>9</sub> °सां\*# ; T<sub>3</sub> °सांवाश ( for °साम्बाश ). K<sub>1</sub> निशठाकूररह्याश्च ; K<sub>2</sub> निशठाकूरसखाश्च ( sic ) ; B<sub>3.4.6</sub> निशठोकूरः शां( B<sub>3</sub> °रशां ) व- ( B<sub>3</sub> °वा )श्च ; D<sub>n2</sub> निशठोकूरसांवाश्च ; G<sub>4</sub> शरीरकूरसांवाश्च . — <sup>d</sup> ) K<sub>3</sub> D<sub>9</sub> भासः ; K<sub>5</sub> G<sub>4</sub> भानुः ; B<sub>5</sub> om. ( for भानुः ). K<sub>3-6</sub> B<sub>2-8</sub> D<sub>1.8.9</sub> कंसो ; D<sub>5.6</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>1.2.4.5</sub> M<sub>1.2.5</sub> कण्वो ; G<sub>3</sub> कण्वः ; M<sub>3</sub> कंवो ( for कम्पो . K<sub>3.4</sub> B D<sub>n</sub> D<sub>1-5.7-9</sub> T<sub>1</sub> विदुरथः ( for विदू° ). K<sub>1</sub> सानकंसो विभारथः ; K<sub>2</sub> सान्वः कंसो विधुरथः .

14 ° ) K<sub>1.5</sub> M<sub>1</sub> भूरिश्रवा ( for °वाः ). K<sub>2</sub> चलश्च ; K<sub>5</sub> शलाश ; B<sub>6</sub> D<sub>9</sub> सलश्च ; M<sub>1</sub> °लश्च ( for शलश्च ). G<sub>3</sub> शलयो ( for चैव ). — <sup>b</sup> ) K<sub>1.2</sub> शल्यश्च ; K<sub>4.5</sub> D<sub>1</sub> पूरुश्च ( for भूरिश्च ). K<sub>3</sub> D<sub>8</sub> भूरिश्च पृथिवीपते . — ° ) G<sub>5</sub> M<sub>2</sub> तदा ( for तथा ). D<sub>5.6</sub> T<sub>1.2.4</sub> G M राजा ( for कंसो ). K<sub>1.2.4</sub> B D<sub>n</sub> D<sub>1-4.7</sub> T<sub>3</sub> कंसश्चैवो- ( T<sub>3</sub> °श्रैवो )ग्रसेनश्च ; K<sub>5</sub> कंसश्चोग्रसेनश्च . — <sup>d</sup> ) N ( except K<sub>3</sub> D<sub>5</sub> 6 ) T<sub>3</sub> तथैव च ( for च वीर्यवान् ).

15 ° ) G<sub>8</sub> उत्तरेण ( for उत्तरश्च ). — <sup>b</sup> ) G<sub>4</sub> शंखश्च

विश्वेषां देवतानां ते विविशुर्नरसत्तमाः ॥ १५

वर्चा नाम महातेजाः सोमपुत्रः प्रतापवान् ।

सोऽभिमन्युर्नृसिंहस्य फल्गुनस्य सुतोऽभवत् ॥ १६

स युद्धा क्षत्रधर्मेण यथा नान्यः पुमान्कचित् ।

विवेश सोमं धर्मात्मा कर्मणोऽन्ते महारथः ॥ १७

आविवेश रविं कर्णः पितरं पुरुषर्षभ ।

द्वापरं शकुनिः प्राप धृष्टद्युम्नस्तु पावकम् ॥ १८

धृतराष्ट्रात्मजाः सर्वे यातुधाना बलोत्कटाः ।

ऋद्धिमन्तो महात्मानः शस्त्रपूता दिवं गताः ।

धर्ममेवाविशत्क्षत्ता राजा चैव युधिष्ठिरः ॥ १९

अनन्तो भगवान्देवः प्रविवेश रसातलम् ।

पितामहनियोगाद्धि यो योगाद्रामधारयत् ॥ २०

पोडशस्त्रीसहस्राणि वासुदेवपरिग्रहः ।

न्यमज्जन्त सरस्वत्यां कालेन जनमेजय ।

(for शङ्केन). T<sub>1</sub> कुरु (for नर-). B<sub>6</sub> D<sub>6</sub> T<sub>1-3</sub> G<sub>8</sub> M<sub>4</sub> -पुंगव; D<sub>n</sub> G<sub>4</sub> वा: (for वः). — °) M<sub>2</sub> (inf. lin.) देवतानां. K<sub>8</sub> D<sub>8</sub> 8.9 च (for ते). — °) D<sub>n</sub> T<sub>3</sub> -पुंगवा: (for -सत्तमाः). K<sub>1-3</sub> गणानां विविशुर्नृप; B<sub>2</sub> त्रिविशुः सदनं नृप; D<sub>5</sub> 6 T<sub>1</sub> 2.4 G M गणमावि- विशुर्नृप (G<sub>1</sub> पाः); D<sub>8</sub> गणानाविविशुर्नृपाः; D<sub>9</sub> गृणानां विविशुर्नृप (sic).

16 D<sub>6</sub> T<sub>1</sub> 4 G<sub>1-3</sub> 5 M om. 16<sup>a</sup>-17<sup>b</sup>. D<sub>6</sub> G<sub>4</sub> read 16-17 (17<sup>cd</sup> repeating) after 21. — °) K<sub>1-3</sub> D<sub>6</sub> 8.9 यः सुवर्चा इति ख्यातः; G<sub>4</sub> य वर्चा इति विख्यातः. — °) K<sub>1</sub> 2 वभूव ह; D<sub>5</sub> G<sub>4</sub> [s]थ वीर्यवान् (for प्रताप). — °) B<sub>1</sub> G<sub>4</sub> अभिमन्युर; D<sub>9</sub> साभि (for सोऽभि). K<sub>1</sub> 2 नृवीरस्य; K<sub>4</sub> 5 D<sub>1</sub> महातेजाः; D<sub>5</sub> G<sub>4</sub> महायाहुः (for नृसिंहस्य). — °) K<sub>1</sub> 2.5 फ (K<sub>6</sub> फा)- ल्गुनस्य; MSS. फाल्गुनस्य. K<sub>8</sub> वचो (for सुतो).

17 For the sequence in D<sub>5</sub> G<sub>4</sub>, cf. v. 1. 16. D<sub>6</sub> T<sub>1</sub> 4 G<sub>1-3</sub> 5 M om. 17<sup>ab</sup> (cf. v. 1. 16). — °) K<sub>3</sub> D<sub>9</sub> स युवा; K<sub>4</sub> सद्धितः; B<sub>6</sub> स युक्ता; D<sub>1</sub> स हतः (for स युद्धा). — K<sub>2</sub> om. 17<sup>b</sup>-18<sup>c</sup>. — °) K<sub>1</sub> चक्रन्पुद्गे महारथैः. — K<sub>1</sub> om. 17<sup>c</sup>-18<sup>b</sup>. — °) T<sub>1</sub> धर्मात्मन् (for रमा). — °) D<sub>6</sub> (both times). 6 T<sub>1</sub> 2.4 G<sub>1-3</sub> 4 (both times). 5 M अभिमन्युर; D<sub>9</sub> कर्मणांते.

18 K<sub>1</sub> om. 18<sup>ab</sup>; K<sub>2</sub> om. 18<sup>ab</sup> (for both, cf. v. 1. 17). — °) K<sub>6</sub> D<sub>5</sub> 6 T<sub>1</sub> 2.4 G M<sub>1-4</sub> प्र (K<sub>6</sub> क्ष)विवेश (for वा). T<sub>3</sub> रण; M<sub>2</sub> तथा (for रविं). — °) B<sub>1</sub> 1-6 D (except D<sub>5</sub> 6.9) निहतः (for पितरं). K<sub>8</sub> G<sub>4</sub> M<sub>1</sub> 4.5 पुरुषर्षभः (M<sub>4</sub> भं); T<sub>1</sub> भरतर्षभ. K<sub>4</sub> 5 B<sub>2</sub> निहतः पुरुषर्षभः. — °) B<sub>6</sub> द्वापरः; D<sub>6</sub> द्वापारं. D<sub>8</sub> प्राज्ञो; D<sub>9</sub> प्राज्ञो; T<sub>3</sub> प्रायाद् (for प्राप). K<sub>1</sub> हतस्तमेवाविवेश; K<sub>6</sub> द्वापरं शकुनिं प्राप्य. — °) K<sub>2</sub> धृष्टद्युम्नं च पावकः.

19 °) K<sub>6</sub> सर्वैः; D<sub>6</sub> T<sub>1</sub> G<sub>8</sub> M<sub>6</sub> ये तु (for सर्वैः). — °) K<sub>8</sub> D<sub>8</sub> यातुधानान् (for धाना). D<sub>5</sub> 6 T<sub>1</sub> 2.4

G<sub>1-4</sub> M<sub>1</sub> यातुधानान्प्रपेदिरे; G<sub>6</sub> M<sub>2-4</sub> नान्मदोत्कटान्. — D<sub>5</sub> 6 T<sub>1</sub> 4 G M om. 19<sup>cd</sup>. — °) D<sub>8</sub> समंततो; D<sub>9</sub> मतिमंतो; G<sub>4</sub> बुद्धि (for ऋद्धि). — K<sub>6</sub> om. 19<sup>d</sup>-20<sup>a</sup>. — °) K<sub>1</sub> तेस्त्र- (for शस्त्र-). K<sub>8</sub> D<sub>9</sub> -पूतां गतिं (for -पूता दिवं). — °) D<sub>1</sub> चैव (for एव). K<sub>8</sub> D<sub>8</sub> राजा (for क्षत्ता). G<sub>8</sub> धर्ममेवात्र न क्षात्रं. — °) K<sub>8</sub> D<sub>8</sub> धर्मराजो (for राजा चैव).

20 K<sub>6</sub> om. 20<sup>a</sup> (cf. v. 1. 19). — °) D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>8</sub> 5 M<sub>2-5</sub> एवं; D<sub>6</sub> T<sub>2</sub> 4 G<sub>1</sub> 2.4 एष (for देवः). M<sub>1</sub> बलेनंतो हि भगवान्. — After 20<sup>a</sup>, K<sub>8</sub> ins.:

23\* रामः शेषो भुजङ्गमः ।

स नागोऽपि महातेजा.

— D<sub>1</sub> om. 20<sup>bd</sup>. — °) G<sub>1</sub> -नियोगार्थी; M<sub>1</sub> नेन (for नाद्धि). K<sub>8</sub> B<sub>1</sub> 2-6 D<sub>n</sub> D<sub>2</sub> 8.7 T<sub>8</sub> वै (for हि). — °) K<sub>1</sub> 2.4 B<sub>1-4</sub> D<sub>7-9</sub> स (for यो). K<sub>1</sub> सदारयत् (sic) (for सधारयत्). K<sub>6</sub> D<sub>1</sub> (marg. as in text). 5 T<sub>1</sub> 2.4 G<sub>2-5</sub> M<sub>2-5</sub> संयो (D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> 4 G<sub>3</sub> M<sub>4</sub> स यो)गं समधा (K<sub>5</sub> D<sub>1</sub> तत्र धा)रयत् (D<sub>1</sub> नृ); D<sub>6</sub> G<sub>1</sub> संयोऽं समवारयत्; M<sub>1</sub> गां चैव समधा. — K<sub>2</sub> 4 (marg.) B D<sub>n</sub> D<sub>2</sub> 8.7 T<sub>8</sub> G<sub>1</sub> ins. after 20: D<sub>4</sub> after 20<sup>a</sup>:

24\* यः स नारायणो नाम देवदेवः सनातनः ।

तस्यांशो वासुदेवस्तु कर्मणोऽन्ते विवेश ह ।

[ (L. 1) D<sub>4</sub> om. the prior half. K<sub>8</sub> T<sub>8</sub> तु (for स). — (L. 2) T<sub>8</sub> तस्यांशं. K<sub>3</sub> कर्मणांते विवेश तं (for the post. half). ]

On the other hand, M<sub>1</sub> 3 ins. after 20:

25\* जगतोऽनुग्रहार्थाय वासुदेवो जगद्गुरुः ।

दिवमास्थाय दिव्येन वपुषान्तर्हितस्थितः ।

[ (L. 1) M<sub>1</sub> om. जगद्गुरुः. ]

21 °) K<sub>2</sub> वासुदेवः (for व-). K<sub>1</sub> 5 D<sub>6</sub> T<sub>1</sub> 4 G<sub>1-4</sub> M<sub>2</sub> 4.5 -परिग्रहाः (for ग्रहः). — °) K<sub>8</sub> D<sub>9</sub> T<sub>1</sub>

ताश्चाप्यप्सरसो भूत्वा वासुदेवमुपागमन् ॥ २१

हतास्तस्मिन्महायुद्धे ये वीरास्तु महारथाः ।

घटोत्कचादयः सर्वे देवान्यक्षांश्च भेजिरे ॥ २२

दुर्योधनसहायाश्च राक्षसाः परिकीर्तिताः ।

प्राप्तास्ते क्रमशो राजन्सर्वलोकाननुत्तमान् ॥ २३

भवनं च महेन्द्रस्य कुबेरस्य च धीमतः ।

वरुणस्य तथा लोकान्विविशुः पुरुषर्षभाः ॥ २४

एतत्ते सर्वमाख्यातं विस्तरेण महाद्युते ।

कुरूणां चरितं कृत्स्नं पाण्डवानां च भारत ॥ २५

सूत उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा द्विजश्रेष्ठात्स राजा जनमेजयः ।

विस्मितोऽभवदत्यर्थं यज्ञकर्मान्तरेष्वथ ॥ २६

C. 18. 178  
B. 18. 5. 31  
K. 18. 5. 30

G<sub>2</sub> निमज्जंत्यः (K<sub>3</sub> °तः; D<sub>8</sub> °त); K<sub>4</sub> अमज्जंत; B Dn D<sub>2-4</sub>. 7 T<sub>3</sub> अमज्जंताः (for न्यमज्जन्त). —<sup>d</sup> D<sub>5</sub>. 6 T<sub>1</sub>. 2. 4 G M<sub>2-5</sub> कालेन जयतां वर; M<sub>1</sub> °न भरतर्षभ. — After 21<sup>st</sup>, N (except D<sub>5</sub>. 6) T<sub>3</sub> ins. :

26\* तत्र त्यक्त्वा शरीराणि दिवमारुह्युः पुनः ।

[ K<sub>1</sub> ततश्च (for तत्र). K<sub>5</sub> शक्त्वा (for त्यक्त्वा). D<sub>9</sub> न तत्यजुः शरीराणि (for the prior half). K<sub>5</sub> दिव्यम् (for दिवन्). D<sub>9</sub> त्रिविधा रूढुः पुनः (for the post. half). ]

—<sup>a</sup> K<sub>3-5</sub> B Dn D<sub>1-4</sub>. 7-9 T<sub>3</sub> चैव (for चापि). D<sub>5</sub>. 6 T<sub>1</sub>. 4 G<sub>1</sub>. 2. 4. 5 M राजन्; T<sub>2</sub> राजा (for भूत्वा). G<sub>2</sub> ताः सर्वा ह्यप्सरसो भूत्वा. —<sup>c</sup> Bcm. ed. उपाविशन् (for °गमन्). — After 21, D<sub>5</sub> G<sub>1</sub> read 16-17 (with 17<sup>th</sup> repeated).

22<sup>a</sup>) K<sub>5</sub> जस्मिन् (for त°). —<sup>b</sup>) K<sub>3</sub> D<sub>8</sub>. 9 transp. वीरा and तु. —<sup>c</sup>) K<sub>2</sub>. 3 D<sub>8</sub>. 9 चान्ये; K<sub>4</sub>. 5 Dn D<sub>1-4</sub>. 7 T<sub>3</sub> चैव (for सर्वे). —<sup>d</sup>) K<sub>4</sub>. 5 D<sub>1</sub> ते च (K<sub>5</sub> तु) देव्यांश्च (for देवान्यक्षांश्च).

23<sup>a</sup>) K<sub>1-3</sub> D<sub>5</sub>. 6. 8. 9 T<sub>1</sub>. 2. 4 G M तु (for च). —<sup>b</sup>) K<sub>1</sub>. 2 ये प्र- (for परि-). K<sub>3</sub> D<sub>5</sub>. 6. 8. 9 T<sub>2-4</sub> G M पार्थिवा येनुकी (K<sub>3</sub> D<sub>5</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1</sub>. 5 M<sub>3-5</sub> ये न की; D<sub>8</sub>. 9 ये प्रकी)र्तिताः; T<sub>1</sub> पार्था ये नानुकीर्तिताः. — After 23<sup>ab</sup>, G<sub>1</sub> wrongly reads, for the first time, lines 1 and 2 of 43\*. D<sub>8</sub> G<sub>1</sub> om. 23°-25°. —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub>. 2 B<sub>1</sub>. 3. 4. 6 Dn<sub>2</sub> D<sub>1-4</sub>. 7 सर्वे (for सर्व-). — For 23<sup>ad</sup>, K<sub>3</sub> D<sub>5</sub>. 8. 9 T G<sub>2-5</sub> M subst. :

27\* ते दानवान्गुह्यकांश्च गन्धर्वांश्च तथाविशन् ।

[ M<sub>5</sub> दानवा (for °वान्). T<sub>2</sub> च यक्षांश्च (for गुह्यकांश्च). D<sub>5</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1</sub> समाविशन्; T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> तदाविशन्; M<sub>5</sub> तथाविशत् (for °विशन्). ]

— After 23, K<sub>3</sub> ins. :

28\* क्षिप्रुपाळो रावणोऽसौ तयोर्गतिमवाप्तवान् ।  
निकुम्भो नाम यस्त्वासीद्दानवो बळदपितः ।

सुगाळवासुदेवोऽभूद्वासुदेवेन पातितः ।  
जरासन्धः स भगवान्भीमसेनेन घातितः ।  
कालनेमिस्तु तत्रासीत्कंसो नाम महासुरः । [ 5 ]  
वासुदेवेन निहतः क्रूरकर्मा मदोत्कटः ।  
कालकेयास्तथा जङ्घाः संसप्तकगणास्तु ते ।  
नारायणवळं तच्च नृपा ये च महाबलाः ।  
कलिंगाः पार्वतीयाश्च काळीकेयाः प्रकीर्तिताः ।  
लक्ष्मीं च द्रौपदीं विद्धि गान्धारीं दितिरूपिणीम् । [10]  
अदितिं च प्रियां देवीं देवकीं विद्धि पार्थिव ।  
महान्विमर्दः संजातो देवानां दानवैः सह ।  
मर्त्यलोके महाभाग ततो जित्वा दिवं गताः ।

24 D<sub>8</sub> G<sub>1</sub> om. 24 (cf. v. l. 23). T<sub>4</sub> om. 24<sup>a</sup>-25<sup>b</sup>. K<sub>2</sub> reads 24<sup>b</sup> twice. —<sup>a</sup>) B<sub>3</sub> भगवान्; M<sub>4</sub> भवस्य (for भवनं). K<sub>4</sub>. 5 तु; B<sub>3</sub> स; D<sub>1</sub> om. (for च). D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> M<sub>5</sub> कुबेरस्य महेन्द्रस्य (T<sub>1</sub> वरुणस्य) (by transp.). K<sub>1</sub>. 2 (first time). 6 कुबीरस्य; K<sub>2</sub> (second time) वरुणस्य (for कुबेरस्य). T<sub>2</sub> धर्मतः (for धीमतः). —<sup>c</sup>) T<sub>1</sub> महेन्द्रस्य (for वरुणस्य). D<sub>7</sub> वरालं; T<sub>2</sub> तदा; G<sub>2</sub>. 4 यथा (for तथा). —<sup>d</sup>) K<sub>3</sub> पुरुषर्षभान्.

25 D<sub>8</sub> T<sub>4</sub> G<sub>1</sub> om. 25<sup>ab</sup> (cf. v. l. 23, 24). —<sup>c</sup>) K<sub>5</sub> यदूनां; G<sub>2</sub> क्रूराणां (for कुरूणां). M<sub>4</sub> कुरूणां पाण्डवानां च. —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub>. 2 D<sub>5</sub>. 6. 8. 9 T<sub>1</sub>. 2. 4 G<sub>2-5</sub> M<sub>1-3</sub>. 5 धीमतां; G<sub>1</sub> कीर्तितं (for भारत). M<sub>4</sub> पार्थिवानां च धीमतां.

26 D<sub>4</sub> om. 26. K<sub>3-5</sub> B Dn D<sub>1-3</sub>. 7 (marg.) T<sub>8</sub> सौतः (for सूत). —<sup>a</sup>) K<sub>3-5</sub> B<sub>3</sub> Dn D<sub>2</sub>. 3. 8. 9 T<sub>1</sub> G<sub>5</sub> M<sub>2</sub>. 3 -श्रेष्ठाः (for -श्रेष्ठात्). —<sup>b</sup>) D<sub>9</sub> स राजा जनसंसदि. —<sup>c</sup>) K<sub>1</sub>. 2 अत्यंतं (for अत्यर्थं). —<sup>d</sup>) K<sub>1</sub>. 2 सः; K<sub>3</sub> om.; D<sub>8</sub> T<sub>2</sub>. 4 G<sub>1</sub>. 2. 4 च; D<sub>8</sub> चै (for [अ]थ). K<sub>4</sub>. 5 D<sub>1</sub> वित (K<sub>5</sub> वर्त)ते यज्ञकर्माणि; D<sub>5</sub> T<sub>1</sub> G<sub>3</sub>. 5 M यज्ञकर्मांतरे च सः; D<sub>7</sub> इति ज्ञात्वा ततो द्विजाः; D<sub>9</sub> यज्ञकर्मांतरेषु च.



ततः समापयामासुः कर्म तत्तस्य याजकाः ।  
 आस्तीकश्चाभवत्प्रीतः परिमोक्ष्य भुजंगमान् ॥ २७  
 ततो द्विजातीन्सर्वास्तान्दक्षिणाभिरतोपयत् ।  
 पूजिताश्चापि ते राज्ञा ततो जग्मुर्यथागतम् ॥ २८  
 विसर्जयित्वा विप्रांस्तान् राजापि जनमेजयः ।  
 ततस्तक्षशिलायाः स पुनरायाद्राह्वयम् ॥ २९  
 एतत्ते सर्वमाख्यातं वैशंपायनकीर्तितम् ।  
 व्यासाज्ञया समाख्यातं सर्पसन्ने नृपस्य ह ॥ ३०

पुण्योऽयमितिहासाख्यः पवित्रं चेदमुत्तमम् ।  
 कृष्णेन मुनिना विप्र नियतं सत्यवादिना ॥ ३१  
 सर्वज्ञेन विधिज्ञेन धर्मज्ञानवता सता ।  
 अतीन्द्रियेण शुचिना तपसा भावितात्मना ॥ ३२  
 ऐश्वर्ये वर्तता चैव सांख्ययोगविदा तथा ।  
 नैकतत्रविबुद्धेन दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ॥ ३३  
 कीर्तिं प्रथयता लोके पाण्डवानां महात्मनाम् ।  
 अन्येषां क्षत्रियाणां च भूरिद्रविणतेजसाम् ॥ ३४

27 °) D<sub>8</sub> ततः समापयामयुः. — <sup>b</sup>) K<sub>1.2</sub> G<sub>1.6</sub> M<sub>2-4</sub> कर्मांतं (for कर्म तत्). G<sub>3</sub> तस्य च (for तत्तस्य). K<sub>1</sub> याजकः; D<sub>9</sub> याजिकाः. M<sub>1</sub> कर्मणा तंतं तस्य याजकाः (sic). — °) D<sub>6.6</sub> T<sub>8</sub> G<sub>1</sub> क्षातिकश्च; T<sub>1</sub> पारिक्षितो; T<sub>2</sub> (sup. lin. as in text).<sup>4</sup> G<sub>2.8.6</sub> M<sub>1-3</sub> अस्तीकश्च. — <sup>d</sup>) K<sub>1.6</sub> परिमोक्ष; K<sub>8</sub> D<sub>9</sub> 'मोच्य; D<sub>8</sub> 'मुच्य (for 'मोक्ष्य).

28 °) K<sub>1.2</sub> D<sub>8</sub> T<sub>1</sub> M<sub>8</sub> तान्सर्वान् (by transp.); K<sub>4.6</sub> D<sub>1</sub> सर्वान्स. G<sub>8</sub> ततो द्विजांश्च तान्सर्वान्. — °) K<sub>4</sub> सदा; K<sub>6</sub> D<sub>1</sub> तदा (for [क्ष]पि ते). T<sub>2</sub> M<sub>8</sub> transp. ते and राज्ञा. B<sub>8</sub> राज्ञास. — <sup>d</sup>) K<sub>4.6</sub> D<sub>1</sub> G<sub>6</sub> M<sub>8</sub> (sup. lin.) प्रति; B<sub>6</sub> तु ते; D<sub>6</sub> तदा; D<sub>8</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>1.2.4</sub> M<sub>1-4</sub> प्रीता; T<sub>1</sub> M<sub>6</sub> तथा (for ततो).

29 °) T<sub>1</sub> transp. विप्रांस and तान्. B<sub>8</sub> विद्वांस. D<sub>7</sub> विमुच्य च स विप्रांस्तान्. — <sup>b</sup>) K<sub>1</sub> D<sub>6.6</sub> T<sub>1.2.4</sub> G M स राजा; K<sub>2</sub> B<sub>2</sub> राजा च (B<sub>2</sub> तु) (for राजापि). — After 29<sup>ab</sup>, K<sub>8</sub> ins.:

29\* व्यासशिव्यप्रसादेन परां निर्वृतिमाश्रयौ ।

— °) K<sub>1.2</sub> D<sub>6.6</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>2-5</sub> M<sub>1-2.5</sub> दृष्टस्; K<sub>8</sub> दृष्ट्वा; B<sub>1</sub> पुनस् (for तत्तस्). D<sub>4</sub> च; D<sub>6</sub> T<sub>1.2.4</sub> G<sub>2.4</sub> M<sub>1-4</sub> तु; T<sub>8</sub> [क्ष]स्य (for स). D<sub>9</sub> दृष्ट्वा तक्षकशालायां; G<sub>1</sub> दृष्टन्तक्षजलायास्तु.

30 Before 30, T<sub>1</sub> ins. सूतः. — °) K<sub>1-3</sub> D<sub>8.9</sub> T<sub>1.2</sub> G<sub>1-4</sub> वः (for ते). K<sub>4</sub> एतत्ते च समाख्यातं. — <sup>b</sup>) K<sub>1.2</sub> भावितं (for 'कीर्तितम्). D<sub>6.6</sub> S (except T<sub>8</sub>) व्यासादिव्येण धीमता. — °) G<sub>4</sub> द्विजश्रेष्ठात् (for व्यासाज्ञया). K<sub>8</sub> D<sub>8.9</sub> समासेन; D<sub>n</sub> 'ज्ञातं (for 'ख्यातं). — <sup>d</sup>) D<sub>1</sub> सर्पसन्ने (for 'सन्ने). K<sub>4.6</sub> D<sub>1</sub> महाकर्ता (for नृपस्य ह). K<sub>8</sub> D<sub>8.9</sub> T<sub>8</sub> वै; B<sub>1.2.4-6</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2-4</sub> 1 M<sub>1</sub> हि (for ह).

31 °) G<sub>4</sub> [s]हम् (for ऽयम्). K<sub>1.2</sub> इतिहासाग्र्यः;

D<sub>6.7</sub> T<sub>2.4</sub> G<sub>2.4</sub> M<sub>8</sub> 'साख्यं; D<sub>8</sub> 'सश्च; D<sub>9</sub> 'सोयं (for 'साख्यः). D<sub>6</sub> पुण्येन इतिहासाख्यं; T<sub>1</sub> पुण्यं भारतमाख्यानं; G<sub>8</sub> इतिहासं महापुण्यं. — <sup>b</sup>) K<sub>4</sub> वेदम्; D<sub>9</sub> चैतद्; G<sub>8</sub> महद् (for चेदम्). K<sub>8</sub> D<sub>8</sub> पवित्रं परमं परं. — °) D<sub>7</sub> व्यासेन (for कृष्णेन). K<sub>8</sub> D<sub>6.6.8.9</sub> T<sub>1.4</sub> G<sub>2-6</sub> M विप्राः; B<sub>3</sub> प्रोक्तं (for विप्र). — <sup>d</sup>) K<sub>8</sub> D<sub>8.9</sub> गदितं; K<sub>5</sub> नियतं; D<sub>n</sub> D<sub>2-4</sub> T<sub>8</sub> निर्मितं (for नियतं). K<sub>1.2</sub> D<sub>6.6</sub> T<sub>2</sub> G M 'दर्शिना (for 'वादिना). T<sub>1</sub> गदितं सर्वदर्शिना; T<sub>4</sub> नियमं सत्यदर्शिना.

32 °) M<sub>1</sub> धर्मज्ञेन (for सर्वं). — <sup>b</sup>) T<sub>1.2</sub> G M<sub>2.4.6</sub> सर्वं (for धर्मं). K<sub>1.2.4.6</sub> B<sub>8</sub> D<sub>1</sub> T<sub>1</sub> G<sub>6</sub> M<sub>2</sub> सदा (for सता). K<sub>8</sub> सर्वशास्त्रविशारदा; B<sub>8</sub> धर्मज्ञेनेव भायता; D<sub>8.9</sub> सर्वज्ञानविदा सदा; T<sub>8</sub> धर्मज्ञानसमासता; M<sub>1</sub> सर्वलोकहितात्मना; M<sub>8</sub> सर्वज्ञानवतां सदा. — T<sub>1</sub> om. 32<sup>cd</sup>. — °) D<sub>6</sub> क्षत्रियेण (for अतीन्द्रियेण). D<sub>8</sub> मनसा; G<sub>8</sub> तपसा (for शुचिना). — <sup>d</sup>) K<sub>4</sub> D<sub>1</sub> तपसा विष्टतात्मना; K<sub>5</sub> तस्यासा विष्टतात्मनाः (sic).

33 °) M<sub>8</sub> ऐश्वर्यं. K<sub>5</sub> ऐश्वर्यं वचता ते वै (sic). — <sup>b</sup>) K<sub>4.5</sub> B (except B<sub>3</sub>) D<sub>n</sub> D<sub>1-4.7</sub> T<sub>8</sub> 'योगवता (for 'विदा). K<sub>8</sub> D<sub>8</sub> G<sub>8</sub> तदा; M<sub>1</sub> damaged (for तथा). — T<sub>1</sub> om. 33<sup>cd</sup>; 33<sup>cd</sup> is damaged in M<sub>1</sub>. — °) D<sub>6.6</sub> T<sub>2.4</sub> G M<sub>2-3</sub> नैकतरश्च (for 'तत्र'). K<sub>8.4</sub> D<sub>1.4.8.9</sub> 'विशुद्धेन (for 'विबु'). K<sub>5</sub> B<sub>4</sub> नैकतरं वि (B<sub>4</sub> 'मंत्रवि)शुद्धेन. — <sup>d</sup>) T<sub>2</sub> दृष्ट्या; G<sub>2</sub> दृष्ट (for दृष्ट्वा). K<sub>1</sub> देवेन; D<sub>8</sub> T<sub>2.3</sub> G<sub>2.2.3.3</sub> M<sub>2-3</sub> तत्त्वेन (for दिव्येन).

34 = 1. 56. 26. K<sub>4</sub> om. 34. — °) K<sub>2</sub> विहरता; K<sub>8</sub> D<sub>8.9</sub> वित (D<sub>8</sub> 'स्त)रता; B<sub>3</sub> कथयता; G<sub>4</sub> प्रथयिता (for 'यता). — <sup>d</sup>) M<sub>1</sub> damaged. D<sub>8</sub> प्रवीण (for 'द्रविण). K<sub>5</sub> D<sub>1</sub> 'संपदां; T<sub>3</sub> 'चर्चसां; G<sub>4</sub> M<sub>8</sub> 'चेतसां (for 'तेजसाम्). — D<sub>6.6</sub> T G M<sub>2-3</sub> ins.

य इदं श्रावयेद्विद्वान्सदा पर्वणि पर्वणि ।

धृतपाप्मा जितस्वर्गो ब्रह्मभूयाय गच्छति ॥ ३५

यश्चेदं श्रावयेच्छूद्धे ब्राह्मणान्पादमन्ततः ।

अक्षय्यमन्नपानं वै पितृस्तस्योपतिष्ठते ॥ ३६

अह्ना यदेनः कुरुते इन्द्रियैर्मनसापि वा ।

महाभारतमाख्याय पश्चात्संध्यां प्रमुच्यते ॥ ३७

C. 18. 190  
B. 18. 5. 43  
K. 18. 5. 43

after 34 : M<sub>1</sub> after 34<sup>ab</sup> :

30\* क्रीडां च वासुदेवस्य देवदेवस्य शार्ङ्गिणः ।

विशेषां देवभागानां जन्मसायुज्यमेव च ।

[ Line 1 and the prior half of line 2 damaged in M<sub>1</sub>. — ( L. 1 ) G<sub>3</sub> M<sub>3</sub> transp. वासुदेवस्य and देव-  
देवस्य. — ( L. 2 ) T<sub>1</sub> सर्वेषां ( for विशेषां ). G<sub>2</sub> जन्-  
( for जन्म- ). ]

— T<sub>1</sub> cont. :

31\* कीर्तितं परमं पुण्यं दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ।

35 = ( var. ) 1. 56. 28. — <sup>a</sup>) K<sub>3-5</sub> D<sub>1, 3</sub> इमं ;  
B<sub>1, 2, 4, 6</sub> D<sub>n</sub> D<sub>2-4</sub> T<sub>3</sub> M<sub>3</sub> चेदं ; B<sub>3</sub> चैवं ; D<sub>7</sub> चैवं  
( for इदं ). D<sub>5, 6</sub> T<sub>1, 2, 4</sub> G M<sub>1-3, 5</sub> शृणुयाद् ( for  
श्रावयेद् ). B<sub>2</sub> विप्रान् ( for विद्वान् ). — <sup>b</sup>) B<sub>3</sub>  
सर्वाणि ( for the first पर्वणि ). D<sub>1</sub> om. ( hapl. ) one  
पर्वणि. K<sub>3</sub> D<sub>5, 6, 8, 9</sub> S ( except T<sub>3</sub> ) प ( G<sub>3</sub> स ) वंसु  
द्विजसत्तमः ( D<sub>5</sub> G<sub>3</sub> 'माः ; D<sub>5, 6</sub> T<sub>2</sub> G<sub>2</sub> M<sub>3</sub> 'म ; D<sub>8</sub>  
'मान् ; T<sub>1</sub> 'मात् ). — <sup>c</sup>) B<sub>3</sub> चूत- ; T<sub>1</sub> पूत- ( for  
धृत- ). D<sub>7</sub> G<sub>3</sub> -पापो ( for -पाप्मा ). — <sup>d</sup>) K<sub>3</sub> D<sub>5</sub>  
8, 9 T<sub>1</sub> G<sub>3</sub> M<sub>3</sub> -भूयं ( G<sub>3</sub> 'तं ) स ( for -भूयाय ). D<sub>8</sub>  
T<sub>3</sub> कल्पते ( for गच्छति ). K<sub>1, 2</sub> ब्रह्मभूयं व्रजेत सः.  
— After 35, K<sub>1</sub> reads 52 followed by 57\*. K<sub>1</sub>  
cont. : D<sub>n</sub> D<sub>5, 6</sub> S ins. after 35 :

32\* कार्णं वेदमिमं सर्वं शृणुयाद्यः समाहितः ।

ब्रह्महत्याकृतं पापं तद्वक्षणादेव नश्यति ।

[ K<sub>1</sub> om. ( hapl. ) line 1. — ( L. 1 ) T<sub>2</sub> G<sub>2, 4</sub> कार्ण्यं  
( sic ) ; G<sub>3</sub> कार्त्तं ( for कार्णं ). D<sub>5, 6</sub> T<sub>2, 4</sub> G<sub>2-4</sub> M<sub>1, 3</sub>  
वेदमिदं ; M<sub>3</sub> 'विदं ( for 'मिमं ). M<sub>3</sub> पुण्यं ( for सर्वं ).  
— ( L. 2 ) K<sub>1</sub> जह्याचापि न संशयः ; T<sub>1</sub> क्षणादेव व्यपोहति  
( for the post. half ). D<sub>n</sub> ब्रह्महत्यादिपापानां कीदृक्स्य  
विनश्यति. ]

36 = ( var. ) 1. 56. 29. — <sup>a</sup>) K<sub>1, 2, 5</sub> D<sub>1</sub> इमं ;  
K<sub>3</sub> D<sub>8</sub> चापि ; K<sub>4</sub> इदं ; B<sub>2, 6</sub> D<sub>9</sub> चैवं ; B<sub>3</sub> D<sub>6</sub> G<sub>3</sub>  
M<sub>6</sub> चैनं ; T<sub>1</sub> चैतत् ( for चेदं ). B<sub>3</sub> विद्वान् ; D<sub>5, 6</sub>  
T<sub>1, 4</sub> G M पित्र्ये ( D<sub>6</sub> 'त्र्यं ) ( for श्राद्धे ). — <sup>b</sup>) K<sub>4</sub>  
पादसंमितः ; G<sub>3</sub> पादमाग्रतः ( for 'मन्ततः ). — <sup>c</sup>) K<sub>5</sub>  
T<sub>4</sub> G<sub>2</sub> M<sub>1</sub> अन्नं पानं ; G<sub>5</sub> M<sub>3</sub> अनुपानं ( for अन्न\* ).  
K<sub>1, 2</sub> D<sub>3, 9</sub> तत् ; K<sub>3-5</sub> B<sub>2</sub> D<sub>1</sub> M<sub>3</sub> च ( for चै ).  
— <sup>d</sup>) K<sub>1, 2</sub> B<sub>1</sub> D<sub>5, 8, 9</sub> S ( except G<sub>3</sub> ) -तिष्ठति ( for  
'ते ). K<sub>4</sub> D<sub>1</sub> पितृस्तस्याय गच्छति. — After 36,

K<sub>2</sub> ins. :

33\* इतिहासमिमं श्रुत्वा पुण्यं सत्फलमश्नुते ।

अपुत्रया च श्रोतव्यं गर्भिण्या चैव योषिता ।

पुत्रं वीरं जनयति कन्यां वा राजभागिनीम् ।

— K<sub>2</sub> cont. : K<sub>1</sub> ins. after 36 :

34\* इतिहासमिमं श्रुत्वा नात्र कार्या विचारणा ।

37 K<sub>1</sub> om. 37-51. K<sub>2</sub> om. 37-39. — <sup>a</sup>) G<sub>2</sub>  
अह्नो ( for अह्ना ). D<sub>9</sub> यदेनं ; T<sub>1</sub> य पुनः ; G<sub>3</sub> यावद्धि  
( for यदेनः ). K<sub>4</sub> अह्नादनं च कुरुते ; K<sub>6</sub> यदह्ना कुरुते  
पापम्. — <sup>b</sup>) K<sub>4</sub> च ( for वा ). — <sup>c</sup>) D<sub>4</sub> T<sub>1</sub> आख्यानां  
( for 'य ). — <sup>d</sup>) D<sub>5, 6</sub> T<sub>2, 4</sub> G M सर्वपापैः ; T<sub>1</sub>  
श्रुत्वा पापैः ( for पश्चात्संध्यां ). B<sub>2, 6</sub> D<sub>8</sub> स ; D<sub>9</sub> सु-  
( for प्र- ). — After 37, K<sub>3-5</sub> B D<sub>n</sub> D<sub>1-3, 7-9</sub> T<sub>3</sub>  
Bom. ed. ins. :

35\* यद्रात्रौ कुरुते पापं ब्राह्मणस्त्विन्द्रियैश्चरन् ।

महाभारतमाख्याय पूर्वा संध्यां प्रमुच्यते ।

भरतानां महज्जन्म महाभारतमुच्यते ।

निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

[ D<sub>9</sub> om. ( hapl. ) lines 1-2. — ( L. 1 ) K<sub>3</sub> D<sub>n</sub>  
D<sub>2-4, 7</sub> ब्राह्मणः स्त्री ( D<sub>7</sub> 'गन्त्री ) गणैर्दृतः ; K<sub>5</sub> कर्मणा मनसा  
गिरा ( for the post. half ). — ( L. 2 ) K<sub>4</sub> पूर्वसंध्या ;  
K<sub>5</sub> पूर्व संध्या ; D<sub>8</sub> पूर्वा संध्या ( for पूर्वा संध्यां ). B<sub>1-3, 6</sub>  
D<sub>7</sub> स ( for प्र- ). — B<sub>1, 5, 6</sub> T<sub>3</sub> om. ( hapl. ) line 3.  
— Lines 3-4 = ( var. ) 1. 1. 209 ; 56. 31. — ( L. 3 )  
K<sub>3</sub> इदं ( for महज् ). D<sub>n</sub> D<sub>2-4</sub> महत्वाद्भारवत्त्वाच्च ; D<sub>8, 9</sub>  
भारतानामिदं जन्म ( for the prior half ). — K<sub>6</sub> om.  
( hapl. ) line 4. ]

— After 35\*, D<sub>8</sub> ins. a passage given in App. I  
( No. 3 ).

Bom. ed. cont. :

36\* अष्टादशपुराणानि धर्मशास्त्राणि सर्वशः ।

वेदाः साक्षात्सथैकत्र भारतं चैकतः स्थितम् ।

श्रूयतां सिंहनादोऽयमृपेस्तस्य महात्मनः ।

अष्टादशपुराणानां कर्तुर्वेदमहोदधेः ।

— Bom. ed. cont. : D<sub>5, 6</sub> T<sub>1, 2, 4</sub> G M ins. after  
37 : T<sub>3</sub> after 41\* : D<sub>9</sub> cont. after 35\* :

37\* त्रिभिर्वर्षैर्महत्पूर्वं कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ।

अखिलं भारतं चेदं चकार भगवानृषिः ।

धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ।

यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्कचित् ॥ ३८

जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो भूतिमिच्छता ।

राज्ञा राजसुतैश्चापि गर्भिण्या चैव योपिता ॥ ३९

[ With 37\*, of. l. 56. 32. — (L. 1) Ds. ० महत्पूर्ण; Ds धर्मकामः; T1 मुनिः पूर्व; T4 G1. 2. 4 महत्पुण्यं; Ms कृतं पूर्व. Ds मुनिः (for प्रभुः). — (L. 2) G1 M2 (inf. lin.). 8. ० सकलं; G4 सोखिलं; Gs M2 निखिलं. Ds वा (for च). Ds महाभारतमाख्यानं (for the prior half). Bom. ed. मुनिः (for ऋषिः). Ds चक्रे सत्यवती-सुतः (for the post. half). ]

— After the above, Ts reads 38 followed by 41\*.

— Ds cont. :

38\* चतुर्णामपि वेदानां त्रिरावर्षं तु यत्फलम् ।  
तत्फलं समवाप्नोति अधीयानः सकृन्नरः ।  
ब्रह्महत्यादिपापानि विलयं यान्ति शृण्वतः ।  
सन्तानसुखकामा या शृणोति सततं सती ।  
पुत्रं वीरं जनयति कन्यां च राजभागिनीम् । [5]  
इतिहासमिमं श्रुत्वा नात्र कार्या विचारणा ।

— Bom. ed. cont. after 37\* :

39\* आकर्ष्य भक्त्या सततं जयाख्यं भारतं महत् ।  
श्रीश्च कीर्तिस्तथा विद्या भवन्ति सहिताः सदा ।

38 = l. 56. 33. K1. 2 om. 38 (of. v. l. 37).  
Ds om. 38-54. Ds om. 38-44. Ts reads 38 after  
37\*. — <sup>a</sup>) Ds transp. कामे and मोक्षे. T1 मोक्षे  
यस्य स्पृहा भवेत्; Gs मोक्षे च द्विजसत्तमाः (for 38<sup>b</sup>).  
— After 38<sup>ab</sup>, T1 ins. :

40\* तस्य सिध्यति तत्सर्वं श्रवणात्पठनादिह ।

— <sup>a</sup>) Dn D1-4. 7 Ts Gs कुत्रचित्; Ds. ० T4 तत्र-  
चित् (for तत्कचित्). — Ds. ० T Gs. 3. ० M ins.  
after 38 :

41\* चाच्यते यत्र सततं जयाख्यं भारतं महत् ।

श्रीश्च कीर्तिश्च विद्या च भवन्ति मुदिताः सदा ।

[ (L. 1) Ds उच्यते (for वा°). — (L. 2) T2. ०  
Gs. ० M4 विद्याश्च; M1 धर्मश्च (for विद्या च). T1 तत्र  
श्रीविमला कीर्तिर् (for the prior half). Gs तदा (for  
सदा). T1 विद्या च द्विजसत्तमाः; M1 तद्देशेपि रतं नृणां  
(for the post. half). ]

T1 cont. :

42\* पुत्रपौत्राभिवृद्धिश्च कल्याणानि भवन्ति च ।

T1 cont. : Ds T2-Gs. 4 cont. after 41\* : G1 after  
38 :

43\* भारतस्य तु वक्तारं श्रोतारं लेखकं सुराः ।

पूजयन्त्यतिसंहृष्टाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।

महाभारतवक्तारं नार्चयन्तीह ये नराः ।

तेषां सर्वक्रियाहानिर्भवेद्देवाः शपन्ति च ।

[ G1 reads lines 1-2, for the first time, after  
23<sup>ab</sup>. — (L. 1) G1 (first time). 3 च (for तु). G1  
(first time). 4 श्रोतारं लेखकांस्तथा (for the post. half).  
— (L. 2) G1 (first time) इति (for अति-). G4  
प्रपूजयन्ति संहृष्टाः (for the prior half). — (L. 3) T1  
येचर्चयन्तीह ये नराः (for the post. half). — (L. 4)  
G4 -श्रियां (for -क्रिया-). G4 सिद्धिर् (for -हानिर्-).  
Ds श्रयन्ति; T1 स्तुवंति (for शपन्ति). ]

Ms cont. after 41\* :

44\* धर्मश्च चरतां नृणाम् ।

— After 41\*, G2 ins. a passage given in App. I  
(No. 1).

39 K1. 2 Ds. ० om. 39 (of. v. l. 37, 38). 39<sup>ab</sup>  
= (var.) l. 56. 19<sup>ab</sup>. — <sup>b</sup>) G2 श्रोतव्यं (for 'व्यो).  
Ks Dn D2-4. 7 मोक्षम्; Ds. ० T1. 2. 4 G M जयम्  
(for भूतिम्). — <sup>c</sup>) Gs M2. 4 राज्ञां (for राज-). Ds  
T4 G2 चैव (for चापि). Ks-5 B Dn D1-4. 7 Ts  
ब्राह्मणेन च राज्ञा च; T2 G1 राज्ञा राज्ञां सुतैश्चै (G1  
'तेनै)व; Gs राज्ञा राजसुतेनैव; Ms राज्ञा राज्ञा सुतै-  
श्चापि. — Ds. ० T1. 4 G M ins. after 39: T2 after  
54<sup>ab</sup> :

45\* यद्यदिष्टतमं कामं लभते श्रद्धयान्वितः ।

शृणुयान्सुदितो भूत्वा आस्तिको बुद्धिसंयुतः ।

[ M1 reads line 1 after 49\*. — (L. 1) G4 तत्तत्  
(for कामं). M1 लभते पापवर्जितं (for the post. half).  
— After line 1, T1 ins. :

46\* महाभारतमाख्यानं श्रोतव्यमनस्यया ।

— (L. 2) Ds गत्वा; T1 Gs यज्ञाद् (for भूत्वा). ]

Ds T1 Gs cont. : Gs cont. after 49\* :

47\* अप्येकवारश्रवणाद्ब्रह्महत्या विनश्यति ।

भक्त्या द्विवारश्रवणाद्दशमेघफलं लभेत् ।

त्रिवारश्रवणाद्भक्त्या पठनाद्वा तथैव च ।

पुनरावृत्तिरहितां लभेद्ब्रह्मगतिं शुभाम् ।

[ (L. 1) Ds अस्य; Gs अद्य (for अपि). T1 महा-  
हत्या व्यपोहति (for the post. half). — (L. 4) T1  
-रहितो; G4 -रहितार्त् (for 'ता). ]

स्वर्गकामो लभेत्स्वर्गं जयकामो लभेजयम् ।

गर्भिणी लभते पुत्रं कन्यां वा बहुभागिनीम् ॥ ४०

अनागतं त्रिभिर्वैषैः कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ।

संदर्भं भारतस्यास्य कृतवान्धर्मकाम्पया ॥ ४१

नारदोऽश्रावयद्देवानसितो देवलः पितृन् ।

रक्षो यक्षाञ्शुको मर्यान्वैशंपायन एव तु ॥ ४२

इतिहासमिमं पुण्यं महार्थं वेदसंमितम् ।

श्रावयेद्यस्तु वर्णास्त्रीन्कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः ॥ ४३

C. 18. 200  
B. 18. 5. 57  
K. 18. 5. 63

Ti cont.:

48\* महाभारतमाख्यानं यद्गृहे पूजितं भवेत् ।  
वसे[त] तत्र विबुधा देवो नारायणः स्वयम् ।  
वासुदेवो वसत्यत्र पुण्डरीकायतेक्षणः ।

Ti cont.: Ds Gs cont. after 47\*: Ds T2.4 G1.2.4.4  
M after 45\*:

49\* वासुदेवं स्मरन्विद्वान्पुण्डरीकायतेक्षणम् ।  
[ T1 पुण्डरीकनिभेक्षणं (for the post. half). ]

— After 49\*, M1 reads line 1 of 45\*; while T2  
reads 43 (43<sup>cd</sup> repeating).

40 K1 Ds.9 om. 40 (cf. v. l. 37, 38). Ds.9  
T1.4 G M om. 40-42. Ks reads 40<sup>ab</sup> on marg.  
sec. m. — °) B2 नुर्विणी (for गर्भिणी). D1 जनयेत्  
(for लभते). K2-3 नुर्विणी जनयेत्पुत्रं. — °) B1-1.5  
राज. (for बहु-). K3 कन्यां वा वरवर्णिनीं; K4 D1  
केवलं राजभागिनं; K5 कन्यां विंदति ससति; D1 T2  
कन्या वा बहुभागिनं (T2 नी).

41 K1 D1.9.2.9 T1.4 G M om. 41 (cf. v. l. 37,  
38, 40). K2 om. 41-47. — °) K4 अनागतैस्; K2  
समागतं (for अना). Dn D2-1 T2 अनागतश्च मोक्षश्च;  
D1 अनागतं च मोक्षं च. — °) B3 द्वैपायन-. — °) K2-5  
B2 D1 [अ]यं; B1 [दृ]दं; B2-5 [दृ]मं (for [अ]स्य).  
— After 41, K3-5 B Dn D1-1.7 T2.8 ins. (var.  
1. 1. 29\*):

50\* पाटं शतसहस्राणि चकारान्यां स संहिताम् ।  
त्रिंशच्छतसहस्राणि देवलोके प्रतिष्ठितम् ।  
पिन्धे पञ्चदश ज्ञेयं नागयक्षे चतुर्दश ।  
एकं शतसहस्रं तु मानुषेषु प्रभाषितम् ।

[(L. 1) B2 om. (hapl.) from the post. half  
up to the prior half of line 2. — (L. 2)  
K4.5 B1 -सहस्रं च. — (L. 3) K2 Dn1 -दशं (for  
-दश). K4.5 प्रोक्तं; B2.2.1.8 ज्ञेया (for ज्ञेयं). B1.6  
रक्षो यक्षे; B2 नागयक्षे; Dn1 T2 नागलोके; Dn1 (marg.)  
यक्षलोके; Dn2 D2-1 दश (D2 °द)लोके (for नागयक्षे). K2  
T2 नागलोकैष्टपदकं; K5 रक्षे यक्षे चतुर्दशं; D1 नागलोकैषु  
पंच च (for the post. half). — (L. 4) B2 एक. (for

एकं). K3 च (for तु). K3.5 D1 T2 प्रतिष्ठितं; K4  
प्रबोधतं; B2.3 विभावि (B2 °पि)नं; D1 निबोधते (for  
प्रभाषिनम्). B1.6 मानुषे प्रविभाषितं (for the post.  
half). ]

42 K1.2 Ds.9.8.9 T1.4 G M om. 42 (cf. v. l. 37,  
38, 40, 41). — °) K4.5 B1.5 Dn1 D1-1.7 श्रावयेद्  
(for श्रावयद्). — °) B1.3.4 T2 च; T2 ते (for  
तु). — For 42<sup>ad</sup>, K2-5 D1 subst.:

51\* गन्धर्वयक्षरक्षांसि श्रावयामास वै शुक्रः ।  
एकं शतसहस्रं च वैशंपायन उक्तवान् ।

[(L. 1) K2 -यक्षनागेषु (for °रक्षांसि). — (L. 2)  
K3 तु (for च). ]

43 K1.2 Ds.9 om. 42 (cf. v. l. 37, 38, 41). T2  
reads 43 (43<sup>cd</sup> repeating) after 49\*. — °) B1 देव-  
(for वेद-). K1 सस्मितं (for संमितम्). — °) Dn  
D2-1.7 T2 (both times).8 व्यासोक्तं श्रूयते येन (T2  
यस्तु). — After 43, Ds.9 T1.2.4 G M ins.:

52\* सर्वपापविशुद्धात्मा शुचिस्तद्गतमानसः ।  
इह कीर्तिं महद्युष्य भोगवान्पुत्रमश्नुते ।  
न्यासप्रसादेन पुनः स्वर्गलोकं स गच्छति ।  
एतद्विदित्वा सर्वं तु सर्ववेदार्थविद्भवेत् ।  
पूजनीयश्च सततं माननीयो भवेद्द्विजः । [ 5 ]

[(L. 2) T1 G1.8 परं; M1 त्रियं (for महत्). Ds  
इह प्राप्य महाकीर्तिं (for the prior half). G2 परत्र (for  
भोगवान्). M1 परत्रान्तंत्वमश्नुते (for the post. half).  
— (L. 3) T1 च (for स). M1 गतिमश्रयां च गच्छति (for  
the post. half). — After line 3, M1.8 ins.:

53\* व्यासो हि भगवान्विष्णुः परमात्मा सनातनः ।

— (L. 4) M2 -वेदांतविद् (for -वेदार्थं). — (L. 5) T2  
[s]मवद् (for मवेद्). Ds वचः; M1 द्विज (for द्विजः). ]

G4 cont.:

54\* समाप्ते पर्वणि तथा स्वर्गारोहणिके नृप ।  
संपूज्य वाचिकं वस्त्रैर्भोजयेद्ब्राह्मणं तथा ।

M1 cont. after 52\*:

स नरः पापनिर्मुक्तः कीर्तिं प्राप्येह शौनक ।  
 गच्छेत्परमिकां सिद्धिमत्र मे नास्ति संशयः ॥ ४४  
 भारताध्ययनात्पुण्यादपि पादमधीयतः ।  
 श्रद्धानस्य पूयन्ते सर्वपापान्यशेषतः ॥ ४५  
 महर्षिर्भगवान्व्यासः कृत्वेमां संहितां पुरा ।  
 श्लोकैश्चतुर्भिर्भगवान्पुत्रमध्यापयच्छुक्रम् ॥ ४६  
 मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।  
 संसारेष्वनुभूतानि यान्ति यास्यन्ति चापरे ॥ ४७  
 हर्षस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।  
 दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ ४८

ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष न च कश्चिच्छृणोति मे ।  
 धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते ॥ ४९  
 न जातु कामान्न भयान्न लोभा-  
 द्रमं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः ।  
 नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये  
 जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः ॥ ५०  
 इमां भारतसावित्रीं प्रातरुत्थाय यः पठेत् ॥  
 स भारतफलं प्राप्य परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ५१  
 यथा समुद्रो भगवान्यथा च हिमवान्गिरिः ।  
 ख्यातावुभौ रत्ननिधी तथा भारतमुच्यते ॥ ५२

55\* विद्या\*\*\*\*घाम्न्यो धर्मभ्यो धर्मधारिणे ।

देवेभ्यो वासुदेवाय वर्णायास्त्रिमो नमः ।

while after 52\*, Gs ins. a passage given in App. 1 (No. 2).

44 K<sub>1,2</sub> D<sub>8,9</sub> om. 44 (cf. v. l. 37, 38, 41). D<sub>5,6</sub> T<sub>1,4</sub> G M om. 44-54. —<sup>a</sup>) D<sub>n</sub> D<sub>2-4,7</sub> T<sub>2,3</sub> स नरः सर्वकामांश्च. —<sup>b</sup>) K<sub>8-9</sub> D<sub>1</sub> कीर्तिं (K<sub>8</sub> गतिं) च लभते परं. —<sup>c</sup>) D<sub>1</sub> पारमिकां (for परमिकां). B<sub>2</sub> स गच्छेत्परमां सिद्धिम्. —<sup>d</sup>) K<sub>8,9</sub> तत्र (for अत्र).

45 K<sub>1,2</sub> D<sub>8,9</sub> T<sub>1,4</sub> G M om. 45 (cf. v. l. 37, 38, 41, 44). D<sub>9</sub> reads 45 after 59\*. —<sup>c</sup>) T<sub>8</sub> नश्यन्ति (for पूयन्ते).

46 K<sub>1,2</sub> D<sub>8,9</sub> T<sub>1,4</sub> G M om. 46 (cf. v. l. 37, 38, 41, 44). D<sub>9</sub> om. 46-51. —<sup>a</sup>) T<sub>8</sub> स ऋषिर् (for महर्षिर्). —K<sub>8</sub> reads 46<sup>c</sup>-47<sup>d</sup> after 49. —<sup>c</sup>) B T<sub>8</sub> धर्मात्मा (for भगवान्). —For 45<sup>c</sup>-46<sup>d</sup>, D<sub>n</sub> D<sub>2-4,7</sub> T<sub>2</sub> subst.:

56\* श्रद्धया परया भक्त्या श्राव्यते चापि येन तु ।

य इमां संहितां पुण्यां पुत्रमध्यापयच्छुक्रम् ।

[ Line 1 = (var.) l. 1. 191<sup>ef</sup>. ]

47 47<sup>ab</sup> = 11 2. 12<sup>ab</sup>. For the sequence in K<sub>8</sub>, cf. v. l. 46. K<sub>1,2</sub> D<sub>8,9</sub> T<sub>1,4</sub> G M om. 47 (cf. v. l. 37, 38, 41, 44, 46). —<sup>b</sup>) B<sub>6</sub> om. (hapl.) from शतानि up to संसारेष्वनु (in 47<sup>c</sup>). —<sup>c</sup>) B<sub>6</sub> संसारे ध्वनुभूतानि.

48 = (var.) 3. 2. 15; 11. 2. 13. K<sub>1</sub> D<sub>8,9</sub> T<sub>1,4</sub> G M om. 48 (cf. v. l. 37, 38, 44, 46). —<sup>d</sup>)

B<sub>2</sub> पंडितान्.

49 K<sub>1</sub> D<sub>8,9</sub> T<sub>1,4</sub> G M om. 49 (cf. v. l. 37, 38, 44, 46). K<sub>2</sub> om. 49-51. —<sup>a</sup>) K<sub>8</sub> कुद्धं (for ऊर्ध्वं). T<sub>2</sub> वदामि (for विरौमि). —<sup>c</sup>) K<sub>8</sub> धर्मा-धर्मेश्; T<sub>2,3</sub> धर्मेश्वर्यश् (for धर्मादर्थश्). —<sup>d</sup>) T<sub>2</sub> न (for स). —After 49, K<sub>8</sub> reads 46<sup>c</sup>-47<sup>d</sup>.

50 = (var.) 5. 40. 11<sup>c</sup>-12<sup>b</sup>. K<sub>1,2</sub> D<sub>8,9</sub> T<sub>1,4</sub> G M om. 50 (cf. v. l. 37, 38, 44, 46, 49). —<sup>a</sup>) K<sub>8</sub> damaged for कामा. T<sub>8</sub> नामान् (for का<sup>a</sup>). —<sup>b</sup>) K<sub>8</sub> त्यजे (for त्यजेज्). B<sub>8</sub> धर्मस्य \*\*\*\* हेतोः. —<sup>c</sup>) K<sub>4</sub> B<sub>1</sub> transp. नित्यो and धर्मः. T<sub>3</sub> दुःखेषु (for दुःखे तु). —<sup>d</sup>) T<sub>8</sub> धातुर (for हेतुर). K<sub>8</sub> [क्ष]पि नित्यः (for त्वनित्यः).

51 K<sub>1,2</sub> D<sub>8,9</sub> T<sub>1,4</sub> G M om. 51 (cf. v. l. 37, 38, 44, 46, 49). —<sup>a</sup>) T<sub>8</sub> भरत- (for भा<sup>a</sup>). —<sup>c</sup>) K<sub>8</sub> भारतं (for 'त'). —<sup>d</sup>) K<sub>8</sub> T<sub>2</sub> पर- (for परं).

52 = 1. 56. 27. D<sub>8,9</sub> T<sub>1,4</sub> G M om. 52 (cf. v. l. 37, 38, 44). K<sub>1</sub> reads 52 after 35. —<sup>a</sup>) D<sub>9</sub> हि महान् (for भगवान्). —<sup>b</sup>) Bom. ed. हि (for च). K<sub>8</sub> भगवान् (for हिम<sup>a</sup>). —<sup>c</sup>) K<sub>1,2</sub> ख्यातौ रत्नाकरावेतौ; D<sub>9</sub> ख्याता रत्नोवरावेतौ (sic). —<sup>d</sup>) D<sub>9</sub> तथा पुण्यकथारसः. —K B D<sub>1,9</sub> ins. after 52 (= 1. 1. 205<sup>ab</sup>; 56. 17<sup>cd</sup>):

57\* काष्णं वेदमिमं विद्वान्श्रावयित्वावार्धमश्रुते ।

[ B<sub>8</sub> वेदविदे (for 'मिमं'). D<sub>9</sub> ह्रत्वा (for विद्वान्). K<sub>8-9</sub> D<sub>1</sub> कात्स्न्यं (K<sub>8</sub> कृत्स्नं) वेदफलं विद्वान् (for the prior half). K D<sub>1</sub> श्रावयित्वा समश्रुते (for the post. half). ]

महाभारतमाख्यानं यः पठेत्सुसमाहितः ।  
स गच्छेत्परमां सिद्धिमिति मे नास्ति संशयः ॥ ५३  
द्वैपायनोष्ठपुटनिःसृतमप्रमेयं

पुण्यं पवित्रमथ पापहरं शिवं च ।  
यो भारतं समाधिगच्छति वाच्यमानं  
किं तस्य पुष्करजलैरभिषेचनेन ॥ ५४

C. 18. 21  
B. 18. 5. 67  
K. 18. 5. 60

इति श्रीमहाभारते स्वर्गरोहणपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ इति स्वर्गरोहणपर्व समाप्तम् ॥

॥ इति श्रीमहाभारतं संपूर्णम् ॥

— K<sub>2</sub> cont. ( = 1. 1. 205<sup>cd</sup>; 56. 18<sup>ab</sup> ) :

58\* भ्रूणहत्याकृतं पापं जह्याच्चापि न संशयः ।

53 Ds. c. 8 T1. 4 G M om. 53 ( cf. v. 1. 38, 44 ).  
T<sub>2</sub> om. 53. — <sup>a</sup> ) K<sub>3</sub> D<sub>3</sub>. 7 इदं; K<sub>5</sub> इति; Dn  
D<sub>2</sub>. 4 इमं ( for महा- ). — <sup>o</sup> ) D<sub>1</sub> स गच्छेत्परमं स्वानम्.  
— <sup>e</sup> ) B<sub>1</sub> नात्र ( for नास्ति ). — After 53, K<sub>3</sub> ins.  
a passage given in App. I ( No. 3 ); while after  
53\*, D<sub>2</sub> ins. :

59\* दानानि दद्याद्विधानि प्रीतये परमात्मने ।  
यस्य यस्य फलप्राप्तौ वाञ्छा स्यात्तद्विधीयते ।

— After the above, D<sub>2</sub> reads 45. B<sub>2</sub> ins., after 53,  
60\*; while after 53, D<sub>1</sub> ins. an addl. colophon.

54 = 1. 2. 242. Ds. c. 8 T1. 4 G M om. 54 ( cf.  
v. 1. 38, 44 ). D<sub>2</sub> om. 54. Before 54, K<sub>4</sub> D<sub>1</sub>  
ins. वैशंपायन उवाच. K<sub>1</sub> reads 54 after the फल-  
श्रुति. — <sup>a</sup> ) B<sub>1</sub>. 8-8 D<sub>2</sub>. 2 द्वैपायनोष्ठ- ( for 'नोष्ठ- ).  
— <sup>b</sup> ) K<sub>5</sub> पापतरं ( for 'हरं' ). — Dn<sub>2</sub> reads 54<sup>od</sup> on  
marg. — After 54<sup>ab</sup>, T<sub>2</sub> ins. 45\* : followed by  
43. — <sup>d</sup> ) T<sub>2</sub> damaged. — K<sub>3</sub> Bom. ed. ins.  
after 54 : B<sub>2</sub> after 53 :

60\* यो गोदातं कनकशृङ्गमयं ददाति  
विप्राय वेदविदुषे सुबहुश्रुताय ।  
पुण्यां च भारतकर्यां सततं शृणोति  
तुल्यं फलं भवति तस्य च तस्य चैव ।

[ ( L. 3 ) B<sub>2</sub> शृणुयाच्च निःसं ( for सततं शृणोति ).  
— ( L. 4 ) B<sub>2</sub> तु ( for च ). ]

K<sub>3</sub> cont. :

61\* पाराशर्यवचःसरोजममलं गीतार्थगन्धोक्तम् ।  
नानाख्यानककेसरं हरिकयासंशोधनावोधितम् ।  
लोके सज्जनपट्टपदैरहरहः पेपीयमानं मुदा ।  
भूयाद्भारतपङ्कजं कलिमलप्रधंसि नः श्रेयसे ।  
यः सर्वगुणसंपन्नः सर्वदोषविवर्जितः । [ 5 ]  
प्रीयतां प्रीतये वाळं भगवान्मे परः सुहृत् ।  
यस्य हस्ते गदाचक्रे गरुडो यस्य वाहनम् ।  
शङ्खः करतले यस्य स मे विष्णुः प्रसीदतु ।

On the other hand, T<sub>3</sub> ins. after 54 :

62\* पुराणवाचको भक्त्या पूजनीयः प्रयत्नतः ।  
वस्त्रालं \* \* \* \* \* सर्वदा ।  
अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।  
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ।

Colophon. — *Adhy. name* : K<sub>1</sub>. 2 गतिवर्णनं; K<sub>3</sub>  
युधिष्ठिरादिस्वर्गरोहणं; D<sub>2</sub> युधिष्ठिरस्वर्गरोहणं. — *Adhy.*  
*no.* ( figures, words or both ) : K<sub>2</sub>. 8 Dn Ds. c. 8 S  
5 ( as in text ). — *Sloka no.* : K<sub>4</sub> 88; Dn 46.

After the last colophon, K<sub>1</sub> concludes with :  
समाप्तं चेदं स्वर्गपर्व । अत्रामी वृत्तान्ताः । नारदवाक्यं । नरक-  
दर्शनं । दूतविसर्जनं । धर्मदर्शनं । हृन्दवाक्यं । गतिवर्णनं ।  
यज्ञसमाप्तिश्चेति । भद्रं लेखकपाठकश्रोत्रा[ वृ ]णाम् । शुभम् ।

अत ऊर्ध्वं विचित्रार्थो हरिवंशः प्रकीर्तितः ।

प्रतिसन्धरयं श्लोकः प्रथमः परिकीर्तितः ॥

सौते सुमहदाख्यानं भवता परिकीर्तितम्-इत्यादि ।

एतदष्टादशं पर्व व्यासेनोक्तं महात्मना ।

अध्यायास्तत्र वै प्रोक्ताः श्लोकानां च शतद्वयम् ॥

K<sub>2</sub> concludes with :

समाप्तं च स्वर्गपर्व । अत्रामी वृत्तान्ताः । नारदवाक्यं । नरक-  
दर्शनं । दूबविसर्जनं । धर्मदर्शनं । इन्द्रवाक्यं । गतिवर्णनं ।  
यज्ञसमाप्तिश्च ।

अत ऊर्ध्वं विचित्रार्थो हरिवंशः प्रकीर्तितः ।  
प्रतिसन्धिरयं श्लोकः प्रथमः परिकीर्तितः ॥  
सौते सुमहदाख्यानं भवता परिकीर्तितम् ।  
अस्मिन्पर्वणि संख्यातं व्यासेनोक्तं महात्मना ।  
अध्यायाः पञ्च वै प्रोक्ताः श्लोकानां च शतद्वयम् ॥

अध्यायाः ५ श्लोकाः २०० इति श्रीस्वर्गपर्व समाप्तं ॥ संवत्  
१८२८ मिति वैशाखकृष्ण ७ शनिवासरे लिपिकृतं मिश्रभगवानं  
वासी आभानेरीकी पुस्तक लिख्यो भरथपुरमध्ये ॥ शुभमस्तु ॥

K<sub>3</sub> concludes with :

स्वर्गरोहणं पर्व समाप्तमित्यष्टादशमं ॥ अस्मिन्पर्वणि वृत्ता-  
न्ताः । युधिष्ठिरस्वर्गगमनं । दुर्योधनदर्शनं । युधिष्ठिरवैचर्यं ।  
युधिष्ठिरानुनयः । भ्रातृणां लोकप्राप्तिवृत्ता । लोकदर्शनोत्कण्ठा ।  
देवदूतावाप्तिः । ततो मायानरकदर्शनं । बन्धुप्रतापश्रवणं । यु-  
धिष्ठिरदौर्मनस्यं । देवताविवादः । युधिष्ठिरगङ्गादर्शनं । आकाश-  
गङ्गाज्ञानं । देहत्यागः । गोविन्दादिदर्शनं । तथा भ्रातृदर्शनं ।  
तेषां यथास्थितिलय इति ॥ समाप्तमिति स्वर्गरोहणं पर्व अष्टा-  
दशमं ॥ श्रीरस्तु ॥

यादृशं पुस्तकं दृष्टं तादृशं लिखितं मया ।  
इति \* च न मे गालिमां दुः पुस्तकवाचकाः ॥

त्रिवृत्तपूर्णपृथिवीदानस्य फलमश्नुते ।  
तपसश्च परस्येह नित्यस्वाध्यायवान्द्विजः ।  
तस्य तस्य जनः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञे मनीषिणः ।  
तेन तेन भवेद्विप्र नित्यस्वाध्यायवान्द्विजः ।  
एकतश्चतुरो वेदान्श्रुत्वा भारतमेकतः ।  
विष्णुना तुलितं सम्यक्तावद्वि गुरु भारतम् ॥  
भाति सर्वेषु वेदेषु रतिः सर्वत्र बन्तुषु ।  
तरणं सर्वपापानां तेन भारतमुच्यते ॥  
यस्य नास्ति सुतः पुंसो यस्य हत्या सुदारुणा ।  
यस्य चातुर्यलिप्सास्ति श्रोतव्यं तेन भारतम् ॥  
अपमृत्युविनाशाय तथा शोकापनुत्तये ।  
कलाभिज्ञानसौख्याय श्रोतव्यं भारतं नृभिः ।  
धर्मार्थकाममोक्षाणां चतुर्णामुत्तमं फलम् ।  
श्राव्यो जयो जयेप्सुनां व्यासवक्त्रानुरुध्यतः ।  
कतकेनेव पानीयं निर्मलं जायते यथा ।  
भारतश्रवणाद्गुणां तथा निष्कलमयं मनः ।  
पवित्रं निर्मलस्वा\* \* \* \* \* रुचिप्रदम् ।  
तथैव भारतं लोके श्रोतव्यं तेन मानवैः ॥  
प्रयागे मकरस्नानं द्विजातिभयचारणम् ।

भारतश्रवणं चैव सममेतद्वयं स्मृतम् ॥

तत्र विधिः ।

स्नात्वा गङ्गाजले पुण्ये कृतनित्यविधिर्नरः ।  
... .. भारतं रम्यमादिपर्वपुरःसरम् ॥  
प्रतिपर्वसमाप्तिश्च दद्याद्वेनुं सवत्सकाम् ।  
समाप्ते चैव सर्वस्मिल्लक्षहोमो विधीयते ॥  
होमान्ते विधिवद्द्यादाचार्याय तु दक्षिणाम् ।  
ततो वक्तारमानर्च्यं \* \* \* \* \* यथाविधि ॥  
भूपणैर्हस्तकर्णानां वस्त्रैः क्षोमादिभिः शुचिः ।  
राजतं सुन्दरं जिष्णुं कुञ्जरं दशभिः पलैः ॥  
चतुर्दन्तं च सक्थं च साङ्कुशं च सपञ्जरम् ।  
विधानविधिवद्द्यादाचार्याय सदा \* \* ॥  
आचार्यं च समभ्यर्च्य वस्त्रालंकारभूपणैः ।

तत्र मन्त्रः —

आचार्यं त्वं महाविष्णो व्यासरूप नमोऽस्तु ते ।  
प्रसन्ने त्वयि विप्रेन्द्र प्रसन्नो मे जनार्दनः ॥  
मया ते वदना\* \* \* पवित्रं भारतं श्रुतम् ।  
तेन मे सर्वकामाश्च सफलाः सन्तु सर्वदा ॥

ततः सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणां दद्यात् । इति विधान-  
मालायां भारतश्रवणविधिः ॥

K<sub>4</sub> concludes with :

स्वर्गरोहणपर्व समाप्तः । शके १६७७ युव नामसंवत्सरे मार्ग-  
शीर्षिकृष्णएकादशी चन्द्रदिने ॥ श्रीरस्तु ॥ भगवानभट्टेन लिखि-  
तोऽयं पुस्तकं । पत्रसंख्या ६ ।

धर्मं मतिर्भवतु वः सततोत्थितानां  
स ह्येक एव परलोकगतस्य बन्धुः ।  
अर्थः स्त्रियश्च निपुणैरपि सेव्यमाना  
नैवात्मभावमुपयान्ति च न स्थिरत्वम् ॥

K<sub>5</sub> concludes with :

स्वर्गरोहणे पर्व समाप्तम् ॥

आदिसभावनविराटमयोद्यमं च ।  
भीष्मो गुरुरविज[श]ल्यसलौप्तिकं च ॥  
स्त्रीशान्तिदानहयमोधिकमाश्रमाख्यम् ।  
मौसल्ययानसुरलोकगतश्व पर्व ॥

B<sub>1</sub> concludes with :

स्वर्गरोहणकं समाप्तम् । श्रीवेदव्यासाय नमः । शकाब्दाः  
१६४\* ।

B<sub>2</sub> concludes with :

स्वर्गरोहणकं पर्व समाप्तं । सुसमाप्तमिति ॥

B<sub>3</sub> concludes with :

स्वर्गारोहणिकं पर्वं समाप्तम् ॥ शुभमस्तु । शकाब्दाः १६६० ।  
श्रीहरये नमः । श्रीरामाय नमः । श्रीरामाय नमः । गोविन्दाय  
नमः । ॐ श्रीकृष्णाय नमः । श्रीगोपालाय नमः ॥ श्रीराम ।

B<sub>4</sub> concludes with :

स्वर्गारोहणिकं पर्वं समाप्तम् ॥ श्रीहरिर्जयति । श्रीगुरुर्जयति ।  
श्रीकृष्णाः । अस्तानन्तरं हरि । आश्चर्यपर्वं भविष्यति । तस्याय-  
माद्यश्लोकः ।

जयति पराशरसूनुः सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यासः ।  
यत्सास्यकमलगलितं वाद्ययममृतं जगत्पिबति ॥

B<sub>5</sub> concludes with :

स्वर्गारोहणिकं समाप्तम् ॥ श्रीश्रीगुरवे नमः । श्रीश्रीवासुदेवाय  
नमः । श्रीश्रीशुकदेवाय नमः । श्रीश्रीकृष्णाय नमः ॥ श्रीश्रीशौ-  
नकादिभ्यो ऋषिभ्यो नमः ।

B<sub>6</sub> concludes with :

स्वर्गारोहणिकं समाप्तम् ॥ हरये नमः ॥

D<sub>1</sub> concludes with :

स्वर्गारोहणं समाप्तम् । शुभमस्तु । Adds on the marg.  
अतः परं हरिवंशं ।

D<sub>2</sub> concludes with :

स्वर्गारोहणपर्वं समाप्तं । शुभमस्तु ॥ संवत् १६६६ समये अश्विन-  
शुद्धि पञ्चमि । लिखितं रघुनाथेन ।

D<sub>3</sub> concludes with :

स्वर्गारोहणपर्वं समाप्तं ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ श्रीरामार्पणमस्तु ॥  
श्रीसाम्बसदाशिवार्पणमस्तु ॥ सर्वं ब्रह्मार्पणमस्तु ॥

यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया ।

अबद्धं वा सुबद्धं वा मम दोषो न दीयते ॥

तथापि —

करकृतमपरार्थं क्षन्तुमर्हन्तु सन्तः ।

श्रीमहाभारतं समाप्तम् ॥

D<sub>4</sub> concludes with :

स्वर्गारोहणपर्वं समाप्तम् ।

भारतस्य समुद्रस्य मेरोरान्तरायणस्य च ।

अप्रमेयाणि चत्वारि पुण्यतोयगुदागुणाः ॥

श्रीरस्तु समस्तमङ्गलानि भवन्तु ।

D<sub>5</sub> concludes with :

श्रीकृष्णार्पणमस्तु । स्वर्गारोहणपर्वं समाप्तं ॥ इदं स्वर्गारोहण-  
पर्वं राजश्री मोरोपंडितस्य विश्वनाथभट्टस्वहस्तलिखितं ॥

D<sub>6</sub> concludes with :

समाप्ते पर्वणि तथा स्वर्गारोहणिके नृप ।

संपूज्य वाचकं वल्लैर्भोजनं सार्वकामिकम् ॥

श्रीरस्तु ॥ श्रीरस्तु ॥ श्रीः ॥

D<sub>7</sub> concludes with :

स्वर्गारोहणिकं पर्वं समाप्तम् ॥ शुभमस्तु ॥ श्रीरामचन्द्राय  
नमः ॥ श्रीनृसिंहाय नमः ॥ श्रीभारुणाकळब्रह्मणे नमः ॥

D<sub>8</sub> concludes with :

स्वर्गारोहणं पर्वं समाप्तं । वृत्तान्ता अस्मिन्पर्वणि । युधिष्ठिर-  
स्वर्गागमनं ॥ दुर्योधनदर्शनं ॥ युधिष्ठिरवैवर्ष्यं ॥ युधिष्ठिरानु-  
नयः ॥ भ्रातृणां लोकप्राप्तिपृच्छा ॥ लोकदर्शनोत्कण्ठा । देवदूता-  
वासिः ॥ ततो मायानरकदर्शनं ॥ बंधुप्रलापश्रवणं ॥ युधिष्ठिर-  
दौर्मनस्यं ॥ देवताविवादः ॥ युधिष्ठिरगङ्गादर्शनं ॥ ततः कुरु-  
दर्शनं ॥ आकाशगङ्गाज्ञानं ॥ देहत्यागः ॥

भाति सर्वेषु वेदेषु रतिः सर्वेषु जन्तुषु ।

तरणं सर्वपापानां तेन भारतमुच्यते ॥

यो गोशतं कनकशृङ्गमयं ददाति

विप्राय वेदविदुषे सुबहुश्रुताय ।

पुण्यां च भारतकथामपि यः शृणोति

तुल्यं फलं भवति तस्य च तस्य चैव ॥ (= 58\*)

पाराशर्यवचःसरोजममलं गीतार्थगन्धोत्कटं

नानाक्षातककेसरं हरीकथासंबंधो नः बोधितं (sic) ।

श्रोत्रा सज्जनपदपदैरहरदः पेपीयमानं मुदा

भूयान्धारतपद्भुजं कलिमलप्रधंसि वः श्रेयसे ॥ (= 59\*)

यादृशं पुस्तके दृष्टं तादृशं लिखितं मया ।

यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयताम् ॥

D<sub>9</sub> concludes with :

युधिष्ठिरस्वर्गारोहणं समाप्तं ॥ कल्याणमस्तु ॥ श्रीरस्तु ॥

T<sub>1</sub> concludes with :

श्रीरामब्रह्मणे नमः । श्रीवासुदेवब्रह्मणे नमः । श्रीवेदव्यासाय  
नमः ।

कृष्णं परात्परं वन्दे जगद्योनिं जगत्पतिम् ।

सर्वदेवोत्तमश्रीशं सर्वकामफलप्रदम् ॥

T<sub>2</sub> concludes with :

श्रीकृष्णाय नमः । स्वर्गारोहणपर्वं समाप्तम् ॥

T<sub>3</sub> concludes with :

श्रीसीतारामार्पणमस्तु । स्वर्गारोहणपर्वं समाप्तम् । आंगिरस-  
नाम संवत्सरे भाद्रपद शुद्ध ३ अंगारवारं न प्रतिपन्नक्रमांननु  
मंत्रिप्रगडसुव्ययगारि स्वर्गारोहणपर्वं संपूर्णम् गवाशिशिञ्चेनु ॥  
( अंगारवारं ग्रन्थदृष्टक्रमेण मंत्रिप्रगडसुव्ययनामा स्वर्गारोहण-  
पर्वं संपूर्णतया लिखितवान् इत्यर्थः ) । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।



T<sub>1</sub> concludes with :

समाप्ते पर्वणि तथा स्वर्गारोहणिके नृप ।

संपूज्य वाचकं वसैर्भोजनं सर्वकामिकम् ॥

इति स्वर्गारोहणिकपर्वं समाप्तं । इति श्रीमहाभारतं समाप्तं ।  
सुकर्मिणीसत्यभामासमेतश्रीराजगोपालाय नमः ।

G<sub>1</sub> concludes with :

हरिः ॐ । स्वर्गारोहणं समाप्तं । श्रीमते रामानुजाय नमः ।

G<sub>2</sub> concludes with :

समाप्ते पर्वणि तथा स्वर्गारोहणिके नृप ।

संपूज्य वाचकं वसैर्भोजनं सार्वकामिकम् ॥

इति स्वर्गारोहणिकं समाप्तम् । हरिः ॐ । शुभमस्तु । श्री-  
गुरुभ्यो नमः । करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः । हरिः ॐ ।  
३९ कृत्वः श्रीः इति लिखितम् ॥

G<sub>3</sub> concludes with :

स्वर्गारोहणपर्वसमाप्तिर्जाता ।

G<sub>4</sub> concludes with :

श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः । स्वर्गारोहणं समाप्तम् । हरिः  
ॐ । श्रीमन्नृगमान्तमहादेशिकाय नमः । अस्मद्गुरुपरम्पराभ्यो  
नमः ।

G<sub>5</sub> concludes with :

यः श्रावयेद् (sic) निखिलं महार्थं देवालये ब्राह्मणसंनिधौ वा ।  
संपूजनीयोचितमर्थसंचयैर्मान्तराकल्पशतैरनेकधा ॥

श्रीकृष्णः शरणं मम । ॐ । हरिः ॐ । स्वर्गारोहितिकं (sic)  
पर्वं संपूर्णं । ॐ । ॐ तस्वत् । ॐ ॐ ॐ ॐ

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा ।

बुद्ध्यात्मना वा प्रकृतेः स्वभावात् ।

करोमि यद्यस्तकलं परस्मै ।

नारायणायेति समर्पयामि ॥

\* \* कृत्वः ॐ इति च लिखितः । ततः सौतारामाभ्यां नमः ।  
ॐ तस्वत् । संभवं । सभा । वरण्यं । विराटं । उद्योगं । भीष्मं ।  
द्रोणं । कर्णं । शल्यं । सौप्तिकैपीकं । स्त्री । शान्ति । आनुशास-  
निकं । आश्वमेधिकं । आश्रमं । मौसलं । महाप्रस्थानिकं । स्वर्गा-  
रोहणिकं । इत्येतान्यष्टादश पर्वणि । ॐ तस्वत् । ततः ८ कृत्वः  
ॐ इति लिखितः ॥

M<sub>1</sub> damaged.

M<sub>2</sub> concludes with :

स्वर्गारोहणिकं समाप्तम् ।

यजन्मनः प्रभृति मोहपराजितेन

नानापराधशतमाचरितं मया ते ।

अन्तर्बहिश्च सकलं तव पश्यतो हि

क्षन्तुं त्वमर्हसि हरं करुणावशेन ॥

कर्मणा मनसा वाचा या चेष्टा मम नित्यशः ।

केशवाराधने सा स्याज्जन्मजन्मान्तरेष्वपि ।

मपचेरियुटे ग्रंथं (मपचेरि इति कस्यचिदकुलनाम तस्वेदं  
पुस्तकमित्यर्थः ।)

M<sub>3</sub> concludes with :

स्वर्गारोहणं समाप्तं । श्रीवेदव्यासाय नमः । श्रीकृष्णाय नमः ।  
शुभमस्तु ॥

अक्षरं यत्परिभ्रष्टं मात्राहीनं तु यद्भवेत् ।

क्षन्तुमर्हन्ति विद्वांसः कस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥

कुञ्जिकृष्णं कथ्यल्लुते ।

M<sub>4</sub> concludes with :

स्वर्गारोहणिकं समाप्तं ।

विन्दुरुह्लिपिविचित्रवीचिकाभङ्गमङ्गिपदहीनद्वणगम् (sic) ।

इस्तवेगजमद्युद्धिर्पूर्धं क्षन्तुमर्हति समीक्ष्य सज्जनः ॥

अक्षरं यत्परिभ्रष्टं मात्राहीनं तु यद्भवेत् ।

क्षन्तुमर्हन्ति विद्वांसः कस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥

गुरुभ्यो नमः । श्रीगुरवे शरणं । वैश्वदेवार्थं पृथक्पाक कृतेऽपि  
पितृपाकशेषादेव भोजनं । प्रदक्षिणमनुमज्य शुञ्जीत पितृसेवितम्  
इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । अभोजने दीपमाह देवलः ।

आहं कृत्वा तु यो विप्रो न भुङ्क्ते\* कदाचन ।

देवा हव्यं न गृह्णन्ति कथ्यानि पितरस्तथेति ॥

पुत्रश्च पितृसेवितं भोजनं सर्वविधापितृसेवितादुपादाय  
कर्तव्यं । तथा च मत्स्यः ।

ततश्च वैश्वदेवान्ते संभृत्य सुतवान्धवः[वम्] ।

शुञ्जीतातिथिसंयुक्तः सर्वं पितृनिषे \* \* ॥

M<sub>5</sub> concludes with :

श्रीमहाभारतं समाप्तम् । श्रीवेदव्यासाय नमः ।

लामस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराभवः ।

येषामिन्दीवरश्चामो हृदये सुप्रतिष्ठितः ॥

श्रीवेदव्यासाय नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

## APPENDIX I

☞ This Appendix gives the additional passages found in certain MSS. which were too long for being included in the footnotes to the constituted text.

Minor variants and obvious scribal errors in these Appendix passages are silently corrected, where possible.

1

After 41\*, G<sub>2</sub> ins.:

भारतस्य तु वक्तारं प्रत्नारिंश्च महागुरुः ।  
 वैशंपायनमारोप्य स्वर्णमद्रासनं तदा ।  
 जनमेजयाद्या गजान आस्तिकाद्या द्विजातयः ।  
 धर्मदत्तादिवैश्वराश्च सोम्यवंश्यादिशुद्धकाः । [ 5 ]  
 प्रयुतं चायुतं चेति महश्चं शतमित्यपि ।  
 दशकं चेति निष्कागामानचुस्तं महागुरुम् ।  
 निष्कागां दशकं दत्त्वा नृतपुत्रोऽमृतप्रजः ।  
 कृष्टादिन्याधियुक्तश्च शतं दत्त्वा निरामयः ।  
 सहस्रदानात्संतानहीनः संतानमुप्रवान् ।  
 व्यायुमारोग्यमैश्वर्यं भेजुस्तेऽसौ च पुत्रकान् । [ 10 ]  
 अयुतस्य तु दानेन प्रयुतस्य तु दानतः ।  
 जीर्धिशैर्कयविज्ञाने महावाक्योद्भवे तदा ।  
 चतुर्विंशति च वेदेषु सारवक्त्रयिते रटा ।  
 सुद्विरासीद्य तस्यैव पूजया च मुनेनदा ।  
 सुवर्णं रजतं रत्नं सर्वाण्याभरणानि च । [ 15 ]  
 सर्वोपकरणैर्दुर्लभं निधिनित्सेपमंयुतम् ।  
 दृष्टकामित्तिसंयुक्तमग्निवाधादिवर्जितम् ।  
 देवपूजाग्निहोत्रादिपाठार्थगृहसंयुतम् ।  
 सान्त्वयतिःसंवरणं सप्रसादं सगोगृहम् ।  
 अथवा समथया वा द्रव्यास्वर्गारोहणपर्यणि । [ 20 ]  
 निवृत्तिकामेनष्कि (sic) पुनर्जन्म न विद्यते ।  
 सकामश्चेद्ब्रह्मकल्पं सुखं ब्रह्मगृहे वसेत् ।  
 पुराणमुखतो यस्माद्देदान्तज्ञानमाप्यते ।  
 सहे न (sic) गुदरात्यातसत्पूजा हीदापूजनम् ।  
 भारतस्य तु वक्तारं श्रोतारं लेखकांस्तथा । [ 25 ]  
 प्रपूजयन्ति संहृष्टाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।  
 महाभारतत्र कारं नाचैवन्तीह ये नराः ।

तेषां सर्वक्रियाहानिर्भवेद्देवाः प्राप्ति च ।

2

After 52\*, G<sub>3</sub> ins.:

इतिहासमिमं पुण्यं ये शृण्वन्ति नरोत्तमाः ।  
 तेषां वासाय निर्दिष्टाः स्वर्गलोकाः सनातनाः ।  
 लिख्यते येन सततं महाभारतमादितः ।  
 स सर्वज्ञः स वाग्मी च स्वर्गभाक्च न संशयः । [ 5 ]  
 \*वरदमिनिहासं ये पठन्तीह भक्त्या  
 सकलसुरवरिष्ठैः पूज्यमाना भवन्ति ।  
 मुनिवरकृतमेतद्भारतारत्नं सुपूज्यं  
 पुनरपि सुरलोकाद्भ्य च्यवन्ते मुनीन्द्राः ।  
 एतद्भारतवक्तृणां श्रोतृणां चैव सर्वदा ।  
 भवेत्प्रसन्नो भगवान्मङ्गलं च पुनः पुनः । [ 10 ]  
 एतद्भारतमाकर्ण्य नैमिषे[पे]या महर्षयः ।  
 शीनकाद्यामदा सर्वं प्रहृष्टमनसोऽभवन् ।  
 तत्रत्या ब्राह्मणाः सर्वे सूतं पौराणिकोत्तमम् ।  
 पूजयामासुरत्यन्तं भाषणाश्लेषणादिभिः । [ 15 ]  
 ततः प्रदक्षिणीकृत्य मुनिमण्डलमादरात् ।  
 स्वस्ति गोब्राह्मणेभ्योऽस्तु द्विजानां पुरतोऽवदन् ।  
 यज्ञकर्मान्तरे त्वेतच्छ्रुत्वा भारतमादितः ।  
 सम्यगुक्तं सम्यगुक्तमित्यूस्तुस्ते महर्षयः ।  
 श्रुत्वा त्विदं भारतमेतदुत्थं  
 यज्ञस्य मध्ये द्विजपुंगवास्ते । [ 20 ]  
 तं पूज्य विप्रं विधिवत्समाप्य  
 स्वं स्वं गृहंश्च प्रययुः प्रहृष्टाः ।  
 3

Ks ins. after 18. 5. 53: Ds after 35\*:

त्रिमिदं वैधर्म्यकामः कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।

चकार पावनं विप्रा इतिहासं विमुक्तिदम् ।  
 भारतस्य पदैकेन गङ्गाया दर्शनेन च ।  
 विष्णोः स्मरणमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ।  
 अश्वमेधसहस्रेण वाजपेयशतेन च । [ 5 ]  
 पाकसंस्थादितः संस्थाः सोमसंस्थाश्च कुर्वताम् ।  
 तत्फलं क्रोष्टिगुणितं भारतश्रवणे भवेत् ।  
 भुङ्क्ते विप्रायुते चैव यश्च गच्छेत्सरस्वतीम् ।  
 लक्षैरष्टादशैर्देव्या जपहोमशतैस्तथा ।  
 वेदस्यान्तं च पठतां तत्पुण्यं भारतश्रवात् । [ 10 ]  
 तेन दत्तानि दानानि तेन तप्तं महत्तपः ।  
 तेन वै लक्षधा जप्तं कृतं तीर्थावगाहनम् ।  
 श्रुतं तु भारतं येन कृतकृत्येन धीमता ।  
 धादिमध्यावसानेन श्रद्धधानेन वै तथा ।  
 गोभृहिरण्यदानानि तेन दत्तानि नित्यशः । [ 15 ]  
 धेनूनां शतदानानि पर्वतानां तथैव च ।  
 लोकदानं तथा दत्तं ब्रह्माण्डस्य च संततिः ।  
 कृता दत्तं भवेत्तेन श्रुतं येनैतदुत्तमम् ।  
 श्रुत्वा जयं चेतिहासं द्विजाय  
 शूश्रूपवे सानुभवत्या च दद्यात् । [ 20 ]  
 शुभातपत्रं भूमिगोकाञ्चनानि  
 गृहाणि वस्त्राणि शुभां सरस्वतीम् ।  
 त्रिपुरूपेण विदितस्त्रिपु शुकस्तथा द्विजः ।  
 साधुः सदाचाररतस्तस्माद्दे शृणुयाज्जयम् ।  
 विष्णुर्हयं यस्य देहे वसेद्भारत भारती । [ 25 ]  
 नाविष्णुश्च पटेदेतन्नाविष्णुः शृणुयादपि ।  
 श्रुतिस्मृतिपुराणानि जयमङ्गलभारती ।  
 सत्कुलादेव शृणुयाच्च हीनाच कुलात्कचित् ।  
 तस्मात्सदाचाररतास्तत्कुलीनाद्बहुश्रुतात् ।

शृणुयाद्भारतं नित्यं बंशद्वयपरीक्षितात् । [ 30 ]  
 अस्य शास्त्रस्य कवयो न समर्था विद्वेषणे ।  
 साधोरिव गृहस्थस्य शोपास्त्रय इवाश्रमाः ।  
 उपदेष्टा भवेद्विष्णुः श्रोता चैव श्रुतं तथा ।  
 अपि पातकिनं तस्मात्पुनात्येव श्रुतो जयः ।  
 महापापानि पापानि जातिभ्रंशकराणि च । [ 35 ]  
 मालिन्यसंकराण्यत्र कारणानि तु यानि तु ।  
 तानि संशोधयेदेनत्कृत्स्नं शृण्वन्हि भारतम् ।  
 सर्वमङ्गललाभश्च सर्वसंपत्समागमः ।  
 पुत्रलाभो मित्रलाभः कामलाभस्तथैव च ।  
 राज्यलाभः पशुलाभो महालाभस्तथैव च । [ 40 ]  
 जायते धर्मलाभश्च भारतं शृण्वतः सदा ।  
 सर्वदा मङ्गलं तेषां नास्ति तेषाममङ्गलम् ।  
 जयमङ्गलहोमाश्च श्रान्तयः पौष्टिकानि च ।  
 भारतश्रवणादेव सुशुभानि भवन्त्युत ।  
 येषां हृदि हृषीकेशः कण्ठे भारतमेव च । [ 45 ]  
 धन्यास्ते मानवा लोके कृतकृत्या न संशयः ।  
 न होवाकृतपुण्यानां भारतं भवति प्रियम् ।  
 भारतं भवने येषां न ते शोच्याः कृताकृते ।  
 जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो जयमिच्छता ।  
 विप्रेण राज्ञा वैश्येन शूद्रेण च यतात्मना । [ 50 ]  
 कुरुक्षेत्रे भवेदत्तं स्नातं स्नातं सुपुङ्करे ।  
 तप्तं हिमाद्रौ कालेषु श्रुतं येनेह भारतम् ।  
 ज्ञातिश्रेष्ठं कुलश्रेष्ठं वर्णश्रेष्ठं तथैव च ।  
 धर्ममङ्गललाभं च श्रुत्वैतत्प्रामुखाक्षरः ।  
 भाति सर्वेषु वेदेषु रतिः सर्वत्र जन्तुषु । [ 55 ]  
 तरणं सर्वपापानां तेन भारतमुच्यते ।

## No. 3

(L. 2) Ds त्रिभिर्दिनैः (for विमुक्तिदम्). — (L. 7) Ds -श्रवणं (for 'ण'). — (L. 8) Ds मुक्त (for मुक्ते). — (L. 9) Ds देव्यां (for देव्या). — (L. 11) Ds तं न दत्तानि दानानि (for the prior half). — (L. 12) Ds corrupt. — (L. 18) Ds श्रुतं येनैव दत्तं (for the post. half). — (L. 20) Ds -भक्ता (for -भक्त्या). Ks om. च. — (L. 21) Ds भुवि (for भूमि-). — (L. 23)

Ds त्रिपुरूपेण (for त्रिपु'). Ds तस्माद्दि शृणुयात्क्षयं (for the post. half). — (L. 29) Ds -रतान् (for -रतात्). Ds सत्कुलीनान्वद्बुधुनान् (for the post. half). — (L. 30) Ds -निरीक्षितान् (for -परीक्षितात्). — (L. 32) Ds आश्रयाः (for 'माः'). — (L. 33) Ks भिहुः (for विष्णुः). — (L. 34) Ds यस्मात् (for त'). Ds कारकानि तुलानि तु (for the post. half). — Ds om. line 40. — Ds om. lines 49-56.

## CRITICAL NOTES

### on the Svargārohaṇa-parvan

☞ Purely exegetical Notes are given sparingly and only where necessary. A few corrections and additions required in the constituted text, as also in the Critical Apparatus given below the same, are in the following Notes, enclosed within square brackets.

#### I

6 <sup>a</sup>) ☞ Cn: स्वर्गोऽवमर्षो दुस्त्यज इति संस्काराणां प्राव-  
ल्यमुक्तम् । ☞

20 <sup>b</sup>) वीरलोकाः । Cv explains: युद्धे आभिमुख्येन  
वृत्तानां वीराणां किञ्चित्कालं सुखमोगाय स्वर्गादवांगन्तरिक्षादुपरि  
कृता ये लोकास्ते वीरलोकाः । — <sup>a</sup>) ☞ Cn: सुहृद्बुधः ।  
सुहृद् इत्यन्तः शब्दः । ☞

24 <sup>a</sup>) धृष्टद्युम्न is the brother of द्रौपदी; he killed  
Drona (7. 165).

25 <sup>a</sup>) धृष्टकेतु, the son of शिशुपाल, who was  
killed by द्रोणाचार्य (7. 101. 22-37).

#### 2

1 <sup>a</sup>) युधामन्यु and उत्तनौजस, both पाञ्चालस्य and both  
killed by Aśvatthāman; The death of the first  
is mentioned in 10. 8. 35, and of the second in  
10. 8. 33. Cf. Bh. Gītā i. 6<sup>a</sup> b.

6ff. Compare 11. 27. 6ff. and 12. 1. 41.

17 <sup>b</sup>) For केशशैवलशादलन्, Cv reads केशकङ्कालसंकु-  
लन् and explains it thus: ☞ कङ्कालः शरीरास्त्रि । शरीरा-  
स्त्रिपु कङ्कालः पृष्ठास्त्रिणि केशेरुका इत्यमरः (2. 6. 69) । ☞

20 <sup>a</sup>) काकोल, explained by अमर (2. 5. 21) as  
द्रोणकाक (raven). — On the whole incident Cv  
observes: ☞ अश्वत्थामा हत इति वदेति (7. 164. 160)  
कृष्णवचनमविश्वस्य उपाशु कुञ्जश्चेति कथनात् तत्कालोचितनरकदर्श-  
नाय देवैस्तदैव कल्पितो नरकः । “अ. वृन्दक्ष्यति पुत्र त्वमग्रनस्त्रिदिवं  
गतान् । कृष्णयानुगतान्नीरान्मा शुचो भरतर्षभ” — इति महा-  
प्रस्थानिके पर्वणि (17. 3. 5) प्रागुक्तशक्रवचनविरोधात् । भीमोऽहं  
कपोऽहंजुनोऽहमित्यादि वदन्तोऽपि जीवाः, धर्मराजस्य नरकयोग्य-  
दुःखदानाय देवैस्तदैव कल्पिताः । अन्यथा भूमेरुस्ताद्विद्यमानस्य  
नरकस्य कथं स्वर्गमार्गे दर्शनम् । “समागतेषु देवेषु व्यगमत्तत्तमो  
नृप” (18. 3. 3<sup>a</sup>) इत्यादिवक्ष्यमाणवचनविरोधाच्च । ☞

21 <sup>a</sup>) ☞ Cn: प्रवेरितैः, इनस्तनः पातितैः । ☞

24 <sup>a</sup>) ☞ Cn: करम्भवालुकाः, श्वेतसूक्ष्मवालुकाः । भ्राष्ट-  
वालुकाः । ☞ भ्राष्ट, i. e., very hot, as though placed  
on a frying pan (भ्राष्ट).

25 <sup>a</sup>) शास्नलि, The ‘seemul’ or silk-cotton tree,  
which is a thorny tree with red flowers. The  
thorns are used for torturing.

#### 3

14 <sup>b</sup>) ☞ Cn: हनः कुञ्जर इति अश्वत्थामवधे द्रोणः उप-  
चीर्णः, वञ्चितः । गजवाची शब्दो मनुष्यपरत्वेन श्लाघितः इत्युपचार-  
च्छलेनेत्यर्थः । ☞ — Also Cv observes: यद्यपि ‘अश्वत्थामा  
हतः’, उपाशु ‘कुञ्जरश्चेति’ कथनात् व्याजोऽस्ति धर्मराजस्य, तथापि  
कृष्णवाक्ये व्याजत्वबुद्धिकरणमेव व्याजः ।

16 <sup>a</sup>) तुभ्यम् in the sense of तव, following the  
usual Epic practice: cf. 18. 2. 27<sup>a</sup>, मह्यम्.

23 <sup>b</sup>) The v. l. अमिकृद्धितान्, ‘won by sword’,  
as compared with the text अश्वमेधाभिनिजितान्, has not  
much support.

31 For the first परोक्षा, cf. 3. 227 (यक्षप्रश्न); the  
second is described in 17. 3; and the third is the  
present one in 18. 3. 31ff.

32 <sup>b</sup>) ☞ Cn: द्रौपद्या (वृतीयापाठे), द्रौपद्या सह सोदयेषु  
विनष्टेषु सत्सु । पञ्चमीपाठे तामारस्य इत्यर्थः ॥ ☞

35 <sup>a</sup>) The majority of MSS, influenced by  
the initial अवश्यं, read नरकं and द्रष्टव्यं in the neuter  
gender; अवश्यं is an adverb to be construed with  
द्रष्टव्यः.

Cv colophon: युधिष्ठिरमन्दाकिनीकानकयनम् ।

#### 4

7 ☞ Cv: महर्षोकस्यभीमसेनसमीपे द्रौपदीदिहे पञ्चकस्य  
सहितत्वाद्भवतां स्पर्शयोग्या । इदानीं केवलं भारतीयत्वाद्भीमस्यैव

स्पष्टं योग्या, नान्यस्येति भावेनाह—ततोऽस्य भगवानिन्द्र इति । ६३

9 <sup>a</sup>) श्रीरेषा— ६३ Cv : शं रूपे तु रणे यागी श्रीरित्येव च कीर्तिना । मैव च द्रौपदी नाम काली चन्देति चोच्यते ॥ — इति वचनात् भारत्यपि श्रीरित्येव च कीर्तिना । 'मैव च द्रौपदी नाम काली चन्देति चोच्यते' इति वचनात् भारत्यपि श्रीशब्दवाच्येति भावेनोक्तम् । ६३

## 5

1 Cn introduces the comm. with a philosophical issue : पूर्वस्मिन्नध्याये यो यो योषो यम्य यस्य देवस्यारः स स्वर्गं गत्वा स्वस्य स्वम्याधिनः सानिधेयं प्राप्स्युक्तम् । तत्र मंत्रायः । किमेते अंशाः, काण्डरुहाणां वृक्षानामंशा इव पृथक्मंसारित्वे प्राप्ताः, उन तेष्वेवांशेषु लीयन्ते । आद्ये कर्मजं देवस्य परायास्तत्त्वज्ञानमन्त्रोणोच्छेदायोगात्तेषां नित्यमंसारित्वमसादिवत्स्यात् । द्वितीये मानुष्यभावे गैः कृतानां कर्मणां नाशापत्तिरिति संदिष्टानो जनमेजयः पृच्छति — भीष्मद्रोणौ महात्मानाविति (18. 5. 1) । ते अन्ते कां गतिं-पुण्यभोगान्ते अंशिना सह पेषयं वा मालोक्यं वा शाश्वतं-प्राप्नुवन्ति, उन भूयाववतरन्ति — इति प्रश्नः (st. 5) । अत्रोत्तरं — न दानवमिति (st. 8) । — The reply is that the personalities of exceptional merit — like भीष्म — unite with the अंशिन् almost immediately. Others might take time: as Cn observes — इदं स्वर्गं गता अपि पुनश्चपवन्ते । उत्तरा-मुत्तरामूर्धोर्ध्वक्रमेण गतिं प्राप्य अन्ते ब्रह्मणा सह मुच्यन्ते । Compare on the subject the BrahmasŪtra-Sāmkara-bhāṣya on III. iii. 32 (also IV. iii. 11) —

ब्रह्मणा सह गे सर्वे संप्राप्ते प्रथिमं चरं ।  
परस्थाने कृताग्मानः प्रतिशान्तिं परं पदम् ॥

7, 21\* ६३ Cn : प्रकृति, 'प्रति गन्तुं' न प्रवर्तित्वप्याहृत्य योज्यम् । यदि सर्वोऽपि जन्तुः प्राक्कर्मभावेनै मां प्रकृतिं गच्छेत्तर्हि सर्वेऽपि मुक्ताः स्युः, संसारश्चादिमान्मवेत् । तथाश्च कृतकानां कृत्याश्वा-गमप्रमदो विधिप्रतिषेधश्चास्मानभोर्त्येव । नन्वात्कविदिव कर्मनामन्ते मां प्रकृतिं भजन्ते, न सर्वे, इति । ६३

18 <sup>c</sup>) शकुनि was the evil genius of दुर्योधन. Hence शकुनि is appropriately regarded as the अव-तार of the third युग, which paved the pathway for the post-Mahābhārata कल्पियुग, in which we are living.

24 <sup>d</sup>) ६३ Cv : पुरुषाणां, पुरुषेषु रूपमाः श्रेष्ठा उत्तमर्तया निराटद्वयत्भीष्मद्रोणाद्याः । अन्यथा—पृथगाट्टजाश्रीव ये सातुधाना मयो-क्तव्यः । दुर्योधनसहायस्तु पापिवा ये न कीर्तिनाः ॥ ते दानवान्मुद्वज्जंश्च गन्तव्यंश्च तथापिदम् । मुद्वज्जः दहन्तुत्याया दुर्योवा इमिद्वारयः ॥

26ff. The words of Sauti beginning with st. 5. 26 take the Mbh. to the third or the latest stage of the Mahābhārata-narration, and this naturally has several stanzas in common with adhyāya 1. 1 and 2, and 1. 56, besides stray equations with stanzas from other parvans. These are shown in the Critical Apparatus to stanzas 34 onwards, including the relevant star-passages.

## CONCORDANCE OF THIS EDITION

with the Bombay, Calcutta, and Madras ( P. P. S. Sastri's ) Editions

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
1*	not numbered	not numbered	—
1. 1-2 <sup>ab</sup>	1. 1-2 <sup>ab</sup>	1-2 <sup>ab</sup>	1. 1-2 <sup>ab</sup>
2*	—	—	—
1. 2 <sup>ed</sup>	1. 2 <sup>ed</sup>	2 <sup>ed</sup>	1. 2 <sup>ed</sup>
3*	—	—	—
1. 3-10	1. 3-10	3-10	1. 3-10
1. 11 <sup>ab</sup>	1. 11 <sup>ab</sup>	11 <sup>ab</sup>	1. 10½
1. 11 <sup>ed</sup>	1. 11 <sup>ed</sup>	11 <sup>ed</sup>	1. 11
1. 12-22	1. 12-22	12-22	1. 12-22
1. 23 <sup>ab</sup>	1. 23 <sup>ab</sup>	23 <sup>ab</sup>	1. 22½
1. 23 <sup>ed</sup> -25 <sup>ab</sup>	1. 23 <sup>ed</sup> -25 <sup>ab</sup>	23 <sup>ed</sup> -25 <sup>ab</sup>	1. 23½, 24, 24½
4*	—	—	—
1. 25 <sup>ed</sup> -26 <sup>ab</sup>	1. 25 <sup>ed</sup> -26 <sup>ab</sup>	25 <sup>ed</sup> -26 <sup>ab</sup>	1. 25½
1. 26 <sup>ed</sup>	1. 26 <sup>ed</sup>	26 <sup>ed</sup>	1. 26
2. 1-6	2. 1-6	27-32	2. 1-6
2. 7 <sup>ab</sup>	2. 7 <sup>ab</sup>	33 <sup>ab</sup>	2. 6½
2. 7 <sup>ed</sup> -8 <sup>ab</sup>	2. 7 <sup>ed</sup> -8 <sup>ab</sup>	33 <sup>ed</sup> -34 <sup>ab</sup>	2. 7½
2. 8 <sup>ed</sup>	2. 8 <sup>ed</sup>	34 <sup>ed</sup>	2. 8
2. 9-10	2. 9-10	35-36	2. 9-10
2. 11 <sup>ab</sup>	2. 11 <sup>ab</sup>	37 <sup>ab</sup>	2. 10½
2. 11 <sup>ed</sup>	2. 11 <sup>ed</sup>	37 <sup>ed</sup>	2. 11
2. 12	2. 12	38	2. 12
5*	—	—	—
2. 13-22	2. 13-22	39-48	2. 13-22
2. 23 <sup>ab</sup>	2. 23 <sup>ab</sup>	49 <sup>ab</sup>	—
6* ( subst. 23 <sup>ab</sup> )	—	—	2. 23 <sup>ab</sup>
2. 23 <sup>ed</sup> -25	2. 23 <sup>ed</sup> -25	49 <sup>ed</sup> -51	2. 23 <sup>ed</sup> -25
2. 26 <sup>ab</sup>	2. 26 <sup>ab</sup>	52 <sup>ab</sup>	2. 25½
2. 26 <sup>ed</sup> -27 <sup>ab</sup>	2. 26 <sup>ed</sup> -27 <sup>ab</sup>	52 <sup>ed</sup> -53 <sup>ab</sup>	2. 26½
2. 27 <sup>ed</sup>	2. 27 <sup>ed</sup>	53 <sup>ed</sup>	2. 27
2. 28-33 <sup>ab</sup>	2. 28-33 <sup>ab</sup>	54-59 <sup>ab</sup>	2. 28-33 <sup>ab</sup>
2. 33 <sup>ed</sup>	2. 33 <sup>ed</sup>	59 <sup>ed</sup>	2. 33 <sup>ed</sup>
7* ( subst. 33 <sup>ed</sup> )	—	—	—

THE SVARGĀROHĀNĀRVAṆ

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
2. 34-37 <sup>ab</sup>	2. 34-37 <sup>ab</sup>	60-63 <sup>ab</sup>	2. 34-37 <sup>ab</sup>
8*	—	—	—
2. 37 <sup>ac</sup> -39	2. 37 <sup>ac</sup> -39	63 <sup>ac</sup> -65	2. 37 <sup>ac</sup> -39
2. 40 <sup>ab</sup>	2. 40 <sup>ab</sup>	66 <sup>ab</sup>	2. 39½
2. 40 <sup>ac</sup> -41 <sup>ab</sup>	2. 40 <sup>ac</sup> -41 <sup>ab</sup>	66 <sup>ac</sup> -67 <sup>ab</sup>	2. 40½
2. 41 <sup>ac</sup>	2. 41 <sup>ac</sup>	67 <sup>ac</sup>	2. 41
2. 42	2. 42	68	2. 42
2. 42 <sup>ab</sup>	2. 42 <sup>ab</sup>	69 <sup>ab</sup>	2. 42½
2. 43 <sup>ac</sup>	2. 43 <sup>ac</sup>	69 <sup>ac</sup>	—
9* (subst. 43 <sup>ac</sup> )	—	—	2. 43½ <sup>ab</sup>
2. 44 <sup>ab</sup>	2. 44 <sup>ab</sup>	70 <sup>ab</sup>	2. 43½ <sup>ac</sup>
2. 44 <sup>ac</sup>	2. 44 <sup>ac</sup>	70 <sup>ac</sup>	2. 44
2. 45-50	2. 45-50	71-76	2. 45-50
2. 51 <sup>ab</sup>	2. 51 <sup>ab</sup>	77 <sup>ab</sup>	2. 50½
2. 51 <sup>ac</sup> -52 <sup>ab</sup>	2. 51 <sup>ac</sup> -52 <sup>ab</sup>	77 <sup>ac</sup> -78 <sup>ab</sup>	2. 51½
2. 52 <sup>ac</sup>	2. 52 <sup>ac</sup>	78 <sup>ac</sup>	2. 52
2. 53-54	2. 53-54	79-80	2. 53-54
3. 1-5 <sup>ac</sup>	3. 1-5	81-85	3. 1-5
3. 5 <sup>ac</sup>	3. 6 <sup>ab</sup>	86 <sup>ab</sup>	3. 5½
3. 6-10 <sup>ac</sup>	3. 6 <sup>ac</sup> -11 <sup>ab</sup>	86 <sup>ac</sup> -91 <sup>ab</sup>	3. 6½-10½
3. 10 <sup>ac</sup>	3. 11 <sup>ac</sup>	91 <sup>ac</sup>	3. 11½ <sup>ab</sup>
10*	—	—	3. 11½ <sup>ac</sup>
3. 11	3. 12	92	3. 12½
3. 12 <sup>ab</sup>	3. 13 <sup>ab</sup>	93 <sup>ab</sup>	3. 13
3. 12 <sup>ac</sup>	3. 13 <sup>ac</sup> -14 <sup>ab</sup>	93 <sup>ac</sup> -94 <sup>ab</sup>	3. 14
3. 13 <sup>ab</sup>	3. 14 <sup>ac</sup>	94 <sup>ac</sup>	3. 15 <sup>ac</sup>
11*	—	—	—
12*	—	—	3. 15 <sup>ac</sup>
3. 15 <sup>ab</sup>	3. 15 <sup>ab</sup>	95 <sup>ab</sup>	3. 15½
3. 14-15	3. 15 <sup>ac</sup> -17 <sup>ab</sup>	95 <sup>ac</sup> -97 <sup>ab</sup>	3. 16½-17½
3. 15 <sup>ac</sup>	3. 17 <sup>ac</sup>	97 <sup>ac</sup>	3. 18
3. 15 <sup>ac</sup>	3. 18	98	3. 19
3. 17-20	3. 19-20	99-100	3. 20-20
3. 20	3. 20	100	3. 20 ( = 34 )
3. 20-20	3. 20-20	110-112	3. 31-33
—	—	—	3. 31 ( = 30 )
3. 21	3. 21	113	3. 35
3. 22	3. 23	114 <sup>ac</sup>	3. 35½

CONCORDANCE

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
3. 32 <sup>cd</sup> -33 <sup>ab</sup>	3. 34 <sup>cd</sup> -35 <sup>ab</sup>	114 <sup>cd</sup> -115 <sup>ab</sup>	3. 36½
3. 33 <sup>cd</sup>	3. 35 <sup>cd</sup>	115 <sup>cd</sup>	3. 37
3. 34-38 <sup>ab</sup>	3. 36-40 <sup>ab</sup>	116-120 <sup>ab</sup>	3. 38-42 <sup>ab</sup>
13*	—	—	—
3. 38 <sup>cd</sup> -41	3. 40 <sup>cd</sup> -43	120 <sup>cd</sup> -123	3. 42 <sup>cd</sup> -45
14*	3. 44	124	—
4. 1-2	4. 1-2	125-126	4. 1-2
4. 3 <sup>ab</sup>	4. 3 <sup>ab</sup>	127 <sup>ab</sup>	4. 2½
4. 3 <sup>cd</sup>	4. 3 <sup>cd</sup> -4 <sup>ab</sup>	127 <sup>cd</sup> -128 <sup>ab</sup>	4. 3½
15* line 1	4. 4 <sup>cd</sup>	128 <sup>cd</sup>	4. 4
15* lines 2-3	4. 5	129	4. 5
16*	—	—	—
4. 4-5	4. 6-7	130-131	4. 6-7
17*	4. 8	132	—
4. 6-7 <sup>ab</sup>	4. 9-10 <sup>ab</sup>	133-134 <sup>ab</sup>	4. 8-9 <sup>ab</sup>
18*	—	—	—
4. 7 <sup>cd</sup> -8 <sup>ab</sup>	4. 10 <sup>cd</sup> -11 <sup>ab</sup>	134 <sup>cd</sup> -135 <sup>ab</sup>	4. 9 <sup>cd</sup> -10 <sup>ab</sup>
4. 8 <sup>cd</sup>	4. 11 <sup>cd</sup>	135 <sup>cd</sup>	4. 10 <sup>cd</sup>
19* (subst. 8 <sup>cd</sup> )	—	—	—
4. 9-13 <sup>cd</sup>	4. 12-16	136-140	4. 11-15
4. 13 <sup>cd</sup>	4. 17 <sup>ab</sup>	141 <sup>ab</sup>	4. 15½
4. 14 <sup>ab</sup>	4. 17 <sup>cd</sup> -18 <sup>ab</sup>	141 <sup>cd</sup> -142 <sup>ab</sup>	4. 16½
4. 14 <sup>cd</sup>	4. 18 <sup>cd</sup>	142 <sup>cd</sup>	4. 17
4. 15-19	4. 19-23	143-147	4. 18-22
5. 1-5 <sup>cd</sup>	5. 1-5	148-152	5. 1-5
5. 5 <sup>cd</sup>	5. 6 <sup>ab</sup>	153 <sup>ab</sup>	5. 6 <sup>ab</sup>
20*	5. 6 <sup>cd</sup>	153 <sup>cd</sup>	5. 6 <sup>cd</sup>
5. 6-7 <sup>ab</sup>	5. 7-8 <sup>ab</sup>	154-155 <sup>ab</sup>	5. 7-8 <sup>ab</sup>
21*	5. 8 <sup>cd</sup>	155 <sup>cd</sup>	—
5. 7 <sup>cd</sup>	5. 9	156	5. 8 <sup>cd</sup> -9 <sup>ab</sup>
5. 8 <sup>ab</sup>	5. 10 <sup>ab</sup>	157 <sup>ab</sup>	5. 9 <sup>cd</sup>
5. 8 <sup>cd</sup>	5. 10 <sup>cd</sup>	157 <sup>cd</sup>	5. 9½
22*	5. 11 <sup>ab</sup>	—	—
5. 9-19 <sup>cd</sup>	5. 11 <sup>cd</sup> -21	158-168 <sup>ab</sup>	5. 10½-20½ <sup>ab</sup>
5. 19 <sup>cd</sup>	5. 22 <sup>ab</sup>	168 <sup>cd</sup>	—
5. 19 <sup>cd</sup> -20 <sup>cd</sup>	5. 22 <sup>cd</sup> -23 <sup>ab</sup>	169 <sup>ab</sup>	5. 20½ <sup>cd</sup> -21½ <sup>cd</sup>
23*	—	—	—
5. 20 <sup>bcd</sup>	5. 23 <sup>bcd</sup>	169 <sup>cd</sup> -170 <sup>ab</sup>	5. 21½ <sup>bcd</sup>



THE SVARGĀROHAṆAPARVAN

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
24*	5. 24	170 <sup>cd</sup> -171 <sup>ab</sup>	5. 22½
25*	—	—	—
5. 21 <sup>abcd</sup>	5. 25	171 <sup>cd</sup> -172 <sup>ab</sup>	5. 23½
26*	5. 26 <sup>ab</sup>	172 <sup>cd</sup>	—
5. 21 <sup>cd</sup>	5. 26 <sup>cd</sup>	173 <sup>ab</sup>	5. 24
5. 22-23 <sup>ab</sup>	5. 27-28 <sup>ab</sup>	173 <sup>cd</sup> -174	5. 25-26 <sup>ab</sup>
5. 23 <sup>cd</sup>	5. 28 <sup>cd</sup>	175 <sup>ab</sup>	—
27* (subst. 23 <sup>cd</sup> )	—	—	5. 26 <sup>cd</sup>
28*	—	—	—
5. 24-25	5. 29-30	175 <sup>cd</sup> -177	5. 27-28
5. 26-29 <sup>ab</sup>	5. 31-34 <sup>ab</sup>	178-181 <sup>ab</sup>	5. 29-32 <sup>ab</sup>
29*	—	—	—
5. 29 <sup>cd</sup> -34	5. 34 <sup>cd</sup> -39	181 <sup>cd</sup> -186	5. 32 <sup>cd</sup> -37
30*	—	—	5. 38
31*	—	—	—
5. 35	5. 40	187	5. 39
32*	5. 41	188	5. 40
5. 36	5. 42	189	5. 41
33*	—	—	—
34*	—	—	—
5. 37	5. 43	190	5. 42
35*	5. 44-45	191-192	—
36*	5. 46-47	—	—
37*	5. 48	—	5. 43
38*	—	—	—
39*	5. 49	—	—
5. 38 <sup>ab</sup>	5. 50 <sup>ab</sup>	193 <sup>ab</sup>	5. 44 <sup>ab</sup>
40*	—	—	—
5. 38 <sup>cd</sup>	5. 50 <sup>cd</sup>	193 <sup>cd</sup>	5. 44 <sup>cd</sup>
41*	—	—	5. 45
42*	—	—	—
43*	—	—	—
App. I, No. 1	—	—	—
44*	—	—	—
5. 39	5. 51	194	5. 46
45*	—	—	5. 47
46*	—	—	—
47*	—	—	5. 48-49

CONCORDANCE

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
48*	—	—	—
49*	—	—	5. 50 <sup>ab</sup>
5. 40-41	5. 52-53	195-196	—
50*	5. 54-55	197-198	—
5. 42 <sup>ab</sup>	5. 56 <sup>ab</sup>	199 <sup>b</sup>	—
5. 42 <sup>cd</sup>	5. 56 <sup>cd</sup>	199 <sup>cd</sup>	—
51* (subst. 42 <sup>cd</sup> )	—	—	—
5. 43	5. 57	200	5. 50 <sup>cd</sup> -51 <sup>ab</sup>
52* lines 1-3	—	—	5. 51 <sup>cd</sup> -52
53*	—	—	—
52* lines 4-5	—	—	5. 53
App. I, No. 2	—	—	—
54*	—	—	—
55*	—	—	—
5. 44-45 <sup>ab</sup>	5. 58-59 <sup>ab</sup>	201-202 <sup>ab</sup>	—
5. 45 <sup>cd</sup> -46	—	—	—
56* (for 45 <sup>cd</sup> -46 <sup>d</sup> )	5. 59 <sup>cd</sup> -60 <sup>ab</sup>	202 <sup>cd</sup> -203 <sup>ab</sup>	—
5. 47	5. 60 <sup>cd</sup> <sup>ef</sup>	203 <sup>cd</sup> -204 <sup>ab</sup>	—
5. 48-49 <sup>ab</sup>	5. 61-62 <sup>ab</sup>	204 <sup>cd</sup> -205	—
5. 49 <sup>cd</sup>	5. 62 <sup>cd</sup>	206	—
5. 50-52	5. 63-65	207-209	—
57*	5. 66 <sup>ab</sup>	—	—
58*	—	—	—
5. 53	5. 66 <sup>cd</sup> <sup>ef</sup>	210	—
App. I, No. 3	—	—	—
59*	—	—	—
5. 54	5. 67	211	—
60*	5. 68	—	—
61*	—	—	—
62*	—	—	—



